

I

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DOĞU ANADOLU HALK AĞIZLARININ ORTAK DİL ÖZELLİKLERİ

DOKTORA TEZİ

İbrahim TOSUN

VAN – 2010

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DOĞU ANADOLU HALK AĞIZLARININ ORTAK DİL ÖZELLİKLERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
İbrahim TOSUN

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BURAN

VAN – 2010

KABUL ve ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı ANABİLİM DALI, Türk Dili BİLİM DALI'nda YÜKSEK LİSANS / DOKTORA / SANATTA YETERLİK TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Prof. Dr. Ahmet BURANÜye (Danışman) : Prof. Dr. Ahmet BURANÜye : Doç. Dr. Yaşar ŞENLERÜye : Yrd. Doç. Dr. Veyiş SEVİNCİ• Üye : Yrd. Doç. Dr. Bedri SARICAÜye : Yrd. Doç. Dr. Bülent CERCİS TANIR

• ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

• / / 2000

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	III
ÖN SÖZ.....	XXIV
KISALTMALAR.....	XXVI
1. GİRİŞ.....	1
1.1. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	1
1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE YAPILMIŞ SINIFLANDIRMA ÇALIŞMALARI.....	3
1.3. AĞIZ BÖLGESİNİN SINIRLARI.....	7
1.4. AĞIZ BÖLGESİNİN DİYALEKTOLOJİK DURUMU.....	7
1.5. BÖLGENİN ETNİK YAPISI VE AĞIZLAR.....	9
1.6. BU ARAŞTIRMADA YARARLANILAN BAŞLICA KAYNAKLAR:.....	14
1.7. ÖLÇÜNLÜ DİL AĞIZ İLİŞKİSİ.....	18
1.8. ÖRNEKLERDE KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ.....	24
2. DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ SES ÖZELLİKLERİ.....	28
2.1. ÜNLÜLER:.....	29
2.1.1. Çıkış Yerlerine Göre:.....	30
2.1.2. Çıkış Biçimlerine Göre:.....	30
2.1.3. Dudakların Biçimine Göre:.....	30
2.1.4. Söyleniş Tarzına Göre:.....	30
2.1.5. Ölçünlü Dille Ortak Olan Ünlüler:.....	30
2.1.6. Yarı Kalın Ünlüler:.....	32
2.1.7. Yarı Dar Ünlüler:.....	38
2.1.8. Yarı Yuvarlak Ünlüler:.....	45
2.1.9. Uzun Ünlüler:.....	48
2.1.10. Kısa Ünlüler:.....	50
2.1.11. Ayınlı Ünlüler:.....	54
2.1.12. Geniz Ünlüleri:.....	56
2.1.13. Bölgenin Daha Dar Yörelerinde Görülen Ünlüler:.....	56
2.2. ÖLÇÜNLÜ DİLLE ORTAK OLAN ÜNLÜLERİN DURUMU.....	58
2.3. UZUN ÜNLÜLERİN DURUMU.....	59
2.3.1. Asli Uzunluklar:.....	62
2.3.2. Uzun Ünlülü Ödünç Kelimeler:.....	63
2.3.3. Ünsüz Düşmelerinden Kaynaklanan Uzun Ünlüler:.....	64
2.3.3.1. r Düşmesiyle:.....	64
2.3.3.2. Düşmesiyle:.....	65
2.3.3.3. h, ğ, y Düşmesiyle:.....	65

2.3.3.4.	l, v, d, ğ Düşmesiyle:.....	66
2.3.4.	Hece Kaynaşmasından Doğan Uzun Ünlüler:	66
2.3.5.	Ünlü Karşılaşmasından Doğan Uzun Ünlüler:	68
2.3.6.	Vurgudan Kaynaklanan Uzunluklar	68
2.3.7.	Ünlem Görevindeki Sözcüklerde Görülen Uzun Ünlüler:.....	70
2.4.	KISA ÜNLÜLERİN DURUMU	71
2.5.	ARA ÜNLÜLERİN DURUMU	74
2.6.	AYINLI ÜNLÜLERİN DURUMU	77
2.7.	ÜNLÜ UYUMLARI.....	78
2.7.1.	Kalınlık – İncelik Uyumu	78
2.7.1.1.	Türkçe Kelimelerde	79
2.7.1.2.	Ödünç Kelimelerde.....	80
2.7.1.2.1.	İlerleyici Benzeştirme	81
2.7.1.2.2.	Gerileyici Benzeştirme.....	82
2.7.1.2.3.	İlerleyici-Gerileyici Benzeştirme.....	82
2.7.1.2.4.	Kalınlık-İncelik Uyumunun Bozulması.....	83
2.7.1.2.4.1.	Uyumun Kelime Köklerinde Bozulması.....	83
2.7.1.2.4.2.	Kalınlık-İncelik Uyumunun Eklerde Bozulması	86
2.7.1.2.4.2.1.	Fiil Çekim Eklerinde.....	86
2.7.1.2.4.2.1.1.	Şimdiki Zaman Ekinde	86
2.7.1.2.4.2.1.2.	Geniş Zaman Ekinde.....	88
2.7.1.2.4.2.1.3.	Görülen Geçmiş Zaman Ekinde.....	88
2.7.1.2.4.2.1.4.	Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinde.....	89
2.7.1.2.4.2.1.5.	Gelecek Zaman Ekinde	90
2.7.1.2.4.2.1.6.	Şart Ekinde.....	91
2.7.1.2.4.2.1.7.	Emir ve İstek Eklerinde	92
2.7.1.2.4.2.2.	Şahıs Eklerinde	94
2.7.1.2.4.2.2.1.	Birinci Tekil Şahıs Eki.....	94
2.7.1.2.4.2.2.2.	İkinci Tekil Şahıs Eki.....	95
2.7.1.2.4.2.2.3.	Birinci Çokluk Şahıs Eki	96
2.7.1.2.4.2.2.4.	İkinci Çokluk Şahıs Eki	96
2.7.1.2.4.2.3.	Olumsuzluk Ekinde.....	97
2.7.1.2.4.2.4.	Fiil Yapım Eklerinde.....	97
2.7.1.2.4.2.4.1.	+la / +le Eki:	98
2.7.1.2.4.2.4.2.	-° n Eki:	98
2.7.1.2.4.2.4.3.	-° l Eki:	98
2.7.1.2.4.2.4.4.	- Tır / -dır / -dir / -dur / -dür / -dör / -dör / -dır Eki:	99
2.7.1.2.4.2.4.5.	- Ir / -Ur / -Ar Eki:	99
2.7.1.2.4.2.5.	İsim Yapım Eklerinde	100

2.7.1.2.4.2.5.1.	+li / +n ₁ / +ni/ +lu Eki:.....	100
2.7.1.2.4.2.5.2.	+s ₁ z / +s ₂ z / +siz Eki:.....	101
2.7.1.2.4.2.5.3.	+l ₁ h / +l ₁ ğ/ +luğ /+l ₁ h Eki	101
2.7.1.2.4.2.5.4.	+ci / +Ci /+çi Eki:	102
2.7.1.2.4.2.5.5.	- ^o m Eki:	103
2.7.1.2.4.2.5.6.	-mağ / -mağ / -meğ / -meg / -mey / -meñ, -ma / -ma Eki:	103
2.7.1.2.4.2.5.7.	- ğ ₁ / -gi / -ğ ₁ / -gi / -hi / -Ki Eki:	104
2.7.1.2.4.2.5.8.	-d ₁ k / -dik / -d ₁ h / -diñ / -duğ / -d ₁ ğ / -dig Eki:	104
2.7.1.2.4.2.5.9.	- ₁ / -i / -u / -ü Eki	105
2.7.1.2.4.2.5.10.	-acağ / -ecek / -ecağ / -eceg / -eceñ / -acağ Eki:	105
2.7.1.2.4.2.5.11.	+gil Eki.....	106
2.7.1.2.4.2.5.12.	- ti Eki:.....	106
2.7.1.2.4.2.5.13.	+o ve +è Ekleri.....	106
2.7.1.2.4.2.6.	ile Edat ₁ n ₁ n Ekleşmiş Biçiminde	107
2.7.1.2.4.2.7.	Zarf - Fiil Eklerinde (Gerundiumlarda).....	107
2.7.1.2.4.2.7.1.	- ₁ nca/ -ince Eki.....	107
2.7.1.2.4.2.7.2.	- ₁ p/ -ip/ -up/ -üp Eki	108
2.7.1.2.4.2.7.3.	+ken Eki	108
2.7.1.2.4.2.8.	i- Fiilinde.....	109
2.7.1.2.4.2.9.	İnceltici Ünsüzlerin Etkisiyle.....	110
2.7.1.2.4.2.10.	İlk Seste Ünlü Türemesi İle	111
2.7.1.2.4.2.11.	Önseste y ve h Ünsüzlerinin Düşmesiyle.....	111
2.7.1.2.4.2.12.	Kelime sonundaki dar ünlülerin i'leşmesiyle	111
2.7.1.2.4.2.13.	Kalınlaştırıcı Özellik Taşıyan Ünsüzlerin Etkisiyle	112
2.7.1.2.4.2.14.	Son Açık Hecedeki Düz-Geniş Ünlünün İncelmesiyle.....	112
2.7.1.2.4.2.15.	İyelik Eklerinde Uyumun Bozulması.....	112
2.7.1.2.4.2.15.1.	Birinci Tekil Şahıs İyelik Eki	113
2.7.1.2.4.2.15.2.	İkinci Tekil Şahıs İyelik Eki	113
2.7.1.2.4.2.15.3.	Üçüncü Tekil Şahıs İyelik Eki	114
2.7.1.2.4.2.15.4.	Birinci Çokluk Şahıs İyelik Eki	114
2.7.1.2.4.2.15.5.	İkinci Çokluk Şahıs İyelik Eki	115
2.7.1.2.4.2.16.	Çokluk Eki	115
2.7.1.2.4.2.17.	Ad Durum Eklerinde Uyumun Bozulması.....	116
2.7.1.2.4.2.17.1.	Belirtme (Yükleme) Durumu (+i / +nI):	116
2.7.1.2.4.2.17.2.	Yönelme Durumu (+a / +e):.....	117
2.7.1.2.4.2.17.3.	Bulunma Durumu (+de / +da / +Te / +Ta):	118
2.7.1.2.4.2.17.4.	Ayrılma Durumu (+den / +dan / +Ten / +Tan):	119
2.7.1.2.4.2.17.5.	İlgi Durumu (+In / +nIn):	119

2.7.1.2.4.2.17.6. Araç (Vasıta) Durumu (+lA / +lAn / +nAn / +InAn):	120
2.7.1.2.4.2.18. -mah / -mağ / -meK / meñ Master Ekleri:	121
2.7.1.2.4.2.20. Fiillerin Birleşik Çekimlerinde:	122
2.7.1.3. Ünlülerin Tür Değiştirmesi.....	123
2.7.1.4. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	123
2.7.1.4.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bozulması	124
2.7.1.4.1.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Köklerde Bozulması	124
2.7.1.4.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık uyumunun Eklerde Bozulması	126
2.7.1.4.1.2.1. Fiil ve İsim Çekim Eklerinde.....	126
2.7.1.4.1.2.1.1. Şimdiki Zaman Eki	126
2.7.1.4.1.2.1.2. Geniş Zaman Eki	127
2.7.1.4.1.2.1.3. Görülen Geçmiş Zaman Eki	128
2.7.1.4.1.2.1.4. Duyulan Geçmiş Zaman Eki	129
2.7.1.4.1.2.1.5. Gelecek Zaman Eki	130
2.7.1.4.1.2.1.6. Dilek Kiplerinde.....	130
2.7.1.4.1.2.2. Yükleme Hali Eki	131
2.7.1.4.1.2.3. İlgi (Genetif) Eki	131
2.7.1.4.1.2.4. İyelik Eklerinde.....	132
2.7.1.4.1.2.5. Olumsuzluk Eki	132
2.7.1.4.1.2.6. Şahıs Eklerinde	133
2.7.1.4.1.2.7. Soru Ekinde.....	133
2.7.1.4.1.2.8. i- Fiilinde.....	134
2.7.1.4.1.2.9. Partisip Eklerinde.....	134
2.7.1.4.1.2.10. Fiil Yapım Ekleri	135
2.7.1.4.1.2.11. İsim Yapım Ekleri	136
2.7.1.4.1.2.12. Dudak Ünsüzlerinin Etkisi	140
2.7.1.4.1.2.13. y Ünsüzünün Etkisi	141
2.7.1.4.1.2.14. Asli ve Eski Şekillerin Korunması.....	141
2.7.1.4.1.2.15. Yazı Dilinden Farklı Olan Bazı Kelimeler	142
2.8. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ:	143
2.8.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi.....	143
2.8.1.1. a > e, é Değişmesi	144
2.8.1.2. ı > i Değişmesi.....	147
2.8.1.3. u > ü,ú Değişmesi.....	150
2.8.1.4. o > ö, ó Değişmesi.....	151
2.8.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması	151
2.8.2.1. e > a Değişmesi	152
2.8.2.2. e > á Değişmesi	153
2.8.2.3. i > ı Değişmesi.....	154

2.8.2.4.	i > í Değişmesi	156
2.8.2.5.	ö > o Değişmesi.....	156
2.8.2.6.	ö > ó Değişmesi.....	157
2.8.2.7.	ü > ú, u Değişmesi.....	158
2.8.3.	Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması	158
2.8.3.1.	a > o, ö Değişmesi	159
2.8.3.2.	a > u, ü Değişmesi.....	159
2.8.3.3.	e > ö, , o Değişmesi	160
2.8.3.4.	e > ü, u Değişmesi.....	160
2.8.3.5.	ı > u Değişmesi.....	160
2.8.3.6.	ı > ü Değişmesi.....	162
2.8.3.7.	i > ü, i° Değişmesi	162
2.8.3.8.	i > u, ú Değişmesi.....	163
2.8.3.9.	ı, i > ö, o Değişmesi.....	163
2.8.4.	Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi.....	163
2.8.4.1.	o > a Değişmesi.....	164
2.8.4.2.	ö > e, è, ê Değişmesi	164
2.8.4.3.	u > ı, ı° Değişmesi	165
2.8.4.4.	u > i Değişmesi.....	166
2.8.4.5.	u > a, e Değişmesi	166
2.8.4.6.	ü > e, è Değişmesi	167
2.8.4.7.	ü > i, î Değişmesi	167
2.8.4.8.	o > e, è, i, ı Değişmesi.....	168
2.8.4.9.	ü > ı Değişmesi:.....	169
2.8.5.	Geniş Ünlülerin Daralması	169
2.8.5.1.	a > ı, â Değişmesi	169
2.8.5.2.	a > i Değişmesi.....	170
2.8.5.3.	e > i, è Değişmesi	170
2.8.5.4.	e > ü, u Değişmesi.....	171
2.8.5.5.	o > u, ó Değişmesi.....	172
2.8.5.6.	o, ö > ü Değişmesi.....	172
2.8.6.	Dar Ünlülerin Genişlemesi.....	173
2.8.6.1.	ı > a Değişmesi	173
2.8.6.2.	ı > e, è Değişmesi	174
2.8.6.3.	i > a Değişmesi.....	174
2.8.6.4.	i > è, e Değişmesi.....	174
2.8.6.5.	u > o, ó Değişmesi.....	176
2.8.6.6.	u > ö, ó Değişmesi.....	177

2.8.6.7. ü > ö, �, � Değişmesi.....	177
2.9. ÜNLÜ DÜŞMELERİ	178
2.9.1. Vurgusuz Ara Hecede Dar Ünlünün Düşmesi:.....	179
2.9.2. Karşılaşan İki Ünlüden Birinin Düşmesi:.....	180
2.9.3. Yönelme ve Belirtme Durumu Ekinin Düşmesi:.....	181
2.9.4. Ödünç Sözcüklerdeki Yan Yana İki Ünlüden Birinin Düşmesi:.....	182
2.9.5. Ölçünlü Dilde Ünlü Türemesine Uğrayan Ödünç Sözcüklerdeki Türemiş Ünlünün Düşmesi: 182	
2.9.6. Azeri ve Terekeme Ağzlarında –r-r- ve –l-r- Arasında Kalan Dar Ünlünün Düşmesi: 182	
2.9.7. Sözcük Başında ve Sonunda Bazı Ünsüzünden Önceki ve Sonraki Ünlünün Düşmesi: 183	
2.10. ÜNLÜ TÜREMESİ	183
2.10.1. Kelime Başında Ünlü Türemesi	184
2.10.1.1. i Ünlüsü.....	184
2.10.1.2. ı Ünlüsü.....	184
2.10.1.3. u Ünlüsü.....	185
2.10.1.4. ü Ünlüsü.....	185
2.10.2. İç Seste Ünlü Türemesi	185
2.10.3. Son Seste Ünlü Türemesi	187
2.10.3.1. -i Türemesi.....	187
2.10.3.2. - e Türemesi	187
2.10.3.3. - a Türemesi	187
2.10.3.4. - ı / - i / -e / -a Türemesi	188
2.11. ÜNSÜZLER	188
2.11.1. Patlamalı Ünsüzler:.....	188
2.11.2. Patlamalı-Sızmalı Ünsüzler:	189
2.11.3. Sızmalı Ünsüzler:	190
2.11.4. Yan (Akıcı) Ünsüzler:	191
2.11.5. Çarpmalı (Akıcı) Ünsüzler:	191
2.11.6. Geniz Ünsüzleri:	191
2.11.7. Yarı Ünlüler / Ünsüzler, Kayıcılar:	191
2.11.8. Bölgemiz Ağzlarındaki Ünsüzlerin Tablosu	192
2.11.9. Yazı Dilinde Bulunmayan Ünsüzler:.....	194
2.11.10. Ünlü-Ünsüz İlişkileri:	213
2.11.10.1. Ünlü-Ünsüz Uyumsuzluğu:	214
2.11.10.2. Ünlü ve Ünsüz Yer Değiştirmesi	216
2.11.10.3. Ünlü-Ünsüz Değişmesi.....	217
2.11.11. Ünsüz İlişkileri	217
2.11.11.1. Ünsüz Uyumu:	217
2.11.11.2. Ünsüz Uyumsuzluğu:	218
2.11.11.3. Ünsüz Değişmeleri:	219

2.11.11.3.1. Ötümlüleşme:.....	219
2.11.11.3.1.1. ç > c, Ç Değişmesi:.....	219
2.11.11.3.1.2. f > v, F Değişmesi:	220
2.11.11.3.1.3. k > g Değişmesi:.....	221
2.11.11.3.1.3.1. Kelime başında:	221
2.11.11.3.1.3.2. Kelime içinde:.....	221
2.11.11.3.1.3.3. Kelime sonunda:	222
2.11.11.3.1.3.4. İki ünlü arasında:	223
2.11.11.3.1.4. k > K Değişmesi:	223
2.11.11.3.1.5. k > ğ Değişmesi:.....	224
2.11.11.3.1.5.1. Kelime başında:	224
2.11.11.3.1.5.2. Kelime içinde:.....	224
2.11.11.3.1.5.3. Kelime sonunda:	225
2.11.11.3.1.6. k > K Değişmesi:	225
2.11.11.3.1.7. k > k Değişmesi:.....	225
2.11.11.3.1.8. t > d Değişmesi:.....	226
2.11.11.3.1.8.1. Kelime başında:	227
2.11.11.3.1.8.2. Kelime içinde:.....	227
2.11.11.3.1.8.3. Kelime sonunda:	228
2.11.11.3.1.9. t > T Değişmesi:	229
2.11.11.3.1.10. p > b, P Değişmesi:.....	229
2.11.11.3.1.11. k > ğ Değişmesi:.....	230
2.11.11.3.1.12. s > z, S Değişmesi:	231
2.11.11.3.1.13. h > y Değişmesi:.....	231
2.11.11.3.1.14. k > y Değişmesi:.....	232
2.11.11.3.1.15. s > c Değişmesi:.....	232
2.11.11.3.2. Ötümsüzleşme:	232
2.11.11.3.2.1. g > k, K Değişmesi:	233
2.11.11.3.2.2. ğ > k, k Değişmesi:.....	234
2.11.11.3.2.3. d > t Değişmesi:.....	234
2.11.11.3.2.4. z > s Değişmesi:.....	235
2.11.11.3.2.5. v > f Değişmesi:.....	235
2.11.11.3.2.6. b > p, P Değişmesi:.....	236
2.11.11.3.2.7. c > ç Değişmesi:	237
2.11.11.3.2.8. n(η) > ħ, h, ħ Değişmesi:	237
2.11.11.3.3. Süreklileşme:	237
2.11.11.3.3.1. b > m Değişmesi:.....	238
2.11.11.3.3.2. k > ħ Değişmesi:.....	239
2.11.11.3.3.3. k > h' Değişmesi:.....	240
2.11.11.3.3.4. k > h Değişmesi:.....	240

2.11.11.3.3.5.	k > ğ Değişmesi:.....	241
2.11.11.3.3.6.	ğ > ğ Değişmesi:.....	241
2.11.11.3.3.7.	k > g > ğ Değişmesi:.....	242
2.11.11.3.3.8.	b > v, ħ Değişmesi:.....	242
2.11.11.3.3.9.	ç > ş Değişmesi:.....	243
2.11.11.3.3.10.	b, p > f Değişmesi:.....	244
2.11.11.3.3.11.	g, ğ > y Değişmesi:.....	245
2.11.11.3.3.12.	k > y Değişmesi:.....	245
2.11.11.3.3.13.	c > j Değişmesi:.....	246
2.11.11.3.3.14.	ç > j Değişmesi:.....	246
2.11.11.3.3.15.	ğ- > ħ- Değişmesi:.....	246
2.11.11.3.4.	Süreksizleşme:.....	247
2.11.11.3.4.1.	ğ > g Değişmesi (veya g' nin korunması):.....	247
2.11.11.3.4.2.	n > g Değişmesi:.....	248
2.11.11.3.4.3.	f > p, b Değişmesi:.....	249
2.11.11.3.4.4.	j > c Değişmesi:.....	249
2.11.11.3.4.5.	v > b Değişmesi:.....	250
2.11.11.3.5.	Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişmeler:.....	250
2.11.11.3.5.1.	h > ğ / ħ Değişmeleri:.....	250
2.11.11.3.5.2.	g > ğ > y Değişmesi:.....	251
2.11.11.3.5.3.	> n / g / ğ / y / ø Değişmeleri:.....	251
2.11.11.3.5.3.1.	> n Değişmesi:.....	252
2.11.11.3.5.3.2.	> y Değişmesi:.....	252
2.11.11.3.5.3.3.	> ğ Değişmesi:.....	253
2.11.11.3.5.3.4.	> g / ğ / ng / nğ / nk Değişmeleri:.....	254
2.11.11.3.5.4.	n > l Değişmesi:.....	254
2.11.11.3.5.5.	r > l Değişmesi:.....	255
2.11.11.3.5.6.	m > n Değişmesi:.....	255
2.11.11.3.5.7.	l > r Değişmesi:.....	256
2.11.11.3.5.8.	ğ > v, w Değişmesi:.....	256
2.11.11.3.5.9.	y > v, w Değişmesi:.....	257
2.11.11.3.5.10.	l > n Değişmesi:.....	257
2.11.11.3.5.11.	s, z > ş Değişmesi:.....	258
2.11.11.3.5.12.	> v, w Değişmesi:.....	258
2.11.11.3.5.13.	ş, s > h Değişmesi:.....	259
2.11.11.3.6.	Ünsüzlerde Art Damaksıllaşma:.....	259
2.11.11.3.6.1.	g > ğ, k > k Değişmesi:.....	259
2.11.11.3.6.2.	> l Değişmesi:.....	259

2.11.11.3.6.3.	ǵ > ğ ve ƙ > k / ƙ Değişmesi:.....	260
2.11.11.3.6.4.	v > w Değişmesi:	260
2.11.11.3.6.5.	ɛ > v Değişmesi:.....	260
2.11.11.3.6.6.	ɛ > y Değişmesi:.....	260
2.11.11.3.6.7.	ξ > h, ħ Değişmesi:.....	261
2.11.11.3.6.8.	ξ > v Değişmesi:.....	261
2.11.11.3.6.9.	ξ > y Değişmesi:.....	261
2.11.11.3.7.	Ünsüz Benzeştirme (Assimilation):	261
2.11.11.3.7.1.	İlerleyici Benzeştirme (Assimilation Progressive):	262
2.11.11.3.7.1.1.	-nl- > -nn- Benzeştirmesi:	262
2.11.11.3.7.1.2.	-nd- > -nn- Benzeştirmesi:	263
2.11.11.3.7.1.3.	-ml- > -mn- Benzeştirmesi:	263
2.11.11.3.7.1.4.	-md- > -mn- Benzeştirmesi:	263
2.11.11.3.7.1.5.	-rl- > -rr- Benzeştirmesi:	264
2.11.11.3.7.1.6.	-lr-, l-r > -ll-, l-l Benzeştirmesi:	264
2.11.11.3.7.1.7.	-tl- > -td- / -tt- / -dd- / -TT- Benzeştirmesi:	264
2.11.11.3.7.1.8.	-şl- > -şd- Benzeştirmesi:	265
2.11.11.3.7.1.9.	-sl- > -sd- Benzeştirmesi:	265
2.11.11.3.7.1.10.	-m-r- > -m-n- Benzeştirmesi:	265
2.11.11.3.7.1.11.	ħ-s- > ħ-ħ- Benzeştirmesi:.....	265
2.11.11.3.7.2.	Gerileyici Benzeştirme:	266
2.11.11.3.7.2.1.	-rl- > -ll- Benzeştirmesi:.....	266
2.11.11.3.7.2.2.	-hs- > -ss-, -çs- > -ss-, -şs- > -ss-, -zs- > -ss- Benzeştirmesi:.....	267
2.11.11.3.7.2.3.	-ls- > -ss- Benzeştirmesi:	267
2.11.11.3.7.2.4.	-ğn- > -nn- Benzeştirmesi:.....	267
2.11.11.3.7.2.5.	b-n > m-n Benzeştirmesi:	268
2.11.11.3.7.2.6.	- tc- / -tç- / -şc- / -zc- > -cc- / -çç- Benzeştirmesi:.....	268
2.11.11.3.7.2.7.	- ts- > -ss- Benzeştirmesi:	268
2.11.11.3.7.2.8.	- nb- > -mb- Benzeştirmesi:	269
2.11.11.3.7.2.9.	Daha Seyrek Görülen Diğer Benzeştirmeler:	269
2.11.11.3.7.3.	Tam Benzeştirme:	270
2.11.11.3.7.4.	Yarım Benzeştirme:	270
2.11.11.3.8.	Ünsüz Aykırılışması:.....	271
2.11.11.3.8.1.	r-r > r-l / l-r Aykırılışması:	271
2.11.11.3.8.2.	-l-l- > -r-l- Aykırılışması:	272
2.11.11.3.8.3.	-mm- > -mb-, m-b / -mb- / -mp- > m-f / -nb- / -np Aykırılışması:.....	272

2.11.11.3.8.4. -tt- > -td-, -şt- > -şđ-, -st- > -sd-, -ht- > -hd, -sk- > -sg-, -şk- > -şğ-	
Aykırılışmaları:	272
2.11.11.3.9. Ünsüz İkizleşmesi:	273
2.11.11.3.9.1. Geçici Olan İkizleşmeler:	273
2.11.11.3.9.2. Kesinleşmiş Olan İkizleşmeler:	274
2.11.11.3.10. İkiz Ünsüzlerin Tekleşmesi:	275
2.11.11.3.11. Ünsüz Düşmesi:	276
2.11.11.3.11.1. y Düşmesi:	277
2.11.11.3.11.1.1. y- (Sözcük Başında):	277
2.11.11.3.11.1.2. -y- (Sözcük İçinde):	278
2.11.11.3.11.1.3. -y (Sözcük Sonunda):	280
2.11.11.3.11.2. r Düşmesi:	280
2.11.11.3.11.2.1. -r (Sözcük Sonunda):	280
2.11.11.3.11.2.2. -r- (Sözcük İçinde):	282
2.11.11.3.11.3. h Düşmesi:	283
2.11.11.3.11.3.1. h- (Sözcük Başında):	283
2.11.11.3.11.3.2. -h- (Sözcük İçinde):	283
2.11.11.3.11.3.3. -h (Sözcük Sonunda):	284
2.11.11.3.11.4. l Düşmesi:	285
2.11.11.3.11.5. ğ Düşmesi:	286
2.11.11.3.11.6. n Düşmesi:	287
2.11.11.3.11.7. Düşmesi:	287
2.11.11.3.11.8. g Düşmesi:	289
2.11.11.3.11.9. k Düşmesi:	289
2.11.11.3.11.10. f Düşmesi:	290
2.11.11.3.11.11. d Düşmesi:	290
2.11.11.3.11.12. b Düşmesi:	291
2.11.11.3.11.13. v Düşmesi:	291
2.11.11.3.11.14. t Düşmesi:	291
2.11.11.3.11.15. ş / s Düşmesi:	292
2.11.11.3.11.16. z düşmesi:	293
2.11.11.3.12. Ünsüz Türemesi:	293
2.11.11.3.12.1. b Türemesi:	293
2.11.11.3.12.2. h Türemesi:	294
2.11.11.3.12.3. y Türemesi:	294
2.11.11.3.12.4. r Türemesi:	295
2.11.11.3.12.5. g, ğ Türemesi:	295
2.11.11.3.12.6. k Türemesi:	296
2.11.11.3.12.7. n Türemesi:	296
2.11.11.3.12.8. m Türemesi:	297

2.11.11.3.12.9.	v, w Türemesi:	297
2.11.11.3.13.	Yer Değiştirme (Metathese):	298
2.11.11.3.13.1.	-pr- / -br- > -rp- :	299
2.11.11.3.13.2.	-ğr- > -rğ- / -rg- :	299
2.11.11.3.13.3.	-br- > -rb- :	300
2.11.11.3.13.4.	fr > rf :	300
2.11.11.3.13.5.	rv > vr, vr > rv :	300
2.11.11.3.13.6.	ml > lm :	301
2.11.11.3.13.7.	-lv- > -vl- :	302
2.11.11.3.13.8.	- pr- > -lp, -pl- > -lp- :	302
2.11.11.3.13.9.	-ry- > -yr:	302
2.11.11.3.13.10.	-dr- / -t-r- > -rd- / -r-t-:	302
2.11.11.3.13.11.	- ks- / -ğs- > -sg- / -sK- / -sk- :	303
2.11.11.3.13.12.	- kş- / -şk- > -şK- / -şh- / -şg- / -hş- :	303
2.11.11.3.13.13.	- kr- / -hr- > -rh- / -rh-:	304
2.11.11.3.14.	Hece Kaynaşması:	305
2.11.11.3.15.	Hece Yutumu:	309
2.11.11.3.16.	Vurgu:	310
3.	DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ ŞEKİL ÖZELLİKLERİ	312
3.1.	YAPIM EKLERİ	314
3.1.1.	Addan Ad Türetme Ekleri:	315
3.1.1.1.	+ce / ca Eki:	315
3.1.1.2.	+ceK / +cah Eki:	315
3.1.1.3.	+ci / +Ci / +çi Eki:	316
3.1.1.4.	+cih / +cuğ / +c1h / +ciK / +c1h / +còh / +cüh / +cih Eki:	317
3.1.1.5.	+gil Eki:	318
3.1.1.6.	+li / +n1 / +ni / +lu Eki:	318
3.1.1.7.	+nüK / +nüh / +lüh / +Tüh / +lık / +lük / +niK / +lih / +l1ğ / +n1h / +r1h / +liK / +lig / +T1h / +l1h / +lüg / +lük / +lih Eki:	320
3.1.1.8.	+° lti Eki:	322
3.1.1.9.	+° nci Eki:	323
3.1.1.10.	+iK Eki:	323
3.1.1.11.	+süz / +süz Eki:	324
3.1.1.12.	+o Eki:	324
3.1.1.13.	+c1l / +ç1l Eki:	325
3.1.1.14.	+ ki / +Ki / +kè / +ku / +hu Eki:	325
3.1.1.15.	+leyin / +lin / +n Eki:	326
3.1.2.	Eylemden Ad Türetme Ekleri	326
3.1.2.1.	-acağ / -ecek / -ecağ / -eceg / -eceh / -acağ Eki:	326
3.1.2.2.	-ağ / -eh / -ağ / -eK / -eg Eki:	327
3.1.2.3.	- an / -en Eki:	327

3.1.2.4.	- dık / -dik / -dık / -diğ / -duğ / -düh / -dığ / -dig Eki:	328
3.1.2.5.	-anağ / -enek / -eneğ / -anağ / -eneg Eki:	329
3.1.2.6.	- ğı / -gi / -ğı / -ği / -hi / -Ki Eki:	329
3.1.2.7.	-°ğ / -°ğ / -°g / -°h / -°h, -°K Eki:	330
3.1.2.8.	- i / -ı / -u / -ü Eki:	330
3.1.2.9.	- içi / -ıcı / -uci / -üci Eki:	331
3.1.2.10.	-Kın / -kın / -ğın / -hın / -gın / -kın / -ğın / -gün / -hın Eki:	332
3.1.2.11.	- ma / -me Eki:	332
3.1.2.12.	-mağ / -mağ / -meğ / -meg / -mey / -meğ Eki:	333
3.1.2.13.	-°m Eki:	334
3.1.2.14.	- miş Eki:	334
3.1.2.15.	-°n Eki:	335
3.1.2.16.	-°ş Eki:	335
3.1.2.17.	- ti Eki:	336
3.1.2.18.	- a / -e Eki:	337
3.1.2.19.	-°r / -ar / -er Eki:	337
3.1.2.20.	- maz / -mez Eki:	337
3.1.2.21.	-°ş / -°ç / -°nş / -°nç Eki:	337
3.1.3.	Addan Eylem Türetme Ekleri	338
3.1.3.1.	+a / +e Eki:	338
3.1.3.2.	+ı / +al / +el Eki:	338
3.1.3.3.	+ar / +er Eki:	339
3.1.3.4.	+da / +ıl+da / +ıl+de Eki:	339
3.1.3.5.	+la / +le Eki:	340
3.1.3.6.	+kır / +ğır / +hır / +kir / +Kır Eki:	341
3.1.3.7.	+°ğ / +°h / +°K Eki:	342
3.1.4.	Eylemden Eylem Türetme Ekleri	342
3.1.4.1.	- ala / -ele Eki:	342
3.1.4.2.	- l / -l Eki:	343
3.1.4.3.	-°n Eki:	343
3.1.4.4.	- Ir / -Ur / -Ar Eki:	344
3.1.4.5.	-°ş Eki:	345
3.1.4.6.	-°t, °d Eki:	346
3.1.4.7.	- Tır / -dır / -dir / -dur / -dür / -dör / -dör / -dır Eki:	347
3.2.	ÇEKİM EKLERİ	348
3.2.1.	Ad Çekim Ekleri:	348
3.2.1.1.	Çokluk eki:	349
3.2.1.2.	İyelik Ekleri:	351
3.2.1.2.1.	Birinci Teklik Kişi İyeliği (+°m):	351

3.2.1.2.2.	İkinci Teklik Kişi İyeliği (+ ⁿ):	352
3.2.1.2.3.	Üçüncü Teklik Kişi İyeliği (+i / +si):	354
3.2.1.2.4.	Birinci Çokluk Kişi İyeliği (+ ^m mız):	354
3.2.1.2.5.	İkinci Çokluk Kişi İyeliği (+ ^o z):	355
3.2.1.2.6.	Üçüncü Çokluk Kişi İyeliği (+ler+i):	357
3.2.1.3.	Ad Durum Ekleri:	358
3.2.1.3.1.	Yalın Durum (+ø):	358
3.2.1.3.2.	İlgi Durumu (+ ⁿ / +nIn / +nUn / +nın):	359
3.2.1.3.3.	Belirtme (Yükleme) Durumu (+i / +nI):	360
3.2.1.3.4.	Yönelme Durumu (+a / +e):	362
3.2.1.3.5.	Bulunma Durumu (+de / +da / +Te / +Ta):	364
3.2.1.3.6.	Ayrılma Durumu (+den / +dan / +Ten / +Tan):	366
3.2.1.3.7.	Araç (Vasıta) Durumu (+lA / +lAn / +nAn / +InAn):	368
3.2.1.3.8.	Eşitlik Durumu (+CA):	371
3.2.1.4.	Bildirme (Ek-Eylem) Ekleri:	372
3.2.1.4.1.	Ek-Eylemin Geniş (veya Şimdiki) Zaman Çekimi:	373
3.2.1.4.1.1.	Teklik Birinci Kişi (+(y)Am, +(y)Im):	373
3.2.1.4.1.2.	Teklik İkinci Kişi (+sAn / +sIn):	374
3.2.1.4.1.3.	Teklik Üçüncü Kişi (+dIr / +dUr):	375
3.2.1.4.1.4.	Çokluk Birinci Kişi (+1h / +iý / +îh / +iK):	376
3.2.1.4.2.	Ek-Eylemin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi:	378
3.2.1.4.2.1.	Teklik Birinci Kişi:	378
3.2.1.4.2.2.	Teklik İkinci Kişi:	379
3.2.1.4.2.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	379
3.2.1.4.2.4.	Çokluk Birinci Kişi:	381
3.2.1.4.2.5.	Çokluk İkinci Kişi:	381
3.2.1.4.2.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	382
3.2.1.4.3.	Ek-Eylemin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi:	382
3.2.1.4.3.1.	Teklik Birinci Kişi:	383
3.2.1.4.3.2.	Teklik İkinci Kişi:	383
3.2.1.4.3.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	383
3.2.1.4.3.4.	Çokluk Birinci Kişi:	384
3.2.1.4.3.5.	Çokluk İkinci Kişi:	385
3.2.1.4.3.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	385
3.2.1.4.4.	Ek-Eylemin Şart Çekimi:	385
3.2.1.4.4.1.	Teklik Birinci Kişi:	386
3.2.1.4.4.2.	Teklik İkinci Kişi:	386
3.2.1.4.4.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	386
3.2.1.4.4.4.	Çokluk Birinci Kişi:	387

3.2.1.4.4.5.	Çokluk İkinci Kişi:.....	388
3.2.1.4.4.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	388
3.2.2.	Eylem Çekim Ekleri	388
3.2.2.1.	Kişi Ekleri:.....	389
3.2.2.1.1.	Zamir Kökenli Kişi Ekleri:	389
3.2.2.1.2.	İyelik Kökenli Kişi Ekleri:.....	395
3.2.2.1.3.	Emir Kökenli Kişi Ekleri:	399
3.2.2.2.	Zaman ve Kip Ekleri.....	404
3.2.2.2.1.	Bildirme (Haber) Kipleri:	404
3.2.2.2.1.1.	Görülen Geçmiş Zaman:	404
3.2.2.2.1.1.1.	Teklik Birinci Kişi:	405
3.2.2.2.1.1.2.	Teklik İkinci Kişi:	406
3.2.2.2.1.1.3.	Teklik Üçüncü Kişi:.....	406
3.2.2.2.1.1.4.	Çokluk Birinci Kişi:.....	407
3.2.2.2.1.1.5.	Çokluk İkinci Kişi:.....	409
3.2.2.2.1.1.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:.....	409
3.2.2.2.1.2.	Duyulan Geçmiş Zaman	410
3.2.2.2.1.2.1.	Teklik Birinci Kişi:	411
3.2.2.2.1.2.2.	Teklik İkinci Kişi:	412
3.2.2.2.1.2.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	413
3.2.2.2.1.2.4.	Çokluk Birinci Kişi:.....	414
3.2.2.2.1.2.5.	Çokluk İkinci Kişi:.....	415
3.2.2.2.1.2.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:.....	416
3.2.2.2.1.3.	Şimdiki Zaman.....	417
3.2.2.2.1.3.1.	Teklik Birinci Kişi:	420
3.2.2.2.1.3.2.	Teklik İkinci Kişi:	421
3.2.2.2.1.3.3.	Teklik Üçüncü Kişi:.....	422
3.2.2.2.1.3.4.	Çokluk Birinci Kişi:.....	424
3.2.2.2.1.3.5.	Çokluk İkinci Kişi:.....	425
3.2.2.2.1.3.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:.....	425
3.2.2.2.1.4.	Gelecek Zaman	427
3.2.2.2.1.4.1.	Teklik Birinci Kişi:.....	428
3.2.2.2.1.4.2.	Teklik İkinci Kişi:.....	429
3.2.2.2.1.4.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	430
3.2.2.2.1.4.4.	Çokluk Birinci Kişi:	431
3.2.2.2.1.4.5.	Çokluk İkinci Kişi:.....	432
3.2.2.2.1.4.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	433
3.2.2.2.1.5.	Geniş Zaman.....	434
3.2.2.2.1.5.1.	Teklik Birinci Kişi:.....	435

3.2.2.2.1.5.2.	Teklik İkinci Kişi:	436
3.2.2.2.1.5.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	438
3.2.2.2.1.5.4.	Çokluk Birinci Kişi:	439
3.2.2.2.1.5.5.	Çokluk İkinci Kişi:	441
3.2.2.2.1.5.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	442
3.2.2.2.2.	Tasarlama (Dilek) Kipleri	443
3.2.2.2.2.1.	Emir Kipi	443
3.2.2.2.2.1.1.	Teklik Birinci Kişi:	444
3.2.2.2.2.1.2.	Teklik İkinci Kişi:	445
3.2.2.2.2.1.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	446
3.2.2.2.2.1.4.	Çokluk Birinci Kişi:	447
3.2.2.2.2.1.5.	Çokluk İkinci Kişi:	447
3.2.2.2.2.1.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	448
3.2.2.2.2.2.	Şart Kipi	449
3.2.2.2.2.2.1.	Teklik Birinci Kişi:	450
3.2.2.2.2.2.2.	Teklik İkinci Kişi:	451
3.2.2.2.2.2.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	451
3.2.2.2.2.2.4.	Çokluk Birinci Kişi:	452
3.2.2.2.2.2.5.	Çokluk İkinci Kişi:	453
3.2.2.2.2.2.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	453
3.2.2.2.2.3.	İstek Kipi	454
3.2.2.2.2.3.1.	Teklik Birinci Kişi:	454
3.2.2.2.2.3.2.	Teklik İkinci Kişi:	455
3.2.2.2.2.3.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	456
3.2.2.2.2.3.4.	Çokluk Birinci Kişi:	457
3.2.2.2.2.3.5.	Çokluk İkinci Kişi:	458
3.2.2.2.2.3.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	459
3.2.2.2.2.4.	Gereklilik Kipi	459
3.2.2.2.2.4.1.	Teklik Birinci Kişi:	460
3.2.2.2.2.4.2.	Teklik İkinci Kişi:	460
3.2.2.2.2.4.3.	Teklik Üçüncü Kişi:	460
3.2.2.2.2.4.4.	Çokluk Birinci Kişi:	461
3.2.2.2.2.4.5.	Çokluk İkinci Kişi:	461
3.2.2.2.2.4.6.	Çokluk Üçüncü Kişi:	461
3.2.2.2.2.	Birleşik Eylem Kipleri	462
3.2.2.2.3.1.	Hikâye Birleşik Kipi:	463
3.2.2.2.3.1.1.	Geniş Zamanın Hikâyesi:	463
3.2.2.2.3.1.2.	Şimdiki Zamanın Hikâyesi:	464
3.2.2.2.3.1.3.	Gelecek Zamanın Hikâyesi:	465

3.2.2.2.3.1.4.	Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi:	466
3.2.2.2.3.1.5.	İstek Kipinin Hikâyesi:	466
3.2.2.2.3.1.6.	Şart Kipinin Hikâyesi:	467
3.2.2.2.3.2.	Rivayet Birleşik Kipi	468
3.2.2.2.3.2.1.	Geniş Zamanın Rivayeti:	468
3.2.2.2.3.2.2.	Şimdiki Zamanın Rivayeti:	469
3.2.2.2.3.2.3.	Gelecek Zamanın Rivayeti:	470
3.2.2.2.3.2.4.	Şart Kipinin Rivayeti:	470
3.2.2.2.3.2.5.	Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti:	470
3.2.2.2.3.2.6.	İstek Kipinin Rivayeti:	470
3.2.2.2.3.3.	Şart Birleşik Kipi	471
3.2.2.2.3.3.1.	Geniş Zamanın Şartı:	471
3.2.2.2.3.3.2.	Şimdiki zamanın Şartı:	471
3.2.2.2.3.3.3.	Görülen Geçmiş Zamanın Şartı:	472
3.2.2.2.3.3.4.	Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı:	473
3.2.2.2.3.3.5.	Gelecek Zamanın Şartı:	473
3.2.2.3.	Eylemsiler	474
3.2.2.3.1.	Ad-Eylemler:	474
3.2.2.3.1.1.	-mağ / -mağ / -meK / meĥ Ekleri:	474
3.2.2.3.1.2.	- ma / -me Eki:	476
3.2.2.3.1.3.	- Iş / -Uş Eki:	476
3.2.2.3.2.	Sıfat-Eylemler (Ortaçlar):	477
3.2.2.3.2.1.	-d1ĥ / -diK / -T1ĥ -dig Ekleri:	477
3.2.2.3.2.2.	- miş Eki:	478
3.2.2.3.2.3.	- An Eki:	479
3.2.2.3.2.4.	-acaĥ / -eceK / -eceĥ / -ecaĥ Eki:	480
3.2.2.3.2.5.	-°r / -Ar / -Ir / Ur Eki:	481
3.2.2.3.2.6.	- mAz Eki:	481
3.2.2.3.2.7.	- Asi Eki:	481
3.2.2.3.3.	Zarf-Eylemler (Ulaçlar):	482
3.2.2.3.3.1.	- (y)a ... -(y)a / -(y)e ... -(y)e Eki:	482
3.2.2.3.3.2.	-AcA Eki	483
3.2.2.3.3.3.	-°r ... - mAz Ekleri:	483
3.2.2.3.3.4.	- IncA / -UncA / -unce / -1nce / -AncA Eki:	483
3.2.2.3.3.5.	- íp / -up / -IP / -UP Eki:	484
3.2.2.3.3.6.	-d1ĥCA / -diĥCe / -d1ĥcaz / -diĥcez Eki:	485
3.2.2.3.3.7.	- ken Eki:	486
3.2.2.3.3.8.	-Araĥ / -ereĥ / -ereK / -anaĥdan / -Araĥdan Eki:	487
3.2.2.3.3.9.	- mAdAn / -mAzdan Ekleri:	488

3.2.2.3.3.10.	- AndA Eki:	488
3.2.2.3.3.11.	-dİğIndA / dUğUnnAn Eki:	489
3.2.2.3.3.12.	-d1hđan / d1hđen Eki:	490
3.2.2.3.3.13.	- mAsIyInAn Eki:	490
3.2.2.3.3.14.	-dIhliyin / -d1hleyin Eki:	490
3.2.2.3.3.15.	- dİğInA Eki:	490
3.2.2.3.3.16.	-mAdIh (h), -mAmIş Ekleri:	491
3.2.2.3.3.17.	- AnA, -AnAcAh (h) /-1ncah Ekleri:	491
4.	DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ ORTAK SES VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİ.....	492
4.1.	ALINMA KELİMELEERDEKİ UZUN ÜNLÜLERİN NORMAL SÜRELİ ÜNLÜYE DÖNÜŞMESİ (Har-1):	492
4.2.	KALINLIK-İNCELİK BAKIMINDAN ÜNLÜ BENZEŞTİRMESİ (Har-2):	493
4.3.	ÇEŞİTLİ NEDENLERLE ARA ÜNLÜLERİN ORTAYA ÇIKMASI (Har-3):	495
4.4.	KÖK VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN KALINLAŞMALAR (Har-4):	498
4.4.1.	Kök Ünlülerinde Meydana Gelen Kalınlaşmalar:	498
4.4.2.	Ek Ünlülerinde Meydana Gelen Kalınlaşmalar:	499
4.4.2.1.	Görülen Geçmiş Zaman Birinci Çokluk Şahıs Çekimi Ve –Duk Sıfat-Fiil Eki: ...	500
4.4.2.2.	Gelecek Zaman Eki:	501
4.4.2.3.	Fiil Çekimlerinin Birinci Çokluk Şahıs Eki:	502
4.4.2.4.	İlgi Hâli Eki:	502
4.4.2.5.	-mak / -mağ Mastar Eki:	503
4.4.2.6.	–Dır / -Dur Ettirgen Çatı Eki:	503
4.4.2.7.	-lıh / -luğ İsimden İsim Yapma Eki:	504
4.4.2.8.	İstek Kipinin Birinci Çokluk Kişi Eki:	505
4.4.2.9.	Birinci Çokluk Şahıs Eki:	505
4.5.	KÖK VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN İNCELMELER (Har-5):	506
4.5.1.	Kök Ünlülerinde Meydana Gelen İncelmeler:	506
4.5.2.	Ek Ünlülerinde Meydana Gelen İncelmeler:	507
4.6.	KELİME SONUNDAKİ “I, U, Ü” ÜNLÜLERİNİN “İ” ÜNLÜSÜ İLE KARŞILANMASI (Har-6):	516
4.7.	ÖDÜNÇ KELİMELEERDE MEYDANA GELEN ÜNLÜ İNCELMELERİ (Har-7):	517
4.8.	KELİME KÖKLERİNDE VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN YUVARLAKLAŞMALAR (Har-8):	518
4.8.1.	Kelime Köklerinde Meydana Gelen Ünlü Yuvarlaklaşmaları:	518
4.8.2.	Eklerde Ünlü Yuvarlaklaşması:	519
4.8.2.1.	Görülen Geçmiş Zamanın Çokluk Birinci Kişi Çekiminde:	519
4.8.2.2.	Geniş Zaman Ekinde:	520

4.8.2.3.	Gelecek Zamanın Çokluk Birinci Kişi Çekiminde:.....	520
4.8.2.4.	İlgi Ekinde:	520
4.8.2.5.	Kişi Eklerinde:.....	521
4.8.2.6.	İ- Eyleminde:	521
4.8.2.7.	-Dık Sıfat-Eylem Ekinde:	522
4.8.2.8.	Çatı Eklerinde:	523
4.8.2.9.	-k Eylemden Ad Yapım Ekinde:.....	523
4.8.2.10.	-İlk Addan Ad Yapım Ekinde:	524
4.9.	ALINMA SÖZCÜKLERDE İNCELMELER SONUCUNDA KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI (Har-9):	524
4.10.	ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMSUZLUĞU (Har-10):	525
4.11.	k (kalın) > ğ / K / k DEĞİŞMESİ:.....	526
4.11.1.	k > ğ Değişmesi:.....	527
4.11.2.	k > K Değişmesi:.....	528
4.11.3.	k > k Değişmesi:.....	529
4.12.	ARKA VE ORTA DAMAK GENİZ ÜNSÜZÜ “Ŋ” NİN BAŞKA BİR ÜNSÜZE DEĞİŞMESİ VEYA KAYBOLMASI (Har-12):	529
4.12.1.	Kelime Sonlarında ŋ > n Değişimi:.....	530
4.12.2.	ŋ > ng / nğ / g Değişmesi:	531
4.12.3.	(ŋ > ng > g / ğ) g / ğ > y Değişmesi:	532
4.12.4.	(ŋ > ng > g / ğ) g / ğ > v / w Değişmesi:	532
4.12.5.	(ŋ > ng > g / ğ) g / ğ > h / ħ Değişmesi:	533
4.12.6.	(ŋ > ng > g / ğ > y, v, h) y, v, h > ø Düşmesi:	533
4.13.	ÖNDAMAK ÜNSÜZÜ “G” NİN İKİ ÜNLÜ ARASINDA VE KELİME İÇİNDE KORUNMASI (Har-13):	534
4.14.	BELİRLİ BAZI KELİMELEDE ÖN VE İÇ SES “Y” ÜNSÜZÜNÜN DÜŞMESİ (Har-14):	535
4.15.	PATLAYICI ÜNSÜZLERİN İKİZLEŞMESİ (Har-15):	537
4.16.	ALINMA SÖZCÜKLERDEKİ İKİZ ÜNSÜZLERİN TEKLEŞMESİ (Har-16):	539
4.17.	BELİRLİ BAZI ÜNSÜZLERİN KELİME İÇİNDE YER DEĞİŞTİRMESİ (GÖÇÜŞME) (Har-17):	540
4.17.1.	-pr- / -br- > -rp- :.....	540
4.17.2.	-ğr- > -rğ- / -rg- :.....	541
4.17.3.	-br- > -rb- :.....	542
4.17.4.	fr > rf :.....	542
4.17.5.	rv > vr, vr > rv :	542
4.17.6.	ml > lm :	543
4.17.7.	-ks- / -ğs- > -sg- / -sK- / -sk- :.....	543

4.17.8. -kş- / -şk- > -şK- / -şh- / -şg- / -hş- :.....	544
4.18. KELİME İÇİNDE VE SONUNDA k / k ÜNSÜZLERİNİN h / h / g / K / ğ / y SESLERİNE DÖNÜŞMESİ (Har-18):.....	545
4.18.1. k > h Değişmesi (S1z1c1laşma):	545
4.18.2. k > h Değişmesi (S1z1c1laşma):	546
4.18.3. k > g Değişmesi (Ötümlüleşme):.....	547
4.18.4. k > K Değişmesi (Yarı Ötümlüleşme):.....	548
4.18.5. k, ğ > ğ Değişmesi (S1z1c1laşma):	548
4.18.6. k / g > y Değişmesi (S1z1c1laşma):	549
4.19. KELİME BAŞINDA T- > D- VE P- > B- ÖTÜMLÜLEŞMESİNİN ÖLÇÜNLÜ DİLE GÖRE DAHA İLERDE OLMASI (Har-19):	550
4.20. KELİME BAŞINDA VE İÇİNDE B > M DEĞİŞİMİNİN OLMASI (Har-20):	552
4.21. KELİME İÇİNDE B > V / B DEĞİŞMESİ (Har-21):.....	553
4.22. Ç > Ş DEĞİŞMESİ (Har-22):.....	554
4.23. VURGUDAN KAYNAKLANAN UZUN ÜNLÜLERİN ORTAYA ÇIKMASI (Har-23): 554	
4.24. TEKLİK 1., 2. VE 3. ŞAHIS ZAMİRLERİNİN YÖNELME HALİ ÇEKİMİNDEKİ DEĞİŞMELER (Har-24):.....	555
4.25. ÖYLE, BÖYLE, ŞÖYLE KELİMELERİNDEKİ SES DEĞİŞMELERİ (Har-25):	556
4.26. ZAMİR KÖKENLİ 2. ÇOKLUK ŞAHIS EKİNİN YAPISI (Har-26):.....	557
4.27. ÇOKLUK 2. ŞAHIS İYELİK EKİ İLE İYELİK KÖKENLİ ŞAHIS EKİNİN YAPISI (Har-27):	559
4.28. ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNDE MEYDANA GELEN SES DEĞİŞMELERİ (Har-28):	560
4.29. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN ÜÇÜNCÜ TEKLİK KİŞİ EKİNİN DURUMU (Har-29): 564	
4.30. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN EKİNİN TEK ŞEKİLLİ OLMASI (Har-30):.....	565
4.31. EKLİK VE ÇOKLUK BİRİNCİ ŞAHIS EMİR EKLERİNDEKİ DEĞİŞMELER (Har- 31): 566	
4.32. İSTEK EKİ -A / -E'NİN İŞLEK OLARAK KULLANILMASI (Har-32):.....	568
4.33. ZAMİR KÖKENLİ BİRİNCİ VE İKİNCİ KİŞİ EKLERİ ÖZELLİKLE AZERİ VE TEREKEME AĞIZLARINDA GENİŞ ÜNLÜLÜDÜR (Har-33):.....	570
4.34. YÖNELME EKİNİN, 2. TEKLİK İYELİK EKİNDEN SONRA -an / -en BİÇİMİNDE OLMASI (Har-34):.....	572
4.35. BELİRTME HALİ EKİNİN -i / -yi BİÇİMİNDE TEK ŞEKİLLİ OLMASI (Har-35):	573
4.36. -li EKİNİN SÜREKLİ DÜZ-DAR-İNCE ÜNLÜLÜ OLMASI (Har-36):	575
4.37. -lık EKİNİN ÇOĞUNLUKLA DÜZ-DAR-KALIN, BAZEN DE DAR-YUVARLAK ÜNLÜ İLE KULLANILMASI (Har-37):.....	576

4.38.	ŞAHİS EKLERİNİN 3. TEKLİK VE ÇOKLUK DIŞINDA ÇOĞUNLUKLA KALIN, BAZEN İNCE ÜNLÜLÜ OLMASI (Har-38):.....	577
4.39.	İYELİK EKLERİNİN 3. TEKLİK VE ÇOKLUK DIŞINDA GENELLİKLE KALIN, YARI KALIN, BAZEN DE YUVARLAK ÜNLÜYLE KULLANILMASI (Har-39):.....	578
4.40.	“d” İLE BAŞLAYAN EKLERİN SÜREKLİ ÖTÜMLÜ VEYA YARI ÖTÜMLÜ OLARAK KULLANILMASI (Har-40):	579
4.41.	ÖLÇÜNLÜ DİLDE YAYGIN OLAN GEREKLİLİK KİPİ EKİNİN HİÇ KULLANILMAMASI (Har-41):	581
4.42.	BAZI EKLERİN TEK ŞEKİLLİ KULLANILMASI (Har-42):.....	582
4.43.	ŞART BİRLEŞİK ÇEKİMİNDE ŞAHİS EKLERİNİN ŞART EKİNDEN ÖNCE GELMESİ (Har-43):.....	584
4.44.	DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN ÇEKİMİNDE –IP EKİNİN KULLANILMASI (Har-44):	584
4.45.	ÖLÇÜNLÜ DİLDEKİ BAZI ZARF-EYLEMLER YERİNE –AndA EKİNİN KULLANILMASI (Har-45):	585
5.	SONUÇ	587
7.	ÖZET	599
8.	HARİTALAR	601

ÖN SÖZ

Türk dilinin ses, yapı ve söz varlığı açısından birçok özelliğini içinde barındıran Türkiye Türkçesi ağızları önceleri yabancı bilim adamları tarafından inceleme konusu yapılmış, daha sonra Türk araştırmacılar bu alanda derleme, inceleme ve sözlük düzeyinde önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Çok geniş bir alana yayılmış olan, Oğuz grubuna dayanan Türk dilinin uzantıları bir yandan Azerbaycan'a, Kafkaslara, İran'a, güney doğrultusunda Kerkük'e; bir yandan da Kırım'a, Kıbrıs'a, Batı Trakya'ya, Kosova'ya, Bulgaristan ve Romanya'ya kadar ulaşmıştır. Bu geniş alan içinde Türk dilinin Oğuzca kolu birçok ağza ayrılmıştır. Anadolu'ya muhtelif tarihlerde doğudan ve kuzeyden gelen göçlerin yarattığı farklılaşma bir başka etkidir. Özellikle Moğol istilası ve XIX. yüzyılda Rusların yayılmacı politikaları nedeniyle Anadolu'ya Kafkaslardan, Kırım'dan, Tataristan'dan Türk topluluklarının büyük kitlesel göçleri olmuş, farklı zamanlarda meydana gelmiş bu göç dalgaları ve yer değiştirmeler yeni tabakalaşmalara yol açmıştır. Yine aynı yüzyılda Sırp ve Bulgar zulmünden Anadolu'ya gelenler bir başka dil tabakalaşmasına neden olmuşlardır.

Aynı akıbeti Doğu ve Güney Doğu Anadolu halkı da yaşamıştır. Rus işgalinden kaçıp Kuzey Anadolu yollarını takip ederek Konya, Aksaray, Kayseri yöresine gidenler, güney yolunu takip ederek Diyarbakır, Elazığ, Urfa yörelerine göç edenler buralarda yeni tabakalar oluşturmuşlardır. Bu göçler ve yer değiştirmeler Anadolu ağızlarının farklılaşmasında başka bir etkidir.

Araştırma konumuz olan Doğu Anadolu bölgesi bu tabakalaşmaya tarihi dönemlerde uğramış, böylece Azerbaycan'dan, Kafkaslardan, Van Gölü çevresine uzanan, özellikle Van Gölünün kuzey sahillerinden Malazgirt'e kadar uzanan bir alanda birkaç tabaka oluşmuş, Moğol istilasıyla bu bölgelerin Türkleşmesine yeni göçlerle gelen Türk toplulukları katkıda bulunmuştur. Son olarak 1914'teki Rus istilasıyla bölgenin demografik yapısı tekrar değişmiş, özellikle Kars ve yöresinde, Van Gölü çevresinde yeni yerleşimler meydana gelmiş, son yıllarda Kırgızistan'dan gelenlerle bu bölgede farklı küçük ağız adacıkları oluşmuştur.

Doğu ve dolaylı olarak Güney Doğu Anadolu'da bugüne kadar yapılan ağız araştırmaları genel olarak metinlerin derlenmesi ve bunların dil özelliklerinin incelenmesi düzeyindedir. Yukarıda söz konusu edilen, bölgedeki dil tabakalaşmaları ve bu tabakalaşmaların bugünkü ağızların oluşmasındaki rolü göz önüne alınarak bir ağız araştırması yapılmamıştır.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşarak en ücra köylere kadar ulaşması, ilköğretimin zorunlu hale gelmesi ile okuma-yazma oranının artması, teknolojik gelişmelerin hızla yaşamımıza girmesi ve kültürel değerlerimizi değiştirmesi sonucunda halk ağızları ve zengin sözlü anlatı geleneğine dayalı türler yok olmakta ve standart Türkiye Türkçesi Anadolu'nun her köşesinde ağızların yerini almaktadır. Dolayısıyla halk ağızlarında ve kültüründe yer alan, kaybolmakla yüz yüze kalmış dil değerlerinin tespiti amacıyla yaptığımız bu çalışma Doğu Anadolu ağızlarının ortak dil özelliklerini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada derlenmiş metinlere dayanarak ortak ses ve biçim özellikleri ele alınmış, bu ortak özelliklerin doğru tespit edilebilmesi için ağız sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmeler yaparken özellikle ses ve yapı değişikliklerinin doğal, tarihi değişimler mi,

kültürel etkileşmelerle ortaya çıkmış seyrek görülen genelleşmemiş değişmeler mi olduğu göz önüne alınmıştır.

Çalışmamız; “Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Ortak Ses ve Şekil Özellikleri, Sonuç ve Haritalar” bölümlerinden oluşmaktadır. Varılan sonuçların bundan sonraki Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına katkı sağlayacağı ve ayrıca bu büyük dil hazinesinin içeriği, varlığı, oluşumu, tabakalanışı hakkında yeni fikirlerin ve yaklaşımların doğmasına yol açacağı umulmaktadır.

Araştırmamızın giriş bölümünde bölgenin diyalektolojik durumu ve etnik yapısı üzerinde durulmuş etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki ilişkiler açıklanmış, etnik yapıya bağlı farklı ağız özelliklerinin oluşturduğu alt gruplar belirlenmiştir. Giriş bölümünde ayrıca bölgemiz ağızları üzerine yapılan çalışmalara kısaca değinilmiştir.

Çalışmamızın özellikle ses bilgisi kısmında ünlü ve ünsüz çizelgeleri yer almış, seslerin ortaya çıkış sebepleri mümkün olduğunca açıklanmaya çalışılmıştır. Şekil bilgisi kısmında yapım ve çekim ekleri, kişilere dayalı fiil çekimleri mümkün olduğunca derlemelerden hareketle incelenmiştir.

Kullanılan terimlerde son yıllarda yaygınlık kazanmış ve Türkçe olanların seçilmesine özen gösterilmiştir.

Bu tezin konusu Nisan 2007’de ilk danışman hocam Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR tarafından belirlenmişti. Tez çalışmasına başlamamdan bir yıl sonra hocamın emekli olması, işlerinin yoğunluğu ve benim, üzerimdeki ders yükünden dolayı Ankara’ya sık sık gidememem gibi nedenlerle Hamza ZÜLFİKAR danışmanlığımı bıraktı. Yaklaşık bir yıldır, yüksek lisansta da danışmanlığımı yürütmüş olan Prof. Dr. Ahmet BURAN hocamla çalıştım. Her iki hocamın da, bu tezin gelişip ilerlemesinde ve bitirilmesinde yaptıkları katkıyı unutmayacağım.

Konuyla ilgili yetkin bilgisi ve geniş tecrübesiyle beni yönlendiren ve benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN’a teşekkürlerimi sunuyorum, asla hakkını ödeyemem. Ayrıca, bu konuda çalışmamda büyük katkıları olan ve beni yüreklendiren sayın hocam Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR’a; gerek kaynak, gerekse yol göstermeleri konusunda sürekli yardımlarını gördüğüm hocalarım Yrd. Doç. Dr. Veysi SEVINÇLİ, Yrd. Doç. Dr. Bedri SARICA ve Yrd Doç. Dr. Mustafa SARICA’ya; benden desteklerini esirgemeyen değerli meslektaşlarım Arş. Gör. Sevdâ ERATALAY ve Arş. Gör. Süleyman ERATALAY’a; çok büyük yardımını gördüğüm, tezin yazımı aşamasında sürekli yanımda olan, benim için aylarını harcayan, fedakar öğrencim sevgili Ali KOÇ’a da teşekkür ediyorum.

Van 2010

İbrahim TOSUN

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:adı geçen makale
A.Ü.	:Atatürk Üniversitesi
AİAD	:Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler
Bas.	:Basımı
Bas.	:Baskı
bkz.	:Bakınız
C	:Cilt
çev	:Çeviren
DA	:Diyarbakır Ağzı
DGADA	:Doğu ve Güneydoğu Anadolunun Dil Atlası
DTCF	:Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
DTYA	:Doğu Trakya Yerli Ağzı
EA	:Erzurum Ağzı
EİA	:Erzurum İli Ağızları
El	:Encyclopedie de l'İslam (İslam Ansiklopedisi)
EYA	:Erzincan ve Yöresi Ağızları
Far.	:Farsça
GBAA	:Güney Batı Anadolu Ağızları
GDİAT	:Güney Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar
İA	:İslam Ansiklopedisi
KB	:Kültür Bakanlığı
KİA	:Kars İli Ağızları
krş.	:Karşılaştırınız

KYA	:Kütahya ve Yöresi Ağızları
Mad	:Maddesi
Mat.	:Matbaacılık
MİA	:Malatya İli Ağızları
NYA	:Nevşehir Yöresi Ağızları,
PhTF	:Philologiae Turcicae Fundamenta
RİA	:Rize İli Ağızları
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
STİAT	:Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar
TDAY-B	:Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDB	:Türk Dil Bilgisi
TDEA	:Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDKOB	:Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler
TKA	:Türk Kültürü Araştırmaları
TKAE	:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	:Türk Tarih Kurumu
UMA	:Urfa Merkez Ağzı
Üniv.	:Üniversitesi
vb.	:ve benzeri
Yay.	:Yayını
YYÜ	:Yüzüncü Yıl Üniversitesi

1. GİRİŞ

“Doğu Anadolu Halk Ağzılarının Ortak Dil Özellikleri”adını taşıyan bu çalışmanın giriş kısmında kısaca araştırmanın kapsamı ve yöntemine, Türkiye Türkçesi ağzıları üzerine bugüne kadar yapılmış olan sınıflandırmalara, çalışma sahasının sınırlarının belirlenmesine, belirlenen saha ile ilgili başvurulacak yayınların tanıtılmasına, bölgenin etnik yapısına ve etnik yapıdan kaynaklanan genel ağız farklılıklarına yer verilecektir. Ayrıca araştırmamızın genel hatlarını ortaya çıkaracak ve öçünlü dille olan bağını netleştirecek birkaç konuya da değinilecektir.

1.1. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Batılı ülkelerde ağız ve lehçe çalışmaları 1800’lü yılların başlarında başlamıştır. Türkiye Türkçesi ağzıları üzerine ilk çalışmalar 19. yüzyılda batılı bilim adamlarınca yapılmış, bu çalışmalar Cumhuriyet döneminden sonra Türkiye’de hız kazanmıştır. Ülkemizde yerli bilim adamlarınca yapılan ağız çalışmaları batıya oranla daha yenidir. Türk Dil Kurumu’nun 1932 yılında başlattığı halk ağzından derleme çalışmaları dilbilimcileri bu alan üzerinde çalışmaya yönlendirmiş, 1940’lı yıllardan itibaren Türk dilcileri ağzılar üzerine önemli çalışmalar yapmaya başlamışlardır.¹

Bu alandaki ilk ciddi araştırmaları yapan Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU’nun geniş kapsamlı derlemeleri kendisinden sonra gelen araştırmacılara örnek teşkil etmiştir. Sonraları Zeynep KORKMAZ, Ömer Asım AKSOY, Sadettin BULUÇ, Selahattin OLCAY, Hamza ZÜLFİKAR, Turgut GÜNAY, A. B. ERCİLASUN, Efrasiyap GEMALMAZ, Tuncer GÜLENSOY, Ahmet BURAN, Leyla KARAHAN, Mukim SAĞIR, Münir ERTEN, Selahattin ÖZÇELİK, Erdoğan BOZ, Turgut ACAR, Cemil GÜLSEREN... gibi dilcilerimiz de çalışmaları ile Caferoğlu’nun eksik bıraktığı araştırmaları tamamlamaya çalışmışlardır.

Kültür ve medeniyet, bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmelerden dolayı ya doğrudan ya da dolaylı olarak sürekli değişmektedir. Özellikle geçtiğimiz ve içinde bulunduğumuz yüzyıllar kültür ve medeniyet tarihi açısından baş döndürücü gelişmelere sahne olmuştur. Kültür ve medeniyetin en önemli aktarıcılarında olan dil, dolayısıyla

¹ AKSOY, Ömer Asım, *Gaziantep Ağzı I, Gramer (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*, TDK Yay., 1945. AKSOY’un 1940’tan önce yapılmış, *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep, 1933; *Gaziantep Ağzında Sintaks Araştırmaları*, Gaziantep, 1936, çalışmaları da vardır. CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I. (Bal., Man., Af., Is., Ay., İzm., Brd., Antl., Muğ., Den., Küt. Vilayetleri ağzıları)*, İst. 1940; *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. (Kon., Is., Bur., Kay., Çor., Niğ. Vilayetleri oyunları)*, İst. 1941; *Doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, I. Kars, Erzurum Çoruh İlbaylıkları Ağzıları*, TDK Yay., İst. 1942; *Anadolu Ağzılarından Toplamalar, Kas., Çan., Çor., Ams., Niğ. İlbaylıkları Ağzıları*, TDK Yay., İst. 1943; *Sivas ve Tokat İllerinden Toplamalar*, TDK Yay., İst. 1944; *Güney-Doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, Mal., El., Tun., Gaz., Mar. Vilayetleri Ağzıları*, TDK Yay., İst. 1945; *Kuzeydoğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, Or., Trb., Gir., Riz. Ve Yöresi Ağzıları*, TDK Yay., İst. 1946; *Orta Anadolu Ağzılarından Derlemeler, Niğ., Kay., Kır., yoz., Ank. Vilayetleri ile Afşar, Saçıkara ve Karakoyunlu Uruklarının Ağzıları*, İst. 1948; *Anadolu İlleri Ağzılarından Derlemeler (Vn., Bit., Mş., Ağ.-Karaköse, Esk., Bol. ve Zon. İlleri Ağzıları)* İst. 1951; KORKMAZ, Zeynep, *Güney-Batı Anadolu Ağzıları, Sesbilgisi (Fonetik)*, DTCF Yay., Ankara, 1956; *Nevşehir ve Yöresi Ağzıları, I. C., Ses Bilgisi (Phonétique)*, Ankara, 1963.

ağızlar da gelişen teknoloji karşısında değişmeye uğramaktadır. Hatta daha dar sahaların kültürel değerlerini, sahaya özgü sözlü öğelerini içinde barındıran ağızlar ölçünlü dilin aşırı etkisinde kalarak silinmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarının zaman kaybedilmeden araştırılması, bütün alt ağızların tespit edilerek incelenmesi ve detaylı ağız atlaslarının yapılıp tamamlanması işte tam da bu noktada gereklidir.

Büyük bir çaba ve zaman gerektiren ağız araştırmaları, bir yandan yüzyıllar boyunca oluşturulan dil yadigârlarını tespit etmeye katkıda bulunurken diğer yandan kültür tarihi, halk bilimi, halk edebiyatı ve sözlü etnografya malzemeleri alanlarında yapılacak araştırmalara da veriler sunacaktır. Ağız araştırmaları özellikle dil tarihi araştırmalarına büyük katkılar sağlamaktadır. Bu nedenle önümüzdeki yıllarda ağız araştırmaları üzerine yapılacak çalışmalar büyük bir değer arz etmektedir.

Çalışmamızın adında yer alan “ortak dil özellikleri” kalıbı aslında bütün dil kategorilerini içine almaktadır. Ancak bu çalışmanın bir doktora tezi olması ve süre açısından sınırlandırılması, içerikte de sınırlandırma yapılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışma sadece Doğu Anadolu ağızlarının ortak ses ve biçim özelliklerine dayandırılarak oluşturulmuştur.

Araştırmamızın birçok aşamasında karşılaştırmalı bir metot izlenmiştir. Böylelikle hem bölgemiz ağızları arasında ortaklaşan ve ayrılan dilsel özelliklerin, hem de bölgemiz ağızları ile diğer Türkiye Türkçesi ağızları arasında ses ve şekil yönünden benzer ve farklı yönlerin ortaya çıkarılmasına özen gösterilmiştir.

Araştırmanın genelinde ses ve biçim özellikleri eş zamanlı olarak ele alınmış, incelenen kaynakların hazırlanış tarihleri arasındaki yaklaşık otuz kırk yıllık zaman farkı dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte bazı durumlarda art zamanlı bir yöntemle çeşitli ses ve biçim özelliklerinin Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinden beri değişmemiş arkaik unsurlar oldukları tespit edilmiştir..

Kaynakçada gösterilen eserlerin büyük bir kısmı çalışmalarımız esnasında kullanılmış ya da incelenmiş, bazıları ise konuyla bağlantıları olması bakımından kaynakçaya alınmıştır.

Doğu Anadolu ağızları, ortak özellikler bakımından Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan ve Kuzey Iraktaki ağızlarla birleşerek bir ana ağız grubu oluşturmaktadır. Bu ortak özellikler Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri kullanılagelmiş, Oğuz Türkçesinin Doğu kolunu, Doğu grubu (Karahan) ağızını veya Azerbaycan Türkçesini oluşturmuştur.

İnceleme konumuz olan Doğu Anadolu ağızları genel olarak Azerbaycan Türkçesi sahası içinde değerlendirilmekle birlikte, bu ağızların Azerbaycan Türkçesiyle örtüşmeyen ancak kendi içinde ortaklık gösteren ses ve biçim özellikleri vardır. Ana ağız grubunun farklı yörelerinde karşımıza çıkan bu benzer öğeler kendi içinde farklı ağız grupları, daha küçük alt gruplar ve ağız adacıkları oluşturmaktadır.

1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE YAPILMIŞ SINIFLANDIRMA ÇALIŞMALARI

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine araştırmalar 19. yüzyılın ortalarında yabancı araştırmacıların çalışmalarıyla başlar. 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren yerli araştırmacıların da ilgi alanı olan Türkiye Türkçesi ağızları üzerine, bugüne kadar Anadolu'nun tamamını veya bir yöresini içine alan çok sayıda derleme, inceleme, karşılaştırma ve sınıflandırma çalışması yapılmıştır. Çoğu mezuniyet tezi olarak hazırlanmış olan bu çalışmalarla bugün gelinen noktada, Türkiye Türkçesi ağızlarının bir atlasını hazırlamak ve ayrıntılı sınıflandırmasını yapmak mümkün değildir. Buna rağmen eldeki malzemeden yola çıkılarak, bazı araştırmacılar tarafından, ağızların yayılma alanları tespit edilmeye çalışılmış ve çeşitli sınıflandırma denemeleri yapılmıştır.²

Bu alandaki ilk sınıflandırma denemesini İ. Kunos yapmıştır. 1896'da, ağız araştırmalarının henüz başlangıç aşamasında olduğu bir dönemde, İ. Kunos Türkiye Türkçesi ağızlarını şöyle gruplandırmıştır:

- “1. İzmir ile Bursa arasında Zeybekçe
2. Kastamonu ağzı
3. Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru Lazca
4. Harputça
5. Güneydoğu Anadolu'da Mersin'le Konya arasında Karamanlıca
6. Kızılırmak havzasında Ankara ağzı
7. Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Yörük ve Türkmenler”³

İ. Kunos sınıflandırmasını değerlendirirken Zeybekçe, Ankara ağzı ve Yörük ve Türkmenlerin ağzını asıl Türk ağızları, Diğerlerini ise Anadolu'da Türkleşmiş unsurların ağızları olarak ele almıştır. Kunos'un “Kisazsiai Török Dialektusairal” adlı eserindeki bu sınıflandırmanın, yapıldığı dönem gözönüne alındığında, sağlam verilere dayanmadığı ve bilimsel bir nitelik taşımadığı anlaşılmaktadır.

İkinci sınıflandırma, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine geniş malzeme toplayan Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Caferoğlu, kendi derlediği malzemeye dayanarak 1946'da yazdığı bir makalede Anadoludaki şu ağız gruplarından söz eder:

- “1. Doğu illeri ağızları (Kars, Elazığ, Van ve civarı, Malatya) bölgesi
2. Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgesi
3. Sivas, kısmen Tokat illeri ağızları bölgesi
4. Amasya, Çorum, Ankara, kısmen Yozgat ağızları bölgesi
5. Orta Anadolu (Kayseri başta olmak üzere) ağızları bölgesi
6. Gaziantep (ve kuzey sınır ağızları) bölgesi

² Bkz. BURAN, Ahmet, “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Türk Dili*, S. 542, Şubat 1997, 233-237; “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı* 'nda sunulan bildiri, Kafkas Üniversitesi (21-23 Mayıs 2009, Kars).

³ KOWALSKI, T., “Osmanisch – Türkische Dialekte”, *El*, IV, 1931, 991-1011.

7. Batı illeri ağızları (Eskişehir, Balıkesir, Manisa, İzmir, kısmen Afyon, Aydın ve Antalya'ya kadar) bölgesi
8. Konya ağız bölgesi
9. Kastamonu ağız bölgesi”⁴

Caferoğlu, Gaziantep ağızını; 1. merkez, 2. Kilis ve yöresi, 3. Türkmen uruğu ağızı olmak üzere üç alt gruba ayırmıştır. Malatya'nın Tahir bucağını Sivas ağızına, Hekimhan ağızını da bazı gramer şekilleri bakımından Kastamonu ağızına yakın bulmuştur. Trabzon merkez ağızının Erzurum'a yakın olduğunu, Akçaabat ve Vakfıkebir'in bağımsız bir ağız bölgesi oluşturduğunu da belirtmiştir. Makalede “değil” kelimesinin ağızlardaki farklı telaffuzlarının (deel, daal, değül, degül vb.) ve şahıs zamirlerinin sınıflandırmalarda kullanılabileceğini ileri sürmüştür.⁵

Caferoğlu, Fundamenta'daki makalesinde⁶ önceki bazı ağızları birleştirerek daha genel altı grup tespit etmiştir:

- “1. Güneybatı ağızları (Bandırma'dan Antalya civarlarına kadar).
2. Orta Anadolu ağızları (Afyon'dan Elazığ ve Erzurum'a kadar).
3. Doğu ağızları (Elazığ ve Erzurum'dan doğu sınırına kadar).
4. Kuzeydoğu ağızları (Samsun'dan Rize'ye kadar).
5. Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Antalya ve civarı).
6. Kastamonu ağızı”⁷

Bu sınıflandırma yapılırken sınıflandırmada esas alınan ölçütlere hiç değinilmemiştir.

Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması çalışmalarında en sık kullanılan ölçülerden biri, şimdiki zaman ekindeki ses değişimleridir. Bu ek, ses yapısı bakımından gösterdiği değişikliklerle (-yorur, -yoru, -yor, -yo, -ya, -yu, -yı, -yi, -y, -i vb.) Anadolu'daki ağız gruplarının belirlenmesinde rol oynar. Ahmet Caferoğlu bir makalesinde, ekin “-yo, -yir, -ir, -i, -or” şekilleri etrafında toplanan ağız gruplarını göstermeye çalışır.⁸ Buna göre, “-yo” ekini kullanan orta ve güney Anadolu, hatta Antalya; “-yir” ekini kullanan Trabzon, Rize, Sivas ve civarı; “-i(y)” ekini kullanan Harput, Urfa, Elazığ, Gaziantep, Divriği ve yöreleri; “-or” ekini kullanan dağınık olarak bazı bölgeler ve Kilis; “-ir” ekini kullanan Erzurum, Kars ağızları Bir grup meydana getirirler. Makalenin amacı adından da anlaşılacağı üzere, bir sınıflandırma yapmak değildir.⁹

Tuncer Gülensoy, şimdiki zaman ekindeki bu çeşitliliği daha geniş bir alanda inceler.¹⁰ “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki” başlıklı makalede Gülensoy,

⁴ CAFEROĞLU, “Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme”, *TDB*, Seri: III, S. 6-7 (1946), 561-568.

⁵ CAFEROĞLU, a. g. m., 568.

⁶ CAFEROĞLU, “Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte”, *PhTF*, Wiesbaden 1959, C. I., 239-260.

⁷ CAFEROĞLU, a. g. m., 239-260.

⁸ CAFEROĞLU, “Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Bugünkü Durumu”, *VIII. TDKOBB-* 1957, Ankara 1960, 65-70.

⁹ KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996, XI.

¹⁰ GÜLENSOY, Tuncer, “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *TKA*, XXIII / 1-2, 1985, 282-295.

şimdiki zaman ekindeki bütün değişimleri ele almış, bu eklerin kullanıldığı ağızları belirtmiş, fakat ağız kümelerinin sınırlarını çizmemiştir.¹¹

Özcan Başkan'ın "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme" adlı çalışması, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında leksik ölçülerin önemini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada, yapısında "kale, höyük, hisar, konak" kelimeleri bulunan köy adlarının Anadolu coğrafyasındaki dağılımına yer verilmiştir. Başkan'a göre "kale"li köy isimleri genellikle Doğu Anadolu ve özellikle de Doğu Karadeniz bölgesinde toplanmaktadır. "Hisar"lı köy adları Batı Anadolu'ya kaymıştır. "Höyük"lü köyler ise Güneydoğu Anadolu'dan başlayarak Ankara'nın kuzeybatısından yukarı doğru çıkmakta ve Çankırı, Kastamonu'ya kadar uzanmaktadır. "Konak"lı köyler de Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz'in batı sınırında yoğunlaşır.¹²

G. Hazai, bir makalesinde Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında kullanılabilecek şu özelliklere dikkat çeker; η, l, ğ, k ünsüzleri ile ilgili değişimler, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından ünlü uyumsuzlukları, şahıs eklerinin yapısı vb.¹³

Milan Adamoviç, "Konjugationsgecshichte Der Türkischen Sprache" adlı çalışmasında kip eklerinin Anadolu ağızlarındaki kullanılışlarına da temas etmiş, şimdiki zaman ekinin Anadolu coğrafyasındaki dağılımını harita üzerinde göstermiştir. Çizdiği haritaya göre "-yi(r)" şimdiki zaman eki, Samsun, Tokat, Sivas, Darende, Kahramanmaraş ile Gaziantep merkez ilçesinin doğusunda kalan bölgede kullanılmaktadır. Batıda ise ekin geniş ünlülü şekilleri yaygındır.¹⁴

Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması konusunda Leyde Üniversitesi Türkoloji öğrencilerinden Piet Kral, 1980 yılında bir master tezi hazırlamıştır. Kral önce bazı fonetik, morfolojik ve leksik ölçüler belirlemiş, sonra da Derleme Sözlüğünün ilk on cildi ile bu konuda yazılmış 26 monografiyi tarayarak bu ölçüleri değerlendirmiştir. Kral, tespit ettiği ölçülerle 53 harita hazırlamış ve bu haritaların özellik arz eden 18'inin ortaya koyduğu dağılımlara dayanarak Rumeli ağızları ile birlikte 14 ağız grubu tespit etmiştir. Sınıflandırmada başlıca şu ölçüler kullanılmıştır: "k > ğ, k > g, k > ç, g > c, -k- > -h-" değişimleri, "ğ" ünsüzünün korunması veya düşmesi, düz ünlüyü takip eden hecedeki düz veya yuvarlak ünlüler, ilk hecede "ö, ü > o, u" değişmesi, "η" ünsüzü ile ilgili değişimler, "yokarı / yukarı" kelimesindeki ses değişmesi, zamir kökenli şahıs ekleri, istek ve emir ekleri, şimdiki zaman eki ve "-ken" zarf-fil ekindeki ses değişimleri.

¹¹ KARAHAN, a. g. e., XI.

¹² BAŞKAN, Özcan, "Türkiye'de Köy Adları Üzerine Bir Deneme", *TDAY-B* 1970, 237-251.

¹³ G. HAZAI, "Anadolu ve Rumeli Türk Ağızlarının Tasnifi Üstüne" *Voprosi Tyurkologi; K. Şestidesyatiletio Akademika AN Azerbaycan SSR. M. Ş. Şiraliyeva*, Bakü 1971, 84-86.

¹⁴ KARAHAN, a. g. e., XII.

Kral'ın çalışmaları hakkında bilgi veren “*Turkish Linguistics Today*” adlı eserde ayrıca “havuç”a Anadolu’da verilen isimlerin bir haritası da bulunmaktadır (pürçüklü, keşirli, teper vb.)¹⁵

Japon bilim adamlarından Tooru Hayashi, “Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine bir Deneme Çalışması”¹⁶ adlı bildirisinde, mevcut malzemeye dayanarak tespit ettiği bazı ölçülerle, bunların Anadolu coğrafyasındaki dağılımına yer vermektedir. Bu dağılım ayrıca harita üzerinde de gösterilmiştir. Kapalı “è” ünlüsü, arka ve orta damak ünsüzü “ñ”, kelime başında “p / b, t / d, k / g” süreksiz ünsüzlerinin durumu, “h” ünsüzü ve ek başlarındaki “t / d” ünsüzleri bu çalışmada ölçü olarak kullanılmıştır. Tooru Hayashi, bildirisinde Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımını tespit amacı ile beş yıl önce başladığı çalışmalarının halen devam ettiğini ve şimdilik Ahmet Caferoğlu’nun 1940-1951 yılları arasında yayımladığı çeşitli derleme metinlerini bilgisayara aktardığını da ifade etmektedir.¹⁷

Tahsin Banguoğlu, “Anadolu ve Rumeli Ağızları”¹⁸ başlıklı ansiklopedi maddesinde, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında ölçü olarak kullanılabilecek bazı özelliklere ve bu özellikleri taşıyan ağızlara temas eder. Örneğin, “r” düşmesi Batı Anadolu ağızlarını, yarı kalın “ó, ú” ünlüleri İç Anadolu ağızlarını, ayın ünsüzü Güneydoğu Anadolu ağızlarını, “h” ünsüzü ve “g” ünsüzünün iki ünlü arasında korunması Doğu Anadolu ağızlarını, ön seste “k” ve “t” ünsüzlerinin korunması ve sızıcı “ç, ç” seslerinin varlığı Doğu Karadeniz ağızlarını belirleyen özelliklerdir. Banguoğlu’nun dikkat çektiği bu özellikler, bir sınıflandırma çalışmasında araştırmacı için yol gösterici olacaktır.¹⁹

Daha küçük bölgeler içindeki ağız gruplarını tespiti yönelik sınıflandırma denemelerinin sayısı, genel sınıflandırma denemelerinden fazladır. Bölgeleri, illeri birbirinden ayıran idari sınırların, ağız gruplarını belirlemediği bir gerçektir. Bir bölge veya bir il sınırları içinde farklı özelliklere sahip çeşitli ağızlar bulunabilir. Bu sebeple, bir ilin, bir bölgenin ağız özelliklerini inceleyen araştırmacılar, tespit ettikleri ölçülerle bu farklı ağız gruplarının sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Bunlar, bütün Türkiye Türkçesi ağızlarını içine alan genel bir sınıflandırmaya hazırlık mahiyetindedirler.²⁰

Ahmet Bican Ercilasun’un “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”²¹ başlıklı makalesi, bu bakımdan önemlidir. Makalede, önce bölgedeki ağızların karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri verilir. İki ünlü arasında bulunan “g”

¹⁵ KARAHAN, a. g. e., XII-XIII. (KARAHAN bu bilgileri “Hendrik Boeschoten-Ludo Verhoeven, *Turkish Linguistics Today*, Leiden-Newyork-Kobenhavn-Köln, 1991”, adlı kaynaktan öğrenmiştir).

¹⁶ T. HAYASHI, “Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması”, *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 232-242.

¹⁷ KARAHAN, a. g. e., XIII.

¹⁸ BANGUOĞLU, Tahsin, “Anadolu ve Rumeli Ağızları”, *TDEA* I, 132-134.

¹⁹ KARAHAN, a. g. e., XIII.

²⁰ KARAHAN, a. g. e., XIII.

²¹ ERCILASUN, Ahmet Bican, “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, *TKA*, XXIII / 1-2, 1985, 219-223.

ünsüzünün korunması, kelime sonunda “ı, u, ü” ünlülerinin “i” ile temsil edilmesi, “igıt, üz, ürek” gibi kelimelerin “y”siz olması, zamir kökenli teklik 1. ve 2. kişi eklerinin geniş ünlü taşıması, çokluk 2. şahıs ekinin “-sız / -siz” şeklinde olması bu ağızların ayırıcı özellikleridir. Daha sonra bu özelliklere göre Doğu Anadolu ağızlarının batı sınırı tespit edilir. Artvin, Erzurum, Bingöl, Diyarbakır, Urfa illerinin batı sınırlarını birleştiren hat, bu bölgenin de batı sınırıdır. Bölgenin güney ve doğu sınırlarının tespitinin, mevcut malzeme ile şimdilik mümkün olmadığı kaydedilen makalede Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında ölçü olarak kullanılabilecek bazı özelliklere (arka damak ünsüzü “ğ”nin iki ünlü arasında korunması, “b- > m-“ değişmesi, kalınlık – incelik uyumsuzluğu, “h” sesi, şimdiki zaman ekindeki değişmeler) ve bu özellikleri temsil eden ağız gruplarına da yer verilmiştir. Bu gruplar arasındaki sınırların henüz net olmadığı, araştırmacı tarafından belirtilmektedir.²²

Bugüne kadar yapılmış sınıflandırmalar arasında en kapsamlı olanı Leyla KARAHAN’ın yaptığı sınıflandırmadır.²³ KARAHAN sınıflandırmasında Türkiye Türkçesi ağızlarını, belirlediği ses ve biçim özelliklerine göre 1. Doğu Grubu, 2. Batı Grubu, 3. Doğu Karadeniz Grubu olmak üzere üç ana ağız grubuna ayırmış bunları da kendi içinde daha alt ağız kollarına bölerek ayırıcı özelliklerini tespit etmiştir.

1.3. AĞIZ BÖLGESİNİN SINIRLARI

Aslında neredeyse bölgenin coğrafik sınırları ile paralel olan, ERCİLASUN’un batı sınırını Artvin-Erzurum-Bingöl-Diyarbakır ve Urfa illerinin batıdaki sınırlarının birleştiği hat olarak belirlediği bu ağız bölgesi, kuzeydoğuda Artvin merkez, Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli ilçelerini içine alır. Sınır çizgisi Rize ve Trabzon’un güneyinden geçer. Rize-Erzurum arasındaki idari sınır, aynı zamanda bu ağız bölgesinin de kuzey sınırıdır.²⁴ Gümüşhane ve Bayburt’u kuşatan sınır çizgisi, bu ile bağlı Torul ilçesinin kuzeyinden bir kavisle güneye doğru uzanır. Sınır çizgisi Erzincan, Tunceli ve Elazığ’ın batısından (Elazığ’ın Baskil. Keban ve Ağın yörelerinde Orta Anadolu ağızlarının özellikleri ön plana çıkmaktadır), Malatya ve Adıyaman’ın doğusundan geçer. Urfa’nın Birecik ve Halfeti ilçelerini dışarıda bırakarak Suriye’ye ulaşır.²⁵

1.4. AĞIZ BÖLGESİNİN DİYALEKTOLOJİK DURUMU

Araştırma sahamızda özellikle gramer kategorileri ve söz dizimi açısından Türkçe’den tamamen farklı olan başka dililler de konuşulmaktadır. Sahada Türkçenin yaygın ve genel anlaşma aracı olmasıyla birlikte Kürtçe, Zazaca, Arapça, Süryanice, Ermenice ve Çerkezce gibi diller, kimi bölgenin genelinde kimisi ise daha dar yörelerde, yaşamaktadır.²⁶

²² KARAHAN, a. g. e., XIV.

²³ KARAHAN, a. g. e.

²⁴ GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, KB Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., Ankara 1978, 26.

²⁵ ERCİLASUN, a. g. m., 219-223; KARAHAN, a. g. e., 54.; CAFEROĞLU, a. g. m., 239-260’ta Anadolu ağızlarını altı gruba ayırarak, Doğu Anadolu ağızlarının batı sınırını Elazığ ve Erzincan’a kadar getirmektedir.

²⁶ BURAN, Ahmet, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Dil Atlası*, Biyografi Net Yay., İstanbul, 2009.

Bu dillerin yapısı ve konuşanlarının etnik kökenleri konusunda fikir ileri sürmek bu araştırmanın kapsamında olmadığından, burada bölge halkının genellikle iki dilli olduğunu, ana dilleri farklı olanların ikinci dil olarak kesinlikle Türkçe konuştuklarını belirtmek yeterli olacaktır.

Bölgede iki dilliliğin yoğun olduğu yörelerde Türkçe ilkokuldan itibaren, genellikle kitaplardan öğrenildiği için ölçünlü dilin kuralları yaygın olmakla birlikte, bazı ses ve biçim özellikleri bakımından komşu ağızların etkisinde kalmaktadırlar.

Kürtçe, Arapça ve diğer dillerin daha yaygın konuşulduğu bölgemizin bazı yöreleri ile ilgili bugüne kadar bilimsel ağız çalışmaları yapılmamıştır. Genellikle bölgenin güneydoğusunda yer alan (Hakkari, Şırnak, Mardin, Batman ve Siirt) bu yöreler bizim çalışmamızda da, elimizde veri olmadığından, dışarıda bırakılmıştır. Bu yörelerde Kürtçe ve Arapçanın daha etkin olduğu Buran'ın hazırlamış olduğu dil atlasından da anlaşılmaktadır.²⁷

Bazı lehçe tabakalaşmalarından ve etnik farklılıklardan kaynaklanan küçük ayrımlar dışında, kendi içinde birleştirici bir görünüm sergileyen bölgenin ağız özellikleri, doğu ve güneyde siyasi sınırları aşarak doğuda Azerbaycan Türkçesi, güney ve güneydoğuda Irak Türkmen ağızları ile birleşir. Güneyde Urfa, Doğu grubu ağız bölgesini, Irak Türkmen ağızları ile birleştiren bir geçiş bölgesi durumundadır. Doğuda, Tuzluca, Iğdır, Aralık yörelerini içine alan Sürmeli çukurunda, Arpaçay ve kısmen Kars merkezinde yerleşmiş olan Kars Azerilerinin ağızı, Şiraliyev'in tasnifinde Güney Grubu içinde yer alan Erivan-Nahçıvan-Ordubad ağızına; Çıldır, Arpaçay, Susuz, Selim ve Kars Terekemelerinin ağızı da yine aynı tasnifte Batı Grubu içinde gösterilen Kazah, Ayrım-Borçalı ağızına bağlanır.²⁸

Doğu Grubu ağızları içinde bu ağızların ayırıcı temel özelliklerine kısmen veya tamamen uymayan küçük ağız toplulukları bulunmaktadır. Bölgeye sonradan gelip yerleşmiş bazı topluluklar, yerli halkla karışmamış ve ağız özelliklerini günümüze kadar korumuşlardır. Bunlar taşıdıkları ağız özellikleri bakımından geldikleri bölgelerin ağızları ile birleşirler.²⁹

Kars'ın Hanak ilçesinde yaşayan alevi Türkmen topluluğunun ağız özellikleri Kars yerli ağızına ve Azeri, Terekeme ağızlarına benzemez. Bu topluluğun ağızı Orta Anadolu Türkmen ağızlarıyla bağlantılıdır. 1800'lerde Maraş'tan geldikleri sanılmaktadır.³⁰

Bölgeye 1800'lerde Sivas'tan gelip, Kars'ın Kağızman ve Selim ilçelerinin bazı köylerine yerleşen Türkmenler Kars yerli ağızıyla konuşmalarına rağmen, ağız özellikleri yerli ağız tarafından tam olarak eritilememiştir.³¹

²⁷ BURAN, DGADA.

²⁸ ERCİLASUN, a. g. m., 221.

²⁹ KARAHAN, a. g. e., 54-55.

³⁰ KARAHAN, a. g. e., 55.

³¹ KARAHAN, a. g. e., 55.

Kars'ın Çıldır, Susuz, Arpaçay, Selim ilçeleri ile Kars'ın merkez köylerinde yaşayan Terekemelerle, Sürmeli çukuru içinde yer alan Tuzluca, Iğdır, Aralık yerleşkeleri ile Arpaçay ve Kars merkezine bağlı köylerde yaşayan Azerilerin ağız özellikleri de Doğu Grubu ağızlarının temel özelliklerine yer yer aykırılıklar gösterir.³²

Muş'un Bulanık ilçesinde yaşayan Terekemelerin ağız da Kars Terekemelerinin ağızıyla birleşmektedir.³³

Erzurum'un Şenkaya ve Olur ilçelerinde konuşulan Türkmen ağızı kısmen bölge ağızıyla uyumsuzluk göstermektedir.³⁴

Tunceli'nin bazı ilçeleri ile Erzurum'un özellikle Ovacık bucağına ve İspir, Tortum, Narman ilçelerine Karadenizden göç etmiş topluluklar kendi ağız özelliklerini; son yıllarda Türkiye'ye göç edip, bölgenin çeşitli yörelerine yerleştirilen Özbek, Kırgız Türkleri de kendi şive özelliklerini sıkı bir şekilde muhafaza etmektedirler.³⁵

Bölgenin Kuzey ve Batı Grubu ağızlarıyla sınır olan yerleşme merkezlerinde bazı ayırıcı temel özelliklerin zayıfladığı ya da tamamen silindiği gözlenmektedir. Birinci ve ikinci teklik kişi ekleri Artvin, Erzurum-Oltu / Olur, Ardahan-Posof, Tunceli, Elazığ ağızlarında genellikle dar ünlülüken,³⁶ iki ünlü arasında g'nin yaygın olarak korunduğu görülmektedir. Bu merkezler Türkiye Türkçesi ağızlarını birbirine bağlayan birer köprü durumundadır. Bölgenin kuzeyinde yer alan Ardahan, Olur, Oltu, Tortum, İspir, Gümüşhane ve Torul'da Kuzeydoğu Grubu ağız özellikleri, Erzincan'ın Kemaliye, İliç; Elazığ'ın Ağın ilçeleri ile Urfa'da Batı Grubu ağız özellikleri kısmen kendisini hissettirir. Bölgeler arasında çok sık görülen bu geçişme, Anadoludaki Oğuz boyları arasında sosyal ve siyasi sebeplerle gerçekleşen yer değiştirmelerin ve bunun doğurduğu etnik karışmaların rolü büyüktür. Ağız özellikleri bakımından bölge içinde ortaya çıkan aykırılışmalarda yazı dilinin de etkili olduğu, fakat bu durumun, bölgenin genel eğilimini bozmadığı unutulmamalıdır.³⁷

1.5. BÖLGENİN ETNİK YAPISI VE AĞIZLAR

Ağız terimi, bir dilin ya da bu dilin bir lehçesinin sınırları içinde, belli bölgelerde, belli topluluklar tarafından kullanılan, bağlı olduğu dil veya lehçeden ses, yapı, anlam, kimi zaman da sözdizimi bakımından bazı farklılıklar taşıyan konuşma biçimi olarak tanımlanır. Ağızların oluşumunda coğrafya, eğitim, ekonomi, göçler, tarih ve etnik yapı gibi unsurlar büyük rol oynar.³⁸

³² KARAHAN, a. g. e., 55.

³³ KARAHAN, a. g. e., 55.

³⁴ KARAHAN, a. g. e., 55.

³⁵ KARAHAN, a. g. e., 55-56.

³⁶ ERCİLASUN, a. g. m., 221.

³⁷ KARAHAN, a. g. e., 56.

³⁸ YILDIRIM, Faruk, "Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği", *Türkbilgi*, 2002/4, 136-153.

Ağız araştırmalarında dikkate alınması gereken değişkenlerin başında, o ağız konuşanların mensup olduğu etnik gruplar gelir. Etnik gruplar ağızları doğuran, geliştiren ve değiştiren sosyal birliklerdir ve hem iç hem de dış etkilerle sürekli olarak değişirler. Etnik grupların özellikle birbirlerini etkilemeleri ve bu etkileşimde değişime uğramaları dil alanını da kapsar. Bu anlamda ağızlar da tarih içinde türlü değişimler geçirirler. Başka dil birlikleri içinde eriyebilir, onları kendi içinde eritebilir, onlara benzeyebilir veya onları kendilerine benzetebilirler. Bu durumda çok farklı ağızlar da ortaya çıkabilir.

Etkileşim ve değişimin derecesi ne olursa olsun, ağızlarda asıl etnik yapıyla ilgili olarak ipucu niteliğinde pek çok yapı, ses ve anlam bulunur. Bu bakımdan ağızlar etnik yapı ve yerleşim tarihinin ortaya çıkarılmasına yarayacak geniş bir malzeme de içermektedirler. Türkiye Türkçesi ağızlarına bu yönüyle bakıldığında, ağızlardaki bazı belirleyici unsurların, bu ağızları konuşan toplulukları Oğuzların 24 boyundan birine veya birkaçına bağladığı görülmektedir.³⁹

Anadolu IX. yüzyıldan başlayarak Türk gruplarının yaşamaya başladığı, XI. yüzyıldan itibaren sürekli göç alan, buna bağlı olarak da yer yer lehçe tabakalaşmalarının yaşandığı bir bölge olmuştur. Bölgeye az da olsa Oğuz dışı Türk toplulukları gelmiş, Anadolu Türkçesinin oluşum ve gelişimine bunların da birçok etkisi olmuştur. Aynı zamanda Türk topluluklarının göç yolları üzerinde ve gelip yerleştikleri bu bölgelerde bulunan temas ettikleri dillerin, hem Türkiye Türkçesi yazı dilinin hem de ağızların gelişmesine katkı ve etkilerinin bulunduğu bir gerçektir.

Adlarına, ilk olarak, Türkçenin en eski belgelerinden olan ve VII. yüzyılda yazılmış Barlık yazıtında rastladığımız⁴⁰ Oğuzlar, X. yüzyılda Hazar Denizi'nden, Seyhun ırmağı yatağında bulunan Farab ve İsficab yörelerine kadar olan bölgeyle, bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşarken,⁴¹ XI. yüzyıldan itibaren büyük gruplar halinde Anadolu'ya gelip burada egemenlik kurmuşlardır. Oğuzların bu yüzyılda 24 boydan meydana geldikleri bilinmektedir.⁴² Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'ünde bu boyların 22'si verilmiş⁴³, Reşidüddin ise 24 boyun listesini vermiştir. Daha sonra bu liste Hamdullah-i Müstevfi, Yazıcıoğlu Neşri ve Ebul-Gazi Bahadırhan tarafından da aktarılmıştır. Bu listelere göre, 24 Oğuz boyu, Boz-Oklar ve Üç-Oklar olarak iki gruba, her biri kendi içinde üç kola, bu kollar da her biri dörder boya ayrılmıştır. Bu listelerde 24 Oğuz boyu şöyle sıralanmıştır:⁴⁴

³⁹ KORKMAZ, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2. Cilt, TDK Yay., Ankara 1985, 179 – 187.

⁴⁰ ÖRKÜN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1987, 471.

⁴¹ SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İlavelerle 3. Bas., Ana Yay., İstanbul 1980, 33.

⁴² SÜMER, a. g. e., 203; GÜLENSOY, Tuncer, "Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, 41-48.

⁴³ ATALAY, Besim, *Divanü Lugati't – Türk I*, TDK Yay., Ankara 1940, 55-58.

⁴⁴ SÜMER, a. g. e., 203.

BOZ-OKLAR

A- Gün-Han Oğulları

- 1- Kayı
- 2- Bayat
- 3- Alka Evli
- 4- Kara Evli

B- Ay-Han Oğulları

- 1- Yazır
- 2- Döğer
- 3- Dodurga
- 4- Yaparlı

C- Yıldız-Han Oğulları

- 1- Avşar
- 2- Kızık
- 3- Beğdili
- 4- Karkın

ÜÇ-OKLAR

A- Gök-Han Oğulları

- 1- Bayındır
- 2- Peçenek
- 3- Çavuldur
- 4- Çepni

B- Dağ-Han Oğulları

- 1- Salur
- 2- Eymür
- 3- Ala Yuntlu
- 4- Yüreğir

C- Deniz-Han Oğulları

- 1- İğdir
- 2- Büğdüz
- 3- Yıva
- 4- Kınık

Bugün Anadolu’da bu Oğuz boylarından Alka Evli boyu hariç, diğer 23 boya ait yer adları bulunmaktadır. En çok yer adına sahip boylar sırasıyla Kayı, Avşar, Kınık, Eymür, Karkın, Bayındır ve Salur’lardır.⁴⁵

Anadolu farklı zamanlarda gelip buraya yerleşen çeşitli Oğuz boylarının iskân alanı olmuştur. MS. 750 – 760 yılları arasında, Halife Mansur’un emriyle, Malatya ve Adana çevrelerine çeşitli Horasan birlikleri yerleştirilmiştir. Böylece Horasan Türklerinin bölgeye geliş tarihleri VIII. yüzyıla kadar indirilmektedir.⁴⁶

Anadolu’da Oğuzca’ya dayalı bir yazı dilinin oluşması XII. yüzyıl ve sonrasında başlamıştır. Anadolu ve Azerbaycan sahası Türkçesi o dönemde temellerini atmış ve zaman içinde şekillenip gelişerek bugünkü Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi ölçünlü dilleri ile ağızlarını oluşturmuştur. Bu iki ölçünlü dilde Oğuzca dışındaki tarihi Türk lehçelerinin izlerine rastlanmasa da ağızlarda yöreden yöreye farklı oranlarda Oğuz dışı Türk unsurların dil özelliklerini görmek mümkündür. Doğu Anadolu ağızlarının oluşması bu bağlamda ele alındığında belirleyici unsur Oğuzlar olmakla birlikte Kıpçak ve Türkmen unsurların da ağızların şekillenmesinde rol oynadıkları görülmektedir. Hatta bugün bölge ağızlarında seyrek de olsa karşılaştığımız bazı arkaik özelliklerin Oğuzlardan önce bu bölgeye göç etmiş Türklerden kalmış olma ihtimali çok yüksektir. Ayrıca Türklerin Anadolu’ya açılan kapısı niteliğini taşıyan Doğu Anadolu bölgesi XI. yüzyıldan başlayarak belirli zaman aralıklarında, kuzey, güney ve doğudan yoğun Türk göçlerine sahne olmuş, üç yönden, farklı zamanlarda, ayrı Türk etnik grupların

⁴⁵ SÜMER, a. g. e., 212.

⁴⁶ ŞEREFOĞLU, Şükrü Kaya – BAŞBUĞ, Hayri, *Millet ve Milli Birlik Bilinci*, Ankara 1985, 50-55.

gerçekleştirdiği bu göçler bölge ağızlarında tabakalaşmalar meydana getirmiş ya da çeşitli Türk kavimlerinin lehçe özelliklerinin karışmasına neden olmuştur. Bundan dolayıdır ki bölge ağızları üzerine çalışmış dilcilerin tümü, çalıştıkları yörenin ya da ilin ağızlarını tasnif ederken genellikle adlandırmalarını Azeri, Terekeme, Karapapak, Yerli, Türkmen gibi etnik terimlerle yapmışlardır.

Aynı terimler yaygınlık kazanmaları bakımından, bu çalışmada da sık olarak kullanılmıştır. Bu etnik adların ağız sınıflandırmalarında kullanılmasının nedeni, sınıflandırmada yarattığı netlik ve alt ağız gruplarının sınırlarını belirlemede sağladığı kolaylıktır.

Bölgede, ağız özellikleri incelenmiş etnik yapıların ya ana dilleri Türkçe olan Türk toplulukları ya da bu topluluklarla iç içe yaşayan ve Türkçeyi ana dilleri gibi kullanabilen diğer etnik gruplardır. Türkçenin yaygın olduğu bölgenin büyük bir bölümünde aslında Türk olmayan etnik topluluklar Türkçe konuşurken birlikte yaşadıkları Türklerin ağız özelliklerini kullanmaktadırlar. Bu nedenle Doğu Anadolu ağızları incelenirken bu farklı etnik yapıların ağızları da aynı yörelerin Türkçe ağızları içinde değerlendirilmiş ve aynı ağız grubuna sokulmuştur.

Bu duruma göre Doğu Anadolu ağızları alt gruplara ayrılırken kurucu unsur Azeriler olmakla birlikte, Türkmen ve Terekemeler de bazı ağız özelliklerini muhafaza ederek farklı alt ağız grupları oluştururlar. Azeri ve Terekeme ağızları kendi içinde genel özellikler bakımından ortaklaşarak Azeri sahası ağızları ile birleşirken, Yerli Türkmen ağızları bazen bölgeye özgü özelliklerle bu ağızlardan ve diğer Anadolu ağızlarından ayrılmakta, bazı özelliklerle Azeri ve Terekeme ağızlarıyla birleşmekte, bazı özellikler bakımından da Orta Anadolu ağızlarıyla ortaklaşmaktadırlar.

Bu kısa açıklamadan sonra bölgedeki başlıca alt ağız grupları ve bu ağızları konuşan etnik yapılar şöyle değerlendirilebilir:

Azeri Ağızı: Bölgenin kuzey-doğu kesimlerinde yoğun olarak yaşayan Azerilerin buralara yerleşmeleri oldukça eskilere dayanmaktadır. Ercilasun, Kars ve çevresi Azerilerinin bu bölgeye yerleşen ilk tabakasının Melikşah zamanına kadar gidebileceğini belirtmektedir.⁴⁷ İlhanlılar ve Karakoyunlular döneminde ise Karakoyunlu ulusunu oluşturan en kalabalık ve önemli oymaklardan olan S'adlu oymağı Revanın güneyinden Arsa nehrine kadar olan S'adlu çukuruna yerleşmiştir.⁴⁸ Buna göre Doğu Anadolu Azerileri daha çok Karakoyunlu, S'adlu ve Alpagut oymaklarından oluşmuş, bunlar aynı zamanda Karakoyunluları da meydana getiren Türk gruplar olmuştur.⁴⁹

Bölgenin çeşitli yörelerine son iki yüz yıl içinde de yoğun Azeri göçleri olmuştur. Van ve çevresine İran Azerileri gelip yerleşmiş ve bugün bölge halkı tarafından Küresinli olarak adlandırılmaktadırlar. Bölgenin kuzey-doğu yörelerine ise

⁴⁷ ERCİLASUN, *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara 2002, 47.

⁴⁸ SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967, 20-21.

⁴⁹ EFENDİOĞLU, Süleyman, “Ağrı İli Ağızları” *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/5 Spring 2009, 816.

1920'li yıllardan itibaren Erivan, Gence ve Karabağ'dan göç etmiş Azeriler vardır. Bunlar bölgedeki ikinci Azeri tabakayı oluşturmaktadır ve Doğu Anadolu'daki Azeri ağızı Azerbaycan ağızlarının Güney (Erivan, Nahçıvan, Ordubad) ve Orta (Gence, Karabağ) grubu ağızlarına oldukça yakındır.⁵⁰ Bu ağız, bölgenin Kars, Iğdır, Ağrı, Erzurum, Van, Bitlis ve kısmen Muş, Erzincan illerinde yaygın olarak konuşulmaktadır.

Yerli Ağızı: Bu terim XI.-XIII. yüzyıllar yüzyıllar arasında bölgeye yerleşmiş olan çeşitli Oğuz boylarına mensup Türk topluluklarının ve bunlarla o dönemlerden beri iç içe yaşamış diğer etnik grupların ağızları için kullanılmaktadır. Bu bölgedeki Türk yerlileri büyük ihtimalle Oğuz-Türkmen-Kıpçak karışımından oluşsa da bunların ağız özelliklerinde Oğuzcanın hakimiyeti vardır. Bölgede Erzurum, Kars, Erzincan, Van, Bitlis, Muş, Ağrı Yerli ağızları hem kendi aralarında⁵¹ hem de bölgenin diğer Yerli ağızlarıyla (Bingöl, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır, Ardahan, Urfa, kısmen Gümüşhane, Artvin, Bayburt) bir birlik meydana getirmektedir.

Bölgedeki Yerli ağızı kendine has bazı ağız özelliklerine sahipken, Azeri ağızı ve Orta Anadolu ağızları ile benzeşen özellikleri de vardır. Özellikle ağız bölgesinin batı sınırları boyunca uzanan geçiş yörelerinde, bazı ortak genel ağız özelliklerinin körelerek zayıfladığı görülmektedir. Yerli ağız üzerindeki Azeri ağızı etkisi de doğudan batıya doğru gidildikçe azalmakta, hatta bazı yörelerde tamamen kaybolmaktadır.

Bu Yerli ağız, Azeri ağızının çok yoğun olduğu yörelerde, Azeri ağızı özellikleri gösterse de bölgede en yaygın olan ve hemen her yörede rastlanan, en çok konuşulan alt ağız grubudur. Bölgenin büyük bir bölümünde konuşulan tek ağız grubu iken, Azeri ve Terekeme ağızının konuşulduğu yörelerde de onlarla birlikte kendisini bir ölçüde muhafaza etmiştir. Örneğin, Ardahan, Kars, Erzurum, Ağrı ve Van yörelerinde bu Yerli ağız canlı bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Terekeme Ağızı: Bugün Türkiye ve Kafkasya başta olmak üzere, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkelerde yaşayan, sayıları altı yüz bini bulan, Karapapak veya Terekeme adlarıyla tanınan, konuştukları ağız Terekeme ağızı diye adlandırılan bu etnik Türk topluluğu Peçenek, Hazar, Kıpçak ve Oğuzların birleşmesiyle oluşmuş bir kavim olarak değerlendirilmektedir.⁵²

Türkiyede 350 bin civarına Karapapak genellikle Ardahan'ın Çıldır, Göle, Posof, Hanak ilçelerinde, Kars merkez ve Kars'ın Susuz, Selim, Sarıkamış, Akyaka, Arpaçay ilçelerinde, Sivas-Kangal, Ağrı, Amasya, Erzurum, Muş, Tokat ve Yozgat'ta yaşamaktadırlar.⁵³

Ağız özellikleri birçok bakımdan Azeri ağızı ile birleşen Terekeme ağızı işte bu Karapapakların konuştukları ağızdır. Karapapaklar yaklaşık iki asır önce, 1828'de eskiden beri yaşadıkları asıl vatanlarından ayrılarak Kars ve Ardahan bölgesine gelip

⁵⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 816.

⁵¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 814.

⁵² YILMAZ, Salih, *Karapapak (Terekeme) Türkleri*, Prizma Pres Mat., Ankara, 2007, 51.

⁵³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 814-815.

yerleşmiş, daha sonra da buradan şu anda yaşadıkları, yukarıda belirtilen bölgelere dağılmışlardır.⁵⁴

Doğu Anadolu ağızları ses ve biçim özellikleri bakımından genel olarak tek bir ağız grubu olarak değerlendirilmekle birlikte, bu ağız grubu içindeki bazı ufak farklılıklar bu ağız grubunun yukarıdaki alt ağızlardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bu alt ağızların dil özelliklerine bakıldığında aslında Azeri ve Terekeme ağızlarını tek bir alt ağız grubu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü ses ve biçim özellikleri bakımından birkaç küçük ayrılık dışında, bu iki ağız tamamen örtüşmektedir. Ardahan-Posof, Ağrı-Eleşkirt ve Muş-Bulanık dolaylarında yaşayan Ahıska Muhacirlerinin⁵⁵ ağız özellikleri de bazı Kıpçakça unsurlar dışında Doğu Anadolu Yerli ağızı ile birleşmektedir. Bu nedenle Doğu Anadolu ağızlarını genel, iki ana alt (Azeri ve Terekeme Ağızı ve Yerli Ağızı) gruba ayırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

1.6. BU ARAŞTIRMADA YARARLANILAN BAŞLICA KAYNAKLAR:

Bu çalışma bölge ağızları üzerine, şu ana kadar yapılmış derleme, inceleme, doktora ve yüksek lisans düzeyindeki araştırmalara dayanmaktadır. Özellikle bölge ağızları ile ilgili ileri sürülen görüşlere somutluk kazandıran örnekler bu kaynakların inceleme ve metin kısımlarından alınmış, her biri farklı bir işaretler sistemi ile gösterilmiş sesler en yaygın olan tek bir simgeye dönüştürülmüş, veri sıkıntısı çekilen yörelerle ilgili olarak bazı bitirme tezlerine ve makalelere baş vurulmuştur.

Sahaya bizzat gidilmeden, saha üzerine bugüne kadar toplanmış mevcut malzemeden yola çıkılarak ortaya koyduğumuz çalışmamızın temel aldığı başlıca kaynaklardan kısaca söz etmek, bu kaynakları tanıtmak yerinde bir tutum olacaktır kanısındayız.

Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri, TDK Yay., Ankara 1996.

Ahmet BURAN tarafından hazırlanmış olan bu eserde ad durum ekleri, Türkiye Türkçesi ağızlarından derlenmiş metinlere dayanılarak incelenmiş, gerektiğinde art zamanlı bir yöntemle Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve diğer yaşayan Türk lehçe ve şiveleriyle karşılaştırmalar yapılmış, Türkiye Türkçesi ağızlarında bugün kullanılmakta olan durum eklerinin tarihi ve yaşayan Türk lehçeleri ile benzeşen, ayrılan yanları açıklanmıştır. Çalışma oldukça geniş bir sahada, yaklaşık bin yerleşim merkezinden derlenen malzemeye dayandırılmış ve 1. Yalın Hâl, 2. Tamlama Hâli, 3. Belirtme Hâli, 4. Yönelme Hâli, 5. Bulunma Hâli, 6. Çıkma Hâli, 7. Vasıta Hâli, 8. Eşitlik Hâli, 9. Yön Gösterme Hâli bölüm başlıkları altında incelenmiştir. Kitabın başında bir “Ön Söz” ve “Giriş” sonunda da “Ekler Dizini” ve “Bibliyografya” yer almaktadır. Bir doktora çalışması olan bu eseri Türk Dili Dergisinin 552. sayısında Dilek ERGÖNENÇ tanıtmıştır.⁵⁶

Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları /ELAZIĞ/, TDK Yay., Ankara 1997.

⁵⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 815.

⁵⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 817.

⁵⁶ Dilek Ergönenç, *Türk Dili Dergisi*, S. 552 (Aralık 1997), 569-572.

Metinleri, Elazığ'ın Keban, Baskil ve Ağın ilçe merkezleri ve köylerinden 1984-85 yıllarında derlenmiş olan bu eser Ahmet BURAN tarafından hazırlanmış Yüksek Lisans tezidir. Derlemelerde kullanılan kaynak kişiler genellikle o yöre dışına çıkmamış, okuma yazması olmayan ya da ilkokul mezunudur. Metinler genellikle sözlü halk kültürü anlatılarını içermekte; kız isteme, nişan, düğün adetleri, dini hikâyeler, masallar, efsaneler, türküler, bilmece, peygamber kıssaları, mâniler, hayat hikâyeleri, yöreyle ve yörenin tarihiyle ilgili bilgiler ve dualara dayanmaktadır. Eserde derlenmiş ve numaralandırılmış 54 metin bulunmaktadır. "Önsöz", "Metinlerde Transkripsiyon İşaretleri", "Giriş", "Ses Bilgisi", "Şekil Bilgisi", "Bibliyografya", "Metinler" bölümleri yer almaktadır. Son bölüme yöresel sözcüklerden oluşmuş bir "Sözlük" eklenmiştir.

Elazığ İli Ağızları, Elazığ, 2003.

Ahmet BURAN ve Şerife OĞRAŞ tarafından hazırlanmış olan bu kitapta Elazığ yöresi ağızlarının ses ve şekil özellikleri incelenmiştir. İnceleme Elazığ ağızları üzerine şu ana kadar yapılmış mezuniyet ve yüksek lisans tezlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Eserin başında bölgenin tarihi, etnik ve diyalektolojik durumuna değinilmiş, sonunda ise bir sözlükçe ve Elazığ ağızı kaynakçası verilmiştir.

Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları, TDK Yay., İstanbul 1942. (2. baskı: TDK Yay., Ankara 1995.)

Ahmet CAFEROĞLU'nun bir serinin 3. kitabı olarak hazırladığı bu eser, TDK tarafından yayımlanmıştır. Eserdeki metinler Kars, Erzurum, Çoruh illeri ağızlarına aittir. Eser, Caferoğlu'nun bu üç il ağızı ve boyları hakkına etraflı bilgiler verdiği bir ön söz, 294 sayfalık metinler ve sözlük kısımlarından oluşmaktadır. Eserde, 10 bölümden yedisini Kars ili ağızları oluşturmaktadır.

Bunlardan 1. Bölüm 9 parça ile Karakoyunlu uruğu ağızına, 2. Bölüm 32 parça ile Karapapah – Terekeme ağızına, 3. Bölüm 11 parça ile Dünbüllü Çarlı ağızına, 4. Bölüm 6 parça ile Kacar ağızına, 5. Bölüm 17 parça ile Türkmen ağızına, 6. Bölüm 6 parça ile Ayrım, Afşar ve Bayat ağızlarına, 7. Bölüm de Yerli Kars ağızına ayrılmıştır.

8. Bölüm 22 parça ile Erzurum yöresinden derlenmiş metinleri kapsamaktadır. 9. Bölüm Çoruh'un 3 metnini, 10. Bölüm aşağı yukarı 2000 kelimelik bir sözlüğü barındırmaktadır.

Eserin sonuna bir de kişi adları listesi eklenmiştir.

Sivas ve Tokat İllerinden Toplamalar, TDK Yay., İstanbul 1944 (2. Baskı: TDK Yay., Ankara 1994.)

Ön sözünde Caferoğlu'nun, Sivas ve Tokat illeri hakkında verdiği, araştırmaya zemin oluşturan bilgilerin yer aldığı bu eser 276 sayfalık bir metin ve sözlükten oluşmaktadır. Metin kısmı 1. Sivas ağızından 79, 2. Tokat ağızından 49 parça metne dayalı iki bölüme ayrılmakta. 3. Bölüm olarak yer alan sözlük kısmı ise, 1900 kadar sözcüğü barındırmaktadır.

Güney – Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş vilayetleri ağızları, TDK Yay., İstanbul 1945 (2. Baskı, TDK Yay., Ankara 1995.)

Eserin başında Caferoğlu'nun bir ön sözü vardır. 258 sayfalık metinler kısmı her bölüm bir ile ait olmak üzere, 5 bölümden oluşmuş, Malatya'dan 46, Elazığ'dan 15, Tunceli'den 3, Maraş'tan 18 ve Gaziantep'ten 41 parça metin yer almaktadır. 6. Bölümde ise 1000 kadar sözcüğü kapsayan sözlük bulunmaktadır. Esere Malatya iliden tespit edilmiş 250 kadın adı daeklenmiştir.

Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler, (Van, Bitlis, Muş, Karaköse/Ağrı, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları), İstanbul 1951. (2. baskı: TDK Yay., Ankara 1995.)

CAFEROĞLU'nun bu 9. kitabı Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızlarından derlenmiş metinleri içine almaktadır. Bunlardan Doğu illeri ağızları 1948'de, Eskişehir ağızı 1949'da, Bolu ve Zonguldak ağızları 1950'de derlenmiştir. Eser, Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanmış, 311 sayfalık bir eserdir.

Eserin ilk XXIII sayfası diyalektoloji üzerine bilgileri içeren ön sözden oluşmaktadır. Metin kısmı ise; Birinci Bölüm Van ili ve yöresi ağızlarından derlenen 37 parça metinden, İkinci Bölüm Bitlis ili yöresi ağızlarından çoğu manzum 17 örnekten, Üçüncü Bölüm Muş ili ve Bulanık ilçesindeki Terekeme ağızı metinlerinden (Bu bölümün sonuna Ağrı-Karaköse ağızı örneği olarak bir manzum parça alınmıştır.), Dördüncü Bölüm Eskişehir ve yöresi ağızları örneklerine ayrılmış olup manzum ve mensur 56 parça metinden, Beşinci Bölüm Bolu ve yöresi ağızlarının mensur ve manzum 17 parçalık örneklerinden, Altıncı Bölüm Zonguldak ve yöresi ağızlarından derlenmiş 38 parça malzemedan ve Yedinci Bölüm de sözlükten oluşmaktadır.

Diyarbakır Ağızı (İnceleme – Metinler – Sözlük), TDK, Yay., Ankara 1994.

Münir ERTEN tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu ağız çalışması “İnceleme, Metinler ve Sözlük” bölümlerinden meydana gelmektedir. “İnceleme” bölümü 1. Ses Bilgisi; 2. Şekil Bilgisi; 3. Cümle Bilgisi şeklinde üç ana başlığa ayrılmaktadır. Metinler bölümü Diyarbakır ağızından derlenmiş halk edebiyatı ürünlerinden oluşmaktadır. Eserin sonuna da metinlerin söz varlığını gösteren “Sözlük” bölümü yerleştirilmiştir.

Erzurum İli Ağızları, (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler), 3 Cilt, Atatürk Ü. Yay., Erzurum 1978. (2. Baskı, 3 cilt, TDK Yay., Ankara 1995.)

Efrasiyap GEMALMAZ'ın hazırladığı, 3 ciltten meydana gelen bu eser, 1973'de sunulan doktora tezidir. Eserin birinci cildinde yöreyi her yönüyle tanıtan genel bilgiler verildikten sonra, Ses bilgisi ve Şekil bilgisi başlıkları altında yörenin ağız yapısı genişlemesine incelenmiş, ayrıca pafta olarak eklenen 8 adet harita ile de ileride yapılacak diyalektoloji atlasları için hazır malzeme sunulmuştur. İkinci ciltte Erzurum merkez, Olur, Şenkaya, Oltu, İspir, Narman, Tortum, Horasan, Pasinler, Aşkale,

Karayazı, Tekman, Çat ve Hınıs ilçelerinden derlenen metinler yer almakta, üçüncü ciltte ise Yörenin sözlüğü, Ses Bilgisi Dizini ve Şekil Bilgisi Dizini bulunmaktadır.

Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-, TDK Yay., Ankara 2002.

Ahmet Bican ERCİLASUN'un 1971 yılında tamamladığı doktora tezidir. Eser, Giriş, İnceleme, Metinler ve Sözlük Kısımlarından oluşmuştur. Eserin girişinde yörenin etnik yapısı ve ağızlarla ilişkisi ele alınmıştır. Sadece ses bilgisine ayrılan inceleme bölümünde ünlü ve ünsüzler çok kapsamlı olarak incelenmiştir. Metinler kısmında Kars, Ardahan ve Iğdır yörelerinden derlenmiş toplam 97 parça metin bulunmaktadır. Eserin son bölümüne ise sözcüklerin hangi ağza ait olduğunu da belirten bir sözlük yerleştirilmiştir.

Erzurum Ağzı, TDK Yay., Ankara 1995.

Selahattin Olcay tarafından hazırlanmıştır. Genel bir girişten sonra eserde ünlüler ve ünsüzler incelenmiş, daha sonra yapım ve çekim ekleri ele alınmıştır. Bölgede kullanılan edatların ele alındığı bölümden sonra yöreden derlenmiş metinler gelmektedir. Eserin sonunda bir ekler indeksi, sözlük ve bibliyografya bulunmaktadır.

Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), TDK Yay., Ankara 1995.

Mukim SAĞIR'ın hazırlamış olduğu bu çalışma Giriş, İnceleme, Metinler ve Sözlük bölümlerinden oluşmuştur. Giriş bölümünde Erzincan ilinin coğrafi konumu, tarihi ve sosyo-kültürel durumu ile diyalektolojik özelliklerine değinilmiştir. İnceleme bölümünde Erzincan ağızlarının ses ve şekil bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Bölgeden derlenmiş metinlerin yer aldığı metinler bölümünden sonra ise metinlerde geçen yöresel sözcükler ve deyimler bulunmaktadır. Eserin sonuna bir de kaynakça eklenmiştir.

Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük), TDK Yay. Ankara 1997.

Sadettin ÖZÇELİK tarafından hazırlanmış bu eser Urfa merkezinden derlenmiş metinlere ve bu metinlerin incelenmesine dayanmaktadır. Eser İnceleme, Metinler ve Sözlükten oluşmaktadır. İnceleme kısmında Yöre ağzının ses ve şekil bilgisi incelenmiş, İncelenen metinlerin oluşturduğu ikinci bölümde yer alan malzeme genel olarak sözlü halk ürünleridir. Son bölümde ise yöresel söz ve deyimleri içine alan sözlük bulunmaktadır.

Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara 1996.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış ilk ayrıntılı sınıflandırma çalışması olan bu eser Leyla KARAHAN tarafından hazırlanmıştır. Eser Giriş, İnceleme, Kaynakça ve haritalardan oluşmuştur. Giriş bölümünde bugüne kadar yapılmış sınıflandırma çalışmalarına değinilmiştir. İnceleme kısmında ise sınıflandırmaya temel oluşturan ses ve şekil bilgisi özellikleri örneklerle belirlenmiş, daha sonra belirlenen ağız grupları incelenmiştir. Sınıflandırmada esas oluşturan özelliklerin yörelere göre dağılımı

eserin sonundaki haritalarla gösterilmiştir. Eserle ilgili Türk Dili Dergisinin 542. sayısında Ahmet BURAN bir tanıtım yazısı yazmıştır.

Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı, Ankara, 2001.

Sadettin ÖZÇELİK ve Erdoğan BOZ'un birlikte hazırladıkları bu kitapta Diyarbakır'ın Çermik ve Çüngüş ilçelerinin ağız özellikleri incelenmiştir. Yörede derlenmiş metinlere dayalı olarak yapılmış bu çalışmada ses ve şekil özellikleri geniş olarak ele alınmıştır. Sözcük türlerinin incelendiği bölümde her sözcük türünün yöresel biçimlerine öncelik verilmiştir. Eserde, inceleme kısmından sonra metinler, sözlük ve haritalar yer almaktadır.

Yukarıda kısaca değinilen yayınlanmış eserler dışında ele aldıkları yöre ağızları ile ilgili ilk elden kaynaklar olarak başvurduğumuz çoğu Yüksek Lisans tezi biçiminde hazırlanmış, fakat henüz yayınlanmamış eserler de vardır. Bunların tamamı ele aldıkları yöreler ağızlarını İnceleme, Metinler, Sözlük ana başlıkları altında incelemiş ve hemen hepsinde aynı yöntemler kullanılmıştır. Bunlardan bizim için en önemli olanlar: Turgut ACAR'ın "Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları" adlı doçentlik tezi ile birlikte Paki KÜÇÜKER'in "Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları, İbrahim Ethem ÖZKAN'ın "Ardanuç ve Yöresi Ağızları", Mehmet Emin GÖNEN'in "Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları", Osman ÖZER'in "Karlıova ve Yöresi Ağızları" Engin GÖKÇUR'un "Van ve Merkez Köyleri Ağızları" Şeyda ÖZMEN'in "Muş Merkez Ağzı" adlı yüksek lisans tesleridir. Ayrıca Hamza ZÜLFİKAR'ın "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri" ve Süleyman EFENDİOĞLU'nun "Ağrı İli Ağızları" adlı makaleleri de Bitlis ve Ağrı illeri ağız malzemesi için kullanılmışlardır.

1.7. ÖLÇÜNLÜ DİL AĞIZ İLİŞKİSİ

Ağız, bir dilin sınırları içinde, bağlı olduğu dilden ses, yapı, anlam, kimi zaman da sözdizimi bakımından bazı farklılıklar taşıyan konuşma biçimi olarak tanımlanır. Bu tanımda ölçü olarak alınan dil yazı dili, yani ölçünlü dildir ve ölçünlü dille ağızları arasındaki en önemli farklılık sesler düzeyindedir. Biçimsel ve sözcük düzeyinde verilen değişiklikler dikkatlice incelendiğinde, ölçünlü dilden farklı olarak verilen pek çok özelliğin aslında bazı seslerin değişmesinden kaynaklandığı açık olarak görülür. Doğu Anadolu ağızlarına da bu açıdan bakıldığında, Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ile olan farklılıklarının önemli bir kısmı sesler düzeyindedir. Bunun dışında ölçünlü dilde bugün hiç kullanılmayan bazı biçimsel kalıplara ve söz varlığını oluşturan sözcüklere de rastlanmaktadır. Ölçünlü dilden ayrılan biçimsel ögeler ve sözcüklerin tümü Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile ortaklırlar.

Ölçünlü diller yazı ile standartlaştıkları ve ortak yazılı anlaşma aracı oldukları için ağızlardaki farklı söyleyiş biçimlerini kapsamazlar ve ağızlarda kolayca ortaya çıkan ses değişmelerine kapalı olurlar. Oysa ağızlarda dilin en az çaba yarasından kaynaklanan bütün ses değişmeleri uygulama alanına sokulmaktadır. Bu nedenle ağızlar bağlı oldukları ölçünlü dilden daha fazla sese sahip olurlar. Örneğin; Türkiye Türkçesi

ölçünlü dilinde genel kanı olarak sekiz ünlü yirmi bir ünsüz varken, Anadolu ağızlarında yaklaşık elli ünlü doksan kadar ünsüz bulunmaktadır.

Bugüne kadar Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan sesler bir çok dilci tarafından ele alınıp incelenmiştir. Yayınlanmış gramer kitaplarının çoğunda bu sesler alfabeedeki işaretlerle de karıştırıldığından sekizi ünlü yirmi biri ünsüz olmak üzere yirmi dokuz ses olarak belirtilmiştir. Son yıllarda bazı araştırmacılar Türkiye Türkçesi ölçünlü dilindeki sesleri daha bilimsel zeminlerde, laboratuvar ortamında inceleyerek daha kesin ve somut verilerle ortaya koymuşlardır. Bunlardan Volkan COŞKUN⁵⁷ ölçünlü dilin seslerini şu şekilde sınıflandırmaktadır:

ÜNLÜLER:

Ölçünlü Türkçede dokuzu uzun olmak üzere yirmi bir ünlü olduğunu belirleyen COŞKUN; “Ünlüler dilin melodili sesleridir. Bir dilin estetiği, o dilin ünlülerinin çokluğu ve çeşitliliği ile doğru orantılıdır. Türkçe, hem ünlü çokluğu, hem de uzun ünlü bakımından diğer dillere göre daha zengin olduğundan estetik ve akıcı bir dildir”⁵⁸ demektedir.

Türkçedeki uzun ünlüler Eski Türkçenin asli uzun ünlüleri olmayıp bir grafem olan yumuşak g (ğ)den kaynaklanan ünlülerdir.⁵⁹ Uzun ünlüler önlerinde iki nokta (:) ile gösterilmişlerdir. Doğu Anadolu ağızlarında g’ler sızıcılaşmadan korunduğu, ğ’ler ise daha baskın ve duyulur felaffuz edildiği için bu tür uzunluklarla karşılaşmamaktadır.

Ölçünlü Türkçedeki ünlüler çıkış biçimlerine göre dörde ayrılır:

“I. Ağız Açıklığı Bakımından

1. Kapalı Ünlüler: i, i: (i:ne), ü, ü: (dū:me), u, u: (u:ur).
2. Kapalı-Yarı Kapalı Ünlüler: e (yel), û (mahlûk).
3. Yarı Kapalı Ünlüler: ı(sık), ı: (sı:).
4. Yarı Açık Ünlüler: e (et), e: (e:er), ö (örtü), ö: (ö:üt), o (ot), o: (o:ul), merkeze kaçan o (rol).
5. Açık Ünlüler: â (kâr), â: (kâ:mil), a (at), a: (a:ıt).

I. Dilin Bölümleri Bakımından

1. Ön Ünlüler: i, i:, ü, ü:, e (yel), e (et), e:, ö, ö:, â (kâr), â: (kâ:mil).
2. Merkez Ünlüler: ı, ı:.
3. Arka Ünlüler: u, u:, merkeze kaçan arka û (Halûk), o, o:, merkeze kaçan arka o (rol), a, a:.

⁵⁷ COŞKUN, Volkan, “Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, *TDAY-B.*, TDK Yay., Ankara 1999, 41-50.

⁵⁸ COŞKUN, a. g. m., 43.

⁵⁹ DEMİRCAN, Ömer, *Türkçenin Ses Dizimi*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001; COŞKUN, a. g. m., 43.

II. Dudakların Aldığı Durum Bakımından

1. Düz Ünlüler: i, i:, e (yel), e (et), e:, â, â:, ı, ı:, a, a:.
2. Yuvarlak Ünlüler: ü, ü:, u, u:, û, ö, ö:, o, o:, o (rol).

III. Uzunluk-Kısalık Bakımından

1. Uzun Ünlüler: i:, ü:, u:, ı:, e:, ö:, o:, â:, a:.
2. Kısa Ünlüler: i, ü, u, û, e (yel), ı, e, ö, o, o (rol), â, a.”⁶⁰

ÜNSÜZLER:

Seslerle ilgili, “Ünsüzler titreşimli ve titreşimsiz olarak ikiye ayrılır. Titreşimli ünsüzlerin dalgaları ünlülerinki gibi harmoniktir. Titreşimli seslere tonlu da denmektedir. Bütün tonlu sesler (ünlü ve ünsüz) küçük dile kadar aynı niteliğe sahiptir (sadece tonludur). Ünsüzler çıkış yolculukları sırasında dört ayrı nitelik kazanırlar. Bunlardan biri (tonluluk-tonsuzluk) küçük dile kadar olan bölümde, diğer üçü ise ağız ve burun boşluğu ile dudaklarda oluşur. Bu nedenle standart Türkçedeki ünsüzler dört başlık altında sınıflandırılır.⁶¹” şeklinde genel bir açıklama yapan COŞKUN, Ünsüzleri şöyle sınıflandırmaktadır:

“I. Ton Bakımından:

- a) Tonlu Ünsüzler: b, c, d, g (ön, orta ve art damak g’leri), j, l (ince ve kalın), m, n, r (kelime sonunda sızıcı ve tonsuzdur), v, y, z.
- b) Tonsuz Ünsüzler: ç, f, h, k (ön orta ve art damak k’leri), p, s, ş, t.
- c) Karşılıklı Ünsüzler: b – p, c – ç, d – t, g (ön, orta, art) – k (ön, orta, art), v – f, z – s, j – ş.
- d) Karşılıksız Ünsüzler:
 1. Karşılıksız Tonlu Ünsüzler: m, n, l (ince ve kalın), r, y.
 2. Karşılıksız Tonsuz Ünsüzler: h.”⁶²

“II. Boğumlanma Noktası Bakımından: Önden arkaya doğru.

- a) Dudak Ünsüzleri: p, b, m, (ağızlarda) w.
- b) Diş-dudak Ünsüzleri: v, f.

⁶⁰ COŞKUN, a. g. m., 44-45.

⁶¹ COŞKUN, a. g. m., 45-46.

⁶² COŞKUN, a. g. m., 46-47.

c) Diş Eti Ünsüzleri: d, t, n, r, l (ince ve kalın) ünsüzlerinde dilin ucu diş etine değeri; s, z ünsüzlerinde dilin önü diş etine yaklaşır. d, t, s, z ünsüzlerinde dil ön üst dişlere de değeri veya yaklaşır. Bu ünsüzlerin boğumlanma noktası asıl olarak diş eti bölgesindedir.

d) Diş Eti Ardı Ünsüzleri: Diş eti bölgesinin bitişi ile ön damak bölgesinin başlangıcı arasındaki bölgede boğumlanan ünsüzlerdir. Bunlar ş, j, c, ç'dir. c ve ç biraz daha önde boğumlanırlar ve dil, diş etine değeri.

e) Ön Damak Ünsüzleri: y, k (ön), g (ön). y'nin oluşumu sırasında dilin ortası ön damağa yaklaşır. k ve g'nin oluşması sırasında ise dilin orta bölümü ön damağa değeri. Bu durumda k ve g ön ünlülerle kullanılır.

f) Orta Damak Ünsüzleri: k ve g'dir. Oluşumunda dilin orta bölümü orta damağa temas eder (kız ve gıdadaki k ve g sesleri gibi). Bunlar merkez (ı) ünlüsü ile kullanılır.

g) Art Damak Ünsüzleri: Dilin arka tarafının yumuşak, yani art damağa değmesi ile oluşan k ve g ünsüzleridir. Art ünlülerle (o, u, a) kullanılırlar.

h) Gırtlak Ünsüzü: h. Ses tellerinin sürtünmesiyle oluşur.”⁶³

“III. Ses Yolu Bakımından:

a) Kapantılı Ses Yolunda Oluşanlar: Boğumlanma sırasında organlar ses yolunu tamamen kapatırlar. Hava bu kapantıyı bir patlama ile açar. Onun için bu ünsüzlere patlayıcı ünsüz denir. b, c, ç, d, g (ön, orta, art), k (ön, orta, art), p, t.

b) Açık Ses Yolunda Oluşanlar:

1. Dar Ses Yolunda Oluşanlar: Bunlara sızıcı ünsüzler de denir. f, h, j, ş, s, v, z.

2. Geniş Ses Yolunda Oluşanlar (Akıcı Ünsüzler): l, m, n, r, y.”⁶⁴

“IV. Hava Yolu Bakımından:

a) Ağız Ünsüzleri: b, c, ç, d, f, g (ön, orta, art), h, j, l (ince ve kalın), k (ön, orta, art), p, r, s, ş, t, v, y, z.

b) Geniz Ünsüzleri: m, n (burundan hava yolu açılır).”⁶⁵

“Ayrıcı özellikleri özdeş, çevresel özellikleri bakımından ayrı olabilen sesler topluluğuna sesbirim denmektedir. Sesbirimler ikiye ayrılır: Parça sesbirimler (ünlüler ve ünsüzler), parçalar üstü sesbirimler ya da bütün birimler (vurgu, uyum, perde). Parça

⁶³ COŞKUN, a. g. m., 48-49.

⁶⁴ COŞKUN, a. g. m., 49-50.

⁶⁵ COŞKUN, a. g. m., 50.

sesbirimler düşey karşılıkta birbirinin yerine kullanılan birimlerdir. Bütünler ise parça sesbirimleri örten özelliklerdir, daha çok yatay karşılıkta kullanılırlar. Parça sesbirimler karşıt özelliklerle birbirinden ayrılırlar.”⁶⁶ diyen Ömer DEMİRCAN ise sesleri şöyle sınıflandırır:

ÜNLÜLER:

“I. Seslerin çıkış yerleri:

1. Dil önü / sert damak: i, ü, e, ö.
2. Dil ardı / damak ortası: ı, u, a, o.

II. Çıkış biçimleri:

Dil – damak arası açıklığına göre:

1. Dar: i, ü, ı, u.
2. Orta: e, ö, o.
3. Geniş: a.

Dudakların biçimine göre:

1. Düz: a, e, ı, i.
2. Yuvarlak: o, ö, u, ü.”⁶⁷

ÜNSÜZLER:

“I. Ses tellerinin titreşimi:

1. Ötümlü : b, d, g, ğ, -, c, v, z, j, -, l, r, m, n, (y)
2. Ötümsüz: p, t, k, -, ?, ç, f, s, ş, h, -, -, -, -, -

II. Seslerin çıkış yerleri:

1. Çift dudak: p, b, m
2. Altdudak – üst dişler: f, v
3. Dil ucu – diş ardı: t, d
4. Dil ucu – diş seti: s, z, n, l, r, ç, c
5. Dil önü – sert damak: ş, j, y

⁶⁶ DEMİRCAN, a. g. e., 20-21.

⁶⁷ DEMİRCAN, a. g. e., 22-23.

6. Dil ardı – yumuşak damak: k, g
7. Ses telleri arası / gırtlak : h, ʔ, ğ

III. Çıkış biçimleri:

- a) Ağız ünsüzleri:
 1. Patlamalı ünsüzler: b, p, d, t, g, k, ʔ
 2. Sızmalı ünsüzler: v, f, z, s, j, ʃ, h
 3. Patlamalı – sızmalı ünsüzler: c, ç
 4. Akıcı yan ünsüz: l
 5. Akıcı çarpmalı ünsüz: r
 6. Kayıcı yarı ünlüler: y, v, w, ğ, h
- b) Geniz ünsüzleri: m, n, ŋ.⁶⁸

Türkiye Türkçesinin sesleri üzerine yapılmış bu önemli iki çalışma ile bizim araştırma sahamız olan Doğu Anadolu ağızlarındaki sesler karşılaştırıldığında ikisi arasında hem çeşit hem de sayı bakımından önemli farkların olduğu görülmektedir. Bölgemiz ağızlarında ölçünlü dilden farklı olan sesler çeviriyazı alfabesi denen Türk Dil Kurumunun önerdiği işaretlerle gösterilecek, aşağıda verilecek sesler tablosunda bu seslerin İPA'daki karşılıkları da mümkün olduğunca verilecektir.

⁶⁸ DEMİRCAN, a. g. e., 24-25.

1.8. ÖRNEKLERDE KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

Bölgemizdeki seslerin işaret değerleri	İPA'daki karşılığı
- : Normalden uzun ünlü	:
˘ : Normalden kısa ünlü	˘
~ : Geniz ünlüsü	~
˙ : Yarı kapalı ünlü	˙
° : Yarı yuvarlak ünlü	˚
˘ : Yarı ince yarı kalın ünlü	+
˘ : Ulama işareti	˘
˘ : İkiz ünlü işareti	˘
◌ : Düşmek üzere olan ünsüz işareti	˘
˘ : Ünsüzlerde boğumlanma noktasının öne kaydığı işareti	
a : Normal a	ɑ
ā : Uzun a	a:
ā : Yarı yuvarlak (a-o arası) ünlü	ɑ˚
á : Yarı kalın (a-e arası) ünlü	a
ã : Geniz a'sı	ã
à : Yarı kapalı (yarı geniş, a-ı arası) ünlü	ɤ
ă : Kısa a	ă
ⱱ : Kalın küçük dil a'sı	
˘a : Ayınlı a	
e : Normal e	ɛ
è : Kapalı (e-i arası) e	e
ē : Uzun e	e:
æ : Açık yarı kalın e	æ
ä : Açık e	ä

ẽ	:Yarı yuvarlak (e-ö arası) e	ε,ʊ
‘e	: Ayınlı e	
ı	: Normal ı	ω
í	: Yarı ince (ı-i arası) ünlü	ɨ
ĩ	: Kısa ı	ʉ
î	:Yarı yuvarlak (ı-u arası) ünlü	ʊ,ɤ
ī	: Uzun ı	ɪ:
i	: Normal i	i
î	: Kapalı i	
	: Yarı yuvarlak (i-ü arası) ünlü	ɤ,i
ī	: Uzun i	i:
	: Kısa i	ĩ
o	: Normal o	ɔ
ō	: Uzun o	o:
ó	: Yarı ince (o-ö arası) ünlü	ø
ö	: Kısa o	ö
ò	: Yarı dar (o-u arası) ünlü	o
ö	: Normal ö	œ
ō	: Uzun ö	ö:
õ	: Yarı dar (ö-ü arası) ünlü	ø
u	: Normal u	u
ū	: Uzun u	u:
ú	: Yarı ince (u-ü arası) ünlü	ʉ
ũ	: Kısa u	ũ
ü	: Normal ü	y
ū	: Uzun ü	ü:

ü	: Kısa ü	ü
b	: normal b	b
ɓ	: b-v arası ünsüz	β
c	: Normal c	ɕ
ć	: Daha önde boğumlanan, yarı sızıcı c	
ç	: Normal ç	tʃ
Ç	: Yarı tonlu (c-ç arası) ünsüz	tʃ
ć	: Daha önde telaffuz edilen yarı sızıcı ç	
d	: Normal d	d
f	: Normal f	f
F	: Yarı tonlu (f-v arası) ünsüz	f
g	: Tonlu, ön damak g'si	ɟ
ḡ	: Tonlu, orta damak g'si	g(tonlu, art damak)
ǵ	: Kalın ünlülerle hece kuran ön damak g'si	ɟʷ
ğ	: İnce ünlülerle kullanılan yumuşak g	ɣ
ḡ	: Kalın ünlülerle kullanılan daha baskın söylenen boğaz ünsüzü	ɣ
h	: Normal h	h
ħ	: Hırıltılı h	x
ḥ	: Nefesli h	ħ
ɦ	: Ön damaklı (ince ünlülerle hece kuran) hırıltılı h	ɦ
J	: Normal j	ʒ
k	: Ön damaklı normal k	c
ǰ	: Kalın ünlülerle hece kuran ön damaklı k	cʷ
K	: Yarı tonlu, ön damak (k-g arası) k ünsüzü	ç
Ḳ	: Yarı tonlu, art damak (k-ğ arası) k ünsüzü	
q	: Tonsuz, orta damak k'si	k

k̲	: Yarı tonlu, arka damak (k-ğ arası) k ünsüzü	
l	: Normal l	l
ĺ	: Kalın ünlülerle hece kuran ince l	ɫ
m	: Normal m	m
n	: Normal n	n
	: Orta damaklı geniz ünsüzü	ɳ ɶ
p	: Normal p	p
P	: Yarı tonlu (p-b arası) ünsüz	p̥
r	: Normal r	r
s	: Normal s	s
S	: Yarı tonlu (s-z arası) ünsüz	ʃ
ş	: Normal ş	ʂ
Ş	: Yarı tonlu (ş-j arası) ünsüz	ʃ̥
t	: Normal t	t
T	: Yarı tonlu (t-d arası) ünsüz	t̥
v	: Normal v	v
w	: Çift dudak v'si	β
y	: Normal y	j
z	: Normal z	z
ʔ		ʔ

2. DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ SES ÖZELLİKLERİ

Akciğerlerden gelen havanın etkisiyle sesleme örgenlerinde oluşan ve kulağın algılayabildiği titreşim¹ diye tanımlanan sesler, oluşum biçimine ve yerine göre aynı grupta yer alır ya da birbirlerinden ayrılırlar. Seslerin oluşmasında sırasıyla diyafram, akciğer, nefes borusu, gırtlak (içinde ses telleri bulunur), yutak, küçük dil, ağız ve burun boşluğu görev alırlar. Sesleme örgenleri olarak adlandırılan bu organların seslerin şekillenip ortaya çıkmasında rolleri vardır. Ses tellerinde oluşmaya başlayan sesler kesin şekillerini ağız içindeki organlarla ve dudaklarla kazanırlar. Sesleme örgenleri boyunca şekillenen sesler ünlüler ve ünsüzler olarak birbirinden farklı iki genel türe dönüşürler. Ünlüler ses yolunda hiçbir engelle karşılaşmadan dilin ve dudakların yardımıyla farklılaşıp yolculuklarını tamamlarken, ünsüzler son şekillerini bir engelle karşılaştıktan sonra patlayarak, sızarak veya akararak alırlar.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de belli sayıda ses birim vardır, niteliği ve karşılıklı ilişkileri dilden dile farklılık gösteren ses birimler bir dilden öbürüne değişirler.² Fakat ölçünlü Türkçeye göre Türkiye Türkçesi ağızlarındaki çoğu anlam ayırt edici özelliğe sahip, ses birim değerinde olan seslerin sayısı oldukça fazladır. Türkçenin gelişim tarihi süreci ile ilgili olan bu durum ölçünlü dille ağızlar arasındaki en önemli farklılıklardan biridir. Tarih boyunca dilde var olan çeşitli sesler, yazının da etkisi ile, ölçünlü dilde birbirine dönüşerek, değişerek kaybolurken, bunlar ağızlarda korunarak günümüze kadar gelmişlerdir. Örneğin, Eski Türkçedeki kapalı e (è) Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Azerbaycan sahasında arkaik bir özellik olarak korunurken Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde standartlaşarak normal e ile birleşmiştir. Buna benzer, Tarihi dönemlerde karşımıza çıkan pek çok ses bugün ağızlarda kullanılmakta iken (ğ, ħ, η vb.) yazı dilimizde bulunmamaktadır.

Doğu Anadolu ağızlarında bazı temayüller sonucunda (benzeşmeler, etkileşimler, ötümlüleşme, uzunluk yitimi gibi) hem ünlüler hem de ünsüzler bakımından ara sesler diyebileceğimiz ses birimler ortaya çıkmıştır. Gerçi André Martinet "...belirlenen temel olgular, göstergeler ve ses birimler, saymaca, bir başka deyişle nedensiz özellikleri en belirgin olanlarıdır. Bunlar varlıkları ve yokluklarıyla değer kazanan öğelerdir. Bu da aşamalı ve sürekli değişikliği olanaksız kılar. /p/ ve /b/ gibi iki çift dudaksıl ses birim bulunan Fransızcada, bir sözcenin her çift dudaksıl ağız sesi /p/ ya da /b/ olabilir, hiçbir zaman /p/ ile /b/ arası bir şey olamaz."³ dese de, bu kural sadece ölçünlü dil için geçerlidir. Çünkü Doğu Anadolu ağızlarına baktığımızda, özellikle karşılıklı bazı seslerin birbirine dönüşmesi karakteristik özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönüşümlerin henüz tamamlanmadığı bölgedeki alt ağız gruplarında ise ara sesler yaygın bir şekilde görülmektedir.

Doğu Anadolu ağızları, gerek Eski Türkçeden bugüne çeşitli dönemlerde kullanılmış bazı sesleri koruması, gerekse Eski Anadolu Türkçesinin oluşumundan itibaren ortaya çıkmış, örneklerine farklı oranlarda rastlanan bazı Oğuzca özellikleri benimseyip karakterize etmesi sonucunda çeşitli ara merhalelerde sesler vücuda

¹ VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul 2002, 167.

² VARDAR, XX. *Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual Yay., İstanbul 1999, 234.

³ VARDAR, a. g. e., 247.

getirmesi nedeniyle, ünlüler ve ünsüzler bakımından ölçünlü dile göre oldukça zenginleşmiştir.

Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilindeki sesleri karşılayan bugün kullandığımız alfabede sekiz ünlü, yirmi bir ünsüz işareti vardır. Pek çok gramer kitabı ve ders kitaplarında da, Türkçede sekiz ünlü, yirmi bir ünsüz olduğu vurgulanarak ses birimler ve onların yazıdaki simgeleri olan hafler birbirine karıştırılır. Hâlbuki alfabede yer alan bazı simgeler (k, g, l, n vb.) anlam ayırt edici birden fazla ses birimini karşılamaktadır. Bu nedenle Türkçede yirmi dokuzdan daha fazla ses birim olduğu muhakkaktır. Son yıllarda sesler, ayrıştırılmak ve özellikleri tam olarak belirlenmek için laboratuvarlarda incelenmektedir. Bu laboratuvar çalışmaları ses bilgisi (fonetik) ve ses bilim (fonoloji) alanında daha kesin ve güvenilir sonuçlar ortaya koymaktadır. Türkçedeki sesler üzerine de çalışmalar yapılmış,⁴ Türkiye Türkçesinin sesleri ayrıntılı olarak sınıflandırılmıştır.⁵ Türkiye Türkçesinde var olan bütün sesler Doğu Anadolu ağızlarında da bulunmakla birlikte, bu ağızlarda, ölçünlü dilde yer almayan, çoğu ara ses niteliğinde, epeyce ses vardır. Hemen bütün Anadolu ağızlarında kimi bölgelerde seyrek, kimisinde daha sık rastladığımız bu sesler, bugüne kadar yapılmış olan ağız çalışmalarında farklı şekillerde işaretlenerek aynı sesler her çalışmada ayrı ayrı simgelerle gösterilmiştir. Biz, çalışmamıza ve bu konuyla ilgili olanlara kolaylık sağlamak için aynı sesi karşılayan farklı simgeleri en yaygın kullanılan ve Türk Dil Kurumu'nun da tavsiye ettiği tek bir işaretle göstermeyi uygun bulduk. Kullandığımız işaretin diğer çalışmalarda hangi işaretlerle gösterildiğini yeri geldikçe belirttik.

Hemen hepsi Doğu Anadolu ağızlarında da bulunan (merkeze kaçan arka û ve o⁶, mahlûk, rol, gol gibi yabancı kökenli kelimelerde karşımıza çıkan ünlülere araştırma bölgemizde rastlanmamaktadır. Bölgemiz ağızlarının seslerini genel olarak sınıflandırdığımızda şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır:

2.1. ÜNLÜLER:⁷

Doğu Anadolu ağızlarında Türkiye Türkçesi standart dilinde bulunan (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) sekiz temel ünlünün yanında (COŞKUN'a göre yirmi bir ünlü⁸), bunların az çok değişmiş ve özellikle iki temel ünlü arasında oynaklanan, anlam ayırt edici değere sahip biçimlerine de rastlanmaktadır. Yukarıdaki sekiz temel ünlüyü gösteren işaretler bölge üzerine yapılmış olan ağız çalışmalarında da sekiz temel ünlünün ortak işaretleri olduğu için bu tezde de aynı sesler olduğu gibi kullanılmıştır. Bölge ile ilgili taranan derleme ve incelemelerde, bu temel ünlülerden başka, farklı sıklıkta ve yaygınlıkta kullanılan, farklı ayırt işaretleri ile işaretlenmiş yaklaşık otuz yedi ünlü tespit edilmiştir. Bu ünlülerin geçtiği örnekler gösterilirken, son yıllarda yaygın olarak kullanılan, Türk Dil Kurumunun önerdiği ayırt işaretleri esas alınmış, aynı sesi karşılayan farklı semboller tek bir ortak işaretle gösterilmiştir. Doğu

⁴ SELEN, Nevin, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi*, Ankara 1979; COŞKUN, a. g. m., 41-50.

⁵ DEMİRCAN, *Türkçenin Ses Dizimi*, Dergâh Yay., İstanbul 2001.

⁶ COŞKUN, "Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler", *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1999, 44.

⁷ SAĞIR, Mukim, "Anadolu Ağızlarında Ünlüler", *TDAY-B*, Ankara 1997, 391-409.

⁸ COŞKUN, a. g. m., 44-45.

Anadolu Ağızlarında kimine yaygın kimine seyrek olarak rastlanabilen ünlüler şöyle sınıflandırılabilir:

2.1.1. Çıkış Yerlerine Göre:

- 2.1.1.1. Dil önü / sert damak: i, ü, e, ö, , ü, ē, ō, è, ò, , i°, ě, ĭ, ů.
 2.1.1.2. Dil ardı / orta damak: ı, u, a, o, ī, ū, ā, ō, ĭ, ā, â, ĩ, â, ò.
 2.1.1.3. Dil ortası / orta damak: í, ú, á, ó

2.1.2. Çıkış Biçimlerine Göre:

- 2.1.2.1. Dil – damak arası açıklığına göre:
 2.1.2.2. Dar: i, ü, ı, u, , ĭ, ū, ī, ū, í, ú, i°, ĩ, ĭ, ů, ĭ,
 2.1.2.3. Yarı dar / yarı geniş: è, â, ò, ò.
 2.1.2.4. Geniş: e, ö, a, o, ē, ō, ā, ō, â, , â, ě, á, ó.

2.1.3. Dudakların Biçimine Göre:

- 2.1.3.1. Düz: a, â, â, e, è, ı, í, ĭ, i, á, ā, ē, ī, ĭ
 2.1.3.2. Yarı düz / yarı yuvarlak : â, , ĩ, i°
 2.1.3.3. Yuvarlak: o, ö, u, ü, ō, ō, ū, ū, ó, ú, ů, ů

2.1.4. Söyleniş Tarzına Göre:

- 2.1.4.1. Normal süreli: i, ü, ı, u, e, ö, a, o, í, ú, á, ó, è, â, ò, ò, â, , ĩ, i°
 2.1.4.2. Ayınlı (patlamalı): ‘a, ‘e, ‘ı, ‘i, ‘o, ‘ö, ‘u, ‘ü
 2.1.4.3. Uzun: ā, ē, , ī, , ō, ō, ū, ū
 â Kısa: , ě, ĭ, ů, ů, â.

Doğu Anadolu ağızlarında Azerbaycan ağızlarının etkisinin görüldüğü yörelerde geniş ünlüler biraz dar, dar ünlüler biraz geniş; Arapçanın etkisinin görüldüğü Irak bölgesi ve Güney Doğu Anadolu’da kelime başında ve ilk hecelerde bütün ünlüler ayınlı bir boğumlanma ile biraz geniştir. Batı Anadolu ağızlarına yakınlık gösteren yerli ağızlarda ise ünlüler yazı dilindeki telaffuzlarına daha yakın bir oynaklanmaya girerler. Ayrıca Irak Türkmen ağızlarında Doğu Anadolu ağızlarından farklı olarak yaygın ünlü uzunlukları görülür.

Bölgemiz ağızlarında ortak olan ünlüleri şu şekilde gruplandırıp, değerlendirmek mümkündür:

2.1.5. Ölçünlü Dille Ortak Olan Ünlüler:

a: “Yazı dilinde kullanılan a sesidir. Ses yarığı (glottis) soluk alma durumundadır. Sesin söylenişinde, organlar dinlenme durumuna çok yakın, ağız belirli bir ölçüde açık ve dil ağzın içinde rahat bir biçimde yayılmıştır. Bu nedenle a sesi açık (open) ve dilin yatık olmasından dolayı alçak (low) bir sestir. Sert damak (palatal) ve yumuşak damak (velar) durumlarına göre ortada (central) söylenen düz-

geniş bir ünlüdür. İPA (The International phonetic alphabet)’nın a biçiminde sembolleştirdiği sestir.”⁹

Araştırma sahamızla ilgili bütün çalışmalarda bu ses yazı dilindeki gibi a biçiminde gösterilmiştir:

α: Zülfikar’ın koyu a (**a**) ile işaretlediği ve “kalın bir a sesidir”¹⁰ dediği normal a’ya çok yakın olan sestir. Yöreyle ilgili diğer çalışmalarda bu ses normal a ile gösterilmiştir. Bölgede geniş olarak duyulan bu ses aslında patlayıcı, ötümsüz, art, küçük dil k’sı (k) ve küçük dil, sızıcı, ötümlü ğ yanında yaygındır. Bu iki ünsüzün normal a’yı biraz daha geriye çektiği görülür. İPA bu sesi α biçiminde sembolleştirmiştir.¹¹ Bu çalışmada da diğer çalışmalarda olduğu gibi kalın a olarak nitelenen α ünlüsü normal a ile gösterilmiştir.

KORKMAZ da ön ve art ünsüzler yanında farklılaşan ön ve arka mahreçli iki a’dan bahsetmektedir.¹² Fakat biz bu durumun ünsüzlerle ilgili olduğunu, aynı ünsüzün önlü biçimiyle kullanılan ünlülerin hafifçe öne, artlı biçimleriyle kullanılanların ise hafifçe geriye kaymaları doğal bir olaydır. Hem Türkçenin yazılı tarihi boyunca kullanılan alfabelerde de aynı bölgesel çevrede oluşan ünsüzler için farklı işaretler kullanılırken, aynı bölgesel çevrede oluşan ünlüler için hiçbir zaman farklı işaretler kullanılmamıştır. Örneğin, Arap alfabesini kullanırken g için (غ) ve (ك) önlü veya artlı olma durumuna göre seçilirken, ön ve art a için böyle bir durum söz konusu değildir.

e: Yazı dilindeki kapalı olmayan, geniş (yarı açık)-düz, dil önü-sert damak sesidir. Sağa ve sola dudak genişliği, çene açısı ya da ağız açıklığı yazı dilindeki a sesinden daha fazladır. Bu nedenle bu ses yarı açık (half-open)¹³ bir sestir. Dil azıcık yüksek (high) olduğundan yarı alçak¹⁴ bir sestir. Sözcük sonunda biraz açık, kapalı hecelerde biraz dar olur. l, r, n, ünsüzlerinden önce ise daha açıktır.¹⁵ İPA’nın ε biçiminde sembolleştirdiği e sesidir. menim, gelmiş, vèrmes.¹⁶

İncelediğimiz bütün çalışmalarda bu ünlü ölçünlü dildeki gibi e şeklinde gösterilmiş, farklı semboller bu ünlünün farklı varyantları için kullanılmıştır. Sadece KORKMAZ bu sesi ä ile sembolleştirmiştir.¹⁷

ı: Yazı dilindeki ı sesidir. Arkada söylenen dar-düz, yumuşak (orta) damak sesidir. Ağız kapalı duruma yakındır, bu nedenle kapalı bir ses olarak değerlendirilir ve dil sırtı kabarık durumda olduğundan yüksek bir sestir. Sözcük sonunda biraz açık, y’den önce biraz kapalıdır. İPA bu sesi ω biçiminde sembolleştirmiştir.

⁹ ZÜLFİKAR, Hamza, “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 1978, 301.

¹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 301.

¹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 301.

¹² KORKMAZ, *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Sesbilgisi (Fonetik)*, DTCF Yay., Ankara, 1956, 8-9.

¹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 301.

¹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

¹⁵ DEMİRCAN, a. g. e., 40.

¹⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

¹⁷ KORKMAZ, GBAA, 6.

Ağız çalışmalarının tümünde aynı işaretle sembolleştirilen bu ses bölgemiz ağızlarında, kelime sonundaki açık hecelerde genellikle i'leşmektedir.

o: Yazı dilinde kullanılan o sesidir. Arkada oynaklanan yumuşak damak ünlüsüdür. Dudakların öne doğru büzülmesi açısından diğer yuvarlak ünlülere göre en geniş durumdadır. Dilin damağa yakınlığı açısından alçak bir ses olarak değerlendirilir.¹⁸ IPA bu ünlüyü o biçiminde sembolleştirmiştir. torpağ, qor, sandoğ, soğti¹⁹ vb. Bölgedeki yerli ağızlarda ve Doğu Karadeniz ağızlarının etkisindeki Doğu Anadolunun kuzey yörelerinde ö > o yönündeki değişmeden dolayı ö sesi yerine de yaygın olarak kullanılmaktadır. Ağız çalışmalarının tümünde aynı sembolle gösterilmiştir.

i: İncelediğimiz bütün metinlerde aynı işaretle gösterilen yazı dilindeki i sesidir. Dil sırtının ön bölümünün oynaklanmaya girdiği önde söylenen dar-düz sert damak ünlüsüdür. Boğumlanma sırasında dudaklar sağa ve sola doğru çok genişler ve dil ucu alt dişlere dayanır. Ağız açısı dar olduğundan tam kapalı bir ses olarak tanımlanır, dil sırtının kabarık olmasından dolayı da yüksek bir ses olan bu ünlüyü IPA i biçiminde sembolleştirmiştir.²⁰

ö: Yazı dilinde kullanılan ö sesidir. Öne yakın oynaklanan sert damak sesi olarak dudakların büzülmesi açısından üçüncü sırada yer alır. Büzülme sınırı diğer yuvarlak seslere göre geniştir. Dil damağa yakınlığı açısından alçaktır ve yuvarlak seslere göre en açık durumda olan bu ünlüyü IPA ø biçiminde sembolleştirmiştir.²¹ Bölgedeki bazı alt ağız gruplarında bu sesin kalınlaşarak o ile değiştiği görülmektedir. Sahanın Yerli, Türkmen ve Artvin yöresi ağızlarında kalınlaşma eğiliminde olan bu ünlü bütün ağız çalışmalarında ö şeklinde gösterilmektedir. ERTEN ö ünlüsünün ayınlı şeklini 'ö olarak sembolleştirmiştir.²²

u: Yazı dilindeki u sesidir. Dudakların öne doğru büzülmesi açısından ikinci sırada yer alan, arkada söylenen, büzülme sınırı dar, yuvarlak ve yüksek yumuşak damak sesidir.²³ Dudak ünsüzlerinden önce yuvarlaklığı artar. IPA bu sesi u biçiminde sembolleştirmiştir. bulınmes, boğulmedi, kanun.²⁴ Bu ünlünün ayınlı biçimini ERTEN 'u şeklinde göstermektedir.²⁵

ü: Yazı dilinde kullanılan ü sesidir. Önde söylenen, dudakların öne doğru büzülmesi açısından ilk sırada yer alan ve büzülme sınırı en dar olan, dilin damağa yakınlığı bakımından en yüksek durumda bulunan²⁶, yuvarlak, dil önü-sert damak sesidir. Kelime sonlarında genellikle düzleşmeye meyillidir. IPA y biçiminde sembolleştirdiği ünlüdür. düşmiş, sü, üzüm, Türhleri.

2.1.6. Yarı Kalın Ünlüler:

¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

¹⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

²⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

²¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

²² ERTEN, Münir, *Diyarbakır Ağızı*, TDK Yay., Ankara, 1994, 4.

²³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

²⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

²⁵ ERTEN, a. g. e., 4.

²⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 303.

á²⁷: Normal a ünlüsünden çene açısının dar durumunda oynaklanması ve dilin çekik durumda iken boğumlanması ile ayrılır. Dil yüksekliği ve çene açısı bakımından a ünlüsü ile e ünlüsü arasında boğumlanan, bölgede çok rastlanan bir ünlüdür. Dilimize özellikle Arapça ve Farsçadan geçmiş yabancı kökenli kelimelerin

²⁷ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara 2002, 51’de vátán, yeyladá, ná, háp.; GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, II, Ankara, 1995, 73.; KORKMAZ, GBAA., 6; (NYA, 30’da bu ünlü a’ya yakın, kalın e olarak tanımlanmış ve ə ile gösterilmiş: geleceğim, yimēmizi. gıdecōz; aynı eserde a sembolü de a-e arası bir sese karşılık kullanılmıştır, çünkü a’nın ince karşılığı e’dir.); CAFEROĞLU, Sivas ve Tokat İllerinden Toplamalar, TDK Yay., İst. 1944, XXIV.; GÜLENSOY, Tuncer, *Kütahya Yöresi Ağızları*, Ankara, 1988, 20’de gidilcā, gelcāk, meselā, silāh, ğalāyci.; BURAN, Ahmet, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara, 1997, 21.; BURAN, Ahmet-OĞRAŞ, Şerife, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ, 2003, 25’te erzürümdá, ağılyarak, ácele, ecába; Selahattin OLCAY, *Doğu Trakya Yerli Ağzı*, Ankara, 1995, 16’da sülesene ba, uyurka, uçarka.; GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, Ankara Üniv. Bas., Ankara 1978, 39’da háyvan, kátliam, káyaları; ACAR, Turgut, *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları* (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, 1982, 15’te sená, çölá, bená, tókár, tüccási (Türkçesi) örneklerini vermiş, ayrıca s. 13’te de palatallaşmış bir a’dan (â: nikâh, tükânı, şekârı, gândünü, yengâm, evelâ, yavrulâ vb.) bahsetmiştir. Bizce ACAR’ın verdiği â, ô, û gibi palatal (ön damaksillaşmış) ünlüler, kalın ünlüler yanındaki önde boğumlanan k, g, l ünsüzlerinden kaynaklanan geçici ve daha çok alınma kelimelere has bir durumdur. Doğu Anadolu ağzlarında genel eğilim palatallaşmış ünlülerin yaygın olarak karşılıkları olan ince ünlülere dönüşmesi yönündedir.; BAYATLI, Hidayet Kemal, *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara, 1996, 338’de bâhr, bâhşi.; SAĞIR, Mukim, *Erzincan İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1995, 19’da annâmam, Emerikâ.; KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması*, Ankara, 1996, VII.; DALLI, Hüseyin, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1976, 4.; ERTEN, a. g. e., 3.; KALAY, Emin, *Edirne İli Ağızları*, Ankara, 1998, 15.; ÖZÇELİK, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara, 1997, 13’te bārabar, mähle, hāyatımda. GÜLSEREN, Cemil, *Malatya İli Ağızları*, Ankara, 2000, 42’de demá, yimágen, yimák, gıdecāhsın, áfāndi, diyerāh.; KÜÇÜKER, Paki, *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1988, 24’te şahsene, haleb, ábāyi; DEMİR, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 2001, 55’te áccük, odıyá, okıyálák, góláy, biçiyá, bilmiyá, turbá.; GÜNŞEN, Ahmet, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 2000, 18’de gúváy.; ÖZKAN, Fatma, *Osmaniye Tatar Ağzı*, Ankara, 1997, 9’da yaşındá, áyde (haydi); ÖZÇELİK, Sadettin – BOZ, Erdoğan, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, Ankara, 2001, 29-30’da álbise, ámma, arpáyı, içmága, söyliyám, ohiyár, ordá, olırsá.; NURİ, Muhsin Kevser, *Erbil ve Amirli Ağızları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış DoktoraTezi), İstanbul 1987, 58’de álleke (zembil), ma’lüm; GECE, Mehmet, *Azeri Şivesi, Güney Azerbaycan Ağızlarından, Serap Ağzı* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985, 6’da şárgide, gáddá, dáne, gássába.; DOĞAN, Şaban, *Sivas Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2001, 21’de acámı, hásdálıK.; ÖZKAN, İbrahim Ethem, *Ardanuç ve Yöresi Ağızları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994, 3’te felān, gelān, zāman.; TOK, Turgut, *Denizli İli Güney ve Güneybatı Ağızları* (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli, 2002, 18-19’da atışmáye, zurnáyle, áşger; GÖNEN, Mehmet Emin, *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Diyarbakır, 2003, 12’de şartdar, herálda, zāman, táhsil; ÖZER, Osman, *Karlıova ve Yöresi Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990, 20; PİLANCI, Hülya, *Eskişehir ve Yöresi Ağızları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1991, 28’de bu ünlüyü ince a (palatal) olarak nitelendirir: álağan mı, áşadan, pādışan; EREN, M. Emin, *Zonguldak İli Ağızları* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış DoktoraTezi), Ankara, 1991, 41’de zāmān, isá (ise), fālān; GÖKÇUR, Engin, *Van ve Merkez Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006, 5’te bu ünlüyü dil yüksekliği ve çene açısının genişliği bakımından a-e arası bir ünlü olarak tanımlamaktadır: álemdáğ, árep, ádet, gāni gāni, bāzi, ásayış; ÖZMEN, Şeyda, *Muş Merkez Ağzı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007, 26’da içán, álma, derkán, çarásız.

telaffuzunda sık sık karşımıza çıkar. Örneklere bakıldığında bu sesin a > e değişimi sonucunda ortaya çıktığı ve bu değişimin ara merhalesini temsil ettiği görülür. Efrasiyap GEMALMAZ bu ünlü için “normal “e” ünlüsünden çene açısının nispeten genişlemiş olması ile ayrılan, gerileme ile “a” bölgesine yaklaşan bir ünlü”²⁸ ifadesini kullanır. ERCİLASUN, bu ünlünün a ile e arasında bir orta damak ünlüsü olduğunu, genellikle a > e değişmesinin, Posof ağzında ise daha çok e > a değişmesinin bir ara merhalesinde bulunduğunu belirtir.²⁹ Bölge genelinde ünlülerdeki inceleme eğilimi ile ortaya çıkan bu ünlünün, bazı ünsüzlerin ve ünlü benzeştirmelerinin sonucunda da oluştuğu görülmektedir.

Çeşitli ağız çalışmalarında bu ses, yarı kalın³⁰ ya da yarı ince bir orta damak ünlüsü³¹, a-e değişiminin veya e-a değişikliğinin bir ara merhalesi³² olarak tanımlanır. Bu ünlüye Anadolu ağızlarında çokça rastlanır.³³

Gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla ünlü incelmesi Doğu Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliğidir. Bölgenin bazı yörelerinde, özellikle de batıya doğru gidildikçe, bu değişimin henüz tamamlanmadığı ve bir ara merhale olarak bu yarı kalın á ünlüsünün ortaya çıktığı görülür.

Genellikle Anadolu ağızlarının tamamında ortak olan bu ünlünün ortaya çıkış biçimi ağızlarda farklılık gösterir. Doğu Anadolu ağızlarında gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla ünlü incelmelerinin bir ara basamağını temsil ederken, Orta ve Batı Anadolu ağızlarında ilerleyici ünlü benzeşmesi yoluyla oluşan ünlü kalınlaşmasının bir ara basamağını temsil eder.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
á	á	Ercilasun, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Acar, Karahan, Erten, Kalay, Özçelik, Küçüker, Gülseren, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Gece, Tok, Gönen, Özer, Eren, Özmen
	ɒ	Gemalmaz
	ă	Korkmaz
	ə	Caferoğlu
	ɑ	Gülensoy

²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 68.

²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 51.

³⁰ GÜNAY, a. g. e., 15.

³¹ ERCİLASUN, a. g. e., 51; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 25.

³² ÖZÇELİK, a. g. e., 13.

³³ KORKMAZ, NYA, 31; GÜLENSOY, a. g. e., 20; SAĞIR, a. g. e., 19; ÖZÇELİK, a. g. e., 13; GÜLSEREN, a. g. e., 42.

	a	Olca
	â	Bayatlı
	â	Sağır
	â / ę	Dallı
	â	Nuri, İ. E. Özkan, Pilancı
	ä	Doğan, Gökçur

ı³⁴: Bölgemiz ağızlarında çok sık görülen ı > i arası bir ünlüdür. Bölgede, özellikle de Doğu Anadolu yerli ağızlarında, gerek kelime köklerinde gerekse sözcüklere getirilen eklerde bu ünlüye rastlamaktayız³⁵. Ölçünlü Türkçede ı sesi gırtlığa yakın bir yerde boğumlanır ve ağız oldukça darlaşır. Bölgemizde ise bu ses boğumlanırken çıkış yeri hafif öne kaymakta ve ön damak sınırında oynaklanmaktadır. Turgut GÜNAY bu sesin ı-i arası bir ses olduğunu;³⁶ Tuncer GÜLENSOY ve Hamza ZÜLFİKAR, söylenişinde ağzın ı'ya göre biraz daha açık olduğu için yarı kapalı bir ses olduğunu;³⁷ Mukim SAĞIR, orta damağın i'ye yakın bir noktasında, ön damak sınırında oynaklandığını, i > ı değişimine eğilimli yerli ağızlarda kalın ünsüzlerden sonra oluşan bir değerde olduğunu belirtir.³⁸ Bu sesin, ERCİLASUN, ı ile i arasında bir ünlü olduğunu, ünlü benzeşmesi ve y'nin inceltici etkisiyle ortaya çıktığını,³⁹ BURAN-OĞRAŞ, yarı kalın veya yarı ince bir ünlü olduğunu belirtmektedirler.⁴⁰

³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 53'te taħdiye, babasıynen, geldiz, bağır, gidişatı, tabı.; GEMALMAZ, a. g. e., 78.; KORKMAZ, a. g. e., 7. CAFEROĞLU, STİAT, XXIV.; GÜLENSOY, a. g. e., 21'de guyvıceklése.; ZÜLFİKAR, a. g. m., 302. BURAN, a. g. e., 22.; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28'de sarılmış, karısını, kızleri, sizin; GÜNAY, a. g. e., 40'ta kız, bilurum; ACAR, a. g. e., 16'da ğıs, ğızım, hırhız, çihdi, ğomişim, herif.; BAYATLI, a. g. e., 339'da günü, düğünj, kimj, ěndirj, ğeljn; 348'de nehrj, kehrj.; SAĞIR, Mukim, a. g. e., 22-23'te vurdım, ayıp, olıydı, çih, borj, ğapı.; KARAHAN, a. g. e., VII.; DALLI, a. g. e., 4.; ERTEN, a. g. e., 4'te annendir, delidir, senin, derdin, bız örneklerini vererek, bu ünlünün bazen kelime köklerinde, yaygın olarak da ince sıradan ünlülü sözcüklere gelen bildirme, ilgi hali, iyelik ve görülen geçmiş zaman eklerinde görüldüğünü beirtir.; ÖZÇELİK, a. g. e., 14'te biz, ěle mi, evlerj, ğettj, heremiz, benim, bişe.; KÜÇÜKER, a. g. e., 26'da secdiler, onbaşılık, ğeldj, bingolda;DEMİR, a. g. e., 56'da açıye, aldıysa, biraz, ğayış, misir, nişan.; GÜNŞEN, a. g. e., 20-21'de cırid, yiğit, anamı , pātışā, sallanı sallanı.; ÖZKAN, F., a. g. e., 9'da kine (yine), kırdi (girdi);. ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 31'de ifah, çalışırlarmış, boştamış, kaħmısuħ, ğedir, ğelir, baħtj, bişirdj, süpürdj.; GECE, a. g. e., 7-8'de açıpdile, çizği, yohdj.; DOĞAN, a. g. e., 22'de mezerlik, genellikle, asgerlik.; TOK, a. g. e., 21'de talimat, romatizma; ÖZER, a. g. e., 22'de çıplağ, hácı, çıhıyor, çıhmıyor; EREN, a. g. e., 42'de ğarıyı, oralı, atmış; GÖKÇUR, a. g. e., 7'de cendirme, emir, Kırmızı, demir, benim; ÖZMEN, a. g. e., 27'de onları, varmış, dumanlı.

³⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 14' te içine, söylenir, begenirler, bız, tükenim

³⁶ GÜNAY, a. g. e., 15

³⁷ GÜLENSOY, a. g. e., 21; ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

³⁸ SAĞIR, a. g. e., 23

³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 53.

⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
í	í	Ercilasun, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Acar, Karahan, Özçelik, Küçüker, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Gece, Tok, Özer, Eren, Doğan, Gökçur, Özmen
	ı	Gemalmaz
	ı	Korkmaz
	ı	Caferoğlu
	ı	Gülensoy, Erten, İ. E. Özkan
	ı	Zülfikar
	ı / ı	Bayatlı
	ı / ı	Sağır
	ı / ı	Dallı
	ı	Öztürk

ó⁴¹: Yarı ince, boğumlanma noktası orta damak sınırına kayan,⁴² o ile ö arası⁴³ bir ünlüdür. Genellikle art ünsüzler yanında görülür. Öndamakta oluşan yarı açık ö ünlüsünün boğumlanma noktasının orta damak sınırına kayması ile oluşur.

⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 53-54; KORKMAZ, a. g. e., 8'de koyä, görüş, göstä vb.; CAFEROĞLU, *STİAT*, XXIV'te köprü, ökü, göz; GÜLENSOY, a. g. e., 21-22'de n_olcāmiş, böyl_olur; BURAN, a. g. e., 23; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28'de görürsaz, dörT, gól, kórum; GÜNAY, a. g. e., 40'ta ördek, söyle-, ótüz, gómrukçi; BAYATLI, a. g. e., 339'da gör; SAĞIR, a. g. e., 24'te aynı ünlünün o'dan ve ö'den dönüşeni için farklı işaretler kullanmıştır: dohdör, salön, yavö, gör-, möhterem, sinör; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; ERTEN, a. g. e., 4; ÖZÇELİK, a. g. e., 15'te sadece bir kelimeye görüldüğünü söyleyerek kór örneğini verir; KÜÇÜKER, a. g. e., 27'de góller, Kór, Kóylerden; DEMİR, a. g. e., 57'de górev, kótü, kóy, góbek, önemli, dóver, önce; GÜNŞEN, a. g. e., 21'de gönümü, bön, gösüne, gózel, gólge, kótü, görümce, kóyün; ÖZKAN, F., a. g. e., 10'da kóynü, kórdim, kóyli; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 32'de görmedim, óliyuğ (ölüyoruz), óperuğ, örgendi, óte, óteki, ondórd; DOĞAN, a. g. e., 22'de dógerbiçer, gólet, góerçin, óbür; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 4'te koylerimdur, İstanbuli; TOK, a. g. e., 22-23'te tıraktör, senatör, anórmel; GÖNEN, a. g. e., 13'te kór, óyun (ögün); ÖZER, a. g. e., 23'te kóm, kóçerlerin (ERCİLASUN *KİA*, 54'te bu özelliği Türkmen ve Yörük ağızlarına bağlar.); PİLANCI, a. g. e., 30'da goçdü, gındürsün, goynum; EREN, a. g. e., 43'te bu ünlünün yaygın olduğunu ve k, g, k, g ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisi ile ortaya çıktığını belirtmektedir: kóy, gózel, kók, görümcesi, dóvelle;

⁴² GÜLENSOY, a. g. e., 22.

⁴³ SAĞIR, a. g. e., 24; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28.

Yerli ağızlarda kalınlaşan ünsüzlerden önce ve sonra kullanılmaktadır, geniş bir kullanım alanına sahiptir.⁴⁴

ERCİLASUN, bu ses için “o ile ö arasında yarı ince bir ünlüdür. Hanak Türkmenlerinde sistemli olarak görülür. y’nin ve yazı dilinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır: ediyorum, vuruyór, diyór, bulamıyórum. Bu özellik Posof’un Binbaşı Eminbey bucağında da yazı dilinin etkisinde olan kişilerde görülmektedir: bıraııyór, gèdiyórum. Yine Hanak Türkmenlerinin Damal bucağındakilerde k, g, ğ seslerinin kalınlaştırıcı etkisiyle ortaya çıkan ó sesi, bunları orta, batı, kuzey ve güney Anadolu Türkmen ve Yörüklerine bağlar: kóyün, gónünden, óğredi, yón, gónderdi. Öteki Kars ağızlarında seyrek: kóye, góğnum.”⁴⁵ açıklamasını yapmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ó	ó	Ercilasun, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Bayatlı, Karahan, Özçelik, Küçüker, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Tok, Gönen, Özer, Eren, Doğan
	o	Korkmaz
	ö	Caferoğlu
	o	Gülensoy, İ. E. Özkan, Pilancı
	ô	Erten
	ò	Demir
	o / ö	Sağır
	o / ö	Dallı

ú⁴⁶: u ile ü arasında yuvarlak, dar, yarı kalın veya yarı ince bir ünlüdür. Bölge ağızlarında özellikle eklerde görülen yuvarlaklaşma neticesinde i sesi

⁴⁴ CAFEROĞLU, *GDİAT*, XV.

⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 53-54.

⁴⁶ERCİLASUN, a. g. e., 54’te Beyúksun, okúz, düşduydúğ, boğún, günüz, dedúm, onu yórdúm (onu gördüm); KORKMAZ, *GBAA*, 7’de bu ünlünün damak ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisiyle oluştuğunu belirterek ğun, ğuz, ğuzlük örneklerini verir; CAFEROĞLU, *STİAT*, XXV; GÜLENSOY, a. g. e., 22’de ğun, ğulüp, kilümetre; BURAN, a. g. e., 23; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28’de gündüz, üçú, üsTúnda, úfağ; GÜNAY, a. g. e., 40’ta dúz, ğúzel, kúpeğ; ACAR, a. g. e., 16-17’de olúr, pút, şú, gèttúk, yúksak, súdi vb.; SAĞIR, a. g. e., 25-26’da aynı sesi iki farklı sembolle göstererek kırt, okúlümüz, dawıl, mehgüm, bürda örneklerini vermiştir; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; KÜÇÜKER, a. g. e., 27’de Kúfretti, úçyüz; DEMİR, a. g. e., 57’de búyday, dúşúyok, gúcümüz, güneşe, kótú, kúsmüş, tecavúz; GÜNŞEN, a. g. e., 22’de dúúnünde, gúvetsiz, dú úr, gúlleri, gúcükleri, gúleşiller; ÖZKAN, F., a. g. e., 10’da kúninde, kúk (gök); ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 32’de berú, gúnde, gúlen, gótúrđi, núfús, úç, ókúzümüz, şúkúr; GECE, a. g. e., 9’da gábúl, gúdretilidi;

yuvarlaklaşırken u veya ü yönünde tam durulaşmayarak ikisi arasında bir yere sahip olan bu sese dönüşür. çekerdúm “çekerdim” geldúm “geldim” nedúr “nedir” niřenún “nişastanın”. Asıl şekli cuma ertesi olan kelime ise yöre ağızlarında, a, e birleşmesi sonucu cúmörtesi şekline girmiş, ö sesi u’yu etkileyerek yarı inceltmiş ve u-ü arası ü sesine dönüştürmüştür. Cúmörtesi “cumartesi”

Ağız boşluğunda ü ile u arasında, u’dan çok ü’ye yakın bir yerde boğumlanan bu ünlünün, Ahmet CAFEROğLU “ü” ile “u” arasında, fakat ü’ye oranla daha fazla boğaz gerisinde söylenen, u’ya kaçan bir ses olduğunu,⁴⁷ Mukim SAğIR ortadamak bölgesinde, dil sırtının orta damağın ön kısmına yükselmesi ile oynaklanan, kalınlaşmış bir ü ünlüsü olduğunu belirtir.⁴⁸

ERCİLASUN, u ile ü arasında bulunan bu ünlünün Hanak’ın Damal bucağında k, ğ, ğ; diğer Türkmen köylerinde ise ğ sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle ortaya çıktığını ve Damal Türkmenlerini diğer Anadolu Türkmen ve Yörüklerine bağlayan önemli bir unsur satıldığını vurgulayarak bu bağlantıyı ve söz konusu ünlüleri meydana getiren sebebin de k > k ve g > ğ değişmeleri olduğunu söylemektedir.⁴⁹

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ú	ú	Ercilasun, Buran, Buran-Oğraş, ünay, Acar, Karahan, Küçüker, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Gece, Tok, Özer, Eren, Doğan
	u	Korkmaz
	u	Caferoğlu
	u	Gülensoy, İ. E. Özkan, Pilancı
	u / ü	Sağır
	u / ü	Dallı
	ü	Gökçur

2.1.7. Yarı Dar Ünlüler:

DOğAN, a. g. e., 23’te eKsúK, deKmúK, gúzün, hüçúm; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 4’te ğun, ğulan, senú , derduv; TOK, a. g. e., 24’te gülyabanı, búdeyi, çünkü, dúřmana; ÖZER, a. g. e., 23’te sú, yúsúf, húcım; PİLANCI, a. g. e., 30’da gutme, gulu, gorur, yuzune; EREN, a. g. e., 43’te kótú, yúk, řúkúr, güççúk; GÖKÇUR, a. g. e., 9’da üzüm, üzüyüni, üsTün, üzerlig.

⁴⁷ CAFEROğLU, *GDİAT*, 15.

⁴⁸ SAğIR, a. g. e., 26.

⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 54.

â⁵⁰: a ile ı arasında, yarı dar bir ünlüdür. y sesinin etkisiyle oluşur⁵¹ ve bölge ağızlarında seyrek olarak görülür. ERCİLASUN bu sesi a'nın altında küçük bir ters v ile göstermiştir. a > ı değişiminin ara merhalesinde ortaya çıkan â sesine çok az örnekte rastlanır. Çünkü bölge genelinde y ünsüzü yanında a > ı değişimi tamamlanmış, y'nin inceltici etkisiyle bölge genelinde bu değişimin daha ileri bir merhalesi olarak a > ı > i değişimleri ortaya çıkmıştır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
â	â	Buran, Küçükler, Gülseren, Demir, Günşen, Gece, Özer, Eren, Özmen
	ɑ	Gemalmaz
	â	Korkmaz, Gülensoy
	ɑ̃	Ercilasun, Acar
	à	Günay
	â	Pilancı
	ă / î	Dallı
	ɑ̃	Tok

é⁵²: Kapalı e sesidir. Bugün alfabemizde gösterilmemektedir. Yumuşak damağa göre ortada söylenir. Dil sırtı a sesine göre daha kabarıktır. Yarı alçak bir ses

⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 51'de hardaydın, oğurrağan, almayı; GEMALMAZ, a. g. e., 73; KORKMAZ, GBAA, 9; (KORKMAZ, NYA, 29'da bu ünlü için á işaretini kullanmış: tarána, arabáya); GÜLENSOY, a. g. e., 19'da haftâ, amâ, çamâşır, çorbâ, arKâdeş; BURAN, a. g. e., 21; GÜNAY, a. g. e., 41'de portakal, kamaşaya; ACAR, a. g. e., 21'de oğlağan, aşşağa, sorâ, peşina, valla; DALLI, a. g. e., 4; GÜLSEREN, a. g. e., 43'te arâya, gınâya, parâyı. Bu ünlü metinlerde a olarak geçmektedir. Büyük olasılıkla basım sırasında bu sesi gösteren işaretle bir sorun çıkmıştır. Çünkü kullandığı çeviri yazı işaretlerinde GÜLSEREN, darlık işareti olarak ünlü üzerinde noktayı göstermektedir (aynı eser IX'da); KÜÇÜKER, a. g. e., 25'te cebrâyıl, mısâla, fâKat; DEMİR, a. g. e., 56'da açılacak, sorâcak, alâcağsın örneklerinde de görüldüğü gibi daha çok gelecek zaman ekinde ortaya çıkar; GÜNŞEN, a. g. e., 17'de parâya, arabâya, yihâyan; GECE, a. g. e., 7'de alâllâ, sınıfdâyam, çalâla; TOK, a. g. e., 19'da başına, bulmayan, ança; ÖZER, a. g. e., 21; PİLANCI, a. g. e., 28'de annâmiş, sâba, sônâ, balâmiş; EREN, a. g. e., 41'de olâcak, yapâcak; ÖZMEN, a. g. e., 26'da olâsân, bacısıyâm, bağlarâm.

⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., 51

⁵² AKSOY, a. g. e., 9'da yér, sél, gétmek, érken; ERCİLASUN, a. g. e., 51; GEMALMAZ, a. g. e., 75; KORKMAZ, a. g. e., 5 (NYA, 34'te è: êrkenden, yêdi, êt-, vêr-, ên-); CAFEROĞLU, STİAT, XXIV; GÜLENSOY, a. g. e., 21'de dëye dëye, yëdir, yëdi, vër-, evine, gine; ZÜLFİKAR, a. g. m., 302'de vërmedi, vëre, êrmeni, êlese; BURAN, a. g. e., 21; GÜNAY, a. g. e., 41'de dè-, yaylëya, nèhayet; ACAR, a. g. e., 22-23'te eýce, eđiyëm, yetëcah, yëdi, yenîşe, eşitdim, peşen, heş, geť-, geť-, gidiyerik, orýe, orđe, bełe; BAYATLI, a. g. e., 337'de yël, bël, beş, geťmëşin, eş-, êt-, év-, yëmek; SAĞIR, a. g.

sayılır. Çene açısı yarı açıktır. Fransızcadaki é sesine benzer, İPA'nın e biçiminde sembolleştirdiği sestir. vërmedi, vëre, èrmeni, èlese.⁵³

ERCİLASUN, bu sesin e ile i arasında dar ve kapalı bir e ünlüsü olduğunu, Kars ağızlarında en belirgin şekilde “gèt” fiil kökünde hissedildiğini, yörede öyle, böyle, eyle-, keyif kelimelerinin de èle, bèle, èyle, kèf şeklinde söylendiğini belirtmektedir.⁵⁴ Ona göre è ünlüsü, Kars ağızlarında bazı kelimelerde sürekli (hèş, həc, bèçara, vëran), bazılarında ise arada bir (nësaat, fëlan, bèllaha, dëv, lëriye, sèhir) görülür. Eski Türkçedeki i'den gelişen è ünlüsüne de bölgede hem Azeri ve Terekeme ağızlarında hem de yerli ağızlarda sistemli olarak rastlanır (ètme, vërreriş, dëyir, èl, nërden, yërde). Terekeme ve Posof yerli ağızlarının şimdiki zaman eki ise –ër'dir (bilmërdi, atër, bilërdi, düşiyër).⁵⁵

Doğu Anadolu ağızlarında, Azerbaycan Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarında, Irak Türkmen ağızlarında, bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ile diğer Anadolu ağızlarında e veya i biçiminde söylenen pek çok kelime, kapalı e ile söylenir. Kapalı e (è) Eski Türkçeden beri dilimizde var olan, şu anda Azerbaycan Türkçesi ve Doğu Anadolu ağızlarında yaygın ve sistemli olarak kullanılan bir ünlüdür. Bölgemiz ağızlarını ölçünlü dille karşılaştırdığımızda kapalı e (è)nin şu şekillerde ortaya çıktığı görülür:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde e ile gösterilen kapalı è sesi aslında aydın konuşmasında da normal e'den biraz daha kapalı söylenmektedir. Fakat bu durum birkaç sözcükle sınırlı kalmaktadır (el, ver-, de-, ye-, beş gibi). Bölgemiz

e., 21'de èn-, gèt-, èyle; KARAHAN, a. g. e., VII.; DALLI, a. g. e., 4; OLCAY, Selahattin, *Erzurum Ağızı*, Ankara, 1995, 20'de kapalı e'leri sadece ön sesinde esrelî ayın yada i bulunan yabancı sözcüklerde tespit ettiğini (èlim, èhdiyar, èhdimal, èhmal, èhya), eski kapalı e'lerin kısmen açık e'ye geliştiklerini belirtir; ERTEN, a. g. e., 3'te bèle, èle, èrken, èyileştî; KALAY, a. g. e., 15'te lëra; ÖZÇELİK, a. g. e., 13; GÜLSEREN, a. g. e., 43'te gëyerdik, gëtmîş, èner, èhtiyar, èşidiyoh; KÜÇÜKER, a. g. e., 25'te anësi, èmrın, yëra, përişan, hërdır, bèla, dëdî, ètTı örneklerini vererek yörede şimdiki ve geniş zaman ekinin de –ër biçiminde olduğunu vurgular: silër, Kızër, yapërim; DEMİR, a. g. e., 56'da dëllerdi, dëyirmene, gride, gëtsen, həc, èniye; GÜNŞEN, a. g. e., 19-20'de dërler, gëtse, vërdi, èrmiş, yërleşmiş, gëce; ÖZKAN, a. g. e., 9'da yëdi, èyyi, bërse; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30'da bèş, èhtiyatlıg, èle, yëniler, yër; NURİ, a. g. e., 58'de ünlünün uzun biçimine de örnekler vemiştir: èh, gëç, k şke, g tti, y ri-; GECE, a. g. e., 7'de édelle, hëş, bèyle, gëdecehler; DOĞAN, a. g. e., 21'de herkës, senëye, isdëyerek; İ. E. ÖZKAN, a. g. e., 4'te vërin, hëlک, gët-, yëmiye; TOK, a. g. e., 20'de gëce, öldürmeğe, gëtdilë; GÖNEN, a. g. e., 12-13'te şëde, bèle, hëş, èhdiyaci, këfine, hadë, èşidipler, èle, gëtdiler, èyi, yëner yënmez; PİLANCI, a. g. e., 29'da gëtmîş, dëyö, kesëller, nërde; EREN, a. g. e., 41-42'de gëç-, vë-, gëy-, èlet-, yëtiş- fiillerinde sistemli; èden, nëce, bèş, èl, gëri, èle, èyi, geliyë, olıyë kelimelerinde ise sistemsiz olarak kullanılmaktadır; GÖKÇUR, a. g. e., 6-7'de polës, yanë, èdam, hanë, èvle, èle, bèle, hërli, mëymin; ÖZMEN, a. g. e., 27'de həc, gëtmîş, fëlan.

⁵³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 51

⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 51-52.

ağızlarındaki e > è dönüşümü alınma sözcükleri ve ek ünlülerini de kapsayacak derecede yaygınlaşmış ve sistemlidir.

Elazığ: hêç, èltimas, èlan, vèran, èhsan, zèher;⁵⁶ **Van:** çêşme, ebdèst, hêÇbir şey, şènnîh, pèrşembe, pèş, cehèz, cèb, şèytan;⁵⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** şède, cèhezler, hèsabi, bèyaz, kèfine, pèşine, èşşek.⁵⁸

Taranan metinlerde, birçok sözcükte ölçünlü Türkçede i olarak karşılaşılan seslerin è sesine dönüştüğü görülmektedir.

Taranan metinlerde içinde dar-yuvarlak ünlü (u,ü) bulunan sözcüklerdeki dar-yuvarlak ünlülerin è sesine dönüştüğüne de rastlanmaktadır.

Yazı dilinde e ya da i olarak kullanılan bu ünlü yöre ağızlarında henüz durulaşmadığından è olarak kullanılır. e ile i arasında oynaklanan, ince ve yarı kapalı è ünlüsü inceleme sahamızda bolca kullanılmakla birlikte aynı kaynak kişi tarafından, aynı kelime içinde bazen i olarak da kullanılabilir. gètti ve gitti, mè ve mi gibi.

Bu ses bölge ağızlarında karakteristik olarak bèle “böyle”, èle “öyle”, ète “öte”, şèle “şöyle” gibi kelimelerde de ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ y sesi eriyip düşmeden önce yanındaki ünlüyü düzleştirip, daraltarak kapalı è ünlüsüne dönüştürmektedir. hêrli “hayırlı”, hadè “haydi”, kèf “keyif” sözcüklerinde de y ünsüzünün etkisinin olduğu söylenebilir.

Bu yörelerde ısrarla korunup kullanılan vèr-, gèt-, yè-, dè-, èT-, gibi fiiller ve èl, èş, bèş, yètmiş gibi isimlerdeki kapalı è sesi Eski Türkçedeki i ünlüsünden gelişmiştir: virdiler “verdiler” biş “beş” vb.

Eski Türkçede “edgü” şeklinde olan ve edgü>eygü>eyü>iyi şeklinde bir değişime uğrayarak gelen iyi sözcüğü yöre ağızlarında èyi olarak kullanılmaktadır.

Kapalı è sesi bütün bölge ağızlarında özellikle kelime köklerinde ortaklık gösterirken, bazı yöre ağızlarında eklerde de görülmektedir. Özellikle Hozat’ın Altınçevre, Pertek’in Pınarlar Bucağı (Tunceli) ve köylerinde karakteristik bir özellik olarak şimdiki zaman ve geniş zaman ekinde sürekli kullanılmaktadır. Yukarıda bahsedilen yörelerde şimdiki zaman ve geniş zaman eki olarak –èr kullanılır. Bu da gösteriyor ki yörede kullanılan kapalı è sesi sadece e ve i’den dönüşmemekte, aynı

⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 27.

⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 37.

⁵⁸ GÖNEN, a. g. e., 12-13.

⁵⁹ ERCİLASON, a. g. e., 92’de èle, bèle; GEMALMAZ, a. g. e., 107’de bèle; ERTEN, a. g. e., 10’da bèle, şèle, èle.

zamanda, diğer bütün ünlülerden de dönüşebilmektedir. Yani -yor yerine –ër; -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er yerine yine –ër eki gelmekte ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Durum böyle olunca da, özellikle yukarıda belirtilen iki yöre ağızları için bir kapalı è'den söz etmek yerine, oldukça işlek ve yaygın olarak kullanılan bir –ër çekim ekinin varlığından söz etmek daha doğru olur. sorërsız “soruyorsunuz”, yapëriz “yapıyoruz”, olër “oluyor”, görër “görüyor” veya görür”, gülër “gülüyor”, sattërim “satıyorum”, Kaħmër “kalkmıyor”, sürër “sürer veya sürüyor” örnekleri Hozat/Altınçevre ve Pertek/Pınarlar yöresinden alınmıştır.

Bu ek bazı yöre ağızlarında ise –iyë olarak kullanılmaktadır: gidiyë (gidiyor), dutiyë (tutuyor), aliyë (alıyor) Çemişgezek yöresi, Pertek merkez ve Sağman.

–ër ekinin, Terekeme ve Posof yerli ağızlarında şimdiki zaman eki (-yor) yerine kullanıldığı daha önce de tespit edilmiştir. Fakat Tunceli yöresinde, bu ekin geniş zaman çekiminde de kullanılması dikkat çekicidir. Bingöl merkez ve bazı ilçe ağızlarında şimdiki zaman için –ir / -ër, geniş zaman için –ër ekinin kullanıldığı çeşitli çalışmalarda tespit edilmiştir.⁶⁰

GÖKÇUR'un “Van ve Merkez Köyleri Ağızları adlı çalışmasında î ile işaretlenmiş i-ë arası bir ünlüden bahsedilmekte ve bu ünlünün è'ye göre daha açık, i'ye göre daha kapalı olduğu söylenmektedir. Bir ünlünün hiç bir dilde è'den daha açık, i'den daha kapalı olması mümkün değildir, çünkü i è'den daha kapalı bir ünlüdür. Bu açıklamadan sonra verilmiş olan örneklerin bir kısmında bu sesin i'den biraz daha açık, è'ye yakın bir ünlü olduğu, bazılarında ise i-i arası bir sese karşılık geldiği; hatta bölgenin genelinde aynı örneklerin yaygın olarak è ile (yirmi-yërmi, şirt-sërt, ihtiyar-ëhtiyar, iyi-ëyi, gît- - gêt-), diğer birkaçının da í ile (bîzi-bîzi, kîm-kîm, şîmdi-şîmdi) yazıldığı görülmektedir.⁶¹ Bu nedenden dolayı, bu çalışmada da î sembolü ile gösterilen ünlü è, bazen de í olarak işaretlenmiştir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
è	è	Ercilasun, Zülfikar, Buran, Buran-Oğraş, Olcay, Bayatlı, Sağır, Karahan, Özçelik, Küçüker, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Nuri, Gece, Doğan, İ. E. Özkan, Gönen, Özer, Eren, Gökçur, Özmen

⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 26'da yaturër, atërler, alërler, evlenërler, dökërler, olër; KÜÇÜKER, a. g. e., 25'te silër, yapërim, Kızër; ÖZER, a. g. e., 21-22;

⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 8.

	e / €	Gemalmaz
	e	Korkmaz
	ç	Caferoğlu, Gülensoy, Acar, Erten, Tok, Pilancı
	é	Aksoy, Kalay
	è	Günay
	ë	Gülseren
	ë / î	Dallı

ö⁶²: ZÜLFİKAR'ın “Van Gölü havzasında daha çok olmak fiilinde açık bir biçimde duyulur⁶³” dediği ve ô (öldi, ölmüş) biçiminde işaretlediği sestir. Dudakların büzülmesi bakımından u sesinin özelliklerine yaklaşıp. Ağız durumuna göre yarı kapalı bir sestir. Bölgedeki ağız incelemelerinde o-u arası bir ses olarak çoğunlukla üstü noktalı o (ö) ile gösterildiğinden biz de aynı sembolü kullanmayı uygun görüyoruz.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ö	ö	Demir, Günşen, F. Özkan, Gece, İ. E. Özkan, Özer, Eren,
	o	Korkmaz, Gemalmaz
	ô	Zülfikar, Sağır, Karahan, Doğan
	û	Gülensoy
	ұ	Ercilasun

⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 54'te “Terekeme ağzının simdiki zaman eklerinde görülür” dediği bu ünlü için şu örnekleri verir: oturur, olurdı, olur, goymur; GEMALMAZ, a. g. e., 74-75; KORKMAZ, GBAA, 10, (KORKMAZ, NYA, 30'da bu ünlüyü ö ile göstermiş: óssu , gidiyóh, órđan); GÜLENSOY, a. g. e., 22'de ûnnar, ûndan, gülüştürüyû, ûrda; ZÜLFİKAR, a. g. m., 304; BURAN, a. g. e., 23; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 29'da ûraye, bûnu, dûdağı, sûrfa, bûbasına, ûyandı; OLCAY, DTYA, 16'da bônla, bôrda, borya; GÜNAY, a. g. e., 41'de ôğlum, kòv, takònya; ACAR, a. g. e., 20-21'de bûğda, hamûrunu, yûğudi, ûğari; SAĞIR, a. g. e., 24'te çavôş, camôş; KARAHAN, a. g. e., VII.; DALLI, a. g. e., 4; DEMİR, a. g. e., 57'de bôriye, dôvarsa, göyarsın, órđan, sôradan; GÜNŞEN, a. g. e., 22'de ğut'1 ôssu , ôrdâ; ÖZKAN, a. g. e., 10'da sôfra, dôçent, ön, örman; GECE, a. g. e., 8'de órda, ôyari, ôlar, ônnarı; DOĞAN, a. g. e., 23'te gôvalıyor, ğonturôl, doğdôr, yôğari; TOK, a. g. e., 23'te kaTastro, patöz, çoval, şorda; ÖZER, a. g. e., 24'te bu ünlü daralmasının, Karlıova ağzının karakteristik özelliği olduğunu ve –yor ekinin bu ünlüyle kullanıldığını belirtir: vurıyôrdum, istiyôrsın, ôlmasa, çôh, zôr; EREN, a. g. e., 43'te yôğardan, ô, ôndan.

⁶³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 304.

	ò	Günay
	ô / û	Buran
	ö / ü	Dallı
	ə	Olçay
	ũ	Acar, Gökçur
	o	Tok

ö⁶⁴: Bölge ağızlarında ünlü genişlemesinin ara merhalesini temsil eden ö-ü arası bir ünlüdür. Azeri Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarında ü > ö değişmesinin olduğu örneklerin, Doğu Anadolu yerli ağızlarında bu değişimin ara merhalesinde olduğu ve ü-ö arası, yarı geniş ö ünlüsü ile söylendiği görülür.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ö	ô	Demir, F. Özkan, Özer, Özmen
	ô	Korkmaz
	ü	Ercilasun
	ũ	Zülfikar
	ü°	Buran
	ô / ü	Sağır
	ö / ü	Dallı
	ũ	Acar
	ô	Tok
	ö / û	Eren

⁶⁴ERCİLASUN, a. g. e., 54; KORKMAZ, GBAA, 6'da bu ses kapalı ö olarak adlandırılmış ve teknik imansızlıklardan dolayı kapalılık işaretinin kullanılmadığı belirtilmiştir. Korkmaz, diğer ünlülerdeki kapalılığı üzerlerine bir şapka koyarak göstermektedir; ZÜLFİKAR, a. g. m., 304 (Bizce bu ses ö-ü arası bir özellik taşımaktadır); BURAN, a. g. e., 23; ACAR, a. g. e., 21'de beyüyür, ûhari, yûrûme; SAĞIR, a. g. e., 25-26'da bôük, ôlü, gôde, hükümdar (bölgenin diğer ağızlarında genişleme bu sözcüğün ilk hecesinde olmaktadır), hûrmet; DALLI, a. g. e., 4; DEMİR, a. g. e., 57'de böyük, gözeli, yörümüye; ÖZKAN, a. g. e., 10'da kôç-, öyretmen.; TOK, a. g. e., 23-24'te ebi gômeci, hõkûmler, yõremizde, bõyük, yõrûk; ÖZER, a. g. e., 25'te köye, götürdi, sõle-; EREN, a. g. e., 43'te tõrki, bûyük; GÖKÇUR, a. g. e., 5'te sâvûh, tâvûh; ÖZMEN, a. g. e., 28'de böyük, hõkmü, kõfte, gözeli.

2.1.8. Yarı Yuvarlak Ünlüler:

â⁶⁵: a ile o arasında boğumlanan, yarı yuvarlak bir a ünlüsüdür. Normal a'dan farkı dudak kaslarının yuvarlaklaşma yönünde hafifçe gerilmiş olmasıdır. Bölgemiz ağızlarında özellikle dudak ünsüzlerinin yanında ve onların yuvarlaklaştırıcı etkisiyle seyrek olarak kullanılır. Bu kalın-yarı yuvarlak-geniş ünlüyü, KORKMAZ, geri "a" ile "o" arasında boğumlanma basamağında oluşan bir ünlü,⁶⁶ GÜNAY, yarı yuvarlak, geniş bir ünlü,⁶⁷ ERCİLASUN, hafif yuvarlaklaşmış bir a ünlüsü⁶⁸ olarak tanımlarlar. GÜLENSOY bu ünlünün, a'nın kalın-dar- yuvarlak ya da kalın-geniş-yuvarlak ünlüye dönüşmesi sonucu veya o'nun ikinci hecedeki "a" ünlüsünü kendisine benzetmeye çalıştığı gibi, iki komşu hecedeki a ve o'ların kaynaşması sonucunda o'nun düzleşmesi ve kendi üzerindeki yuvarlaklık etkisini a'ya aktarması ile oluştuğunu,⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, dudak ve dil oynaması ve tınlama bakımından a'ya daha yakın bir ünlü⁷⁰ olduğunu ifade eder.

Azeri ağızlarında dudak ünsüzleri yanında a > o ve e > ö yuvarlaklaşması sürekli bir değişim olarak kesinlik kazandığı ve geniş ölçüde Anadolu ağızlarını da etkilediği halde, Doğu Anadolu ağızlarında bu değişimlerin henüz tamamlanmadığı, batıya doğru gidildikçe de zayıflayarak yok olduğu görülür. Bölge ağızlarında tam da bu noktada a > o değişiminin bir ara merhalesi olarak yarı yuvarlak â ünlüsü ortaya çıkar.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
â	â	Ercilasun, Zülfikar, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Acar, Sağır, Karahan, Küçükler, Gülseren, Demir, Günşen, F. Özkan, Gece, Eren, Gökçur
	ə	Gemalmaz

⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 51'de paltân; GEMALMAZ, a. g. e., 74; KORKMAZ, a. g. e., 9'da bubâ; ZÜLFİKAR, a. g. m., 316'da Vâna (V-1)vârdi (V-3); GÜLENSOY, a. g. e., 20'de a laşmamazlık d âlur, sıcdK d âlur; BURAN, a. g. e., 21'de vâ, bâskel; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 25'te yâv, babâmin, şâkaci, tâburu, bâskel; GÜNAY, a. g. e., 42'de ta'fşani, ba'bam, da'ndi (döndü); ACAR, a. g. e., 18'de babâgun, bâbam, çâvuş, zâmân, mâmelemi; SAĞIR, a. g. e., 20'de çâh, babâ, amâ; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; GÜLSEREN, a. g. e., 42'de oluyâ, yâhsıllıh, goyâllar, ândan; KÜÇÜKER, a. g. e., 24'te mapışhâna, tâm, vâde, balâmi; DEMİR, a. g. e., 56'da çoğunlukla şimdiki zaman ekinin düzleşmeye doğru kayması ile oluştuğunu belirtir: oliyâ, gidiyâ, çıkamiyâm, bâbam; GÜNŞEN, a. g. e., 19'da bâbam, notâ (nato), ayırıyâ, sarıyâ; ÖZKAN, a. g. e., 9'da dünyâvi, anâ (o); GECE, a. g. e., 7'de bâba, hâmami; EREN, a. g. e., 41'de tâvuğ, dâvulla, bârsağın; GÖKÇUR, a. g. e., 5'te sâvûh, tâvûh, âvuşdur;

⁶⁶ KORKMAZ, a. g. e., 9.

⁶⁷ GÜNAY, a. g. e., 15.

⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 51.

⁶⁹ GÜLENSOY, a. g. e., 19.

⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 25.

	ă	Korkmaz
	a°	Günay
	ă / ɔ	Dallı

ê⁷¹: Hafifçe yuvarlaklaşmış, e ile ö arasında oynaklanan, yuvarlaklaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkmış bir ünlüdür. e > ö ya da ö > e değişmesinin bir ara merhalesi olarak görülür. M. SAGIR bu sesi ë biçiminde işaretlemiştir.⁷²

Bu ses bazen e > ö veya ö > e değişiminin bir ara merhalesi olarak ortaya çıksa da (iç rde “içerde”, te “öte”), bazen de y, ğ, v seslerinin veya sonraki hecenin yuvarlak ünlüsünün etkisiyle oluşmaktadır: y ndürec yük “indireceğiz”, de l “değil”, d vrüsi “devrısı”.

Azeri Türkçesi yazı dili ve ağızlarında dudak ünsüzleri yanında e > ö yuvarlaklaşması sürekli bir değişim olarak kesinlik kazanmıştır. Doğu Anadolu bölgesinin özellikle yerli ağızlarında bu değişimlerin henüz tamamlanmadığı görülmektedir. Yarı yuvarlak ünlüsü bu değişimin ara merhalesini oluşturmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
		Ercilasun, Korkmaz, Buran, Buran-Oğraş, Acar, Karahan, Küçüker, Demir, Günşen, Özer, Eren, Gökçur
	ə / ə	Gemalmaz
	e°	Günay
	ë	Sağır
	/ i	Dallı

⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 52’de dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan e > ö değişmesinin ya da Kars ağızlarındaki düzleşmenin (ö > e) bir ara merhalesi olarak çok görüldüğünü söyleyerek êvle (öğle), mēhecir, mēhkem, sōylēm örneklerini verir; GEMALMAZ, a. g. e., 77; KORKMAZ, NYA, 30’da êrtēsūn (ertesi gün); BURAN, a. g. e., 22; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 27’de bêlik, vērūsūn, dēvletimize; GÜNAY, a. g. e., 42’de de°vlet, ye°vmiye, e°vun; ACAR, a. g. e., 18’de pēşine, çēvūrūr, vērūrse, edemiyeçēyük; SAGIR, a. g. e., 21’de dēvlete, evēt, dēvūr; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; KÜÇÜKER, a. g. e., 26’da êvlaye, vērdek (ördek); DEMİR, a. g. e., 56’da bêyle, dēvlet; GÜNŞEN, a. g. e., 20’de dēvlet, sēfer, bêle (kardeş çocukları); ÖZER, a. g. e., 22’de tēvbe, êle; EREN, a. g. e., 42’de bêyle, dēmüller, dēvlet, bērek; GÖKÇUR, a. g. e., 7’de cumērtesi, êvle.

⁷² SAGIR, a. g. e., 21.

ı⁷³: ı ile u arası, genellikle yuvarlak ünlülerin benzeştirmesi sonucunda ortaya çıkan ya da son hecelerdeki düzleşme temayülü ile oluşan ı sesidir. Doğu Anadolu ağızlarının genel bir özelliği olarak Eski Türkçe ve daha çok Eski Anadolu Türkçesi döneminde sürekli düz ya da sürekli yuvarlak ünlü ile kullanılan ekler arkaik bir unsur biçiminde korunmuştur. son zamanlarda yazı dilinin yoğun baskısı ve diğer komşu ağızların kendisine komşu olan bölge ağızlarına etkisiyle yuvarlak ünlülü şekillerin düzleşmeye doğru kaydığı görülmekte ve yarı yuvarlak ünlüler ortaya çıkmaktadır. Bazen dudak ünsüzleri de bu ünlünün oluşmasını sağlamaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ı	ı	Ercilasun, Buran, Acar, Karahan, Demir, Gece, Özer, Eren, Özmen
	ı	Gemalmaz
	ü	F. Özkan
	ı	Bayatlı
	ı / ü	Sağır
	ı / ı	Dallı
	ı°	Günay, Tok

ı⁷⁴: Genellikle dudak ünsüzlerinin ve ünlü benzeşmelerinin etkisiyle ya da düzleşme ve yuvarlaklaşma temayülleri sonucunda ortaya çıkan yarı yuvarlak, i-ü

⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., 53'te hirtına (fırtına), namısım; GEMALMAZ, a. g. e., 77'de buralı, olmuş, çocıh; BURAN, a. g. e., 23; GÜNAY, a. g. e., 42'de gitti°k, baktı°m, gideli°m; ACAR, a. g. e., 19'da altın, ayınun; BAYATLI, a. g. e., 339'da bu sesi u-ü arası bir ses olarak verdiği halde XIII'teki işaretler kısmında aynı işareti u-ı arası bir ses olarak gösterir. Örneklere bakıldığında bu işaret u-ı arası bir sese karşılıktır: oldım, tutmāvun; SAĞIR, a. g. e., 22 ve 25'te yıdız, yohdır, soydılar, vurmişlar, sū, yazū, goydū; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; DEMİR, a. g. e., 57'de alırım, artırdık, çayırdur, yapıldıktan; ÖZKAN, a. g. e., 10'da sū ra, mültık (silah); GECE, a. g. e., 8'de vırmış, minin, bı, biriya, yımirta; ÖZTÜRK, İrfan, *Adilcevaz Ağzı*, YYÜ. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2000, 7'defrensizlernen, görmemişdi, kitlenirdi, giderih; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 3'te haracı, bahşında, alaman; TOK, a. g. e., 22'de goyuvı°mış, vapi°r, kavı°rma; ÖZER, a. g. e., 24'te koyın, ayı; EREN, a. g. e., 42'de sarılmış, arı, daşı, aldı°ı ; ÖZMEN, a. g. e., 27'de salatalıh, mırad, tutıldı.

⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 53'te avım, bilim, oldu k□düşı, fılan; KORKMAZ, GBAA, 30'da ileriye; BURAN, a. g. e., 23; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 28' yomıyam (yevmiyem); GÜNAY, a. g. e., 42'de dostı°, mi°safir, bı°zum, koyı°n (koyun); ACAR, a. g. e., 19'da içın, böyh, oyısá; BAYATLI, a. g. e., 80'de üzük, gümüş; SAĞIR, a. g. e., 23 ve 26'da sökdi, yüüne, gendi, kesün, yetişürse, günū; DALLI, a. g. e., 4; DEMİR, a. g. e., 57'de bindük, deşiklük, geçdik; GÜNŞEN, a. g. e., 21'de bitçe, mapise; ÖZKAN, a. g. e., 10'da üç, yürák, şükir; TOK, a. g. e., 22'de görı°nek, onu □i°çün; ÖZER, a. g. e.,

arası bir ünlüdür. Aynı zamanda Türkçedeki bazı arkaik unsurların korunmasında ısrar eden ara şekiller olarak da görülmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
□	□	Ercilasun, Korkmaz, Acar, Buran-Oğraş, Demir, Günşen, Özer, Eren, Özmen
	i°	Buran, Günay, Tok
	ü	Bayatlı
	□ / ü	Sağır
	ı / ü	Dallı
	ü	F. Özkan

2.1.9. Uzun Ünlüler:

ā: Normal a ünlüsünden daha uzun bir sürede telaffuz edilen, çeşitli ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkmış kalın-düz-geniş ikincil bir uzun ünlüdür. Ortaya çıkış özellikleri bakımından normal a sesinden, fizyolojik özelliğinden başka, hiçbir farkı yoktur, sadece boğumlanma süresinin daha uzun olmasıyla ondan ayrılır. Uzun a ünlüsünün ağız çalışmalarının genelinde “ā” biçiminde işaretlendiği görülmektedir. GEMALMAZ uzunlukları ünlünün önünde iki nokta ile (a:, e:, o:, ü:, u:, i:)⁷⁵ göstermiş, ERCİLASUN ise uzunluk için iki farklı işaret (ölum, aşāda, geçirēm, nerel di, sondādı, nēdi)⁷⁶ kullanmıştır.

Bu ünlü Irak Türkmen Türkçesinde çok yaygın kullanılır. Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında seyrek olarak çeşitli fonetik olaylar (ünsüz düşmesi, hece kaynaşması, ünlü birleşmesi) sonucunda ortaya çıkar. Irak Türkmen ağızları bu özelliği ile Türkmen Türkçesine yaklaşıırken diğer ağızlardan ayrılmaktadır. Ancak, Irak Türkmen ağızlarında Türkmencenin Eski Türkçe ile birebir örtüşen asli uzunlukları yanında, bu asli uzunlukları aşan, özellikle ilk hecede yaygın olarak görülen uzunluklar söz konusudur. Doğu Anadolu ağızlarının ortak özelliği, Irak Türkmen ağızları ve Batı Anadolu ağızlarının aksine, hem asli uzunlukları hem de alınma kelimelerdeki uzunlukları normalleştirme eğiliminde olmasıdır. Fakat Kars ili

24'te on□t□fengi, gönl□k□çügi; EREN, a. g. e., 43'te mekt□p, b□ze, zeng□nl□k, içēr□fas□lye; ÖZMEN, a. g. e., 27'de öld□r□r, yük□söz□m□z□

⁷⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 82-83.

⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 56-59.

ağızlarında ERCİLASUN'un tespit ettiği ve asli uzunlukların kalıntıları olduğunu düşündüğü ve à ile gösterdiği örnekler ilginçtir.⁷⁷

Diyarbakır ağızında yabancı kelimelerdeki uzun ünlülerin genellikle korunduğunu belirten ERTEN'in ses düşmesi ile ilgili verdiği örneklerin bazılarında (dōrusu, ōli, bōle, gidecām, šēr, yānış) Batı Anadolu ağızlarının özellikleri görülse de 'y' düşmesi sonucunda oluşmuş gibi görünen, fakat bize göre ünlü birleşmesinden dolayı oluşan uzunluklar (babas di, baş di, ekmeg di, êlēse, êy di, iş di, kumas miş, olsādi, vāl di)⁷⁸ sadece bu ağızda görülen karakteristik bir özellik taşımaktadır.

AKSOY Gaziantep ağızında on bir uzun ünlü tespit etmiş, genellikle ünsüz düşmesi sonucunda oluşan, Orta ve Batı Anadolu ağızlarında yaygın olarak görülen bu uzunlukları ünlü üzerinde bir çizgi ile göstermiştir.⁷⁹

ē: Normal e'den daha uzun bir sürede boğumlanan e'dir. Ünlü birleşmeleri, ünsüz düşmesi ve hece kaynaşması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Irak Türkmen ağızlarında çok yaygın kullanılırken, bölgenin diğer ağızlarında uzun ē ile daha seyrek karşılaşılır. Bu ünlü genel olarak bütün ağız çalışmalarında ē biçiminde işaretlenmiştir. ERCİLASUN asli uzunluklarla ilgili olabilecek ilk hecedeki uzun e ünlüsü için farklı bir işaret kullanmaktadır.⁸⁰ GEMALMAZ uzun e'yi "e:"sembolü ile gösterir.⁸¹

ī: Normal i ünlüsünden daha uzun bir sürede boğumlanan i sesidir. Bölgede çoğunlukla Azerbaycan Türkçesinin sıkı etkisi altında olan ağızlarda, şimdiki zaman ekinde 'r' ünsüzünün düşmesi ile ortaya çıkar. Bu alt ağız gruplarında şimdiki zaman eki sadece uzun bir i'den ibarettir ve her zaman tek şekillidir. Ayrıca Irak Türkmen ağızlarında da görülen bu ünlü için bütün ağız çalışmalarında, GEMALMAZ dışında,⁸² üstü çizgili i (ī) kullanılmıştır. ÖZÇELİK uzun i'nin Urfa ağızında daha çok ses düşmesi sonucunda iyelik, görülen geçmiş zaman ikinci teklik ve çokluk kişi, belirtme eki almış teklik ve çokluk iyelik ile şimdiki zaman eklerinde görüldüğünü belirtir: ev (evin), parmağ (parmağını), dēdīg z, din z iman z, haram ol , gel ler, bozmad z.⁸³

⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 58-59'da âtdı, âyıldı, çalışdı, dāğın, dāşımāsını, gāldı, gānına, gāşdı, gāyıdırdı, sālır, yāşım vb,

⁷⁸ ERTEN, a. g. e., 5.

⁷⁹ AKSOY, a. g. e., 9-11'de çocā, işā, bāz, 'aşş ā, bēnmek, gelsēz, dēze, geldēz, girdē, kırdōz, çōrmak, gişīzi, şīva, y t, ç t, durdōz, yōrt, gördōz, sōlemek, būda, ūr, dūn, yūsek.

⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 58-59'da (è) dēniz, dērin, èlinnen, èrig, gēlif, gēri, gētirib, mēni, sēni ; GÜNAY, a. g. e., 15'te uzun e için ê sembolünü, uzun a ve o için ise â, ô işaretlerini vermiş, fakat 44-45'teki uzun ünlü ile ilgili verdiği örneklerde ünlü üzerinde çizgi işaretini kullanmıştır: anā!, bōle, bāyir, nōlu, sōna, suřēyile, gidēyisen (sadece dēyi ve dōri örneklerinde 15'teki sembolleri kullanmıştır).

⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., 83'te ne:decağam, de:ermişler, de:rsin, bilmere:m, cebe:n.

⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 83'te bilemī:rim, di'nne.

⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 14.

ō: Nicelik bakımından normal o'dan daha uzun bir sürede oynaklanır. Genellikle ünlü birleşmeleri ve ünsüz düşmeleri sonucunda ortaya çıkar. Araştıma bölgemizin genelinde “ñöldi ve sōra veya sōna” sözcüklerinde ortaktır. Bu ünlü incelediğimiz metinlerde ō işareti ile gösterilmiştir.⁸⁴

ō̄: Özellikle “söyle-“ kelimesinde y düşmesi sonucunda ortaya çıkan, normal ö'den daha uzun bir sürede oynaklanan ö ünlüsüdür. Bölge ağızlarında başka kelimelerde de seyrek olarak görülmektedir. Genellikle üstü çizgili ō ile gösterilmiştir.⁸⁵

ū: Normal u'dan daha uzun bir sürede boğumlanan, bölgede çeşitli ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan ve seyrek görülen bir ünlüdür. Genellikle ünlemlerde vurgu ve tonlamaya bağlı olarak u ünlüsü geçici bir uzunluk kazanmaktadır. Bu uzun ünlü GEMALMAZ dışındaki çalışmalarda bizim gösterdiğimiz şekilde işaretlenmiştir.⁸⁶

ū̄: Ünsüz düşmesi sonucunda oluşan ve normalden daha uzun bir sürede boğumlanan ü ünlüsüdür. Seyrek görülen bu ünlü için genellikle “ū̄” kullanılmakla beraber bazen farklı semboller de kullanılmıştır.⁸⁷

Doğu Anadolu ağızları ile Orta Anadolu ağızları arasında geçiş özelliği taşıyan Elazığ ağızları uzun ünlüler bakımından daha zengin ve yaygın bir çeşitlilik göstermektedir. Bu ağızda hem ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkmış uzun ünlülere hem de alınma sözcüklerdeki uzun ünlülerin korunmuş olmasına sıkça rastlanmaktadır.⁸⁸

2.1.10. Kısa Ünlüler:

ă⁸⁹: Normalden daha kısa bir sürede boğumlanan, düşmeye yakın a sesidir. Özellikle vurgusuz orta hecelerde görülür. Gemalmaz, kısa ünlüleri satır üstünde aynı sesin daha küçük biçimiyle göstermiştir.⁹⁰

⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 59'da asli uzunluklarla ilgisi olduğunu düşündüğü uzun o'ları yolum, yoruluf kelimelerindeki gibi işaretlemiştir; GEMALMAZ, a. g. e., 83'te o:lum, bo:ziyar, ço:h kelimelerindeki işareti kullanmıştır.

⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 83'te dövgiller ve 84'te dö:yuşduh.; ERCİLASUN, a. g. e., 58'de bölüh, bölönüb.

⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 83'te tu:t, tuʔt vb.

⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 82'de dü:n (dügün).

⁸⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 30-35'te âmedin, mēkum, epē, biş , sōleyim, götürī, sōna, çūt, bā, dēl, sōliyām, dolaşiken, sāt, zōrna, hūnkār, çovān, aşık.

⁸⁹ KORKMAZ, GBAA, 24; GÜLENSOY, a. g. e., 27-28'de bi hāvta evel, ordā, gālābalık, (ē için 22. sayfada ðlē oldu, nē _tdi örnekleri verilmiş); BURAN, a. g. e., 28'de gābah ātın; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36'da arhāsınā aterler, faydā ālamim, bāā; ACAR, a. g. e., 28'de ayağa, orda; kısa ē için ise ben dē, fiğere, işde örneklerini vermiş ve hem darlık hem kısalık için aynı işareti kullanmıştır; SAĞIR, a. g. e., 29'da sōnā (kısa e içinse ē işaretini kullanmış; bēki, sēp-); GÜNŞEN, a. g. e., 27'de gāynāna (GÜNŞEN, aynı sayfada, kısa e için de tencerēye, sokēkene, örneklerini vermiş); ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36'da sonā ve kısa e için ise aynı sayfada glēse örneğini verir; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 3'te yāni, alāmanı; TOK, a. g. e., 32'de amcā _ōlu; ÖZER, a. g. e., 32'de şikāāt; PİLANCI, a. g. e., 39'da sāTe; ÖZMEN, a. g. e., 32'de parça parçā _ōlir.

⁹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 68.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ă	ă	Buran, Buran-Oğraş, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, İ. E. Özkan, Tok, Özer, Pilancı, Özmen
	ă	Korkmaz, Gülensoy
	ă	Acar
	ă	Sağır

ě⁹¹: Boğumlanma süresi normal e'den daha kısa olan ünlüdür. Anadolu ağızlarında kısıklık genellikle dar orta hece ünlülerinde görülmekle birlikte bazı ağızlarda, kelimelerin farklı yerlerinde, çeşitli nedenlerle geniş ünlülerde de seyrek olarak kısaltmalar meydana gelmektedir. Örneğin, Eskişehir ağızlarında kelime sonlarında görülen kısaltmış e'lere diğer ağızlarda rastlanmamaktadır.

ĩ⁹²: Doğu Anadolu ağızlarında özellikle ara hecelerde çok görülen, boğumlanma süresi oldukça kısa düşmeye yakın ı ünlüsüdür. Bölgede Terekeme ağızları ile Yerli ağızların bir kısmında ek-eylem çekimlerinde bu eylemin kısa bir i veya ı biçiminde duyulduğu görülür.

Zülfikar, aynı sembolle gösterdiği ünlü için, “Yazı dilindeki ı sesinden farklıdır. Rusçada yumuşak damak sesi olarak daha geride söylenen bI sesi değildir. ĩ sesinin söylenişindeki ağız kapalılığı yazı dilindeki ı'ya göre azıcık açıktır ve önde söylenen bir yumuşak damak sesidir. Sesin söylenişinde dil sırtının orta bölümü oynamaya girer. Bu yüzden yarı kapalı (half-close) ve yarı yüksek (half-high) bir ses olarak tanımlanabilir. Türkçe'ye özgü bir ses olabilir.”⁹³ diyerek bilü, biz, kız örneklerini vermektedir.

⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36'da keşkë imiş; PİLANCI, a. g. e., 39'da hadë, bişë; EREN, a. g. e., 47'de kısa ünlülerin vurgusuz ara hecelerde görüldüğünü belirtir: öldürëceç, vërëceç, gelëceç;

ÖZMEN, a. g. e., 32'de öncë _ölir, melmëket (melmëket).

⁹² ERCİLASUN, a. g. e., 60'ta oriya, çalıştığışah, bajısı, pıçağı, dışarı örneklerini verir; KORKMAZ, GBAA, 24; GÜLENSOY, a. g. e., 28'de başına, neydi, deniyo; BURAN, a. g. e., 28'de yığılılar; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 37'de vasıta, tırabızanda, şafağınan; GÜNAY, a. g. e., 46'da pırakurle (GÜNAY kısa e'ye de kesëcekle, diyëceç örneklerini verir.); ACAR, a. g. e., 27'de varıdı, zabağınan; ERTEN, a. g. e., 5; DEMİR, a. g. e., 61'de var ıdı, yapar ımiş, atlar ınan, aıcan, malına; GÜNŞEN, a. g. e., 28'de varırım, vāsitanası; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36'da sahanın, bırlarını, tavıh, bázisi; delihanıya, lāzımıdı, varımış, alırıh, tanıyırım; NURİ, a. g. e., 59'da cānıy; TOK, a. g. e., 32-33'te sonıra, kalker ıdim, ırāT, sıçıradı; ÖZER, a. g. e., 31'de yanına, kıriz; PİLANCI, a. g. e., 29'da saıbı, atık, amıca, odıya; EREN, a. g. e., 46-47'de amasıradan, amıcan; GÖKÇUR, a. g. e., 10'da pıçağı, bıçuğ, fotıraf; ÖZMEN, a. g. e., 32'de ğanlı _ölursa, ğalışıma (ğalışıma).

⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 302.

Yukarıda verilen örneklere bakılırsa bu ünlünün ı-i arası yarı ince ve ı-è arası yarı açık bir sese karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Bizim taradığımız metinlerde (ZÜLFİKAR dışında) böyle bir ünlüden bahsedilmemekte ve ĩ sembolü sadece yazı dilindeki ı'dan daha kısa, düşmeye yakın ı için kullanılmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ĩ	ĩ	Ercilasun, Korkmaz, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Demir, Günşen, Özçelik-Boz, Gece, Tok, Özer, Pilancı, Eren, Gökçur
	ı̇	Acar, Nuri
	ı̇	Erten, Gemalmaz(82)
	í	Özmen

⁹⁴ ĩ: Normal i ünlüsünden daha kısa bir sürede boğumlanan düşmeye yakın i sesidir. ĩ-mek ek-fiilinin henüz tamamen yok olmadığı durumlarda görülür. Bu durumlarda i- ek-fiili belli belirsiz bir şekilde ünlü uyumlarına paralel olarak çok kısa bir i (ĩ) veya ı (ĩ) biçiminde duyulmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ĩ	ĩ	Ercilasun, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Tok, Özer, Pilancı, Eren, Gökçur, Özmen

⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 60'ta birâni, ğafâleyi, ikâsi, kâşi, bâçeriy vb.; KORKMAZ, GBAA, 24'te yimâ, elimâ, biljusun; GÜLENSOY, a. g. e., 28'de burîe, çiçerlerim; BURAN, a. g. e., 28-29'da kilîsalara, pîlanı; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36-37'de eyî _oğlum, niâyey, varîmiş, neyîsa; GÜNAY, a. g. e., 45-46'da erkeî, usteyîman, heyîr _ola; ACAR, a. g. e., 27'de gördümîdi, öyîşa, üzerîni, kimîmiz, ahrabasiyîdi; KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 5; DEMİR, a. g. e., 61'de avcı îmiş, neyîse, uyiya; GÜNŞEN, a. g. e., 28'de yerîne, iradiyo; ÖZKAN, a. g. e., 9'da birbiribîzge, iş; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36'da hepîsini, kimîsi, bitirîrim, bîlem, gelînîmi; NURİ, a. g. e., 59'da içîrî, içînde; TOK, a. g. e., 33'te eyîlik, birîsi, işeyde, gelir _îmiş; ÖZER, a. g. e., 31'de defîn, pîlan; PİLANCI, a. g. e., 38-39'da ellîkîsi, hakîtti, napîcîz; EREN, a. g. e., 46-47'de yerîne, şeyîmîzi, sekîzen, kimîsi; GÖKÇUR, a. g. e., 10'da padişah, pehlîvan; ÖZMEN, a. g. e., az _dî, kiraz _dî, kûs _şek, kirpîğînen.

	ĩ / ĩ	Korkmaz
	ĩ	Karahan, Acar, Nuri
	i	Erten, Gemalmaz (82)

ö⁹⁵: Boğumlanma süresi normal o'ya göre daha kısa olan ünlüdür. Genellikle kısalma düşmeye daha eğilimli vurgusuz, dar ünlülü hecelerde görüldüğünden, kısa o ünlüsüne bölgede çok nadir rastlanmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ö	ö	Buran-Oğraş, Korkmaz
	ø	Acar

ũ⁹⁶: ZÜLFİKAR'ın "Bölgemizde kullanılan bu ses sert damak ve yumuşak damağa göre ortada söylenen, dudakların büzülmesi açısından ö sesinin özelliklerine yaklaşan, ağız durumuna göre yarı açık bir sestir⁹⁷ dediği ve Türkçeye özgü bir ses olduğunu düşündüğü bu ünlünün, biz o-u arası bir ünlü olduğunu sanıyoruz. Aynı zamanda ũ simgesini kısa u için kullandığımızdan biz bu ara ünlüyü karşılamak üzere, yukarıda belirttiğimiz gibi, ö sembolünü kullandık.(Zülfikar). bilü, alü, sütüm, üsti.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ũ	ũ	Ercilasun, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Demir, Günşen, Özçelik-Boz, Tok, Eren, Gökçur

⁹⁵ . KORKMAZ, a. g. e., 24'te göyyö orē, yanıyö aşāda; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36'da ö _ elinde; ACAR, a. g. e., 28'de ø _ ğapıları.

⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 60'ta boyün, boyül (bu yol), būçuḥ, pūlov.; GÜLENSOY, a. g. e., 28'de sorūcaz, vurülā; GEMALMAZ, a. g. e., 82; BURAN, a. g. e., 28'de şūkūriya; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36-37'de yolü _ ũğri, fortūfar; GÜNAY, a. g. e., 46'da verūrum, ağūzundan, kapiyūme; ACAR, a. g. e., 27'de duyduğumuz, onū, onūn.; SAĞIR, a. g. e., 30'da onū da, bunū da, suyū aç-; ERTEN, a. g. e., 5; DEMİR, a. g. e., 61'de bulūcak, motūra, odun ũnan, olur ũmuş; GÜNŞEN, a. g. e., 28'de orūya, buyūralım.; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36'da başluğūmi; NURİ, a. g. e., 59'da heppū, tāvūğ; TOK, a. g. e., 33-34'te varıyörū, olur _ ũdu; EREN, a. g. e., 46'da olūdu, yoğūmuş; GÖKÇUR, a. g. e., 10'da pardūso, sāvūrīḥ.

⁹⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 304.

	ұ	Acar, Nuri
	u	Erten, Gemalmaz(82)
	ù	Sağır

ű⁹⁸: Oynaklanma süresi normal ü'ye göre kısalmış, düşmeye yakın ü sesidir. Genellikle vurgusuz orta hecelerde görülmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ű	ű	Ercilasun, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Tok, Gökçur
	ұ	Acar
	ü(satır üstü)	Erten, Gemalmaz

2.1.11. Ayınlı Ünlüler:

‘a’⁹⁹: Bölgenin genellikle Arapçanın etkisinde kalan Güneydoğu Anadolu ağızlarında, hem Türkçe hem de yabancı kökenli kelimelerin telaffuzunda görülür. Daha açık ve kalın, patlayarak çıkan bir a sesidir. Arapça ve Farçadan alınmış kelimelerdeki ع sesinin a ünlüsü ile söylenen şekli¹⁰⁰ olarak Doğu Anadolu’nun güneyinde, Güneydoğu Anadolu’da ve Irak Türkmen ağızlarında yaygındır. Nadiren yanlış kullanma¹⁰¹ sonucu, kısmen de Arapça’nın tesiriyle¹⁰² ortaya çıkmıştır.

DEMİRCAN, Türkçede ayın harfi yerine kullanılan, /ʔ/ ile gösterdiği ötümsüz-patlamalı bir gırtlak ünsüzünden bahseder.¹⁰³ “Bu ses, ses tellerini bitiştirerek ses yolunu bir an için kapatıp sonra birden açarak çıkarılır ve ötümlü bir karşıtı yoktur. Fakat çıkış yeri açısından / k-t-p / ile, çıkış biçimi açısından /h/ ve /ğ/ ile karşıt olduğu ileri sürülebilir. Kök-ek geçişleri dışında bir ünsüzlük gerektiği

⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 60’ta tüşdü, şüşē, pütün, gűjüm; GÜLENSOY, a. g. e., 28’de ölü (öyle) uydurma; DEMİR, a. g. e., 61’de bülür űmüş, gelür űmüş, getűdű, mühűrű, yüzűnű; BURAN, a. g. e., X; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 36-37’de sű_içer, köűn, öpűş_űnan; ACAR, a. g. e., 27’de önűne; ERTEN, a. g. e., 5; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36’da kestűrűrűh; TOK, a. g. e., 34’te köy űmüş, şűkűrű, gűbűre; GÖKÇUR, a. g. e., 10’da bűtűn, sűpűrűlűrdű.

⁹⁹ AKSOY, a. g. e., 8’de B’ak, ‘ambar, ‘acele, ‘ay’ak; ZÜLFİKAR a. g. m., 317’de def’a (V-31); ERTEN, a. g. e., 3; ÖZÇELİK, a. g. e., 15’te bölgede çok yaygın olduğunu, genellikle de a ünlüsünün yanında ayın ünsüzünün ortaya çıktığını belirtir ve ‘azemű, ‘ayűb, ‘aynű, sa’at, ‘askerden, ‘abdűlla örneklerini verir; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30’da ‘aklı, ‘asirdán, cım’at, cum’a.

¹⁰⁰ TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Osmanlıca Grameri*, İstanbul, 1979, 26.

¹⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 15.

¹⁰² ERTEN, a. g. e., 3.

¹⁰³ DEMİRCAN, a. g. e., 46.

yerde /ʔ/ seçilir”¹⁰⁴ diye açıkladığı ve kat-at, kas-as, kan-an, kel-el, kip-ip, kör-ör, koy-oy, kara-ara, kayır-ayır, kalay-alay, han-an, hey-ey, hat-at-kat, hem-em-kem, halıcı-alıcı-kalıcı, halay-alay-kalay¹⁰⁵ örnekleri ile belirlediği bu sesin Türkçede harfsiz bir ses¹⁰⁶ olduğunu vurgular.

Yukarıdaki örnekler bakıldığında Türkçede ünlü ile başladığı varsayılan pek çok kelimenin aslında alfabede karşılığı olmayan patlamalı bir ünsüzle telaffuz edildiği söylenebilir. Arapçadaki ayın da alfabede gösterildiği halde, telaffuzda ünlüden sonra bir kapanma ya da ünlüden önce bir patlama ile ünlüye katılan bir ses niteliğindedir. Bu durumda Türkçenin kelime ya da hece başı ünsüzlüğü Arapçadaki ayın ile bir benzerlik oluşturmakta ve ayınlı ünlüler, Arapçanın etkisinde olan Doğu Anadolu ağızlarında daha yaygın bir kullanım sahası oluşturmaktadır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
‘a	‘a	Aksoy, Zülfikar, Erten, Özçelik, Özçelik-Boz,

‘e: Dil yüksekliği ve çene açısından küçük dil ile artdamak arasında boğumlanan bir sestir. Çoğunlukla Arapçadan Türkçeye geçmiş başında “ع” sesi bulunan sözcüklerde görülür.¹⁰⁷ Bu sese Van, Bitlis, Bingöl dahil, bu illerin güneyinde Irak bölgesini de içine alan yöre ağızlarında rastlanır. ERTEN, Diyarbakır ağızında seyrek görüldüğünü belirterek şu örnekleri verir: ‘ebdes, ‘ezrâyil.¹⁰⁸ ÖZÇELİK ise Urfa Ağızı adlı çalışmasında bu ünlü için şu örnekleri vermektedir: ‘elemetî, ‘ecebe, ‘eşke vb.¹⁰⁹ Adilcevaz Ağızı adlı çalışmada İrfan DOĞAN bu sesi è ile sembolleştirmiş ve çok seyrek olduğunu vurgulayarak èynisi, èyni örneklerini vermiştir.¹¹⁰

‘i: Arapça ع ünsüzünün i ile söylenen şeklidir.¹¹¹ Bu ünlü Arapçanın etkisinin görüldüğü Güneydoğu ve Irak sahasında yaygınlık kazanmıştır.¹¹² ERTEN, bu ünlünün Arapçanın tesiriyle birkaç kelimedede görüldüğünü (‘İzedin, ‘İzzet, ‘izzet,

¹⁰⁴ DEMİRCAN, a. g. e., 46-47.

¹⁰⁵ DEMİRCAN, a. g. e., 47.

¹⁰⁶ DEMİRCAN, a. g. e., 47.

¹⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 15’ te ‘enî, zire‘ete, te‘et, ‘elemetî.

¹⁰⁸ ERTEN, a. g. e., 4’te ı.

¹⁰⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 15; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 31’de ‘emim, def‘e, dü‘e vb.

¹¹⁰ ÖZTÜRK, a. g. e., 6 (Aynı sayfada uzun ê ünlüsü ise ê ile gösterilmiştir: hêây); GÖKÇUR, a. g. e., 5’te ‘emeliyet, ‘eceba, ‘ekreba.

¹¹¹ ERTEN, a. g. e., 4.

¹¹² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 33; ERTEN, a. g. e., 4; ÖZÇELİK, a. g. e., 15.

Sê‘irtli) belirtmektedir.¹¹³ ÖZÇELİK de aynı i’nin Arapçadan alınma kelimelerde görüldüğünü söylemektedir: muti‘dir, ‘ilaç, ze‘if, ‘inad, ‘izzet.¹¹⁴

2.1.12. Geniz Ünlüleri:

ã¹¹⁵: Genizlilik özelliği kazanmış a sesidir. Bölge ağızlarında, daha çok Batı grubu ağızlarının etkisinin görüldüğü yörelerde bir geçiş bölgesi özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sesin ortaya çıkış nedeni geniz ünsüzü ŋ’nin düşmesi ve genizlilik özelliğini yanındaki ünlüye aktarmasıdır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ã	ã	Caferoğlu, Demir, Günşen,
	ã	Korkmaz

2.1.13. Bölgenin Daha Dar Yörelerinde Görülen Ünlüler:

æ: a-e arası bir ünlüdür. á ile aynı değerdedir ve a > e veya e > a değişmesinin ara merhalesini temsil etmekte ve bölgede ünlü incelmesi yönünde bir eğilim yaygın olduğundan, bu ünlü daha çok a > e değişmesi sonucunda ortaya çıkmakla birlikte seyrek olarak (Hanak Türkmenleri ağzında ğ ünsüzünün kalınlaştırıcı etkisiyle¹¹⁶) e > a değişmesi ile de oluşmaktadır. İPA’nın æ ile gösterdiği sestir.

Herhangi bir karışıklığa neden olmaması için biz bu sesi kendisiyle aynı değerde olan ve incelediğimiz metinlerin genelinde de kullanılan “á” ünlüsü ile gösterdik.

Bu ünlüyü ERCİLASUN ę¹¹⁷ şeklinde sembolleştirmiştir.

ä¹¹⁸: Normal e sesinden daha açık ve yarı kalınlık özelliği göstermeyen bölgedeki bazı ağızlarda uzun bazılarında ise yarı uzun olarak kullanılan e ünlüsüdür. ERCİLASUN’un è biçiminde gösterdiği bu ses ona göre Türkçedeki asli

¹¹³ ERTEN, a. g. e., 4.

¹¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 15; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 32’de ‘icab, ayrıca aynı ö (‘ö) için de şö‘be örneğini vermektedir.

¹¹⁵ KORKMAZ, GBAA, 24; CAFEROĞLU, *STAIT*, XXIII’te sâa, dâ (dan, tan); DEMİR, a. g. e., 62’de baã, saã; GÜNŞEN, a. g. e., 29’da âteşe, soyhã, baã, buã (Aynı sayfada diğer geniz ünlüleri için yarıldi, içeri, eër, cümlë örnekleri yer almaktadır).

¹¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 52.

¹¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 52.

¹¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 52; KORKMAZ, GBAA, 6. OLCAY, EA, 20; ACAR, a. g. e., 23-24’te e’den gelişen bu geniş ünlü için eğer, eşşek, eydim, evël, geşmiş, geş, götürün, seçim, hêç, bişê örneklerini verir ve bir de ä işareti ile gösterdiği geniş a’dan (ağaç, ämme, ärtuğ, ädamdan) bahseder; SAĞIR, a. g. e., 21’de atêş, hêmur, têrta, gârêr; KARAHAN, a. g. e., VII; TOK, a. g. e., 20-21’de dâlim, âleme, kândi, ävvel.

uzunluklarla ve vurgu konusuyla yakından ilgilidir, esas olarak Azeri ve Terekeme ağızlarında görülür.¹¹⁹ Selahattin OLCAY sözcüklerin ilk hecelerinde bulunan bu ünlünün, önce a daha sonra ise ä biçimini almış olmasıyla ortaya çıktığını ve Eski Türkçedeki kapalı e sesinin belki de kısmen normal e'den daha açık olarak söylendiğini belirterek, eski kapalı e'lerin de Erzurum ağızında bu sese dönüştüğünü vurgular.¹²⁰ Oysa OLCAY'ın geniş e (ä) için verdiği bazı örnekleri ERCİLASUN kapalı e ile göstermektedir.¹²¹

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ä	ä	Olçay, Tok, Gökçur
	ä	Korkmaz, Karahan
	è	Ercilasun, Acar
	ę	Sağır

¹²² Çene açısı ve dil yüksekliği olarak normal i ünlüsüne göre “i” sesinin biraz daha önünde boğumlanan bir ünlüdür. Bölgede, kapalı hecelerde ya da y ünsüzünden önce görülür. Anadolu’da çeşitli yörelerde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinin etkisi altındaki ağızlarda sistemli olarak şimdiki zaman çekiminde ortaya çıkmaktadır. GEMALMAZ, “darlaşma nedeniyle boğumlanma bölgesini öne doğru kaydıran bu ünlünün “i” ünlüsüne yakın bir ünlü”¹²³ olduğunu, ERCİLASUN “‘y’ ünsüzüne yakın, normal “i” ünlüsünden daha kapalı ve vurgulu bir “i” ünlüsü”¹²⁴ olduğunu belirtirler. OLCAY bu ünlünün uzun şeklinin de bulunduğunu¹²⁵ belirtmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
î	î	Ercilasun, Gökçur
	i	Gemalmaz

¹¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 52.

¹²⁰ OLCAY, EA, 20.

¹²¹ OLCAY, EA, 20’de yâmek, dâmek, âtmek vb.; ERCİLASUN, a. g. e., 76’da er, et-, de-, ye- vb.

¹²² ERCİLASUN, a. g. e., 53; GEMALMAZ, a. g. e., 79; OLCAY, EA, 21; GÖKÇUR, a. g. e., 8’de yiyirdih, yollir, diyirdi, yapirih.

¹²³ GEMALMAZ, a. g. e., 79.

¹²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 53.

¹²⁵ OLCAY, EA, 21.

	î / ĩ	Olca

Özçelik, yukarıda gösterdiğimiz ünlüler dışında, Urfa yöresinde ayınlı ‘u ve ‘ü’yü de tespit etmiştir. Bu ünlüler için verdiği örnekler diğer yörelerde yaygın olmayan Arapça kelimelerdir: ‘umre, ‘ubet, ‘ümrî, ‘ümrîn.¹²⁶ Ayrıca ÖZÇELİK’in derlediği metinlerde kısa ünlülere rastlanmamaktadır.

Sağır’ın î ile gösterdiği ve i ile è arasında boğumlandığını söylediği (i+è = î)¹²⁷ ünlüye diğer ağızlarda yer verilmemiştir.

2.2. ÖLÇÜNLÜ DİLLE ORTAK OLAN ÜNLÜLERİN DURUMU

Bölge ağızlarında ölçünlü dilde kullanılan bütün ünlüler mevcuttur. Bunlar, Ortalama söz temposuyla konuşurken, bu tempo içinde ortalama bir sürede boğumlanan normal süreli ünlülerdir.¹²⁸ Yalnız, ölçünlü dille ortak olan ödünç kelimelerde bazı ünlülerin değişmeye uğradıkları, yazı dilindeki ünlünün yerine bu ağızlarda başka bir ünlünün geçtiği görülmektedir. Özellikle kalınlık-incelik uyumuna uymayan alınma kelimeler yazı dilinde asıl biçimlerini korurken, Doğu Anadolu ağızlarında ince ünlü gerilek benzeşme ile ön hecelerdeki kalın ünlüyü kendisine benzeterek inceltir. Bu durumda yaygın olarak ölçünlü dildeki a’lar bölge ağızlarında e’ye dönüşür.

Bitlis: ketil, kefes, kelb, rehmet (2-1), esgeri (7-78), ehmed (7-21);¹²⁹ **Kars:** ecele (1-63), dene (49-33), esker (87-7), ehmet (41-29);¹³⁰ **Ardahan:** göyerek (28-52), tene (28-74), buraye (28-106);¹³¹ **Iğdır:** devam (51-9), pedîşah (51-15), filen (51-33);¹³² **Erzurum:** ezen, mezer, defe;¹³³ **Tunceli:** tene (I-2), telebe (I-3), helleK (XXIV-126);¹³⁴ **Elazığ:** şerttir (71-X-4), birez (42-II-91), tene (39-II-10), ecele (XLVII-29), mekemeye (XXVII-26), eded (XXIII-13);¹³⁵ **Erzincan:** esger, eceyip, erazi;¹³⁶ **Urfa:** heste, tene, teyere, ceneze, birez;¹³⁷ **Diyanbakır:** eyah, oraye, eşye;¹³⁸ **Van:** edres (23-44), vezife (12-82), esKer (12-28);¹³⁹ **Bingöl:** ecil (X-21), birez (I-136), eger (I-90), nesip (X/A-130), tene (X/A-164), herem (XI/C-33);¹⁴⁰ **Muş:**

¹²⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 15-16.

¹²⁷ SAĞIR, a. g. e., 23’te dördcihar, yarisi, veriy, tahsiye.

¹²⁸ BURAN, Ahmet, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan 2006 Bildiriler*, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, 32.

¹²⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307; GÖNEN, a. g. e., 15.

¹³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 83.

¹³¹ ERCİLASUN, a. g. e., 214-215.

¹³² ERCİLASUN, a. g. e., 272.

¹³³ GEMALMAZ, a. g. e., 127.

¹³⁴ TOSUN, İbrahim, *Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, 72.

¹³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61; BURAN, a. g. e., 32.

¹³⁶ SAĞIR, a. g. e., 49.

¹³⁷ ÖZÇELİK, a. g. e.

¹³⁸ ERTEN, a. g. e., 7.

¹³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 12.

¹⁴⁰ KÜÇÜKER, a. g. e.; ÖZER, a. g. e.

sorince (V-10), orde (XIV-16), dışeriye (V-34), oreye (VI-27), öğlenin (V-6);¹⁴¹ **Ağrı:** ireli, örgelemek, gara, yohlama, denek, güleş.¹⁴²

Aynı zamanda bölge ağızlarının karakteristik bir özelliği olan kelime sonundaki i'leşme nedeniyle ölçünlü dilin son açık hece ünlüleri ı, u, ü de bu ağızlarda genellikle i'ye dönüşür. Ayrıca iki dilli yöre ağızları ile Türkmen ve Terekeme ağızlarında ö ve ü ünlüleri, ikinci dilin bir özelliği olarak ya da k, g, K, K ünsüzlerinin etkisi altında genellikle o ve u'ya değişirler.

Kars, Iğdır: koyun (60-1), go ül (61-46), koyda (77-1);¹⁴³ **Ardahan:** düşduh (14-2), guluba (45-48), uca (53-28), tuy (25-8);¹⁴⁴ **Erzurum:** tuy, yun, kor;¹⁴⁵ **Tunceli:** kor (XLIII-49), oküz (XXVIII-5), gövulları (XL-78);¹⁴⁶ **Elazığ :** olesi (216-LXII-23), góturur (176-XLIIIa-10), gól (199-L-V-1), beşigını (XXV-3), góz (IX-13);¹⁴⁷ **Erzincan:** kopeh (3.4.19), kor (1.26.15), nufus (1.16.9), duşman (2.43.5);¹⁴⁸ **Urfa:** hükumat (17.10);¹⁴⁹ **Diýarbakır:** kor (II-31), tuy (III-95), uç (XXIII-9);¹⁵⁰ **Van:** nobeTÇi (38-8), çop (21-73), asansor (27-47), Kór (37-64), yun (1-92), zulüm (20-120);¹⁵¹ **Bitlis:** tırahdor (7-69);¹⁵² **Bingöl:** oKız (VIII-B-26), tovbe (III-A-5), Kóy (VI-50), bingóle (I-51), sungi (I-120), höKúmat (I-87), kavışıyor (IV-A-7) Kómde (VI-11);¹⁵³ **Ağrı:** gónul, górdi.¹⁵⁴

Bölgede, bazı eklerin tek şekilli (sürekli kalın, ya da sürekli ince ünlülü) biçimlerinin kullanılması (-mış / -muş / -müş > -miş; -di / -du / -dü > -di; -lık / -lik / -luk / -lük > -lıh; -dık / -dik / -duk / -dük > -dih vb.) ölçünlü dildeki bazı ünlülerin Doğu Anadolu ağızlarında farklı bir ünlüye dönüşmesine neden olmaktadır.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı ölçünlü dildeki ünlülerin büyük bir çoğunluğu bölgemiz ağızlarında yine ölçünlü dille ortak olan farklı bir ünlüye dönüşürler. Bu değişimler yaygın olarak alınma kelimelerin tabanlarında a > e; kelime sonu açık hecelerinde ı, u, ü > i; kelime sonu kapalı hecelerinde i, u, ü > ı; gerek Türkçe gerek alınma kelimelerin daha çok ilk hecelerinde ve yaygın olarak g, k, K, K yanında ö > o, ü > u şeklindedir.

2.3. UZUN ÜNLÜLERİN DURUMU

¹⁴¹ ÖZMEN, a. g. e., 40-41.

¹⁴² KÖKTEKİN, Kazım, "Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri", *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, 7-8.

¹⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 103-104.

¹⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 78.

¹⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65-66; BURAN, a. g. e., 25.

¹⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 55.

¹⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 32.

¹⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 33.

¹⁵² GÖNEN, a. g. e., 16.

¹⁵³ KÜÇÜKER, a. g. e., 55-56; ÖZER, a. g. e., 28.

¹⁵⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

Doğu Anadolu ağızlarında alınma kelimelerdeki uzun ünlüler çoğunlukla normal bir sürede telaffuz edilmekle birlikte, nispeten okumuş kimselerin konuşmalarında seyrek olarak uzunluklarını korurlar. Uzunluk daha çok a ünlüsünde görülür, a ünlüsü dışında diğer ünlülerin uzun biçimlerine çok az rastlanır: dāmat, āsası, āzası, edālet, tācir, misēfir, hülēsēyi, d dem, gūşumda.¹⁵⁵

Bölgemiz ağızları üzerine şu ana kadar yapılmış çalışmalarda, ERCİLASUN ve BURAN¹⁵⁶ dışında, asli sayılabilecek uzun ünlülerin varlığı ile ilgili herhangi bir tespitle bulunulmamıştır. Aksine genel yargı Doğu Anadolu ağızlarında asli uzun ünlülerin farklı şekillerde eriyip tamamen yok olduğu yönündedir.

Asli, ilk hece uzun ünlüsünün de kısalarak normalleştiği bölge ağızlarında, uzun ünlülerin kısalması karakteristik bir özelliktir. Bu durum Doğu Anadolu ağızlarını Orta Anadolu ağızlarıyla yer yer birleştirirken Batı Anadolu ve Rumeli ağızlarından ayırmaktadır. Özellikle Batı Anadolu ağızlarında birincil, asli uzun ünlülerin seyrek de olsa korunması ve ünsüz düşmelerinden kaynaklanan ikincil uzun ünlülerin yaygın olarak ortaya çıkması karakteristiktir. Araştırma bölgemizde de farklı nedenlere dayanan ikincil uzunluklar görülmekle birlikte, bu uzunluklar bölgenin genel eğilimini değiştirecek düzeyde değildir, tam tersine, Arapçanın kuvvetli etkisinde olan Irak Türkmen ağızları dışında, genel eğilim uzunlukların kısalması yönündedir.

Bu bölge ağızlarında yabancı kökenli uzun ünlülü kelimeler çoğunlukla kısaltılırken, az sayıda korunmuş olanlar da vardır. Gerek yabancı kelimelerde korunmuş olan uzun ünlüler, gerekse Türkçe kelimelerde çeşitli sebeplerle ortaya çıkmış olan ikincil uzun ünlüler, tam bir uzunluğa sahip değildir. Boğumlanma süreleri değişkenlik gösteren bu ünlüler, normal süreli ünlülere göre sadece biraz daha uzuncadırlar.

Doğu Anadolu ağızlarında, uzun ünlülerin durumuna daha yakından bakıldığında, bunları asli olup olmamalarına, ortaya çıkış ve yok oluş süreçlerine göre ayrı ayrı ele almak gerekir. Genellikle yerli iki dilliler ile Türkmen ağızlarında uzun ünlüler ya ölçünlü dilin normal süreli ünlülerine ya da normal süreli ara ünlülere dönüşürler. Bu durumda, özellikle uzun kalın ünlü normal bir süreye getirilirken, bölge ağızlarındaki ünlü incelmeye eğiliminden dolayı, kendisine karşılık gelen ince ünlüye dönüşür. İncelme, daha çok alınma kelimelerin kalınlık-incelik uyumuna uydurulması ile ilgili olduğu için, her zaman gerçekleşmeyebilir. Buna göre uzun ünlülerin bu ağızlardaki durumunu şu başlıklar altında değerlendirmek daha doğru olur:

Anadolu ağızlarında, kelimedeki ünsüzlerden birinin eriyip düşmesi ve yanındaki ünlüyü uzatması, sıkça görülen bir ses olayıdır. Yöremiz ağızlarında da kelimelerde yan yana bulunan iki ünsüzden birinin veya iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesi hadisesine sıkça rastlamaktayız. Fakat her ünsüz düşmesi olayında ünlü

¹⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 55.

¹⁵⁶ BURAN, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan 2006 Bildiriler*, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007.

uzaması görülmez. İki ünlü arasında bulunan ünsüz düşerken bu iki ünlü tek bir ünlü durumuna geçerek uzamaktadır. Bölgemiz ağızlarında düşmeye eğilimli, düşerken hece kaynaşmasına ve ünlü uzamasına yol açan ünsüzler genellikle n, y, h, ğ ünsüzleridir.

Tunceli: ce (II-47) “iyice”, dā (II-241) “daha”, pek (XXV-11) “pekiyi”;¹⁵⁷
Van: yiyecām (2-50), yapacām (2-85), vërecām (51-137);¹⁵⁸ **Erzurum:** çocūn (4-15), dā (1-16), dërsin (8-39);¹⁵⁹ **Elazığ:** rāmeT (71-X-23), sōleyim (207-LIX-1), dōruÇa (189-LI-1), çūtçü (I-1), mācuP (LI-12);¹⁶⁰ **Erzincan:** daā (2.14.86), deēl (4.6.80), dūme (7.7.187);¹⁶¹ **Urfa:** sōra (7.1), bōle (7.15), sōle (21-20), baş za (33-25), yimeg z (33-115);¹⁶² **Diyarbakır:** ōli (II-64), bōle (I-62), olsādi (XXV-40);¹⁶³
Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: nenin (13-271), kādā (5-3), kārīlā (32-9), pek (9-68), ibrām (29-1), sāt (14-14);¹⁶⁴ **Kars-Ardahan-Iğdır:** vāmīş (81-59), mākeme (36-56), dōru (91-107), bōle (29-66);¹⁶⁵ **Muş:** kēf (I-45), gidin (II-6), buğdā (XVI-7), b (XIII-98), vallā (X-39), tōbe (XXV-18);¹⁶⁶ **Bingöl:** eşā (eşya), allā (XII-26), şē (II-A-208), ħ rlisini (XII-38), on (I-B-5);¹⁶⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** sırālen (39-38), āridi (63-57), rātına (29-62), velāsīli (69-158);¹⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** irfān (II-3), veanā (II-19), ehālisi (II-45), şād (2-56);¹⁶⁹ **Ağrı:** dā, yāmur, şē, bēle, ēle, sōra, aşşāda.¹⁷⁰

Türkçede kelime içinde iki ünlü yan yana bulunmaz. Bu durumda iki ünlü arasında daima bir ünsüz türer. Ölçünlü Türkçede i- yardımcı fiili de ekleşme yoluyla tamamen eriyip yok olurken, ünlü ile biten kelimelere geldiğinde y’ye dönüşür veya yerini y yardımcı ünsüzüne bırakır.. Bölgemiz ağızlarında kelime sonunda bulunan ünlü i fiili ile karşılaştığında araya y’nin girmediği, bu iki ünlünün tek bir uzun ünlüye dönüştüğü görülür. Aynı zamanda karşılaşılan iki ünlünün bu şekilde birleşerek uzaması içinde ikiz ünlü bulunan alınma sözcüklerde ve ünlüyle biten bir sözcükten sonra ünlü ile başlayan bir başka sözcük geldiğinde de bazen ortaya çıkmaktadır. Bu durumda ikinci kelimenin başındaki ünlü birinci kelimenin sonundaki ünlüyü önce kendine benzetir sonra da kendi etkisini, ona yükleyerek onu uzun, tek bir ünlü haline sokar. Eğer karşılaşılan iki ünlü aynı ise bunlar tek bir uzun ünlü şekline girerler.

¹⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 42.

¹⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

¹⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 82-83.

¹⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 31-32; BURAN, a. g. e., 27.

¹⁶¹ SAĞIR, a. g. e., 28.

¹⁶² ÖZÇELİK, a. g. e., 16.

¹⁶³ ERTEN, a. g. e., 5.

¹⁶⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

¹⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 55-56.

¹⁶⁶ ÖZMEN, a. g. e., 31.

¹⁶⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 30; ÖZER, a. g. e., 28.

¹⁶⁸ ACAR, a. g. e., 26.

¹⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 4.

¹⁷⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Kars: nerel di, dövletd di;¹⁷¹ **Elazığ:** n nen (129-XXVI-2), n dísın (54-V-14), nōlur (159-XXXVI-28), n ttin (60-VII-6), nōlacaḥ (IX-13);¹⁷² **Tunceli:** nōldi “ne oldu” (XXXV-8), nōlacaḥ “ne olacak” (XXVI-9), n ttün “ne ettin (XXX-53), ş tmez “şey etmez” (XL-304);¹⁷³ **Van:** ir di (3-154), rengl di (19-84);¹⁷⁴ **Bingöl:** nē_ dērse (I-23), tā_ vleya (VIII-B-14);¹⁷⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sāt (14-14), inşātı (27-4).¹⁷⁶

2.3.1. Asli Uzunluklar:

Batı Türkçesinin Azerbaycan ve Doğu Anadolu (özellikle ağızlarda) sahasında Tekin’in asli uzun ünlülerin kısalması ile ilgili gördüğü ötümlüleşme karakteristik bir özellik durumundadır. TEKİN, Türkçedeki ötümlüleşmeyi genel olarak asli uzun ünlünün kısalarak kendi uzunluk özelliğini yanındaki sert ünsüze aktarması ve bunu bir ünlü-ünsüz benzeşmesi olarak açıklarken, özellikle yalın halde son ses ötümlüleşmesinin sadece Azeri Lehçesinde gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁷⁷ Doğu Anadolu ağızlarında kelime başında, içinde ve sonunda görülen yaygın ötümlüleşmenin en önemli nedenlerinden biri uzun ünlülerin kısalmasıdır. Gerek asli gerekse alınma sözcüklerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlülere dönüşmesi bölgemiz ağızlarının karakteristik özelliklerinden biridir. Buna rağmen bazı yöre ağızlarında seyrek olarak asli uzunlukların kalıntılarına rastlanmaktadır.¹⁷⁸

Doğu Anadolu ağızlarında ödünç kelimelerdeki uzunluklar bugün normal süreli ünlülere dönüşmüştür. Bu değişimin tam olarak ne zaman ve neden ortaya çıktığı pek de ele alınmamıştır. Bizce bu uzunlukların kısalması bu bölge ağızlarında yabancı hissedilmesi ve en az çaba yasasına aykırı olmalarındandır. Oğuz grubu dillerinde asli uzunlukların erken bir dönemde normalleşmeleri nedeniyle, daha sonraki dönemlerde dile yerleşen uzun ünlülü ödünç kelimeler Oğuzcanın yapısına ters düştüklerinden kısaltmaya uğrayarak bir ölçüde Oğuzcalaşmışlar ve bu durum Doğu Anadolu ağızlarında ilerleyip genelleşerek, karakteristik bir özellik haline gelmiştir.

Doğu Anadolu ağızlarında dar orta hece ünlüleri genellikle hafifçe kısaltmaya uğrarlar. Dar ünlülerin kısa söylenmesi daha önde yer alan geniş ünlülerin sanki biraz uzun telaffuz ediliyorlarmış hissini doğurmaktadır. Bölgede yaptığımız sözlü soruşturmalarda, aslında ilk hecedeki geniş ünlünün uzun olmadığını, daha sonraki hecenin kısa olduğunu, bu kısalık nedeniyle ilk hecedeki ünlünün uzunmuş gibi bir yanlışlığı uyandırdığını tespit ettik.

¹⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

¹⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33; BURAN, a. g. e., 27.

¹⁷³ TOSUN, a. g. e., 42-43.

¹⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

¹⁷⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 31.

¹⁷⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

¹⁷⁷ TEKİN, Talat, *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara, 1995, 128-129’da *çipgan > çiban; 130’da *çipık > çubug, DLT’de tūp > dib, *kāpa- > gab, *kapgak > gabak, kāpıg > gabıg, *āç > ac, *k ç > geç, *k çe > gece, DLT’de kūç > güc, *ötçuk > ocag vb.

¹⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 58-59.

2.3.2. Uzun Ünlülü Ödünç Kelimeler:

Bölgemiz ağızlarındaki uzun ünlülü yabancı kökenli kelimeler genellikle Türkçe söyleyişe ve kuralara uygun hale dönüştürülür. Bu kelimelerdeki asıl uzun ünlüler normalleşirken kelimeler hem ünlü uyumlarına sokulur, hem de Türkçe eklerle bunlardan yeni kelimeler türetilir. Doğu Anadolu ağızlarında görülen alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin kısalması eğilimi büyük olasılıkla Eski Türkçedeki asıl uzunlukların Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren kaybolması, farklı biçimlere dönüşerek (ötümlüleşme, ünsüz ikizleşmesi gibi) izlerinin de zaman içinde silinmesi ile ilgilidir. Ünlü uzunluğu dilin en az çaba yasasına da aykırı bir durumdur. Özellikle yazı ile standartlaşmamış, temel dilin yöresel varyantlarında dilin genel yasaları daha yaygın olarak yürürlüktedir. Ölçünlü dilde yazı ile donup kalan pek çok şekil ve ses, dilin doğal gelişim sürecine paralel olarak daha kolay değişip kurallaşır. Değişiklikler bütün ağızlarda aynı yönde ve paralellikte olmayabilir. Bu değişimlerin yönünü belirleyen çok çeşitli faktörler söz konusudur. Bir ölçüde yörenin etnik kurucu unsuru, yöre ağzının ses ve şekil özelliklerinde belirleyici olurken, ikinci derecede yöredeki diğer etnik unsurların, coğrafi şartların, baskın konumda olan kültür ve dillerin de etkileri görülmektedir.

Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun ünlüler ölçünlü dilde korunurken, Doğu Anadolu ağızlarında genellikle normalleşmiştir. Bu sözcüklerdeki ünlüler bölgemiz ağızlarında çoğunlukla diğer ünlülerle eş bir uzunluktadırlar.¹⁷⁹ Seyrek olarak görülen uzunluklar da süreklilik göstermeyen, daha çok a ünlüsü üzerinde ortaya çıkan yarım¹⁸⁰ uzunluklardır.

Kars, Ardahan, Iğdır: dāmat (1-90), āsası (19-13), āzası (42-22), d dem (21-4), gūşumda (50-57);¹⁸¹ **Diyarbakır:** mu'āmele (VIII-111), rūhumi (XXXIV-2), fen'ā (XLVIII-33), dāim (VII-52), ikrām (III-92);¹⁸² **Urfa:** pādişāh (33.), meyhāne (9.20), hāne (9.20);¹⁸³ **Erzincan:** ādet (1.15-23), fenē (2.1-7);¹⁸⁴ **Elazığ:** hūnkār (92-XIV-30), ilān (204-LVII-2), cevāp (199-XVIII-9), āşık (135-XXXVII-27), dünyā (129-XXVI-15), heyvāna (103-XVI-37), menāyi (XLIII-41);¹⁸⁵ **Tunceli:** sālīm (I-119), sāda (III-21);¹⁸⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** rāzı (46-1), māmur (48-34), tārih (69-58), hālen (69-52), tāne (39-90).¹⁸⁷

Aslı uzunlukların ve alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin kaybolduğu bu yörede, çeşitli ses olayları nedeniyle ortaya çıkan uzun ünlüler biraz daha yaygındır. Bunlar darbe ile değil, süreklilikle çıkarılan, boğumlanma süreleri normal süreli ünlülerden biraz daha uzun olan ünlülerdir. Bölge ağızlarındaki uzun ünlülü kelimeler, bir yerde uzun ünlü ile söylenirken aynı kelimeler başka bir yerde normal ünlü ile söylenmektedir. Bu durum yöre ağızlarındaki uzunlukların geçici olduğunu

¹⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 81.

¹⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 55.

¹⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., 55.

¹⁸² ERTEN, a. g. e., 5.

¹⁸³ ÖZÇELİK, a. g. e., 16.

¹⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 34.

¹⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 35; BURAN, a. g. e., 28.

¹⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 43.

¹⁸⁷ ACAR, a. g. e., 25-26.

(kural niteliği taşımadığını) göstermektedir. Bölgede genel bir eğilim olmaktan ziyade, bazı dar yöre ağızlarının bir özelliği olarak görülmesi gereken uzun ünlüler şu nedenlerle ortaya çıkmaktadır.

2.3.3. Ünsüz Düşmelerinden Kaynaklanan Uzun Ünlüler:

Yöre ağızlarında, kelime içinde l, n, ğ, h, r, y ünsüzlerinde düşme görülür. Fakat bu sesler aynı kelime içinde her zaman düşmemektedirler. Bazen tamamen korunur, bazen de düşmeye yakın bir durum alırlar. Ünsüzlerin düşme çeşitlilikleri ve eğilimleri bölgedeki alt ağız gruplarına bağlı olarak farklı bir dağılım göstermektedir. Ünsüz düşmeleri ve bu düşmeler sonucunda ortaya çıkan uzun ünlüler daha çok Azeri, Terekeme ve yerli Türkmen ağızlarında görülürken, iki dili yerli ağızlarda hem düşmelere daha seyrek rastlanır, hem de düşmeye bağlı ünlü uzamaları pek görülmez.

Erzincan: bāa (1.1-7), sōra (1.1-55), daā (2.14-86), deāl (4.6-80);¹⁸⁸ **Tunceli:** dōru “doğru” (II-240), sōra “sonra” (XVII-1), ōrensek “öğrensek” (XXXI-134);¹⁸⁹ **Van:** dur yam (1-133), sōle (söyle) (1-253), ōlōm (oğlum) (20-169), le- (eyle-) (50-121);¹⁹⁰ **Muş:** kēf (I-45), gidin (II-6), buġdā (XVI-7), b (XIII-98), vallā (X-39), tōbe (XXV-18);¹⁹¹ **Bingöl:** sōrā (I-51), bēki (VIII-C-33), padişān (II-B-91), nikahlad se (II-B-102), kāni (I-A-11);¹⁹² **Diyarbakır:** ōli (II-64), bōle (I-62), ēlēse (VI-41);¹⁹³ **Urfa:** kızd z (33-60), baş (başını) (37-10), sōra (7-1), qarş z (33-60), anlad z (33-50);¹⁹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** nenin (13-271), sābına (28-2), ābesine (31-43), baḥacām (13-24);¹⁹⁵ **Artvin-Ardanuç:** āmed (1-30);¹⁹⁶ **Ağrı:** dā, yāmur, šē, bēle, ēle, sōra, aşşāda.¹⁹⁷

2.3.3.1. r Düşmesiyle:

Kars Azerileri ve Terekemeleri ağzında bazen kelimenin aslındaki, bazen de geniş, şimdiki zaman ve çokluk ekindeki r düşerek ünlü uzamasına neden olur. Bu ünsüzün düşerek yanındaki ünlüyü uzatması bu ağızlarla Batı Anadolu ağızlarında ortakır,¹⁹⁸ fakat Batı Anadolu ağızlarında bu durum daha genel ve karakteristiktir.

Kars, Ardahan, Iğdır: vērēdi (49-5), durā (63-20), ġālīmıš (63-9), ġeldilē (49-77), vāmıš (81-59), bil sen (65-33);¹⁹⁹ **Urfa:** dēy sen (3-245), vēr ler (4-10), ar

¹⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 28.

¹⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 42.

¹⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

¹⁹¹ ÖZMEN, a. g. e., 31.

¹⁹² KÜÇÜKER, a. g. e., 30; ÖZER, a. g. e., 29.

¹⁹³ ERTEN, a. g. e., s. 5.

¹⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 16-17.

¹⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

¹⁹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 3.

¹⁹⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 55.

¹⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 55-56.

(3-40), bil sen (24-100), gel dı (28-45);²⁰⁰ **Elazığ:** sōna (63-IX-19), b (52-V-1), terkā (127-XXVa-15), ayn ler (62-VIII-15);²⁰¹ **Erzincan:** sölēse (2.44-15), olūsa (5.14-8);²⁰² **Muş:** ver sēz “verirseniz” (I-34), b “bir” (XIII-98);²⁰³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kadā (5-3);²⁰⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** sonā (48-30);²⁰⁵ **Ağrı:** b .²⁰⁶

2.3.3.2. Düşmesiyle:

Bütün Kars ağızlarında sonra sözcüğü “sōra” biçimindedir.²⁰⁷ Bölgenin diğer ağızlarında da bu sözcükte böyle bir değişim olmakla birlikte,²⁰⁸ Orta ve Batı Anadolu ağızları ’yi koruduklarından bu ağızlarda da r’nin düştüğü görülür (so ra > sō a).

Muş: ver sēz “verirseniz” (I-34), ğız zi “kızınızı” (I-34);²⁰⁹ **Urfa:** sōra (7-1), hanımlar z (33-175), baş za (33-25), yimeg z (33-115), dēd z (33-210);²¹⁰ **Ağrı:** sōra.²¹¹

2.3.3.3. h, ğ, y Düşmesiyle:

Bu ünsüzler kapalı hecenin son ünsüzü olduklarında bazen düşerek kendilerinden önceki ünlüyü uzatırlar.

Kars, Ardahan, Iğdır: bölē (29-66), mākeme (36-56), ölüm (49-130), ōniyanda (90-111), dōru (91-107), ēnine (94-14);²¹² **Tunceli:** dōru “doğru” (II-240), ōrensek “öğrensek” (XXXI-134);²¹³ **Diyanbakır:** ōli (II-64), sōliyem (XXXVIII-15), bölē (I-62), yāni (yahni) (III-3);²¹⁴ **Urfa:** bölē (7-15), sōle- (21-20);²¹⁵ **Elazığ:** hādı (40-II-13), sōleyim (207-LIX-1), rāmeT (71-X-23), ölüm (XXV-7), mācuP (LI-12), epē (XLVI-7);²¹⁶ **Erzincan:** dūme (7.7-187), daā, oriā;²¹⁷ **Erzurum:** ölüm (3-62), dā (1-16), dēermişler (3-170);²¹⁸ **Van:** öğretmen (41-106), ne (iğne) (33-98), sōle

²⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁰¹ BURAN, - OĞRAŞ, a. g. e., 32.

²⁰² SAĞIR, a. g. e., 28.

²⁰³ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²⁰⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

²⁰⁵ ACAR, a. g. e., 26.

²⁰⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 28; TOSUN, a. g. e., 42; ÖZÇELİK, a. g. e., 16; ERCİLASUN, a. g. e., 56;

BURAN, a. g. e., 27; KÜÇÜKER, a. g. e., 30.

²⁰⁹ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 16.

²¹¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²¹² ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²¹³ TOSUN, a. g. e., 42.

²¹⁴ ERTEN, a. g. e., 5.

²¹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 16;

²¹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 31-32; BURAN, a. g. e., 27.

²¹⁷ SAĞIR, a. g. e., 28.

²¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 83.

(söyle)(1-253), òlòm (oğlum) (20-169), òle (öğle) (11-6);²¹⁹ **Muş:** kēf “keyif” (I-45), gidin “yiğidin” (II-6), buğdā “buğday” (XVI-7), b “bir” (XIII-98), vallā “vallah” (X-39), içēm “içeyim” (LVI-166);²²⁰ **Bingöl:** eşā, şē (II-A-208), allā (XII-26), h rlisini (XII-38), nikahlad se (II-B-102), kâni (I-A-11) ;²²¹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** mūleti (29-25), nenin (13-271), sâbına (28-2), kulāna (24-32), pek (9-68), sat m (3-10);²²² **Gümüşhane, Bayburt:** āridi (63-57), bōle (2-15), râtına (29-62), nāyēt (33-20), nebl m (25-58);²²³ **Ağrı:** dā, yāmur, şē, bēle, valā, aşşāda;²²⁴

2.3.3.4. l, v, d, ğ Düşmesiyle:

Bu seslerin düşmesiyle de ünlü uzamaları ortaya çıkmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: āsın (alsın) (88-6), ne tēri (ne tavır) (72-174), vādim (vaadim) (1-89);²²⁵ **Tunceli:** vēd (va’at);²²⁶ **Erzincan:** yāniş;²²⁷ **Diyanbakır:** ş r (şi’r) (XXXVII-5);²²⁸ **Van:** tōbe (tövbe) (17-211);²²⁹ **Elazığ:** yāniş (XLV-49);²³⁰ **Muş:** tōbe “tövbe” (XXV-18);²³¹ **Bingöl:** bēki (VIII-C-33).²³²

2.3.4. Hece Kaynaşmasından Doğan Uzun Ünlüler:

h, ğ, n, y ünsüzleriyle başlayan bazı heceler düşerek kendilerinden önceki ünlüyü uzatırlar. Bu uzunluk ünlü karşılaşması ve diftonglaşma sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

Kars, Ardahan, Iğdır: sabaha > sabā (23-43), aha > ā (32-54), daha > dā (49-153), aşāğıda > aşāda (49-45), gezmeye > gezmē (90-6);²³³ **Erzincan:** burā (1.1-58), şikāt, isdemē (3.28-13), bēnki (benimki) (4.7-44);²³⁴ **Tunceli:** ce (iyice) (II-47), dā (II-241), peK (XXV-11);²³⁵ **Diyanbakır:** bān (I-55), şēr (II-86), dā (I-112);²³⁶ **Elazığ:** dā (196-LIV-30), rātsız (197-LIV-17), bā (185-L-6), sā (130-XXVI-22), orā (XXV-29), h rlısını (XXIV-22);²³⁷ **Muş:** kēf “keyif” (I-45), dey m “diyeyim” (II-

²¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

²²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 30; ÖZER, a. g. e., 29.

²²² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

²²³ ACAR, a. g. e., 26.

²²⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²²⁶ TOSUN, a. g. e., 43.

²²⁷ SAĞIR, a. g. e., 28

²²⁸ ERTEN, a. g. e., 5.

²²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

²³⁰ BURAN, a. g. e., 27.

²³¹ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²³² KÜÇÜKER, a. g. e., 30.

²³³ ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²³⁴ SAĞIR, a. g. e., 28.

²³⁵ TOSUN, a. g. e., 42.

²³⁶ ERTEN, a. g. e., 5.

²³⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33; BURAN, a. g. e., 27.

19); içēm “içeyim” (LVI-166);²³⁸ **Bingöl:** hērlisini (XII-38), nērā (III-C-51), üçüncis de (üçüncüsünü de) (I-A-180);²³⁹ **Urfa:** et (etini) (23-40), el (24-25), kap (kapıyı) (33-55), hava alanīn (alanının) (7-30), kapısīn (kapısının) (18-65);²⁴⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sat m (3-10), baḥacām (13-24), sābına (28-2);²⁴¹

Gelecek zaman ve istek kiplerinin çekimlerinde hece kaynaşmasından doğan uzun ünlülere daha sık rastlanır.

Kars, Ardahan, Iğdır: ver m (11-52), öldürec k (65-8), geçirēm (72-92), deyebilejēm (81-14);²⁴² **Diyarbakır:** gidecām (XXVII-1), ist m (isteyeyim) (III-184), yat di (XXXVII-1);²⁴³ **Elazığ:** söliyām (172-XLII-3), kapatacāz (219-LXII-4), y m (yiyeyim) (148-XXXII-17);²⁴⁴ **Van:** yiyecām (2-50), yapācam (2-85), vēcām (51-137);²⁴⁵ **Erzincan:** verecēn, alacān, yēycēz, başl m, oḡ m, gör m;²⁴⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** baḥacām (13-24), sat m (3-10);²⁴⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** almiy cōm (14-36), nebl m (25-58), bişēyc z (17-19).²⁴⁸

İlgi, belirtme, şahıs ve iyelik eklerinde, hece kaynaşması sonucunda bazen ı, i ünlüleri uzar.

Kars, Ardahan, Iğdır: ğızī, din zi, başīn, birbir n;²⁴⁹ **Urfa:** el (elini) (24-25), et (etini) (23-40), kap (kapıyı) (33-55), hava alanīn (7-30), kapısīn (18-65);²⁵⁰ **Elazığ:** gōnırsāz (196-LIV-4), bā (XLV-5);²⁵¹ **Erzincan:** burān (buranın), bēnki (benimki), sēn (senin), babā yanı (babanın yanı);²⁵² **Muş:** ver sēz “verirseniz” (I-34), ğız zi “kızınızı”(I-34).²⁵³

Kars Terekemeleri ağzında şimdiki zaman eki uzun ünlüdür. Kars yerli ağzında ise bölgeye ve konuşana göre değişmektedir. Şimdiki zaman eki Doğu Anadolu ağızlarında sürekli düz-dar ya da yarı dar ünlülü olarak bölgeye özgüdür. Bu ekin ünlüsünün Azeri ve Terekeme ağızlarında yaygın, diğer ağızlarda ise seyrek olarak uzun ünlü taşıması da karakteristik bir özelliktir.

²³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²³⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 30; ÖZER, a. g. e., 29.

²⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

²⁴² ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²⁴³ ERTEN, a. g. e., 5.

²⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33.

²⁴⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

²⁴⁶ SAĞIR, a. g. e., 164, 178, 179.

²⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

²⁴⁸ ACAR, a. g. e., 26.

²⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁵¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33; BURAN, a. g. e., 27.

²⁵² SAĞIR, a. g. e., 28.

²⁵³ ÖZMEN, a. g. e., 31.

Kars: yohl r (4-37), sev rım (8-4), ist rse (10-48), ettir sin (10-46), bađl lar (10-20), bil sen (65-33), durõrmuş (81-52), min riđ (90-9);²⁵⁴ **Diýarbakır:** bekled (IX-20), d (III-132), yat di (XXXVII-1);²⁵⁵ **Urfa:** ar (3-40), er (37-30), gëtm (33-145), dey sen (3-245);²⁵⁶ **Elazığ:** çeyn r (224-LXIV-17), dolaşıken (60-VII-14), yum ler (159-XXVIII-3), babānnesi (XXIII-71);²⁵⁷ **Van:** dur san (24-75), sođ san (33-97), boğöl (), Kap (2-120), dur yam (2-50);²⁵⁸ **Erzincan:** alıy, bađ y;²⁵⁹ **Muş:** çekil “çekiliyor”(I-25);²⁶⁰ **Ağrı:** söl r.²⁶¹

2.3.5. Ünlü Karşılaşmasından Doğan Uzun Ünlüler:

Alınma kelimelerde yan yana bulunan iki ünlüden biri düşer (dar ünlü), diğeri uzar (geniş ünlü).

Kars, Ardahan, Iğdır: māmele (muamele) (3-51), māyetinde (maiyetinde) (13-19);²⁶² **Elazığ:** tāruza, sāt, cemāt, sādetlar;²⁶³ **Erzincan:** sātta (1.21-34), sādēt (1.26-44), māmele (2.13-43);²⁶⁴ **Gümüşhane:** tāruz (62-19), zirāt (60-20), māşını (47-12).²⁶⁵

Ünlü ile biten kelimelerden sonra i- fiili veya ile edatı geldiğinde ünlü birleşmesiyle uzun ünlü oluşur.

Kars, Ardahan, Iğdır: meşed nen (9-23), nerel di (29-55), devēnen (62-11), dövletd di (62-21);²⁶⁶ **Diýarbakır:** ekmeg di XLIII-35), , babas di (XLIII-49), vāl di (XLI-49), mahles di (XXV-32), elēse (I-47);²⁶⁷ **Elazığ:** n nen (129-XXVI-2);²⁶⁸ **Van:** ir di (3-154), rengl di (19-84);²⁶⁹ **Bingöl:** nē _ đerse (I-23), tā _ vleye (VIII-B-14), nēdirdiler (VI-30).²⁷⁰

2.3.6. Vurgudan Kaynaklanan Uzunluklar

²⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 56.

²⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 5.

²⁵⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁵⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33; BURAN, a. g. e., 27.

²⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., XXI.

²⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 29.

²⁶⁰ ÖZMEN, a. g. e., 31.

²⁶¹ TURHAN, Erdoğan, *Patnos Ağzı*, DTCF, Lisans Tezi, Ankara 1958-1959, 25.

²⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁶³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33.

²⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 28.

²⁶⁵ ACAR, a. g. e., 26.

²⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 5.

²⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 33.

²⁶⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

²⁷⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 31; ÖZER, a. g. e., 30.

Bölgede Azerbaycan Türkçesinin etkisi altında olan ağızlarda söze güç katmak ve kavramların anlamlarını pekiştirmek amacıyla bazı sözcüklerin heceleri üzerine yapılan vurgulamalar sözcüklerdeki ünlülerin uzun ve normalden daha açık söylenmesine neden olmuştur. Birinci derecede, bölgenin kuzeyindeki Azeri ve Terekeme ağızlarında, ikinci derecede aynı yörelerin yerli ağızlarında ve Van yöresindeki Küresinlilerin ağzında görülen bu tür ünlü uzamalarına bölgenin diğer ağızlarında pek rastlanmamaktadır. Van yöresinde bu uzunluk daha çok herhangi bir kurala bağlı olmadan kelime köklerinde görülürken āmī (emmi), onnāri (onları), māmim (benim), hāmīr (hamur), ehāmāyleri (ekmekleri), nāğārisen? (ne kayırıyorsun), yāmeni, hāmı (hepsi), hāmısı (hepsi),²⁷¹ Kars, Ardahan ve Iğdır ağızlarında belirgin bazı nedenlerle belli eklerde ortaya çıkmaktadır. Vurgudan kaynaklanan bu uzunlukların kurallı olarak ortaya çıktığı durumlar ve örnekleri şu şekildedir:

Bildirme eki yurguyu kendinden önceki hece üzerine atar ve ünlüsünü uzatır. Bazen sözcüklerin vurgulu hecelerindeki ünlülerin uzadığı görülür.

Kars, Ardahan, Iğdır: senēdi (63-3), nēdi (49-32), tepēdi (72-26), sonadādı (75-56), namazdādı (88-5);²⁷² **Urfa:** şēmīz (4-15), tūmī (1-25), qalmış (33-5);²⁷³ **Van:** āmī (emmi) (50-36), onnāri (onları) (37-114), ehāmāyleri (ekmekleri) (46-35), hāmısı (hepsi) (51-138);²⁷⁴ **Elazığ:** gār'daşlar (VII-33), gār'ri (I-3), dügan' (IX-6);²⁷⁵ **Bingöl:** bükēr (I-A-133);²⁷⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ēyidir (4-23), orada (14-15).²⁷⁷

Bütün Doğu Anadolu ağızlarında soru ifadesi için soru eki kullanılmadığından, son hece genellikle vurgulu, uzun veya yarı uzun olur.

Kars, Ardahan, Iğdır: delis n? (1-16), böyügüsēn? (56-65), görürsēn? (62-15);²⁷⁸ **Erzincan:** gel sen? (3.6-4), ağılsān? (7.6-24);²⁷⁹ **Elazığ:** tarhanā? (SYA.XLIII-61), içis n? (SYA.-XLIII-29), bülüs n? (SYA-V-8)²⁸⁰ **Bingöl:** geld n? (geldin mi?), dökülmēdi? (I-A-239), hatıran geliyōr? (II-C-52);²⁸¹ **Ağrı:** yalnız geldin'?, iyisiz'?, sūtun hepsini dōkecahsın'?.²⁸²

Yazı dilinin aksine Azeri ağzında olumsuzluk ekinin bazen vurgulu ve yarı uzun olduğu görülür.

²⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 11.

²⁷² ERCİLASUN, a. g. e., 57'de, bizim “-” şeklinde gösterdiğimiz, vurgulu hecenin yarı uzun ünlüsünü, üzerinde “ ” işareti ile göstermiştir.

²⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 11.

²⁷⁵ BURAN, a. g. e., 26.

²⁷⁶ ÖZER, a. g. e., 30.

²⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

²⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁷⁹ SAĞIR, a. g. e., 29.

²⁸⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 35.

²⁸¹ ÖZER, a. g. e., 30.

²⁸² ÇİFTÇİ, Muhacir, *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağzı (Aşağı Satıcılar Köyü)*, Fırat Üniversitesi Lisans Tezi, Elazığ 1986, 9, 10.

Kars, Ardahan, Iğdır: aparabilmē'riḥ (49-47), gešmē'di (60-4), dayanamē'diḥ (60-6), gelmē'di (65-9).²⁸³

Kars ve Arpaçay Azeri ve Terekemeleri ağzında, ünsüzle biten bir kelimeye ulanan i- fiili de bazen uzundur (yerli ağızlarda i- fiilinin genellikle kısaldığı ya da eridiği görülmektedir).

Kars: hetem _ di (80-1), ben _ dim (80-1);²⁸⁴ **Elazığ:** var _ miş (185-L-1).²⁸⁵

İkizleşmede birinci ya da ikinci ünlü bazen uzundur.

Kars, Ardahan, Iğdır: edecēḡik (48-57), meşē _ idi (55-5), bilsē _ idim (65-56), nē _ idise (74-3);²⁸⁶ **Elazığ:** buraḡ (138-XXVIII-14), bāḡ (61-VIII-6), n _ ḡerse (106-XVII-17);²⁸⁷ **Erzincan:** bāa (1.1-7), daḡ (2.14-86), deḡel (4.6-80);²⁸⁸ **Tunceli:** şikāāt (I-181), sāḡbınun, sabāḡ (II-98).²⁸⁹

Azeri ve Terekeme ağızlarında tonlama ile bir müzikalite oluşturan kelime sonu uzunlukları belli bir kurala ve ölçüye bağlanamamaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: evimizē (53-6), gitdilēr (53-12), yetd (65-30), , göslerne (65-34), söhbēt (82-3), arvatdī (82-21);²⁹⁰ **Elazığ:** gelikān (179-XLIX-15), samān (179-XLV-2), nūdā (178-XLIV-11), tab (185-L-14).²⁹¹

Bazı sözcüklerde vurgu ilk hecelere kayarak bu hecenin ünlüsünü uzatır.

Elazığ: āli (189-LI-18), zōrna (187-LI-29), bābāmın (104-XVı-22), d miş (226-LVIVa-1), y nekleri (185-L-20);²⁹² **Van:** āmī (emmi) (50-36), mānīm (benim) (37-6), ḡāmīr (hamur) (42-1), yāmeni (37-93), hāmı (hepsi) (51-11).²⁹³

2.3.7. Ünlem Görevindeki Sözcüklerde Görülen Uzun Ünlüler:

Bir duygusal tepkiyi dile getiren sözcüklerdeki uzunluklardır. Bu sözcükler, ünlüleri uzatılarak, ses tonuyla anlam yüklenirler. Bölge ağızlarında seslenme ünlemleri genellikle uzun ünlüdür. Anlama güç katmak için bu sözcüklerin ünlüleri uzatılırlar.

²⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 34.

²⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 57.

²⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 34.

²⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 28.

²⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 45.

²⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 58.

²⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 34.

²⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 34.

²⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 11.

Kars, Ardahan, Iğdır: yā (16-270), ō (22-48), hā (57-19), pē (72-165), dē (81-162);²⁹⁴ **Diyarbakır:** ā! (IV-87), hā! (X-20), ō! (III-49), yā! (III-128), ū! (XLIX-26), ōh! (III-101);²⁹⁵ **Urfa:** babō (33-225), ū (33-30)!, tē (23-1)!, v vē (37-50);²⁹⁶ **Elazığ:** hā! (206-LVIII-5);²⁹⁷ **Tunceli:** tā (I-94) “uzaklık anlamı”, t (III-45) “uzaklık anlamı”, yā (II-214) “şaşma anlamı”, t (XIX-28) “beğenmeme anlamı”, nē “soru ve şaşma anlamı”, ah (XL-261) “önemsememe”;²⁹⁸ **Erzincan:** tēy, ağā, ōy oy;²⁹⁹ **Bitlis-Ahlat /Adilcevaz:** ahā (1-33), vāā (4-49), baḥā (1-249), āḥ (26-318);³⁰⁰ **Bingöl:** tā_vleye (VIII-B-14);³⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** āh (5-7), āha (işte) (31-24).³⁰²

Bu durum görüldüğü gibi tonlama ve vurgu ile de ilgilidir. Bilindiği gibi Türkçede vurguyu üzerinde taşıyan hece diğer hecelere göre biraz daha baskılı söylenir. Bu baskılı söyleyiş hecede bulunan ünlünün biraz uzamasına neden olur. Fakat vurgu ve tonlama sonucu hafifçe uzayan bu ünlüleri yöre ağızlarındaki metinlerde tespit edip uzun olarak göstermek karışıklığa sebep olacağından ve bu uzunluklar süreklilik taşımadığından genellikle belirtilmemiştir. Çünkü her sözcükte vurguyu üzerinde taşıyan bir hece vardır. Vurgu hecedeki ünlünün uzun olmasını gerektirmez, sadece onun daha baskılı söylenmesini sağlar. Bu vurgu metinlerde uzunluk olarak gösterilirse, sözcüklerin uzun ünlü ile söylendiği şeklinde yanlış bir anlaşılmaya sebep olabilir.

2.4. KISA ÜNLÜLERİN DURUMU

Doğu Anadolu ağızlarında genellikle dar ünlülerde görülen kısalık, ünlünün boğumlanma süresinin normalden daha az olması durumudur. Ünlü düşmesinin bir ön merhalesini oluşturan³⁰³ kısa ünlüler daha çok vurgusuz orta hecelerde görülür. Çok seyrek olarak geniş ünlüler de kısalabilmektedir. Bölgede yaygın olan bu ünlü kısaltmaları şu nedenlerle ortaya çıkmaktadır:

Vurgusuz, açık, orta hece ünlüleri bütün Anadolu ağızlarında kısalarak düşmeye yaklaşırlar. Doğu Anadolu ağızlarında da en yaygın ünlü kısaltması bu durumda görülür. Ara hecelerde, y yanındaki geniş ünlülerde hem daralma hem de kısalma söz konusudur. Bu kısalığın en önemli nedeni vurgusuzluktur. Ünsüzlerin etkisi sadece daralmanda görülmektedir.

²⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 58.

²⁹⁵ ERTEN, a. g. e., 5.

²⁹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

²⁹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 35.

²⁹⁸ TOSUN, a. g. e., 41.

²⁹⁹ SAĞIR, a. g. e., 29.

³⁰⁰ GÖNEN, a. g. e., 13.

³⁰¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 31.

³⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

³⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 59-60.

Kars, Ardahan, Iğdır: orıya (1-19), gâfileyi (1-46), ayılır (1-85), birini (11-16), öylerimize (82-67), havıya (96-3);³⁰⁴ **Erzurum:** böyinki, böyügana, getidim (1-6);³⁰⁵ **Elazığ:** vasıta (168-XXXVIII-6), nahiye (170-XL-2), yüzigirmi (51-IV-1), yığılilar (XV-28), kilisalara (XXXVIII-41);³⁰⁶ **Tunceli:** birini (I-134), şükürü (II-44), yarılı (II-153), oralara (II-107);³⁰⁷ **Muş:** melmeket “memleket” (XXVI-57), kirpiğen “kirpiğine” (XX-206), galışıma “kalışma” (I-84), gıymetini “kıymetini” (I-10);³⁰⁸ **Bingöl:** yanına (II-B-89), ulaşma (IV-A-6), padişanın (XIII-2);³⁰⁹ **Diyarbakır:** arabanın (XLVI-16), babasının (IV-122), düğünümüzi (XXXI-7), önüne (III-154), gezisen (V-42);³¹⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** loğumıñı, zamanına (5-2), hepisini (4-35), pişiriyuh (3-2), bitiririm (6-32), gelinimi (6-32);³¹¹ **Van:** sâwürîh (34-19), pardüso (17-55), süpürülürdi (21-73), fotıraf (52-9);³¹² **Gümüşhane, Bayburt:** üzerini (44-21), onunan (5-17), kimimiz (17-6).³¹³

Bölgemiz ağızlarında özellikle bünyesinde dar ünlü bulunan sözcüklerdeki ünlülerin normal ünlülere oranla daha kısa söylenmesinin³¹⁴ bir nedeni vurgusuzluk olmakla birlikte, bu durumun Türkçenin tarihi gelişimi içinde ortaya çıkan bazı eğilimlerle ve ünlü yapısı ile de ilgisi vardır. Özellikle Van yöresi ağızlarında dar ünlülerin kısılması sistemli ve karakteristiktir.

Van: sâwürîh (34-19), pıçağı (2-93), pardüso (17-55), pehlivan (45-10), kişilerden (34-25), pişir- (37-158), fotıraf (52-9).³¹⁵

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında sedasız-patlayıcı ünsüzler yanında ilk hecedeki dar ünlüler genellikle kısıılır. Bölgenin diğer ağızlarında bu tür kısıalmalara daha seyrek rastlanır.

Kars, Ardahan, Iğdır: pıçağı (49-76), tüşdü (51-5), tışi (51-20), şüşe (56-78), kışi (65-18), tüşünür (65-39), pülov (86-21);³¹⁶ **Erzurum:** bırağ, burağursez (1-8);³¹⁷ **Van:** pıçağı (2-93), küçügdüm (13-61), biçuh (40-51), kişilerden (34-25), fırar

³⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 60.

³⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 82.

³⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., , 37; BURAN, a. g. e., 28.

³⁰⁷ TOSUN, a. g. e., 45.

³⁰⁸ ÖZMEN, a. g. e., 32.

³⁰⁹ ÖZER, a. g. e., 31.

³¹⁰ ERTEN, a. g. e., 5-6.

³¹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36.

³¹² GÖKÇUR, a. g. e., 10.

³¹³ ACAR, a. g. e., 27.

³¹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 82’de ağıret, met’re; ERCİLASUN, a. g. e., 61’de pıçağı, pedışah, pütün; KORKMAZ, GBAA, 24’te yerinâ.

³¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

³¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 60.

³¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 82.

(52-9);³¹⁸ **Artvin-Ardanuç:** mērifetım (II-2), fērkından (2-4), yētasiya (II-16), ālemde (II-6);³¹⁹ **Ağrı:** fīratī.³²⁰

Doğu Anadolu ağızlarının yerli Türkmenlerin yoğun olduğu yörelerinde i-mek fiilinin ad ve birleşik fiil çekimlerinde, i'nin tamamen düşmediği, kısa bir ünlü biçiminde korunduğu görülmektedir. İki dilli yerli ağızlarda genellikle düşmüş olan bu kısa ünlüye daha seyrek olarak Azeri ve Terekeme ağızlarında da rastlanır. i- fiili Orta Anadolu ağızlarında da yer yer korunmaktadır. Bölgemiz ağızlarında bu eylemin ünlüsü, ünlü ile biten sözcüklere eklendiğinde uzun ünlü oluştururken, ünsüzle biten sözcüklere geldiğinde ise bazen kısa bir ünlü olarak korunmaktadır.

Elazığ: varımiş (142-XXX-1), kövemiş (114-I-2), havayıdı (172-XLII-6), neyîsa (134-XXVII-21), çütçü _ mîş (I-1);³²¹ **Tunceli:** yatarîken (IV-127), dērîken (IV-129), gelirîken (XXXIV-42), varîsa (XXIV-154);³²² **Muş:** az _ İdi (XX-289), kiraz _ dî (XX-290), kūs _ İsek (XX-62);³²³ **Bingöl:** nereċ (I-A-180), şıķâât (I-B-17), boċındırîh (I-A-137), dinaneċ (II-C-89);³²⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** gördümİdi (68-14), varİdi (33-23), aĥrabasıydi (69-165).³²⁵

Bölgede kısa ünlülerin ortaya çıkması bazen türeme şeklinde de olabilmektedir. İki ünsüz arasında türeyen dar ünlüler bölge genelinde kısa bir ünlü olarak görülürler. Bu kısalıkları ölçünlü dilin etkisine (ölçünlü dilde bu ünlüler yoktur.) ve orta hecenin vurgusuzluğuna bağlamak gerekir.

Kars, Ardahan, Iğdır: hapİse (51-12), hikİmetinnen (61-83), ģalıĥ- (82-107), sıçİra-, titİre-;³²⁶ **Erzurum:** aĥİret, bedİre, eşıya, metİre, ĥamİyon;³²⁷ **Elazığ:** tİrabİzanda (180-XLVI-13), metİre (201-LV-21), pİlanı (L-52), ģİralım (XLV-1), ģamİyon (XLV-1);³²⁸ **Erzincan:** şayİr (6.11-59), ayİt (ait), ayİle (4.15-35), Nayİl (2.45-110);³²⁹ **Tunceli:** sedİye (III-27), ėpēyİceyim (I-104), tozİdi (II-188), geZİdi (II-188), adİresTe (IV-55), hepİsİni (XV-8);³³⁰ **Bingöl:** tİren (II-A-97), ĥİriz (II-C-

³¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 10.

³¹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 4.

³²⁰ CAFEROĞLU, *AIAD*, 108.

³²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 37; BURAN, a. g. e., 29.

³²² TOSUN, a. g. e., 45.

³²³ ÖZMEN, a. g. e., 32.

³²⁴ ÖZER, a. g. e., 32.

³²⁵ ACAR, a. g. e., 27.

³²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 61.

³²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 82.

³²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 37; BURAN, a. g. e., 29.

³²⁹ SAĞIR, a. g. e., 30.

³³⁰ TOSUN, a. g. e., 45.

114), defin (II-C-60), pılan (I-B-117), tıran (VIII-21);³³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** zabağınan (45-11).³³²

Van yöresi Küresinli ağzında, görülen geçmiş zaman ve hikaye birleşik çekimi eklerindeki ünlü, sistemli bir şekilde kısa söylenmektedir.

Van: içerdile (34-82), oTladırdile (35-27), tuhördüla (41-89), giyerdile (48-242), ohördila (48-242), giTTile (51-7).³³³

Erzincan, Diyarbakır, Gümüşhane ve Bayburt yöresi ağızlarında, sözcük sonundaki üçüncü teklik kişi iyelik, tamlama ve belirtme eklerinde, yanlarında sıızıcı ünsüz varsa kısalma görülür. Ayrıca Bingöl ağzında sözcük sonundaki düz-dar ünlüler de kısa telaffuz edilmektedir.

Erzincan: ayağı, biri, arabayı, gapıyı, onü da, bunü da, suyu aç-;³³⁴ **Bingöl:** hacı (I-109), dediği (I-171), hanı (VIII-B-146), yanı (X-11);³³⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** seniğ (4-37), zamanının (5-2), sahanın (7-10), kocasının (29-41);³³⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** arabayı (69-120), zamanım (32-22), vâlinin (8-23), benim (69-213).³³⁷

Tunceli yöresinin bazı alt ağızlarında gelecek zaman ekinin ilk ünlüsü düşmeye yaklaşarak kısa bir ünlüye dönüşür. Bu durumda düz-geniş ünlünün daralmaya uğraması da söz konusudur.

Tunceli: alıcam (XXXIV-4. mani), gelicek (XL-19), olıcağ (XL-164).³³⁸

2.5. ARA ÜNLÜLERİN DURUMU

Doğu Anadolu ağızlarında çok yaygın kullanılan ara ünlüler çeşitli nedenlere bağlı olarak meydana gelirler. Kalınlık-incelik uyumundan, kelime sonundaki i'leşmeden, bazı ünsüzlerin inceltici, kalınlaştırıcı, yuvarlaklaştırıcı ya da daraltıcı etkisinden, ölçünlü dile rağmen eski şekillerin korunma sına direnmeden ve bölgede konuşulan diğer dillerle ve ya Arapça ve Farsça ile olan alış veriştikten kaynaklanan ara ünlüler bazı durumlarda bölgemiz ağızları için karakteristik bir özelliktedirler.

Bilindiği gibi gerileyici benzeşme yoluyla oluşan ünlü incelmeleri, bölgemiz ağızları için karakteristikdir. Pek çok örnekte ve bölgenin genelinde incelmeye kesinleştiği halde, bazı örneklerde ve bazı yörelerde bu değişimin ara merhalesini oluşturan, ünlüsü yarı incelmiş biçimlere rastlanmaktadır. Yarı ince veya yarı kalın ünlüler daha çok eklerde görülmekte, bölgenin genelinde sürekli kalın ya da sürekli

³³¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 32; ÖZER, a. g. e., 31.

³³² ACAR, a. g. e., 27.

³³³ GÖKÇUR, a. g. e., 11.

³³⁴ SAĞIR, a. g. e., 30.

³³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 32.

³³⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 36.

³³⁷ ACAR, a. g. e., 27.

³³⁸ TOSUN, a. g. e., 45-46.

ince olarak tek şekilli kullanılan ekler ölçünlü dil, Azerbaycan Türkçesi ve diğer ağızların etkisiyle genel eğilimin dışına çıkarak, birbirlerinin kalın-ince karşılıkları olan iki temel ünlü arasında kalan bir ünlüye dönüşmektedirler. Bölgedeki Terekeme ağızlarında $a > á$, Yerli Türkmen ağızlarında ise $o > ó$, $e > é$, $i > í$, $ö > ó$, $ü > ú$ değişimleri yaygındır. Bu ara ünlüler, Azeri ve Terekeme ağızları ile bunlarla iç içe olan yerli ağızlarda, kalın ünlülerin yarı incelenmesi ile ortaya çıkarken, Yerli Türkmen ağızları ve iki dilli yöre ağızlarında çoğunlukla ince ünlülerin yarı kalınlaşması ile oluşurlar. Ara ünlülerin meydana gelmesinde ünsüzlerin inceltici ve kalınlaştırıcı etkileri olmakla birlikte, bölgedeki genel eğilimler ve konuşulan ikinci dillerin de rolleri vardır.

Kars: biráz (42-75), gáhve (81-74), kúpe (44-61), günüz (45-161), dúğúne (48-56);³³⁹ **Erzurum:** töhmáh (14.013.03-163), düzmáh (14.013.03-165), aldílár (05.052.01-131), íssi, sícah;³⁴⁰ **Erzincan:** annámam (1.9-1), vurdím (1.1-54), ayíp (2.5-45), borí (5.4-18), ğapí (5.4-18), doĥdór (2.14-208);³⁴¹ **Van:** emír (3-31), otír (48-144), izínsíz (52-164), úzüm (35-59), úsTün (1-73);³⁴² **Tunceli:** nencá (II-93), áyaĥ (III-15), senín (I-12), nedúr (II-108), cúmörtesi (I-29), dóni (XXIV-137), óküz (XXI-12);³⁴³ **Bitlis:** şartdar (1-18), herálda (1-1), táhsil (1-237), kór (2-183), óyun (öğün) (1-6);³⁴⁴ **Elazığ:** kölgáya (XXXIX-4), ğáli (XXIV-10), nahyeydí (XXVI-2), dónalar (II-5), ğóynı (XXIX-58);³⁴⁵ **Muş:** içán “içine” (I-5), ölecáh “ölecek” (I-25), álma “elma” (IIIX), derkán “derken” (III-2), karşıye “karşıya” (XX-72);³⁴⁶ **Bingöl:** ábáyi (abayı) (IV-B-38), háleb (I-150), göturırken (II-B-88), deldí (I-15), bínğolda (II-A-78), gólleri (VII-A-5);³⁴⁷ **Diyanbakır:** átráfına (XIV-10), áyaĥta (IX-28), bábábár VIII-48), annendir (XXVII-22), gór (mezar) (LXIV-12);³⁴⁸ **Urfa:** kádar (4-10), máĥle (33-25), bíz (11-15), evleri (14-40), kór (3-200);³⁴⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** çoráp (7-13), arpáyi (3-3), baĥtı (13-13), óteki (20-2), ondórt (6-2);³⁵⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** gándünü (15-1), gáldi (16-8), yengá (69-105), çöldá (17-16), tókár (46-48);³⁵¹ **Ağrı:** sonrâ, áşiret, ácayip.³⁵²

Yarı dar ünlüler genellikle geniş ünlülerin, y ünsüzünün daraltıcı etkisiyle yarı daralması sonucunda ortaya çıkarlar. Daralma diğer Anadolu ağızlarında büyük ölçüde tamamlandığı halde, bölgemiz ağızlarında yarım kalmış biçimler yaygındır. Bu ünlülerin bölgeye özgü bir biçimi de dar- yuvarlak ünlülerin yarı genişlemesi ile oluşmaktadır. Özellikle bölgenin iki dilli yerli ağızlarında u ve ü ünlüleri biraz genişleyerek o-u arası bir ünlüye dönüşürler. Dönüşümün en önemli nedeni bu ağızları konuşanların kullandıkları diğer dildir. Bölgedeki yerli dillerde (Kürtçe ve

³³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 84-88.

³⁴⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 73-78.

³⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 19, 21-24.

³⁴² GÖKÇUR, a. g. e., 7-9.

³⁴³ TOSUN, a. g. e., 31, 34, 36.

³⁴⁴ GÖNEN, a. g. e., 12, 13.

³⁴⁵ BURAN, a. g. e., 21, 22, 23.

³⁴⁶ ÖZMEN, a. g. e., 26-27.

³⁴⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 24, 26, 27.

³⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 3-4.

³⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 13, 14, 15.

³⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30, 31, 32.

³⁵¹ ACAR, a. g. e., 13, 15.

³⁵² KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

Zazaca) ü sesi hiç yok, u ise seyrek. Ana dilleri bu dillerden biri olan yöre ağızlarında, ü ve u sesleri konuşma organlerine yabancı olduğundan, böyle bir değişime uğramaktadır. Özellikle é ve ó ara ünlüleri eski şekillerin bir devamı olarak da bölgede görülmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: bahçeye (82-44), demiye (9-23), nêrden (82-4), hêç (1-30), vèran (viran) (82-223), bêçara (74-4);³⁵³ **Erzurum:** év, èlli, èsir, gêtür-, èl, èt-, dè-, atmêş;³⁵⁴ **Erzincan:** barêşdêyse (1.26-10), èylik (2.45-94), èhdimal (5.4-1), hêş (7.6-1), gèy- (1.1-59);³⁵⁵ **Van:** şofêr (23-69), èlese (17-104), çêşme (8-8), şêytan (17-103);³⁵⁶ **Tunceli:** èle (I-47), bèle (II-2), ète (IV-47), bêş (I-7), vèrdiler (I-2);³⁵⁷ **Bitlis:** èhdiyaci (25-273), şède (1-1), bèle (1-1), hêsabi (1-15), kêfine (2-87);³⁵⁸ **Elazığ:** èlça (XXVI-6), gêtmiş (I-1), èyi (XLIX-7), gelêr (XLVII-57), k f (XLVI-97);³⁵⁹ **Muş:** hêç “hiç” (X-23), gêtmiş “gitmiş” (XVI-7); fèlan “filan”(XIX-2);³⁶⁰ **Bingöl:** anèsi (II-A-25), yèra (V-27), pèrişan (III-A-53), bèla (VII-A-2), dèdî (XI-C-8), ètTî (XI-B-26);³⁶¹ **Diyarbakır:** bèle (I-9), bêş (IV-119), èrken (XXXIII-15), èvle (XXXIV-42), èyi (I-131);³⁶² **Urfa:** gèderdım (3-155), bèsli (25-15), şèlere (3-50), bèle (18-85), nêrdese (19-25);³⁶³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bêş (1-3), èle (1-22), yèr (13-11), èhtiyatlıg (16-1), yèniler (9-99);³⁶⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** aşşagâ (28-9), ènacağam (63-33), èyce (57-146), pèşime (13-16), şèhèt (7-20);³⁶⁵ **Ağrı:** èlçi, èhtiyar, bèle, gêt-, hêşbişe.³⁶⁶

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında dudak ünsüzlerinin yanlarındaki düz geniş ünlüyü yuvarlaklaştırma etkisi ile özellikle kelimelerin ilk hecelerinde a > o, e > ö değişimlerine rastlanır. Bölgedeki diğer ağızlarda bu değişimin henüz tamamlanmadığı ve yarı yuvarlak ara ünlülerin ortaya çıktığı görülür. Bölge ağızlarında, ölçünlü dile rağmen, EAT’de sürekli yuvarlak ünlülü olan eklerde, düzlük- yuvarlaklık uyumuna uymama konusunda bir direnç söz konusudur. Ölçünlü dilin yoğun etkisi sonucunda, dar ünlülü bu eklerde bir yarım düzleşme olduğu ve ı-u, i-ü arası yarı yuvarlak ünlülerin yaygınlık kazandığı saptanmıştır. Bölgedeki bazı yörelerde bu ekler sürekli yuvarlak ünlü ile kullanılmakta, Eski Anadolu Türkçesinden beri süregelen yuvarlaklık, karakteristik bir özellik olarak korunmaktadır.

³⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 93-94.

³⁵⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 76.

³⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 62-63.

³⁵⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 6-37.

³⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 32.

³⁵⁸ GÖNEN, a. g. e., 12.

³⁵⁹ BURAN, a. g. e., 22.

³⁶⁰ ÖZMEN, a. g. e., 27.

³⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 25.

³⁶² ERTEN, a. g. e., 3.

³⁶³ ÖZÇELİK, a. g. e., 13.

³⁶⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30.

³⁶⁵ ACAR, a. g. e., 21-22.

³⁶⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

Kars: bİlene (5-26), oldu kİ(82-156), bunİ(81-71), isdolİ(81-83), vle (18-28);³⁶⁷ **Erzurum:** çâĥ (05.028.01-16), ândan (09.000.01-95), bâş (09.052.01-52), cİmhur (03.000.01-87), olmiş (06.008.01-19);³⁶⁸ **Erzincan:** sökdİ(2.4-36), yüzİne (1.1-20), küçcİk, gendİ(4.11-33), vurmİşlar;³⁶⁹ **Van:** towôĥ (37-15);³⁷⁰ **Tunceli:** d vrüsi (IV-162), , ölmİşidi (ölmüşüydü) (I-24), ĩĥün (I-209);³⁷¹ **Elazığ:** vâr (XXIV-8), bâskel (XXVI-1), sêler (söyler) (XLVIII-12);³⁷² **Muş:** salatalİĥ “salatalık” (XIII-2), yendİrir “indirir” (XIX-9), öldİĥĥ “öldürür” (XXII-7), yükİ“yükü” (XXVII-12);³⁷³ **Bingöl:** tâm (I-132), vâde (IX-A-5), vlaye (III-A-44), v rdek (XII-14);³⁷⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** b yle (39-119), b lük (18-4), b yüyur (44-11), bİ (26-10), bİnar (34-20), zİrmayı (46-37);³⁷⁵ **Ağrı:** d vir, ĩĥün, evİm.³⁷⁶

2.6. AYINLI ÜNLÜLERİN DURUMU

Sözcük başında ünsüzlük veya kapanma ünsüzü olarak tanımlanan, ünlülerin bir çatlama ile çıkarıldıkları durum, Türkiye Türkçesinde pek görülmeyen, fakat bazı dillerde yaygın olan bir özelliktir. Türkçede kelime başında bazı dilcilere göre ünsüz türemesi, bazılarına göre ise ünsüz düşmesi olarak görülen kelime başlarındaki y’lerin durumunu ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen kelime başı bazı ünsüz türemelerini belki de bu bağlamda ele almak gerekmektedir. Çünkü kelime başı ünsüzlük olayının en tipik örneklerinden olan Arapçadaki ayın ünsüzü Arapçada ünlüye eklenen bir ses biçimindeyken, Türkmencede yumuşak g (ğ) olarak okunmakta ve söylenmektedir. Türkmencedeki değişimin nedeni aslında ayının Türkçeye yabancı olmasından kaynaklanır. Zaten Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi yazı dilleri ile Kuzey ve Batı Anadolu ağızlarında da ayınlı alınma kelimelerdeki çatlama sesi silinmiş, bu tür kelimeler tamamen Türkçe söyleyişe uydurulmuştur. Buna rağmen günümüzde Arapçanın etkisini yoğun olarak hisseden ve Ana dilleri Arapça olan yöre ağızlarında ayınlı ünlülere yaygın olarak rastlanmaktadır. Ayınlı telaffuz Doğu Anadolu’nun güney yöreleri ile Güneydoğu Anadolu ağızlarında Türkçe kelimeleri bile etkisi altına almış durumdadır.

Urfa: cım‘a (24-85), be‘zısı (4-25), ‘elemetİ (27-10), ‘ecebe (36-30), ‘ilaç (6-20), ze‘if (10-35), ‘izzet (33-195), ‘umre (7-35).³⁷⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ‘aklı (4-31), cım‘at (1-10), ‘emim (6-9), du‘e (10-24), ‘icab (12-40), şö‘be (10-45);³⁷⁸

³⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 89, 91, 92.

³⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 73-78.

³⁶⁹ SAĞIR, a. g. e., 21-23.

³⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 34.

³⁷¹ TOSUN, a. g. e., 33, 35.

³⁷² BURAN, a. g. e., 21, 22, 23.

³⁷³ ÖZMEN, a. g. e., 27.

³⁷⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 24, 26.

³⁷⁵ ACAR, a. g. e., 19.

³⁷⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³⁷⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 15.

³⁷⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30, 31, 32.

Gaziantep, Kahramanmaraş, Urfa, Diyarbakır, Şırnak, Batman, Hakkari, Bitlis ve Siirt'te etkili olan ayınlı ünlüler, Van, Muş ve Bingöl'de biraz daha seyrekleşerek, bölgenin kuzey ve batısına doğru gidildikçe tamamen yok olmakta, buralarda özellikle kelime içindeki hemze ve ayının yerine bir ünsüz (genellikle y veya h) türemekte ya da bu sesleri karşılayan ünlüler düşürülmektedir.

Erzurum: sahat, taham, şefehet, mayış, duwa, suwal, cemat, inşat, möracat, sadet, müsede, mamele, mavin, mayene,³⁷⁹ **Ağrı:** duva, sahat.³⁸⁰

2.7. ÜNLÜ UYUMLARI

Ünlü uyumu, bir kelimedeki ünlülerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uyması hadisesidir. Türkçede hem köklerde hem de kök ve ekler arasında, bir kelimenin bütün ünlüleri birbirine benzerler. Bir kelimenin ilk hecesindeki ünlünün vasıfları nasılsa, ondan sonraki hecelerin ünlülerinin vasıfları da aynı olur.

Türkçe kelimelerde göze çarpan ünlü uygunluğu kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından olmak üzere iki nokta etrafında toplanır. Türkçe ilk yazılı örneklerinden beri özellikle “büyük ünlü uyumu” dediğimiz kalınlık-incelik uyumuna sıkı sıkıya bağlı kalarak, bu uyumu günümüze kadar devam ettirmiştir.

Yöremiz ağızları bu uyumlara özellikle köklerde bağlı kalırken, bazı yapımlar ve çekim eklerinde kuralların dışına çıkmaktadırlar. Buna rağmen yabancı kökenli olup da yazı dilinde uyumların dışında kalan pek çok kelime bu ağızlarda uyuma girer. Yine Türkçe olup da yazı dilinde büyük ünlü uyumuna uymayan kelimeler asli şekillerine yakın kullanılmakta ve uyuma uymaktadırlar.

Türkçedeki iki farklı ünlü uyumu dışında, bölgemizde bu iki uyum kadar kurallaşmış olmamakla birlikte genişlik-darlık uyumu da söz konusudur. Özellikle kelime köklerindeki, ölçünlü dil ve Batı Anadolu ile Rumeli ağızlarında, ilk hecesi geniş ünlülü olan eski biçimler daralmışken, bölgemiz ağızlarında ısrarla korunmaktadır. Yine kelime köklerinde geniş ünlülerin yarı daralması ve dar ünlülerin yarı genişlemesi ile ünlüler darlık-genişlik bakımından birbirlerine yaklaştırılmaktadırlar. GEMALMAZ'ın Azeri Türkçesi'nde tespit ettiği dar ünlülerin biraz geniş, geniş ünlülerin biraz dar telaffuz edildiği³⁸¹ durumu bölgemiz ağızları için de geçerlidir ve bu yolla, sınırlı ölçüde bir genişlik-darlık uyumu ortaya çıkmaktadır.

2.7.1. Kalınlık – İncelik Uyumu

Kalınlık-incelik uyumu bir kelimedeki ünlülerin kalınlık-incelik bakımından birbirine uygun olmasıdır. Türkçede, bir kelimedeki ünlülerin hepsi ya kalın ya da ince olur. Kelime köklerinde ilk hece kalın ünlülü ise diğer hecelerdeki ünlüler de kalın, ilk hece ince ünlülü ise ondan sonraki heceler de ince ünlü taşırlar. Bu nedenle kök halindeki kelimelerin kalın ya da ince ünlülü olarak tek şekilleri vardır. Fakat eklerin hem kalın hem de ince şekilleri olmak üzere en az iki biçimleri vardır. Kalın

³⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 120-123.

³⁸⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

³⁸¹ GEMALMAZ, Efrasiyap, *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum, 1986, X111.

ünlülü kelimeler kalın ekleri, ince ünlülü kelimeler ince ekleri olarak büyük ünlü uyumuna uygun bir biçimde yapılırlar.

Doğu Anadolu ağızlarının bu uyumla ilgili tutumu oldukça karışık bir durum arz etmektedir. Yabancı kelimelerde ölçünlü dile göre daha kararlı görünürken, özellikle ünlü ile biten Türkçe kelimelerde (i'leşme nedeniyle) ve eklerde oldukça kararsız davranmaktadır. Kelime yapımında ve çekimlerinde, bölgedeki Azeri ve Türkmen ağızlarında daha sağlam olan kalınlık-incelik uyumu diğer yörelerde (Yerli ağızlarda) pek yoktur. Özellikle çekim ekleri bu kuralın dışında kalarak sözcüklere getirilirler. Yerli ağızlarda çoğu ek tek şekilli olarak, her zaman kalın ya da ince ünlü ile kullanıldığından, benzeştirme nedeniyle ünlü inceliği bölgede karakteristik, genel bir ses hadisesi haline geldiğinden, kelime sonundaki ünlünün genel bir eğilimle i'leşmesinden ve art ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisinden dolayı kelime kökleri ile ekler arasındaki uyum oldukça sarsılmaktadır.

Doğu Anadolu Azeri ağızlarında çok, Terekeme ve yerli Türkmen ağızlarında nispeten sağlam olan kalınlık-incelik uyumu bölgenin diğer ağızlarında yukarıdaki nedenlere bağlı olarak zayıflamıştır. Hatta gövde kelimeler ve çekimli biçimler bu uyuma neredeyse hiç uymamaktadır. Kelime köklerinde, ünlü benzeştirmeleri ve ünsüzlerin ünlüleri etkilemeleri sonucunda ortaya çıkan bazı uyumsuz durumlar dışında kalınlık-incelik uyumu sağlamdır. Bu uyum bakımından bölge ağızlarının Türkçe ve ödünç kelimelere, kök ve gövdelere, çekimli biçimlere karşı tutumunu ayrı ayrı ele alarak şu alt başlıklar altında değerlendirmek gerekmektedir:

2.7.1.1. Türkçe Kelimelerde

Çok geniş bir alanı kapsayan araştırma bölgemizde kalınlık-incelik uyumunun Türkçe sözcüklerde, ünsüzle biten köklerde sağlam, ünlü ile biten kök ve gövdelerle çekimli şekillerde oldukça zayıfladığı görülmektedir. Bölge ağızları üzerine yapılmış çalışmalar ve bölgeden derlenmiş metinler incelendiğinde, genel anlamda, kalınlık-incelik uyumunun pek sağlam olmadığı görülür. Özellikle Doğu Anadolu yerli ağızlarında bazı eklerin sürekli kalın ünlü ile kullanılması ve son hece ünlülerinin inceliğe temayülü göstermesi kalınlık-incelik uyumuna aykırılığı arttırmaktadır. Azerbaycan Türkçesi ağızları ile benzerlik gösteren bölgemiz Terekeme ve Azeri ağızları ile bu ağızların etkisi altında olan yöre ağızlarında uyumun daha sağlam olduğu görülmektedir.

Yazı dilinde zaman içinde bu uyumun dışına çıkmış bazı Türkçe kelimeler, eklerde kalınlık-incelik uyumunu göz ardı eden bölgemiz ağızlarında, eski biçimlerini koruyarak uyuma dahil olmaktadır.

Kars: anı (46-25), alma (49-112);³⁸² **Erzurum:** kardeş (01 123 01-10), alma;³⁸³ **Elazığ:** alma (XXIII-53), ana, gardaş (III-8);³⁸⁴ **Tunceli:** gardaş “kardeş” (I-169), alma;³⁸⁵ **Erzincan:** garyaş (2.32.60), garyndaş (7.5.27), alma (6.2-30);³⁸⁶ **Bitlis:**

³⁸² ERCİLASUN, a. g. e., 66.

³⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C. 132, II. C., 33.

³⁸⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 43; BURAN, a. g. e., 32.

³⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 51.

³⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 54.

almayı (elmayı) (1-129);³⁸⁷ **Bingöl:** Kardeş (II-A-1), alma, kardeş (III-14);³⁸⁸ **Urfa:** hanķı (12-20), hanı (23-80), hanķısınan (18-50), alma (34-20);³⁸⁹ **Dişarbakır:** alma, ana, kardeş;³⁹⁰ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** aná (1-1);³⁹¹ **Artvin-Ardanuç:** ana (VII-215), alma (1-13).³⁹²

2.7.1.2. Ödünç Kelimelerde

Türkçenin çeşitli dönemlerde bazı dillerden oldukça etkilendiğı ve bu dillerden fazla sayıda ödünç kelime aldığı bilinmektedir. Günümüzde ölçünlü dilde hâlâ kullanılmakta olan bu ödünç kelimelere yöremiz ağızlarında da rastlanmaktadır. Daha çok Arapça ve Farsça'dan alınmış bu kelimelerin bazıları yazı dilimize girmemiş, Azerbaycan Türkçesi yazı dili ve ağızlarında kullanılmakta olan kelimelerdir. Bölge ağızlarında bu kelimeler ünlü uyumunun kuvvetli etkisinde kalarak çoğunlukla gerileyici, bazen de ilerleyici benzeştirme yoluyla büyük ölçüde uyuma girmişlerdir.

Bölgemizde büyük bir yekûn oluşturan Arapça ve Farsçadan alınmış kelimeler, bugün Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun dışında kalırken bu kelimelerin çoğı bölge ağızlarında kalınlık-incelik uyumlarına uydurulmuştur. Uyumun gerileyici, ilerleyici ve ilerleyici-gerileyici benzeştirmeler yoluyla sağılandığı inceleme bölgemiz ağızlarında bazen bu uyum yarım kalmakta, bazen de çekim sırasında her iki ünlünün değıştiğı görölmektedir. Bölgede, kalınlık-incelik uyumu alınma kelimeleri oldukça etkilerken, düzlük-yuvarlaklık uyumunun bu kelimeler üzerinde hiçbir etkisi olmamaktadır.

Tunceli: hençeri “hançeri” (XL-51), enterisi “entarisi” (XXVIII-107), elem “âlem” (XXIV-244);³⁹³ **Bingöl:** nifis (IX-A-2), insen (insan (VIII-B-46), mehemeT (I-A-15);³⁹⁴ **Urfa:** zehre (zahire) (19-1), ze ‘if (10-35), feķir (33-5), helep (26-15);³⁹⁵ **Dişarbakır:** ataş (II-87), eşref (eşraf) (XLIII-61), şevteli (XI-3), tene (dane) (XXXIV-20);³⁹⁶ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** cevehir (3-4), ceze (16-16), süküt (22-20), tene (12-20);³⁹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** ecele (2-38), heberim (31-17), ehmedi (38-8), selemete (7-19), şöbe (34-2);³⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** ezen, enteri, kala, heber (I-53), mezerde (VIII-1), dekke (VIII-47);³⁹⁹ **Ağrı:** rehmet, enteb, şeste, şehve, mehelle, söhbet, şezete, ;⁴⁰⁰

Doğı Anadolu ağızlarında, uyuma uymayan alınma kelimelerdeki ünlülerden biri diğeri (diğeri) benzetilerek ünlü benzeştirmeleri yoluyla bu kelimeler

³⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 20.

³⁸⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 36; ÖZER, a. g. e., 36.

³⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 20, 36.

³⁹⁰ ERTEN, a. g. e., 147, 148, 161.

³⁹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

³⁹² ÖZKAN, a. g. e., 6.

³⁹³ TOSUN, a. g. e., 50-51.

³⁹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 35; ÖZER, a. g. e., 35.

³⁹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 20.

³⁹⁶ ERTEN, a. g. e., s. 21.

³⁹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

³⁹⁸ ACAR, a. g. e., 42-43.

³⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁰⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

Türkçenin yapısına uygun hale getirilmektedir. Doğu Anadolu ağızlarına özgü, bu ağızları Azeri sahası ağızlarına yaklaştıran benzeştirmeler genellikle şu şekillerde meydana gelmektedir:

2.7.1.2.1. İlerleyici Benzeştirme

Bir sonraki hecede bulunan ünlüyü bir önceki hecelerin ünlüsüne benzetmektir. Bu tür benzeştirme ile alınma kelimelerin kalınlık-incelik uyumuna sokulması Orta ve Batı Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliği olmakla birlikte bölgemiz ağızlarında da epeyce örneği görülen bir durumdur. Bölgede, bazı bakımlardan Orta Anadolu ağızlarıyla ortaklaşan yerli Türkmen ağızlarında ve Batı Anadoluyla sınırı olan geçiş yörelerinde daha sık görülse de, Bölgemiz ağızlarındaki benzeşmenin genellikle ünlü incilmesi yönünde gerçekleşmesi, bölgemizi bu kelimeleri kalınlaşma yönünde bir gelişmeye tabi tutan Orta ve Batı Anadolu ağızlarından ayırmaktadır.

Hanak Türkmenleri (ve diğer yerli Türkmen) ağızlarında, bölgenin diğer ağızlarından farklı olarak, ilerleyici benzeştirme ile meydana gelen ünlü uyumu hem incelleme, hem kalınlaşma yönünde daha yaygındır.

Kars, Ardahan, Iğdır: cahal (42-28), satan (45-53), ataş (45-62), mezer (45-146), ezen (49-118), isgen (75-139);⁴⁰¹ **Erzurum:** ahrat (03 032 04-9), kasavat (03 032 04-137), kayfa (03 024 04-100), mayana (03 032 04-36), ceze (03 015 03-30);⁴⁰² **Elazığ:** fiyet (190-XXXVIII-25), mereh (186-L-1), habar (205-LVI-12), ataş (148-XXXIII-29), ezen (74-XI-33), tana (XXIV-8);⁴⁰³ **Tunceli:** sahaPlı⁹“sahipli” (XL-22), santım “santim” (XLI-10), helleK “helak” (XIV-26), tüKende “dükkânda” (IV-2), mezele “mezara” (XLIII-52);⁴⁰⁴ **Van:** yazıhâna (1-22), mere (29-158), bahça (2-16), zatan (20-40), haraba (41-49), sahap (7-134);⁴⁰⁵ **Erzincan:** âdat (1.15-33), seyver (3.38-86), merhebe (4.12-1), mezer (5.3-54), sahap (2.3-33), cahal (4.22-18);⁴⁰⁶ **Bitlis:** ataş (1-48), camıda (23-96), bahça (6-27), sahap (3-3), eşyeleri (2-66);⁴⁰⁷ **Bingöl:** insen (VIII-B-46), ileci (VIII-C-5), namharam (II-A-57), zatan (II-C-106), mezre (XII-B-41);⁴⁰⁸ **Diyarbakır:** bahçaya (VI-26), camhâna (XLIII-5), fakır (XXII-63), zalım (III-25), eşref (XLIII-61);⁴⁰⁹ **Urfa:** dermene (derman) (35-70), eses (5-10), ataş (3-80), zatan (6-1), yanı (1-90);⁴¹⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** akrab (13-134), arâzı (33-8), cânıda (28-6), zatan (33-22);⁴¹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** vahıt (1-17), habar (55-2), sayasında (6-16), erzürüm (64-1), süfde (39-106);⁴¹² **Artvin-Ardanuç:** ezen, vahıt, kala, mezer (8-1), habar (I-53);⁴¹³ **Ağrı:** zalım, birez, kirez.⁴¹⁴

⁴⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 67.

⁴⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 105.

⁴⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

⁴⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 51.

⁴⁰⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 12.

⁴⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 34-35.

⁴⁰⁷ GÖNEN, a. g. e., 16.

⁴⁰⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 35; ÖZER, a. g. e., 35.

⁴⁰⁹ ERTEN, a. g. e., 20.

⁴¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 21.

⁴¹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 37.

⁴¹² ACAR, a. g. e., 42-43.

⁴¹³ ÖZKAN, a. g. e., 6.

2.7.1.2.2. Gerileyici Benzeştirme

Bir önceki hecenin ünlüsünün, bir sonraki hecenin ünlüsüne benzemesidir. Bölgemizde, yerli Türkmen ağızları hariç tutulursa gerileyici benzeştirme ile ortaya çıkan ünlü uyumu ilerleyici benzeştirmeye göre çok daha yaygındır.⁴¹⁵ Bölge ağızlarının ayırıcı özelliklerinden birini oluşturan bu durum da genellikle ünlü incilmesi yönünde ve a > e değişmesi biçiminde meydana gelmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ve ona bağlı bütün ağızlarda karakteristiktir. Bu nedenle bölgede konuşulan, başta Azeri ve Terekeme ağızları olmak üzere, bütün ağızlar Azerbaycan Türkçesi yazı diliyle örtüşmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: ecele (1-63), ğehveci (5-6), teze (41-2), hesret (82-225), esger (87-7), salam (61-10), bambayaz (45-185);⁴¹⁶ **Erzurum:** ğesevet (03 032 04-137), ğehve (03 024 04-100), heber, bayaz, devam;⁴¹⁷ **Elazığ:** dafa (197-LIV-10), devet (SYA.-136-XIX-10), edet (SYA.-XLIII-18), tene (139-II-10), teze (61-VIII-4);⁴¹⁸ **Tunceli:** hençer “hancer” (XL-51), teKip “takip” (XL-242), heKerete “hakarete” (XL-186), ecele “acele” (XXX-27), tene “tane” (XI-1);⁴¹⁹ **Van:** ädet (36-81), heber (17-59), tene (40-61), navroz (48-70), möhöbbet (44-94);⁴²⁰ **Erzincan:** tene (1.1-45), zehmet (1.16-16), mehle (1.18-87), esger (2.33-10), hareket (5.19-6), teze (6.2-11);⁴²¹ **Bitlis:** tene (25-18), esgeri (7-78), ehmed (7-21), ecele (1-249), eziz (11-68), camal (7-66);⁴²² **Bingöl:** hezine (III-78), nesip (X-A-130), tene (X-A-164), herem (harem) (II-C-33);⁴²³ **Dişarbakır:** babal (vebal) (XLI-5), ‘ebdes (XXXII-78), tene (XXXIV-20), heber (V-34);⁴²⁴ **Urfa:** tebi (4-15), helep (26-15), helil (3-290), rehmete (5-10), hebere (21-10);⁴²⁵ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** asbabını (19-13), bayaz (32-35), bağçalar (13-6);⁴²⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** ecele (2-38), heberim (31-17), dene (9-13), nufus (57-141), şöbe (34-3);⁴²⁷ **Artvin-Ardanuç:** vesiyet, heber (I-53);⁴²⁸ **Ağrı:** heber, hareket, mehelle, söhbet, gezete.⁴²⁹

2.7.1.2.3. İlerleyici-Gerileyici Benzeştirme

En az üç heceli kelimelerde, başta ve sondaki benzer ünlüler, farklı ara hece ünlülerini etkileyerek kendilerine benzetirler. Bu tür benzeştirme ile uyumun sağlanması bütün bölge ağızlarında seyrek olarak görölmektedir.

⁴¹⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

⁴¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 66.

⁴¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 66-67.

⁴¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C. 105, 132.

⁴¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

⁴¹⁹ TOSUN, a. g. e., 51.

⁴²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 11-12.

⁴²¹ SAĞIR, a. g. e., 35-37.

⁴²² GÖNEN, a. g. e., 15.

⁴²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 36; ÖZER, a. g. e., 35-36.

⁴²⁴ ERTEN, a. g. e., 20.

⁴²⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 20.

⁴²⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 37.

⁴²⁷ ACAR, a. g. e., 42-43.

⁴²⁸ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴²⁹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 3; BAYRAM, a. g. e., 71; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

Kars, Ardahan, Iğdır: hikeye (1-92), bereber (14-15), sermiye (61-89), barabar (20-4), salamat (82-66);⁴³⁰ **Erzurum:** bereber, ceneze, heğiget, elelecele, elelede;⁴³¹ **Elazığ:** amanatımı (88-IX-25), nesiyeti (SYA.-XX-5), caphana (XXII-4), barabar (I-12);⁴³² **Tunceli:** barabar “beraber” (IV-156), şehTekerlik “sahtekârlık” (XXIV-82);⁴³³ **Van:** bereber (33-24), enteri (47-98), barabar (18-6), hegiget (40-64), nesiheT (20-142);⁴³⁴ **Erzincan:** ceseret (2.43-10), merdene (2.8-4), selemet (3.17-17), barabar (4.7-24), vasayit (3.5-77), misefir (2.1-12);⁴³⁵ **Bitlis:** emeled (6-24), ziyerete (18-12), ceseret (7-150), bereber (1-123), hengeme (16-120);⁴³⁶ **Bingöl:** mısafırım (XII-B-52);⁴³⁷ **Diyarbakır:** barabar (IV-24), amarat (imaret) (IV-102);⁴³⁸ **Urfa:** dekke (27-1), hekişeten (3-150), amanat (27-35), barabar (24-90);⁴³⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ‘akrıba (akribā) (27-16), barabar (32-28);⁴⁴⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** selemete (7-19), barabar (2-11), misefir (54-3), dinemit (10-45);⁴⁴¹ **Artvin-Ardanuç:** ceneze, enteri, barabar;⁴⁴² **Ağrı:** padişah, değge.⁴⁴³

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi yöre ağızlarında genellikle incelmeye doğru giden bir benzeştirme hâkimdir.

2.7.1.2.4. Kalınlık-İncelik Uyumunun Bozulması

Yöremiz ağızlarında kalınlık-incelik uyumu sağlam bir yapı göstermemekte, yazı dilinde uyuma uyan çoğu kelime bu ağızlarda uyuma girmemektedir. Özellikle eklerde bozulduğu görülen bu uyumu bölgenin fonetik özelliklerine bağlayarak açıklamak çoğu kez mümkündür (bazı çekim eklerinde kalınlaşma ve düzleşip daralma, bazılarında ise incelmeye ve yuvarlaklaşma temayülü, açık son hece ünlüsünün i’leşmesi, bazı ünsüzlerin yanındaki ünlüyü inceltme ve kalınlaştırma özelliği gibi). Fakat kelimenin kökünde ve yapım eklerindeki bazı uyumsuzluklar belli fonetik kurallara dayandırılarak açıklanamamaktadır. Biz bu tür uyumsuzlukların, bölgede konuşulan ikinci bir dilin etkisiyle ortaya çıktığını sanıyoruz.

2.7.1.2.4.1. Uyumun Kelime Köklerinde Bozulması

Doğu Anadolu bölgesi iki dilli yerli ağızlarında kelime köklerinde, art damak ünsüzleri yanındaki kalın ünlülerin incelendiği, Yerli Türkmen ağızlarında ise ön ünlü ve ünsüz barındıran kelimelerde ön ünsüzün arkaya kayarak yanındaki ünlüyü kalınlaştırdığı görülür. Ölçünlü dilde kalınlık-incelik uyumuna uyan bu kelimeler bölgede uyum dışı kalırken, aynı kelimelerde bir ünlü-ünsüz uyumsuzluğu da yaygın

⁴³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 68.

⁴³¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 133-134.

⁴³² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

⁴³³ TOSUN, a. g. e., 51.

⁴³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 12.

⁴³⁵ SAĞIR, a. g. e., 34-37.

⁴³⁶ GÖNEN, a. g. e., 16.

⁴³⁷ ÖZER, a. g. e., 36.

⁴³⁸ ERTEN, a. g. e., 20.

⁴³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 21.

⁴⁴⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 37.

⁴⁴¹ ACAR, a. g. e., 42.

⁴⁴² ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁴³ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

olarak ön plana çıkmaktadır. Yerli ağızlardaki incelmeye bölgeye özgü bir biçimken, kalınlaşma Orta Anadolu ağızlarında karakteristik olan bir özelliktir.

Kars, Ardahan, Iğdır: sarıgamişe (18-5), dışarki (30-8), meşrih (34-42), bıçağı (38-17), heyran (49-134), heyvan (61-114), meymun (69-2); ⁴⁴⁴ **Erzurum:** mayış, atmış, zaman, meğlup, meħbul, dışari, zevalli; ⁴⁴⁵ **Elazığ:** ğarşıya (201-LV-23), çiplah (170-XL-11), sicaħ (65-IX-21), ğerenuħ (145-XXXII-8), hefta (70-X-5), ğasdeyim (224-LXIV—8); ⁴⁴⁶ **Tunceli:** kevaħTa “kavakta” (XIX-21,22), ğerpuz “karpuz” (XXVI-13), ğertal “kartal” (XLII-13), ğare “kara” (II-69); ⁴⁴⁷ **Erzincan:** teraf (1.1-22), emma (1.8-14), heyvan (2.33-10), zarar (2.33-2), heram (1.3-7), heyat (6.7-1); ⁴⁴⁸ **Van:** isiħ (1-84), eyran (34-43), eyaħ (1-80), tendir (35-22); ⁴⁴⁹ **Bitlis:** eħmaħ (13-144), ğerar (25-264), ğeza (15-39), vetandaş (1-60), remezan (7-51), çarşı (14-18); ⁴⁵⁰ **Bingöl:** dışari (I-119), Ğarşı (I-181), taniş (II-A-62), Ğari (II-C-23), baci (I-158); ⁴⁵¹ **Diyarbakır:** sühüliħ (XXIII-12), eyaħ (II-115), yarım (XXXV-3), uyħi (IV-135); ⁴⁵² **Urfa:** eġyare (3-255), ekran (3-255), ifaħ (26-10), çiplah (32-35), serraf (27-1), mesraf (27-50); ⁴⁵³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alti (9-45), bıçaħ (14-1), çalġi (12-22), danişiruh (6-27), dayi (8-53); ⁴⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** heman (29-24), dera (31-16), ğışın (53-9), çilpaġ (29-62), boġde (60-1); ⁴⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** bıçaħ, sicaħ (IV-57), ilari, kuri (VIII-2); ⁴⁵⁶ **Ağrı:** çayir, muhesere, tamam, irmaġ, zaman, yetah, çepa. ⁴⁵⁷

İnceltici ve kalınlaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle bazı ünlüler tür değiştirerek, kalın sıradan ince, ince sıradan kalın sıraya geçerler. Bu deġişim sonucunda uyum dışına çıkan kelimeler bölgenin sadece bazı alt ağızlarında yaygınlık kazanmıştır. Özellikle kalınlaştırıcı ünsüzlerin yol açtığı ve Orta Anadolu ağızlarının genel bir eğilimi olan ünlü uyumsuzluğu, bölgemizde daha çok Yerli Türkmen ağızlarında görülür. bu ağızlar k, ġ, ğ, n, l ünsüzlerinin neden olduğu ünlü kalınlaşması bakımından Orta Anadolu ağızları ile birleşir, çoğunlukla kalınlaşma yarım kalır, ó ve ú yarı kalın ünlüleri ortaya çıkar.

Kars, Ardahan: bèyüġú (42-22), düşdüġ (42-45), óġrediyon (42-51), okúz (42-58), deliġ (42-81), sipar (4-38); ⁴⁵⁸ **Erzurum:** eylul, kilar, meyva, irbıħ; ⁴⁵⁹ **Elazığ:** merduvanın (138-XXVIII-5), ġuzel (46-IIb-31), ġelın (40-II-599, birında (158-XXXVI-1), iları (196-LIV-16); ⁴⁶⁰ **Tunceli:** seKsan “seksen” (XXIV-3). ⁴⁶¹

⁴⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 74-75.

⁴⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 136-138.

⁴⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52.

⁴⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 52.

⁴⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 49, 50.

⁴⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 17.

⁴⁵⁰ GÖNEN, a. g. e., 18.

⁴⁵¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 36, 53.

⁴⁵² ERTEN, a. g. e., 7-8.

⁴⁵³ ÖZÇELİK, a. g. e., 22.

⁴⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

⁴⁵⁵ ACAR, a. g. e., 44-45.

⁴⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁵⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 5, 6, 7.

⁴⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 74-75.

⁴⁵⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 136.

⁴⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52-53.

Erzincan: ipak (4.2-22), oküz (1.16-30), kopeh (3.4-19), böyüh (2.13-35), güçük (2.43-28);⁴⁶² **Bingöl:** tovbe (III-A-5), Kóşkləri (IV-B-7), bingóle (I-51), höKúmat (I-87), túrki (III-C-22);⁴⁶³ **Diýarbakır:** seþap (XLV-38), sinur (sinir) (XXVII-12);⁴⁶⁴ **Urfa:** ekrán (3-255), eýyare (3-255), keyboldılar (6-115), gevad (10-20);⁴⁶⁵ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** göre (1-19), gótirir (2-7), gönderercahtın (4-43);⁴⁶⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** yemağı (67-35), efándi (10-33), heman (29-24);⁴⁶⁷ **Artvin-Ardanuç:** ilari, tikan (IV-44), degirman (X-27);⁴⁶⁸ **Ağrı:** görbiz, gorgü, gordi, kopri.⁴⁶⁹

Doğu Anadolu yerli ağızlarında kelime sonunda karakteristik olan i'leşme sonucunda da ölçünlü dilde uyuma giren, ı ve u ile bitmiş kelimeler uyum dışına çıkarlar.

Kars, Ardahan, Iğdır: guyi (11-11), ğari (12-24), ğuri (15-7), ğomşı (34-18);⁴⁷⁰ **Erzurum:** ayni, ayri, kuzi, kutni, onbaşı, ordi;⁴⁷¹ **Elazığ:** baci (219-LXIII-2), razi (216-LXII-17), hacı (227-LXV-3), yolci (185-L-20);⁴⁷² **Tunceli:** Karşı “karşı (XVI-1), arğı, yazi;⁴⁷³ **Erzincan:** dişari (1.1-21), uşari (4.12-24), aricilik (1.19-24), ğırmızı (2.13-27), ayiymiş;⁴⁷⁴ **Bitlis:** ohi (1-108), karşı (1-24), sari (7-81), ayi (7-21), sali (7-81), alti (2-144);⁴⁷⁵ **Bingöl:** Karşı (I-181), bacim (II-C-10), atmış (altmış) (VI-3), ğali (halı) (VIII-A-13), baci (I-158);⁴⁷⁶ **Diýarbakır:** bori (XXXIV-V), uyhi (IV-135), ‘ayri (VI-61), ohi (XXXVIII-2), ğari (XXIV-92);⁴⁷⁷ **Urfa:** al (1-65), kopardi (6-120), satılı (23-15), sori (1-60), yaptı (4-30);⁴⁷⁸ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** alti (9-45), dayi (8-53), çalğı (12-22);⁴⁷⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** doğri (2-24), bedonuni (40-4), kuruşı (13-79);⁴⁸⁰ **Artvin-Ardanuç:** kuri (8-2);⁴⁸¹ **Ağrı:** hamurli, alduğı, oldi, ğapi, ğari, ğapi, dorğı.⁴⁸²

Yapı ve ses özellikleri bakımından kalınlık-incelik uyumuna uygun olan ödünç kelimeler yöre ağızlarında çoğunlukla uyuma girmezler. Bu tür kelimelerin

⁴⁶¹ TOSUN, a. g. e., 52.

⁴⁶² SAĞIR, a. g. e., 41-42.

⁴⁶³ KÜÇÜKER, a. g. e., 54, 55, 56.

⁴⁶⁴ ERTEN, a. g. e., 20.

⁴⁶⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 22.

⁴⁶⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

⁴⁶⁷ ACAR, a. g. e., 44.

⁴⁶⁸ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁶⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6, 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

⁴⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

⁴⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., III. C., 33, 149, 248.

⁴⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42-51.

⁴⁷³ TOSUN, a. g. e., 52; TOSUN, “Pertek Yöresi Dil Özellikleri ve Türkçe” *Dil Karşısında Dil-Örneklerle Karşılaştırmalı Dil Bilim*, YYÜ yay., Van-2008, 126-186.

⁴⁷⁴ SAĞIR, a. g. e., 42.

⁴⁷⁵ GÖNEN, a. g. e., 18-19.

⁴⁷⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 53.

⁴⁷⁷ ERTEN, a. g. e., 21.

⁴⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁴⁷⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

⁴⁸⁰ ACAR, a. g. e., 46.

⁴⁸¹ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁸² TURHAN, a. g. e., 23; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TANRIVERDİ, a. g. e., 80; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

uyuma girmemesi genellikle kalınlaştırıcı ve inceltici ünsüzlerden kaynaklanmaktadır. Bölgemizde aslında kalınlık-incelik uyumuna uymayan ve şu anda da uyumsuz şekilleriyle ağızlara yerleşmiş kelimeler seyrek olarak kullanılmaktadır.

Kars: sipar (4-38), hafız (9-39), ğame (11-61), ersa (61-135), iras (16-22), irahatdad (82-28);⁴⁸³ **Erzurum:** hafız, kâmiş, mayış, atmiş, piçağ, tamam, ilan, zaman, dişari,⁴⁸⁴ **Tunceli:** esirler “asırlar” (XXIV-10), meğluP “mağlup” (XXVI-32), zerar “zarar” (IV-151), zaman “zaman” (II-185);⁴⁸⁵ **Erzincan:** sicağ (1.26-56), piçağ (2.42-2), üşağımış (3.34-37), üyan- (6.11-204);⁴⁸⁶ **Bitlis:** heyat (25-156), tamam (4-114), hemam (7-132), zaman (7-1), keza (15-39);⁴⁸⁷ **Bingöl:** züngüldağliyem (II-A-120), sehat (II-A-34), cındırme (I-101), mısref (VIII-B- 273), bazi (IX-A-6);⁴⁸⁸ **Diyarbakır:** çiharmağa (I-75), çiril çiplağ (II-116), nasıl (XV-21), piçağ (L-45), sicağ (XXI-12), sücuğ (XV-7);⁴⁸⁹ **Urfa:** rağet (18-95), mesraf (27-50), heyvan (32-10), ifağ (26-10), çiplağ (32-35);⁴⁹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** nasi (7-18), taviye (47-5), tamam (62-10), oyun (39-134), ifacığ (40-20);⁴⁹¹ **Artvin-Ardanuç:** demur (VI-17), kimsa (I-20), avi (ay) (X-10);⁴⁹² **Ağrı:** muhesere, tamam, ırmağ, zaman, çepa.⁴⁹³

2.7.1.2.4.2. Kalınlık-İncelik Uyumunun Eklerde Bozulması

2.7.1.2.4.2.1. Fiil Çekim Eklerinde

2.7.1.2.4.2.1.1. Şimdiki Zaman Ekinde

Şimdiki zaman eki –yor yazı dilinin etkisiyle kullanılmakla beraber, bu bölge ağızlarında daha çok –yor ekinin görevini yüklenen şu ekler kullanılır: –i, –ir, –ër, –yir, –yi, –yê, –iy.

Ünlü uyumlarına girmeyen bu ekin Kars Azerileri dışındaki bütün ağızlarda sürekli ince ünlülü biçimleri kullanıldığından, ek, kalın ünlü barındıran kelimelere geldiğinde uyumu bozmaktadır.

Kars: yat ırım (3-36), sorm ırım (10-26), ğopir (11-40), oyniyir (12-21), yatırsan (88-22), vurammër (90-13);⁴⁹⁴ **Ardahan:** ağılyeller (25-20), çaliyër (38-16), çihıyër (38-16), atër (41-6), oynërdiler (41-26);⁴⁹⁵ **Erzurum:** alıram, başlıram,

⁴⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., 75.

⁴⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 136-138.

⁴⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 52.

⁴⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 41-42.

⁴⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 18.

⁴⁸⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 52, 53, 54; ÖZER, a. g. e., 36.

⁴⁸⁹ ERTEN, a. g. e., 8.

⁴⁹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 22.

⁴⁹¹ ACAR, a. g. e., 45-46.

⁴⁹² ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁹³ KÖKTEKİN, a. g. m., 6, 7.

⁴⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 68-69.

⁴⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

aliyirim, başlıruḥ, başlır;⁴⁹⁶ **Elaziğ:** dutir (XLVII-17), yumuşı (49-III-22), baḥi (220-LXIII-22), ḡahi (52-V-34), toplani (74-XI-23), olir (XLVII-48);⁴⁹⁷ **Bitlis:** olër, alër, oḥyëroḥ, ati (1-42), oturilar (1-78), dolir (1-12), atisan (7-9), sataşıram (7-75);⁴⁹⁸ **Tunceli:** ḡali “kalıyor” (I-14), uriyelerdi “vuruyorlardı” (II-235), dutiyë “tutuyor” (IV-41,42), olër “oluyor” (VII-1), aliye “alıyor” (IV-42);⁴⁹⁹ **Erzincan:** baḥiyim (1.1-21), çıḥiyim (1.3-2), doldırıyi (2.13-51), tanıyisin (2.9-26), çıḥmayë (2 32-5);⁵⁰⁰ **Muş:** diyeruḥ “diyoruz” (I-10), yatermiş “yatıyormuş” (VII-10), arırsız “arıyorsunuz” (VI-23), geliyor (II-22), yiyorsun (XXXVIII-3);⁵⁰¹ **Bingöl:** Koışmër (II-C-48), almirim (III-A-48), oyni (VII-A-5), yapir (VIII-B-12), ayıḥlani (III-B-50); **Bingöl-Karlıova:** baḥırsin (I-B-52), toplaniler (II-A-457), yapirdi (V-8), koyër (VIII-44);⁵⁰² **Diyarbakır:** topli (II-34), ali (I-33), baḥi (I-50), çalını (III-47), uyani (I-113);⁵⁰³ **Urfa:** yapıyam (25-5), urḡaşısan (13-10), ali (1-65), alılar (3-35), yapılar (1-75);⁵⁰⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açi (13-6), aliyim (18-11), koyiylar (29-55);⁵⁰⁵ **Van:** darıl sen (2-38), sat (1-142), yap dılar (5-52), yollir (37-19), barışirdiḥ (46-100), alınır (41-23);⁵⁰⁶ **Artvin-Ardanuç:** başliyer, ohiyer, soriyer, sormiyer;⁵⁰⁷ **Ağrı:** kızır, yapıram, taḥırsin, daḡilir, açirlar.⁵⁰⁸

Yerli ağızında şimdiki zaman eki eriyip i halini aldığı için kalın ünlülü sözcüklere getirildiğinde ünlü uyumu bozulur.⁵⁰⁹ Bunda yerli ağızlarda genel bir eğilim olan kelime sonundaki i’leşmenin de etkisi vardır. Bölgedeki Azeri ağızlarında ise şimdiki zaman eki yerli ağızı metinlerindeki şimdiki zaman ekinden farklı olup “-yor” ekinin ekleşmiş bir biçimi olan “-ir” şeklindedir. Bu ek Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak dört şekilli iken Bölgemiz ağızlarında genellikle tek şekillidir. Bu sebepten kalın ünlülü sözcüklere getirildiğinde kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olur.⁵¹⁰

Hanak Türkmenleri ağızında, diğer bölge ağızlarının tersine uyum ince ünlülü fiillerde bozulmaktadır.

⁴⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 353-357.

⁴⁹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 43; BURAN, a. g. e., 33.

⁴⁹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 21.

⁴⁹⁹ TOSUN, a. g. e., 53.

⁵⁰⁰ SAĞIR, a. g. e., 40.

⁵⁰¹ ÖZMEN, a. g. e., 34.

⁵⁰² KÜÇÜKER, a. g. e., 37; ÖZER, a. g. e., 37.

⁵⁰³ ERTEN, a. g. e., 23.

⁵⁰⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁵⁰⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵⁰⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 13.

⁵⁰⁷ ÖZKAN, a. g. e., 41.

⁵⁰⁸ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁵⁰⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 24’ te yapıyam, alisan, kazani.

⁵¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 67-68’de ḡonuşırsin, baḡamırim; OLCAY, EA, 44’te yatıram, alırıḥ almirilar vb.

Ardahan-Hanak: gedoruḥ (42-3), vermiyollar (42-3), gedyórduḥ (42-35), ediyó (45-155), veriyórsúḡ (48-44).⁵¹¹

2.7.1.2.4.2.1.2. Geniş Zaman Ekinde

Geniş zaman eki genellikle ünlü uyumlarına uymakla birlikte Yerli ağızlarda çoğunlukla kalın ünlülü sözcüklere ince, ince ünlülü sözcüklere ise kalın ünlü ile bağlanarak; bazı daha küçük alt ağızlarda da tek şekilli (-ër) olarak kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır.

Yazı dilinde düz-geniş ünlüyle başlayan geniş zaman ekinin ünlüsü bölgedeki Azeri ağızlarında, sistemli bir şekilde düz-geniş-ince şekle bürünmüş, bu durum ekin kalınlık-incelik uyumunun dışında kalmasına neden olmuştur.

Ardahan-Posof: yiyaruḥ (25-27), yeyilur (35-12), gedarım, gèdarsın, gèdar;⁵¹² **Elazığ:** gidardı (173-XLIIa-26), gelırdı (173-XLIIa-26), sevardı (175-XLIII-4), inanmezdiz (55-V-33), gèynar (XLVI-41);⁵¹³ **Bitlis:** ater, yaper, çıḥer, gelu, veru;⁵¹⁴ **Tunceli:** sorèrsız “sorarsınız” (VI-1), yapèrız “yaparız” (VI-5), arèrdi “arardı” (VII-5);⁵¹⁵ **Erzincan:** tökaruk, gezarük, dolaşırlar;⁵¹⁶ **Muş:** rastlır “rastlar” (VIII-39), oturirler “otururlar” (XXIII-31), baḥirler “bakarlar” (XXVI-36), uğurl r “uğurlar” (XIII-57);⁵¹⁷ **Bingöl:** gidar (IX-B-6), yaper (IX-B-50), kızèr (XV-17); **Bibgöl-Karlıova:** baḥèrdi (XI-60), yapmèrdi (XII-23);⁵¹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gelir (2-10), gèdîrsin (5-5), gètîrîr (2-14), vèrîr (8-36), yapâr (2-5);⁵¹⁹ **Van:** saḡerdîḥ (34-112), yaḡerdiler (40-10), sayerîm (44-71), yaperdîḥ (34-44), çıḥer (41-179);⁵²⁰ **Artvin-Ardanuç:** ekarım, ekarsın, ekar, yemazuh.⁵²¹

2.7.1.2.4.2.1.3. Görülen Geçmiş Zaman Ekinde

Doğu Anadolu ağızlarının genel karakteristiği olarak, bu zaman ekinin 1., 2. tekil ve çokluk şahıs çekimlerinde genellikle –dı şekli kullanılır ve ince ünlülü kelimelere uymaz. 3. tekil ve 3. çokluk şahıs çekimlerinde ise –di şekli kullanılır ve kalın ünlülü kelimelerde uyumsuzluk yaratır.⁵²² Özellikle bölgenin kuzey kesimlerindeki ağızlarda, düz ünlülerden sonra, ekin yuvarlak ünlülü biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu yuvarlak biçimler hem Doğu Karadeniz ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmakta, hem de Eski Anadolu Türkçesinin bir devamı olarak korunmaktadır.

⁵¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

⁵¹² ERCİLASUN, a. g. e., 69;

⁵¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44; BURAN, a. g. e., 33.

⁵¹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 311

⁵¹⁵ TOSUN, a. g. e., 53.

⁵¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 40.

⁵¹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 34.

⁵¹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 37.

⁵¹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 40.

⁵²¹ ÖZKAN, a. g. e., 41.

⁵²² OLCAY, EA, 47’de satdı, gıldı, aynı eserde s.48’de aldiydiḥ; ERCİLASUN, a. g. e., 69’da yapdı, ḡaşıḡıdı, vuruldı; ÖZÇELİK, a. g. e., 24’ te yaptı, vèrdiḥ vb.

Kars: yapdı (3-20), vuruldi (4-43), düşduh (14-2), dönduh (15-4), éderdi (15-17); **Ardahan-Posof:** ğahdı (26-3), oldi (27-4), bişduh (35-37), bölduh (37-15), götürduh (39-17);⁵²³ **Erzurum:** aldi, başladı, gelduh, başladiler, oğudiler;⁵²⁴ **Elazığ:** gördüm (201-LV-33), geldih (202-LV-33), ölérduh (216-LXII-39), öldun (47-IIb-3), anladi (52-V-30), güççügdum (XXXII-6), gétı (XXXII-7);⁵²⁵ **Bitlis:** aldilar, koydi, almedoh, kahtoh, oldi (1-27), kodilar (2-237);⁵²⁶ **Tunceli:** geldih “geldik” (XV-67), ayrıldı “ayrıldı” (VII-25), vardı “vardı” (I-2), sordiler “sordular” (XV-3), yahardı “yakardı” (XII-58);⁵²⁷ **Erzincan:** noldi (1.1-25), başladı (1.1-26), ğırıldı (1.29-10), doldi (2.8-30), ğırd (2.8-30)i;⁵²⁸ **Muş:** oldi “oldu” (I-11), anlatdı “anlattı” (XXV-2), verduh “verdik” (XX-17), yeduh “yedik” (LV-1), geberduh “geberdik” (LVI-7);⁵²⁹ **Bingöl:** yapdı (XI-C-3), yatTi (XIII-27), ğodi (koydu) (I-123); **Bingöl-Karhova:** vardı (III-25), kırıldı (X-A-255), koyuldi (XII-14);⁵³⁰ **Diyarbakır:** yédih (III-95), yandi (LI-6), işledih (III-16), yapti (XLI-27), vèrdih (XXIX-12);⁵³¹ **Urfa:** bozmad z (18-35), yöriyemedih (1-40), yapti (4-30), ast z (18-45), verdih (6-50);⁵³² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** geldı (13-8), dedı (13-266), geldiler (15-10), dediler (13-53);⁵³³ **Van:** oldilar (44-5), geldiz (44-1), olardi (13-19), yapıpdi (36-82), getirerdih (38-47);⁵³⁴ **Artvin-Ardanuç:** ektim, yedim, ohudi, başladı, ohumadilar;⁵³⁵ **Ağrı:** oldi, oturdi, bindih, verdih, ğaldi, oldi.⁵³⁶

2.7.1.2.4.2.1.4. Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinde

Bu ek bölgemiz ağızlarında çoğunlukla düz ve ince ünlü ile kullanılır. –miş şeklindedir. Kalın ünlü taşıyan kelimelere bu biçimiyle geldiğinden kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır: Kars Azeri ve Terekeme ağızlarında ve bunların yoğun etkisinde olan yerli ağızları ile Hanak Türkmenleri ağızında bu ekin uyumsuz biçimlerine seyrek rastlanır.

Kars: ğırılmış (3-34), almışlar (8-13), almış (22-55); **Ardahan/Posof:** açarmışlar (25-4), bahmış (25-9), toplamışlar (35-58), dolmuş (35-141), varmış (38-21);⁵³⁷ **Erzurum:** doğmuş (01 000 01-68), bozmuşlër (14 062 05-17)), bulmuş (05 052 01-25), çalışmışem (04 056 01-43);⁵³⁸ **Elazığ:** gelmişTın (197-LIV-28), almış (178-XLIV-39), varmış (158-XXXVIb-1), yatmış (104-XVI-36), varmış (XLVII-1);⁵³⁹

⁵²³ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

⁵²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347-348.

⁵²⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44; BURAN, a. g. e., 33.

⁵²⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310; GÖNEN, a. g. e., 22.

⁵²⁷ TOSUN, a. g. e., 54.

⁵²⁸ SAĞIR, a. g. e., 40.

⁵²⁹ ÖZMEN, a. g. e., 35.

⁵³⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 37.

⁵³¹ ERTEN, a. g. e., 23.

⁵³² ÖZÇELİK, a. g. e., s. 24.

⁵³³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 13.

⁵³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 38-39.

⁵³⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁵³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

⁵³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 92-93.

⁵³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44-45; BURAN, a. g. e., 34.

Bitlis: kaħmiş, baħmiş, soħmiş, ölmüş, almiş;⁵⁴⁰ **Tunceli:** anlamışler “anlamışlar” (I-33), olmiş “olmuş” (XIV-53), Komiş “koymuş” (XV-72), taħmiş “takmış” (XXXIV-27), almiş “almış” (XXXIV-67).⁵⁴¹ **Erzincan:** ğıvrılmış (1.1-23), olmişsin (1.11-4), ğalmışık (1.29-3), olmişık (1.19-6);⁵⁴² **Muş:** olmişler “olmuşlar” (XXXIV-2), sormişler “sormuşlar” (III-6), ğoyılmış “koyulmuş” (III-16), almiş “almış” (IV-15), bulunmuş “bulunmuş” (V-21);⁵⁴³ **Bingöl:** olmiş (X-63), varmış (XII-23), ğalmış (XII-32), ğalmamış (XII-37); **Bingöl-Karlıova:** doğırmiş (I-A-45), kırmış (II-A-93), varmış (I-A-89), koymış (III-105);⁵⁴⁴ **Diyanbakır:** vurmamış (XLIV-9), yapmışam (III-84), doğmış (XIV-14), yıħamış (I-46), ğalmış (I-14);⁵⁴⁵ **Urfa:** öğrenmişih (26-10), getmişih (2-5);⁵⁴⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** almış (16-41), toplamış (10-50), ölmüşim (9-48);⁵⁴⁷ **Van:** vurmuşım (37-87), olmişsan (17-168), annamışam (30-123), yazmamışam (30-114), yapmışih (41-187);⁵⁴⁸ **Artvin-Ardanuç:** ohumışım, ohimiş, sormiş, sormışuh;⁵⁴⁹ **Ağrı:** kaçmış, kırmış, durmış, oħumış, almişsin.⁵⁵⁰

Azeri Türçesinde ve ağızlarında olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da (yaygın olarak bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında) “-ıp, -ip” ekleri öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılmaktadır. Bölgemiz ağızlarında bu ek bir yandan bir hareketin geçici bir vasfını belirten ulaç eki olarak kullanılırken öte taraftan da fonksiyon değıştirerek şekil ve zaman eki olarak kullanılır. İkinci ve üçüncü şahıs çekimlerinde kullanılan ek ince ünlülü kelimelere getirildiğinde önündeki yardımcı ünlü sistemli olarak düz-dar-kalın olur ve uyum dışı kalır.

2.7.1.2.4.2.1.5. Gelecek Zaman Ekinde

Bu ekin de bölge ağızlarında daha çok kalın şekilleri kullanılır. ince ünlü taşıyan kelimelere geldiğinde kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Azeri ve Terekeme ağızlarında genellikle kalınlık-incelik uyumuna uyarken, bölge genelindeki yerli ağızlarda çoğunlukla tek şekilli -acaħ / -ecaħ biçimiyle uyum dışına çıkar. Ekin kalın ünlülü biçimi kesinlikle -ħ / -ğ ünsüzünü düşürmemiş ağızların (ħ ve Ğ ağızı) karakteristik özelliğidir. Seyrek olarak Terekeme ağızlarında, y ünsüzünün etkisi ile ünlüsünün incelendiği ve bu şekliyle kalın ünlülü sözcüklere ulandığında, kalınlık-incelik uyumunun dışına çıktığı görülür.

Kars: oynıyajeih (84-65), doğuraçeydin (91-44), tapajeyih (91-162); **Ardahan:** gelectaħsız (14-20), dögecaħsız (39-18), gelectaħ (41-36), edecağısaz (32-14), edecaħsın (35-67);⁵⁵¹ **Erzurum:** bilecaħsın, dëyecaħsën, diyecaħ, edecaħ,

⁵⁴⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

⁵⁴¹ TOSUN, a. g. e., 54.

⁵⁴² SAĞIR, a. g. e., 40.

⁵⁴³ ÖZMEN, a. g. e., 35.

⁵⁴⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 38.

⁵⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 23.

⁵⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁵⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

⁵⁴⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 14.

⁵⁴⁹ ÖZKAN, a. g. e., 39-40.

⁵⁵⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3-4; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁵⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

geçeceh; ⁵⁵² **Elazığ:** verilcah (215-LXII-6), getirecahsız (218-LXIII-11), evlanacam (62-VIII-14), gelâcam (205-LVIII-14), gezılacak (XXI-2); ⁵⁵³ **Tunceli:** bilecahsın “bileceksin” (XI-4), gidecağız “gideceğiz” (XIII-33). ⁵⁵⁴ **Erzincan:** alaceğsin (1.1-10), sorecahsın (5.24-3), yapecağı (6.5-41), otürecahsan (6.15-31); ⁵⁵⁵ **Muş:** galmeyecağ “kalmayacak” (VII-44), sızmayecağ “sızmayacak” (XIII-10), gızaceğ “kızacak” (XIV-36), öldürecâğım “öldüreceğim” (X-42), verecağ (XXIII-30); ⁵⁵⁶ **Bingöl:** getiracağsın (VII-A-19), gelacağ (IX-B-49), veracağ (VIII-B-4), ödiyacağ (IX-A-26); **Bingöl-Karhova:** dönecâğ (I-A-192), edacâm (II-A-23), edecâğsın (II-C-80); ⁵⁵⁷ **Diyarbakır:** éleyecağam (VII-37), bişecağ XV-6), binecağı (XLIV-28), yiyecağam (IV-62), vèrecağ (XLIX-25); ⁵⁵⁸ **Urfa:** dögecahsan (23-15), yiyecağ (18-55), gelecağ (33-65), geçecağı (7-30), söliyecağam (3-1); ⁵⁵⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alecâğuh (1-26), bişecâğ (14-8), vèrecahsın (9-21), yeyecâğuh (1-26); ⁵⁶⁰ **Van:** diyecam (38-31), çıhecağ (17-37), gidecağız (50-78), öldürecaydiler (52-206), gelecağız (52-95); ⁵⁶¹ **Artvin-Ardanuç:** ekacam, ekacahsın, ekecağuh, ekecağlar; ⁵⁶² **Ağrı:** dökecahsın, nedecağsın, gelecağsız. ⁵⁶³

2.7.1.2.4.2.1.6. Şart Ekinde

Doğu Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde bu ekin ince şekli daha yaygın olduğundan bazen kalın ünlü taşıyan kelimelerde uyumu bozar. Bazı yörelerde ise ince ünlülü kelimelere ekin kalın biçimleri gelmektedir. Ekin kalın ünlülü biçimi daha çok ağız bölgesinin kuzey ve orta kesimlerinde, ince ünlülü biçimi ise güney ve doğu yörelerinde kullanılmaktadır. Ayrıca ekin uyumsuz şekli genellikle İki dilli yerli ağızlarda yaygındır.

Ardahan: görsam, bilsam, görsaz, gelsağ, görsağ; ⁵⁶⁴ **Erzurum:** gelsağ, görsağ, dèsağ; ⁵⁶⁵ **Elazığ:** dèrsan (196-LIV-4), nètmişsa (196-LIV-8), düşarsa (137-XXVII-8), dèrsa (IX-4), bağisa (VIII-9); ⁵⁶⁶ **Bitlis:** vârse (IV-26); ⁵⁶⁷ **Tunceli:** sorse “sorsa”, çıhseğ “çıksak”, bağsem (md). ⁵⁶⁸ **Erzincan:** gètsa (4.6-83), barèşdèysa (1.26-10), desaydin (2.9-8); ⁵⁶⁹ **Muş:** atseydiniz “atsaydınız” (VII-40), olse “olsa”

⁵⁵² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 95.

⁵⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 45; BURAN, a. g. e., 34.

⁵⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 54.

⁵⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 40.

⁵⁵⁶ ÖZMEN, a. g. e., 35.

⁵⁵⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 39; ÖZER, a. g. e., 38.

⁵⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 23.

⁵⁵⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁵⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 14.

⁵⁶² ÖZKAN, a. g. e., 42-43.

⁵⁶³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

⁵⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

⁵⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 348.

⁵⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 45'te verilen örneklerde aslında uyumu bozan şart ekinde önce gelen hecenin ünlüsüdür; BURAN, a. g. e., 34.

⁵⁶⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁵⁶⁸ TOSUN, a. g. e., 54.

⁵⁶⁹ SAĞIR, a. g. e., 41.

(XXIV-37), olmazse “olmazsa”(I-33);⁵⁷⁰ **Bingöl:** egşa (X-31); Bingöl-Karlıova: olse (IV-A-9), rastladise (I-A-17), atarseler (I-B-55);⁵⁷¹ **Diyanbakır:** dēşaḥ (XLIV-28), evlensah (I-142);⁵⁷² **Urfa:** getirsah (3-145), vermesah (5-10);⁵⁷³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** olursá (1-10), dolursá (1-14), oldiysá (7-17), varsá (8-42);⁵⁷⁴ **Van:** gelsah (51-110), olseydi (37-89), bahse (34-123), Konışseler (49-5), annesseler (489-5);⁵⁷⁵ **Artvin-Ardanuç:** eksam, yesam, yesan, eksa, yesaz;⁵⁷⁶ **Ağrı:** alırseniz.⁵⁷⁷

2.7.1.2.4.2.1.7. Emir ve İstek Eklerinde

Emir kipinin ekleri bazı alt ağız gruplarında yuvarlaklaşma eğilimi gösterirler. Bölgenin genelinde ise emir kipinin ekleri kalınlaşarak ince ünlülü kelimelerde uyuma girmezler. İstek ekinde de inceme olur ve bu ek kalın ünlülü kelimelerde uyuma girmez.

Erzurum: gelaḥ, gelağın, oḫıyesin, başliye, oḫıye;⁵⁷⁸ **Elazığ:** getiram (199-LIV-4), getiráh (197-LIV-21), édasın (195-LIII-9), getir- (61-VIII-6), bozmayın (137-XXVII-31);⁵⁷⁹ **Bitlis:** étsín (IV-34), gelsín (I-4), vèraḥ, nèdaḥ, bekleyah;⁵⁸⁰ **Tunceli:** étsín “etsin” (II-263);⁵⁸¹ **Erzincan:** ölsun (1.25-22), gidasız (1.5-10), nedak (4.4-43), gidaḥ (6.13-49);⁵⁸² **Muş:** gidaḥ “gidek” (XIII-66), başliyeḥ “başlıyalım” (XIV-37) götüráh “götürelim” (IV-7), olsun “olsun” (I-58);⁵⁸³ **Bingöl:** gidaḥ (II-A-53); **Bingöl-Karlıova:** gidaḥ (II-B-13);⁵⁸⁴ **Diyanbakır:** bilmiyahın (XLIII-20), düzedín (VI-37), götürín (XLIII-47), yetişín (II-22);⁵⁸⁵ **Urfa:** veraḥ (6-30), , göräh (11-15), gönderäh (33-100);⁵⁸⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** söyleyám (31-1);⁵⁸⁷ **Van:** gidesız (40-61), göresız (40-61), düşünah (6-42), vèraḥ (1-144), gelaḥ (2-81);⁵⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekah, yiyah, yiyasız, ekasın;⁵⁸⁹ **Ağrı:** diyah.⁵⁹⁰

⁵⁷⁰ ÖZMEN, a. g. e., 35.

⁵⁷¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 39; ÖZER, a. g. e., 38.

⁵⁷² ERTEN, a. g. e., 24.

⁵⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁵⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 16.

⁵⁷⁶ ÖZKAN, a. g. e., 44.

⁵⁷⁷ ÇİFTÇİ, a. g. e., 3.

⁵⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 369-370.

⁵⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46.

⁵⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 313, 314.

⁵⁸¹ TOSUN, a. g. e., 55.

⁵⁸² SAĞIR, a. g. e., 41-42.

⁵⁸³ ÖZMEN, a. g. e., 36.

⁵⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 39; ÖZER, a. g. e., 38.

⁵⁸⁵ ERTEN, a. g. e., 24.

⁵⁸⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁵⁸⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

⁵⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁵⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., 43-44.

⁵⁹⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

Emir 1. teklik şahıs eki bölgedeki, Azeri ağızları hariç, yerli ve Terekeme ağızlarında genellikle ince ünlü ile kullanılır, kalın ünlü taşıyan kelimelerde uyuma girmez. Elazığ yöresi ağızlarında ise tam tersi bir durum söz konusudur.

Kars: alim (3-10), yazım (3-42), baħım (10-50), topliyim (16-81), yapıyım (45-107); **Ardahan:** atım (25-6), vurəm (25-10), yıħım (28-61), yapım (34-6), sıħmiyim (38-10);⁵⁹¹ **Erzurum:** alim, başlim, başliyim, oħım, oħiyim;⁵⁹² **Bitlis:** yapem (IV-11), alem (IV-12), koyem (IV-12), sayem (IV-19);⁵⁹³ **Tunceli:** sorem “sorayım”.⁵⁹⁴ **Erzincan:** başlayəm, alim, vurım;⁵⁹⁵ **Elazığ:** getıram (199-LIV-4), sevam (184-XLIX-1), gidam (181-XLVII-24), gidaħ (IX-4), edasın (I-14);⁵⁹⁶ **Muş:** çıħelim “çıkalım” (VII-53);⁵⁹⁷ **Bingöl:** göram; **Bingöl-Karlıova:** soħım (I-A-151), alim (X-B-26).⁵⁹⁸ **Van:** bileyım (39-27), diyelim (41-67), bağliyım (39-9), yiyım (34-53), neğerım (34-53);⁵⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** başliyam, ohiyam, sorem.⁶⁰⁰

Ölçünlü Türkçemizde Eski Türkçedeki -gıl/ -gil eki tamamen kaybolmakla birlikte, Doğu Anadolu bölgesindeki Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızlarında 2. teklik şahıs emir eki olarak -gıl / -gil’in genişlemiş şekilleri bulunmaktadır. Bölgede Azeri Türkçesinin etkisi altındaki ağızlarla Terekeme ağızları ve Irak Türkmen Türkçesi ağızında bu eklerin genişlemiş ve ekleşmiş olan -gınan / -ginen biçimleri mevcuttur. Ekin kalın ünlülü sözcüklere ince şekliyle, ince ünlülü sözcüklere de kalın şekliyle bağlanması kalınlık-incelik uyumunun dışında kalmasına neden olmaktadır.⁶⁰¹

Kars: tapginen (49-75), tutginen (61-95);⁶⁰² **Bitlis:** oturginen (23-33), vurmagine (4-9), aşgınan (18-72), yapgınan (24-45);⁶⁰³ **Van:** tutgünen (37-33), vërgınan (46-23), durgınan (45-3), yaPgınen (37-104).⁶⁰⁴

Birinci çokluk şahıs emir eki bölgenin bazı yerli ağızlarında ħ ünsüzünün etkisiyle sürekli kalın ünlüdür. Ek bu biçimiyle ince ünlü bulunduran fiillerde uyum dışına çıkmaktadır.

Kars, Ardahan: gidaħ, vëraħ, gëdaħ, kesah, gıtmeyah, kesmeyalım;⁶⁰⁵ **Erzurum:** gelaħ, göräħ, diyaħ, gelağın, göräğın;⁶⁰⁶ **Bitlis:** vëraħ, nëdaħ, bekleyah;⁶⁰⁷

⁵⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 70-71.

⁵⁹² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 368.

⁵⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁵⁹⁴ TOSUN, a. g. e., 55.

⁵⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

⁵⁹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

⁵⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 36.

⁵⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 40; ÖZER, a. g. e., 39.

⁵⁹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁶⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 43.

⁶⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 71’de tapginen, tutginen.

⁶⁰² ERCİLASUN, a. g. e., 71.

⁶⁰³ GÖNEN, a. g. e., 107.

⁶⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁶⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 71.

Erzincan: düşak, gidaḥ, içah, girah, inak;⁶⁰⁸ **Elazığ:** gidaḥ (IX-4);⁶⁰⁹ **Muş:** gidāḥ “gidek” (XIII-66), götürāḥ “götürelim” (IV-7);⁶¹⁰ **Bingöl-Karhova:** gidaḥ (II-B-13), gelaḥ;⁶¹¹ **Van:** behliyah (52-100), gidaḥ (17-41), yiyah (1-136), istirahat edah (1-106), gelaḥ (2-81);⁶¹² **Bingöl:** gidaḥ (II-A-53);⁶¹³ **Urfa:** verah (6-30), , görah (11-15), gönderah (33-100);⁶¹⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekah, yiyah, yiyasız, ekasın;⁶¹⁵ **Ağrı:** diyah.⁶¹⁶

2.7.1.2.4.2.2. Şahıs Eklerinde

İnceleme bölgemizde şahıs ekleri özellikle Yerli ağızlarda uyuma girmezler. Bu ağızlarda birinci teklik ve çokluk ile ikinci teklik ve çokluk şahıs ekleri çoğunlukla kalın ya da yarı kalın ünlü taşır ve ince sıradan ünlülü kelimelerde uyum dışında kalırlar. Azeri ve Terekeme ağızlarında birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri düz-geniş ünlülüdür ve genellikle uyuma dâhil olur. Türkmen ağızlarında bu tür uyumsuzluklara pek rastlanmaz. Şahıs eklerini tek tek ele aldığımızda şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

2.7.1.2.4.2.2.1. Birinci Tekil Şahıs Eki

Bu ek şimdiki zaman ekiyle kaynaşarak –im şekline girer ve kalın ünlülü kelimelere uymaz. İstek ve emir kipinde de genellikle ince ünlülüdür. Erzincan yöresi ağızlarında gelecek zaman ve geniş zaman çekimlerinde bu kişi ekinin ince ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmakta ve kalınlık –incelik uyumuna aykırı davranmaktadır.

Kars: alim (33-10), yazım (3-42), galdırēm (81-164), aḡlamiyim (82-91), yapıyim (45-107);⁶¹⁷ **Ardahan:** atım (25-6), vurēm (25-17), anniyem (32-17), yapım (34-6), sıhmiyim (38-10);⁶¹⁸ **Erzurum:** alim, başlim, başliyim, oḡım, oḡiyim;⁶¹⁹ **Elazığ:** satmim (XLVII-14), alim, satmim (XLVII-14);⁶²⁰ **Bitlis:** olem (III-10), yapem (III-11);⁶²¹ **Tunceli:** sorem “sorayım”, yapım “yapıyorum” (II-127), yolmim “yolmuyorum” (I-55), alim “alıyorum” (II-128);⁶²² **Erzincan:** al m, oḡ m, oḡurem, alacim, atarım, açarım;⁶²³ **Muş:** yapmirem “yapmam” (XXV-12), at m (atıyorum),

⁶⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 369-370.

⁶⁰⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

⁶⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 187.

⁶⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

⁶¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 36.

⁶¹¹ ÖZER, a. g. e., 38.

⁶¹² GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁶¹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 39.

⁶¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁶¹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 43-44.

⁶¹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

⁶¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 70-71.

⁶¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 70-71.

⁶¹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 368.

⁶²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

⁶²¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312.

⁶²² TOSUN, a. g. e., 55.

⁶²³ SAĞIR, a. g. e., 164, 176-177, 181.

atm m;⁶²⁴ **Bingöl:** hazırem (II-C-54), satárim (IV-B-10);⁶²⁵ **Bingöl-Karlıova:** kalmışım (II-A-37), koymışım (VII-2), yıhmiyorem (X-A-301);⁶²⁶ **Artvin-Ardanuç:** sorem, ohiyem.⁶²⁷

Diğer zaman çekimlerinde ise kalınlaşarak ince ünlülü kelimelerde uyuma girmez.

Erzurum: aliram, başliram, gelecām, göreceğām, diyeceğām;⁶²⁸ **Elazığ:** bañiyom;⁶²⁹ **Bitlis:** ístiram (V-36), alledím (IV-41), Toğredím (IV-34), dariyam (26-6), bañiram (1-27);⁶³⁰ **Tunceli:** gitmişım “gitmişım” (I-102), töKerım “dökerim” (I-128), yëndürmişım “indirmişım” (I-123), dedım “dedim” (I-165);⁶³¹ **Erzincan:** çalışmışām, nidiceğām;⁶³² **Muş:** sañliyam “saklayayım” (XLII-15);⁶³³ **Artvin-Ardanuç:** yedım, ekmişım, yerım, ekecam;⁶³⁴ **Ağrı:** görmışım, giderım.⁶³⁵

2.7.1.2.4.2.2.2. İkinci Tekil Şahıs Eki

Bu ek de bölgenin yerli ağızlarında kalınlaşarak ince ünlülü kelimelerde uyumu bozar. Bazen de ince ünlülü, tek şekilli eklerden sonra kalın kök ünlüsüyle uyuma girerek, ek ünlüsüne uymaz. Erzincan ağızlarında ekin ünlüsünün inceldiği, bu yönde uyuma girmediği görülür.

Kars: yatırsan;⁶³⁶ **Erzurum:** gelürsın, görürsın, almalisen, almişsan, başlamışsan;⁶³⁷ **Elazığ:** dönemezsin (220-LXIII-20), verısın (61-VIII-6), çekecañsın (186-L-5), istısın (I-16), bilmısın (I-35);⁶³⁸ **Bitlis:** kazırsan (I-2), yapırsan (IV-9), yapmırsan (IV-22);⁶³⁹ **Tunceli:** nedeceKsın “ne edeceksin” (I-159), gelmeýesın “gelmeýesın” (III-46), yiyeceKsın “yiyeceksin” (IV-85), erkeKmişsin “erkekmişsin” (I-165);⁶⁴⁰ **Erzincan:** edeceksın, vereceksın, diyesan, alasin, bañhasın;⁶⁴¹ **Muş:** bağırırsın “bağıırıyorsun” (XIII-63), diyecañsın;⁶⁴² **Bingöl:** elacañsın (VIII-A-37);⁶⁴³ **Bingöl-Karlıova:** kıydın (X-A-302);⁶⁴⁴ **Van:** elemesın (42-17), yapacahsen (12-82),

⁶²⁴ ÖZMEN, a. g. e., 36, 67.

⁶²⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 40.

⁶²⁶ ÖZER, a. g. e., 39.

⁶²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 43.

⁶²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 353-357, 358.

⁶²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46.

⁶³⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317; GÖNEN, a. g. e., 97.

⁶³¹ TOSUN, a. g. e., 55.

⁶³² SAĞIR, a. g. e., 174, 176.

⁶³³ ÖZMEN, a. g. e., 36.

⁶³⁴ ÖZKAN, a. g. e., 38-42.

⁶³⁵ ÇİFTÇİ, a. g. e., 21, 23.

⁶³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

⁶³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 351, 365-366, 372.

⁶³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

⁶³⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 315.

⁶⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 55.

⁶⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 178, 186.

⁶⁴² ÖZMEN, a. g. e., 37, 70.

⁶⁴³ KÜÇÜKER, a. g. e., 41.

⁶⁴⁴ ÖZER, a. g. e., 39.

tanırsen (36-9), yaparsen (36-39), Kavarsen (34-122);⁶⁴⁵ **Artvin-Ardanuç:** ekmişin, yemişin, yersin, ekiyersin, eksin;⁶⁴⁶ **Ağrı:** binsin, atmırsan.⁶⁴⁷

2.7.1.2.4.2.2.3. Birinci Çokluk Şahıs Eki

Bu ek de genellikle kalın şekliyle çekime girmektedir ve uyumu bozmaktadır. Ardahan-Posof yerli ağızlarında genellikle kalın-yuvarlak ünlülü olarak kullanılır. Ekin yuvarlak biçimlerine diğer yerli ağızlarda da daha seyrek rastlanır.

Kars, Ardahan: vereceğih (7-2), vermemişig (7-3), söyleruh (32-19), söylemezuh (32-20), daraldamiyeruh (32-49);⁶⁴⁸ **Erzurum:** geldih, deduh, gelsah, göreceyih, gelirih, gelmezih;⁶⁴⁹ **Elazığ:** annamik (83-XII-5), çekmezduh (218-LXIII-25), gelmişuh (216-LXII-35), sökah (197-LIV-21), getirah (III-4);⁶⁵⁰ **Tunceli:** eleriz “eleriz” (XVII-14), isTerih “isteriz” (XII-48), eşerih “eşeriz” (VI-6), yemezduh “yemezduk” (II-53);⁶⁵¹ **Erzincan:** alirih, atirih, içiyrik, böyümüşih, içerih;⁶⁵² **Bitlis:** tanımirih (25-18);⁶⁵³ **Muş:** yeduh “yeduk” (LV-1); görduh “gördük” (I-102), veriruh “veririz” (I-18), öperuh “öperiz” (I-15); severuh “severiz” (I-15);⁶⁵⁴ **Bingöl:** vermèruh (VIII-C-45), ètmüşuh (II-A-166), gideruh (II-A-163);⁶⁵⁵ **Bingöl-Karlıova:** getirdih, (II-A-36), gida (VI-57), vermiyerih (XIII-27);⁶⁵⁶ **Van:** diyeriz (48-184), çekeriz (36-30), çekmişih (40-37), getiririh (34-37), diyirih (34-42);⁶⁵⁷ **Artvin-Ardanuç:** ekiyeruh, yiyeruh, ekmişuh, yeruh, göruruh;⁶⁵⁸ **Ağrı:** düşelim, bindih, gelmişuh, deduh, içduh.⁶⁵⁹

2.7.1.2.4.2.2.4. İkinci Çokluk Şahıs Eki

Bölgenin güney, orta ve doğu yöreleri yerli ağızlarında aynı kalınlaşma özelliği bu ekte de görülür. Kalınlaşma bazen yarım kalmaktadır. Erzincan ağızlarında, gelecek zaman ve geniş zaman ekinden sonra bazen ince ünlü ile kullanılır.

Erzurum: alèyrsız, gelürsüz, dèrsüz, görürsüz, demessiz;⁶⁶⁰ **Elazığ:** nèdesiz (107-LIV-14), dineyín (44-II-3), n disiz;⁶⁶¹ **Bitlis:** yimessiz (V-12), diyirsiz (V-

⁶⁴⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 16.

⁶⁴⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39-46.

⁶⁴⁷ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁶⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 71.

⁶⁴⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347, 348, 350, 354, 359, 364.

⁶⁵⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

⁶⁵¹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁵² SAĞIR, a. g. e., 167, 171, 183.

⁶⁵³ GÖNEN, a. g. e., 97.

⁶⁵⁴ ÖZMEN, a. g. e., 37.

⁶⁵⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 41.

⁶⁵⁶ ÖZER, a. g. e., 40.

⁶⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁶⁵⁸ ÖZKAN, a. g. e., 39-42.

⁶⁵⁹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁶⁶⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 356, 366, 367.

⁶⁶¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 35.

16);⁶⁶² **Tunceli:** gidersiz “gidiyorsunuz” (VIII-6), edersiniz “edersiniz” (XV-70), gülesiz “gülesiniz” (XV-59), yemiyesiz “yemeyesiniz” (VIII-7);⁶⁶³ **Erzincan:** alacahsız, bahırsız, sorırsız, olırsız, açarsız;⁶⁶⁴ **Van:** gidersiz (22-63), bilmişiz (31-160), götürmezsiniz (52-64), söyürsüz (51-98), gidemmersiz (52-137);⁶⁶⁵ **Artvin-Ardanuç:** ektiz, yemişiz, yersiz, ekiyersiz, yiyersiz.⁶⁶⁶

2.7.1.2.4.2.3. Olumsuzluk Ekinde

Olumsuzluk eki genellikle kalın ünlü taşıyan kelimelere ince olarak gelir ve uyumu bozar. Bu durum daha çok y ünsüzünün etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bölgenin genelinde y ünsüzü yanında geniş ünlülerin daralması yaygındır. Fakat daralma ve incelmenin birlikte görüldüğü ağızlar iki dilli yerli ağızlardır.

Bölgemiz Azeri ağızlarında ise olumsuzluk ekleri kalın ünlülü sözcüklere ince-düz-geniş şekliyle gelerek ünlü uyumuna aykırı bir durum yaratmaktadır.

Ardahan-Posof: vermamişdiler (30-7), demadiler (30-10), gelmamiş (33-19), bitmamiş (34-20), yemá (35-102), etmam (35-126);⁶⁶⁷ **Erzurum:** almiyacağ, almiya, almir, almiyir, demiyir;⁶⁶⁸ **Elazığ:** darılmiyesin (169-XXXIX-4), durmiyacağ (159-XXXVI-10), gurtulmeye (149-XXXIII-15), goparmiyasız (VIII-3), vèrmayın (137-XXVII-8), gelmamiş (II-11);⁶⁶⁹ **Bitlis:** almedoğ, kaçmiyacağ (7-189), tanımiriğ (25-18), olmiymiş (2-114), korhmiyasan (7-21), olmiyadi (2-51);⁶⁷⁰ **Tunceli:** kaçurmiyálár “kaçırmayalar” (V-18), olmiyan “olmayan” (XII-34), ağlamiyem “ağlamayayım” (XVI-6.mani), kırtulmiye “kurtulmaya” (IX-9);⁶⁷¹ **Erzincan:** yapmèyacağidiler, almey, açamiriğ, oğumirlar, gonusamiriğ;⁶⁷² **Muş:** olmeseydi “olmasaydı” (XIII-128), sızmayecağ “sızmayacak” (XIII-10), galmeyecağ “kalmayacak” (VII-44), atmedih mi? “atmadık mı?” (VII-38);⁶⁷³ **Bingöl:** söliyamadiler (XI-B-25), içmaz (VIII-C-39); **Bingöl-Karlıova:** oturmıyor (XII-B-67);⁶⁷⁴ **Van:** olmedi (34-109), almedi (36-78), burahmezdi (41-20), doymez (47-90), Kandırmese (36-67);⁶⁷⁵ **Artvin-Ardanuç:** görmasın, ekmazuh, ekmamiş, ekmasız, görmazlar;⁶⁷⁶ **Ağrı:** sıhılmeyince, atmiram, atmirsan.⁶⁷⁷

2.7.1.2.4.2.4. Fiil Yapım Eklerinde

⁶⁶² ZÜLFİKAR, a. g. m., 316.

⁶⁶³ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 180, 184.

⁶⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 16.

⁶⁶⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39-42.

⁶⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁶⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 338.

⁶⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 47; BURAN, a. g. e., 35.

⁶⁷⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 23.

⁶⁷¹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁷² SAĞIR, a. g. e., 41, 169- 170.

⁶⁷³ ÖZMEN, a. g. e., 37.

⁶⁷⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 40; ÖZER, a. g. e., 39.

⁶⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

⁶⁷⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39-41.

⁶⁷⁷ BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

Bazı fiil yapım ekleri de inceleme bölgemizde uyuma girmemektedir. Fiilden fiil (çatı) yapım eklerinde genellikle kalınlaşma, isimden fiil yapım eklerinde ise incelmeye olmakta, eklerin bu biçimleri ile tek şekilliliğe doğru bir gelişme göstermesi özellikle yerli ağızlarda uyumsuzluğa neden olmaktadır.

2.7.1.2.4.2.4.1. +la / +le Eki:

Bu ek ölçünlü dilde olduğu gibi Doğu Anadolu ağızlarının da addan eylem türeten en işlek eklerindendir. Bölgedeki Azeri Terekeme ve yerli Türkmen ağızlarında ünlü uyumlarına uyarken yerli iki dilli ağızlarla Van Küresinli ağızlarında kalın ünlülü sözcüklere bazen ince ünlü ile bağlanarak, bazen de tam tersi bir duruma bürünerek kalınlık-incelik uyumuna girmez.

Van Küresinli ağız ve bazı yerli (Tunceli, Bitlis) ağızlarda ekin sürekli ince ünlü ile tek şekilli kullanıldığı, Erzurum-Oltu ağızlarında ise ince ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile geldiği görülür.

Erzurum: evlá-n- (02 019 01-28), sesla- (02 001 01-14);⁶⁷⁸ **Tunceli:** kurşunliyacahlar “kurşunlayacaklar” (XV-17), toPléyeceyuh “toplayacağız” (XVII-22);⁶⁷⁹ **Bitlis:** ağlemişle (III-2), sızlemişle (III-2), kuylemişle (III-2), pulledím (IV-41), atdiyi (atlıyor) (7-24);⁶⁸⁰ **Van:** daşle- (34-44), yaşlen- (50-113), hırsızle- (34-23), uğırle- (34-23), garşile- (15-69).⁶⁸¹

2.7.1.2.4.2.4.2. -°n Eki:

Bölgemiz ağızlarında yaygın olan, genellikle uyumlara giren, fakat yerli ağızlarda ince ünlülü eylemlere kalın ünlü ile geldiği de görülen bir ektir.

Elazığ: geçindi (XXXII-11);⁶⁸² **Van:** alín- (31-160), dolen- (48-192), geçín- (15-34), bulín- (17-212), görín- (48-235);⁶⁸³ **Tunceli:** sevinirlerdi “sevinirlerdi” (XIII-56),⁶⁸⁴ **Muş:** çalínmişse “çalınmışsa” (XIV-32), çırpínir “çırpınır” (VII-47), ohínir “okunur” (XIV-16).⁶⁸⁵

2.7.1.2.4.2.4.3. -°l Eki:

Bölgemiz ağızlarında yardımcı ünlüsü dar olan işlek eklerden biridir. Ekin yardımcı ünlüsünün kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere düz-dar-ince veya yarı ince, bazen de düz ünlülü sözcüklere yuvarlak biçimde getirilmesi hem kalınlık-incelik uyumuna hem düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık yaratır. Yaygın olarak ünsüzle biten geçişli eylem kök ve gövdelerinden edilgen eylemler türetmektedir.

⁶⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁶⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313; GÖNEN, a. g. e., 20.

⁶⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 82.

⁶⁸² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 47; BURAN, a. g. e., 35.

⁶⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 88.

⁶⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 38.

Erzurum: açıl- (02 000 02-27), ayrıl- (05 052 01-199), yayıl- (02 000 02-15);⁶⁸⁶ **Elazığ:** gezılacağ (203-LV-2), gezılacak (XXI-2);⁶⁸⁷ **Van:** kesıl- (7-60, 37-95), sarıl- (37-96), yapıl- (11-79, 4-71), çekıl- (38-62), gıdıl- (46-127, 36-57);⁶⁸⁸ **Tunceli:** verılırdı “verilirdi” (XII-54), dırıldı “devrildi” (XX-55);⁶⁸⁹ **Muş:** yayılır “yayılır” (XXVII-25), boğılmış “boğulmuş” (VII-37), yapıldığını “yapıldığını” (V-32);⁶⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** açıl-⁶⁹¹

2.7.1.2.4.2.4.4. -Tır / -dır / -dir / -dur / -dür / -dör / -dör / -dır Eki:

İki ayrı ekin birleşmesinden (-t-°r) oluşan, işlek olarak kullanılan ettirgenlik eklerindendir. Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak -dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür olarak kullanılan bu ek, bölgemiz yerli ağızlarında bütün fiil kök ve gövdelerine “-dır / -dır” şeklinde bağlanarak uyumlara aykırılık gösterir. Bölgenin kuzey yörelerinde ise ünlüsünün sık sık yuvarlaklaştığı görülür.

Erzurum: hemamlandır- (01 000 02-42), yèdur- (04 056 01-19), yerişdur- (02 025 01-18), çalêşdêr- (02 000 01-29);⁶⁹² **Elazığ:** yendırırsağ, (XLVI-85);⁶⁹³ **Van:** öldır- (45-30), bindır- (41-7) yèdır- (13-40), mindır- (1-39, 35-2), indır- (4-87);⁶⁹⁴ **Ardahan-Posof:** kesdurme (28-107), bildurdiler (36-61);⁶⁹⁵ **Tunceli:** çimdırmağa “çimdirmeye” (V-15), getirirdi “getirirdi” (XII-58), bindırır “bindirir” (XIII-69), gezdırırler “gezdirirler” (XIII-69).⁶⁹⁶ **Muş:** gandırır “kandırır” (VIII-41), galdırdığında “kaldırdığında” (III-31), VIII-44), doldırırler “doldururlar” (I-46);⁶⁹⁷ **Artvin-Ardanuç:** bildur, gezdur, yedur.⁶⁹⁸

2.7.1.2.4.2.4.5. -Ir / -Ur / -Ar Eki:

Ünsüzle biten geçişsiz eylemlerden geçişli eylemler yapan işlek bir ektir. Özellikle yerli ağızlarda görülen eklerde ünlü kalınlaşması eğiliminden dolayı bu ekin ünlüsü de kalın ya da yarı kalın biçimiyle kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Ayrıca yerli Türkmen ağızları başta olmak üzere, Azeri ve Terekeme ağızlarında da bu ekin EAT’nin bir devamı olarak, düz ünlülü sözcüklerden sonra yuvarlak biçimlerine rastlanmaktadır.:

Van: Kaçır-t- (46-140), geçır-t- (17-217), şişır-T- (34-4), pişır- (1-196), bitır- (1-28, 41-79, 52-142);⁶⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** geçur, bişur, yitur, bitur.⁷⁰⁰

⁶⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 258-259.

⁶⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 47; BURAN, a. g. e., 35.

⁶⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 88.

⁶⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁶⁹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 38.

⁶⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 33.

⁶⁹² GEMALMAZ, a. g. e., 261-262;

⁶⁹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 47; BURAN, a. g. e., 35.

⁶⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

⁶⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁶⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 57.

⁶⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 38.

⁶⁹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁶⁹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 89.

2.7.1.2.4.2.5. İsim Yapım Eklerinde

Ölçünlü Türkçede kullanılan ad türetme eklerinin büyük bir bölümü bölgemiz ağızlarıyla ortaktır. Ancak bunların bir kısmı bölgenin genelinde hâkim olan fonetik eğilimler sonucunda az çok değişime uğramış, bir kısmı ise eski dönemlerdeki biçimiyle korunarak kalmıştır. Bu addan-ad ve eylemden-ad türeten eklerin büyük bir kısmı tek şekilliliğe doğru bir eğilim göstermekte ve bölgemiz ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

2.7.1.2.4.2.5.1. +li / +nı / +ni/ +lu Eki:

-İl eki Eski Türkçe metinlerde sadece birkaç ikilemede görülürken, o dönemde yaygın olarak -lîğ biçimi kullanılır⁷⁰¹. Daha sonraki dönemlerde bu ekin sıfat yapan biçimi Oğuz Türkçesinde sonundaki ğ ünsüzünü düşürerek yeniden şekillenmiş ve EAT döneminde ünlüsünü de yuvarlaklaştırarak işlek bir addan sıfat yapan ek görevinde kullanılmıştır⁷⁰². Bölgemiz ağızlarında ek isim kök ve gövdelerine “-li” şeklinde ulanır. Ekin, düz-dar-ince ünlülü şeklinin bütün sözcüklerde kullanımı düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkmasına neden olmuştur.

Erzurum: çamırlı (08 041 01-72), kırhuli (01 121 01-98), sulı (03 063 01 30);⁷⁰³ **Elazığ:** boynuzlı (145-XXXII-14), haklısın (177-XLIV-21), koroğlı (145-XXXII-28), süçlü (XXXIV-44), işli köfte (XXX-4);⁷⁰⁴ **Van:** muşlı (38-4), deliKanlı (12-33), ademoğlı (51-59), devamlı (52-165), ğaşlı(18-26), ğoğhuli (37-143);⁷⁰⁵ **Erzincan:** yağlı (1.14-50), başpınarlı (1.8-1), kırplı (kulplu) (1.20-14), saçlı (5.17-17);⁷⁰⁶ **Kars, Ardahan-Posof:** ğarslı (4-31), bağlı (31-5), ayağlı (32-30), yağışlı (34-22), puslı (34-32);⁷⁰⁷ **Tunceli:** datlı (md), sahaplı (md), diyarbakırlı “Diyarbakırlı”.⁷⁰⁸ **Bitlis:** urfali (7-81), sıralı (zavallı (26-33), suşlı (2-153), başlı (12-41), sıralı (7-78), allı (11-36);⁷⁰⁹ **Muş:** dumanlı “dumanlı” (XXI-31), atlı “atlı” (IV-1), mutli “mutlu”(III-59);⁷¹⁰ **Bingöl:** turli (II-A-184);⁷¹¹ **Bingöl-Karlıova:** hopalı (I-A-54), dalğalı (X-B-126), yaralı (I-A-174);⁷¹² **Diyarbakır:** çalğılı: XXXIII-28), datlı (XXVI-16), yaralı (L-8), zavallı (IV-111);⁷¹³ **Urfa:** kitli (13-5), bèsli (25-15);⁷¹⁴

⁷⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁷⁰¹ GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), TDK Yay., Ankara 2000, 106’da ädgüli ayığlı; s. 44, 47’de tınlığ, kullığ, adalığ, kütınlığ, kutılığ.

⁷⁰² GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997, 118’de adlu, ayaklu, deñlü, gizlü, kanatlu, sakallu, tatlu, yaşlu, yürekli, evlü.

⁷⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., 233-234.

⁷⁰⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

⁷⁰⁵ GÖKÇUR a. g. e., 78-79.

⁷⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 37.

⁷⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁷⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 57.

⁷⁰⁹ GÖNEN, a. g. e., 19.

⁷¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 38.

⁷¹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 41.

⁷¹² ÖZER, a. g. e., 40.

⁷¹³ ERTEN, a. g. e., 21.

⁷¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: kapalı (4-27), kırklı (1-12), bahalı (10-58);⁷¹⁵
Artvin-Ardanuç: boyalı, sulı, boyli, tuzlı, kurtli;⁷¹⁶ **Ağrı:** doğumliyim, yamalıhli.⁷¹⁷

Ek “n ve t ünsüzleriyle biten sözcüklere ulandığında başındaki ünsüz benzeşmeye uğrar, ulandığı sözcüğün son sesine bağlı olarak “n ve t” ünsüzüne dönüşür. Ekin +ti / +Ti biçimleri Terekeme ve Azeri ağızlarında görülen Kıpçakça izlerdendir.

Erzurum: delëkannë (02 000 01-44), vijdanni (10 000 01-96), doğumni (10 000 01-5);⁷¹⁸ **Van:** vanni (38-4), nişanni (4-28), iranni (51-29), heyvanni (52-169), aTTi (51-13);⁷¹⁹ **Ardahan-Posof:** bağdatdi (32-53).⁷²⁰ **Bitlis:** ahlatdılar (1-78), bitdi (bitli) (24-105), atdi (25-135), mardinni (7-102);⁷²¹ **Artvin-Ardanuç:** canni, yunni, kanni, unni, artunni.⁷²²

2.7.1.2.4.2.5.2. +sız / +sız / +siz Eki:

Bölgenin bazı ağızlarında ekin ince, bazı yörelerinde kalın ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmıştır. Ek, ünsüzle ve sonu genellikle düz-dar-ince ünlüyle biten bütün sözcüklere düz-dar-kalın ünlülü şekliyle bağlanarak ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmuştur. Özellikle bölgenin orta ve güney kesimlerindeki yerli ağızlarda tek şekilli olarak (+sız) hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalır.

Kars: fasılász (4-1), sahapsız (9-7);⁷²³ **Erzurum:** sanatsız (11 013 02-87);⁷²⁴ **Tunceli:** çaresız “çaresız” (XIII-28), sayıPsız “sahipsız” (XIII-61);⁷²⁵ **Van:** düzensız (40-63), görgisız (52-209), Kansıız (7-64), ipsız (6-31), izinsız (48-60).⁷²⁶ **Urfa:** öksız (35-25), sehepsız (34-55);⁷²⁷ **Artvin-Ardanuç:** issuz, bensuz, ortisuz.⁷²⁸

2.7.1.2.4.2.5.3. +lîh / +hğ/ +luh / +lîh Eki

Bu ek, Eski Türkçe döneminden itibaren yazılı kanaklarda takip edilebilmektedir. Eski Türkçede daha çok düz-dar ünlülü biçimleri yaygındır: tınlığ, kullığ, yimişlik, ağılık (suwluğ sözcüğünde yuvarlaklaşmış) vb.⁷²⁹ EAT döneminde genellikle ünlü uyumlarına uymakla birlikte bazen yuvarlak ünlülü ad tabanlarına düz ünlü ile geldiği görülür: açlık, beglik, kulluk, baylık, sayruluk, oğruluk⁷³⁰. Bölgemiz ağızlarında bütün ad tabanlarına çoğunlukla “-lîh, -lîh” şeklinde bağlanır.

⁷¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁷¹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 30.

⁷¹⁷ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁷¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 233.

⁷¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 79.

⁷²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁷²¹ GÖNEN, a. g. e., 19.

⁷²² ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁷²³ ERCİLASUN, a. g. e., 75.

⁷²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 234.

⁷²⁵ TOSUN, a. g. e., 57.

⁷²⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 81.

⁷²⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁷²⁸ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁷²⁹ GABAİN, a. g. e., 44.

⁷³⁰ GÜLSEVİN, a. g. e., 117-118.

Türkiye Türkçesinde ünlü uyumlarına bağlı olarak ekin kalın ve ince ünlülü dört şekli vardır. Doğu Anadolu ağızlarında ekin genellikle tek şekilli olması, ince ünlü barındıran sözcüklerde kalınlık incelik uyumunun bozulmasına neden olur. Ekin genellikle kalın-dar ya da yarı kalın-dar ünlülü olmasında sızıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü h'nın kalınlaştırıcı etkisi vardır. Yerli ağızlarda uyuma karşı koymasına rağmen, Azeri ve Terekeme ağızlarında uyuma girmediği durumlar seyrekir.

Kars, Ardahan, Iğdır: gençluğ (28-100), esgerluğ (31-17), vekilluğ (36-52), galleşliğa (14-25), beñçılığa (14-34);⁷³¹ **Erzurum:** leşberliğ (06 008 01-56), köwluğ (09 048 01-5), kümürluğ (07 000 01-64), avcılığ (02 019 01-32), esgerluğ (04 056 01-29);⁷³² **Elazığ:** gençliğa (65-IX-3), güzelliğTe (184-LI-6), hayunlige (216-LXII-21), gerenuğ (145-XXXII-8), çavürluğ (XLVI-77);⁷³³ **Bitlis:** eyloğ (IV-36);⁷³⁴ **Van:** rehmetliğ (46-60), şimdiliğ (36-61), terbiyesizliğ (20-171), ajliğ (29-92), buğdeliğ (34-9);⁷³⁵ **Tunceli:** şışliğ (XII-48), misafirliğa (XII-8), pilavluğ (XVII-6), iKrarluğ (XXIV-202), zırtlı (XXIV-237);⁷³⁶ **Bitlis:** eyloğ (IV-36) (iyilik);⁷³⁷ **Erzincan:** ajliğ (5.18-15), ireşberliğ;⁷³⁸ **Muş:** paşalığ “paşalığ” (IX-12), birluğa “birlikte” (III-27), avcılığa “avcılığ” (III-18);⁷³⁹ **Bingöl:** Kovişçiliğ (II-B-59), hemamcılığ (II-B-60), kötiluğ, fakirliğ (XI-49);⁷⁴⁰ **Diyanbakır:** günlü (I-105), valiliğ (XXIX-42), yeşilliğ (XXV-12), zenginliğ (XLVIII-41);⁷⁴¹ **Urfa:** keçeciliğ (4-20), işçiliğ (1-5), tembelliğ (2-15), rahmetliğ (3-290), serbestliğ (26-15);⁷⁴² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** askerliğa (10-4), esgerluğ (6-2), mezerliğda (9-36), sürmedenliğ (15-30);⁷⁴³ **Artvin-Ardanuç:** eyluğ, mezerluğ, ögcilü;⁷⁴⁴ **Ağrı:** gözluğ, kömürlü, asgerluğ.⁷⁴⁵

2.7.1.2.4.2.5.4. +ci / +Ci / +çi Eki:

Eski Türkçede ekin başındaki ünsüz her zaman ötümsüz, ünlüsü ise düz-dar olarak kullanılırken, EAT döneminde ek ünsüz uyumuna uygun hale gelerek +Çİ biçiminde kullanılmıştır⁷⁴⁶. Doğu Anadolu ağızlarında ise genellikle tek şekilli biçimiyle kullanılan bu ek, bütün adlara düz-dar-ince ünlülü şekliyle ve ötümlü ya da yarı ötümlü ünsüzle (Terekeme ve Azeri ağızları ile bunların etkisindeki yerli ağızlarda uyuma girmeye zorlanmaktadır) getirilir.⁷⁴⁷

⁷³¹ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁷³² GEMALMAZ, a. g. e., 230-231.

⁷³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

⁷³⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 313.

⁷³⁵ Engin GÖKÇUR, a. g. e., 79-80.

⁷³⁶ TOSUN, a. g. e., 121.

⁷³⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁷³⁸ SAĞIR, a. g. e., 38.

⁷³⁹ ÖZMEN, a. g. e., 38.

⁷⁴⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

⁷⁴¹ ERTEN, a. g. e., 21.

⁷⁴² ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁷⁴³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁷⁴⁴ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁷⁴⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁷⁴⁶ GABAİN, a. g. e., 43'te anççı, yadçı, orunçı, ölümçı; GÜLSEVİN, Eski a. g. e., 115'te demürçi, kapuçı, kulluğçı, elçi, kürkçi, okçı.

⁷⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 233'te çifci, düwürci, ziratci, vb.

Erzurum: dutci (01 111 01-82), ziratci (11 013 02-30), avcılığ (02 022 01-9), nişancı mēdi (02 022 01-15);⁷⁴⁸ **Elazığ:** ayakkabıcıye (99-XV-21), damırçıda (195-LIII-16), yolci (185-L-20), topçi (XXII-14), damırçıda(I-20);⁷⁴⁹ **Bitlis:** yolci (1-291), tabağciya (7-99), odaci (7-72), ortanci (1-231), sahatçi (2-204);⁷⁵⁰ **Van:** hanci (31-97), fırinci (1-157), yabancı (48-217), bosTanci (51-83);⁷⁵¹ **Tunceli:** parsaci (XLIII-49), araci (X-10), torci (XLII-113), yolci (II-67), berbuçi (dügüncü) (XLIII-22);⁷⁵² **Kars:** tavlaciler (16-217), davaçi (36-74);⁷⁵³ **Erzincan:** oyunciyim (1.3-10);⁷⁵⁴ **Bingöl:** hemamçi (II-B-62), devaçi (VIII-A-44), paytonçıydı (X-B-160), malçi (X-A-9);⁷⁵⁵ **Diyarbakır:** altuncida (II-9), da'vāci (LXI-1), davulçi (XL-18), yabancı (XXIX-2);⁷⁵⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** postaci (10-31), katırcı (10-32);⁷⁵⁷ **Artvin-Ardanuç:** suci, arabaci, yolçi, odaci, davulçi;⁷⁵⁸ **Ağrı:** yolçi, bağmançi, yalançi, tukançi.⁷⁵⁹

2.7.1.2.4.2.5.5. -^om Eki:

Ek ölçünlü Türkçedeki eşi olan “-^om” ekiyle aynı görevdedir. Ekin yardımcı ünlülerinin bölgemiz yerli ağızlarında ince ünlülü sözcüklerde kalınlaşması, yuvarlak ünlülü sözcüklerde ise dar-düz-kalın ya da yarı kalın olarak kullanılması ünlü uyumlarına aykırı bir durum arz eder. Bu şekliyle bölgede eylemden ad türeten en işlek eklerden biridir.

Van: çekim (36-45), tahım (36-66, 8-84), giyim (19-215), ekim (48-21), geçim (1-87, giyim (4-19), kesim, biçim (41-79), yapım (1-72), giyim (2-56), geçim (48-127), sevım (49-29), biçim (41-193), dilim (33-61);⁷⁶⁰ **Tunceli:** boğım, kırım, tokım, dolım.⁷⁶¹

2.7.1.2.4.2.5.6. -mağ / -mağ / -meğ / -meg / -mey / -meñ, -ma / -ma

Eki:

Oğuz grubu lehçelerinde en işlek master eklerinden biri olan –mak / -mek eki bölgemiz ağızlarında da yaygın olarak eylemden ad yapma göreviyle kullanılmaktadır. Oğuz lehçelerinin malı olan –mAk eki⁷⁶² Doğu Anadolu ağızlarında -mağ biçiminde kullanılmakta, özellikle yerli ağızlarda sürekli olarak kalın ünlü bulundurmakta ve kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Ekin son

⁷⁴⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 231, 233.

⁷⁴⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

⁷⁵⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 19.

⁷⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 77.

⁷⁵² TOSUN, a. g. e., 120-121.

⁷⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 75.

⁷⁵⁴ SAĞIR, a. g. e., 38.

⁷⁵⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

⁷⁵⁶ ERTEN, a. g. e., 21.

⁷⁵⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁷⁵⁸ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁷⁵⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁷⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 21.

⁷⁶¹ TOSUN, a. g. m., 148.

⁷⁶² KUZNETSOV, Petro İ., “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1995, 204.

ünsüzü sızıcılaşarak ħ ve ğ'ye dönüştüğünden, bu art damak ünsüzlerinin etkisi ile ekteki ünlü sürekli kalındır. Azeri ve Terekeme ağızlarında genellikle ünlü uyumlarına uymaktadır. mA eki ise özellikle yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklere ince ünlü ile eklenerek uyuma girmemektedir

Erzurum: demaħ, sewmaħ (03 000 01-65), töhmaħ (14 013 03-163), geçilmağ (10 055 01-12);⁷⁶³ **Bitlis:** gêtmağe (IV-40);⁷⁶⁴ **Van:** evlenmaħ (1-34), yemaħ (1-127), içmağa (1-45), bişmağa (31-53), gıtmağa (15-71);⁷⁶⁵ **Tunceli:** isdemağa (V-4), pişmağa (VIII-2);⁷⁶⁶ **Muş:** yemaħ “yemek” (XXIV-9), getirmáğá “getirmeye” (V-14), uzaklaşmesini “uzaklaşmasını” (III-38), olmesini”olmasını” (V-19), gonişmeleri “konuşmaları” (XIII-26);⁷⁶⁷ **Bingöl:** gelmaħ, gitmaħ, gülmaħ;⁷⁶⁸ **Diyarbakır:** çekmaħ (XXXI-6), demaħ (III-105), evlenmaħ (XLV-37), götürmağa (III-117), yemaħ (L-27);⁷⁶⁹ **Urfa:** demaħ (20-80), yoğ etmağ (3-70), içmağa (3-135), istemağa (1-85), yimaħlar (33-195);⁷⁷⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biçmağa (13-230), görmáğá (13-58);⁷⁷¹ **Artvin-Ardanuç:** getmah, vermah, bilmah, enmaħ, görüşma.⁷⁷²

2.7.1.2.4.2.5.7. -ğı / -gi / -ğı / -gi / -hi / -Ki Eki:

Ek bölgemiz ağızlarında sedalı ünsüzlerden sonra -ğı, -gi; sedasız ünsüzlerden sonra da -Ki şekillerinde kullanılmaktadır. Sonu dar ünlü ile biten diğer eklerde olduğu gibi bu ek de düz-dar şekilleriyle kullanılıp çoğu zaman kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Ünsüzü, sert ünsüzlerden sonra da ötümlü olarak gelir ve ünsüz uyumuna uymaz.

Erzurum: çalgê (03 009 03-25);⁷⁷³ **Van:** saygi (48-119);⁷⁷⁴ **Artvin-Ardanuç:** burgi, tolgi, çalgi, bolgi;⁷⁷⁵ **Ağrı:** gorgü.⁷⁷⁶

2.7.1.2.4.2.5.8. -dık / -dik / -dih / -diñ / -duħ / -düh / -dığ / -dig Eki:

Bu ek de geçici hareket adları yapan bir ektir. Kendinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman ünsüzü Azeri ve Terekeme ağızlarında ötümlüleşip süreklileşirken yerli ağızlarda sadece ötümlüleşmektedir. Yerli ağızlarda ünlüsü genellikle kalın, bölgenin kuzey ağızlarında ise yuvarlak olur.

⁷⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

⁷⁶⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 316.

⁷⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

⁷⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 140.

⁷⁶⁷ ÖZMEN, a. g. e., 39.

⁷⁶⁸ ÖZER, a. g. e., 42.

⁷⁶⁹ ERTEN, a. g. e., 21.

⁷⁷⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁷⁷¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁷⁷² ÖZKAN, a. g. e., 34.

⁷⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., 246.

⁷⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 20.

⁷⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁷⁷⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

Kars, Ardahan, Iğdır: sevduğum (27-11), düşdüğü (27-13), gitduğunu (31-10), söylediğüm (36-21);⁷⁷⁷ **Erzurum:** dediği (03 038 01-81), bulduğı (06 008 03-18), aldığı (05 079 04-140), eşitduğum (04 13 01-47), görduğüm (06 008 02-1);⁷⁷⁸ **Elazığ:** gêtTiKdan (II-8);⁷⁷⁹ **Bingöl:** düşdiğden (VIII-B-160), geldiğ (II-A-173), bitirdiğten (II-B-54);⁷⁸⁰ **Diyarbakır:** bilmediğı (III-81), çektiğı (II-128), dinlediğı (II-26), yediğtan (III-91), yendiğtan (I-60);⁷⁸¹ **Urfa:** bişmediğı üçün (1-65);⁷⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** begenduğtan (1-2), bildüğ (13-278), biştuğtan (14-12), ettiğ (15-3);⁷⁸³ **Artvin-Ardanuç:** bildüğü, verduğı, ezduğı, görduğı;⁷⁸⁴ **Ağrı:** gördüğün;⁷⁸⁵ **Tunceli:** êtdöğü, bildöğü.⁷⁸⁶

2.7.1.2.4.2.5.9. -ı / -i / -u / -ü Eki

Doğu Anadolu yerli ağızlarında bu ek kalın ünlü taşıyan kelimelere ince olarak gelir. Ölçünlü Türkçede ünlü uyumlarına bağlı olarak dört şekli bulunan ekin bölgemiz ağızlarında diğer dar ünlülü eklerde olduğu gibi düz-dar-ince şekli kullanılmaktadır. Bu haliyle ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Ancak üzerine başka bir ek aldığında uyuma girebilmektedir.

Erzurum: korğı (04 000 01-88), korğuli (01 121 01-98);⁷⁸⁷ **Bitlis:** kapi, yari;⁷⁸⁸ **Van:** Korğı (39-68), doli (3-20), yazı (1-108, 44-104), tağı (4-24), batı (1-143), sori (39-45);⁷⁸⁹ **Kars, Ardahan:** ğapi (25-3), doli (37-46);⁷⁹⁰ **Bitlis:** kapi, yari;⁷⁹¹ **Tunceli:** ayrı “ayrı” (XVII-16), doli “dolu” (XXV-13).⁷⁹² **Artvin-Ardanuç:** sayı, sori, korhi, orti, kohl;⁷⁹³ **Ağrı:** kapi, doli, ğapi.⁷⁹⁴

2.7.1.2.4.2.5.10. -acah / -ecek / -ecah / -eceg / -ecej / -acağ Eki:

Bu ek yazı dilindeki görevleriyle aynıdır. Sadece ekin son ünlüsünün sürekli düz-geniş-kalın olması bakımından ölçünlü Türkçeden ayrılmaktadır. Uyumsuzluk bölgenin güney ve orta bölümü ağızlarında daha yaygındır.

⁷⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

⁷⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 251-25.

⁷⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

⁷⁸⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 42; ÖZER, a. g. e., 41.

⁷⁸¹ ERTEN, a. g. e., 21.

⁷⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁷⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁷⁸⁴ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁷⁸⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

⁷⁸⁶ TOSUN, a. g. m., 150.

⁷⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

⁷⁸⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁷⁸⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

⁷⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

⁷⁹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁷⁹² TOSUN, a. g. e., 57.

⁷⁹³ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁷⁹⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Erzurum: geçecaḥ (02 022 02-23), diyecaḥ (03 009 03-42), edecaḥ (09 011 01-24);⁷⁹⁵ **Van:** yiyecaḥ (7-87);⁷⁹⁶ **Tunceli:** olecaḡ, alecaḡ vèrecaḡ, çeKecaḡ;⁷⁹⁷ **Urfa:** giyecaḥ (21-40), verecaḥ (3-80), binecaḡı (10-35);⁷⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yèyilecáḥ (14-68), bişecaḥ (14-8);⁷⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** binilacaḥ.⁸⁰⁰

2.7.1.2.4.2.5.11. +gil Eki

Bölge genelinde tek şekilli olarak kullanılan bir ektir. Kalın ünlülü sözcüklerle uyuma girmez.

Kars, Ardahan, Iğdır: babamgil (9-11), ağagil (18-39), baba gil (32-22);⁸⁰¹ **Erzurum:** ablangil (09 005 02-12), anamgil (09 000 01-59), pehlüwangiller (04 056 01-84);⁸⁰² **Elazığ:** paşagil, emmimgil;⁸⁰³ **Van:** babagil (1-36), Kızımgil (1-70);⁸⁰⁴ **Bitlis:** kızımgil (16-48), resulgil (2-78), ablagil (14-108);⁸⁰⁵ **Bingöl:** Kayımgillerin (II-C-83), babamgil (VIII-37), babasıgil (II-A-169);⁸⁰⁶ **Artvin-Ardanuç:** anamgil, halamgil, tayımgil, velogil.⁸⁰⁷

2.7.1.2.4.2.5.12. -ti Eki:

Sonu dar ünlüyle biten diğer eklerde olduğu gibi kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere düz-dar-ince ünlülü şekliyle bağlanır. Bu biçimde ünlü uyumlarına uymayan ek, kendisinden sonra başka bir ek geldiğinde uyuma girer.⁸⁰⁸

Erzurum: ahınti, sıhıntè (04 000 01-55), kuruntı;⁸⁰⁹ **Van:** yaşanti (2-8), çırpınti (51-15), sıhınti (26-28);⁸¹⁰ **Bitlis:** karaltı (16-9), sıhıntıdayıḥ (14-36);⁸¹¹ **Artvin-Ardanuç:** bulanti, buluntı, sıhıntı, çalhanti, kazıntı.⁸¹²

2.7.1.2.4.2.5.13. +o ve +è Ekleri

Akrabalık adları ile özel adların kısaltmalarında kullanılan bu eklerle bölge ağızlarında çok yaygın olmamakla birlikte rastlanmaktadır. Bütün Doğu Anadolu ağızlarında görülmekle birlikte yerli iki dilli ağızlarda daha yaygındır. Genellikle erkek adlarının ilk hecesinden sonra ya da bazı akrabalık adlarına getirilir. Türkçe

⁷⁹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 253.

⁷⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 83.

⁷⁹⁷ TOSUN, a. g. m., 149.

⁷⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁷⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁸⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 362.

⁸⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁸⁰² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 241.

⁸⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

⁸⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 78.

⁸⁰⁵ GÖNEN, a. g. e., 20.

⁸⁰⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 42; ÖZER, a. g. e., 40.

⁸⁰⁷ ÖZKAN, a. g. e., 33.

⁸⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 250'de ahıntı, sıhıntı, guruntı.

⁸⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 250.

⁸¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 87.

⁸¹¹ GÖNEN, a. g. e., 20.

⁸¹² ÖZKAN, a. g. e., 31.

olmayan bu ekin erillikle ilgili olduğu kesindir. Bölgede ikinci yaygın dil olarak konuşulan Kürtçede aynı ek erkek adlarında kesinleşmiş olarak kullanılır. Bu ekin yine bu dilde erkek adlarından önce kullanılan ve erillik bildiren lo ön takısıyla ilgisi vardır.

Bölgede konuşulan diğer dillerde daha yaygındır ve cinsiyet ayrımı yaparak erkek adlarından sonra +o, bayan adlarından sonra +ê biçiminde kullanılmaktadır.

Erzurum: abo (Abdullah), ibo (İbrahim), omo (Ömer), ano (anneciğim), babo (babacığım);⁸¹³ **Tunceli:** çerKo “Çerkez” (XXV-54), seydonun “Seyit’in” (XXIV-152), KıÇÇo “çarpık” (XXIV-157), (lakap olarak kullanılmıştır), memodan “Mehmetle” (I-203), gölê “gül” (II-126).⁸¹⁴

2.7.1.2.4.2.6. ile Edatının Ekleşmiş Biçiminde

İle edatı ekleşip kelimelerle birleşirken bazen uyuma girmez. İnce ünlülü sözcüklere kalın, kalın ünlülü sözcüklere ince ünlü ile eklenir.

Kars: işığıynen (4-15), babasıynen (24-21), paşaynen (83-16); **Ardahan-Posof:** kucağinen (27-1), gözinan (33-16), bizinan (33-32), babaminen (37-16);⁸¹⁵ **Erzurum:** semernan (11 013 02-81), urusnen (01 111 01-14), kızahlarınan (09 050 01-36), emrêyla (02 019 01-9), senedla (11 013 02-87);⁸¹⁶ **Elazığ:** nêyla (XXXVIII-5), parasiynan (I-31), sennan (XLVI-85);⁸¹⁷ **Bitlis:** sesnan (III-2), sennan (IV-5);⁸¹⁸ **Tunceli:** zorilen “zoruyla” (XXXI-125), karinan “karıyla” (XXIV-162), bahanesinan “bahanesiyle” (XXIV-161), göbegilan “göbeğiyle” (XL-63);⁸¹⁹ **Muş:** eşeklân “eşekle” (VII-24), halaylarnen “halaylarla” (XIV-23), mektubinen “mektupla” (XX-64);⁸²⁰ **Bingöl:** anasinan (IX-A-5), babasiynan (VIII-B-1), kıranle (I-B-137);⁸²¹ **Artvin-Ardanuç:** elinan, beninan, gözinan, suyinan;⁸²² **Ağrı:** bununle.⁸²³

2.7.1.2.4.2.7. Zarf – Fiil Eklerinde (Gerundiumlarda)

Çekimli bir fiilin ya da bir fiilimsinin hareket halindeki durumunu belirttikleri için cümlede ad olarak kullanılamayan zarf-eylemlerin bir kısmı sıfat-eylemlerin ad durum eklerini almasıyla ortaya çıkmıştır. Bazıları ise Eski Türkçe döneminden beri bu görevle kullanılan şekillerdir. Bölgemiz ağızlarında bazıları eski şekillerin devamı olan, bazıları ise farklı eklerin birleşmesiyle oluşmuş, kalınlık-incelik uyumuna girmeyen başlıca zarf-eylem ekleri şunlardır:

2.7.1.2.4.2.7.1. -ınca/ -ince Eki

⁸¹³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 242.

⁸¹⁴ TOSUN, a. g. e., 64.

⁸¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁸¹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 287, 289.

⁸¹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 36.

⁸¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315.

⁸¹⁹ TOSUN, a. g. e., 57-58.

⁸²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 39.

⁸²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 42; ÖZER, a. g. e., 40.

⁸²² ÖZKAN, a. g. e., 55.

⁸²³ BAYRAM, a. g. e., 64.

Üzerine geldiği eylemin yargısıyla zarf görevini yaptığı asıl eylemin yargısının eş zamanlı gerçekleştiğini belirtir. Bu fonksiyonuyla “-dığı zaman”, “-dığında” gibi eş zamanlı anlamlar ifade eden ek, bölgemiz yerli ağızlarında son ünlüsünü incelterek uyum dışına çıkmaktadır.

Elazığ: gelinca (137-XXXVII-27);⁸²⁴ **Van:** yıhanınca (24-32), işTe bu devriye sarınca buni şaşırıp nêreye gâça. (18-16), buni vurunce bi on başi da yêTTi bana. (52-218);⁸²⁵ **Tunceli:** ışıtnce “ışitince” (XXVIII-110), olmeyince “olmayınca” (XXIV-200,2001), deşılince “deşilince” (XXVI-78);⁸²⁶ **Muş:** sorince “sorunca” (V-10), vurmeyince “vurmayınca” (V-9), olince (VII-21);⁸²⁷ **Artvin-Ardanuç:** öldüramayınca, dóninca, örgeninca, görinca;⁸²⁸ **Ağrı:** duyince, sıhılmeyince.⁸²⁹

2.7.1.2.4.2.7.2. -ıp/ -ip/ -up/ -üp Eki

Bu ulaş eki, bölgemiz ağızlarında, Azeri Türkçesinde olduğu gibi bir taraftan şekil ve zaman eki görevinde kullanılırken⁸³⁰ bir taraftan zarf-eylem oluşturmada kullanılmaktadır. Bu ekle bağlanmış eylemin yargısı, cümledeki asıl yargıdan daha önce gerçekleşmiş ve bitmiştir.

Bölgenin yerli ağızlarında bu ekin yardımcı ünlüsü ince ünlülü sözcüklere kalın biçimiyle gelerek kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olurken, diğer ağızlarda uyumlara uygun olarak kullanılır.

Elazığ: getirıp (201-LV-27), çekıp (198-LIV-16), dönup (198-LIV-33), yıhayıP (XLVII-23), gidıP (XLV-65);⁸³¹ **Van:** piskiletle gidıp geliyor (27-52), gidıp ocağı yahacaḥsan (8-67), aparıp getir dıḥ (34-4), gece iyib yatardılar (33-80);⁸³² **Tunceli:** geliP “gelip” (XXVI-20), geberiP “geberip” (XXVI-51), yuvarlayıP “yuvarlayıp” (XXVII-35);⁸³³ **Muş:** olıp”olup” (III-8);⁸³⁴ **Bingöl:** yaḥalayıp (XV-13);⁸³⁵ **Artvin-Ardanuç:** uçıp (VII-100), havalanıP (VIII-43).⁸³⁶

2.7.1.2.4.2.7.3. +ken Eki

“i”- ek-eylemi Eski Türkçe’de er- ses yapısında olduğundan ve bu yapısıyla geniş zaman ekine benzediğinden, zamanla bu ek –er / -Ur geniş zaman ekine bağlanarak kullanılmıştır. Bu durumun oluşmasında ek- eylemin zamanla er- > i-< -ø şeklinde değişerek yok olmasının da etkisi vardır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da bu ek ad soylu sözcüklere iken / -ken şeklinde

⁸²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

⁸²⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 152.

⁸²⁶ TOSUN, a. g. e., 58.

⁸²⁷ ÖZMEN, a. g. e., 40.

⁸²⁸ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

⁸²⁹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 12; BAYRAM, a. g. e., 67.

⁸³⁰ BURAN, Ahmet-ALKAYA, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, “Azerbycan Türkçesi” mad., 52’de gelibsen, oḥuyubsan, vb.

⁸³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

⁸³² GÖKÇUR, a. g. e., 152.

⁸³³ TOSUN, a. g. e., 58.

⁸³⁴ ÖZMEN, a. g. e., 39.

⁸³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 42.

⁸³⁶ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

gelerek onlara zarf görevi yüklemektedir. Bu kullanımda ekin eski biçimindeki er-yardımcı eyleminin korunmuş olan fonksiyonu etkilidir. Çekimli eylemlerin üzerine gelmesi ise yine Eski Türkçede er-ken biçiminde çekimli eylemlerin zarf biçimini oluşturması ile ilgilidir. Bölgemiz ağızlarında bu ekin genellikle tek şekilli olduğu ve uyumlara girmediği görülse de bazı yerli Türkmen ağızlarında uyuma girerek bu ağızları Orta ve Batı Anadolu ağızları ile birleştirir. Ekin seyrek olarak –kene şekline girdiği de görülür.

Erzurum: alırken, yoğuken, yoħken;⁸³⁷ **Elazığ:** dolaşiken (60-LIV-16), der_ kân (916-LIV-3), gelırkân (XLV-13);⁸³⁸ **Van:** dizbediz otörörken hasret Kıldım yar yüzüne. (18-8), deboda otörarken bızım bi köyli vardı. (52-152), köyden çıharken baħi ki bi tene duvar yıhılmaħ üzeredir. (19-123);⁸³⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çalışırken, yaparken;⁸⁴⁰ **Kars:** çalışırken (3-1), ğazanırken (28-17), dururken (45-169), burdaken (77-24);⁸⁴¹ **Tunceli:** oynarken “oynarken” (XIV-5).⁸⁴² **Bitlis:** çalışırken (24-51), kırıhdaken (25-339), yaparken (24-63), çıharken (25-213);⁸⁴³ **Muş:** derkân “derken” (III-2), yaparken (XIII-3), oynarken (XXVI-22), yanarken (XIII-9), hazırlarken (III-18);⁸⁴⁴ **Bingöl:** dönerkan (III-C-4);⁸⁴⁵ **Urfa:** vurırken (3-135), çıharken (29-5), urğasıırken (33-1), açarken (33-30);⁸⁴⁶ **Ağrı:** bacadayken, yatıyken.⁸⁴⁷

2.7.1.2.4.2.8. i- Fiilinde

Bu fiilin hem isim soylu sözcüklerin çekiminde hem de birleşik çekimlerde bazen uyuma girmediği görülmektedir. Üçüncü kişi çekimlerinde ince ünlülü biçimleri, diğer kişilerde ise kalın ünlülü biçimleri yaygındır. Erzurum, Van Küresinli ve Ardahan-Posof yerli ağızında çoğunlukla, Kars yerli ağızında ise daha seyrek olarak aslını muhafaza ederek uyum dışına çıkar.⁸⁴⁸

Erzurum: bizıħ, köleyıħ, kardaşıdıız, baciydız, baciyimişim;⁸⁴⁹ **Kars, Ardahan-Posof:** yoğ _idi (17-11), ħanayidi (7-12), ğomşulariyimiş (8-6), zamanidi (32-1), burdaydi (39-60);⁸⁵⁰ **Elazığ:** var_ mış (185-L-1), havayidi (172-XLII-6), karanlıħ _miş (185-L-13), yoħ _dı (XXIII-12);⁸⁵¹ **Van:** köydenıħ (38-18), muhaciriyıħ (44-2), hamileyıħ (14-3), varidi (34-55), ağaçdanidi (43-32);⁸⁵² **Bitlis:**

⁸³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 343

⁸³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

⁸³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 153.

⁸⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 115.

⁸⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

⁸⁴² TOSUN, a. g. e., 58.

⁸⁴³ GÖNEN, a. g. e., 20.

⁸⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 39.

⁸⁴⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 42.

⁸⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

⁸⁴⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

⁸⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 73-74.

⁸⁴⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 315-316, 323, 326.

⁸⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

⁸⁵¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49; BURAN, a. g. e., 36.

⁸⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 118-120.

yabirlardi, eledú, kötüyoh, iyiyoh, vârdi (V-2);⁸⁵³ **Tunceli:** müdürüdür “müdürüdür” (VII-32), yohse “yoksa” (V-5), köydir “köydür” (X-8), zamanidi “zamanıydı” (XV-2), olsaydi “olsaydı” (XII-55);⁸⁵⁴ **Erzincan:** burdayim (1.26-41), ağayük (5.6-3), durmadanse (3.11-45), uzunumiş (1.25-8), varemiş (1.26-27);⁸⁵⁵ **Muş:** az _ idi “azdı” (XX-289), kiraz _ idi (XX-291), oğluymiş “oğluymuş” (V-18);⁸⁵⁶ **Bingöl-Karhova:** yohti (IV-A-34), adam idi (I-A-6), yoħımış;⁸⁵⁷ **Diyarbakır:** böyigidir (XXV-31), çohti (XXIII-54), yohti (I-47), çoħmış (IV-1), varmış (III-104);⁸⁵⁸ **Artvin-Ardanuç:** varidi, yoğidi (VII-1), varimiş, oğluymişsin (VII-77).⁸⁵⁹

2.7.1.2.4.2.9. İnceltici Ünsüzlerin Etkisiyle

Yöremiz ağızlarında “y” ünsüzü kendisinden önce gelen kalın ünlüyü daraltıp inceltir. Bu durum kalın ünlü taşıyan kelimelerde uyumu bozar. Bölgede ş, ç, c, z, s ünsüzleri de ikinci derecede bir incelmeye neden olarak bazı kök ve gövdelerde uyumsuzluk yaratırlar.

Kars, Ardahan, Iğdır: dışarki (30-8), meşrîh (34-42), cilciplah (35-130), biçâğı (38-17), heyran (49-134), tapajeyîh (91-162);⁸⁶⁰ **Erzurum:** sehra, eceba, ezap, piçah, çilpah, heyâl, remezan;⁸⁶¹ **Elazığ:** hafızlar (74-XI-3), hasdeyim (224-LXIV-8), çiplah (170-XL-11), sicah (65-IX-21), mayışını (I-40), dışariya (XI-27);⁸⁶² **Bitlis:** aħşem, hoce, eyağımda (IV-34), paşe (V-12);⁸⁶³ **Tunceli:** topliya “topluya” (I-158), oriya “oraya” (XXVI-63), şuriye “şuraya” (XXXII-26), uzatmêyah “uzatmayalım” (XXVI-48);⁸⁶⁴ **Erzincan:** çıkın (1.1-16), piçah (2.42-2), dışari (1.1-21), barêş, uşagımış, sicah (1.26-56), islan, aricilik (1.19-4);⁸⁶⁵ **Bingöl:** Kışdi (XII-12), bazêrganbaşı (XI-D-5), Kuriş (XI-C-20), dışariya, Karınçe (XI-A-37);⁸⁶⁶ **Bingöl-Karhova:** çıħmiyoler (I-B-100), baziler de (IV-A-22), kandırmişler (IV-B-48), tamamen (III-127);⁸⁶⁷ **Van:** olmiyan (1-88), biyîh (51-54), eşil (32-40), işîh (17-158), yumişansın (11-2);⁸⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** sicah (IV-57), biçah, dışari (IX-45);⁸⁶⁹ **Ağrı:** çayır, yanine, tamam, yiħa-, çihar, çirah.⁸⁷⁰

⁸⁵³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310, 316.

⁸⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 58.

⁸⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 39.

⁸⁵⁶ ÖZMEN, a. g. e., 40.

⁸⁵⁷ ÖZER, a. g. e., 41.

⁸⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 24.

⁸⁵⁹ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

⁸⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

⁸⁶¹ GEMALMAZ, a. g. e., 137-138.

⁸⁶² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52; BURAN, a. g. e., 36.

⁸⁶³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317.

⁸⁶⁴ TOSUN, a. g. e., 58.

⁸⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 42.

⁸⁶⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 43.

⁸⁶⁷ ÖZER, a. g. e., 41-42.

⁸⁶⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 17.

⁸⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁸⁷⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 5, 6.

2.7.1.2.4.2.10. İlk Seste Ünlü Türemesi İle

Bölgemiz ağızlarında da r ve l sesleri ile başlayan kelimelerin önünde bir i ünlüsü türetilir. Eğer kelime kalın ünlü taşıyorsa bu i türemesi uyumu bozar.

Kars, Ardahan, Iğdır: iras (16-22), ırasd (61-8), irzağulu (63-45), irahatdadı (82-28);⁸⁷¹ **Erzurum:** issıtma;⁸⁷² **Elazığ:** ilazım (162-XXXVIa-28), irast (XXIII-65), irazı (XXIII-2);⁸⁷³ **Tunceli:** ilazım “lazım” (II-224), irasT “rast” (XIX-18), irafa “rafa” (XX-18);⁸⁷⁴ **Erzincan:** elayıh (layık), ilazum (2.5-44), ilâf (2.34-4), irazı (1.7-11), irahat (3.7-2), iras gel-, ürus (4.10-7);⁸⁷⁵ **Ağrı:** ilazım, inamaz.⁸⁷⁶

2.7.1.2.4.2.11. Önseste y ve h Ünsüzlerinin Düşmesiyle

Bu durumda eğer bu ünsüzlerin hecesinde kalın ünlü varsa, bunlar incelererek kalın ünlülü kelimelerde uyumu bozarlar.

Kars, Ardahan, Iğdır: ilan (11-50), eyat (hayat) (56-102);⁸⁷⁷ **Erzurum:** ilan, ildırım;⁸⁷⁸ **Elazığ:** ildız (70-X-1), ilan (IX-2), ihamaz (XXXVIII-78);⁸⁷⁹ **Tunceli:** ilan “yılan” (I-125), irpalanduh “hırpalandık” (XXIV-14), ihadiler “yıkadılar” (XXIV-47);⁸⁸⁰ **Bingöl:** ilân (yılan) (VII-A-6);⁸⁸¹ **Ağrı:** ilan, ildırım.⁸⁸²

2.7.1.2.4.2.12. Kelime sonundaki dar ünlülerin i’leşmesiyle

Yaygın olarak yerli ağızlarında daha seyrek olarak da Azeri ve Terekeme ağızlarında kelime sonundaki ı, u, ü ünlüleri i’ye değişirler. Bu durum kalın ünlü taşıyan kelimelerde uyumu bozar.

Kars, Ardahan, Iğdır: ğırmızı (5-55), ğuyı (11-11), doğri (11-20), ğari (12-24), ğuri (15-7), ğomşı (34-18);⁸⁸³ **Erzurum:** kôrhi (04 000 01-88), kôrhuli (01 121 01-98), kârdaşı, bacımı;⁸⁸⁴ **Elazığ:** aşāgiya (197-LIV-8), çarşı (2301-LV-23), yolci (180-L-20), haci (227-LXV-3);⁸⁸⁵ **Bitlis:** baci, kuyi, Toğri, kapi, kâri, alti;⁸⁸⁶ **Tunceli:** boyunni (XL-244), oni (XVII-36), oğli (XLIII-68), doli (XXV-13);⁸⁸⁷ **Van:** Kapi (1-167), baci (8-64), doğri (2-23), ğuti (2-42), Kuyi(7-82);⁸⁸⁸ **Erzincan:** dişari

⁸⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 75.

⁸⁷² GEMALMAZ, a. g. e., 144.

⁸⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51; BURAN, a. g. e., 36.

⁸⁷⁴ TOSUN, a. g. e., 59.

⁸⁷⁵ SAĞIR, a. g. e., 70.

⁸⁷⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

⁸⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 135-136.

⁸⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 198.

⁸⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51; BURAN, a. g. e., 36.

⁸⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 59.

⁸⁸¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 43.

⁸⁸² EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

⁸⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 249, 277.

⁸⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51.

⁸⁸⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307-308.

⁸⁸⁷ TOSUN, a. g. e., 66, 69.

⁸⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

(1.1-21), ğırmızı (2.13-27), uĥari (4.12-24);⁸⁸⁹ **Bingöl-Karlıova:** aşıaĥı (I-A-2);⁸⁹⁰ **Aĥrı:** topuzı, saĥı, alduĥı, ĥomşı, ĥuyı, k rpi.⁸⁹¹

2.7.1.2.4.2.13. Kalınlaştıracı  zellik Taşıyan  ns zlerin Etkisiyle

İnceleme b lgemizde t, n, d, ĥ, k, g ve ĥ sesleri hecelerinde bulunan ince  nl leri kalınlaştırmaktadırlar. Bu durum aslında uyuma uyan s zc klerde kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına yol a maktadır. Bu durum Orta Anadolu aĥızlarının bir  zelliĥi olarak daha  ok Hanak T rkmenleri aĥzında yaygındır.⁸⁹²

Ardahan-Hanak: b y ĥ  (42-22), d ş d k (42-45),  ĥrediyon (42-51), o  z (42-58), ĥ rd  (44-48), ĥ nn k (45-152);⁸⁹³ **Erzurum:** b z m (11 013 02-10),  akuci (12 017 01-29), eval (03 000 01-15), evlan (02 019 01-38), s sladi (02 001 01-14);⁸⁹⁴ **Elazıĥ:** merduvanın (138-XXVIII-5), ekınlar (172-XLII-11), ĥuzel (46-IIb-31), kendi (196-LIV-14), d nalar (II-5);⁸⁹⁵ **Bitlis:** evdan, esgerdan, k t y  , yido ; ⁸⁹⁶ **Tunceli:**  ekerd m “ ekerdim” (I-100), ned r “nedir” (II-108), d ni “d n yor” (XXIV-137),  k z “ k z” (XXVIII-5);⁸⁹⁷ **Erzincan:** ĥunnar (1.16-17), ĥ   k (2.43-58), yuklen- (4.7-3), kut rt  (4.6-16), y z k (4.1-20);⁸⁹⁸ **Van:** mend l (41-122), tikan (34-22), d rhem (39-2), zeyt n (5-81), deĥildi (1-97);⁸⁹⁹ **Artvin-Ardan  :** tikan (IV-44), kimsa (I-20), ilari, degirman (X-27);⁹⁰⁰ **Aĥrı:** s t n, bind r n, kopri, gorg , ĥordi.⁹⁰¹

2.7.1.2.4.2.14. Son A ık Hecedeki D z-Geniş  nl n n İncelmesiyle

Van K resinli aĥzı ile bazı yerli aĥızlarda kalın  nl l  s zc klerdeki son a ık hece  nl leri incelerler.

Bitlis: aĥe, ode, ĥoce;⁹⁰² **Van:** torbe (34-43), yumurte (34-71), arebe (36-6), yarme (34-83), bace (34-112);⁹⁰³ **Erzincan:** amice (1.5-4), orte (1.18-70), ore (2.13-78);⁹⁰⁴ **Aĥrı:** saĥe, sole, duyunce;⁹⁰⁵ **Tunceli:**  apusına (XLIII-43),  oc ĥe (XLIII-66), one (XXV-19), başımıza (XXVII-44)⁹⁰⁶

2.7.1.2.4.2.15. İyelik Eklerinde Uyumun Bozulması

⁸⁸⁹ SAĥIR, a. g. e., 42.

⁸⁹⁰  ZER, a. g. e., 41.

⁸⁹¹ TANRIVERD , a. g. e., 80;  İFT   , a. g. e., 4; TURHAN, 23, 27; EFEND     , a. g. m., 828.

⁸⁹² ERC LASUN, a. g. e., 74.

⁸⁹³ ERC LASUN, a. g. e., 74.

⁸⁹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 105-106.

⁸⁹⁵ BURAN-O  RAş, a. g. e., 52; BURAN, a. g. e., 37.

⁸⁹⁶ Z       , a. g. m., 297-317.

⁸⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 59.

⁸⁹⁸ SAĥIR, a. g. e., 42.

⁸⁹⁹ G     , a. g. e., 17.

⁹⁰⁰  ZKAN, a. g. e., 6.

⁹⁰¹  İFT   , a. g. e., 4, 9; K       , a. g. m., 6, 7; EFEND     , a. g. m., 833.

⁹⁰² Z       , a. g. m., 308.

⁹⁰³ G     , a. g. e., 94.

⁹⁰⁴ SAĥIR, a. g. e., 41.

⁹⁰⁵ TANRIVERD , a. g. e., 80, 84;  İFT   , a. g. e., 12.

⁹⁰⁶ TOSUN, a. g. e., 60.

Eski Türkçeden bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü diline gelen süreçte çeşitli değişimlere uğramış olan iyelik ekleri, bölgemiz ağızlarında, ölçünlü dilden daha farklı, belki de ölçünlü dildeki değişmelerin daha da ileriye götürülmüş biçimiyle kullanılmakta, bazen de bazı arkaik biçimlerin korunmuş haliyle ve bazı fonetik eğilimlerin etkisi altında ortaya çıkmış farklılıklara rastlanmaktadır.

Doğu Anadolu yerli ağızlarında iyelik eklerinin 3. şahıslarda incelendiği, diğer şahıslarda ise kalınlaştığı görülmektedir. Bu durum çoğu kez kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır.

2.7.1.2.4.2.15.1. Birinci Tekil Şahıs İyelik Eki

Bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uyan teklik 1. şahıs iyelik eki yerli ağızlarda sürekli olarak kalın ya da yarı kalın ünlülüdür. İnce ünlülü bütün sözcüklere “+ım / +ım” şeklinde gelerek hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez. Yerli Türkmen ağızlarında (Erzurum, Kars, Ardahan) bu ekin düz ünlülü sözcüklere yuvarlak ünlü ile geldiği de görülür.

Ardahan-Posof: başım (35-66), gollarım (35-72), évım;⁹⁰⁷ **Bitlis:** erım (IV-34);⁹⁰⁸ **Elazığ:** mendilım (179-XLV-15), benım (195-LIII-15);⁹⁰⁹ **Tunceli:** Qardêşım “kardeşim” (XV-11);⁹¹⁰ **Erzurum:** cemom, bacem (02 000 02-52), asgerlıgëm (03 038 01-10);⁹¹¹ **Van:** Qolım (24-2), beyım (34-28), varım, (24-40), Qalbıma (52-24), elim (3-170).⁹¹² **Erzincan:** ayağım, gızım, başım, ğarnım, boynım;⁹¹³ **Artvin-Ardanuç:** elim, evum, kalemum.⁹¹⁴

2.7.1.2.4.2.15.2. İkinci Tekil Şahıs İyelik Eki

Teklik 2. kişi iyelik eki ünlüyle biten sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsünün bütün sözcüklere düz-dar-kalın ünlü ile bağlanması ünlü uyumlarının bozulmasına neden olur. Bu durum bölgenin yerli ağızlarında yaygındır, Azeri ve Terekeme ağızlarında ek uyuma girerken, Kuzeydoğu Karadeniz ağızları ile sınırı olan yörelerde yuvarlaklaşarak uyum dışına çıktığı seyrek olarak görülür.

Ardahan-Posof: evın;⁹¹⁵ **Bitlis:** öza (özüne) (IV-17), beğTan (IV-25);⁹¹⁶ **Tunceli:** melmekeTın “memleketin” (II-72),⁹¹⁷ **Van:** oğlın (3-186), ölin (48-58), eşın, düşmanın (5-13), işın (1-20), elan < eline (17-133);⁹¹⁸ **Erzincan:** ğurbanen

⁹⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹⁰⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁹⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49.

⁹¹⁰ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 268.

⁹¹² GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁹¹³ SAĞIR, a. g. e., 38, 137.

⁹¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 36.

⁹¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹¹⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313, 314.

⁹¹⁷ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 92.

(2.45-11), başen (başına) (1.25-10), dayên, terfiyan;⁹¹⁹ **Diyanbakır:** derdın (II-79), yârin (LIII-3);⁹²⁰ **Artvin-Ardanuç:** evun, kalemun;⁹²¹ **Ağrı:** gözın;⁹²²

2.7.1.2.4.2.15.3. Üçüncü Tekil Şahıs İyelik Eki

Ünlü ile biten sözcüklere –si, ünsüzle biten sözcüklere ise -i şeklinde getirilen üçüncü teklik kişi iyelik eki her iki durumda da, bölgenin genelinde kurallaşmış olan i’leşme eğiliminden dolayı tek şekillidir. Erzurum ağızlarında bu ekin ünlüsünün bazen yarı genişleyerek +è / +sè biçimine dönüştüğü görülür. Ekin düz-dar-ince ünlülü olması ünlü uyumlarına uymamasına neden olmuştur. Yerli Türkmen ağızlarında yuvarlak şekillerine de rastlanmaktadır.

Kars: binbaşı (4-30), ğardaşları (8-8), ğurbetin yoli (14-11), boğçasını (9-38), fırğası (15-1); **Ardahan-Posof:** meşe adamları (25-11), ğurd oğlu (28-74), davası (33-30), namazi (40-17);⁹²³ **Elazığ:** davançasıdır (183-XLIX-24), terkesına (196-LIV-23), evına (195-LIII-10), koyunını (215-LXII-28), biterefine (155-XXXI-33);⁹²⁴ **Tunceli:** oğlu “oğlu” (I-12), Kızı “kızı” (I-13), anası “anası” (I-14);⁹²⁵ **Erzurum:** kardaşı, kuli, bacısı, kuzusu, koğuşe (02 000 02-32);⁹²⁶ **Bitlis:** kafası (13-51), arabası (2-138), anası (1-129), adı (1-108), yaşı (26-33);⁹²⁷ **Van:** çapı (3-18), aşçısı (48-165), yazısı (1-273), ağası (3-97), eTrafi (3-151);⁹²⁸ **Erzincan:** anasıymış (1.19-5), cannarı (2.4-7), oğlu (1.25-11), ğaması (1.29-13), ğuli (6.13-26);⁹²⁹ **Diyanbakır:** ağzi (XLI-7), akşami (XLVIII-5), burası (III-44), ğılıfı (XLI-17), kafası (I-122);⁹³⁰ **Urfa:** yapışığı (2-60), tahtı (tahtı) (24-20);⁹³¹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** adı (1-19), yarısı (8-58);⁹³² **Artvin-Ardanuç:** başı, oduni, bahçası, suyu, ablası;⁹³³ **Ağrı:** saçı, kızı, alduğı, burası.⁹³⁴

2.7.1.2.4.2.15.4. Birinci Çokluk Şahıs İyelik Eki

Bu ek bölgedeki alt ağız gruplarında farklı eğilimlerle değişik kullanımlara bürünmektedir. Yerli ağızlarda ünlüsü nasıl olursa olsun, bütün sözcüklere “+mız / +mız” şeklinde bağlanarak ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Azeri Terekeme ve Yerli Türkmen ağızları ile bu ağızların etkisinin görüldüğü ağızlarda ünlü uyumuna uyma eğiliminde iken, bölgenin kuzeydoğu ağızlarında yuvarlaklaşarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermektedir.

⁹¹⁹ SAĞIR, a. g. e., 138.

⁹²⁰ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹²¹ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁹²² TANRIVERDİ, a. g. e., 87.

⁹²³ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49.

⁹²⁵ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 271.

⁹²⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 21.

⁹²⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 92.

⁹²⁹ SAĞIR, a. g. e., 38-39.

⁹³⁰ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

⁹³² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁹³³ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁹³⁴ TURHAN, a. g. e., 23; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Ardahan-Posof: kervanimiz (26-2), evımız;⁹³⁵ **Tunceli:** eşımızde “eşimizde” (I-54), eTımız “etimiz” (VIII-12), türkiye’ımız “Türkiye’ımız” (XXIV-88);⁹³⁶ **Erzurum:** canıméz (07 000 01-73), kendimiz (02 022 01-8), canuméz (02 000 02-17), zamanıméz (02 022 02-68);⁹³⁷ **Bitlis:** işimizi;⁹³⁸ **Van:** emımız (39-4), pılımız (37-49), köpeyımız (52-19), lëremız (38-8), geçimimiz (1-87);⁹³⁹ **Diyarbakır:** uyķımız (XIV-14);⁹⁴⁰ **Artvin-Ardanuç:** elumuz, evumuz.⁹⁴¹

2.7.1.2.4.2.15.5. İkinci Çokluk Şahıs İyelik Eki

Bölge genelinde aynı karakteristik biçimiyle kullanılan eklerdendir. Eski + İz / + Uz eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde +nız / +nuz biçimine dönüşürken, diğer Anadolu ağızlarında genellikle eski şekline bağlı kalmış, ’yi koruyamayan bölgemiz ağızlarında ise ’yi atarak kalıplaşma yoluna gitmiştir. Bölgede, ünlüyle biten sözcüklere “+z”, ünsüzle biten sözcüklere ise “+ız / +ız” şeklinde ulanır.⁹⁴² Yerli ağızlarda, ekin, kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere “+ız / +ız” şeklinde bağlanması, kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olurken, Azeri, Terekeme ve Türkmen ağızlarında genellikle uyuma girmektedir. Bu ek Urfa Kars ve Erzurum-Şenkaya / Olur Türkmen ağızlarında > y değişimine uğrayarak kullanılmaktadır.

Ardahan-Posof: evınız;⁹⁴³ **Bitlis:** dinızdan (dininizden) (V-22);⁹⁴⁴ **Tunceli:** evınız (md);⁹⁴⁵ **Van:** eKmeğiz (31-81), beliz (52-71), yemeğiz (52-97), cebiz (38-6), beşiz (46-37) eşeğiz,(29-20);⁹⁴⁶ **Erzurum:** kuwvetéz (03 038 01-18), zekatéz (03 000 01-54), kıızınız (04 030 01-25), yukúnüz (11 013 02-10);⁹⁴⁷ **Diyarbakır:** ağzızın (I-104);⁹⁴⁸ **Urfa:** yaptılhar z (3-70), oħıdığ z (9-5), iman z (18-35);⁹⁴⁹ **Van:** cebiz (38-6), yemeğiz (52-97), belize (52-71), eKmeğiz (31-81), işiniz (31-12);⁹⁵⁰ **Artvin-Ardanuç:** eluvuz, eliz, evuz.⁹⁵¹

2.7.1.2.4.2.16. Çokluk Eki

⁹³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹³⁶ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 269.

⁹³⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁹³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁹⁴⁰ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹⁴¹ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁹⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 270.

⁹⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹⁴⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316.

⁹⁴⁵ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁹⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 270.

⁹⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

⁹⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 18.

⁹⁵¹ ÖZKAN, a. g. e., 37.

Doğu Anadolu ağızlarının genelinde ölçünlü dilde olduğu gibi adlara ünlü uyumlarına uygun olarak +lar, +ler şeklinde getirilen bu ek Azeri ağızlarında kalın ünlülü sözcüklerden sonra bazen +ler; yerli ağızlarda da kalın ünlülü sözcüklerden sonra +ler, ince ünlülü sözcüklerden sonra ise +lar biçiminde kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkmaktadır.

Kars, Ardahan-Posof: vèrmillar (6-5), dutillar (11-11), yaşler (26-6), gönşilar (26-30); ⁹⁵² **Elazığ:** dedelamız (203-LVI-3), kilisalara (203-LIV-15), gözlarına (137-XXVII-11), el_ışları (201-LV-28); ⁹⁵³ **Bitlis:** ataşleri, kumaşleri, onleri (IV-13), bunleri (IV-21), eşyaları (IV-28), ko şılar, karılar, édillar; ⁹⁵⁴ **Tunceli:** bunler “bunlar” (XXXI-4), duTlerımız “dutlarımız” (XXXI-4), esirler “asırılar” (XXIX-10); ⁹⁵⁵ **Erzurum:** bacılar, baciler; ⁹⁵⁶ **Van:** Kômşilar (4-12), fırçeler (43-11); ⁹⁵⁷ **Erzincan:** ajlihlılar (5.8-15); ⁹⁵⁸ **Diyanbakır:** da‘vâcılar (XI-1), hacılarda (XXXII-98), kômşilarımız (XII-8), analari (III-3), çocukları (II-3); ⁹⁵⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** zemlar (3-9); ⁹⁶⁰ **Artvin-Ardanuç:** evlar, sizlar, borılar, gelinnar; ⁹⁶¹ **Ağrı:** atleri, koyınlar. ⁹⁶²

2.7.1.2.4.2.17. Ad Durum Eklerinde Uyumun Bozulması

2.7.1.2.4.2.17.1. Belirtme (Yükleme) Durumu (+i / +nI):

Nispeten Azeri ve Terekeme ağızları ile Türkmen ağızlarında uyuma girmeye zorlanan belirtme durumu eki, bölge genelinde bütün adlara düz-dar-ince ünlüyle, tek şekilli biçimde getirilerek ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır.

Kars, Ardahan: arhadaşını (5-19), çocuğuni 828-29), ajluğumi (32-14), çuvalı (37-15), oni (40-25); ⁹⁶³ **Tunceli:** çaldızı “çuvaldızı” (IX-5), Kırhını “kırkını” (IX-12), oni “onu” (XVII-36), ayrani “ayranı” (XV-56); ⁹⁶⁴ **Erzurum:** kardaşı, evini (14 013-03-85), kendiyi (02 001 01-46); ⁹⁶⁵ **Elazığ:** uni (54-V-13), askeri (173-XLII-24), şeheri (211-LX-24), ekmegi (XI-13), devamı (III-14); ⁹⁶⁶ **Bitlis:** Tuzi, mali (1-57), kızı (1-129), almayı (1-129), oni (1-12), babayı (7-9); ⁹⁶⁷ **Van:** mazoti (10-10), yoğördi (1-98), soğani (1-98), üsTümi (1-23), tüşiyi (37-109); ⁹⁶⁸ **Erzincan:** uni

⁹⁵² ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 47.

⁹⁵⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309-313.

⁹⁵⁵ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 264-266.

⁹⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁹⁵⁸ SAĞIR, a. g. e., 38.

⁹⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

⁹⁶¹ ÖZKAN, a. g. e., 37-38.

⁹⁶² TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4.

⁹⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., 71.

⁹⁶⁴ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 277-279.

⁹⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49; BURAN, a. g. e., 37.

⁹⁶⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 20.

⁹⁶⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

(2.15-1), yanni (yanını) (3.5-34), çuli (1.8-1), arabayı, ovayı, aħuruni;⁹⁶⁹ **Muş:** bunı “bunu” (XXVI-2), suyi “suyu” (I-40), oni “onu” (III-40);⁹⁷⁰ **Bingöl:** sufatını (III-B-24), saç maçlarını (VIII-B-79);⁹⁷¹ **Diyarbakır:** ağızını (II-84), babamı (II-94), boynumi (LIX-3), bulaşığı (I-97), çuvalı (II-82);⁹⁷² **Urfa:** pıçağıyı (3-210), masrafıyı (3-285), ayağıyı (3-205), kap (kapıyı) (33-55);⁹⁷³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bırlarını (buralarını) (7-17), analarını (6-14), kadınları (114);⁹⁷⁴ **Artvin-Ardanuç:** ağacı, cevuzı, suyi, bacayı, okuzı;⁹⁷⁵ **Ağrı:** topuzı, elini, buni, fıratı, bağı, bostanı, muratı.⁹⁷⁶

Bölgenin kuzeydoğusundaki Erzurum-Oltu ağızlarında ekin ünlüsünün i > e yönünde yarı genişlediği görülür.

Erzurum: çoħlarıné (04 000 01-111), haħkúné (02 019 01-15), sozlarıné (02 001 01-37), ufağune (07 015 03-58), ıafaséné (04 000 01-20), halkéné (02 001 01-14).⁹⁷⁷

Azeri Türkçesi ve ağızlarında kullanılan –nI belirtme durumu eki bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında da kullanılmaktadır. Ekin bu biçimi bu ağızları bölgenin diğer ağızlarından ayırmaktadır. Bu ek Van Küresinli ağızında kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere “-nı” şeklinde ulanarak ünlü uyumlarına aykırılık yaratmaktadır.

Van: yumurtenı (34-74), buğdenı (35-1), senenı (34-67), emını (39-5).⁹⁷⁸

2.7.1.2.4.2.17.2. Yönelme Durumu (+a / +e):

Ölçünlü dille büyük oranda örtüşen bölgemiz ağızlarındaki yönelme durumu eki bazı kullanımlarda ölçünlü dilden farkı bazı yönelimler göstermektedir. Bölgenin kuzeyinde ve dağınık olarak yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklere ince ünlü ile eklenerek uyuma girmemekte ve ben, sen zamirleri ile ikinci teklik iyelik ekinden sonra bölgeye özgü, karakteristik şekillere bürünmektedir.

Erzurum: hüdude (03 038 01-86), karilare (04 056 01-71), usdune (02 000 02-57), üsdune (03 000 01-74);⁹⁷⁹ **Ardahan-Posof:** eva (37-57), siza;⁹⁸⁰ **Elazığ:** bune (151-XXXV-11), tutlere (217-LXII-1), yanağıne (147-III-23), eşğa (aşka) (69-LX-1), esgerá (XXIV-14), sizá (III-2);⁹⁸¹ **Bitlis:** one, mezarloğē, yapmağē, yaníne;⁹⁸²

⁹⁶⁹ SAĞIR, a. g. e., 38, 141.

⁹⁷⁰ ÖZMEN, a. g. e., 40.

⁹⁷¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 44.

⁹⁷² ERTEN, a. g. e., 22.

⁹⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

⁹⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

⁹⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., 35.

⁹⁷⁶ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, a. g. e., 27.

⁹⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 278.

⁹⁷⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

⁹⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 282-283.

⁹⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹⁸¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49; BURAN, a. g. e., 37.

⁹⁸² ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

Van: barnıye (34–51), tarleye (34-59), keledoşe (34-84), dağıne (34-45), buriye (52-203).⁹⁸³ **Tunceli:** oreye “oraya” (XII-58), Kapusıne “kapısına” (XLIII-43), çoçığe “çocuğa” (XLIII-66);⁹⁸⁴ **Erzincan:** ğapêye (3.34-5), oriye (1.8-1), bayılmaye (1.1-26), one (2.38-28), çılmaye⁹⁸⁵; **Muş:** oreye “oraya” (VI-27), ğızine “kızına” (XXIII-33), one “ona” (VI-6);⁹⁸⁶ **Bingöl:** bane (I-98), Kayıde (VIII-B-279), evisina (evine) (IX-B-59);⁹⁸⁷ **Diyarbakır:** dışına (II-82), tarafe (XXVIII-35), yâre (L-28);⁹⁸⁸ **Urfa:** yimağıya (20-35), yoliya (35-35), alniya (10-25), baş za (33-25);⁹⁸⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** babasıná (6-32), başıná (4-36);⁹⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** eva, öküza, cevüza;⁹⁹¹ **Ağrı:** huzurıne, saĝe, sole.⁹⁹²

2.7.1.2.4.2.17.3. Bulunma Durumu (+de / +da / +Te / +Ta):

İnceleme bölgemizin genelinde ve daha yaygın olarak da Yerli ağızlarda bu ekin ince biçimi çok kullanılır ve kalın ünlülü kelimelerle uyuma girmez. Bulunma durumu eki bölgede Azeri ağızı ve onun etkisindeki yerli ağızlarda incelenerek, Türkmen ağızlarında ise kalınlaşarak bazen kalınlık-incelik uyumuna aykırılık gösterir. İncelme yönündeki eğilim daha yaygın ve ilerlemiştir.

Erzurum: buralarde (03 000 01-13), yaşde (14 043 01-22), atmışda (05 056 01-11), yüzda (14 062 05-24);⁹⁹³ **Ardahan-Posof:** esgerda (34-23), évda, sizda;⁹⁹⁴ **Elazığ:** evdá (179-XLV-4), orde (146-XXXIII-8), memleketTa (I-3), üçda (XXXIV-7), izmirda (XXIV-8);⁹⁹⁵ **Bitlis:** orde, mankalde (I-3), dibinde (III-18), elinde (III-22), dolapTe (IV-26);⁹⁹⁶ **Van:** çayırde (51-32), başde (46-14), boyde (37-72), yaşinde (34-108), saloninde (48-153);⁹⁹⁷ **Tunceli:** çarşude “çarşıda” (XXVI-2), orde “orda” (XXV-17), ğışTe “kışta” (XXIV-140), burde “burada” (XXIV-146), ağızinde “ağızında” (XLIII-38);⁹⁹⁸ **Muş:** orde “orada” (XIV-16), zorundedir “zorundadır” (XIV-33), arħade “arkada” (I-21), esmade “esma’da”(V-22), sonunde “sonunda” (VII-35);⁹⁹⁹ **Bingöl:** pëshinda (II-A-29), daldelerde (XI-A-13), nêrda (XI-B-13), öĝinda (II-C-38);¹⁰⁰⁰ **Urfa:** koyında (25-5), kapıda (34-40);¹⁰⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş /**

⁹⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

⁹⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 60.

⁹⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 38, 142.

⁹⁸⁶ ÖZMEN, a. g. e., 40.

⁹⁸⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 44.

⁹⁸⁸ ERTEN, a. g. e., 22.

⁹⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

⁹⁹⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

⁹⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 35.

⁹⁹² TANRIVERDİ, a. g. e., 84; BAYRAM, a. g. e., 66.

⁹⁹³ GEMALMAZ, a. g. e., 284.

⁹⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

⁹⁹⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49; BURAN, a. g. e., 37.

⁹⁹⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 311, 312, 313.

⁹⁹⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹⁹⁸ TOSUN, a. g. e., 61.

⁹⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 40.

¹⁰⁰⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 44.

¹⁰⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

Çermik: adanádá (8-66), ordá (1-6); ¹⁰⁰² **Artvin-Ardanuç:** evda, öküzda, cevüzda. ¹⁰⁰³

2.7.1.2.4.2.17.4. Ayrılma Durumu (+den / +dan / +Ten / +Tan):

Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak +DAn biçiminde kullanılan ayrılma durumu eki sözcük gruplarında ve cümlede eylemin bildirdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermektedir. Bölgedeki Azeri ağızları ile bazı yerli ağızlarda ince ünlülü biçimleri, bazen de yerli ağızlarda kalın-ince ünlülerden sonra kalın ünlülü biçimleri tercih edilmekte, bu şekliyle kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

Van Küresinli ağızında, bölgenin kuzeybatı yöresi ağızlarında ve dağınık olarak bazı yerli ağızlarda, ikinci hecesinde düz-geniş-kalın ünlü bulunan sözcüklerdeki ünlülerin sistemli bir şekilde düz-geniş-ince ünlüye dönüşmesi ayrılma durumu ekinde de ortaya çıkmaktadır. Bu durum, ekin kalın ünlülü sözcüklerde uyum dışı kalmasına yol açmaktadır.

Ardahan-Posof: evdan, bizdan; ¹⁰⁰⁴ **Erzurum:** alarahden (07 000 01-37), cewuzden (02 019 01-25), şehisden (07 024 01-23); ¹⁰⁰⁵ **Elazığ:** gózdán (178-XLIV-10), memleketTán (195-LIII-32), yekdan (XLI-49), çekirgedan (II-2), göyidan (XXXV-5); ¹⁰⁰⁶ **Van:** orden (34-3), oralerden (41-37), sancidan (48-180), Çirpidan (16-11); ¹⁰⁰⁷ **Bitlis:** evdan, hocedan, eskerdan, abemnan; ¹⁰⁰⁸ **Tunceli:** babamızdan “babamızdan” (XXXI-132), yağından “yağından” (XXXI-6); ¹⁰⁰⁹ **Muş:** sendán “senden” (X-7), nerdán “nerden” (VII-25), sizdán “sizden” (XIII-124), yerdán “yerden” (XVI-22); ¹⁰¹⁰ **Bingöl:** peşimdan (II-A-34), ögindan (XI-B-23), yemanden (XI-A-55), bingólden (XIII-29); ¹⁰¹¹ **Urfa:** evladidan (18-95), karidan (kārından) (27-75); ¹⁰¹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** asırdán (4-9), ordán (4-9); ¹⁰¹³ **Artvin-Ardanuç:** evdan, cevüzdan; ¹⁰¹⁴ **Ağrı:** oldığinden, evdan; ¹⁰¹⁵

2.7.1.2.4.2.17.5. İlgı Durumu (+In / +nIn):

Doğu Anadolu ağızlarında belirtili ad tamlaması yapan ilgi eki ünsüzle biten sözcüklerde +In / +Un, ünlüyle biten sözcüklerde ise +nIn / +nUn şeklindedir. Bölgenin geneli için kullanım alanına çıkan bu ekler bazen yöreden yöreye, bazen de alt ağız gruplarında farklı biçimlere girerler.

¹⁰⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

¹⁰⁰³ ÖZKAN, a. g. e., 35.

¹⁰⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

¹⁰⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 284.

¹⁰⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 37.

¹⁰⁰⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 96-97.

¹⁰⁰⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

¹⁰⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 61.

¹⁰¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 41.

¹⁰¹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 44.

¹⁰¹² ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

¹⁰¹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

¹⁰¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 35.

¹⁰¹⁵ KARAHAN, a. g. e., 76; ÇİFTÇİ, a. g. e., 1.

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile Türkmen ağızlarında ünlü uyumlarına uyma eğiliminde olan ilgi eki yerli iki dilli ağız yörelerinde genellikle düz-dar-kalın ya da yarı kalın ünlülü olarak uyuma girmez.

Erzurum: çermiğün (02 022 02-44), atên (04 000 01-42), kızên (03 009 03-9), hayvanên (04 000 01-59), ruslarên (02 001 01-12);¹⁰¹⁶ **Ardahan-Posof:** ellerın (33-322), êvın, bizım; ¹⁰¹⁷ **Elazığ:** şehirın (196-LIV-33), senın (I-16), devenın (III-8), perçının (XXXVIII-30);¹⁰¹⁸ **Bitlis:** pacenı , efendinı (I-1), bunı (I-6), onı (I-6), heyvanı (II-7);¹⁰¹⁹ **Tunceli:** senın “senın” (VIII-5), serçenin “serçenin (XL-3), körPinın “köprünün” (XV-19), gidenın “gidenin” (XVI-6);¹⁰²⁰ **Van:** Kışın, (39-28), elimın (3-170), kişinın (1-163), böğdanın (3-18), bahrinin (1-45);¹⁰²¹ **Erzincan:** sanın (1.18-81), hanımın (1.1.11), padişahın (1.25-11), çobanın, hacının (6.6-29);¹⁰²² **Muş:** adamın “adamın” (XXV-11), oğlenin “oğlanın” (V-6), esmanın “esmanın” (V-27);¹⁰²³ **Bingöl:** dedamin (II-A-4);¹⁰²⁴ **Diyarbakır:** ağzızın (I-104), anasının (I-98), benım (I-52), birinın (II-36), kahvenın (II-69), kapının (II-81), senın (I-132);¹⁰²⁵ **Urfa:** uşahlariyın (24-35);¹⁰²⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** onların (5-8);¹⁰²⁷ **Artvin-Ardanuç:** ayağının, perinu ;¹⁰²⁸ **Ağrı:** benım, çeşmenin, beginın, onın.¹⁰²⁹

2.7.1.2.4.2.17.6. Araç (Vasıta) Durumu (+lA / +lAn / +nAn / +InAn):

Üzerine geldiği ada cümle içinde araç olma veya başka adlarla birlikte olma görevi yükleyen ad durumudur. Bu durum, ölçünlü dilde ile ya da bunun ekleşmiş biçiminden olumuş +lA eki ile yapılmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarındaki araç durum eki de yazı dili ve diğer Anadolu ağızları ile ortaklık göstermekte, farklılık, sadece bölgenin fonetik eğilimlerine bağlı olarak ortaya çıkmış seslik düzeyde görülmektedir. Bölgemiz ağızlarında bazı fonetik olaylar sonucunda değişimlere uğramış olarak kullanılan +nAn / +lAn / +InAn ekleri ölçünlü Türkçede bulunmamaktadır. Aynı ekler Eski Anadolu Türkçesinde +lan / +len < ilen biçiminde kullanılmış; Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında da +(ı)nan / +(i)nen < +ılan / +ilen şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Araç durumu eki, bölge ağızlarında ünsüzle biten sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak +nAn / +InAn / +lAn / +IlAn şeklinde, ünlüyle biten sözcüklere ise y ünsüzü ile birlikte +ynAn, +yInAn / +ylAn / +yIlAn biçiminde bağlanır.

¹⁰¹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 275-276.

¹⁰¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

¹⁰¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 37.

¹⁰¹⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

¹⁰²⁰ TOSUN, a. g. e., 61.

¹⁰²¹ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

¹⁰²² SAĞIR, a. g. e., 38-39.

¹⁰²³ ÖZMEN, a. g. e., 41.

¹⁰²⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 44.

¹⁰²⁵ ERTEN, a. g. e., 22.

¹⁰²⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

¹⁰²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

¹⁰²⁸ ÖZKAN, a. g. e., 75.

¹⁰²⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 6, 11.

Erzurum: semernan (11 013 02-81), balinan (03 000 01-32), urusnen (11 013 01-7), senedla (11 013 02-87);¹⁰³⁰ **Elazığ:** neyinan (61-VIII-6), nēyla (XXXVIII-5), sennan (XLVI-85);¹⁰³¹ **Bitlis:** sesnan (III-11), sennan (IV-5);¹⁰³² **Diyarbakır-Çermik / Çüngüş:** etdan;¹⁰³³ **Van:** atinan (37-36), davulcısınan, gutinan (2-48), sırasınan (2-30), tıkatnen (1-50), vapurnen (41-6) oraḥne (34-14), başımne (44-1), gurusne (27-122), dezgahne (37-117);¹⁰³⁴ **Tunceli:** zorilen “zoruyla” (XXXI-125), karınan “karıyla” (XXIV-162), bahanesinan “bahanesiyle” (XXIV-161), göbegılan “göbeğiyle” (XL-63);¹⁰³⁵ **Bingöl:** anasınan (IX-A-5), babasiynan (VIII-B-1);¹⁰³⁶ **Urfa:** malidan (malıyla) (24-20), aylığınan (20-80);¹⁰³⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** batlıcannán (7-11), küreK müregnán (kürek mürek ile) (6-19);¹⁰³⁸ **Artvin-Ardanuç:** elinan, belinan, gözınan, suyınan;¹⁰³⁹ **Ağrı:** bununle.¹⁰⁴⁰

2.7.1.2.4.2.18. -maḥ / -mağ / -meK / meḥ Master Ekleri:

Oğuz grubu lehçelerinde en işlek master eklerinden biri olan –mak / -mek eki bölgemiz ağızlarında da yaygın olarak eylemden ad yapma göreviyle kullanılmaktadır. Oğuz lehçelerinin malı olan –mAk eki¹⁰⁴¹ ölçünlü dilde kalın ve ince ünlülü sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak “-mAk” şeklinde ülanmaktadır. Bölgemiz ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna bağlanmayarak, kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere -maḥ, -mağ şeklinde getirilmektedir. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ile yerli Türkmen ağızlarında nispeten ünlü uyumlarına uyarak ince ünlülü biçimleriyle de kullanılan bu ek, diğer yerli ağızlarda genellikle kalın-düz-geniş ünlülü olarak kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Genellikle soyut, geçici eylem adları yapmakla birlikte bazen kalıcı, somut nesne adları yaptığı da görülmektedir.

Üzerine ek almamışsa veya ünsüzle başlayan bir ek almışsa, sürekli olarak son ünsüzü sızıcı ḥ, ĩ ya da yarı ötümlü K biçimindedir. Ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda ise ekin son ünsüzü yerli ağızlarda ötümlü-sızıcı ğ, Azeri ve Terekeme ağızlarında ise bazen y’ye dönüşür.

Erzurum: demaḥ, sewmaḥ (03 000 01-65), töhmaḥ (14 013 03-163), geçılmağ (10 055 01-12);¹⁰⁴² **Elazığ:** kesmaḥ (IX-7), temizlamaḥ (204-LVII-9);¹⁰⁴³ **Van:** evlenmaḥ şeyini (1-34), yemaḥ (1-127), getırmağa (35-43), içmağa (1-45),

¹⁰³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 287-288, 289.

¹⁰³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 37.

¹⁰³² ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 315.

¹⁰³³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 97-98.

¹⁰³⁵ TOSUN, a. g. e., 57-58.

¹⁰³⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 42.

¹⁰³⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

¹⁰³⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

¹⁰³⁹ ÖZKAN, a. g. e., 55.

¹⁰⁴⁰ BAYRAM, a. g. e., 64.

¹⁰⁴¹ KUZNETSOV, a. g. m., 204.

¹⁰⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

¹⁰⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51; BURAN, a. g. e., 38.

bişmağa (31-53), gıtmağa (15-71);¹⁰⁴⁴ **Ardahan:** gezmada (25-23), demaya (33-9), yemaya (33-10), vermağ (35-152), gitmağ (13-14);¹⁰⁴⁵ **Bitlis:** egırmağ, gètmağ (IV-40);¹⁰⁴⁶ **Tunceli:** isTemağa “istemeye” (V-4), pişmağa “pişmeye” (VIII-2), dèma “demek” (XIII-9);¹⁰⁴⁷ **Erzincan:** sallanmèya (1.9-10);¹⁰⁴⁸ **Muş:** yemáh “yemek” (XXIV-9), getirmáğá “getirmeye” (V-14), evlenmáh “evlenmek” (XIII-85), düşünmağtan “düşünmekten” (V-32);¹⁰⁴⁹ **Bingöl:** ayrılmağ (II-A-35), evlenmağ (VIII-C-15);¹⁰⁵⁰ **Bingöl-Karlıova:** gelmağ, gitmağ, gülmağ;¹⁰⁵¹ **Urfa:** demağ (20-80), gidermağ (10-10), içmağa (3-135), istemağa (1-85), gitmağ (7-20), yimağlar (33-195);¹⁰⁵² **Artvin-Ardanuç:** getmağ, vermağ, bilmah, enmah.¹⁰⁵³

2.7.1.2.4.2.19. Soru Ekinde

Bu ekin genellikle düz şekilleri olan mı, mi, mè biçimleri kullanılır. Genellikle kalın sıradan sözcüklere ince olarak gelen soru ekinin, bazen ince sıradan kelimelere kalın biçimiyle geldiği de görülmektedir. Her iki durumda da kalınlık-incecik uyumuna aykırılık göstermektedir.

Ardahan-Posof: ihdiyarlığında mi (28-4), ğurağ mi (34-22), açuğ miydi (36-83), urus midür (37-3);¹⁰⁵⁴ **Erzurum:** susuz miyih, susuz miydiz;¹⁰⁵⁵ **Elazığ:** aliy mısın (XXIII-3), igirmi gün mı ğali, gün mı (I-6);¹⁰⁵⁶ **Tunceli:** yoğ mè “yok mu?” (XXIV-7), var mè “var mı?” (III-12), almazlar mi? “almazlar mı?” (IV-68);¹⁰⁵⁷ **Erzincan:** ğorhulmaz mi? (1.23-17), ğoyah mi (1.12-3)?, yoğ midi? (5.9-19), yoğ mi? (1.1-31);¹⁰⁵⁸ **Bitlis:** ğavuram mi? (1-42), ayın mi? (1-9), yazar misan (25-225), yaşıdım mi? (25-111), var mi? (9-1);¹⁰⁵⁹ **Bingöl:** var mi? (IV-A-28), iteat mi? (III-12);¹⁰⁶⁰ **Diyarbakır:** çocuğumu mi? (VIII-20), incaz mi? (XI-4), oğluna mi? (XXVII-25), var mi? (VIII-71), yoğ mi? (L-21);¹⁰⁶¹ **Urfa:** kati misan? (25-10), katti mi? (1-70);¹⁰⁶² **Artvin-Ardanuç:** aldız mi, ohudın mi, sicah midur.¹⁰⁶³

2.7.1.2.4.2.20. Fiillerin Birleşik Çekimlerinde:

¹⁰⁴⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 147.

¹⁰⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

¹⁰⁴⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 313; GÖNEN, a. g. e., 81.

¹⁰⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 61.

¹⁰⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 133.

¹⁰⁴⁹ ÖZMEN, a. g. e., 41.

¹⁰⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 45.

¹⁰⁵¹ ÖZER, a. g. e., 42.

¹⁰⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

¹⁰⁵³ ÖZKAN, a. g. e., 34.

¹⁰⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

¹⁰⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 300.

¹⁰⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51; BURAN, a. g. e., 38.

¹⁰⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 62.

¹⁰⁵⁸ SAĞIR, a. g. e., 39.

¹⁰⁵⁹ GÖNEN, a. g. e., 21.

¹⁰⁶⁰ ÖZER, a. g. e., 42.

¹⁰⁶¹ ERTEN, a. g. e., 22.

¹⁰⁶² ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

¹⁰⁶³ ÖZKAN, a. g. e., 38.

Bölgemiz ağızlarında eylemlerin hikaye ve rivayet birleşik çekimlerinde, bu çekimlerin ekleri genellikle tek şekilli olarak ince sıradan ünlülerle kullanılmaktadır. Bu durum kalın ünlülü sözcüklerde uyumsuzluk yaratmaktadır.

Bitlis: çalışırdı (7-69), kızallardı (7-9), vurardı (2-219), cızdırardı (10-1), alacağdı (6-12);¹⁰⁶⁴ **Diyarbakır:** korkarlardı (II-2), vırırdıh (XL-16), yıhardiler (XVII-31);¹⁰⁶⁵ **Artvin-Ardanuç:** atardım, olmazmış, yermiş;¹⁰⁶⁶ **Ağrı:** kaçaydı, olaydı, oynarmışım, yiyirdih.¹⁰⁶⁷

2.7.1.3. Ünlülerin Tür Değiştirmesi

Doğu Anadolu ağızlarının genel bir özelliği olarak, bölge ağızlarında yer alan kalın ünlülü pek çok Türkçe ve alınma kelime tür değiştirerek ince sıradan ünlülü biçime dönüşürler. Bu durum kalınlık-incelik uyumuna herhangi bir aykırılık yaratmazken, sadece, alınma kelimelerdeki kalın-uzun ünlülerin incelenerek kısılmasına neden olur.

Kars, Ardahan, Iğdır: yüsüf (5-56), tilisim (56-88), çilpi (65-18), zerel (69-17), dişeri (69-25), tendir (77-15);¹⁰⁶⁸ **Erzurum:** ehşeb, değge, teget, gezeb, lehze, şehis, ehrebe, fihere;¹⁰⁶⁹ **Elazığ:** davlat (170-XL-6), seet (78-XI-33), zangının (137-XXVII-16), sene (215-LXII-29), haramıza (XXII-5);¹⁰⁷⁰ **Bitlis:** hekkı, hesteledi, terefe (III-17), mekesi (IV-33), rehet (IV-34), feket (V-5);¹⁰⁷¹ **Erzincan:** emce (2.4-21), çente (3.36-37), cenderme, nümere, Yünen, emceme;¹⁰⁷² **Bingöl:** rehetsiz (VIII-B-8), cahız (IX-B-22);¹⁰⁷³ **Muş:** terefe “tarafa” (IX-49), cenderme “jandarma” (XX-225), hesteler “hastalar” (IV-56);¹⁰⁷⁴ **Bingöl-Karhova:** terefine (I-B-76), bene (X-A-300), tehte (IV-A-36), hestelendi (X-A-138), heci (I-B-110), heyder (V-B-5);¹⁰⁷⁵ **Diyarbakır:** sebbeh (XLI-23), söhür (XXXIII-12), herslendi (XXXVI-70);¹⁰⁷⁶ **Urfa:** gezeb (33-1), hette (7-40), rehet (14-5), teref (21-175), zerer (11-20), sebehten (2-30);¹⁰⁷⁷ **Ağrı:** herp, geder, çente, sehre, hesen, gün, küçük.¹⁰⁷⁸

2.7.1.4. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bir kelimedeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasındır. Türkçede hem köklerde hem de köklerle ekler arasında genellikle ünlüler bakımından bir uygunluk olduğu göze çarpar. Buna göre Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde düz ünlü (a, e, ı, i) varsa ondan sonraki hecelerin

¹⁰⁶⁴ GÖNEN, a. g. e., 22.

¹⁰⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 24.

¹⁰⁶⁶ ÖZKAN, a. g. e., 37.

¹⁰⁶⁷ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

¹⁰⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 76.

¹⁰⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 99.

¹⁰⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 53; BURAN, a. g. e., 38.

¹⁰⁷¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317.

¹⁰⁷² SAĞIR, a. g. e., 49-52.

¹⁰⁷³ KÜÇÜKER, a. g. e., 46.

¹⁰⁷⁴ ÖZMEN, a. g. e., 47.

¹⁰⁷⁵ ÖZER, a. g. e., 43.

¹⁰⁷⁶ ERTEN, a. g. e., 7, 20.

¹⁰⁷⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 28-29.

¹⁰⁷⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 88; KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

ünlüleri de düz (a, e, ı, i); ilk hecede yuvarlak ünlü varsa ondan sonraki hecelerin ünlüleri ya düz geniş (a, e) veya dar yuvarlak (u, ü) olur. Yani Türkçe bir kelimede (o,ö) ünlüleri sadece ilk hecede bulunabilirler.

Ancak bu durum batı Türkçesine ait bir özellik olarak Oğuz Türkçesinin yazı dili biçiminde ortaya çıkmasından itibaren yaygınlaşıp bir kural haline gelmiştir. Batı Türkçesinde bu kural gelişip yerleşirken ve düzleşmeye doğru bir gidiş söz konusuysa, Kuzey ve Doğu Türkçeleri tam tersine bir gelişim göstermiş, bugün Kuzey ve Doğu Türk dillerinin bir kısmında yuvarlaklaşma karakteristik bir özellik olmuştur. Günümüz Kırgız Türkçesinde yuvarlak ünlülü kök kelimeler ilerleyici benzeştirme yoluyla bütün ekleri yuvarlak olarak almaktadırlar. Bu nedenle düzlük-yuvarlaklık uyumu ile ilgili olarak verdiğimiz kurallar sadece Batı Türkçesinin bugünkü lehçeleri için geçerlidir. Özellikle Kıpçak grubu lehçelerinde bu uyumun seyri farklıdır ve o,ö ünlüleri bütün hecelerde karşımıza çıkarlar. Biz Doğu Anadolu ağızlarındaki düzlük-yuvarlaklık uyumunu incelerken belirlemelerimizi Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi ölçünlü diline göre yapacak, eğer lehçe tabakalaşmasına örnek teşkil edecek farklılıklara rastlanırsa diğer Türk dilleri ile karşılaştıracamız.

İnceleme bölgemiz ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumu pek sağlam değildir. Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında gerek EAT dönemindeki sürekli yuvarlak ünlü taşıyan eklerin arkaik bir özellik olarak yer yer korunması (kaşuh “kaşık”, datlu “tatlı”, benim “benim”, nedür “nedir”)¹⁰⁷⁹, gerekse bazı eklerin sürekli düz ünlü taşıması ve kelime sonlarındaki i’leşme düzlük-yuvarlaklık uyumunu zayıflatan nedenlerdir. çocih “çocuk, buçığ “buçuk”, körPinin “köprünün”¹⁰⁸⁰ kelimelerinde de düzleşme, düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

Ayrıca yazı dilinde uyuma giren bazı Türkçe ve yabancı kelimeler bu ağızlarda eski şekillerini korumakta ve uyuma girmemektedirler: sanduh “sandık”, artuh “artık”, altunler “altınlar”.¹⁰⁸¹

Bölgemiz ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumunun pek sağlam olmadığını kelime kökleri ve ekler üzerinde daha ayrıntılı bir inceleme yaparak görebiliriz:

2.7.1.4.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bozulması

Bu uyumun bozulması genellikle yörede karakteristik bir özellik olan yuvarlaklaşmanın etkisiyledir. Bunun dışında çeşitli ünlü ve ünsüz olayları bu uyumun bozulmasına neden olmaktadır. Azeri ağızları bu uyum bakımından en sağlam ağızlardır. Terekeme ağzında diğer ağızlarda pek görülmeyen kendine özgü uyumsuzluklar söz konusuysa, daha yaygın olarak karşılaşılan düzlük-yuvarlaklık uyumsuzlukları bölgedeki iki dilli yerli ağızlarda karakteristiktir.

2.7.1.4.1.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Köklerde Bozulması

Gerek Türkçe gerekse ödünc kelimelerin köklerinde, özellikle son hecelerde görülen yuvarlaklaşma ve bazen de kelimelerin asli şekillerine bağlı kalması uyumu bozmaktadır.

¹⁰⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 63.

¹⁰⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 63.

¹⁰⁸¹ TOSUN, a. g. e., 63.

Erzurum: ağuli, içün, zeytun;¹⁰⁸² **Elazığ:** sağdūç (XVII-46), zengünler (64-IX-28), kesgün (63-IX-25), demürçi (72-XI-28), aḥura (SYA.-XXXII-54);¹⁰⁸³ **Bitlis:** delü, devrüş (2-192), devürdün (16-99), sağdūç (26-93), kazuh (25-261);¹⁰⁸⁴ **Tunceli:** içünde “içinde” (XX-77), gendü “kendi” (IV-175), Kaşuh “kaşık” (XDX-75), aḥurda “ahırda” (XV-27), arduş “ardıç” (III-15);¹⁰⁸⁵ **Erzincan:** sura (sıra) (1.1-6), yalanuz (2.3-38), çarşu (2.13-54), buban (3.23-30), alduruş (7.6-80);¹⁰⁸⁶ **Bingöl:** imkon (imkan) (III-A-28), bóyık (V-39), domin (damın) (VII-A-4), altun (IX-B-15), çekuçi (II-A-129);¹⁰⁸⁷ **Urfa:** altun (21-170);¹⁰⁸⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** altun (9-93), artuh (33-37), çeküç (33-8), bilezük (21-3), karşı (30-16), yalavuz (16-49);¹⁰⁸⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** altununu (39-99), şaşurtdum (47-4), zengün (66-38), yazuh (40-5), gemügi (7-21);¹⁰⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** açuh (VI-33), çaruh (X-39), delük, artuh (V-69), demur (VI-17);¹⁰⁹¹ **Ağrı:** yalağuz, degül, alduği, çün, sabur.¹⁰⁹²

Bazen de kelimenin kökündeki ilk ya da son hece ünlüsünün düzleşerek uyumu bozduğu görülür.

Tunceli: buçîh “buçuk” (II-195), körPinın “köprünün” (XV-19);¹⁰⁹³ **Erzincan:** ökiz (2.14-163), oḥın- (okun-) (1.1-35), otobis, köpriyi, hökimet;¹⁰⁹⁴ **Bitlis:** avuşdurdı (14-42), savuḥdan (13-78), kavuş (koşuş) (1-105);¹⁰⁹⁵ **Elazığ:** somi (somon) (XXXIV-29), göyidan (XXXIV-5);¹⁰⁹⁶ **Bingöl:** bóyık (V-39);¹⁰⁹⁷ **Muş:** tosin “tosun” (X-32), göyinlerden “goyunlardan” (IX-44), sorini “sorunu” (XIII-13);¹⁰⁹⁸ **Bingöl-Karhova:** ölçi (III-29), kiçügi (I-A-46), komşı (IV-B-42), sorinlari (IV-A-1), doğri (II-C-11);¹⁰⁹⁹ **Diyarbakır:** böyig (XLIV-3), doğri (IV-28), otır- (XXXIV-38), öli (XXV-37), süri (XXVI-29);¹¹⁰⁰ **Urfa:** çocığ (3-220), örti (21-50), ottız (1-20), konış- (26-10), konşı (4-10);¹¹⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** durı (29-52), kırış (8-53), oğılı (29-1), (koyın (4-21);¹¹⁰² **Gümüşhane, Bayburt:** gömşinan (1-12), oyun

¹⁰⁸² GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 107-108.

¹⁰⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 55; BURAN, a. g. e., 40.

¹⁰⁸⁴ ZULFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 23.

¹⁰⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 63.

¹⁰⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 43.

¹⁰⁸⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 48; ÖZER, a. g. e., 44-45.

¹⁰⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁰⁸⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

¹⁰⁹⁰ ACAR, a. g. e., 46-47.

¹⁰⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 7.

¹⁰⁹² TURHAN, a. g. e., 23, 25; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁰⁹³ TOSUN, a. g. e., 64.

¹⁰⁹⁴ SAĞIR, a. g. e., 43, 60.

¹⁰⁹⁵ GÖNEN, a. g. e., 24.

¹⁰⁹⁶ BURAN, a. g. e., 39.

¹⁰⁹⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 48.

¹⁰⁹⁸ ÖZMEN, a. g. e., 42.

¹⁰⁹⁹ ÖZER, a. g. e., 45.

¹¹⁰⁰ ERTEN, a. g. e., 25.

¹¹⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹¹⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

(39-134), doğru (2-24), kurüş (13-79);¹¹⁰³ **Artvin-Ardanuç:** bori (VII-5), süri (II-27), doli (II-22), doğru (IV-9);¹¹⁰⁴ **Ağrı:** onın, dorği, gomşi, guyi, körpi.¹¹⁰⁵

Dudak ünsüzleri olan b, m, p ve v seslerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi veya bu etkinin zayıflamasıyla da uyum bozulmaktadır.

Erzurum: çewür-, derwüş, dewrül-, elduwan, pehlüwan;¹¹⁰⁶ **Elazığ:** emür, demürcü, dervüş, evümü, bülümüm, çavürlu (XLVI-77), belürsüz (LII-4);¹¹⁰⁷ **Bitlis:** devrüş (2-192), sevürem (18-3), devürdün (16-99), yapuşaca (2-147);¹¹⁰⁸ **Tunceli:** savu (III-9), savuşım “sıvışıyorum” (XXV-50);¹¹⁰⁹ **Erzincan:** mevsüm (7.3-1), efendüm (1.4-6), emür (2.27-18), cewüz (7.1.1), meture (metre) (5.10-16);¹¹¹⁰ **Bingöl-Karhova:** evüm (I-A-269);¹¹¹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** saburlu (29-2), puransuz (fransız) (68-6), demürcilik (23-24), emürsüz (51-30), çevürür (55-69);¹¹¹² **Artvin-Ardanuç:** demür/demur (VI-17)¹¹¹³ **Ağrı:** evım, sabur, içün.¹¹¹⁴

2.7.1.4.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık uyumunun Eklerde Bozulması

2.7.1.4.1.2.1. Fiil ve İsim Çekim Eklerinde

2.7.1.4.1.2.1.1. Şimdiki Zaman Eki

Bu ek bölgede sadece Kars Azerileri ağızında tamamen uyuma girmektedir. Bölgenin diğer ağızlarında ya sürekli ya da yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına geldiğinde uyum dışı kalmaktadır. İnceleme sahamızda Türkmen ve bazı Yerli ağızlarda seyrek olarak kullanılan –yor eki, yazı dilinde de olduğu gibi uyuma girmemektedir. Bunun dışında genel olarak kullanılan –i ve –ir ekleri de sadece düz ünlülü kelimelerde uyuma girmekte, yuvarlak ünlülü kelimelerde uyuma girmemektedirler. Bazı dar yöre ağızlarında karakteristik şimdiki zaman eki olan –ër ve olumsuz biçimi –mër, kalınlık-incelik uyumuna uymadığı gibi, düzlük-yuvarlaklık uyumuna da uymaz. Buna rağmen Doğu Anadolu ağızlarında bu ek uyuma daha çok yaklaşmıştır.

Erzurum: bülire, oğır, görürsen, görürsün, oğır;¹¹¹⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** dutıllar (11-11), gopir (11-40), olmor (81-88), olordu (84-63), goymollar (91-184);¹¹¹⁶ **Elazığ:** söli (39-II-3), gorhi (44-II-94), tütir (167-XXXVII-13), geli (I-8),

¹¹⁰³ ACAR, a. g. e., 46.

¹¹⁰⁴ ÖZKAN, a. g. e., 7.

¹¹⁰⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 9, 10; TURHAN, a. g. e., 26; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹¹⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 107-108.

¹¹⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60; BURAN, a. g. e., 39.

¹¹⁰⁸ GÖNEN, a. g. e., 23.

¹¹⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 64.

¹¹¹⁰ SAĞIR, a. g. e., 46.

¹¹¹¹ ÖZER, a. g. e., 45.

¹¹¹² ACAR, a. g. e., 47.

¹¹¹³ ÖZKAN, a. g. e., 7.

¹¹¹⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹¹¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 93, 354-356.

¹¹¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 78.

diyi (I-16);¹¹¹⁷ **Bitlis:** oħırlar, öli (1-9), dolir (1-12), boğir (7-24), oli (13-192);¹¹¹⁸ **Tunceli:** kalıyor “kalıyor” (XXXI-26), oturi “oturuyor” (XIX-35), oli “oluyor” (XXVII-28);¹¹¹⁹ **Erzincan:** döniyim (1.1-22), sawruhy (1.1-23), biçük, isdiyük (7.5-199, gorchısun (1.23-17);¹¹²⁰ **Bingöl:** oyni (VII-A-5), öli (III-B-107), oturi (V-22), olir (V-27), çıhartırıyor (I-A-135);¹¹²¹ **Muş:** olmiyir “olmuyor” (XVI-15), uyirlermiş “uyuyorlarmış” (VII-23), gonusamir “konuşamıyor” (IX-31);¹¹²² **Urfa:** ödiyem (6-40), sorisan (20-75), böyi (3-45), dorğiyıh (23-5), oħılar (2-1), bulmılar (33-5);¹¹²³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** soyıysın (14-5), göriysiz (10-43), koyıylar (29-55);¹¹²⁴ **Van:** oliyor (10-32), oyniyor (27-80), soħ san (33-97), tutul (1-49), ol di (5-72);¹¹²⁵ **Artvin-Ardanuç:** ohiyerim, ohiyersın, soriyer, sormiyer;¹¹²⁶ **Ağrı:** söl r, olir, oħiyirim.¹¹²⁷

Kars Terekemeli ağzında görülen yuvarlaklaşma aslında uyumun yuvarlaklaşma yönünde gelişmesiyle ilgilidir. Uyumun bu yönde gelişmesi yukarıda da söylendiği gibi bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bir özelliğidir. Bu özellik, bölgenin kuzey kesimlerindeki eski bir Kıpçak tabakalaşmasının kalıntısı olarak Terekeme ağızlarında korunarak gelişmiştir.

Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzı ile yoğun Kürtçe konuşulan Hakkari, Siirt, Batman ve Şırnak yörelerinde bu ekin ölçünlü dildeki biçimi yaygınlaşmıştır.

Bu ekin birinci çokluk şahıs çekiminde yuvarlaklaşarak düz ünlülü fiil tabanlarında uyuma girmediği görülmektedir. Elazığ, Tunceli-Pertek ve Çemişgezek yerli Türkmen ağızlarında yaygın olarak görülür.

Elazığ: alük (SYA.-XV-64);¹¹²⁸ **Tunceli:** yapüK “yapıyoruz” (XVII-62), verük “veriyoruz” (XVII-47), teKlük “tekliyoruz” (XVII-52), yiyük “yiyoruz” (XVII-48);¹¹²⁹ **Erzincan:** ğatiyruħ, ğahıyruħ, ğaliyök, daşıyruħ, çatiyruħ;¹¹³⁰ **Ağrı:** başliyyirruħ.¹¹³¹

2.7.1.4.1.2.1.2. Geniş Zaman Eki

Bölgenin bazı alt ağızlarında geniş zaman eki bazen yuvarlaklaşarak uyumu bozmaktadır.

¹¹¹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 55; BURAN, a. g. e., 40.

¹¹¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310-311; GÖNEN, a. g. e., 25.

¹¹¹⁹ TOSUN, a. g. e., 65.

¹¹²⁰ SAĞIR, a. g. e., 44.

¹¹²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

¹¹²² ÖZMEN, a. g. e., 42.

¹¹²³ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹¹²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

¹¹²⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

¹¹²⁶ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹¹²⁷ TURHAN, a. g. e., 25; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

¹¹²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 55.

¹¹²⁹ TOSUN, a. g. e., 65.

¹¹³⁰ SAĞIR, a. g. e., 44.

¹¹³¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

Ardahan-Posof: gelürmişler (25-3), ayrılır (26-11), gelürse (28-100), dolanurum (33-36), alurduh (37-6);¹¹³² **Erzurum:** alurum, alursuz, gelürsüz, alur, gelürler;¹¹³³ **Elazığ:** gelür (149-XXXIII-17), alurum (123-XXIV-15), bilür mi (XXVIII-20), yapılır (SYA.-189-XXXVIII-3), verürsen (159-XXXVI-3);¹¹³⁴ **Bitlis:** alu, veru, gelu, sevürem (18-3);¹¹³⁵ **Tunceli:** gelür “gelir” (XX-48), vürür “verir” (XI-1), yaKışur “yakışır” (XXVI-103), alurum “alırım” (XXVII-55);¹¹³⁶ **Erzincan:** ısınu mı? (4.4-9), gelürüm (3.36-70), aluram, gelürem, urğaşuram (1.6-2);¹¹³⁷ **Bingöl:** olır (IX-B-18), düşür (III-A-97), bilür (I-A-64);¹¹³⁸ **Muş:** dayanur mu? “dayanır mı?” (XX-76), olır “olur” (XXIII-4), göyür “koyar” (XXVI-68), konir “konar” (VI-27), uğurlir “uğurlar” (XIII-57);¹¹³⁹ **Urfa:** öldürrem (10-20), otırırsan (23-20);¹¹⁴⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dolaşuruğ (31-40), yandıruruğ (7-1), bilürsün (10-37), alur (9-25);¹¹⁴¹ **Van:** bilür (29-97), çalışdırurdıh (1-191), biraşurdıh (47-42);¹¹⁴² **Ağrı:** gelürüm, alursız, vürürsen.¹¹⁴³

2.7.1.4.1.2.1.3. Görülen Geçmiş Zaman Eki

Bu ek bölge ağızlarında genellikle iki şekillidir, ünlüsü sürekli düz-dar olduğundan yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerde uyuma girmez. Bölgenin genel karakteristiği olarak bu ekin üçüncü teklik şahıs çekimi her zaman –di biçimindedir. Diğer şahıs çekimlerinde Azeri, Terekeme ve yerli Türkmen ağızları uyuma girerken iki dilli yerli ağızlar bu ekin düz-dar (hatta düz-dar-kalın) ünlülü biçimlerini kullanarak uyum dışına çıkarlar.

Kars, Ardahan: dutdi (5-45), götürdi (9-52), töküldi (39-28), götürdiler (35-139);¹¹⁴⁴ **Erzurum:** oğudi, gördi, oğudiler, gördiler;¹¹⁴⁵ **Elazığ:** büşürdi (55-V-2), oldı (SYA.-I-2), düşti (216-LXII-21), vürdi (XXVII-24), doğdım (XXIV-2);¹¹⁴⁶ **Bitlis:** koydi, oldi (7-21), gördi (1-63), bozdi (2-186), sordı (1-363);¹¹⁴⁷ **Tunceli:** göydi “koydu” (XXIII-12), düşündi “düşündü” (VII-40), güldise “güldüyse (XLIII-10), güldın “güldün” (XLIII-39), dondi “dondu” (XXIV-21);¹¹⁴⁸ **Erzincan:** gördin mi? (3.38-1), vuruldi (1.29-10), doldı (2.8-30), gördim;¹¹⁴⁹ **Bingöl:** gördim (XIII-37), öldilar (XIV-18), sordı (VII-B-20), düştiler (X-A-8), oldi (III-89);¹¹⁵⁰ **Muş:** üşüd□

¹¹³² ERCİLASUN, a. g. e., 78-79.

¹¹³³ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 363-367.

¹¹³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56; BURAN, a. g. e., 40.

¹¹³⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 23.

¹¹³⁶ TOSUN, a. g. e., 65.

¹¹³⁷ SAĞIR, a. g. e., 45, 182.

¹¹³⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

¹¹³⁹ ÖZMEN, a. g. e., 42.

¹¹⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹¹⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

¹¹⁴² GÖKÇUR, a. g. e., 23.

¹¹⁴³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833, 834.

¹¹⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

¹¹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 347-348.

¹¹⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56; BURAN, a. g. e., 40.

¹¹⁴⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 25.

¹¹⁴⁸ TOSUN, a. g. e., 65.

¹¹⁴⁹ SAĞIR, a. g. e., 44, 170, 171.

¹¹⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

“üşüdü” (XX-264), içürdü “içirdi” (XXV-6), oldi “oldu” (I-11);¹¹⁵¹ **Urfa:** düştüm (27-50), gördi (6-25), oldım (21-1), görd z (6-110), vurdılar (18-40)¹¹⁵² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kurudu (19-26), konuştu (4-20), gëttük (33-10), evlendük (33-6), geçinduh (3-6);¹¹⁵³ **Van:** Kutuldi (51-11), oldi (1-38), vurdılar (31-146), döndi (2-19), durdılar (1-237);¹¹⁵⁴ **Artvin-Ardanuç:** ohudi, tökti, gördi;¹¹⁵⁵ **Ağrı:** buldıyse, oldi, götürdi.¹¹⁵⁶

Genellikle Ardahan-Posof yerli ağzında Kuzeydoğu grubu ağızlarının etkisiyle bu ekin 1. teklik ve çoğul şahıs çekimlerinde yuvarlaklaşma olur. Aynı yuvarlaklaşmaya bölgenin diğer yerli ağızlarında da daha seyrek olarak rastlanmaktadır.

Ardahan-Posof: dağılduh (31-11), yaşaduh (31-14), gahdum (35-30), getdüm (35-34) , gitdum (39-1);¹¹⁵⁷ **Erzurum:** aldum, geldüm, başladıuh, geldük, deduh;¹¹⁵⁸ **Elazığ:** kıstırdum (216-LXII-4), gelduh (215-LXII-5), çekmezdüh (218-LXIII-16), deduh (219-LXIII-28);¹¹⁵⁹ **Bitlis:** yidoğ, gëttöğ, almedoğ, қоğToğ;¹¹⁶⁰ **Tunceli:** alduğ “aldık” (XXIII-4), çıhtuğ “çıktık” (XXIV-21), girdük “girdik” (XXIV-21);¹¹⁶¹ **Erzincan:** bildün, yazdun, bişdük, getdük, alduğ;¹¹⁶² **Ağrı:** yaşaduh, topladuk, deduh, içduğ.¹¹⁶³

2.7.1.4.1.2.1.4. Duyulan Geçmiş Zaman Eki

Doğu Anadolu yerli ağızlarında üçüncü şahıslarda yaygın, diğer şahıslarda ise kısmen düz olarak kullanılan bu ek yuvarlak ünlülü kelimelerde uyuma girmez.

Ardahan-Posof: dolmuş (25-14), düşmüşler (32-10), öldürmüş (37-40), çoğumış (40-8);¹¹⁶⁴ **Erzurum:** görmüşem, oğumış, görmüş, görmüşler;¹¹⁶⁵ **Elazığ:** burhulmuş (187-LI-22), düşmüş (SYA.-XLI-2), olmuş;¹¹⁶⁶ **Bitlis:** ölmüş, döymüş, görmüş, olmuşam (IV-12);¹¹⁶⁷ **Tunceli:** olmuş “olmuş” (XIV-53), dolmuş “dolmuş” (XLIII-35), yohmuş “yokmuş” (XLIII-1), komış “koymuş” (XXXV-3), vurmuş “vurmuş” (XLIII-35);¹¹⁶⁸ **Erzincan:** duymış, dutmuşsan, böyümişli (6.14-5), olmişük (1.19-6);¹¹⁶⁹ **Bingöl:** görmüşim (VIII-B-149), olmiş (XI-D-27), soğmuş (I-A-

¹¹⁵¹ ÖZMEN, a. g. e., 42.

¹¹⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹¹⁵³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

¹¹⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 24.

¹¹⁵⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹¹⁵⁶ BAYRAM, a. g. e., 65; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹¹⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

¹¹⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 347.

¹¹⁵⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56.

¹¹⁶⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

¹¹⁶¹ TOSUN, a. g. e., 65.

¹¹⁶² SAĞIR, a. g. e., 171.

¹¹⁶³ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹¹⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

¹¹⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 349-352.

¹¹⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56; BURAN, a. g. e., 41.

¹¹⁶⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 314.

¹¹⁶⁸ TOSUN, a. g. e., 66.

¹¹⁶⁹ SAĞIR, a. g. e., 174, 175.

84), olmuşım (II-C-95);¹¹⁷⁰ **Muş**: doğmuşsin “doğmuşsun” (I-50), sormuş “sormuş” (III-9), olmuş “olmuş” (III-14);¹¹⁷¹ **Urfa**: durmuşsan (18-45), sürmuşsen (36-30), vurmuş (6-80), düşmuşış (26-10), sürmuşler (14-10);¹¹⁷² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik**: götürmuştı (10-16), görmuş (15-9), olmuşuş (4-8);¹¹⁷³ **Van**: olmuşsan (17-168), görmuşdı (35-41), ölmüş (3-106), büyümuş (7-68), tutmuşsam (1-70);¹¹⁷⁴ **Artvin-Ardanuç**: ohumuşım, ohumuşın, ohumuş, sormuş, sormuşuş;¹¹⁷⁵ **Ağrı**: durmuş, düşmuş, görmuşım, görmuşsen;¹¹⁷⁶

2.7.1.4.1.2.1.5. Gelecek Zaman Eki

Yerli Türkmen ağızlarında seyrek olarak gelecek zaman ekinin yuvarlaklaştığı ve uyuma girmediği görölür.

Ardahan-Posof: yapacoh (35-1), geğeceğuş (36-44);¹¹⁷⁷ **Tunceli**: vèricöyüK “vereceğiz” (XXXIV-67), asacauş (XVII-24), gideceüK (II-114), çekicöyüK (XL-186);¹¹⁷⁸ **Erzincan**: çışacauş (7.3-42), içecök (2.4-5), gelecevük (2.33-85),⁸ duracauş (3.38-89);¹¹⁷⁹ **Artvin-Ardanuç**: ekacoh, ekacuh, ekacavuh;¹¹⁸⁰ **Ağrı**: nedecaşsın, gelecaşsız, gelecağım.¹¹⁸¹

2.7.1.4.1.2.1.6. Dilek Kiplerinde

Bu kiplerin çeşitli çekimlerinde çoğunlukla “y” ünsüzün de etkisiyle ünlü daralması olur ve bazen uyum bozulur. Ayrıca Azeri Türkçesinin etki alanında olan bölgenin büyük bir bölümünde birinci teklik şahıs emir eki dar ünlünlüdür. Azeri ağızlarında ünlü uyumlarına uyan bu ek yerli ağızlarda ünlüsünü genellikle inceltir ve uyumdışı kalır, Terekeme ağızlarında ise yuvalak ünlülü fiillerden sonra, ekin ünlüsü geniş-yuvarlak biçime dönüşerek uyumu bozar. Terekeme ağzındaki bu durum Kıpçak Türkçesinin eski bir kalıntısı olarak görölür.

Kars: götürim (1-18), olim (14-23), sorim (14-31), olòm (81-40), dutom (94-6); **Ardahan**: götürim (37-30);¹¹⁸² **Erzurum**: oğiyim, görim, oğim, oğiyesin, oğiyasız;¹¹⁸³ **Tunceli**: ükliyem “yükleyeyim” (III-14), uydurmiye “uydurmaya” (II-206), toplıya “toplaya” (I-158), vurıyım “vurayım” (XL-67);¹¹⁸⁴ **Erzincan**: söylim, söyliyim, vurım;¹¹⁸⁵ **Bitlis**: korşımiyasın (7-21);¹¹⁸⁶ **Urfa**: koşsın (3-240), töksın (6-

¹¹⁷⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

¹¹⁷¹ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹¹⁷² ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹¹⁷³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

¹¹⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 24.

¹¹⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39-40.

¹¹⁷⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 23; TURHAN, a. g. e., 24.

¹¹⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹¹⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 66.

¹¹⁷⁹ SAĞIR, a. g. e., 45.

¹¹⁸⁰ ÖZKAN, a. g. e., 42.

¹¹⁸¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

¹¹⁸² ERCİLASUN, a. g. e., 79.

¹¹⁸³ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 368-369.

¹¹⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 66.

¹¹⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

¹¹⁸⁶ GÖNEN, a. g. e., 26.

105), buyrın (1-20); ¹¹⁸⁷ **Van:** olginen (44-84), durginan (45-3); ¹¹⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** ohiyasın, ohiya. ¹¹⁸⁹

2.7.1.4.1.2.2. Yükleme Hali Eki

Bölgenin genelindeki yerli ağızlarda bu ek yuvarlak ünlü taşıyan kelimelere düz-dar-ince olarak gelir ve uyumu bozar.

Kars, Ardahan: oni (11-21), göyuni (11-85), övünü (31-8), öküzi (38-17), dürbüri (41-11); ¹¹⁹⁰ **Erzurum:** kuli, kori, güli, közi, köwümü; ¹¹⁹¹ **Elazığ:** yolını (188-LI-21), çocuğı (218-LXIII-6), uni (54-V-3), onı (IX-10); ¹¹⁹² **Bitlis:** oni, çaroğuni, küpi, buni, sözümi (1-126), şuni (25-36), tüpi (18-9), üzünü (7-177); ¹¹⁹³ **Tunceli:** boyunni “boynunu” (XL-244), oni “onu” (XVII-36), çütümi “çiftimi” (XIV-6), döşi “döşü” (XII-31); ¹¹⁹⁴ **Erzincan:** çuli (1.8-1), uni (2.15-1); ¹¹⁹⁵ **Bingöl:** oni (VII-B-93), oni (VII-B-54), buni (II-A-273), oğlını (III-21); ¹¹⁹⁶ **Muş:** suyi “suyu” (I-40); ¹¹⁹⁷ **Diyanbakır:** boynumi (LIX-3), buni (I-115), oni (I-101), zülfünü (L-16), özünü (IV-46); ¹¹⁹⁸ **Urfa:** koçı (3-220), onı (36-5); ¹¹⁹⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** buni (9-39), burğulu (bulguru) (13-220), cevüzünü (13-181), oni (8-40); ¹²⁰⁰ **Van:** suyumuzi (46-35), yüzünü (44-98), suyu (11-51), duzi (15-48), mazoti (10-10). ¹²⁰¹ **Artvin-Ardanuç:** cevuzi, suyi, okuzi; ¹²⁰² **Ağrı:** buni, topuzi; ¹²⁰³ **Ağrı:** okuli, oni. ¹²⁰⁴

2.7.1.4.1.2.3. İlgi (Genetif) Eki

Bu ek bazı yerli Türkmen ağızlarında yuvarlaklaşma eğilimindedir. Bu durumda düz ünlülü kelimelere geldiğinde uyuma girmez. Bölgedeki iki dilli yerli ağızlarda ise ekin düz-dar ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmıştır. Bu şekil Azeri Türkçesinin etkisinin yayıfladığı yörelerde görülür.

Erzurum: allahun (02 001 01-5), çermiğün (02 022 02-44), dağun (02 000 02-12), evlerün (02 000 01-56), senün (02 001 01-51); ¹²⁰⁵ **Elazığ:** günin (188-LI-34), evün (SYA.-IV-5), senün (53-V-3); ¹²⁰⁶ **Tunceli:** abdinun “Abdi’nin” (XXIII-6),

¹¹⁸⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹¹⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 24.

¹¹⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., 43.

¹¹⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹¹⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 277.

¹¹⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59; BURAN, a. g. e., 41.

¹¹⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 24.

¹¹⁹⁴ TOSUN, a. g. e., 66.

¹¹⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 38.

¹¹⁹⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

¹¹⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹¹⁹⁸ ERTEN, a. g. e., 25.

¹¹⁹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹²⁰⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

¹²⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 24.

¹²⁰² ÖZKAN, a. g. e., 35.

¹²⁰³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; TURHAN, a. g. e., 27.

¹²⁰⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹²⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 275-276.

¹²⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59.

nişenün “nişastanın” (XVII-86);¹²⁰⁷ **Erzincan:** derenün (1.2-2);¹²⁰⁸ **Bitlis:** evün (26-182);¹²⁰⁹ **Urfa:** onun (1-25), isodın (16-1);¹²¹⁰ **Artvin-Ardanuç:** kızu , perinu ;¹²¹¹ **Ağrı:** onun, bununle.¹²¹²

2.7.1.4.1.2.4. İyelik Eklerinde

İyelik ekleri de bölge ağızlarında düzleşmeye meyillidirler. Bu durumda yuvarlak ünlülü kelimelere geldiklerinde uyumu bozarlar. Uyumsuzluk bölge ağızlarının genel bir özelliği olarak üçüncü teklik iyelik ekinde yaygındır.

Kars, Ardahan: üç (11-15), ğuşı (11-47), yoli (14-11), çocuği (25-19), günüdür (26-7);¹²¹³ **Erzurum:** kori, ğuli, güli, közi, kızusi, köwlüsi;¹²¹⁴ **Bitlis:** oğli, güci (7-96), gözi (1-222), boyi (13-87), uci (11-64);¹²¹⁵ **Tunceli:** oğli “oğlu” (XLIII-68), ğuyim “huyum” (XLIII-40), ömürim “ömrüm” (XX-34);¹²¹⁶ **Erzincan:** gözi (1.1-37), günü, çarşusi (2.13-54), oğli (1.25-11), ğuli (6.13-26), ;¹²¹⁷ **Bingöl-Karlıova:** evüm (I-A-268), yoli (VII-7), yüzini (VIII-5);¹²¹⁸ **Muş:** ğuşı “kuşu” (XXIV-14), özün “özünü” (I-119);¹²¹⁹ **Diyarbakır:** günim (XXIII-41), dönüşin (XLVI-5), gözimize (XLIV-16), özi (IV-73), üsti (XIV-5);¹²²⁰ **Urfa:** boynımı (34-35), yüzim (6-60), yoliya (35-35), vücütü (32-5);¹²²¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** altunını (1-4), oğli (29-1), sözini (1-2), yekünisi (13-243);¹²²² **Van:** düğünü (1-160), oğlisan (6-77), balmumi (7-5), durumu (1-87), çoği (6-1);¹²²³ **Artvin-Ardanuç:** oduni, evun, kalemun, evumuz, başıvuz;¹²²⁴ **Ağrı:** gözün.¹²²⁵

2.7.1.4.1.2.5. Olumsuzluk Eki

Olumsuzluk eki özellikle ünlü ile başlayan bir ekten önce gelmişse iki ünlü arasına “y” ünsüzü girer ve bu ekin ünlüsünü inceltip daraltarak eki uyuma sokmaz.

Kars, Ardahan, Iğdır: uşmiya (11-79), olmiyacağdı (61-116), olmoydu (79-14), solmoydu (79-15);¹²²⁶ **Elazığ:** durmiyacağ (159-XXXVI-10), bozulmiyacağ (42-III-29);¹²²⁷ **Tunceli:** olmiyan “olmayan” (XIII-34), uydurmiye “uydurmaya” (II-

¹²⁰⁷ TOSUN, a. g. e., 66.

¹²⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 43.

¹²⁰⁹ GÖNEN, a. g. e., 25.

¹²¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹²¹¹ ÖZKAN, a. g. e., 75.

¹²¹² TANRIVERDİ, a. g. e., 82; BAYRAM, a. g. e., 64.

¹²¹³ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²¹⁴ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 271.

¹²¹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 24.

¹²¹⁶ TOSUN, a. g. e., 66.

¹²¹⁷ SAĞIR, a. g. e., 39, 139.

¹²¹⁸ ÖZER, a. g. e., 46.

¹²¹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹²²⁰ ERTEN, a. g. e., 25.

¹²²¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹²²² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

¹²²³ GÖKÇUR, a. g. e., 23.

¹²²⁴ ÖZKAN, a. g. e., 36-37.

¹²²⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 87.

¹²²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 81-82.

¹²²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60.

236), kurtulmiye “kurtulmaya” (X-9);¹²²⁸ **Erzincan:** doğmèy (1.23-24), bulunmèy (1.23-13);¹²²⁹ **Bitlis:** durmisız (2-117), qorhmiram (2-202), qorhmiyasan (7-21);¹²³⁰ **Bingöl:** olmiyacaḥ (VII-A-77), vurmiyacaḥ (VII-A-24);¹²³¹ **Van:** oḥumiye (36-22), olmiyan (1-88), görmiyıp (1-48), Qoymiye (49-38).¹²³²

2.7.1.4.1.2.6. Şahıs Eklerinde

Birinci çokluk şahıs eki genellikle –uk/, –ük/, –uḥ, diğerleri ise bazen yuvarlak biçimleri ile kullanılır ve uyum dışı kalırlar. Ardahan-Posof yerli ağzında daha yaygın olmakla birlikte, öbür yerli ağızlarda da bu uyumsuzluğun tek tük örneklerine rastlanmaktadır. Aynı durum birinci çokluk şahıs bildirme eki için de geçerlidir.

Ardahan-Posof: söyleruḥ (32-19), söylemezuh (32-20), çeteyuḥ (41-2), içindeyuḥ (41-33);¹²³³ **Erzurum:** almişuḥ, gelmişüK, alèruḥ, göreceyüK, alacawuḥ, diyeruḥ¹²³⁴ **Elazığ:** görsedük (86-XIII-7), dèrük (74-XI-9), vereceyüK (42-II-28);¹²³⁵ **Bitlis:** yaperoh, kötüyoh, iyiyoh, almedoh;¹²³⁶ **Tunceli:** giderüK “gideriz” (XIII-34), alacaḥsun “alacaksın” (IV-40), yaparuḥ “yaparız” (XVIII-16), yapacauḥ “yapacağız” (XVII-23), vereceum “vereceğim” (IV-152);¹²³⁷ **Erzincan:** isdiyüK (7.5-19), ḡahıyuh (7.4-64), daşiyuh (2.4-9), görecök (7.4-2), geleceyüK (2.33-85);¹²³⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açaruḥ (13-217), besliyuḥ (26-11), basarum (32-48), gèderüm (32-49), gèttük (33-10), evlendük (33-6);¹²³⁹ **Van:** olsın (34-35), yapsun (30-103), bilün (1-124);¹²⁴⁰ **Artvin-Ardanuç:** yiyeuḥ, ekacuḥ, töktuḥ, ekmişuḥ, almazuḥ;¹²⁴¹ **Ağrı:** yaşaduḥ, topladuḥ, uyanmişuḥ, gelmişuḥ, deduḥ, içtuḥ;¹²⁴²

2.7.1.4.1.2.7. Soru Ekinde

Bölgenin yerli ağızlarında daha çok düz biçimleri kullanılan bu ek yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra geldiğinde uyuma girmez.

Ardahan-Posof: kün mi (26-9), açu miydi (36-83), urus midür (37-33), bülür misin (37-48);¹²⁴³ **Erzurum:** susuz miyih, oldu mı, bülür misin;¹²⁴⁴ **Elazığ:** elli gün mı (195-LII-5), bilür mi (XXVIII-20);¹²⁴⁵ **Tunceli:** oldu mi “oldu mu” (XXIII-5);¹²⁴⁶

¹²²⁸ TOSUN, a. g. e., 66-67.

¹²²⁹ SAĞIR, a. g. e., 169.

¹²³⁰ GÖNEN, a. g. e., 26.

¹²³¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 50.

¹²³² GÖKÇUR, a. g. e., 24.

¹²³³ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²³⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 350, 354, 359, 363, 369, 371.

¹²³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56, 144.

¹²³⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

¹²³⁷ TOSUN, a. g. e., 67.

¹²³⁸ SAĞIR, a. g. e., 44-45.

¹²³⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43, 44.

¹²⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

¹²⁴¹ ÖZKAN, a. g. e., 39-42.

¹²⁴² KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹²⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²⁴⁴ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 300-301.

¹²⁴⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59; BURAN, a. g. e., 41.

Erzincan: yoh miydi (5.9-15), yohmi (1.1-31), Ali mü (1.1-40);¹²⁴⁷ **Bitlis:** günün mi (1-12), gördüz mi (8-18), görü misiz (7-159);¹²⁴⁸ **Bingöl:** yoh mi? (IV-B-29), su mi? (VII-A-6), temom mı? (VI-63), imkon mı? (VII-B-16);¹²⁴⁹ **Van:** yoh midur (2-58), yoh midır (41-23).¹²⁵⁰

2.7.1.4.1.2.8. i- Fiilinde

Bu fiilin hem isim hem de birleşik fiil çekimlerinde görülen, belli fonetik sebeplere dayanmayan yuvarlaklaşma ve düzleşmeler düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozabilmektedir. EAT'nin kalıntıları olarak rastlanan, özellikle üçüncü şahıs bildirme ekinin yuvarlak biçimi bazı yerli ağızların genel eğilimi olarak karakteristikleşmiştir.

Ardahan-Posof: günidür (26-7), vacipdür (26-25), bizdedür (32-30), candarmadur (34-23), derindür (35-6), ğandur (41-12);¹²⁵¹ **Erzurum:** yohdır, atdur (04 000 01-79), aydur (04 056 01-16), ëledur (04 000 01-85), fenadur (04 000 01-114);¹²⁵² **Elazığ:** çütçü_ imiş (I-1), yoh_ dı (XXIII-12);¹²⁵³ **Tunceli:** yemezduh “yemezdik (II-53), yemez idik” (II-53);¹²⁵⁴ **Bitlis:** ëledü, kordi (kördü) (2-183), yohdi (16-24), çohdi (1-222), boldi (24-51);¹²⁵⁵ **Erzincan:** alidür (1.1-42), barabaruğ (2.13-39), uzunumiş (1.25-8), uşagımısuğ (3.34-37);¹²⁵⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** odır (2-1), şëdür (14-70), yağıdur (32-49);¹²⁵⁷ **Van:** yoğidi (48-157), çawuşidim (12-28), böyögidi (37-45), mecburidiler (48-60);¹²⁵⁸ **Artvin-Ardanuç:** vardur, kanlisun (VII-208), yoğidi (VII-1), yoğimiş, oğluymışsın (VII-77);¹²⁵⁹ **Ağrı:** buradayuh.¹²⁶⁰

2.7.1.4.1.2.9. Partisip Eklerinde

Daha çok yerli ağızlarda +duk/, +dük/, +düğü/, +duğu partisipi eskiden olduğu gibi genellikle yuvarlak biçimiyle kullanılır ve düz ünlülü kelimelerde uyuma girmez.

Ardahan-Posof: söyleduğum (36-21), alduğdan (36-40);¹²⁶¹ **Tunceli:** geştükTen “geçtikten” (XX-31), geldüğü “geldiği” (XX-3), kestükleri “kestikleri” (V-24), gezdüğü “gezdigi” (II-231);¹²⁶² **Erzurum:** dedügi (05 079 04-229), bildüh

¹²⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 67.

¹²⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 39, 43.

¹²⁴⁸ GÖNEN, a. g. e., 25.

¹²⁴⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 50.

¹²⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

¹²⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²⁵² GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 88, 315-316, 319.

¹²⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59; BURAN, a. g. e., 41.

¹²⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 67.

¹²⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 26.

¹²⁵⁶ SAĞIR, a. g. e., 45.

¹²⁵⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

¹²⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

¹²⁵⁹ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹²⁶⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

¹²⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

¹²⁶² TOSUN, a. g. e., 67.

(05 079 04-125), sildüğüm (05 079 04-149), eşitduğum (04 013 01-47), görduğum (06 008 02-1);¹²⁶³ **Elazığ:** geldiği (60-VII-8), başladığı (53-V-28), ödedükTen (SYA.-XII-31), sevdüğüm (163-XXXVIa-3);¹²⁶⁴ **Van:** vahit dolduğu zaman gelin elinin hediyesi alınacak. (4-58), gördüğü zaman (4-2), oldüğü müdetçe (1-124), Kafasını bi yere Koyduğı zaman... (1-77), oldüğü zaman (1-126);¹²⁶⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** büyüdüğü zaman (1-126);¹²⁶⁶ **Erzincan:** bildüğümüz (1.8-12), dedükleri (1.1-17), yolladığı (1.8-9), dolanduhdan sorna (3.5-27);¹²⁶⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açtuhtan (14-50), alduhtan (1-2), vèrdükten (21-3), bildüğün (6-23);¹²⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** bildüğü, verdüğü, yaptığı, aldüğü, ezdüğü;¹²⁶⁹ **Ağrı:** aldüğü, oldüğinden, oldüğini, gördüğün;¹²⁷⁰

2.7.1.4.1.2.10. Fiil Yapım Ekleri

Özellikle Ardahan-Posof yerli ağzında -dİr / -dUr ve -r çatı ekleri yuvarlak ünlülüdürler ve düz ünlülü fiillerde uyuma girmezler. Bu eklerin diğer yerli ağzlarda da zaman zaman yuvarlaklaştığı görülür.

Erzurum: şaşur- (07 024 01-19), yèdür- (05 079 04-38), doldèr- (02 000 02-21);¹²⁷¹ **Elazığ:** yaduri (yağdırıyor) (43-IIa-8), geçüriler (43-IIa-9), çimdürdim (L-5), sevindürdi (L-16), çavurma (XLVI-46);¹²⁷² **Van:** doldör- (34-80), 46-18), öldör- (2-18) öldür- (45-30) döydür-T- (41-197);¹²⁷³ **Ardahan-Posof:** çevürdi (31-9), bindürdiler (36-62), ğandurursun (37-69);¹²⁷⁴ **Tunceli:** getirüp (XXIII-4), dolanduri (XXVIII-7), kaçurmayalar “kaçırmayalar” (V-18), şaşurmuşım “şaşırmışım” (IV-142);¹²⁷⁵ **Erzincan:** yassılduruğ (5.16-29), yapdur- (2.2-24), çalışdur- (3.24-10), yedür-, bişür- (7.1-51), alduruş (7.6-80);¹²⁷⁶ **Bitlis:** devürdün (16-99);¹²⁷⁷ **Muş:** bindürür “bindirir” (XXIII-12), doldirirler “doldururlar” (I-46), atladurum “atlatırım” (II-45), içürdü “içirdi”¹²⁷⁸ **Bingöl-Karhova:** getürdi (III-149);¹²⁷⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ağarturlar (13-200), bindürdi (16-51), kestür- (17-22), kıldursun

¹²⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., 251-253.

¹²⁶⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59.

¹²⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 149-150.

¹²⁶⁶ GÖNEN, a. g. e., 26, 117.

¹²⁶⁷ SAĞIR, a. g. e., 45.

¹²⁶⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

¹²⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹²⁷⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 1; TURHAN, a. g. e., 23.

¹²⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 259-262.

¹²⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141-142; BURAN, a. g. e., 41.

¹²⁷³ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

¹²⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²⁷⁵ TOSUN, a. g. e., 67-68.

¹²⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 44.

¹²⁷⁷ GÖNEN, a. g. e., 23.

¹²⁷⁸ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹²⁷⁹ ÖZER, a. g. e., 47.

(9-12);¹²⁸⁰ **Gümüşhane:** şaşurtdum (47-4);¹²⁸¹ **Artvin-Ardanuç:** geçur, gezdur, aldur, yedur;¹²⁸² **Ağrı:** otırdı.¹²⁸³

Özellikle “-dır, -ı” ettirgenlik eklerinin, bölgenin orta ve güney kesimi ağızlarında düz-dar-kalın şeklinin yuvarlak ünlüyle başlayan sözcüklerden sonra kullanılması, düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulmasında etkili olan başka bir nedendir. Bölgenin kuzeyindeki ağızlarda ekin düz biçimi ile yuvarlak ünlülü kelimelerde uyumu bozmasına çok seyrek rastlanmaktadır.

Ardahan: tökdiriyêr (25-28);¹²⁸⁴ **Tunceli:** götür- “götür-” (XLIII-42), doldırdı “doldurdu” (VII-14), doğırtêrler “doğurtuyorlar”;¹²⁸⁵ **Muş:** doldirirler “doldururlar” (I-46);¹²⁸⁶ **Bingöl-Karlıova:** vurdıttırdın (I-A-130);¹²⁸⁷ **Urfa:** düşır- (32-10), doğır- (3-75), koştır- (22-1), vurdır- (37-10);¹²⁸⁸ **Ağrı:** aldur-, geydür-.¹²⁸⁹

-ıl/-il/-ul/-ül ve -ış/-iş/-uş/-üş/ çatı ekleri de bölgenin güney ve doğusundaki Türkmen ağızlarında bazen yuvarlaklaşarak düz ünlülü kelimelerde uyum dışı kalırlar.

Tunceli: devrülü “devriliyor” (XXIV-168), çevrülesi “çevrilesi” (II-188), yetüşTürmiş “yetiştirmiş” (IV-144), savuşım “sıvışıyorum” (XXV-50);¹²⁹⁰ **Erzurum:** kırul- (02 022 02-60), sarul- (07 015 03-14), dewrül-, yapuş- (05 079 04-298), yetüş- (01 035 01-102), yetuş- (04 030 01-7);¹²⁹¹ **Van:** yoröl- (37-41, 52-29), bozöl- (20-170), sohö- (1-169), dövöş- (23-30), göriş- (49-1);¹²⁹² **Bitlis:** çevrildi (16-102), devrölmüşler (25-117), yapuşuh (26-144);¹²⁹³ **Elazığ:** savuşa (IX-14);¹²⁹⁴ **Bingöl:** öpiş- (VIII-B-56), boğıştım (I-A-113), yörılmış (I-A-247);¹²⁹⁵ **Muş:** üzİmİş “üzölmüş” (III-30), göyilip “koyulip” (III-39);¹²⁹⁶ **Ağrı:** bulınır.¹²⁹⁷

2.7.1.4.1.2.11. İsim Yapım Ekleri

Addan ve eylemden ad yapan ekler bölgemiz ağızlarında çoğunlukla tek şekilliliğe doğru gitmekte ve uyumlara uymamaktadırlar.

¹²⁸⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

¹²⁸¹ ACAR, a. g. e., 46.

¹²⁸² ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹²⁸³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

¹²⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

¹²⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 68.

¹²⁸⁶ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹²⁸⁷ ÖZER, a. g. e., 47.

¹²⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹²⁸⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

¹²⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 68.

¹²⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 258-259.

¹²⁹² GÖKÇUR, a. g. e., 88-89.

¹²⁹³ GÖNEN, a. g. e., 27, 77.

¹²⁹⁴ BURAN, a. g. e., 41.

¹²⁹⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 50; ÖZER, a. g. e., 47.

¹²⁹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹²⁹⁷ TANRIVERDİ, a. g. e., 81.

+lı/ +li/ +lu/ +lü eki EAT'nin bir devamı olarak Türkmen ağızlarında düz ünlülü kelimelere yuvarlak ünlü ile, yerli ağızlarda ise yuvarlak ünlülü kelimelere düz ünlü ile eklenerek uyumu bozar.

Ardahan-Posof: pusli (34-32), şehirli (37-46), samsunni (39-47);¹²⁹⁸
Tunceli: daTlu “tatlı” (XX-82), yaşlı “yaşlı” (XIX-36), nereli “nereli” (XXIV-40), bellü “belli” (XL-38).¹²⁹⁹ **Erzurum:** kırhuli (01 121 01-98), sulli (11 013 02-37);¹³⁰⁰
Van: türlü (41-66), muşli (38-4), köyli (31-130), göhuli (37-143);¹³⁰¹ **Erzincan:** yolahlı (1.15-8), golannu (2.33-24);¹³⁰² **Bitlis:** türlü (23-24), köyli (2-219), kıyruhlı (26-233), boyllı (26-156);¹³⁰³ **Muş:** mutli “mutlu” (III-59);¹³⁰⁴ **Diyarbakır:** otli (XLIII-36), sözlü (XLIX-37), türlü (VIII-85);¹³⁰⁵ **Urfa:** kövli (1-50), türlü (3-75);¹³⁰⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kırhlı (21-17);¹³⁰⁷ **Artvin-Ardanuç:** sulı, borçli, boyli, tozli, tuzli;¹³⁰⁸ **Ağrı:** hamurli, doğumliyim.¹³⁰⁹

-ık/ -ik/ -ük/-uğ eki bölgenin yerli ağızlarında çoğunlukla yuvarlak ünlülüdür. Ölçünlü Türkçede “-°k” şeklinde olan ek bölgemiz ağızlarında ötümlüleşip sızıcılaşarak -K, -h, -ñ, -g ve -ğ şekillerinde kullanılır.

Ardahan: açuğ (36-83), garişuğ (37-75), esgügümüzü (38-32);¹³¹⁰
Erzurum: katuğ (07 017 01-27), kesüh (03 000 01-48), bulanuğ (07 022 01-6), karuşuğ (02 022 02-60);¹³¹¹ **Bitlis:** kazuği (V-34), kazuğ (25-261);¹³¹² **Van:** soğög (48-64);¹³¹³ **Ardahan-Posof:** açuğ, garişuğ, esgügümüzü;¹³¹⁴ **Tunceli:** saruğlu “sarıklı” (XXIV-259), delüKTen “delikten” (XLII-30), yayuğ “yayık” (I-150);¹³¹⁵ **Erzincan:** açuğ (2.21-12), seçük (1.15-13), çaluğ (2.19-24), bolaşoğ (4.5.-45);¹³¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açuğ (12-5), uyanuğ (9-83);¹³¹⁷ **Gümüşhane:**

¹²⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹²⁹⁹ TOSUN, a. g. e., 68.

¹³⁰⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 233-234.

¹³⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 78-79.

¹³⁰² SAĞIR, a. g. e., 130.

¹³⁰³ GÖNEN, a. g. e., 26.

¹³⁰⁴ ÖZMEN, a. g. e., 43.

¹³⁰⁵ ERTEN, a. g. e., 25.

¹³⁰⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹³⁰⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

¹³⁰⁸ ÖZKAN, a. g. e., 30.

¹³⁰⁹ BAYRAM, a. g. e., 64; TURHAN, a. g. e., 23.

¹³¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹³¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

¹³¹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 317; GÖNEN, a. g. e., 77.

¹³¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

¹³¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹³¹⁵ TOSUN, a. g. e., 68.

¹³¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 44, 133.

¹³¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

esgügünü (35-45), delügünden (34-17), yayuğa (60-7), yırtuğa (42-11);¹³¹⁸ **Ağrı:** sökuğ, yanuğ.¹³¹⁹

-ı/ -i/ -u/ -ü eki de bölgenin yerli ağızlarında yuvarlak ünlülü tabanlara düz, düz ünlülü tabanlara ise yuvarlak ünlü ile ulanarak uyum dışına çıkar.

Erzurum: korhi (04 000 01-88);¹³²⁰ **Van:** örti (19-259), Korhi (39-68), öli (48-63), doli (3-20), doği, sori (39-45);¹³²¹ **Tunceli:** doli “dolu” (XXV-13), Kapunun “kapının” (XLIII-16), çaTu “çatı” (II-37);¹³²² **Bitlis:** doli (2-132), korhılarınan (25-90);¹³²³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dolı (32-32), koği (14-27);¹³²⁴ **Artvin-Ardanuç:** sori, öli, korhi, orti, ölçi;¹³²⁵ **Ağrı:** doli, doğri.¹³²⁶

+cı / +ci/ +çı/ +çi eki bölgenin genelinde düz-dar-ince ünlü ile kullanılır ve yuvarlak ünlülü iimlele uyuma girmez.

Elazığ: yolci (185-L-20), topçi (XXII-14), yolçi;¹³²⁷ **Bitlis:** altunçi, süci, toyci (26-90), tohumci (19-21), kuzuci (4-87);¹³²⁸ **Tunceli:** torci “torcu” (XLII-113), yolci “yolcu” (II-67);¹³²⁹ **Bingöl:** şerbatculuğ (III-B-12), yolçi (I-C-16);¹³³⁰ **Diyarbakır:** altunçi (XLI-37), yolçi (XXIV-12);¹³³¹ **Urfa:** topçi (1-45), yolçi (35-35);¹³³² **Artvin-Ardanuç:** suci, yolçi, demürçi, davulçi;¹³³³ **Ağrı:** yolçi.¹³³⁴

+lık/ +lik/ +luk/ +lük/ +luğ eki yerli ağızlarda düz ünlülü kelimelere yuvarlak şekilleriyle eklenerek uyum dışı kalır.

Ardahan-Posof: ihdiyarluğunda (28-100), ayluğ (32-50), başluğ (35-50), ortaluğ (36-10), çayırluğ (38-25);¹³³⁵ **Elazığ:** ayluğ (150-XXXIV-17);¹³³⁶ **Bitlis:** mezarloğ, çobanloğ, eyloğ (IV-36);¹³³⁷ **Tunceli:** pilavluğ “pilavlığı” (XVII-16), iKrarluğ “ikrarlık” (XXIV-202), zırtluğ “zırtlık, asabilik” (XXIV-237);¹³³⁸ **Erzurum:** avcılığ (02 019 01-32), esgerluğ (04 056 01-29), haşluğuz (05 052 01-

¹³¹⁸ ACAR, a. g. e., 46.

¹³¹⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

¹³²¹ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

¹³²² TOSUN, a. g. e., 69.

¹³²³ GÖNEN, a. g. e., 26.

¹³²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

¹³²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹³²⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 114; BURAN, a. g. e., 41.

¹³²⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 26.

¹³²⁹ TOSUN, a. g. e., 69.

¹³³⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 50; ÖZER, a. g. e., 47.

¹³³¹ ERTEN, a. g. e., 25.

¹³³² ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹³³³ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹³³⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹³³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹³³⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 112.

¹³³⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310, 313.

¹³³⁸ TOSUN, a. g. e., 69.

190),  hretl gen (05 079 06-179), k wli  (03 024 04-17);¹³³⁹ **Van:** k llig (34-99), zorl  (48-32), b y gl  (36-52);¹³⁴⁰ **Erzincan:**  allu  ( alılık) (1.14-2),  arannu  (1.3-7), g zl  (1.3-24);¹³⁴¹ **Bing l:** s  iyel  (III-B-6), emelyal  (III-B-5),  ovi  il  (II-B-59), boll  (X-45);¹³⁴² **Mu :**  aranl  “karanlık” (XXI-4), d  manl  “d  manlık” (XXV-7), temizl  “temizlik” (I-136);¹³⁴³ **Diyarbak r:** s h rl  (XXIII-12),  of rl  (I-31);¹³⁴⁴ **Urfa:** yo l  ından (27-35);¹³⁴⁵ **Diyarbak r-  ng   /  ermik:** ba lu  (6-29), ayl  (10-28),  alebal  (6-7);¹³⁴⁶ **Artvin-Ardanu :** ba lu , kitaplu , a a lu , insanlu ;¹³⁴⁷ **A rı:**  sgerl .¹³⁴⁸

+s z/ +s z/ +suz/ +s z eki bazen yuvarlakla arak uyuma girmez.

Elaz : adsuz (89-XIV-10), halsuz (224-LXIV-3), dens z;¹³⁴⁹ **Tunceli:** hesapsuz “hesapsız” (IV-178);¹³⁵⁰ **Erzincan:**  ekirdeks z (1.1-17), tiki   z (7.3-35);¹³⁵¹ **Urfa:** yu sızlar (33-105),  ks z (35-25);¹³⁵² **Diyarbak r-  ng   /  ermik:** edeps z (9-102);¹³⁵³ **Artvin-Ardanu :** evsuz, parasuz, ah lsuz, i  ksuz, cansuz;¹³⁵⁴ **A rı:** anasuz,  ansuz, suvasuz;¹³⁵⁵

–g / –gi ve –g n/ –gin fiilden isim yapım ekleri yuvarlakla ma e ilimindedirler ve bazen uyuma girmezler.

Erzurum: ba  un (07 015 03-62), kes  n (05 052 01); sor  da (06 008 03-43), g y   y  (05 079 04-198), g rgili (01 000 02-23);¹³⁵⁶ **Van:**  rgi (3-87), g rgi (2-111);¹³⁵⁷ **Tunceli:** ba  u “baskı” (VII-8), ba  un “baskın” (VII-8);¹³⁵⁸ **Erzincan:**  al  , da   n, kes  n;¹³⁵⁹ **Bitlis:**  vgi (26-99);¹³⁶⁰ **Urfa:** dur  n (2-20);¹³⁶¹ **Artvin-Ardanu :** bur  , tol  , s rgi,  rgi, b z  , se   n, bi   n.¹³⁶²

¹³³⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 230-231.

¹³⁴⁰ G K UR, a. g. e., s. 79-80.

¹³⁴¹ SA IR, a. g. e., 131.

¹³⁴² K     ER, a. g. e., 50;   ZER, a. g. e., 47.

¹³⁴³   ZMEN, a. g. e., 43.

¹³⁴⁴ ERTEN, a. g. e., 25.

¹³⁴⁵         , a. g. e., 27.

¹³⁴⁶         -BOZ, a. g. e., 42.

¹³⁴⁷   ZKAN, a. g. e., 32.

¹³⁴⁸ EFEND      , a. g. m., 828.

¹³⁴⁹ BURAN-   RA , a. g. e., 114; BURAN, a. g. e., 41.

¹³⁵⁰ TOSUN, a. g. e., 69.

¹³⁵¹ SA IR, a. g. e., 43.

¹³⁵²         , a. g. e., 27.

¹³⁵³         -BOZ, a. g. e., 42.

¹³⁵⁴   ZKAN, a. g. e., 32.

¹³⁵⁵ K  KTEK  N, a. g. m., 5.

¹³⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 246-247.

¹³⁵⁷ G K UR, a. g. e., 84.

¹³⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 69.

¹³⁵⁹ SA IR, a. g. e., 132.

¹³⁶⁰ G  NEN, a. g. e., 26.

¹³⁶¹         , a. g. e., 27.

¹³⁶²   ZKAN, a. g. e., 31, 33.

Ölçünlü Türkçede sıra sayı sıfatı oluşturan +^onci eki bölgemiz ağızlarında düz-dar-ince ünlülü şekliyle karşımıza çıkar. Kelime sonundaki i'leşme nedeniyle bazen düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalır. Bazen son ünlüsünün yarı genişlediği görülür.

Erzurum: dokkuzuncu (13 002 01-9), üçüncü (14 013 03-38);¹³⁶³ **Bitlis:** üçüncü, dördüncü;¹³⁶⁴ **Van:** üçüncü (1-190), dördüncü (52-145);¹³⁶⁵ **Tunceli:** üçüncü “üçüncü” (XXVII-8);¹³⁶⁶ **Bingöl-Karlıova:** dokuzuncu (X-161);¹³⁶⁷ **Diyarbakır:** üçüncü (III-68);¹³⁶⁸ **Urfa:** üçüncü (3-185);¹³⁶⁹ **Artvin-Ardanuç:** onuncu, uçuncu, dokuzuncu;¹³⁷⁰ **Ağrı:** üçüncü.¹³⁷¹

+o eki bütün Doğu Anadolu ağızlarında görülmekle birlikte yerli iki dilli ağızlarda daha yaygındır. Genellikle erkek adlarının ilk hecesinden sonra ya da bazı akrabalık adlarına getirilir. Türkçe olmayan bu ekin erillikle ilgili olduğu kesindir. Bölgede ikinci yaygın dil olarak konuşulan Kürtçe’de aynı ek erkek adlarında kesinleşmiş olarak kullanılır. Bu ekin yine bu dilde erkek adlarından önce kullanılan ve erillik bildiren lo ön takısıyla ilgisi vardır.

Erzurum: abo (Abdullah), ibo (İbrahim), mammo (Muammer) (09 000 01-56), tēfo (Tevfik) (14 013 03-187), ano (anneciğim), babo (babacığım), omo (Ömer), ešo (Eşref).¹³⁷² **Tunceli:** çerKo “Çerkez” (XXV-54), seydonun “Seyit’in” (XXIV-152), hışTo “keskin” (lakap olarak kullanılmıştır.) (XXIV-164), bayro “Bayram” (XXIV-180), KİÇÇo “çarpık” (lakap olarak kullanılmıştır) (XXIV-157), memodan “Mehmetle” (I-203), turo “turabi” (II-73);¹³⁷³ **Bitlis:** baho (Bahattin) (18-15), kefo (Gaffar) (2-99), yağo (Yakup) (14-66), heco (Hacer) (4-54), heso (Hasan) (7-60);¹³⁷⁴ **Van:** maho (37-38), bayro (3-10), heso (8-79), seyfo (20-134).¹³⁷⁵

2.7.1.4.1.2.12. Dudak Ünsüzlerinin Etkisi

Yöremiz ağızlarında yuvarlaklaşmanın Eski Anadolu Türkçesinin bir devamı olarak özellikle eklerde korunduğu yukarıdaki örneklerde de görülmektedir. Bazı eklerin düzleşmeye karşı koyması yanında, Doğu Anadolu bölgesinde daha çok Azeri ve Terekeme ağızlarında nispeten de diğer yerli ağızlarda karşılaşılan, dudak ünsüzlerinin (b, m, p, v, f) yuvarlaklaştırıcı etkisine de yaygın bir özellik olarak rastlanmaktadır. Bu durum düz ünlülü ilk hecelerden sonra meydana geldiğinde bir uyumsuzluğa neden olmaktadır.

¹³⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., 238.

¹³⁶⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

¹³⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 80.

¹³⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 69.

¹³⁶⁷ ÖZER, a. g. e., 47.

¹³⁶⁸ ERTEN, a. g. e., 25.

¹³⁶⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

¹³⁷⁰ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹³⁷¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³⁷² GEMALMAZ, a. g. e., 242-243.

¹³⁷³ TOSUN, a. g. e., 64.

¹³⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 84.

¹³⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 23.

Ardahan-Posof: demür (37-52), çevürmüş (18-80), pulov (86-20), comuş (86-54), mevsüm (26-22), pehlüyen (pehlivan) (48-63);¹³⁷⁶ **Erzurum:** çewür-, derwüş, dewür-, kewgür, sewün-, gewüm, sewüş-, demür;¹³⁷⁷ **Elazığ:** emür (43-IIa-14), demürcü (72-XI-28), evümü (63-IX-4), şumdi (IX-7);¹³⁷⁸ **Tunceli:** gemükleri “kemikleri” (XXIV-185), d vrüsi “devirisi” (IV-162), edebülürdü “edebilirdi” (I-4), gemük “kemik” (XIX-12);¹³⁷⁹ **Erzincan:** mevsüm (7.3-1), efendüm (1.4-6), emür (2.27-18), cewüz (7.1-1);¹³⁸⁰ **Bitlis:** bülđi (3-12, sevürem (18-3), devürdün (16-99), yapuşacağ (2-147), dervüş (2-192);¹³⁸¹ **Gümüşhane, Bayburt:** gemügi (7-21), saburlu (29-2), temüze (36-63), devür (54-7);¹³⁸² **Artvin-Ardanuç:** demür/demur (VI-17);¹³⁸³ **Ağrı:** evlüm, sabur.¹³⁸⁴

2.7.1.4.1.2.13. y Ünsüzünün Etkisi

“y” ünsüzü kelime içinde kendinden önce gelen geniş ünlüyü daraltarak yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerde uyumu bozar. Konuşma dilinde de belirgin olarak görülen bu özellik Türkiye Türkçesi yazı dilinde gösterilmez.

Kars, Ardahan, Iğdır: uşmiya (11-79), oyniyacağlar (11-96), uğrıyasın (25-29), söyliyecen (35-110), söyliyim (45-139), olmiyacağdı (61-116), buriya (83-3), söyliyecek (74-53), oyniyajeiñ (84-65);¹³⁸⁵ **Erzurum:** ağıya, köliye, başlıyacağ, köwliyim, oğıyacağ, köwliyem;¹³⁸⁶ **Elazığ:** durmiyacağ (159-XXXVI-10), bozulmiyacağ (42-III-29), büyük (218-LXIII-8), buriya, oriya, durıykán (II-1), göyidan (XXXIV-5);¹³⁸⁷ **Tunceli:** vuriyim “vurayım” (XL-67), şuriye “şuraya” (XXXII-26), buriye “buraya” (XXVI-95), neriye “nereye” (XXXII-25);¹³⁸⁸ **Erzincan:** ordıydım (1.3-4), gonyıya (2.5-33);¹³⁸⁹ **Bitlis:** qorhmiyasan (7-21), yariyacağ (bi domatéz) (1-60);¹³⁹⁰ **Gümüşhane:** soriya (46-35), bursiya (2-2), oriye (61-11);¹³⁹¹ **Ağrı:** buriya, oriya, şuriya.¹³⁹²

2.7.1.4.1.2.14. Asli ve Eski Şekillerin Korunması

¹³⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 81, 88, 89, 90.

¹³⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 109-110.

¹³⁷⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60; BURAN, a. g. e., 42.

¹³⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 70, 78, 79, 81, 82.

¹³⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 46.

¹³⁸¹ GÖNEN, a. g. e., 23, 24.

¹³⁸² ACAR, a. g. e., 47.

¹³⁸³ ÖZKAN, a. g. e., 7.

¹³⁸⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹³⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 84, 118.

¹³⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60, 61; BURAN, a. g. e., 42.

¹³⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 70.

¹³⁸⁹ SAĞIR, a. g. e., 61.

¹³⁹⁰ GÖNEN, a. g. e., 26, 84.

¹³⁹¹ ACAR, a. g. e., 45.

¹³⁹² KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

Eski şekilleriyle uyuma girmeyen bazı kelimeleri yazı dilimiz büyük ölçüde değiştirerek uyuma sokmuştur. Bölgemiz ağızlarında bu tür kelimeler asli şekillerini muhafaza ederek uyuma girmezler.

Kars, Ardahan, Iğdır: yalağuz (18-25), gaşuğ (25-6), çaruğ (32-49), artuğ (15-20);¹³⁹³ **Elazığ:** sanduğ (159-XXXVI-11), altun (40-II-31), garşu (XLIII-4), ağu (L-22);¹³⁹⁴ **Bitlis:** çaroğ, altunçi, demegüm (V-26), ağura (15-63), naylon (15-3);¹³⁹⁵ **Tunceli:** daTlu “tatlı” (XX-82), içinde “içinde” (XX-77), gendü “kendi” (IV-175);¹³⁹⁶ **Erzincan:** yalanuz (2.3-38), çarşu (2.13-54), üçün (1.1-52), içün, artuğ, altun (7.1-31);¹³⁹⁷ **Bingöl:** altun (IX-B-15), artuğ (VIII-A-33), ağu (XI-A-26);¹³⁹⁸ **Urfa:** altun (21-170), cardon (6-125), pambuğ (33-5), alamyon (2-35);¹³⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** artuğ (V-69), altun (VI-43);¹⁴⁰⁰ **Ağrı:** yalağuz, degül.¹⁴⁰¹

2.7.1.4.1.2.15. Yazı Dilinden Farklı Olan Bazı Kelimeler

Yazı dilinde uyuma giren bazı kelimeler inceleme bölgemizde uyum dışı kalmakta, bir kısmında kelime sonundaki i’leşmenin ve ünlü benzeştirmelerinin etkileri olduğu sezilirken, bazıları belli fonetik olaylara dayandırılarak açıklanamamaktadır. Daha çok bölgenin yerli ağızlarında görülen bu durumun ortaya çıkmasında o yörelerde konuşulan ikinci diğer dillerin de etkili olduğu muhtemeldir.

Kars, Ardahan: ğuyi (11-11), doğri (11-20), dolidür (37-46), ğuri (39-52);¹⁴⁰² **Elazığ:** onı (204-LVII-6), yolu (170-XL-6), öli (186-L-2), kaküli (161-XXXVIa-26);¹⁴⁰³ **Bitlis:** uli, komşı (23-33), kuti (14-33), türki (26-99), doğri (7-90);¹⁴⁰⁴ **Tunceli:** çocıh “çocuk” (XLIII-68), dorĝo “doğru” (XLIII-61);¹⁴⁰⁵ **Erzincan:** devlöt (5.1-2), nasu (1.1-37), bacu (1.24-4), işuğlu (2.33-24), ayu (1.5-14);¹⁴⁰⁶ **Urfa:** çocıĝ (3-220), ottız (1-20), koyın (12-30), kuyrıĝ (15-5);¹⁴⁰⁷ **Artvin-Ardanuç:** buĝi, suri (II-27), ayu (X-10), kuri (VIII-2);¹⁴⁰⁸ **Ağrı:** doğri, kopri, doli, ĝomşı, ĝuri, ğuyi.¹⁴⁰⁹

¹³⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

¹³⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 55; BURAN, a. g. e., 42.

¹³⁹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310, 316; GÖNEN, a. g. e., 24.

¹³⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 71.

¹³⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 43, 57.

¹³⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 51.

¹³⁹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 26, 36.

¹⁴⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 6-7.

¹⁴⁰¹ TURHAN, a. g. e., 25.

¹⁴⁰² ERCİLASUN, a. g. e., 82.

¹⁴⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60.

¹⁴⁰⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 309, 313; GÖNEN, a. g. e., 23.

¹⁴⁰⁵ TOSUN, a. g. e., 71.

¹⁴⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 43, 57.

¹⁴⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

¹⁴⁰⁸ ÖZKAN, a. g. e., 7.

¹⁴⁰⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5, 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

2.8. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ:¹⁴¹⁰

Fonetik değişmeler, bir dilin oynaklanma sistemi içerisinde başıboş olarak değil, genel temayüllere bağlı olarak ortaya çıkarlar.¹⁴¹¹ Bölgemiz ağızlarında da bu ağızların genel eğilimleri doğrultusunda (gerileyici ünlü benzeştirmesi ile ünlü incelmeleri ve kelime sonundaki açık hece ünlüsünde görülen i'leşme bölge ağızlarının karakteristik özellikleridir.) çeşitli ünlü değişimleri ortaya çıkmaktadır.

2.8.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi

Kalın ünlülerin incelmesi, bazı ünsüzlerin inceltici etkisiyle, Eski Türkçe döneminde başlamış,¹⁴¹² 13. yüzyıldan itibaren aslında kalın ünlü barındıran bek çok kelime ince ünlülü biçimiyle Oğuz Türkçesine yerleşmiştir. Bugün ölçünlü dilde de bu kelimeler ince ünlüdür.

Türkçenin gelişim tarihine bakıldığında Türkçede, özellikle de Oğuz grubu Türk lehçelerinde, ön damaksıllaşmanın yaygın bir eğilim olarak günümüze kadar geldiği görülmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dili ile Batı ve Orta Anadolu ağızlarında belli sayıda Türkçe kelime ile sınırlı kalan ön damaksıllaşma,¹⁴¹³ Azeri Türkçesi Yazı dili ve ağızlarında oldukça ileri bir düzeye ulaşmış, yabancı kelimeleri bile içine alacak şekilde ilerleyerek karakteristik bir özellik haline gelmiştir. Doğu Anadolu ağızları da ön damaksıllaşma konusunda Azeri sahasıyla tamamen örtüşmekte, diğer Anadolu ağızları ve ölçünlü dilden ayrılmaktadır.

Ünlü incelmeleri genellikle gerileyici benzeşme yoluyla ortaya çıkmakta, son hece veya hecelerde bulunan ince ünlüler kendilerinden önceki hecelerdeki ünlüleri incelterek kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olmaktadır. GEMALMAZ inceme olayında başka etkenlerin yanında harekeli eski yazının da rol oynadığını, bu yazıyı okuyanların “elif, vav, ye” seslerini kalın ünlüler olarak, harekeleri de ince ünlüler olarak değerlendirmelerinin pek çok Arapça kelimede ünlülerin incelmelerine neden olduğunu söylemektedir. Alınma kelimelerin kalın ünlülerinin başta ve ilk hecede olduklarında daha zayıf olduklarını ve kolaylıkla incelebildiklerini, son hecede kalın ünlü bulunduran sözcüklerin de dar olmadıkları takdirde incelmeye karşı koyduklarını söyleyerek, yapısında diş, diş eti ünsüzlerinden birini veya birkaçını bulunduran kalın ünlülü sözcüklerin ince sıraya geçtiklerini belirtir.¹⁴¹⁴ ERCİLASUN ünlü incelmelerinin genellikle y, ç, r, s, ş, z ünsüzlerinin inceltici etkisi altında, benzeşme yoluyla da ortaya çıktığını vurgular.¹⁴¹⁵ BURAN yukarıdaki ünsüzlere c, l, m, n, t ünsüzlerini de eklemektedir.¹⁴¹⁶

¹⁴¹⁰ CAFEROĞLU, Ahmet, “Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişimleri”, *TDAY-B*, 1964, 1-33; SAĞIR, Mukim, “İç Sebepleriyle Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ünlülerle İlgili Ses olayları”, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay Bildirileri*, TDK Yay. Ankara 2009, 591-597.

¹⁴¹¹ ÜÇÖK, Necip, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, İstanbul, 1951, 145.

¹⁴¹² TEKİN, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, 58-59’da biç- > biç-, bıç > biç (1000), yır > ir (kuzey), tılığ > tilig, tıñla- > tıñla, yış > yiş.

¹⁴¹³ Ölçünlü dilde biç- > biç-, tıñla- > dinle, yaşıl > yeşil, kanı > hani, kangı > hangi, yorı- > yürü-, çit > çit gibi incelmeler vardır.

¹⁴¹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 97-98.

¹⁴¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 83.

¹⁴¹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 60.

KORKMAZ sadece y, ş, ç seslerinin değil, dudak, diş, diş eti-damak sınırında boğumlanan bütün ünsüzlerin yanlarındaki ünsüzleri kendi boğumlanma noktalarına çekip incelttiklerini belirtir.¹⁴¹⁷

2.8.1.1. a > e, ê Değişmesi

Araştırma bölgemizde ünlü ve ünsüzlerin benzeştirme ve inceltme özellikleri, kalınlık-incelik uyumunun zorlayıcı etkisi ve sebebi kesin olarak kestirilmeyen bazı fonetik olaylar neticesinde a > á, e değişimi yönünde yaygın bir eğilim vardır. Bu değişimin tespit edilebilen başlıca nedenleri şunlardır:

Yabancı kökenli sözcüklerde y, h, ħ, ħ ve ğ (ğ, k) sesleri hecelerindeki a sesini incelterek, bazen de düşme eğilimi göstererek a > á, e, ê değişmesine neden olurlar. Bazı Türkçe kelimelerde de aynı durum söz konusudur.

Erzurum: hemd, herf, herb, ħeyir, ğeder, ğenat;¹⁴¹⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** mehle (49-1), ħeyir (49-16), ehbaf (97-26), mehgame (35-139), ehmed (41-29);¹⁴¹⁹ **Elazığ:** bağırme (61-VII-19), doleşam (158-XXXVI-6), yavaşçe (221-LXIII-13), anlatacegım (179-XLV-1), birez (XLVII-7);¹⁴²⁰ **Bitlis:** aĝe, ĝem, ruĥset, ħetilĥeberi, mehlede, ĥesteledi;¹⁴²¹ **Tunceli:** ĥerli “hayırlı” (II-205), eKleneceK “ayıklanacak” (XVII-18), merekli “meraklı” (I-126), ekrába “akraba” (II-89), áyaĝımı “ayaĝımı” (III-17);¹⁴²² **Erzincan:** orteye (1.18-70), birez (2.33-1), oreya (2.13-78), çente (3.36-37), mehle (1.18-87);¹⁴²³ **Bingöl:** seĥat (II-A-34), tēziya (X-3), zamanında (I-A-76), erazi (I-B-110);¹⁴²⁴ **Muş:** heyrola “hayrola” (XXIV-2), hasen “hasan” (IX-11), heyvan “hayvan” (VI-30), haste “hasta” (XX-269);¹⁴²⁵ **Urfa:** ĥeyvanlar (12-45), ĥeyf (10-35), ĥette (7-40), eĥlak (1-95), ekran (3-255), feĥat (14-5);¹⁴²⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sōre (1-1), ĥayre (6-18), anlememişim (7-16), durmedilár (6-24), ĥurersin (8-6);¹⁴²⁷ **Van:** ĥesen (41-186), ĥeKereT (29-4), bombe (37-67), orden (34-21), orte (48-30);¹⁴²⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** bene (25-19), erpe (48-1), eteden (53-3), gerer (31-19), sehen (52-16);¹⁴²⁹ **Ağrı:** ĥeber, ĝehveciye, ĥerp, saĝe, atleri.¹⁴³⁰

Kalınlık- incelik uyumunun da zorlamasıyla, ünlü benzeştirmeleri sonucunda ince ses, kelime içinde bulunan a sesini kendine benzetmeye çalışır.

Erzurum: ecep, ĝezel, zeten çere ĝezete;¹⁴³¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** birez (9-22), berebar (14-15), teze (41-2), dene (49-33), mezer (45-146);¹⁴³² **Elazığ:**

¹⁴¹⁷ KORKMAZ, NYA, 97.

¹⁴¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 99-100.

¹⁴¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 83.

¹⁴²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61; BURAN, a. g. e., 42.

¹⁴²¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307-308.

¹⁴²² TOSUN, a. g. e., 72, 74.

¹⁴²³ SAĞIR, a. g. e., 49-50.

¹⁴²⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 52; ÖZER, a. g. e., 48.

¹⁴²⁵ ÖZMEN, a. g. e., 44-45.

¹⁴²⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 28.

¹⁴²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 45.

¹⁴²⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 28.

¹⁴²⁹ ACAR, a. g. e., 50.

¹⁴³⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 84, 88; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4; BAYRAM, a. g. e., 71.

¹⁴³¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 130-131.

merfetini (42-II-98), birez (42-II-91), tene (39-II-10);¹⁴³³ **Bitlis:** tenesi (III-5), heberi (II-3), birez (IV-12), esger (IV-2), zeten (2-6);¹⁴³⁴ **Tunceli:** elezize “Elazığ’a” (II-17), meni “mani” (XI-7), tene “tane”(I-2), telebe “talebe” (I-3), mezere “mezara” (XLIII-58);¹⁴³⁵ **Erzincan:** mehgüm (1.1-36), emce (2.4-21), eşye (2.43-69), seyyer (3.38-86);¹⁴³⁶ **Bingöl:** ecil (X-21), esger (I-90), hezine (III-78), herbTe (X-A-35), mezresinde (XII-B-41);¹⁴³⁷ **Muş:** heber “haber” (X-18), tezele “tezele” (XX-241), mezere “mezara” (XX-242);¹⁴³⁸ **Urfa:** hefif (23-85), heste (14-25), zehmet (17-5), rehmet (2-105), heberi (21-70);¹⁴³⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** dene (9-13), hesedlik (4-46), misafir (54-3), cümertesi (47-15);¹⁴⁴⁰ **Ağrı:** geder, çente, mehkeme, gehpe.¹⁴⁴¹

İçinde uzun a ünlüsünü barındıran yabancı kökenli kelimeler de yöre ağzlarında kısalarak e’ye dönüşürler.

Erzurum: zeten, nesip, geñil, çere, teze;¹⁴⁴² **Kars, Ardahan, Iğdır:** gaze (kazā), mecel, ziyede;¹⁴⁴³ **Elazığ:** merfetini (42-II-98), tene (39-II-10), teher (227-LXV-3);¹⁴⁴⁴ **Bitlis:** veziet, zeten, tükene (IV-33), tene (1-186), kenet (6-21), zeten (2-6);¹⁴⁴⁵ **Tunceli:** elem “âlem” (XXIV-244), hekeret “hakâret” (XL-186), menekşe” münakaşa” (XL-138), helleK “helâk” (XXIV-136);¹⁴⁴⁶ **Erzincan:** ceneze, dünya (5.5-11), dene (1.1-52), meresim (2.5-36), merdene (2.8-34), sede (4.6-46);¹⁴⁴⁷ **Muş:** tezele “tezele” (XX-241);¹⁴⁴⁸ **Bingöl-Karlıova:** tenesi (VI-21), nesib (X-A-130);¹⁴⁴⁹ **Urfa:** rehet (14-5), mezet (12-25), işeret (18-30), terezî (6-120), ceneze (6-65);¹⁴⁵⁰ **Van:** hegiğet (40-64), tene (40-61), tekib (11-72), teziye (31-106), veziet (15-53);¹⁴⁵¹ **Ağrı:** eceb, enteb, eferim, rehmet.¹⁴⁵²

Bazı ünsüzlerin (r, m, s, z, ç, ş) inceltici etkisi ile de bu dönüşüm gerçekleşir.

Erzurum:ema, esa, eza, mena, piçağ, çilpağ;¹⁴⁵³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** zerephana (9-39), çente (15-7), evrat (81-52), sir (81-158), bekdeş (42-33);¹⁴⁵⁴

¹⁴³² ERCİLASUN, a. g. e., 83.

¹⁴³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61; BURAN, a. g. e., 42.

¹⁴³⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317; GÖNEN, a. g. e., 27.

¹⁴³⁵ TOSUN, a. g. e., 72-73.

¹⁴³⁶ SAĞIR, a. g. e., 49.

¹⁴³⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 52; ÖZER, a. g. e., 48.

¹⁴³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 44-45.

¹⁴³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 28.

¹⁴⁴⁰ ACAR, a. g. e., 42-43.

¹⁴⁴¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

¹⁴⁴² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 130-132.

¹⁴⁴³ ERCİLASUN, a. g. e. 83.

¹⁴⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61.

¹⁴⁴⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317; GÖNEN, a. g. e., 27.

¹⁴⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 72.

¹⁴⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 49-50.

¹⁴⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁴⁴⁹ ÖZER, a. g. e., 48.

¹⁴⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 29.

¹⁴⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 28-29.

¹⁴⁵² EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁴⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 137.

¹⁴⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 83.

Bitlis: ğem, melezgirdin (2-120), ħizehnen (22-6), ħesde (1-3);¹⁴⁵⁵ **Tunceli:** keyri “gayrı” (XXVII-2), ħesTe “hasta” (XXI-1), zaman “zaman” (II-201), sehlenlere “sahanlara” (XVII-66), sehlım “salkım” (XXX-40);¹⁴⁵⁶ **Erzincan:** seta, teraf, bire, eceyip, vezıyet;¹⁴⁵⁷ **Muş:** tezele “tezele” (XX-241), yaresi “yarası” (IV-16), hasen “hasan” (IX-11), cenavar “canavar” (XIX-14), sebirler “sabırlar” (XVII-55);¹⁴⁵⁸ **Bingöl-Karhova:** heyder (V-B-5), ħerbTe (X-A-35), zamanında (I-A-76);¹⁴⁵⁹ **Urfa:** teref (21-175), zerer (11-20), ğezeptır (18-30), tersüs (5-5), mesraf (6-10);¹⁴⁶⁰ **Van:** nezer (11-112), gezel (28-24), esayış (29-120), zerar (17-44), eyran (34-43);¹⁴⁶¹ **Ağrı:** koyınler, alırseniz, sıhılmeyince, tamam, tehıl, zámán, íslah.¹⁴⁶²

Bölge ağızlarında, güney yöreleri hariç, alınma kelimelerdeki ayın sesi a > e değişmesine uğramaktadır.

Erzurum: eceba, eyal, ezap, melum, ecizene, emeliyet;¹⁴⁶³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** eli (49-1), bezi (51-20), eceba (74-60), esger (87-7), ecele (1-63), edālet (5-9), vede (va‘de) (62-24);¹⁴⁶⁴ **Erzincan:** ecele (1.2-4), emeliyet (4.2-27), teziye (3.26-8), menfeet (7.6-28), eceyip;¹⁴⁶⁵ **Elazığ:** ácele (142-XXX-13), ádetlerine (129-XXVI-14), ecele (XLVII-29), eskerim (XLVII-79);¹⁴⁶⁶ **Tunceli:** elem (XXIV-244), ecele (XXX-27);¹⁴⁶⁷ **Bitlis:** ecizem (4-93), esgeri (7-6), ecele (1-249), edetimiz (14-27), eziz (11-68);¹⁴⁶⁸ **Bingöl-Karhova:** eskerlik (VIII-17);¹⁴⁶⁹ **Urfa:** yenı (ya‘ni) (2-75), ‘enı (‘aynı) (6-90), müse‘ede (6-85), ‘eyıb (18-60), dehfe (def‘a) (14-15);¹⁴⁷⁰ **Van:** ehbab (15-84), eceba (17-63), emele (6-66), ereP (31-45), eli (19-31), eşirat (31-83).¹⁴⁷¹ **Ağrı:** eli, eceb, enteb.¹⁴⁷²

Bu değişim sırasında bazen değişmenin tamamlanmadığı ara á sesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Elazığ: aĝlıyarák (196-LIV-6), välla (90-XIV-4), dáne (61-VIII-14);¹⁴⁷³ **Bitlis:** ábdes (1-33), táhsil (1-237), çäre (2-159), áyaĝına (1-69), şartım (1-15);¹⁴⁷⁴

¹⁴⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307-308; GÖNEN, a. g. e., 27.

¹⁴⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 72-73.

¹⁴⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 49-50.

¹⁴⁵⁸ ÖZMEN, a. g. e., 44-45.

¹⁴⁵⁹ ÖZER, a. g. e., 48.

¹⁴⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 29.

¹⁴⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 28-29.

¹⁴⁶² TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3; BAYRAM, a. g. e., 67; KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁴⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 134, 137-138.

¹⁴⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e. 83.

¹⁴⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 49-50.

¹⁴⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61; BURAN, a. g. e., 43.

¹⁴⁶⁷ TOSUN, a. g. e., 51, 72.

¹⁴⁶⁸ GÖNEN, a. g. e., 15.

¹⁴⁶⁹ ÖZER, a. g. e., 48.

¹⁴⁷⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 28.

¹⁴⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 28.

¹⁴⁷² KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁴⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61.

¹⁴⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 28.

Bingöl-Karlıova: bání (IV-B-38), zárar (I-A-39), táfındá (I-A-42);¹⁴⁷⁵ **Ağrı:** buryá, sonrâ, álim, áşiret, ácayip.¹⁴⁷⁶

İsim hal eklerinden yönelme, bulunma ve ayrılma (çıkma) hal ekleri, bölgenin yerli ağızlarında genellikle a'dan e'ye bir değişme göstererek ince biçimleriyle kullanılırlar.

Erzurum: koye (11 013 02-16), qarılare (04 056 01-71), hüdude (03 038 01 - 86), usdune (02 000 02-57);¹⁴⁷⁷ **Bitlis:** one, mezarloğē, yapmağē;¹⁴⁷⁸ **Tunceli:** one “ona” (XXV-19), barmağine “parmağına” (XLIII-22), kapusine “kapısına” (XLIII-43), çocığē “çocuğa” (XLIII-66), ortaya “ortaya” (XXV-20);¹⁴⁷⁹ **Erzincan:** bayılmaye, çılmaye, başen;¹⁴⁸⁰ **Muş:** babasına “babasına” (XIV-10), mezere “mezara” (XX-242);¹⁴⁸¹ **Ağrı:** sağē, sole, huzurine.¹⁴⁸²

Erzurum: buralarde (03 00001-13), burde (04 013 01-6), çobannıhde (06 008 02-15), radyolarde (08 047 01-25), yaşde (14 043 01-22);¹⁴⁸³ **Bitlis:** orde;¹⁴⁸⁴ **Tunceli:** savcide “savcıda” (I-50), sude “suda” (XLIII-40), orde “orada” (XXV-17), gışTe “kışta” (XXIV-40), burde “burada” (XXIV-140), çarşude “çarşıda” (XXVI-2);¹⁴⁸⁵ **Muş:** orde “orda” (XXIII-37).¹⁴⁸⁶

Erzurum: alarahden (07 000 01-37), cewuzden (02 019 01-25);¹⁴⁸⁷ **Tunceli:** boKTen “boktan” (XXVII-45), tuTinden “dutundan” (XXXI-6), babamızden “babamızdan” (XXXI-132), yağinden “yağından” (XXXI-6);¹⁴⁸⁸ **Bingöl-Karlıova:** bir ayden (IV-A-5);¹⁴⁸⁹ **Van:** orden (34-21);¹⁴⁹⁰ **Ağrı:** oldığinden.¹⁴⁹¹

Aslında Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının karakteristik özelliği olan hâl eklerindeki bu incelmeye Doğu Anadolu yerli ağızlarında da yaygındır. Örneklerin bolluğundan da anlaşılacağı gibi inceleme bölgemizde a > e yönünde büyük bir değişim görülmektedir.

2.8.1.2. ı > i Değişmesi

ı > i değişimi de çeşitli sebeplere bağlı olarak ön, iç ve son seslerde gerçekleşmektedir. Bölgede yaygın olan son ses i'leşmesi, incelici ünsüzlerin etkisi,

¹⁴⁷⁵ ÖZER, a. g. e., 49.

¹⁴⁷⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

¹⁴⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 282-283.

¹⁴⁷⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

¹⁴⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 73.

¹⁴⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 142-143.

¹⁴⁸¹ ÖZMEN, a. g. e., 44-45.

¹⁴⁸² TANRIVERDİ, a. g. e., 84; BAYRAM, a. g. e., 66.

¹⁴⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 284.

¹⁴⁸⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

¹⁴⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 73.

¹⁴⁸⁶ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁴⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 284.

¹⁴⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 73.

¹⁴⁸⁹ ÖZER, a. g. e., 76.

¹⁴⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 28.

¹⁴⁹¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 1.

bazı ünsüz düşmeleri ve ünlü benzeştirmeleri ı > i değişiminin başlıca nedenlerindendir.

y, r, s, ş, c, ç, z gibi ünsüzlerin etkisiyle ı ünlüsü zaman zaman i'ye dönüşmektedir.

Erzurum: şehis, hetir, , ilice, şire, diş, çih-;¹⁴⁹² **Kars, Ardahan, Iğdır:** bağliyr (1-52), çilpağ (41-26), ıssız (55-14), işihlandi (55-30), dişeri (69-25), bildir (81-19);¹⁴⁹³ **Elazığ:** patliyan (197-LIV-32), yapılmış (170-XL-3), çiplah (170-XL-11), gılic (XLVI-108);¹⁴⁹⁴ **Bitlis:** kapi, işih (25-192), kaşıya (7-81), birahıp (1-111), piçağı (26-264), çilpah (24-99);¹⁴⁹⁵ **Tunceli:** ferKli “farklı” (I-120), ısıTmışım “ısıtmışım” (XIX-9), Karşı “karşı” (XVI-1), sipa “sıpa” (XI-5), ılıcah “ılıkca” (XXXVI-1);¹⁴⁹⁶ **Erzincan:** aşilar (1.6-1), gırmizi (2.13-27), islan-, piçah (2.42-2), saşlı (5.17-17);¹⁴⁹⁷ **Bingöl:** yariya (II-A-15), tanış (II-A-62), kırmızıTaş (I-A-1), heci (I-B-110);¹⁴⁹⁸ **Diyanbakır:** irahta (Irak'ta) (XXXII-52), işığa (I-66), çiril çiplah (II-116), nasıl (XV-21), piçah (L-45), siçan (XIII-13), yarım (XXXV-3);¹⁴⁹⁹ **Urfa:** bahiyam (1-35), çiplah (32-35), kibleye (3-110), nakis (nākıs) (2-115);¹⁵⁰⁰ **Van:** isidirdih (40-2), dışardan (47-105), biyih (51-59), isidiyem (7-27);¹⁵⁰¹ **Gümüşhane, Bayburt:** siçirâ (45-17), sirtima (10-46), hirilti (1-6), sifetinde (4-72);¹⁵⁰² **Artvin-Ardanuç:** ilica, dişari (IX-45), kapi (V-30), biçah (IX-28);¹⁵⁰³ **Ağrı:** alırseniz, atleri, saçi, kızı, fıratı.¹⁵⁰⁴

Başta ünsüz düşmesi (y, h) ile de ı sesi i'ye dönüşmektedir.

Erzurum: ilan, ildırım, ildiz;¹⁵⁰⁵ **Kars:** ilnen (yıl ile) (56-2), il, i an;¹⁵⁰⁶ **Elazığ:** ilân (204-LVII-2), ildiz (70-X-1), ihayıp (XLVII-23);¹⁵⁰⁷ **Tunceli:** ilan “yılan” (I-125), iha “yıkı” (XLIII-8), irpalanduh “hırpalandık” (XXIV-14), illerdir “yıllardır” (XXXI-152);¹⁵⁰⁸ **Bitlis:** ilan (14-75);¹⁵⁰⁹ **Ağrı:** ilan, ildırım.¹⁵¹⁰

Özellikle bölgedeki yerli ağızlarda, görülen geçmiş zaman ve duyulan geçmiş zaman eklerinin üçüncü şahıslarda genellikle (-di, -miş) düz-dar-ince şekillerinin kullanılması da bu eklerin ı'lı biçimlerini i'ye dönüştürür.

¹⁴⁹² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 99-100.

¹⁴⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 84.

¹⁴⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 61-62; BURAN, a. g. e., 43.

¹⁴⁹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307-308; GÖNEN, a. g. e., 28.

¹⁴⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 74.

¹⁴⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 51.

¹⁴⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 53; ÖZER, a. g. e., 49, 77.

¹⁴⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 8.

¹⁵⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 29-30.

¹⁵⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 30.

¹⁵⁰² ACAR, a. g. e., 50.

¹⁵⁰³ ÖZKAN, a. g. e., 7-8.

¹⁵⁰⁴ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4.

¹⁵⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198.

¹⁵⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 84.

¹⁵⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104; BURAN, a. g. e., 43.

¹⁵⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 74.

¹⁵⁰⁹ GÖNEN, a. g. e., 28.

¹⁵¹⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Kars: topladi (9-36), bahmış (25-9)¹⁵¹¹ **Elazığ:** açıldı, anladı, almış, varmış, yatmış, bahmış;¹⁵¹² **Bitlis:** kaşmış, bahmış, almış, aldılar, bahTi, vârdi;¹⁵¹³ **Tunceli:** vardı “vardı” (I-1) batıdadı “batıdaydı” (I-9), kalmadı “kalmadı” (XXXI-56);¹⁵¹⁴ **Erzurum:** aldı, başladı, başlamışu;¹⁵¹⁵ **Van:** çihdi, çağirdi (1-21), bağladı (1-15), bi şey olmadı (1-79), yapmışih (41-187), yapmışih (1-238);¹⁵¹⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaşdı (1-78), saldı (13-42), annadı (1-201), aldı (7-84), yaldatdı (2-51);¹⁵¹⁷ **Erzincan:** yaşlandı, başladı, gırıldı, gırdı, açılmış, yazmış, ayırmış, ağlamış;¹⁵¹⁸ **Bingöl-Karhova:** kaçırılar (X-A-79), çağirdi (II-A-123);¹⁵¹⁹ **Diyarbakır:** kırdı (XLVIII-51), kızdı (XLIV-15), yatmış (L-37), yollamış (LV-3);¹⁵²⁰ **Urfa:** yaptı (4-30), ast z (18-45);¹⁵²¹ **Van:** yapulmuşdı (1-152), almışlar (1-6), atmışlar (3-23), yazmışlar (1-3), çihdi (1-14), çağırmadılar (1-5);¹⁵²² **Ağrı:** kaçmış, kırmış, kaçaydı, olaydı.¹⁵²³

Doğu Anadolu ağızlarında son seslerde yaygın olan bir i’leşme eğilimi vardır. Bölgenin yerli ağızlarında özellikle açık son hecede kesinleşmiş görünen bu i’leşme bazen kapalı son hecelerde bile ortaya çıkmaktadır. ı ünlüsünün zayıf olması ve şimdiki zaman ekinin y’nin etkisi ile –i biçimine girmesi, son seste, diğer eklere ve kelime kök ve gövdelerindeki dar ünlülere de etki ederek bölge genelinde bir ı > i değişmesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu değişmeden dolayı bölgenin yerli ağızlarında ı ile biten kelime yoktur.¹⁵²⁴

Erzurum: kızi, akasi, bacisi, kardaşımı, bacımı;¹⁵²⁵ **Kars, Ardahan:** ğırmızı (5-49), ğamçı (11-32), aşığı (36-24), davaçı (36-79), zamani (41-20);¹⁵²⁶ **Elazığ:** aşığıya (197-LVI-8), çarşıya (201-LV-23), kızi (146-XXXIII-1), ğări (I-3);¹⁵²⁷ **Bitlis:** kapi, oĝlani (1-90), parasi (1-63, mali (1-57), arvadi (1-48);¹⁵²⁸ **Tunceli:** dışarı “dışarı” (XXIV-161), hocasi (XXVIII-18);¹⁵²⁹ **Erzincan:** aşığı, başladı, hali, dışarı, ĝarisini;¹⁵³⁰ **Bingöl:** Karşı (I-181), yavançı (II-A-20), Katını (II-A-117), aşığı (I-A-2), kısmi (II-B-16);¹⁵³¹ **Diyarbakır:** aĝzi (IV-107), altınli (IX-3), kızi (XXVII-13), oyali (XXXVI-4);¹⁵³² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** altı (9-45), bırlarını

¹⁵¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 84-85.

¹⁵¹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 151, 154.

¹⁵¹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

¹⁵¹⁴ TOSUN, a. g. e., 74.

¹⁵¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 347, 350.

¹⁵¹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 126, 129.

¹⁵¹⁷ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁵¹⁸ SAĞIR, a. g. e., 171, 174.

¹⁵¹⁹ ÖZER, a. g. e., 49, 82.

¹⁵²⁰ ERTEN, a. g. e., 23.

¹⁵²¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

¹⁵²² GÖKÇUR, a. g. e., 30.

¹⁵²³ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4.

¹⁵²⁴ ERCİLASUN, a. g. e. 84.

¹⁵²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 271, 277.

¹⁵²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 84.

¹⁵²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51, 62; BURAN, a. g. e., 43.

¹⁵²⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308; GÖNEN, a. g. e., 29.

¹⁵²⁹ TOSUN, a. g. e., 75.

¹⁵³⁰ SAĞIR, a. g. e., 51.

¹⁵³¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 53; ÖZER, a. g. e., 49.

¹⁵³² ERTEN, a. g. e., 8.

(buralarını) (7-17), analarını (6-14), kırklı (1-12);¹⁵³³ **Van:** çarşı (1-157), dışarı (13-74), altı (1-10), gapı (1-11);¹⁵³⁴ **Artvin-Ardanuç:** kapı (V-30), karşı (VI-17), sayı, yhanti;¹⁵³⁵ **Ağrı:** gürcisdani, bağı, bostani, hindisdani, murati, kızı, saçı.¹⁵³⁶

Bu değişim sırasında bazen ı sesi tamamen i'ye dönüşmez ikisinin arasında bulunan í sesini oluşturur.

Elazığ: kızleri (146-XXXIII-4), karısını (149-XXXIII-4), sarılmış (178-XLIV-37);¹⁵³⁷ **Bitlis:** çuvalını, hizmetkari (I-6);¹⁵³⁸ **Tunceli:** uşarı “yukarı” (IV-49), sazi “sazi” (I-31);¹⁵³⁹ **Muş:** bacı “bacı” (XIII-1), vatanı “vatanı” (VLV-12), yazılıdır “yazılıdır” (I-20);¹⁵⁴⁰ **Ağrı:** ıslah.¹⁵⁴¹

2.8.1.3. u > ü,ú Değişmesi

Bölge ağızlarında bu değişimin örnekleri yok denecek kadar azdır. Bazı örneklerde u > ü arası bir sese dönüşen u ünlüsü de genellikle yuvarlaklaşma nedeniyle düz ünlülerden meydana gelmiştir. Yerli ağızlarda diğer dillerin etkisiyle ü > u yönünde bir değişme daha yaygındır. u > ü değişmesi seyrek olarak bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında ya da bu ağızların yoğun etkisi altında olan yerli ağızlarda görülür.

Erzurum: müselle, rühset, mügevve, nüfuz;¹⁵⁴² **Kars, Ardahan, Iğdır:** yüsuf (5-56), mühkem (25-3), hüdüt (41-22), üz (uz) (56-23), yūdüler (yudular) (82-31);¹⁵⁴³ **Elazığ:** üfağ (213-LXI-13), süç (197-LIV-36), düd (109-XVIII-20), küş (146-XXXII-2), yorüli (59-VII-5);¹⁵⁴⁴ **Tunceli:** cümörtesi “cumartesi” (I-29), üti “yutuyor” (XLII-11);¹⁵⁴⁵ **Erzincan:** hüdut (2.13-26), hür (3.36-28), memnün (2.11-24), yünen (4.3-15), ürüzger (5.4-3);¹⁵⁴⁶ **Bitlis:** üşah (1-120), hüürüne (1-318);¹⁵⁴⁷ **Bingöl:** züngüldahliyem (II-A-120), sú (II-A-37), túr (IX-3), Kuyú (III-38);¹⁵⁴⁸ **Diyarbakır:** müzeffer (XXXIII-15), söhürlü (XXIII-12), sücuğ (XV-7);¹⁵⁴⁹ **Urfa:** üfele- (23-95), erzurüm (4-35), vücütü (32-5), rüh (33-35);¹⁵⁵⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** búni (1-5), úfağ (8-29), úzahtır (8-43), hülleyi (13-158), nüfús (10-8), süküt

¹⁵³³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 46-47.

¹⁵³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 30.

¹⁵³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁵³⁶ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4.

¹⁵³⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 62.

¹⁵³⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 311.

¹⁵³⁹ TOSUN, a. g. e., 75.

¹⁵⁴⁰ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁵⁴¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁵⁴² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 100.

¹⁵⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 85.

¹⁵⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 63.

¹⁵⁴⁵ TOSUN, a. g. e., 75.

¹⁵⁴⁶ SAĞIR, a. g. e., 52.

¹⁵⁴⁷ GÖNEN, a. g. e., 29.

¹⁵⁴⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 54; ÖZER, a. g. e., 49.

¹⁵⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 8.

¹⁵⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 30.

(22-20);¹⁵⁵¹ **Van:** küze (46-66), hürî (24-22), yuḥari (1-50).¹⁵⁵² **Gümüşhane, Bayburt:** çöcük (46-48), vücütüne (4-99), büyürüyor (4-14).¹⁵⁵³

2.8.1.4. o > ö, ó Değişmesi

Sadece bir örnekte bu değişim gerçekleşmektedir. Bunun nedeni ise inceltici özelliğe sahip ünsüzlerin kelime içinde bulunmasıdır.

Erzurum: söhbet, şöfer;¹⁵⁵⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** söybet (49-141), söhbēt (82-3);¹⁵⁵⁵ **Tunceli:** söhPeT “sohbet” (XVII-79);¹⁵⁵⁶ **Erzincan:** sağ öl- (sağ ol-) (2.45-1), öcaḥ (3.35-1), çöḥ (çok) (3.5-79);¹⁵⁵⁷ **Bingöl-Karlıova:** kóm (I-A-40), kómde (VII-11);¹⁵⁵⁸ **Diyanbakır:** gór (LXIV-12), górında (LXV-24);¹⁵⁵⁹ **Urfa:** öbîr (12-10);¹⁵⁶⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alóse (4-11);¹⁵⁶¹ **Van:** söhbet (8-50), söhbetleri (4-83), öynerdíḥ (46-49);¹⁵⁶² **Ağrı:** söhbet.¹⁵⁶³

Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzında şimdiki zaman ekinde kesinleşmiş bir o > ó değişmesi söz konusudur. bulammıyóruḥ, gediýórduḥ, yayór, alıyórsuḡuz, gediýórum, isdiyór örneklerindeki ó sesini, ERCİLASUN bölgede yaygın olan şimdiki zaman eki –yêr / -yir’den ölçünlü dildeki –yor ekine geçişin bir ara merhalesi olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁶⁴

2.8.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

Art damaksıllaşma da denen ünlü kalınlaşması Orta ve Batı Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliği olmakla birlikte bölgemizde de yer yer, yöreden yöreye farklı derecede rastlanan bir ses olayıdır. Bölgenin genelini kapsayan yaygın bir dağılım göstermemekte, bazı ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisiyle ya da gerileyici ve ilerleyici ünlü benzeştirmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. En yaygın olanları e > a, ü > u ve ö > o yönündeki değişimlerdir.

Doğu Anadolu yerli ağızlarında halak, tikan sözcükler ve halım, halın, halsız, tekeTım, tekeTsız gibi kalın ünlülü ekler Ölçünlü dilde ince ünlülüddür. Bölgemiz ağızlarında “l” ve “k” seslerinin kalın telaffuz edilmesi, ünlüler üzerinde inceltici etki göstermemesi karakteristiktir. Bu ünsüzler genellikle kalın söylendiğinden kendilerinden önce ve sonra gelen ünlülerin de kalın söylenmesini gerektirmektedir.

¹⁵⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 47.

¹⁵⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 30.

¹⁵⁵³ ACAR, a. g. e., 50.

¹⁵⁵⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 130, 131.

¹⁵⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 85.

¹⁵⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 75.

¹⁵⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 52.

¹⁵⁵⁸ ÖZER, a. g. e., 49.

¹⁵⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 4.

¹⁵⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 30.

¹⁵⁶¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 47.

¹⁵⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 30.

¹⁵⁶³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁵⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e. 85.

Bölgemiz yerli ağızı metinlerinde mastar ekindeki gırtlak sesi ħ kalınlaştırıcı özelliğinden dolayı kendinden önceki ünlüleri kalınlaştırmaktadır.

2.8.2.1. e > a Değişmesi

İnceleme bölgemiz ağızlarında a > e yönünde daha büyük bir değişim görülmekle birlikte, e > a yönünde, daha seyrek olarak, özellikle yabancı kelimelerde ünlü uyumlarının, kalınlaştırıcı ünsüzlerin ve ünlü benzeştirmelerinin etkisiyle, ortaya çıkan bir değişim söz konusudur.

Ünlü benzeştirmelerinin etkisiyle ön, iç ve son seslerde bu değişimi görmek mümkündür.

Erzurum: kasavat (03 032 04-137), kayfa (03 024 04-100), habar (03 019), mayana (03 032 04-36), sesladi (02 001 01-14);¹⁵⁶⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bayaz (5-55), karvan (81-117), bahça (82-47), dalavara (86-27), hacat (97-28);¹⁵⁶⁶ **Elazığ:** barabar (185-L-11), zatan (159-XXXVI-28), habar (205-LVIII-12), ataş (IX-1), tana (XXIV-8);¹⁵⁶⁷ **Bitlis:** barabar (IV-32), ataşleri;¹⁵⁶⁸ **Tunceli:** kala “kale” (XLI-7), ataş “ateş” (II-88), alav “alev” (II-20), bahçalarda “bahçelerde” (I-81), barabar “beraber” (IV-156);¹⁵⁶⁹ **Erzincan:** davat (1.21-32), bahça (2.13-88), bayaz (6.11-244), darba (6.7-14), ataş (6.15-6);¹⁵⁷⁰ **Bitlis-Ahlat /Adilcevaz:** haman (1-306), habar (1-105), bahça (6-27), adat (23-57);¹⁵⁷¹ **Bingöl:** hasabımız (II-A-72), hana (II-A-148), zağıra (III-77), madam (XII-B-12);¹⁵⁷² **Diyarbakır:** ataş (L-15), bahçaya (VI-26), barabar (IV-24), hikeyamız (III-188);¹⁵⁷³ **Urfa:** dağan (2-20), bahça (2-115), barabar (21-45), ataş (3-5), şahana (36-5);¹⁵⁷⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almas (13-42), asbabını (19-13), bayaz (32-35), nezarat (9-53), ;¹⁵⁷⁵ **Van:** ataş (18-63), mazar (51-22), habar (12-30), alav (47-117).¹⁵⁷⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** habar (55-2), barabar (2-11), sayasında (6-16), haman (10-45);¹⁵⁷⁷ **Artvin-Ardanuç:** inca (IV-42), habar (I-53), kimsa (I-31), değirman;¹⁵⁷⁸ **Ağrı:** evdan, dökecahsın;¹⁵⁷⁹ **Ağrı:** camal, cavaz.¹⁵⁸⁰

Yazı dilinde e’ye dönüşmüş olan bazı Türkçe kelimeler eski şekilleriyle (kalın biçimiyle) kullanılırlar.

¹⁵⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 104-105.

¹⁵⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 86.

¹⁵⁶⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 63; BURAN, a. g. e., 43.

¹⁵⁶⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 316.

¹⁵⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 76.

¹⁵⁷⁰ SAĞIR, a. g. e., 53.

¹⁵⁷¹ GÖNEN, a. g. e., 30.

¹⁵⁷² KÜÇÜKER, a. g. e., 54; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁵⁷³ ERTEN, a. g. e., 8.

¹⁵⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 30-31.

¹⁵⁷⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 47.

¹⁵⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 31.

¹⁵⁷⁷ ACAR, a. g. e., 42, 50.

¹⁵⁷⁸ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁵⁷⁹ KARAHAN, a. g. e., 76; ÇİFTÇİ, a. g. e., 9.

¹⁵⁸⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

Erzurum: alma;¹⁵⁸¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** alma, uca, yaşıl;¹⁵⁸² **Tunceli:** ana “anne” (VII-30), alma “elma” (VI-2), ğardaş “kardeş” (I-19);¹⁵⁸³ **Elazığ:** ana (SYA.-XLI-29), ğardaşlar (52-V-15), alma (150-XXXIV-24);¹⁵⁸⁴ **Bitlis:** ğardaşımnan (IV-6), almayı (1-129);¹⁵⁸⁵ **Erzincan:** alav, alma;¹⁵⁸⁶ **Van:** alav (47-117), ğardaş (39-67);¹⁵⁸⁷ **Artvin-Ardanuç:** ana (VII-218), alma (I-13);¹⁵⁸⁸ **Ağrı:** ğardaşlarım.¹⁵⁸⁹

Kalınlaştırıcı ünsüzlerin, ünsüz düşmelerinin, uyumların etkisi, ünlülerin ince sıradan kalın sıraya geçmesi ve belli kurallara bağlı olmayan kalınlaşmalar sonucunda görülen e > a değişimleri de vardır.

Erzurum: korlan-, havas, yüzda (14 062 05-24), kafedan (09 049 01-58), şehisdan (07 024 01-23);¹⁵⁹⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** havas (5-36), növat (82-98), naynán (25-5), ná (33-32);¹⁵⁹¹ **Elazığ:** haman (158-XXXVI-3), edamam (216-LXII-37), evdá (158-XXXVI-6);¹⁵⁹² **Bitlis:** degirman, egirmağ, vèrağ, nèdağ;¹⁵⁹³ **Tunceli:** keyda “kaide” (XXIV-217), ela “hele” (XXV-14), oja “oje” (XLI-6), pişmağa “pişmeye” (VIII-2);¹⁵⁹⁴ **Erzincan:** barabar (1.7-7), ğabar (2.45-32), alatrık (4.20-2), albıstan (6.13-1);¹⁵⁹⁵ **Bingöl:** dirah (II-A-206), döşak (II-A-9), zehmat (II-B-13), yemağ (II-A-88), havas (XI-35);¹⁵⁹⁶ **Diyarbakır:** gelecağ (XXVIII-7), gidecağlar (XI-11);¹⁵⁹⁷ **Urfa:** fasülya (21-95), nizamiyada (17-5), sevmah (8-35), içmağa (3-135), vasvase (32-15);¹⁵⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biçmağa (13-230), görmağa (13-58), içmağa (12-16), vèrecağtı (13-42);¹⁵⁹⁹ **Van:** navroz (48-70), havla (47-98), merdivan (18-13), evlenmah (1-34)¹⁶⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** ğal, çığna;¹⁶⁰¹ **Ağrı:** evdan.¹⁶⁰²

2.8.2.2. e > á Değişmesi

e > a değişiminin arasında bir ses olan á genellikle a > e değişiminin bir ara merhalesi olarak inceleme bölgemizde görülmektedir. e > a değişimi yöre ağızlarında

¹⁵⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 132.

¹⁵⁸² ERCİLASUN, a. g. e. 86.

¹⁵⁸³ TOSUN, a. g. e., 76.

¹⁵⁸⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 64.

¹⁵⁸⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 20.

¹⁵⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 54.

¹⁵⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 31.

¹⁵⁸⁸ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁵⁸⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁵⁹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 104, 284.

¹⁵⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 86.

¹⁵⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 63-64.

¹⁵⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 308, 309..

¹⁵⁹⁴ TOSUN, a. g. e., 76.

¹⁵⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 53-54.

¹⁵⁹⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 54; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁵⁹⁷ ERTEN, a. g. e., 8.

¹⁵⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 31.

¹⁵⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 48.

¹⁶⁰⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 31.

¹⁶⁰¹ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁶⁰² KARAHAN, a. g. e., 76.

tamamlanmıştır diyebiliriz. Bu nedenle e'den a'ya dönüşümün arasındaki á daha az örnekte, geçiş yörelerinde, görülmektedir.

Kars, Ardahan-Hanak / Posof: gedenácaḥ (35-41), evcáḥlarına (82-15), güvâleri (48-67), hámilen (25-20);¹⁶⁰³ **Elazığ:** bizá (214-LXI-5), ávát (204-LVIII-24), gedár (XLVII-47), hár (IX-8);¹⁶⁰⁴ **Tunceli:** nencáydi “nenceydi-ne kadardı” (II-93);¹⁶⁰⁵ **Erzincan:** annámam (1.9-1), emeriká (1.16-48);¹⁶⁰⁶ **Muş:** nerdán “nerden” (VII-12), eşeklán “eşekle” (VII-24), álmanın “elmanın” (II-5), deǵírmán “değirmen” (XVI-21);¹⁶⁰⁷ **Bingöl:** efándım (I-53), niyá (I-159), şiválar (IX-A-13), gelán (I-A-47);¹⁶⁰⁸ **Diýarbakır:** átráfına (XIV-10), bára bár (VIII-48), gidincáyá (XXVIII-15), ḥazínámış (IV-78);¹⁶⁰⁹ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** ásás (4-6), ámanatıdır (25-3), báyz (13-200), madám (6-8).¹⁶¹⁰

2.8.2.3. i > ı Değişmesi

Bölgemiz ağızlarında bazen kelime köklerinde çoğunlukla da eklerde, i son ses durumunda değilken, bu değişim görülmektedir. Bu değişimin örneklerine daha çok Yerli ağızlarda rastlanmaktadır. Örneklere bakılırsa ünlü ve ünsüz benzeştirmeleri, ünlü uyumları i > ı değişimine sebep olmaktadır.

Kalınlık- incelik uyumunun etkisiyle kalın ünlüler ince ünlüleri bazen kendilerine benzetirler. Bu değişim yabancı kökenli ve uyuma uymayan sözcükler üzerinde gerçekleşmektedir.

Erzurum: cıǵara, mecalsız, halsız, ehalıdılar, alının;¹⁶¹¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** padişah (1-24), haramı (65-1), zalım (74-64), camı (88-24);¹⁶¹² **Elazığ:** vaḥTın (198-LIV-1), fakırın (40-II-11), padişahın (39-II-3), yanı (yani) (143-XXXI-3);¹⁶¹³ **Tunceli:** santım “santim” (XLI-10), rıca “rica” (VII-43), vaḥıT “vakit” (II-195), cıǵara “sigara” (XXIV-39);¹⁶¹⁴ **Erzincan:** tarıḥ (3.38-92), partı, nışan (7.1-8), padişah (7.6-6), sıvaz (7.7-145), camı (7.1-14);¹⁶¹⁵ **Bitlis:** camıda (1-24), cızmalarnan (18-15), cızdıradi (10-1), zalım (26-285);¹⁶¹⁶ **Muş:** zalım “zalim” (IV-31), halımız “halimiz” (XXIII-40);¹⁶¹⁷ **Bingöl:** ḥızmeçisi (VIII-A-10), cızma (VIII-A-13), Kemih (VIII-C-11);¹⁶¹⁸ **Diýarbakır:** fakır (XXII-63), kâfir (X-50), zalım (III-25), zalımdır (III-25);¹⁶¹⁹ **Urfa:** ulucamı (2-115), zalım (6-105), mavı (8-45), nışan (21-30),

¹⁶⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 86.

¹⁶⁰⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 64; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶⁰⁵ TOSUN, a. g. e., 76.

¹⁶⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 19.

¹⁶⁰⁷ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁶⁰⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 55; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁶⁰⁹ ERTEN, a. g. e., 8.

¹⁶¹⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 48.

¹⁶¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 104-105.

¹⁶¹² ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65.

¹⁶¹⁴ TOSUN, a. g. e., 77.

¹⁶¹⁵ SAĞIR, a. g. e., 54-55.

¹⁶¹⁶ GÖNEN, a. g. e., 30.

¹⁶¹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁶¹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 55.

¹⁶¹⁹ ERTEN, a. g. e., 9, 20.

mısafr (21-60), baħşış (21-170);¹⁶²⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** misafir (1-10), mardın (10-48);¹⁶²¹ **Van:** vaħıt (48-61), zalım (52-103), cıwata (1-81), muħacı (21-34), zıraaT (10-21);¹⁶²² **Gümüşhane:** cızgadan (50-68);¹⁶²³ **Artvin-Ardanuç:** cız, çıġna-;¹⁶²⁴ **Ağrı:** benim, begının, hediyesidir, giderım, binsın, gecedir, elını.¹⁶²⁵

Kalınlaştıracı (K, ġ, ğ, ħ, l, z, n) özellik taşıyan ünsüzlerin etkisiyle bölge ağızlarında i > ı deġişimi olmaktadır.

Erzurum: cız-, çıġna-, bız (11 013 02-52), bızem (11 013 02-10), cızeller (14 013 03-13);¹⁶²⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çıġnada (9-30), cızma (43-56), hızmat (45-12), elçilıġe (48-26), evlendirsıġ (48-13);¹⁶²⁷ **Elazığ:** birisinin (158-XXXVI-7), elında (158-XXXVI-7), evinde (218-LXIII-25), ekinlar (172-XLII-11), ıgırımı (I-6), istisin (I-14);¹⁶²⁸ **Tunceli:** dırıldı “devrildi” (XX-55), hızmekar “hızmetçi” (XL-159), vaħıT “vakit” (II-165);¹⁶²⁹ **Erzincan:** ahır, cızma, ya rabbi;¹⁶³⁰ **Bitlis:** camıda (1-24), cızmalarnan (18-15), cızdıradi (10-1), zalım (26-285);¹⁶³¹ **Urfa:** bittıhtan (21-200), işçılığ (1-5), hızmet (6-140), eşittığımız (3-25), tarihçi (3-25);¹⁶³² **Van:** hızmet (19-207), cıġara (31-39), sıhır (17-235), temiz (1-170), sıġara (1-229);¹⁶³³ **Ağrı:** bindiğ, verdiğ, padişah.¹⁶³⁴

Bazı çekim eklerinin kalın olarak kullanılması eğiliminden kaynaklanan i > ı deġişimleri bölgenin özellikle güney ve doğu yöreleri yerli ağızlarında oldukça yaygındır. Deġişimin bazen yarım kaldığı görülmektedir.

Kars: geldiz (41-4), yoġudı (82-74);¹⁶³⁵ **Elazığ:** birisinin elında (158-XXXVI-7), etmişlar (177-XLIV-10), çekıp (198-LIV-16), birında (158-XXXVI-1), birbirıyla (196-LIV-18);¹⁶³⁶ **Bitlis:** çersine (I-3), zerine (I-4), benim (III-6), etsin (IV-34), erim IV-34), beşinci (IV-45), istiram (V-36);¹⁶³⁷ **Tunceli:** efedersın “afedersin” (I-13), bizim “bizim” (V-12), evinde “evinde” (V-11);¹⁶³⁸ **Erzincan:** içiyrik, geliyrik, geldiğ, ekdiğ, etdiğ, girdiğ;¹⁶³⁹ **Diyarbakır:** valiliġi (XXIX-42),

¹⁶²⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 32.

¹⁶²¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 48.

¹⁶²² GÖKÇUR, a. g. e., 32.

¹⁶²³ ACAR, a. g. e., 50.

¹⁶²⁴ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁶²⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 5, 21, 23.

¹⁶²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 103, 106.

¹⁶²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶²⁹ TOSUN, a. g. e., 77.

¹⁶³⁰ SAĞIR, a. g. e., 34, 55.

¹⁶³¹ GÖNEN, a. g. e., 30.

¹⁶³² ÖZÇELİK, a. g. e., 32.

¹⁶³³ GÖKÇUR, a. g. e., 32.

¹⁶³⁴ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 64, 67.

¹⁶³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶³⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65.

¹⁶³⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317.

¹⁶³⁸ TOSUN, a. g. e., 77.

¹⁶³⁹ SAĞIR, a. g. e., 167, 171.

zenginlik (XLVIII-41), geldiği (I-37), yedihtan (III-91), geldiğe (IV-79);¹⁶⁴⁰ **Urfa:** sesini (1-90), yetiştiremedi (1-25), endirir (3-60), gettiğ (20-80), güzeldir (23-100), geldiğine (2-5);¹⁶⁴¹ **Van:** biçim (1-87), ikimiz (34-70), benim (1-7), değıştim (1-23), yeTışdım (1-237);¹⁶⁴² **Ağrı:** gecedır, giderim, binsın, bindiğ, görmişim, benim.¹⁶⁴³

2.8.2.4. i > í Değişmesi

i > ı değişmesinin tamamlanmadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. ı > i veya i>ı değişimi sonucunda, değişim bazen tam olmaz; bu durumda yarı kalın veya yarı ince, düz-dar olan í sesi ortaya çıkar. Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzında ğ sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle oluşur.¹⁶⁴⁴

Bu değişme gerek sözcük köklerinde ön, orta ve son seslerde gerekse eklerde görülür ve bu ses boğumlanırken ağız ı sesine oranla biraz daha açıktır. í sesi, i ünlüsü ile ı ünlüsü arasında bir yerde boğumlanır. Bölgenin genelinde görülen i > í değişiminin m, n, h, z ve r seslerinin kalınlaştırıcı etkisi vardır.

Kars: geldiz (41-4), yoğudi (82-74); **Ardahan-Hanak:** evlendirsig (48-13), gidecehsig (48-14), geldiğ (48-19), elçilige (48-26), delik (42-81);¹⁶⁴⁵ **Elazığ:** köpeğin (151-XXXV-16), edecesin (40-II-28), gëtdiler (41-IIb-11), analatacegim (XXV-19), beşigini (XXV-3);¹⁶⁴⁶ **Bitlis:** çersine (I-3), éledir (I-4), sizi (V-20), ıstıram (V-36);¹⁶⁴⁷ **Tunceli:** herif “herif” (I-1”17), sesine “sesine” (XXXVI-8), şimdi “şimdi” (XXV-9);¹⁶⁴⁸ **Erzincan:** vurdım (1.1.51), ayıp (2.5.45), , ğorhıylar (3.1.2), alıydı (7.4.23);¹⁶⁴⁹ **Bingöl:** dedik (I-21), belki (I-2), yedi (I-2), tipi (I-188), bız (II-A-80);¹⁶⁵⁰ **Dişarbakır:** belesin (V-14), bellidir (L-23), bizim (II-30), cigerdır (XLV-14), gëttin (VI-20), senin (I-107);¹⁶⁵¹ **Urfa:** bız (1-60), siz (3-55), demir (2-45), fitil (34-75);¹⁶⁵² **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** birenin (4-6), bize (3-3), eskidan (6-26), sensin (8-7), sevkıyat (8-23), zeytin (8-28);¹⁶⁵³ **Van:** bız (34-50), kim (34-12), biçim (1-87), emir (3-31).¹⁶⁵⁴

2.8.2.5. ö > o Değişmesi

Ünlü benzeştirmeleri ve ünsüzlerin kalınlaştırıcı özellikleri sonucunda ortaya çıkan bir değişmedir. Bölgenin kuzey ağızlarında (Artvin ve Ardahan-Posof) ü > u ve e > a yönünde bir kalınlaşma görülür. ERCİLASUN, kalınlaşma sırasında baştaki

¹⁶⁴⁰ ERTEN, a. g. e., 21.

¹⁶⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 31.

¹⁶⁴² GÖKÇUR, a. g. e., 32.

¹⁶⁴³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 5, 21, 23.

¹⁶⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶⁴⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317.

¹⁶⁴⁸ TOSUN, a. g. e., 77.

¹⁶⁴⁹ SAĞIR, a. g. e., 22.

¹⁶⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 55.

¹⁶⁵¹ ERTEN, a. g. e., 4.

¹⁶⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 31.

¹⁶⁵³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 48.

¹⁶⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 32.

ünsüzün ince olarak kalmasını Karaim Türklerinde de görülen bir özellik olarak değerlendirmekte, bu yörede ve Azerbaycan bölgelerinde de görülen bu durumun tarihi dönemlerde buralara yerleşmiş olan Kıpçakların dil kalıntıları olabileceğini söylemektedir.¹⁶⁵⁵

Erzurum: kor, korlan-, boyle (02 001 01-22), obur (03 026 04-199), ortüsü (02 019 01-27);¹⁶⁵⁶ **Kars:** koyun (60-1), go ul (61-46), koyda (77-1), go lumun (82-241);¹⁶⁵⁷ **Elazığ:** şoforunu (139-XXVIII-27), obi (öbür) (82-XII-11), olesi (öylesi) (216-LXII-23), kor (kör) (XLVIII-9), sogma (sövme) (XXXVII-9), ;¹⁶⁵⁸ **Tunceli:** direKtor “traktör” (XVII-56), oteKi “öteki” (XLIII-49), kor “kör” (XXVI-49);¹⁶⁵⁹ **Erzincan:** kopeh, kor, kombe, gotur-, gor-, kopri, oküz;¹⁶⁶⁰ **Bingöl:** oKız (VIII-B-26), tovbe (III-A-5);¹⁶⁶¹ **Diyarbakır:** kor (kör) (II-31);¹⁶⁶² **Van:** tobeler (51-91), nobeTÇi (38-8), çöp (21-73), asonsor (27-47), operator (1-66), trahtor (32-6);¹⁶⁶³ **Ağrı:** gorgü, kopri;¹⁶⁶⁴

Ayrıca Arapça kökenli sözcüklerden içinde v sesi bulunduranlar, bölgemiz ağızlarında, ekleşme sonucu “v” sesini yitirdiklerinde ö ünlüleri kalınlaşır.

2.8.2.6. ö > ó Değişmesi

ö > o değişmesinin ara merhalesinde görülür. Bu değişme sırasında değişim bazen yarım kalmakta, ö yarı kalın veya yarı ince ö-o arası bir dönüşmektedir. ö > o değişmesi eğiliminde olan kelimelerde genellikle bölge ağızlarında tam değişim gerçekleşmemiş ó sesi ortaya çıkmıştır. Bu sesin ortaya çıkmasında genellikle k ve g ünsüzlerinin etkileri görülür.

Ardahan-Hanak: kóyün (42-20), gónderdi (44-22);¹⁶⁶⁵ **Elazığ:** góturur (176-XLIIIa-10), gól (199-LIV-1), dórT (170-XL-1), kór (40-II-26), góirrsaz (196-LIV-4), góz (IX-13), dónalar (II-5);¹⁶⁶⁶ **Tunceli:** dóni “dönüyor” (XXIV-137), góre “göre” (md), óküz “öküz” (XXVIII-5), góvulları “gönülleri” (XL-78);¹⁶⁶⁷ **Erzincan:** kór, dohdór (2.14-13), salón, yavó;¹⁶⁶⁸ **Bitlis:** kór (kör) (2-183), óyun (öğün) (1-16);¹⁶⁶⁹ **Bingöl:** bóllık (bölük) (II-B-79), dónışda (II-A-185), gólleri (VII-A-5), Kór (VI-45), Kóy (VI-50), dórT (XII-A-48);¹⁶⁷⁰ **Diyarbakır:** gór (LXIV-12), górında

¹⁶⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 104-105.

¹⁶⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁶⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 65; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶⁵⁹ TOSUN, a. g. e., 78.

¹⁶⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 55.

¹⁶⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 55.

¹⁶⁶² ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁶⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 33.

¹⁶⁶⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 6, 7.

¹⁶⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁶⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 66; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶⁶⁷ TOSUN, a. g. e., s. 78.

¹⁶⁶⁸ SAĞIR, a. g. e., 24.

¹⁶⁶⁹ GÖNEN, a. g. e., 31.

¹⁶⁷⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 55; ÖZER, a. g. e., 50.

(LXV-24);¹⁶⁷¹ **Urfa:** kór (3-200);¹⁶⁷² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dógme (1-20), görir (1-1), kóyde (1-11), óte (7-15), óteki (7-14), óyle (8-4).¹⁶⁷³

2.8.2.7. ü > ú, u Değişmesi

Kuzeydoğu grubu ağızlarının bir özelliği olan bu değişme, bölgemizde, bu ağız grubunun yoğun etkisi altındaki Ardahan-Posof / Göle ve Karaorgan ağızlarında görülür. Hanak Türkmenleri ağzında k, ğ, ğ ünsüzleri yanında yaygın bir ü > ú değişmesi söz konusudur. Bölgenin yerli ağızlarında ise kelime köklerinde ü sesi seyrek olarak u'ya, çoğunlukla da o-u arası ö ünlüsüne; eklerde ise kapalı hecelerde ı, açık son hecelerde i sesine dönüşür. Bölgenin diğer ağızlarında bu değişim kalınlaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: tuy, yun, duz (06 008 02-15), duyun (03 009 02-20), kuççık (03 015 03-5), kulluğ (güllük) (03 057 04-18);¹⁶⁷⁴ **Ardahan:** düşduğ, , uca, muşdağ, kúpe (44-61), boún (45-21), ğúnüz (45-161), dúğúrcü (48-11), dúğúne (48-56);¹⁶⁷⁵ **Elazığ:** önuna (211-LX-29), döğdu (196-LIV-11), mufTiliğ (170-XL-8), dökulmuş (XXV-6);¹⁶⁷⁶ **Tunceli:** ğun, kup, şuTık;¹⁶⁷⁷ **Erzincan:** nufus, tup (tüp), ğuçük, ğuzel, şukur, yun;¹⁶⁷⁸ **Bingöl:** gözün um (gözünü yum) (XI-D-18), sungi (I-120), höKúmat (I-87), húcım (I-A-8);¹⁶⁷⁹ **Diyarbakır:** tuy (III-95), uç (üç) (XXIII-9);¹⁶⁸⁰ **Urfa:** hükumat (17-10);¹⁶⁸¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** berúler (7-4), gótúrdi (2-17), ólúrdi (2-16), şúkúr (4-1);¹⁶⁸² **Van:** nufus (2-8), musulman (17-77), vucudun (20-113), muhurliyiler (1-270);¹⁶⁸³ **Gümüşhane, Bayburt:** nufus (57-141);¹⁶⁸⁴ **Artvin-Ardanuç:** ugut (öğüt);¹⁶⁸⁵ **Ağrı:** sútun, ğun, kuçuk, gözluğ, kömürluğ.¹⁶⁸⁶

2.8.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Doğu Anadolu ağızlarındaki ünlü yuvarlaklaşması bölgenin tamamında aynı doğrultuda gelişmemiştir. Bölgenin farklı yörelerinde başka başka nedenlerle ortaya çıkmış olan yuvarlaklaşma, bazı yörelerde eski tarihi lehçelerin kalıntıları olarak bölgedeki dil tabakalaşmalarının kanıtı durumundayken, bazı yörelerde diğer ağızların etkileri gibi görünmekte, bazı yörelerde ise eski şekillerin katıca korunmuş bir devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin kuzey kesimlerindeki yerli ağızlar ile Terekeme ağızlarında eski Kıpçakçanın kalıntıları biçiminde günümüze kadar gelen; bölgedeki Azeri ağızlarında, genellikle dudak ünsüzlerinin etkisiyle

¹⁶⁷¹ ERTEN, a. g. e., 4.

¹⁶⁷² ÖZÇELİK, a. g. e., 15.

¹⁶⁷³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 49.

¹⁶⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 103, 105.

¹⁶⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 88;

¹⁶⁷⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 66; BURAN, a. g. e., 44.

¹⁶⁷⁷ TOSUN, a. g. m., 137-138.

¹⁶⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 55-56.

¹⁶⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 56; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁶⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁶⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 32.

¹⁶⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 50.

¹⁶⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 33.

¹⁶⁸⁴ ACAR, a. g. e., 42.

¹⁶⁸⁵ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁶⁸⁶ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9; KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

ortaya çıkan ve Azerbaycan Türkçesinin bir devamı sayılan; Türkmen ve yerli ağızlarında ise Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerinden biri olarak korunan ünlü yuvarlaklaşmaları mevcuttur. Bölgenin genelinde, asli yuvarlak biçimlerini korumuş daha az sayıda ortak kelimeye de rastlanmaktadır.

2.8.3.1. a > o, ö Değişmesi

a > o değişimi Bölgedeki Terekeme ağızlarında yaygındır, diğer ağızlarda seyrek olarak görülür. Ünlü benzeştirmeleri ve dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Yuvarlaklaşma bazen tam olarak gerçekleşmemekte ve yarım kalmaktadır.

Kars: şovğu, pulov, gozo (kozayı);¹⁶⁸⁷ **Elazığ:** möhöbbet (163-XXXVIa-2), gövim (125-XXIV-17), yâv (214-LXI-4), şakaci (183-XLIX-26), yossi (yatsı);¹⁶⁸⁸ **Tunceli:** yuħoru “yukarı” (XL-13), pazörtesi (pazartesi);¹⁶⁸⁹ **Erzincan:** pilov (3.34-29), yoħoru (2.42-4), çâħ (2.9-92), babâ (2.14-30), amâ;¹⁶⁹⁰ **Bitlis:** zöhörlüğe (sahur) (7-111);¹⁶⁹¹ **Bingöl:** islom (XI-A-21), cınavor (VII-A-64), kervon (III-B-86);¹⁶⁹² **Diyarbakır:**söhürlüħ (XXIII-12), moğrib (mağrib) (XXXIX-5);¹⁶⁹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** tovuğı (32-22), kōvurma (24-39);¹⁶⁹⁴ **Van:** dohol (49-10), toyoh (34-69), oraP (41-208);¹⁶⁹⁵ **Gümüşhane:** çovuş (10-12).¹⁶⁹⁶

2.8.3.2. a > u, ü Değişmesi

Seyrek olarak, ünlü benzeştirmeleri yoluyla ara hecelerde ortaya çıkan bir yuvarlaklaşma biçimidir.

Kars: oğlunnarı (56-13), dünyüyü (82-34), usduya (86-25);¹⁶⁹⁷ **Elazığ:** foturaf (66-IX-6), bōbasına (XXIII-4);¹⁶⁹⁸ **Tunceli:** yollumaħ “yollamak” (XL-9);¹⁶⁹⁹ **Erzincan:** buban (3.23-30), aħşamuçaħ (akşamaçak) (3.11-7), nomuruya (3.15-1), bağarsuk (bağırsak) (3.25-44);¹⁷⁰⁰ **Bitlis:** muğara: (7-24);¹⁷⁰¹ **Diyarbakır:** akırubalarımız (XIII-2), aħrubalari (XXIII-36);¹⁷⁰² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** maydunos (21-30), büzüğı (29-16);¹⁷⁰³ **Van:** buhali (48-37), uraP (41-165), buhar (34-12);¹⁷⁰⁴ **Ağrı:** sovuyu (sobayı).¹⁷⁰⁵

¹⁶⁸⁷ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁶⁸⁸BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 68; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁶⁸⁹TOSUN, a. g. e., 78.

¹⁶⁹⁰SAĞIR, a. g. e., 20, 56.

¹⁶⁹¹GÖNEN, a. g. e., 31.

¹⁶⁹²KÜÇÜKER, a. g. e., 56.

¹⁶⁹³ERTEN, a. g. e., 7, 9.

¹⁶⁹⁴ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 50.

¹⁶⁹⁵GÖKÇUR, a. g. e., 34.

¹⁶⁹⁶ACAR, a. g. e., 38.

¹⁶⁹⁷ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁶⁹⁸BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 68; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁶⁹⁹TOSUN, a. g. e., 78.

¹⁷⁰⁰SAĞIR, a. g. e., 56.

¹⁷⁰¹GÖNEN, a. g. e., 31.

¹⁷⁰²ERTEN, a. g. e., 11.

¹⁷⁰³ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 50.

¹⁷⁰⁴GÖKÇUR, a. g. e., 34.

2.8.3.3. e > ö, , o Değişmesi

Daha çok yuvarlaklaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle meydana gelmektedir. Ayrıca Doğu Anadolu ağızlarında farklı nedenlerden kaynaklanan genel bir yuvarlaklaşma eğilimi vardır. Bu genel eğilimden dolayı e > ö, , o değişmelerine Terekeme ağızlarında daha yaygın olmakla birlikte bütün ağızlarda rastlanmaktadır.

Erzurum: göçür- (05 079 04-54), örtesi (05 052 01-8), övimize (03 024 04-104);¹⁷⁰⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** övüzü (20-12), devlet (42-57), möhdi (48-99), pütöy (bitevi) (61-97), noruz (65-63), öğlenek (evlenek) (82-172);¹⁷⁰⁷ **Elazığ:** sövkétmeye (132-XXVI-19), şövkét (72-XI-31), fövkalededir (112-XIX-9), örkek (116-XX-9);¹⁷⁰⁸ **Bitlis:** mètro, toba (tevbe) (1-99), yömyemi (4-6), döşür- (13-60);¹⁷⁰⁹ **Tunceli:** dövşür “devşir” (XVII-36), dövleT “devlet” (XXVI-31), görü “geri” (XL-150), içörü “içeri” (XLII-35);¹⁷¹⁰ **Erzincan:** dövlet, söferber, örtesi, devlöt;¹⁷¹¹ **Urfa:** yövmiye (17-15), dövletlerden (18-75);¹⁷¹² **Gümüşhane:** yödürece (39-65), gömüklerin (63-96), pöşümüzden (58-5), pöşüg (beşik) (61-11), dövlet (29-46);¹⁷¹³ **Ağrı:** d vir, novruz.¹⁷¹⁴

2.8.3.4. e > ü, u Değişmesi

Dudak ünsüzleri ve benzeştirme ile ortaya çıkan bu değişimin örneklerine daha seyrek rastlanmaktadır.

Erzurum: böcüğ;¹⁷¹⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** cuğap, böcüğ;¹⁷¹⁶ **Tunceli:** kitlüyeK “kilitleyelim” (IV-173);¹⁷¹⁷ **Bitlis:** çöhmüyüp (16-96), görmüyüpsen (13-69), ölmüyüp (15-78);¹⁷¹⁸ **Diyarbakır:** düşüm (L-18), gömüm (II-85), görüm (XL-24).¹⁷¹⁹

2.8.3.5. ı > u Değişmesi

Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında, özellikle de Bitlis, Muş, Bingöl, Tunceli ve Elazığ yörelerinde gerek köklerde, gerekse eklerde hemen hemen bütün düz (ı, i) ünlüler yuvarlaklaşma (u, ü) eğilimindedir. Bu karakteristik özellik sonucunda ı ünlüsü çoğu kez u-ı arası ı sesine dönüşür. Yöredeki yuvarlaklaşmanın yaygın olarak

¹⁷⁰⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁷⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 110.

¹⁷⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 89.

¹⁷⁰⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67.

¹⁷⁰⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 31.

¹⁷¹⁰ TOSUN, a. g. e., 78-79.

¹⁷¹¹ SAĞIR, a. g. e., 57.

¹⁷¹² ÖZÇELİK, a. g. e., 32.

¹⁷¹³ ACAR, a. g. e., 40-49.

¹⁷¹⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁷¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 113.

¹⁷¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁷¹⁷ TOSUN, a. g. e., 79.

¹⁷¹⁸ GÖNEN, a. g. e., 31.

¹⁷¹⁹ ERTEN, a. g. e., 9.

sadece düz – dar ünlülerde görüldüğünü de belirtmek gerekir. Özellikle Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca döneminde yuvarlak şekilleriyle kullanılan ekler yöre ağızlarında arkaik bir özellik olarak korunmaktadır. Bununla birlikte dudak ünsüzlerinin ve ünlü benzeştirmelerinin etkisiyle ortaya çıkan değişimler de vardır.

Doğu Anadolu'nun kuzeyine, Ardahan-Posof yerli ağzı ile Karaorgan ve Göle ağızlarında eklerde görülen $i > u$ yuvarlaklaşması aslında Kıpçak Türkçesinin bir devamı niteliğindedir.¹⁷²⁰ Büyük ihtimalle Oğuzlardan önce Kafkaslar üzerinden bu yörelere yoğun Kıpçak göçleri olmuş, bölgenin yerli etnik unsurlarıyla karışan bu Kıpçaklar kendi dil özelliklerini uzun süre korumuşlardır. Daha sonraki dönemlerde Azerbaycan üzerinden gelerek buralara yerleşen Oğuz Türkleri yöredeki yerli ve Kıpçakları kendi içlerinde eritip Oğuzlaştırmışlar, fakat özellikle bazı Kıpçakça dil unsurları Oğuzların ağızlarına yerleşerek korunmuştur. Bugün yöre ağızlarında Kıpçak dil tabakalaşmasının kanıtları olarak karşımıza çıkan bu özellikler aynı zamanda bu yöre ağızlarının karakteristiğini de belirlemektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki, aynı dönem (XIV-XV. yüzyıllar) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de eklerde yaygın bir yuvarlaklaşma eğilimi vardır. Bölgedeki yuvarlaklaşmaların nedenlerinden biri de EAT'deki bu yuvarlak biçimlerin sıkıca korunmasıdır. Ayrıca dudak ünsüzlerinin ve ünlü benzeştirmelerinin neden olduğu $i > u$ değişimleri de söz konusudur.

Erzurum: buyuğ (03 000 01-30), fursant (08 007 01-40), artuğ, aydun, firun;¹⁷²¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** alırduğ (15-18), artuğ (15-20), ğaşığ (25-6), avcu (25-29), açuğ (36-83), dayatmışuğ (38-12);¹⁷²² **Elazığ:** kalur (147-XXXIII-24), baturur (40-II-24), avcu (40-II-25), çarşuya (104-XVI-10), furtanadır (XXXVIII-25);¹⁷²³ **Bitlis:** altunçi, alu (alır), kazuği (V-34), kaşığnan (4-69), yapuşdurdı (1-309), saburnan (26-36);¹⁷²⁴ **Tunceli:** ğaçurTa “kaçırta” (II-151), daru “darı” (VII-4), yasTuğ “yastık” (VII-27), Kaşığ “kaşık” (XV-63);¹⁷²⁵ **Erzincan:** artuğ (1.1-32), yahmaduğ (1.1-29), punar, yalauz, altun;¹⁷²⁶ **Muş:** salataluğ “salatalık” (XXIII-2), ğaranluğ “karanlık” (XXI-4), çuvalduzluğ “çuvaldızlık” (XXIV-3);¹⁷²⁷ **Bingöl:** Kazuğ (IV-A-16), ağıur (III-B-93), çarşuya (X-A-241), kazuğ (II-A-130), ayu (I-A-19);¹⁷²⁸ **Diyanbakır:** altun (II-10), artuğ (XXI-7), aşuğlar (XLV-1), bastuğdır (XX-7), saru (XLI-26);¹⁷²⁹ **Van:** yapuş- (30-104), zuKum (11-153), Kaşığ (47-89), çamaşur (6-17), yapsun (30-103);¹⁷³⁰ **Artvin-Ardanuç:** ağıuz, azuğ, açuğ, artuğ, ayu;¹⁷³¹ **Ağrı:** alduği, yalağıuz, sovuyu, sabur;¹⁷³²

¹⁷²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁷²¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 110.

¹⁷²² ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁷²³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷²⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 311, 317; GÖNEN, a. g. e., 32.

¹⁷²⁵ TOSUN, a. g. e., 80.

¹⁷²⁶ SAĞIR, a. g. e., 57.

¹⁷²⁷ ÖZMEN, a. g. e. 45.

¹⁷²⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 57; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁷²⁹ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁷³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 35.

¹⁷³¹ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁷³² TURHAN, a. g. e., 23, 25; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

altun sözcüğündeki yuvarlaklaşma Türkçenin tarihi gelişimi içinde görülen eski şeklidir. Bu sözcükler ölçünlü Türkçede değişimlerini tamamlayarak düzleştikleri halde görüldüğü gibi bölgemiz ağızlarında hâlâ eski şekillerini muhafaza etmektedirler¹⁷³³.

2.8.3.6. ı > ü Değişmesi

Bu değişme yöredeki yuvarlaklaşmanın, ünlü benzeştirmelerinin ve ünlü incelmesinin etkisi ile meydana gelmektedir. Örnekleri oldukça azdır.

Kars: müntüğa (60-10);¹⁷³⁴ **Elazığ:** anletürdi (216-LXII-1), bi_ altün (158-XXXVI-18), rehetsüz (150-XXXIV-9), çavürluḥ (çayırılık) (XLVI-77);¹⁷³⁵ **Tunceli:** çelPeşük “çapraşık” (XXXIV-8).¹⁷³⁶

2.8.3.7. i > ü, i° Değişmesi

Bölgede ı > u değişiminden sonra en sık görülen değişmedir. Bu değişimin en önemli sebepleri eski yuvarlak şekiller, EAT’nin bir özelliği olan yuvarlaklık, ünlü benzeştirmeleri ve bazı ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcılık vasfıdır. □ünlüsü, i’nin ü’ye dönüşürken dönüşümünü tamamlamayıp yarı yuvarlaklaşması sonucunda ortaya çıkar. i > ü değişmesine neden olan durumlar, i > □değişmesi için de geçerlidir.¹⁷³⁷

Erzurum: içün, cewüz, bindür-, demür, yessür;¹⁷³⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bılēne (5-26), çevürmüş (18-80), bülürüm (30-4), şüşe (48-51), hündüsdan (74-108);¹⁷³⁹ **Elazığ:** içün (151-XXXV-3), belürsüz (167-XXXVII-4), çütçü (I-1), çimdürdim (L-5);¹⁷⁴⁰ **Bitlis:** delü, sevürem (18-9), cevüz (2-12), evüni (1-240), şüşe (26-69);¹⁷⁴¹ **Tunceli:** gendü “kendi” (II-93), bülem “bileyim” (I-52), çün “için” (I-230), gelilerdi “geliyorlardı” (II-9), evīne “evine” (II-19);¹⁷⁴² **Erzincan:** bülüm, üçün, çütçü, bildün, türüst;¹⁷⁴³ **Muş:** ettün “ettin” (XXV-8), cevüz “ceviz” (XX-13), sevdüm “sevdim” (XX-47), götürür “getirir” (XXIV-9);¹⁷⁴⁴ **Bingöl:** büşüridi (I-163), evüm (I-A-268), eyidür (IV-A-4), getürdi (III-146);¹⁷⁴⁵ **Diyarbakır:** herüfün (VI-14), mevlüd (XLVIII-16), mevlüttür (XXIV-13), şüşede (XXXIII-20);¹⁷⁴⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** demürel (20-17), şiründürler (17-40);¹⁷⁴⁷ **Van:** bilür (29-97), içün (1-81), cüt (6-2).¹⁷⁴⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** bütüreceği (32-27), büşürir (30-30), üçün (9-

¹⁷³³ SAĞIR, a. g. e., 57.

¹⁷³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 88.

¹⁷³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷³⁶ TOSUN, a. g. e., 81.

¹⁷³⁷ TOSUN, a. g. e., 82.

¹⁷³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 109-110.

¹⁷³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 89.

¹⁷⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷⁴¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 32.

¹⁷⁴² TOSUN, a. g. e., 81-82.

¹⁷⁴³ SAĞIR, a. g. e., 58.

¹⁷⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 45.

¹⁷⁴⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 57; ÖZER, a. g. e., 50.

¹⁷⁴⁶ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁷⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁷⁴⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 34.

19), ündürür (34-54);¹⁷⁴⁹ **Artvin-Ardanuç:** demür, südük, eksük, delük;¹⁷⁵⁰ **Ağrı:** geydür-, üçün.¹⁷⁵¹

2.8.3.8. i > u, ú Değişmesi

Bölge ağızlarında i sesi yuvarlaklaşıp u'ya dönüşürken bazen tam netleşmeyerek u-ü arası ú sesi biçiminde ortaya çıkar. Bu duruma bölgenin yerli ağızlarında, kapalı son hecelerde görülen kalınlaşma eğiliminin etkisi vardır.

Erzurum: zéytun, elduwan;¹⁷⁵² **Kars, Ardahan, Iğdır:** yahudu (49-2), mejburu (61-12);¹⁷⁵³ **Elazığ:** halsuz (224-LXIV-3), suvastan (130-XXVI-35), getürdü (173-XLIIa-20), ökündi (205-KVIII-9), şumdi (IX-7);¹⁷⁵⁴ **Bitlis:** éledú, bu nedú, veru, gelu;¹⁷⁵⁵ **Tunceli:** çekerdüm “çekerdim” (I-100), nişenün “nişastanın” (XVII-86), berú “beri” (XL-6), emúr “emir”(XL-35);¹⁷⁵⁶ **Erzincan:** suvaz (Sivas) (6.2-8), mavu (mavi) (7.7-196);¹⁷⁵⁷ **Diyarbakır:** sinur (sinir) (XXVII-12);¹⁷⁵⁸ **Artvin-Ardanuç:** çewur-, gemur, bitur-, eksuk, deluk.¹⁷⁵⁹

2.8.3.9. ı, i > ö, o Değişmesi

Metinlerdeki örneklere bakıldığında bu değişimin yuvarlaklaşma eğiliminden kaynaklandığı ve g, y, v seslerinin etkisiyle, ünlü genişlemesine de uğrayarak oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu değişim sırasında i sesinin bazen ü-ö arası ö sesine dönüştüğüne ve genişlemenin yarım kaldığına da rastlanmaktadır.

Elazığ: ökündi (205-LVII-9), ökundiya (V-28);¹⁷⁶⁰ **Bitlis:** iyiyoh, yidoğ, géttoğ;¹⁷⁶¹ **Tunceli:** yöndür- “indir-” (I-100), gövür- “giydir-” (II-192), göyürdü “giydirdi” (XIV-65), devrösi “devrisi” (XL-27), gédör “giydir” (XL-136);¹⁷⁶² **Erzincan:** demeyön (demeyin);¹⁷⁶³ **Bingöl:** pöşman (III-C-20), Kóm (II-C-142);¹⁷⁶⁴ **Diyarbakır:** kındol (kandil) (XIII-10);¹⁷⁶⁵ **Artvin-Ardanuç:** sinor, ahor (1-13).¹⁷⁶⁶

2.8.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

¹⁷⁴⁹ ACAR, a. g. e., 49.

¹⁷⁵⁰ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁷⁵¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁷⁵² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 109-110.

¹⁷⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 89.

¹⁷⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 311.

¹⁷⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 82.

¹⁷⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 58.

¹⁷⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁷⁵⁹ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁷⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 67; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷⁶¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

¹⁷⁶² TOSUN, a. g. e., 82.

¹⁷⁶³ SAĞIR, a. g. e., 58.

¹⁷⁶⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 57.

¹⁷⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 9.

¹⁷⁶⁶ ÖZKAN, a. g. e., 10.

Doğu Anadolu ağızlarında yuvarlaklaşma genel bir eğilim olarak ortaya çıkmakla birlikte, düzleşme de bölgedeki diğer birkaç ses hususiyetinden dolayı yaygınlık kazanmıştır. Bölge ağızlarını ölçünlü dilden ve diğer bütün ağızlardan ayıran kelime sonundaki ı, u, ü > i değişimi, şimdiki zaman ekinin sürekli düz ünlü taşınması ve ikinci hece ünlüsü aslen yuvarlak olan ya da ölçünlü dilde yuvarlaklaşmış kelimelerin genellikle düz ünlü ile kullanılması gibi ses gelişmeleri bölgemiz ağızlarının düzleşme yolunda genel bir eğilim göstermesine neden olmuştur.

2.8.4.1. o > a Değişmesi

Bu değişim ikinci ve daha sonraki hecelerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun zorlamasıyla, bazı durumlarda ise ünlü benzeştirmeleri ve ünsüzlerin düzleştirici etkileri sonucunda birkaç kelimedede görülmektedir.

Kars: isdansiya (istasyon) (20-12), sağuğ (38-9), alan (oğlan) (45-34), gav (kov) (61-53);¹⁷⁶⁷ **Elazığ:** savuğ (217-LXII-6);¹⁷⁶⁸ **Tunceli:** horan “horon” (XIV-4), savuğTi “soğuktu” (XXIV-2);¹⁷⁶⁹ (XXIV-2); **Van:** kav- (kov), damatéz, tamatéz;¹⁷⁷⁰ **Erzincan:** radyadan (radyodan) (4.4-36);¹⁷⁷¹ **Bitlis:** kavuş (koğuş) (1-105), kavaladi (7-24), savuğdan (13-78), avuşdurdi (14-42);¹⁷⁷² **Diyarbakır:** kavı (kovuyor) (XXVII-16), kolanı (XXVI-21);¹⁷⁷³ **Urfa:** savıtmağa (23-40), savımasını (23-80);¹⁷⁷⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** damates (13-187).¹⁷⁷⁵

2.8.4.2. ö > e, é, ê Değişmesi

Özellikle ö’nün y ile birlikte kullanıldığı kelimelerde y sesi düştüğünde ö yuvarlaklık özelliğini kaybederek kapalı é sesine dönüşür. Ayrıca bu değişimde ünlü – ünsüz benzeştirmelerinin etkisi de görülmektedir. Bölgenin tamamında éle, bële şeklinde olan öyle, böyle kelimelerindeki değişim, oluşumları sırasında uğradıkları kaynaşmadan kaynaklanmış olabilir.¹⁷⁷⁶

Erzurum: bële, évle;¹⁷⁷⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** evle (öğle) (18-28), éle (5-1), bële (25-25);¹⁷⁷⁸ **Elazığ:** éle (40-II-16), bële (147-XXXIII-14), b yle (I-10), s le- (söyle-) (XLVII-44);¹⁷⁷⁹ **Bitlis:** bële (I-2), élese (III-17), éle (IV-11), gevdesi (1-303);¹⁷⁸⁰ **Tunceli:** bëlig “bölük” (XIV-97), éte “öte” (IV-47), élese “öyleyse” (IV-

¹⁷⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 91.

¹⁷⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69.

¹⁷⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 83.

¹⁷⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 35.

¹⁷⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 59.

¹⁷⁷² GÖNEN, a. g. e., 32.

¹⁷⁷³ ERTEN, a. g. e., 10.

¹⁷⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁷⁷⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 50.

¹⁷⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 92.

¹⁷⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107.

¹⁷⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 92.

¹⁷⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 33.

82), bèle “böyle” (I-2), şeile “şöyle” (I-38);¹⁷⁸¹ **Van:** sèle- (söyle-), èle (öyle), èlesi (öylesi), bèle (böyle);¹⁷⁸² **Erzincan:** şüfer (33.11-35), èlesi (1.1-50), çezdi (çözdü);¹⁷⁸³ **Bingöl:** zırın (özü) (XV-7), v rdek (ördek) (XII-14), êwlede (X-B-58), èle (II-B-106), tẽwbe (III-177);¹⁷⁸⁴ **Diýarbakır:** bèle şeile (XLIX-29), èle (II-13), èlese (IV-29), êvle (XXXV-42);¹⁷⁸⁵ **Urfa:** elece (11-30);¹⁷⁸⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** çezerük (30-10), nebetci (58-15), bèyle (25-10), èlécá (53-27);¹⁷⁸⁷ **Artvin-Ardanuç:** ela (öyle) (VII-201), bela (böyle) (III-5).¹⁷⁸⁸

2.8.4.3. u > ı, ı° Değişmesi

Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisiyle ve ünlü benzeştirmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Ölçünlü dilde uyuma girmeyen, üzerinde bu değişimin gerçekleştiği örnekler düzleşme yoluyla düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun hale gelirler. Seyrek olarak da bu durumun uyumsuzluğa neden olduğu görülür. Bazen bu değişim tam olmamakta u-ı arası bir i sesi ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: aşıra, h̄atın, yağmır, çamır, mih̄dar, mırat;¹⁷⁸⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çamır (9-25), yağmır (38-4), barıt (45-57), ğarpız (74-51), h̄atın (75-11);¹⁷⁹⁰ **Elazığ:** davıl (180-XLVI-10), çocıhları (187-LI-2), olır (186-L-2), yumışağ (224-LXIV-19), mıradine (145-XXXII-31);¹⁷⁹¹ **Bitlis:** zırna (III-2), sıbhan (2-180), mıradi (1-186), k̄abil (1-183), yımırta (16-87);¹⁷⁹² **Tunceli:** dombız “domuz” (XV-78), çocıh “çocuk” (XLIII-70), omız “omuz” (II-256), mıh̄Tar “muhtar” (II-169), mırat “murat” (IV-179);¹⁷⁹³ **Erzincan:** armıt, yağmır, bı yıl, yımırta, bulırdım;¹⁷⁹⁴ **Muş:** mıradım “muradım” (XXVI-37), ğomşıl̄lerinin “komşularının” (XIII-6);¹⁷⁹⁵ **Bingöl:** otırılmaz (II-A-71), oKıl (II-B-1), vapır (II-B-116), çoÇık (III-3), gawır (X-A-144), yağmır (I-B-161);¹⁷⁹⁶ **Diýarbakır:** abık̄at (XXXII-43), otırırdıh̄ (XXIV-15), yavriyi (VIII-62), yusıf (XXXIII-23);¹⁷⁹⁷ **Urfa:** yavız (14-20), k̄arpız (10-20), k̄avırır (20-30), tavıĝı (4-20), bıçıh̄ (6-55);¹⁷⁹⁸ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** k̄omşı (31-41), k̄oyın (31-9), k̄urı (14-51), otız (8-54), oturdı (13-56);¹⁷⁹⁹ **Van:** mızef̄er (3-108);¹⁸⁰⁰

¹⁷⁸¹ TOSUN, a. g. e., 83.

¹⁷⁸² GÖKÇUR, a. g. e., 36.

¹⁷⁸³ SAĞIR, a. g. e., 59.

¹⁷⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 59; ÖZER, a. g. e., 51-52.

¹⁷⁸⁵ ERTEN, a. g. e., 10.

¹⁷⁸⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁷⁸⁷ ACAR, a. g. e., 38.

¹⁷⁸⁸ ÖZKAN, a. g. e., 11.

¹⁷⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107.

¹⁷⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 92.

¹⁷⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 68; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁷⁹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 33.

¹⁷⁹³ TOSUN, a. g. e., 83.

¹⁷⁹⁴ SAĞIR, a. g. e., 59.

¹⁷⁹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 46.

¹⁷⁹⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 57; ÖZER, a. g. e., 51.

¹⁷⁹⁷ ERTEN, a. g. e., 10.

¹⁷⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 33.

¹⁷⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 50.

¹⁸⁰⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 36.

Gümüşhane, Bayburt: yımırta (25-10), nıstafa (24-44), mıradım (29-42), mıhtara (48-35);¹⁸⁰¹ **Ağrı:** oldığından, duyunce, buldıyse, bulunır, çocığılıh.¹⁸⁰²

2.8.4.4. u > i Değişmesi

Doğu Anadolu yerli ağızlarında +ci isimden isim yapım eki, -di görülen geçmiş zaman eki ve birkaç ekin daha genellikle düz-dar-ince ünlülü şekilleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu durum u > i değişmesini doğuran önemli bir nedendir. Ayrıca aynı ağızların karakteristik özelliklerinden birini teşkil eden, kelime sonunda yaygın olarak görülen i'leşme de bu değişime yol açmaktadır.

Erzurum: fihere, koşıcı, cemosi, cemoyi, kuziyi;¹⁸⁰³ **Kars, Ardahan-Posof:** dutdi (5-45), ğuyi (11-12), doli (14-6), mekdip (45-175), nitği (65-35);¹⁸⁰⁴ **Bitlis:** çohmış, uci (11-64), soni (26-30), buni (1-39), mizefer (16-3), kuzuci (4-87);¹⁸⁰⁵ **Tunceli:** torci “torcu” (XLII-113), yolci “yolcu” (II-67), oğli “oğlu” (I-12), faşile “fasulye” (X-2);¹⁸⁰⁶ **Van:** siper, hidut, oni, buni uygila-, yumışansın,¹⁸⁰⁷ **Erzincan:** noldi (1.1-25), yoğ mi (1.1-31), oni (1.12-5), yavrim (1.18-28), çabık (çabuk);¹⁸⁰⁸ **Elazığ:** oldi (L-13), buldiler (XLVIII-43), doğri (I-22), topçi (XXII-14);¹⁸⁰⁹ **Muş:** ğuli “kulu”(IX-1), buni “bunu” (XIII-74), uci “ucu” (LVI-213), gömşilerinin “komşularının” (XIII-6), doğri “doğru” (III-7);¹⁸¹⁰ **Bingöl:** godi (I-123), olmuş (X-63), doğri (II-A-72), buçih (II-A-40), Komşi (II-A-13), doği (XII-2);¹⁸¹¹ **Diyanbakır:** bori (XXXIV-5), komşi (XL-2), kûri (XXX-12), kûrişti (XXI-39), kûzi (XXIII-18), uyhi (IV-135);¹⁸¹² **Urfa:** koyın da (22-5), kuş (28-25), ifah (30-10), divarda (6-130), gelidi (28-45);¹⁸¹³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kaşşuği (8-35), kûri (8-22), kûzi (1-10), olduği (12-5), oğlumi (4-24);¹⁸¹⁴ **Artvin-Ardanuç:** doli (II-22), doğri (1-81), uli (X-22), kori (VII-14), ifala, çibuh (X-43);¹⁸¹⁵ **Ağrı:** topuzi, oldi, buni, hamurli, oturdi.¹⁸¹⁶

2.8.4.5. u > a, e Değişmesi

Bazı ünlü ve ünsüz olayları sonucunda meydana gelmiştir. Örnekleri çok azdır.

¹⁸⁰¹ ACAR, a. g. e., 38, 49.

¹⁸⁰² TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 1, 12, 10; BAYRAM, a. g. e., 64-65.

¹⁸⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107, 108, 271, 277.

¹⁸⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 90.

¹⁸⁰⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308-310; GÖNEN, a. g. e., 34.

¹⁸⁰⁶ TOSUN, a. g. e., 82-84.

¹⁸⁰⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 37.

¹⁸⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 60.

¹⁸⁰⁹ BURAN, a. g. e., 45-46.

¹⁸¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 44.

¹⁸¹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 58; ÖZER, a. g. e., 51.

¹⁸¹² ERTEN, a. g. e., 10.

¹⁸¹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁸¹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 51.

¹⁸¹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁸¹⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 88; TURHAN, a. g. e., 23, 27.

Erzurum: mahakeme, dalda, mehekeme, meherrem;¹⁸¹⁷ **Tunceli:** çal “çuval” (XLIII-32), tohana “dokuna” (XL-273);¹⁸¹⁸ **Erzincan:** mahacir (muhacir);¹⁸¹⁹ **Bitlis:** boşsan (2-135), ğavuram (1-42), bülmirem (1-78), edirem (1-27);¹⁸²⁰ **Artvin-Ardanuç:** begun (bugün) (III-36).¹⁸²¹

2.8.4.6. ü > e, ê Değişmesi

Ünlü benzeştirmeleri sonucunda ortaya çıkan, yaygın olmayan bir değişmedir.

Tunceli: meneKışe “münakaşa” (XL-13);¹⁸²² **Erzincan:** mehendis, yeriyerah;¹⁸²³ **Urfa:** yerir (14-35);¹⁸²⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** yëryin (40-8), yëridik (68-1).¹⁸²⁵

2.8.4.7. ü > i, □Değişmesi

Doğu Anadolu ağızlarında, eklerde görülen i’leşme eğilimi ekler sınırını aşarak kelime köklerine kadar sokulmakta ve düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulup zayıflamasına neden olmaktadır. Bölgenin yerli ağızlarında, kelime sonunda ü sesi hemen hiç yoktur. ü, u, ı > i değişmesi özellikle belirtme durum eki ile üçüncü şahıs iyelik eklerinde kesinleşmiştir. Bölgemiz ağızlarının genel bir özelliği olarak ilk hecede bulunan dar ünlüler vurgusuz olduğunda, inceltici ünsüzlerin de etkisiyle incelmeye, daralmaya ve düzleşmeye eğilimlidirler. Aslında bunun nedeni vurgusuz hece ünlülerinin düşme temayülünde olması, düşmelerin de en fazla ı, i ünlüleri üzerinde gerçekleşmesidir. Düşmeye meyilli vurgusuz, geniş ve dar- yuvarlak ünlüler önce düzleşip daralırlar, sonra düşerler. u ve ü’nün ı, i’ye dönüşmesi düşmeden önceki bir ara merhaleyi temsil etmektedir.

Erzurum: heniz, ögid, ögin-, köwlüsi, gördi;¹⁸²⁶ **Kars, Ardahan-Posof:** götürim (1-18), öküzi (38-17), minafih (48-86), miselman (48-18), mizävir (75-20);¹⁸²⁷ **Elazığ:** düştü (216-LXII-21), günki (188-LI-21), mufTiya (195-LIII-4), bilbil (224-LXIV-4), düşünmüş (187-LI-25), türki (XLVIII-12);¹⁸²⁸ **Tunceli:** çünKi “çünkü” (XXXI-8), öliyi “ölüyü” (I-18), döşi (XII-31);¹⁸²⁹ **Van:** biyüg, biyüT-, yüri-, türli, türki;¹⁸³⁰ **Erzincan:** yizine (yüzüne) (2.34-19), obirsi (1.22-5), köpriyi (2.3-28), tiv (tüy) (7.7-8), ögi;¹⁸³¹ **Bitlis:** silemanın (4-1), sözümüzü (7-84), özi (1-75), güci (7-

¹⁸¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107.

¹⁸¹⁸ TOSUN, a. g. e., 84.

¹⁸¹⁹ SAĞIR, a. g. e., 59.

¹⁸²⁰ GÖNEN, a. g. e., 33.

¹⁸²¹ ÖZKAN, a. g. e., 11.

¹⁸²² TOSUN, a. g. e., 84.

¹⁸²³ SAĞIR, a. g. e., 60.

¹⁸²⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁸²⁵ ACAR, a. g. e., 49.

¹⁸²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107, 108, 271, 347.

¹⁸²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 90.

¹⁸²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 68; BURAN, a. g. e., 45.

¹⁸²⁹ TOSUN, a. g. e., 66, 84.

¹⁸³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 37.

¹⁸³¹ SAĞIR, a. g. e., 60.

96), yeriye (25-2-49), gördi (1-63);¹⁸³² **Muş:** gönlünde “gönlünde” (X-5), dördün□ “dördünü” (II-5), üzüm□ “üzülmüş”;¹⁸³³ **Bingöl:** nifis (IX-A-2), Türli (XIII-35), Kümiş (III-B-9), Kúçükdi (II-A-2), mislimandi (IV-B-1);¹⁸³⁴ **Diyarbakır:** kötü (I-131), küçük (XXXV-34), türli (VIII-85), özini (IV-46);¹⁸³⁵ **Urfa:** türli (18-45), bütün (18-40), küçük (16-5), tip (tüp) (20-45), tivî (tüyü) (6-30), ölçiler (1-40);¹⁸³⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sözümi (9-69), türli (4-4), üçünci (13-25), üsti (18-2), üzükünü (19-15), üzümü (32-32);¹⁸³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** isdinden (46-58), isdini (64-42);¹⁸³⁸ **Artvin-Ardanuç:** koti, suri (II-27), turki (VII-34), köpri (4-21), kuski;¹⁸³⁹ **Ağrı:** götür, görince, körpi, üçünci, götürdi.¹⁸⁴⁰

2.8.4.8. o > e, ê, i, ı Değişmesi

Bugün Türküye Türkçesi ölçünlü dilinde kullanılan şimdiki zaman eki –yor, Eski Türkçede ayrı bir sözcük olan yorı- (yürü-)¹⁸⁴¹ fiilinin geniş zamanda çekimlenmiş biçiminin (yorı-r) ekleşmesi ile oluşmuştur. Bu eki doğuran yorı- fiili bölgede yaygın olarak yeri- / yeri- şeklinde telaffuz edilmektedir. Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında kelimenin bu biçimi ile şimdiki zaman ekleri karşılaştırıldığında aralarında aynı paralelde bir gelişme olduğu görülmektedir.

Eski Türkçe dönemi metinlerinde geniş ve şimdiki zamanı karşılamak için ortak –ar / -er / -ır / -ir / -yır / -yir ekleri mevcuttur. Anadolu sahasında –yor eki ortaya çıkmadan önce de bu ekler aynı işlevleriyle yaygın olarak kullanılmıştır. Durum böyle iken, bölgemiz ağızlarında kullanılan şimdiki zaman ekinin birbirine yakın ve karakteristik biçimlerinin bu eski şekillerin arkaik bir devamı olabileceği de akla gelmektedir. Çünkü bölge ağızlarının geneline bakıldığında bu ağızların –yor ekine çok yabancı oldukları gözden kaçmaz. –yor eki ancak son yıllarda, okuma-yazma oranının artması basın-yayın aracılığıyla ölçünlü dilin dayatması sonucunda sınırlı ölçüde kullanım alanı bulabilmiştir. Ölçünlü dilin yoğun baskısına rağmen –yor ekinin kullanımı bazı yörelerde bugün bile yadırganmaktadır.

Tunceli-Pertek-Dere Bucağı ve köyleri ağzında geniş zaman ve şimdiki zaman eki sürekli olarak –ır ve –er biçimindedir. Yöredeki bazı yerli Türk köylerinde ise şimdiki zaman için –êr eki, Pertek merkez ve merkeze bağlı köyler hariç yörenin genelinde şimdiki zamanın olumsuz olarak da –mêr eki kullanılmaktadır. Aynı biçimler bölgenin farklı yörelerine yerleşmiş bulunan Terekemelerin ağızlarında da karakteristiktir. Bu biçimlerin tümünün Terekeme ağzı özelliği olarak açıklanamayacağı, hiç olmazsa bir kısmının (Pertek yöresi) eski şekillerin bir devamı olarak günümüze kadar geldiği, bu bölgeye Oğuzlardan çok önceleri gelmiş olan

¹⁸³² GÖNEN, a. g. e., 34.

¹⁸³³ ÖZMEN, a. g. e., 46.

¹⁸³⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 58.

¹⁸³⁵ ERTEN, a. g. e., 10, 25.

¹⁸³⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁸³⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 51.

¹⁸³⁸ ACAR, a. g. e., 49.

¹⁸³⁹ ÖZKAN, a. g. e., 11.

¹⁸⁴⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 79; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁸⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 91.

Türk unsurların kalıntıları olarak Oğuz dışı bir Türk dilinin eski bir tabakasını temsil ettiği kuvvetli bir ihtimaldir.

Erzurum: aliyirsiz, başliyirsiz, ohiyirsiz, gelêrler, görêrler;¹⁸⁴² **Kars,** **Ardahan, Iğdır:** yum r (11-41), soriyersin (30-3), gediyeirim (25-23), çaçiyirduğ (36-38), çıhiyêr (38-16);¹⁸⁴³ **Elazığ:** mılłâ _olmuş (227-LXV-1), sırfa (117-XX-10), oturir (159-XXXVI-36), gelêr (224-LXIV-2), mılła (XL-24);¹⁸⁴⁴ **Bitlis:** ohiirlar, oynirlardi, olêr, alêr, ohyêroğ;¹⁸⁴⁵ **Erzincan:** yüriyim, sorıyim, içiyir, sesliyer;¹⁸⁴⁶ **Bingöl-Karlıova:** sıfra (II-A-136).¹⁸⁴⁷

2.8.4.9. ü > ı Değişmesi:

Bingöl: mılkiyet (II-A-114), têrcıman (II-A-113), mıstağıl (II-B-15), zılıımKar (IV-B-2), mısada (II-A-26);¹⁸⁴⁸ **Urfa:** öksüz (35-25), örikler (36-5), dıgme (6-65), öpışırler (28-50), bölík (4-15), türki (8-5);¹⁸⁴⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ögîne (13-182), süpürülmüş (13-21);¹⁸⁵⁰ **Van:** fasılya (37-136), tıkan (1-182), kınd (35-62).¹⁸⁵¹

2.8.5. Geniş Ünlülerin Daralması

Geniş ünlülerin daralması hem ölçünlü dilde, hem de bütün Anadolu ağızlarında özellikle y ünsüzü yanında yaygın görülen bir ses olayıdır. Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında da kesin olan bu tür daralmalar yazı dilinde birkaç özel durum dışında (-yor ekinin önünde bulunan geniş ünlünün ve de-, ye-, fiillerinden sonra gelen, ünlü ile başlayan bir ekten önce araya y ünsüzü girdiğinde: sakla- > saklıyor, gözle- > gözlüyor, izle- > izliyor, kokla- > kokluyor; de- > diyen, diyecek, diyor, diye; ye- > yiyen, yiyecek, yiyor, yiyelim vb.) gösterilmemektedir. Doğu Anadolu ağızlarında, diğer Anadolu ağızlarındaki daralmalarla benzerlikler görülmekle birlikte, diğer ağızlarda görülmeyen, daha ilerlemiş ve daha kapsayıcı bir ünlü daralması söz konusudur. Özellikle y ünsüzü yanında (şimdiki zaman ekinin genellikle düz-dar-ince olması) ve geniş ünlülerden dönüşmüş kapalı e (è) konusunda diğer ağızlara göre daha yagın ve kesinleşmiş örnek vermektedir.

2.8.5.1. a > ı, â Değişmesi

Bu değişim bazı ödünç kelimelerde ve y ünsüzü yanında sıkça görülmektedir. Genellikle y ünsüzünün daraltıcı etkisiyle, bazen de sözcüklerin yanlış şekilde

¹⁸⁴² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 356-357.

¹⁸⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 90-91.

¹⁸⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69, 146; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁸⁴⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

¹⁸⁴⁶ SAĞIR, a. g. e., 5164-167.

¹⁸⁴⁷ ÖZER, a. g. e., 51.

¹⁸⁴⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 58.

¹⁸⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 34.

¹⁸⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 51.

¹⁸⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 35.

yerleşmesinden ya da bölgedeki ünlü daralması eğiliminden kaynaklanarak ortaya çıkmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: satmiya (5-1), parıya (1-59), mandıyı (86-55), molliya (74-93), başlı (81-10), ıışğı (82-3);¹⁸⁵² **Elazığ:** yahalıyamazlar (201-LV-33), hıma (197-LIV-3), mığaranın (198-LIV-10), mirtıza (66-IX-15), mığaralar (IV-37);¹⁸⁵³ **Tunceli:** hırave “harabe” (md), hılaf “halef” (II-185), mığara “mağara” (XL-19), orâyá “oraya” (XV-47), mağara “mağara”;¹⁸⁵⁴ **Erzincan:** çalışmiya (1.4-4), parıyı (1.1-65), ordıydım 1.3-4), hafdıya (2.32-26), sıfırıya (5.23-37);¹⁸⁵⁵ **Bitlis:** candırma (19-3);¹⁸⁵⁶ **Bingöl:** mığaraydı (III-B-4), mısref (VIII-B-273), ankıreyi (IX-22), hastâhane (IX-20);¹⁸⁵⁷ **Diyanbakır:** hıraba (XLIII-54), kındol (kandil) (XXIII-20);¹⁸⁵⁸ **Urfa:** oğlavılı (33-115), mığara (32-25), ağıhyarah (21-115), kınıyı (21-110), ‘akrıbalar (21-40);¹⁸⁵⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** arıya (13-136), kıymakam (8-2), patatis (22-21);¹⁸⁶⁰ **Van:** cendırme (7-73).¹⁸⁶¹

2.8.5.2. a > i Değişmesi

Bu değişimin en önemli sebebi daraltıcı ve inceltici özellik taşıyan y ünsüzüdür. Bu değişme sonucunda çoğunlukla kalınlık-incelik uyumu bozulmaktadır.

Erzurum: mayış, oğlavi, ayağı (ayağa);¹⁸⁶² **Kars, Ardahan, Iğdır:** sıriya (11-68), sermiye (61-89), uşmiya (11-79), oyniyacağlar (11-46), buriye (36-9);¹⁸⁶³ **Tunceli:** sermiye “sermaye” (IV-35), buriyá (I-94), mayış “maas” (I-9), oriye “oraya” (I-59);¹⁸⁶⁴ **Bitlis:** oniyacağsın (1-21), olmiyadi (2-51), satmiyasan (2-228);¹⁸⁶⁵ **Elazığ:** mayış (I-40);¹⁸⁶⁶ **Diyanbakır:** başliyacağ (XXVIII-28);¹⁸⁶⁷ **Urfa:** odiyı (33-140), kimsiyi (33-180), sermiye (16-15), lerıye (2-35), yahıyılı (yıkı-) (23-5);¹⁸⁶⁸ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** maydinos;¹⁸⁶⁹ **Artvin-Ardanuç:** oklavi, çibuh, şikiyat;¹⁸⁷⁰ **Ağrı:** buriya, şuriya, oriya.¹⁸⁷¹

2.8.5.3. e > i, é Değişmesi

¹⁸⁵² ERCİLASUN, a. g. e., 92.

¹⁸⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁸⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 84-85.

¹⁸⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 61.

¹⁸⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 34.

¹⁸⁵⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 59; ÖZER, a. g. e., 52.

¹⁸⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 10.

¹⁸⁵⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 35.

¹⁸⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 51.

¹⁸⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 38.

¹⁸⁶² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 113.

¹⁸⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., 92.

¹⁸⁶⁴ TOSUN, a. g. e., 85.

¹⁸⁶⁵ GÖNEN, a. g. e., 34.

¹⁸⁶⁶ BURAN, a. g. e., 46.

¹⁸⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 18.

¹⁸⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 35.

¹⁸⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 51.

¹⁸⁷⁰ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁸⁷¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

Genellikle y ünsüzünün daraltıcı etkisi sonucunda ortaya çıkan veya vurgu ile ilgili, orta hece ünlüsünde görülen bir daralmadır. Örneklerde görülen bazı kelimelerdeki daralmalar genel eğilimden kaynaklanmış daralmalardır.

Erzurum: çerçive, patatis, şartil, kefin, atış;¹⁸⁷² **Kars, Ardahan, Iğdır:** deviye (1-47), dèmiye (9-23), neniye (11-60), hamliymiş (51-7), kimsèye (81-164), zatin (9-26), sati (36-22), ğatin (kadar) (15-21);¹⁸⁷³ **Elazığ:** gina (179-XLV-12), olesi (216-LXII-23), b şî (188-LI-1), görmiye (144-XXXI-1), pencireden (158-XXXVI-27);¹⁸⁷⁴ **Bitlis:** dimiş (III-6), gèşmiş (III-20), didi (IV-10), ètmiyipler (16-30), dèmiyipler (16-30);¹⁸⁷⁵ **Tunceli:** teniKe “teneke” (XV-9,10), zati “zaten” (XL-302), kefini “kefeni” (VII-4), tencire “tencere” (VII-65), üKliye “yükleyeyim” (III-14);¹⁸⁷⁶ **Erzincan:** niye (neye) (1.1-29), tencire (1.21-24), irkeğin (5.3-77), tilifon (6.5-61);¹⁸⁷⁷ **Muş:** yimek “yemek” (XXIV-10), yigen “yeğen”(XXVI-6);¹⁸⁷⁸ **Bingöl:** megir (meğır) (XI-A-12), tilefun (II-A-149), timal (temel) (II-B-3), malzıme (XII-B-42), kindir (kendir) (XII-B-13);¹⁸⁷⁹ **Dişarbakır:** èpey (VI-43), èrtesi (VII-27), gènçler (XIV-7), lèştır (IV-53), şè (I-47), gètmiyecagađam (II-125), istiyecegağam (IV-86);¹⁸⁸⁰ **Urfa:** ötiye (33-165), dayrıye (6-20), hısaba (20-70), yigen (13-5), yimez (2-70);¹⁸⁸¹ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** nemāz (1-26), domatis (14-7), kefin (13-129), dıl bent (25-20), hısap (11-9), hısır (5-1);¹⁸⁸² **Gümüşhane, Bayburt:** kipaze (28-32), tiribola (58-23);¹⁸⁸³ **Artvin-Ardanuç:** iskemli, tomatis, patatis, kefin, nifret;¹⁸⁸⁴ **Ağrı:** çirez, mircimek, mirmer.¹⁸⁸⁵

İlk, orta ve son hecesinde düz-geniş-ince e ünlüsü bulunan kelimelerin ünlüleri bölgemiz ağızlarında inceltici ünsüzlerin etkisiyle darlaşarak i’ye dönüşür..

Elazığ: gina (179-XLV-12), pencireden (158-XXXVI-27), olesi (öyleyse) (216-LXII-23);¹⁸⁸⁶ **Van:** tenike (teneke), jip (cep), iza (eza), rikat (rekat), imekle- (emekle-), çökelig.¹⁸⁸⁷ **Erzincan:** niye (1.1-29), tencire (1.21-24), tiyeze;¹⁸⁸⁸ **Dişarbakır:** şè (I-47), şılhtı (XXXIII-64), gelmiyesen (LXV-21), getmiyecagağam (II-125), istiyecegağam (IV-86).¹⁸⁸⁹

2.8.5.4. e > ü, u Değişmesi

¹⁸⁷² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 112, 113.

¹⁸⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., 92-93.

¹⁸⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69, 70..

¹⁸⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312-313; GÖNEN, a. g. e., 35.

¹⁸⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 85.

¹⁸⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 61.

¹⁸⁷⁸ ÖZMEN, a. g. e., 46.

¹⁸⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 59; ÖZER, a. g. e., 53.

¹⁸⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 10-11.

¹⁸⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 35.

¹⁸⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁸⁸³ ACAR, a. g. e., 48.

¹⁸⁸⁴ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁸⁸⁵ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

¹⁸⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 69.

¹⁸⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 38.

¹⁸⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 61.

¹⁸⁸⁹ ERTEN, a. g. e., 10-11.

y ünsüzünün etkisi ile daralan e ünlüsü bölgedeki yuvarlaklaşma eğiliminden dolayı seyrek olarak yuvarlaklaşır ve u-ü'ye dönüşür.

Erzurum: böcük;¹⁸⁹⁰ **Elazığ:** cuvap (109-XVIII-8);¹⁸⁹¹ **Tunceli:** kitlüyeK “kilitleyelim” (IV-173);¹⁸⁹² **Bitlis:** görmüyüpsen (13-69), sölüyüm (13-168);¹⁸⁹³ **Artvin-Ardanuç:** böcük, bocuk.¹⁸⁹⁴

2.8.5.5. o > u, ö Değişmesi

Bölgede o-u ve ö-ü ikili ünlülerinin birbirine dönüşmesi genellikle genişleme yönünde gelişmiştir. Bu nedenle o > u, ö değişmesi oldukça seyrek görülür. Bu değişme ya o ünlüsünün ilk heceden sonra Türkçede bulunmaması, ya benzeştirme veya bazı ünsüzlerin daraltıcı etkisiyle ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: uğuz (Oğuz), umuz, ufala-, tohdur, paytun;¹⁸⁹⁵ **Kars:** umuz (24-13), faytun (61-145), dohdur (69-33);¹⁸⁹⁶ **Elazığ:** urda (217-LXII-14), une (218-LXIII-4), yurılmış (195-LIII-2), yolu (XXIV-22), dökuz (XXXV-5);¹⁸⁹⁷ **Bitlis:** sura (sonra) (I-6), un (on) (4-276), kımtanım (7-93), urda (orada) (25-6);¹⁸⁹⁸ **Tunceli:** sörfa “sofra (XXXV-22)”¹⁸⁹⁹ **Erzincan:** pangunut (1.1-49), pulës (1.5-59), dumates (5.2-24), mazut (5.25-7), bumba (2.43-51);¹⁹⁰⁰ **Bingöl:** zuKaḥ (sokak) (III-B-101), ulduḡi (olduḡu) (IV-A-3), ömızine (I-A-17), zurdır (zordur);¹⁹⁰¹ **Urfa:** yuḡirt (21-190), yuḡırılar (21-185), lemun tuzı (20-50);¹⁹⁰² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** demuḡrasi (9-9), ḡarbunat (13-182), u (o) (7-9);¹⁹⁰³ **Van:** Kumando (1-10);¹⁹⁰⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** bumba (24-20), undan (41-64), uralardan (33-15), sufra (39-31);¹⁹⁰⁵ **Artvin-Ardanuç:** buynuz, buḡa, uḡut, luhusa;¹⁹⁰⁶ **Ağrı:** bulluk.¹⁹⁰⁷

2.8.5.6. o, ö > ü Değişmesi

Bazı kapantılı ve sızıcı ünsüzlerin etkisiyle ya da ünlü benzeştirmeleri ve incelmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır.

Erzurum: üḡüt-, üzür (özür), kütürüm, küfde;¹⁹⁰⁸ **Kars:** düven, küpeḡ;¹⁹⁰⁹ **Elazığ:** ḡüzları (ḡözleri) (177-XLIV-4), küfteyi (175-XLIII-4), ḡözi (XLVI-18,

¹⁸⁹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 113.

¹⁸⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70.

¹⁸⁹² TOSUN, a. g. e., 85.

¹⁸⁹³ GÖNEN, a. g. e., 35.

¹⁸⁹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 9.

¹⁸⁹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 111, 112, 113.

¹⁸⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 93.

¹⁸⁹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁸⁹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 315, 316; GÖNEN, a. g. e., 35.

¹⁸⁹⁹ TOSUN, a. g. e., 85.

¹⁹⁰⁰ SAĞIR, a. g. e., 61, 62.

¹⁹⁰¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 59; ÖZER, a. g. e., 52-53.

¹⁹⁰² ÖZÇELİK, a. g. e., 35.

¹⁹⁰³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁹⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 38.

¹⁹⁰⁵ ACAR, a. g. e., 41.

¹⁹⁰⁶ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁹⁰⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

¹⁹⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 111.

bölüğü (XXXV-14);¹⁹¹⁰ **Tunceli:** üfelerdi “ovalardı” (XII-59), dügen “döven” (XIII-76), küfte “köfte” (X-1), üküz “öküz” (XV-2);¹⁹¹¹ **Erzincan:** şüfer (şoför) (6.11-64);¹⁹¹² **Bitlis:** ügüdürdük (öğüt-) (19-3);¹⁹¹³ **Bingöl-Karlıova:** üküzlerimi (III-85), üzetini (II-B-124), gündermemişti (III-5);¹⁹¹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** düverüz (21-30);¹⁹¹⁵ **Van:** ünnlük (24-25), ügiderdih (43-18);¹⁹¹⁶ **Gümüşhane,** **Bayburt:** çükelik (43-13), üteki (4-21), lübetci (50-41);¹⁹¹⁷ **Artvin-Ardanuç:** ügüt;¹⁹¹⁸ **Ağrı:** küfte, üvmek.¹⁹¹⁹

2.8.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi

Ünlü genişlemesi bölge ağızlarında ünlü daralmasına göre daha yaygın, bazı kelime kökleri ve eklerde daha kurallı olarak ortaya çıkar. Kelime köklerinde genellikle eski, asli şekillerin korunması biçiminde, eklerde ise bölgenin karakteristik özelliğinden kaynaklanan ünlü genişlemeleri görülmektedir. Bu bakımdan diğer Anadolu ve Rumeli ağızlarından ayrılan bölgemiz ağızları Azeri Türkçesi ve ağızları ile birleşmektedir. Doğu Anadolu bölgesi ağızlarının genelinde sürekli geniş ünlülü olan –am / -em, –san / -sen birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri Azeri Türkçesi yazı dili ile ağızlarında da aynı şekildedir. Ayrıca i > e değişmesi ile oluşan yarım genişleme, bölgemiz ağızlarında daha yaygın ve kesinleşmiş örnekler vermektedir.

2.8.6.1. ı > a Değişmesi

Yaygın bir değişim değildir. Benzeştirme yoluyla ve h, ğ ünsüzlerinin etkisiyle,¹⁹²⁰ bazen de yönelme ekinin belirtme eki yerine kullanılmasıyla ortaya çıkar. Iğdır-Erhacı ve Pulur köylerinde, birinci çokluk şahıs ekinde kurallaşmış bir ı > a değişmesi¹⁹²¹ söz konusudur.

Erzurum: alıram, bacısan, alırsan, adamcıgaz (13 020 01-7), fırlananca (03 038 01-77);¹⁹²² **Kars, Ardahan:** bağanca (bakınca) (45-180), çağardalım (56-25), yayhansın (61-142), aşığa (82-141); **Iğdır:** yaşıyırak (60-11), durmuşak (md), durarak (md), burdayak (md);¹⁹²³ **Elazığ:** alar_iken (I-2), duymamışam (40-II-24), pağâr (bakır) (41-II-48), yahama dutTu (yakamı) (XXXVI-6);¹⁹²⁴ **Tunceli:** savuşım “sıvışıyorum” (XXX-41), fırtanesi “fırtınası” (XXIV-2);¹⁹²⁵ **Erzincan:** alar (alır),

¹⁹⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 93.

¹⁹¹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁹¹¹ TOSUN, a. g. e., 85.

¹⁹¹² SAĞIR, a. g. e., 62.

¹⁹¹³ GÖNEN, a. g. e., 35.

¹⁹¹⁴ ÖZER, a. g. e., 52-53.

¹⁹¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁹¹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 38.

¹⁹¹⁷ ACAR, a. g. e., 41.

¹⁹¹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 8.

¹⁹¹⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

¹⁹²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 94.

¹⁹²¹ ERCİLASUN, a. g. e., 94.

¹⁹²² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 118-119.

¹⁹²³ ERCİLASUN, a. g. e., 94.

¹⁹²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁹²⁵ TOSUN, a. g. e., 86.

sanarlar (sanırlar), yağan- (yıkan), bağarsuḥ (bağırsak);¹⁹²⁶ **Bitlis:** baḥacaḥsan (1-24), padişaham (1-126), yatacaḡam (7-174), tanırsan (4-246), vuraram (2-107), alacaḡam (26-181);¹⁹²⁷ **Bingöl:** yaḡımaḡ (yıkamak) (I-165);¹⁹²⁸ **Urfa:** çarpınır (36-5), cahallıḡ (35-50), mısafıram (22-5);¹⁹²⁹ **Ağrı:** қаһmamışam;¹⁹³⁰

2.8.6.2. ı > e, è Değişmesi

Çok seyrek görülen bir değişmedir. Geniş zaman ekinin –er / -er biçimlerinin kullanımında ortaya çıkmaktadır.

Elazığ: gızdurer (104-XVI-5), alér (alır) (226-LXIVa-6), yèḡat185-L-10);¹⁹³¹ **Tunceli:** èḡaT (VI17);¹⁹³² **Erzincan:** barêşdêysa (barıştıysa), yarèn (yarın), çalêşmaz, yıldêz, çayèn (çayın), yaḡèn, hêrs;¹⁹³³ **Muş:** hersi “hırsı” (VI-26);¹⁹³⁴ **Bingöl:** yardêmçi (II-A-96), seraya (sıraya) (X-B-164), fêrsaT (X-A-283), hêrslendi (VI-28);¹⁹³⁵ **Diyarbakır:** hêrslendi (XXXVI-70);¹⁹³⁶ **Artvin-Ardanuç:** yeḡa (V-51), hers (VII-147).¹⁹³⁷

2.8.6.3. i > a Değişmesi

Ünlü uyumlarının (kalınlık-incelik uyumu) etkisiyle, benzeştirme yoluyla ortaya çıkmış, az görülen bir değişmedir.

Erzurum: kardaşam, şahat, cahal, sahab;¹⁹³⁸ **Elazığ:** sahab (102-XVI-22), bana tanımi (beni) (XXXVI-31);¹⁹³⁹ **Tunceli:** sahaPlu “sahipli” (XL-22);¹⁹⁴⁰ **Erzincan:** ibrahama (3.13-12), cahal (4.22-8), sahab (4.17-16);¹⁹⁴¹ **Bingöl:** şahatları (VI-65), saḡap (I-126), evsaḡabı (II-A-60);¹⁹⁴² **Diyarbakır:** saḡap (XXV-72);¹⁹⁴³ **Gümüşhane:** sahabi (40-12).¹⁹⁴⁴

2.8.6.4. i > è, e Değişmesi

Batı Türkçesinde EAT'nin ilk yazılı belgelerinden itibaren var olan i ile e arasındaki çelişkili durum Osmanlıcanın sonlarına kadar devam etmiştir. Günümüz

¹⁹²⁶ SAĞIR, a. g. e., 62.

¹⁹²⁷ GÖNEN, a. g. e., 35.

¹⁹²⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 60.

¹⁹²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁹³⁰ TURHAN, a. g. e., 24.

¹⁹³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 62, 70.

¹⁹³² TOSUN, a. g. e., 86.

¹⁹³³ SAĞIR, a. g. e., 62.

¹⁹³⁴ ÖZMEN, a. g. e., 45.

¹⁹³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 60; ÖZER, a. g. e., 53.

¹⁹³⁶ ERTEN, a. g. e., 7.

¹⁹³⁷ ÖZKAN, a. g. e., 10.

¹⁹³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 117-118.

¹⁹³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁹⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 86-87.

¹⁹⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 54.

¹⁹⁴² KÜÇÜKER, a. g. e., 60.

¹⁹⁴³ ERTEN, a. g. e., 11.

¹⁹⁴⁴ ACAR, a. g. e., 49.

ölçünlü dilinde e ile olan pek çok kelimenin Osmanlıcada i ile yazıldığı bilinmektedir. Bugün ölçünlü dilde e ve i yönündeki değişimde tam bir ayrışma ve netleşme olduğu halde Doğu Anadolu ağızları bu konuda ölçünlü dilin yanında yer almayıp, çoğu i'li şekilleri kapalı ê'ye dönüştürerek, e ile i arasında boğumlanan bu sesi yaygınlaştırmış ve bir ölçüde asli şekilleri ya korumuş ya da bu eski biçimlere daha yakın durmuştur. Bu tutumuyla Eski Türkçedeki ê sesini diğer ağızlara ve ölçünlü dile göre daha iyi korumuş olan bölge ağızları alınma kelimeleri de özellikle i > ê değişimi bakımından yaygın bir ünlü genişlemesine uğratmaktadır.

Bölge ağızlarında örneklerine bolca rastlanan bu değişim farklı sebeplerle meydana gelmektedir. Doğu Anadolu ağızlarının ölçünlü dilin dayatmasına rağmen, eski şekilleri korumadaki direnci, bazı ünlü benzeştirmelerinin etkisiyle yabancı kelimeleri ünlü uyumlarına girmeye zorlaması i > ê değişimini doğuran ve kurallaştıran nedenlerin başında gelmektedir.

Asli şekilleri i'li veya e'li olan bazı Türkçe kelimeler yazı dilinde i'ye dönüşürken yöremiz ağızlarında kapalı ê'ye hatta daha da genişleyerek e'ye dönüşmüşlerdir. Bu durum bölgede sınırlı ölçüde bir genişlik-darlık uyumu da yaratmaktadır. Bölgemiz ağızlarında karşılaştığımız i > e değişikliğinin en büyük nedeni ünlü benzeştirmeleridir.

ê sesi daha önce de belirtildiği gibi bugün Azerbaycan Türkçesinde de sıklıkla kullanılmaktadır. Türkçe için asli olan ê sözcüklerin ilk hecesinde bulmakla birlikte, ünsüzlerin etkisi ve ünlü benzeştirmeleri ile ilk hece dışında sonradan ortaya çıkmış ê'ler de bölgemiz ağızlarında yaygındır. Bazı örneklerde i'nin tamamen genişleyerek e'ye dönüştüğü de olmaktadır.

Erzurum: êhanet, êhdidar, yèn-, zencir, polès, zèhèn;¹⁹⁴⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** pehlevan (49-146), belkem (77-9), pèşman (5-5), gızılveran (18-56), zehin (42-84), fè an (11-18);¹⁹⁴⁶ **Elazığ:** şehir (41-II-82), sèze (188-LI-27), gètse (224-LXIV-6), verèr (147-XXXIII-11), dèye (160-XXXVI-9);¹⁹⁴⁷ **Bitlis:** həc (IV-38), gètmağè (IV-40), gèçen (V-1), ēyi misiz? (V-18), zeher (2-114), yèndirir (2-45), eşidipler (1-279), hèsabi (1-15);¹⁹⁴⁸ **Tunceli:** nèçe “nice” (IV-82), gèT “git” (VII-6), yèrmi “yirmi” (XL-128);¹⁹⁴⁹ **Van:** èyi, yèn- (in-), èyiidi həc, şehir, belke;¹⁹⁵⁰ **Erzincan:** şehir (4.21-25), nenni (1.18-16), pekè (2 -34), hangè, êhdiyaç (1.1-100), èylik (2.14-152);¹⁹⁵¹ **Muş:** giderem “giderim” (IV-72), bilirsən ki “bilirsin ki”

¹⁹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 113-117.

¹⁹⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 93-94.

¹⁹⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁹⁴⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313-316; GÖNEN, a. g. e., 35-36.

¹⁹⁴⁹ TOSUN, a. g. e., 86-87.

¹⁹⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 38-39.

¹⁹⁵¹ SAĞIR, a. g. e., 63-64.

(I-25);¹⁹⁵² **Bingöl:** yêcaḥ (II-A-141), hêç (III-A-12), êyi (I-90), eşidi (I-76), hêç (IV-A-6), êyi (X34);¹⁹⁵³ **Diyanbakır:** leymun (L-36), hêç (I-25), gêtîm (XVIII-11), gêydim (XLIX-15), yendim (XVIII-11);¹⁹⁵⁴ **Urfa:** gèderem (4-1), nerdesen (13-1), hêç (1-45), gêyerdîm (1-35);¹⁹⁵⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** êhale (10-43), êhtiyat (13-99);¹⁹⁵⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** êhdibaren (25-71), êhtiyar (10-11), êhdiyaç (48-50), yênişe (10-19), eşiydim (65-33);¹⁹⁵⁷ **Artvin-Ardanuç:** eniş (I-89), heç (V-16), beçare (V-27), bare (V-46), zencir;¹⁹⁵⁸ **Ağrı:** görmişsen, vurêrsen, êhtiyar, êylik, êklim, bêtti.¹⁹⁵⁹

GÖKÇUR'un, Van yöresi ağızlarında kapalı e (è) ile i arasında bir ses özelliği taşıyan i ünlüsü¹⁹⁶⁰ olarak tespit ettiği, bu ağızlarda sık kullanılan ve i simgesi ile gösterilmiş olan ünlü bizce hatalı tanımlanmış bir ara ünlüdür. Örneklere ve bölgeden derlenmiş başka metinlere bakıldığında bu sesin aslında i > e arası, fakat i'ya yaklaşmış bir ara ünlü olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu sesin í ile gösterilmesi ve i > ı arası bir ses olarak tanımlanması daha uygundur. Zaten bölgenin Van ve daha güneyindeki yörelerinde aynı kelimelerin tamamen ı'ya dönüşmüş şekilleri de yaygın olarak kullanılmaktadır (bız, bızım, eğitim, kimi, şimdi, zeytın / zeytun vb.).

Bölgenin başka hiçbir yöresinde i > è arası bir ünlü ile karşılaşılmadığından, GÖKÇUR'un ünlü genişlemesine örnek gösterdiği aşağıdaki kelimeleri yarı kalınlaşma örnekleri olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Aksi halde i ile è arasında başka bir ünlü belirlemek kulakla tespit edilemeyecek kadar hassas bir ayrıntıdır. i'den e'ye doğru genişlemenin küçücük farklılıklarını è'de birleştirmek, konuyu gereksiz ayrıntılardan kurtaracağı için, daha olumlu bir tutumdur. Bu nedenle i simgesi ile gösterilmiş ses, bölgemiz ağızlarındaki örneklerine bakıldığında, aslında iki farklı sesin karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kısım örnekte i-ı arası, yarı kalın bir ünlünün karşılığı iken (Van: pênîr, êğîtim, zeytîn, kîşî, ekîm, bîzi, bîzim, kîmi, şîmdi, kîmse),¹⁹⁶¹ Bazı örneklerde i-e arası, yarı açık bir ünlüye, yani kapalı è'ye karşılık gelmektedir (iyi (1-87), lîre (37-36), şîrt (21-35), îhTiyar (37-27), yîrmi (1-63), gît- (34-52)).¹⁹⁶²

2.8.6.5. u > o, ô Değişmesi

¹⁹⁵² ÖZMEN, a. g. e., 45.

¹⁹⁵³ KÜÇÜKER, a. g. e., 60; ÖZER, a. g. e., 53.

¹⁹⁵⁴ ERTEN, a. g. e., 11.

¹⁹⁵⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁹⁵⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁹⁵⁷ ACAR, a. g. e., 40.

¹⁹⁵⁸ ÖZKAN, a. g. e., 9.

¹⁹⁵⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; TURHAN, a. g. e., 24; KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

¹⁹⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 39.

¹⁹⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 39.

¹⁹⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 39'daki örnekler bizce iyi (1-87), lîre (37-36), sêrt (21-35), êhTiyar (37-27), yêrmi (1-63), gêt- (34-52) şeklinde olmalıydı.

Ünlü ve ünsüz olaylarının etkisi sonucu ortaya çıkan bir değişimdir. Eski şekillerin korunması, analogik olaylar ve benzeştirme yolu ile de gerçekleşir.

Erzurum: oğra-, oyluğ, dodağ, kondura, abloka, sardonya;¹⁹⁶³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** abropa (5-38), dodağına (5-50), yoğarı (5-120), sona (75-52), oyanığ (83-38), soyondum (35-106);¹⁹⁶⁴ **Elazığ:** mohTar (129-XXVI-7), gondiresi (61-VIII-22), göyidan (177-XLIV-4), osenurduğ (216-LXII-3), tavohlar (IX-14);¹⁹⁶⁵ **Bitlis:** uzun (IV-9), seron (serum) (1-258), oyatdılar (7-132), oğur (1-114);¹⁹⁶⁶ **Tunceli:** köyruğ “kuyruk” (XLII-119), yoğaru “yukarı” (XXXI-39), kondura “kundura” (II-23), olan “ulan” (I-142), örgaşı “uğraşıyor” (IV-71);¹⁹⁶⁷ **Erzincan:** mohammed, gondura, oğraşdığ, ofala, olan, loğat;¹⁹⁶⁸ **Bingöl-Karlıova:** olan (ulan) (I- A-20);¹⁹⁶⁹ **Urfa:** istanbol (17-5), alamyon (2-35), maroldan (23-100);¹⁹⁷⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kondura (32-8), yoho (yāhū) (8-33);¹⁹⁷¹ **Gümüşhane, Bayburt:** ofacuğum (63-171), ohariya (55-27), oğraşıylar (41-49), osanmaduğ (38-23);¹⁹⁷² **Artvin-Ardanuç:** yohari (VII-36), osan-, kondah, oğra-, goya (VII-36), bongal-.¹⁹⁷³

2.8.6.6. u > ö, ó Değişmesi

Bazı ünlülerin inceltici etkisi ve ünlü benzeştirmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır.

Erzurum: böyönki, karikator;¹⁹⁷⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** böyün (45-113), möhgem (91-46);¹⁹⁷⁵ **Elazığ:** bögün (130-XXVI-1);¹⁹⁷⁶ **Tunceli:** bögün “bugün” (II-11), möbeT “muhabbet” (md), örkeni “urganı” (IX-11), şöbe “şube” (XXI-2);¹⁹⁷⁷ **Erzincan:** möhtaç (2.5-4), möhkem (7.5-35);¹⁹⁷⁸ **Bitlis:** möhlet (muhlet) (14-12), bögün (2-177);¹⁹⁷⁹ **Bingöl:** hödut (VI-48), bögün (VIII-A-18), poşısını (VII-A-76), istambolda (II-A-81);¹⁹⁸⁰ **Urfa:** bögün (6-35);¹⁹⁸¹ **Gümüşhane, Bayburt:** şöbe (34-3), möhgem (37-1), böyün (54-24), böyüg (6-2), yörürdilár (57-24).¹⁹⁸²

2.8.6.7. ü > ö, ö, ó Değişmesi

¹⁹⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 114-116.

¹⁹⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

¹⁹⁶⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 71; BURAN, a. g. e., 46.

¹⁹⁶⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 36.

¹⁹⁶⁷ TOSUN, a. g. e., 87-88.

¹⁹⁶⁸ SAĞIR, a. g. e., 64-65.

¹⁹⁶⁹ ÖZER, a. g. e., 53.

¹⁹⁷⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁹⁷¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁹⁷² ACAR, a. g. e., 38-39.

¹⁹⁷³ ÖZKAN, a. g. e., 9.

¹⁹⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 116-117.

¹⁹⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

¹⁹⁷⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 71.

¹⁹⁷⁷ TOSUN, a. g. e., 88.

¹⁹⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 65.

¹⁹⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 36.

¹⁹⁸⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 60.

¹⁹⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁹⁸² ACAR, a. g. e., 40-41.

Bu da bazı ünsüzlerin etkisi sonucu meydana gelen veya eski şekillerin korunması biçiminde görülen bir değişimdir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında h ünsüzü yanında oldukça yaygındır.¹⁹⁸³

Bölgemiz ağızlarında “h” ünsüzüyle birlikte kullanılan ve içinde “ü” ünlüsü bulunan sözcüklerin bir kısmı, “h” ünsüzünün genişletici etkisinden dolayı genişlemişlerdir.¹⁹⁸⁴

Ayrıca ilk hecesinde dudak ünsüzü ile dar yuvarlak bir ünlü bulunan sözcüklerde diğer Doğu grubu ağızlarında olduğu gibi¹⁹⁸⁵ dar yuvarlak ünlüler bazen genişlemekte ve bölgemiz ağızlarında ilk hecesinde geniş-yuvarlak ünlü bulunan sözcüklerin ünlü benzeştirmeleri neticesinde ikinci hecelerindeki dar-yuvarlak ünlülerde de genişlemeye doğru bir eğilimin olduğu göze çarpmaktadır.

Erzurum: ögey, ölke, önvan, böyi, böhdan, mömin, möracat, dölben, nömâyış, zöhdi, gögerçin, gömrüh, hösran, hörmət;¹⁹⁸⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** böyüh (1-11), möhür (46-58), mömin (48-83), möhlet (61-11), hörmət (74-4), töengi (97-16);¹⁹⁸⁷ **Elazığ:** lödven (lütfen) (180-XLVI-13), böyük (56-VI-25), gözel (187-LI-6), böyü (134-XXVII-14);¹⁹⁸⁸ **Bitlis:** ögöne (II-7), gözöni (III-13), böyögi (IV-8), böyiller (1-123), gözel (26-15);¹⁹⁸⁹ **Tunceli:** göÇÇük “küçük” (XL-8), höKümet “hükümet” (VII-4), böyük “büyük” (I-103), ölke “ülke” (XXVI-119), gözel “güzel” (II-249);¹⁹⁹⁰ **Van:** möhlet, hörmət, gönöl, götörördi;¹⁹⁹¹ **Erzincan:** möhör, gömrü (Gümrü), böyüh, gözel, töre-, hökumat;¹⁹⁹² **Muş:** hökmü “hükmü” (XVII-4) böyük “büyük” (XXVI-4);¹⁹⁹³ **Bingöl:** böyık (V-39), hörüm (hürüm) (II-A-202), böyük (III-19), göya (II-B-4);¹⁹⁹⁴ **Diyarbakır:** otobos (XXXIII-6);¹⁹⁹⁵ **Urfa:** böyük (3-55), böyüttü (6-35), gözel (37-30);¹⁹⁹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dógún (21-7), hókım (5-3);¹⁹⁹⁷ **Artvin-Ardanuç:** gögarçin, böyük (VIII-17), gözal;¹⁹⁹⁸ **Ağrı:** çönkü, böyük, çörük, özölmek.¹⁹⁹⁹

2.9. ÜNLÜ DÜŞMELERİ

İnceleme bölgemizde ünlü düşmeleri daha çok iç seste görülmektedir. Vurgusuz ara hecelerin düz-dar ünlülerini düşürmesi bölgenin genelinde yaygın

¹⁹⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

¹⁹⁸⁴ KORKMAZ, NYA, 61’de hökümet, OLCAY, EA, s. 25’te hökümdar, möhlet, hökümat vb.

¹⁹⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 115’te böyi, böhdan, mötemed, möhör, möhdeber; ERCİLASUN, a. g. e., 95’te mömin, möhür, böyün, vb.

¹⁹⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 114-116.

¹⁹⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

¹⁹⁸⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 71.

¹⁹⁸⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 36.

¹⁹⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 88.

¹⁹⁹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 39-40’ta ö-ü arası ünlüyü ü ile göstermiştir.

¹⁹⁹² SAĞIR, a. g. e., 65-66.

¹⁹⁹³ ÖZMEN, a. g. e., 45.

¹⁹⁹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 60.

¹⁹⁹⁵ ERTEN, a. g. e., 11.

¹⁹⁹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 36.

¹⁹⁹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

¹⁹⁹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 9-10.

¹⁹⁹⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

olmakla birlikte, Azeri ve Terekeme ağızlarında daha ileri bir safhadadır. Diğer ağızlarda pek görülmeyen kelime başı ve sonu ünlü düşmeleri, bölgemizde Terekeme ağızlarında yaygın olarak görülür. Bir kısmı hızlı konuşmadan kaynaklanan bu düşmelerin bir bölümü de farklı fonetik nedenlere bağlanabilmektedir.

Bölge ağızlarındaki ünlü düşmeleri örnekleri incelendiğinde, iki önemli nedene bağlı olarak ortaya çıktığı görülür. Birincisi akıcı ünsüzlerin neden olduğu ünlü düşmeleridir ki özellikle y ünsüzünün bu olayda büyük rolü vardır.²⁰⁰⁰ y ünsüzünün yarı ünlü olması, yanındaki ünsüzü düşürüp onun süresini kendi üzerine almasını kolaylaştırmaktadır. Vurgusuz ara hecelerde dar ünlüler ölçünlü dilde de geniş ünlülere göre daha dayanıksız olmakta ve düşmektedirler. Doğu Anadolu ağızlarında bu tür ünlü düşmeleri daha ileri bir safhadadır. y ünsüzünün geniş ünlüleri daraltma etkisi de göz önüne alındığında bu tür ünlü düşmeleri bölgede yaygın bir eğilim olarak ortaya çıkar.

İkincisi ise düşen ünlülerin genellikle dar ünlüler olması nedeniyle, bunların geniş ünlülere göre daha dayanıksız ve kısa olmasından kaynaklanan²⁰⁰¹ düşmelerdir. Doğu Anadolu ağızlarında bu tür düşmelerin genellikle ı, i ünlülerinde görülmesi yukarıdaki iki nedeni de pekiştirecek ipuçları vermektedir. Bölgede i ve y sesleri birbirine çok yakın telaffuz edilmekte, bu nedenle de birbirlerine kolaylıkla dönüşebilmektedirler (aile > ayle, kaide > gayda vb.). Bu yakınlık y ünsüzünün i'nin süresini kendi üzerine alarak onu kolayca düşürmesine neden olmaktadır. ı ünlüsüne gelince, onun da normalden daha kısa olduğu genellikle kabul görmektedir ve bu kısalık ı sesinin daha kolay düşmesine yol açmaktadır.

Dar ünlülerin dayanıksızlığının bir göstergesi de bölge ağızlarındaki ünlü kısaltmalarının genellikle bu ünlülerde gerçekleşmesi ve geniş ünlülerde kısaltmanın, önce daralma sonra kısalma biçiminde ortaya çıkmasıdır. Ayrıca vurgulu dar ünlülü ara hecelerde düşmelere pek rastlanmaması, dar ünlülerin ancak vurgu ile normal sürelerine gelebildiklerini ve dayanıklılık kazandıklarını göstermektedir.²⁰⁰² Alınma kelimelerdeki tiren pılan, pırogram, asiya, etiref, ücüre, titire- gibi örnekler Türkçede dar ünlülerin geniş ünlülere göre daha kolay türeyip eridiğini gösterir. Dar ünlülerdeki dayanıksızlık belki de onların daha kısa olmalarından kaynaklanmaktadır.²⁰⁰³ Bölgemiz ağızlarında dar ünlüler genellikle vurgulu hecelerde korunabilmekte, diğer durumlarda ya kısalarak düşmeye yaklaşmakta ya da tamamen düşmektedirler.²⁰⁰⁴

Bölgemiz ağızlarında ölçünlü Türkçeye oranla konuşma esnasında tasarrufa gidilmesi, anlatılmak istenenin en kısa, en kestirme yoldan ifade edilmesi temeline dayanan ünlü düşmeleri ve ekleşmeler oldukça fazladır. Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında görülen ünlü düşmeleri benzerlikler göz önüne alındığında şu şekilde gruplandırılabilir:

2.9.1. Vurgusuz Ara Hecede Dar Ünlünün Düşmesi:

²⁰⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 97.

²⁰⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 97.

²⁰⁰² ERCİLASUN, a. g. e., 97.

²⁰⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 97.

²⁰⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 97.

Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinin ve ağızlarının genel bir özelliğidir. Bölgemiz ağızlarında, ölçünlü dildeki bu tür ünlü düşmesi örnekleri ortaklaşırken, bölge ağızları bu konuda daha da ilerlemiş, ölçünlü dilde ünlü düşmesine uğramayan pek çok kelimenin ünlüsünü düşürmüştür. Bu düşme olayı, aslında son hece ünlüsünün, kelimelerin işletilmesi sırasında orta hece durumuna gelmesiyle de ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: değge, h zne, ahl m, t k lru , d y nne, g rye, b yy ni;²⁰⁰⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** yanna (1-67), a lama (46-42), yata n  (49-12), ha  atda (49-77), enne (97-30);²⁰⁰⁶ **Elaz  :** g  l  (134-XXVII-28), d  na (LXIV-4), a a da (205-LVIII-1), da  a (130-XXVI-5);²⁰⁰⁷ **Bitlis:** boyne (boyuna > devaml ) (III-4), orya (7-60), avcumi (4-21),  omtanım(7-114), de  e (2-99);²⁰⁰⁸ **Tunceli:** kuzlayıcı “kuzulayıcı” (II-90), telfon “telefon” (II-203), em rkan “Amerikan” (XXIV-257)),  azne “hazine” (XXVII-3);²⁰⁰⁹ **Van:** te raT (31-160),  omtan (12-30), lahne (1-65), alemyon (32-22), deKe (1-79);²⁰¹⁰ **Erzincan:**  urdan (1.1-54), e  are (2.38-37), hak et (2.11-12), dek e (2.3-8);²⁰¹¹ **Mu :** benzini “beniz+i+n+i” (XX-104),  abre “kabire” (II-27), a a da “a a ıda” (I-120), uymam  am “uyumam  ım” (XX-221);²⁰¹² **Bing l-Karlıova:**  omtanım (X-146), yu ardan (I-A-9);²⁰¹³ **Diyarbakır:** ka  a (V-6), onna (onunla) (XI-7);²⁰¹⁴ **Urfa:** avcına (21-110), a  a ya (21-110), e ret m (35-30), b sl  (besili) (25-15),   kmat (6-120), da  a (20-50);²⁰¹⁵ **Diyarbakır-  ng   /  ermik:** a  zına (9-57), d  arda (26-12), i erde (8-52), yirmib   (18-169);²⁰¹⁶ **G m   hane, Bayburt:**  ıyısında (52-22), yanna (36-65), onni i (43-3), komtanım (2-7),  uya (4-102);²⁰¹⁷ **Artvin-Ardan  :** a ahta (VII-35), yoharda (VII-36), eyca (V-69), satlu  (V-27), dekke (VIII-47);²⁰¹⁸ **A rı:** yenden, i eriye, da  a, hatce, a ret, kaps , carie.²⁰¹⁹

2.9.2. Kar ıla an İki  nl den Birinin D  mesi:

 nl  ile bitmi  bir s zc kle  nl  ile ba lam   bir s zc k yan yana geldi inde daha  ok hızlı konu madan kaynaklanan bir nedenle bu  nl lerden biri d  er. Di er Anadolu a ızlarında da  rnekleri g r len bu durum b lgemizdeki Azeri ve Terekeme a ızlarında daha yaygındır.

²⁰⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 142.

²⁰⁰⁶ ERC LASUN, a. g. e., 95.

²⁰⁰⁷ BURAN-O RA , a. g. e., 71, 72.

²⁰⁰⁸ Z LF KAR, a. g. m., 312-313; G NEN, a. g. e., 37.

²⁰⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 89.

²⁰¹⁰ G K UR, a. g. e., 40.

²⁰¹¹ SA IR, a. g. e., 66-69.

²⁰¹²  ZMEN, 46.

²⁰¹³  ZER, a. g. e., 56.

²⁰¹⁴ ERTEN, a. g. e., 20.

²⁰¹⁵  Z EL K, a. g. e., 38.

²⁰¹⁶  Z EL K-BOZ, a. g. e., 53.

²⁰¹⁷ ACAR, a. g. e., 54.

²⁰¹⁸  ZKAN, a. g. e., 12.

²⁰¹⁹ K KTEK N, a. g. m., 7.

Erzurum: neyçün, nēylirsən, neydırsən, inardı (iğne ardı), noldi, nicoldi, alosman, aşuraşı (aşure aşı);²⁰²⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** Allah ıamanet (1-37), nēc oldu (35-44), d ıalıyórum (42-64), yen ıismi (82-192);²⁰²¹ **Elazığ:** nēdem (SYA.-XXXVIII-43), nólacaḥ (80-XI-13);²⁰²² **Bitlis:** nēdaḥ (IV-5), nēdisense (1-48), nēcēdecem (13-159), itoğlitder (7-117), noldi (13-168);²⁰²³ **Tunceli:** nēdem “ne edeyim” (I-197), nēblem “ne bileyim” (I-200);²⁰²⁴ **Van:** nēTTiler < ne ettiler (3-49), nolursan < ne olursun (2-54), nolop < ne olup /ne olmuş (51-66), noldi < ne oldu (20-42);²⁰²⁵ **Erzincan:** bun_d_al (bunu da al), amcōlu, n_đem, alt_ay;²⁰²⁶ **Diýarbakır:** kumas miş (kuması imiş) (VIII-16);²⁰²⁷ **Urfa:** nēttım (37-25), nolacaḥ (33-180), nedaḥ (33-100), hibettım (33-210), ēletsın (33-210), nērdese (19-25);²⁰²⁸ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** nēttin (8-33), nēydaḥ (8-33);²⁰²⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** yirmiki (24-6);²⁰³⁰ **Artvin-Ardanuç:** dorat (I-114), nettın (V-43);²⁰³¹ **Ağrı:** nedecaḥsın.²⁰³²

2.9.3. Yönelme ve Belirtme Durumu Ekinin Düşmesi:

Belirtme ve yönelme durumu eki ile iyelik ekinin bazen kaynaştığı görülmektedir. Bu durumda belirtme durumu eki düşerken görevini kendisinden sonraki ek ya da ünsüze yükleyerek aynı anlamını korur. Bazen de iyelik ekinin düştüğü görülür.

Erzurum: ağan (ağanı), bacın (bacını), cinen, gülen, közen;²⁰³³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ikisen de (36-11), elbise (35-186), buray, oray, babay;²⁰³⁴ **Elazığ:** nēren (nereni /nerene) (149-XXXIII-14), elin (76-XI-1), başın (53-V-1), mektubun (L-114), elım_öp (XXXVII-15);²⁰³⁵ **Bitlis:** aḡza (III), ma (bana) (IV-10), sa (IV-16), öza (IV-17), özün (özünü) (2-189);²⁰³⁶ **Tunceli:** dilın “dilini” (II-48), birün “birini” (XVI-4), gemüKlerüm “kemiklerimi” (XIX-12);²⁰³⁷ **Erzincan:** gaḡan saḡla

²⁰²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 141-142.

²⁰²¹ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

²⁰²² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 72.

²⁰²³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312; GÖNEN, a. g. e., 40.

²⁰²⁴ TOSUN, a. g. e., 89.

²⁰²⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²⁰²⁶ SAĞIR, a. g. e., 67.

²⁰²⁷ ERTEN, a. g. e., 18.

²⁰²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 39.

²⁰²⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 54.

²⁰³⁰ ACAR, a. g. e., 54.

²⁰³¹ ÖZKAN, a. g. e., 12.

²⁰³² EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²⁰³³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 278, 281.

²⁰³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 96.

²⁰³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 72; BURAN, a. g. e., 47.

²⁰³⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312-313; GÖNEN, a. g. e., 38.

²⁰³⁷ TOSUN, a. g. e., 89.

(3.3-65), sesin diyne (2.13-66), anan (ananı), cigeren;²⁰³⁸ **Bingöl-Karlıova:** otlar toplı (otları topluyor) (IX-2), kız burdan almış (kızı burdan almış) (IV-B-37).²⁰³⁹

2.9.4. Ödünç Sözcüklerdeki Yan Yana İki Ünlüden Birinin Düşmesi:

İki ünlünün yan yana bulunduğu yabancı kelimelerin ünlülerinden biri düşer. Bu durum Türkçede iki ünlünün yan yana bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Erzurum: marif, taruz, zirat, zayat;²⁰⁴⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** mayana (47-77), müsāde (49-16), sat, zayat (69-30);²⁰⁴¹ **Elazığ:** mayene (82-XII-12), sādettar (180-XLVI-20), tārūza (127-XXVa-29), sāt (V-6);²⁰⁴² **Tunceli:** mayene “muayene” (XXIV-25), vād “vaad” (IV-134);²⁰⁴³ **Van:** keTTam < katliam (29-8), mütahid < mütahhit (1-72), sirt < Siirt (27-108), berāt (3-78);²⁰⁴⁴ **Erzincan:** sāt (1.21-34), müracat (1.22-2), zayāt (2.7-9), māmele (2.13-33), mayene (4.11-51);²⁰⁴⁵ **Bitlis:** mayane (1-258), mütahhit (18-45);²⁰⁴⁶ **Bingöl-Karlıova:** misade (müsaade) (XII-B-57), mayetinden (maiyetinden) (XII-A-16);²⁰⁴⁷ **Diyarbakır:** ma’yene (XLVIII-44);²⁰⁴⁸ **Urfa:** cem’attan (18-10), ma’lesef (3-280);²⁰⁴⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** cim’a (cemaat) (1-10), inşāt (27-4), sāt (14-14).²⁰⁵⁰

2.9.5. Ölçünlü Dilde Ünlü Türemesine Uğrayan Ödünç Sözcüklerdeki Türemiş Ünlünün Düşmesi:

Asıl şekilleri tek heceli ve tek ünlülü olan Arapça ve Farsça sözcükler dilimize girerken son iki ünsüzleri arasında bir ünlü türer. Vakit, ilim, ömür vb. İnceleme bölgemizde bu tür kelimelerin bazen son ünlüsünün düşürülerek kullanıldığı görülmektedir.

Erzurum: ğeyb, ğesd (kasıt);²⁰⁵¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kef (82-35);²⁰⁵² **Bitlis:** kef (III-2), ħer ēde (IV-30), diyen vaħt (V-16);²⁰⁵³ **Tunceli:** na vaħT “ne vakit” (XLIII-12).²⁰⁵⁴ **Diyarbakır:** ħeyr (XLV-7).²⁰⁵⁵

2.9.6. Azeri ve Terekeme Ağızlarında –r-r- ve –l-r- Arasında Kalan Dar Ünlünün Düşmesi:

²⁰³⁸ SAĞIR, a. g. e., 141, 143.

²⁰³⁹ ÖZER, a. g. e., 57.

²⁰⁴⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 141.

²⁰⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 95.

²⁰⁴² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 72; BURAN, a. g. e., 47.

²⁰⁴³ TOSUN, a. g. e., 89.

²⁰⁴⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 41.

²⁰⁴⁵ SAĞIR, a. g. e., 66, 69.

²⁰⁴⁶ GÖNEN, a. g. e., 17, 40.

²⁰⁴⁷ ÖZER, a. g. e., 56.

²⁰⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 19.

²⁰⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 39.

²⁰⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 53, 54.

²⁰⁵¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 98.

²⁰⁵² ERCİLASUN, a. g. e., 93.

²⁰⁵³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314-316.

²⁰⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 90.

²⁰⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 27.

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında r ve l sürekli ünsüzleriyle biten fiillerin geniş ve şimdiki zaman çekimlerinin birinci şahıslarında zaman ekinin ünlüsünün çoğunlukla düştüğü görülür.²⁰⁵⁶ Bu ünlü düşmesinin nedeni, düşen ünlünün vurgusuz orta hecede ve iki sürekli ünsüz arasında bulunmasıdır.²⁰⁵⁷

Erzurum: dışarılıhli (dışarılıklı), tökülruh (dökülürüz), çamaşurmuza (çamaşırımızı);²⁰⁵⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** oturram (49-1), gëllem (49-93), vërrem (61-71), görrem (61-156), ollam (82-201);²⁰⁵⁹ **Erzincan:** çağürrük (çağırırız);²⁰⁶⁰ **Bitlis:** kavurram (16-123), pişirrem (16-123), büllem (7-150), nêdebüllem (2-54);²⁰⁶¹ **Urfa:** allam (10-20), verrem (20-80), göttirrem (6-5), vurdırram (37-10);²⁰⁶² **Ağrı:** uyunca (uyuyunca);²⁰⁶³

2.9.7. Sözcük Başında ve Sonunda Bazı Ünsüzünden Önceki ve Sonraki Ünlünün Düşmesi:

Bölgeye özgü bir özellik olarak karşılaşılan kelime başı ve sonu ünlü düşmeleri, genellikle y ünsüzü yanında, bazen ğ, t, ç, z ve k ünsüzlerinden önce ve hızlı konuşmadan dolayı oluşmaktadır.

Erzurum: sılıh (ıslık), sımarla-, depozit, ispi; ²⁰⁶⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** dey, ey, ğuy, pekey, yiliĝe, say, yuĝu; **Bitlis:** çersine (içerisine) (I-3), zerine (üzerine) (I-4.), kindi (7-51);²⁰⁶⁵ **Erzincan:** parëy (parayı);²⁰⁶⁶ **Elazığ:** yuĝlamaĝ; ²⁰⁶⁷ **Bingöl:** hac_hesan (II-C-8), han (hani), yan (yani);²⁰⁶⁸ **Van:** oĝlav (17-85), Kıraĝ (51-160);²⁰⁶⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** çerisindê (7-7), kindi (ikindi) (7-41), makânali (makinalıyı) (7-17);²⁰⁷⁰ **Diyarbakır:** bahçasinn_âtrafında (XI-2), bunn_ için (II-84), fişkayann_üstine (II-98), kapinn_önüne (II-102);²⁰⁷¹ **Artvin-Ardanuç:** sılıh, sımarla-, meci (imece), yuhi, kuy, ey (V-70).²⁰⁷²

2.10. ÜNLÜ TÜREMESİ

Doğu Anadolu ağızlarında ünlü türemelerine çokça rastlanmaktadır. Ünlü türemesi genellikle kelime başında ve içinde görülür. Türeyen ünlülerin sıklıkla dar

²⁰⁵⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 96.

²⁰⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 96.

²⁰⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 142.

²⁰⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 96.

²⁰⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 69.

²⁰⁶¹ GÖNEN, a. g. e., 38.

²⁰⁶² ÖZÇELİK, a. g. e., 38.

²⁰⁶³ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

²⁰⁶⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 140, 143.

²⁰⁶⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 37.

²⁰⁶⁶ SAĞIR, a. g. e., 68.

²⁰⁶⁷ BURAN, a. g. e., 47.

²⁰⁶⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 61.

²⁰⁶⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 41.

²⁰⁷⁰ ACAR, a. g. e., 53-54.

²⁰⁷¹ ERTEN, a. g. e., 20.

²⁰⁷² ÖZKAN, a. g. e., 11, 13.

ünlüler olması bunların gerektiğinde daha kolayca düşebilmelerinden kaynaklanmaktadır. Kelime başında r ve l ünsüzlerinden önce görülen ünlü türemesi bütün Anadolu ağızlarında az çok görülmektedir. Orta ve Batı Anadolu'da daha yaygın bir eğilimken, bölgemizde, yerli Türkmen ağızlarında sık kullanılır. Ünlü türemeleri ortaya çıkış şekilleri, kelime içindeki yerleri ve türeme nedenleri bakımından şöyle değerlendirilebilir:

2.10.1. Kelime Başında Ünlü Türemesi

Türkçede yansıma sözcükler dışında r ve l ünsüzleri kelime başında bulunmaz. Yöre ağızlarına başka dillerden girmiş olan bu tür kelimelerin başına ı, i, u, ü ünlülerinden birinin getirildiği görülmektedir. Bu ünlü türemesi daha çok Orta Anadolu ağızlarının bir özelliğidir. Doğu Anadolu ağızlarında (özellikle Orta Anadolu ile sınır olan geçiş bölgelerinde), daha seyrek olarak bu tür kelime başı ünlü türemesinin, kesinleşmemiş, örnekleriyle karşılaşılır.

2.10.1.1. i Ünlüsü

Genellikle asli ilk hecesi düz-geniş ünlülü olan s, r ve l ile başlamış alınma kelimelerin başında türemektedir.

Erzurum: ısıtma (asli biçimi korunmuş), isdol (masa), istikan (bardak);²⁰⁷³
Kars, Ardahan, Iğdır: iras, i azım, irevan, ireyhan, irehem, irahat;²⁰⁷⁴ **Elazığ:** irehmed (72-XI-3), irecep (74-XI-37), ilazım (L-112), irast (XXIII-65);²⁰⁷⁵ **Tunceli:** iresmi “resmi” (I-29), ilif “lif” (I-178), irahmet “rahmet” (II-41), irafa “rafa” (XX-18), ireçberlik “rençberlik” (XXI-12);²⁰⁷⁶ **Van:** isicah 2-21);²⁰⁷⁷ **Erzincan:** irica (3.3-3), ilazım (2.5-44), irecep (2.9-29), irazi (1.7-11), ireşber (6.1.-1), irehmetlig (1.13-3);²⁰⁷⁸ **Muş:** irafa “rafa” (XXIII-13);²⁰⁷⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ireçberlig (33-12);²⁰⁸⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** irazılığım (28-21), irehmet (27-1), irasgaldi (35-26), ireşberlik (49-16);²⁰⁸¹ **Artvin-Ardanuç:** isitma;²⁰⁸² **Ağrı:** ilimon, ilazım, inamaz.²⁰⁸³

2.10.1.2. ı Ünlüsü

Ön sesinde r ve l olan kelimelerin başında kalınlık-incelik uyumuna göre bazen ı sesi gelir.

²⁰⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 144.

²⁰⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 97’de ünlü türemelerinin Hanak Türkmenleri ağzında her zaman, diğer Kars ağızlarında ise bazen oluştuğunu belirtir.

²⁰⁷⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 72; BURAN, a. g. e., 47.

²⁰⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 90.

²⁰⁷⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²⁰⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 70.

²⁰⁷⁹ ÖZMEN, a. g. e., 47.

²⁰⁸⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 53.

²⁰⁸¹ ACAR, a. g. e., 52.

²⁰⁸² ÖZKAN, a. g. e., 13.

²⁰⁸³ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Erzurum: ırza (rıza);²⁰⁸⁴ **Tunceli:** ırızı “razi” (II-226);²⁰⁸⁵ **Van:** ısıcağ (52-133);²⁰⁸⁶ **Erzincan:** ıradoyo (3.34-22), ırahı (3.33-55), ırızgını (2.3-20), ıramazan (5.24-38);²⁰⁸⁷

2.10.1.3. u Ünlüsü

Kalınlık-incelik uyumuna bağlı kalarak önseste türetilir. ‘Rus’ kelimesi bölge ağızlarında sürekli ‘urus’ biçimindedir.

Erzurum: urus, urum, urup, urba, urufban;²⁰⁸⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** urus (9-7), uruf (49-125);²⁰⁸⁹ **Elazığ:** urusu (XXVII-16);²⁰⁹⁰ **Bitlis:** urusyadan(V-4), urus (2-24);²⁰⁹¹ **Tunceli:** uruhumuz “ruhumuz” (II-62), urus “Rus” (XXIV-100);²⁰⁹² **Van:** urus (44-3), urusyanın (6-23);²⁰⁹³ **Erzincan:** urus (3.21-23), urusğat (1.7-15);²⁰⁹⁴ **Bingöl:** urusye (V-1); **Bingöl-Karhova:** urıs (X-A-47), urısy (VIII-1), urısın (VI-4);²⁰⁹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** urum (25-2), urus (25-33), uruba (63-21), urusun (34-50);²⁰⁹⁶ **Artvin-Ardanuç:** urus (II-24), urba;²⁰⁹⁷ **Ağrı:** urum, urus.²⁰⁹⁸

2.10.1.4. ü Ünlüsü

Ünlü uyumlarına bağlı olarak kelimenin yapısındaki ünlülere göre bazen önseste ü türemesi görülür.

Erzurum: ürüşan, ülüzgar;²⁰⁹⁹ **Tunceli:** ürüzgâr “rüzgâr” (I-112);²¹⁰⁰ **Van:** üryasında (33-81), ürya (33-22).²¹⁰¹ **Erzincan:** ürüya (3.33-50), ürüzger (5.4-3), ürus (4.10-7);²¹⁰²

2.10.2. İç Seste Ünlü Türemesi

Bazen Türkçe kelimelerde de görülmekle birlikte özellikle yabancı kelimelerde, kelime içinde bulunan iki ünsüz arasında bir ünlü türetilir. Kelime içinde ünlü türemesi genellikle farklı iki hece bünyesinde yan yana gelen iki ünsüz arasında meydana gelir. Bölgemiz için karakteristik olan bu iç ses türemesi Terekeme ağızlarında, çift ünsüzle biten Türkçe kelimelerin sonudaki iki ünsüz arasında da gerçekleşmektedir.

²⁰⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 144.

²⁰⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 90.

²⁰⁸⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²⁰⁸⁷ SAĞIR, a. g. e., 70.

²⁰⁸⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 143-144.

²⁰⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 97.

²⁰⁹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 72; BURAN, a. g. e., 47.

²⁰⁹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 39.

²⁰⁹² TOSUN, a. g. e., 90.

²⁰⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²⁰⁹⁴ SAĞIR, a. g. e., 70.

²⁰⁹⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 61; ÖZER, a. g. e., 57.

²⁰⁹⁶ ACAR, a. g. e., 52.

²⁰⁹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 13.

²⁰⁹⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

²⁰⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 143-144.

²¹⁰⁰ TOSUN, a. g. e., 91.

²¹⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²¹⁰² SAĞIR, a. g. e., 70.

Erzurum: afıyon, eşıya, lètire, medèrese, alaman, kıntorol, apartuman, üfüle-;²¹⁰³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sıçır r (1-85), hepisi (9-43), atiref (45-92), sıçıradi (49-38), titiredim (97-10), görühdüm (97-17);²¹⁰⁴ **Elazığ:** sıçır (122-XXIV-1) hapısını (204-LVII-13), inili (123-XXIV-13), almanıyada (XIV-8);²¹⁰⁵ **Tunceli:** hoPıladı “hopladı” (I-165), tiTırım “titiriyorum” (II-24), amasiye “Amasya” (XLI-8);²¹⁰⁶ **Van:** sıÇırer (50-63), titirir (39-5), hePisi (1-90), emice (22-35), alaman (3-84);²¹⁰⁷ **Erzincan:** alaman (1.21-40), radyo (1.21-26), amasiya (4.15-26), gamiyon (2.27-25), tırabızan (1.29-28);²¹⁰⁸ **Muş:** tavuşan “tavşan” (LVI-89);²¹⁰⁹ **Bingöl:** elamanca (II-A-98), alamanın (VIII-25), mavızere (I-A-113), solahanda (I-A-16), amice (X-B-58);²¹¹⁰ **Urfa:** kırıhıma (33-165), alamanların (2-60), apartıman (18-60);²¹¹¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alaman (9-87), şehir (13-176), fasılıyâ (22-23), kıral (4-28), tırağtör (26-11);²¹¹² **Gümüşhane, Bayburt:** tiyezemi (59-65), etiraf (53-6), elicekdan (49-7), metire (32-78), tırabuzon (32-82);²¹¹³ **Artvin-Ardanuç:** yalağuz (VI-37), emica, alamanya.²¹¹⁴

Yabancı kökenli emr, ömr, şükr gibi kelimelerin Türkçede emir, ömür, şükür şeklinde kullanıldığını ve ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, emri, ömrü, şükrü şekline girdiklerini biliyoruz. Bu durum Batı Türkçesi ve ağızları için ortaktır.²¹¹⁵ Yöremiz ağızlarında bu kelimelere ünlülü bir ek geldiğinde vurgusuz orta hece ünlüsünün korunduğu görülür. Aynı zamanda ölçünlü dilde bazı Türkçe kelimelerde düşen vurgusuz orta hece ünlüsünün korunduğu da görülmektedir. Alınma kelimelerde çift ünsüz başta ya da sonda bulunabilmektedir. Bu tür çift ünsüz taşıyan alınma kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi oluşmaktadır.

Erzurum: bokus, alarım (alarm), löküs, şeyih, filim;²¹¹⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** huşum, nâğıl, pulan, yalı ız;²¹¹⁷ **Elazığ:** buyurun (113-XIX-22), tıraş (74-IX-1), pilan 8199-LIV-29), ğıral (199-LIV-29), tıra (XIV-8);²¹¹⁸ **Tunceli:** şükürü “şükrü” (II-44);²¹¹⁹ **Van:** tıra (1-22), alarım (52-167), filim (20-131), teyep (teyp) (48-162);²¹²⁰ **Erzincan:** direkdör (2.3-18), kırom (5.5-22), ıradoyo (1.21-25), tıra

²¹⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 145-147.

²¹⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 97-98.

²¹⁰⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 73; BURAN, a. g. e., 47.

²¹⁰⁶ TOSUN, a. g. e., 91.

²¹⁰⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

²¹⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 71.

²¹⁰⁹ ÖZMEN, a. g. e., 47.

²¹¹⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 61; ÖZER, a. g. e., 58.

²¹¹¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 37.

²¹¹² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 54.

²¹¹³ ACAR, a. g. e., 52.

²¹¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 13-14.

²¹¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 98.

²¹¹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 145-146.

²¹¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 98.

²¹¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 73; BURAN, a. g. e., 47.

²¹¹⁹ TOSUN, a. g. e., 91. Bölgede yaptığımız sözlü soruşturmalarda emirin, omırım, ömürüm örnekleri ile de karşılaştık.

²¹²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 42.

(1.12-48);²¹²¹ **Bitlis:** tırahtor (7-69), ekisler (2-147), ğuruba (7-75);²¹²² **Bingöl-Karlıova:** kıral (X-A-4), pılan (I-A-31), kıriz (II-B-39), filımdır (I-A-4), defin (II-B-25);²¹²³ **Urfa:** ğıram (23-50), pıravıya (21-65), kıral (28-1), kıredi (27-25), defin (6-10);²¹²⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kıral (4-28), tırahtör (26-11), ğasıl (ĝasıl) (22-27);²¹²⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** sêyêr (seyr) (55-39);²¹²⁶ **Artvin-Ardanuç:** buluz, bokus, löküs, tirabizon.²¹²⁷

2.10.3. Son Seste Ünlü Türemesi

2.10.3.1. -i Türemesi

Sonu y ve g ile biten bazı kelimelerde y'den sonra bazen bir i sesinin türediği görülür.

Erzurum: ağabegi (ağabey), güvegi (güvey), eveli (evvel);²¹²⁸ **Elazığ:** eveli (evvel);²¹²⁹ **Tunceli:** ğolayı “kolay” (XXIV-29), alayı “alay” (XL-279), serayı “saray” (XLII-101);²¹³⁰ **Erzincan:** yüzü_yirmi yedi (yüz yirmi yedi) (2.7-38);²¹³¹ **Artvin-Ardanuç:** eveli, hemi, alavi (alev), o gecasi, o günü, o senesi.²¹³²

2.10.3.2. -e Türemesi

i fiilinin gerundium şeklinde olan -ken ekinin sonunda bazen bir e türemektedir. Daha çok Güney Anadolu ağızlarında rastlanan bu olay seyrek olarak inceleme bölgemizin güney ve doğu kesimlerinde de görülmektedir.

Erzurum: edrese (adres), egere, megere;²¹³³ **Elazığ:** ğoyacaĥkene (89-XIV-16), zetene (218-LXIII-24);²¹³⁴ **Tunceli:** dêrkene “derken” (XXIV-119).²¹³⁵

2.10.3.3. -a Türemesi

İsimlerin yalın halinde de bazen bir e, a sesinin türeyerek kullanıldığını görmekteyiz.

Tunceli: sabaa olur “sabah olur” (XVIII-4);²¹³⁶ **Urfa:** zatana (12-30), kıdara (18-50), inşa‘a (3-230);²¹³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** egera (39-45), buğadara (63-181).²¹³⁸

²¹²¹ SAĞIR, a. g. e., 71-72.

²¹²² GÖNEN, a. g. e., 39.

²¹²³ ÖZER, a. g. e., 57-58.

²¹²⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 37.

²¹²⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 52.

²¹²⁶ ACAR, a. g. e., 52.

²¹²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 14.

²¹²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 147.

²¹²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 73.

²¹³⁰ TOSUN, a. g. e., 91.

²¹³¹ SAĞIR, a. g. e., 72.

²¹³² ÖZKAN, a. g. e., 14.

²¹³³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 147.

²¹³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 73.

²¹³⁵ TOSUN, a. g. e., 91.

2.10.3.4. -ı / -i / -e / -a Türemesi

Bazı kelimelerin sonunda da bazen bir ünlü türemektedir. Bölgemiz ağızlarında ölçünlü Türkçeden farklı olarak birkaç sözcükte, sözcüğe farklı fonksiyonlar yüklemek amacıyla bazı ünlülerin getirildiği görülmektedir. Bu durum yanlış kullanımdan kaynaklanıyor olabilir.

Kars: hemi ; ²¹³⁹ **Tunceli:** hemi de “hem de”, heyvana “eyvan”, hePPi “hep”; **Van:** o senesi < o yıl (7-34), dördöncü günü < dördüncü gün (7-42), allah içine (1-60), o günü < o gün (50-67); ²¹⁴⁰ **Elazığ:** hamı (hem) (XXVII-16); ²¹⁴¹ **Bingöl-Karlıova:** keremê kolağası (kolağası Kerem) (X-A-214), derkeni (X-B-1); ²¹⁴² **Gümüşhane,** **Bayburt:** hemi (4-5). ²¹⁴³

2.11. ÜNSÜZLER²¹⁴⁴

Türkiye Türkçesi yazı dili ile bölgemiz ağızlarında ortak olan ve aynı işaretlerle belirtilmiş ünsüzleri şöyle sınıflandırabiliriz:

2.11.1. Patlamalı Ünsüzler:

2.11.1.1. /p/ Ünsüzü: Ötümsüz, patlamalı, çift-dudak ünsüzüdür. Bölgemiz verli ağızlarında sözcük içinde ve sonunda yaygın olarak p-b arası yarı ötümlü /P/ sesine dönüşür.

2.11.1.2. /b/ Ünsüzü: Ötümlü, patlamalı, çift-dudak ünsüzüdür. Bölgemiz ağızlarında özellikle sözcük içinde /v/ sesine dönüşmektedir. Oğuzcanın bir özelliği olan bu değişmeyi bölgemiz ağızları ödünç sözcükleri de kapsayacak şekilde ileri götürerek yaygınlaştırmıştır.

2.11.1.3. /t/ Ünsüzü: Ötümsüz, patlamalı, dişardı ünsüzüdür. Doğu Anadolu ağızlarında sözcük başında, içinde ve sonunda yaygın olarak yarı ötümlüleşir ve /T/ sesine dönüşür.

2.11.1.4. /d/ Ünsüzü: Ötümlü, patlamalı, dişardı ünsüzüdür. Bölge ağızlarında ötümsüz ünsüzlerden sonra gelen eklerin başında uyumsuzdur.

2.11.1.5. /k/ Ünsüzü: Ötümsüz, patlamalı, damak ünsüzüdür. Ölçünlü dilde, boğumlanma yeri az çok değişmiş anlam ayırt edici üç varyantı bulunmaktadır. Üçü için de aynı işaret kullanılmaktadır. Bölgemiz ağızlarında bu sesin daha da çeşitlendiği görülür. Bu işaret çalışmamızda sadece ince ünlülerle hece kuran ön damaklı ötümsüz /k/ için kullanılmıştır.

²¹³⁶ TOSUN, a. g. e., 92.

²¹³⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 37.

²¹³⁸ ACAR, a. g. e., 53.

²¹³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 98.

²¹⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 92.

²¹⁴¹ BURAN, a. g. e., 47.

²¹⁴² ÖZER, a. g. e., 58.

²¹⁴³ ACAR, a. g. e., 53.

²¹⁴⁴ SAĞIR, Mukim, “Anadolu Ağızlarında Ünsüzler”, *TDAY-B*, Ankara 1997 391-409.

2.11.1.6. /g/ Ünsüzü: Ötümlü, patlamalı, damak ünsüzüdür. Bu işaret ölçünlü dilde böğumlanma yerleri farklı, anlam ayırt edici üç ayrı fonemin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bölgemiz ağızlarında ise sadece ince ünlüler yanında bulunan ön damaklı /g/yi karşılamaktadır.

Öz Türkçe sözcüklerde kullanılan /k/ ve /g/ ünsüzleri ünlü uyumuna göre, ön ünlülerle sert damakta, art ünlülerle yumuşak damakta böğumlanırken, bu ünsüzlerin alınma sözcüklerde dilimize girmiş, kalın ünlülerle hece kuran önlü biçimleri de vardır. Ötümsüz, patlamalı, uyumsal, damak önü ünsüzü /k/ ve ötümlü, patlamalı, uyumsal, damak önü ünsüzü /g/nin ayrımı, yabancı sözcüklerin zorladığı sesbirimsel bir ayrımdır. Kimilerinin konuşmalarında bu ayrım düzlenerek art k sesine dönüşmektedir (İmer 1995). Uyumsal denmesinin nedeni hecelerindeki ünlüleri öne doğru çekmelerindendir: kâr-kar, kâm-kam, kâğıt, kâse, kâtip; gâvur, gâh, rüzgâr, yadigâr.²¹⁴⁵ Türkçede, aslında ünsüzler üzerinde belirleyici olan ünlülerken, bu tür ödünç sözcüklerde, geldikleri dilin bir özelliği olarak, bu iki ünsüzün ünlüleri belirledikleri görülmektedir.

Bu ünsüzler Doğu Anadolu Azeri ve Türkmen ağızlarında ayrımsal niteliklerini korurken, yerli ağızlarda, Türkçenin ses yapısına uygun bir şekilde çoğunlukla düzlenerek artlı /k/ ve /g/ seslerine dönüşürler. Bu durum bölge ağızlarının iki alt ana ağız grubuna ayrılmasında bir kıstas niteliği taşımaktadır.

2.11.1.7. /ʔ/ Ünsüzü: Ötümsüz, patlamalı, gırtlak ünsüzüdür. “/ʔ/ sesi ses tellerini bitştirerek ses yolunu bir an için kapatıp sonra birden açarak çıkarılır. Bu sesin ötümlü bir karşılığı yoktur. Fakat çıkış yeri açısından /k-t-p/ ile, çıkış biçimi açısından /h/ ve /ğ/ ile karşıt olduğu ileri sürülebilir. Kök-ek geçişleri dışında bir ünsüzlük gerektiği yerde /ʔ/ seçilir. kat-at, kas-as, kan-an, kel-el, kip-ip, kör-ör, koy-oy, kara-ara, kayır-ayır, kalay-alay, han-an, hey-ey, hat-at-kat, hem-em-kem, halıcı-alıcı-kalıcı, halay-alay-kalay. Ayın harfi yerine de Türkçede bu ses kullanılır. Türkçede harfsizlik bu sese özgü bir durumdur.”²¹⁴⁶ Doğu Anadolu Ağızlarının orta ve güney yöreleri yerli ağızlarında Arapçanın etkisiyle çok sık görülen bu ünsüzlük biçimi ayınla karşılanmaktadır. Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda da bu ses ayın işareti ile gösterilmiştir.

Bütün patlamalı ünsüzler düzlük-yuvarlaklık uyumundan etkilenirler. Düz ünlülerden önce ve sonra düz, yuvarlak ünlülerden önce ve sonra yuvarlak olurlar. Bu, dudaksızlaşma denen çevresel bir özelliktir. Eskiden uzun ünlü içeren (at-a:t > ad, ot-o:t > od) tek heceli birkaç örnek (Tekin 1975) dışında bugün artık ötümlü patlamalılar ölçünlü dilde sözcük sonunda bulunmamakla birlikte²¹⁴⁷, bölgemiz ağızlarında, sözcük sonunda, ötümlü-patlamalı ünsüzlerle karşılaşılmaktadır.

2.11.2. Patlamalı-Sızmalı Ünsüzler:

2.11.2.1. /ç/ Ünsüzü: Ötümsüz, patlamalı-sızmalı, diş seti-damak önü ünsüzüdür. Konuşma dilinde t’den ve l’den önce ş olur: açtı-aştı, güçlü-güşlü.²¹⁴⁸ Bölgemiz ağızlarında bu değişim karakteristik, yaygın bir özellik olarak

²¹⁴⁵ DEMİRCAN, a. g. e., 46.

²¹⁴⁶ DEMİRCAN, a. g. e., 46-47.

²¹⁴⁷ DEMİRCAN, a. g. e., 48.

²¹⁴⁸ DEMİRCAN, a. g. e., 49.

görülmektedir. Ayrıca sözcük içinde ve sonunda Doğu Anadolu ağızlarında yarı ya da tam ötümlüleşmektedir.

2.11.2.2. /c/ Ünsüzü: Ötümlü, patlamalı-sızmalı, diş seti-damak önü ünsüzüdür. Bölge ağızlarında bazen ötümlü ünsüzden sonra ötümlü, ötümlü ünsüzden sonra ötümsüz biçimi gelerek uyumsuz davranmaktadır.

2.11.3. Sızmalı Ünsüzler:

2.11.3.1. /f/ Ünsüzü: Ötümsüz, sızmalı, alt dudak-üst diş ünsüzüdür. Bölgemiz ağızlarında bazen f-v arası /F/ ünsüzüne dönüşerek yarı ötümlüleşmektedir.

2.11.3.2. /v/ Ünsüzü: Ötümlü, sızmalı, alt dudak-üst diş ünsüzüdür. Bu ünsüzün bölgemiz ağızlarında kullanılan çift dudakta boğumlanan biçimine ölçünlü dilde de rastlanmaktadır. /v/ ünsüzü düz ünlülerle kullanıldığında üst dişler alt dudağın iç yanına değer, yuvarlak ünlülerle kullanıldığında ise değmez, bir çift-dudak yarı ünlüsü (w) gibi çıkarılır. Buna göre Türkçede /v/ sesbiriminin /v/ ve /w/ olarak iki çevresel üyesi bulunsu da²¹⁴⁹ ölçünlü dilde ikisi de aynı işaretle gösterilmektedir.

2.11.3.3. /s/ Ünsüzü: Ötümsüz, sızmalı, dil ucu-diş seti ünsüzüdür. Bölgemiz Azeri e Terekeme ağızlarında benzeştirme etkisi göstermesi, yerli ağızlarda ise ş'den sonra düşme eğiliminde olması karakteristiktir.

2.11.3.4. /z/ Ünsüzü: Ötümlü, sızmalı, dil ucu-diş seti ünsüzüdür. /s/ ünsüzünün ötümlü karşılığı olarak, Doğu Anadolu ağızlarında, benzeşme yoluyla s'ye dönüştüğü görülür.

2.11.3.5. /ş/ Ünsüzü: Ötümsüz, sızmalı, dil önü-sert damak ünsüzüdür. Bölge ağızlarında sözcük sonunda ç > ş değişmesiyle ortaya çıkmış ş'ler yaygındır.

2.11.3.6. /j/ Ünsüzü: Ötümlü, sızmalı, dil önü-sert damak ünsüzüdür. /j/ ünsüzü Fransızca ve Farsçadan alınmış sözcüklerle Türkçeye girmiş ve Türkçe ses düzenindeki bir boşluğu doldurmuş görünmektedir. /ş/ sesbiriminin çevresel bir üyesi olarak ağızlarda kullanılmaktadır.²¹⁵⁰ Bölgemiz ağızlarında da bu sesin hem ş, hem de ç'den dönüşmüş örneklerine rastlanmaktadır.

2.11.3.7. /h/ Ünsüzü: Ötümsüz, sızmalı / kayıcı, gırtlak (sesi) ünsüzüdür. Bölgemiz ağızlarında sözcük başlarında ve sözcük içinde iki ünlü arasında bazen türeme ile ortaya çıkmakta, sözcük başında çoğunlukla hırıltılı h ünsüzüne dönüşmekte, sözcük içinde sıklıkla nefeslileşmekte (h), bazen de düşmektedir. Bu nedenle de /h/ ünsüzünün bölge ağızlarında üç çevresel değişkesi bulunmaktadır ve her biri farklı bir işaretle gösterilmektedir.

Sızmalı ünsüzlerin tümü sözcük başında, içinde ve sonunda bulunabilir ve bütün sızmalı ünsüzler ünlü uyumunun dudak özelliklerini taşırlar.²¹⁵¹

²¹⁴⁹ DEMİRCAN, a. g. e., 51-52.

²¹⁵⁰ DEMİRCAN, a. g. e., 50.

²¹⁵¹ DEMİRCAN, a. g. e., 51.

2.11.4. Yan (Akıcı) Ünsüzler:

2.11.4.1. /l/ Ünsüzü: Ötümlü, yan, dil ucu-diş seti (akıcı sesi) ünsüzüdür. Türkçede ince ünlülerle kullanılan ince /l/ ve kalın ünlülerle kullanılan kalın /l/ gibi iki üyesi bulunmaktadır.²¹⁵² Bunlardan başka, Türkçeye yabancı sözcüklerle girmiş ötümlü, dil önü-sert damak, uyumsuz, yan ünsüzü (akıcı sesi) /l/ de uyumsal olmadığından dolayı kalın ünlülerle birlikte ölçünlü dilde kullanılmaktadır. Bölgemiz yerli ağızlarında bu ünsüzün tamamen kalın l'ye dönüşerek uyumlulaştığı görülmektedir.

/l/ sesleri ötümsüz ünsüzlerden önce ve sözcük sonunda son yarı sürelerinde, ötümsüz ünsüzlerden sonra ise ilk yarı sürelerinde ötümsüzleşirler, buna yarı ötümsüzleşme denir. cilt, cılık, kalk, kalp, dil, dal, del, pelte, şilte, patla, çatla, kütle. /n/den sonra /n/ye dönüşebilirler. onluk > onnuk, binlik > binnik, yanlış > yannış, önlük > önnük.²¹⁵³ Bu dönüşüm bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında oldukça yaygındır.

Doğu Anadolu ağızlarında özellikle de Yerli alt ağız grubunda kalın ünlülerle kullanılan ince l'ye rastlanmaz. /l/ her zaman ince ünlüler yanında ince, kalın ünlüler yanında kalındır: gol, rol, Cemal, hala vb.

2.11.5. Çarpmalı (Akıcı) Ünsüzler:

2.11.5.1. /r/ Ünsüzü: Ötümlü, çarpmalı, dil ucu-diş seti (akıcı sesi) ünsüzüdür. /r/ sesbiriminin iki genel üyesi vardır. Birisi sözcük başı ve ortasında kullanılan çarpmalı /r/, diğeri ise sözcük sonunda kullanılan sızmalı ve ötümsüz /r/ dir. Bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında daha yaygın olmak üzere, iki /r/ ünsüzü arasında kalan dar ünlü düşme eğilimi göstermektedir.

2.11.6. Geniz Ünsüzleri:

2.11.6.1. /m/ Ünsüzü: Ötümlü, çift dudak, geniz ünsüzüdür. Bölgemiz ağızlarında bir kısmı sözcük başında b > m değişmesiyle ortaya çıkmaktadır.

2.11.6.2. /n/ Ünsüzü: Ötümlü, dil ucu-diş seti, geniz ünsüzüdür. Eski Türkçede üç farklı biçimi bulunan bu ünsüzün, diğeri iki değişkesi (ŋ ve) ölçünlü dilde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da /n/ye dönüşmüştür. /ŋ/ ve / / Azeri ve Terekeme ağızlarında seyrek olarak görülmekte ya da ölçünlü dilden farklı olarak başka seslere dönüşmekte veya düşmektedir.

2.11.7. Yarı Ünlüler / Ünsüzler, Kayıcılar:

Sesler, ünlü ve ünsüz diye sınıflandırıldığında, bir ünlü gibi çıkarılıp da bir ünsüz gibi, ancak hecenin yanlarında bulunabilen seslere yarı ünlü denir. Bunlar, hece başında ünlüden önce, hece ortasında ise ünlüden sonra çıkarılan birer kayıcı sestir. Hece başında yuvarlak ünlülerle kullanılan /w/ yarı ünlüsü /v/ sesbiriminin bir

²¹⁵² DEMİRCAN, a. g. e., 52.

²¹⁵³ DEMİRCAN, a. g. e., 52-53.

üyesidir. /ğ/ ise /k/ ile olan tarihsel ilişkisinden dolayı bir tartışma konusudur. /l/ ve /r/ ünsüzleri bir ünlü gibi çıkar, fakat hece başında ya da bitişinde yer alır. Bu nedenle akıcı olarak adlandırılırlar. /w, y, h, ğ/ sesleri ise hece başında ünsüzlük işlevini üstlenirler, hece ortasında da ünlüye katılarak çekirdekte yer alırlar. Kayan ünlü oluşturan bu seslere kayıcı denir.²¹⁵⁴

2.11.7.1. /y/ Sesi: Dil önü-sert damak yarı ünlüsü / kayıcı sesidir. Sözcük sonunda yarı ötümsüzleşir. Hece başında bir yarı ünlü, hece sonunda bir kayıcı işleviyle kullanılır. Bölgemiz ağızlarında yarı ünlülük özelliğinden dolayı düşmeye eğilimli olan bu ses çoğunlukla yanında bulunan düz-dar ünlüyü düşürür, bazen yanında bir /i/ türediği de olur.

2.11.7.2. /w/ Sesi: Çift dudak yarı ünlüsü / kayıcı sesidir. Hece başında bir yarı ünlü, sonda ise bir kayıcı ünsüz (öw, ow) olarak, kayan ünlülerin bir parçasıdır. Bölgemiz ağızlarında ünsüz özelliği ön plana çıkmış olarak daha yaygın bir kullanımı vardır.

2.11.7.3. /ğ/ Sesi: Dil ardı, yumuşak damak yarı ünlüsü, kayıcı sesidir. Türkçede kelime başında bulunmaz. Bu sesin akıcı ya da kayıcı olarak kesin sınıflandırılması için ölçüm gerekmektedir. İşlev olarak kayıcılara benzemektedir. Genellikle patlamalı /k/ karşıtı olarak alınmaktadır. Sözcük başında bulunmayan bu ses bugün ölçünlü dilde artık hece sonunda ünlüye eklenen bir süre, sözcük içi hece başlarında ünsüz olarak bulunmakta, hece yapılanmasına bağlı olarak ikiyüzlü bir ses birimine dönüşmektedir. Hece sonunda ünlü, hece başında ünsüz olmaktadır. Değişim ise k > g > ğ biçimindedir. tag > dağ biçimindeki ötümlüleşmede /ğ/ sesi, parça olma dışında tüm özelliklerini yitirerek önceki ünlüye süre olarak katılır. Eğer heceleme bu katılımı önlerse ünlü kısalmır. Hece yapısı değişmediğinde ünlü uzunluğu devam etmektedir. dağ, bağ, yağ, doğ, tığ; bağlı, dağda, yağcı, doğru; doğu, dağa, yağın,²¹⁵⁵ vb.

Bölgemiz ağızlarında bu ses daha baskın söylenmekte ve daha net duyulabilen bir özellik sergilemektedir. Duyulma oranı daha yüksek olduğundan ancak tamamen düştüğünde ünlü uzamasına neden olabilmektedir. Yaygın olarak düşmesi ve yanındaki ünlüyü uzatması diğer Anadolu ağızlarında görülen karakteristik bir özelliktir.

2.11.7.4. /h/ Sesi: Ötümsüz, gırtlak, kayıcı ünsüzüdür. Ünlülerden sadece ötümsüz olmakla ayrılır. Kayıcı bir ses olarak parça özelliğiyle önceki ünlüye katılabilir: rahmet > ra:met.²¹⁵⁶ Bölgemiz ağızlarında bazı durumlarda bu özelliğini korurken bazen /h/ ve /ħ/ biçiminde değişerek ünsüz olma özelliğinin ön plana çıktığı görülür.

2.11.8. Bölgemiz Ağızlarındaki Ünsüzlerin Tablosu

b	: normal b	b

²¹⁵⁴ DEMİRCAN, a. g. e., 54-55.

²¹⁵⁵ DEMİRCAN, a. g. e., 48-49.

²¹⁵⁶ DEMİRCAN, a. g. e., 55.

b	: b-v arası ünsüz	β
c	: Normal c	ɟ
ć	: Daha önde boğumlanan, yarı sızıcı c	
ç	: Normal ç	tʃ
Ç	: Yarı tonlu (c-ç arası) ünsüz	tʃ̥
č	: Daha önde telaffuz edilen yarı sızıcı ç	
d	: Normal d	d
f	: Normal f	f
F	: Yarı tonlu (f-v arası) ünsüz	f̥
g	: Tonlu, ön damak g'si	ɟ
ġ	: Tonlu, orta damak g'si	g(tonlu, art damak)
ǵ	: Kalın ünlülerle hece kuran ön damak g'si	ɟ̞
ğ	: İnce ünlülerle kullanılan yumuşak g	ɣ
ḡ	: Kalın ünlülerle kullanılan daha baskın söylenen boğaz ünsüzü	ɣ̞
h	: Normal h	h
ħ	: Hırıltılı h	x
ḥ	: Nefesli h	ħ
ɦ	: Ön damaklı (ince ünlülerle hece kuran) hırıltılı h	ɦ
J	: Normal j	ʒ
k	: Ön damaklı normal k	c
Ķ	: Kalın ünlülerle hece kuran ön damaklı k	c̞
K	: Yarı tonlu, ön damak (k-g arası) k ünsüzü	ç
Ḳ	: Yarı tonlu, art damak (k-ğ arası) k ünsüzü	
ķ	: Tonsuz, orta damak k'si	k
ḵ	: Yarı tonlu, arka damak (k-ḡ arası) k ünsüzü	
l	: Normal l	l

İ	: Kalın ünlülerle hece kuran ince l	ı
m	: Normal m	m
n	: Normal n	n
	: Orta damaklı geniz ünsüzü	ɳ ɶ
p	: Normal p	p
P	: Yarı tonlu (p-b arası) ünsüz	p̥
r	: Normal r	r
s	: Normal s	s
S	: Yarı tonlu (s-z arası) ünsüz	s̥
ş	: Normal ş	ʃ
Ş	: Yarı tonlu (ş-j arası) ünsüz	ʃ̥
v	: Normal v	v
w	: Çift dudak v'si	w
y	: Normal y	j
z	: Normal z	z

2.11.9. Yazı Dilinde Bulunmayan Ünsüzler:

İnceleme bölgemizde Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan 21 temel ünsüzün dışında bunlardan az çok farklılaşarak ortaya çıkmış çeşitli ünsüzler bulunmaktadır. Bunların bazıları alfabemizde bulunmayan ünsüzler olmakla birlikte (ɣ, ɟ), birçoğu alfabedeki iki ünsüz arasında yer alan ara ünsüzlerdir. Bölgemiz ağlarında ortak olan, fakat ölçünlü dilde bulunmayan bu ünsüzler çalışmamızda *b*, *ć*, *Ç*, *ć*, *F*, *ġ*, *ğ*, *h*, *ħ*, *h̃*, *Ķ*, *K*, *Ḳ*, *k*, *ḵ*, *ŋ*, *P*, *S*, *Ṣ*, *T*, *ṭ*, *w*, *yh*, *ɣ* sembolleri ile gösterilmiştir.

Ünsüzler boğumlanma yerine (place of articulation) ve boğumlanma tarzına (manner of articulation) göre değerlendirilir. Boğumlanma yerine göre dikey, boğumlanma tarzına göre ise yatay sınıflandırma yapılır. Ünsüzlerin ötümlü ve ötümsüz diye sınıflandırılması da söylenişte boğumlanmanın tarzına göre yapılmaktadır. Seslendirme sırasında organların basıncı ve sesin titreşim gücü dikkate alındığında seslerin ötümlü ve ötümsüz olarak farklılık gösterdikleri deneysel sesbilimce ortaya konmuştur. Buna göre bölgemiz ağlarında olup da yazı dilinde bulunmayan ünsüzleri şu şekilde değerlendirebiliriz:

2.11.9.1. /b/ Ünsüzü²¹⁵⁷: Ötümlü, yarı sızıcı, çift dudak ünsüzüdür. Bölgenin bazı yörelerinde seyrek olarak görülen bu ses b-v arasında bir yere sahiptir. Ercilasun'a göre Kars Terekeme ağızlarında, kelime içinde görülen b > v değişmesinin kelime başına kadar sokulması sonucu ortaya çıkmış, büyük ihtimalle Divanü Lugat-it Türk'te kullanılan ve b ile v arasında bir merhalede bulunan ew, saw, suw gibi kelimelerdeki w ünsüzü ile aynıdır²¹⁵⁸

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
b	b	Ercilasun, Küçükler, Özer
	v	Buran
	ú	Özçelik-Boz

2.11.9.2. /c/ Ünsüzü²¹⁵⁹: Diş eti ile öndamak arasındaki dar bölgede boğumlanan c-j arası ünsüzdür²¹⁶⁰. Bu yarı tonlu/sızıcı j ünsüzü ağızlarda seyrek görülmekle birlikte Türkoloji çalışmalarında çokça yer almaktadır. Kütahya ve Yöresi Ağızlarında sadece bir örneği tespit edilmiştir.²¹⁶¹ Doğu Anadolu Bölgesinin genelinde içinde j sesi bulunan yabancı kökenli sözcüklerde j > c değişmesi söz konusudur. Bu değişimin tamamlanmadığı ve j'nin c'ye dönüştüğü örneklerle de rastlanmaktadır. Ayrıca c ve ç sesinden dönüşümle de yarı sızıcı olan bu ses ortaya çıkmaktadır. Bölgemiz Yerli ağızlarında ç-j ve c-j değişmelerinin henüz tamamlanmamış biçimi olarak yaygındır. Azeri ağızlarında çoğunlukla j'ye dönüşüm tamamlanmış olduğundan, aynı örneklerde bu ünsüz nadir olarak görülmekte, Türkmen ağızlarında ise c ve ç kendisini muhafaza etmektedir. ERCİLASUN bu sembolü kalın ünlüler yanındaki öne kaymış ince c olarak vermiştir (öldürecahlar).²¹⁶²

Bu Çalışmada	Diğer Çalışmalarda	

²¹⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 101-102; BURAN, a. g. e., 48; KÜÇÜKER, a. g. e., 62'de baḥam, çabış, diḥar, Kaḫıl; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 58'de bileḫar, aḫdazımızı, dolaḫıdır, kaḫak (kabak); ÖZER, a. g. e., 61'de eḫet, pezeḫek, siḫil.

²¹⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 101-102.

²¹⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 101; GEMALMAZ, a. g. e., 69'da normal c'den farklı, dişlerarası c olarak, c işareti ile gösterdiği ses bizim yukarıda gösterdiğimiz ses değil, Kuzeydoğu ağızlarında yaygın olan, öne kaymış, biraz z'ye yaklaşan bir ünsüzdür; KARAHAN, a. g. e., VII; DEMİR, a. g. e., 78'de aḫ, geḫ, üḫ, saçlarında; TOSUN, a. g. e., 93'te ambalaḫ, geḫ, meḫburu; TOK, a. g. e., 63'te yarı sürekli, j-ş arası bir ünsüz olduğu söylenen bu ünsüzün, verilen örneklerle bakılırsa j-c arası bir ünsüz olma ihtimali daha yüksektir: Jandırma, deterJandan, meJmur; GÖKÇUR, a. g. e., 50'de tunC.

²¹⁶⁰ GÜLSEREN, a. g. e., 71.

²¹⁶¹ GÜLENSOY, a. g. e., 51 (krş. candırma).

²¹⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 101; NURİ, a. g. e., 66'da c işareti c-z arası bir ünsüz olarak göstermiştir. Verdiği örneklerin bolluğuna bakılırsa c sesi Erbil ve Amirli ağızlarında genellikle bu ara ünsüze dönüşmektedir: ācī, bācīm, cūvan, munca vb.

Kullanılan Simge	Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ć	ć	Karahan,
	ç	Ercilasun, Demir
	ć	Tosun
	j	Tok
	c	Gökçur

2.11.9.3. /Ç/ Ünsüzü²¹⁶³: Ağız boşluğunda tonlu diş eti ünsüzü “c” ile tonsuz diş eti ünsüzü “ç” arasında bir ünsüz olup ç ünsüzüne oranla patlaklığını hafifçe kaybetmiş ç ünsüzünden daha yumuşak bir ünsüzdür. Bir bakıma c ile başlayıp ç ile tamamlanmaktadır²¹⁶⁴. Yarı tonlu²¹⁶⁵, c-ç arası bir sestir. Bölgemiz Yerli ağızlarında yaygın örnekleri vardır. Bu ünsüzü, GÜLENSOY, yarı tonlu bir ünsüz, Mukim Sağır ise boğumlanma noktası gittikçe zorlanan yarı-yuvarlak bir ünsüz olarak tanımlar²¹⁶⁶. Genellikle kelime içinde ç’nin yarı ötümlüleşmesiyle ortaya çıkar: gaÇ, göÇÇük, boğÇeler, parÇa.²¹⁶⁷

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
Ç	Ç	Buran, Demir, Gökçur
	Ç	Sağır
	C /Ç	Buran-Oğraş
	C	Özer

2.11.9.4. /ç/ Ünsüzü²¹⁶⁸: ç ile ş arası, yarı sızıcı bu ünsüz patlayıcılıktan sızıcılığa doğru kaymaktadır²¹⁶⁹. Bölgemizde ç’den ş’ye yaygın bir ses değişmesi

²¹⁶³ BURAN, a. g. e., 48; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 75’te genÇ, Çocıhsız, kepCe, gırbanC; SAĞIR, a. g. e., 76’da hızmetçi, aşçı, atçı; DEMİR, a. g. e., 78’de keşifÇi, saÇ, taşÇi; ÖZER, a. g. e., 61’de Cizmeli, çocık, üC; GÖKÇUR, a. g. e., 43’te ÇınKo, Çıra, işÇi, aşÇi.

²¹⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 76.

²¹⁶⁵ GÜLENSOY, Tuncer-BURAN, Ahmet, “Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler”, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1992, 13.

²¹⁶⁶ GÜLENSOY-BURAN, a.g.e., 13.

²¹⁶⁷ TOSUN, a. g. e., 95.

²¹⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 69’da normal ç’den farklı olarak dişlerarası ç için kullandığı ve ç işareti ile gösterdiği ses, Kuzeydoğu ağızlarında yaygın olan bir ünsüzdür; KARAHAN, a. g. e., VII;

hâkim olmakla birlikte Orta Anadolu'ya sınır geçiş yörelerinde, bu yarı sızıcı ünsüzle sıkça karşılaşılmalıdır. ERCİLASUN bu işareti kalın ünlüler yanında ince söylenen (çakılır)²¹⁷⁰ (boğumlanma noktası öne kaymış) ç için kullanmıştır.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ç	ç	Karahan
	ç	Gemalmaz
	ç	Demir
	Ç	Tok
	Ş	Özer

2.11.9.5. /F/ Ünsüzü²¹⁷¹: f ünsüzü ile v ünsüzü arasında boğumlanan, yarı ötümlüleşmiş bir f ünsüzüdür. Tuncer GÜLENSOY ve Ahmet BURAN bu sesi “f-v arası, yarı tonlu f ünsüzü” olarak tanımlarlar.²¹⁷²

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
F	F	Buran, Buran-Oğraş, Küçükler, Demir, Tok, Özer, Eren, Gökçur
	f	Ercilasun
	v	Acar

DEMİR, a. g. e., 78'de kaç, geçdikden, hęc, kaç; TOK, a. g. e., 62'de içlerinde, babuÇ, güleÇ (güreş), geÇdik, gılıÇ, ardıÇ; ÖZER, a. g. e., 66'da üŞ, aŞti.

²¹⁶⁹ GÜLSEREN, a. g. e., 71.

²¹⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 105; NURİ, a. g. e., 66'da bu sembolü ç-s arası ünsüz için kullanmaktadır: āçırı, çöle, çuval, neççe vb.

²¹⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 101'de yeyif; BURAN, a. g. e., 48'de üsuF; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 75'te üsuF; ACAR, a. g. e., 56'da dayā (defa), tüyeg; ERTEN, a. g. e., 7'de seFer, etrav; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te tatFan; DEMİR, a. g. e., 78'de seFer, seFiyeye, sıFırdan, teFik; TOK, a. g. e., 63'te Furdular, alāFı, pēliFan, ğadiFe; ÖZER, a. g. e., 61'de şereF; EREN, a. g. e., 63'te saFaşa, haFdaya, taraFında, baĳlāFa; GÖKÇUR, a. g. e., 43'te bu ünsüzü, yanlışlıkla ötümlüleşmiş, yarı tonlu bir ünsüz (ötümlülük ve tonluluk aynı şey olduğundan yarı ötümlü ya da yarı tonlu denmesi gerekiyordu.) diye tanımlamıştır: heFTe, KüFTe, KeneFÇe.

²¹⁷² GÜLENSOY-BURAN, a. g. e., 13.

	ǰ	Erten

2.11.9.6. /ǰ/ Ünsüzü²¹⁷³: Yazı dilinde kullanılan yumuşak g sesinden ayrılan, ötümlü, sızıcı küçük dil ünsüzüdür. İnce ünlü sözçüklerde bile yumuşak ǰ sesinde olduğu gibi y sesine yaklaşmayan g olarak kalan bir ünsüzdür²¹⁷⁴. Azeri ağızlarında iki ince ünlü arasında kalan k ve g ünsüzleri y olurken Yerli ağızlarda genellikle g biçiminde, eski şekillerin bir devamı olarak korunmaktadır. Kalın ünlüler arasında ise bölgenin bütün ağızlarında daha baskılı ve duyulur bir söyleyiş kazanarak belirginleşir, gırtlığa doğru kayarak hırıltılı bir özellik kazanır ve ölçünlü dildeki yumuşak g (ǰ)den ayrılır. ERTEN'in Diyarbakır ağızına has bir arka damak g'si²¹⁷⁵ olduğunu söylediği bu ses aslında bütün Doğu Anadolu ağızlarında karakteristiktir. Kelime sonundaki k sesinin yumuşayıp sızıcılaşarak bazen bu sese dönüştüğü görülmektedir: ortaǰ, şavaǰ, şişliǰ, utanmaǰ, ufaǰ.²¹⁷⁶

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ǰ	ǰ	Aksoy, Erten, Özçelik, Özçelik-Boz, Gönen, , Eren
	ǰ / ǰ	Gemalmaz
	ǰ	Zülfikar, Karahan
	ǰ	Caferoğlu, Küçüker, Özer
	□	Buran, Gökçur

²¹⁷³ AKSOY, Ömer Asım, *Gaziantep Ağız I, Gramer (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*, TDK Yay., Ankara 1945, 30'da mağrur, s'ag, b'ag, boǰmak, doǰmak, sıǰmak; GEMALMAZ, a. g. e., 69'da bu ünsüzün ön damaklısı için ǰ, art damaklısı içinse ǰ sembollerini kullanmıştır (Oysa bölgemiz ağızlarında karakteristik bir özellik olarak ön g'ler korunurlar. Azeri ağızlarında ise y'ye dönüşürler.); CAFEROĞLU, *STİAT*, XXV'te ğardaş, ğoyun, ğurd. ZÜLFİKAR, a. g. m., 306; BURAN, a. g. e., 49'da bo□uldu, a□aç; KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 6'da bağliyaçaǰı, gençliǰıma, istemaǰa, işıǰa, oǰlumi, yoǰıridım; ÖZÇELİK, a. g. e., 42'de çaǰmaǰa, gidermaǰ, dorǰarıǰ, çıhaçaǰam, oǰlanı, yoǰırtçı.uçkaǰıtçı, ǰıram; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te ǰerip, uyǰın; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 55'te Arapça ve Farsça kelimelerde gayın (ǰ) ünsüzünün de aynı telaffuz edildiğini, ötümlü-sızıcı bir küçük dil ünsüzü olduğunu söyleyerek gayrı, bağlar, başlıǰ, buǰdáyile, içmaǰa, oǰlum, yaǰ, babalıǰ, daǰ örneklerini verirler; GÖNEN, a. g. e., 44'te aǰliyr, oǰlum, yaǰa, yıǰılır, soǰan, yazıǰım, meraǰ; ÖZER, a. g. e., 60'ta bu ünsüzün h-ǰ arası bir orta damak ünsüzü olduğu belirtilerek oǰullarını, noǰsanlıǰ, ayaǰları gibi örnekler verilmiştir; GÖKÇUR, a. g. e., 44'te yoǰort, soǰan, aǰa, şafaǰa.

²¹⁷⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307.

²¹⁷⁵ ERTEN; a. g. e., 6.

²¹⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 94.

2.11.9.7. /ğ/ Ünsüzü²¹⁷⁷: Kalın ünlülü sözcüklerde kullanılan, ötümlü art damak ünsüzüdür. OLCAY, bu ünsüz için ön seslerde genellikle “k” ünsüzünden değişmiş olarak görülür.”²¹⁷⁸ ifadesini kullanır. Ahmet CAFEROĞLU²¹⁷⁹, Tuncer GÜLENSOY-Ahmet BURAN²¹⁸⁰, Efrasiyap GEMALMAZ²¹⁸¹ ve Mukim SAĞIR²¹⁸² bu sesin, çoğunlukla kalın ünlülü sözcüklerde bilhassa “a” ünlüsü ile kullanılan bir art damak ünsüzü olduğunu belirtirler.

Arap alfabesindeki gayın ünsüzüne karşılık gelen bu ses k > g değişmesinden doğmuş bir arka damak ünsüzüdür. Yörede Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olarak daha çok ana dili Türkçe olan ağızlarda kelime başında yaygın olarak kullanılır.²¹⁸³ Doğu Anadolu bölgesinin güney ağızlarında çok seyrek olarak kelime içinde görülür. Bu ağızlarda özellikle kelime başında ğ sesi yerine, ğ ünsüzünün patlayıcı ve ötümsüz karşılığı gibi görünen K ünsüzü geçmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ğ	ğ	Caferoğlu, Gülensoy, Ercilasun, Gemalmaz, Korkmaz, Buran, Buran-Oğraş, Olcay, Acar, Bayatlı, Sağır,

²¹⁷⁷ AKSOY, a. g. e., 39’da bu sesi ölçünlü dildeki gibi g ile göstererek gaba, galın, gaya, gan, goca, gul, guyu örneklerini vermiştir; ERCİLASUN, a. g. e., 105’te ğem, ğehve, feğēt, ğeder, ğadır vb.; GEMALMAZ, a. g. e., 150; KORKMAZ, GBAA, 59’da ğanāt, ğavış-, ğuru-, gara, ğur-; CAFEROĞLU, *STİAT*, XXVI’da ğarşu, ğars, ğaşıh; GÜLENSOY, a. g. e., 53’te ğak, ğancık, ğafa, ğuşak, ğırk, ğayme; BURAN, a. g. e., 48’de ğardaş, ğarışma, ğoy; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76’da oğli, buğde, ğanı, ğarğa; OLCAY, *EA*, 29’da ğan, ğat, ğaburğa, dingıla-; ACAR, a. g. e., 60’ta ğerip, yanguni, hağğēt, ğıssa, döndüğ, kağıt, başğa, ğede (kadar); BAYATLI, a. g. e., XIII; SAĞIR, a. g. e., 77’de ğatma, ğızlar, ğormedim (SAĞIR bu ünsüzün ince ünlülerle hece kuran biçimi için ğ işaretini kullanmış ve bu sesin ğ’ ya göre daha önde boğumlandığını belirtmiştir: hağğğāten, ğıymiy, ğesab vb. Oysa bu sesin biraz önde boğumlanıyor gibi algılanması, birlikte kullanıldığı ince ünlülerden dolayıdır ve bizce farklı bir işaretle gösterilmesine gerek yoktur); KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 6’da bagarsuğını; KALAY, a. g. e., 39’da ğadar, ağam; KÜÇÜKER, a. g. e., 62’de bu ünsüzü yarı tonlu olarak nitelerken hata yapmış, çünkü k ve g ile aynı çevresel bölgede boğumlanan yarı ötümlü ünsüzler için s. 63’te K ve K işaretlerini kullanmıştır: çnağğıla, bazerganbaşı, ğulaşah; DEMİR, a. g. e., 79’da tonlu orta damak ünsüzü olarak tanımlanmıştır: başğa, ğalkardım, ğamçı, ğoyaruğ (Demir aynı sayfada, yarı kalın ünlüler yanındaki ön damak ünsüzü g’yi g işaretiyle göstermiştir: góbek, góre, gúbresini, gúneşe, gúzel); GÜNŞEN, a. g. e., 51; ÖZKAN, a. g. e., 21’de ğıymağ, ğaz, ağaç; NURİ, a. g. e., 66; GECE, a. g. e., 49’da ğeyiş, ğeyneyer, ğera; DOĞAN, a. g. e., 32’de farğı, ğabrisdan, ğabul, ğaç, ğaçah, ğazma, ğırh; ÖZTÜRK, a. g. e., 15’te ğardaşım, ğeder, ğırh, ğatar, ğısım, ğız, ğırmızı; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 16’da ağaç, ağız, oğul, bağır; TOK, a. g. e., 63’te bu ünsüzü art damakta oynaklanan sürekli (ötümlülükle karıştırmış olmalı) bir ünsüz olarak tanımlar ve ğarık, ğāmiş, ğırılcek, ğalp, ğanını, ğoşu örneklerini verir; GÖNEN, a. g. e., 77’de gogogil, 79’da dıgırlanır, 88’de gavuram mi, mesganın, cigarın; ÖZER, a. g. e., 59’da ğıymetli, çıplağ, tarığa; PİLANCI, a. g. e., 56-57’de ğırık, ğadın, ğavğa, ğolun, ğarla, ğapıyı; EREN, a. g. e., 63; GÖKÇUR, a. g. e., 43’te ğazal, ğapi, ğah-, ğardaş; ÖZMEN, a. g. e., 48’de ğandırır, ğoyun.

²¹⁷⁸ OLCAY, *EA*, 29.

²¹⁷⁹ CAFEROĞLU, *STİAT*, XXVI; *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara 1995, XVI.

²¹⁸⁰ GÜLENSOY-BURAN, a. g. e., 13.

²¹⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., 69.

²¹⁸² SAĞIR, a. g. e., 77.

²¹⁸³ TOSUN, a. g. e., 93-94’te ğaçurta(kaçırta), ğonuşa, ğorhu, ğarağol, ğardaş.

		Karahan, Kalay, Küçüker, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Gece, Doğan, Öztürk, İ. E. Özkan, Tok, Pilancı, Gönen, Özer, Eren, Gökçur, Özmen
	ğ	Nuri
	g	Aksoy, Erten

2.11.9.8. /ğ/ Ünsüzü: Kalın ünlülerle hece kuran ön damak g'sidir: ğavırı, tezğayı, lüzğar(Edirne-39). Doğu Anadolu ağızlarında bu ünsüz genellikle öne kaymadan kalın olarak kullanılmakta, bazen de hecesindeki ünlü ile beraber öne kayarak incelmektedir: ğavur, berzingan, rüzger vb.²¹⁸⁴ Kalın ünlüler yanındaki ön ve orta damak g, k'leri daha çok Orta Anadolu ağızlarında karakteristik olarak görülmektedir. Yarı kalın (ó, ú) ünlüler yanındaki ğ ve k'lar orta damağa kayarlar.²¹⁸⁵

2.11.9.9. /h/ Ünsüzü²¹⁸⁶: Sızıcı, sedalı²¹⁸⁷, boğaz boşluğunda oluşan bir ünsüzdür. Ölçünlü Türkçedeki normal "h" ünsüzüne oranla gırtlakın biraz daha gerisinde oluşur. Genellikle ince ünlülü sözcüklerde hece oluşturur. BANGUOĞLU'nun, katı, sızmalı, tonsuz bir gırtlak veya art damak ünsüzüdür²¹⁸⁸ dediği bu ses Arapçadaki ح sesinin karşılığıdır. Bölgemiz ağızlarında sıkça kullanılır. Hamza ZÜLFİKAR bu ünsüz için "tonsuz, sızıcı, boğaz boşluğu sesi" tabirini kullanır²¹⁸⁹.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
h	h	Aksoy, Caferoğlu, Zülfikar, Ercilasun, Buran, Bayatlı,

²¹⁸⁴ Örnekler bölgedeki sözlü soruşturmalara dayanmaktadır.

²¹⁸⁵ EREN, a. g. e., 63'te g ile gösterdiği bir orta damak ünsüzünden bahseder: gózel, gúzelce.

²¹⁸⁶ AKSOY, a. g. e., 11'de t'ahsil, h'apis, h'arp; ERCİLASUN, a. g. e., 100; CAFEROĞLU, *GDİAT*, XVII; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306; BURAN, a. g. e., 49'daki tabloda; BAYATLI, a. g. e., 351'de hesen, hamam, helve, hal, haq; SAĞIR, a. g. e., 77'de göyduh, hocası, çıhduh, sahat; KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 6'da verilen hab, ha, hacca, hade, hakim, hal, halay, hani, haram, herslendi, hikayamız gibi örneklerle bakılırsa bu sesin Diyarbakır ve yöresinde daha yaygın olduğu söylenebilir; ÖZÇELİK, a. g. e., 43'te rehmet, sıhhet, halal, hac, sebehten, muhtac, halında; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te heKarat, hevaya; DEMİR, a. g. e., 79'da daha, halg, hanım, hızlanur, sabahları; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 56'da bu sesin sızıcı ve ötümlü bir gırtlak ünsüzü olduğunu belirterek hafte, haqqat, haşa, hokim, ahmet, sahibi, essah örneklerini vermektedirler. Bu ünsüz ötümsüz h sesinin daha çok Arapçada yaygın olan çevresel bir üyesi olduğundan ötümsüz bir ünsüzdür; NURİ, a. g. e., 67; GECE, a. g. e., 46'da hamısı, hanımı, hambalları, hamamı, hıyar; ÖZTÜRK, a. g. e., 15'te ehmed, gehraman, gehve, rehmet; TOK, a. g. e., 63'te yarı ötümlü, gırtlak ünsüzü olarak tanımlanır: silah, nikah, ho (şu), hava; GÖNEN, a. g. e., 44'te heyat, ehmed, heyvan, rehetdi; ÖZER, a. g. e., 60'ta sabahlan, ehtiyaci, hisapla-, hoce; EREN, a. g. e., 62'de harP, hudut, ehmed; GÖKÇUR, a. g. e., 44'te kehvalti, heKaraT, heya, heyal, zehmeT, hidut.

²¹⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 100.

²¹⁸⁸ BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay. Ankara, 1986, 57.

²¹⁸⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 306.

		Sağır, Karahan, Erten, Özçelik, Küçüker, Demir, Özçelik-Boz, Nuri, Gece, Öztürk, Tok, Gönen, Özer, Eren, Gökçur

2.11.9.10. /h/ Ünsüzü²¹⁹⁰: Boğaz derinliğinde oluşan sızıcı ve sedasız²¹⁹¹, hırıltılı bir sestir. Arka damağın gırtlığa yakın bölgesinde boğumlanan²¹⁹² hırıltılı h ünsüzüdür. Sızıcı-tonsuz gırtlak ünsüzü²¹⁹³ olarak da tanımlanır. Doğu Anadolu ağızlarında k > h değişmesine bağlı olarak çokça görülen, Arapçadaki خ sesinin karşılığıdır. Hırıltılı olması sesin en ayırıcı özelliğidir²¹⁹⁴. Bölgemiz ağızlarında kelime başında ve ortasında bulunan normal“h”ünsüzlerinin bir kısmı ile kelime içinde ve sonunda bulunan“k” (genellikle kalın ünlüler yanında) seslerinin çoğu h’ya dönüşür. İnce ünlülü sözcüklerde orta damağa yakın bir yerde, kalın ünlülü sözcüklerde ise art damağa yakın bir yerde boğumlanan bu ünsüzün ince ünlülerle kullanılan, yaygın olarak da Azeri ve Terekeme ağızlarında görülen biçimi için başka bir sembol kullandık. Anadolu ağızlarının (Batı Anadolu ve Karadeniz kıyı ağızları hariç) büyük bir kısmında ortak olan bu sesi Zeynep KORKMAZ, “, sert, tonsuz gırtlak sızıcısı²¹⁹⁵”; Hamza ZÜLFİKAR “boğaz derinliğinden gelen sert ve hırıltılı

²¹⁹⁰ AKSOY, a. g. e., 12’de haber, hoş, hırıltı, arha; ERCİLASUN, a. g. e., 100; GEMALMAZ, a. g. e., 149’da hekat, hecer, nohsan, sabah vb.; KORKMAZ, GBAA, 58’de bu sesin Orta ve Doğu Anadolu ağızlarının asli ünsüzü olduğunu, Güney-Batı Anadolu ağızlarında bölgeye sonradan gelmiş olanların ağızlarında görüldüğünü vurgular: çıhdıh, gorhu, nohsan; CAFEROĞLU, STİAT, XXIV; GÜLENSOY, a. g. e., 58’de k > h sızıcılılaşmasının bölgenin fonetik olayları dışında kaldığını vurgular; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306; BURAN, a. g. e., 48; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76’da orah, nohsan, çoh, oħduh, sıhdım, ħarc; OLCAY, EA, 29; GÜNAY, a. g. e., 77’de ħoroz, sıh-, paħaħ; ACAR, a. g. e., 61’de ħasda, ħuysuz, baħaruħ, ħocam, artuħ; BAYATLI, a. g. e., 351’de ħerħiz, ħerc, ħencer, zehre; SAĞIR, a. g. e., 78’de olduħ, bozuħ, uğraşuruħ, ħapışħana; KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 6; ÖZÇELİK, a. g. e., 43’te ħırħız, çaħmaħ, çuħur, ocaħ, yazıħ, ħoca; KÜÇÜKER, a. g. e., 62’de eħlat, ħoce, buçiħ, taħsi, 63’te yoħlame; DEMİR, a. g. e., 79’da bölgede nadir duyulduğunu söyleyerek aħşam, çoluħ, doħdur, malcılıħ örneklerini verir; GÜNŞEN, a. g. e., 21; TOSUN, a. g. e., 94’te ayaħ, çaħmaħ, barmah, ħelħin, ħayli; ÖZKAN, a. g. e., 21’de vaħıt, oħduħ, sıħıntı, aħşam, topraħ; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 56-57’de bu sesin k > h değişmesi sonucunda ortaya çıkan biçimini Azeri Türkçesinin etkisine bağlarlar: aħlım, doħtor, sandıħ, çıraħ, ħalı, alduħtan, alçaħtı, oğlaħ, oraħ, ıraħ, ışıħ, ħabar, ħançer, ħızmet, hoş, ħurma; NURİ, a. g. e., 66’da ħalas, ħalı, maħlұk; GECE, a. g. e., 46’da yarımliħ, baħalı, uşaħ, baħaħ, ħırħ; DOĞAN, a. g. e., 32’de ħayıf, ħayın, ħayır, ħızır, ırmaħ, mıħdarlıħ; ÖZTÜRK, a. g. e., 15’te sabah, çoh, ufaħ, doħdor, vaħıd; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 17’de arħa, taħım, artuħ, ayaħ; GÖNEN, a. g. e., 45’te ħrman, ħerlisinen, ħesde, hoş, taħma, aħasya, üşaħ, apardıħ, yoħ; ÖZER, a. g. e., 60’ta çoh, arħasında, yaħındır, gettiħ, indıħ, ħoce, ħırħızlıħ, peħamberın; PİLANCI, a. g. e., 57’de arħadaş, baħıyım yaħın, sarılsaħ, yaħma. Eskişehir ağızlarında seyrek olarak kullanılan bu ünsüzün yerine yaygın bir şekilde k gelmektedir; EREN, a. g. e., 62 bu sesin k > h ve h > h değişmesi nedeniyle yoğun olarak görüldüğünü söyleyerek baħ baħ, çoh, çoçuħ, başluħ, eħdiyar, yaħalandı, arħasına örneklerini verir; GÖKÇUR, a. g. e., 44-45’te ħazne, ħılat, zehre, ħısım, heyvaħ, ħalı, ħurma, yaħni, ħırħız, hoş, ħaraba, tuluħ, bulah, arħ, fuħara, oraħ, ħaşıħ, taħım, çoh, ħulaħ, eyah; ÖZMEN, a. g. e., 48’de yıħsın, balıħlıdır.

²¹⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 100.

²¹⁹² GÜNAY, a. g. e., 77.

²¹⁹³ SAĞIR, a. g. e., 78.

²¹⁹⁴ GÜLENSOY-BURAN, a.g.e., 13.

²¹⁹⁵ KORKMAZ, GBAA, 3.

bir ses²¹⁹⁶”; GEMALMAZ “hece başlarında nispeten tonlu, hece sonlarında tonsuz, **g** ünsüzünün sızıcısıdır²¹⁹⁷” biçiminde tanımlarlar.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
h	h	Aksoy, Caferoğlu, Gülensoy, Ercilasun, Gemalmaz, Korkmaz, Zülfikar, Buran, Buran-Oğraş, Olcay, Günay, Acar, Bayatlı, Karahan, Erten, Küçükler, Demir, Günşen, F. Özkan, Özçelik-Boz, Tosun, Gece, Doğan, Öztürk, İ. E. Özkan, Pilancı, Eren, Gökçur, Özmen
	h	Özçelik, Nuri, Gönen
	h	Sağır

2.11.9.11. /h/ Ünsüzü²¹⁹⁸ : Hırıltılı, sızıcı, sedasız bir ön damak ünsüzüdür.²¹⁹⁹ Aslında hırıltılı h'nin ince ünlülerle kullanılan şeklidir. Yapısında hafif bir y sesi bulunan bu ünsüz Doğu Anadolunun karakteristik bir ünsüzü olarak bu sahayı diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayırmaktadır.²²⁰⁰ Daha çok Azeri ağızları ile bu ağızların etkisinde olan yerli ağızlarda yoğundur. Diğer yerli ağızlarda k > h değişmesi aynı zamanda ünlü kalınlaşmasına da neden olduğundan, h ya kalın ünlülerle birlikte (genellikle) kullanılır, ya da ince ünlüler yanında kalın h olarak (seyrek) telaffuz edilir ve ünlü-ünsüz uyumsuzluğuna neden olur.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
h	h	Ercilasun, Gece, Eren, Gökçur
	yh	Gemalmaz
	yh	Zülfikar, Acar, Öztürk

²¹⁹⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 306.

²¹⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 69, 149.

²¹⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 100; GEMALMAZ, a. g. e., 152; CAFEROĞLU, *STİAT*, XXVI; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306'da eyhmeyh, eyhti, göyh; OLCAY, *EA*, 29; KARAHAN, a. g. e., VII; ACAR, a. g. e., 62'de vereceyhşin, yiyejh, dimeyh, eymeysiz; GECE, a. g. e., s. 46'da geçinceh, efinçidi, çehende, yiehi; ÖZTÜRK, a. g. e., 16'da eyhmeyh, geldiyhden, beyhledi, töyhduh; EREN, a. g. e., 62'de ekmeñnen; GÖKÇUR, a. g. e., 45'te göTTüh, ögüdüdü, günlüh, günñüh, dörTTüh.

²¹⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 100.

²²⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 100.

	ķ	Caferoğlu
	h	Olçay
	ķ	Karahan

2.11.9.12. / Ünsüzü²²⁰¹: Kalın ünlülü (bazen yarı kalın) sözcüklerle hece kuran, ötünsüz, kapantılı “k” ünsüzüdür. Turgut GÜNAY bu ünsüzü kalın ya da yarı kalın ünlülerle hece kuran ön boğumlanmalı, “k” ünsüzü²²⁰² olarak tanımlar. Ahmet CAFEROĞLU doğu illeriyle Azerbaycan ağızlarında görülen bu sesin Sivas ve Tokat illeri ağızlarında yerini ķ’ya bıraktığını söylerken²²⁰³; Zeynep KORKMAZ bu sesin patlamasını kaybetmiş, g’ye yakın duyulan bir ön damak k’si²²⁰⁴ olduğunu belirtir. Bölgede daha çok yabancı kökenli kelimelerde ince a (â) yanında görülen bu ünsüz bazen önlü (ince) k’nin yanındaki ünlünün kalınlaşması sonucunda da ortaya çıkmaktadır (beķar, ķağız, ķasib, ķavran, eķaķ, ķor, ķoy vb.).²²⁰⁵

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
ķ	ķ	Ercilasun, Buran, Karahan, Kalay, Demir, Gökçur
	Q / q	Sağır
	ķ	F. Özkan
	ķ	Özçelik-Boz

²²⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 104-105; BURAN, a. g. e., 48’de duriyķān; SAĞIR, a. g. e., 79’da qor, ququrt; KARAHAN, a. g. e., VII; KALAY, a. g. e., 39’da me an, āfır, verim ar; DEMİR, a. g. e., 79’da namazķar, zūlķīķar; ÖZKAN, a. g. e., 22’de ķúy, ķú il, ķúster-; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 58’de ķağıt, ķahya, ķatip, ķörmišķān, nīķaķ; GÖKÇUR, a. g. e., 47’de ķor, ķom, ķırbit, ķavran, ķar èt-, ķağız.

²²⁰² GÜNAY, a. g. e., 15.

²²⁰³ CAFEROĞLU, *STİAT*, XXV.

²²⁰⁴ KORKMAZ, *GBAA*, 6.

²²⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 104-105; NURİ, a. g. e., 66-67’de ğ işaretini g-c, ķ işaretini de k-ķ arası seslerin karşılığı olarak kullanmıştır: değse, göllere, öge, ķömür, ķöynek, erķekler. Aynı ara sesler Gümüşhane, Artvin ve Erzurum ağızlarında da yer yer ortaya çıkmaktadır; EREN, a. g. e., 62’de k-ķ arası, orta damak k’sını ķ işaretini ile göstermektedir: yapdūķ, ķóyde, ğetdūķ, ķóy.

2.11.9.13. /K/ Ünsüzü²²⁰⁶: Türkiye Türkçesinde kullanılan “k” ünsüzü katı, patlamalı, sert bir ünsüz olup boğumlanma sırasında dil kıvrılarak damağa temas eder. Bölgemiz ağızlarında kullanılan K sesi ise k-g arası bir ses olup “k” sesine oranla patlaklığını hafifçe kaybetmiş yarı ötümlü bir ünsüzdür. Boğumlanma esnasında dil normal “k” sesine oranla damakla daha az büzüşmüş bir şekilde temasta bulunur.²²⁰⁷ k sesine göre daha hafif bir baskıyla söylenir.

Yarı ötümlü bir ünsüz olup k - g ve ƙ - ğ arasında boğumlanan, önlü ve artlı iki biçimi vardır. Bu sesin önlü biçimi sadece ince ünlülerle, kelime içinde ve sonunda, Azeri ve Terekeme ağızlarının fazlaca etkisinde kalmamış, Yerli ağızlarda yaygın olarak görülür. Azeri ve Terekeme ağızları ile onların yoğun etkisindeki yerli ağızlarda bu ses hırıltılı h (h)nin önlü şekli olan ħ biçimindedir.

Aslında aydın konuşmasında da k (ön) ünsüzü sözcük içinde ve sonunda yarı ötümlüleşmekte, fakat bu durum yazıya yansıtılmamaktadır. Azeri Türkçesi ve ağızları ile Doğu Anadolu ağızlarının büyük bir bölümü (bunlarda ħ) hariç, diğer Anadolu ağızlarının tümünde -k- / -k > -K- / -K değişmesine farklı yaygınlıkta rastlanmaktadır. Bu ses çeşitli ağız araştırmalarında birbirinden değişik işaretlerle gösterilmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
K	K	Gülensoy, Buran-Oğraş, Küçüker, Demir, Günşen, Tosun, Gece, Doğan, Öztürk, Özer, Pilancı, Gökçur, Özmen
	ƙ	Ercilasun
	K	Buran
	ğ	Acar

²²⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 100’de etdik, gideƙ, direk; GÜLENSOY, a. g. e., 49’da gelinniK; BURAN, a. g. e., 48’de davalıK, çevliK; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 75’te beKlemiş, gideK, kekliK, ineK; ACAR, a. g. e., 58’de k-g arası bu ünsüzün önlü ve artlı biçimleri için iki farklı işaret kullanarak, K için geldiği, etmeğ, ufah defeğ örneklerini vermiştir; KÜÇÜKER, a. g. e., 63’te Köçmen, Kömerler; DEMİR, a. g. e., 79’da alanKend, esKi, Kendüm, külünK ilen; GÜNŞEN, a. g. e., 53’te KekliK, Kişi; TOSUN, a. g. e., s. 95’te küTeK(kötek), gemüK, eşKere, eKleneceK (ayıklanacak); GECE, a. g. e., 47’de meKKeye; DOĞAN, a. g. e., 32-33’te K’yi k-g arası bir ünsüz olarak göstermiş ve diKTirirdi, düKKan, esKiden, Ki, Kez örneklerini vermiştir; ÖZTÜRK, a. g. e., 16’da demniK, ekmeK, seKgiz, yüzüK; ÖZER, a. g. e., 60-61’de bu ünsüzün ön damaklı biçimi için K simgesini kullanmıştır: gettiK, Kişi, Keçi, etliK, Kendi, Kimi; PİLANCI, a. g. e., 57’de gelinliK; GÖKÇUR, a. g. e., 46’da bu sesin önlü ve artlı biçimleri için vermiş olduğu (KeneFçe, Keynerdi, Kedem, Keymağ, deKKe, Keder vb) örneklerde bir yanlışlık olmalıdır, çünkü ince ünlülü bu örneklerin hemen tümünde, bölgedeki diğer ağızlarda, bu ünsüzün artlı biçimi kullanılmakta ve ünlü –ünsüz uyumsuzluğuna neden olmaktadır. Doğru işaretin kullanıldığı örnekler şunlardır: asKer, Kelip, esKerlig; ÖZMEN, a. g. e., 48’de Küçük, Kölge.

²²⁰⁷ GÜLENSOY, a. g. e., 49’da gelinniK.

2.11.9.14. /Ḳ/ Ünsüzü²²⁰⁸: yarı ötümlü, artlı Ḳ ünsüzü, genellikle kelime başlarında, Muş Terekemeleri, Van, Bingöl ve Erciş ağızlarında daha yaygın olmakla birlikte bölgenin orta bölümü ağızlarında kullanılmaktadır. ḳ > ğ değişmesinin ara merhalesini temsil eder. ḳ > ğ değişimi Azeri sahası ve Kars, Erzurum ağızlarında kesinleşmiş, bu yörelerde bütün kelime başı ḳ'ları ğ'ya dönüşmüştür. Güneye doğru inildikçe, Van, Muş, Bingöl, Erciş ve çevresi ağızlarında bu değişimin henüz tamamlanmadığı, kelime başı kalın k sesinin yarı ötümlü art Ḳ'ya dönüştüğü görülür. Bitlis ve Tunceli ağızlarında değişim, seyrek olarak k > ğ, daha yaygın olarak da k > ḳ biçimindedir. Bu illerin güneyinde yer alan diğer ağızlarda ise k ünsüzü tamamen, daha geride boğumlanan kalın Ḳ sesine değişmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
Ḳ	Ḳ	Gülensoy, Küçüker, Demir, Günşen, Tosun, Doğan, Pilancı, Gökçur
	K	Ercilasun, Zülfikar
	ğ	Olçay
	ḳ	Günay
		Acar
	ḳ	İ. E. Özkan, Özer

2.11.9.15. /ḳ/ Ünsüzü²²⁰⁹: artlı k ünsüzünün daha geride boğumlanan şeklidir. Kalın, patlamalı, tonsuz bir ünsüzdür. Genellikle kalın ünlülü sözcüklerde

²²⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 100'de aşmaḲ, dutacayıḲ; GÜLENSOY, a. g. e., 49'da kırḲ elli, Ḳadıncāz, allā şḲına; ZÜLFİKAR, a. g. m., 317'de Kızler, Kaḫīḡ (IV-4); OLCAY, EA, 29'da ğāhve, tāḡet, ḡālem; GÜNAY, a. g. e., 77'de kaḡakol, kaḡānluk, kaktım; ACAR, a. g. e., 58'de iştira eṭṭük, olace, alıştı ki örneklerini vermiştir; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te eşKara, Ḳabıl, ḡeḲarat, Ḳırpıntı; DEMİR, a. g. e., 79'da çıḲana, deliḲannının, ırmaḲ, yoḲ; GÜNŞEN, a. g. e., 53'te ayaḲ ḡabı, yūḡacıḲ (yufkacık); TOSUN, a. g. e., 95'te Ḳız, Ḳarıladı (uludu), Ḳaşmaḡ, Ḳondura; DOĞAN, a. g. e., 32-33'te Ḳ'yi ḳ > k arası bir ünsüz olarak göstermiş ve bineḲ, böreḲ, büyüḲ, direḲ, Ḳóşe, Ḳóy; örneklerini vermiştir. Fakat örneklerle bakıldığında bu sembolün ḳ-ğ arası yarı ötümlü ünsüzü karşıladığı görülür; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 15'te Ḳoç; ÖZER, a. g. e., 60-61'de Ḳoçerler, Ḳoç, Ḳodını, keḲo; PİLANCI, a. g. e., 57'de duruḲan, varıyḲan, hanḲı; GÖKÇUR, a. g. e., 46'da bu sesin önlü ve atlı biçimleri için vermiş olduğu (KeneḲçe, Keynerdi, Kedem, Keymaḡı, deḲKe, Keder vb) örneklerde bir yanlışlık olmalıdır, çünkü ince ünlülü bu örneklerin hemen tümünde, bölgedeki diğer ağızlarda, bu ünsüzün artlı biçimi kullanılmakta ve önlü –ünsüz uyumsuzluğuna neden olmaktadır. Ḳab, Ḳan, Ḳız, Ḳış, Ḳoç, Ḳarpuz, Ḳafa, Ḳomşı, Ḳıl.

²²⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 148-149'da bu sesin Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu ağızlarının temel ünsüzlerinden olduğunu, ölçünlü dildeki ḳ ve ğ'nın, kalın ünlülü kelimelerin başında yaygın, hece ve

kelime başında $k > \text{K}$ değişmesi ile ortaya çıkar ve daha çok Yerli ağızlarda görülür. Bölgenin güneyinde yaygın ve karakteristiktir. Erzincan, Muş, Van bu sesin seyrek görüldüğü kuzey sınırını oluşturmaktadır. Bu illerin kuzeyindeki bölgede (Ağrı hariç) bu sese rastlanmaz, onun yerini ğ ünsüzü alır. Bu sınır $k > \text{ğ} / \text{k} > \text{h} / \text{K}$ değişmesi bakımından bölge ağızlarını iki büyük ağız grubuna ayırmaktadır. Bu değişimde Kars ağızları $\text{k} > \text{ğ}$ ve $k > \text{h}$ tarafında olduğundan ERCİLASUN k sesini göstermemiştir.

Bölgenin güney ağızlarında hem kalın hem ince ünlüler yanında yaygın olarak kullanılan bu ünsüz Arapçanın etkisiyle ortaya çıkmış, Türkçenin normal artlı k ünsüzünü de bu ağızlarda kendisine dönüştürmüştür. k sesine göre daha geride boğumlanan, bu ötümsüz, küçük dil²²¹⁰ ünsüzü bölgenin orta kesimi ağızlarında yaygın olarak K sesine, daha seyrek olarak da ğ ve k seslerine dönüşmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
k	k	Buran-Oğraş, Erten, Özçelik, Özçelik-Boz, Nuri, Tosun, Gönen, Özer, Gökçur, Özmen
	g	Gemalmaz
	ğ	Korkmaz, Sağır
	k	Zülfikar
	K	Buran
	k / g	Karahan

ek başlarında ise seyrek olarak bu sese dönüştüğünü belirtir; KORKMAZ, GBAA, 58'de bu sesin bölgenin asli sesi olmadığını, çoklukla buralara sonradan gelip yerleşmiş olan Türkmenlerin ağızlarında görüldüğünü belirtir: gadar, garı, gız vb.; ZÜLFİKAR, a. g. m., 307'de **kız**, **karın**, **kürt**, **kapi**, **ketil**, **kelb**, **kiyamet**, **kefes**; BURAN, a. g. e., 48'de **Qaya**; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76'da **hokkâ**, **ağlıyārāk**, **qalbur**, **kızlardan**, **qahmamiş**; SAĞIR, a. g. e., 77'de **gıyamet**, **meşaggetinen**; KARAHAN, a. g. e., VII; ERTEN, a. g. e., 6'da **qabul**, **qaçisan**, **qadın**, **qahti**, **qalır**, **qan**, **qarpuz**, **qavun**, **qırh**; ÖZÇELİK, a. g. e., 44'teki **kıymalı**, **kız**, **dokkız**, **uykıdan**, **faqat**, **faqırh**, **maqas**, **maq buz**, **qalrı**, **qeder**, **qına**, **qayboli**, **kırmızı** örneklerine bakılırsa bu ünsüz yaygın olarak hem kelime içinde hem de kelime başında, ünlü-ünsüz uyumuna da aykırı olarak kullanılmaktadır; GÜNŞEN, a. g. e., 52, 55'te **ğagınlannan**, **ğafığaf** (Kaf), **ğan**; TOSUN, a. g. e., s. 94'te **qarşı**, **qerpuz**, **qaruş** (karış), **qarğa**, **qala**, **qırh**; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 57'de **qabul**, **qadar**, **antiqa**, **baqlava**, **daqqada**, **elaqa**, **qacmış**, **qadın**, **qaldım**, **qalışqan**, **deliqlanlı**, **dokzan**; NURİ, a. g. e., 67'de Arapçadaki **ق**'ın karşılığı olduğunu belirterek **qab**, **mikevle**, **qacaqav** (koşarak) örneklerini verir; GÖNEN, a. g. e., 46'da **qara**, **şakqa**, **qeyenin**, **qasdi**, **qırh**, **keybolmiş**, **dekke**, **hekereti**; ÖZER, a. g. e., 62'de **qar**, **aşık** (eşik), 68'de **qahar**, **qaveciyim**, **qaynatım**; GÖKÇUR, a. g. e., 46-47'de bu ünsüzün, bölgede **ق**'ın Arapça telaffuzu ile kullanıldığını belirtir: **qetliam**, **heqqi**, **halqi**, **qerar**, **qararib**, **qehremanlar**; ÖZMEN, a. g. e., 48'de **kız**, **karadan**.

²²¹⁰ZÜLFİKAR, a. g. m., 307.

	ğ	Günşen

2.11.9.16. /k/ Ünsüzü²²¹¹: Art, ötümsüz, patlayıcı bir yumuşak damak ünsüzüdür (kor, kutik, kafır).²²¹² Arapçadaki (ك) karşılığında kullanılır. Gemalmaz, bu sesin yerli ağızlarda (g, h, ğ, ğ) ünsüzlerine dönüştüğünü belirtir.²²¹³ Bu, aslında ölçünlü dilde kalın ünlülerle hece kuran art k'dır. Türkiye Türkçesi ağızlarının hemen tamamında (Karadeniz sahil boyu ve Marmara bölgesi ağızları hariç) bu ses kelime başında ya tonlulara g, ya yarı tonlulara K, ya da küçük dilin gerisine kayarak k olmuştur. Azerbaycan ölçünlü dilinde ve ağızlarında da kelime başında k yerine sürekli olarak ğ kullanılmakta, bu özellik Azericeyi, Orta ve Güneybatı Anadolu ağızlarıyla birleştirirken, Doğu Anadolu Yerli ağızlarından ayırmaktadır.

Bu ünsüz kelime içinde ve sonunda Azerbaycan, Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında karakteristik bir özellik olarak h sesine dönüşür. Eski Anadolu Türkçesinden beri örneklerine rastlanan bu değişim Doğu Oğuzcasında ilerleyerek tamamlanırken, Batı Oğuzcasında zayıflayarak kaybolmuştur (Batı Anadolu ve Rumeli ağızları). Doğu Oğuzcasındaki bu değişim sadece çalışma sahamızla sınırlı kalmamıştır. Orta Anadoluda Ankara, Konya; güneyde Antalya'ya kadar sokulmuştur.

Bu çalışmada ölçünlü dildeki simgesiyle kullanılan bu ünsüz diğer ağız çalışmalarında genellikle k sembolü ile gösterilmiş ve Arapça telaffuzlu, daha geriye kayan k ile karışmıştır. Halbuki bu ünsüz ölçünlü dilde kalın ünlülerle hece kuran k ünsüzüdür. Bölgede çok nadir görülen seslerden biridir. Doğu Anadolu ağızlarında sözcük başında ğ, k ve K'ye, sözcük içinde ve sonunda ise genellikle h, bazen ğ'ye değişerek kaybolmaktadır.

²²¹¹ AKSOY, a. g. e., 46'da k'akm'ak, aym'ak, bur'ak, konşu; ERCİLASUN, a. g. e., 124'te düşdük, oküz, Türk, koğde, küçük vb.; GEMALMAZ, a. g. e., 150'de bu sesin Erzurum ağızında seyrek görüldüğünü, ileride Karadeniz ağızları ve ölçünlü dilin etkisiyle yaygınlaşacağını dile getirmektedir; KORKMAZ, GBAA, 59'da tavık, kapan, kaç-, kırık; CAFEROĞLU, STİAT, XXV'te ekmeğ örneğini vermiş ve bu ünsüzün yumuşak k'nin yerini de tuttuğunu belirtmiştir. Yani bu işaret bizim K olarak belirlediğimiz sese de karşılık gelmektedir; GÜLENSOY, a. g. e., 57'de kâfaltı, kâfe, baklıfa; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306'da kor, kutik, kafır; BURAN, a. g. e., 53'te kavül (kavul); OLCAY, EA, 29'da kıtla, kıtan; GÜNAY, a. g. e., 78-79'da ince ünlüler yanında art boğumlanmalı k olarak tanımladığı bu ünsüz için yemek, ekelum örneklerini verir; ACAR, a. g. e., 60'ta bu sesin ölçünlü dildeki biçimini koruyarak veya k, g, ğ seslerinden dönüşerek kullanıldığını belirtir ve kıtama, kabil, bölük, döşak, kayret, kazeli, kahve, karsonun örneklerini verir; BAYATLI, a. g. e., s. 350'de kış, koltuğa, karga, kız, kıca; SAĞIR, a. g. e., 78'de Diyarbakır, Fayık, bişdukdən, komutan; KARAHAN, a. g. e., VII; KALAY, a. g. e., 39'da korus, kalktı; ÖZÇELİK, a. g. e., 42'de uçkağıtçı; DEMİR, a. g. e., 79'da aldık, buçuk, kadın, kırık, yaprak (Demir, bu ünsüzün yarı kalın ünlülerle hece kuran, orta damak ünsüzü olarak tanımladığı biçimi için k işaretini kullanmaktadır: kótú, kúsmüş, kóy); GÜNŞEN, a. g. e., 52; ÖZKAN, a. g. e., 22'de okı-, bak-, yok, kapak; GECE, a. g. e., 49; ÖZTÜRK, a. g. e., 15'te fakat, akıtdım, akılıma; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 16'da kapi, kara, kalın, kırık, kıy; TOK, a. g. e., 64'te bölgede en yaygın kullanılan ünsüzlerden biri olduğunu söylemektedir: kalkdı, toprak, arkıdan; GÖNEN, a. g. e., 77'de kartolli, 115'te çıharkan, satarkan; PİLANCI, a. g. e., 58'de sovuğ, yūkada, guycak, arkasına, yıkamış, kabān; EREN, a. g. e., 63; GÖKÇUR, a. g. e., 45'te kafristanlıh, kom, kolik, kıtan, rıkaT.

²²¹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 306.

²²¹³ GEMALMAZ, a. g. e., 150.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
k	ķ	Caferoğlu, Korkmaz, Ercilasun, Gemalmaz, Gülensoy, Zülfikar, Buran, Olcay, Bayatlı, Sağır, Karahan, Günay, Acar, Kalay, Demir, Günşen, F. Özkan, Gece, Öztürk, İ. E. Özkan, Tok, Pilancı, Eren,
	k	Aksoy, Özçelik, Gönen
	κ	Gökçur

2.11.9.17. Ünsüzü: Ölçünlü dilde ve çoğu Anadolu ağzında kalın ünlülerle hece kuran ince l olarak bilinen bu ünsüzle alınma kelimelerde karşılaşmaktadır. Batı Anadolu ağızlarında daha yaygın olan bu ünsüz Doğu Anadolu ağızlarının bir kısmında seyrek olarak kullanılırken, bir kısmında hiç bulunmamaktadır. İçinde bu ünsüzün geçtiği yabancı kelimeler bölge ağızlarında kalın l ile söylenirler ve bu kelimeler ölçünlü dilin ve diğer Anadolu ağızlarının tersine kalın ünlülü eklerle devam ettirilirler: halım, halsız, zalım, emsalın, halımız vb.

Bu ünsüz için, Turgut TOK Denizli yöresinden şu örnekleri vermektedir: ha lerimi, emsa leri , aķaP, ĭ azım, suā , mesi ā.²²¹⁴

2.11.9.18. /ŋ/, / **Ünsüzü**²²¹⁵: Eski Türkçeden beri önlü ve artlı olmak üzere iki biçimi bulunan ŋ genizsel bir damak ünsüzüdür. İnce ünlüler yanında

²²¹⁴ TOK, a. g. e., 64.

²²¹⁵ AKSOY, a. g. e., 12'de beñiz, yaptñ, onuñ, buñalmak; ERCİLASUN, a. g. e., 99'da bunu , seni , ediyo , sa a, so u, sense , diyese ; GEMALMAZ, a. g. e., 151'de bu ünsüzün Erzurum ağızlarında n-g/ğ/g şeklinde bölünerek ya ünsüzlerinden birini düşürdüğünü ya da ikili ünsüz durumuna girdiğini yazar; KORKMAZ, GBAA, 57; CAFEROĞLU, *STİAT*, XXVII'de geldiñ, doñuz; GÜLENSOY, a. g. e., 49'da ġarade iz, bi , do uz, ye ĭ, gö ül, ö üne; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306'da bu sesin nazallık açısından duyulma oranının zayıf olduğunu belirtir: Kaħñ, babamizñ, şehriñ (IV-4); BURAN, a. g. e., 48; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76'da kara lugdur, de izli, so a, gö lü; GÜNAY, a. g. e., 77'de a la-, a lat-, di le-, SAĞIR, a. g. e., 78-79'da se sen, göresi , nişan ı, do uz, babañ, añanı, yoluñ, adıñ.; KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; DEMİR, a. g. e., 79-80'de ġıyıyo , istiyo , yapıyo ; GÜNŞEN, a. g. e., 52, 54'te bi , so , pı ar, do uz, de iz; ÖZKAN, a. g. e., 22'de ke iş, kō li; şunñ, soñra; ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 58'de kō şısına, kō şılarda, kō ıya kōmşıya; GECE, a. g. e., 45'te buları , onu , mi , me zeri, minise ; DOĞAN, a. g. e., 33'te dü ür, be , dövleti , ba a, ta rı; TOK, a. g. e., 64'te yalı ız, ü nēdim, ġırarı , geliri ; PİLANCI, a. g. e., 59'da bu ar, ġuynu , u a, ġapıyı , dōküyo ; EREN, a. g. e., 61'de bu ünsüzün Bartın-Çaycuma ağzında Kıpçakçanın bir

bulunan ön damak ünsüzü geniz n'si genellikle , kalın ünlülerle kullanılan art boğumlanmalı geniz n'si ise ɳ biçiminde gösterilir. Türkçenin bütün tarihi dönemlerinde yaygın olarak görülen bu ünsüz bugün Azeri Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde çoğunlukla yerini normal n'ye bırakarak tamamen kaybolursa da özellikle Batı Anadolu ağızlarında koyulaşmış karakteristik bir özellik olarak korunmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olarak sadece Terekeme ağızlarında (Kars Azerileri ağızında da görülür.) korunmuş²²¹⁶ diğer ağızlarda başka ünsüzlere değişerek, ayrışarak ya da düşerek yok olmuştur.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
		Ercilasun, Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Günay, Karahan, Demir, Günşen, Özçelik-Boz, Gece, Doğan, Tok, Pilancı, Eren
	/	Gemalmaz
	ɳ(art) / (ön)	Korkmaz
	ɳ	Caferoğlu, Aksoy, Zülfikar
	/ ɳ	Sağır
	(ön) / ɳ(art)	F. Özkan
	ɳ /	Dallı

2.11.9.19. /P/ Ünsüzü²²¹⁷: Patlaklığını kaybetmiş p ünsüzüdür. Ölçünlü Türkçede “p” ünsüzü telaffuz edilirken dudak uçlarının sıkı teması söz konusudur. Bölgemiz ağızlarında “p” sesi ile başlayan sözcükler ya da iç ses konumundaki “p”

özelligi olarak y'ye dönüştüğünü, diğerlerinde korunduğunu belirtmektedir: de ize, yalâ uz, aldı , onu , di leme.

²²¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 99.

²²¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 101'de e pbeɳ; GÜLENSOY, a. g. e., 48'de minâsiP, tePsi; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 75'te mekteP, gidiP, tesPi, yaPTıɳ; ACAR, a. g. e., 55'te parhları “parkları”, pençē, pēlini, pağlavasını; BAYATLI, a. g. e., XIII; SAĞIR, a. g. e., 76'da HāleP, sarP, tağıPde; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te papPaz; DEMİR, a. g. e., 80'de aPdesden, diPlerini, hePsini, yaPdı; GÜNŞEN, a. g. e., 53'te Piş-, Pişirdikte; ÖZKAN, a. g. e., 22'de Pitkeç (bitince); TOSUN, a. g. e., s. 95'te çelPeşük (çapraşık), saPlu(saplı), zoPPa(sopa); DOĞAN, a. g. e., 31'de azaP, ğalıPcı, iPdāl, Pazar; TOK, a. g. e., 65'te gidiP, Paḡalı, götürüP, Pazar, yaPTıTdınyō; ÖZER, a. g. e., 64-65'te aPdıla, Parmaḡ, Pişirdiği; PİLANCI, a. g. e., 59'da Pişiryör; EREN, a. g. e., 63'te ğalkıP, oluP; GÖKÇUR, a. g. e., 47'de Paytun, Parmaḡ , hePi, lePiK; ÖZMEN, a. g. e., 48'de Parmaḡıñı, Pacanın, Paklava, Pekmez.

sesleri telafuz edilirken dudağın iç kısımları hafifçe bir temas halindedir. Bu patlayıcı²²¹⁸, yarı tonlu p-b arası ünsüzü²²¹⁹, Mukim Sağır p ünsüzüne yönelik b'ye yakın bir sesle duyulan ünsüz²²²⁰, Tuncer GÜLENSOY b'ye yönelik patlamasını kaybetmiş, emplosi “p” ünsüzü²²²¹; Zeynep KORKMAZ b' ye yakın bir sesle duyulan ünsüz²²²² olarak tanımlarlar. p ile b arasında, yarı ötümlü, patlayıcı bir çift dudak sesidir ve genellikle p'den dönüşerek ortaya çıkar. Bu ses bölge ağızlarında ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşme eğiliminden doğmaktadır.

Tunceli: el çarParlardi (alkışlardı), hePPının (hepsinin), çelPeşüK (çapraşık), saPlu (saplı), zoPPa (sopa).²²²³

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
P	P	Gülensoy, Buran-Oğraş, Sağır, Küçüker, Demir, Günşen, F. Özkan, Tosun, Doğan, Tok, Özer, Pilancı, Eren, Gökçur, Özmen
	Ṗ	Ercilasun
	ḅ	Bayatlı
	p̣	Acar

2.11.9.20. /S/ Ünsüzü²²²⁴: “s” ile “z” arasında boğumlanan bir ünsüzdür. Mukim SAĞIR bu ünsüz için “benzeşme nitelikli, “s” ile “z” arasında boğumlanan yarı tonlu, sızıcı bir ünsüz” tanımını yapmaktadır.²²²⁵ z > s veya s > z değişmesinin ara merhalesinde seyrek olarak ortaya çıkan bu sesin, bazen tamamen s ya da z biçiminde değiştiği de görülmektedir..

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar

²²¹⁸ GÜLSEREN, a. g. e., 71.

²²¹⁹ GÜLENSOY-BURAN, a. g. e., 13.

²²²⁰ SAĞIR, a. g. e., 76.

²²²¹ GÜLENSOY, a. g. e., 19.

²²²² KORKMAZ, GBAA, 7.

²²²³ TOSUN, a. g. e., s. 95.

²²²⁴ CAFEROĞLU, *STİAT*, XXVII; SAĞIR, a. g. e., 81'de taḥmaşsam, şalatalıḡı, vermezse, almaşsa, bişse; DEMİR, a. g. e., 80'de ḡırmaşsa, herkeS, sekiS, Sopa; TOK, a. g. e., 65'te Säten, kesilmeSse , herkeS, nüfuS; ÖZER, a. g. e., 61'de olmaSa; GÖKÇUR, a. g. e., 47'de Sebze, Satan; ÖZMEN, domateS, herkeS.

²²²⁵ SAĞIR, a. g. e., 81.

S	S	Demir, Tok, Özer, Gökçur, Özmen
	ş / z	Sağır
	z	Caferoğlu

2.11.9.21. /T/ Ünsüzü ²²²⁶ : Patlaklığını kaybetmiş yarı ötümlü “t” ünsüzüdür. “P” ünsüzünde olduğu gibi ölçünlü Türkçede “t” sesi dil ucunun ön damak ve dişlere sert temasıyla oluşurken bölgemiz ağızlarında bu ses dilin ön damağa hafifçe temasıyla oluşur. A. B. Ercilasun ve A. Caferoğlu bu sesin “kısmen tonlulaşarak “d” ünsüzüne yaklaşan bir ünsüz” ²²²⁷ olduğunu; T. Günay, “katı, patlayıcı, yarı tonlu, t > d tonlulaşmasının daha çok ön seste görülen şekli” ²²²⁸; ZÜLFİKAR, ötümlü, patlayıcı, bir diş-dişeti (tatlı, taru, taş) ²²²⁹ ünsüzü olduğunu belirtmektedirler. Bölgemiz ağızlarında çoklukla iç ve son seslerde, t > d değişmesi sonucunda ortaya çıkan, boğumlanma noktası bakımından t ile d arasında yer alan, genellikle de Yerli ağızlarda yaygın olan bir ünsüzdür. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında t > d değişmesi genellikle tamamlanmıştır ve özellikle ek başlarında t ya da T sesine rastlanmamaktadır.

Özellikle –de, –den (bulunma ve ayrılma) durum eklerinin kelime sonunda sert ünsüzle karşılaşmaları sonucunda oluşur. Bu durumda d sesi yarım benzeşme ile T’ye dönüşür. Kelime başında, içinde ve sonunda bulunan t’ler de bazen yarı ötümlüleşerek bu değişime uğrarlar.

Tunceli: gösTerüpse(göstermişse), baTTal(iptal), bosTan, davaT, daTlu, çaluşTuri, gëTTi, gëTmeKTe, çaħmaħTan. ²²³⁰

Bu Çalışmada Kullanılan	Diğer Çalışmalarda Kullanılan	

²²²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 101’de eşref, armuş, arvaş, aşdarı, oştuz vb.; CAFEROĞLU, *STĠAT*, XXVII; GÜLENSOY, a. g. e., 48-49’da şaş Tāne, dāmaT; ZÜLFİKAR, a. g. m., 306’da şatlı, řaru, şaş; BURAN, a. g. e., 48’de řoħTır; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76’da, bēşTa, yoħTur, ūsTūnda, vakıT, isTi; OLCAY, *EA*, 30’da aşdı, yařdıħ, yigışde, ořda; GÜNAY, a. g. e., 77’de şaş; ACAR, a. g. e., 57’de eştdım, geşmes, řoħonur, şubat; SAĞIR, a. g. e., 76’da ħızmedcim, evlağ, otuğdurıy (SAĞIR, 79’da aynı ses için ř işaretini de göstermiştir: eşmiş, şürüşdük, unuşdım); DEMİR, a. g. e., 80’de gëTdim, gösTer m, otuTdular, usTamsın; GÜNŞEN, a. g. e., 53’te sōbeT, ıħTıyarlar, usTa, desTan; ÖZKAN, a. g. e., 23’te Tidi, rahmeTTik, zıT, kiT-; TOSUN, a. g. e., 96’da baTTal (iptal), bosTan, davaT, daTlu; GECE, a. g. e., 47’de görseTdi; DOĞAN, a. g. e., 33’te şeyiTdim, sahaT, rūsTem, paTdes; ÖZTÜRK, a. g. e., 14’te sūt, devleT, arvaT, damaT; ÖZKAN, İ. E., a. g. e., 18’de řoli, řar, şamar, şaş, řaraħ; TOK, a. g. e., 65’te şalkTı, ħuvaTlı, dōrT, taraşTa, ūsTūne; ÖZER, a. g. e., 61’de Tuz, TereřTen, oTlıse, berbaT; PİLANCI, a. g. e., 60’ta ořTu, ūsTūne, peşTamal, duTmuş, İsTersin, işTe; EREN, a. g. e., 63’te Tene, vaķTı, yēřiřTidi; GÖKÇUR, a. g. e., 48’de Tuz, yasTıħ, anaħTar, řaT,

ŘavuT, Tırneħ; ÖZMEN, a. g. e., 48’de oynaTırler, Tōkd ħūnde, Tikbařlı.

²²²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 101; CAFEROĞLU, *STĠAT*, 27.

²²²⁸ GÜNAY, a. g. e., 15.

²²²⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 306.

²²³⁰ TOSUN, a. g. e., 96.

Simge	Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
T	T	Gülensoy, Buran, Buran-Oğraş, Demir, Günşen, F. Özkan, Tosun, Gece, Doğan, Öztürk, Tok, Özer, Eren, Gökçur, Özmen
	ṭ	Ercilasun
	ṭ	Zülfikar, Günay
	ṭ	Caferoğlu, Olcay, Acar, İ. E. Özkan
	ḍ / ṭ	Sağır

2.11.9.22. /w/ Ünsüzü²²³¹: Çift dudakta boğumlanan²²³², sızıcı, tonlu v ünsüzüdür²²³³. Çift dudak v'si olarak da bilinen bu ses bölgemiz ağızlarında, özellikle de Yerli ağızlarda sıklıkla kullanılmaktadır. Örneklere bakıldığında daha çok yuvarlak ünlüler yanında ortaya çıktığı görülmektedir.

Türkçedeki v sesi aslında Uygur Türkçesi döneminden itibaren b > v değişmesi ile ortaya çıkmıştır. b'nin süreklileşme yönünde gösterdiği bu değişim Oğuz Türkçesinin karakteristik bir özelliğidir. Bugün ölçünlü dil ve diğer Anadolu ağızlarında sınırlı sayıda sözcükte gerçekleşmişken, bölgemiz ağızlarında koyulaşarak yabancı sözcükleri de içine alacak kadar yaygınlık kazanmış ve diş-dudak v'sinden çift dudak w'sine doğru kayma eğilimi göstermektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Simge	Diğer Çalışmalarda Kullanılan Karşılıkları	Bu Simgeleri Kullanan Araştırmacılar
w	w	Gemalmaz Olcay, Sağır, Karahan, Günay, Dallı, Tok
	ṽ	Küçükler, F. Özkan, Özer, Eren
	v	Nuri

²²³¹ GEMALMAZ, a. g. e., 156; OLCAY, EA, 30'da ğawuḥ, tawuḥ, dewrüş, suwal; GÜNAY, a. g. e., 78'de sadece fawrika kelimesinde b > w değişmesi ile ortaya çıktığını ifade eder; SAĞIR, a. g. e., 81'de birāw, köwe, mewlūd, awu (abu); KARAHAN, a. g. e., VII; DALLI, a. g. e., 4; KÜÇÜKER, a. g. e., 63'te b-v arası ünsüz olarak bu işareti gösterirken 62'de b-v arası ünsüzü için ḥ'yi kullanmıştır. Verilen örneklere bakıldığında bu işaretin çift dudak v'sini karşıladığı görülmektedir: devā, ev, avdes, tavır; ÖZKAN, a. g. e., 23'te bu sesin ğ > v değişmesi ile ortaya çıktığını belirtir: tav, yaṽ, saṽ, avız, bavursaḡ; NURİ, a. g. e., 67'de bu sesin Arapçadaki ḡ'a karşılık geldiğini belirtmektedir: var, vēzir, canavar, suvārđ; TOK, a. g. e., 66'da buwamı, tüw, köw, tawıḡlı, sowuḡ; ÖZER, a. g. e., 61'de tevbe, dāvāra, avci, evlede; EREN, a. g. e., 63'te dövmesine; GÖKÇUR, a. g. e., 5, 48'de iki farklı sembol kullanılmıştır. Sayfa 5'te ṽ, sayfa 48'deki örneklerde ise v işareti söz konusudur: Ḳavurḡa, davul, çavuş, çuṽal, ṽala.

²²³² GÜLENSOY-BURAN a. g. e., 13.

²²³³ GÜNAY, a.g.e., 16.

	ý / ý	Gökçur

Bu ünsüzler dışında özellikle bölgenin kuzeyinde Doğu Karadeniz ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmış, ara seslere de rastlanır. ACAR'ın²²³⁴ Artvin ve Erzurum ağızlarında da görüldüğünü söylediği ve Gümüşhane ağızlarında tespit ettiği, diğer Doğu Anadolu ağızlarında karşılaşmadığımız sesler şunlardır:

2.11.9.23. /ğ/ Ünsüzü: g ile c arasında²²³⁵ özellikle ince ünlülü kelimelerde g > c değişmesi sonucunda oluşan ara ünsüzdür: göre^m, göre^mlice, göre^mduk.²²³⁶ Aynı ünsüzü M. K. NURİ ğ ile sembolleştirmiştir.²²³⁷

2.11.9.24. /k/ Ünsüzü: k ile ç arasında, ötümsüz bir ünsüzdür. Genellikle k > ç değişmesi ile ince ünlülü kelimelerde görülür: kâfir, kövünde, giderkân.²²³⁸

Ayrıca ACAR'ın Gümüşhane yöresi ağızlarında var olduğunu söylediği ve örneklerini verdiği aşağıdaki sesler Doğu Anadolu bölgesinin diğer ağızlarında ACAR'daki kadar dağılmamış, daha az sayıda ve daha kurallı seslerle temsil edilmiştir. Örneğin:

Acar'ın özellikle k ve ğ'nın sesbirimsel değişkeleri olarak örneklerini verdiği k (patlamalı-sızmalı, orta damak, k-h arası), ğ (patlamalı-sızmalı, orta damak, ğ ile ğ arası), ğ (patlamalı-tonlu), ğ (sızıcı-tonlu), yk (patlayıcı)²²³⁹ ünsüzler araştırma bölgemizde düzenli olarak ğ, k ve K seslerine dönüşür. Bu değişme bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde ğ, K; güney yörelerinde ise k yönündedir.

2.11.9.25. /yk/ Ünsüzü: k'nin (yh) bazı durumlarda ön damakta boğumlanmasıyla ortaya çıkan patlayıcı, yarı ötümlü bir ünsüzdür: eyhmeyk, içceeykler, beykçi, teykliflerden.²²⁴⁰

SAĞIR, zayıf, düşmeye yakın r ve y ünsüzlerini r, y, BURAN ise zayıf n ve y ünsüzlerini n, y biçiminde sembolleştirmişlerdir.²²⁴¹ Bu sesler bölgenin genelinde korunurken bazı yörelerde de tamamen düşmüştür. SAĞIR, kalın ünlülü kelimelerdeki ince l'yi de l ile göstermektedir.²²⁴² Bu ses bölgemizde yaygın değildir. Genellikle yabancı kökenli olup da bu sesle telaffuz edilen kelimeler bölgede kalın l ile söylenirler.

2.11.10. Ünlü-Ünsüz İlişkileri:

²²³⁴ ACAR, a. g. e., 58.

²²³⁵ ACAR, a. g. e., 58.

²²³⁶ ACAR, a. g. e., 58; GECE, a. g. e., 46-47'de bu sesin g-c arası bir ünsüz olduğunu belirterek göstermiş, göreTdi, göreTdi, göreTdi, göreTdi örneklerini verir.

²²³⁷ NURİ, a. g. e., 66'da göreTdi, göreTdi, göreTdi (öne).

²²³⁸ ACAR, a. g. e., 58; NURİ, a. g. e., aynı sesi K ile göstermiştir: Kömür, Köynek, erkekler.

²²³⁹ ACAR, a. g. e., 60-61.

²²⁴⁰ ACAR, a. g. e., 58-59.

²²⁴¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76-77'de kesinlikle, bunlar, söyliy., duriy., yapuy.h; SAĞIR, a. g. e., 79, 81.

²²⁴² SAĞIR, a. g. e., 78.

Bu bölümde çift boğumlanma noktasına sahip olan ünsüzlerin, bölgemiz ağızlarında, komşu ünlülere göre gösterdikleri iki zıt duruma bağlı olarak ortaya çıkan ünlü-ünsüz uyumu ve ünlü-ünsüz uyumsuzluğu üzerinde durulacaktır.

2.11.10.1. Ünlü-Ünsüz Uyumsuzluğu:

Türkçede ünlü ve ünsüz uyumları dışında bir de ünlü-ünsüz uyumu dediğimiz, hem ön(ince) hem art(kalın) şekilleri bulunan bazı ünsüzlerin, ön boğumlanmalı biçimlerinin sadece ince ünlülerle; art boğumlanmalı biçimlerinin ise sadece kalın ünlülerle kullanılmasından kaynaklanan bir uyum vardır. Bu, Türkçe için çok sağlam ve genel bir kuraldır.²²⁴³ Bazı alfabelerde bu sesleri kalın ve ince olarak karşılayan farklı işaretler olmasına rağmen, bizim yazı dili alfabemizde bu seslerin iki biçimini de karşılayan tek bir işaret kullanılmaktadır. Ünsüzün ön veya art boğumlanmalı olduğunu anlamak için hecesindeki ünlüye bakmak gerekmektedir.

Köktürk metinlerinde pek çok ünsüz için kalın ve ince okunmak üzere iki işaret kullanılmış, bu işaretler kendi türünden ünlülerin de değerini taşımışlardır. Yani hecedeki ünlünün kalın mı ince mi okunması gerektiğini yanındaki ünsüz belirlemektedir.²²⁴⁴ Bugünkü yazımda ise bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Ünsüzün kalın veya ince olduğu yanındaki ünlünün türünden anlaşılmaktadır. Ünlülerin ünsüzler üzerindeki belirleyici etkisi daha çok Arapçadan dilimize geçmiş bir özelliktir.

Ayrıca Arapçadan dilimize girmiş kâr, kâtip, kâfir, gâvur, lâıyk gibi sözcüklerdeki kullanımlar Türkçeye oldukça yabancıdır. Örnekler Arapçada Türkçedeki gibi bir ünlü-ünsüz uyumu olmadığını da göstermektedir. Ölçünlü dilde bu tür kelimeler asıllarına bağlı kalarak, aynı uyumsuzluğu sürdürürken, özellikle Doğu Anadolu ağızlarında â, û, î ünlülerinin normal ünlülere dönüştüğü, yanındaki ünsüzü de kalınlaştırdığı görülmekte ve kalınlaşma yönünde bir uyum sağlanmaktadır. Bölgede, ünsüzlerde kalınlaşma yönünde, ünlülerde incelleme yönünde yaygın bir eğilimin olması yukarıdaki durum için bir uyumluluk yaratırken, alınma pek çok sözcükte oldukça önemli uyumsuzluklara neden olmaktadır.

Doğu Anadolu ağızlarında genel anlamda yaygın bir ünlü-ünsüz uyumsuzluğu vardır. Bu uyumsuzluğun karakteristik özelliği ince ünlüler yanında art (kalın) ünsüzlerin bulunmasıdır. Özellikle kalın k, K, K ve ğ ile hece kuran ünlülerin incelenmesi ve bu ünsüzlerin aynı kalması sonucunda görülür (ğem, ğehve, ğelğ, meşegğet, ğeder, ğenet, Türk, kóy, gór-)²²⁴⁵. Bölgenin genelinde hâkim olan bu uyumsuzluğun yanında bir de yine aynı ünsüzlerin ince biçimlerinin kalın ünlülerle hece kurmasından kaynaklanan, çoğunlukla bölgenin kuzey kesimlerindeki (Kars, Ardahan-Posof) Yerli, Azeri, Terekeme ve Türkmen ağızlarında görülen, Artvin'e doğru gidildikçe yoğunlaşan (Kavran, ğorunge, ğaldi, Kamlis, ekah, kor, ğonul)²²⁴⁶ ünlü-ünsüz uyumsuzluğu vardır. Bu uyumsuzluk bölgenin güneyine inildikçe ortadan kalkmakta hatta imlası gereği uyumsuz olan yabancı kökenli sözcükler bile uyuma

²²⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 104.

²²⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 104.

²²⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 105.

²²⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 105.

sokulmaktadır (kar-kâr, kağıt-kâğıt, kazım-kâzım, gavur-gâvur, berzingan-bezirgân, rüzgâr-rüzgâr vb).²²⁴⁷

Çeviriyazı sisteminde k ve g ünsüzlerinin art damakta boğumlananları için k ve ğ işaretleri kullanılmaktadır. Bütün kalın ünlüler yanında ve ünlü ünsüz uyumunun bozulduğu durumlarda, ince ünlülerle birlikte bu noktalı harfler art damak ünsüzlerini ifade etmektedirler.²²⁴⁸ Bu çalışmada da art ünsüzlerden k ve g için aynı işaretler kullanılmıştır.

Bölge ağızlarında ünlü-ünsüz uyumu büyük ölçüde sağlanmakla birlikte, bir kısmı alfabadeki durumdan kaynaklanan, bir kısmı ise bazı ses olaylarına dayanan (benzeştirmeler yoluyla yarı kalın ünlülerin ortaya çıkması, yabancı dillerden alınma ince ünlünün yanında kalın ünsüz bulunduran kelimeler ve bazı ses değişimleri) şu uyumsuzluklara rastlanmaktadır:

Alınma kelimelerde, ölçünlü dilde de korunmuş olan ünlü-ünsüz uyumsuzlukları bölgenin yerli, iki dilli ağızlarında uyuma sokulurken, Azeri, Terekeme ve Yerli Türkmen ağızlarında devam etmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: zevgile(1-1), ihdi at (1-1), orduğah (4-42), si ah (18-43), bekar (40-28), kağız (77-30), müşgü at (78-11).²²⁴⁹

Hecesinde e ünsüzü barındıran bazı yöresel kelimeler kalın k ile söylenirler. keşiş (kırkayak), kerme (tezek).²²⁵⁰

Asıl şekilleri kalın ünlülü olan bazı alınma kelimelerin bazen ünlü benzeştirmesinden kaynaklanan incelmeler sonucunda uyuma girmediği görülmektedir. Bu durum bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde, Azeri ağızlarında ğe, Terekeme ağızlarında ğe / Ğe; güneydeki yerli ağızlarda ise ke / Ğe biçiminde ortaya çıkar.

Erzurum: genepe, gendil, gerip, giredi, giymet, ğizeh, hecer, hesna, hetil,²²⁵¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** gem (1-2), gehve (5-6), helğ (49-34), gelb (49-104), feğet (78-15), genet (75-8);²²⁵² **Bitlis:** feket (V-5), ketil, kelb, kefes, kıyamet, keyenin (7-18), dekke (2-99), hekereti (1-12), keder (1-360);²²⁵³ **Tunceli:** kertal (XLII-13), kerpuz (XXVI-13), kevağ (XIX-21), hekereT (hakaret) (XL-202);²²⁵⁴ **Erzincan:** hağıgaten, , giymiy, gesap, meşakğetinen, zahire, dakke;²²⁵⁵ **Elazığ:** öğunda (XLVII-

²²⁴⁷ Örnekler sözlü soruşturmalar sonucunda elde edilmiştir.

²²⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 104.

²²⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 104.

²²⁵⁰ TOSUN, a. g. e., 97.

²²⁵¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164.

²²⁵² ERCİLASUN, a. g. e., 105.

²²⁵³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 316; GÖNEN, a. g. e., 46.

²²⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 97.

²²⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 69, 77.

66), düğān (döven) (IX-6), gōz_ dā (IX-13);²²⁵⁶ **Diyarbakır:** çanağī (II-71), heza (ğazā) (X-2), poḥi (XXXIX-18), uyḥi (IV-135);²²⁵⁷ **Van:** hēr (15-38), enTiķe (51-39), ķerar (2-98), ķeTTam (29-8), sıḥi (12-15);²²⁵⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ğede (69-151), ğerip (29-30), bölük (2-38);²²⁵⁹ **Ağrı:** ğerbistan, heste, ğeḥve, deĝĝe, ğezete, eḥtiyar.²²⁶⁰

Çeşitli nedenlerle ünlülerin kalınlaşması veya incilmesi uyumu bozmaktadır. Bölgenin genelinde çoğunlukla Türkçe kelimelerde görülen ünlü kalınlaşması eğilimi ve aynı hecedeki ünsüzün önlü olarak kalması ünlü-ünsüz uyumsuzluğuna neden olmaktadır.

Ardahan-Posof ağızlarında yaygın olan bu uyumsuzluk Artvin'e doğru gidildikçe yoğunlaşmakta, Doğu Karadeniz ağızlarının karakteristik bir özelliği haline gelmektedir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında sadece g ve k sesleri yanında, belli kelimelerde görülür. Doğu Anadolu ve Azeri sahasının diğer ağızlarında da gönül, kervan, köy, kör, gül, göl kelimeleri ile –ken ekinde meydana gelen bu uyumsuzluklar en kesin ve yoğun biçimiyle Karayım²²⁶¹ ve Ermeni Kıpçakçası²²⁶² şivelerinde ortaya çıkmaktadır. Gagavuzcada ve Codex Cumanicus'ta da bazı kelimelerde böyle bir uyumsuzluğa rastlanmaktadır.²²⁶³ Ardahan-Posof ağızında yaygın, bölgenin diğer ağızlarında daha seyrek olarak görülen bu durum tamamen Kıpçakça bir özelliktir²²⁶⁴ ve bu yörelerdeki Kıpçak dil tabakalaşmasının kalıntısı olarak varlığını korumaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: kavarān (18-49), ay uḥ (32-50), ğa dım (33-10), ğorunge (34-10), ğa di (35-75), kōy (60-1), ğonul (61-46);²²⁶⁵ **Tunceli:** gōvul (gönül);²²⁶⁶ **Van:** kōr (2-3), kōm (46-98), kırıbit (9-28), kāğız (38-67);²²⁶⁷ **Ağrı:** ğonul, ğordi, ğal, kāmāl, kās- (kasmak).²²⁶⁸

2.11.10.2. Ünlü ve Ünsüz Yer Değiştirmesi

Ünlü ve ünsüzlerin yer değiştirmesi Doğu Anadolu ağızlarında seyrek de olsa karşılaşılan bir durumdur. Dilin en az çaba kuralına bağlı olarak, kapalı hecelerin açılması ve yan yana gelen iki ünsüzün aralarını açmak amacı ile ortaya çıkmaktadır.

²²⁵⁶ BURAN, a. g. e., 50.

²²⁵⁷ ERTEN, a. g. e., 27.

²²⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 12, 40, 45, 47.

²²⁵⁹ ACAR, a. g. e., 60.

²²⁶⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827, 829.

²²⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., 105'teki dipnotta kuldılar, kunlaga, koğut.

²²⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 106'daki dipnotta korma.

²²⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., 106 ve aynı sayfadaki dipnotlarda gelirkan, giderkan, me ulukke, söüngaysen, kunde.

²²⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 106.

²²⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 105.

²²⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 97.

²²⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 47.

²²⁶⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

Erzurum: sılıh (ıslık), sımarla-;²²⁶⁹ **Tunceli:** ılıcah (ılıkça) (XXXVI-1), namheram (namahrem) (XII-11), sımarladuḥ (ısmarladık) (XL-18);²²⁷⁰ **Van:** yuḥi (39-20), fabırKa (6-23)²²⁷¹ **Bitlis:** yuḥılara (26-42);²²⁷² **Bingöl:** ürye (VIII-B-23);²²⁷³ **Ağrı:** yuḥliyaçaḥsın.²²⁷⁴

2.11.10.3. Ünlü-Ünsüz Değişmesi

Bölge ağızlarında iki ünlünün yan yana bulunmaması özelliğinden kaynaklanan i > y değişimlerine rastlanmaktadır. Alınma kelimelerde yan yana bulunan /ai/ ünlü çiftinden /i/ ünlüsünün y'ye değişmesi ile meydana gelir. Bu durumun ortaya çıkmasında y'nin yarı ünlü olması ve i ünlüsü ile y ünsüzünün bölge ağızlarında birbirine çok yakın telaffuz edilmesinin etkisi vardır.

Erzurum: ayle, dayre, kayme, geyle, geyb, geyde;²²⁷⁵ **Kars, Ardahan, Posof:** vesayti (1-62), dayre (35-80), gayda (45-154), ayle (49-115);²²⁷⁶ **Tunceli:** Keyda (kaide) (XXIV-217), ayle (aile) (XXIV-172);²²⁷⁷ **Erzincan:** gayde (4.22-18);²²⁷⁸ **Bitlis:** keyde (ka'ide) (26-105);²²⁷⁹ **Bingöl-Karlıova:** aylesi (X-A-261), dayresine (II-B-93);²²⁸⁰ **Van:** ayle (21-16).²²⁸¹

2.11.11. Ünsüz İlişkileri

Bölge ağızlarında, ünsüzler arasındaki doğal etkileşimler ve dilin 'en az çaba' kuralından kaynaklanan çeşitli ünsüz olaylarının durumu şöyledir:

2.11.11.1. Ünsüz Uyumu:

Türkçede özellikle kök-ek bağlantılarında sert (ötümsüz) ünsüzden sonra sert, yumuşak (ötümlü) ünsüzden sonra yumuşak ünsüz gelmesi kuralına ünsüz uyumu denir.

Kelime çekimleri ve türetmeler bu kural doğrultusunda yapılır. Bu nedenle Türkçede ünsüzle başlayan çoğu ek hem ötümlü hem ötümsüz biçimleri mevcuttur.

Yöremiz ağızlarında kök ve ekler arasında bu uyum çok sağlam değildir. Bölge genelinde ötümlüleşme genel bir eğilim olduğundan, uyum sırasında yarı ötümlü veya yarı ötümsüz diye adlandırılan ve transkripsiyon alfabesinde büyük harfle gösterilen ünsüzlere dönüşüm söz konusudur: yaTTı, çeKTüK, hesaPsuz, delüKTen.²²⁸² Özellikle Azeri ve Terekeme ağızlarında bazı eklerin (-de, -den, dır, -

²²⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 140, 143.

²²⁷⁰ TOSUN, a. g. e., 98.

²²⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 42, 74.

²²⁷² GÖNEN, a. g. e., 68.

²²⁷³ KÜÇÜKER, a. g. e., 71.

²²⁷⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²²⁷⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 121.

²²⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 96.

²²⁷⁷ TOSUN, a. g. e., 98.

²²⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 68.

²²⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 15.

²²⁸⁰ ÖZER, a. g. e., 56.

²²⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 41.

²²⁸² TOSUN, a. g. e., 101.

dik, -di) ötümsüz biçimlerine rastlanmazken, Yerli ağızlarda da bu eklerin sadece ötümlü ya da yarı ötümlü biçimleri yaygın olarak kullanılır.

2.11.11.2. Ünsüz Uyumsuzluğu:

Bölge ağızlarında daha önce de söylendiği gibi, ünsüz uyumu pek sağlam değildir. Bunun nedeni bölgede ötümlüleşmeye doğru giden eğilimdir. Kelime içinde ve sonunda ötümsüz ünsüzün yanında ötümlü va da yarı ötümlü bir ünsüzün bulunması dikkati çekmekte ve bu ötümlü veya yarı ötümlü ünsüzün diğer ötümsüz ünsüzü kendisine benzettiği de görülmektedir:

Elazığ: çiftÇilik (SYA.-114-I-6), bēşTa (170-XL-5), yohTur (64-IX-10), gavüşTa (XXXVII-11), bahTı (II-2);²²⁸³ **Bitlis:** behTan (IV-25), atTi (IV-51), çehdi (7-54), ehmişdik (1-1), erkehdır (1-138);²²⁸⁴ **Tunceli:** gēTmekde (XXVI-30), esKiden (X-5), hesaPsuz (IV-178), penÇireye (IV-105), gelıP, geliP (XXVI-21);²²⁸⁵ **Elazığ:** işdin, sabağdan, vakıtta, getdım, hızmeciler;²²⁸⁶ **Erzincan:** esger (1.1-1), mahgeme (1.1-34), işgi (2.9-25), begçi (5.1-15), işdima (1.1-3);²²⁸⁷ **Bingöl-Karlıova:** şereFdin (şerafetin) (II-A-32), dāmança (I-A-236), malçi (X-A-9), aPdıla (abdullah) (I-B-44), yolçi (II-A-111);²²⁸⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** edebsüz (15-33), eşekden (20-9), çekdük (29-9), pirinçden (25-9), tutdin (4-30);²²⁸⁹ **Van:** hasde (37-22), tutdılar (1-46), yapuşdur (20-177), tarafda (34-6), alçi (49-42), avçi (50-1).²²⁹⁰ **Gümüşhane:** başğa (69-127), bağlatdım (23-6), muhdalık (67-19);²²⁹¹ **Ağrı:** örğenmekden, gürcisdani, hindisdani, yolçi, bağmançi, yalançi, demirçi, tukançi.²²⁹²

Aynı zamanda kelime sonunda k sesinin bazen ğ sesine dönüşmesi de uyuma aykırı bir durumdur: orağ, şişliğ(101), utanmağ, ufağ.²²⁹³ Ölçünlü dilde yumuşak g (ğ) sesi, bazı tek heceli kelimeler (yağ, dağ, bağ, sağ vb.) dışında, kelime sonunda bulunmamaktadır.

Ayrıca b, c, d ötümlü-patlayıcı ünsüzleri bölgemiz ağızlarında sözcük sonunda bulunabilmektedir. Bu durum, ölçünlü dile göre bir uyumsuzluk sayılmaktadır.

Elazığ: harc (SYA.-132-XVI-44), genc (204-LVII-5), marcimağ (XXXVIII-2), ğilic (XLVI-108);²²⁹⁴ **Erzincan:** gög (3.5-57), emeg (7.7-150), bölüg (2.7-7), ac_olmuş;²²⁹⁵ **Ağrı:** eceb, anteb.²²⁹⁶

²²⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 75-76; BURAN, a. g. e., 52.

²²⁸⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313-314; GÖNEN, a. g. e., 50.

²²⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 101.

²²⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80-81.

²²⁸⁷ SAĞIR, a. g. e., 87, 120.

²²⁸⁸ ÖZER, a. g. e., 64.

²²⁸⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 60.

²²⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 65.

²²⁹¹ ACAR, a. g. e., 60.

²²⁹² CAFEROĞLU, a. g. e., 108; TURHAN, a. g. e., 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²²⁹³ TOSUN, a. g. e., 101-102.

²²⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 76, 81; BURAN, a. g. e., 52.

²²⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 87, 88.

2.11.11.3. Ünsüz Değişmeleri:²²⁹⁷

Bir ünsüzün kelime başında, içinde veya sonunda başka bir ünsüze dönüşmesi olan ünsüz değişmelerine bölgemiz ağızlarında sıkça rastlanmakta, bu duruma çeşitli fonetik olaylar ve özellikle ötümlüleşmeye doğru giden eğilim neden olmaktadır. İnceleme bölgemizde ünsüzlerin hangi yönlerle doğru değiştikleri ve ne tür özellikler kazandıkları şu alt başlıklar içinde incelenebilir:

2.11.11.3.1. Ötümlüleşme:

Ötümlüleşme kelime başında, içinde ve sonunda Orta Türkçe döneminden beri karışık bir ses olayı olarak ortaya çıkmış, genellikle lehçe ayrımlarında (DLT'de) önemli bir özellik durumunda iken tek bir lehçe içinde de tam durulaşmayarak, aynı kelimelerde iki farklı yazım ya da telaffuzunu günümüze kadar sürdürmüştür. Batı Türkçesi sahasında aynı kelimenin ötümsüz ve ötümlü ünsüzle kullanımı Anadolu sahası eserlerinde 18. yüzyıla kadar süregelmiştir. Bu karışıklık bir yönüyle Arap alfabesindeki belirsizlikten (ﺃ > k, g) kaynaklanırken, genel olarak da Batı Türkçesi sahasının değişik coğrafyalarında gelişip ilerleyen farklı eğilimlerden kaynaklanmaktadır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde, Batı ve Kuzeydoğu Anadolu ile Rumeli ağızlarında ötümlüleşme kelime başında sınırlı sayıda sözcükte gerçekleşirken ve kelime sonunda hiç görülmezken, Azeri Türkçesi yazı dili ile ağızları ve Doğu Anadolu ağızlarında daha da ilerleyerek hem kelime başında daha fazla sözcüğü kapsayacak biçimde hem de kelime sonunda yaygınlaşıp karakteristik bir özellik olma yolunda oldukça ilerlemiştir. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde kelime sonunda ötümlü b, c, d, g ünsüzleri bulunmazken, Azeri Türkçesi ve Doğu Anadolu ağızlarında bu ünsüzlerin kelime sonunaki yaygınlığı kurallaşmıştır. Bölge ağızlarında kelime içinde de t > T, d yönünde yaygın bir değişim söz konusudur. Bu genel eğilimden kaynaklanan ünsüz uyumsuzlukları da bölgemiz ağızlarının karakteristik özelliklerinden biri olarak gösterilebilir.

Ötümlüleşme bölgenin karakteristik bir özelliğidir. Bu değişimde ötümsüz t, k, p ünsüzleri, ötümlü karşılıkları olan d, g, ğ, b ünsüzlerine dönüşürler. ç sesi ise bazen c'ye çoğunlukla da ötümsüz karşılığı olan ş'ye dönüşür. Aynı zamanda ötümlüleşme her zaman tam olmamakta, bazen yarı ötümlüleşme (T, K, Ķ, P, Ç) de görülmektedir:

2.11.11.3.1.1. ç > c, Ç Değişmesi:

ç sesi yerli ağızlarda ön seste korunmakta sadece iç ve son seste değişmektedir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında ise hem ön hem de iç ve son seslerde ötümlüleşmektedir. Bölgenin genelinde ç'nin tamamen ötümlüleşmemesi, yarı ötümlü Ç sesine dönüşmesi daha yaygındır.

Erzurum: cız-, cızma, culuh, ciñlet, cingen, cızılı, aşci, baħca, çifci;²²⁹⁸
Kars, Ardahan, Iğdır: cilcilplaħ (35-130), cız (çizgi) (96-1), acluğum (35-137),

²²⁹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

²²⁹⁷ CAFEROĞLU, Ahmet, "Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri", *TDAY-B*, 1963, 1-32.

²²⁹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 165,168.

saç (45-140), il ac (81-118);²²⁹⁹ **Elazığ:** genc (215-LVI-5), ilaçları (180-XLVI-8), cızma (83-XII-8), sıcri (123-XXIV-29), Çocıhsız (185-L-2);²³⁰⁰ **Tunceli:** boğÇe (XVIII-11), göÇÇÜK (XL-8), sêÇme (III-34), ğaÇ (I-7);²³⁰¹ **Van:** cente (38-37), cüt < çift (16-43), umac (34-77), sac (7-122), kerpic (41-184), köc (-136), ac (1-122);²³⁰² **Erzincan:** çehiz, arapca, ac olmış;²³⁰³ **Bitlis:** cantasını (14-108), cızmaları (18-18), kebce (2-204);²³⁰⁴ **Bingöl:** cızma (VIII-A-13), cahız;²³⁰⁵ **Muş:** gec gecden “geç geçten” (VI-12);²³⁰⁶ **Diyanbakır:** ac (XXIII-50), ağac (XXI-32), ağaclar (XIX-15);²³⁰⁷ **Urfa:** gencleştı (36-35), taclı (33-115), aclağ (17-1), gęc (36-15), pırınc (35-35), gülınc oldım (35-40);²³⁰⁸ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** ac (18-20), saclarda (19-22).²³⁰⁹

Doğu Anadolunun bazı yörelerinde seyrek olarak ç > g, daha sıkça da ç > j değişmesine rastlanır. Bazen c > j değişmesinin yarım kaldığı da görölmektedir.

Erzurum: ğeb (cep), gewüz, geferiye (Caferiye), gegim (cicim);²³¹⁰ **Elazığ-Sivrice:** aj (158-XXVII-18), er ğej (er geç) (159-XXXVII-58), hajdan (118-XXXI-3);²³¹¹ **Tunceli:** gizme (çizme) (md), ajlıh, ğejikdi (md), gizleviT, geviz, ğej;²³¹² **Van:** tuné (2-15);²³¹³ **Erzincan:** erzıngan (Erzincan) (4.16-60);²³¹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** mejbır (35-57), aj (33-14);²³¹⁵ **Ağrı:** mejlis.²³¹⁶

2.11.11.3.1.2. f > v, F Değişmesi:

f > v değişmesinin bir ara merhalesi olan, f'nin, f ile v arasında yer alan “F” ünsüzüne dönüştüğü sözcüklerde ötümlüleşme yarım kalmıştır. Bazı ağızlarda değişimin tamamlandığı göröölür.

Elazığ: mutvağa (140-XXIX-13), lödven (lütfen) (180-XLVI-13), üsuF (177-XLIV-1);²³¹⁷ **Van:** heFTe (48-169), (41-25), kıFTe (41-167), küFTe (37-143).²³¹⁸ **Diyanbakır:** ciFtler (LXIII-3), eFendime (XXIII-5), esnaF (XXV-40), seFer (III-

²²⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²³⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 81-82.

²³⁰¹ TOSUN, a. g. e., 102.

²³⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 49-50.

²³⁰³ SAĞIR, a. g. e., 85, 87, 88.

²³⁰⁴ GÖNEN, a. g. e., 48.

²³⁰⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 66.

²³⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 60.

²³⁰⁷ ERTEN, a. g. e., 12.

²³⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 46.

²³⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 60.

²³¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 191.

²³¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²³¹² Örnekler sözlü soruşturmalar sonucunda elde edilmiştir.

²³¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 50.

²³¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 99.

²³¹⁵ ACAR, a. g. e., 68.

²³¹⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

²³¹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80, 82.

²³¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 50.

110);²³¹⁹ **Urfa:** gavırların (kafirlerin) (17-25);²³²⁰ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** ğavır (kafir) (29-4);²³²¹ **Gümüşhane:** ğavğas (7-39), tüvegi (32-43), şüver (32-43);²³²² **Artvin-Ardanuç:** havta, civt, şevtali, sivtah.²³²³

2.11.11.3.1.3. k > g Değişmesi:

Kelime başında, içinde ve sonunda görülebilmektedir. Ön damaklı k > g değişimleri bölgenin karakteristik bir özelliğı olarak, yaygın bir şekilde iki ünlü arasında kalan k'lerde görülür. Standart dilde iki ünlü arasında bulunan k sesleri ğ'ye dönüşürken, bölge ağızlarında g olarak kalırlar.

2.11.11.3.1.3.1. Kelime başında:

Kelime başında, ölçünlü dilden daha ileri olsa da bu ötümlüleşmenin sınırlı sayıda örneğı vardır.

Erzurum: geçi, gemih, gendi, gişi;²³²⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** gişi (81-52);²³²⁵ **Elazığ:** gendisini (17-LIV-36), gişi (227-LXV-24), gemigini (195-LIII-18), güçüg (158-XXXVI-27);²³²⁶ **Tunceli:** gişi (I-26), gendu (II-93), gemük (III-21), göççük (XL-8);²³²⁷ **Van:** geçi (33-68), gemik (15-40);²³²⁸ **Erzincan:** güccük, yoh gi, gişi;²³²⁹ **Bitlis:** geçi (2-147);²³³⁰ **Diyaşbakır:** geçi (XLV-4), gişi (XXVIII-12);²³³¹ **Urfa:** geçileri (12-35), gendim (4-1), gışı (1-7);²³³² **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** geçi (8-51), gendi (4-19), gişi (29-12);²³³³ **Gümüşhane:** gişilik (2-18), geldi gi (1-4), gendimi (9-10), göyünde (58-19);²³³⁴ **Artvin-Ardanuç:** geçi, gendi (III-6), gemük, gene (kene);²³³⁵ **Ağrı:** gemer.²³³⁶

2.11.11.3.1.3.2. Kelime içinde:

Bu ötümlüleşmenin s ünsüzü önünde ortaya çıkması ilginçtir. Dah çok Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızlardan etkisi altındaki yerli ağızlarda görülür. Yerli iki dilli ve Türkmen ağızlarında k > K biçiminde bir değişim olmakta ve ötümlüleşme yarım kalmaktadır.

²³¹⁹ ERTEN, a. g. e., 12.

²³²⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 46.

²³²¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 60.

²³²² ACAR, a. g. e., 66.

²³²³ ÖZKAN, a. g. e., 17.

²³²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 165.

²³²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²³²⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79.

²³²⁷ TOSUN, a. g. e., 102.

²³²⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 51.

²³²⁹ SAĞIR, a. g. e., 85.

²³³⁰ GÖNEN, a. g. e., 50.

²³³¹ ERTEN, a. g. e., 12.

²³³² ÖZÇELİK, a. g. e., 44.

²³³³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61.

²³³⁴ ACAR, a. g. e., 71-72.

²³³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 15.

²³³⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

Erzurum: esger, esgi, bitgin, mesgen, püsgüwüt, bişgi;²³³⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** esgiden (1-21), asger (4-21), müşgül (26-8), isgen (75-39), isgeliye (82-129);²³³⁸ **Elazığ:** esgisi (226-LXIVa-20), asgerin (201-LV-30), segsan (63-IX-13), gemigini (142-XXX-22), gedigda (XXXVII-30);²³³⁹ **Bitlis:** esger (IV-2), dèdigi (1-15), eşige (1-42), esgigine (1-381), kesgin (2-81);²³⁴⁰ **Van:** düdügli (33-46), banger (33-128), egmey (17-196), egmeg (19-139), sevgiyed (32-41);²³⁴¹ **Erzincan:** esger (1.1-1), mahgame (1.1-34), müşgilat (1.28-2), hergeş 1.22-17), işgi (2.9-25), begçi (5.1-15);²³⁴² **Tunceli:** esgerliği (II-66), eKmegin (II-4), mertegin (II-83);²³⁴³ **Diyanbakır:** erkegler (VI-40), istegini (IX-13), kırtigdir (XV-22);²³⁴⁴ **Urfa:** sinegleri (28-60), egmiş (22-10), meslegi (1-95), yimegimi (15-5);²³⁴⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** bölüglere (8-64), istemege (32-1), yemegini (20-10);²³⁴⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** eksig (51-53), tüfeglerinen (26-37), egildim (13-79);²³⁴⁷ **Artvin-Ardanuç:** çekil (çakıl), esgi, ergiş;²³⁴⁸ **Ağrı:** etmegi, yedigimiz, bitirdigi, tetigi.²³⁴⁹

2.11.11.3.1.3.3. Kelime sonunda:

Doğu Anadolunun bütün ağızlarında görülmekle birlikte, Yerli ağızlarda biraz daha yaygındır.

Kars, Ardahan, Iğdır: etmeg (9-19), geldig (22-15), seyreg (25-18), ineg (25-27), pişig (35-28), düdüg (97-24);²³⁵⁰ **Elazığ:** yemeg (197- LIV-8), güççüg (158-XXXVI-3), ineg (111-XVIIIa-4), bölüg (bölük) (XXXVII-23);²³⁵¹ **Tunceli:** ineg (II-103);²³⁵² **Van:** döşeg (45-34), esKerlig (1-76), bilezig (4-11), érkeg (4-45), kıçüg (34-34), desteg (48-142), yèdeg (19-95), erig (13-48);²³⁵³ **Erzincan:** bölüg (2.7-7), geyig, gög (3.5-57), emeg (7.7-150), götüreg (2.2-33), şahitlig_eder (1.1-49);²³⁵⁴ **Bitlis:** birlig (1-90), bilezig (18-24), erig (4-12), getdig (2-12), érkeg (1-174), leyleg (1-324), üzüg (14-15);²³⁵⁵ **Muş:** feleg “felek” (XX-141);²³⁵⁶ **Diyanbakır:** böyüg (III-4), çimdig (VIII-137), demeg (III-118), eşşeg (III-174), gezemeg (I-59);²³⁵⁷ **Urfa:** çiçek (10-10), legleg (8-35), erkeg (37-80), döşeg (18-5), ekmeg (28-5), böyüg (33-

²³³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 168.

²³³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²³³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79; BURAN, a. g. e., 52.

²³⁴⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 50.

²³⁴¹ GÖKÇUR, a. g. e., 51.

²³⁴² SAĞIR, a. g. e., 87.

²³⁴³ TOSUN, a. g. e., 181, 183, 184..

²³⁴⁴ ERTEN, a. g. e., 12.

²³⁴⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 44-45.

²³⁴⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61.

²³⁴⁷ ACAR, a. g. e., 71-72.

²³⁴⁸ ÖZKAN, a. g. e., 15.

²³⁴⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²³⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²³⁵¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79; BURAN, a. g. e., 52.

²³⁵² TOSUN, a. g. e., 102.

²³⁵³ GÖKÇUR, a. g. e., 51.

²³⁵⁴ SAĞIR, a. g. e., 87.

²³⁵⁵ GÖNEN, a. g. e., 50.

²³⁵⁶ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²³⁵⁷ ERTEN, a. g. e., 12.

30), feleg (33-75), geleceğ (35-15);²³⁵⁸ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** küreg (6-19), senelig (13-90), böyüg (12-25), yemeg (2-5), yüg (29-12), erkeg (9-26);²³⁵⁹ **Gümüşhane:** b yüg (17-10), ekmeg (10-22);²³⁶⁰ **Ağrı:** dönerseg.²³⁶¹

2.11.11.3.1.3.4. İki ünlü arasında:

Kelime içinde iki ünlü arasında bulunan g'ler bölge ağızlarında sızıcılaşmadan kalırken, kelime sonunda iki ünlü arasında kalan k'ler de ötümlü g'ye dönüşürler. Aynı durum ilk kelimenin son ünsüzü k olduğunda ve ondan sonra ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde de ortaya çıkar.

Erzurum: böregi, desdegi, alatirigi, gögi, lasdigi, tetigi;²³⁶² **Kars, Ardahan, Iğdır:** mübareg _ etsin /1-4), teg _ odun (42-8), dimeg _ isdedi (88-14);²³⁶³ **Elazığ:** erkegi (176-XLIIa-2), düğünlerde (215-LXII-2), örtüğünü (224-LXIV-15), meger (197-LIV-1);²³⁶⁴ **Tunceli:** esgerligi (II-66), eKmegin (II-4), mertegin (II-83);²³⁶⁵ **Bitlis:** dedigi (1-15), eşige (1-42), esgerligini (1-375), esgigine (1-381);²³⁶⁶ **Diyaşbakır:** istegini (IX-13);²³⁶⁷ **Urfa:** kepegini (1-50), pislīgi (6-120), köynegi (8-35), yimegimi (15-5), gözbebegi (6-120), pissīgi (33-40);²³⁶⁸ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** degenegi (6-1), döşegi (12-37), ekmegi (8-18), eşege (32-32);²³⁶⁹ **Van:** gügüm (3-157), igid (33-27), ögüd (10-50), üregi (34-119), örget- (31-167), düğün (16-47), cigeri (1-251);²³⁷⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** sevmeg _ üçün (3-1);²³⁷¹ **Ağrı:** degül, düğünü, bildigimi, örgenmekden.²³⁷²

2.11.11.3.1.4. k > K Değişmesi:

En yaygın görülen yarı ötümlüleşme olayıdır. Genellikle son ve iç seste ortaya çıkar. Bölgenin yerli ağızlarında karakteristik bir özelliktir.

Kars, Ardahan, Iğdır: kütühlük (4-17), beñlediK (4-18), direK (81-71);²³⁷³ **Elazığ:** üsKek (219-LXII-24), esKeriyen (159-XXXVI-26), beKlemış (61-VIII-11), dèmeK (196-LIV-7), direK (I-25);²³⁷⁴ **Tunceli:** gemük (III-21), böyük (XXV-23), eniK (XLII-8), keşKeK (VI-8);²³⁷⁵ **Van:** ehmeK (20-27), esKerlig (1-76), Kelip (34-

²³⁵⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

²³⁵⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61.

²³⁶⁰ ACAR, a. g. e., 71.

²³⁶¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²³⁶² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 181.

²³⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²³⁶⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²³⁶⁵ TOSUN, a. g. e., 181, 183, 184.

²³⁶⁶ GÖNEN, a. g. e., 50.

²³⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 12.

²³⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 44.

²³⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61.

²³⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 59.

²³⁷¹ ACAR, a. g. e., 72.

²³⁷² TANRIVERDİ, a. g. e., 80; TURHAN, a. g. e., 25, 27.

²³⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., 107'de yarı ötümlü k ünsüzünü k simgesi ile göstermektedir.

²³⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 82; BURAN, a. g. e., 52.

²³⁷⁵ TOSUN, a. g. e., 103.

90), asKer (1-1);²³⁷⁶ **Bingöl:** iKiz (ikiniz) (III-B-2), Kemih (VIII-C-11), Kêfil (II-A-146), cendeK (I-28), etliK öKüz (VI-1);²³⁷⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** geldi Ki (1-4), etmeK (26-35), ufah tefeK (69-62), olaceK (12-9).²³⁷⁸

2.11.11.3.1.5. k > ğ Değişmesi:

Bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde, kelime başında en yaygın görülen değişmedir. Doğu Anadolu Azeri ağızları ile bu ağızlarla iç içe olan yerli ağızlarda, diğer Anadolu ağızlarında olduğu gibi, bu değişme tam bir kesinlik kazanmıştır. Değişimin seyri bölgenin güneyine doğru inildikçe k'ın Arapçadaki telaffuzuna dönüşmektedir.

2.11.11.3.1.5.1. Kelime başında:

Erzurum: ğiymet, ğenepe, ğendil, ğiredi;²³⁷⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ğiymet (1-7), ğumaş (1-34), ğahdık (9-19), ğartal (11-48), ğaçdiler (30-5), ğarişdi (40-21), ğoydu (45-60), ğına (48-63), ğoyunu (62-26), ğarpız (74-51), ğılcını (82-25), ğapiya (97-21);²³⁸⁰ **Elazığ:** ğasabada (196-LIV-1), ğonağ (224-LXIV-11), ğara (90-XIV-13), ğări (I-3);²³⁸¹ **Tunceli:** ğarağol (XXIV-143), ğorhu (IV-121), ğonuşa (IV-113), ğardaş (II-121), ğaş (kaç)(IV-124);²³⁸² **Van:** ğız- (13-34), ğoğu (5-47), ğırh (1-65), ğal- (33-71), ğafa (24-45), ğapat- (24-47);²³⁸³ **Erzincan:** ğawrul- (1.1-19), ğosğoca (2.30-11), ğoy- (3.10-9), ğat (4.14-19), ğabuğ (7.6-4);²³⁸⁴ **Muş:** ğuş “kuş” (XVI-41), ğuluma “kuluma” (XXV-29), ğoç “koç” (XXVI-20), ğiymetini “kıymetini” (I-10), ğurban “kurban” (I-15), ğabre “kabre” (II-27);²³⁸⁵ **Bingöl:** ğuşah (XI-A-48), ğırğınlı (IX-B-28), ğabağat (I-142);²³⁸⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** ğıssa (15-9), ğonişmiyêr (2-46), ğede (69-151), ğeyfe (15-17), ğırğ (29-9);²³⁸⁷ **Ağrı:** ğurban, ğaldıh, ğara, ğarpuz.²³⁸⁸

2.11.11.3.1.5.2. Kelime içinde:

k > ğ değişmesi bu ağızlarda kelime içinde de sık görülmekle birlikte, bölgedeki -k- > -ğ- değişmesinin etkisiyle kelime başındaki kadar yaygın değildir. Kelime içinde hece başlarında, özellikle çift k'nın yan yana geldiği yerlerde daha sistemli olduğu görülür.

Erzurum: feğet, heğİgeten, seğger, teğet;²³⁸⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** tağıltı (4-57), tığğat (11-34), hağılli (38-23), ayağğabı (42-55), halğa(48-73), fuğara (49-

²³⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

²³⁷⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

²³⁷⁸ ACAR, a. g. e., 58.

²³⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164.

²³⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 106.

²³⁸¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 78; BURAN, a. g. e., 52.

²³⁸² TOSUN, a. g. e., 103.

²³⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 50-51.

²³⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 84.

²³⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 51.

²³⁸⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 65.

²³⁸⁷ ACAR, a. g. e., 60, 72.

²³⁸⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

²³⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 167-173.

53); ²³⁹⁰ **Elazığ:** kara luğdur (216-LXII-25), ğarga (39-I-1), yoğdur (87-XIII-24), dağga (69-IX-2); ²³⁹¹ **Tunceli:** ğarağol (XXIV-143); ²³⁹² **Van:** pağa (47-46), balğon (2-24), Çıngo (1-152), pağanot (6-3); ²³⁹³ **Erzincan:** pağunut (1.1-49), hakğı (2.2-16), dakğe (2.38-8), anğara; ²³⁹⁴ **Bingöl:** ğırğınlıh (IX-B-28); ²³⁹⁵ **Muş:** rızğını “rızkını” (XXV-12); ²³⁹⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** hağğet (13-8), başga (69-127), hağğı (9-6), fâğât (25-13); ²³⁹⁷ **Ağrı:** doğğuz, sağğal, şığğılti, sağğız. ²³⁹⁸

2.11.11.3.1.5.3. Kelime sonunda:

Kelime sonundaki k > ğ değişmesi daha çok bölgenin kuzey ağızlarında görülür. Fakat bölgenin genelinde bu durumda sistemli olarak k > ğ değişmesi olduğundan, diğeri yaygınlık kazanmamıştır.

Kars, Ardahan, Iğdır: yıllığ (7-26), sarılmağ (26-20), yoğ (30-15), artuğ (36-90), meħluğ (62-12). ²³⁹⁹ **Erzincan:** deyneğ; ²⁴⁰⁰ **Elazığ:** marcimağ (XXXVIII-4); ²⁴⁰¹ **Diyarbakır:** çoğ (I-22), çocuğ (I-71), ufağ ufağ (XV-16), yaratığ (III-79); ²⁴⁰² **Gümüşhane, Bayburt:** savğ (34-13), dönduğ (38-26), ğırğ (29-9). ²⁴⁰³

2.11.11.3.1.6. k > K Değişmesi:

Kalın k sesi bazen tam ötümlüleşmez ve k-ğ arası yarı ötümlü K sesine dönüşür. Kelime başında Bingöl, Muş Terekemeleri ile Van Küresinli (Acem-Azeri) ağızında ve daha seyrek olarak bölgenin orta kesimlerindeki yerli ağızlarda görülür. Kelime içinde ve sonunda ise bazen yerli ağızlarda ortaya çıkmaktadır.

Kars: aşmaK (4-17); ²⁴⁰⁴ **Tunceli:** Kaşmağ (II-101), doKKuz (I-12), muaKaK (XIII-35), yufKa (XIII-36); ²⁴⁰⁵ **Van:** Koğu (41-176), Kaç (1-30), Kafa (1-77), fiKere (3-18), deKKe (1-24); ²⁴⁰⁶ **Elazığ:** Kaya (XXI-2); ²⁴⁰⁷ **Bingöl:** eKriba (II-A-53), Kolinya (IX-B-8), Kancılı (XI-D-34), Kavağ (XI-A-25), Kóçerler (II-A-35). ²⁴⁰⁸

2.11.11.3.1.7. k > k Değişmesi:

²³⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 106.

²³⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 78.

²³⁹² TOSUN, a. g. e., 103.

²³⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 51.

²³⁹⁴ SAĞIR, a. g. e., 85.

²³⁹⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 65.

²³⁹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²³⁹⁷ ACAR, a. g. e., 60, 72.

²³⁹⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²³⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²⁴⁰⁰ SAĞIR, a. g. e., 88.

²⁴⁰¹ BURAN, a. g. e., 52.

²⁴⁰² ERTEN, a. g. e., 12.

²⁴⁰³ ACAR, a. g. e., 60, 72.

²⁴⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

²⁴⁰⁵ TOSUN, a. g. e., 103.

²⁴⁰⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 51-52.

²⁴⁰⁷ BURAN, a. g. e., 48.

²⁴⁰⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 65; ÖZER, a. g. e., 66.

Güneydoğu Anadolu ağızlarında karakteristik olan bu değişme, yaygın bir şekilde Doğu ve Orta Anadolu ağızlarını da kapsar. Kesin ve sistemli kullanımı Erzurumu da içine alacak şekilde, bölgenin güney ağızlarında görülür. Bu yörelerde Arapçanın etkisiyle k sesi tam da Arapçadaki telaffuzuyla kullanılmaktadır. Gırtlaktan çıkarılan ve ince ya da kalın ünlülü sözcüklere gelebilen yarı ötümlü bir ünsüzdür. Bölgenin genelindeki bütün iki dilli ağızlarda genellikle kelime başında, daha seyrek olarak da kelime içinde bu sese rastlanmaktadır.

Erzurum: kab, kız, karpuz, kumbara, pança, abokat;²⁴⁰⁹ **Bitlis:** kuylemişle (III-6), kaçır (III-28), koyem (IV-12), bekkaldı (IV-20), deke (IV-32);²⁴¹⁰ **Tunceli:** karşı (XVI-1. mani), kerpuz (XXVI-13), kala (kale) (XLI-7. mani), kırh (VI-10);²⁴¹¹ **Van:** keTliam (31-155), karar- (33-12), tekib (11-72), kumser (3-30);²⁴¹² **Erzincan:** kıyamet (5.9-36), meşakğatinen (5.18-8);²⁴¹³ **Elazığ:** takiben (XLII-22), muska (XLII-43), mantıkımnan (XLIII-4), takıP (XLIV-13), kavül (XLVI-84);²⁴¹⁴ **Urfa:** kıymalı (25-5), kız (24-50), başka (16-15), dokkız (11-20), kırmızı (5-15);²⁴¹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** komisyon (69-190), uyku (4-26), bakırını (46-36), ufağdan (56-17), kalmağ (60-61);²⁴¹⁶ **Artvin-Ardanuç:** kapi, kara, kavah, kına, kırh, kış, kuyi, karış;²⁴¹⁷ **Ağrı:** kızı, koyınler, kaçmış, kırmış.²⁴¹⁸

2.11.11.3.1.8. t > d Değişmesi:

Kelime başında, içinde ve sonunda görülen bir değişmedir. Eski Türkçede d sesine sadece kelime içinde rastlanmakta, kelime başında t > d değişmesi ile ortaya çıkan d- ile ilk olarak DLT’de Oğuzca bir özellik olarak seyrekçe karşılaşılmaktadır. Bu değişim EAT’de yaygınlık kazanarak oldukça ilerlemiş, Osmanlı Türkçesinin sonlarında ve Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde d ile başlayan pek çok kelimede tekrar bir d > t değişmesi yaşanarak yine eski şekillere dönmüştür. Anadolu ağızları ve Azeri Türkçesi Yazı dili ile ağızlarında bu eskiye dönüş yaşanmamış ve bazı sözcükler EAT dönemindeki gibi kullanılmaya devam etmiştir. Bütün Anadolu ağızlarında t > d ötümlüleşmesine uğramış kelimeler görülmekle birlikte Azeri ve Doğu Anadolu sahası ağızlarında, bu yönde daha ileri ve kesinleşmiş bir değişim söz konusudur. Hem kelime başında daha çok örnek vermektedir, hem de kelimeler işletilirken ölçünlü dilde t ile başlayan ekler sürekli olarak d’lidir. Bu yönüyle bölge ağızlarında yaygın bir ünsüz uyumsuzluğu vardır.

Bölgedeki, gerek yerli gerek Azeri ve Terekeme ağızlarında karşılaşılan örneklerden hareketle t > d değişikliğinin oldukça sık ortaya çıkması bölge ağızlarını

²⁴⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164, 167.

²⁴¹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313.

²⁴¹¹ TOSUN, a. g. e., 94.

²⁴¹² GÖKÇUR, a. g. e., 51.

²⁴¹³ SAGIR, a. g. e., 77.

²⁴¹⁴ BURAN, a. g. e., 53.

²⁴¹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 44.

²⁴¹⁶ ACAR, a. g. e., 60-61.

²⁴¹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 16.

²⁴¹⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4.

Azeri Türkçesi ve ağızlarıyla birleştiren özelliklerden biridir. Sözcük başında ve içinde, ayrıca ek başlarında bu değişim oldukça yaygın ve kakakteristiktir.²⁴¹⁹

2.11.11.3.1.8.1. Kelime başında:

t > d değişmesi kelime başında ölçünlü dile ve diğer Anadolu ağızlarına göre daha kesindir. Alınma kelimeleri de bünyesine alacak kadar ilerlemiş olan bu değişim, Azeri ve Terekeme ağızlarında daha yaygındır.

Erzurum: daban, dabança, daş, dawuşan, dırmıh, dırnağ, durna, darçın, duzağ, desdere, desdi;²⁴²⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** dabança (11-99), duz (38-30), dapacağsın (61-58), dan (tan) (82-113);²⁴²¹ **Elazığ:** daş (219-LXII-20), datsuzsuz (224-LXIV-3), dutmuş (177-XLIV-23), dutir (158-XXXVI-17) dararsın (XLVIII-28);²⁴²² **Tunceli:** daşımağ (I-78), davşan (XXV-53), dèyze (II-192), daş (III-18), dellal (XIII-33);²⁴²³ **Van:** daş (34-2, 31-127, 1-237), dıreKTor (10-8, 31-56), datli (19-201, 48-104), dart- (44-82), duz (15-43);²⁴²⁴ **Erzincan:** dartduğ (1.1-63), depe (1.5-15), dat (1.15-4), daşdan (1.5-6), dene (4.11-5), dılısım (7.6-107), direkdör;²⁴²⁵ **Bitlis:** daşırdığ (7-6), dabana (7-111), duz (1-87), davşan (7-51), dırmıh (7-15), daddi (tatlı), dadmıy (13-21);²⁴²⁶ **Bingöl:** desdi (IV-B-23), döl bentini (I-A-270), daştan (XI-A-270), dāmança (I-A-236);²⁴²⁷ **Muş:** daşların “taşlarla” (XVIII-5), darta “tartar” (XX-82);²⁴²⁸ **Diyarbakır:** dadını (I-91), daşların (X-29), datli (XXVI-16), datlısı (XXII-17);²⁴²⁹ **Urfa:** duznān (1-65), dabançalar (21-150), dıskınen (33-95), daş (33-100), daşınmışlar (33-55);²⁴³⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dadını (17-40), darah (21-28), daş (8-2), datlısını (13-185), duz (14-49);²⁴³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** dutup (67-2), dartarsın (27-35), dabancası (13-72), davşan (13-172), dane (45-21);²⁴³² **Artvin-Ardanuç:** dıksın-, desti, dene;²⁴³³ **Ağrı:** deneke.²⁴³⁴

2.11.11.3.1.8.2. Kelime içinde:

Kelimelerin çekimleri sırasında ünlü uyumlarına göre t ve d ile başlayan ekler sürekli olarak d ile kullanılırlar. Buna göre bulunma durumu –da / -de, ayrılma durumu –dan / -den, görülen geçmiş zaman eki, kelime sonundaki i’leşme nedeniyle

²⁴¹⁹ KORMAZ, GBAA, 82’de daş, daşı-, daşım, darah; ERCİLASUN, a. g. e., 108’de dutdu, dabança, duz, darah; ÖZÇELİK, a. g. e., 45’te duznān, dam, daşlan; SAĞIR, a. g. e., 84’te dartduğ, depe, dad vb.

²⁴²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 166.

²⁴²¹ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

²⁴²² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79; BURAN, a. g. e., 52.

²⁴²³ TOSUN, a. g. e., 103.

²⁴²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 53.

²⁴²⁵ SAĞIR, a. g. e., 84.

²⁴²⁶ GÖNEN, a. g. e., 54.

²⁴²⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

²⁴²⁸ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁴²⁹ ERTEN, a. g. e., 12.

²⁴³⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

²⁴³¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

²⁴³² ACAR, a. g. e., 67.

²⁴³³ ÖZKAN, a. g. e., 18.

²⁴³⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

-di, bildirme eki –dır / dir / -dur / -dür biçimindedir. Bu durum Azeri Türkçesinin de karakteristik bir özelliğidir. Alınma kelimelerdeki kelime içi t’leri de d’ye dönüştür.

Erzurum: aşdır-, gösderi, atdı, esdi, masdar, defder, desdan, desdur, fısdan, işdima, mefdun, üsdün, şehde;²⁴³⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çifdi (1-11), hafda (18-56), taḥdalandı (21-20) işdi (işte) (41-31), gêtmeḥde (49-22);²⁴³⁶ **Elazığ:** ḥasdeyim (224-LXIV-8), isdemiş (158-XXXVI-24), unudmuş (52-V-27), söletdi (74-XI-33), ağaşda (VIII-2), isdemiş (XLVII-29);²⁴³⁷ **Bitlis:** yaldeden (aldatan) (III-27), işda (işte) (1-135), küfde (23-111), yasdıḥ (7-57), mehdip (1-168);²⁴³⁸ **Van:** davediye (4-36), tefdiş (25-21), yudardi (20-67), (1-47), baḥdım (1-3), sivazde (1-15), çalışdıḥ (1-67);²⁴³⁹ **Erzincan:** işdima (1.1-13), yoḥuşdan (1.1-57), eḥdiyaç (1.1-10), bosdan (2.3-30), işde (2.22-13);²⁴⁴⁰ **Bingöl:** tēfdiş (VII-A-59);²⁴⁴¹ **Muş:** benzedēm “benzeteyim” (XX-80);²⁴⁴² **Diyarbakır:** ḥaḥdıḥ (XXIX-9), ḥaḥdi (XXXII-55);²⁴⁴³ **Urfa:** bağladalı (6-70), aḡladırılar (21-110), terledir (18-5), aḥdıḥça (19-15), kızardırsan (23-45), oynadacaḥ (37-75);²⁴⁴⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** küdürüm (kötürüm) (16-9), çağırđiy (9-85), aḡladiylar (19-21), ḳapadursun (13-193), kızardursun (13-190);²⁴⁴⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** bēdonini (40-4), mudabıḡ (46-31);²⁴⁴⁶ **Ağrı:** yediḥden, gürcisdani, hindisdani.²⁴⁴⁷

2.11.11.3.1.8.3. Kelime sonunda:

Alınma kelimelerde, ölçünlü dilde t’ye dönüşen kelime sonu d’leri Doğu Anadolu ağızlarında seyrek de olsa korunmaktadır.

Erzurum: mehemmed;²⁴⁴⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** Memmed (56-3), Muhammed (56-20), Mehemed (81-40);²⁴⁴⁹ **Elazığ:** mehemed (216-LXII-31);²⁴⁵⁰ **Tunceli:** süd (II-119), ḡanad (XVII-52);²⁴⁵¹ **Van:** berbad (40-36), ḡurd (5-24), ‘eḥmed (19-31), seyid (31-81), yoḡörd (34-49);²⁴⁵² **Bitlis:** ḳad (kat) (1-321), ged- (git-), dörd (1-6), saḥad (1-24), dürüsd (1-102), söḡüd (16-6), ḥed (hat) (7-54);²⁴⁵³

²⁴³⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 169-170.

²⁴³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

²⁴³⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80; BURAN, a. g. e., 52.

²⁴³⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312; GÖNEN, a. g. e., 54.

²⁴³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 53-54.

²⁴⁴⁰ SAĞIR, a. g. e., 85.

²⁴⁴¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 66.

²⁴⁴² ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁴⁴³ ERTEN, a. g. e., 12.

²⁴⁴⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

²⁴⁴⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

²⁴⁴⁶ ACAR, a. g. e., 67.

²⁴⁴⁷ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, 1951, 108.

²⁴⁴⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 107.

²⁴⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

²⁴⁵⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 70.

²⁴⁵¹ TOSUN, a. g. e., 103.

²⁴⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 54.

²⁴⁵³ GÖNEN, a. g. e., 54.

Muş: süd “süt” (XXV-27);²⁴⁵⁴ **Urfa:** avrad (17-30), on dörd (6-60), yoğird (37-60), bud (12-10), kurd (34-70);²⁴⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** saad (13-5), fağad (48-3);²⁴⁵⁶ **Ağrı:** pud.²⁴⁵⁷

2.11.11.3.1.9. t > T Değişmesi:

t > d değişmesinde, özellikle bölgenin yerli ağızlarında ötümlüleşme çoğunlukla yarım kalmakta ve T sesi ortaya çıkmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: armuT (30-15), ervaT (81-52), Tutah (96-15);²⁴⁵⁸ **Elazığ:** Toḥ (185-L-18), atTen (222-LXIII-22), fakaT (151-XXXV-6), çıhart (106-XVII-32);²⁴⁵⁹ **Bitlis:** Taşın (III-18), beḥTan (IV-25), Toğredim (IV-34), atTi (IV-51);²⁴⁶⁰ **Tunceli:** õreTmen (II-175), işTam (iştahım) (VII-36), zameT (I-76), tiTırim (II-24);²⁴⁶¹ **Van:** ğuruTTan (13-10), oTdan (13-53), alTTan (17-47), yasTıḥ (9-9), geTTiler (36-51);²⁴⁶² **Bingöl:** ḥırisTiyen (VIII-A-3), gêtTi (VIII-B-33), alTun (II-C-139).²⁴⁶³

2.11.11.3.1.10. p > b, P Değişmesi:

p'nin tam ötümlüleşmesi genellikle kelime başında görülür. Kelime içinde ve sonunda ise yarı ötümlüleşme ile P sesi ortaya çıkar: Kelime başı p > b ötümlüleşmesi bakımından bölge ağızları Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile birleşmektedir. Kars Azerileri ağızında kelime sonundaki zarf-fiil ekindeki p çoğunlukla b olmaktadır. Bölge ağızlarında sözcük ortasındaki ve sonundaki “p” ünsüzleri de ötümlüleşerek “b” ünsüzüne dönüşmüştür.²⁴⁶⁴

Erzurum: beḥmez, cübbe, tobbuḥ;²⁴⁶⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** baha (48-39), yapılib (55-15), olub (75-14);²⁴⁶⁶ **Elazığ:** bazarlıḥ (190-XXXVIII-24), sahab (102-XVI-22), mekTeb (112-XIX-14);²⁴⁶⁷ **Bitlis:** ḳelb, dibleri (13-105), alıb (1-18);²⁴⁶⁸ **Tunceli:** büşürür (V-25), bazar (XI-2. bilmece), basturma (II-85), çelPeşük (XXXVI-8. mani);²⁴⁶⁹ **Van:** barmaḥ < parmak (33-90) buhali < pahalı (48-37), bişir- (20-9), sahib < sahip (31-143), deslím édílíb < teslim edilip (52-159);²⁴⁷⁰ **Erzincan:** barmaḥ (1.26-41), bişgin (2.33-3), boyraz (2.23-2), bazar (3.6-19), bahalı (3.1-

²⁴⁵⁴ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁴⁵⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

²⁴⁵⁶ ACAR, a. g. e., 67.

²⁴⁵⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

²⁴⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

²⁴⁵⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 83.

²⁴⁶⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312-314.

²⁴⁶¹ TOSUN, a. g. e., s. 103.

²⁴⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 54.

²⁴⁶³ KÜÇÜKER, a. g. e., 66, 69.

²⁴⁶⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 170 ve 173'de ğehbe, reşber, tesbit, tesbi < tepsi, cübbe, debboy < depo sabban < saban vb.

²⁴⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 167, 170, 173.

²⁴⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 109.

²⁴⁶⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80-82; BURAN, a. g. e., 52.

²⁴⁶⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307; GÖNEN, a. g. e., 52.

²⁴⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 103.

²⁴⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

37);²⁴⁷¹ **Bingöl:** beKmez (XI-B-20), barmah (XV-12), bişiriyor (I-A-221), Parmah (I-A-203);²⁴⁷² **Diyanbakır:** barmahların (L-30), bellut (XXI-28), bişirirdih (XI-7), bişti (XV-17);²⁴⁷³ **Urfa:** barmahına (21-160), bişirir (21-195), biştıhtan (23-60), barlatır (2-30), balcanları (23-80);²⁴⁷⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** bahalı (17-21), barmah (9-12), bazarlıg (23-12), bazártesi (10-54);²⁴⁷⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** bastırmacı (13-37), bişme (30-21), bazar (23-10,11), barmahların (9-14), bahalılığı (55-26);²⁴⁷⁶ **Artvin-Ardanuç:** bekmez, bahalı, abdes, bazarertesı.²⁴⁷⁷

Bölgenin yerli ağızlarında sözcük içinde ve sonundaki p'ler yarı ötümlüleşirken Terekeme ve Azeri ağızlarında p > b değişimi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu nedenle de p > b arası yarı ötümlü P ünsüzü Yerli ağızlarda yaygınken, Azeri ve Terekeme ağızlarında daha seyrek olarak ortaya çıkmaktadır.

Elazığ: yaPTıh (114-I-10), tesPi (188-LI-31), heP (187-LI-3), araP (135-XXVII-32), yapıP (185-L-14), yiyiP (201-LV-26), hesaP (132-XXVI-4);²⁴⁷⁸ **Tunceli:** sayiPsız (XIII-61), çelPeşüK (XXXVI-8. mani);²⁴⁷⁹ **Van:** Parmah (41-67), sehPa (33-113), PayTun (8-89).²⁴⁸⁰

2.11.11.3.1.11. k > ğ Değişmesi:

Son seste bulunan kalın k sesi bölge ağızlarında genellikle ğ sesine dönüşmekle birlikte bazen ötümlüleşerek art damakta boğumlanan ğ sesine değişmektedir. k > ğ değişmesi kelime içinde ve sonunda daha çok yerli ağızlarda görülen bir değişmedir. Aynı zamanda bir sızıcılışma örneği de olan bu değişimin bazı kelimelerde kurallaştığı söylenebilir. Doğu Anadolu ağızlarındaki bu ğ ünsüzü ölçünlü dildekine göre daha sıkı boğumlanan ve daha net duyulan bir ünsüzdür.

Bölge Ağızlarında kelime sonunda veya kelime içinde iki ünlü arasında ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: fağat, çığart-, balğon, loğanta, tutğal, tabağa;²⁴⁸¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** fağır (1-4), çığartmış (11-17), hayınnığ _olmasın (11-23), değet (takat) (45-5), yasağ _elemişdim (82-167);²⁴⁸² **Elazığ:** tabağasını (169-XXXIX-8), ağcakent (143-XXXI-18), ağdenize (127-XXVA-29), attığ (198-LIV-38), ağ (ak) (43-IIa-25);²⁴⁸³ **Tunceli:** şavağ (Şavak) (VII-23), ufağ (XVII-15), utanmağ (II-51), ortağ (XL-256);²⁴⁸⁴ **Erzincan:** fağat (5.4-3), yoğısa (1.4-2), alaceğsin (1.1-10), bozuğ (1.22-13),

²⁴⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 84, 85.

²⁴⁷² KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

²⁴⁷³ ERTEN, a. g. e., 12.

²⁴⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

²⁴⁷⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

²⁴⁷⁶ ACAR, a. g. e., 65.

²⁴⁷⁷ ÖZKAN, a. g. e., 14-15.

²⁴⁷⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 82.

²⁴⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 103.

²⁴⁸⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

²⁴⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 167-168.

²⁴⁸² ERCİLASUN, a. g. e., 112.

²⁴⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79.

²⁴⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 104.

bağım (bakayım);²⁴⁸⁵ **Bitlis:** merāğ (1-6), cacığ (13-3), yağıp (Ya'kup) (1-108);²⁴⁸⁶ **Urfa:** sıcaklıhta (19-25), tokmağnan (18-10), acığdı (7-15), merağım (4-5), almağ (21-145), acliğ (17-1);²⁴⁸⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** mezelliğda (9-36), bahālilığ (4-5), kıtlığ (3-1), yapmağ (9-62);²⁴⁸⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ğadar (39-149), ağşam (41-2), artuğ (2-30), gavğa (3-21);²⁴⁸⁹ **Ağrı:** çocığlıh.²⁴⁹⁰

2.11.11.3.1.12. s > z, S Değişmesi:

Kelime başında ve içinde seyrek, kelime sonunda biraz daha sıkça görülen bir ötümlüleşme örneğidir. Bölgemiz ağızlarında birkaç sözcükte “s” ünsüzü sözcük başında, ortasında ve sonunda ötümlü karşılığı olan z’ye dönüşmüştür.

Erzurum: zopa, zabıt, zanat, zabağ, tehzit;²⁴⁹¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** zabānan (45-58), zopa (61-20), zopuyu (86-19), kiliz (81-19), tüflüz (83-55);²⁴⁹² **Bitlis:** bittizden (IV-19);²⁴⁹³ **Elazığ:** zoppa (213-LXI-9), möyendizliği (XXXV-20), apdezini (219-LXIII-32), sivaza (127-XXVA-21), ğıbrız (XXVII-12);²⁴⁹⁴ **Tunceli:** zoPPa (XIX-37), müyendiz (II-144);²⁴⁹⁵ **Van:** sivaz (23-5, 32-43, 38-1, 1-15), ruz (52-4), zopa (3-67), üztümüze (51-96, 52-239);²⁴⁹⁶ **Erzincan:** zabağınan (1.9-3), zopa (2.28-3), zebze, zabağ (4.3-22), zığara (6.10-7), yunuz (5.18-4);²⁴⁹⁷ **Bitlis:** zöhörlüğe (7-111), zobbaları (19-3), zırna (Far. surnay) (21-6), bitdiz (1-93), domatéz (1-51);²⁴⁹⁸ **Bingöl:** zuKağ (III-B-101), miyendiz;²⁴⁹⁹ **Muş:** domates “domates” (I-63), herkeS “herkes”(I-138);²⁵⁰⁰ **Diyarbakır:** haz (has-marul) (XI-1);²⁵⁰¹ **Urfa:** sekzen (6-40), otobera (7-1), herkez (26-10);²⁵⁰² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** zopa (29-54), dokzán (19-10), segzan (10-1), iflaz (17-19);²⁵⁰³ **Gümüşhane, Bayburt:** sabağınan (45-11), zopaylarınan (26-42), zebzemizi (60-23), ağustoz (60-21), patatez (48-2);²⁵⁰⁴ **Artvin-Ardanuç:** zan, zopa, zafra.²⁵⁰⁵

2.11.11.3.1.13. h > y Değişmesi:

İç seste ortaya çıkan bir ötümlüleşme örneğidir.

²⁴⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 87, 88, 90.

²⁴⁸⁶ GÖNEN, a. g. e., 51.

²⁴⁸⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 48.

²⁴⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61, 62.

²⁴⁸⁹ ACAR, a. g. e., 71.

²⁴⁹⁰ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10.

²⁴⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 166-169.

²⁴⁹² ERCİLASUN, a. g. e., 109.

²⁴⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315

²⁴⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 81; BURAN, a. g. e., 52.

²⁴⁹⁵ TOSUN, a. g. e., 104, 109.

²⁴⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 53.

²⁴⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 84, 87, 88.

²⁴⁹⁸ GÖNEN, a. g. e., 53.

²⁴⁹⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 66.

²⁵⁰⁰ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁵⁰¹ ERTEN, a. g. e., 16.

²⁵⁰² ÖZÇELİK, a. g. e., 46.

²⁵⁰³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 63.

²⁵⁰⁴ ACAR, a. g. e., 67.

²⁵⁰⁵ ÖZKAN, a. g. e., 21.

Erzurum: ayu (aha), dayiliye, meyil, ğeyfe, mütayit;²⁵⁰⁶ **Elazığ:** möyendizliği (180-XLVI-17), zeyir (127-XXVa-32);²⁵⁰⁷ **Tunceli:** fetiya (Fatiha) (V-7, 8), sayıP (XIII-61), ibrayım (II-161), müyendiz (II-144);²⁵⁰⁸ **Bingöl-Karlıova:** vallayı (I-A-222);²⁵⁰⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** valayı (19-7), kâyfemizi (51-6).²⁵¹⁰

2.11.11.3.1.14. k > y Değişmesi:

Bölgemizde özellikle Azerbaycan sahası ağızlarıyla benzerlik gösteren Azeri ağızları ile Van Küresinli ağızında ince ünlülü sözcüklerde sözcük sonlarındaki “k” ünsüzleri sedalılaşarak “y” ünsüzüne dönüşmektedir.

Erzurum: göy (gök);²⁵¹¹ **Van:** yemey (52-210), çiçey (46-52), köpey (38-78), ehmey (40-41), ekmey (7-45), göy (gök) (10-27);²⁵¹² **Erzincan:** erkeyse, yemey;²⁵¹³ **Bitlis:** tökeceyem mi? (1-57), cayacayam mi? (1-129), seysen (7-42);²⁵¹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** etmeyimi (23-19), seysen (15-19), müştreydik (29-89).²⁵¹⁵

2.11.11.3.1.15. s > c Değişmesi:

Bölgemiz ağızları sözcük başında tonsuz ünsüzlerden s-’yi korur. Ancak aşağıdaki örneklerde bu ünsüz, kelime başında ötümlüleşmeye uğramıştır.²⁵¹⁶

Erzurum: cıvıh, cıgara;²⁵¹⁷ **Tunceli:** cıgara (XXIV-40);²⁵¹⁸ **Elazığ:** ciğaralar (88-XIII-38), cıgarasında (187-LI-16);²⁵¹⁹ **Van:** cıgara (31-39), cıgara (1-230);²⁵²⁰ **Erzincan:** cıgara (3.34-45);²⁵²¹ **Bingöl:** cıgara (II-A-14);²⁵²² **Urfa:** cıgara (5-1).²⁵²³

2.11.11.3.2. Ötümsüzleşme:

Ötümlü ünsüzlerin ötümsüz karşılıkları olan ünsüzlere dönüşme durumudur. Genellikle b > p, c > ç, d > t, g > k değişimi ile ortaya çıkan bu olay, bazen diğer ötümlü ünsüzlerin ötümsüzleşmesi şeklinde de görülmektedir. Bölge ağızları ötümlüleşmeye meyilli oldukları için ötümsüzleşme örneklerine daha az rastlanmaktadır. Aslında bu örneklerin bir kısmı da eski şekillerin korunduğu örneklerdir. Türkiye Türkçesinde ötümlü ünsüzle kullanılan bu kelimeler bölgede eski biçimlerini koruyarak ötümsüz ünsüzle kullanılmaktadır.

²⁵⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 168.

²⁵⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 80.

²⁵⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 104.

²⁵⁰⁹ ÖZER, a. g. e., 66.

²⁵¹⁰ ACAR, a. g. e., 70.

²⁵¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 171.

²⁵¹² GÖKÇUR, a. g. e., 52.

²⁵¹³ SAĞIR, a. g. e., 93, 95.

²⁵¹⁴ GÖNEN, a. g. e., 51.

²⁵¹⁵ ACAR, a. g. e., 70.

²⁵¹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 165’te cıvıh, cigara vb.

²⁵¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 165.

²⁵¹⁸ TOSUN, a. g. e., 104.

²⁵¹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 81.

²⁵²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 53.

²⁵²¹ SAĞIR, a. g. e., 96.

²⁵²² KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁵²³ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

Kelime başında ötümlüleşme EAT'nin ilk yazılı örneklerinden itibaren Anadolu sahasında, Oğuzcanın karakteristik bir özelliği olarak ortaya çıkmış ve yaygınlaşmış bir ses olayıdır. Günümüze kadar, özellikle de Anadolu ve Azeri sahası ağızlarında kurallaşarak gelen ötümlüleşmeye rağmen bölgemiz ağızlarında kelime başında bazı ötümsüz biçimlerin ısrarla korunması ve eskiye sıkı sıkıya bağlı kalınması, bu tür sözcüklerin bölgeye Oğuzlardan daha eski bir zamanda gelip yerleşmiş Oğuz dışı Türk unsurlara ait olduğunu akla getirmektedir. Ötümsüz şekillerini bugüne kadar korumuş olan bu sözcükler, büyük olasılıkla X. Yüzyıldan önce bu bölgeye gelip yerleşmiş farklı Türk topluluklarının günümüzdeki kalıntıları ve farklı bir Türk lehçesinin bölge ağızlarında oluşturduğu dil tabakalaşmasının arkaik izleridir. Tunceli-Pertek yöresinin iki dilli yerli ağızlarında kullanılmakta olan kanè (kanı), kingè (kangı), kinc (kiyinç > giysi), temır (özel ad) (temir) vb. kelimeler bu eski dil tabakalaşmasını kanıtlayan en sağlam örneklerdir.

2.11.11.3.2.1. g > k, K Değişmesi:

Eski şekilleri k ile olan bazı kelimeler yazı dilinde g'ye dönüşürken bölge ağızlarında değişime uğramamıştır. Bölgenin kuzey kesimi ağızlarında k'nin korunduğu örnekler artmaktadır. Bu ağızlar kelime başı ötümsüzleşmesi ile Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarına yaklaşırlar. Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarında daha kesinleşmiş olan bu durum bölgemiz ağızlarında k ve g seçiminde değişkenlik göstermektedir. Oğuzcanın dışındaki Türk dillerinin izleri olduğu anlaşılan k'li biçimler bu bölgede bir dil tabakalaşması olduğunu göstermektedir.

Erzurum: kibi, köş (göç), kögüz, kölge;²⁵²⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** keçip (9-18), kün (26-9), kimi (35-129), köşlermiş (46-42), kedenner (69-43), keç (75-19);²⁵²⁵ **Elazığ:** kölgáya (181-XLVII-4), kimin (gibi) (116-XX-9), kimi (XLVIII-55), kömlák (XXXIV-2);²⁵²⁶ **Bitlis:** kölgelenirsen (I-13);²⁵²⁷ **Tunceli:** kölge (IV-151), kimündük (gibi idik) (II-49), kömleği (I-229);²⁵²⁸ **Van:** kömlek (47-197), hanki (52-202), kimi (3-80), kibi (7-3), kömley (49-109), köc (7-136);²⁵²⁹ **Erzincan:** kibi (1.15-20), kömleg (2.14-171), kölge (3.38-15), köç (6.4-1);²⁵³⁰ **Bingöl:** Köçmen (III-A-101), Kömerler (X-16), Kenç, Kibi (II-A-9);²⁵³¹ **Muş:** kölge “gölge” (XXVI-44);²⁵³² **Diyarbakır:** kibi (VI-1), kölge (L-25), kömleg (L-22), könleg (L-25);²⁵³³ **Urfa:** kímín (gibi) (21-60), kölgeliğ (12-15), kíbí (23-85);²⁵³⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kibi (16-48), kölmekti (12-35), körüniy (31-10);²⁵³⁵ **Gümüşhane, Bayburt:**

²⁵²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 174.

²⁵²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 109.

²⁵²⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84; BURAN, a. g. e., 53.

²⁵²⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314

²⁵²⁸ TOSUN, a. g. e., 104-105.

²⁵²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 55.

²⁵³⁰ SAĞIR, a. g. e., 89.

²⁵³¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

²⁵³² ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁵³³ ERTEN, a. g. e., 13.

²⁵³⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 47.

²⁵³⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 64.

kimin (15-18), kimi (14-4), kibi (31-2); ²⁵³⁶ **Artvin-Ardanuç:** köç (V-32), kimi (I-84), kayrat, kölg, kömlek. ²⁵³⁷

2.11.11.3.2.2. ğ > k, k Değişmesi:

Daha çok bölgenin kuzey kesimi ağızlarında yaygın olan bir değişmedir. Yabancı kökenli sözcüklerde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: kazi, kaz, karson, kazino, kazos; ²⁵³⁸ **Van:** keribler (31-222); ²⁵³⁹ **Bitlis:** keyboldılar (7-78), kezebe (gazaba) (13-123); ²⁵⁴⁰ **Urfa:** kayboli (ğa'ib) (2-35); ²⁵⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** kazeli (63-169). ²⁵⁴²

2.11.11.3.2.3. d > t Değişmesi:

Genellikle kelime başında görülen bu değişim kısmen de olsa aslında t'li olan ve yazı dilimizde d'ye dönüşmüş kelimelerin eski şekillerinin korunması olarak görülmektedir. Azeri sahası ağızları ile ortaklaşan t'li biçimler bölge ağızlarını hem Eski Türkçeye hem de doğu Türk lehçelerine bağlamaktadır. Ölçünlü dile rağmen bölgede t sesini koruyan örnekler bakıldığında, bunların da k'li şekillerde olduğu gibi Oğuz dışı bir Türk lehçesinin eski kalıntıları ve bir lehçe tabakalaşmasının izleri olarak korunduğu görülür. Tunceli yöresinde kullanılan tıl, tılık (göbek, çıkıntı) kelimesi, Eski Türkçedeki taş'ın (tış) henüz ş'leşmeye uğramamış en eski biçimini temsil etmektedir. Talat Tekin aynı kelimeyi çin kaynaklarındaki Hun Türklerine ait bir dizide tespit etmiştir ve buradan yola çıkarak Hunların dilinin bir r ve l dili olduğunu söylemektedir. Aynı kelimenin Tunceli-Pertek yöresi Kurmancları arasında yaygın olarak kullanılması ve tıl, tılık, tılağ(yer adı) gibi varyantlarının türetilmesi bu yöre insanlarının Hun Türkleri ile bağlantısını ortaya koymasından önemli bir kanıttır. Bu kanıt bu yöreye yerleşmiş Türk unsurların Oğuzlardan çok daha eski bir zamana tarihlendiğini de açıklığa kavuşturmaktadır. Yöredeki k ve t'li eski şekiller de belki de daha miladi yılların başlarında gelip bu yörelere yerleşmiş olan Türklerin dil özelliklerinin izleridir.

Bazı Türkçe sözcüklerde Doğu Anadolu ağızları ölçünlü dilin ve diğer Anadolu ağızlarının tersine t'yi korurken, alınma sözcükleri de bazen d > t değişimine uğratarak kullanırlar. Bölgede t'nin korunması ya da d > t değişmesi kelime başında ve içinde olabilmektedir.

Erzurum: tiñ, tikan, toñu-, tükan, toñdor; ²⁵⁴³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** tüşir, (11-5) tiñdi (7-22), toñdurluñ (46-77), tüşman (94-43); ²⁵⁴⁴ **Elazığ:** töktüler (81-XI-1), tükenden (84-XII-23), evlatı (104-XVI-5), tükan (V-64), tüt (XXXVIII-18); ²⁵⁴⁵

²⁵³⁶ ACAR, a. g. e., 71.

²⁵³⁷ ÖZKAN, a. g. e., 15.

²⁵³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 174.

²⁵³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 55.

²⁵⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 49.

²⁵⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 44.

²⁵⁴² ACAR, a. g. e., 72.

²⁵⁴³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 175.

²⁵⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 110.

²⁵⁴⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84; BURAN, a. g. e., 53.

Tunceli: tik olmuş (I-161), tohan- (XL-273), tüken (IV-2), tuT (I-123), Tamazlıh (damızlık, maya) (I-123);²⁵⁴⁶ **Van:** tohdor (48-18), tik- (32-2), tök- (31-155), tohi- (31-206), tamatéz (16-32);²⁵⁴⁷ **Erzincan:** tikğet (1.9-8), tene (2.13-73), tükân (4.21-55), tomates (5.16-25);²⁵⁴⁸ **Bitlis:** tüşir (1-1), tikildi (1-105), tökeceyem mi? (1-57), tikan (diken) (13-189), tihlemeden (7-15);²⁵⁴⁹ **Bingöl:** tökdi (VIII-A-17), tohdorlar (VIII-C-4), tök- (VI-55), tiksin (X-B-145);²⁵⁵⁰ **Muş:** tükenine “dükkanına” (XIX-4);²⁵⁵¹ **Diyarbakır:** tökerdih (XIX-14);²⁵⁵² **Urfa:** tökılmesın (18-70), tikmişem (6-65), tüken (2-55), tene (1-20), vücütı (18-90);²⁵⁵³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** seneti (17-45), tene (31-20), tohtor (5-5), tükencılığ (17-17), töker (14-68);²⁵⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** töker (46-48), tikilür (50-19), tohunur (55-65), palantöken (64-5);²⁵⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** tiken (III-44), tohu, tökünti, tut (dut);²⁵⁵⁶ **Ağrı:** tükânçı.²⁵⁵⁷

2.11.11.3.2.4. z > s Değişmesi:

Ön, iç ve son seste birkaç örnekte görülür. Bir kısmı sözcük içinde benzeştirmeler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Van yöresi ağızlarında da z > s değişmesi zaten sözcüğünde oluşmakta, değişimin tamamlanmadığı ve yarım kaldığı görülmektedir.

Erzurum: sati, kıvanos, demessen, ewsüssüs;²⁵⁵⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sati (36-22), posdular (bozdular) (56-166);²⁵⁵⁹ **Elazığ:** sös (218-LXIII-24), çoğ kes (çoğu kez) (136-XIX-17), ösgüs (127-XXVa-9), otus (194-LIIa-7), ğurnaslığ (199-LIV-29);²⁵⁶⁰ **Bitlis:** gelmes (IV-7), çerkes (25-18), saten (2-156), ingilisce (13-150), kesde (7-108);²⁵⁶¹ **Tunceli:** seten (zaten) (XL-14);²⁵⁶² **Van:** Satan (1-75);²⁵⁶³ **Erzincan:** telis(teliz), hafis;²⁵⁶⁴ **Diyarbakır:** sātan (XIII-6), sāten (XLI-49);²⁵⁶⁵ **Urfa:** endonesyalı (7-40);²⁵⁶⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** isdirab (18-4), sös kesdi (30-6), sis (siz) (34-9), sas (34-23), bis (7-3).²⁵⁶⁷

2.11.11.3.2.5. v > f Değişmesi:

-
- ²⁵⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 105.
²⁵⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 55.
²⁵⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 89.
²⁵⁴⁹ GÖNEN, a. g. e., 48.
²⁵⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 67; ÖZER, a. g. e., 65.
²⁵⁵¹ ÖZMEN, a. g. e., 53.
²⁵⁵² ERTEN, a. g. e., 13.
²⁵⁵³ ÖZÇELİK, a. g. e., 46.
²⁵⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 64.
²⁵⁵⁵ ACAR, a. g. e., 68.
²⁵⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 18.
²⁵⁵⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.
²⁵⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 175, 178.
²⁵⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 111.
²⁵⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84.
²⁵⁶¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 55.
²⁵⁶² TOSUN, a. g. e., 105.
²⁵⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 55.
²⁵⁶⁴ SAĞIR, a. g. e. 89, 91.
²⁵⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 13.
²⁵⁶⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 47.
²⁵⁶⁷ ACAR, a. g. e., 66-67.

Yaygın olmayan, kelime içinde seyrek görülen bir ötümsüzleşme olayıdır. Bu değişim sırasında bazen ara ünsüzlerden F de ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: fişne, fites, folta, geyfe;²⁵⁶⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ğayfe (48-21), tarifi (terāv h) (88-1);²⁵⁶⁹ **Elazığ:** fişná (vişne) (183-XLIX-3);²⁵⁷⁰ **Tunceli:** üfele- (ovala-) (XII-59);²⁵⁷¹ **Van:** KeneFçe < kaneviçe (19-233);²⁵⁷² **Erzincan:** o fât (o vakit), fişne, ğáyfe, bedafa;²⁵⁷³ **Bitlis:** mef (Ar. mahv) (7-102);²⁵⁷⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** fişnē (23-23);²⁵⁷⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** şiffe (şive) (44-7).²⁵⁷⁶

2.11.11.3.2.6. b > p, P Değişmesi:

Asıl şekilleri b ile olan alınma kelimeler yazı dilinde p'ye dönüşürken bölgenin yerli ağızlarında b ~ p arası yarı ötümlüsüne dönüşürler. Kars, Ardahan ve Iğdır yöresi ağızlarında kelime başında ve içinde daha yaygın bir b > p değişmesine rastlanmaktadır. Bu değişme bölgenin diğer yörelerinde seyrekçe görülür. Hem Türkçe hem de alınma kelimelerde karşılaşılan b > b değişmesi kelime başında, içinde ve sonunda olabilmektedir.

Erzurum: paħır, paħlava, piçaħ, , kirpit, pempe;²⁵⁷⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** pıçağı (46-93), pütün (56-122), mapısana (82-189), meddep (42-29), cuğap (48-23);²⁵⁷⁸ **Elazığ:** pehlül (195-LII-6), paklava (136-XIX-3), pacaya (167-XXXVII-24), pıçağı (48-IIb-9), pangada (84-XII-9), raşParlıh (XXIV-12);²⁵⁷⁹ **Bitlis:** pacesi (IV-32), paħır (2-99), poħuna (1-87), piçağı (26-261), parھاç (bakraç) (7-1), piçerdik (7-15), paħlava (14-27);²⁵⁸⁰ **Tunceli:** paKır, hupupuK (ibibik), sayiP (XIII-61);²⁵⁸¹ **Van:** paħır (2-15), pangā (47-46), paca (30-87), pabôç (27-55), pisKileT (27-52);²⁵⁸² **Erzincan:** piçaħ (1.1-59), biraħ (2.4-3), bisgot (bisküvi), otopos (4.16-59), kirpit (5.21-10);²⁵⁸³ **Bingöl:** hepPı (VIII-B-129), münipise (II-A-61);²⁵⁸⁴ **Muş:** Pace “baca”(XLVII-9), Paklava “baklava”(I-37);²⁵⁸⁵ **Diyarbakır:** pıçağını (VIII-30), piçaħ (L-45), poħçi (XLVII-14);²⁵⁸⁶ **Urfa:** paKır (1-10), pıçağ (12-1), paklava (21-200), payam (34-1);²⁵⁸⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** panķaya (bankaya) (18-19),

²⁵⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 175, 177.

²⁵⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 111.

²⁵⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84.

²⁵⁷¹ TOSUN, a. g. e., 105.

²⁵⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 55.

²⁵⁷³ SAĞIR, a. g. e., 89, 90.

²⁵⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 54.

²⁵⁷⁵ (ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 64.

²⁵⁷⁶ ACAR, a. g. e., 65.

²⁵⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 176-177.

²⁵⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 111.

²⁵⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 83; BURAN, a. g. e., 53.

²⁵⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313; GÖNEN, a. g. e., 47.

²⁵⁸¹ TOSUN, a. g. e., 105; TOSUN, “Pertek Yöresi Dil Özellikleri ve Türkçe” *Dil Karşısında Dil-Örneklerle Karşılaştırmalı Dil Bilim*, YYÜ yay., Van 2008, 142.

²⁵⁸² GÖKÇUR, a. g. e., 54.

²⁵⁸³ SAĞIR, a. g. e., 89, 90.

²⁵⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 67.

²⁵⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁵⁸⁶ ERTEN, a. g. e., 13.

²⁵⁸⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 47.

pahlava (13-185);²⁵⁸⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** pıhar (bırak) (13-81), pahır (39-114), Pêlini (13-114), Poğ (50-54), Pağlavasını (47-8);²⁵⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** pahır, pahraç, panga, poh.²⁵⁹⁰

2.11.11.3.2.7. c > ç Değişmesi:

Eski şekillerin bir devamı olarak, kelime içinde, -Ci ekinde görülür. Bu ek Eski Türkçedeki biçimiyle -çı / -çi olarak kalıplaşmış durumdadır.²⁵⁹¹ -Ce eşitlik eki de neçe sözcüğünde kalıplaşmış olarak bütün Doğu Anadolu ağızlarında -çe biçimindedir. Bölge ağızlarında ceket sözcüğünün başındaki “c” ünsüzünün de ötümsüzleştiği ve ç’ye dönüştüğü görülmektedir.

Erzurum: çakêt, sinêhceçi, yolçuluğ;²⁵⁹² **Kars, Ardahan, Iğdır:** yolçu (61-89), bişinçi (64-10), guzuçu (77-3), davaçi (36-79), mesçit (66-12), neçe (50-20);²⁵⁹³ **Elazığ:** pençireden (212-LXI-1), neçe (198-LIV-21), ikinci (57-VI-3), damırçıda (I-24);²⁵⁹⁴ **Bitlis:** çakêt (18-18), yolçi (1-291), odaçinan (25-168);²⁵⁹⁵ **Van:** yolçi (47-79), Kuzuçi (31-90), nağırçi (31-90), demırçi (3-87), çekêt (51-122);²⁵⁹⁶ **Erzincan:** yolçu (5.13-2);²⁵⁹⁷ **Bingöl:** soyiçi (VIII-B-66);²⁵⁹⁸ **Diyarbakır:** altunçi (XLI-37), dabança (XVII-8), davulçunun (XXIII-9), sarınçaqlar (XXIII-23);²⁵⁹⁹ **Urfa:** dilençi (18-55), yolçı (35-35), yabançı (33-155), dabançalar (21-150), salınçağa (20-90); **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çeket (31-8);²⁶⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** neçe, çeket;²⁶⁰¹ **Ağrı:** yolçi, dilçi, yalançı, demırçi, tükançi.²⁶⁰²

2.11.11.3.2.8. n(η) > h, h, h Değişmesi:

Elazığ: dühürler (dünürler), saha (sana), pağár (pınar), pıhêrîğ;²⁶⁰³ **Tunceli:** puğar (pınar / pınar) (V-10);²⁶⁰⁴ **Erzincan:** behe (bana) (4.16-2), baha (bana) (1.1-30), saha (sana) (1.12-2);²⁶⁰⁵ **Diyarbakır:** bağan (II-16), sağan (II-25).²⁶⁰⁶

2.11.11.3.3. Süreklileşme:

²⁵⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 63.

²⁵⁸⁹ ACAR, a. g. e., 65.

²⁵⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 14.

²⁵⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 110.

²⁵⁹² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 175, 177.

²⁵⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 110.

²⁵⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 83; BURAN, a. g. e., 53.

²⁵⁹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 47.

²⁵⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 54.

²⁵⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 90.

²⁵⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 67.

²⁵⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 13.

²⁶⁰⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 63.

²⁶⁰¹ ÖZKAN, a. g. e., 20.

²⁶⁰² KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²⁶⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84.

²⁶⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 105.

²⁶⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 90.

²⁶⁰⁶ ERTEN, a. g. e., 15.

Süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzlere dönüşmesidir. Bölgede sıkça görülen fonetik bir olaydır. Doğu Anadolu ağızları süreklileşme konusunda ölçünlü dile rağmen farklı özellikler göstermekte, k, g > ğ süreklileşmesi konusunda ölçünlü dile ve diğer Anadolu ağızlarına göre daha katı davranarak g'yi korurken, k > ħ süreklileşmesinde ise daha ilerlemiş, kesin ve karakteristik bir tutum sergilemektedir. Kelime içinde ve sonunda, bazı istisnalara rağmen, k > ħ değişmesi genel bir kuraldır. Aslında Eski Türkçede bulunmayan ħ ünsüzü Orta Türkçe döneminde, alınma kelimelerde görülmeye başlanmış, daha sonra Batı Türkçesinde k > ħ değişmesi ile yaygınlaşarak, bugün Azeri Türkçesi ve ağızları ile Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu ağızlarının karakteristik ünsüzü haline gelmiştir. Bölge ağızlarında k > ħ süreklileşmesi kadar yaygın olmayan, fakat bölgeye özgü başka süreklileşme örneklerine de rastlanmaktadır.

2.11.11.3.3.1. b > m Değişmesi:

Genizlileşme olarak da adlandırılabilir olan bu değişme ön ve iç seste görülür. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki en önemli ayrımlardan birini oluşturan b > m değişmesi birinci teklik şahıs zamiri, bin sayısı ve bin- fiilinde kesinleşmiştir. Doğu Anadolu Azeri ve Terekeme ağızlarında aynı kelimelerin m'li biçimleri kesinleşmiş, hatta başka bazı kelimelerde, iç seslere kadar sokularak yaygınlaşmıştır. Doğu Anadolu'daki Azeri ve Terekeme ağızları ile diğer ağızları birbirinden ayıran en önemli ölçütlerden biridir.²⁶⁰⁷ Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları, men, min, min-, kimi kelimelerinde m sesini süreklileştirmişken, iki dilli ve Türkmen yerli ağızlarında bazen bu biçimlerle karşılaşmakta, çoğunlukla da b'li biçimler tercih edilmektedir.

Kelime başı b > m değişmesine b ile dönüşümlü ve seyrek bir şekilde, bir Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde rastlanmaktadır.

Erzurum: bommoş, kimin, mahana;²⁶⁰⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** mindirdi (49-108), minmeginen (61-53), min milyon (75-2), kimi (35-129);²⁶⁰⁹ **Elazığ:** kimi (gibi) (165-XXXVIb-26), mahnasınan (40-II-14), temir (tabir) (177-XLIV-31), gimi (gibi) (VII-17);²⁶¹⁰ **Bitlis:** men (I-2), menim (III-6), kimin (1-105), mini (2-198);²⁶¹¹ **Tunceli:** mana (bahane) (XL-289), kezıman (kezbın) (XVII-30), kimin (gibi) (I-3);²⁶¹² **Van:** moncôh (19-62), muni (45-12), mindi (45-12), min (bin) (38-15);²⁶¹³ **Erzincan:** mahana (7.6-93), gimin (3.5-50), kimin;²⁶¹⁴ **Muş:** men “ben” (XLIV-6), mana “bana” (XVII-61);²⁶¹⁵ **Bingöl-Karlıova:** Kimi (X-B-11), dâmança (I-A-236);²⁶¹⁶ **Diyanbakır:** kimi (IV-26), mumbar (bunbar) (XV-10);²⁶¹⁷ **Urfa:** kimin (gibi) (21-60);²⁶¹⁸ **Artvin-Ardanuç:** kimi, mahana;²⁶¹⁹ **Ağrı:** men.²⁶²⁰

²⁶⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 116;

²⁶⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 179.

²⁶⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁶¹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86; BURAN, a. g. e., 53.

²⁶¹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 46.

²⁶¹² TOSUN, a. g. e., 106.

²⁶¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 60.

²⁶¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 101.

²⁶¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁶¹⁶ ÖZER, a. g. e., 66.

2.11.11.3.3.2. k > ħ Değişmesi:

Doğu Anadolu Ağızları sahasının en karakteristik özelliklerinden biridir. Bütün Anadolu ağızlarında iç ve son seslerde görülür. Batıya doğru gidildikçe bu değişimin örnekleri azalır, İstanbul ve Rumeli gızlarında k > ħ değişmesine hiç rastlanmaz. Arapçanın asli seslerinden olan ħ yoğun olarak Arap dilinin aşırı etkisindeki Güneydoğu, Doğu ve Orta Anadolu ağızlarında kullanım alanı bulup yayılmıştır. Azerbaycan sahası ağızlarında da istisnasız olarak bütün kelime içi ve sonu k'leri, ħ telaffuz edilmektedir.²⁶²¹

Kars, Ardahan, Iğdır: aşih (1-4), ahıl (1-6), arħa (1-18), ġarannih (9-50), başħa (36-44), ġalħan (82-21);²⁶²² **Erzurum:** paħır, paħla, piçaħ, paħla, ġerħ, boyah;²⁶²³ **Elazığ:** vahdın (103-XVI-2), türkuħ (83-XII-10), oħuyular (28-11), ġavaħ (IX-1);²⁶²⁴ **Bitlis:** baħer (III-14), gidaħ (IV-4), nedaħ (IV-5), kırħ (1-12), oraħ (7-48);²⁶²⁵ **Tunceli:** daşımaħ (I-78), ayaħ (XX-5), çaħmaħ (XV-21), uyħu (IV-125), taħsi (41-2), olöħ (20-153);²⁶²⁶ **Erzincan:** doħsan (1.1-55), arħa (1.1-3), baħdım (1.1-11), saħat (3.8-4), heħsızlıħ (4.6-5), yaħma (1.1-29), baħ- (1.1-10);²⁶²⁷ **Bingöl:** Kazuħ (IV-A-16), yaħımaħ (I-165), çoħ (I-125), yoħdi (I-176), yaħında (IV-B-25), yaħarız (X-A-103);²⁶²⁸ **Muş:** uyħusuz “uykusuz” (XXVII-37) koħlayam “koklayayım” (XL-15), yanıħ “yanık” (XLIX-11), apardıħlarını “apardıklarını” (I-42), ġalbur “kalbur” (XXI-2);²⁶²⁹ **Diyarbakır:** arħada (XXX-2), artıħ (II-5), baħ- (I-12), çıħı (I-32), yoħtur (IV-126);²⁶³⁰ **Urfa:** toħanıhlı (1-75), yaħma (3-95), aħraba (2-75), kaħtı (16-10), yoħtı (1-45), artıħ (1-60), yaħlaşıħ (19-5);²⁶³¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bişirürduħ (15-22), biştuħtan (13-212), koħmaz (8-14), barmah (8-12), çočuħ (2-11);²⁶³² **Gümüşhane, Bayburt:** ehşı (61-27), çaħdi (65-40), yoħarı (29-9), doħuz (51-38), taħım (7-9);²⁶³³ **Artvin-Ardanuç:** arħa (X-2), ahıl (X-3), artıħ (VII-251), ayaħ (VIII-223);²⁶³⁴ **Ağrı:** baħah, dökecaħsın, verdıħ, bindıħ, kaħmamışam.²⁶³⁵

Kelime başında k > ħ değişmesi çok nadir karşılaşılan bir durumdur.

²⁶¹⁷ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁶¹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 47.

²⁶¹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 15.

²⁶²⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

²⁶²¹ GEMALMAZ, a. g. e., 180'de piçaħ, bonduruħ, oħ.

²⁶²² ERCİLASUN, a. g. e., 111.

²⁶²³ OLCAY, EA., 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 180-181.

²⁶²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 85; BURAN, a. g. e., 53.

²⁶²⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317; GÖNEN, a. g. e., 51, 52.

²⁶²⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 56.

²⁶²⁷ SAĞIR, a. g. e., 94, 96.

²⁶²⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 67; ÖZER, a. g. e., 65.

²⁶²⁹ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁶³⁰ ERTEN, a. g. e., 13.

²⁶³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 48.

²⁶³² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 65, 66.

²⁶³³ ACAR, a. g. e., 74.

²⁶³⁴ ÖZKAN, a. g. e., 17.

²⁶³⁵ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 9; BAYRAM, a. g. e., 67; TURHAN, a. g. e., 24.

Erzurum: hefle (kalfa), hizeh (kızak), humar (kumar), hepeh (kepenk);²⁶³⁶
Tunceli: hepenK (md), halbur (md), humar (md);²⁶³⁷ **Van:** helbır < kalbur (42-14),
 heTen < kadar (30-36);²⁶³⁸ **Erzincan:** hapat- (kapat-), hader (kadar);²⁶³⁹ **Bitlis:**
 hizehnen (kızakla) (22-6);²⁶⁴⁰ **Urfa:** harmonato (21-195), haphaba (22-15), hanım (3-
 120);²⁶⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** hizekler (8-3).²⁶⁴²

2.11.11.3.3.3. k > h' Değişmesi:

Azerbaycan sahası ağızları ile Doğu Anadolu Azeri ve Terekeme ağızlarında, kelime ve hece sonlarında yaygın olarak ortaya çıkan kurallı bir değişmedir. Aynı k'nin bölgenin yerli ağızlarındaki durumu ya korunma, ya k > g, ya da k > K değişmesi eğilimi biçimindedir. Azeri ve Terekeme ağızlarında bu değişimin daha ileri bir aşaması olarak ortaya çıkmış k > y değişimlerine de rastlanmaktadır.²⁶⁴³

Erzurum: yeleh, bileh, böyüh, köh, behmez, tetih;²⁶⁴⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** diyniyeceh (1-5), behlemiye (11-4), ehme (24-1 kehlighi (75-52), verdih (80-3), göreji (91-196);²⁶⁴⁵ **Bitlis:** ehmek, behler, üzüh, göh, çehmece;²⁶⁴⁶ **Van:** götödöh (3-109) gördöh (1-10);²⁶⁴⁷ **Erzincan:** yühlen (3.25-26), ehme (3.33-18), petehler (3.34-8), behle- (3.36-69), gülme (3.22-36);²⁶⁴⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ehme (13-40), tehrar (13-20), verecehsin (3-10);²⁶⁴⁹ **Ağrı:** verecehsin, kesecehsin, yedihten, gittihe.²⁶⁵⁰

2.11.11.3.3.4. k > h Değişmesi:

Van yöresi Küresinli ağzında sözcük içlerindeki ve sonlarındaki "k" ünsüzlerinin bir kısmı sızıcılaşarak "h" ünsüzüne dönüşmüştür.²⁶⁵¹

Van: tehral (52-235), ehmeK (20-27), böyöh (13-76), tehne (13-30), ehmeg (44-40), behçi (51-64), direh (51-63), destehle- (51-45), behle- (30-18), pahla- (30-94), çöreh (13-89), mercimeh (38-57), köpeh (46-69), tehral (tekrar) (52-6), tüfeh (52-14), çe- (39-62), emehli (39-46), ineh (39-43), yühle- (44-18), töh- (44-28),

²⁶³⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 185.

²⁶³⁷ Örnekler sözlü soruşturmalara elde edilmiştir.

²⁶³⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 57.

²⁶³⁹ SAĞIR, a. g. e., 92.

²⁶⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 52.

²⁶⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 48.

²⁶⁴² ACAR, a. g. e., 74.

²⁶⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 112.

²⁶⁴⁴ OLCAY, EA., 31; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 181;

²⁶⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 112.

²⁶⁴⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

²⁶⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 57.

²⁶⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 94, 95.

²⁶⁴⁹ ACAR, a. g. e., 74.

²⁶⁵⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; BAYRAM, a. g. e., 65; TURHAN, a. g. e., 23.

²⁶⁵¹ GÜNAY, a. g. e., 89.

kepeh (35-34), kehlik (48-205), çiçeh (33-86);²⁶⁵² **Erzincan:** kehlik (3.3-15), köpehler (3.4-19), ehmek;²⁶⁵³ **Bitlis:** vërecehsiz (1-6), çehdi (7-54), destehlerem (7-177), erkehdır (1-138), dëdihlerin (1-24), söledihden (1-84), töhmem (1-60), tehrar (4-213), kehlig (4-251), yëmeh (7-51), göreh (1-87), küreh (24-33), böyüh (26-66);²⁶⁵⁴ **Gümüşhane:** behlē- (13-186), diyecehsen (36-49), tehral (2-13), yemehde (47-1);²⁶⁵⁵ **Ağrı:** behliyirdim.²⁶⁵⁶

2.11.11.3.3.5. k > ğ Değişmesi:

Son seste bulunan kalın k sesi bölge ağızlarında bazen ötümlüleşerek art damakta boğumlanan ğ sesine değişmektedir. k > ğ değişmesi kelime başında, içinde ve sonunda daha çok yerli ağızlarda görülen bir değişmedir. Aynı zamanda bir ötümlüleşme örneği de olan bu değişimin bazı kelimelerde kurallaştığı görülür. Doğu Anadolu ağızlarında, ölçünlü dildekine göre daha sıkı boğumlanan ve daha net duyulan ğ ünsüzü, k'dan dönüşümle, kelime içinde ve sonunda ortaya çıkmaktadır.²⁶⁵⁷

Erzurum: duzaġi, yarpaġ, harġ, ġerġ, loġanta, faġat;²⁶⁵⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** faġır (1-4), çıġartmıř (11-17), fabriġa (68-13), naġıl (82-1), yasaġ _elemişdim (82-167);²⁶⁵⁹ **Elazığ:** tabaġasını (169-XXXIX-8), aġcakent (143-XXXI-18), aġdenize (127-XXVA-29), yoġsa (86-XIII-19), aġ (ak) (43-IIa-25);²⁶⁶⁰ **Tunceli:** řavaġ (şavak) (VII-23), ufaġ (XVII-15), utanmaġ (II-51), oraġ (XLI-4. bilmece), ortaġ (XL-256);²⁶⁶¹ **Van:** leġıp (lakap) (3-1), naġıl (nakil) (47-45), neġıl (3-1);²⁶⁶² **Erzincan:** ġadder (3.36-46), halġevi (6.3-11), noġda (7.2-17), yasaġ _etmişler (2.13-10), çoġ _oldu (1.14-47);²⁶⁶³ **Bingöl:** ġuř (XI-A-30), veracaġmıř (II-B-12), noġsanlıġ (XI-46), çıġarttı (X-A-227), áyaġlari (IX-18);²⁶⁶⁴ **Diyarbakır:** ancaġ (II-64), attıġ (II-108), baġarsuġ (XLI-36), yaġtıġ (II-108), yoġ (II-134);²⁶⁶⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** mezelliġda (9-36), bahālililġ (4-5), kıtlıġ (3-1), yapmaġ (9-62);²⁶⁶⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** aġřam (41-2), artuġ (2-30), çıġarırlar (39-110), Paġlavasını (47-8);²⁶⁶⁷ **Ağrı:** çocıġlıġ.²⁶⁶⁸

2.11.11.3.3.6. ġ > ğ Değişmesi:

²⁶⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 57.

²⁶⁵³ SAĞIR, a. g. e., 93.

²⁶⁵⁴ GÖNEN, a. g. e., 50-51.

²⁶⁵⁵ ACAR, a. g. e., 73.

²⁶⁵⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

²⁶⁵⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 184'te, loġanta, faġat.

²⁶⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 180-181, 184.

²⁶⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 112.

²⁶⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79, 84, 85, 86; BURAN, a. g. e., 53.

²⁶⁶¹ TOSUN, a. g. e., 104.

²⁶⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 57.

²⁶⁶³ SAĞIR, a. g. e., 92, 94, 96.

²⁶⁶⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 67; ÖZER, a. g. e., 65-66.

²⁶⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁶⁶⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61, 62.

²⁶⁶⁷ ACAR, a. g. e., 71.

²⁶⁶⁸ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10.

Kelime ve hec başlarında, hem Türkçe hem alınma kelimelerde görülen, genellikle bölgenin yerli ağızlarına özgü, diğer ağızlarda pek rastlanmayan bir değişimdir.²⁶⁶⁹ Genellikle alınma elimelerin başındaki ğ (Arapça ğ) yada Türkçedeki ek başı ğ ünsüzü yerli ağızlarda ğ'ye dönüşür.

Erzurum: tebliğat, vağon, balğam, bozğun, yorğan, karğa;²⁶⁷⁰ **Kars:** ğonuşirsın (1-44), ğamgün (5-37), ğufran (26-19), soyğun (35-88), vurğun (35-88);²⁶⁷¹ **Elazığ:** ciğarasını (169-XXXIX-8), yorğan (139-XXVIII-29), yanğünluğ (yangınlık) (200-LIV-1);²⁶⁷² **Bitlis:** ğem, ğurbet;²⁶⁷³ **Tunceli:** ğezel (XIV-27), ğurbeT (XXVIII-2), cığara (XXIV-40);²⁶⁷⁴ **Van:** ğeni ğeni (20-37), sığara (1-229);²⁶⁷⁵ **Erzincan:** ğaburğa (1.4-14), uyğun (1.4-1), bulğur (1.14-40), bulğar (3.36-27), soyğun (3.1-10);²⁶⁷⁶ **Bingöl:** uyğın (IX-B-36), ğerip (XI-A-30);²⁶⁷⁷ **Urfa:** ğıram (23-50), ğazte (4-25), burğul (20-45), cığara (5-1), sayğı (3-140), afğanistanlı (7-40);²⁶⁷⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ğayrı (41-21), ğavğa (3-21);²⁶⁷⁹ **Artvin-Ardanuç:** yorğan, bozğun, balğam, ğani.²⁶⁸⁰

2.11.11.3.3.7. k > g > ğ Değişmesi:

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile yerli ağızları birbirinden ayıran bir süreklileşme biçimidir. Bölgedeki yerli ağızlar bu değişimde, değişimin ilk aşamasında kalırken, Azeri ve Terekeme ağızları her iki aşamayı da tamamlamış durumdadır. g ünsüzünün ulamalarda ve iki ünlü arasında süreklileşmemesi, Doğu Anadolu yerli ağızlarının en tipik özelliklerinden biridir. Azeri ve Terekeme ağızlarında ise k > g > ğ değişimi tamamlanmış ve hatta bu değişimin daha ileri safhaları yaygın olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle iki ünlü arasında k > g > ğ değişmesi görülmektedir. Azeri Türkçesinde kesinleşmiş olan k > g > ğ > y değişmesinin son biçimi bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında da daha seyrek olarak görülmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: küçüğ _ağur (1-45), çiliği (91-1), eşeğ _olu (97-4), tüfeğ (9-8), göğ (61-174);²⁶⁸¹ **Bingöl:** ğeybetsinner (I-23);²⁶⁸² **Gümüşhane, Bayburt:** bölüğá (51-23).²⁶⁸³

2.11.11.3.3.8. b > v, b Değişmesi:

²⁶⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 112.

²⁶⁷⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 184.

²⁶⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 113.

²⁶⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²⁶⁷³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307.

²⁶⁷⁴ TOSUN, a. g. e., 106.

²⁶⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 58.

²⁶⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 94, 96, 98.

²⁶⁷⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁶⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

²⁶⁷⁹ ACAR, a. g. e., 71.

²⁶⁸⁰ ÖZKAN, a. g. e., 16.

²⁶⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., 113.

²⁶⁸² KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁶⁸³ ACAR, a. g. e., 71.

Bölgenin Terekeme ağızlarının karakteristik bir özelliği²⁶⁸⁴ olan bu değişme genellikle iç, bazen son seste görülür. $b > v$ değişmesi bazı Azeri sahası ağızlarında (Gence ağızı)²⁶⁸⁵ da sistemli olmakla birlikte, Bölgemiz Azeri ağızlarında daha seyrek olarak ortaya çıkar. Terekeme ağızında Kıpçak lehçesinin etkisiyle yaygınlaşmış²⁶⁸⁶ olan bu değişme Tunceli-Pertek yöresi yerli ağızında ve Elazığ'ın bazı yörelerinde de sistemlidir. Tunceli-Pertek yöresi yerli ağızında, Kıpçak lehçesiyle ve Terekeme ağızıyla birleşen yöreye özgü başka özellikler de vardır.

Aslında $b > v$ değişmesi Türk dilinin gelişim seyrine bakıldığında Orta Türkçe döneminden itibaren görülen (sub > suw vb.), daha sonra Oğuz Türkçesinde kelime başında ve içinde bazı sözcüklerde kurallı olarak yerleşmiş bir değişmedir. Bugün ölçünlü dilde de var, var-, ver-, tavşan, sav, sev-, savaş gibi sınırlı sayıda kelimede $b > v$ değişmesi söz konusudur. Bu nedenle $b > v$ değişmesi tarihi Oğuz ve Kıpçak lehçesinde ortak bir ses olayı olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Her iki lehçede de bütün sözcükleri kapsayacak düzeyde gelişmeyerek sınırlı sayıda örnekle kısıtlı kalan bu değişme, bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında daha da ilerleyerek genelleşmiş ve bu ağızların karakteristik özelliklerinden birini oluşturmuştur. Böyle bakıldığında, özellikle Doğu Anadolu Terekeme ağızı ile bazı yerli ve Azeri ağızlarındaki genelleşmiş $b > v$ değişmesini sadece Kıpçakça bir özellik olarak değil, aynı zamanda Oğuz Türkçesinde bazı sözcüklerle sınırlı kalmış bir ses olayının ilerlemiş ve genelleşmiş biçimi olarak görmek gerekir.

Bölgenin yukarıda bahsedilen ağızlarında bu değişme alınma kelimeleri de içine alacak şekilde yaygınlaşmıştır.

Erzurum: pawruka;²⁶⁸⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** havar (81-2), arava (81-4), baravar (81-50), ğurvan (81-90), baravar (61-149), şorva (77-4);²⁶⁸⁸ **Elazığ:** bavası (177-XLIV-2), acava (178-XLIV-3), davançasıdır (183-XLIX-24), bavası (XXIV-4), kavül (XLVI-84);²⁶⁸⁹ **Tunceli:** hırave, mövet, hever, berav (berab) (XXIV-136);²⁶⁹⁰ **Van:** vidon (20-99), (34-177);²⁶⁹¹ **Bitlis:** kutvedin (Kutbettin) (8-33);²⁶⁹² **Bingöl:** KevaP (VIII-D-30), tavuti (III-B-47), yüzvaşi (II-B-16), tavır (tabur) (I-115), Kavıl (I-131), cêvına (V-25);²⁶⁹³ **Diyanbakır:** 'avt ('abd) (IX-15);²⁶⁹⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** abdazımızı (1-26), bilebar (7-11), dolabıdır (1-4), kabak (7-11);²⁶⁹⁵ **Ağrı:** bava, ğaravalıh, hesavını, ğavırğa, avdes.²⁶⁹⁶

2.11.11.3.3.9. ç > ş Değişmesi:

²⁶⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 114.

²⁶⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 115.

²⁶⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 115.

²⁶⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 183.

²⁶⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 114.

²⁶⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86; BURAN, a. g. e., 53.

²⁶⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 106.

²⁶⁹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 56.

²⁶⁹² GÖNEN, a. g. e., 47.

²⁶⁹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 68.

²⁶⁹⁴ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁶⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 64.

²⁶⁹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

İç ve son seste görülen bir değişmedir. Bu dönüşüm dilin ‘daha az çaba’ özelliğinden kaynaklanan genel bir oluşumdur. Bölgemiz ağızlarında daha sık ve kurallı biçimde olan bu değişme ç ile bitmiş kapalı hecelede ortaya çıkar ve bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülür.

Erzurum: ğaş, aş-, iş-, pışhi, işgi, haşlıh;²⁶⁹⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** geşmesin (1-31), heş (1-31), geşdi (5-20), işmir (53-16), ğılış (56-54);²⁶⁹⁸ **Elazığ:** işme (133-XXVI-25), aştıla (127-XXVa-5), heş (226-LXIVa-12), üş (XXII-8), ğoş (göç) (XXVIII-1);²⁶⁹⁹ **Bitlis:** aşmez (III-14), geşmiş (III-20), kaşdi (1-78), heş (1-51), işgi (26-90);²⁷⁰⁰ **Tunceli:** heş (I-16), işmiş (I-39), işKi (XVIII-7), Kılış (XXVI-34), ağaşlara (XLI-1. mani);²⁷⁰¹ **Van:** sağdoş (4-81), kerpiş (41-185), geş- (52-73), geş- (19-290), geşdiler (1-220);²⁷⁰² **Erzincan:** işdim (1.10-1), ağaşlar (1.9-9), heş (1.11-13), kireş (3.25-42), güveş (7.2-11);²⁷⁰³ **Bingöl:** şorbe (III-C-15), Kılış (IV-B-48), kaştım (I-74), aştuh (II-A-172); **Bingöl-Karlıova:** üş (VII-2), aştı (X-B-103);²⁷⁰⁴ **Diyanbakır:** aştım (XXVII-22), geştı (XXXIII-36), heş (VIII-75), uş (üç) (XXIII-26), üşden (139);²⁷⁰⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** aştuh (6-19);²⁷⁰⁶ **Gümüşhane:** geşmesi (61-26), göşlere (33-23), işdi (25-11), seştiler (57-59), uşları (63-120), üstten (22-13), heş (28-15), arduş (51-9), piriş (35-49);²⁷⁰⁷ **Artvin-Ardanuç:** güleş (güleç);²⁷⁰⁸ **Ağrı:** uşah (uçak), heşbişe.²⁷⁰⁹

2.11.11.3.3.10. b, p > f Değişmesi:

Doğu Anadolu Terekeme ağızlarında p > f değişmesi aynı b > v’de olduğu gibi karakteristik bir özelliktir. Tarihi Türk lehçelerinde Çağatay Türkçesi metinlerinde, sadece birkaç örneğine (tofrak, yafrak vb.) rastlanan bu değişme, Kars Terekemeleri ağızında hem iç hem de son seste yaygın olarak görülür. Bölgenin Azeri ağızlarında seyrek olarak görülen aynı yöndeki değişmeler Terekeme ağızının ve Azeri sahası ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmış sınırlı değişmelerdir. Diğer yerli ağızlarda p > f değişmesine pek rastlanmamaktadır. Bu değişme öteki Anadolu ağızlarında da görülmez.

Erzurum: kefce, şafka, zafdiye, rafdiye;²⁷¹⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** tof (81-53), cefhana (81-53), şafga (81-66), çekif (89-42), öfdü (74-43), yığif (75-40);²⁷¹¹ **Erzincan:** otomofil (1.21-45), maşafa (maşraba) (2.41-7);²⁷¹² **Gümüşhane,**

²⁶⁹⁷ OLCAY, EA., 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 182.

²⁶⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 113.

²⁶⁹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 85; BURAN, a. g. e., 53.

²⁷⁰⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 48.

²⁷⁰¹ TOSUN, a. g. e., 106.

²⁷⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 56.

²⁷⁰³ SAĞIR, a. g. e., 93, 95.

²⁷⁰⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 68; ÖZER, a. g. e., 66.

²⁷⁰⁵ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁷⁰⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 65.

²⁷⁰⁷ ACAR, a. g. e., 69.

²⁷⁰⁸ ÖZKAN, a. g. e., 19.

²⁷⁰⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

²⁷¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 183.

²⁷¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 115.

²⁷¹² SAĞIR, a. g. e., 92.

Bayburt: faşa (7-55), fire (63-104), cefe (57-128);²⁷¹³ **Artvin-Ardanuç:** bafur;²⁷¹⁴ **Ağrı:** tof, şafğa, cefhana, devrilif, düşüf.²⁷¹⁵

2.11.11.3.3.11. g, ğ > y Değişmesi:

Kars Terekemeleri ağzında ön ses g düşmesinin bir ara merhalesi olarak görülür.²⁷¹⁶ Ünlü ile bitmiş bir kelimededen sonra g ile başlayan bir kelime geldiğinde ortaya çıkar. Bu biçimde oluşan g > y değişmesi Terekeme ağzının ayırıcı özelliklerinden biri iken ve etkileri Kars Azerileri ağzına da yansımışken, aynı değişimin kelime içinde iki ünlü arasında oluşumuna bütün Kars ve Erzurum ağızlarında ağızlarında seyrek olarak rastlanmaktadır.²⁷¹⁷

Erzurum: biyün (bir gün), böyün, döyir (dög-), etmey için;²⁷¹⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** onu yordum (88-11), onu yörürsen (95-26), öteberi yetirim (75-3), eyer (46-90), böyün (49-113);²⁷¹⁹ **Elazığ:** öylenen (185-L-14), diyer (188-LI-1);²⁷²⁰ **Erzincan:** öyretmen (5.4-47);²⁷²¹ **Bitlis:** böyün (16-24), diyer (7-117), deyişimine (7-135);²⁷²² **Gümüşhane, Bayburt:** deyül (30-10), eylendik (26-38), eyildim (10-38), böyün (54-24);²⁷²³ **Artvin-Ardanuç:** oyun (öğün), çeyna (çiğne).²⁷²⁴

2.11.11.3.3.12. k > y Değişmesi:

Kars Azerileri ağzı ile bölgenin kuzey kesimi ağızlarında yaygın ve karakteristiktir. k > ħ veya k > ğ değişmesinin daha ileri bir aşaması olarak ortaya çıkmaktadır.²⁷²⁵ Bölgenin Azeri ağızları ve bu ağızların etkisindeki yerli ağızlar, bu değişim bakımından diğer Azeri ağızları ve Azeri Türkçesi yazı dili ile birleşmektedir.

Erzurum: eymeĥ, eksi (eski), eysiĥ (eksik), eyşi, yüysüĥ (yüksük), eysine (aksine), eybal (ikbal);²⁷²⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** seysen (50-39), feley (50-61), göy (56-49), götüreceysiniz (74-45);²⁷²⁷ **Erzincan:** erkeyse, yemey;²⁷²⁸ **Van:** yemey (52-210), çiçey (46-52), köpey (38-78), göy (gök) (10-27);²⁷²⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** etmeyini (23-19), seysen (15-19), müşdereydik (29-89).²⁷³⁰

²⁷¹³ ACAR, a. g. e., 65.

²⁷¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 21.

²⁷¹⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

²⁷¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁷¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁷¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 185.

²⁷¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁷²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²⁷²¹ SAĞIR, a. g. e., 103.

²⁷²² GÖNEN, a. g. e., 49.

²⁷²³ ACAR, a. g. e., 70.

²⁷²⁴ ÖZKAN, a. g. e., 20.

²⁷²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁷²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 172.

²⁷²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

²⁷²⁸ SAĞIR, a. g. e., 93, 95.

²⁷²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

²⁷³⁰ ACAR, a. g. e., 70.

2.11.11.3.3.13. c > j Değişmesi:

Bölgemiz ağızlarında kelime ve hece sonlarındaki “c” ünsüzleri kurallı olarak sızıcılaşmakta ve “j” olmaktadır.

Erzurum: üjra, hüjra, ejnebi, hijret, üjret, vijdan;²⁷³¹ **Elazığ:** hajdan (SYA.-118-XXI-3);²⁷³² **Bitlis:** mejbur (IV-23), hajdan (15-54), vijdan (1-51), ejdat (26-90), sejdeye (5-9);²⁷³³ **Van:** nejmedin (33-24), mejbur (7-113), tajdin (tacettin) (38-62), jip (cep) (48-111);²⁷³⁴ **Erzincan:** vijdan (1.15-10), hijret (2.43-22), mejbur (1.4-4), tejrübe (2.13-41), mejlis (7.7-120), haj (2.44-1);²⁷³⁵ **Diýarbakır:** karıjdağa (L-40), karıjdağlıdır (LX-2);²⁷³⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** mejbur (35-57);²⁷³⁷ **Ağrı:** mejlis, mejbur, hajdan, gujağımda.²⁷³⁸

2.11.11.3.3.14. ç > j Değişmesi:

Bölgemiz ağızlarında aynı şekilde kelime ve hece sonlarındaki “ç” ünsüzleri de kurallı olarak j’ye dönüşmektedir.

Erzurum: aj, gēj, gūj, ōj, pij, uj, saj;²⁷³⁹ **Elazığ:** aj (SYA.-158-XXVII-18), er gēj (SYA.-159-XXVII-58);²⁷⁴⁰ **Van:** pij (17-101), hēj (27-63), ağaj (27-61), aj (13-69), saj (11-22), gēj (geç) (5-22);²⁷⁴¹ **Erzincan:** ajlıh (3.39-11), gej (2.33-32), aj;²⁷⁴² **Bitlis:** aj (aç) (7-180), gēj (geç) (13-192);²⁷⁴³ **Gümüşhane, Bayburt:** aj (33-14);²⁷⁴⁴ **Artvin-Ardanuç:** ajluh, pijlah.²⁷⁴⁵

2.11.11.3.3.15. ğ- > h- Değişmesi:

Bölgemiz ağızlarında az da olsa sözcük başlarındaki “ğ” ünsüzleri sızıcılaşır. Bu süreklileşme genellikle ğ > ħ değişmesi biçiminde görülmekle birlikte bazı yörelerde seyrek olarak ğ > h biçiminde de ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: ħirtleħ (gırtlak);²⁷⁴⁶ **Van:** ħırtalaħ (52-138), ħem (gam) (17-54);²⁷⁴⁷ **Erzincan:** ħutlig (gırtlak), peyħamber;²⁷⁴⁸ **Bitlis:** pēħemberin (14-42);²⁷⁴⁹

²⁷³¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 182.

²⁷³² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²⁷³³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 47.

²⁷³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 58.

²⁷³⁵ SAĞIR, a. g. e., 93, 95, 96.

²⁷³⁶ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁷³⁷ ACAR, a. g. e., 68.

²⁷³⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

²⁷³⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 171.

²⁷⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

²⁷⁴¹ GÖKÇUR, a. g. e., 58.

²⁷⁴² SAĞIR, a. g. e., 93, 95.

²⁷⁴³ GÖNEN, a. g. e., 48.

²⁷⁴⁴ ACAR, a. g. e., 74.

²⁷⁴⁵ ÖZKAN, a. g. e., 20.

²⁷⁴⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 185.

²⁷⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 58.

²⁷⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 92, 94.

²⁷⁴⁹ GÖNEN, a. g. e., 49.

Diyarbakır: peyhamber (IV-34), hezaya (gazaya) (X-1);²⁷⁵⁰ **Urfa:** peyhamber (2-5);²⁷⁵¹ **Gümüşhane, Bayburt:** hırtdağından (24-17).²⁷⁵²

2.11.11.3.4. Süreksizleşme:

Doğu Anadolu ağızlarında süreklileşme yaygın olduğu için, süreksizleşmeye daha az rastlanmaktadır. Bölge ağızlarında çeşitli ünsüzler arasında gerçekleşen süreksizleşme olayında bölge ağızları için karakteristik ve en yaygın olanı iki ünlü arasında g'nin korunmasıdır. g ünsüzünün korunması dışında süreksizleşme yönünde ortaya çıkan ünsüz değişimleri bölge ağızları için önemli bir yere sahip değildir. Bunların bir kısmı eski şekillerin korunması ile ilgili olan birkaç örnekle sınırlı kalmış değişimlerdir.

2.11.11.3.4.1. ğ > g Değişmesi (veya g'nin korunması):

Doğu Anadolu yerli ağızlarının genelinde karakteristik olan bu süreksizlik olayı, yerli ağızları hem Azeri ve Terekeme ağızları ile diğer Anadolu ağızlarından, hem de ölçünlü dilden ayıran bir özelliktir. Bu durumda asıl değişim bölgenin yerli ağızları dışındaki ağızlarda ve ölçünlü dilde meydana gelmiştir. Yerli ağızlarda g asli biçimiyle günümüze kadar sıkı bir şekilde korunmuş ve süreklileşmeye karşı koymuştur. Bu ağızların kelime başında ve içinde, kalın ünlülerle hece kuran ğ'yı süreklileştirip, ince ünlüler arasındaki g'yi korumalarının nedeni konuştukları ikinci dilin içinde saklı olmalıdır. Yoksa ölçünlü dilin tam tersi bir yönde gelişmiş olan bu iki katı tutumu sadece eski şekillerin korunması biçiminde yorumlamak eksik gibi görünmektedir.

Erzurum: degil, degirman, deġiş-, düġün, ciger, söġürt, yegen, eger, legen, meger, diger, düġürçi, geldigim;²⁷⁵³ **Kars, Ardahan-Posof:** düġün (1-74), degil (5-15), yegen (5-24), segirtdim (5-24), güveġi (11-97);²⁷⁵⁴ **Elazığ:** erkeġi (176-XLIa-2), tüfeġi (215-LXII-13), bege (187-LI-27), döġdu (196-LIV-7), degil (40-II-17), digeri (105-XVI-4);²⁷⁵⁵ **Tunceli:** igirmi (yirmi) ((XXXI-119), ügey (I-19), göġerçin, söġdi;²⁷⁵⁶ **Bitlis:** küçügem (IV-24), demegin (IV-26), döġer (III-14), deġenek, egiri;²⁷⁵⁷ **Van:** heger (4-3), öġüt (10-50), igid (33-27), cigeri (1-251), egir- (44-4);²⁷⁵⁸ **Erzincan:** eşġegiyle (1.2-2), göġü (2.6-8), söġit (2.28-24), igid (2.45-101), göġe (6.11-145);²⁷⁵⁹ **Muş:** mübareġin “mübareġin” (XIX-12), inegimi “ineġimi” (I-66), döşegine “döşegine” (IX-5);²⁷⁶⁰ **Bingöl-Karhova:** düġine (II-B-21), göġis (X-A-79), deġenegi (II-A-25);²⁷⁶¹ **Diyarbakır:** begeni (VII-7), deġi (III-117), digeri (IV-90),

²⁷⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁷⁵¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

²⁷⁵² ACAR, a. g. e., 74.

²⁷⁵³ OLCAY, EA., 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 187.

²⁷⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 117.

²⁷⁵⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86-87.

²⁷⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁷⁵⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 311-317.

²⁷⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 58-59.

²⁷⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 98.

²⁷⁶⁰ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁷⁶¹ ÖZER, a. g. e., 66.

eger (II-72), gerdege (VII-15), küregini (III-167);²⁷⁶² **Urfa:** degerine (1-95), begenmişem (3-200), yegenimin (10-5), geldigine (2-5), öğrendiz (2-5), çig (3-5);²⁷⁶³ **Gümüşhane, Bayburt:** diger (22-3), egildim (13-79);²⁷⁶⁴ **Artvin-Ardanuç:** degil, egir, igna, segirt, began;²⁷⁶⁵ **Ağrı:** begine, degül, düğünü, bildigimi.²⁷⁶⁶

Bugün ölçünlü dilde y veya v ile söylenen birkaç kelime de Doğu Anadolu yerli ağızlarında eski g'li şeklini korumaktadır.

Erzurum: ögün(övün), ögey, gögerçin, gögerte;²⁷⁶⁷ **Kars, Ardahan:** döge döge (36-77), beg (md);²⁷⁶⁸ **Elazığ:** gögerçin (62-VIII-23), gögerçini (177-XLIV-9);²⁷⁶⁹ **Tunceli:** igirmi (yirmi) ((XXXI-119), ügey (I-19), gögerçin, dögiş, sögdi;²⁷⁷⁰ **Van:** döğ-, (11-120, 19-68, 15-38,30-34), söğ- (11-120), girmi (20-47, 1-155, 10-3);²⁷⁷¹ **Erzincan:** sögerekden (1.1-39), ögey (2.3-24);²⁷⁷² **Bingöl:** dögdi, begler (I-147); döge döge (I-A-53);²⁷⁷³ **Muş:** dögülür “dövülür” (XXVI-12), gögerçin “güvercin” (LVI-169), sögme “sövme” (I-115);²⁷⁷⁴ **Diyarbakır:** begim (II-15), dögdiler (II-38), leglegi (XIX-24), öge (üvey) (VIII-33);²⁷⁷⁵ **Urfa:** legleg (8-35), döğ (6-1), dögdiltan (23-10);²⁷⁷⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** dögdüler (13-139);²⁷⁷⁷ **Artvin-Ardanuç:** düga, ög, ögey, beg (VII-124), leglek, güvegi;²⁷⁷⁸ **Ağrı:** begine.²⁷⁷⁹

2.11.11.3.4.2. n > g Değişmesi:

Bu değişim bölgenin yerli ağızlarında, ön (ö) kelimesinde görülen karakteristik bir özellik olarak ortaya çıkar.

Erzurum: ögen (önüne);²⁷⁸⁰ **Kars, Ardahan:** öğüne (11-64), ögde (35-109), ögünde (36-7);²⁷⁸¹ **Elazığ:** ög (ön), ögünda (34-44);²⁷⁸² **Bitlis:** ögöne (II-7);²⁷⁸³ **Tunceli:** öğüne(I-53);²⁷⁸⁴ **Erzincan:** ögine, ögü²⁷⁸⁵; **Bingöl:** frągsız (I-150), öginda

²⁷⁶² ERTEN, a. g. e., 15.

²⁷⁶³ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

²⁷⁶⁴ ACAR, a. g. e., 72.

²⁷⁶⁵ ÖZKAN, a. g. e., 15- 16.

²⁷⁶⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 11; TURHAN, a. g. e., 25.

²⁷⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 187.

²⁷⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 117.

²⁷⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 87.

²⁷⁷⁰ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁷⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 59.

²⁷⁷² SAĞIR, a. g. e., 98.

²⁷⁷³ KÜÇÜKER, a. g. e., 69; ÖZER, a. g. e., 66.

²⁷⁷⁴ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁷⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁷⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 45, 50.

²⁷⁷⁷ ACAR, a. g. e., 72.

²⁷⁷⁸ ÖZKAN, a. g. e., 17-18.

²⁷⁷⁹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 11.

²⁷⁸⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 301.

²⁷⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., 117.

²⁷⁸² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 87; BURAN, a. g. e., 54.

²⁷⁸³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

²⁷⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁷⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 91.

(II-C-38);²⁷⁸⁶ **Muş:** ögde “önde” (XXVI-17);²⁷⁸⁷ **Diyarbakır:** ögidır (XXIV-58), ögine (IV-103);²⁷⁸⁸ **Urfa:** ögde (7-20), öginde (1-35);²⁷⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** ög, ögluh, ögci.²⁷⁹⁰

Bölge ağızlarında seyrek olarak karşılaşılan ve pek az örnek verdikleri için bölgenin ses özellikleri ayırımında çok da belirleyici olmayan başka süreksizleşme olayları da vardır. Bu süreksizleşmelerin bir kısmı ünsüz benzeştirmeleri, bir kısmı ise aykırılışma sonucunda oluşmaktadır.

2.11.11.3.4.3. f > p, b Değişmesi:

Bölgenin kuzey kesimlerinde görülür. Daha çok Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarının bir özelliği olarak bu ağız grubunun etkileri olarak bölgemiz ağızlarında ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: pawruka, paytun;²⁷⁹¹ **Kars, Ardahan:** pabrika (42-59), potüraf (55-10), pilen (filan) (56-68);²⁷⁹² **Bingöl:** mıtbağa (V-23), pincani (V-26);²⁷⁹³ **Gümüşhane, Bayburt:** puransız (68-6).²⁷⁹⁴

2.11.11.3.4.4. j > c Değişmesi:

Bölgemiz ağızlarında “j” ünsüzü sözcük başlarında ve iki ünlü arasında patlayıcılışma özelliği gösterir.

Erzurum: cenderme, capon, cenerator, cilet, curnal, acan, carcur;²⁷⁹⁵ **Elazığ:** cenderme; (152-XXXV-1);²⁷⁹⁶ **Tunceli:** cilet (jilet) (XIV-192);²⁷⁹⁷ **Van:** picama (52-134), caponya (27-45), candarma (9-25), cendirme (7-26);²⁷⁹⁸ **Erzincan:** cenderme (1.14-11), capon (2.32-77), cet (jet), cip, cörçur;²⁷⁹⁹ **Bitlis:** candırma (18-30), picama (7-192);²⁸⁰⁰ **Muş:** cenderme “jandarma” (XX-225);²⁸⁰¹ **Urfa:** cilet (11-5);²⁸⁰² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** barac (17-51), sitac (16-21);²⁸⁰³ **Gümüşhane, Bayburt:** carcur (46-57), cip (12-4), cenderme (51-23);²⁸⁰⁴ **Artvin-Ardanuç:** cilet, candarma.²⁸⁰⁵

²⁷⁸⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁷⁸⁷ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁷⁸⁸ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁷⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

²⁷⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 17.

²⁷⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 186.

²⁷⁹² ERCİLASUN, a. g. e., 117;

²⁷⁹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 68, 69.

²⁷⁹⁴ ACAR, a. g. e., 65.

²⁷⁹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 186, 188.

²⁷⁹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 87.

²⁷⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁷⁹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 59.

²⁷⁹⁹ SAĞIR, a. g. e., 96.

²⁸⁰⁰ GÖNEN, a. g. e., 49.

²⁸⁰¹ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁸⁰² ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

²⁸⁰³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 67.

²⁸⁰⁴ ACAR, a. g. e., 68.

²⁸⁰⁵ ÖZKAN, a. g. e., 19.

2.11.11.3.4.5. v > b Değişmesi:

Aslında Doğu Anadolu ağızlarında karakteristik olan bunun tam tersi biçiminde gelişmiş değişmedir. b > v değişmesi Türkçenin gelişim süreci içinde izlenebilen ve Batı Türkçesi kolunda karakteristik olan, bölgemiz ağızlarında da daha ileri giderek yaygınlık kazanmış bir değişmedir. b > v değişmesi, diğerinin tam aksine Türkçenin genelinde hiç karşılaşılmayan bir durumdur.

Kars: befat (49-2);²⁸⁰⁶ **Erzurum:** baba (veba), befat (vefat), abokāt, esbap.²⁸⁰⁷ **Bitlis:** esbap (Ar. esvāb) (26-54);²⁸⁰⁸ **Bingöl:** cebabdur (VI-26);²⁸⁰⁹ **Diyarbakır:** babalın (XLI-5);²⁸¹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** vefāt (29-39);²⁸¹¹ **Artvin-Ardanuç:** bafur.²⁸¹²

2.11.11.3.5. Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişmeler:

Bu değişmelerin çoğunda aynı türden ünsüzlerin birbirine dönüşmesi söz konusu iken sadece birkaçında ötümlülük-ötümsüzlük karşıtlığı görülmektedir. Bu değişmelerden bazıları yaygınlık ve karakteristiklik bakımından bölgeye özgü nitelik taşımaktadır.

2.11.11.3.5.1. h > ğ / ħ Değişmeleri:

Bilindiği gibi h ünsüzü genellikle alınma kelimelerde bulunan, Türkçe kelimelerde ise genellikle k > h değişmesi sonucunda sonradan ortaya çıkmış bir ünsüzdür. Türkçe için telaffuzu güç olan bu gırtlak ünsüzü²⁸¹³ bölge ağızlarında, iki ünlü arasında kaldığında boğumlanma noktasını değiştirerek ğ, y, ħ seslerinden birine dönüşebilmektedir. Orta Anadolu ağızlarında daha seyrek olarak, batıya doğru gidildikçe, yine aynı gerekçelerle, bu sesin düşme eğilimi gösterdiğine rastlanır. Bölgede h > ğ değişmesi yaygın olarak Kars ağızlarında görülmektedir.

Kars: padişahın (1-26), sabağa (9-17), ağa (aha) (18-29), imtiğan (74-98), sağap (82-72), yağudı (82-74).²⁸¹⁴ **Elazığ:** bağçe (XXIX-47);²⁸¹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** zabağleyin (45-26), sağaboldu (38-32).²⁸¹⁶

Bölgenin genelini içine alan fakat daha az örnek veren bir değişme de h > ħ değişmesidir. Bu değişme alınma kelimelerde asli şekillerin devamı, Türkçe kelimelerde ise telaffuz kolaylığı nedeniyle (Ercilasun, Türkiye Türkçesi ağızlarında ħ'nın h'ya göre daha kolay telaffuz edildiğini söylemektedir.²⁸¹⁷), biraz da k > ħ değişmesinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır.

²⁸⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 117.

²⁸⁰⁷ OLCAY, EA, 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 186, 188.

²⁸⁰⁸ GÖNEN, a. g. e., 54.

²⁸⁰⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁸¹⁰ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁸¹¹ ACAR, a. g. e., 65.

²⁸¹² ÖZKAN, a. g. e., 21.

²⁸¹³ ERCİLASUN, a. g. e., 118.

²⁸¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 118.

²⁸¹⁵ BURAN, a. g. e., 54.

²⁸¹⁶ ACAR, a. g. e., 71.

²⁸¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 118.

Erzurum: h kat, hecer, hetil (hatıl), h şım;²⁸¹⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** hanım (1-86), hayal (5-20), hayınnıh (11-30), hayvan (45-90), bah ıya (82-166);²⁸¹⁹ **Elazığ:** halğda (130-XXVI-21), muhta  (219-LXIII-22), h rh z (XLII-23), ih tiyar (219-LXIII-27);²⁸²⁰ **Bitlis:** helife, hedeme, ru set, heberi (II-3);²⁸²¹ **Tunceli:** helh n (XXX-71), hayli (XLII-7);²⁸²² **Erzincan:** bah a (1.3-22), h ne (2.13-17), hatırla- (1.18-19);²⁸²³ **Bitlis:** h na (Ar. h nna) (16-72), eh mah (Ar. ah mak) (13-144);²⁸²⁴ **Diyarbakır:** da i (VIII-42);²⁸²⁵ **Urfa:** h ldır h ldır (22-5), h rh z (27-45), ho  (3-165), te sis (7-5), h rd r (14-35), h ca (27-10);²⁸²⁶ **G m  hane, Bayburt:** h rh z (13-31), h eyirli (30-8), eh tiyarları (25-4), m htar (15-37);²⁸²⁷ **Artvin-Ardan  :** han, hasir (II-21), h li, h sım, h rh z (X-44);²⁸²⁸ **A rı:** heber, h ste, cef hana.²⁸²⁹

2.11.11.3.5.2. g >   > y De i mesi:

Genellikle Kars y resi a ızlarında, Azerice'nin bir  zelli i olarak g r l r. Iğdır-Tuzluca Azerileri a zına has olan bir   > y de i mesi ise sadece gelecek zaman ekinde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: g yi, b y n;²⁸³⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** d y n (1-3), dey (49-15),  iyinine (56-175), seneyi (82-48), ovacıy h (69-20), erideciy h (69-37),  a acıy h (75-31), bayı ız (ba ınız) (56-7), bayı a (56-12);²⁸³¹ **Erzincan:**  yretmen (5.4-47).²⁸³²

2.11.11.3.5.3. > n / g /   / y /   De i meleri:

T rk enin asli seslerinden biri olan ilk yazılı  rneklerden bu yana yaygın olarak kullanılmış, T rk enin  e itli d nemlerinde bazı de i ikliklere u rayarak g n m ze kadar gelmi tir. Bug n bazı T rk yazı dillerinde (T rkiye ve Azerbaycan T rk esi vb.) yerini n'ye bırakarak tamamen kaybolmu , Anadolu ve Azeri sahası a ızlarında da farklı geli meler ve de i meler ge irerek bu saha a ızlarını birbirinden ayıran karakteristik  zellikler kazanmı tır. Anadolunun b y k bir b l m nde korunmu , hatta koyula arak daha da yaygınla mı tır (n > de i meleri yoluyla). İstanbul  evresi ve Rumeli a ızlarında n ile de i irken, Do u ve G neydo u Anadolu ile Azerbaycan sahasında genellikle d  m  , aynı saha i indeki bazı alt a ız gruplarında ise n, y, g, ng ve   y n nde de i imlere u ramı tır. B lgenin geneline bakıldığında ortak e ilim 'nin d  mesi veya kaybolması

²⁸¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 149, 164.

²⁸¹⁹ ERC LASUN, a. g. e., 118;

²⁸²⁰ BURAN-O RA , a. g. e., 88; BURAN, a. g. e., 54.

²⁸²¹ Z LF KAR, a. g. m., 307, 314.

²⁸²² TOSUN, a. g. e., 94.

²⁸²³ SA IR, a. g. e., 100.

²⁸²⁴ G NEN, a. g. e., 49.

²⁸²⁵ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁸²⁶  Z EL K, a. g. e., 43.

²⁸²⁷ ACAR, a. g. e., 74.

²⁸²⁸  ZKAN, a. g. e., 17.

²⁸²⁹  İFT  , a. g. e., 3; EFEND O LU, a. g. m., 827, 834.

²⁸³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 181, 185.

²⁸³¹ ERC LASUN, a. g. e., 118-119.

²⁸³² SA IR, a. g. e., 103.

yönündedir. Fakat bazı yörelerdeki farklı tutumlar genel eğilimin dışına taşan, bazı dar yöre ağızlarını birbirinden ayıran bir niteliğe bürünürken, yine onları Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki bazı ağızlarla birleştiren özellikler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Aynı zamanda, ile ilgili farklı kullanımlar bölge içindeki etnik farklılıkları ve bölge dışına taşan ortak etnik yapıları belirlemede ipucu verebilecek şekildedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Türklerin tüm Anadoluya açılan kapısı durumunda olduğundan, bütün Anadoluya, Türkler bu kapıdan geçerek dağılıp yerleşmiş, bu bölgelerden geçen her Türk boyu (Oğuz boyları ve Oğuz dışı Türk unsurlar) kendi dil özelliklerinden buralara bazı iz ve kalıntılar bırakmıştır. Bu izler takip edildiğinde Anadolu'nun başka bir yöresindeki ağızla bağlantısı olduğu ortaya çıkmaktadır. 'nin bölgede farklı biçimlerde değişip gelişerek yok olmasında, bölgedeki yerli dillerin etkileri de vardır. Bu dillerin bazıları sesini tanınamamaktadırlar. Kendilerine yabancı olan bu sesi telaffuz etmekte zorlandıklarından dolayı, onu, kendi dillerindeki, ona en yakın olan başka seslere dönüştürerek ya da düşürerek ortadan kaldırmışlardır. Bu nedenlerin tümü göz önüne alındığında sesinin değişim yönleri, bölge ağızları içindeki yaygınlığı ve verdiği örnekler şöyle değerlendirilebilir:

2.11.11.3.5.3.1. > n Değişmesi:

Bölge genelinde sözcük köklerindeki 'ler ölçünlü dilin de etkisiyle normal n'ye değişmiştir. Bunula birlikte birkaç sözcükte, bazı yöre ağızlarında > g ve > ğ değişmelerine rastlanmaktadır. Bölgenin Türkçeyi daha çok okullarda veya radyo ve televizyonlarda öğrenmiş, çevre ağızlardan pek etilenmemiş iki dilli yörelerinde > n değişmesinin eklere kadar sokulduğu ve yaygınlaştığı görülmektedir. > n değişmesini temsil eden Kars ve Ardahan-Posof ağızlarında, bu değişim Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarının bir özelliği olarak da ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: donuz, ağın, kölen, kızın, neyin, çermiğün;²⁸³³ **Kars:** deniz (1-2), yaparsan (1-19), sana (1-28), buna (1-31), gördün (10-35); **Ardahan:** bene (28-100), söyiyersin (32-48), vuruyorsun (39-32), gètdin (25-21), ğaldın (25-21);²⁸³⁴ **Ağrı:** çeşmenin, bindırın, begının, gördüğün, onun.²⁸³⁵

2.11.11.3.5.3.2. > y Değişmesi:

'nin y yönünde gelişmesi Karayim, Nahçıvan, Urmiye, Eynallu-Kaşkay, Afganistan Avşarları, Urfa, Bartın, Amasra, Çaycuma, Irak Türkmenleri ve Iğdır

²⁸³³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194, 269, 276.

²⁸³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸³⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 6, 11.

Azerileri ağız ve şivelerinde ortaya çıkmakta,²⁸³⁶ bu ağız ve şivelerin ortak, karakteristik özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Bu dönüşümün Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıkan, birleşik n̄y sesinin n ve y olarak iki sese ayrışmasıyla ilgisi olup olmadığı ayrı bir araştırma konusudur. Eğer bu ayrışmayla ilgisi varsa, bu ağızlardaki > y değişmesini Uygur Türkçesi dönemindeki y ağzının bir devamı ve bu özelliğin ilerleyerek yaygınlaşmış biçimi olarak değerlendirmek gerekebilir.

GABAİN, Uygur Türkçesi döneminin Budist ve Mani metinlerinin büyük bir kısmını y ağzı içinde değerlendirerek, bu durumun, müstensihin ait olduğu boyu göstermesi ve tarihi ilişkiler üzerine ipucu vermesi bakımından önemli olduğunu belirtir.²⁸³⁷ Anadolu ağızlarındaki > y değişmesi Kıpçakça bir özellik olarak değerlendirildiğine göre, aslında Uygur Türkçesi dönemindeki y ağzı o dönem yazılı Türk edebiyatı içinde Kıpçakça dil özelliklerinin ön plana çıkmış olabileceğini akla getirmektedir. Gabain'in bu ağızla ilgili verdiği diğer özelliklerden bazıları bugünkü Kıpçak grubu lehçelerinde koyulaşarak karakteristikleşmiştir. Örneğin, Gabain'in kö lömnön, olorop, oloror, tolo, süzök²⁸³⁸ örnekleriyle gösterdiği yuvarlaklaşma ve bu yönde görülen uyum bu lehçelerin genel özelliği durumundadır.

Iğdır: durduyuz, gördüyüz, durubsuyuz, eliyiz, goluyuz;²⁸³⁹ **Elazığ:** fireysanın (fransanın) (127-XXVa-33), göynunu (41-II-1);²⁸⁴⁰ **Erzincan:** göynünden (2.38-20);²⁸⁴¹ **Muş:** göynü “gönlü” (XXIII-14);²⁸⁴² **Urfa:** göyním (34-50), soyra (30-1), kıocay (33-75), babay (28-35), siye (34-80);²⁸⁴³

2.11.11.3.5.3.3. > ğ Değişmesi:

Ardahan-Hanak Türkmenleri ile Iğdır'ın bazı köylerinde > ğ yönünde yaygın bir değişme vardır.²⁸⁴⁴ Aslında bu, > ğ > y > ø biçimindeki, Doğu Anadolu ağızlarının genelinde ilerlemekte olan bir değişmenin ilk aşamasını oluşturan bir değişmedir. Bölge ağızlarında, 'yi korumuş, ğ ve y'ye dönüştürmüş veya düşürmüş ağızların verdiği örneklerle bakıldığında, gelişmenin aynı örnekler üzerinde gerçekleştiği ve her birinin bu gelişmenin ayrı bir aşamasını temsil ettiği görülür. Örneğin, incelenen örneklerde ikinci çokluk şahıs ekinin bölge ağızlarında, -sı ız > -sığız > -sıyız > -sız (ediyorsuğuz, durubsuyuz, almışsız) şekillerinde ortaya çıkması, başıgızı, eliyiz, goluz kelimelerindeki ikinci çokluk iyelik ekinin kullanımı ve sa a > sağa > sağ olarak görülebilen ikinci teklik şahıs zamirinin durumu bu gelişmenin

²⁸³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 119-120'de dipnotlarda verdiği makale ve eserlerde > y değişmelerinden bahsedildiğini belirtmektedir.

²⁸³⁷ GABAİN, a. g. e., 2.

²⁸³⁸ GABAİN, a. g. e., 3.

²⁸³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 120.

²⁸⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 89.

²⁸⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 94.

²⁸⁴² ÖZMEN, a. g. e. 53.

²⁸⁴³ ÖZÇELİK, a. g. e., 52.

²⁸⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 120.

bölge ağızlarındaki eğilimini çok net göstermektedir.²⁸⁴⁵ Bölgedeki yerli iki dilli ağızlar ile yerli Türkmen ağızları büyük ölçüde bu gelişmeyi tamamlamış ve 'yi düşürmüşken, Terekeme ağızlarında genellikle korunmuş, Azeri ağızlarında ise ğ ve y şeklinde değişerek, geçişin ara aşamalarını temsil etmiştir.

Kars-Kağızman/Selim Türkmenleri: ğızığın, gideceksiğiz, yapıdğıız, gördüseğiz, anağız; **Ardahan-Hanak:** yalığız, bağa, başığızı, yerseğiz, ğarnığı, tağırı, eliğe, puğar, ğarpızığ, alırsağ, sağa, ğızığı, ediyórsuğuz; **Iğdır:** durduğuz, yapsağız, gidecehsiğiz,²⁸⁴⁶

2.11.11.3.5.3.4. > g / ğ / nğ / nğ / nğ Değişmeleri:

Bölge ağızlarında diğer değişmelere göre daha seyrek ve dağınık olarak görülmektedir. Genellikle bazı sözcük köklerindeki 'ler bu değişmelere uğrarlar. Bütün Doğu Anadolu ağızlarında ö > öğ değişmesi kurallıdır, > ng / nğ değişmesi ise nispeten yerli ağızlarda görülür.

Erzurum: anķır-, bunķal-, donķuz, çenge, düngür, yalanķuz, yanğıl-, songa,²⁸⁴⁷ **Kars, Ardahan:** öğüne (11-64), ögde (35-109), ögünde (36-7), yengi (1-64);²⁸⁴⁸ **Bitlis:** öğüne (II-7);²⁸⁴⁹ **Tunceli-Pertek:** öğüne (I-53);²⁸⁵⁰ **Van:** donğiz (37-18).²⁸⁵¹ **Erzincan:** öğüne (2.9-31), öğünde (2.16-5), öğde (6.11-62), öğü (7.1-4);²⁸⁵² **Muş:** ögde "önde" (XXVI-17);²⁸⁵³ **Bingöl:** frąğsız (I-150), öğinda (II-C-38); **Bingöl-Karlıova:** öğüne (II-B-93);²⁸⁵⁴ **Artvin-Ardanuç:** soğra, yalağuz, yanğıl, punğar, bunğal, öğ, öğci.²⁸⁵⁵

2.11.11.3.5.4. n > l Değişmesi:

Bütün Anadolu ağızlarında sıkça olmasa da örnekleri görülen, ünsüz benzeştirmeleri ve aykırılaşmalar sonucunda ortaya çıkan bir değişmedir.

Erzurum: lalın, laylon, emliyet, dölüm, löbet;²⁸⁵⁶ **Kars Azerileri:** lobat; (55-11)²⁸⁵⁷ **Elazığ:** löbetci (67-IX-4);²⁸⁵⁸ **Tunceli:** leylon (XXV-31), miltan (mintan) (XV-50);²⁸⁵⁹ **Erzincan:** löbet (, göli gömşi (konu komşu);²⁸⁶⁰ **Bingöl:** laylon.²⁸⁶¹

²⁸⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 120'deki örnekler; örneklerin bazıları sözlü soruşturmalarla elde edilmiştir.

²⁸⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 120-121.

²⁸⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 196-197.

²⁸⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 117, 121.

²⁸⁴⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

²⁸⁵⁰ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁸⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 61.

²⁸⁵² SAĞIR, a. g. e., 91.

²⁸⁵³ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁸⁵⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 69; ÖZER, a. g. e., 66.

²⁸⁵⁵ ÖZKAN, a. g. e., 17.

²⁸⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 179.

²⁸⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 123.

²⁸⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 89.

²⁸⁵⁹ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁸⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 91, 94.

2.11.11.3.5.5. r > l Değişmesi:

Dilin en az çaba kuralından kaynaklanan bir değişme gibi görünmektedir. Ercilasun bu değişmeyi r'nin düşmekten kurtulması için başvurduğu bir yol olarak açıklamaktadır.²⁸⁶² Fakat bu tür örneklerde r hiçbir Türkiye Türkçesi ağızında düşme eğiliminde değildir ve Türkiye Türkçesi ağızlarında l sesi de r ünsüsü gibi yaygın olarak düşmektedir.

r sesi titreşimli bir ünsüz olarak l'ye göre telaffuzu daha zor bir ünsüzdür. Bunu çocukların konuşmalarından da anlamak mümkündür. Çocuklar 3-5 yaşlarında genellikle r sesini telaffuz edemez ve r'yi çoğunlukla l olarak söylerler. Bu nedenle Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahası ağızlarında görülen r > l değişmesi birinci derecede dilin en az çaba yasasıyla, ikinci derecede ise r'nin sık tekrarını önlemekle ilgilidir.

Erzurum: selvi, mehlem, güleş, ülüzgar, teñrel, zeral, ezelbeycan;²⁸⁶³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** güleş (18-21), garál- (17-39), tekral (36-76), bil kere (65-28), zeral (69-16);²⁸⁶⁴ **Elazığ:** cemleler (cemreler) (68-IX-26), gülaşağ (135-XXVII-35), kelibar (XXXVI-54);²⁸⁶⁵ **Tunceli:** mezel (XIV-29), güleş (XXXIV-21), bilader (XXIII-16), zencil / zincil (zincir) (XL-115);²⁸⁶⁶ **Van:** teKral (44-4), tehral (52-6), saralıp (2-91), tehral (52-235), zeral (17-51), güleş (22-41);²⁸⁶⁷ **Erzincan:** ğultar- (1.26-63), güleş (1.10-2), almut (1.18-2), örtel (3.33-10), geçel (3.33-37);²⁸⁶⁸ **Bitlis:** gülilem (gülirem) (7-201), yapabülülem (2-45);²⁸⁶⁹ **Bingöl:** çela (çıra) (III-C-30), gülaş (VI-22), zencilini (I-C-17);²⁸⁷⁰ **Diyarbakır:** kelâmet (keramet) (III-83);²⁸⁷¹ **Urfa:** saraldım (34-10), yağaldı (36-10), köşkel (5-10), kelpiçlerini (29-1);²⁸⁷² **Gümüşhane, Bayburt:** tehral (2-13), teblig (41-30);²⁸⁷³ **Artvin-Ardanuç:** güleş, bilabar, saral, lapor, isral;²⁸⁷⁴ **Ağrı:** güleş, diyiller, gülüller, çağırmıllar, bağıllar.²⁸⁷⁵

2.11.11.3.5.6. m > n Değişmesi:

Bölgenin kuzey ve orta bölümü ağızlarında bazı kelimelerde kurallaşmış bir değişmedir. Bunların bazıları eski 'li biçimlerini korumuşlardır. Ölçünlü Türkçede pembe, komşu, domuz, şimdi gibi sözcüklerdeki “m” ünsüzleri, ünsüz benzeşmesi sonucu n'ye dönüşürler, bir kısmı ise eski şekilleriyle kullanılmaktadır.

²⁸⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 70.

²⁸⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 123.

²⁸⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 193.

²⁸⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 123.

²⁸⁶⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88; BURAN, a. g. e., 54.

²⁸⁶⁶ TOSUN, a. g. e., s. 107-108.

²⁸⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 60.

²⁸⁶⁸ SAĞIR, a. g. e., 101.

²⁸⁶⁹ GÖNEN, a. g. e., 53.

²⁸⁷⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 68; ÖZER, a. g. e., 66.

²⁸⁷¹ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁸⁷² ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

²⁸⁷³ ACAR, a. g. e., 68-73.

²⁸⁷⁴ ÖZKAN, a. g. e., 18-19.

²⁸⁷⁵ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

Erzurum: donuz, nüsübet, nuşa, şindi;²⁸⁷⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** şindi (5-14), hindi (42-8), inkan (25-4), gonşi (26-30), gonşu (49-24), ko şu (86-37);²⁸⁷⁷ **Bitlis:** ko şilar, menduh (Memduh) (IV-13);²⁸⁷⁸ **Elazığ:** peğanber (124-XXIV-26), şindi (139-XXVIII-11), minşun (187-LI-8), gonşular (40-II-18);²⁸⁷⁹ **Tunceli:** nerdivan (XXXIII-44);²⁸⁸⁰ **Van:** penbe (37-133), şindiki (37-15), donöz (52-25), Konşi (26-9, 24-24), kişniş (1-142), Konşu (43-53), anbar (24-23);²⁸⁸¹ **Erzincan:** şindi (1.3-18), perşenbe (1.17-9), konşu (3.11-29), do uz (4.11-31);²⁸⁸² **Muş:** gonşu “komşu” (VI-6);²⁸⁸³ **Bingöl:** şinşek (X-6), şindi (IV-A-23);²⁸⁸⁴ **Urfa:** bızınkiden (bizimkinden) (19-1);²⁸⁸⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** barnahlarını (24-17), gonşi (46-30), şindi (3-1), keline (66-19);²⁸⁸⁶ **Artvin-Ardanuç:** parnah, nusha, müsübet.²⁸⁸⁷

2.11.11.3.5.7. l > r Değişmesi:

Genellikle aynı sözcük içinde aynı sesin tekrarını önlemek için aykırılışma ile ortaya çıkan bir değişmedir. Çok seyrek görülür. Aynı yönde, -rr- > -rl- benzeştirmesi ile meydana gelen, daha çok Terekeme ve Azeri ağızlarında görülen yaygın bir değişime de vardır.

Kars, Ardahan, Iğdır: resurallah (43-157), çeperrer (18-74), esgerrik (42-68), tarra (86-16), heyirri (91-83);²⁸⁸⁸ **Elazığ:** yérincek (122-XXIV-30), muşduruh (45-IIb-18), ısırhnan (ıslıkla) (139-XXVIII-17), vèrasırı (velhasıl) (138-XXVIII-18);²⁸⁸⁹ **Tunceli:** zerzele (zelzele) (II-266);²⁸⁹⁰ **Bitlis:** pantor < pantol (Fr. pantalon) (4-45);²⁸⁹¹ **Muş:** ğarabalıh “ kalabalık” (XVI-30);²⁸⁹² **Diyarbakır:** kırister (kırstal) (XIII-77), sarınçaklar (XXIII-23);²⁸⁹³ **Urfa:** zıbirını (zibilini) (6-100), kevrinen (kavliyle) (33-200);²⁸⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** karabalıh.²⁸⁹⁵

2.11.11.3.5.8. ğ > v, w Değişmesi:

Bu değişim aslında ölçünlü dilde de görülen, Oğuz, Özellikle de Kıpçak Türkçesinde ortaya çıkmış bir özelliktir (g > v daha sonra ğ > v).

²⁸⁷⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194.

²⁸⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

²⁸⁷⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 315.

²⁸⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88.

²⁸⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 108.

²⁸⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 60.

²⁸⁸² SAĞIR, a. g. e., 91.

²⁸⁸³ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁸⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 69; ÖZER, a. g. e., 66.

²⁸⁸⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

²⁸⁸⁶ ACAR, a. g. e., 68.

²⁸⁸⁷ ÖZKAN, a. g. e., 19.

²⁸⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 127.

²⁸⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88.

²⁸⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 108.

²⁸⁹¹ GÖNEN, a. g. e., 52.

²⁸⁹² ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁸⁹³ ERTEN, a. g. e., 15.

²⁸⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

²⁸⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 20.

Erzurum: evle;²⁸⁹⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** evle (45-35), övle (49-121);²⁸⁹⁷ **Elazığ:** övladan (181-XLVII-5), sovoḥ (206-LVII-11), yolluyacavuh (73-XI-34), övleleri (55-V-24), övleyn (XXXIX-8);²⁸⁹⁸ **Erzincan:** dewül, göver-, sewürd, sow- (soḡu-), düvün, övle;²⁸⁹⁹ **Tunceli:** savuh(XIII-60);²⁹⁰⁰ **Van:** evle (34-112), savoh (13-93), övle (4-49), sovöḡ (19-99);²⁹⁰¹ **Bingöl:** övla (II-C-35), kovış (II-B-45);²⁹⁰² **Muş:** övle “öḡle” (I-21);²⁹⁰³ **Diyarbakır:** evle (XI-8), övle (XI-10);²⁹⁰⁴ **Urfa:** övle (6-90), övlen (3-270);²⁹⁰⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** devül (54-7), sevurdi (52-53);²⁹⁰⁶ **Ağrı:** savuk.²⁹⁰⁷

2.11.11.3.5.9. y > v, w Değişmesi:

Bölgenin bütün yerli ağızlarında köy sözcüğünde kurallaşmış olan bir değişmedir.

Erzurum: köw;²⁹⁰⁸ **Ardahan-Posof:** yeniköve (30-9), köve (35-57);²⁹⁰⁹ **Elazığ:** kövün (203-LVI-1), tivleri (125-XXIV-14), güva (XXXIII-5);²⁹¹⁰ **Tunceli:** güve(güya) (I-102), köv (I-86), gövür-(giydir-) (II-192);²⁹¹¹ **Erzincan:** köwölü (2.1-8);²⁹¹² **Bitlis:** güvev (güvey) (16-69), baḡdevar (Far. baḡt-yar) (13-201);²⁹¹³ **Bingöl:** tüv (V-57);²⁹¹⁴ **Urfa:** kövliler (18-65), köve (14-60);²⁹¹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** bişev (58-21), köv (1-13), kövlerden (36-12);²⁹¹⁶ **Artvin-Ardanuç:** sivr (sıyr-), avi (ayl).²⁹¹⁷

2.11.11.3.5.10. l > n Değişmesi:

‘ile’ edatının ekleşmiş biçimi bölge ağızlarının genelinde istisnasız olarak –nen / -nan şeklindedir. Kars yöresi Terekemeleri ve Azerileri ağızında ikinci teklik emir eki için kullanılan arkaik –gil eki de –gin / -ginen olarak l > n değişmesine uğramıştır.²⁹¹⁸

²⁸⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194.

²⁸⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

²⁸⁹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 87; BURAN, a. g. e., 54.

²⁸⁹⁹ SAĞIR, a. g. e., 99.

²⁹⁰⁰ TOSUN, a. g. e., 108.

²⁹⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 61.

²⁹⁰² KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁹⁰³ ÖZMEN, a. g. e., 52.

²⁹⁰⁴ ERTEN, a. g. e., 14.

²⁹⁰⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

²⁹⁰⁶ ACAR, a. g. e., 66.

²⁹⁰⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

²⁹⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194.

²⁹⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 121.

²⁹¹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 89; BURAN, a. g. e., 54.

²⁹¹¹ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁹¹² SAĞIR, a. g. e., 99.

²⁹¹³ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹¹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁹¹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

²⁹¹⁶ ACAR, a. g. e., 66.

²⁹¹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 22.

²⁹¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

Son sesinde (n) ünsüzünü bulunduran kelimelere “l” ünsüzüyle başlayan diğer ekler getirildiğinde de “l” ünsüzü ilerleyici benzeştirme ile genizlileşerek “n”ye dönüşür.

Erzurum: onnar, kınnar, kınni, nimon, nohusa;²⁹¹⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ağaynan (2-8), babasiynen (24-21), kucağinen (27-1), minmeginen (binme-) (61-53);²⁹²⁰ **Elazığ:** ademnen (110-XVII-18), zoruyun (127-XXVa-6), şundiyna (172-XLII-1), neyinan (61-VIII-6), bin_nira (I-31);²⁹²¹ **Van:** vanni (3-23), Karannıh (7-93), deliKanni (12-53), değirmannar (43-12), onnar (46-107);²⁹²² **Erzincan:** olannar (1.1-40), ğarannıh (1.3-7), deliğannı (1.21-7), onnar (2.1-4), günnük (3.25-1);²⁹²³ **Urfa:** düzenmesi (dizilmesi) (18-15);²⁹²⁴ **Artvin-Ardanuç:** nohusa, intimas;²⁹²⁵ **Ağrı:** bunnar, onnar.²⁹²⁶

2.11.11.3.5.11. s, z > ş Değişmesi:

Bu değişim ana dilleri Zazaca olan yerli ağızlarda karakteristik bir özelliktir. Zazaca konuşanların bir kısmında s > ş değişmesi yaygınken, bir kısmı da ş > s değişmesini yoğun olarak gerçekleştirmektedir (essek, seker, fisek vb.).²⁹²⁷ Bütün Doğu grubu ağızlarında herkes sözcüğünde s > ş değişimine rastlanmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: herkeş (29-13), işdedim (25-5), işdirdim (81-156), meclış (17-51);²⁹²⁸ **Elazığ:** herkeş (XXXI-18), paşaportumu (82-XII-10);²⁹²⁹ **Tunceli:** faşile (X-2);²⁹³⁰ **Van:** herkeş (3-36, 35-7,10-37, 3-80, 33-114);²⁹³¹ **Erzincan:** herkeş, paşaport;²⁹³² **Bitlis:** herkeş (26-57);²⁹³³ **Bingöl:** şıt (süt) (III-B-57);²⁹³⁴ **Diyarbakır:** herkeş (XXII-12);²⁹³⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** herkeş (23-11);²⁹³⁶ **Ağrı:** nefes.²⁹³⁷

2.11.11.3.5.12. > v, w Değişmesi:

²⁹¹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 178.

²⁹²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

²⁹²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88; BURAN, a. g. e., 54.

²⁹²² GÖKÇUR, a. g. e., 59.

²⁹²³ SAĞIR, a. g. e., 91.

²⁹²⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

²⁹²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 20.

²⁹²⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁹²⁷ Örnekler Tunceli merkezde sözlü araştırmalarla elde edilmiştir; BURAN, Ahmet, “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında S/Ş Meselesi”, 4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, TDK Yay., Ankara 2007, 2107-2112.

²⁹²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

²⁹²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 89; BURAN, a. g. e., 54.

²⁹³⁰ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁹³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 62.

²⁹³² SAĞIR, a. g. e., 102.

²⁹³³ GÖNEN, a. g. e., 53.

²⁹³⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁹³⁵ ERTEN, a. g. e., 16.

²⁹³⁶ ACAR, a. g. e., 69.

²⁹³⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

Erzurum: düwür, yalawuz;²⁹³⁸ **Elazığ:** yalavuz (94-XIV-28), gövüllü (40-II-19), düvürler (47-IIb-20), gövülürse (102-XVI-3);²⁹³⁹ **Tunceli:** góvul (XL-78);²⁹⁴⁰ **Erzincan:** düvirici (3.1-36), öwüne (4.22-84);²⁹⁴¹ **Artvin-Ardanuç:** uvar (onar).²⁹⁴²

2.11.11.3.5.13. ş, s > h Değişmesi:

Ardahan-Hanak: hindi (42-8) (şimdi);²⁹⁴³ **Tunceli:** hindik (şimdilik) (I-23);²⁹⁴⁴ **Muş:** ahçı “aşçı” (VI-28);²⁹⁴⁵ **Diyarbakır:** hırhızlıh (III-5), ahçı (XXIX-26);²⁹⁴⁶ **Urfa:** hırhız (27-45);²⁹⁴⁷ **Gümüşhane:** hırhız (13-31);²⁹⁴⁸ **Artvin-Ardanuç:** hırhız.²⁹⁴⁹

2.11.11.3.6. Ünsüzlerde Art Damaksıllaşma:

2.11.11.3.6.1. g > ğ, k > q Değişmesi:

Art damaksıllaşma g > ğ, k > q ünsüz değişimleri ile ortaya çıkan, ö ve ü ünlülerinin ó, ú ünlülerine dönüşmesi, Orta Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliğidir. Bölgemizde Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzında daha yaygın olmak üzere, Orta Anadolu ağızlarıyla sınırı olan yörelerde görülür. Bu yörelerde bir geçiş özelliği niteliğindedir. Orta Anadolu ağızlarında art damaksıllaşma sırasında ünlüler tam olarak kalınlaşırken Bölgemizde ünlü kalınlaşması yarım kalmakta ve yarı kalın ara ünlüler ortaya çıkmaktadır.²⁹⁵⁰ Bu yarı kalın ara ünlülerin yanındaki k, g, ön damak ünsüzleri ğ, q art damak ünsüzlerine dönüşür.

Ardahan-Hanak: kóylü (42-7), ataturk (42-15), gündeş (42-12), düşdük (42-54), beyúksun (42-57), okúz (42-58), hokúmet (42-71), gózümü (45-54), gótdü (45-99), kúçük (45-131), gündüz (45-161), inákçi (42-45), delík (42-81);²⁹⁵¹ **Erzincan:** kor (1.26-15), koppek (2.13-68), kow (köy) (4.1-12), kete (4.1-12), kombe (4.1-12), güzel, ğüz.²⁹⁵²

2.11.11.3.6.2. > l Değişmesi:

Alınma kelimelerde (özellikle Arapça) ince ünsüzle kalın ünlü hece kurabilirken, bu durum Türkçede ünlü-ünsüz uyumuna aykırılık yaratmaktadır. Dilimize girmiş bu tür alınma kelimeler ölçünlü dilde olduğu gibi korunmakta ve ek aldıklarında ekin ünlüsü ince sıradan olmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarında aynı kelimelerin ünsüzleri kalınlaşarak ünlü-ünsüz uyumsuzluğu da giderilmiş olur.

²⁹³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194.

²⁹³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88.

²⁹⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 108.

²⁹⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 91.

²⁹⁴² ÖZKAN, a. g. e., 21.

²⁹⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 122.

²⁹⁴⁴ TOSUN, a. g. e., 107.

²⁹⁴⁵ ÖZMEN, a. g. e., 53.

²⁹⁴⁶ ERTEN, a. g. e., 15, 16.

²⁹⁴⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 43.

²⁹⁴⁸ ACAR, a. g. e., 74.

²⁹⁴⁹ ÖZKAN, a. g. e., 21.

²⁹⁵⁰ KORKMAZ, NYA, 80'de günde, ğuderkene, kıoyümüz, kıotü, böyük.

²⁹⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., 123-124.

²⁹⁵² SAĞIR, a. g. e., 102, 103.

Kars, Ardahan, Iğdır: hıyal (5-20), lalá (5-83), hala (5-47), halsız (46-16), pulan (46-52), helalzada (82-200);²⁹⁵³ **Ağrı:** zalım.²⁹⁵⁴

2.11.11.3.6.3. ğ > g ve k > k / k Değişmesi:

Doğu Anadolu ağızlarında, l sesinde olduğu gibi, g ve k seslerinde de kalın ünlüler yanında bir kalınlaşma görülür. Ölçünlü dilde ön damaklı g ve k ile telaffuz edilen kalın ünlülü alınma kelimeler bölgemiz ağızlarında Türkçenin ses dizimine uygun olarak bu ünsüzlerin art damaklı biçimleriyle söylenirler. Bölgedeki yerli ağızlarda, bu söyleyiş şekli daha yaygın ve karakteristik bir özelliktir. Seyrek olarak ünlünün incelererek ünsüze uyduğu da görülmektedir.

Yazı dilinde daha önceden bu tür kelimelerin doğru okunması için, yazımda ince g ve k yanındaki kalın ünlü üzerine inceltme işareti konulmuştur. Son yıllarda yazımda inceltme işareti bu durumlar için gereksiz görülerek kaldırılmıştır. Türkçede g ve k ünsüzlerinin hem kalın hem ince biçimlerini karşılayan tek bir işaret olduğundan ve bu seslerin ince veya kalın olduğunu hecesindeki ünlü belirlediğinden, bölgede özellikle otuz yaş altı insanların konuşmalarında bu ünsüzleri art damaklı telaffuz etme daha yaygınlaşmıştır. Bölümümüzde okuyan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelmiş öğrencilerin tümü kâğıt kelimesini kağıt şeklinde telaffuz etmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında sık sık değişen henüz kuralları tam oturtulamamış bir yazım çeşitliliğinin olması da etkilidir.

Bitlis: kafır, hızmakari (I-6), tükene (IV-33);²⁹⁵⁵ **Erzincan:** ürüzger (5.4-3).²⁹⁵⁶

2.11.11.3.6.4. v > w Değişmesi:

Bölgemiz ağızlarında ön ses ve iç ses konumunda bulunan birçok sözcükteki “v” ünsüzleri “w” çift dudak ünsüzüne dönüşmüştür.

Erzurum: püsgüwüt, cewüz, çewür-, ewür-, elduwan, suwa-, pehlüwan;²⁹⁵⁷ **Van:** sawüruh (34-19), towuh (37-15), çuwal (37-115), çawuş (2-25), way (1-58), wala (2-12), dawul (4-77), sawuh (1-185).²⁹⁵⁸ **Erzincan:** würam (vurayım, brâw (İt. bravo);²⁹⁵⁹ **Bingöl:** ew (II-A-196).²⁹⁶⁰

2.11.11.3.6.5. ε > v Değişmesi:

Bitlis: suval (Ar. su'al) (1-144);²⁹⁶¹ **Urfa:** suvallaşır (20-15).²⁹⁶²

2.11.11.3.6.6. ε > y Değişmesi:

²⁹⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 125.

²⁹⁵⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

²⁹⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 306, 311, 313.

²⁹⁵⁶ SAĞIR, a. g. e., 70.

²⁹⁵⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 109.

²⁹⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 62.

²⁹⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 101.

²⁹⁶⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 69.

²⁹⁶¹ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹⁶² ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

Bitlis: keyboldi (Ar. ğa'ib) (7-78), aylelik (Ar. a'ile) (1-135), ayitdi (Ar. ā'it) (7-12), ezrayıldan (Ar. azra'il) (13-90), dayreye (Ar. da'ire) (25-234), reyis (Ar. re'is) (10-1);²⁹⁶³ **Urfa:** fayız (27-15), zayıl (3-40), cayız (6-105), dayre (11-5), fiyet (27-20), vesayıt (3-115);²⁹⁶⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** cebrayıl (13-157), ezrâyıl (9-34), fiyat (23-2), dayma (1-21);²⁹⁶⁵

2.11.11.3.6.7. ξ > h, ħ Değişmesi:

Bitlis: sahat (Ar. sa'at) (26-164), ķenehet (Ar. kana'at) (6-21), cemehet (Ar. cema'at) (1-45);²⁹⁶⁶ **Diyarbakır:** maħsum (ma'sūm) (VIII-31);²⁹⁶⁷ **Urfa:** dahfe (3-175), sahat (21-115), iħtibar (18-25), iħtiraz (36-40), yehkut (37-70);²⁹⁶⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sahat (9-73);²⁹⁶⁹ **Ağrı:** sahat.²⁹⁷⁰

2.11.11.3.6.8. ξ > v Değişmesi:

Bitlis: duva (Ar. du'ā) (7-147);²⁹⁷¹ **Ağrı:** duva.²⁹⁷²

2.11.11.3.6.9. ξ > y Değişmesi:

Bitlis: ismayıl (Ar. isma'il) (8-9), ķeydeynen (Ar. ka'ide) (26-105).²⁹⁷³

2.11.11.3.7. Ünsüz Benzeştirmesi (Assimilation):²⁹⁷⁴

Genel olarak bir ünsüz değişmesi görünümü veren ünsüz bezeşmesi, kelime içindeki diğer ünsüzlerin etkisi altında ortaya çıkan, bir ünsüzün aynı kelime içinde kendisine komşu olan ya da olmayan başka bir ünsüzü etkileyerek onu tamamen veya kısmen çeşitli yönlerden kendisine benzetmesidir. Bu etkileşimi benzeşmenin yönüne göre ilerleyici ve gerileyici, benzeşmenin durumuna göre ise tam ve yarım benzeşme gibi alt başlıklara ayırmak mümkündür.

Ünsüz benzeştirmesi diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da zengin ve çeşitlidir. Bazıları bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında ortak olduğu halde, bazıları sadece bölgemize hatta bölge içindeki bir alt ağız grubuna özgüdür.

Bölgede en yaygın ve çeşitli benzeştirmeler Terekeme ağızlarında ikinci olarak da Azeri ağızlarında görölmektedir.²⁹⁷⁵ Bu iki ağızda, benzeştirmede rol oynayan en etkili ünsüzler n, l²⁹⁷⁶ ve m, yerli ağızlarda ise n ile l yanında ř, ħ ve s

²⁹⁶³ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

²⁹⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 66.

²⁹⁶⁶ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 20.

²⁹⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

²⁹⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 66.

²⁹⁷⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

²⁹⁷¹ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹⁷² KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

²⁹⁷³ GÖNEN, a. g. e., 55.

²⁹⁷⁴ CAFEROĞLU, Ahmet, "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi", *TDAY-B*, 1958, 1-11.

²⁹⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 125.

²⁹⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 125.

ünsüzleridir. Bu ünsüzler benzetmede benzeştiren olarak rol oynarken, r, l, d, ç, s, ğ ve m ünsüzleri genellikle benzeşen tarafta yer alırlar.

Doğu Anadolu ağızlarında, boğumlanma noktaları birbirine yakın olan yukarıdaki ünsüzler etrafında gerçekleşen benzeştirme olayları benzeşmenin niteliğine ve yönüne göre değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

2.11.11.3.7.1. İlerleyici Benzeştirme (Assimilation Progressive):

Aynı kelime içinde bir ünsüzün kendisinden sonra gelen farklı bir ünsüzü etkileyerek, boğumlanma yeri ve tarzı bakımından kendisine benzetmesi olayıdır. Yan yana veya birbirinden uzak iki ünsüz arasında görülebilir. Aynı zamanda benzeştirmenin derecesi bakımından tam veya yarım benzeştirme biçiminde olabilir.

2.11.11.3.7.1.1. -nl- > -nn- Benzeştirmesi:

Bölgede en yaygın görülen benzeştirme olayıdır. n ile bitmiş kelime kök ve gövdelerinden sonra l ile başlayan ekler geldiğinde ortaya çıkar. Bütün Doğu Anadolu ağızlarını içine alan bu ilerleyici, tam benzeştirme özellikle bölgenin kuzey ve orta bölümleri ağızlarında sürekli ve kesindir.

Erzurum: annat-, bunnar, ğarannıh ,anna-, çobannıh, kanna-, onnar, yannış;²⁹⁷⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** milyonnuğ (1-57), annatan (1-91), ğarannıh (9-58), şennedir (70-2), arvadınna (91-8);²⁹⁷⁸ **Elazığ:** hasannan (181-XLVII-3), yannış (111-XVIIIa-7), ğannı (48-IIb-3), onnarı (VIII-3), bunnar (III-16);²⁹⁷⁹ **Bitlis:** annat- (V-5), sennan (IV-5), bunnar (1-12), çimenneri (7-3), kanni (13-108), mennen (benimle) (7-6);²⁹⁸⁰ **Tunceli:** bunna (bunlar) (XL-133);²⁹⁸¹ **Van:** vanni (3-23), şeynernen (1-52), bunnar (7-6), anniyecağın (20-151), yüz bin nire (27-104).²⁹⁸² **Erzincan:** enna (2.31-7), ğarannuh (2.28-9), deliğannı (1.21-7), günnük, cannari, onnar, bunnar, şunnar, bennen, sennen;²⁹⁸³ **Muş:** bennen “benle” (XVII-19);²⁹⁸⁴ **Bingöl:** onnara (II-B-40), osmanniler (IX-A-16), vırmassınna (VIII-A-42), Karannuh (II-C-64); **Bingöl-Karlıova:** onnarda (I-A-145), bunnar (IV-B-27), annatığımız (XI-45), bennen (I-A-56), dinniyor (II-B-10);²⁹⁸⁵ **Diyarbakır:** annadın? (V-47), bunnan (VII-65), dinnemi (IV-44), karannıhta (XIII-11), oğlannan (IV-56), onnarın (II-111);²⁹⁸⁶ **Urfa:** soğannan (1-65), cannan (18-15), insannan (28-10), bedennen (18-15), tükennen (6-1);²⁹⁸⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** batlıcannan (7-11), bennen (6-9), eşkisinnen (7-11), hayvannan (7-12), onnar (4-12), annadım (5-7);²⁹⁸⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** oynunnari (3-39), ánnadem (1-1), bunnar (1-5), annaşırılar (3-

²⁹⁷⁷ OLCAY, EA, 33; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 209.

²⁹⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 126.

²⁹⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 90; BURAN, a. g. e., 51.

²⁹⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315, 316; GÖNEN, a. g. e., 57-58.

²⁹⁸¹ TOSUN, a. g. e., 99.

²⁹⁸² GÖKÇUR, a. g. e., 63.

²⁹⁸³ SAĞIR, a. g. e., 117, 144.

²⁹⁸⁴ ÖZMEN, a. g. e., 51.

²⁹⁸⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 64; ÖZER, a. g. e., 63.

²⁹⁸⁶ ERTEN, a. g. e., 16.

²⁹⁸⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 53.

²⁹⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 68.

2); ²⁹⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** anna- (VI-9), bunnar (V-68), onnar (V-69); ²⁹⁹⁰ **Ağrı:** bunnar, onnar. ²⁹⁹¹

2.11.11.3.7.1.2. -nd- > -nn- Benzeştirmesi:

Sözcük kök ve gövdeleri ile ekler arasında n ve d ünsüzleri karşılaştığında ilerleyici tam benzeştirme gerçekleşir. Bu nenzeştirme özellikle Terekeme ve Azeri ağızlarında kesin ve kurallıdır. Yerli ağızlarda güneye ve doğuya doğru gidildikçe yaygınlık derecesi ve örnek sayısı azalır.

Erzurum: efennim; ²⁹⁹² **Kars, Ardahan, Iğdır:** bennen (1-23), altınnan (3-14), başınnan (18-34), efennim (82-98), almıyanna (83-35); ²⁹⁹³ **Elazığ:** efennim (137-XXVII-6); ²⁹⁹⁴ **Bitlis:** onnan (II-6), yannan (yandan) (4-159), vannan (16-12), mennan (1-54), özünne (1-96), elinnen (7-48); ²⁹⁹⁵ **Tunceli:** onnan (ondan) (II-72); ²⁹⁹⁶ **Van:** bennen (benden) (12-60), irannan (2-14), sennen (1-114), onnan (1-162). ²⁹⁹⁷ **Urfa:** bunnar (6-70), onnan (1-45), tarafınnan (1-85), gennilere (21-70), genní genníne (28-5); ²⁹⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** arhasınnan (4-3), babasınnan (1-3), başınnan (24-23), gözlerinnen (13-112), onnan (1-3), sennen (9-46), harflerinnen (8-10); ²⁹⁹⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** binniyim (13-47); ³⁰⁰⁰ **Ağrı:** ganınnan, yanınnan, düşmannan; ³⁰⁰¹

2.11.11.3.7.1.3. -ml- > -mn- Benzeştirmesi:

Bölgede, Azeri ve Terekeme ağızlarında görülen ilerleyici yarım bezeştirmedir. Yerli ağızlarda bu benzeştirmeye pek rastlanmamaktadır. Aynı benzeştirmenin örnekleri Azeri sahası ağızlarında da görülür.

Erzurum: annamni, düğümne, kimniñ, lazımnıñ, doğumni, islamnar; ³⁰⁰² **Kars, Ardahan Iğdır:** tilisimner (56-147), hamamnansın (61-143), arhadaşınnan (87-10), ğamnan (93-1), adamnar (95-2). ³⁰⁰³ **Muş:** develerimnen “develerimle” (XXV-9); ³⁰⁰⁴

2.11.11.3.7.1.4. -md- > -mn- Benzeştirmesi:

Doğu Anadolu ağızlarının Azeri ve Terekeme alt ağız gruplarında görülen ilerleyici yarım benzeştirme biçimidir. Azeri sahasında da yaygındır.

²⁹⁸⁹ ACAR, a. g. e., 77.

²⁹⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 23.

²⁹⁹¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁹⁹² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 211.

²⁹⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 126.

²⁹⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 90.

²⁹⁹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 57.

²⁹⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 99.

²⁹⁹⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 63.

²⁹⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 53.

²⁹⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 67.

³⁰⁰⁰ ACAR, a. g. e., 77.

³⁰⁰¹ CAFEROĞLU, *ALAD*, 108.

³⁰⁰² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 212.

³⁰⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 126.

³⁰⁰⁴ ÖZMEN, a. g. e., 51.

Kars, Ardahan, Iğdır: kimnen (74-18), yemeğimnen (76-11), ğolumnan (83-107), ğumnan (91-111);³⁰⁰⁵ **Bitlis:** abemnan (IV-22), ataşımnan (ateşimden) (26-273), aḡşamnan (13-24), arḡamnan (2-105), damnan (6-9), boğazımnan (18-165);³⁰⁰⁶ **Ağrı:** önümnen.³⁰⁰⁷

2.11.11.3.7.1.5. -rl- > -rr- Benzeştirmesi:

Sonunda r ünsüzü bulunan sözcükler l ile başlayan bir ek aldıklarında ekin başındaki l benzeşme yoluyla r'ye dönüşür. Bu benzeştirme biçimi Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızları ile Azerbaycan sahası ağızlarında sık görülür.

Kars, Ardahan, Iğdır Azeri ve Terekemeleri: çeperrer (18-74), esgerrik (42-68), tacırırğa (61-50), tarra (86-16), heyirri (91-83);³⁰⁰⁸ **Van:** aḡurrar (ahırlar) (3-25), zorroh (43-14);³⁰⁰⁹ **Bitlis:** mezarriḡlar (2-213), firratdi (18-18), hazırramaḡımda (23-54);³⁰¹⁰ **Gümüşhane:** bırrari (buralı) (7-28).³⁰¹¹

2.11.11.3.7.1.6. -lr-, l-r > -ll-, l-l Benzeştirmesi:

Ortaya çıkış bakımından iki aşamalı olarak gelişen benzeştirme biçimidir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarına has bir benzeştirmedir. Bu olayın gerçekleştiği sözcüklerde, önce vurgusuz olan orta hece ünlüsü düşmekte daha sonra ise bu düşme sonucunda yan yana gelen -lr- ünsüzleri benzeştirmeye uğrayarak -ll-'ye dönüşmektedir. Yaygın olarak geniş zaman ve şimdiki zaman eklerinin l ile biten sözcüklere gelmesi durumunda meydana gelir.

Erzurum: gelilem;³⁰¹² **Kars, Ardahan, Iğdır:** gellem (49-93), bullam (74-50), ollam (82-201), gelliḡ (14-34);³⁰¹³ **Bitlis:** alılam (16-126), yapabülülem (2-45);³⁰¹⁴ **Urfa:** allam (10-20), gellem (6-5).³⁰¹⁵

2.11.11.3.7.1.7. -tl- > -td- / -tt- / -dd- / -TT- Benzeştirmesi:

“t” ünsüzü ile biten sözcüklere “l” ünsüzü ile başlayan bir ek getirildiğinde ekin başındaki “l” ünsüzünün benzeştirme ile “t” ünsüzüne dönüştüğü, bu arada ünsüzlerin yarı ötümlüleştiği de görülür. Terekeme ağızında kurallı, karakteristik bir özellik olmakla birlikte Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahası Azeri ağızlarında da yaygındır. Aynı benzeştirme günümüz Kazak, Kırgız vb. lehçelerinde de mevcuttur.

Kars, Ardahan, Iğdır Terekeme ve Azerileri: söyütdü (49-1), kürtder (63-16), ireḡmetdiḡ (78-17), armutdu (85-2), kitdemişem (91-38), otdasın (95-57);³⁰¹⁶

³⁰⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 127.

³⁰⁰⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 57.

³⁰⁰⁷ CAFEROĞLU, a. g. e., 108.

³⁰⁰⁸ ERCİLASUN, *AIAD*, 127.

³⁰⁰⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 63-64.

³⁰¹⁰ GÖNEN, a. g. e., 58.

³⁰¹¹ ACAR, a. g. e., 77.

³⁰¹² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 211.

³⁰¹³ ERCİLASUN, a. g. e., 128.

³⁰¹⁴ GÖNEN, a. g. e., 56.

³⁰¹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 54.

³⁰¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 128.

Bitlis: bittizden (IV-19), arddarında (16-138), otdari (7-6), etderin (13-132), dötdüh (7-159);³⁰¹⁷ **Van:** sevgiyaTTiğ (12-29), oTTar (1-247), ğurTTar (20-156), ğaTTi (21-74), süTTac < sütlaç < sütlü aş (8-100).³⁰¹⁸

2.11.11.3.7.1.8. -şl- > -şd- Benzeştirmesi:

Kars Terekemeleri ağzında kurallı olarak ortaya çıkan³⁰¹⁹ bu yarım benzeştirme biçimi, daha dağınık bir şekilde Azeri ağızlarında da görülür. Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında da yaygın örnekleri olan bu benzeştirme, Kıpçak Türkçesinin bugünkü lehçelerinde karakteristik bir özelliktir.

Kars, Ardahan, Iğdır: başdih (53-1), daşdar (61-111), başdadılar (64-11), işder (84-129), bağışdadı (91-225).³⁰²⁰

2.11.11.3.7.1.9. -sl- > -sd- Benzeştirmesi:

Öncekilere göre daha seyrek görülen bir yarım benzeştirmedir. Bölgenin kuzey yöreleri ağızlarında ve Azeri sahasında bazı örneklerine rastlanır.

Kars, Ardahan, Iğdır: besder (73-11), besdener (83-96), rusdar (94-68).³⁰²¹

Bölgenin Terekeme ve Azeri ağızlarında yukarıdakilerle aynı benzerlikleri taşıyan ve seyrek olarak ortaya çıkmış -çl- > -çd-, -rl- > -rd-, -pl- > -pd- yarım benzeştirmelerine de rastlanmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır Terekeme ve Azerileri: saçdarın (72-181), köçdediğ (94-65), herpder (42-69), birdiğde (49-15).³⁰²²

2.11.11.3.7.1.10. -m-r- > -m-n- Benzeştirmesi:

Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanın birinci tekil şahıs çekimlerinde kullanılan -mar, -mer olumsuzluk ekleri bölgemiz ağızlarında da kullanılır. “r” ünsüzü ile biten geniş zamanın olumsuzluk ekindeki “m” ünsüzü “r”yi kendisine benzetir.

Bitlis: almanam (II-5);³⁰²³ **Van:** istemenem (33-20), dēmenem (28-17), baħmanam (19-87);³⁰²⁴ **Ağrı:** görmenem, demenem, olamanam.³⁰²⁵

2.11.11.3.7.1.11. ħ-s- > ħ-ħ- Benzeştirmesi:

Bütün bölge ağızlarında aynı, tek bir örneği bulunan ilerleyici, uzak benzeştirme olarak görülür.

³⁰¹⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 58-59.

³⁰¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 63-64.

³⁰¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 128.

³⁰²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 129.

³⁰²¹ ERCİLASUN, a. g. e., 129.

³⁰²² ERCİLASUN, a. g. e., 129.

³⁰²³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314.

³⁰²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 64.

³⁰²⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

Erzurum: hırhız;³⁰²⁶ **Elazığ:** hırhız;³⁰²⁷ **Tunceli:** hırhız (hırsız) (I-189);³⁰²⁸ **Bitlis:** hırhızlar (16-1);³⁰²⁹ **Bingöl-Karlıova:** hırhızlar (I-A-152);³⁰³⁰ **Urfa:** hırhız (14-35).³⁰³¹

2.11.11.3.7.2. Gerileyici Benzeştirme:

Aynı kelime içinde, yan yana veya birbirinden uzak iki ünsüzün etkileşerek, sonrakinin öncekini kendisine benzetmesidir. Bölgemiz ağızlarında ünlülerde gerileyici benzeşme yoluyla ünlü incelmelerinin ortaya çıkması yaygın bir eğilimken, ünsüzlerde ilerleyici, tam ünsüz bezeşmeleri önemli bir yer tutmaktadır. Gerileyici ünsüz benzeşmesi gerek çeşitlilik, gerekse verdiği örnekler bakımından sınırlı sayıdadır. Bunlardan bazıları Batı ve Orta Anadolu ağızlarında çok yaygın ve karakteristik (-rl- > -ll- gibi) nitelik taşıırken, Doğu Anadolu ağızlarında sadece yörelerde örneklerine rastlanmaktadır. Bölgemiz ağızlarında komşu olmayan ünsüzlerin birbirlerini etkilemesiyle ortaya çıkan gerileyici benzeştirme örnekleri de bulunmaktadır.

2.11.11.3.7.2.1. -rl- > -ll- Benzeştirmesi:

Bölgede daha yaygın olarak orta ve kuzey yöreleri ağızlarında, geniş ve şimdiki zaman ekinde sonra -ler ekinin gelmesi ile ortaya çıkan diğer Anadolu ağızlarıyla ortak olan bir gerileyici benzeştirme biçimidir. Bölgenin iki dilli yerli ağızlarında bu benzeştirmeye pek rastlanmaz. Bu benzeştirme sırasında -ler ekinin sonundaki r Batı Anadolu ağızlarında düşerek yanındaki ünlüyü uzatırken Doğu Anadolu ile Azeri sahası ağızlarında bu düşme ve uzama görülmez.

Erzurum: söyleller, ağıllar, alıllar, gerelle-, herelle-;³⁰³² **Kars, Ardahan, Iğdır:** birağıllar (4-4), söyleller (5-1), atallar (77-9), gezeller (95-23);³⁰³³ **Elazığ:** toplanılırdır (171-XLI-1), gidallardı (173-XLIIa-6), deller (43-IIa-23), hoşturullar (VIII-17);³⁰³⁴ **Bitlis:** kağılle (IV-52), gidelle (IV-53), böyiller (1-123);³⁰³⁵ **Tunceli:** yahallar (yakarlar) (V-12);³⁰³⁶ **Van:** yapalla (35-51), yahaleller (38-15), çağıralla (35-52), vèrelle (35-50);³⁰³⁷ **Erzincan:** asgeller (2.13-7), deller (4.16-31), ezeller (2.16-13), gömeller (3.35-6), oynallar (2.25-24);³⁰³⁸ **Diyarbakır:** alıllar (XXVI-29), getiriller (XXIII-49), gideller (VI-13), yıkallardı (XXII-6);³⁰³⁹ **Urfa:** yapallar (1-90), başlallar (3-85), çağırılar (21-100), kurallar (3-85), gideller (2-75);³⁰⁴⁰ **Diyarbakır-**

³⁰²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 211.

³⁰²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 91.

³⁰²⁸ TOSUN, a. g. e., 99.

³⁰²⁹ GÖNEN, a. g. e., 56.

³⁰³⁰ ÖZER, a. g. e., 63.

³⁰³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 54.

³⁰³² OLCAY, EA, 33; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 209, 211.

³⁰³³ ERCİLASUN, a. g. e., 127.

³⁰³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 91.

³⁰³⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 60.

³⁰³⁶ TOSUN, a. g. e., 99.

³⁰³⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 63.

³⁰³⁸ SAĞIR, a. g. e., 117, 7

³⁰³⁹ ERTEN, a. g. e., 16.

³⁰⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 55.

Çüngüş / Çermik: atallar (29-39), édeller (29-39), oynallar (29-38);³⁰⁴¹ **Ağrı:** diyiller, gülüller, bağıllar, çağırmıllar.³⁰⁴²

2.11.11.3.7.2.2. -hs- > -ss-, -çs- > -ss-, -şs- > -ss-, -zs- > -ss- Benzeştirmesi:

Bölgenin genelinde bir kaç örneği bulunan ve verdiği örnekleri ortak olan gerileyici, tam benzeştirme biçimidir.

Erzurum: éssiz, assın, etmissin, assız (azsınız), gössüz, yatmassız;³⁰⁴³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** tessildar (84-141), üs sene (42-68);³⁰⁴⁴ **Elazığ:** yapmassa (198-LIV-30), bilmesse (161-XXX-2), oğumussun (54-IX-38), vurmussun (XXXIV-68);³⁰⁴⁵ **Bitlis:** yimessiz (V-12), begenmessen (16-45), olmassa (16-45), alamassan (1-72);³⁰⁴⁶ **Erzincan:** görmemissiz (5.2-2), düşünmissin (1.1-67), almissin, essan (İhsan), gelmessek, çalmassağ;³⁰⁴⁷ **Bingöl-Karhova:** vuramassın (X-B-62);³⁰⁴⁸ **Diyarbakır:** almassa (XLI-8), olmassa (XLIX-12), vèrisisse (XXXVI-41), vèrmisse (XXXVI-41);³⁰⁴⁹ **Urfa:** kandıramassan (3-195), görenessen (5-5), vermesse (11-20), hiç olmassa (6-5);³⁰⁵⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almassın (10-38), demessen (9-70), tutmassen (9-69), begenmesseler (24-33);³⁰⁵¹ **Gümüşhane, Bayburt:** gessin (17-1) (gezsın), assın (29-105), gırssene (23-10), yüsseg (2-21), bessene (1-9);³⁰⁵² **Ağrı:** gössüz, gessin.³⁰⁵³

2.11.11.3.7.2.3. -ls- > -ss- Benzeştirmesi:

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında sıkça görülür, yerli ağızlarda bu benzeştirmenin örneklerine pek rastanmaz. “l” ile biten fiillerin emir çekimlerinin üçüncü şahıslarında oluşan bir ilerleyici benzeştirme türüdür.

Kars, Ardahan, Iğdır: ossun (56-170), gessin (gelsin) (72-43), gırıssın (81-96), ossa (84-131), vurussun (42-33);³⁰⁵⁴ **Elazığ:** ossa (XXIV-16), ğassın (141-XXIX-27), afiyet ossun (160-XXXVI-2);³⁰⁵⁵ **Van:** ossun (30-49), ossòn (26-8).³⁰⁵⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kıassam (kalsam) (18-20), ossa (17-43), ossun (30-11);³⁰⁵⁷

2.11.11.3.7.2.4. -ğn- > -nn- Benzeştirmesi:

³⁰⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 69.

³⁰⁴² EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

³⁰⁴³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 210.

³⁰⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 126.

³⁰⁴⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 91; BURAN, a. g. e., 51.

³⁰⁴⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 61.

³⁰⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 117, 118.

³⁰⁴⁸ ÖZER, a. g. e., 63.

³⁰⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 16.

³⁰⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 55.

³⁰⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 69.

³⁰⁵² ACAR, a. g. e., 75-76.

³⁰⁵³ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁰⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 128.

³⁰⁵⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 91; BURAN, a. g. e., 51.

³⁰⁵⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 64.

³⁰⁵⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 68.

Doğu Anadolu ağızlarının genelinde sadece iğne sözcüğü üzerinde gerçekleşen bir benzeştirmedir.

Elazığ: inneden (211-LX-21);³⁰⁵⁸ **Tunceli:** inne (iğne) (III-32);³⁰⁵⁹ **Erzincan:** inne (iğne) (1.21-50);³⁰⁶⁰ **Urfa:** innenin (6-65), innesi (6-30).³⁰⁶¹

2.11.11.3.7.2.5. b-n > m-n Benzeştirmesi:

Eski Türkçe ilk yazılı belgeerinden bu yana bazı sözcüklerin başında b ünsüzü m ile nöbetleşerek kullanılagelmıştır. Bu günkü Oğuz grubu dillerinden Türkiye Türkçesi b'yi tercih ederken, Azerbaycan Türkçesi m'yi tercih etmiştir. Doğu Anadolu Ağızlarının büyük bir bölümünde de bir Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak m yaygınlaşmıştır. b > m değişimine uğramış belli sayıdaki sözcüklere bakıldığında, bu sözcüklerin tamamı n ile bitmektedir. Bu nedenle b > m değişmesini aslında n'nin gerileyici benzeştirme ile b sesini kendisi gibi geniz ünsüzü olan m'ye dönüştürmesi sonucunda ortaya çıkmış bir değişme olarak değerlendirmek gerekir. b-n > m-n benzeştirmesi Azeri ve Terekeme ağızlarının en karakteristik özelliklerinden biri olarak, bu ağızları hem Doğu Anadolu yerli ağızlarından hem de diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayırmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: mindirdi (49-108), minmeginen (61-53), min milyon (75-2), ma a (86-3);³⁰⁶² **Tunceli:** mana (bahane) (XL-289), kezıman (kezban) (XVII-30), kimin (gibi) (I-3);³⁰⁶³ **Erzincan:** mahana (7.6-93), kimin (3.5-50), gimin.³⁰⁶⁴

2.11.11.3.7.2.6. -tc- / -tç- / -şç- / -zc- > -cc- / -çç- Benzeştirmesi:

Erzurum yöresi ağızlarında örneklerine rastlanan benzeştirmelerdir.

Erzurum: hizmetci, süccî, accî (aşçı), dacci (taşçı), ducci (tuzcu), accıh (azıcık);³⁰⁶⁵ **Elazığ:** haçça (87-XIII-5);³⁰⁶⁶ **Erzincan:** accuğ;³⁰⁶⁷ **Bitlis:** kürççe (2-153);³⁰⁶⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** tocciyá (27-20).³⁰⁶⁹

2.11.11.3.7.2.7. -ts- > -ss- Benzeştirmesi:

Bölgede daha çok yerli ağızlarda bazı örneklerine rastlanan bir gerileyici benzeştirme biçimidir.

³⁰⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 92.

³⁰⁵⁹ TOSUN, a. g. e., 99.

³⁰⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 118.

³⁰⁶¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 55.

³⁰⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 116.

³⁰⁶³ TOSUN, a. g. e., 106.

³⁰⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 101.

³⁰⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 210.

³⁰⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 92.

³⁰⁶⁷ SAĞIR, a. g. e., 119.

³⁰⁶⁸ GÖNEN, a. g. e., 60.

³⁰⁶⁹ ACAR, a. g. e., 77.

Erzurum: tüssi, essiz, èsse (etse), yassi;³⁰⁷⁰ **Elazığ:** yassı (yatsı) (117-XX-14);³⁰⁷¹ **Erzincan:** tüssüle- (7.7-9);³⁰⁷² **Bitlis:** yassıya (16-24), yassi (23-9);³⁰⁷³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** yassıdan (yatsıdan) (24-20);³⁰⁷⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** üssü (25-3), essen (25-3), gëssin (13-63);³⁰⁷⁵ **Ağrı:** yassi.³⁰⁷⁶

2.11.11.3.7.2.8. –nb- > -mb- Benzeştirmesi:

Aynı benzeştirmenin örneklerine ölçünlü dilde de rastlanmakla birlikte, bölgemiz ağızlarında bu benzeştirmenin daha ilerlemiş biçimdeki örnekleri vardır.

Erzurum: om bir, bem bu (ben bu), am bële (ahan böyle), cambaz;³⁰⁷⁷ **Bitlis:** pambuh (Far. panbuk) (7-78), pëşembe (Far. penç-şembe) (23-75);³⁰⁷⁸ **Bingöl:** istambolda (II-A-81);³⁰⁷⁹ **Diyanbakır:** istambula (XXXIV-33), istambuldadır (XLI-51), mumbar (XV-10);³⁰⁸⁰ **Urfa:** istambuldan (6-10), ‘ambara (17-25);³⁰⁸¹ **Ağrı:** bimbaş, mimber.³⁰⁸²

2.11.11.3.7.2.9. Daha Seyrek Görülen Diğer Benzeştirmeler:

Bunlar çeşitli ünsüzler arasında, daha dar yörelerde görülen, yaygın olmayan benzeştirmelerdir.

Erzurum: geremfil, şindi, nimon, kimin;³⁰⁸³ **Erzincan:** yannuz (2.14-165);³⁰⁸⁴ **Muş:** annına “alnına” (I-114), halaylarnan “halaylarla” (XIV-23);³⁰⁸⁵ **Elazığ:** türbe>tübbe (104-XVI-26), bulgur>burgur (182-XLVIII-1), sebze>zebze (SYA.-XXVI-9); **Erzincan:** sonna (1.16-3), başşuharı (7.6-310), başezzacı (1.14-11), memmed (2.2-31), bin_nira (1.7-6);³⁰⁸⁶ **Bitlis:** zornan (1-15), kolaylıhnan (1-15), arabanan (1-69), asgernen (13-156), davarnan (19-30);³⁰⁸⁷ **Urfa:** sunan (33-90), maķasnan (6-100), parasınan (6-70), kōhıynan (39-1).³⁰⁸⁸ **Bitlis:** türççeyi (1-99), yannız (7-9);³⁰⁸⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** memmet (29-17);³⁰⁹⁰ **Ağrı:** memmet.³⁰⁹¹

³⁰⁷⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 210.

³⁰⁷¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 92.

³⁰⁷² SAĞIR, a. g. e., 119.

³⁰⁷³ GÖNEN, a. g. e., 60.

³⁰⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 69.

³⁰⁷⁵ ACAR, a. g. e., 75.

³⁰⁷⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁰⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 212.

³⁰⁷⁸ GÖNEN, a. g. e., 60.

³⁰⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 65.

³⁰⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 16.

³⁰⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 56.

³⁰⁸² KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁰⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 212.

³⁰⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 118.

³⁰⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 51.

³⁰⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 118, 119.

³⁰⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 59.

³⁰⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 56.

³⁰⁸⁹ GÖNEN, a. g. e., 59, 60.

³⁰⁹⁰ ACAR, a. g. e., 78.

2.11.11.3.7.3. Tam Benzeştirme:

Bir ünsüzün ilerleyici veya gerileyici benzeştirme yoluyla başka bir ünsüzü kendisine dönüştürmesidir. Bölge ağızlarında en yaygın görülen tam benzeştirme örneklerinden bazıları aşağıdaki şekildedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: şannı (19-10), talla (25-1), esgerrik (42-68), ollam (82-201), ossun (56-170);³⁰⁹² **Erzurum:** annat-, bunnar, söyleller, yapallar;³⁰⁹³ **Elazığ:** yannış (111-XVIIIa-7), bilmesse (161-XXX-2), senmissin (197-LIV-27), ossa (138-XXVIII-24), inneden (211-LX-21);³⁰⁹⁴ **Bitlis:** annat- (V-5), onnan (IV-1), gidelle (IV-53);³⁰⁹⁵ **Tunceli:** onnan (ondan) (II-72), bunna (bunlar) (XL-33), hırhız (hırsız) (I-189), inne (iğne) (III-32), nerdivan (merdiven) (XXXIII-43);³⁰⁹⁶ **Erzincan:** enna- (2.31-7), onnar (2.1-4), şekelli (3.26-8), deller (4.16-31), görmemissiz (5.2-2);³⁰⁹⁷ **Bingöl:** vırmasınar (VIII-A-42), Karannuh (II-C-64), mertannarini (VIII-B-88);³⁰⁹⁸ **Diyarbakır:** annadi (IX-14), alıllar (XXVI-29), olmassa (XLIX-12), vërmisse (XXXVI-41);³⁰⁹⁹ **Urfa:** bunnan (6-70), onnan (1-45), insannan (28-10), bedennen (18-15), gellem (6-5), olmassa (6-5);³¹⁰⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** genni genniye (19-17), sennen (9-46), bunnan (9-9), emrinnen (9-21), eşkisinnen (7-11);³¹⁰¹ **Van:** onnar (46-107), sennen (1-114), sorallar (19-29), aħırrar (3-25), ossun (30-49), oTTar (1-247);³¹⁰² **Gümüşhane, Bayburt:** üssü (25-3), gessin (17-1), bunnar (1-5), sorra (39-10), accı (10-1);³¹⁰³ **Ağrı:** ğanınnan, yanınnan, onnar, gössüz, yassi.³¹⁰⁴

2.11.11.3.7.4. Yarım Benzeştirme:

Bir sesin başka bir sesi, ilerleyici ya da gerileyici benzeştirme yoluyla, tamamen kendisine benzetmeyerek, sadece kendisiyle aynı özelliklere sahip (boğumlanma tarzı veya yeri bakımından) farklı bir sese dönüştürmesi olayıdır: Bu benzeştirme türü bölgemizdeki bazı alt ağız gruplarının karakteristik özelliklerindendir.

Kars Ardahan Iğdır: adamnar (95-2), atdar (62-18), armutdu (85-2), başdıh (82-23), gözder (94-11);³¹⁰⁵ **Erzurum:** ombir, ombeş, ğambur;³¹⁰⁶ **Bitlis:** abëmnan (IV-22);³¹⁰⁷ **Tunceli:** hëş(hiç)(I-16);³¹⁰⁸ **Van:** adamnar (6-51);³¹⁰⁹ **Elazığ:** om_bëş

³⁰⁹¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁰⁹² ERCİLASUN, a. g. e., 126 -128).

³⁰⁹³ OLCAY, EA, 33.

³⁰⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 90-92.

³⁰⁹⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317.

³⁰⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 99-100.

³⁰⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 116-119.

³⁰⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 64.

³⁰⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 16.

³¹⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 53-54-55.

³¹⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 67-68.

³¹⁰² GÖKÇUR, a. g. e., -63-64.

³¹⁰³ ACAR, a. g. e., 75-77.

³¹⁰⁴ CAFEROĞLU, AİAD, 108; KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828-829.

³¹⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 126-130.

³¹⁰⁶ OLCAY, EA, 34.

³¹⁰⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315.

(XXIV-23);³¹¹⁰ **Bingöl:** İstanbulda (II-A-81);³¹¹¹ **Diyarbakır:** İstanbulda (XXXIV-33), mumbar (XV-10);³¹¹² **Urfa:** ‘ambara (17-25), İstanbuldan (6-10);³¹¹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** şimdi (4-1);³¹¹⁴ **Gümüşhane:** güjli (13-67), şimdi (16-8), ombin (3-12);³¹¹⁵ **Ağrı:** önümnen, bimbaşı, mimber.³¹¹⁶

2.11.11.3.8. Ünsüz Aykırılışması:

Aynı kelime içinde boğumlanma yerleri ve biçimleri birbirinin aynı veya birbirine yakın olan ünsüzlerden birinin boğumlanma yerini ve biçimini değiştirerek diğer ünsüzden farklılaşmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında aykırılışma, benzeşmenin tam tersi olarak ortaya çıkar.

Bölge ağızlarında bu ses olayı çok yaygın olmasa da bazı örneklerine rastlanmaktadır. Aykırılışma komşu olan ve komşu olmayan ünsüzler arasında ortaya çıkabilmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarının tümünde görülebilen aykırılışmalar kelime içinde aynı ünsüzlerin tekrarlanmasını önlemek için dilin başvurduğu bir yöntemdir.³¹¹⁷ Bölgemizde bu yöntem dışında ünsüzlerin çeşitli eğilimleri de aykırılışmada etkilidir. Örneğin bölge ağızlarında bazı eklerin ötümsüz biçimlerinin kullanılmaması ünsüz uyumsuzluğuna neden olduğu gibi, aykırılışmaya da örnek teşkil eder.

Kelime kök veya gövdelerindeki aykırılışmalara daha çok akıcı r, l, m ve sızıcı f, v ünsüzlerinin tekrarını önlemek için başvurulmaktadır.

2.11.11.3.8.1. r-r > r-l / l-r Aykırılışması:

Terekeme ve Azeri ağızları ile bu ağızların yoğun etkisindeki yerli ağızlarda yaygın olan bir aykırılışmadır.

Erzurum: genel (karar), qaral-, zeral, qalisor, leşber, ülüzgar;³¹¹⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** gurtal- (1-81), murdal (9-48), qaral- (17-39), tekral (36-76), zeral (69-16);³¹¹⁹ **Van:** teKral (44-4), tehral (52-6), qaral- (7-130, 4-9), saralıp (2-91), zeral (17-51);³¹²⁰ **Erzincan:** gultar-, (1.26-63) soralsan (sorarsan) (6.12-25), örtel (örter) (3.33-10), firal (6.6-37);³¹²¹ **Urfa:** saraldım (34-10);³¹²² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** firal (16-15);³¹²³ **Gümüşhane:** tekral (2-13), gerel (31-19).³¹²⁴

³¹⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 100.

³¹⁰⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 63.

³¹¹⁰ BURAN, a. g. e., 51.

³¹¹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 65.

³¹¹² ERTEN, a. g. e., 16.

³¹¹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 56.

³¹¹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 68.

³¹¹⁵ ACAR, a. g. e., 76-78.

³¹¹⁶ CAFEROĞLU, *AIAD*, 108; KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³¹¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 131.

³¹¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 214.

³¹¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 131.

³¹²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 65.

³¹²¹ SAĞIR, a. g. e., 101.

2.11.11.3.8.2. -l- > -r-l- Aykırışması:

Kars, Ardahan, Iğdır: resurallah (45-157);³¹²⁵ **Tunceli:** zerzele (zelzele) (II-266), verhasılı (velhasıl) (I-223);³¹²⁶ **Gümüşhane:** lapur (51-19), ğultar (13-101).³¹²⁷

2.11.11.3.8.3. -mm- > -mb-, m-b / -mb- / -mp- > m-f / -nb- / -np Aykırışması:

Bölgemiz ağızlarında görülen diğer bir aykırışma olayıdır.

Kars, Ardahan, Iğdır: hambal (1-26), hembese (49-5);³¹²⁸ **Urfa:** hambal (hammal) (14-5);³¹²⁹ **Erzurum:** otomofil, enpül;³¹³⁰ **Van:** penbe (37-133), anbar (24-23);³¹³¹ **Erzincan:** otomofil (1.21-45), maşafa (maşraba) (2.41-7).³¹³²

2.11.11.3.8.4. -tt- > -td-, -şt- > -şd-, -st- > -sd-, -ht- > -hd-, -sk- > -sg-, -şk- > -şğ- Aykırışmaları:

Türkçede ünsüz uyumuna uygun şekilde ötümlü ve ötümsüz biçimleri bulunan ekler bölgemiz ağızlarında Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olarak sadece ötümlü biçimleri ile kullanılırlar. Kelime gövdeleriyle ekler arasında uyumsuzluk ve aykırılık yaratan bu özellik bazen ilerleyerek alınma kelimelerin köklerine kadar sokulur.

Erzurum: işde, möhdaş, tisgin-, gètdi, kaçdıh, kuşci, turtce;³¹³³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bağıdım (3-16), nöbeticiliğ (4-18), vahıtda (23-8), rusca (27-14), teşgiliyat (44-116), şafğa (81-65);³¹³⁴ **Van:** bahTavar (37-83), tarafdán (39-11), tarafdá (34-6), terefde (48-94), tutuşdur- (19-59);³¹³⁵ **Erzincan:** etdikten sorna (1.1-11), dartduh (1.1-63), batdaniye (5.24-33), etdiz (1.1-53), işgi (2.9-25);³¹³⁶ **Bitlis:** atdan (12-9), etden (23-39), milletden (1-319), yasdıh (3-27), düürüsd (1-102);³¹³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** etdiler (7-22), atden (13-36), hatda (55-39), patadis (54-2);³¹³⁸ **Ağrı:** bakdı, etdi, yapıdız, gètdiz, içduh.³¹³⁹

³¹²² ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

³¹²³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 69.

³¹²⁴ ACAR, a. g. e., 74.

³¹²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 131.

³¹²⁶ TOSUN, a. g. e., 108.

³¹²⁷ ACAR, a. g. e., 74.

³¹²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 131.

³¹²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 51.

³¹³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 215.

³¹³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 60.

³¹³² SAĞIR, a. g. e., 92.

³¹³³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 213-214.

³¹³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 131.

³¹³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 65.

³¹³⁶ SAĞIR, a. g. e., 120.

³¹³⁷ GÖNEN, a. g. e. 62.

³¹³⁸ ACAR, a. g. e., 79.

³¹³⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 830.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu konuda tam bir uyum söz konusuyken, aydın konuşmasında aynı ekler aynı durumlarda bazen ötümlüleşerek, çoğunlukla da yarı ötümlüleşerek telaffuz edilirler.

Bölgemiz ağızlarında ötümlü ünsüzle bitmiş sözcüklerden sonra ç ile başlayan (-çi) ekler geldiğinde ekin başındaki ünsüz ötümlüleşmediğinden, bu durum hem bir ünsüz uyumsuzluğu hem de aykırılışmaya yol açar.

Erzurum: elçè, kabalçılığ;³¹⁴⁰ **Bitlis:** altunçidi (IV-39);³¹⁴¹ **Van:** böyögçe (36-66), alçi (49-42), yolçi (15-72, 47-79), demirçi (3-82), avçi (50-1);³¹⁴² **Ağrı:** dilçi, yolçi, bağmançi, demirçi, yalançi, tükançi, yeherçi.³¹⁴³

2.11.11.3.9. Ünsüz İkizleşmesi:

Bölge ağızlarında çok heceli kelimeler bünyesinde iki ünlü arasında kalan k, ş, l, b, d, f, n, p, m, s, c ünsüzleri bazen kuvvetli vurgulamalar bazen de sebebi anlaşılmayan eğilimlerle (Talat Tekin ikizleşmelerin Türkçedeki asli uzunluklarla ilgili olduğunu belirtmektedir.)³¹⁴⁴ ikizleşirler. Tek ünsüzün iki ünsüze dönüşmesi olan ikizleşme, bölgede Azerbaycan Türkçesinin bir etkisi olarak görülmektedir. Bu ikizleşmelerin çoğu geçici olmakla birlikte, kesinleşmiş ve süreklilik gösteren ikizleşmelere de rastlanır.

2.11.11.3.9.1. Geçici Olan İkizleşmeler:

Bunlar daha çok kuvvetli vurgulamalar sonucunda ortaya çıkmış ikiz ünsüzlerdir. Metinlerde aynı kelimelerin ikizleşmemiş biçimleri ile de karşılaşılmaktadır.

Erzurum: üzzüh, yassağ, illaş, segülli, beniminnen, ahmedinnen;³¹⁴⁵ **Kars,** **Ardahan, Iğdır:** döşşeh (1-74), aşşağa (18-33), aşşayi (35-56), küççüh (24-18), bulannih (82-203);³¹⁴⁶ **Elazığ:** figgara (102-XVI-14), maraggım (63-IX-3), gırral (197-LIV-18), hammam (82-XII-27), sabbanan (64-IX-32);³¹⁴⁷ **Tunceli:** amma (XIII-17), gıssa (I-88), poççiK / doÇÇiK (kuyruk) (XXXIII-6), çabbuh (XXXV-38), koffiK (kofik) (XVII-62);³¹⁴⁸ **Erzincan:** illaş (1.21-52), köppek (2.13-68), garrış (6.1-45), merre (6.1-45), pazzar (2.14-20);³¹⁴⁹ **Bitlis:** kedder (4-159), akkıl (1-315), aşşağı (2-192), döşşeh (1-213), tezze (13-24);³¹⁵⁰ **Muş:** hassan “hasan” (IX-3),

³¹⁴⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 214.

³¹⁴¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315.

³¹⁴² GÖKÇUR, a. g. e., 65.

³¹⁴³ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³¹⁴⁴ TEKİN, Talat, *Türk dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., Ankara, 1995, 148-153'te Türkçede Uygur Türkçesi Brahmi metinlerinden itibaren görülen ünsüz ikizleşmelerinde birincil uzun ünlülerin etkisi olduğunu Türkçenin farklı dönemlerine ait örneklerle açıklamaktadır. si

> issi, eki > ikki, y ti > yetti, arıg > arrıg, b r > pirr vb.

³¹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 216-219.

³¹⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 132.

³¹⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 98-99.

³¹⁴⁸ TOSUN, a. g. e., 109.

³¹⁴⁹ SAĞIR, a. g. e., 120-121.

³¹⁵⁰ GÖNEN, a. g. e., 69.

hemmen “hemen” (XIII-123);³¹⁵¹ **Bingöl:** Kaffırlar (VIII-A-41), çammır (II-A-162), ussanduñ (II-A-170), merhabba (II-A-95), darı (IX-B-84);³¹⁵² **Diyarbakır:** aşşağıda (XXX-11), ohhaş (VIII-157);³¹⁵³ **Urfa:** ‘accayıb (10-10, kaddar (3-125), çekkin (12-5), severrah (3-250), ottırdığım (6-60), gëttirmişem (6-55);³¹⁵⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sabbah (33-27), kassım (13-201), eşşegimizle (8-51), kaşşuğı (7-15), büttün (8-57);³¹⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** sabbağ (12-25), oddunumuzu (60-25), nassıb (19-6), dayyağı (25-67), rizzeli (13-127);³¹⁵⁶ **Artvin-Ardanuç:** ötte (I-7), amma (VIII-36), berraat (II-25), koccaman;³¹⁵⁷ **Ağrı:** burrede.³¹⁵⁸

2.11.11.3.9.2. Kesinleşmiş Olan İkizleşmeler:

Bu durumdaki kelimeler sürekli ikiz ünsüzle kullanılırlar. Örnekleri Azerbaycan Türkçesindeki örneklerle örtüşmektedir. Özellikle -ğ- > -ğğ- ve -m- > -mm- ikizleşmeleri bölgede sadece Azeri ve Terekeme ağızlarına özgüdür. k’ın bu ağızlarda ikizleşirken -ğğ- çift ötümlü ünsüzlerine dönüşmesi ilginçtir. Aslında TEKİN ikizleşme gibi ötümlüleşmeyi de Türkçedeki asli uzun ünlülerle ilişkilendirmekte ve asli uzun ünlülerin zamanla normalleşirken bu özelliklerini yanlarındaki ünsüze yükleyerek onu ötümlüleştirirlerini savunmaktadır.³¹⁵⁹ Ötümlüleşmenin daha çok asli uzunlukları koruyamamış Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarında meydana geldiğine bakılırsa bu belirlemeye hak vermek gerekir.

Erzurum: sağgal, takkılda-, hobbula-, sıccıra-, doğkuz, seggiz, yeddi;³¹⁶⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sağgal (1-68), fiğğara (11-92), doğguz (49-79), sağgat (81-137), şağğıladı (56-7);³¹⁶¹ **Elazığ:** seggizden (63-IX-2), sağgız (224-LXIV-19), ikki (185-L-26), yèddi (185-L-15), doğguz (136-XIX-17);³¹⁶² **Bitlis:** ikki (I-2), unyeddi (V-9), sabbah (26-201), seggiz (7-135), doğkuz (7-159), zobbaladi (19-3);³¹⁶³ **Tunceli:** doğkuz, (I-12) külle (II-136), lelle (lala) (XLII-90), yèddi (I-25,26), zoPPa (XIX-37);³¹⁶⁴ **Van:** eşşeK (41-2, 17-201), baTTağ (44-36), göÇÇeK (51-62), issi (18-66), hePPisi (48-54);³¹⁶⁵ **Erzincan:** yeddi, ikki (2.11-10), doğguz, sekgiz (1.1-36), ottuz;³¹⁶⁶ **Bingöl:** seggiz (II-A-165), papPaz (VIII-B-304), bütTin (II-A-159),

³¹⁵¹ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³¹⁵² KÜÇÜKER, a. g. e., 70.

³¹⁵³ ERTEN, a. g. e., 19.

³¹⁵⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 64-65.

³¹⁵⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73-74.

³¹⁵⁶ ACAR, a. g. e., 82-83.

³¹⁵⁷ ÖZKAN, a. g. e., 25.

³¹⁵⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

³¹⁵⁹ TEKİN, a. g. e., 128-126’da uzun ünlülerin yanlarındaki ötümsüz ünsüzü ötümlüleştirerek knormal süreli ünlüye dönüşmelerine Oğuz grubu lehçelerinde çipgan > çıban, kâpa > kaba, gâba, tâpan > taban, daban, bâçak > bacak, ôtçuk > ocak, ocağ, tötak > dudak, ötuñ > odun örneklerini vermektedir.

³¹⁶⁰ OLCAY, EA, 33; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 216-218.

³¹⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., 132.

³¹⁶² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 98-99.

³¹⁶³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 316; GÖNEN, a. g. e., 69.

³¹⁶⁴ TOSUN, a. g. e., 109.

³¹⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 74.

³¹⁶⁶ SAĞIR, a. g. e., 120-121.

dekka (II-B-49), yeddi (IV-A-49);³¹⁶⁷ **Diyarbakır:** ikki (XIX-20), sabbah (XXI-49), sebbehten (XLI-23);³¹⁶⁸ **Urfa:** sebbah (6-110), yeddi (6-65), ikki (1-90), dokkız (2-55), ottuz (6-95);³¹⁶⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yeddi (11-2), ikki (8-38), dokkız (15-32), sekkiz (27-7), makkas (13-250);³¹⁷⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** küççük (50-29), yeddi (64-11), sekkiz (7-36), eşsek (3-31), döşsek (39-138);³¹⁷¹ **Artvin-Ardanuç:** aşşağı (VII-35), eşsek (VIII-23), yeddi, sekkiz, dokkuz;³¹⁷² **Ağrı:** yeddi, sekkiz, doğguz, ottuz, şıggıltı, sağgız.³¹⁷³

Bölgede sadece Terekeme ve Azeri ağızlarında görülen ve bu ağızlarda karakteristik olan, yeterlik fiilinin olumsuz biçimindeki m'nin ikizleşmesi, düşen bileyleminin yeterlik anlamındaki yurgu ile ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Eski Türkçede bu yabı için u- fiili kullanılmıştır. -a / -e + u- + -me / -ma biçimi daha sonra u- fiilinin düşmesiyle -a / -e + -ma / -me'ye dönüşmüştür. Bu ağızlardaki m ikizleşmesi eski u- fiilinin bir izi şeklinde ortaya çıkmış olabilir.

Kars, Ardahan, Iğdır: gelemmez (56-44), vurammedi (80-16), göreyimmedim (88-14), vurammër (90-13);³¹⁷⁴ **Van:** ösgüremmedim (45-8), değıştiremmem (34-35), ösgüremmedim (45-8), gidemmez (51-40), geytarammirem (51-153), kaçammaram (52-193), diyemmem (34-107);³¹⁷⁵ **Ağrı:** yapamaz, goyammadılar.³¹⁷⁶

Bazı ikizleşmeler benzeştirme sonucunda veya arada ünlü düşmesi nedeniyle oluşmaktadır:

Erzurum: annım (alın), yallat- (aldat-), yassi (yatsı), bahallan- (pahalılan-);³¹⁷⁷ **Elazığ:** hağgaten (53-V-30), daqqasında (174-XLIIa-10);³¹⁷⁸ **Erzincan:** onna, adammız, yarallar (yaralılar), pattès (patates);³¹⁷⁹ **Bingöl-Karlıova:** dekka (II-B-49);³¹⁸⁰ **Diyarbakır:** daqqa (V-6);³¹⁸¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** haqqat (8-33), daqqada (13-81);³¹⁸² **Ağrı:** daqqa, degge.³¹⁸³

2.11.11.3.10. İkiz Ünsüzlerin Tekleşmesi:

Aslı tek ünsüzle olan kelimeleri ikizleştirme eğiliminde olan bölge ağızları ikiz ünsüz barındıran yabancı kökenli kelimeleri de tekleştirir. Bu tekleştirme ile

³¹⁶⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 70; ÖZER, a. g. e., 67.

³¹⁶⁸ ERTEN, a. g. e., 19.

³¹⁶⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 64-65.

³¹⁷⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

³¹⁷¹ ACAR, a. g. e., 82-83.

³¹⁷² ÖZKAN, a. g. e., 25.

³¹⁷³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

³¹⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 132.

³¹⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 74.

³¹⁷⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

³¹⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 216-218.

³¹⁷⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 98-99.

³¹⁷⁹ SAĞIR, a. g. e., 67, 120.

³¹⁸⁰ ÖZER, a. g. e., 67.

³¹⁸¹ ERTEN, a. g. e., 20.

³¹⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 53.

³¹⁸³ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

birlikte bazen kelime içinde başka bir ünsüzün veya ünlünün düştüğü de görülmektedir.

Bölge ağızları ikizleşme ve tekleşme bakımından karşılaştırıldığında Ölçünlü dilin aksine ikizleşme yönünde daha ileri bir durumdadır. Ölçünlü dilde Türkçe kelimelerde ikiz ünsüzlere rastlanmaz ve alınma kelimelerdeki ikiz ünsüzler de seyrek olarak giderilir (hamal, edebiyat, seyit, ama vb.). Tekleşme bu ağızlarda daha seyrek olarak dilin en az çaba kuralından dolayı alınma kelimelerde ortaya çıkmıştır ve yazı diline göre daha ileri bir durumdadır.

Erzurum: tükân, kuvet, teyere, mütayit, bataniya;³¹⁸⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** evel (18-2), guvat (18-40), şerinen (45-57), tükân (48-89), müdet (74-14);³¹⁸⁵ **Elazığ:** şerinden (123-XXIV-14), mehemed (216-LXII-31), eveli (218-LXIII-22), guvetlendim (111-XVIIIa-11), munavar (XL-13);³¹⁸⁶ **Bitlis:** deke (IV-32), tükene (IV-33), mizefer (16-3), mütehit (18-45), kuveti (25-232);³¹⁸⁷ **Tunceli:** muaKaK (XII-35), maḥle (XXXII-5), saraf (sarraf) (IV-19), tükên (IV-2);³¹⁸⁸ **Van:** tücar (12-20, 11-42, 22-25) Kuvet (48-10), evela (7-1), müdet (25-18, 1-124), cade (51-201), münever (37-77);³¹⁸⁹ **Erzincan:** tükân (1.1-63), mörekeb (2.2-40), tearuz (2.33-25), vel (2.13-58);³¹⁹⁰ **Bingöl:** cüzem (VIII-C-2), eval (IV-B-36), nomısız (XV-17), sayar (seyyar) (II-B-15);³¹⁹¹ **Diyanbakır:** dükânın (XLIX-38), ḥakın (XXVIII-12), izedin (XLI-42), vala (VI-63);³¹⁹² **Urfa:** muḥabet (3-270), ya rabi (32-1), miḥemed (14-25), evel (2-65), teyere (7-1), valahi (28-5);³¹⁹³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** delal (tellal) (10-33), vala (9-28), hiriyet (13-278), evel (12-21);³¹⁹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** hahı (hakı) (31-18), guvetli (30-13), evelâ (29-55), tenezül (39-49), temusda (44-2);³¹⁹⁵ **Artvin-Ardanuç:** evel (I-14), dikat (I-53), kuvet;³¹⁹⁶ **Ağrı:** tükânçı.³¹⁹⁷

2.11.11.3.11. Ünsüz Düşmesi:

Bölge ağızlarında y, h, l, r, k, n, f, d, b, ğ, v, t ünsüzlerinin sıkça düştüğü görülür. Bölgede h, r, ve l düşmeleri daha yaygındır. Bu ünsüzler bazen tamamen düşmeyerek düşmeye yakın bir özellik kazanırlar. Düşme eğilimi kelime sonlarında daha yaygın olmakla birlikte diğer Türkiye Türkçesi ağızlarına göre geridedir. Özellikle Orta ve Batı Anadolu ile Rumeli ağızları her biri farklı ünsüzleri, farklı yerlerde düşürmeyi oldukça ileri götürmüş ve karakteristik birer eğilime dönüştürmüşlerdir. Örneğin, r ve l ünsüzlerinin düşmesi Batı Anadolu, başta h

³¹⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 219-220.

³¹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 133.

³¹⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 100; BURAN, a. g. e., 55.

³¹⁸⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313; GÖNEN, a. g. e., 70.

³¹⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 110.

³¹⁸⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 66.

³¹⁹⁰ SAĞIR, a. g. e., 121.

³¹⁹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 71.

³¹⁹² ERTEN, a. g. e., 19.

³¹⁹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 65-66.

³¹⁹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 74.

³¹⁹⁵ ACAR, a. g. e., 87.

³¹⁹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 25.

³¹⁹⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

ünsüzünün düşmesi Rumeli ağızlarına has eğilimler göstermektedir.³¹⁹⁸ Batı Anadolu ağızlarında düşen ünsüzün yanındaki ünlüyü sürekli olarak uzatması Doğu Anadolu ağızlarında görülmez. Aynı zamanda kelime başında, bölgemiz ağızlarının sıklıkla düşürdüğü tek ünsüz Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında da kurallı olarak düşen y ünsüzüdür.

Doğu Anadolu ağızlarında daha kurallaşmış olan kelime başında y düşmesi ile birlikte ön, iç ve son seste yaygın olarak şu ünsüz düşmelerine rastlanmaktadır:

2.11.11.3.11.1. y Düşmesi:

Daha çok ön ve iç seste rastlanan y düşmesi sonucunda kelime içinde bazı fonetik değişimler olmaktadır. y sesi düşerken yanındaki ünlüyü çoğu zaman inceltir, e ve ö seslerini de kapalı e'ye (è) dönüştürür.

Bölge ağızları özellikle kelime başında y ünsüzünü çoğunlukla düşürmekte, bu yönüyle Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile birleşmektedir. Kelime başında belli kelimelerde ortaya çıkan y düşmesi ve kelime içinde y düşmesi ile bir kapalı e'nin (è) oluşması Azerbaycan sahası ağızlarının ortak karakteristik özelliğidir. Bölgenin daha çok kuzey ve doğu yörelerinde yaygın olan bu düşme, seyrekleşerek Orta Anadolu ağızlarına kadar sokulmakta, hatta bir Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak izlerine Batı Anadolu ağızlarında bile rastlanmaktadır.

2.11.11.3.11.1.1. y- (Sözcük Başında):

Kurallı olarak bazı kelimelerde karşılaşılan kelime başı y- düşmesinin bir ünsüz düşmesi mi yoksa bir türeme mi olduğu henüz netleşmemişken, aynı kelimelerin y'li ve y'siz biçimlerinin Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerden beri ortaklaşa kullanıldıklarını belirtmek gerekir. Bu, ister bir türeme ister düşme olsun, önemli olan Azerbaycan Türkçesi ile ağızları ve Doğu Anadolu ağızlarının y'siz biçimleri kurallaştırarak kullanmasıdır.

Erzurum: ilan, ıldırım, igit, üreh, üz, üsgel-, ildiz;³¹⁹⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** üz (1-88), ilan (11-50), uca (53-28), üreğim (56-45), itdi (74-94), uharı (96-4);³²⁰⁰ **Elazığ:** utardız (yutardınız) (159-XXVII-55), üzük (224-LXIV-29), igidim (XLVII-49, üregimden (159-XXXVI-9), ilân (204-LVII-2), üsKek (219-LXIII-24);³²⁰¹ **Tunceli:** ilan (I-125), igid (II-165), iħadiler (XXIV-47), üreK (I-173), üzük

³¹⁹⁸ KORKMAZ, GBAA, 77-80'de r ünsüzünün düşmesini bölgeye has karakteristik bir özellik olarak değerlendirmekte, yaygınlık bakımından da l düşmesinin ikinci sırada yer aldığını ve iki ünsüzün iç seste yaygın bir düşme göstermesinin bölgeye özgü olduğunu belirterek gidēken, vāse, gānındı, vādım, gōceksi, ōtaḡ, ētesi, gadācık, çāşaf, sūpūge, soḡāla, ḡāḡā, āmıyor, ōsuḡ, gēdi, yīdız, ōmuş, ḡāmış, ōdum, gūsū örneklerini vermektedir.; KALAY, a. g. e., 52'de Edirne ağızlarında kelime başında h- düşmesinin çok yaygın, bölgeye has bir özellik olduğunu vurgulayarak atırlayam, ayvannarı, astayım, ususunda, angi, areket, amama, avta, emşerim, üseyin, ekim (hekim), atice sözcüklerini örnek göstermektedir.

³¹⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198.

³²⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 135.

³²⁰¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104; BURAN, a. g. e., 56.

(XXVI-37), üce (XLI-3.mani);³²⁰² **Van:** üzüne (1-48), üreK (11-12), igid (18-60), ilan (41-114), ürek (51-133);³²⁰³ **Erzincan:** oğarı, igit, üregim, üzük, üsgek;³²⁰⁴ **Bitlis:** itdi (24-102), üze (6-1), uvaya (yuvaya) (5-9), ühledik (2-165), üzüge (14-12), ilan (1-348);³²⁰⁵ **Muş:** lan “yılan”(I-75), gidin “yiğidin” (II-6), üzügünü “yüzüğünü” (I-35), üzüm “yüzüm” (IV-8);³²⁰⁶ **Bingöl:** üzünden (VIII-C-46), üzük (IX-B-7), um (IV-B-46), igitti (X-B-16), üregim (X-B-20);³²⁰⁷ **Diyarbakır:** ilan (XIII-13), itkın (yitkin) (XXXIV-15), üregim (LXII-2), üzügünü (XXIX-4);³²⁰⁸ **Urfa:** üzini (21-140), üzük (21-170), üregim (6-85), igit (18-85), ilan (8-30);³²⁰⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** üzügünü (19-15);³²¹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** üregi (52-30), uharı (10-36), üziyler (8-3);³²¹¹ **Artvin-Ardanuç:** üzgeç;³²¹² **Ağrı:** igit, ilan, ürek, ud- (yut-), ıldırım, it-, üz-, üsgel-.³²¹³

2.11.11.3.11.1.2. -y- (Sözcük İçinde):

İç seste y düşmesine çok sık rastlanır. Bu durumda düşen y ünsüzü kendisinden sonraki ünlüyü düşürürken kendisinden önceki ünlüyü de daraltarak çoğunlukla kapalı e'ye (è) dönüştürür. İç ses y düşmesi ve düşerken ortaya çıkan değişimler Doğu Anadolu ağızları ile Azerbaycan sahası ağızlarında ortak görülen özelliklerdir. Aynı düşme diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülmekle birlikte, y düşmesinden sonra ortaya çıkan sonuçlar birbirinden farklıdır. Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasında ünlü daralmaları olmasına karşılık, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü uzaması görülür.³²¹⁴

Erzurum: tiraki, bële, halile;³²¹⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bële (1-69), ëlese (11-23), këf (51-30), gödu (45-51), ëleşdi (45-8);³²¹⁶ **Elazığ:** söle (159-XXXVI-8), b le (40-II-45), këf (58-VI-30), hër (187-LI-11), şële (70-X-2);³²¹⁷ **Bitlis:** bële (I-2), ëlese (III-17), këf (III-2), şëden (V-18), hër (7-156);³²¹⁸ **Tunceli:** sülëman (XXIV-81), eKleneceK (ayıklanacak) (XVII-8), bële (I-2), şële (I-38), ëlese (IV-82);³²¹⁹ **Van:** ële (öyle) (1-22), bële < böyle(1-24), sële- (17-160), pëhember (41-150), şëlih

³²⁰² TOSUN, a. g. e., 110-111.

³²⁰³ GÖKÇUR, a. g. e., 70.

³²⁰⁴ SAĞIR, a. g. e., 104.

³²⁰⁵ GÖNEN, a. g. e., 64.

³²⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³²⁰⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 68.

³²⁰⁸ ERTEN, a. g. e., 18.

³²⁰⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 61-62.

³²¹⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

³²¹¹ ACAR, a. g. e., 84.

³²¹² ÖZKAN, a. g. e., 23.

³²¹³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³²¹⁴ KORKMAZ, GBAA, 80'de bële, şë; NYA, 107'de z nep, sōliyemen.

³²¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198, 200.

³²¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 135.

³²¹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104-105.

³²¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317; GÖNEN, a. g. e., 66.

³²¹⁹ TOSUN, a. g. e., 111.

(1-90);³²²⁰ **Erzincan:** neē (1.1-49), şe (1.1-56), ö (3.3-32), ğodu (1.29-21), süleman (3.25-40);³²²¹ **Muş:** bē (1.1-56), hadi “haydi” (XIX-5);³²²² **Bingöl:** hērdır (III-A-93), mılın (IX-B-23), nēra (VIII-B-89), şe (II-B-92), şe (I-A-242);³²²³ **Diyarbakır:** bē (VIII-79), ēleyecaġam (VII-37), ö (öyle) (VIII-93), pēnir (XXII-17);³²²⁴ **Urfa:** bö (3-105), bēse (20-20), şe (20-20), söylemez (21-55), kēf (20-45), peġambermiş (19-15);³²²⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bē (31-17), ē (33-32), hadi (13-76), söyle (13-74), peġamberin (10-67);³²²⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** bö (2-15), bē (34-24), ē (11-47), fasile (55-34), ğodum (52-26);³²²⁷ **Artvin-Ardanuç:** ela (II-20), bela (III-5);³²²⁸ **Ağrı:** söyle-, ġēik, ē, bē.³²²⁹

Türkiye Türkçesinde “i-” fiili hem birleşik zamanlı fiil oluşturduğunda hem de ad çekimlerinde ünlü ile biten sözcüklere ulandığında araya yardımcı y ünsüzünü alır. Doġu Anadolu, Van yöresi Küresinli ağzı ve bazı yerli ağzlarında Türkiye Türkçesi ve diġer Anadoludaki ağzlardan farklı olarak i- fiili ekleşirken araya y yardımcı sesinin girmediği ya da düştüğü görülür. Ayrıca bu ekleşme sırasında ünlü uyumu da gerçekleşmez.

Erzurum: halile;³²³⁰ **Elazığ:** ġaz mıdı (41-II-58), ġarısımış (52-V-5);³²³¹ **Van:** olmasadi (31-115) (6-41), doġmısa (7-16), ne oldısa (13-24), on üç milyon midı? (2-9), bişēdi (49-37);³²³² **Erzincan:** yaşıldı (4.21-36), emr nen (1.21-8), ben m dim?;³²³³ **Bingöl-Karlıova:** oldısa (III-29);³²³⁴ **Diyarbakır:** kumas miş (kumasıymış) (VIII-16).³²³⁵

Bölgedeki Terekeme ağzlarında iç ses y düşmesi ile oluşan ikiz ünlü biçimi bu ağzların bir özelliğı olarak kurallaşmıştır. Seyrek olarak Elazığ ve Tunceli yöresi Türkmen ağzlarında da bu tür diftonglaşmaya rastlanmaktadır.

Kars: şe (81-21), ġour (81-142), yijm (81-160), deif (82-83), ġayıtdı (82-132);³²³⁶ **Elazığ:** nereē (213-LXI-15), ora (202-LV-13), di (196-LIV-26), iice (185-L-15);³²³⁷ **Erzincan:** neē (1.1-49), orıā (2.5-1).³²³⁸

³²²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 70-71.

³²²¹ SAĞIR, a. g. e., 104.

³²²² ÖZMEN, a. g. e., 50.

³²²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

³²²⁴ ERTEN, a. g. e., 18.

³²²⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

³²²⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

³²²⁷ ACAR, a. g. e., 85.

³²²⁸ ÖZKAN, a. g. e., 23.

³²²⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

³²³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 200.

³²³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104.

³²³² GÖKÇUR, a. g. e., 71.

³²³³ SAĞIR, a. g. e., 104.

³²³⁴ ÖZER, a. g. e., 68.

³²³⁵ ERTEN, a. g. e., 18.

³²³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 135-136.

³²³⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104.

2.11.11.3.11.1.3. –y (Sözcük Sonunda):

Son seste y düşmesi daha seyrek görülür. –y düşmesi aynı kelimelerde diğer Anadolu ağızlarında da ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: bişè, buğda;³²³⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** buğda (42-66), şe (11-102);³²⁴⁰ **Elazığ:** biş (52-V-11), kō (187-LI-7), abè (217-LXII-10), buğda (172-XLII-7);³²⁴¹ **Tunceli:** ko- (koy-) (VII-4), şe (şey) (I-235), buğda (XIII-76);³²⁴² **Van:** bōğda (1-107);³²⁴³ **Erzincan:** buğda (1.18-11), şe_yapiyem (şey);³²⁴⁴ **Bitlis:** buğda (7-3), pişè (bir şey) (1-30);³²⁴⁵ **Muş:** buğda “buğday” (XVI-7);³²⁴⁶ **Bingöl:** èpè (II-C-69), şe (II-A-208), şe (şey) (VI-41), buğda (VI-19);³²⁴⁷ **Urfa:** buğda (18-60), şe (19-25);³²⁴⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** şe (17-28), buğdā (13-213);³²⁴⁹ **Gümüşhane:** bişe (60-16), buğda (50-3);³²⁵⁰ **Artvin-Ardanuç:** bişe (V-16), buğda;³²⁵¹ **Ağrı:** hêşbişe (hiçbir şey).³²⁵²

2.11.11.3.11.2. r Düşmesi:

İç ve özellikle son seste bölgede görülen en yaygın ünsüz düşmesidir. Fakat bölgenin bütün ağızlarında aynı yönde gelişen bir değişme değildir. Azeri ve Terekeme ağızlarında kelime sonunda –dir bildirme ekinde kurallı olarak düşerken, yerli Türkmen ağızlarında genellikle –ler çokluk ekinin sonunda düşme eğilimindedir. Yerli ağızlarda ise her iki durumda da korunmaktadır. Bu farklı eğilimlere rağmen kelime içinde –r- düşmesi sınırlı sayıda kelimede bütün bölge ağızlarında ortaklık göstermektedir. Bölgenin güney ve batı yöreleri ağızlarında karakteristikleşmiş olan şimdiki zaman eki –i, aslında –r düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. –i eki, yorı-r > -yor > -yir > -ir > -i şeklindeki bir gelişmenin ürünüdür.

Yukarıdaki belli eğilimler göz önüne alındığında r sesinin sadece sözcük içinde ve sonunda düşmeye meyilli olduğu, bu düşmenin farklı eğilimlerle ortaya çıktığı ve alt ağız gruplarını belirlemede ayırıcı nitelik taşıdığı görülmektedir.

2.11.11.3.11.2.1. –r (Sözcük Sonunda):

³²³⁸ SAĞIR, a. g. e., 104.

³²³⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 200.

³²⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 136.

³²⁴¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104.

³²⁴² TOSUN, a. g. e., 111.

³²⁴³ GÖKÇUR, a. g. e., 70.

³²⁴⁴ SAĞIR, a. g. e., 104.

³²⁴⁵ GÖNEN, a. g. e., 67.

³²⁴⁶ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³²⁴⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

³²⁴⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

³²⁴⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

³²⁵⁰ ACAR, a. g. e., 86.

³²⁵¹ ÖZKAN, a. g. e., 25.

³²⁵² EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

-dir bildirme ekinin sonundaki r ünsüzü Azeri ve Terekeme ağızlarında sürekli olarak düşer. Azeri sahasında da aynı düşme kesindir.³²⁵³

Kars, Ardahan, Iğdır: nádi (49-75), hırhızdılar (51-11), dövdi (56-51), şirindi (61-45), yucadı (65-20);³²⁵⁴ **Bitlis:** eledú, çoTdú.³²⁵⁵

Bölgenin kuzeyinde Terekeme ağızlarında, güney ve doğusunda ise yerli ağızlarda şimdiki zaman ekinin sonundaki r düşer. Bazen geniş zaman ekinde de r ünsüzünün düştüğü görülür. Bu durum, genellikle üçüncü teklik kişi çekimlerinde söz konusudur.

Kars Terekemeleri: vurū, gel ; **Elazığ:** deyi (176-XLIIIa-9), parli (201-LV-23), döni (60-VI-2), çalışı (68-IX-3), gaçı (203-LVI-6);³²⁵⁶ **Tunceli:** bi (I-12);³²⁵⁷ **Van:** demiyi (2-90), duramı (2-34);³²⁵⁸ **Erzincan:** ısınu mi? (ısınmır mı?);³²⁵⁹ **Bingöl-Karlıova:** ediyo (IV-B-36);³²⁶⁰ **Diyarbakır:** anlati (VII-62), diyi (VII-60), giri (III-45), yèyi (XXIV-31);³²⁶¹ **Gümüşhane:** baraba (25-17), ağla (36-47), ğada (13-8), bi (2-32);³²⁶² **Artvin-Ardanuç:** bi (V-35), bi tane.³²⁶³

Kars Terekemeleri ve yerli Türkmen ağızları ile Van Küresinli ağızında –ler üçüncü çokluk şahıs ekinin r’si bazen düşer. Aynı düşme aslında Orta ve Batı Anadolu ağızlarının yaygın bir özelliğidir.³²⁶⁴ Elazığ ağızlarında da bir sözcüğünün son ünsüzü yaygın olarak düşmektedir.

Erzurum-Barhal: étmedile, kıymuşlā;³²⁶⁵ **Kars Terekemeleri:** gel le (81-76), bizimkinnē (81-34);³²⁶⁶ **Erzincan:** bi (bir);³²⁶⁷ **Elazığ:** bi tenesi (114-I-22), bike (bir kere) (224-LXIV-30), obi (öbür) (82-XII-11);³²⁶⁸ **Bitlis:** ağlemişle (III-2), sızlemişle (III-2), kıylemişle (III-2);³²⁶⁹ **Tunceli:** alile (alıyorlar) (XXXV-48), erile (eriyorlar) (XXXV-48);³²⁷⁰ **Van:** düzerle (35-62), sorarla (35-63), gidelle (49-21), yapalla (35-51), alalla (35-51);³²⁷¹ **Bingöl-Karlıova:** bi (III-62), tekra (VIII-7);³²⁷²

³²⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 134’teki dipnotta Azeri ağızları için otdu, üzümdü, azdı, gelipdi, alıpdı, ğaradı örneklerini vermektedir.

³²⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 134.

³²⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 311.

³²⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146.

³²⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 112.

³²⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 69.

³²⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 105.

³²⁶⁰ ÖZER, a. g. e., 68.

³²⁶¹ ERTEN, a. g. e., 17.

³²⁶² ACAR, a. g. e., 86.

³²⁶³ ÖZKAN, a. g. e., 25.

³²⁶⁴ KORKMAZ, GBAA, 79’da gidele, soğāla.

³²⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 264.

³²⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 134.

³²⁶⁷ SAĞIR, a. g. e., 105.

³²⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 107.

³²⁶⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

³²⁷⁰ TOSUN, a. g. e., 112.

³²⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 68.

³²⁷² ÖZER, a. g. e., 68.

Diyarbakır: bi (bir) (VIII-18);³²⁷³ **Urfa:** bi kaç (20-5);³²⁷⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kada (5-3), karılā (32-9), bi (2-3);³²⁷⁵ **Ağrı:** hēşbişe.³²⁷⁶

Bölge genelinde bir sözcüğünün sonundaki r sesinin düşmesi, aslında aydın konuşmasında da yaygın olarak görülen bir düşmedir.

2.11.11.3.11.2.2. -r- (Sözcük İçinde):

Doğu Anadolu Azeri ve Terekeme ağızlarına has olan geçişlilik eklerindeki r düşmesi yerli ağızlarda yaygın değildir. Yerli ağızlar geçişlilik eklerinden ziyade bazı ortak kelimelerde iç ses r'sini düşürmektedirler.

Erzurum: asdutdur-, bıkaş (birkaç), ejdeha, ezürüm, getidim, şaşıtmış;³²⁷⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** otudum (35-48), galdudu (35-131), getimişem (56-87), götümez (72-166), öldüdü (94-119), ğutardın (61-103), ejdeha (26-6);³²⁷⁸ **Elazığ:** mezalîhda (201-LV-6), deslere (63-IX-3), sona (63-IX-2), otancı (ortanca) (218-LXIII-20);³²⁷⁹ **Tunceli:** kee (kere) (II-108), sePTi (VII-52), Pêşembe (XXIII-19);³²⁸⁰ **Van:** ğîh (3-18, 20-148, 21-9), üzelig (34-121, 16-58), aslan (29-32), çıhadanda (5-68), sepildi (52-30);³²⁸¹ **Erzincan:** sona, sep- (6.1-24), hēslen (hırslan) (7.7-24), maşafa (2.41-15), ğoĥ- (kork-) (7.2-9);³²⁸² **Bitlis:** üflese (üflerse) (1-33), sona (1-9), kıtarırsan (13-156), getitdi (7-198);³²⁸³ **Muş:** sona “sonra” (VI-16);³²⁸⁴ **Bingöl:** igimi (XII-7), enahtaları (II-B-74), diyoler (V-A-182);³²⁸⁵ **Urfa:** kaldırıken (kaldırırken) (6-120), sona (17-15), bışe (8-15), su sepín (35-30), çıhadılar (7-25);³²⁸⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sora (17-44), vadı (29-36), bıkaç (26-11), almazladı (32-21), bibimizi (6-4), bilig (11-6);³²⁸⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** getüdüler (8-12), tükceden (66-17), sonā (55-17);³²⁸⁸

Şimdiki ve geniş zamanın üçüncü çokluk çekimlerinde, +ler ekinden önceki bu zaman çekimi eklerinin r'si düşer.

Kars Terekemeleri: gel le (81-76), bulōlar (94-92), gel ler (96-20), sorōlar (96-26);³²⁸⁹ **Elazığ:** èniyolar (175-XLIII-10), sōlatılardı (171-XLI-4), gelilardı (171-

³²⁷³ ERTEN, a. g. e., 17.

³²⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 61.

³²⁷⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³²⁷⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

³²⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 201.

³²⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 134.

³²⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 106.

³²⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 112.

³²⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 68-69.

³²⁸² SAĞIR, a. g. e., 105.

³²⁸³ GÖNEN, a. g. e., 65.

³²⁸⁴ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³²⁸⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 68.

³²⁸⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 61.

³²⁸⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³²⁸⁸ ACAR, a. g. e., 85.

³²⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 134.

XLI-1);³²⁹⁰ **Tunceli:** alile (alıyorlar) (XXXV-48),  rile (eriyorlar) (XXXV-48);³²⁹¹ **Van:** ağliyi sen (3-38), yapı san (2-60), diy sen (36-13), tanım sen (36-8);³²⁹² **Erzincan:** get r s n (2.24-26), ol sa (5.14-8), s yl se (s ylerse) (2.44-15);³²⁹³ **Bitlis:** mege (2-24), ege (1-18), bi (7-81),  ede (kadar) (1-51),  edi (2-6);³²⁹⁴ **Diyarbakır:** alılar (VI-12), ba ısan (XXVIII-24), d yisiz (XXV-16), utanmılar (XXV-30).³²⁹⁵

2.11.11.3.11.3. h D   mesi:

Bu  ns z kelime ba ında, i inde ve sonunda genellikle d   me eğilimindedir. Rumeli ağızlarına g re  ok seyrek olan bu d   meler b lgemiz ağızlarının hepsinde aynı sıklıkta değildir.  zellikle yerli ağızlarda yaygın bir h >   deği mesi meydana gelmekte ve h d   mesine kar ı bir diren  olu turulmaktadır. Yine de Doğu Anadolu ağızlarının bazı alt ağız gruplarında h'nin s zc k ba ında, i inde veya sonunda d   mesiyle ilgili bazı farklı eğilimler belirlemek m mk nd r. B  eğilimler alt ağız gruplarını birbirinden ayıran birer  l  t durumundadır.

2.11.11.3.11.3.1. h- (S zc k Ba ında):

B t n ağızlarda  rneklerine rastlanan s zc k ba ında h- d   mesi Kars y resi T rkmenleri ağzında daha yaygın ve kesindir.³²⁹⁶ Bu  zelliğiyle Kars y resi T rkmen ağzı Rumeli ağızları ile benze mektedir.

Erzurum: oparlo, o t, afakan (hafakan), a aret (hakaret);³²⁹⁷ **Kars T rkmenleri:** emen 811-65), erif (18-15),  c m (18-38), e  (hi ) (20-18),  k met (35-88), avuzlu (45-75), angi (45-97),  seyin (48-79), eyat (56-102);³²⁹⁸ **Elazığ:** em erim (169-XXXIX-9),  m ıra (174-XLIIa-6), ir lda (herhalde) (150-XXXIV-20);³²⁹⁹ **Tunceli:** irPalandu  (XXIV-14), erif (herif) (XL-52);³³⁰⁰ **Van:** eyecenlan r (51-64);³³⁰¹ **Diyarbakır:**    (hi ) (I-29), epsini (XXVI-26), erif (IV-53), er f (XLI-26);³³⁰² **Diyarbakır-  ng    /  ermik:** ani (2-12);³³⁰³ **G m   hane:** a arat lardan (58-27), arbinde (51-1), erkes (13-68), eriflar (64-4), isar (7-6), itab (50-14);³³⁰⁴ **Artvin-Ardanu :** o t ,  cre.³³⁰⁵

2.11.11.3.11.3.2. -h- (S zc k İ inde):

³²⁹⁰ BURAN-O RA , a. g. e., 106.

³²⁹¹ TOSUN, a. g. e., 112.

³²⁹² G K UR, a. g. e., 69.

³²⁹³ SA IR, a. g. e., 105.

³²⁹⁴ G NEN, a. g. e., 66.

³²⁹⁵ ERTEN, a. g. e., 17.

³²⁹⁶ ERC LASUN, a. g. e., 136.

³²⁹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 197.

³²⁹⁸ ERC LASUN, a. g. e., 136.

³²⁹⁹ BURAN-O RA , a. g. e., 105.

³³⁰⁰ TOSUN, a. g. e., 111.

³³⁰¹ G K UR, a. g. e., 67.

³³⁰² ERTEN, a. g. e., 18.

³³⁰³  Z EL K-BOZ, a. g. e., 70.

³³⁰⁴ ACAR, a. g. e., 83-84.

³³⁰⁵  ZKAN, a. g. e., 23.

Kelime içinde –h- düşmesi iki ünlü arasında daha sık olmakla birlikte, ünsüzler yanında da görülmektedir. Bölgenin bütün yörelerinde örneklerine rastlanmaktadır. Fakat Terekeme ağızlarında özellikle iki ünlü arasındaki h düştüğünde ünlüler diftonglaşırken diğer ağızlarda iki ünlü birleşerek tek ünlüye dönüşür. Yine Terekeme ağızlarında iki ünlü arasında h düşmesi yaygınken yerli ağızlarda bir ünsüzün yanında bu düşmeye daha sık rastlanır.

Erzurum: cepe, cümür, direm, haşaş, meremet, metiye, periz, şüpe, velasıl, zemerî;³³⁰⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** nêsaat (11-2), raatladım (35-49), şaatlara (36-83), şeere (45-25), daa (45-83), yaü (49-9), zabānan (45-58), maf (42-67);³³⁰⁷ **Elazığ:** deral (84-XII-1), zemerî (61-VII-3), memet (57-VI-24), amed (197-LIV-17), mamud (210-LX-19);³³⁰⁸ **Tunceli:** daa (I-1), tasilli (II-272), teliKeli (XL-9), maf _ol- (VII-58), makeme (I-177), memeT (XXV-26), zameT (I-76);³³⁰⁹ **Van:** mapus (3-25), mef ol- (52-16, 3-99), memet (38-28), ital (10-31), feti bey (27-95), memed (3-26, 47-41);³³¹⁰ **Erzincan:** cepe (1.29-31), cumuriyet (1.16-4), itimal (1.28-1), meşur (1.14-12), mapis, daā (2.14-86), etem (Ethem);³³¹¹ **Bitlis:** tesin (Tahsin) (8-33), şüpelene (1-294), mefêderem (7-102), hemşeri (7-108), herâlda (25-15);³³¹² **Bingöl:** mësıl (I-4), sobeti (XV-1), kâveciyim (VII-2), memet (I-B-166);³³¹³ **Diyarbakır:** periz (perhiz) (XLII-10);³³¹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** heralda (26-13), memed (20-14), kâve (32-21), mület (29-25), valla (9-105);³³¹⁵ **Gümüşhane:** cumuriyet (13-11), daral (19-6), maķüm (36-23), muacir (59-18), nâyêt 832-20);³³¹⁶ **Artvin-Ardanuç:** şüpe;³³¹⁷ **Ağrı:** pelevan, ğäve.³³¹⁸

2.11.11.3.11.3.3. -h (Sözcük Sonunda):

Kelime sonunda bütün bölge ağızlarında ortak olmakla birlikte daha seyrekce görülen bir düşmedir.³³¹⁹

Erzurum: abdulla;³³²⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** abdulla (35-143), zaba (45-124), Alla (49-45), niķa (49-63);³³²¹ **Elazığ:** emrā (65-IX-23), maşalla (172-XLII-10), beytulla (63-IX-12), tari (XLIII-2);³³²² **Tunceli:** alla (Allah) (V-9), işTa (VII-36);³³²³ **Van:** met êT- (41-178), esTaħfirilla (37-98), ħeyrula (46-133), abdulla (46-

³³⁰⁶ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 197-198.

³³⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 137.

³³⁰⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 106.

³³⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 111.

³³¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 67.

³³¹¹ SAĞIR, a. g. e., 105.

³³¹² GÖNEN, a. g. e., 64.

³³¹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

³³¹⁴ ERTEN, a. g. e., 18.

³³¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70.

³³¹⁶ ACAR, a. g. e., 84.

³³¹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³³¹⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³³¹⁹ ERCİLASUN, a, g, e., 137'de abdulla, zaba, niķa.

³³²⁰ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 201.

³³²¹ ERCİLASUN, a. g. e., 137.

³³²² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 106; BURAN, a. g. e., 56.

³³²³ TOSUN, a. g. e., 111.

16);³³²⁴ **Erzincan:** abdulla (7.1-27);³³²⁵ **Bitlis:** saba (1-372), vala (1-342);³³²⁶ **Bingöl:** alla (XII-26), padişe (III-A-1);³³²⁷ **Urfa:** valla (33-20), ‘abdilla (20-80), maşalla (24-60);³³²⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** teravi (23-12), padişa (4-21), sabā (29-25);³³²⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** süfte (39-42);³³³⁰ **Ağrı:** vallā.³³³¹

Bölgemiz ağızlarında h düşmesi ister kelime başında, ister kelime içinde ve sonunda olsun, h > ħ değışimine uğramamış durumlarda gerçekleşir. h’den dönüşmüş ħ’lerde kesinlikle düşme olayına rastlanmaz.

2.11.11.3.11.4. I Düşmesi:

Bu ünsüzün sözcük içinde ve düşmesi Batı ve Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan ve yanındaki ünlüyü uzatan karakteristik bir eğilimdir. Bölgemiz ağızlarında ise bu sesin iç ve son seste seyrek olarak düştüğü görülür. Yerli iki dilli ağızlarda birkaç örnekle sınırlı kalırken, Bölgedeki yerli Türkmen ve Azeri ağızlarında biraz daha yaygındır.

Erzurum: atmış, asvat, boşat-, doğrut-, düzet-, citci (ciltçi), ilġ (ilk);³³³² **Kars, Ardahan, Iğdır:** bëki (51-9), bëke (59-29), gë- (74-22), gëdi iz (81-34), nası (97-24), ġaġ (11-23), dey (değil) (49-15), boy (boyul-buyol) (62-4);³³³³ **Elazığ:** boşatTığı (201-LVII-15), kaġduġ (215-LXII-12), dinemedn (155-XXXV-15), atmış (IV-26), ge (89-XIV-2), nası (53-V-1);³³³⁴ **Bitlis:** kaġelle (IV-52), anının (13-147), atmış (2-42), anadın (2-132), beki (8-45), ge (7-156);³³³⁵ **Tunceli:** nası (I-137), òmaz (olmaz) (IV-122), ge (gel) (XL-263);³³³⁶ **Van:** “ge-” < gel- (1-9, 41-45, 1-144), ġaġ- (30-110, 33-58, 1-47), özaP (41-200);³³³⁷ **Erzincan:** atmış (2.25-1), ġaġdı (1.1-30), enadın (anladın) (4.16-70), beki (belki) (2.9-289, nası, nasi (nasıl) (2.24-29);³³³⁸ **Bingöl:** atmış (VI-3), acıġtan (XI-61), kaġar (I-A-72), boşatti (X-B-105), atmışı (I-B-206);³³³⁹ **Dişarbakır:** kaġmış (VI-4), nasi (XV-15), nasisan (XXIV-6);³³⁴⁰ **Urfa:** kaġıp (4-30), kaġım (33-20), ġaġ (18-35), atmış (6-35), boşatmaġa (33-100);³³⁴¹ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** ġaġın (9-57), yüzatmış (13-113), kaġardı (20-12);³³⁴² **Gümüşhane, Bayburt:** asvat (29-66), kaġti (68-14), nasi (7-18), deyi mi (3-36);³³⁴³

³³²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 67.

³³²⁵ SAĞIR, a. g. e., 105.

³³²⁶ GÖNEN, a. g. e., 66.

³³²⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 74.

³³²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 60.

³³²⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70, 71.

³³³⁰ ACAR, a. g. e., 85.

³³³¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³³³² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 201.

³³³³ ERCİLASUN, a. g. e., 137.

³³³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 107; BURAN, a. g. e., 56.

³³³⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 65, 66.

³³³⁶ TOSUN, a. g. e., 111-112.

³³³⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 67.

³³³⁸ SAĞIR, a. g. e., 106-107.

³³³⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

³³⁴⁰ ERTEN, a. g. e., 17.

³³⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 60.

³³⁴² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³³⁴³ ACAR, a. g. e., 84-85.

Artvin-Ardanuç: karanuḥ, boşat, kaḥ, doğrut, nasi (I-77);³³⁴⁴ **Ağrı:** atmışbir, ānat-, ḡaḥ-.³³⁴⁵

2.11.11.3.11.5. ḡ Düşmesi:

ḡ ünsüzü Doğu Anadolu ağızlarında kendine özgü bir boğumlanma ve söyleyişe sahip olarak genellikle korunmaktadır. ḡ'nin daha baskılı ve belirgin, duyulabilir telaffuzu bölgemiz ağızlarını diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran bir eğilimdir. Özellikle yerli ağızlarda ḡ ünsüzünün korunması yönünde katı bir tutum söz konusudur. Bölge genelinde, Azeri ve Terekeme ağızları hariç, kalın ünlülü sözcüklerde ḡ ünsüzü iki ünlü arasında, daha baskın bir artlı ses olarak korunmakta, ince ünlülü sözcüklerde iki ünlü arasında kalan g ise sızıcılaşmadan eski biçimine sadık kalmaktadır. Bölge ağızlarının karakteristik özelliği olan bu iki durumdan dolayı ḡ ünsüzünün düşmesine seyrek olarak rastlanmaktadır. Bu sesin düştüğü örnekler Terekeme ve Yerli Türkmen ağızlarında nispeten rastlanır. Terekeme ağızında iki ünlü arasında düşme eğilimi gösterirken ve ünlüleri diftonglaştırırken, yerli Türkmen ağızlarında daha çok bir ünsüzün yanında düşer ve ünlüler üzerinde biruzamaya neden olur. Aynı durumda ünlü uzaması Orta ve Batı Anadolu ağızlarının bir özelliğidir. Bölgedeki Türkmen ağızlarının diğer bazı eğilimlerde olduğu gibi, bu özelliği ile de Orta Anadolu ağızlarına bağlamak mümkündür.³³⁴⁶

İç seste ortaya çıkan ve bölge ağızları için çok da belirleyici bir nitelik taşımayan ḡ düşmesi Kars Türkmen ve Terekemeleri ağızında biraz daha kesinleşmiş görülmektedir.³³⁴⁷

Erzurum: foturaf, ereti (iğreti), ide (iğde), ifal, ine (iğne), iren-;³³⁴⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** oḡumuşluḡum (42-83), aḡlar (45-9), tedarijne (45-23), bālardı (81-26); babayijtlar (18-71), annadacaḡam (25-1);³³⁴⁹ **Elazığ:** örānacaḡ (196-LIV-30), öle (176-XLV-9), olan (oḡlan) (218-LXIII-10), soḡan (185-L-8), deḡel (177-XLIV-32);³³⁵⁰ **Tunceli:** deeldi (I-206), dōru (II-240), öretmen (II-175), foTıraf (IV-47);³³⁵¹ **Van:** öretmen (öğretmen) (41-106, 37-130), öle (öḡle) (27-109), fotıraf (fotoḡraf) (1-13), düme (düḡme) (5-17);³³⁵² **Erzincan:** souḡ (1.21-63), düme (7.7-187), düün (4.16-12), keşgej (4.22-53), ölecejz (4.12-48), deḡel (4.6-25), ḡānı, göüs (7.7-187);³³⁵³ **Bingöl:** ineci (III-B-6), öle (öḡle) (XI-D-1);³³⁵⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

³³⁴⁴ ÖZKAN, a. g. e., 23.

³³⁴⁵ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³³⁴⁶ KORKMAZ, GBAA, 80'de öret-, ūra-, tū, āzımız; NYA, 107'de yāmr, ōlaḡ, būda.

³³⁴⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 136.

³³⁴⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 200.

³³⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 136.

³³⁵⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 109.

³³⁵¹ TOSUN, a. g. e., 112.

³³⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 66.

³³⁵³ SAĞIR, a. g. e., 105.

³³⁵⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 74.

nenin (13-271);³³⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** āridi (63-57);³³⁵⁶ **Ağrı:** kânı, dā, yāmur, aşşāda.³³⁵⁷

2.11.11.3.11.6. n Düşmesi:

İç ve son seste bazen ortaya çıkmaktadır. n düşmesinin görüldüğü örnekler bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında ortaklık gösterirler. Doğu Türkçesinin bir özelliği olan işaret zamirlerine gelen eklerden önce ve üçüncü teklik iyelik ekinden sonra zamir n'sinin bulunmaması biçimine bölgemiz ağızlarında da (daha çok Azeri ve Terekeme ağızlarında karakteristik bir özelliktir.)³³⁵⁸ seyrek olarak rastlanmaktadır. Bu, bölgedeki Oğuz dışı Türk unsurların dillerinden kalma izlerden biridir ve bir dil tabakalaşmasının kalıntısıdır.

Erzurum: diş (dinç), geş (genç), leşber, sora, tari (tanrı), antıraman, rotgen;³³⁵⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** hama (25-29), zate (8-4), geş (genç) (49-30), dalıça (56-104), arhasıca (65-21);³³⁶⁰ **Elazığ:** çükü (188-LI-3), isanın (insanın) (174-XLIIa-1), olere (155-XXXV-17), san (204-LVII-8), hama (58-VI-9), zata (173-XLIIa-2);³³⁶¹ **Bitlis:** hesteledi, sora (III-4), sura (I-6), sora (2-1)³³⁶² **Tunceli:** hama (hemen) (I-20), sora (sonra) (I-13), bular (bunlar) (XL-77), zati (zaten) (XL-302);³³⁶³ **Van:** olarnan < onlarla (1-86), sora (1-12), soradan (26-43), reşber (37-65, 10-38, 1-131);³³⁶⁴ **Erzincan:** seş, sounda, ıslanması (ıslanmasın), geli hanım (gelin);³³⁶⁵ **Bingöl:** zemalarda (II-A-8), olar (I-1), pacire (I-33), sora (I-51); **Bingöl-Karlıova:** zati (X-A-140), sora (IX-2), hema (I-A-56);³³⁶⁶ **Diyarbakır:** sora (VIII-54), sora (VIII-85);³³⁶⁷ **Urfa:** finasman (27-35), bozè (bozan) (14-45), devein (12-10), hava alanın (7-30);³³⁶⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** hama (16-32), reşber (9-46), satı (19-17), tüfek (29-32), bıları (8-8);³³⁶⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** sora (8-16), bıları (14-18), hama (11-26);³³⁷⁰ **Artvin-Ardanuç:** tuç, karafil, hama, zati;³³⁷¹ **Ağrı:** d le, sora.³³⁷²

2.11.11.3.11.7. Düşmesi:

³³⁵⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70.

³³⁵⁶ ACAR, a. g. e., 84.

³³⁵⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³³⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 138.

³³⁵⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 200.

³³⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 137-138.

³³⁶¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 107.

³³⁶² ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 312, 314; GÖNEN, a. g. e., 65.

³³⁶³ TOSUN, a. g. e., 112.

³³⁶⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 68.

³³⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 107-108.

³³⁶⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 68.

³³⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 17.

³³⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 60.

³³⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³³⁷⁰ ACAR, a. g. e., 85-86.

³³⁷¹ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³³⁷² KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Bölgemiz ağızlarının en karakteristik ve belli eklerde kurallaşmış olan ses düşmelerinden biridir. Doğu Anadolu ağızlarında ünsüzü pek tutunamamış, dönüşümler veya ses düşmeleri yoluyla zaman içinde tamamen kullanılmaz olmuştur. Kelime kök ve gövdelerinde başka seslere dönüşerek kullanımdan kalkarken, bazı eklerde ise düşme yoluyla kaybolmuştur. İkinci çokluk şahıs ile ikinci çokluk iyelik ekleri düşmesinin en karakteristik ve bölgeye özgü biçimini temsil eden eklerdir. Bu ekler, kars Terekemeleri ve Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzı hariç, diğer bütün ağızlarda kesin olarak seslerini düşürerek, -sız / -siz, -z / -iz / -iz biçimine dönüşmüşlerdir.

Erzurum: alırsız, diyirsiz, gelecahsız, görecesiz, almazsınız, başlarsız, gelesiz, diyesiz, alasız;³³⁷³ **Kars:** çıhacahsız (6-24), biriz (6-24), çaçırsız (9-14); **Ardahan:** nerelisiz (32-9), şeyiz (32-13), edecağısaz (32-14/15), gidecağısaz (32-15), derdizi (32-17), çaçıyersiz (32-44); **Iğdır:** gelesiz (49-141), eyliyesiz (49-141), bildiz, (51-17), görmemişdiz (51-18), bildiz (51-21), demediz (51-23/24), diyecehsiz (51-27);³³⁷⁴ **Elazığ:** bahısiz, gülisiz, oturisiz, oğuduz, bağıdız, oturmuşsuz, gülmüşsüz, bulmuşsuz;³³⁷⁵ **Bitlis:** gelipsiz (III-3), yimesiz (V-12), diyirsiz (V-16), eyi misiz (V-18), dinizdan (V-22);³³⁷⁶ **Erzincan:** babaz, yoluz, eliz, hasdez, alacahsız, galersiz, başlıyasız, gülesiz;³³⁷⁷ **Ağrı:** topuzi, edersiz, evizi, iyisiz, gonusacahsız, yapmışsınız, geldiz, otursaz;³³⁷⁸

Yukarıdaki karakteristik tutum dışında, bölge ağızlarında seyrek olarak farkı düşmelerine de rastlanmaktadır. Ardahan-Hanak Türkmenleri ağzında ilgi ekinin sonundaki , yine Azeri, Terekeme ve Yerli Türkmen ağızlarında bazı şahıs zamirlerinin yönelme durumlarında, ayrıca birkaç sözcükte 'nin düştüğü görülür.

Kars, Ardahan, Iğdır: sifdini guru gölüne (47-22), oğlanı gözü (48-2), mağa (51-26), bağa (97-3), yalnız (38-43), değze (42-45), sōra (82-22);³³⁷⁹ **Erzurum:** sora, tari (tanrı);³³⁸⁰ **Bitlis:** sora (III-4), sura (I-6);³³⁸¹ **Tunceli:** sora (sonra) (I-13);³³⁸² **Van:** sora (1-12), soradan (26-43);³³⁸³ **Erzincan:** seē, sounda, baā, pıar, yalaız, öünü, sōra;³³⁸⁴ **Elazığ:** sōra (II-8);³³⁸⁵ **Bingöl:** sora (I-51), sōra (IX-2), baā, saā;³³⁸⁶

³³⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 356, 361, 366, 370.

³³⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³³⁷⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 152, 154.

³³⁷⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 316.

³³⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 139, 180, 184, 188.

³³⁷⁸ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9; TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

³³⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 138;

³³⁸⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 200.

³³⁸¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 312, 314.

³³⁸² TOSUN, a. g. e., 112.

³³⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 68.

³³⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 107-108.

³³⁸⁵ BURAN, a. g. e., 56.

³³⁸⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 68.

Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: kōşı (27-16), sora (10-39);³³⁸⁷ **Ağrı:** cenet, cehnem, d le, sōra.³³⁸⁸

2.11.11.3.11.8. g Düşmesi:

Kars Terekemeleri ağzının karakteristik bir özelliği olarak, hızlı konuşmadan dolayı, ünlüyle biten sözcüklerden sonra g ile başlayan bir sözcük geldiğinde sözcüğün başındaki g'nin düştüğü görülür. Aynı durum Terekeme ağzının etkisiyle Kars ve Kağızman Azerileri ağzında da ortaya çıkmaktadır.³³⁸⁹ Bu durumun oluşmasında g ünsüzünün iki ünlü arasında kalması ile ilgisi vardır. Büyük ihtimalle iki ünlü arasında kalan g önce sızıcılışmakta, sonra düşmektedir.

Kars: ğapısına _eldi (82-88), hariya _idirsən (91-41), buraya _etirin (91-56), hariya _idirik (75-26), su _tirib (77-27);³³⁹⁰ **Bitlis:** abè (ağabey) (25-336);³³⁹¹ **Urfa:** çi kıftenin (23-1).³³⁹²

2.11.11.3.11.9. k Düşmesi:

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında kelime içinde, yerli ağızlarda ise -mek, -mak mastar ekinin sonunda nadir olarak düşer. Her iki durumda da k'nin önce başka bir sese dönüşmesi sonra düşmesi söz konusudur. Azeri ve Terekeme ağızlarında ince ünlülü sözcüklerde sürekli bir k > h değişmesi, yerli ağızlarda da bazen bir q > ğ değişmesi olmaktadır. k düşmesi bu değişmelerin son merhalesidir.

Kars, Ardahan, Iğdır: böcülü (18-26), neçeli (35-72), ğaldı (kalktı) (56-110);³³⁹³ **Elazığ:** getirecesiz (116-XX-27), gelecesin (138-XXVIII-9), èdecesin (40-II-28), dème (226-LXIVa-6);³³⁹⁴ **Tunceli:** yèmeni (yemeğini-md), dèma(demek) (XIII-10);³³⁹⁵ **Van:** eletirik (1-84, 1-84), alatih (51-82), desTeledi (destekledi) (51-48);³³⁹⁶ **Erzincan:** baḡh (bakalım), āşam (akşam), elatirik, anca (ancak), verece misiz?;³³⁹⁷ **Bitlis:** eletirik (15-60), türçeyi (1-99);³³⁹⁸ **Muş:** tüken “dükkan” (XIX-4);³³⁹⁹ **Bingöl:** metebde (II-B-7), boli (bölük) (X-A-7), çanaḡala (VI-34), çerme (çermik) (I-B-29), dema (demek) (X-A-32);³⁴⁰⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

³³⁸⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³³⁸⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7, 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³³⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 138.

³³⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 138.

³³⁹¹ GÖNEN, a. g. e., 64.

³³⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 60.

³³⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³³⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 109.

³³⁹⁵ TOSUN, a. g. e., 112.

³³⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 67.

³³⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 106.

³³⁹⁸ GÖNEN, a. g. e., 65.

³³⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³⁴⁰⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 69.

muhakka (2-13);³⁴⁰¹ **Gümüşhane, Bayburt:** çıktıdan (50-37), anca (1-10), artı (38-14);³⁴⁰² **Artvin-Ardanuç:** hoka, tükan;³⁴⁰³ **Ağrı:** tükançi.³⁴⁰⁴

2.11.11.3.11.10. f Düşmesi:

Birkaç örnekte iç seste düştüğü görülür. Bu örnekler bütün Doğu Anadolu ağızlarında f ünsüzünün düştüğü ortak örneklerdir.³⁴⁰⁵

Kars, Ardahan, Iğdır: çüd _oküz (45-140), çit (48-23), yuğa (96-29), tevik (Tevfik) (35-119), töengi (tüfeği) (97-16);³⁴⁰⁶ **Elazığ:** çüt (59-VII-5), çüte (53-V-20), mısdaa (74-XI-37), çütçü _miş (I-1);³⁴⁰⁷ **Tunceli:** çüt (çift) (XIV-6), yuğa (yufka) (XII-31);³⁴⁰⁸ **Van:** cüt (6-2, 10-43);³⁴⁰⁹ **Erzincan:** seer (sefer), çütçü (çiftçi);³⁴¹⁰ **Bitlis:** çüt (1-210);³⁴¹¹ **Muş:** çüt “çift” (XXIII-39);³⁴¹² **Bingöl-Karlıova:** afet- (affet-) (I-A-274), çitle- (çiftle-) (I-C-8);³⁴¹³ **Urfa:** yuğa (23-100), çüt (Far. cuft) (33-25);³⁴¹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çit (çift) (12-13), yūğa (yufka) (14-40);³⁴¹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yuhayı (38-41), çit (30-24);³⁴¹⁶ **Artvin-Ardanuç:** yuha, çit.³⁴¹⁷

2.11.11.3.11.11. d Düşmesi:

Sadece birkaç örneğine rastlanmaktadır. Sözcük içinde d ile n'nin yan yana bulunduğu bazı durumlarda görülür. Bu düşmede önce bir -dn- / -nd- > -nn- değişmesi, sonra da -nn- > -n- tekleşmesi söz konusudur.³⁴¹⁸

Erzurum: günüz, daaş (dadaş);³⁴¹⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** efenim (45-71), günüz (56-111), üsdünen (üstünden) (97-2);³⁴²⁰ **Elazığ:** günüz (40-II-41), afanım (efendim);³⁴²¹ **Tunceli:** günüz (gündüz) (I-160);³⁴²² **Erzincan:** ğaraş (kardeş) (2.32-60), günüz (5.1-4), efenim (6.5-51);³⁴²³ **Bitlis:** günüz (16-24);³⁴²⁴ **Urfa:** genine (13-

³⁴⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³⁴⁰² ACAR, a. g. e., 84-85.

³⁴⁰³ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³⁴⁰⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³⁴⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 139'da çüd okuz, çit, yuğa vb.

³⁴⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 109; BURAN, a. g. e., 56.

³⁴⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴⁰⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 66.

³⁴¹⁰ SAĞIR, a. g. e., 108-109.

³⁴¹¹ GÖNEN, a. g. e., 64.

³⁴¹² ÖZMEN, a. g. e., 50.

³⁴¹³ ÖZER, a. g. e., 69.

³⁴¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 59.

³⁴¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70.

³⁴¹⁶ ACAR, a. g. e., 84.

³⁴¹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³⁴¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴¹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198.

³⁴²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 109; BURAN, a. g. e., 56.

³⁴²² TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴²³ SAĞIR, a. g. e., 108.

³⁴²⁴ GÖNEN, a. g. e., 64.

15), evlenirilir (evlendirilir) (21-1);³⁴²⁵ **Gümüşhane:** günüz (7-35);³⁴²⁶ **Artvin-Ardanuç:** güüz (V-23).³⁴²⁷

2.11.11.3.11.12. b Düşmesi:

Çok nadir görülen bir ünsüz düşmesidir.

Erzurum: dolamaşlı;³⁴²⁸ **Tunceli:** dolamaç (dolambaç) (XII-19);³⁴²⁹ **Erzincan:** gümürtü (1.9-7);³⁴³⁰ **Bingöl-Karlıova:** teşebüs (IV-B-26);³⁴³¹ **Ağrı:** kube.³⁴³²

2.11.11.3.11.13. v Düşmesi:

Kelime başında ve içinde görülür. Kelime başında vur- fiilinde görülen v-düşmesinin fiilin asli, eski biçimiyle ilgisi vardır. Bu fiil eski şekillerin bir devamı olarak yer yer korunmuştur. Kars ve çevresi ağızlarında ise iki ünlü arasında kalan v düşerek ikiz ünlü meydana getirir. Bazen kelime içinde bir ünsüzle yan yana iken de söyleyişte kolaylık sağlamak için düşer.

Erzurum: döşür-, çögen, töbe, arıpa, düdi (dövdü);³⁴³³ **Kars:** eel (42-3), goar (42-26), töbe (35-33);³⁴³⁴ **Elazığ:** dömağ (127-XXVa-1), töbe (66-IX-4), taog (204-LVII-11), çūala (204-LVII-12), daūl (187-LI-29), deam (185-L-19), urdu (76-XI-36);³⁴³⁵ **Bitlis:** daul (III-1), töbe (2-51), yömyemi (4-6), toba (1-99), döşür- (13-60);³⁴³⁶ **Tunceli:** dərildi (devrildi) (XX-55), uriyelerdi (vuruyorlardı) (II-235), urmağa (vurmaya) (IV-85);³⁴³⁷ **Van:** daaf (40-52), töbe (33-30, 17-211), tobe (14-34), yömiye (48-49);³⁴³⁸ **Bingöl:** yömiya (III-B-8);³⁴³⁹ **Bingöl-Karlıova:** evelinden (III-3);³⁴⁴⁰ **Urfa:** ölen (öven-ögle) (6-110), ırlır (24-70);³⁴⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** töbe (32-74);³⁴⁴² **Artvin-Ardanuç:** eveli (I-14), toba (V-2), artun;³⁴⁴³

2.11.11.3.11.14. t Düşmesi:

³⁴²⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 59.

³⁴²⁶ ACAR, a. g. e., 84.

³⁴²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³⁴²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 201.

³⁴²⁹ TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴³⁰ SAĞIR, a. g. e., 108.

³⁴³¹ ÖZER, a. g. e., 69.

³⁴³² KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

³⁴³³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 201.

³⁴³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 108.

³⁴³⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 65-66.

³⁴³⁷ TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴³⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 69.

³⁴³⁹ TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴⁴⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 69.

³⁴⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 61.

³⁴⁴² ACAR, a. g. e., 85.

³⁴⁴³ ÖZKAN, a. g. e., 23.

Çoğunlukla kelime içinde ve sonunda, bazen de kelime başında düştüğü görülür. Bu ünsüzün düştüğü örnekler bölge genelinde ortaklık göstermektedir.³⁴⁴⁴

Erzurum: artès, dürüs, dos, komonis, makènès, serbes, turis, çif, taḥ (taht), vaḥ (vakt);³⁴⁴⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çifci (1-9), Kamalis (35-75), doslar (48-72), desmal (49-99);³⁴⁴⁶ **Elazığ:** raslar (158-XXXVI-10), aptezini (219-LXIII-32), üslerini (75-XI-2), serbes (57-VI-28), dürüs (SYA.-XXI-17), üs (üst) (IX-2);³⁴⁴⁷ **Tunceli:** kürÇe (II-268), hizmekar (XL-189), mulağa (mutlaka) (XXIII-3), üslerni (II-192), eze (teyze) (VII-54);³⁴⁴⁸ **Van:** rasla- (22-3, 18-58), desmal (52-36), ebdès (17-137), dos (21-7), ras gel (30-132, 3-186), dürüs (27-64), rasle- (36-6), direk (27-105), dürüs (1-126).³⁴⁴⁹ **Erzincan:** çifcilik, dosler, çif (1.14-4), selbes (serbest) (2.1-14), ebdes (4.6-80), dürüs (6.3-17), ganime (6.1-42), deme (demet) (3.13-6)³⁴⁵⁰ **Bitlis:** raslardi (7-27), hizmekar (26-117), assubaydır (7-159), çifci (2-195), serbessen (7-171), abdèsin (1-30);³⁴⁵¹ **Muş:** hizmekar “hizmetkar” (LIX-13);³⁴⁵² **Bingöl:** hizmeçisi (VIII-A-10), yatım (yattım) (I-B-79);³⁴⁵³ **Urfa:** raslıyamadıḥ (11-10);³⁴⁵⁴ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** küfe (köfte) (12-8), rasladım (27-2), üs (15-75);³⁴⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** serbesdi (59-15), üslü (54-15), üççif (30-24), serbes (28-16);³⁴⁵⁶ **Artvin-Ardanuç:** tüsi, yasi, çifçi, hizmekar (VI-10), serbes;³⁴⁵⁷ **Ağrı:** abdis.³⁴⁵⁸

2.11.11.3.11.15. ş / s Düşmesi:

Bölgemiz ağızlarında, duyulan geçmiş zaman eki –miş’ten sonra gelen ikinci teklik şahıs ekinin başındaki s bazı yöre ağızlarında zaman zaman düşmektedir. Tunceli-Pertek yerli ağızlarında du durumun daha yaygın ve kurallı oluşu görülür. Bölgede namussuz kelimesinde de s’lerden biri düşmektedir.

Erzurum:başlamısan, gelmisen, demisen, almişin, gelmişin, görmişin, almişin;³⁴⁵⁹ **Kars:** töhmüşün (4-57), vermemişin (36-8);³⁴⁶⁰ **Elazığ:** anarşit (SYA.-XXXV-35);³⁴⁶¹ **Van:** namusuz (1-211, 27-19);³⁴⁶² **Erzincan:** görmişin (görmüşün)

³⁴⁴⁴ ERCİLASUN, a, g, e., 137’de doslar, desmal, çifci vb.

³⁴⁴⁵ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 199.

³⁴⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a, g, e., 109; BURAN, a. g. e., 56.

³⁴⁴⁸ TOSUN, a. g. e., 112.

³⁴⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 69.

³⁴⁵⁰ SAĞIR, a. g. e., 107.

³⁴⁵¹ GÖNEN, a. g. e., 65.

³⁴⁵² ÖZMEN, a. g. e., 50.

³⁴⁵³ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

³⁴⁵⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 61.

³⁴⁵⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³⁴⁵⁶ ACAR, a. g. e., 85-86.

³⁴⁵⁷ ÖZKAN, a. g. e., 24.

³⁴⁵⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁴⁵⁹ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 351.

³⁴⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 139.

³⁴⁶¹ BURAN-OĞRAŞ, a, g, e., 110.

³⁴⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 69.

(1.3-16), azmişi , demişin;³⁴⁶³ **Bingöl-Karhova:** anarşit (X-A-178), kâsas (kıssas) (XII-B-10);³⁴⁶⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** hesapız (49-41), herke (38-14).³⁴⁶⁵

2.11.11.3.11.16. z düşmesi:

Bölgedeki bazı ağızlarda geniş zamanın olumsuzunun şart birleşik çekiminde yan yana gelen iki diş ünsüzü telafuzu güçleştirdiğinden geniş zamanın olumsuzluk ekindeki “z” ünsüzü seyrek olarak düşmektedir.

Erzurum: almasın, gelmesen, dèmesin, başlamasız;³⁴⁶⁶ **Van:** bilmesen (29-47), vèrmeseler (4-16), hêç olmasa (1-12), gelmese (8-43);³⁴⁶⁷ **Erzincan:** görmesen (görmezsın) (6.2-72), ğı (kız) (1.25-10);³⁴⁶⁸ **Bitlis:** karışmasan (7-30);³⁴⁶⁹ **Elazığ:** bike (birkez) (224-LXIV-30).³⁴⁷⁰

2.11.11.3.12. Ünsüz Türemesi:

Bölge ağızlarında kelime başında, içinde ve sonunda r, b, h, y, g, m, k, n ünsüzlerinin türediği görülmektedir. Bunlardan h ve y sözcük başında ve içinde; r, k, g sözcük içinde; m ile n ise sözcük içinde ve sonunda türemektedirler. Türemelerin bazıları ikiz ünlüden korunmak için ortaya çıkarken, bazılarında analogik etkiler ve yanlış yerleşmelerin, bazılarında ise Eski Türkçedeki ek kalıntılarının etkileri ve izleri vardır. Yine bazı türemeler bölge ağızlarına özgü bir karakter taşıırken, bazıları bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında ortaktır.

2.11.11.3.12.1. b Türemesi:

Yerli ağızlarda m sesinin yanında iç seste türediği görülür. pamuk > pambuğ kelimesinde daha yaygın olarak ortaya çıkar.

Erzurum: dombal-, kızambuğ, pambuğ, peşdanbal (peştemal);³⁴⁷¹ **Elazığ:** pambuğ (165-XXXVIb-7), topbuğ (SYA.-XXXV-76);³⁴⁷² **Tunceli:** kambış (XI-8.mani), pambuğ (I-192), dombız (XV-79);³⁴⁷³ **Erzincan:** depboy (2.27-23), pambuğ, dolambaç (dolamaç);³⁴⁷⁴ **Bitlis:** küpbeye (26-138), tepbeye (26-138);³⁴⁷⁵ **Muş:** pambuğlarını “pamuklarını” (XIX-9);³⁴⁷⁶ **Bingöl:** subal (sual);³⁴⁷⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** peştembali (59-79);³⁴⁷⁸

³⁴⁶³ SAĞIR, a. g. e., 108, 174.

³⁴⁶⁴ ÖZER, a. g. e., 69.

³⁴⁶⁵ ACAR, a. g. e., 85-86.

³⁴⁶⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 365-366.

³⁴⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 71.

³⁴⁶⁸ SAĞIR, a. g. e., 108.

³⁴⁶⁹ GÖNEN, a. g. e., 66.

³⁴⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 110.

³⁴⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 204.

³⁴⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 103.

³⁴⁷³ TOSUN, a. g. e., 113.

³⁴⁷⁴ SAĞIR, a. g. e., 113.

³⁴⁷⁵ GÖNEN, a. g. e., 63.

³⁴⁷⁶ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³⁴⁷⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 73.

³⁴⁷⁸ ACAR, a. g. e., 81.

2.11.11.3.12.2. h Türemesi:

Kelime başında ve içinde ortaya çıkar. Halaç Türkçesinde çok yaygın olan kelime başı h'lerini Doerfer Ana Türkçedeki kelime başı h'leri ile ilişkilendirse de aslında araştırma bölgemizdeki h türemesinin daha çok kelime başındaki ünsüzlük olayı ile ilgisi var gibidir. Bölgemiz ağızlarında bu ünsüzlük olayını genellikle ayınlı söyleyişlerle giderme yolu seçilmekle birlikte, bazen aynı durum için h ve y ünsüzlerine de başvurulduğu görülmektedir. h ve y gibi zayıf boğumlanan ünsüzler bölge ağızlarında kolayca düştükleri gibi, bir ünsüze ihtiyaç olduğu durumlarda, sözcük başında ve içinde kolayca türeyebilmektedirler.

Erzurum: harh, havli, hayva, helbet, heyvah (eyvah), hoqqa;³⁴⁷⁹ **Kars,** **Ardahan, Iğdır:** helbet (30-4), holuhlu (35-139), hağıl (38-19), harava (87-15);³⁴⁸⁰ **Elazığ:** sahat (65-IX-14), şefahatını (66-IX-19), cömehet (43-IIa-30), inşahata (82-XII-32), havlu (I-24), harığa (XXXVI-44);³⁴⁸¹ **Tunceli:** sahat (XLI-7.mani), hayvası (XXXVII-1.dörtlük), hoqqa (XXXI-145), havluda (avluda) (I-212);³⁴⁸² **Van:** heger (4-3), heyvah (33-34), hege (30-155), sahat (41-128, 15-12), kehim (35-61);³⁴⁸³ **Erzincan:** harh, hayva (7.6-202), bahan (1.21-15), sahan, sehet (saat);³⁴⁸⁴ **Bitlis:** heyvāh (1-369), helbet (1-117), havlida (2-144), hallah hallah (7-183);³⁴⁸⁵ **Muş:** heyvah “eyvah” (I-27), helbet “elbet” (XVI-60), hayva “ayva” (IV-32), mahna “mana” (XIII-92);³⁴⁸⁶ **Bingöl:** hēsır (esir) (VIII-B-120), hama (ama) (XI-5), heyvah (I-B-64), heger (X-B-140);³⁴⁸⁷ **Diyarbakır:** hayva (XLV-15), hāyva (L-21);³⁴⁸⁸ **Urfa:** havluda (2-80), halla halla (28-25);³⁴⁸⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** hindi (1-12);³⁴⁹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** helbēt (23-21), hōyle (36-44), inşahat (13-2), sahatlarce (66-55);³⁴⁹¹ **Artvin-Ardanuç:** sahat, sahadet, ehtibar, boyah, suvah, ilah;³⁴⁹² **Ağrı:** helbet, ehtikat, sahat.³⁴⁹³

2.11.11.3.12.3. y Türemesi:

Ölçünlü dilde ünlü ile başlayan bazı Türkçe sözcüklerin başında ve alınma sözcüklerde iki ünlü arasında türemektedir. Alınma sözcüklerde, iki ünlü arasında düşmeye uğramasına rağmen (hēr, kēf vb.) yan yana iki ünlü barındıran alınma sözcüklerde iki ünlü arasında türemesi ilginçtir. Bölge ağızlarında yan yana çift ünlü bulunduran alınma kelimelerde, iki ünlü arasında y türemesi kurallaşmıştır.

³⁴⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 203.

³⁴⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 140.

³⁴⁸¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 101-102; BURAN, a. g. e., 56.

³⁴⁸² TOSUN, a. g. e., 113.

³⁴⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 72.

³⁴⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 111.

³⁴⁸⁵ GÖNEN, a. g. e., 62.

³⁴⁸⁶ ÖZMEN, a. g. e., 50.

³⁴⁸⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 72; ÖZER, a. g. e., 69.

³⁴⁸⁸ ERTEN, a. g. e., 17.

³⁴⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 57.

³⁴⁹⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70.

³⁴⁹¹ ACAR, a. g. e., 81.

³⁴⁹² ÖZKAN, a. g. e., 26-27.

³⁴⁹³ KÖKTEKİN, a. g. m., 6, 8.

Erzurum: cayız, kâyinat, yessir, yêke (eke), yêr- (er-), debboy (depo), iyade, şiyir;³⁴⁹⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** fiyet (5-11), ismayıl (9-42), yeriş- (19-4), yendi (indi) (56-106), yesir (62-12);³⁴⁹⁵ **Elazığ:** isimayıl (72-XI-23), ney sa (181-XLVII-6), âyiT (197-LIV-1), yızı (izi) (XXXIX-26);³⁴⁹⁶ **Bitlis:** yinerdi (I-6), yaldeden (III-27), yeneceyik (2-177), yèsir (26-42), yaldatdı (2-51);³⁴⁹⁷ **Tunceli:** yèndürmişim (indirmişim) (I-123), yufağ (ufak) (I-208), mayış (maaş) (I-9);³⁴⁹⁸ **Van:** yirgât (1-122), yaldat- (33-100), seriyet (41-148), hayın (30-51), seyès (17-178);³⁴⁹⁹ **Erzincan:** yessir (2.7-3), yen- (1.18-52), yaldat, yinek (inek), şayir (3.33-81), reyis (1.22-2), ayit (3.14-7), mayış (5.4-50), ayile (2.14-5), ezrayıl (3.17-5), depboy (2.27-23);³⁵⁰⁰ **Muş:** yendür “indirir” (XIX-9), yindiği “indiği” (XXVI-10);³⁵⁰¹ **Bingöl:** yımızıma (XIV-9), yènduğ (indik) (II-A-87), èyit (ait) (II-A-125), beyat (biat) (X-A-159), ayilem (I-B-23), yeddisúyda (IV-A-34);³⁵⁰² **Diyarbakır:** yendiridi (XXI-15), yüzümimizi (XI-6);³⁵⁰³ **Urfa:** ‘amelye (2-30), fanilye (1-35), anèy (anne) (19-1);³⁵⁰⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yèrişür (eriş-) (26-9), yindirdi (8-66);³⁵⁰⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yüzülürük (61-30), ayid (21-6), mayış (66-41);³⁵⁰⁶ **Artvin-Ardanuç:** şiyir, ezrayıl, hayın, dayıma, yengey;³⁵⁰⁷ **Ağrı:** yaldatdı.³⁵⁰⁸

2.11.11.3.12.4. r Türemesi:

Bölge genelinde seyrek olarak birkaç sözcükte görülür. Kelime içinde ortaya çıkan bu ünsüz türemesinin örneklerine r türemesiz şekilde de rastlanmaktadır.

Erzurum: kâğırt, söğürt, çigirt, kurşah, küzer (kuze-testi);³⁵⁰⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** gürneş (18-75), ğartan (kadar) (61-74), partdadı (61-74);³⁵¹⁰ **Elazığ:** partlamış (77-XI-11), söğürT (165-XXXVIb-5), bilerzügünü (45-IIb-8), göceber (SYA.-XXIV-6);³⁵¹¹ **Tunceli:** kağırd (kağıt), bilerzik;³⁵¹² **Erzincan:** kâğırt;³⁵¹³ **Muş:** erşarp (XVI-97).³⁵¹⁴

2.11.11.3.12.5. g, ğ Türemesi:

-
- ³⁴⁹⁴ OLCAY, EA, 24, 31; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 203.
³⁴⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 140.
³⁴⁹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 100-101; BURAN, a. g. e., 56.
³⁴⁹⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311, 312; GÖNEN, a. g. e., 62-63.
³⁴⁹⁸ TOSUN, a. g. e., 113.
³⁴⁹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 71-72.
³⁵⁰⁰ SAĞIR, a. g. e., 110-111.
³⁵⁰¹ ÖZMEN, a. g. e., 50.
³⁵⁰² KÜÇÜKER, a. g. e., 72; ÖZER, a. g. e., 69.
³⁵⁰³ ERTEN, a. g. e., 17.
³⁵⁰⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 58, 59.
³⁵⁰⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 70.
³⁵⁰⁶ ACAR, a. g. e., 81-82.
³⁵⁰⁷ ÖZKAN, a. g. e., 27.
³⁵⁰⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.
³⁵⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 203.
³⁵¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 140.
³⁵¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 101.
³⁵¹² TOSUN, a. g. e., 113.
³⁵¹³ SAĞIR, a. g. e., 113.
³⁵¹⁴ ÖZMEN, a. g. e., 50.

Tunceli: yigirmi (yirmi) (XXI-8), ingili (inliyor) (XXVI-76);³⁵¹⁵ **Erzincan:** gaymakğam (2.2-31), makğas (7.6-309), akğıllı (2.9-33), dokğuz;³⁵¹⁶ **Gümüşhane,** **Bayburt:** istèg (işte) (36-106), şımdig (40-2);³⁵¹⁷ **Artvin-Ardanuç:** çenge (çene), singir, yengi;³⁵¹⁸ **Ağrı:** seggiz, doğğuz, şığğıltı, sağğız;³⁵¹⁹

2.11.11.3.12.6. k Türemesi:

Elazığ: şimdik (49-III-13);³⁵²⁰ **Tunceli:** perasKe (pırasa) (VI-3);³⁵²¹ **Erzincan:** ok_ğader (o kadar) (2.13-40), şindik, şimdik (2.30-12);³⁵²² **Artvin-Ardanuç:** yünk, yenk, benk, tek muk;³⁵²³ **Ağrı:** şimdik.³⁵²⁴

2.11.11.3.12.7. n Türemesi:

Kelime içinde ve sonunda ortaya çıkar. Her iki durumda da eski şekillerin bir kalıntısı olarak bulunmaktadır. Özellikle kelime sonunda ile edatının –nen / -nan biçimindeki kullanımında eski araç eki –n işlevini yitirmiş olarak ekin sonuna eklenmiştir. Aynı kullanım diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında da devam etmektedir. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında ikinci teklik şahıs emir eki olarak kullanılan –ginen ekindeki –en de aslında eski –gil ekine eklenmiş bir biçimdir. Bu biçim iyelik kökenli ikinci teklik şahıs ekinin bir kalıntısı gibi görünmektedir.

Erzurum: sen bilen, diyin, kibin / kimin, tufengi, fırsandi, bellinsiz (bellisiz);³⁵²⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sabağınan (9-20), bizinen (9-43), diğğetinen (49-135), tapğinen (49-75), tutğinen (61-95);³⁵²⁶ **Elazığ:** tufenk (XLVII-72), santıraç (162-VIII-4), gılınç (225-LXIV—18), tevenk (165-XXXVIb-13), kimin (116-XX-9);³⁵²⁷ **Bitlis:** sennan (IV-5), sesnan (III-2-11), ginen (2-135), kimin (gibi) (1-15);³⁵²⁸ **Tunceli:** tufengi (I-159), gılınç (IV-113);³⁵²⁹ **Van:** yağcımnan (1-82), çobannan (11-49), gitğinen (37-104), tikğine (46-13), kımın (1-98);³⁵³⁰ **Erzincan:** hepsinni (hepsini) (1.16-25), sennin (senin) (1.15-2), gander (kadar) (1.29-40), getmeknen;³⁵³¹ **Bingöl:** sıncağ (VI-9), çoncığ (II-A-30), çandır (III-A-52), tufengi (VIII-42);³⁵³² **Urfa:** hallan (6-5), ahenklen (3-270), onlan (415), kımın (21-60);³⁵³³ **Gümüşhane,**

³⁵¹⁵ TOSUN, a. g. e., 113.

³⁵¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 111.

³⁵¹⁷ ACAR, a. g. e., 82.

³⁵¹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 26.

³⁵¹⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828-829.

³⁵²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 103.

³⁵²¹ TOSUN, a. g. e., 113.

³⁵²² SAĞIR, a. g. e., 112.

³⁵²³ ÖZKAN, a. g. e., 27.

³⁵²⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁵²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 204-205.

³⁵²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 140.

³⁵²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 102.

³⁵²⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 63.

³⁵²⁹ TOSUN, a. g. e., 113.

³⁵³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 72.

³⁵³¹ SAĞIR, a. g. e., 112, 144.

³⁵³² KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 69.

³⁵³³ ÖZÇELİK, a. g. e., 58.

Bayburt: gizlin (36-3), keren (1-10), ötekiner (7-20), kimin (12-9); ³⁵³⁴ **Artvin-Ardanuç:** kimun, radyon, tufeng, fursant; ³⁵³⁵ **Ağrı:** pekalen. ³⁵³⁶

2.11.11.3.12.8. m Türemesi:

Kelime sonunda daha çok edatlara eklenmiş olarak görülen seyrek bir türemedir. Kelime sonunda görülen bu m'nin eski kim bağlacının bir kalıntısı olma ihtimali yüksektir. Bazı edatların yapısında ki bağlacının yer aldığı (halbuki, çünkü, belki vb.) bilinmektedir. Doğu Anadolu ağızlarında rastlanan çünkü, belkem / belkim biçimindeki kullanımlarda görülen –kim şekli aslında Türkçe olan ve Farsçadan alınma ki bağlacından önce yaygın olarak kullanılan bir biçimdir. Ağızlar, ölçünlü dilin aksine, Farsça ki bağlacı yerine bu Türkçe yapıyı kullanmaya devam ederek günümüze kadar getirmiş ve analoji yoluyla kelimenin sonundaki m'yi diğer edatlara da uygulamış olmalıdır.

Erzurum: ben bilem, birezim, çünkü, keşgem, türlü; ³⁵³⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çünkü (25-8), gonum gonuşu (67-25), belkem (77-9); ³⁵³⁸ **Elazığ:** keşgem (77-XI-35), illam (198-LIV-29), yoşsam (209-LVII-13), sankim (49-III-20), hadem (haydi) (62-VIII-19); ³⁵³⁹ **Tunceli:** yoşsam (XXV-23); ³⁵⁴⁰ **Van:** meselam (48-158), barambar (30-68, 19-246), daham (45-38); ³⁵⁴¹ **Erzincan:** bilem (2.14-199), defam (1.15-22), çünkü (3.38-8), denem (tane) (3.5-36); ³⁵⁴² **Bitlis:** barambar (2-132); ³⁵⁴³ **Bingöl:** sankem (I-177), belkim (I-155), tompız (XI-A-57); ³⁵⁴⁴ **Urfa:** belkim (2-30); ³⁵⁴⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** haşam (13-78); ³⁵⁴⁶ **Artvin-Ardanuç:** belkim, sankim, teşkem; ³⁵⁴⁷ **Ağrı:** oysam. ³⁵⁴⁸

2.11.11.3.12.9. v, w Türemesi:

Yabancı kökenli yan yana iki ünlü barındıran sözcüklerde iki ünlü arasında türediği görülmektedir.

Elazığ: duva (182-XLVIII-3), suval (108-XVII-5), vulan (ulan) (145-XXXII-4), voltaynan (LIV-23); ³⁵⁴⁹ **Erzincan:** wula (ulan) (1.22-13), duwa (2.34-2); ³⁵⁵⁰

³⁵³⁴ ACAR, a. g. e., 81-82.

³⁵³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 27.

³⁵³⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁵³⁷ OLCAY, EA, 30-31; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 204.

³⁵³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

³⁵³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 102.

³⁵⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 114.

³⁵⁴¹ GÖKÇUR, a. g. e., 72.

³⁵⁴² SAĞIR, a. g. e., 113.

³⁵⁴³ GÖNEN, a. g. e., 63.

³⁵⁴⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 72.

³⁵⁴⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 58.

³⁵⁴⁶ ACAR, a. g. e., 82.

³⁵⁴⁷ ÖZKAN, a. g. e., 27.

³⁵⁴⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

³⁵⁴⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 102; BURAN, a. g. e., 57.

³⁵⁵⁰ SAĞIR, a. g. e., 113.

Bingöl: v rdek (XII-14), vısl (X-98), vâde (oda)(IX-A-5), vorte (IX-A-9);³⁵⁵¹
Gümüşhane, Bayburt: şövbeye (15-19);³⁵⁵² **Ağrı:** duva, puvan.³⁵⁵³

Ayrıca yazı dilinde sıva, boya gibi hem isim hem de fiil olarak kullanılan köklerin ad biçimleri, bölge ağızlarında h ile bitmektedir. Bu h'ler eski şekillerin korunması ile ilgilidir. Bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesinin ilk yazılı eserlerinden itibaren, Türkçenin Batı kolunda, kelime sonundaki ğ'ler yaygın olarak düşmüş ve zamanla tamamen kaybolmuştur. Bölgemiz ağızlarında bu sözcük sonu ğ, bası durumlarda ğ > h dönüşümü geçirerek korunmuştur. Özellikle Tunceli ve Erzurum yöresi yerli ağızlarında bu arkaik yapının korunarak günümüze kadar gelmesi ilginçtir. Bu kalıntılar, Oğuzlardan önce gelip buralara yerleşmiş Oğuz dışı Türk unsurların izleri olarak korunmuştur.

Erzurum: ağırlı (ağrılı), boyah, dirgen;³⁵⁵⁴ **Tunceli:** suvah (II-81).³⁵⁵⁵

Bölgemiz ağızlarında h, y, r, gibi boğumlanması zayıf olan ünsüzler sözcük başında ve ortasında; n, m gibi genzel ünsüzler ise genellikle sözcük sonunda türemektedir. Sözcük ortasındaki türemelerde genellikle ikiz ünlülerden kaçınma söz konusudur. Sözcük sonlarındaki türemeler ise analogik tesirlerle oluşmuştur.

2.11.11.3.13. Yer Değiştirme (Metathese):³⁵⁵⁶

ynı kelime içinde birbirine komşu olan ya da olmayan iki ünsüzün yer değiştirmesi olayıdır. Yer değiştirme seslerin boğumlanma yeri ve biçimlerine göre, söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla ortaya çıkmaktadır. Sözcüklerin telaffuzunda, ünsüzlerin boğumlanma yerleri dikkate alındığında, ünsüzlerin dudaklardan gırtlığa veya gırtlaktan dudaklara doğru sıralanışı dilde en az çaba kuralına bağlı olarak söyleyişi kolaylaştırmaktadır. En az çaba ile söylemeye bağlı olarak ortaya çıkan yer değiştirmede bazı ünsüzlerin özellikleri ve çocukluktan itibaren gırtlak yapısını şekillendirmiş olan unsurlar da rol oynamaktadır.

Bilindiği gibi ilk hecede bulunan diş, dudak ve damak ünsüzleri telafuzu güçleştirmektedir. İlk hecesinde diş, dudak ve damak ünsüzlerinden birini bulunduran sözcüklerin ikinci hecesinde akıcı ünsüzlerden (l, r, n, y) biri bulunduğu takdirde telafuzu kolaylaştırmak amacıyla yer değiştirmeye gidilir.³⁵⁵⁷

En çok r ünsüzüne bağlı olarak r'nin komşuluğunda gerçekleşen yer değiştirme bütün Türkiye Türkçesi ağızları ile Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında görülmektedir. Bölgemiz ağızlarında özellikle komşu ünsüzler arasında ortaya çıkan yer değiştirmenin Azerbaycan Türkçesiyle ortaklaşan, süreklilik kazanmış, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında pek rastlanmayan daha yaygın örnekleri vardır.

³⁵⁵¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 72.

³⁵⁵² ACAR, a. g. e., 81.

³⁵⁵³ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

³⁵⁵⁴ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 205.

³⁵⁵⁵ TOSUN, a. g. e., 123.

³⁵⁵⁶ CAFEROĞLU, Ahmet, "Anadolu Ağızlarında Metathese Gelişmesi", *TDAY-B*, 1955, 1-7.

³⁵⁵⁷ OLCAY, EA, 35; ERCİLASUN, a, g, e., 141; KORMAZ, GBAA, 97'de ırbık, yarpağ, torpağ.

Doğu Anadolu ağızları yer değiştirme olayında diğer ağızlardan ve Azerbaycan Türkçesinden, örneklerin çeşitliliği ve yaygınlığı bakımından daha ileri bir durumdadır. Bazı örnekler Azerbaycan sahası ile ortakken, bazı örnekler bölgeye özgü karakteristik bir nitelik taşırlar. Bölgemiz ağızlarında bu olayın en yaygın örnekleri r ünsüzüyle ilgili olanlardır.

2.11.11.3.13.1. -pr- / -br- > -rp- :

Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahası ağızları ile Azerbaycan Türkçesinde aynı örnekler üzerinde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: körpi, torpağ, çarpaş, terpet-, yarpağ, kirpit;³⁵⁵⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kirpit (25-10), torpağ (45-122), köprü (83-31);³⁵⁵⁹ **Tunceli:** körpü (II-20), torPağ (I-128), yarPağ (VII-18), terPeni (tepreniyor) (II-95);³⁵⁶⁰ **Van:** yarpağ (26-18), körpi (20-151), torpağ (7-51), terpen- (27-75);³⁵⁶¹ **Erzincan:** kirpit (3.34-57);³⁵⁶² **Elazığ:** torpağ (XXI-1);³⁵⁶³ **Bitlis:** körpinin (8-15), torpağa (5-18), terpetmediler (14-69), yarpağı (26-185);³⁵⁶⁴ **Bingöl:** Kırpıntı (kırptı) (XIII-5), torpağ (X-16), kórpi (II-B-11), çarpez (II-A-6), körpi (I-B-165);³⁵⁶⁵ **Urfa:** torpağa (36-25), yarpağ, terpenmağ;³⁵⁶⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** torpağ (17-12);³⁵⁶⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** torpağ (8-8);³⁵⁶⁸ **Ağrı:** yarpak, yarpağ, torpağ, körpi.³⁵⁶⁹

2.11.11.3.13.2. -ğr- > -rğ- / -rg- :

Bu yer değiştirme üzerinde gerçekleştiği örneklerin yaygınlığı bakımından bölgenin yerli Türkmen ağızlarına has bir eğilim göstermektedir.

Erzurum: örger-, dorği, urğa-, ergi, urğaş-;³⁵⁷⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** irgenme (56-18), arğı (Ağrı) (60-8);³⁵⁷¹ **Tunceli:** orğası (uğraşiyor) (IV-71), dorğa- (doğra-) (VII-42), ergi (eğri) (XLI-4.bilmece), örger- (öğren-) (II-125);³⁵⁷² **Van:** örgeT- (31-167);³⁵⁷³ **Erzincan:** dorğu (1.9-5), urğa- (1.29-2), arğı (3.11-37), örger-, ergi;³⁵⁷⁴ **Elazığ:** arğıdı mı (XXXVIII-39), örgermiş (XXXIX-15);³⁵⁷⁵ **Bitlis:** arğırdi (7-6), dorği (3-6), dorğamağa (7-105), örger (1-363);³⁵⁷⁶ **Bingöl-Karlıova:** ergi (X-

³⁵⁵⁸ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 206.

³⁵⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

³⁵⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 114-115.

³⁵⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁵⁶² SAĞIR, a. g. e., 115.

³⁵⁶³ BURAN, a. g. e., 57.

³⁵⁶⁴ GÖNEN, a. g. e., 68.

³⁵⁶⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 71; ÖZER, a. g. e., 70.

³⁵⁶⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁵⁶⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

³⁵⁶⁸ ACAR, a. g. e., 88.

³⁵⁶⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁵⁷⁰ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 206.

³⁵⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

³⁵⁷² TOSUN, a. g. e., 115.

³⁵⁷³ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁵⁷⁴ SAĞIR, a. g. e., 114-115.

³⁵⁷⁵ BURAN, a. g. e., 57.

³⁵⁷⁶ GÖNEN, a. g. e., 67.

A-13);³⁵⁷⁷ **Urfa:** arġısı (18-15), urġadısa (36-10), dorġı (9-5), urġaşırdı (11-1), barġına (33-35);³⁵⁷⁸ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** örgediydi (8-10);³⁵⁷⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** urġaşıdım (28-7);³⁵⁸⁰ **Artvin-Ardanuç:** orġa, örgat;³⁵⁸¹ **Ağrı:** örgenmek, örgen-, arġı, barġımı, dorġı, urġa-.³⁵⁸²

2.11.11.3.13.3. -br- > -rb- :

Erzurum: börbeġ, gürbe, irbet, irbıġ, irbişim;³⁵⁸³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** irbet (49-189), derbeşmeġ (49-153);³⁵⁸⁴ **Elazığ:** irbam (138-XXVIII-16);³⁵⁸⁵ **Tunceli:** gürbe (gübre) (XIII-65), kirbiT (kibrit) (XXIV-40);³⁵⁸⁶ **Van:** kirbiT (5-81);³⁵⁸⁷ **Erzincan:** gürbe, karbistan, irbaham, irbiġ;³⁵⁸⁸ **Bitlis:** kirbit (1-183);³⁵⁸⁹ **Urfa:** kîrbîdî (18-20);³⁵⁹⁰ **Ağrı:** ġerbistan.³⁵⁹¹

2.11.11.3.13.4. fr > rf :

‘sofra’ kelimesinde bütün bölge ağızlarında kesinleşmiş olan bir yer değiştirmedir.

Erzurum: surfa;³⁵⁹² **Kars, Ardahan, Iğdır:** surfa;³⁵⁹³ **Elazığ:** sorfa (56-63);³⁵⁹⁴ **Tunceli:** sörfa (sofra) (II-54);³⁵⁹⁵ **Van:** surfa (17-80);³⁵⁹⁶ **Erzincan:** surfa (7.2-53);³⁵⁹⁷ **Bitlis:** surfayi (Ar. sufre) (2-237);³⁵⁹⁸ **Muş:** surfa “sofra” (XXIV-11).³⁵⁹⁹

2.11.11.3.13.5. rv > vr, vr > rv :

Bölge ağızlarının genelinde birkaç örneği ulunan bu yer değiştirme aksi yönde de ortaya çıkabilmektedir.

³⁵⁷⁷ ÖZER, a. g. e., 70.

³⁵⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

³⁵⁷⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

³⁵⁸⁰ ACAR, a. g. e., 88.

³⁵⁸¹ ÖZKAN, a. g. e., 28.

³⁵⁸² KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁵⁸³ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 206.

³⁵⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

³⁵⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95.

³⁵⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 115.

³⁵⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁵⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 114.

³⁵⁸⁹ GÖNEN, a. g. e., 67.

³⁵⁹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁵⁹¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁵⁹² OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁵⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁵⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96.

³⁵⁹⁵ TOSUN, a. g. e., 116.

³⁵⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁵⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 114.

³⁵⁹⁸ GÖNEN, a. g. e., 67.

³⁵⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 54.

Erzurum: arvat, dewrüş;³⁶⁰⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kavran (5-28), devriş (9-11), arvat (56-158), norvuz (65-63);³⁶⁰¹ **Elazığ:** dövriş, devreş (XXVIII-8);³⁶⁰² **Tunceli:** küvre (kirve) (I-93);³⁶⁰³ **Van:** kavran (41-40), yavral- (34-56), yawral- (37-90);³⁶⁰⁴ **Erzincan:** kevran (kervan) (4.1-10), arvat (1.1-39);³⁶⁰⁵ **Bitlis:** devrüş (2-192), arvada (Ar. ‘avret) (1-1);³⁶⁰⁶ **Bingöl-Karlıova:** devrüş (I-B-138);³⁶⁰⁷ **Urfa:** kevran (3-140), kivre (21-40), devriş, arvadı (21-10);³⁶⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** devriş (4-21), kivre (15-23);³⁶⁰⁹ **Ağrı:** arvat.³⁶¹⁰

Yer değiştirmede r ünsüzünden sonra ikinci sırayı l ünsüzü almaktadır. Bu ünsüz özellikle dudak ve damak ünsüzleriyle yan yana geldiğinde onlarla yer değiştirir.

2.11.11.3.13.6. ml > lm :

Seyrek görülen bir yer değiştirmedir.

Erzurum: çölmeñ, kölmeñ, melmeket;³⁶¹¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** melmeket (71-13);³⁶¹² **Elazığ:** melmeketimize (46-IIb-32), melmeket (I-1);³⁶¹³ **Bitlis:** melmeketî (I-4), melmeketdeyem (2-180), çölmehden (2-114);³⁶¹⁴ **Tunceli:** melmeket (I-20);³⁶¹⁵ **Van:** çölmeK (5-36), melmeket (6-22);³⁶¹⁶ **Erzincan:** melmeket (1.5-2);³⁶¹⁷ **Bingöl:** melmakat (VIII-7); **Bingöl-Karlıova:** melmeket (IV-A-1);³⁶¹⁸ **Diyarbakır:** melmeket: (VI-61);³⁶¹⁹ **Urfa:** melmekete (33-200), çölmek;³⁶²⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** melmekete (16-16), kölmekti (12-35);³⁶²¹ **Muş:** çölmek “çömlek” (I-90), melmeket “memleket” (XXVI-57);³⁶²² **Gümüşhane, Bayburt:** melmeketi (25-12);³⁶²³ **Ağrı:** melmeket.³⁶²⁴

³⁶⁰⁰ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁶⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁰² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96; BURAN, a. g. e., 57.

³⁶⁰³ TOSUN, a. g. e., 116.

³⁶⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 73-74.

³⁶⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 115.

³⁶⁰⁶ GÖNEN, a. g. e., 68.

³⁶⁰⁷ ÖZER, a. g. e., 70.

³⁶⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

³⁶⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

³⁶¹⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁶¹¹ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁶¹² ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95; BURAN, a. g. e., 57.

³⁶¹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 68.

³⁶¹⁵ TOSUN, a. g. e., 115.

³⁶¹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶¹⁷ SAĞIR, a. g. e., 115.

³⁶¹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 71; ÖZER, a. g. e., 69.

³⁶¹⁹ ERTEN, a. g. e., 17.

³⁶²⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶²¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

³⁶²² ÖZMEN, a. g. e., 54.

³⁶²³ ACAR, a. g. e., 88.

³⁶²⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

2.11.11.3.13.7. -lv- > -vl- :

Birkaç örneğine rastlanır.

Erzurum: yavral-;³⁶²⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** yavraldım (1-19);³⁶²⁶ **Elazığ:** yavlarım (190-LI-7), şavlar (77-XI-28)), hevla (XI-61);³⁶²⁷ **Tunceli:** sevli (selvi) (II-260), yavları (yalvarıyor) (I-35);³⁶²⁸ **Van:** havla (47-98, 46-32);³⁶²⁹ **Erzincan:** havla (helva) (3.34-21), yavlar- (1.18-13), evlër- (elver-) (4.1-189, sevli.³⁶³⁰

2.11.11.3.13.8. -pr- > -lp-, -pl- > -lp- :

Aslında -pl- > -lp- yer değiştirmesi olan bu durum aynı zamanda r > l ünsüz değişmesini de bünyesine almıştır.

Erzurum; çılpaḥ, çölpuḥ;³⁶³¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çılpaḥ (86-31);³⁶³² **Van:** ÇılPaḥ (21-19).³⁶³³ **Tunceli:** çelPeşük (çapraşık) (XXXVII-8.mani);³⁶³⁴ **Bitlis:** çılpaḥ (24-99);³⁶³⁵ **Urfa:** çılpaḥıḥ (33-35);³⁶³⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** çılpaḥ (29-62).³⁶³⁷

2.11.11.3.13.9. -ry- > -yr- :

Çok seyrek görülür.

Erzurum: deyra (derya);³⁶³⁸ **Elazığ:** deyra;³⁶³⁹ **Van:** ceyran (27-79);³⁶⁴⁰ **Tunceli:** deyra (derya, çok, bol);³⁶⁴¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aryan (32-34), baryam (33-35).³⁶⁴²

2.11.11.3.13.10. -dr- / -t-r- > -rd- / -r-t- :

Hem yakın hem uzak yer değiştirmeye örnek vermektedir.

Erzurum: görset-;³⁶⁴³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** görsedecem (42-2);³⁶⁴⁴ **Van:** erdemit (27-79), görset- (1-39);³⁶⁴⁵ **Ağrı:** görsetmek, görset-.³⁶⁴⁶

³⁶²⁵ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁶²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96; BURAN, a. g. e., 57.

³⁶²⁸ TOSUN, a. g. e., 115.

³⁶²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶³⁰ SAĞIR, a. g. e., 115, 116.

³⁶³¹ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁶³² ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶³³ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶³⁴ TOSUN, a. g. e., 116.

³⁶³⁵ GÖNEN, a. g. e., 68.

³⁶³⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶³⁷ ACAR, a. g. e., 88.

³⁶³⁸ GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 207.

³⁶³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96.

³⁶⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁴¹ Sözlü soruşturmalarla elde edilmiştir.

³⁶⁴² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

Bölgemiz ağızlarında s, ş ünsüzlerinin rol oynadığı yer değiştirmeler de yaygın denebilecek kadar örnek vermektedir. Bu iki ünsüz daha çok k ve g ünsüzleri, bazen de dudak ünsüzleriyle yer değiştirirler. -ks- ünsüz çifti kelime içinde ya -sg- ya da -sK- biçimine dönüşür. Bu durumda k'nin tam veya yarım ötümlüleşmesi bölge ağızlarının genel bir eğilimidir.

2.11.11.3.13.11. -ks- /-ğs- > -sg- / -sK- / -sķ- :

s ünsüzünün neden olduğu en yaygın yer değiştirmedir. Bölge ağızlarına özgü bir nitelik taşımaktadır.

Erzurum: üsgel-, gösgüne, ösgür-, tisgin-, esgil-, askır-;³⁶⁴⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** üsgehlifde (1-75), gösgümü (24-19), pesgimet (35-55), esgügümüzü (38-32);³⁶⁴⁸ **Elazığ:** üsKek (42-II-201), gösküne (101-XVa-3), ösgüs (127-XXVa-9);³⁶⁴⁹ **Tunceli:** ösKüz (II-77), gösKüne (XII-31);³⁶⁵⁰ **Van:** esKiK (30-37), ösgür- (45-8), gösgüne (19-41), yüsgek (48-26), esgik (19-27);³⁶⁵¹ **Erzincan:** yüsgek (4.12-18), üsgek (yüksek) (6.11-61), gösgü;³⁶⁵² **Bitlis:** gösgünü (8-30), üsgeli (6-30), esgik (13-90), esgih (26-66);³⁶⁵³ **Bingöl:** esgük (II-A-132), üsgek (I-188);³⁶⁵⁴ **Urfa:** dıskıniken (33-95);³⁶⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** esgügünü (35-45);³⁶⁵⁶ **Artvin-Ardanuç:** eskil-, yüskek, göski;³⁶⁵⁷ **Ağrı:** üsgel- (yüksel-);³⁶⁵⁸

2.11.11.3.13.12. -kş- / -şk- > -şK- / -şķ- / -şg- / -hş- :

Seyrek olarak görülen bu yer değiştirme olayı ters yönde de gelişme göstermektedir.

Erzurum: bahşsa, eşgi, aşşam;³⁶⁵⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ehşşıya (eşkşıya) (13-15);³⁶⁶⁰ **Tunceli:** oşKi (okşuyor) (I-211), bahşsa (başka) (IV-59);³⁶⁶¹ **Van:** eşKi (14-5);³⁶⁶² **Erzincan:** bahşsa (1.15-7);³⁶⁶³ **Diyarbakır:** eşgi (XLIII-43);³⁶⁶⁴ **Urfa:**

³⁶⁴³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 208.

³⁶⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁴⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁴⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁶⁴⁷ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

³⁶⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁴⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95.

³⁶⁵⁰ TOSUN, a. g. e., 115.

³⁶⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁵² SAĞIR, a. g. e., 115-116.

³⁶⁵³ GÖNEN, a. g. e., 67.

³⁶⁵⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 71.

³⁶⁵⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶⁵⁶ ACAR, a. g. e., 88.

³⁶⁵⁷ ÖZKAN, a. g. e., 28.

³⁶⁵⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁶⁵⁹ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

³⁶⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁶¹ TOSUN, a. g. e., 115.

³⁶⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁶³ SAĞIR, a. g. e., 115.

³⁶⁶⁴ ERTEN, a. g. e., 17.

eşkişini (23-30);³⁶⁶⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** eşki (15-59);³⁶⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** eşki.³⁶⁶⁷

2.11.11.3.13.13. -kr- / -hr- > -rh- / -rḡ-:

Erzurum ağızlarında yaygınlık kazanmış yer değiştirmelerden biridir.

Erzurum: bõrhan, erham (ehram), erḡeba, erḡet (ahiret), parḡaş (bakraç);³⁶⁶⁸
Elazığ: farḡı (fakiri) (75-XI-18);³⁶⁶⁹ **Van:** parḡaç (47-60), meḡraba (41-27) ;³⁶⁷⁰
Erzincan: arḡaba (2.24-3), barḡaç (bakraç) (3.34-30);³⁶⁷¹ **Bitlis:** parḡaç (bakraç) (7-1);³⁶⁷² **Gümüşhane, Bayburt:** tehriz (32-38), erḡed (29-8);³⁶⁷³

Bölgede, bazı ağızlarda seyrekçe rastlanan şu sözcüklerde de yer değiştirme meydana gelmektedir.

Erzurum: tesbi (tepsi), ezḡeta, keḡset-, zehmeri, pıḡçi (bıçkı), pehriz;³⁶⁷⁴
Kars, Ardahan, Iğdır: kisme (46-10), tehne (48-3), yalazuḡ (35-48), keḡşe (keşfe) (4-39);³⁶⁷⁵ **Elazığ:** keḡşını (205-LVIII-6), keḡşında (205- LVIII-18), tercübe (111-XVIIIa-9), ıralda (XV-15), zirayet (XXIII-79);³⁶⁷⁶ **Van:** cenḡem (34-34), Kıynas (44-103).³⁶⁷⁷ **Erzincan:** tehne (tenha), diyne- (dinle-), meḡşür (meşhur);³⁶⁷⁸ **Bitlis:** tebdirin (tedbir) (1-165), küflet (Ar. kulfet) (16-81), meḡşur (16-120);³⁶⁷⁹ **Bingöl:** tarcube (III-B-89), oḡçurını (uçkurunu) (VIII-B-139), tewdir (II-A-64), kisme (VI-4);³⁶⁸⁰ **Diyarbakır:** metfune (meftune (XV-13), dabruḡa (XXIII-43);³⁶⁸¹ **Urfa:** debrike (21-30), kiprık (35-5), pehriz (18-50), nalyon (18-20), uḡçur (8-5);³⁶⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** tebdirli (7-42), küflet (33-20);³⁶⁸³ **Ağrı:** kirpit.³⁶⁸⁴

Yakın yer değiştirme olarak adlandırılacak, yukarıda örnekleri verilmiş ses olayı dışında, bölgemizde aynı sözcük içinde, fakat yan yana olmayan ünsüzler arasında gelişen bir yer değiştirmenin örneklerine de rastlanmaktadır. Yakın yer değiştirmeye göre daha seyrek karşılaşılan bu ses olayının örnekleri şunlardır:

³⁶⁶⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶⁶⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

³⁶⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 28.

³⁶⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 207.

³⁶⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96.

³⁶⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 114.

³⁶⁷² GÖNEN, a. g. e., 67.

³⁶⁷³ ACAR, a. g. e., 87-88.

³⁶⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 207.

³⁶⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁷⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95-96; BURAN, a. g. e., 57.

³⁶⁷⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

³⁶⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 115-116.

³⁶⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 67, 68.

³⁶⁸⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 71, 72; ÖZER, a. g. e., 70.

³⁶⁸¹ ERTEN, a. g. e., 17.

³⁶⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

³⁶⁸⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Erzurum: gelenfir, ireli, nelet (nalet), inkem (imkan);³⁶⁸⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** yural (1-52), gerenal (27-4), ireli (45-129), yalazuḥ (35-48);³⁶⁸⁶ **Bitlis:** ireller (II-1), inahla (Yun. lahanan) (26-21), nalet (Ar. la'net) (26-24);³⁶⁸⁷ **Van:** köcelig < çökelek (42-20), Karolya < karyola (27-119), kırdeneg < kindirek (42-2);³⁶⁸⁸ **Erzincan:** ireli, dinayet (diyanet);³⁶⁸⁹ **Bingöl:** kılar (kıral), burgul;³⁶⁹⁰ **Urfa:** ireli (20-65), yarvalılar (7-20), iredde (33-175), paltonını (21-85), dinayet (7-5);³⁶⁹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** iredde (45-32), sayırul (32-20) eksi (40-25);³⁶⁹² **Artvin-Ardanuç:** imlek, devriş, tehne, yural, leçer, yavral (II-60), irali, burgul (II-31);³⁶⁹³ **Ağrı:** ireli, görset-, yeherci.³⁶⁹⁴

2.11.11.3.14. Hece Kaynaşması:

Türkçenin en sağlam özelliklerinden biri, bir kuruluş içerisinde iki ünlünün yan yana bulunmamasıdır. Fakat bölge ağızlarında iki ünlü arasında kalan ğ, y, h, n ünsüzleri gibi hafif boğumlanmalı ünsüzlerin erimesiyle Türkçenin aslında bulunmayan diftonglaşma ortaya çıkmaktadır. Bölge ağızlarının bazı alt gruplarında diftonglaşmalara rastlansa da, bu durum yaygın değildir ve karakteristik bir özellik olmaktan uzaktır. Terekeme ağızlarında biraz daha sık karşılaşılan ünlü ikizleşmesine bazen yerli Türkmen ağızlarında da rastlanır. Buna rağmen bölge ağızları için genel ve karakteristik olan düşen ünsüzün beraberinde hecesindeki ünlüyü de düşürmesi ve bu seslerin erimesiyle hece kaynaşmalarının meydana gelmesidir. Bölgemiz ağızlarında sözcük köklerinde y ve h ünsüzlerinin, eklerde ise ğ, ve n ünsüzlerinin düşmesiyle yaygın hece kaynaşmaları ortaya çıkmakta ve çoğu kesinleşmiş olarak bölge ağızlarının karakteristik özelliği haline gelmektedir.

Hece kaynaşmaları diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında da sıkça rastlanan ses olaylarından olmakla birlikte, kaynaşmanın ortaya çıkış tarzı ve üzerinde gerçekleştiği sözcüklerle ekler bakımından bu ağızlarla Doğu Anadolu ağızları arasında farklılıklar görülmektedir. Bölgemiz ağızlarında özellikle bazı şahıs eklerinde kurallı olarak ortaya çıkan hece kaynaşmaları Azerbaycan Türkçesiyle tamamen örtüşmekte ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından da kesinlikle ayrılmaktadır. Özellikle istek kipinin birinci teklik ve çokluk çekimleri, ikinci çokluk şahıs ekleri ve ikinci çokluk iyelik ekinde meydana gelen hece kaynaşmaları, Doğu Anadolu ağızları ile diğer Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki en önemli şekil farklılıklarını oluşturmaktadır. Ayrıca n ve ünsüzlerinin yanındaki ünlülerle birlikte düşerek hece kaynaşmalarına neden olmaları Orta, Batı, Kuzeydoğu Karadeniz ve Rumeli ağızlarında görülmemektedir.

³⁶⁸⁵ OLCAY, EA, 35.

³⁶⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

³⁶⁸⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 68.

³⁶⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 74.

³⁶⁸⁹ SAĞIR, a. g. e., 116.

³⁶⁹⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 71, 72; ÖZER, a. g. e., 70.

³⁶⁹¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

³⁶⁹² ACAR, a. g. e., 87-88.

³⁶⁹³ ÖZKAN, a. g. e., 28.

³⁶⁹⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Sözcük içinde iki heceden birinin ünlüsünün veya ünlüyle birlikte ünsüzünün eriyerek iki hecenin tek hece haline gelmesi olan hece kaynaşmasına ünlü ve ünsüz olaylarına bağlı olarak bölgede sıkça rastlanmaktadır. Daha çok ünlü karşılaşmaları, ünlü ve ünsüz düşmeleri gibi nedenlerle bölge ağızlarına özgü aynı eğilimlerle ortaya çıkan hece kaynaşmasının bölgedeki oluşum biçimleri ve örnekleri şunlardır:

Doğu Anadolu ağızlarında y, ğ, h, n, l, v ünsüzlerinden biri düştüğünde kelime köklerinde karşılaşan iki ünlü, tek bir ünlü halinde birleşir. Bu durumda, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü uzamaları olurken, bölgemiz ağızlarında bu uzamalar çok nadir görülür.

Erzurum: keflen-, bonduruĥ, űkat, h kat, nayet (nihayet), kitle-;³⁶⁹⁵ **Kars, Ardahan, Iġdır:** bonduruĥ (38-12), aŐ da (49-44), he at (81-105), s bını (82-88), eŐ den (eŐ ikten) (84-143);³⁶⁹⁶ **ElazıĖ:** n palım (ne yapalım) (168-XXXVIII-8), delse (deĖilse) (185-L-16), k f (58-VI-30), h r (187-LI-11);³⁶⁹⁷ **Bitlis:** k f (III-2), h r (IV-30);³⁶⁹⁸ **Tunceli:** h rli (hayırlı) (II-205), ce (iyice) (II-47), iŐ Tam (iŐ tahım) (VII-36), k f (keyif) (I-25), maĥle (mahalle) (XXXII-5);³⁶⁹⁹ **Bing l-Karhova:** űkat (I-B-32), h sen (X-B-158), milket (m lkiyet) (IV-B-23);³⁷⁰⁰ **Diyarbakır:** peki (I-20),  cizi ( c n z ) (II-55);³⁷⁰¹ **G m Ő hane, Bayburt:** hast na (8-26), abi (27-2), bonduruĖu (44-5), űik tlıĥ (1-14);³⁷⁰² **Artvin-Ardanu :** herali, pantul, mehle, kover (VII-80), h sen (I-30), bonduruĥ (10-6).³⁷⁰³

Vurgusuz ara hece  nl lerinin d Ő mesi ile oluŐ an hece kaynaŐ ması,  l  nl  dilde de yaygın olmakla birlikte, b lgemiz ağızlarında daha ileri bir durumdadır. Bu t r hece kaynaŐ ması s zc k k klerinde, c Ő z kler ek almadan da ger ekleŐ mektedir.

Erzurum: deĖĖe, hezne, eŐ gere, gezteci;³⁷⁰⁴ **Kars, Ardahan, Iġdır:** yanna (1-67),  ocuğnu (45-74), eyce (45-115), kelme (61-57), Ėarsı (86-3);³⁷⁰⁵ **Elazığ:** ĥayrola, barbar (beraber), da  kasında;³⁷⁰⁶ **Bitlis:** de e (IV-32), eylo  (IV-36);³⁷⁰⁷ **Tunceli:** maĥle (mahalle) (XXXII-5);³⁷⁰⁸ **Bing l-Karhova:** tacdinin (Tacettinin) (X-A-46), erzume (IV-B-77), d  a (I-B-93);³⁷⁰⁹ **AĞrı:** yenden, i erye, da  a, a ret, m Ő evre, carye.³⁷¹⁰

³⁶⁹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 160.

³⁶⁹⁶ ERC LASUN, a. g. e., 142-143.

³⁶⁹⁷ BURAN-O RAŐ , a. g. e., 73, 74, 105.

³⁶⁹⁸ Z LF KAR, a. g. m., 313-315.

³⁶⁹⁹ TOSUN, a. g. e., 116-117.

³⁷⁰⁰  ZER, a. g. e., 70.

³⁷⁰¹ ERTEN, a. g. e., 19.

³⁷⁰² ACAR, a. g. e., 89.

³⁷⁰³  ZKAN, a. g. e., 28.

³⁷⁰⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 160.

³⁷⁰⁵ ERC LASUN, a. g. e., 95.

³⁷⁰⁶ BURAN-O RAŐ , a. g. e., 73, 74, 99.

³⁷⁰⁷ Z LF KAR, a. g. m., 313-315.

³⁷⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 116.

³⁷⁰⁹  ZER, a. g. e., 70.

³⁷¹⁰ K KTEK N, a. g. m., 7.

Ünlü ile biten bir sözcükten sonra ünlü ile başlayan bir sözcük (et-, ol-fiilleri) geldiğinde, ünlü karşılaşmaları sonucunda kaynaşan iki ünlüden kalın-geniş olanı, ince-geniş ünlüyü kendi bünyesinde eritir, bazen de iki ünlü üçüncü bir ünlüye dönüşür.

Erzurum: inardi (iğne ardı), aşuraşı (aşure aşı), noldi, nicoldi, alosman;³⁷¹¹
Kars Azerileri: etse (ettiye) (82-112), neder (ne eder) (25-3), elesger (50-45), noldu (82-60), mirzalı (75-33);³⁷¹² **Elazığ:** nētmıyem (168-XXXVIII-8), nedisin (45-IIb-25), nōla (43-IIa-13), gerüstü (geri üstü) (123-XXIV-4);³⁷¹³ **Bitlis:** nēdaḥ (IV-5);³⁷¹⁴
Tunceli: nēTTün (XX-53), nēdeceKsın (I-159), nōlmiş (XXXIII-28), ş Tmez (şey etmez) (XL-304);³⁷¹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yirmüç (55-70), yirmiki (24-6);³⁷¹⁶
Ağrı: nedecaḥsın.³⁷¹⁷

k ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan iyelik ekleri geldiğinde k eriyerek hece kaynaşmasına neden olur. Bu durum daha çok bölgedeki Azeri, Terekeme ve bunların etkisindeki ağızlarda yaygındır. g'yi koruyan yerli ağızlarda böyle bir kaynaşma görülmez.

Erzurum: çocün (çocuğun) (03 057 04-15), çıḥardūmuz (04 013 01-31);³⁷¹⁸
Kars, Ardahan, Iğdır: etd miz (16-78), bilēni (bileğini) (46-80), üzūmüzü (yüzüğümüzü) (56-32), etēni (eteğini) (91-44);³⁷¹⁹ **Bingöl-Karlıova:** adamcaz (I-B-153).³⁷²⁰

Bölge ağızlarında şimdiki zaman ekinin yaygın olarak hece kaynaşmasına uğradığı görülmektedir. Bu ekte, özellikle yerli ağızlarda hem y, hem r ünsüzünün düşmesi ile iki farklı hece kaynaşması ortaya çıkarken Azeri ve Terekeme ağızlarında ünsüzlerden sonra ekin –ir biçiminde kullanılmasında hece kaynaşması görülür. Bölgenin kuzeyinde, Ardahan-Posof ile Ardahan-Hanak Türkmenleri ağızı dışında kalan diğer bütün ağızlarda şimdiki zaman eki hece kaynaşmasına uğramaktadır.

Erzurum: alm ɾam, gel ɾdiz, gelirem, oḥıruḥ, gelıruḥ;³⁷²¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çıḥır (1-65), beḥlıruḥ (41-21), ḡomursan (69-12), durōrdum (88-11), iḡon (42-48), gedi y (46-67);³⁷²² **Elazığ:** işidim (67-LX-27), vèrim (198-LIV-2), gidi (43-IIa-8), ḡaçır (167-XXXVII-25);³⁷²³ **Tunceli:** ali (XIII-10), gidisin (XIII-71), alim (I-128),

³⁷¹¹ GEMALMAZ, a, g, e., 142.

³⁷¹² ERCİLASUN, a, g, e., 98-143.

³⁷¹³ BURAN-OĞRAŞ, a, g, e., 73.

³⁷¹⁴ ZÜLFİKAR, a, g, m., 312.

³⁷¹⁵ TOSUN, a, g, e., 116-117.

³⁷¹⁶ ACAR, a, g, e., 90.

³⁷¹⁷ EFENDİOĞLU, a, g, m., 829.

³⁷¹⁸ GEMALMAZ, a, g, e., 82-83.

³⁷¹⁹ ERCİLASUN, a, g, e., 142.

³⁷²⁰ ÖZER, a, g, e., 71.

³⁷²¹ OLCAY, EA, 44; GEMALMAZ, a, g, e., 353-354.

³⁷²² ERCİLASUN, a, g, e., 143.

³⁷²³ BURAN-OĞRAŞ, a, g, e., 145-147.

yapük (XVII-37), gidük (XVII-32);³⁷²⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** galm h (68-3), ar (20-1), tahir (24-17);³⁷²⁵ **Ağrı:** görmürsen, beklirim, yapirik, başlırsız.³⁷²⁶

Doğu Anadolu bölgesinin orta ve kuzey kesimleri ağızlarında gelecek zaman ekinin birinci teklik şahıs çekiminde hece kaynaşması meydana gelir. Diğer şahısların çekimlerinde hece kaynaşmasına çok az rastlanır. Bölgenin yerli ağızlarında gelecek zaman çekimleri, hiçbir şahısta kaynaşmaya uğramamaktadır.

Erzurum /İspir / Oltu: alacam, başliyacam, ohiyacam, görecem, diyecam;³⁷²⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** yatacam (1-88), çıkıcam (11-41), yapacam (35-116), yiyecece (45-15), bileciñ (56-53), gideciñ (gideceğiz) (65-7);³⁷²⁸ **Elazığ:** bañcam, (65-IX-7), evlanacam (62-VIII-14), gelacam (205-LVIII-14), dèyecece (159-XXXVI-8);³⁷²⁹ **Tunceli:** atacam (I-132), vericem (XL-103);³⁷³⁰ **Bingöl-Karlıova:** bırañcam (I-A-30);³⁷³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** götürècem (3-6), alac m (3-9), yiyece m (3-25).³⁷³²

Emir ve istek çekimlerinin birinci teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde, bölgenin bütün ağızlarında kurallı olarak hece kaynaşmaları olmaktadır. Bu kaynaşmış yapılar bölge ağızlarının en karakteristik biçim özelliklerinden birini oluşturur.

Erzurum: alim, verim, gelem, gelañ, göreñ, diyeñ;³⁷³³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** götürim (1-24), verim (23-35), seyreylim (38-14), olòm (olayım) (81-90), durum (88-25);³⁷³⁴ **Elazığ:** içem (47-XXXIII-10), getirece (LXIII-35), çekem (45-IIb-21), alañ (192-LIb-15), bañañ (64-IX-35);³⁷³⁵ **Bitlis:** gidañ (IV-49), bekliyañ (IV-6), yapem (IV-11), sayem (IV-19);³⁷³⁶ **Tunceli:** bñlem (I-52), diyem (I-69), uyuyañ (I-70), èdeK (I-38), bañañ (I-134);³⁷³⁷ **Bingöl-Karlıova:** gidim (IV-B-44), söyleyem (VI-37);³⁷³⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** bilim (25-58), dutim (24-16);³⁷³⁹ **Ağrı:** diyañ, bañañ.³⁷⁴⁰

³⁷²⁴ TOSUN, a. g. e., 146-147.

³⁷²⁵ ACAR, a. g. e., 90.

³⁷²⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830, 831.

³⁷²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 358.

³⁷²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 143.

³⁷²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 74, 155.

³⁷³⁰ TOSUN, a. g. e., 148.

³⁷³¹ ÖZER, a. g. e., 70.

³⁷³² ACAR, a. g. e., 90.

³⁷³³ OLCAY, EA, 55; GEMALMAZ, a. g. e., 368-369.

³⁷³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 143.

³⁷³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158-159.

³⁷³⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313.

³⁷³⁷ TOSUN, a. g. e., 149.

³⁷³⁸ ÖZER, a. g. e., 70.

³⁷³⁹ ACAR, a. g. e., 90.

³⁷⁴⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

Bölgemiz ağızlarında ikinci çokluk şahıs iyelik eki ile şahıs ekleri (Terekeme ve Azeri ağızlarında istisnalar olmakla birlikte) istisnasız olarak hece kaynaşmasına uğramaktadır. Bu kaynaşma > n ünsüzüne dayalı olarak ortaya çıkan, bölge ağızlarını Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarıyla birleştiren, fakat diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran genel bir eğilimin sonucudur. İkinci çokluk şahıs ekinin zamir kökenli olanı Eski Türkçedeki biçimle örtüşmektedir. Bu ekin bölgemizde –siz biçiminde olması siz zamiriyle aynı olsa da, eski şekillerin korunması ile ilgili değil,³⁷⁴¹ -si iz ekindeki ’nin düşmesi sonucunda bölge ağızlarına özgü bir eğilimle ortaya çıkmış eski şekline yaklaşma ile ilgilidir.

Erzurum: eliz, gızız, yolduz, göysaz, gülüz, közü;³⁷⁴² **Kars, Ardahan, Iğdır:** atız (5-9), gideceğisez (5-14), parāz (36-18), gidecağısaz (32-15), demediz (51-23/24), diyeceğsız (51-27);³⁷⁴³ **Elazığ:** oğluz (42-II-8), başıza (LXII-8), kızızı (215-LXI-5), edetızı (11-XX-13), kövlerize (75-XI-12);³⁷⁴⁴ **Bitlis:** yimessız (V-12), diyirsız (V-16), èyi misiz (V-18), dinızdan (V-22);³⁷⁴⁵ **Tunceli:** analarızı (I-38), bacilerzi (I-38), oğumuşsuz, èTTız (I-37), segürTTüz;³⁷⁴⁶ **Erzincan:** babaz, yoluz, eliz (2.5-14), alursuz, verürsüz, yaparsız;³⁷⁴⁷ **Ağrı:** babaz, anaz, yoluz, buduz, oturasız, içesiz.³⁷⁴⁸

2.11.11.3.15. Hece Yutumu:

Bir kelimedede yan yana bulunan eş ya da benzer söylenişli iki heceden birinin eriyip yok olmasına hece yutumu denir. Büyük ihtimalle bölge ağızlarında söyleyiş kolaylığı sağlamak ve aynı ses topluluğunun tekrarını önlemek amacıyla ortaya çıkan hece yutumu olayı genellikle üç ve daha fazla heceli kuruluşlarda görülmektedir.

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında, bazı ad çekim eklerinin kullanımında, ulama sırasında, çabuk konuşmadan kaynaklanan bir düşme görülür.³⁷⁴⁹ Bu duruma yerli Türkmen ağızlarında da seyrek olarak rastlanmaktadır.

Erzurum: cepe geçebülürse (cepheyi) (08 041 01-40), sıra elde bırağma (sırayı) (12017 01 -18), bura (buraya) (13 009 01-50), herhal (herhalde), kapısı nere (neresi))09 052 01-109);³⁷⁵⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sarayın _ öğüne (sarayının

³⁷⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 144'te Osmanlı ve Azeri sahasında görülen birinci çokluk ekinin –siz biçimini eski şekillerin korunması olarak görmektedir. Fakat metinlerdeki bazı örnekler –siz ekinin düşmesi ile oluştuğunu kanıtlamaktadır: görmemişdiz (51-18).

³⁷⁴² OLCAY, EA, 38, 47, 52; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 270.

³⁷⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 143-144'te ve metin kısımlarının muhtelif sayfalarından alınmıştır. Örneklerin geçtiği metin ve satır numaraları parantez içinde verilmiştir.

³⁷⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125.

³⁷⁴⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316.

³⁷⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 127, 144.

³⁷⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 139, 184.

³⁷⁴⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

³⁷⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 144.

³⁷⁵⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 274.

önüne) (1-53), masasın _ üsdündedi (56-128), birbir n (69-14), birisi _ evine (94-93).³⁷⁵¹

Benzer sesleri barındıran komşu hecelerden birinin eriyip yok olması bölge ağızlarında daha seyrek karşılaşılan bir durumdur.

Erzurum: enüsdi (enstitü), allahasan (allahı seversen), dayerehiden (dayayaraktan) (12 017 01-11);³⁷⁵² **Kars, Ardahan, Iğdır:** yayór (yayıyor) (45-92), hamızı (hamımızı) (74-83), dünyē (dünyaya) (81-54);³⁷⁵³ **Elazığ:** abemiz (59-VII-16), aÇgözlüh (186-L-4), senkine (141-XXIX-7), musta (112-XIX-28), yecek (58-VI-7);³⁷⁵⁴ **Diyarbakır:** birimize (birbirimize) (XIII-1), çiftelli (çiftetelli (XXIII-44), genlerine (kendilerine) (XXIII-31);³⁷⁵⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** baccanını (25-10), şeydende (13-86), aparırüh (1-23), püküni (köpüğünü (14-30);³⁷⁵⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** oldu (olduğu) (11-27), tezzatı (2-22), fasıl (fasulye) (48-3), amahlı (adamakıllı) (52-33), iç çasırandan (39-106);³⁷⁵⁷ **Ağrı:** uyunca (uyuyunca).³⁷⁵⁸

2.11.11.3.16. Vurgu:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da vurgu genellikle son hece üzerindedir. Bazen iki ve daha fazla heceli sözcüklerin ilk heceleri diğer hecelere oranla daha vurgulu söylenir.

Van: hā'mısı (hepsi) (51-138) es'Kiden (5-1), Kar'şısında (11-100), yer'li (2-10), oğ'löm (3-181);³⁷⁵⁹ **Urfa:** dok'kız (2-55), ik'ki (1-90), yed'di (6-65), ot'tız (6-95), on'nan (ondan) (1-45).³⁷⁶⁰

Özel isimlerde, zarflarda, ünlemlerde ve seslenme sözcüklerinde vurgu, ilk hece üzerine kaymaktadır.

Erzurum: er'zürüm, ka'la, er'kenneyin, şin'diliñ, ka'ri;³⁷⁶¹ **Van:** 'en'TaP (13-95), baş'Kala (7-125), er'zuruma (27-26), a'man Koyönöm ölecañ! (31-71), ey'vah! (52-65);³⁷⁶² **Erzincan:** ça'bik, yor'ğun, son'na, en'ğare, ra'faye (Refahiye);³⁷⁶³ **Urfa:**

³⁷⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., 144.

³⁷⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 162.

³⁷⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., 144.

³⁷⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 74.

³⁷⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 19.

³⁷⁵⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 75.

³⁷⁵⁷ ACAR, a. g. e., 92.

³⁷⁵⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

³⁷⁵⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 74-75.

³⁷⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 66-67.

³⁷⁶¹ GEMALMAZ, a. g. e., 223.

³⁷⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 74-75.

³⁷⁶³ SAĞIR, a. g. e., 121.

ağ'cakala (2-60), is'tambul (2-65), er'zürüm (4-35), he'lil (3-285), hü'sen (10-1), u'la! (6-1).³⁷⁶⁴

Urfa ağzında ayın ünsüzü barındıran sözcüklerde, vurgu bu nüsüzün bulunduğu hece üzerindedir.

Urfa: se'id (37-35), na'ne (10-15, 'as'kerden (6-80), ma'lum (3-5), 'eş'ke (34-35), ze'if (10-35).³⁷⁶⁵

Bölgemiz ağızlarında, ölçünlü dilden farklı olarak, soru cümlelerinde soru anlamı soru edatlarıyla değil, şahıs ve zaman eklerine yapılan vurguyla sağlanır.³⁷⁶⁶ Bu tür soru cümleleri oluşturmak Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahası ağızlarında ortak olan karakteristik bir özelliktir. Bu özelliğin ortaya çıkmasında Farsçanın büyük etkisi olmalıdır.

Tunceli: vurabüleceKsin'? (I-147), vuramayacaḥsın'? (I-147);³⁷⁶⁷ **Van:** utanmadın'? (14-14) (utanmadın mı?), sen insen', cinsen', musulmansan', nesen'? (17-143), seni yiyecām'? (2-50) (seni yiyecek miyim?), bişeyler yapabilisen'? (15-28), tanıyısan'? (3-177), ğapıda geberidin bekliyesen'? (2-49);³⁷⁶⁸ **Diyarbakır:** annadın'? (V-47), utanmılar'? (XXV-30);³⁷⁶⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kóyde 'adát yoh'? (1-11), kaşşuğın vardı' (1-14), biliysin'? (1-14);³⁷⁷⁰ **Ağrı:** atmirsan'?, mezun olacaḥsan'?, gèdiren'?, görmürsen'?, yapıdız'?.³⁷⁷¹

³⁷⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 67.

³⁷⁶⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 67.

³⁷⁶⁶ SARICA, Bedri, "Van Ağzının Oluşumu ve Bazı Özellikleri", *İlmi Araştırmalar*, S.15, 71-90.

³⁷⁶⁷ TOSUN, a. g. e., 177.

³⁷⁶⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 75.

³⁷⁶⁹ ERTEN, a. g. e., 16, 17.

³⁷⁷⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 94.

³⁷⁷¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

3. DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Temel öğeleri sözcükler ve ekler olan şekil bilgisi, bir dilin kök sözcüklerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini, ayrıca şekille ilgili diğer konularını inceleyen gramer dalıdır.¹

Her dilde, o dilin yapısından ve işleyişinden kaynaklanan kendine özgü birtakım şekil özellikleri vardır. Bu özellikler, dilleri yapısal anlamda birbirinden ayırırken, bazı noktalarda da dillerin ortak noktalarını oluşturarak onları aynı gruplar altında birleştirmektedir. Bugün dünyada var olan belli başlı diller, kökler ve ekler arasındaki (sözcük türetme ve çekim özellikleri bakımından) ilişkilerin tarzına bakılarak başlıca üç grup altında toplanabilmektedir. Türkçe bu sınıflandırmada, yapı özellikleri dikkate alındığında eklemeli diller grubunda yer almaktadır. Bilindiği gibi eklemeli diller sözcük köklerini hiç değiştirmeyerek birbirinden farklı görevler üstlenmiş olan yapım ve çekim eklerini değiştirmeyen bu sabit köklere getirirler.²

Türkçenin yapı özelliği, dildeki bütün değişme ve gelişmeler, kök ek birleşmesine dayanan ve dilin işleyişini sağlayan bir özelliktir. Sözcüklerin yapısında kök ve ek gibi iki temel ögenin görev alması ve bunların belli kurallara göre bir araya gelmesinden, dilin söz varlığını oluşturan binlerce yeni sözcük ortaya çıkmıştır. Sözcükler, zihindeki somut ve soyut kavramları karşılayan anlamlı şekillerdir. Bu nedenle şekil bilgisini dilin biçimden anlama uzanan bölümü olarak da değerlendirmek gerekir. Sözcükler arasındaki ince anlam ayrımları, geçici veya kalıcı örgü ve bağlantıları birbirinden farkı eklerle sağlandığından, dilin işleyişindeki canlılık, dilin şekil yapısı ile gerçekleştirilebilmektedir. Buna göre şekil bilgisi, bir yandan dilin şekilden anlama, sözcükten sözlük birimlerine uzanmakta, bir yandan da türetme, kalıplaşma, anlam çeşitlenmesi, kayması, değişmesi gibi çok çeşitli ve kapsamlı dil olaylarını içinde barındırmaktadır. Dilin anlam ve köken bilgilerine uzanan temel dayanağı niteliğini üstlenerek onun bel kemiğini oluşturmaktadır.³

Sözcüklerin, ses ve şekil görünümelerini içinde toplayan dış ve iç yapıları vardır. Sözcüklerde, onları oluşturan sesler, seslerin birbiriyle ilişkileri ve bu seslerle ilgili olabilen her şey dış yapıyı, kök (anlamlı öğeler) ve eklerle (görevli öğeler) ilgili olan özellikler de iç yapıyı oluşturur. Bu iç yapı (şekil yapısı) içinde yer alan kökler anlamlı, bağımsız biçim birimlerini, ekler ise tek başlarına kullanılmayan bağımlı biçim birimlerini meydana getirmektedir.⁴ İç yapı içinde değerlendirilecek olan ekler köklere (ve gövdelere) ulanarak, onlara ya farklı yeni bir kavrama karşılık gelecek şekilde anlam yükler, ya da cülme içinde veya başka bir sözcükle ilişkisinde yeni bir görev kazandırır.

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede sözcük yapımında ve sözcüğü kullanım alanına çıkaran dilin işletilmesindeki görev eklerindir. Farklı sözcükler üzerinde her ek hemen her zaman aynı görevi gördüğünden, sözcüğün ses dizilişine göre, ünlü ve ünsüz uyumlarının etkisiyle eklerde çok şekillilik denen olay ortaya çıkmaktadır. Türkçede tek şekilli bir kaç ek dışındaki ekler ünlü ve ünsüz uyumlarına

¹ KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara, 2003, 5.

² KORKMAZ, a. g. e., 5.

³ KORKMAZ, a. g. e., 5-6.

⁴ KORKMAZ, a. g. e., 7-8.

göre ne az iki, en fazla sekiz şekilde ortaya çıkarlar. Ölçünlü dilde tek şekilli olan –yor, -ki, -leyin vb. eklerle birlikte tek bir ünsüzden oluşan -°m / -°n / -°l / -°r / -°ş / -°t ekleri de tek şekilli sayılırlar.⁵ Fakat bu eklerle ünsüzle biten sözcüğün arasına giren yardımcı ünlüler çok şekilli olarak kullanılmaktadır. Bunlar dışında, ünsüz uyumuna dâhil olmayan geniş ünlülü ekler iki, ünsüz değişmesine uğramayan dar ünlülü eklerle ünsüz değişmesine uğrayan geniş ünlülü ekler dört, ünlüsü dar olup ünsüz uyumuna uğrayan ekler de sekiz şekilli olarak işlev görürler.

Türk dilindeki eklerin kökeni ile ilgili bugüne kadar çeşitli çalışmalar yapılmış ve birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır.⁶ Türkçedeki eklerin oluşumu iki önemli kurama bağlanmaktadır. Bunlardan biri eklerin sözcüklerden değişerek ortaya çıktığını ileri süren bitişim kuramı, diğeri ise eklerin başka eski eklerden değişerek veya birkaç ekin birleşmesi ile ortaya çıktığını savunan kaynaşma kuramıdır. Bazı dilciler Türkçedeki bütün ekleri bu iki kuramdan sadece birine göre açıklamaya çalışırken, aslında Türkçede hem bitişim, hem de kaynaşma ile ortaya çıkmış ekler olduğunu savunanlar çoğunluktadır. Türkçenin bazı eklerinin Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine gelen tarihi süreç içinde nasıl oluştuklarını ispat etme imkanı olduğu halde, bazıları ile ilgili tespitlerde bulunmak oldukça zordur ve ileri sürülen varsayımlar somut verilerle desteklenmediğinden, aynı ek için farklı görüşler ortaya atılabilmektedir. Dilin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında, bugünkü pek çok ekin ya bitişme ile isim ve fiil köklerinden (yorı-r > -yor, tur-ur > -tur, erti / ermiş / erser < -di / -miş / -se, ile > -le vb. Ayrıca –ad ekini ad- “başkalaşmak”, +er ekinin er- “olmak” +sa ekinin “varmak, istemek” fiillerinden geldiğini KORKMAZ, Divanü Lûgat-it-Türk’teki açıklayıcı bilgilerden loya çıkararak ispatlamaktadır.⁷), veya kaynaşma ile birden fazla ekten (-a-cak, -a-sı, -ın-ca, -ı-cı⁸, -dık-ta, -mak-ta vb.) ortaya çıktıkları görülür.

Diller somuttan soyuta, basitten bileşiğe doğru geliştiklerinden, başlangıçta basit ve ayrışkandırılar. Ana Türkçenin de ayrışkan ve isim yapıları bir dil olduğu bilginlerce kabul gören genel bir kanıdır.⁹ Ergin Türkçenin isim yapıları bir dil olduğunu “bu dilde sahici fiillerin rolünü fiil ismi, ortaç ve ulaç kökenli birimler oynar” diyerek açıklamaktadır.¹⁰

Türkçede bazı eklerin iki şeklinin bulunması ve bunlardan hangisinin daha eski ve kadim olduğu da farklı yorumlara neden olan bir durumdur (-ın / -nın –er / -şer vb.). Bu farklı biçimlerin yanlış ayrıştırmadan kaynaklandığını savunanların tersine Kuznetsov, -ın ve –er gibi biçimlerin yan yana gelen iki eşit ünsüzden birinin

⁵ KORKMAZ, a. g. e., 16.

⁶ KORKMAZ, a. g. e., 18-20; ŞÇERBAK, A. M., “Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair” *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1994, 123-130; ERCİLASUN, Ahmet Bican, “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1996, 41-47; KUZNETSOV, Petro İ., “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1995, 193-262; HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 1981, 7-8.

⁷ KORKMAZ, “Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 188-194.

⁸ HATİBOĞLU, a. g. e., 9.

⁹ KUZNETSOV, a. g. m., 193, 198.

¹⁰ ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993, 447.

düşmesi ile oluştuğunu, sen-nin > sen-in, duvar-nın > duvar-ın, beş-şer > beş-er, üç-şer > üç-er gibi süreçlerin daha doğal görüldüğünü ileri sürmektedir.¹¹

Türkçeye, ilk yazılı kaynaklardan günümüze kadar gelen süreçte, ekler yönünden bakıldığında, bugün ünlü uyumlarına göre şekil değiştiren bazı eklerin Eski Türkçede sürekli düz ünlülü (-mış, -cı, -gıl) olduğu, bazılarının ise sürekli yuvarlak ünlü ile (-duk / -tuk, -dur / -tur, -çun / -sun) kullanıldığı, pek çoğunun da ünlü uyumuna uyduğu görülmektedir.¹² Bu, bitişim kuramına göre doğal bir durumdur, çünkü eklenen kökler bir süre asıl ünlüsünü korumak zorundadır.¹³ Ayrıca Eski Türkçenin bazı ekleri bugünkü Türk lehçelerinin bazılarında yağılaşmışken bazı lehçelerde çok seyrek görülmekte ya da hiç kullanılmamaktadır. Örneğin, -mak eki Oğuz lehçesinin malıdır, diğer Türk lehçelerinde ya hiç yoktur ya da Oğuzcadan alıntı durumundadır.¹⁴ Bu demektir ki; çeşitli ağız özelliklerini içinde barındırmış olan Eski Türkçe edebi dili, daha sonraki dönemlerde farklı lehçelere ayrışırken ve bu lehçeler yazı dili haline geldikten sonra, her lehçe Eski Türkçedeki kendine ait dil malzemesini daha yaygın olarak kullanmış, diğer lehçelere ait olanları ise ya hiç kullanmamış ya da sadece kalıplaşmış yapılarda bırakarak yaygınlaştırmamıştır. Yani her lehçe kendine özgü özellikleri koyulaştırırken diğerlerini de köreltmıştır.

Sözcüklerin iç yapısı içinde görev alan ekler, sözcükler üzerindeki işlevlerine göre yapım ve çekim ekleri olarak iki farklı gruba ayrılmaktadır. Yapım ekleri asıl sözcükle aralarında çeşitli anlam ilgileri bulunan yeni kavramları karşılayan gövdeler türetirken çekim ekleri de sözcükler arasında ilişkiler kurmaya, onlara söz içinde yeni görevler yüklemeye yararlar. Bu nedenle ekler genel olarak iki başlık altında ele alınmakta, üzerine geldikleri veya oluşturdukları sözcüğün türüne göre daha alt sınıflara ayrılmaktadırlar. Aşağıda, Doğu Anadolu ağızlarının ekleri de genel sınıflandırmaya uygun olarak, ekler düzeyinde, anlam ve görev unsurlarını kapsayacak şekilde incelenecektir.

3.1. YAPIM EKLERİ

Türkçenin temel kurallarına göre sözcük kök ve gövdelerinden yeni sözcükler türeten yapım ekleri eklendikleri ve oluşturdukları yeni sözcüğün türüne göre; 1. Addan Ad Türeten, 2. Eylemden Ad Türeten, 3. Eylemden Eylem Türeten, 4. Addan Eylem Türeten ekler olarak dört gruba ayrılırlar. Aralarındaki sınır kesin olan, bu dört gruptan birine dâhil eklerin bölgemizdeki biçimlerine bakıldığında, büyük bir kısmının bölgenin genelinde benzer yapı ve görevde oldukları görülür. Bunlardan bir kısmı ölçünlü dille tam bir uygunluk gösterirken, bir kısmı bazı fonetik değişikliklere, görev ve sıra farklılığına uğramış, daha az bir kısmı ise ölçünlü dilde hiç bulunmamaktadır.¹⁵

¹¹ KUZNETSOV, a. g. m., 203.

¹² KUZNETSOV, a. g. m., 203.

¹³ KUZNETSOV, a. g. m., 204.

¹⁴ KUZNETSOV, a. g. m., 204.

¹⁵ GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, II, Ankara, 1995, 227.

3.1.1. Addan Ad Türetme Ekleri:¹⁶

Ölçünlü Türkçede kullanılan addan ad türetme eklerinin büyük bir bölümü bölgemiz ağızlarıyla ortaktır. Ancak bunların bir kısmı bölgenin genelinde hâkim olan fonetik eğilimler sonucunda az çok değişime uğramış, bir kısmı ise eski dönemlerdeki biçimiyle korunarak kalmıştır. Bu çalışmanın ortak ses özelliklerini konu alan bölümünde eklerin ses yapılarını ilgilendiren durumlar yeri geldikçe ele alındığından, bu bölümde, ölçünlü Türkçeden farklı özellikler ve şekiller taşıyan, Doğu Anadolu bölgesi ağızlarına has ortaklıklar gösteren, bazıları bölgenin daha dar ağız yörelerinde karakteristikleşmiş olan addan ad türeten ekler ele alınacaktır.

3.1.1.1. +ce / ca Eki:

Bu ek yazı dilindeki göreviyle kullanılmaktadır. Bölge ağızlarında ekin ümlü uyumlarına uymadığı görülür. Bölgede Azerbaycan sahasıyla ortaklaşan örnekler vermektedir.

Erzurum: alamanca (01 066 01), türhce (03 038 01-84), türctce (01 038 02-39), urusca (02 000 01-7);¹⁷ **Van:** türkçe (12-79), ârâpçe (36-17), azerice (37-7), êrmenice (3-158)¹⁸ **Bitlis:** türçce (1-99), ingilisce (13-150), kürçeyi (1-102);¹⁹ **Bingöl-Karhova:** ingilizçe (I-B-179), urusça (VI-24);²⁰ **Diyarbakır:** arapçayı (XXXVIII-6), kürçce (XXXVIII-5), türkçeyi (XXXV-49);²¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** türkçe (22-6);²² **Ardahan:** türkce (88-15), rusca (27-14).²³

3.1.1.2. +ceK / +cağ Eki:

Bir kaç sözcükte bölgeye özgü bir kullanım karakteri kazanmıştır. kalın ünlülü sözcüklerde k > ħ değişmesine uğrar. İnce ünlülü sözcüklerde ekin sonundaki k yerli ağızlarda k > K, Azeri ve Terekeme ağızlarında k > ħ biçiminde değişir.

Erzurum: elceħ (01 066 01), ħolcağ (03 062 01), ħetirceħ (05 052 01), evceħ (09 046 01-40);²⁴ **Elazığ:** ayahçaħda (61.VIII-23);²⁵ **Erzincan:** evcek (2.3-19), çabucağ, küçcüceg;²⁶ **Iğdır:** göğçeħ (53-a-12);²⁷ **Ardahan:** aħşamaçağ (24-6),

¹⁶ SARIÇİÇEK, Mümtaz, *Anadolu Ağızlarında İsim Yapım Ekleri*, (Fırat Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1990.

¹⁷ GEMALMAZ, a, g, e., 237.

¹⁸ GÖKÇUR, Engin, *Van ve Merkez Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006, 77.

¹⁹ GÖNEN, Mehmet Emin, *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Diyarbakır, 2003, 75.

²⁰ ÖZER, Osman, *Karhova ve Yöresi Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990, 73.

²¹ ERTEN, Münir, *Diyarbakır Ağızı*, TDK Yay., Ankara, 1994, 29.

²² ÖZÇELİK, Sadettin – BOZ, Erdoğan, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızı*, Ankara, 2001, 80.

²³ ERCİLİSUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara 2002, metinler.

²⁴ GEMALMAZ, a, g, e., 236.

²⁵ BURAN, Ahmet-OĞRAŞ, Şerife, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ, 2003, 115.

²⁶ SAĞIR, Mukim, *Erzincan İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1995, 128.

hindiyecek (42-41), belinecek (44-101), kóycecek (45-144);²⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ayahcağ (4-12).²⁹

3.1.1.3. +ci / +Ci / +çi Eki:

Eski Türkçede ekin başındaki ünsüz her zaman ötümsüz, ünlüsü ise düz-dar olarak kullanılırken, EAT döneminde ek ünsüz uyumuna uygun hale gelerek +Çİ biçiminde kullanılmıştır³⁰. Doğu Anadolu ağızlarında ise genellikle tek şekilli biçimiyle kullanılan bu ek, bütün adlara düz-dar-ince ünlülü şekliyle ve ötümlü ya da yarı ötümlü ünsüzle (Terekeme ve Azeri ağızları ile bunların etkisindeki yerli ağızlarda uyuma girmeye zorlanmaktadır) getirilir.³¹

Erzurum: çifci (03 063 01-53), dutci (01 111 01-82), ziratci (11 013 02-30), düwürci (09 05 02-6), avcılığ (02 022 01-9);³² **Elazığ:** çerçi (225.LXIX-12), işçi (213.LXI), bostancı (149.XLVI-14), yolci (185.L-20), dugünçi (L-17);³³ **Bitlis:** kuzuci (4-87), çifci (2-195), tabahçi (7-99), toyci (26-90), yolci (16-18);³⁴ **Van:** hanci (31-97), tezkereci (38-36), demirci (15-26), fırıncı (1-157), şikayeTÇi (12-52), nobeTÇi (38-8);³⁵ **Tunceli:** parsacı (XLIII-49), aracı (X-10), torci (XLII-113), yolci (II-67), berbuçi (dügüncü) (XLII-22);³⁶ **Muş:** zindancı “zindancı” (XIII-52), ahçı “aşçı” (VI-28);³⁷ **Bingöl:** Kavgaçi (VIII-B-200), Kovişçi (II-A- 59), Kapiçi (III-A-76), hemamçi (II-A-60);³⁸ **Diyarbakır:** altuncida (II-9), davulçinin (XL-18), fırıncılığ (XLIII-58), hamamçi (IV-49), kervançi (IV-69);³⁹ **Urfa:** eskici (5-10), demirci (16-20), kahveçi (28-10), tarihçi (3-25), yolçi (35-35), yabançi (35-155);⁴⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bağcılığ (22-20), hamamcıyı (4-32), katırcı (10-32), postacı(10-31), kahveci (4-21);⁴¹ **Kars:** demirçileri (17-38), ğuzuçu (77-3), topcu (4-69), yolçu (3-52), taburçu (3-53);⁴² **Iğdır:** necisen (55-23), çarılıcı (57-31), yolçu (61-80), nahırçı (74-2);⁴³ **Ardahan:** avcunu (avcıyı) (25-29), nöbetçi (28-73),

²⁷ ERCİLASUN, a. g. e, metinler.

²⁸ ERCİLASUN, a. g. e, metinler.

²⁹ ACAR, Turgut, *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları* (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, 1982, 116.

³⁰ GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, TDK Yay., Ankara 2000, s. 43'te ançı, yadçı, orunçı, ölümçi; GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 115'te demirci, kapıcı, kullukçı, elçi, kürkçi, okçı.

³¹ GEMALMAZ, a. g. e., 233'te çifci, düwürci, ziratci.

³² GEMALMAZ, a. g. e., 231-232

³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 113-114; BURAN, Ahmet, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara, 1997, 58.

³⁴ ZÜLFİKAR, Hamza, “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 1978, 310. GÖNEN, a. g. e., 75.

³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 77.

³⁶ TOSUN, İbrahim, *Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, 120-121.

³⁷ ÖZMEN, Şeyda, *Muş Merkez Ağzı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007, 56.

³⁸ KÜÇÜKER, Paki, *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1988, 75.

³⁹ ERTEN, a. g. e., 28.

⁴⁰ ÖZÇELİK, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara, 1997, 68-69.

⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 79, 80.

⁴² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

goyuncu (42-44), boyahçılar (47-5), inekci (42-45);⁴⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** üçüncü (62-9), yolçı (50-78), düğürçi (3-26), söğücü (3-26);⁴⁵ **Artvin-Ardanuç:** suci, arabaci, odaci, nişancı.⁴⁶

Ek ölçünlü Türkçede ünsüz uyumuna uygun şekilde kullanılırken bölgemiz ağızlarında arkaik bir özellik olarak bazen ötümlü ünsüzle biten sözcüklere ötümsüz ünsüzle bağlanarak aykırılışmaya neden olmaktadır:

Erzurum: kabalçılıh (13 002 03-20), meyvaçılıh (07 024 03-14), yolculuh (07 022 01-14);⁴⁷ **Elazığ:** demirçi (195-LII-16);⁴⁸ **Bitlis:** altunçi, yolçı (1-291);⁴⁹ **Van:** yolçı (15-72, 47-79), demirçi (3-82), avçı (50-1), nahırçi (48-191);⁵⁰ **Tunceli:** berbuçi (XLIII-22);⁵¹ **Bingöl-Karlıova:** malçı (X-A-20), paytonçi (X-B-160), hizmetçi (II-C-20);⁵² **Diyanbakır:** davulçinin (XL-18), fırınçılıh (XLIII-58), hamamçi (IV-49), kervançi (IV-69);⁵³ **Urfa:** helvaçı (4-10), yolçı (35-35), yabancı (35-155), fırınçıdan (6-105);⁵⁴ **Ardahan:** değirmençi (28-38), davaçileri (36-79), yolcuym (45-134), davulçu (48-67);⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yolçı (50-78), düğürçi (3-26);⁵⁶ **Artvin-Ardanuç:** yolçı, demürçi, davulçı;⁵⁷ **Ağrı:** dilçi, yalançı, yolçı, demirçi, yeherçi.⁵⁸

3.1.1.4. +cîh / +cuḥ / +cîh / +ciK / +cîh / +cöḥ / +cüh / +ciḥ Eki:

Ölçünlü dilden bazı fonetik farklarla ayrılmaktadır. Yerli ağızlarda daha çok kalın ünlülü biçimi kullanılmakta, bazen ünlüsünün tam ya da yarı yuvarlaklaştığı görülmektedir.

Erzurum: azcîh (04 000 01-82), ḥatıncîh (10 056 01-22), azacuḥ (04 000 01-87), accîh (01 083 01);⁵⁹ **Elazığ:** yincecîh (191-LIa-3), kiçicîh (191LIa-3);⁶⁰ **Van:** azıcîh (50-87);⁶¹ **Tunceli:** varcöḥ (varcık-bir bitki), dağarcöḥ, yelancöḥ (yılancık: bir hastalık);⁶² **Erzincan:** accuḥ, annecüg, alçacuḥ;⁶³ **Muş:** küçücük (XX-155), öpücük

⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁵ ACAR, a. g. e., 116.

⁴⁶ ÖZKAN, İbrahim Ethem, *Ardanuç ve Yöresi Ağızları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994, 31.

⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 231-233.

⁴⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 113.

⁴⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 75.

⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 77.

⁵¹ TOSUN, a. g. e., 121.

⁵² ÖZER, a. g. e., 72.

⁵³ ERTEN, a. g. e., 28.

⁵⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 68-69.

⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁶ ACAR, a. g. e., 116.

⁵⁷ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁵⁸ KÖKTEKİN, , “Doğubayazıt Ağızının Ses Özellikleri”, *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, 8; EFENDİOĞLU, Süleyman, “Ağrı İli Ağızları” *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/5 Spring 2009. 829.

⁵⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 236.

⁶⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 114.

⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 78.

⁶² TOSUN, İbrahim, “Pertek Yöresi Dil Özellikleri ve Türkçe” *Dil Karşısında Dil-Örneklerle Karşılaştırmalı Dil Bilim*, YYÜ Yay., Van 2008, 148.

(IV-80), birazcık (XVII-37);⁶⁴ **Diyanbakır:** anacığım (V-5), karıcığım (V-13), öpücük (LI-2);⁶⁵ **Urfa:** acıh (azıcık) (37-55), ufacıh (3-140), azcıh (21-85), hevçık (çukurcuk) (3-135);⁶⁶ **Kars:** azacıh (14-23);⁶⁷ **Iğdır:** ufacıh (69-9);⁶⁸ **Ardahan:** körpecik (27-1), davarcıh (45-186);⁶⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** incecuğ (63-30), gıscacıh (45-6).⁷⁰

3.1.1.5. +gil Eki:

Bu ek de düz-dar-ince ünlülü şekliyle kullanılan bir ektir. Düz-dar-ince ünlülü şekliyle ünlü uyumlarına aykırı bir durum arz eder. Ölçünlü dille aynıdır, genellikle iyelik eki almış biçimlere gelir.

Erzurum: ablangil (09 005 02-12), anamgil (09 000 01-59), efemgil (09 028 02-14), şekirgiller (04 056 01-85);⁷¹ **Van:** babagil (1-36), Kızımgil (1-70);⁷² **Erzincan:** annemgil (1.1-12), imdadoğlugil (2.4-27), müslimgil (5.4-32);⁷³ **Bitlis:** resulgil (2-81), çavuşgil (2-150), ablagil (14-108), dedemgil (25-51);⁷⁴ **Diyanbakır:** anemgile (XXIII-73), felahgil (XXXIII-14), kenangil (XXXIII-14), şēgil (XLIII-51);⁷⁵ **Urfa:** yahyağildeyh (6-80), arhadaşgile (14-30), damadgil (20-15), kaynanasıgil (24-90);⁷⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** anamgil (20-10), babasıgile (15-35), babamgil (13-58), karabibergilin (31-14);⁷⁷ **Kars:** babamgil (9-11), gapımgili (9-53);⁷⁸ **Iğdır:** eligil (62-10);⁷⁹ **Ardahan:** baba gil (32-22);⁸⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** babamgil (19-7);⁸¹ **Artvin-Ardanuç:** anamgil, halamgil, tayımgil, velogil.⁸²

3.1.1.6. +li / +nı / +ni/ +lu Eki:

-lî eki Eski Türkçe metinlerde sadece birkaç ikilemede görülürken, o dönemde yaygın olarak -lîğ biçimi kullanılır⁸³. Daha sonraki dönemlerde bu ekin sıfat yapan biçimi Oğuz Türkçesinde sonundaki ğ ünsüzünü düşürerek yeniden şekillenmiş ve EAT döneminde ünlüsünü de yuvarlaklaştırarak işlek bir addan sıfat

⁶³ SAĞIR, a. g. e., 1129.

⁶⁴ ÖZMEN, a. g. e., 56.

⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 29.

⁶⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 69.

⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁰ ACAR, a. g. e., 116.

⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 241.

⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 78.

⁷³ SAĞIR, a. g. e., 129.

⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 77.

⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 29.

⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 83.

⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 88.

⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸¹ ACAR, a. g. e., 116.

⁸² ÖZKAN, a. g. e., 33.

⁸³ GABAİN, a. g. e., 106'da ädgüli ayıglı; s. 44, 47'de tınlıg, kullıg, adalıg, kütınlıg, kütılg.

yapan ek görevinde kullanılmıştır⁸⁴. Bölgemiz ağızlarında ek isim kök ve gövdelerine “-li” şeklinde ulanır. Ekin, düz-dar-ince ünlülü şeklinin bütün sözcüklerde kullanımı düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkmasına neden olmuştur. Elazığ yöresi ağızlarında ekin düz-dar-kalın ünlülü biçiminin yaygın olarak kullanılması, ince ünlülü sözcüklerde uyumu bozmaktadır.

Erzurum: çamırlı (08 041 01-72), koraşlı (01 121 01-98), sulı (03 063 01-30), oğorlu (03 009 02-5), kitli (10 055 01-19);⁸⁵ **Elazığ:** camlı (163-XXXVIa-1), yaşlı (176-XLIIIa-1), başlı (176-XLIIIa-2), direkli (211-LX-32), işli küfte (XXX-4);⁸⁶ **Van:** türlü (41-66), muşlı (38-4), deliKanlı (12-33), gaşlı (18-26), goşlı (37-143);⁸⁷ **Erzincan:** siyahle, guvvetle, başpınarlı, yelli (yerli);⁸⁸ **Tunceli:** datlu (XX-82), yaşlı (XIX-36), tepeli (XLII-72);⁸⁹ **Bitlis:** kartolli (23-111), tekrarlı (2-138), türlü (23-24), köyli (2-219), kuyruşlı (26-233);⁹⁰ **Muş:** terbiyeli (I-9), dumanlı “dumanlı” (IX-9), oyunlı “oyunlu” (XIV-20), farklı “farklı” (XIV-40), yazılıdır (I-20);⁹¹ **Bingöl:** yaşıklı (VII-B-63), turli (II-A-184), disipliliydi (II-B-17), hopalı (I-A-54);⁹² **Diyaşbakır:** altunli (XLI-26), analı babalı (VIII-5), yumırtalı (6-145), kitli (13-5), yarım kolli (1-35), kövli (1-50);⁹³ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** ağızlı (14-3), istambolli (16-5), kapalı (4-27), yalduzlu (22-3), yükli (32-26);⁹⁴ **Kars:** şöretli (19-10), dölbetli (20-13), yaşlıdı (22-30), gayretli (22-14);⁹⁵ **Iğdır:** süslü (53-b-16), yuşulu (55-20), goşulu (56-117-118), topluluş (74-34);⁹⁶ **Ardahan:** gürdoğli (28-10), yerli (36-103), yaralı (39-80), türlü (44-131);⁹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** köyli (61-24), goncalı (61-24), boyli (5-12), sulı (38-55), sütli (38-40);⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** tezli, boyalı, sulı, tuzli, kurtli;⁹⁹ **Ağrı:** hamurli, doğumliyim, yamalılı.¹⁰⁰

Ek “n ve t ünsüzleriyle biten sözcüklere ulandığında başındaki ünsüz benzeşmeye uğrar, ulandığı sözcüğün son sesine bağılı olarak “n ve t” ünsüzüne dönüşür. Ekin +ti / +Ti biçimleri Terekeme ve Azeri ağızlarında görülen Kıpçakça izlerdendir.

Erzurum: delëkannë (2 000 01-44), vijdanni (10 000 01-96), doğumni (10 000 01-5);¹⁰¹ **Elazığ:** nişannısı, vannı;¹⁰² **Van:** vanni (38-4), nişanni (4-28), aTTi

⁸⁴ GÜLSEVİN, a. g. e., 118’de adlu, ayaklı, deşli, gizli, kanatlı, saşallu, tatlu, yaşlı, yürekli, evli.

⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 233-234.

⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 112-113; BURAN, a. g. e., 59.

⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 78-79.

⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 130.

⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 121.

⁹⁰ GÖNEN, a. g. e., 76.

⁹¹ ÖZMEN, a. g. e., 55.

⁹² KÜÇÜKER, a. g. e., 76; ÖZER, a. g. e., 72.

⁹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 70.

⁹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁸ ACAR, a. g. e., 116.

⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹⁰⁰ TURHAN, Erdoğan, *Patnos Ağzı*, DTCF, Lisans Tezi, Ankara 1958-1959, 23; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁰¹ GEMALMAZ, a. g. e., 233.

(51-13), rehmeTTi (45-6);¹⁰³ **Erzincan:** izinni (2.9-6), tercani (6.11-8), yunanni (4.3-31);¹⁰⁴ **Bitlis:** kanni (10-1), daddi (14-30), atdi (atlı) (25-135);¹⁰⁵ **Kars:** donnu (19-9), canni (19-11), atdı (75-7), püsatdı (75-7);¹⁰⁶ **Iğdır:** ganni (49-66), söğütdü (49-1), asdı (50-a-5), gıatdı (56-39);¹⁰⁷ **Ardahan:** izinni (42-68), deliganni (48-4);¹⁰⁸ **Artvin-Ardanuç:** canni, enni, kanni, unni.¹⁰⁹

Erzincan, Bitlis, Diyarbakır ve Tunceli yöresi ağızlarında ekin EAT'deki gibi yuvarlak biçimleri de kullanılır:

Tunceli: daTlu (XX-82), yaşlu (XIX-36);¹¹⁰ **Erzincan:** işuflu, sıhıntulu, yollu, yolahlu;¹¹¹ **Bitlis:** evlümüş (4-270);¹¹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yalduzlu (22-3), köylüler (17-2), kırılı (21-17).¹¹³

3.1.1.7. +nüK / +nüh / +lüh / +Tüh / +lik / +lük / +niK / +lih / +hğ / +nüh / +rih / +liK / +lig / +Tih / +lih / +lög / +lük / +lih Eki:

Bu ek, Eski Türkçe döneminden itibaren yazılı kanaklarda takip edilebilmektedir. Eski Türkçede daha çok düz-dar ünlülü biçimleri yaygındır: tınlığ, kullığ, yimişlik, ağılık (suwluğ sözcüğünde yuvarlaklaşmış) vb.¹¹⁴ EAT döneminde genellikle ünlü uyumlarına uymakla birlikte bazen yuvarlak ünlülü ad tabanlarına düz ünlü ile geldiği görülür: açlık, beglik, kulluk, baylık, sayrılık, oğruluk¹¹⁵. Bölgemiz ağızlarında bütün ad tabanlarına çoğunlukla “-lih, -lih” şeklinde bağlanır. Türkiye Türkçesinde ünlü uyumlarına bağlı olarak ekin kalın ve ince ünlülü dört şekli vardır. Doğu Anadolu ağızlarında ekin genellikle tek şekilli olması, ince ünlü barındıran sözcüklerde kalınlık incelik uyumunun bozulmasına neden olur. Ekin genellikle kalın-dar ya da yarı kalın-dar ünlülü olmasında sızıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü h'nın kalınlaştırıcı etkisi vardır. Yerli ağızlarda uyuma karşı koymasına rağmen, Azeri ve Terekeme ağızlarında uyuma girmediği durumlar seyrekir.

Erzurum: derinni (10 000 01-12), mezerligin (01 123 01-18), leşberlih (06 008 01-56), köwluğ (09 048 01-5), esgerluğ (04 056 01-29);¹¹⁶ **Elazığ:** barabarlih (65-IX-11), gıtlıh (176-XLIIIa-11), analıh (176-XXXVII-2), çavürluğ (XLVI-77);¹¹⁷ **Bitlis:** eyloğ (IV-36), bazarlıh (7-45), beylih (25-48), aylıh (3-30), ortalıh (25-12);¹¹⁸ **Van:** rehmeTlih (46-60), şimdilih (36-61), gıbalıh (5-59), ajlıh (29-92), buğdelih

¹⁰² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 113.

¹⁰³ GÖKÇUR, a. g. e., 79.

¹⁰⁴ SAĞIR, a. g. e., 130.

¹⁰⁵ GÖNEN, a. g. e., 76.

¹⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹¹⁰ TOSUN, a. g. e., 121.

¹¹¹ SAĞIR, a. g. e., 130.

¹¹² GÖNEN, a. g. e., 76.

¹¹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹¹⁴ GABAİN, a. g. e., 44.

¹¹⁵ GÜLSEVİN, a. g. e., 117-118.

¹¹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 229-231.

¹¹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 111-112; BURAN, a. g. e., 58.

¹¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 313; GÖNEN, a. g. e., 76.

(34-9);¹¹⁹ **Tunceli:** şişliġ (XII-48), misafirliġa (XII-8), pilavluġu (XVII-8), iKrarluġ (XXIV-202), zırtlıġ (XXIV-237);¹²⁰ **Erzincan:** hapisliġ (2.27-46), seneliġ (6.13-40), çallıġ (1.14-2), gözliġ (1.3-24), arıcılık (1.19-4);¹²¹ **Muş:** açlıġ “açlık” (I-106), başlıġ “başlık” (XVI-91), çoġluġ “çokluk”(I-45), kinliġ “kinlik” (I-53), temizluġ “temizlik”(I-136);¹²² **Bingöl:** Kovişçiliġ (II-A-59), imamliġ (IV-B-2), hemamçiliġ (II-A-60), başlıġ (IV-B-22);¹²³ **Diyarbakır:** adımlıġ (XL-21), eyiliġ (VIII-153), gelinliġ (XXXVI-64), günlüġ (I-105), güzelliġ (XLII-21);¹²⁴ **Urfa:** kölgeliġ (12-15), pisliliġ (14-50), rehmetliġ (14-5), kedirlik (16-5);¹²⁵ **Kars:** arġadaşlıġ (16-a-36), ajlıġ (78-12);¹²⁶ **Iğdır:** ġayalıġ (74-23);¹²⁷ **Ardahan:** asgerlik (24-27), ihdiyarlıġında (27-3), esgerrik (42-68);¹²⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ombaşılık (62-3), fenalıġ (64-23);¹²⁹ **Artvin-Ardanuç:** başluġ, kitapluġ, eyluġ, ağaçluġ, mezarluġ;¹³⁰ **Aġrı:** gözluġ, kömürlüġ, aşgerluġ, yamalıġlı.¹³¹

Ekin ünsüzü sözcük sonlarında tam ya da yarı ötümlüleşir. Bu durumda iki kalın ünlü arasında sızıcılaşırken, iki ince ünlü arasında sızıcılaşmaz.

Erzurum: macırlıġa (13 002 03-9), çifcilige (03 063 01-56), ġaşluġuz (05 052 01-190), dünyaluġun (05 079 06-179), eġiretlüġen (05 079 06-179);¹³² **Elazığ:** rahmetliġ (76-XI-12), zengünlüġ (159-XXXVI-38), günlüK (214-LXI-12), bolluġ (XXIII-55);¹³³ **Van:** evliK (7-104), reġmeTliK (46-27), birliġ (1-25, 31-98), külliġ (34-99);¹³⁴ **Erzincan:** gözliġ (1.3-24), şahitliġ (1.1-49);¹³⁵ **Tunceli:** dellallik (tellallik) (XXVI-1);¹³⁶ **Bingöl-Karlıova:** noksanlıġ (XI-46), bolluġ (XI-22);¹³⁷ **Diyarbakır:** bayramlıġ (XXXIII-28), ġomşuluġ (XVI-11), ġünluġuna (XXVII-19);¹³⁸ **Urfa:** açlıġ (17-1), paġırçılıġ (1-30), cahalliliġ (35-10), ġesteliġi (18-15);¹³⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aġırlıġ (32-21), askerliġ (9-8), darlıġ (26-3), reziliġ (29-8), ayluġ (10-28);¹⁴⁰ **Kars:** ormannıġa (16-a-16), şenniġi (20-13), ġasdalıġ (22-18), ayrılıġ (79-19);¹⁴¹ **Ardahan:** ġünnüġ (45-152), ġençluġumda (28-100),

¹¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 79-80.

¹²⁰ TOSUN, a. g. e., 121.

¹²¹ SAĞIR, a. g. e., 130-131.

¹²² ÖZMEN, a. g. e., 55.

¹²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 75; ÖZER, a. g. e., 72.

¹²⁴ ERTEN, a. g. e., 28.

¹²⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 70.

¹²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁹ ACAR, a. g. e., 116.

¹³⁰ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹³¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³² GEMALMAZ, a. g. e., 229-230.

¹³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 112; BURAN, a. g. e., 58.

¹³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 80.

¹³⁵ SAĞIR, a. g. e., 131.

¹³⁶ TOSUN, a. g. e., 121.

¹³⁷ ÖZER, a. g. e., 72.

¹³⁸ ERTEN, a. g. e., 28.

¹³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 70.

¹⁴⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

nohsannıġı (44-17), ġıtlıġ (46-18);¹⁴² **Gümüşhane, Bayburt:** çorbalıġ (55-35), çöplüg (25-41), şennig (53-76);;¹⁴³ **Ağrı:** açlıġın, çocıġlıġ.¹⁴⁴

Ek, “n, t ve r” ünsüzleriyle biten sözcüklere ulandığında ünsüz benzeşmesine uğrar. Eklendiği ünsüzün son ünsüzüne bağlı olarak ekin ünsüzü “n, t, r” ünsüzlerine dönüşür. ekteki ön ses t ve r değişmesi Azeri ve Terekeme ağızlarına özgüdür.

Erzurum: çobannıġ (06 008 03-16), sorġunnuġ (01 038 01-6), şennih (13 011 01-26), toġömnuġ (14 062 02-23);¹⁴⁵ **Van:** şennih (41-81), günnüh (48-113), KıTTih (11-145), KıTTih (5-9), esKerrih (45-1);¹⁴⁶ **Erzincan:** ġarannuġ (1.3-7), zengünnük (5.16-37), günnük (3.25-1), müslümannıġ (5.3-41);¹⁴⁷ **Bitlis:** şahatdıġ (7-120), çimennik (13-180), günnüh (8-36), gelinnik (23-78);¹⁴⁸ **Iğdır:** birdihde (49-13), mezarrıġıdı (51-37-38), başdıġ (53-a-1);¹⁴⁹ **Ardahan:** nohsannıġı (44-17), dumannıġ (74-4), esgerrik (42-68);¹⁵⁰ **Artvin-Ardanuç:** insannuġ, kaftannuġ, odunnuġ, degirmannuġ.¹⁵¹

Ekin son ünsüzünün bazen kalınlık-incelik uyumuna uyarak “-lüh / -luġ” şekline dönüştüğü ve yerli ağızlarda düzlük-yuvarlaklık uyumundan kaçtığı görülür.

Erzurum: fiġarelüh (05 079 06-3), yemlüh (02 000 02-23), köwlüh (01 111 01-11);¹⁵² **Elazığ:** ayluh (150-XXXIV-17);¹⁵³ **Tunceli:** pilavluġ (XVII-16), iKrarluġ (XXIV-202), zırtluh (XXIV-237);¹⁵⁴ **Van:** günnüh (48-113), dörTTüh (37-94);¹⁵⁵ **Erzincan:** çalluh (çalılık) (1.14-2);¹⁵⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ayluġ (10-28), kalebaluġ (6-7);¹⁵⁷ **Ardahan:** çayırluġda (38-25), sıhluġ (39-69), gençluġumda (28-100);¹⁵⁸ **Ağrı:** aşgerluġ.¹⁵⁹

3.1.1.8. +^olti Eki:

¹⁴² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴³ ACAR, a. g. e., 116.

¹⁴⁴ ÇİFTÇİ, Muhacir, *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağızı (Aşağı Satıcılar Köyü)*, Fırat Üniversitesi Lisans Tezi, Elazığ 1986, 10; BAYRAM, İbrahim, *Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağızı*, Atatürk Üniv. Lisans Tezi, Erzurum 1976, 66.

¹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 229.

¹⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 80.

¹⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 131.

¹⁴⁸ GÖNEN, a. g. e., 76.

¹⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵¹ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 230.

¹⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 112.

¹⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 121.

¹⁵⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 80.

¹⁵⁶ SAĞIR, a. g. e., 131.

¹⁵⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

Tabiat taklidi seslere eklenen ve bölge genelinde yaygın kullanılan yapım eklerindendir. Genellikle son ünlüsü düz-dar-incedir.

Erzurum: buwulti (07 015 03-113), ingilti (05 079 04-405), kağılti, şahılti, taqqılti;¹⁶⁰ **Van:** hırılti (1-246);¹⁶¹ **Tunceli:** zırıntı, çıtırı, hışırti;¹⁶² **Kars:** ğaraltıları (75-24), ğaraltı (4-23), tağğıltıya (4-57);¹⁶³ **Ağrı:** şığğılti.¹⁶⁴

3.1.1.9. +^onci Eki:

Ölçünlü Türkçede sıra sayı sıfatı oluşturan bu ek bölgemiz ağızlarında düz-dar-ince ünlülü şekliyle karşımıza çıkar. Bazen son ünlüsünün yarı genişlediği görülür.

Erzurum: birèncè (0 000 01-49), birincè (02 019 01-45), dokkuzunci (13 002 01-9), kaçinci (03 063 01-55), zırinci (sonuncu) (01 066 01);¹⁶⁵ **Elazığ:** ortanca (59-VII-16), ortancı (218-LXIII-3);¹⁶⁶ **Bitlis:** üçüncü, birinci (25-189), ikinci (4-42), altıncı (7-75);¹⁶⁷ **Van:** beşinci (27-65), üçüncü (1-190), birinci (12-32, 1-194, 3-2), onbirinci (1-138);¹⁶⁸ **Tunceli:** üçüncü (XXVII-28);¹⁶⁹ **Muş:** ikinci (XIV-46), beşinci (XVI-17), birinci (XIV-51);¹⁷⁰ **Urfa:** üçüncü (3-185), yeddinci (3-130), ikkinci (3-85);¹⁷¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ikinciye (33-36), onüçüncü (8-64), üçüncü (13-25), kırkıncı (21-20);¹⁷² **Kars:** birinci (4-59), dördüncü (4-70), elli yetinci (4-11);¹⁷³ **Ardahan:** üçüncüde (28-53), ikinci (44-5), beşinci (44-102), dokuzuncu (91-86);¹⁷⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** üçüncü (62-9);¹⁷⁵ **Artvin-Ardanuç:** birinci, altıncı, onuncu, uçuncu, dokuzuncu;¹⁷⁶ **Ağrı:** üçüncü.¹⁷⁷

3.1.1.10. +iK Eki:

Ölçünlü Türkçedeki görevi fiilden ad yapmak olan bu ek bölgede addan ad yapım eki olarak da kullanılmaktadır.

Elazığ: başörtükleri (194-LIIa-7);¹⁷⁸ **Tunceli:** koffiK (XVII-62), kortiK (III-2), hışıK (XXXI-92), vırıK (XXVI-5,6);¹⁷⁹ **Diyarbakır:** kabağunun (XXX-6);¹⁸⁰

¹⁶⁰ GEMALMAZ, a, g, e., 241.

¹⁶¹ GÖKÇUR, a, g, e., 80.

¹⁶² TOSUN, a. g. m., 148.

¹⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁶⁵ GEMALMAZ, a, g, e., 238.

¹⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115.

¹⁶⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 78.

¹⁶⁸ GÖKÇUR, a, g, e., 80.

¹⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 69.

¹⁷⁰ ÖZMEN, a. g. e., 56.

¹⁷¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 71.

¹⁷² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁵ ACAR, a. g. e., 116.

¹⁷⁶ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹⁷⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁷⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 114.

Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: kabuğını (14-65);¹⁸¹ **Ardahan:** başağı (40-3);¹⁸² **Ağrı:** sökuḥ, yanuḥ.¹⁸³

3.1.1.11. +sız / +sız Eki:

Ek ünsüzle ve sonu genellikle düz-dar-ince ünlüyle biten bütün sözcüklere düz-dar-kalın ünlülü şekliyle bağlanarak ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmuştur. Özellikle bölgenin orta ve güney kesimlerindeki yerli ağızlarda tek şekilli olarak (+sız) hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalır.

Erzurum: bēfasız (05 079 04-379), vaḥıtsız (01 000 01-59), rütübetsiz (03 063 01-72), tütünsüz (09 052 01-107), gönüsüz (14 062 02-81);¹⁸⁴ **Elazığ:** yuḥusuz (218-LX-8), gözlüksüz (56-VI-10), vefasız (162-XXXVIa-32), adsuz (89-XIV-10), halsuz (224-LXIV-3);¹⁸⁵ **Van:** düzensız (40-63), görgisız (52-209), ḥarçlıhsız (1-123), ipsız (6-31), izinsız (48-60);¹⁸⁶ **Tunceli:** hesaPsuz (IV-178, 179);¹⁸⁷ **Bitlis:** noḥsansız (25-282), yuḥusuz (2-18), susuz (24-48), anasız (6-3), ipsız (26-150);¹⁸⁸ **Muş:** yurtsuz “yurtsuz” (I-84), guyrūhsuz “kuyruksuz” (VIII-6), habersiz (XXXV-17), arsız (IV-22);¹⁸⁹ **Bingöl-Karlıova:** namıssız (I-A-109);¹⁹⁰ **Diyarbakır:** baḥtsız (VI-40), cūbbesiz (III-127), çaresiz (XLVIII-40), eksüksüz (XXXVII-29), raporsuz (XXXII-18);¹⁹¹ **Urfa:** yuḥsızzar (33-105), çarasız (36-35), sehepsız (34-55), öksüz (35-25), parasız (17-1);¹⁹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aḥlaksız (29-31), edebsüz (9-102), kēfsız (16-4), sesiz (19-17);¹⁹³ **Kars:** fasılásız (9-7), saḥapsız (9-7), saḡapsız (10-4), susuz (12-20);¹⁹⁴ **Iğdır:** saḡapsız (49-53), nāmussuz (49-155), duzsuz (63-29), izinsız (72-81);¹⁹⁵ **Ardahan:** ıssız (29-2), cansız (44-52), malsız (46-16), halsız (46-16), saḡapsız (28-22);¹⁹⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** ḥaḥsız (23-13), ömürsüz (51-30), ḡatıhsız (2-40);¹⁹⁷ **Artvin-Ardanuç:** evsuz, issauz, parasuz, cansuz, ortısuz;¹⁹⁸ **Ağrı:** anasuz, ḡansuz, suvasuz.¹⁹⁹

3.1.1.12. +o Eki:

¹⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 122.

¹⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 29.

¹⁸¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 80.

¹⁸² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 234.

¹⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 114.

¹⁸⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 81.

¹⁸⁷ TOSUN, a. g. e., 121.

¹⁸⁸ GÖNEN, a. g. e., 77.

¹⁸⁹ ÖZMEN, a. g. e., 55.

¹⁹⁰ ÖZER, a. g. e., 73.

¹⁹¹ ERTEN, a. g. e., 28.

¹⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 71.

¹⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 82.

¹⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁷ ACAR, a. g. e., 116.

¹⁹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹⁹⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

Bütün Doğu Anadolu ağızlarında görülmekle birlikte yerli iki dilli ağızlarda daha yaygındır. Genellikle erkek adlarının ilk hecesinden sonra ya da bazı akrabalık adlarına getirilir. Türkçe olmayan bu ekin erillikle ilgili olduğu kesindir. Bölgede ikinci yaygın dil olarak konuşulan Kürtçede aynı ek erkek adlarında kesinleşmiş olarak kullanılır. Bu ekin yine bu dilde erkek adlarından önce kullanılan ve erillik bildiren lo ön takısıyla ilgisi vardır.

Erzurum: abo (Abdullah), ibo (İbrahim), mamo (Muammer, bizce mahmut) (09 000 01-56), tēfo (Tevfik) (14 013 03-187), omo (Ömer), ešo (Eşref).²⁰⁰ **Diyanbakır:** zeynogilin (XLV-28).²⁰¹ **Tunceli:** çerKo “Çerkez” (XXV-54), seydonun “Seyit’in” (XXIV-152), bayro “Bayram” (XXIV-180), memodan “Mehmetle” (I-203), turo “turabi” (II-73);²⁰² **Bitlis:** baho (Bahattin) (18-15), kefo (Gaffar) (2-99), yağö (Yakup) (14-66), heso (Hasan) (7-60);²⁰³ **Van:** maho (37-38), bayro (3-10), heso (8-79), seyfo (20-134).²⁰⁴

3.1.1.13. +cıl / +çıl Eki:

Ölcünlü dilde de örneklerine az rastlanan bir ektir.

Erzurum: ortancıl (03 026 04-75), ölümçül (01 066 01), kırtcul;²⁰⁵ **Muş:** ortancıl (XXVI-5);²⁰⁶ **Urfa:** ortancıl (3-200);²⁰⁷ **Kars:** ortancıl (11-8).²⁰⁸

3.1.1.14. + ki / +Ki / +kê / +ku / +hu Eki:

Bölgenin genelinde yazı dilindeki gibi tek şekilli olarak kullanılmakla birlikte bazı alt ağızlarda seyrek olarak uyumlara girdiği ve ünlüsünün yarı genişlediği görülür.

Erzurum: aşşahki (08 040 01-14), yuħarki (11 013 02-33), eskêkê (06 008 03-7), adamınhı (03 013 01), seninkisi (01 066 01).²⁰⁹ **Bitlis:** birizinki (1-120), ötekisi (1-123), şimdiki (13-216), bununkini (7-54);²¹⁰ **Muş:** kenarındaki “kenarındaki” (V-35), oredeki “oradaki” (VII-10), elindeki (VII-12), ğarşındaki “karşındaki” (IX-9), boynundaki (XX-203);²¹¹ **Bingöl:** evdaki, yoldaki, hêyladaki;²¹² **Diyanbakır:** kazandaki (XIX-13), ordaki (II-23), yoldaki (XXXII-103);²¹³ **Urfa:** böğünkü (6-90), ordaki (21-110), benimki (35-100), yarínki (27-65);²¹⁴ **Diyanbakır-**

²⁰⁰ GEMALMAZ, a, g, e., 242-243.

²⁰¹ ERTEN, a. g. e., 29.

²⁰² TOSUN, a. g. e., 64.

²⁰³ GÖNEN, a. g. e., 84.

²⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 23.

²⁰⁵ GEMALMAZ, a, g, e., 240.

²⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 56.

²⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 69.

²⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁹ GEMALMAZ, a, g, e., 235.

²¹⁰ GÖNEN, a. g. e., 77.

²¹¹ ÖZMEN, a. g. e., 56.

²¹² KÜÇÜKER, a. g. e., 79.

²¹³ ERTEN, a. g. e., 29.

²¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 69.

Çüngüş / Çermik: devrinki (8-18), gúnkini (7-3), şindikiler (23-15), yaşındaki (17-8).²¹⁵

3.1.1.15. +leyin / +lin / +n Eki:

Urfa: sabahleyin (3-270), aḥşamlin (13-1), övlen (3-270), suratıleyin atar (suratına doğru atar) (3-200);²¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sabbahlayın (20-10), sıbāhlayın (7-10);²¹⁷ **Kars:** sabahleyin (14-6);²¹⁸ **Iğdır:** sabānan (69-30).²¹⁹

3.1.2. Eylemden Ad Türetme Ekleri

Eylem kök ve gövdelerinden geçici veya kalıcı adlar türetmeye yarayan eklerdir. Bölgedeki eylemden ad türeten ekler ölçünlü dilin ekleriyle benzer görev ve biçimde olmakla birlikte uğradıkları bazı fonetik değişimlerle onlardan ayrılmaktadırlar. Barındırdıkları ünsüzler bakımından daha çok varyantları ortaya çıkmışken ünlüler bakımından ölçünlü dile göre daha az çeşitlenmektedirler. Bu eklerin büyük bir kısmı bölge ağızlarında hem ünlü hem ünsüz uyumuna karşı koyarlar..

3.1.2.1. -acaḥ / -ecek / -ecaḥ / -eceg / -eceý / -acağ Eki:

Bu ek yazı dilindeki görevleriyle aynıdır. Sadece ekin son ünlüsünün sürekli düz-geniş-kalın olması bakımından ölçünlü Türkçeden ayrılmaktadır. Uyumsuzluk bölgenin güney ve orta bölümü ağızlarında daha yaygındır.

Erzurum: geleceḥ (05 028 01-71), geçecaḥ (02 022 02-23), diyecaḥ (03 009 03-42), edecaḥ (09 011 01-24);²²⁰ **Van:** yiyecaḥ (7-87), yiyecek (11-133);²²¹ **Tunceli:** gelecegi (XXIV-186), bitecegi (II-259);²²² **Erzincan:** çatleyecaḥ, yarācaḥ, vereceḥ, ölecegi;²²³ **Bitlis:** yariyacaḥ (1-60), yaḥacaḥ (fiyetine) (25-120), çıhacaḥ (teketi) (25-234), delireceḥ (suret) (25-266);²²⁴ **Muş:** hazırleyeceğini “hazırlayacağını” (III-19), yapeceğini “yapacağını” (V-32), giyecegi (XIV-31);²²⁵ **Bingöl-Karlıova:** dönecáḥ (I-A-192), getirecaḥ II-A-290);²²⁶ **Diyarbakır:** gelecağım (I-35), gelecağımıza (XXV-60);²²⁷ **Urfa:** giyecaḥ (21-40), binecağı yerde (10-35), alacağım (benim alacağım) (6-70), tavlıyacaḥ (2-30);²²⁸ **Kars:** gidecek (16-a-45),

²¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 94.

²¹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 69.

²¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 80.

²¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 253.

²²¹ GÖKÇUR, a. g. e., 83.

²²² TOSUN, a. g. e., 141.

²²³ SAĞIR, a. g. e., 161.

²²⁴ GÖNEN, a. g. e., 77.

²²⁵ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²²⁶ ÖZER, a. g. e., 73.

²²⁷ ERTEN, a. g. e., 54.

²²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 72.

bilēcemiz (77-14);²²⁹ **Iğdır:** yēyeceh (56-17);²³⁰ **Ardahan:** yaḥacaḥ (42-1), basacaḥ yer (46-3), evleneceḥ çaḡı (48-1, 2);²³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** vereceğine (56-16);²³² **Artvin-Ardanuç:** binilacaḥ.²³³

3.1.2.2. -ah / -eh / -ağ / -eK / -eg Eki:

Kalın ünlülü sözcüklere “-ah,” ince ünlülü sözcüklere de “-eh” şeklinde bağlanan bir ad yapma ekidir. Ekin son ünsüzü sızıcılaşmış, ötümlüleşmiş ya da yarı ötümlüleşmiştir.

Erzurum: kaçahla- (kovala-) (02 001 01-33), yataḥculuḥ (04 000 01-73), kaçāḡı (05 052 01-198), isdaḡe (isteḡe) (03 009 03-16);²³⁴ **Elazığ:** ḡonaḥ (XI-14), daraḥ (XLVIII-26), adaḡ (XXIII-85), işlāḡ (XXII-2);²³⁵ **Van:** baTTaḥ (44-36), Ḳonaḥ (31-106), ḡorḥaḥ (52-81), yataḥ (3-79), dōneḥ (51-68);²³⁶ **Erzincan:** ḡacaḥ, duraḥ, ḡorḥaḥ, bataḥ, dōneḡ;²³⁷ **Tunceli:** suvaḥ, buyaḥ, süzeK (II-3);²³⁸ **Bitlis:** dōṣṣeh (1-213), dileḡ (23-99), yataḥ (2-213), piçaḥ (24-114), ḡorḥaḥsan (2-180);²³⁹ **Muş:** dōṣek (XVI-58), ḡonaḥ “konak” (VI-16), yataḥ “yatak” (XIII-111);²⁴⁰ **Diyarbakır:** dōṣekleri (XII-5), istegini (IX-13), işegen (işeḡine) (IV-54), uçaḡ (XXXII-115), yataḥ (L-22);²⁴¹ **Urfa:** piçaḡ (12-1), kaçāḡa (17-10), ıraḡ (21-180), dōṣek (18-5), sıvaḡın (33-40);²⁴² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biçaḥ (14-1), daraḥ (21-29), Ḳonaḥ (9-98), ölçek (3-7);²⁴³ **Iğdır:** ḡorḥaḡ (55-22), açıḡdı (56-126);²⁴⁴ **Ardahan:** açuḥ (36-83), böyühleri (36-31), biçaḡı (38-17), daraḥ (45-79), ḡonaḥ (88-199);²⁴⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yataḥ (57-76), yataḡ (59-13), dōṣak (59-13), ḡacaḥ (32-66);²⁴⁶ **Ağrı:** yetak.²⁴⁷

3.1.2.3. -an / -en Eki:

Hareketin geçici vasfını oluşturan sıfatlar türeten, bazen kalıcı adlar da yapan bir ektir: Doğu Anadolu yerli ağızlarında genellikle kalın ünlülüdür ve kalınlık-incelik uyumunun dışında kalır. Bu ek Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisinin yaygın olduğu kuzey yörelerdeki yerli ağızlarda –acak, -diḡı, diḡinde ekleri yerine de kullanılmaktadır.

²²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³² ACAR, a. g. e., 120.

²³³ ÖZKAN, a. g. e., 62.

²³⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 246.

²³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115; BURAN, a. g. e., 59.

²³⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 83.

²³⁷ SAĞIR, a. g. e., 131.

²³⁸ TOSUN, a. g. e., 123.

²³⁹ GÖNEN, a. g. e., 80.

²⁴⁰ ÖZMEN, a. g. e., 57, 58.

²⁴¹ ERTEN, a. g. e., 31.

²⁴² ÖZÇELİK, a. g. e., 72.

²⁴³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 83.

²⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁶ ACAR, a. g. e., 117.

²⁴⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

Erzurum: alınan (03 063 01-29), dinniyen (08 007 01-16), çeken çeken èt- (sürükle-) (09 000 01-77), güci çatana (gücüne göre) (09 046 01-61), gelen ay (05 079 05-42);²⁴⁸ **Bitlis:** diyen vaht (V-16), korhan (2-162), alınan (26-312), tikilen (1-162), gelen (7-63);²⁴⁹ **Van:** tahsil eden adam (1-117), ahan Kan (18-37);²⁵⁰ **Tunceli:** tapanlanacağ (XVII-40);²⁵¹ **Muş:** olmayán “olmayan” (V-31), atılan (IX-187, yaradan (XX-166), getirene (I-2), uçan (XII-7);²⁵² **Diyarbakır:** çalışan (XLIX-39), çıhan (XXXII-87), duyan (VIII-125), gidenler (XXVI-1);²⁵³ **Kars:** doldırmıyan (19-5), deren (20-3), alan (20-5), salan (20-7);²⁵⁴ **Iğdır:** geden (49-89), galan (50-c-36), olan (56-83), titireyen (56-89-90);²⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** gelen (55-61), gidán (49-85), aldığan (13-130);²⁵⁶ **Artvin-Ardanuç:** veran, olan, bilan, gelan, dinniyen.²⁵⁷

3.1.2.4. –dık / -dik / -dık / -dık / -duğ / -düh / -düh / -dığ / -dig Eki:

Bu ek de geçici hareket adları yapan bir ektir. Kendinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman ünsüzü Azeri ve Terekeme ağızlarında ötümlüleşip süreklileşirken yerli ağızlarda sadece ötümlüleşmektedir. Yerli ağızlarda ünlüsü genellikle kalın, bölgenin kuzey ağızlarında ise yuvarlak olur.

Erzurum: dedıgi (03 038 01-81), oldugè (03 038-21), bildüh (05 079 04-125), görduğum (06 008 02-1), dedèyim (03 063 01-23);²⁵⁸ **Van:** geldıgi zaman (1-55), birleşdigi yer (19-97), giTTiği o eve... (14-21);²⁵⁹ **Tunceli:** geşTüKTen (XX-31), geldüğü (XX-3), kestükleri (V-24), gezdüğü (II-231);²⁶⁰ **Erzincan:** dedükleri, çağırduğları, tıdükleri, gahduğu, etmedüğüm;²⁶¹ **Muş:** sevdiği oğlanın (III-16), diktiğüm “diktiğim” (VI-25), oynattığımız (XXXIX-4), bahmadığı “bakmadığı” (XIII-29);²⁶² **Diyarbakır:** bildiğimiz (XXIV-19), dediğim (XXIV-38), sevdiğim (L-5), boşandıhtan (VI-64), bastıh (XIII-6);²⁶³ **Kars:** tanıdığımın (20-23), eşitdiğim (22-33), olduğunu (22-18), gètdigi (4-33);²⁶⁴ **Iğdır:** inandığı (49-18-19), otduğı (59-22), çıhdığı (61-9), gahdığım (61-17), yeridiğı (61-26);²⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** oldigi

²⁴⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 250-251.

²⁴⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 81.

²⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁵¹ TOSUN, a. g. e., 123.

²⁵² ÖZMEN, a. g. e., 61.

²⁵³ ERTEN, a. g. e., 53.

²⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁶ ACAR, a. g. e., 120.

²⁵⁷ ÖZKAN, a. g. e., 31.

²⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 251-253.

²⁵⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 67.

²⁶¹ SAĞIR, a. g. e., 160.

²⁶² ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁶³ ERTEN, a. g. e., 53-54.

²⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(59-76), oldığım (61-23), gëtdüyün (20-6);²⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** bildugi, verdugi, ezdugi, gördugi;²⁶⁷ **Ağrı:** gördüğim, bildigimi, oldığımı, olduğı.²⁶⁸

3.1.2.5. -anañ / -enek / -eneñ / -anağ / -eneg Eki:

İşlek olmayan eklerden biridir. Ünlü ile başlayan eklerden sonra ekin son ünsüzü yerli ağızlarda sızıcılaşmaz. Çoğunlukla kalın ünlülü olarak uyumdan kaçtığı görülür.

Erzurum: degeneñ (04 056 01-75), ekenagımız (03 009 02-15);²⁶⁹ **Van:** gelenek (31-174, 41-55), göreneğimiz (19-43);²⁷⁰ **Erzincan:** ekenek (4.6-10), sağnañ (sağanak), değnek (değenek);²⁷¹ **Bitlis:** degenek (2-162);²⁷² **Diyarbakır:** gezeneg (XIX-25).²⁷³

3.1.2.6. -ğı / -gi / -ğı / -ği / -hi / -Ki Eki:

Ek bölgemiz ağızlarında sedalı ünsüzlerden sonra -ğı, -gi; sedasız ünsüzlerden sonra da -Ki şekillerinde kullanılmaktadır. Sonu dar ünlü ile biten diğer eklerde olduğu gibi bu ek de düz-dar şekilleriyle kullanılıp çoğu zaman kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Ünsüzü, sert ünsüzlerden sonra da ötümlü olarak gelir ve ünsüz uyumuna uymaz.

Erzurum: işgi (01 000 01-43), örgülere (03 038 01-27), sorğıda (06 008 03-43), gëygüyi (05 079 04-198), çalgë (03 009 03-25);²⁷⁴ **Elazığ:** çalgı (227-LXV-15);²⁷⁵ **Van:** örgi (3-87), görgi (2-111), çalgı (4-76), saygi (48-119), içKi (6-31);²⁷⁶ **Tunceli:** basku (VII-8);²⁷⁷ **Erzincan:** bışğı, silgi, sorğu (2.1-12), çalgı;²⁷⁸ **Bitlis:** bilgi (1-195), övgi (26-99), işgi (26-90);²⁷⁹ **Muş:** saygımız (I-19), sorğu (I-20), örgü (XIII-16), bilgi (XVI-52);²⁸⁰ **Diyarbakır:** çalgı (XXX-2), içki (XXXIII-13), işki (XLVIII-11), sevgiyle (XXXVIII-12);²⁸¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çalgı (12-22), sayğı (33-16), sevgimi (13-80), sevgüyi (16-6);²⁸² **Kars:** örgülerine (4-56);²⁸³ **Iğdır:** sorğu (51-37), sevgili (56-13);²⁸⁴ **Ardahan:** vergi (46-a-17);²⁸⁵ **Gümüşhane,**

²⁶⁶ ACAR, a. g. e., 116.

²⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 31.

²⁶⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; TURHAN, a. g. e., 23.

²⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 250.

²⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 132.

²⁷² GÖNEN, a. g. e., 79.

²⁷³ ERTEN, a. g. e., 32.

²⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 246-247.

²⁷⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 116.

²⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁷⁷ TOSUN, a. g. e., 123.

²⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 132.

²⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 80.

²⁸⁰ ÖZMEN, a. g. e., 57.

²⁸¹ ERTEN, a. g. e., 31.

²⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 83.

²⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Bayburt: örgüsü (7-36), sarguya (18-7);²⁸⁶ **Artvin-Ardanuç:** bulgi, çalgi, örgi, büzgi, bolgi;²⁸⁷ **Ağrı:** gorgü.²⁸⁸

3.1.2.7. -°h/ -°ğ / -°g / -°h / -°h, -°K Eki:

Ölçünlü Türkçede “-°k” şeklinde olan ek bölgemiz ağızlarında ötümlüleşip sızıcılaşarak -K, -h, -h, -g ve -ğ şekillerinde kullanılır. Ölçünlü dilde eski şekillerindeki -k, -ğ’yi düşürmüş olan bazı sözcükler bölgemiz ağızlarında seyrek de olsa hala korunmaktadırlar.

Erzurum: boyah (01 000 01-42), katıh (01 000 02-31), kırıh (04 030 01-11), tanışih (13 000 01-26), kesüh (03 000 01-48), karuşuhluh (02 022 02-60);²⁸⁹ **Elazığ:** donuh (45-IIb-15), bozuğ (66-IX-36), örtük (224-LXIV-22), düşük (177-XLIV-32), bükük (49-III-11);²⁹⁰ **Bitlis:** kazuğ (V-34), büyük (1-144), kazuğ (25-261), yapuşuh (26-144);²⁹¹ **Van:** Kırıh (7-10), ilişih (1-266), işeK (41-103), eleK (35-14), deliK (2-69), örtüg (2-113);²⁹² **Tunceli:** saruhlu (XXIV-259), delüKTen (XLII-30), yayuh (I-150), süzeK;²⁹³ **Erzincan:** açuh (2.21-12), gonusuh (5.20-12), bolaşoh (4.5-45), artuh (1.1-32), dilek (4.22-11);²⁹⁴ **Muş:** ğarışih “karışık” (IV-95), yapışih “yapışık” (II-61), büyük “büyük” (IX-2), soğuk (XXXVI-10);²⁹⁵ **Bingöl-Karhova:** kazuğ (II-A-135);²⁹⁶ **Diyarbakır:** böyüg (I-69), kesiktır (XXXVI-68), tükürügünen (VIII-82), kırık (XXVIII-33), yaratıh (III-150);²⁹⁷ **Urfa:** örıklar (36-5), bölük (4-15), uyanıh (12-10);²⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kırık (13-173), uyanuh (9-83);²⁹⁹ **Kars:** tepih (75-18), bozuğ (78-21), gonusuh (4-44), bölük (4-52);³⁰⁰ **Ardahan:** sapığsa (42-42), yapıh (42-43), açuh (36-83), böyühleri (36-31);³⁰¹ **Gümüşhane, Bayburt:** bozuğ (10-28), bozuğ (10-28), böyüg (52-25), açuh (17-15), açığ (50-10);³⁰² **Ağrı:** sökuğ, yanuh.³⁰³

3.1.2.8. -i / -ı / -u / -ü Eki:

Ölçünlü Türkçede ünlü uyumlarına bağlı olarak dört şekli bulunan ekin bölgemiz ağızlarında diğer dar ünlülü eklerde olduğu gibi düz-dar-ince şekli

²⁸⁶ ACAR, a. g. e., 117.

²⁸⁷ ÖZKAN, a. g. e., 31.

²⁸⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

²⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

²⁹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115, 116.

²⁹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 317; GÖNEN, a. g. e., 80.

²⁹² GÖKÇUR, a. g. e., 85.

²⁹³ TOSUN, a. g. e., 68, 123.

²⁹⁴ SAĞIR, a. g. e., 133.

²⁹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 57.

²⁹⁶ ÖZER, a. g. e., 73.

²⁹⁷ ERTEN, a. g. e., 31.

²⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 73.

²⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

³⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰² ACAR, a. g. e., 116.

³⁰³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

kullanılmaktadır. Bu haliyle ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Ancak üzerine başka bir ek aldığı anda uyuma girebilmektedir.

Erzurum: korhi (04 000 01-88), korhuli (01 121 01-98), örtüsini (05 079 04-188), örtüsü (02 019 01-27);³⁰⁴ **Bitlis:** gezi (1-288), batiya (1-324), doli (2-132), üri (25-165);³⁰⁵ **Van:** örti (19-259), Korhi (39-68), örtülü (2-116), Kuruli (49-16), sori (39-45);³⁰⁶ **Tunceli:** doli (XXV-13), kapı (XLIII-16), çatı (II-40);³⁰⁷ **Muş:** gorhusundan “korkusundan” (VIII-23), duyurı “duyuru” (XIII-11), , sıkı (XXVI-19), çatı (III-25), dolu (XXXVI-10);³⁰⁸ **Diyağbakır:** asılı (asılı) (L-28), öli (XXV-37), örti (I-62), sancı (VI-21), yarı (XXX-15);³⁰⁹ **Urfa:** dolı (26-15), örtü (21-50), sürü (24-100), yatıya (14-5);³¹⁰ **Diyağbakır-Çüngüş / Çermik:** dolı (32-32), durı (29-54), düzüli (13-18), geyili (13-68), yazıdan (23-15);³¹¹ **Kars:** doli (14-6), dürülü (14-26);³¹² **Iğdır:** dolu (54-10), örtüyü (56-66), ğohulu (56-117), ayrı (56-146), ğorhudan (74-70);³¹³ **Ardahan:** ölüsünü (25-17), sarılı (39-70), ölüyüm (45-156), küsülüller (48-74);³¹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** tağularını (takılarını) (39-74);³¹⁵ **Artvin-Ardanuç:** sayı, sori, öli, korhi, orti, ölçi;³¹⁶ **Ağrı:** doli, ğapi.³¹⁷

3.1.2.9. –içi / -ıcı / -uci / -üci Eki:

Bölge ağızlarında ünsüzü sürekli ötümlü, ünlüsü ise sürekli düz-dar-incedir. Erzurum ağızlarında ünlülerinin bazen yarı genişlediği görülür.

Erzurum: bilêcê (04 000 01-91), yêtüşdürücü (04 030 01-7);³¹⁸ **Elazığ:** ğayterici (180-XLVI-12);³¹⁹ **Van:** çevırçı (31-105);³²⁰ **Erzincan:** ğuzlaçı (kuzulayıcı);³²¹ **Bitlis:** ğeçici (25-177);³²² **Bingöl-Karhova:** atıcıdır (I-A-100);³²³ **Diyağbakır-Çüngüş / Çermik:** gezici (12-11), kurucusı (22-7), yazıcı (16-32);³²⁴

³⁰⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

³⁰⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308; GÖNEN, a. g. e., 80.

³⁰⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

³⁰⁷ TOSUN, a. g. e., 123.

³⁰⁸ ÖZMEN, a. g. e., 57.

³⁰⁹ ERTEN, a. g. e., 31.

³¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 73.

³¹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

³¹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³¹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³¹⁵ ACAR, a. g. e., 116.

³¹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 31.

³¹⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

³¹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115.

³²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

³²¹ SAĞIR, a. g. e., 132.

³²² GÖNEN, a. g. e., 80.

³²³ ÖZER, a. g. e., 73.

³²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

Iğdır: yırtıcı (55-6), bahıcılar (56-11), bahıcı (56-174), oğucu (74-12);³²⁵ **Artvin-Ardanuç:** bahıcı, satıcı, goruci.³²⁶

3.1.2.10. -Kın / -kın / -ğın / -hın / -gin / -kun / -ğun / -gün / -hun Eki:

Yerli ağızlarda çoğunlukla kalın ve yuvarlak ünlülü olan bu ek bölgenin diğer ağızlarında ünlü uyumlarına uyan işlek bir ektir. İlk ünsüzünün yaygın olarak sızıcılaştığı görülmektedir.

Erzurum: azğın, kırkın, yathın, başkun, kesgün;³²⁷ **Van:** alışKın(1-160);³²⁸ **Tunceli:** başkun (VII-2), bozğın, bezğın, kırğın;³²⁹ **Erzincan:** söyğın (3.1-10), gaşğın (6.6-37), daşğın, uyğın, kesgün;³³⁰ **Bitlis:** kesgin (2-81), düzgün (7-165), yorgunnuği (18-78);³³¹ **Muş:** yorgunsan”yorgunsun” (XIII-90), düşkün (LVI-214), gızgın “kızgın” (XXIV-17);³³² **Diyarbakır:** batkın (XXXIV-16), itkın (yitkin) (XXXIV-15), keskün (XLV-35), yorgunam (XXX-36);³³³ **Urfa:** durğın (2-20), keskin (3-85);³³⁴ **Kars:** gudurğın (75-45) ;³³⁵ **Ardahan:** sürgün (44-73);³³⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** düşğün (29-17), vurğın (5-3), şaşğın (28-11);³³⁷ **Artvin-Ardanuç:** talğın, azğın, bozğın, seçğın, bişğın.³³⁸

3.1.2.11. -ma / -me Eki:

Bu ek ölçünlü Türkçedeki eşi olan -ma, -me ekiyle aynıdır. Ünlü uyumlarına bağlı olarak bölgemiz ağızlarında ekin iki şekli vardır.

Erzurum: almiya (04 056 01-6), görmiye (03 000 01-42), daşemaya (02 000 02-37), kayırmaya (03 009 01-18);³³⁹ **Elazığ:** isTemáya (215-LXII-2), dolma (XI-12), çavurmanın (XLVI-46);³⁴⁰ **Bitlis:** Tağılmaya (III-9), tahma (4-165), kesme (2-216), döğüşme (2-240);³⁴¹ **Van:** içmeler (4-49), ayırmaya (18-40), gelmeye (1-11), ahtarma (32-43), gelme saati (3-194);³⁴² **Tunceli:** gırma (av tüfeği) (III-5), basTurma (II-85), gömme (VI-5), örTme (avlu) (I-122);³⁴³ **Erzincan:** gırma, sallanmëya, çalışmıya;³⁴⁴ **Muş:** basması (I-74), gurtarmaya “kurtarmaya” (VIII-23),

³²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³²⁶ ÖZKAN, a. g. e., 31-32.

³²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 247.

³²⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

³²⁹ TOSUN, a. g. e., 123; a. g. m., 149.

³³⁰ SAĞIR, a. g. e., 132.

³³¹ GÖNEN, a. g. e., 80.

³³² ÖZMEN, a. g. e., 58.

³³³ ERTEN, a. g. e., 31.

³³⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 72.

³³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³³⁷ ACAR, a. g. e., 116.

³³⁸ ÖZKAN, a. g. e., 31.

³³⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 244.

³⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 116; BURAN, a. g. e., 59.

³⁴¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315.

³⁴² GÖKÇUR, a. g. e., 86.

³⁴³ TOSUN, a. g. e., 122.

³⁴⁴ SAĞIR, a. g. e., 133.

vurmesini “vurmasını” (V-5), beğenme (XIV-3);³⁴⁵ **Bingöl:** dolme, sarme, almaya (III-87);³⁴⁶ **Diyanbakır:** burma (V-15), kesme (XIII-9), saçma (L-38), yazma (baş örtüsü) (LVII-1);³⁴⁷ **Urfa:** dikmeler (3-80), yarışma (1-70);³⁴⁸ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** getirmemiz (29-45), budamaya (9-52), kaşmamız (9-9);³⁴⁹ **Iğdır:** söhme (52-10);³⁵⁰ **Ardahan:** gazma (38-24);³⁵¹ **Gümüşhane, Bayburt:** galdurma (32-47), çalma (13-67), atlama (13-50);³⁵² **Artvin-Ardanuç:** gezma, beslama, görüşma, alma;³⁵³ **Ağrı:** konuşmamı.³⁵⁴

3.1.2.12. -mağ / -mağ / -meğ / -meg / -mey / -meñ Eki:

Oğuz grubu lehçelerinde en işlek mastar eklerinden biri olan –mak / -mek eki bölgemiz ağızlarında da yaygın olarak eylemden ad yapma göreviyle kullanılmaktadır. Oğuz lehçelerinin malı olan –mAk eki³⁵⁵ Doğu Anadolu ağızlarında -mağ biçiminde kullanılmakta, özellikle yerli ağızlarda sürekli olarak kalın ünlü bulundurmakta ve kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Ekin son ünsüzü sızıcılaşarak ħ ve ğ’ye dönüştüğünden, bu art damak ünsüzlerinin etkisi ile ektaki ünlü sürekli kalındır. Azeri ve Terekeme ağızlarında genellikle ünlü uyumlarına uymaktadır.

Erzurum: almağ, geçilmağ (10 055 01-12), atılmağ (03 063 01-70), gètmeg (09 000 03-14), görmeg (07 015 03-53);³⁵⁶ **Elazığ:** gazanmağ (158-XXXVI-2), görmek (132-XXXVI-25), evlenmeğ (192-Lİb-1), tohmağ (I-20);³⁵⁷ **Bitlis:** gètmağ (IV-40), demegin (V-26), demegüm (V-26), ihanmağa (7-39), gezmege (3-1), evlendirmege (14-42);³⁵⁸ **Van:** yumağ (40-4), bağmağ (2-15), yemağ (1-127), yağlamağ (45-27);³⁵⁹ **Tunceli:** toKmaK (XXXV-41), utanmağ (II-51), Kuymağ (VI-7)³⁶⁰ **Muş:** yağdırmağ “yağdırmak” (I-55), yemağ “yemek” (III-19), oynamağ “oynamak” (III-2), içmek (VIII-22), vermek (XIV-33);³⁶¹ **Bingöl:** evlenmağ (II-C-5), demağ (II-B-74), vermağ (I-A-276);³⁶² **Diyanbakır:** bilmağ (VI-59), çağmağ (X-29), çekmağ (XXXI-6), demağ (X-30), gezmağa (XLI-39), görmağ (V-11);³⁶³ **Urfa:** gömmağ (28-40), almağ (21-145), gidermağ (10-10), istemağa (1-85), demağ (20-

³⁴⁵ ÖZMEN, a. g. e., 57.

³⁴⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 76; ÖZER, a. g. e., 73.

³⁴⁷ ERTEN, a. g. e., 30.

³⁴⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 73.

³⁴⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

³⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁵² ACAR, a. g. e., 116.

³⁵³ ÖZKAN, a. g. e., 34.

³⁵⁴ ÇİFTÇİ, a. g. e., 11.

³⁵⁵ KUZNETSOV, a. g. e., 204.

³⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

³⁵⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115; BURAN, a. g. e., 59.

³⁵⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 316; GÖNEN, a. g. e., 81.

³⁵⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

³⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 122-123.

³⁶¹ ÖZMEN, a. g. e., 75.

³⁶² KÜÇÜKER, a. g. e., 76; ÖZER, a. g. e., 73.

³⁶³ ERTEN, a. g. e., 30.

80);³⁶⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almağ (13-279), evlenmağ (9-89), gezmeğa (13-171), sermağa (31-1);³⁶⁵ **Iğdır:** yemeğ (49-5), yatmağ (49-6), dèmeğ (49-38), tutmağ (50-a-2), bağmağ (74-26);³⁶⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** yemek (47-1), yemeğ (63-3);³⁶⁷ **Artvin-Ardanuç:** getmağ, vermağ, bilmağ, enmağ, bilmağ;³⁶⁸ **Ağrı:** salmağ, almağ.³⁶⁹

3.1.2.13. -°m Eki:

Ek ölçünlü Türkçedeki eşi olan “-°m” ekiyle aynı görevdedir. Ekin yardımcı ünlülerinin bölgemiz yerli ağızlarında ince ünlülü sözcüklerde kalınlaşması, yuvarlak ünlülü sözcüklerde ise dar-düz-kalın ya da yarı kalın olarak kullanılması ünlü uyumlarına aykırı bir durum arz eder. Bu şekliyle bölgede eylemden ad türeten en işlek eklerden biridir.

Erzurum: bağım (03 063 01-79), durum (02 025 01-8), dölüm (09 049 01-7), biçim (01 000 02-59);³⁷⁰ **Elazığ:** büklüm (165-XXXVI-b-10), doğum (170-XL-1), söz gelişimi (177-XLIV-28), ucurum (184-XLIX-2);³⁷¹ **Van:** çekim (36-45), tahım (36-66, 8-84), giyim (19-215), biçim (41-193), dilim (33-61);³⁷² **Tunceli:** olım, boğım, kırhım, tokım, dolım;³⁷³ **Bitlis:** deyişimine (7-135), dağıtım (7-111), yıl dönümidi (25-186);³⁷⁴ **Muş:** geçim (XVI-6), doğum (XVI-1), bölüm (XVI-47);³⁷⁵ **Bingöl-Karlıova:** bağım (I-A-163);³⁷⁶ **Diyarbakır:** durumu (XLVIII-33), giyimli (IX-3), ölüm (XLII-34), yarım (XXI-24);³⁷⁷ **Urfa:** doym (8-40), sıhım (23-45), kırpım (7-35), kesim (12-5), aşırım (23-60);³⁷⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** doğum (21-16), ölüm (15-45), yarım (14-64), tahım (32-8);³⁷⁹ **Kars:** bölüm (8-14);³⁸⁰ **Iğdır:** söküm (52-9);³⁸¹ **Ardahan:** yayım (41-14), bağım (bakım) (42-40), doğumluyam (87-7);³⁸² **Gümüşhane, Bayburt:** ölüm (63-15), donum (22-4);³⁸³ **Ağrı:** doğumliyim.³⁸⁴

3.1.2.14. -miş Eki:

³⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 73.

³⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

³⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁶⁷ ACAR, a. g. e., 116.

³⁶⁸ ÖZKAN, a. g. e., 34.

³⁶⁹ CAFEROĞLU, a. g. e., 108

³⁷⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

³⁷¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 116.

³⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 86-87.

³⁷³ TOSUN, a. g. m., 148.

³⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 81.

³⁷⁵ ÖZMEN, a. g. e., 58.

³⁷⁶ ÖZER, a. g. e., 73.

³⁷⁷ ERTEN, a. g. e., 31.

³⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 73.

³⁷⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 84.

³⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁸² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁸³ ACAR, a. g. e., 116.

³⁸⁴ BAYRAM, a. g. e., 64.

Ölçünlü Türkçede ünlü uyumlarına bağlı olarak -mış, -miş, -muş, -müş şekillerinde kullanılan bu ek bölgemiz ağızlarında “-miş” şeklinde düz-dar-ince ünlülü olarak kullanılır. Bölgedeki yerli ağızlarda daha yaygın ve farklı türetmeler yapmaktadır.

Erzurum: gelişmiş, almiş (01 000 02-90), bualmış (01 111 01-69), doğmuş (01 000 01-68);³⁸⁵ **Van:** evlenmemiş oğlan (19-69), yetişmiş esKer (1-283);³⁸⁶ **Tunceli:** gêtmiş (I-14), ölmüşidi (ölmüşüydü) (I-24);³⁸⁷ **Bitlis:** oğumuşluğum (7-144);³⁸⁸ **Muş:** pişmiş (XXXI-1), gülmemiş (LVI-104), evlenememiş (I-76);³⁸⁹ **Bingöl-Karlıova:** sohmış, tutulmuş;³⁹⁰ **Diyarbakır:** gelmiş dim (gelmiş idim) (XXXIV-26), gelmişidi (XXXIV-31), yemiş (XXXIII-13);³⁹¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yemiş (21-4);³⁹² **Iğdır:** vurulmuşa (72-83), ölmüş gızımı (72-139);³⁹³ **Ardahan:** oğumamış (42-3), oğumuşluh (42-84), yihılmışı (88-26);³⁹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** gurtulmuş (66-50), tutmuş (59-74).³⁹⁵

3.1.2.15. -n Eki:

Ölçünlü dille ortaktır. Fazla işlek olmayan bir ektir.

Erzurum: sağın, (04 056 01-72) yığın (02 022 01-38), biçin (03 009 02-13);³⁹⁶ **Bitlis:** ekin (IV-12);³⁹⁷ **Van:** ekin (48-132);³⁹⁸ **Erzincan:** çıkın (1.1-16), ekin (2.4-22);³⁹⁹ **Diyarbakır:** uzun (IV-47), yığın (IV-77);⁴⁰⁰ **Urfa:** ahın (12-15), gelin (18-75);⁴⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ekin (22-21), gelin (11-40), satun (22-3), yığın (3-3);⁴⁰² **Iğdır:** ekin (64-1);⁴⁰³ **Gümüşhane, Bayburt:** ekin (57-73).⁴⁰⁴

3.1.2.16. -ş Eki:

Fiillere getirilip onlardan geçici adlar oluşturan -ş / -ş eki işlev olarak Türkiye Türkçesindeki “-İş / -Uş” ekiyle aynıdır. Yerli ağızlarda ekin ünlüsü çoğunlukla kalındır. Bu bakımdan ince ünlülü sözcüklerde uyum dışı kalmaktadır.

³⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 251.

³⁸⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 87.

³⁸⁷ TOSUN, a. g. e., 140.

³⁸⁸ GÖNEN, a. g. e., 81.

³⁸⁹ ÖZMEN, a. g. e., 61.

³⁹⁰ ÖZER, a. g. e., 73.

³⁹¹ ERTEN, a. g. e., 54.

³⁹² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 885.

³⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁹⁵ ACAR, a. g. e., 116.

³⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 246.

³⁹⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315.

³⁹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 87.

³⁹⁹ SAĞIR, a. g. e., 133.

⁴⁰⁰ ERTEN, a. g. e., 31.

⁴⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 74.

⁴⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 85.

⁴⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁰⁴ ACAR, a. g. e., 116.

Erzurum: tanış (08 029 01-15), yazılış (02 022 02-46), yөнüş (04 013 01-9), yinüş (07 024 01-24);⁴⁰⁵ **Elazığ:** inanışdır (69-IX-2), deyişlerine (157-XXXVa-7);⁴⁰⁶ **Van:** göröş (29-43), yөнiş (3-111), gidişimde (36-1), yanışında (7-3), Kırtuluşum (1-213);⁴⁰⁷ **Erzincan:** yaşayêş;⁴⁰⁸ **Tunceli:** yanluş (II-172);⁴⁰⁹ **Bitlis:** gidiş (4-186), gelişimiz (4-186), dönüşün (11-105);⁴¹⁰ **Muş:** gösteriş (I-38), ғalışıma “kalışıma” (I-84), öpüşümdür (XLIX-17);⁴¹¹ **Bingöl-Karlıova:** geyinişle (II-A-67), öpüş (II-A-225);⁴¹² **Dişarbakır:** dönışin (XLVI-5), geliş (XXXII-78), kırtuluş (II-55), yanlış (IV-93);⁴¹³ **Urfa:** otırışta (15-5), enişe (7-30), alışveriş (2-70), gidişimizde (3-245);⁴¹⁴ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** alış (17-25), gediş (6-2), geliş (13-271), tanış (17-43), veriş (17-25);⁴¹⁵ **Kars:** tanışları (20-16), gösderiş (4-47), yenişe (14-27);⁴¹⁶ **Ardahan:** yaratılış (44-5);⁴¹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** döğüş (1-12);⁴¹⁸ **Artvin-Ardanuç:** toğuş, oturuş, bahış, gediş, geliş.⁴¹⁹

3.1.2.17. –ti Eki:

Sonu dar ünlüyle biten diğerk eklerde olduğı gibi kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere düz-dar-ince ünlülü şekliyle bağlanır. Bu biçimde ünlü uyumlarına uymayan ek, kendisinden sonra başka bir ek geldiğinde uyuma girer.

Erzurum: ağıntı, sığıntê (04 000 01-55), kırunti, tökünti;⁴²⁰ **Elazığ:** sallanti (199-LIV-34), sarsıntı (197-LIV-6), gezinti (198-LIV-26), toplantı (194-LIIa-3);⁴²¹ **Van:** tököntüsi (4-26), yaşanti (2-8), çırpıntı (51-15), sığıntı (26-28);⁴²² **Tunceli:** iniltü (XXVI-75);⁴²³ **Erzincan:** sıkıntı, eğlenti (2.23-14);⁴²⁴ **Bitlis:** üzüntili (3-9), karaltı (16-9), gürültü (16-120);⁴²⁵ **Muş:** sığıntı “sıkıntı” (XVI-42);⁴²⁶ **Dişarbakır:** eğlenti XVII-1);⁴²⁷ **Urfa:** çırpıntı (6-15), üzintisinden (37-30)sığıntı (9-30), kırintı (6-15);⁴²⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** sığıntı (33-1);⁴²⁹ **Ardahan:** oğıntusunu (48-

⁴⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

⁴⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 116.

⁴⁰⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 87.

⁴⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 133.

⁴⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 70.

⁴¹⁰ GÖNEN, a. g. e., 81.

⁴¹¹ ÖZMEN, a. g. e., 57.

⁴¹² ÖZER, a. g. e., 73.

⁴¹³ ERTEN, a. g. e., 30.

⁴¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 74.

⁴¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 85.

⁴¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴¹⁸ ACAR, a. g. e., 117.

⁴¹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁴²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 250.

⁴²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 115.

⁴²² GÖKÇUR, a. g. e., 87.

⁴²³ TOSUN, a. g. e., 68.

⁴²⁴ SAĞIR, a. g. e., 133-134.

⁴²⁵ GÖNEN, a. g. e., 79.

⁴²⁶ ÖZMEN, a. g. e., 58.

⁴²⁷ ERTEN, a. g. e., 31.

⁴²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 74.

59), yığıntısının (88-16), toplantısı (88-18);⁴³⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** toplantı (49-71), buyrultı (67-18), sansıntı (4-96);⁴³¹ **Artvin-Ardanuç:** bulantı, buluntı, sıhıntı, kazıntı, töküntü.⁴³²

3.1.2.18. -a / -e Eki:

Bölge ağızlarında seyrek görülen eklerdendir.

Erzurum: geçce (taraf) (03 000 01-80), kese (kestirme) (08 029 01-26);⁴³³ **Erzincan:** göre (düğünlerde verilen bahşiş parası) (2.25-23), kese (kestirme yol) (1.29-23);⁴³⁴ **Bitlis:** yara (4-261), kısa (24-33), çevre (25-111);⁴³⁵ **Diyarbakır:** yara (IV-3), yarasi (L-45);⁴³⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yara (2021), geçeli (yakalı) (15-22).⁴³⁷

3.1.2.19. -°r / -ar / -er Eki:

Ölçünlü dildeki ile aynı özellikleri gösterir.

Erzurum: oğur yazar (01 000 01-12), döger biçer (09 049 01-103);⁴³⁸ **Tunceli:** boğer (köpek adı), aher, keser;⁴³⁹ **Erzincan:** eyler (ninni);⁴⁴⁰ **Ardahan:** gederimiz (42-44), tutarı (89-15).⁴⁴¹

3.1.2.20. -maz / -mez Eki:

Eylemlere gelerek önad görevinde adlar türetir. Yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklere ince ünlüyle gelerek uyuma girmez.

Erzurum: düşmez kaçmaz bir allah (01 066 01), kırılmasa (kırılmazsa) (03 009 03-49), wuramasa (vuramazsa) (11 013 02-67), demese (demezse) (02 019 01 19);⁴⁴² **Tunceli:** olmez (yaramaz), bilmez (cahil), utanmez;⁴⁴³ **Kars:** bilmeze (83-43);⁴⁴⁴ **Iğdır:** gelmeze (56-28);⁴⁴⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** vurmaz (67-25).⁴⁴⁶

3.1.2.21. -°ş / -°ç / -°nş / -°nç Eki:

⁴²⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 85.

⁴³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴³¹ ACAR, a. g. e., 117.

⁴³² ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁴³³ GEMALMAZ, a. g. e., 250.

⁴³⁴ SAĞIR, a. g. e., 132.

⁴³⁵ GÖNEN, a. g. e., 79.

⁴³⁶ ERTEN, a. g. e., 32.

⁴³⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 85.

⁴³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 251.

⁴³⁹ TOSUN, a. g. m., 149.

⁴⁴⁰ SAĞIR, a. g. e., 133.

⁴⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 254.

⁴⁴³ TOSUN, a. g. m., 149.

⁴⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁴⁶ ACAR, a. g. e., 120.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde -°ç / -°nç biçiminde olan bu ek bölge ağızlarında yukarıdaki şekilleriyle yaygındır. Türkçede -n ekli dönüşlü eylem tabanlarına getirilen -ç eki bölgenin Kars—ve Erzurum yöresi ağızlarında -ş’ye dönüşür, ayrıca Erzurum ağızlarında n ünsüzünü de düşürür. Sözcük üzerine başka bir ek aldığında n ünsüzü tekrar ortaya çıkar.

Erzurum: ireş (iğrenç), kışış, gülüş (gülünç), sewüş (sevinç), sewünci;⁴⁴⁷
Elazığ: inanşlı (66-IX-16);⁴⁴⁸ **Diyarbakır:** sevinçten (XXXV-54);⁴⁴⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kazanç (13-272).⁴⁵⁰

3.1.3. Addan Eylem Türetme Ekleri

Ad kök ve gövdelerinden eylem türeten eklerdir. Doğu Anadolu ağızlarında ölçünlü dille ortak olan bu ekler bazı fonetik değişmelerle kullanılmaktadır. Bazıları oldukça işlek olmakla birlikte, bazıları sınırlı sayıda örnek vermektedir.

3.1.3.1. +a / +e Eki:

Genellikle ad köklerine gelerek o adın eylem biçimini oluşturur. İsim köklerine kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak +a, +e şeklinde getirilirken, Van Küresinli ağızı ile yerli ağızlarda bazen kalın ünlü köklere ince ünlü ile gelerek uyuma girmez.

Erzurum: boşa-, harca- (03 000 01-78);⁴⁵¹ **Van:** dile- (19-154), yaşa- (11-13), boşa-t- (14-31), yaş-e- (47-39);⁴⁵² **Bitlis:** boşanasan (13-135), uğra- (4-189), oyna- (1-18);⁴⁵³ **Muş:** yaşamış”yaşamış”(III-59);⁴⁵⁴ **Diyarbakır:** kanama (XXVIII-43), oynar (III-64), uzamış (III-144), yaşadıh (XXXVI-33);⁴⁵⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** oynarlardı (15-51), uzatma (33-9), yaşaduh (33-5);⁴⁵⁶ **Kars:** boşandı (20-13), yaşadıh (78-14), uzadırm (4-67);⁴⁵⁷ **Iğdır:** boşaram (50-b-32);⁴⁵⁸ **Ardahan:** yaşaduh (31-14), boşaltdiler (36-97), uzatmıyah (39-54), uzandım (45-162);⁴⁵⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** boşadı (52-19);⁴⁶⁰ **Ağrı:** yaşaduh.⁴⁶¹

3.1.3.2. +l / +al / +el Eki:

Adlardan eylem türeten, çok işlek olmayan, ünlü uyumlarına uyan bir ektir. Bölge ağızlarında görülen “daral” sözcüğünde bu ekin addan ad yapmış biçimi ortaya çıkmaktadır (bene daral geldi-md).

⁴⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

⁴⁴⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 116.

⁴⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 32.

⁴⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 80.

⁴⁵¹ GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁴⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 81.

⁴⁵³ GÖNEN, a. g. e., 78.

⁴⁵⁴ ÖZMEN, a. g. e., 65.

⁴⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 30.

⁴⁵⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 82.

⁴⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁶⁰ ACAR, a. g. e., 118.

⁴⁶¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

Erzurum: bual- (01 121 01-34), bunçal- (08 040 01-120), düzel- (03 000 01-23), kocal- (03 000 01-17);⁴⁶² **Van:** düzel- (20-141, 41-130, 24-36, 6-43), sağıl- (11-12, 1-260);⁴⁶³ **Erzincan:** yassılduruğ (5.16-29);⁴⁶⁴ **Bitlis:** sağıltıdım (1-342), boşaldıp (2-54);⁴⁶⁵ **Muş:** sağılır (XX-4), boşalmış (XX-54);⁴⁶⁶ **Diyarbakır:** sağılmaz (LI-5);⁴⁶⁷ **Urfa:** boşattı (boşalttı) (33-105), şenelmış (3-170);⁴⁶⁸ **Iğdır:** düzelder (49-100), boşalıpsan (50-c-39), yığıldı (50-c-65), yapılib (55-24);⁴⁶⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** düzeldi (1-15), gıssaltdı (4-25).⁴⁷⁰

3.1.3.3. +ar / +er Eki:

Bölgemiz ağızlarında kullanılan, fazla işlek olmayan eklerdendir. Ünlü uyumlarına bağlı olarak +ar, +er şeklinde isimlere getirilerek isimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller türetir.

Erzurum: azar- (azal-) (05 079 05-144), ever-, otar- (13 020 01-24), suvar- (05 028 01-79);⁴⁷¹ **Van:** otar- (31-37, 49-43), suvar- (47-204), göger- (32-7);⁴⁷² **Bitlis:** gögeri (2-75);⁴⁷³ **Muş:** gögerdi (XX-201), (sub>suw>suv=su) suvar- “sula-” (XLIX-3);⁴⁷⁴ **Diyarbakır:** ağara (LXIV-5), kararadıtan (III-47), sarardım (L-21);⁴⁷⁵ **Urfa:** kızard- (23-45), saraldım (34-10);⁴⁷⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ağarturlar (13-200), kızardıyuh (25-14);⁴⁷⁷ **Iğdır:** çıhartdı (49-149);⁴⁷⁸ **Ardahan:** suvarıyórum (30-1), çıhartdı (36-1);⁴⁷⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** otardi (13-39);⁴⁸⁰ **Artvin-Ardanuç:** evar, gögar, suvar, yeşar, saral, karal.⁴⁸¹

3.1.3.4. +da / +ıl+da / +il+de Eki:

Yansıma sözcüklerden eylem türeten işlek eklerden biridir. ses taklidi kökler üzerine +ıl addan ad yapma ekini alarak gelir. Azeri ve Terekeme ağızları ile bunların etkisindeki ağızlarda kökün sonundaki damak ünsüzü bu eki aldıktan sonra ikizleşir.

⁴⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁴⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 81.

⁴⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 134.

⁴⁶⁵ GÖNEN, a. g. e., 78.

⁴⁶⁶ ÖZMEN, a. g. e., 65.

⁴⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 30.

⁴⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 71.

⁴⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁷⁰ ACAR, a. g. e., 118.

⁴⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 256.

⁴⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 81.

⁴⁷³ GÖNEN, a. g. e., 78.

⁴⁷⁴ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁴⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 30.

⁴⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 71.

⁴⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 82.

⁴⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁸⁰ ACAR, a. g. e., 118.

⁴⁸¹ ÖZKAN, a. g. e., 34.

Erzurum: patıl-da-, hingilde-, gürülde-, kağılda-, şağılda-, şakğılda-;⁴⁸² **Van:** hevul-da- (30-118), ışıl-da- (29-85);⁴⁸³ **Bitlis:** fişıldani (14-96), fırıldıyır (1-81);⁴⁸⁴ **Diyarbakır:** sızıldar (LI-4).⁴⁸⁵

3.1.3.5. +la / +le Eki:

Bu ek ölçünlü dilde olduğu gibi Doğu Anadolu ağızlarının da addan eylem türeten en işlek eklerindendir. Bölgedeki Azeri Terekeme ve Yerli Türkmen ağızlarında ünlü uyumlarına uyarken yerli iki dilli ağızlarla Van Küresinli ağızlarında kalın ünlülü sözcüklere bazen ince ünlü ile bağlanarak kalınlık-incelik uyumuna girmez..

Erzurum: hayla- (05 052 01-55), kefsizle- (09-000 01-11), sesla- (02 001 01-14), düşgünne- (03 009 03-46);⁴⁸⁶ **Elazığ:** ihtiyarladım (204-LVII-6), yuhlamış (40-II-26), hazırladıh (215-LXII-16), pılanladuğum (129-XXVI-8);⁴⁸⁷ **Bitlis:** kölgelenirsen (I-13), ireller (II-1), alledim (IV-41), ühlemişem (2-78), başladi (1-111);⁴⁸⁸ **Van:** yühle- (52-127), düzle- (14-237), topla- (1-180), belle- (11-8), doğrıla- (7-81);⁴⁸⁹ **Erzincan:** temamléyandan (1.7-19);⁴⁹⁰ **Tunceli:** kurşunliyacahlar (XV-17), topléyeceyuh (XVII-22);⁴⁹¹ **Muş:** hamurlarıh “hamurlarız” (I-90), otladılar “otlattılar”(XXVI-20), suladım (II-30), karşıladım (II-32);⁴⁹² **Diyarbakır:** bağlaram (LIII-3), besledim (XXVII-28), dinleyecahsız (VIII-130), dişlemişler (LVII-5), hastede- (L-6);⁴⁹³ **Urfa:** hoplilar (33-80), sabahlallardı (3-270), daşladıh (3-160), terledir (18-5);⁴⁹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** arzular (13-155), bağlar (12-13), başladı (20-20);⁴⁹⁵ **Kars:** torladı (17-14), topladılar (17-14), sesliyeceh (17-33), tahtalandı (21-20);⁴⁹⁶ **Iğdır:** bağladı (49-99), sesle (49-36);⁴⁹⁷ **Ardahan:** kitlermişler (25-3), ağılyer (25-22), ağılyah (26-5);⁴⁹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** yükledi (65-16), başladı (57-78);⁴⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** ella, düzla, gizla, temizla;⁵⁰⁰ **Ağrı:** topladuk.⁵⁰¹

Bu ek ölçünlü Türkçede karşılaştığımız gibi kendinden sonra dönüşlülük ve işteşlik ekleriyle kalıplaşarak tek bir ek olma görünümüne bürünür.

⁴⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 256.

⁴⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 82.

⁴⁸⁴ GÖNEN, a. g. e., 78.

⁴⁸⁵ ERTEN, a. g. e., 30.

⁴⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁴⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142-143.

⁴⁸⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 314; GÖNEN, a. g. e., 79.

⁴⁸⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 82.

⁴⁹⁰ SAĞIR, a. g. e., 134.

⁴⁹¹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁴⁹² ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁴⁹³ ERTEN, a. g. e., 29.

⁴⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 72.

⁴⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 82.

⁴⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁴⁹⁹ ACAR, a. g. e., 118.

⁵⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 34.

⁵⁰¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

Erzurum: evlân- (02 019 01-28);⁵⁰² **Elazığ:** evlendi (208-LIX-33), sözleşTıh (197-LIV-28), ışıhlandı (216-LXII-29);⁵⁰³ **Van:** uzağlaş- (25-4), ballan- (18-28), hesTelen- (31-64), yerleş- (14-18);⁵⁰⁴ **Erzincan:** yavrulaş- (1.14-4), kannan-, aydınnan-;⁵⁰⁵ **Bitlis:** huyulanıram (25-99), kèfleni (1-216), inatdaş- (inatlaş-) (18-3);⁵⁰⁶ **Muş:** vedeleşir “vedalaşır” (XIV-56), hoşlanmış “hoşlanmış”(V-15), ziyadelendi (LVI-142);⁵⁰⁷ **Diyarbakır:** bitlenmişsen (XXIV-50), evlenmağ (XLV-37);⁵⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ayrıldım (11-6), güzelleşmiş (13-21), kabullanan (22-30);⁵⁰⁹ **Kars:** tahtalandı (21-20);⁵¹⁰ **Iğdır:** ışıhlandı (49-113), çiçeğlendi (50-b-14);⁵¹¹ **Ardahan:** yerleşdi (36-102).⁵¹²

Van Küresinli ağzı ve bazı yerli ağızlarda ekin sürekli ince ünlü ile tek şekilli kullanıldığı, Erzurum-Oltu ağızlarında ise ince ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile geldiği görülür.

Erzurum: evlân- (02 019 01-28), sesla- (02 001 01-14);⁵¹³ **Bitlis:** ağlemişle (III-2), sızlemişle (III-2, pulledım (IV-41);⁵¹⁴ **Van:** yumurtele- (34-71), bağle- (34-51), ğatlen- (52-81), daşle- (34-44);⁵¹⁵ **Muş:** sızlirler (XXVI-32), zayıfladığını “zayıfladığını” (III-49);⁵¹⁶

+IA eki bölgenin genelinde n, t gibi ünsüzlerden sonra geldiğinde ekin ünsüzü benzeşmeye uğrayarak +nA +TA biçimine dönüşür.

Erzurum: düşğünne- (03 009 03-46);⁵¹⁷ **Bitlis:** annat- (V-5);⁵¹⁸ **Van:** rağaTTaş- (51-165).⁵¹⁹ **Erzincan:** uzunnama (1.28-8), şişmanna-;⁵²⁰ **Ardahan:** annat- (88-10), sükütdedim (40-10), kitdemişdi (91-31).⁵²¹

3.1.3.6. +kır / +ğır / +hır / +kir / +Kır Eki:

Bölge ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılan bu ek genellikle ses taklidi adlardan eylem türetir.

⁵⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁵⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142-143.

⁵⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 82.

⁵⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 134-135.

⁵⁰⁶ GÖNEN, a. g. e., 79.

⁵⁰⁷ ÖZMEN, a. g. e., 64-65.

⁵⁰⁸ ERTEN, a. g. e., 29, 30.

⁵⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

⁵¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵¹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵¹³ GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁵¹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313.

⁵¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 82.

⁵¹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁵¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 255.

⁵¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316.

⁵¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 83.

⁵²⁰ SAĞIR, a. g. e., 134.

⁵²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Erzurum: anķır-, fıŗģır-, payķır-(pavķır-), ķemķır-, pũŗģır-;⁵²² **Erzincan:** hıŗģır-, ۆŗģır-, pıŗģır-, tũķır-;⁵²³ **Bitlis:** tũķũrũrdũķ (13-186), ۆŗģũri (18-15), hayķırır (26-81), bۆŗmege (7-102).⁵²⁴

3.1.3.7. +°ħ / +°ĥ / +°K Eki:

Genellikle ũnlũ uyumlarına umakla birlikte, bazen ince ũnlũlũ sۆzcũklere kalın ũnlũyle getirilir. Bۆlgede ķok iŗlek olmayan bir ektir.

Erzurum: darıķ- (darıl-), doluķ-, birėĥ- (birik-) (06 008 01-51), gėcuķ-;⁵²⁵

Erzincan: acıķ-, gۆzũķ-, gecıĥ-;⁵²⁶ **Muŗ:** acıķırler (VIII-20);⁵²⁷ **Urfa:** acıķırsa (3-135), acıġdı (7-15).⁵²⁸

3.1.4. Eylemden Eylem Tũretme Ekleri

Eylem kۆk ve gۆvdelerinden yeni eylemler tũreten eklerdir. Bunlardan bazıları bۆlge aķızlarında oldukķa iŗlek kullanılırken, bazıları ķok seyrek gۆrũlmektedir. Nitelikleri bakımından da iki gruba ayrılabilen bu eklerin bir kısmı eylemin ķatısını etkilemeyen, eklendiġi eylemden tamamen farklı anlamda yeni eylemler tũreten eklerdir. Bir kısmı ise daha yaygın kullanım alanına sahip, eylemlerin temel anlamında kۆklũ deġiŗlikler yapmayan, onların ۆzne ve nesne ile olan iliŗkisinde biķim ve durum deġiŗikliġi yapan ķatı ekleridir.⁵²⁹

Ķatı ekleri Tũrkķenin tarihi geliŗimi iķinde kaynaŗma, anlam kayması ve kalıplaŗmalar yoluyla bir iŗlev deġiŗmesi geķirerek, yeni anlamda eylemler tũretme ۆzelliġi de kazandıklarından, bunları da eylemden eylem tũreten ekler iķinde deġerlendirmek gerekmektedir.⁵³⁰ Bu duruma gۆre ķoġu ۆlķũnlũ dille ortak olan, bۆlgemiz aķızlarında karŗılaŗılan eylemden eylem tũretme ekleri şunlardır:

3.1.4.1. -ala / -ele Eki:

Bۆlgemiz aķızlarında iŗlek olarak kullanılan, eylemin gۆsterdiġi iŗi kısa aralıklarla tekrarlama anlamında eylemler tũreten bir ektir.⁵³¹

Elazıġ: italadılar (210-LX-18), ġovalamıŗ (203-LVI-3);⁵³² **Van:** Kovalala- (47-200), sarala- (33-92, 31-204), itele- (24-63, 52-221), silkele- (24-52);⁵³³ **Erzincan:** ġorġala- (4.12-70), silkele- ;⁵³⁴ **Bitlis:** ķavaladım (20-1), saralanır (sarılıyor) (1-348),

⁵²² GEMALMAZ, a. g. e., 256.

⁵²³ SAġIR, a. g. e., 135.

⁵²⁴ GÖNEN, a. g. e., 78.

⁵²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 256-257.

⁵²⁶ SAġIR, a. g. e., 135.

⁵²⁷ ÖZMEN, a. g. e., 65.

⁵²⁸ ÖZĶELİK, a. g. e., 72.

⁵²⁹ KORKMAZ, a. g. e., 123.

⁵³⁰ KORKMAZ, a. g. e., 124.

⁵³¹ KORKMAZ, a. g. e., 125.

⁵³² BURAN-OġRAŗ, a. g. e., 142.

⁵³³ GÖKĶUR, a. g. e., 88.

⁵³⁴ SAġIR, a. g. e., 135.

iteleyipsen (8-27);⁵³⁵ **Iğdır:** iteledi (55-23);⁵³⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** govalanırdı (57-145);⁵³⁷

3.1.4.2. -İ / -İ Eki:

Bölgemiz ağızlarında yardımcı ünlüsü dar olan işlek eklerden biridir. Ekin yardımcı ünlüsünün kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere düz-dar-ince veya yarı ince, bazen de düz ünlülü sözcüklere yuvarlak biçimde getirilmesi hem kalınlık-incelik uyumuna hem düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık yaratır. Yaygın olarak ünsüzle biten geçişli eylem kök ve gövdelerinden edilgen eylemler türetmektedir.

Erzurum: açıl-01 035 01), verıl- (01 000 01-80), ayrıl- (05 052 01-199), yayıl- (02 000 02-15), çevrıl- (08 041 01-78);⁵³⁸ **Elazığ:** atılın (223-LXIII-4), dutuldum (168-XXXVIII-6), sarıldı (161-XXXVIa-16), uruldum (XXXVI-9), asılı (225-LXIV-8);⁵³⁹ **Van:** kesıl- (7-60, 37-95), sarıl- (37-96), yapııl- (11-79, 4-71), çekıl- (38-62), sökil- (5-68);⁵⁴⁰ **Tunceli:** verılırdı (XII-54), derıldı (devrildi) (XX-55);⁵⁴¹ **Bitlis:** sıhılidi (1-63), çevrıldı (16-102), yırtıldı (2-105), dirıl- (8-30);⁵⁴² **Muş:** edilirdi (I-55), bıraıılır “bırakılır” (XIV-59), gırılısın “kırılısın” (I-11), gidilir (I-XIV-55), boğılmış “boğulmuş” (VII-37);⁵⁴³ **Diyarbakır:** ayrıldı (XXXI-14), bozuli (I-122), çekilir (L-22), kesilir (XVII-30), yeyilirdi (XXX-16);⁵⁴⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** denilen (33-31), görölürdi (33-36), kesilirdi (10-68), atıldım (16-49);⁵⁴⁵ **Kars:** kesilmiş (17-12), yığıldılar (17-42), atılır (75-30), açıldı (83-102);⁵⁴⁶ **Iğdır:** gırıldı (62-13), vuruldu (56-136), yıhıldı (55-24);⁵⁴⁷ **Ardahan:** ayrılır (26-11), sarılmağ (26-20), vuruldu (26-35), ekilir (42-65);⁵⁴⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** girildi (50-60), doğölür (4-5);⁵⁴⁹ **Artvin-Ardanuç:** açıl-, tökil-, bahıl-, surul-; ⁵⁵⁰ **Ağrı:** devrilip, ayrılır.⁵⁵¹

3.1.4.3. -n Eki:

Bölgemiz ağızlarında yaygın olan, genellikle uyumlara giren, fakat yerli ağızlarda ince ünlülü eylemlere kalın ünlü ile geldiği de görülen bir ektir.

⁵³⁵ GÖNEN, a. g. e., 84.

⁵³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵³⁷ ACAR, a. g. e., 118.

⁵³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 258-259.

⁵³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141.

⁵⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 88.

⁵⁴¹ TOSUN, a. g. e., 56.

⁵⁴² GÖNEN, a. g. e., 84.

⁵⁴³ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁵⁴⁴ ERTEN, a. g. e., 32-33.

⁵⁴⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 87.

⁵⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁴⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁴⁹ ACAR, a. g. e., 118.

⁵⁵⁰ ÖZKAN, a. g. e., 33.

⁵⁵¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 832, 833.

Erzurum: dayan- (04 000 01-104), kazın- (13 020 01-22), susan- (05 052 01-85), ufahlan (04 030 01-19), deyişilin- (07 015 03-75);⁵⁵² **Elazığ:** söylenir (207-LIX-22), dayanmaz (166-XXXVIb-11), toplantı (194-LIIa-3), gezinti (198-LIV-26);⁵⁵³ **Van:** alın- (31-160), çalın- (4-52), uzan-(11-2), yumişan- (11-2);⁵⁵⁴ **Erzincan:** çalan- (çalın-) (5.16-15), çarpın- (1.15-1);⁵⁵⁵ **Tunceli :** sevinirlerdi (XIII-56);⁵⁵⁶ **Bitlis:** daşınsın (14-33), yıhanır (1-294), sevündi (1-321), sölendi (1-375);⁵⁵⁷ **Muş:** çalınır “çalınır” (XXVI-64), ğapanacağ “kapanacak” (XIII-10), elenir (XX-32), dolandı “dolandı” (LVI-124);⁵⁵⁸ **Diyanbakır:** bezeni (IX-17), boşanacağam (VI-62), çalındı (XVI-10), kuşaniler (III-167);⁵⁵⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** dolanmış (13-3), sevinürler (21-26), geçindi (15-2), bulunmazdı (15-50);⁵⁶⁰ **Kars:** yáyhanırdı (17-3), boşandı (20-13), talandı (21-17), bölündü (8-11);⁵⁶¹ **Iğdır:** gezinir (49-158), sürünür (50-b-21), görünür (50-b-22), alınmaz (58-8);⁵⁶² **Ardahan:** ğapanmış (28-36), alındı (36-79), bulundi (36-79), dolanmış (42-9);⁵⁶³ **Gümüşhane, Bayburt:** harcanacağ (39-63);⁵⁶⁴ **Artvin-Ardanuç:** bulun, çekin, geyin, gelin; ⁵⁶⁵ **Ağrı:** bulınır.⁵⁶⁶

Bu ekin addan eylem yabım eki olan +la, +le ile kalıplaşarak kullanılması, Türkçede “+lan, +len” şeklinde tek bir ekin de olduğu gibi yanlış bir kanıya neden olmaktadır. Aşağıdaki örneklerde +la ve -n ekleri üst üste gelmelerine rağmen, birbirlerinden ayrı bir şekilde görev yapmaktadır.

Erzurum: acılan- (acılaş-) (02 000 02-38);⁵⁶⁷ **Van:** yaralan- (7-116), bağlan- (4-59), sancılan- (48-180), ğatlen- (52-81);⁵⁶⁸ **Muş:** dolandı “dolandı” (LVI-124);⁵⁶⁹ **Diyanbakır:** bağlanmış (I-71), dalğalansın (XXXVII-24), saklan- (III-55);⁵⁷⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** ayıhlanmış (8-29), kabullanan (22-30), dolanmış (13-3).⁵⁷¹

3.1.4.4. –Ir / -Ur / -Ar Eki:

Ünsüzle biten geçişsiz eylemlerden geçişli eylemler yapan işlek bir ektir. Özellikle yerli ağızlarda görülen eklerde ünlü kalınlaşması eğiliminden dolayı bu

⁵⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 257.

⁵⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142.

⁵⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 88.

⁵⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 135-136.

⁵⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 56.

⁵⁵⁷ GÖNEN, a. g. e., 83.

⁵⁵⁸ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁵⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 32.

⁵⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 87.

⁵⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁶⁴ ACAR, a. g. e., 118.

⁵⁶⁵ ÖZKAN, a. g. e., 33.

⁵⁶⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 81.

⁵⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 257.

⁵⁶⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 89.

⁵⁶⁹ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁵⁷⁰ ERTEN, a. g. e., 32.

⁵⁷¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 82, 87.

ekin ünlüsü de kalın ya da yarı kalın biçimiyle kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Ayrıca yerli Türkmen ağızları başta olmak üzere, Azeri ve Terekeme ağızlarında da bu ekin EAT'nin bir devamı olarak, düz ünlülü sözcüklerden sonra yuvarlak biçimlerine rastlanmaktadır.:

Erzurum: itir- (06 019 01-98), şaşur- (07 024 01-19), yatur- (02 000 02-57), geçür- 01 038 02-10), büşür- (05 079 04-62);⁵⁷² **Elazığ:** segürdi (42-II-5), geçüriler (43-IIa-9), kaçırılır (192-LIh-7), doğurdu (197-LIV-10);⁵⁷³ **Van:** doyur- (17-82), içirt- (15-70, 33-21, 41-102) geçirt- (17-217), şişirt- (34-4), pişir- (1-196), bitir- (1-28);⁵⁷⁴ **Tunceli:** kaçurmayalar (V-18), şaşurmuşım (IV-142), doğürtler (XLIII-7);⁵⁷⁵ **Bitlis:** artırdın (24-18), batıracağ (2-45), şaşırmiş (2-21), bişirmegimde (23-54);⁵⁷⁶ **Muş:** gaçırırler “kaçırırler” (I-38), bişürür “pişirir” (VI-24); otarır (XXIV-26), şaşırmiş “şaşırmiş” (XIII-33), içürdü “içirdi” (XXV-6);⁵⁷⁷ **Diyanbakır:** bişirir (XXIII-18), bitirdi (XXIX-33), doyirimiş (VIII-65), kaçırirdi (XXIV-22);⁵⁷⁸ **Urfa:** aşır- (23-60), düşir- (32-10), doğır- (3-75), geçir- ((16-5);⁵⁷⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** batırırım (8-35), bişirir (10-62), doğurirdi (2-16), düşürdi (4-17);⁵⁸⁰ **Kars:** uçurtmadım (21-16);⁵⁸¹ **Iğdır:** yatırtduğ (53-a-11);⁵⁸² **Ardahan:** düşürtmiyecem (27-10), düşürtdi (36-6), yetirse (89-46), bitirdim (89-63);⁵⁸³ **Gümüşhane, Bayburt:** şaşırmanın (39-70);⁵⁸⁴ **Artvin-Ardanuç:** artur, geçur-, yitür-, bitür-, aşur-.⁵⁸⁵

3.1.4.5. -°ş Eki:

Ünlü ve ünsüzle biten bütün sözcüklere gelebilen işlek çatı eklerindendir. Ekin yardımcı ünlüsü düz ünlülü sözcüklerde ünlü uyumlarına uyarken yuvarlak ünlülü sözcüklerde ya tam ya da yarı düzleşerek uyum dışında kalır. Erzurum ağızlarında bu ekin bazen yuvarlak ünlüyle düz ünlülü sözcüklere ulandığı görülmektedir.

Erzurum: kapış- (04 000 01-97), görüş- (08 041 01-49), yapuş- (05 079 04-298), yetüş- (01 035 01-102), döyüş- (08 047 01-21);⁵⁸⁶ **Elazığ:** yetişir (51-IV-11), girişTıh (213-LIXI-6), yetişTım (213-LXI-13), savıştığında (61-VIII-23);⁵⁸⁷ **Van:** dövüş- (23-30), giriş- (19-124), görüş- (49-1), oynaş- (6-40);⁵⁸⁸ **Erzincan:** sür(ü)ş-

⁵⁷² GEMALMAZ, a. g. e., 259-260.

⁵⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142.

⁵⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 89.

⁵⁷⁵ TOSUN, a. g. e., 68.

⁵⁷⁶ GÖNEN, a. g. e., 83.

⁵⁷⁷ ÖZMEN, a. g. e., 63.

⁵⁷⁸ ERTEN, a. g. e., 33.

⁵⁷⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 75.

⁵⁸⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 86.

⁵⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁸² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁸⁴ ACAR, a. g. e., 118.

⁵⁸⁵ ÖZKAN, a. g. e., 34.

⁵⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 259.

⁵⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141-142.

⁵⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 89.

(1.17-27);⁵⁸⁹ **Tunceli:** yetüşTürmiş (IV-144), yatuşTüri (XLII-117), savuşım (XXV-50);⁵⁹⁰ **Bitlis:** alışdı (7-150), bölüşemirig (1-177), barışırış (26-129), doğuşürsüz (26-126);⁵⁹¹ **Muş:** girişir (I-24), ötüşür (LVI-96);⁵⁹² **Diyarbakır:** dolaştıh (XXXII-95), giriş (X-39), görüşe (XLVIII-18), yerişe (yetişe) (LXIV-10);⁵⁹³ **Urfa:** öpış- (28-50), görış- (11-15), savış- (33-130);⁵⁹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** anlaştılar (4-20), baryamlaşıyuh (33-37), dolaşuruh (31-40), kapışurlar (21-26);⁵⁹⁵ **Kars:** yetiş- (21-19), yerleşdi (77-13), bağlaşdı (77-17-18), dutuşdu (12-5);⁵⁹⁶ **Iğdır:** yetişdi (49-49), savışıp (51-9), doğuşdüler (55-34), annaşarlar (57-2);⁵⁹⁷ **Ardahan:** titreşiyer (32-3), yetişip (44-10), eyleşmişler (46-2), bölüşmeye (48-94);⁵⁹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** gapışdıh (57-20).⁵⁹⁹

3.1.4.6. -°t, °d Eki:

Bu ek de bölgemiz ağızlarında genellikle ünlü ile biten ya da r ve l çatı eklerini almış eylemler üzerine gelen işlek ettirgenlik eklerindendir. Yerli ağızlarda bazen yardımcı ünlüsü ince ünlüden sonra da kalın olabilmektedir. Ünlüyle veya r ve l ünsüzleriyle biten eylemlere bağlantı nülüsü almadan eklenir.

Erzurum: annat- (03 038 01-17), èylet- (05 052 01-154), düşürt- (05 079 04-370), süpürt- (13 002 01-14), getütdür- (04 030 01-31);⁶⁰⁰ **Elazığ:** sürtmüş (178-XLIV-33), yaḫalattırı (202-LV-14), çoḫurtTuri (43-IIa-14), anlatılan (194-LIIa-1);⁶⁰¹ **Van:** ayırt- (15-10), ḫıḫart- (47-140, 1-230), aldat- (24-15), ḫorḫut- (2-74);⁶⁰² **Erzincan:** büş(ü)ddür- (1.8-1-12), göster-d- (1.30-6);⁶⁰³ **Tunceli:** doğırtërler (XLIII-7);⁶⁰⁴ **Muş:** oḫuturuh “okuturuz” (I-18), oynatırler “oynatırlar” (I-67), ḫurtartısa “kurtardıysa” (XXVI-35), eritiruh “eritiriz” (I-74);⁶⁰⁵ **Diyarbakır:** boşatmıştılar (XXXI-7), böyütmiyeydin (XXVII-20), ḫıḫartti (XXIX-22), sağaldıram (IV-139);⁶⁰⁶ **Urfa:** terledir (18-5), oynadacaḫ (37-75), aḫladırılar (21-110), dorḫıd- (2-25);⁶⁰⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ḫaynaturuh (15-36), ḫıḫarttiruh (1-15), çekirtirdi (8-65);⁶⁰⁸ **Kars:** yaḫatdı (78-16), uzadırim (4-67);⁶⁰⁹ **Iğdır:** böyütdü (51-2), yatırtduḫ

⁵⁸⁹ SAĞIR, a. g. e., 136.

⁵⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 68.

⁵⁹¹ GÖNEN, a. g. e., 84.

⁵⁹² ÖZMEN, a. g. e., 63.

⁵⁹³ ERTEN, a. g. e., 33.

⁵⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 75.

⁵⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 87.

⁵⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁵⁹⁹ ACAR, a. g. e., 118.

⁶⁰⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 260-261.

⁶⁰¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142.

⁶⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 89.

⁶⁰³ SAĞIR, a. g. e., 135.

⁶⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 68.

⁶⁰⁵ ÖZMEN, a. g. e., 63.

⁶⁰⁶ ERTEN, a. g. e., 33.

⁶⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 74.

⁶⁰⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 86.

⁶⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(53-a-11), çıhartdı (49-149); ⁶¹⁰ **Ardahan:** annat (88-10), akıdalım (26-6), düşürmiyecem (27-10), gizletdiler (30-13).⁶¹¹

Bu ek bölgenin bütün ağızlarında iki ünlü arasında kaldığında tamamen ötümlüleştir.

Erzurum: annadēm (anlatayım) (02 001 01-6), beñleduruñ (04 000 01-69), kuruduruñ (03 063 01-25); ⁶¹² **Elazığ:** işledidim (53-V-28), söylemişler (178-XLIV-4); ⁶¹³ **Bitlis:** yaldeden (aldatan) (III-27); ⁶¹⁴ **Van:** çıhadan < çıkartan (34-47), çıhadıl-< çıkartıl- (9-43), ısladırsan (43-23), Kurudardılar (48-83); ⁶¹⁵ **Muş:** ğurudirler “kuruturlar” (VI-32); ⁶¹⁶ **Urfa:** terledir (18-5), oynadacañ (37-75), ağıladılar (21-110), ışıdır (3-40); ⁶¹⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ağıladiyer (19-21), çağırdiy (9-85).⁶¹⁸

3.1.4.7. –Tır / -dır / -dir / -dur / -dür / -dör / -dör / -dır Eki:

İki ayrı ekin birleşmesinden (-t-°r) oluşan, işlek olarak kullanılan ettirgenlik eklerindendir. Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak -dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür olarak kullanılan bu ek, bölgemiz yerli ağızlarında bütün fiil kök ve gövdelerine “-dır / -dır” şeklinde bağlanarak uyumlara aykırılık gösterir. Bölgenin kuzey yörelerinde ise ünlüsünün sık sık yuvarlaklaştığı görülür.

Erzurum: hemamlandır- (01 000 02-42), doldır- (09 005 02-21), aldur- (07 015 02-4), biriytür- (02 000 02-36); ⁶¹⁹ **Elazığ:** ğaldırmi (206-LVIII-9), ğeydirilir (208-LIX-13), ğurduracam (54-V-38), tutTuri (43-IIa-7), çağurtTuri (43-IIa-14); ⁶²⁰ **Bitlis:** yapuşdirdi (1-309), mindirdi (7-69), bildirmiller (1-6), söndürüm (16-111); ⁶²¹ **Van:** öldir- (45-30), 11-35, 45-16), bindir- (41-7) giydır-(51-57), dolandır- (8-24), Kandır- (37-45); ⁶²² **Erzincan:** büşüddür- (1.18-12), çekdér- (1.13-3); ⁶²³ **Tunceli:** götür- (XLIII-42), götürüp (XXIII-4), doldırdi (VII-14), dolanduri (XXVIII-7); ⁶²⁴ **Muş:** doldirirler “doldururlar” (I-46), tükendirir (I-26), begandirsın “beğendirsın” (V-25), ğandırām r “kandırāmıyor” (XXXIV-12); ⁶²⁵ **Diyarbakır:** bulundurılar (IX-16), çektirmiyé (XXXVI-39), değiştirdi (IV-98), konuşTURURAM (XXVII-23); ⁶²⁶ **Urfa:** doldır- (33-115), vurdır- (37-10), koştır- (22-1), töktır- (17-

⁶¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶¹² GEMALMAZ, a. g. e., 261.

⁶¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 142.

⁶¹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312; GÖNEN, a. g. e., 83.

⁶¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

⁶¹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 63.

⁶¹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 74.

⁶¹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 86.

⁶¹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 261-262.

⁶²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141.

⁶²¹ GÖNEN, a. g. e., 83.

⁶²² GÖKÇUR, a. g. e., 90.

⁶²³ SAĞIR, a. g. e., 135.

⁶²⁴ TOSUN, a. g. e., 68.

⁶²⁵ ÖZMEN, a. g. e., 64.

⁶²⁶ ERTEN, a. g. e., 33.

10);⁶²⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açtırdı (8-1) ağartırlar (13-200), kızdırırır (21-36), bindürdi (16-51);⁶²⁸ **Iğdır:** mindirdi (49-108), geyindirdi (55-18), bildirir (55-25), ğavuşdur- (56-21-22);⁶²⁹ **Ardahan:** tökdiyir (25-28), anladır (27-14), dolandırıyor (28-56), çalışdırır (42-12);⁶³⁰ **Artvin-Ardanuç:** aldur-, bildur-, verdur-;⁶³¹ **Ağrı:** bindırır, geydür-, aldur-.⁶³²

Ötümsüz bir ünsüzle biten sözcüklere bu ek ötümlü ya da yarı ötümlü şekilde getirilerek, d ile başlayan diğer eklerde olduğu gibi, ünsüz uyumlarına aykırı bir durum yaratır.

Erzurum: yerişdur- (02 025 01-18), sıhuşdér- (04 000 01-111), yapdur- (04 056 01-28), eşdür- (02 000 01-11);⁶³³ **Elazığ:** yaduri (yağdırıyor) (43-IIa-8), alduri (42-II-22), yendürmüşler (39-II-3), tutTuri (43-IIa-7);⁶³⁴ **Van:** yaPTır- (48-17), kesdir- (1-27), değışTır- (52-165), basTır- (34-11), bağlaTTır- (1-279).⁶³⁵

3.2. ÇEKİM EKLERİ

Çekim ekleri adlarla adlar ya da adlarla eylemler arasında geçici ilişkiler kuran, onları diğer sözcüklerle ve cümlelerin öteki öğeleriyle bir anlam örgüsü içinde bağlayan eklerdir. Bu ekler sözcük gruplarından ve cümleden çıkarıldığında, sözcükler arasındaki anlam bağları kopar ve cümlelerin yapısı bozulur.⁶³⁶ Görev bakımından yapım eklerinden daha kapsamlı olan, kök ve gövdelere işleklik kazandıran çekim ekleri nitelik olarak birbirinden farklı bazı özelliklere sahiptirler. Bazıları sadece eklendikleri sözcüğün sınırı içinde kalırken, bazıları farklı sözcükler arasında bağlantı kurarlar, ekin görevi ya da anlamı, bağlantılı olduğu bütün sözcüklerle birlikte ortaya çıkabilir.⁶³⁷

Çekim ekleri görev alanları bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Bir kısmı sadece adlar ve ad soylu sözcüklere bir kısmı da sadece eylemlere eklenebilmektedir. Görev alanı daha kapsamlı olan bir kaç ek ise hem adlar hem de eylemler üzerinde görev yapmaktadır. Ölçünlü dile göre bazı fonetik değişikliklere uğramış, bölgemiz ağızlarında yaygın olan çekim eklerini kullanılış yönünden gösterdikleri ayrılık nedeniyle 1. Ad çekim ekleri, 2. Eylem çekim ekleri olarak iki gruba ayırmak gerekmektedir.

3.2.1. Ad Çekim Ekleri:

Sadece adlar üzerine gelen ulandıkları adla başka bir ad arasında ilişki kuran ya da adlarla eylemler arasında geçici anlam bağları oluşturmak üzere adların

⁶²⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 74-75.

⁶²⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 86.

⁶²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶³¹ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁶³² ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

⁶³³ GEMALMAZ, a. g. e., 261-262.

⁶³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141.

⁶³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

⁶³⁶ KORKMAZ, a. g. e., 22.

⁶³⁷ KORKMAZ, a. g. e., 22.

büründükleri durumları karşılayan eklerdir. Doğu Anadolu ağızlarında ad çekim ekleri ölçünlü dille büyük oranda benzeşmekle birlikte, bazıları bölgenin genel eğilimlerinden kaynaklanan çeşitli fonetik değişmelere uğramıştır. Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak devam ettirdikleri çok şekilli biçimlerini bölgemiz ağızlarında uyumların eklerde sağlam olmamasından dolayı yitiren bu eklerin bazılarında tek şekilliliğe doğru bir gidiş söz konusudur. Bölgede Azeri Türkçesinin ve ağızlarının etkilerini de üzerinde taşıyan başlıca ad çekim ekleri şunlardır:

3.2.1.1. Çokluk eki:

Doğu Anadolu ağızlarının genelinde ölçünlü dilde olduğu gibi adlara ünlü uyumlarına uygun olarak +lar, +ler şeklinde kullanılır. Fakat bu ek Azeri ağızlarında kalın ünlülü sözcüklerden sonra bazen +ler; yerli ağızlarda da kalın ünlülü sözcüklerden sonra +lar, ince ünlülü sözcüklerden sonra ise +lar biçiminde kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkmaktadır.

Erzurum: köleler, ergişiler, kövlüler, bizler, gendiler;⁶³⁸ **Elazığ:** ağalar (78-XI-1), kadınlar (208-LIX-26), érmanılar (206-LVIII-11), ağaşlar;⁶³⁹ **Van:** Komşılar (4-12), fırçeler (43-11), köçegler (5-1), camuşlar (11-82);⁶⁴⁰ **Erzincan:** bacılar;⁶⁴¹ **Bitlis:** arhadaşlar (7-84), igitler (26-81), bişeler (1-27), soylılar (26-156);⁶⁴² **Bingöl:** balıklar (küçük evler) (IV-B-7), ıkızlar (öküzler) (IV-B-25), haliler (VIII-A-13);⁶⁴³ **Muş:** gerçáhlári “gerçekleri” (V-41), göyinleri “koyunları” (IX-47), asgerler “askerler” (XIII-122);⁶⁴⁴ **Diyanbakır:** adamlar (II-23), almalar (L-4), bunlar (IV-38), eyahlar (XXXII-61);⁶⁴⁵ **Urfa:** bınları (25-50), genler (kendileri) (12-30), nıkeşler (33-220), onar (onlar);⁶⁴⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** adlar (24-34), adamlar (10-67), elbiseler (6-11), gençler (26-13);⁶⁴⁷ **Iğdır:** bular (49-54), dağlar (50-b-14);⁶⁴⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** tezeklári (49-42), şeylári (13-83), yatahla (59-14), ollar (38-30);⁶⁴⁹ **Artvin-Ardanuç:** evlar, ignalar, ağaşlar, borılar;⁶⁵⁰ **Ağrı:** kardaşlari, atleri, koyınlar.⁶⁵¹

Çokluk ekleri Azeri ve Terekeme ağızlarında daha yaygın olarak n ve m ünsüzleri ile biten sözcüklere getirildiğinde benzeşmeye uğrayarak +ner, +nar biçimine dönüşürler.

⁶³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 264-266.

⁶³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 123; BURAN, a. g. e., 62.

⁶⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁶⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 137.

⁶⁴² GÖNEN, a. g. e., 88.

⁶⁴³ KÜÇÜKER, a. g. e., 79.

⁶⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁶⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 34.

⁶⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 83.

⁶⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 88.

⁶⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁴⁹ ACAR, a. g. e., 95.

⁶⁵⁰ ÖZKAN, a. g. e., 37-38.

⁶⁵¹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, a. g. e., 23.

Erzurum: onnar, bunnar, islamnar (08 040 01-25);⁶⁵² **Elazığ:** düğünner (44-IIa-7), bunnar (51-IV-10);⁶⁵³ **Van:** gevenner (34-67), heyvannar (11-78), adamnar (29-9), göyönnar (11-82);⁶⁵⁴ **Erzincan:** bunnar (2.27-24), onnar (5.1-4);⁶⁵⁵ **Tunceli:** onnari (I-100), bunnari (XIX-14), onnar (XIX-24);⁶⁵⁶ **Bitlis:** kadınnar (13-1), gelinner (16-93), onnar (1-315), bunnar (1-123);⁶⁵⁷ **Bingöl-Karlıova:** onnar (I-A-122), bunnar (II-C-6);⁶⁵⁸ **Diyarbakır:** bostannara (XXIII-57), bunnar (IX-13), onnar (V-37);⁶⁵⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bunnar (11-5), kadınnar (13-246);⁶⁶⁰ **Iğdır:** onnar (55-40), zamannarın (56-2);⁶⁶¹ **Gümüşhane, Bayburt:** cannari (13-124), meydannari (57-117), çobannari (13-83);⁶⁶² **Artvin-Ardanuç:** onnar, cannar, hannar, bunnar;⁶⁶³ **Ağrı:** bunnar, onnar.⁶⁶⁴

Terekeme ağızlarında karakteristik olarak, Azeri ağızlarında da Kıpçakça bir unsur olarak, t ünsüzünden sonra gelen çokluk ekinin ilk ünsüzü l > t, d değişimine uğrar. Kars, Erzurum-İspir Van Küresinli ve Muş Terekemeleri ağızlarında görülür.

Erzurum: atdar, cellatdar (05 000 01-29), evlatdar (05 099 01-15), otdar;⁶⁶⁵ **Van:** aTTar (31-133, 27-60), oTTar (51-6), ziyaraTTar (41-67), ziyareTTer (34-56);⁶⁶⁶ **Bitlis:** itder (itler) (2-27), çigidderi (1-333);⁶⁶⁷ **Kars:** daşdar (76-13), gözderim (76-14), zahmetder (77-40), özderi (83-58);⁶⁶⁸ **Iğdır:** melmeketdere (49-56), zehmetder (50-c-60), kuşdarda (53-b-19), zaddarı (56-10);⁶⁶⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** menfaatdarını (38-20).⁶⁷⁰

Bölgenin orta ve batı yöreleri yerli ağızlarında yaygın olarak ekin ünlüsü incedir. Diğer durum eklerinde de aynı incelmelere rastlanmaktadır. Bu incelme özellikle Tunceli-Pertek yerli ağızları ile Azeri sahası ve Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarını birleştirmektedir.

Bitlis: ataşleri, kumaşleri, onleri (IV-13), bunleri (IV-21), ko şilar (Ahlat), karılar (Ahlat);⁶⁷¹ **Tunceli:** bunler (XXXI-4), esirler (XXIX-10), altunler (XLIII-10, 11);⁶⁷² **Ağrı:** atleri, koyınler.⁶⁷³

⁶⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 264.

⁶⁵³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 123.

⁶⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁶⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 137.

⁶⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 128..

⁶⁵⁷ GÖNEN, a. g. e., 88.

⁶⁵⁸ ÖZER, a. g. e., 77.

⁶⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 34.

⁶⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 88.

⁶⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁶² ACAR, a. g. e., 97.

⁶⁶³ ÖZKAN, a. g. e., 38.

⁶⁶⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁶⁶⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 264.

⁶⁶⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁶⁶⁷ GÖNEN, a. g. e., 88.

⁶⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁷⁰ ACAR, a. g. e., 97.

⁶⁷¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 313.

3.2.1.2. İyelik Ekleri:

Adlarla adlar arasında görev alan adın karşıladığı nesnenin neye veya kime ait olduğunu bildiren, o adların malı olan nesneleri şahıs olarak gösteren eklerdir.⁶⁷⁴ Sözcükleri, onlara sahip olan altı kişi adına bağladıklarından, teklik ve çokluk biçimleriyle altı türe ayrılmaktadırlar.

Eski Türkçeden bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü diline gelen süreçte çeşitli değişimlere uğramış olan iyelik ekleri, bölgemiz ağızlarında, ölçünlü dilden daha farklı, belki de ölçünlü dildeki değişmelerin daha da ileriye götürülmüş biçimiyle kullanılmakta, bazen de bazı arkaik biçimlerin korunmuş haliyle ve bazı fonetik eğilimlerin etkisi altında ortaya çıkmış farklılıklara rastlanmaktadır.

Adları altı farklı adıla bağlayan her biri ayrı iyelik eklerinin türleri ve bölgemiz ağızlarındaki şekilleri şöyledir:

3.2.1.2.1. Birinci Teklik Kişi İyeliği (+°m):

Bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uyan teklik 1. şahıs iyelik eki yerli ağızlarda sürekli olarak kalın ya da yarı kalın ünlüdür. İnce ünlülü bütün sözcüklere “+ím / +ım” şeklinde gelerek hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez.⁶⁷⁵ Yerli Türkmen ağızlarında (Erzurum, Kars, Ardahan) bu ekin düz ünlülü sözcüklere yuvarlak ünlü ile geldiği görülür. Erzincan ili ağızlarında ise ekin ince ünlülü ve yarı genişlemiş biçimi yaygınlık kazanmıştır.

Erzurum: kölem, ergişim, ayağım (07 024 01-23), gelinüm (04 056 01-13), bacım 02 000 02-52);⁶⁷⁶ **Elazığ:** çağam (64-IX-19), yârem 161-XXXVIa-3), bacım (XXIV-24), ğadarım (XXIV-1), bibım (XLV-17);⁶⁷⁷ **Bitlis:** eyağım (IV-34), demegüm (V-26), erım (IV-34), üregim (7-93), yömyemi (4-6);⁶⁷⁸ **Van:** Kolum (24-2), çimime (35-40), varım, (24-40), Kalbuma (52-24), elim (3-170);⁶⁷⁹ **Erzincan:** ğızım (1.26-6), ayağım (1.8-5), ğarnım, başım;⁶⁸⁰ **Tunceli:** elimde (XXVIII-60), bacım (XXVIII-111), cigerim (XXXVII-4. dörtlük), kardeşim (XV-11);⁶⁸¹ **Bingöl:** hızmıKırım (I-8), bacım (II-C-10), ewim (VIII-B-175), bacım (VI-41), evüm (I-A-268)⁶⁸² **Muş:** ğazabım (XIII-11), anam (XIII-25), bacım (LIV-16);⁶⁸³ **Diyarbakır:** ablam (XXXIII-15), derdım (I-43), oğlım (I-13), suçum (XXXIV-10);⁶⁸⁴ **Urfa:** marhamam (mendilim) (22-5), ağam (6-50), oğlım (1-80), horuzım (35-15), yerım (4-1);⁶⁸⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** oğlum (15-3), karım (9-44), ahlım (16-26),

⁶⁷² TOSUN, a. g. e., 128.

⁶⁷³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4.

⁶⁷⁴ KORKMAZ, a. g. e., 259.

⁶⁷⁵ SARICA, a. g. m., 82.

⁶⁷⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 268.

⁶⁷⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 124; BURAN, a. g. e., 61.

⁶⁷⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 316; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁶⁷⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 91.

⁶⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 137.

⁶⁸¹ TOSUN, a. g. e., 127.

⁶⁸² KÜÇÜKER, a. g. e., 78; ÖZER, a. g. e., 77.

⁶⁸³ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁶⁸⁴ ERTEN, a. g. e., 34.

⁶⁸⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 81.

gelinimi (6-32);⁶⁸⁶ **Kars:** anamı (1-78), suçum (16-a-221), ğundağım (75-34), dileğim (11-74);⁶⁸⁷ **Iğdır:** ğızım (53-b26), körpem (53-b-27), sıram (55-11), anam (61-118);⁶⁸⁸ **Ardahan:** oğluma (48-27), yolum (48-63), damım (42-2), babam (43-6);⁶⁸⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** sevdiğim (63-18), ğalbum (63-163), çöcuğimi (59-88), bacimi (59-24);⁶⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** bahaçam, başım, elim, evum, köyüm;⁶⁹¹ **Ağrı:** konışmamı, oğullarımı, ğardaşlarım, evİM.⁶⁹²

3.2.1.2.2. İkinci Teklik Kişi İyeligi (+°n):

Teklik 2. kişi iyelik eki ünlüyle biten sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsünün bütün sözcüklere düz-dar-kalın ünlü ile bağlanması ünlü uyumlarının bozulmasına neden olur.⁶⁹³ Bu durum bölgenin yerli ağızlarında yaygındır, Azeri ve Terekeme ağızlarında ek uyuma girerken, Kuzeydoğu Karadeniz ağızları ile sınırı olan yörelerde yuvarlaklaşarak uyum dışına çıktığı seyrek olarak görülür. Geniş ünlülü sözcüklerden sonra bu ekin yardımcı ünlüsünün yarı genişlemesi seyrek olarak görülür. Bu genişleme Erzurum ağızlarında i > è, Van ağızlarında u > ö biçimindedir.

Erzurum: gendün (02 022 02-19), cinün, feresetèn (04 000 01-96), kendèn (02 022 02-17), yüreyèn (04 000 01-104);⁶⁹⁴ **Elazığ:** özürün (169-XXXIX-3), üráğın (XXVII-37), anan (XI-5), haberin (88-XIII-1);⁶⁹⁵ **Van:** oğlín (3-186), ölin (48-58), ablan (38-25), gözön (2-37);⁶⁹⁶ **Erzincan:** ğurbanèn (2.45-11), dayèn (1.26-20), gülmen (1.1-27), baba ();⁶⁹⁷ **Tunceli:** melmekeTın (II-72), kedin (XLII-26), kızın (XXVII-19);⁶⁹⁸ **Bitlis:** barmağın (1-87), cigarın (13-132), abèn (16-3), muradın (1-186);⁶⁹⁹ **Bingöl:** dèyin (III-C-59), baban (IV-A-10), ağan (II-A-22);⁷⁰⁰ **Muş:** boynun “boynun” (I-11);⁷⁰¹ **Diyanbakır:** ahlın (V-37), baban (I-134), bacın (XLI-17), derdín (II-74);⁷⁰² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** bildüğün (6-23), da‘ven (4-28), karın (9-90), ‘aklín (4-31);⁷⁰³ **Kars:** bacın (1-60), aran (17-7), vağdın (17-54), dileğin (11-75);⁷⁰⁴ **Iğdır:** deméğın (55-35), evin (56-46), ğulağın (56-47), saçdarın (72-

⁶⁸⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁶⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁹⁰ ACAR, a. g. e., 96.

⁶⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 36.

⁶⁹² ÇİFTÇİ, a. g. e., 11; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

⁶⁹³ SARICA, a. g. e., 82.

⁶⁹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 269-270.

⁶⁹⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 124; BURAN, a. g. e., 61.

⁶⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 92.

⁶⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 138.

⁶⁹⁸ TOSUN, a. g. e., 127.

⁶⁹⁹ GÖNEN, a. g. e., 89.

⁷⁰⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 78; ÖZER, a. g. e., 77.

⁷⁰¹ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁷⁰² ERTEN, a. g. e., 34.

⁷⁰³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁷⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

179); ⁷⁰⁵ **Ardahan:** ğızıġı (48-27), havarın (87-4), himmetliġin (32-20); ⁷⁰⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** sülüsün (2-33), işin (25-57), yolun (21-15), 21-15), gömüklerin (63-95); ⁷⁰⁷ **Artvin-Ardanuç:** başın, elin, suyun, kalemun; ⁷⁰⁸ **Ağrı:** gözün, gördüġin.⁷⁰⁹

Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra yönelme hal ekinin gelmesi durumunda, yönelme durumu eki ile iyelik ekinin yer deġiřtirdiġi görölür. Yönelme durumu eki iyelik ekinin yardımcı ünlüsünün yerine geçer. Bu kullanım Doġu Anadolu ağızlarında yaygın ve karakteristik bir kullanımdır.⁷¹⁰ Bölgenin genelinde görülen bu biçim ünlü ile biten sözcüklerde, bölgenin orta ve kuzey ağızlarında sözcüğün son ünlüsü ile yönelme ekinin birleşmesine yol açarken, güney yöreleri ağızlarında araya y bağlayıcı ünsüzünün (bacıyan) girmesi ile oluşur.

Erzurum: kardaşan, kızan, kulan, ergişen, köwlen;⁷¹¹ **Elazığ:** élen (eline) (146-XXXIII-19), halan (212-LX-21), yanan (191-LIa-2), saçan sağġalan (104-XVI-1);⁷¹² **Bitlis:** ağza (senin ağzına) (III-11), öza (özüne) (IV-17), beġTan (IV-25), toya (III-3);⁷¹³ **Van:** Karnan (karnına) (2-93), yürü ġet işan (2-96), elan (eline) (17-133), çinen (çinine) (34-39);⁷¹⁴ **Erzincan:** ġafan çalışdır (kafanı) (6.13-2), babā (babanı) (2.14-65), ġaşan, dişen;⁷¹⁵ **Tunceli:** elin_uzaT (elini) (XL-101), al hesabın (al hesabını) (XXVII-50), canan (canına) (XIX-10), sen de muradan (sen de muradına) (XXXIII-50);⁷¹⁶ **Elazığ:** ġoynan ġoy (koynuna) (XLVIII-38), elim_öp (XXXVI-15);⁷¹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** sabıġan (36-11), baban (36-67).⁷¹⁸

Urfa ağızında teklik ikinci kişi iyelik eki karakteristik olarak –n > -y deġişmesine uğramaktadır. Bazen de ekin düřtüġü ve yardımcı ünlünün iyelik anlamını yüklediġi görölmektedir.

Urfa: baġçayda (24-10), kıocay (33-75), babay (28-35), paray (18-95), binay (18-90), söziye (27-1).⁷¹⁹

⁷⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁰⁷ ACAR, a. g. e., 96.

⁷⁰⁸ ÖZKAN, a. g. e., 36-37.

⁷⁰⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 87.

⁷¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 281'de bölge ağızlarında ikinci teklik iyelik ile yönelme eki karşılařtıġında, bu iki biçimi karşılayan tek bir +an / +en / +n ekinin kullanıldığını vurgular. Böyle bir eke Türkçenin hiçbir döneminde ve günümüz Türk lehçelerinin hiçbirinde rastlanmaması ilginçtir.

⁷¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 281.

⁷¹² BURAN-OĞRAş, a. g. e., 120.

⁷¹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313, 314.

⁷¹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 92.

⁷¹⁵ SAĞIR, a. g. e., 138.

⁷¹⁶ TOSUN, a. g. e., 124-125.

⁷¹⁷ BURAN, a. g. e., 60.

⁷¹⁸ ACAR, a. g. e., 96.

⁷¹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

3.2.1.2.3. Üçüncü Teklik Kişi İyeliği (+i / +si):

Ünlü ile biten sözcüklere –si, ünsüzle biten sözcüklere ise -i şeklinde getirilen üçüncü teklik kişi iyelik eki her iki durumda da, bölgenin genelinde kurallaşmış olan i'leşme eğiliminden dolayı tek şekillidir. Erzurum ağızlarında bu ekin ünlüsünün bazen yarı genişleyerek +ê / +sê biçimine dönüştüğü görülür. Ekin düz-dar-ince ünlülü olması ünlü uyumlarına uymamasına neden olmuştur. Yerli Türkmen ağızlarında yuvarlak şekillerine de rastlanmaktadır.

Erzurum: koğuşê (02 000 02-32), günê (07 000 01-34), şoforu (05 052 01-115), yaturması (02 000 02-57);⁷²⁰ **Elazığ:** anası (87-XIII-32), soPası (194-LIIa-1), karısı (185-L-5), yongasını (II-9), hizmetçisi (VIII-1);⁷²¹ **Bitlis:** domuzi, anası (1-132), parası (7-81), hılası (13-201), gözi (1-1);⁷²² **Van:** gözi (2-78), çapı (3-18), ağası (3-97), eTrafı (3-151), anesi (1-45);⁷²³ **Erzincan:** gözi (1.1-37), berüsü (1.7-11), bizimkisi (2.7-32), çarşısı (2.13-54);⁷²⁴ **Tunceli:** oğlu (I-12), kızı (I-13), anası (I-14), hayvası (XXXVII-1. dördlük);⁷²⁵ **Bingöl:** eyahKabisı (VIII-B-362), omanatı (III-A-66), erKadaşı (III-B-1), Kocesi (IV-A-1);⁷²⁶ **Muş:** oğlu (VI-22);⁷²⁷ **Diyarbakır:** ağacı (XXI-28), ağzi (IV-107), anası (V-1), arhası (XVII-18), oğlu (I-2);⁷²⁸ **Urfa:** omızına (18-80), çocukları (1-30), çoğı (4-40), konuşısı (33-1);⁷²⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** acısını (14-17), adını (20-6), adi (1-19), kimisi (7-5);⁷³⁰ **Kars:** tenesi (13-13), yolu (14-11), burası (14-29), etrafı (8-10);⁷³¹ **Iğdır:** ağabeysi (55-39), oğlu (56-2), şeyi (56-58);⁷³² **Ardahan:** bacakları (25-4), çocuğı (25-19), adamını (25-31), damına (47-3);⁷³³ **Gümüşhane, Bayburt:** ordusu (33-57), küçüğü (33-58), gâşuğı (38-47), suyi (57-85), tarafı (39-1);⁷³⁴ **Artvin-Ardanuç:** başı, odunu, ablası;⁷³⁵ **Ağrı:** alduğı, saçı, kızı, burası.⁷³⁶

3.2.1.2.4. Birinci Çokluk Kişi İyeliği (+°mız):

Bu ek bölgedeki alt ağız gruplarında farklı eğilimlerle değişik kullanımlara bürünmektedir. Yerli ağızlarda ünlüsü nasıl olursa olsun, bütün sözcüklere “+mız / +mız” şeklinde bağlanarak ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Azeri Terekeme ve Yerli Türkmen ağızları ile bu ağızların etkisinin görüldüğü ağızlarda ünlü uyumuna uyma eğiliminde iken, bölgenin kuzeydoğu ağızlarında

⁷²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 271.

⁷²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 124; BURAN, a. g. e., 61.

⁷²² ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁷²³ GÖKÇUR, a. g. e., 92.

⁷²⁴ SAĞIR, a. g. e., 139.

⁷²⁵ TOSUN, a. g. e., 127.

⁷²⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 78.

⁷²⁷ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁷²⁸ ERTEN, a. g. e., 34.

⁷²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

⁷³⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁷³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷³² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷³³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷³⁴ ACAR, a. g. e., 96.

⁷³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁷³⁶ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, a. g. e., 23; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

yuvarlaklaşarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermektedir. Ekin bazen yardımcı ünlüsünü düşürerek ünsüzden sonra geldiği görülmektedir.

Erzurum: ayağlarımız (07 015 03-58), canımız (07 000 01-73), kendimiz (02 022 01-8), zamanımız (02 022 02-68), erazılarımız (14 062 03-23);⁷³⁷ **Elazığ:** güdretimiz (150-XXXIV-22), günümüzde (173-XLIIa-6), misafirlerimiz (150-XXXIV-6), babamızın (III-4), gazanımızı (III-4);⁷³⁸ **Bitlis:** işimizi, hetalarımız (25-204), edetimiz (14-27), üsdümüzü (7-39), ehdimiz (1-126);⁷³⁹ **Van:** emimiz (39-4), keremiz (32-32), geçimimiz (1-87), tendirlerimiz (13-29), düşünümüz (14-1);⁷⁴⁰ **Erzincan:** zararmız (2.11-4), geçimmiz (1.16-8), hakemmiz (2.43-38), vahdemiz;⁷⁴¹ **Tunceli:** eşimizde (I-54), eTımız (VIII-12), türkiyemiz (XXIV-88), pirincimiz (VI-7);⁷⁴² **Bingöl:** tərfiyalarımız (II-B-132), paremiz (III-C-42), kardeşimiz (III-148);⁷⁴³ **Muş:** babamızla (XV-12), sözümüzü (I-11);⁷⁴⁴ **Diyarbakır:** ağamız (III-72), aramızda (XXXVI-27), arhamızda (XL-2), parçamız (XXVIII-6);⁷⁴⁵ **Urfa:** ihtikamız (3-30), melmeketimize (2-15), işittığımız (3-25), manilerimiz (24-35);⁷⁴⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** altımıza (31-1), arıldığımız (31-4), bildüğümüz (22-17), işimize (26-1);⁷⁴⁷ **Kars:** elimize (16-a-30), bişeyimiz (16-a-35), gadınnarımız (17-5), bavamız (83-1);⁷⁴⁸ **Iğdır:** silâhımız (60-4), elimize (60-4), torpağımız (60-9), ağzımız (62-19);⁷⁴⁹ **Ardahan:** mekanimizden (26-4), yaranlarımızdan (26-8), elimizi (47-28), başımızda (42-5);⁷⁵⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** vesayitimiz (42-10), getduğumuz (34-54), yükledüğümüz (37-74);⁷⁵¹ **Artvin-Ardanuç:** bahçamız, başumuz, elimuz, evumuz.⁷⁵²

3.2.1.2.5. İkinci Çokluk Kişi İyeliği (+°z):

Bölge genelinde aynı karakteristik biçimiyle kullanılan eklerdendir. Eski + İz / + Uz eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde +nİz / +nUz biçimine dönüşürken, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında genellikle eski şekline bağlı kalmış, 'yi koruyamayan bölgemiz ağızlarında ise 'yi atarak kalıplaşma yoluna gitmiştir. Bölgede, ünlüyle biten sözcüklere “+z”, ünsüzle biten sözcüklere ise “+ız / +ız” şeklinde ulanır. Yerli ağızlarda, ekin, kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere “+ız / +ız” şeklinde bağlanması,

⁷³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 268-269.

⁷³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125; BURAN, a. g. e., 61.

⁷³⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁷⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁷⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 138.

⁷⁴² TOSUN, a. g. e., 127.

⁷⁴³ KÜÇÜKER, a. g. e., 79; ÖZER, a. g. e., 77.

⁷⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁷⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 35.

⁷⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

⁷⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁷⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁵¹ ACAR, a. g. e., 96.

⁷⁵² ÖZKAN, a. g. e., 37.

kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olurken, Azeri, Terekeme ve Türkmen ağızlarında genellikle uyuma girmektedir. Bu ek Urfa Kars ve Erzurum-Şenkaya / Olur Türkmen ağızlarında > y değişimine uğrayarak kullanılır.

Erzurum: ağaz, kölez, kuzuz, köwlüz, başiyiz (03 026 04-44);⁷⁵³ **Elazığ:** oğluz (42-II-8), başıza (LXII-8), edetizi (11-XX-13), kövlerize (75-XI-12);⁷⁵⁴ **Bitlis:** dinizdan (V-22), üşahlariz (1-120), paraz (7-126), sözüz (7-87);⁷⁵⁵ **Van:** eKmeğiz (31-81), bağıriz (11-71), namusuz (27-117), davediyezi (4-34);⁷⁵⁶ **Erzincan:** hasdez, eliz (2.5-19), gitez (kıtanız) (2.33-73);⁷⁵⁷ **Tunceli:** analarizi (I-38), bacilerzi (I-38);⁷⁵⁸ **Muş:** başızdan “başınızdan” (XVIII-41);⁷⁵⁹ **Diyarbakır:** ağzızın (I-92), başızı (XXXVI-82), biriz (XXV-50), mählez (XXV-42);⁷⁶⁰ **Urfa:** kafayız (18-45), durumiyız (18-45), istediğiyız (27-60), etraf z (3-175);⁷⁶¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** üçüzi (16-34), hepiz (32-26), işize (16-6);⁷⁶² **Kars:** gendinize (11-52), yiyeceğiz (16-a-14), toplantığız (16-a-135);⁷⁶³ **Iğdır:** başı ıza (65-6), özü üze (65-6), sağlığı ıza (72-46), ahırınız (72-182);⁷⁶⁴ **Ardahan:** tanıdı ız (91-a-132), milletdensi iz (91-a-232), işi ize (95-31);⁷⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** haberiiz (49-73), hağğlizi (50-47), malimiyiz (55-27), gendiz (55-20);⁷⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** bahçaç, suyuvuz, elivuz, anvuz, evuz;⁷⁶⁷ **Ağrı:** evizi, topuzi, böyügüz, yoluz.⁷⁶⁸

Bu ek bölgedeki Türkmen ağızlarında sıkça, diğer ağızlarda ise ölçünlü dilin zorlamasıyla seyrek olarak +nIz / + nUz biçiminde de kullanılmaktadır.

Erzurum: babanız (02 019 01-17), işşiniz (09 049 01-19), yukünüz (11 013 02-10), kızınaz (02 019 01-10);⁷⁶⁹ **Elazığ:** kardeşinizi (205-LXIII-20), içınızdan (VII-13);⁷⁷⁰ **Van:** işinüz (31-112), parenüz (38-6), haberinüz (4-13).⁷⁷¹ **Bingöl:** ikinüz (VI-15), kardeşiniz (III-16);⁷⁷² **Diyarbakır:** gözünüzü (VIII-92);⁷⁷³ **Diyarbakır-**

⁷⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., 270.

⁷⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125.

⁷⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁷⁵⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁷⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 139.

⁷⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 127.

⁷⁵⁹ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁷⁶⁰ ERTEN, a. g. e., 35.

⁷⁶¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

⁷⁶² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁷⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁶⁶ ACAR, a. g. e., 97.

⁷⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁷⁶⁸ TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁷⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 270.

⁷⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125; BURAN, a. g. e., 61.

⁷⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁷⁷² KÜÇÜKER, a. g. e., 79; ÖZER, a. g. e., 77.

⁷⁷³ ERTEN, a. g. e., 35.

Çüngüş / Çermik: heppinizden (33-10);⁷⁷⁴ **Kars:** toplantıgız (16-a-135);⁷⁷⁵ **Ağrı:** eliniz, gözünüz;⁷⁷⁶

3.2.1.2.6. Üçüncü Çokluk Kişi İyeligi (+ler+i):

Bölgemiz ağızlarında çokluk 3. şahıs iyelik eki, aslında +ler çokluk eki üzerine +i iyelik ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır. Bu nedenle de üçüncü teklik kişi iyeliğinin bölgede gösterdiği özelliklere sahiptir. ince ünlülü sözcüklere “-leri; kalın ünlülü sözcüklere ise “-lari” şeklinde ulanmakta ve genellikle son ünlüsü tek şekilli olarak kullanılmaktadır.

Erzurum: kitapları (3.C. 28-86), cendeşleri (3.C., 30-24), adamları (3.C., 31-74);⁷⁷⁷ **Elazığ:** evlerine (226-LXIVa-10), kızları (45-IIb-1), diyezeleri (220-LXIII-35), altunları (XLVII-26);⁷⁷⁸ **Bitlis:** midirleri (V-2,3), paşe hezretleri (V-16), üşahları (2-123), cevüzleri (2-150);⁷⁷⁹ **Van:** delikleri (1-177), yapıtları (6-60);⁷⁸⁰ **Erzincan:** gelenleri, arabaları, gelinleri, tarlaları;⁷⁸¹ **Tunceli:** ürekleri (I-173), yoğurtları (II-135), yemekleri (II-158), gendülerini (IV-34);⁷⁸² **Bingöl:** isimleri (VIII-A-67), cınazeleri (X-7), heyvannarı (V-30), ayağları (VII-16);⁷⁸³ **Muş:** konuşuklarını “konuşuklarını” (XIII-15);⁷⁸⁴ **Diyarbakır:** ağızları (XXVI-16), anaları (III-3), kolları (XXXVI-68), na’muslarını (XXIV-41);⁷⁸⁵ **Urfa:** paralarında (6-25), kızları (11-5), zingilleri (33-80), sermeyeleri (6-125);⁷⁸⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bırlarını (7-17), tüylerini (7-18), analarını (6-14), çocukları (2-18);⁷⁸⁷ **Kars:** adamları (13-12), oğulları (8-7), gardaşları (8-8);⁷⁸⁸ **Iğdır:** padişahları (56-2), babaları (56-4), dedeleri (56-5), eteşleri (56-17);⁷⁸⁹ **Ardahan:** adamlarını (25-1), bacaklarına (25-7), hayalları (26-13), oğulları (41-40);⁷⁹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** cennari (13-124), meydannarı (57-117), menfaatdarını (38-20), çobannarı (13-84);⁷⁹¹ **Artvin-Ardanuç:** suları, evleri, başları, anaları, kannarı, odunnarı;⁷⁹² **Ağrı:** kardaşları, atleri.⁷⁹³

⁷⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁷⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁷⁶ TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁷⁷⁷ Erzurum ağızlarından alınmış örnekler metinlerden çıkarılmıştır.

⁷⁷⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125; BURAN, a. g. e., 61.

⁷⁷⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁷⁸⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁷⁸¹ SAĞIR, a. g. e., 138.

⁷⁸² TOSUN, a. g. e., 127.

⁷⁸³ KÜÇÜKER, a. g. e., 79; ÖZER, a. g. e., 77.

⁷⁸⁴ ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁷⁸⁵ ERTEN, a. g. e., 35.

⁷⁸⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 83.

⁷⁸⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 90.

⁷⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁷⁹¹ ACAR, a. g. e., 97.

⁷⁹² ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁷⁹³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, a. g. e., 23.

3.2.1.3. Ad Durum Ekleri: ⁷⁹⁴

Cümle içinde, ad, edat, eylem gibi cümlelerin diğer ögeleriyle sürekli bağlantı içinde olan adlar, cümlelerin örgüsünü oluşturan bu bağlantıyı kurmak için, ilişkinin türüne göre çeşitli durumlara girmektedirler.⁷⁹⁵ Ad durum ekleri olarak adlandırılan ve ulandıkları adın cümledeki görevini belirleyen bu ekler birer gramer kategorisi olarak ortaya çıkarlar. Cümle içinde adların adlarla ilişkisini iyelik ekleri kurarken, özellikle adların yüklemle ilişkisini de durum ekleri sağlamaktadır.

Ad çekim eklerinin görev ve anlam alanı, çokluk ve iyelik eklerinden daha geniş, soru ekinde ise daha dardır. Türkçede etki alanı geniş olan ek, etki alanı dar olan ekten sonra geldiği için, adlara ulanma sırası ad çekim eklerinde çokluk + iyelik + durum + soru eki şeklindedir.⁷⁹⁶

Bölgemiz ağızlarında bazen bölgeye özgü, bazen de Azerbaycan Türkçesi ile benzer kullanım özellikleri gösteren durum ekleri ve aldıkları görevler şöyle belirlenebilir:

3.2.1.3.1. Yalın Durum (+ø):

Bir adın cümle içinde başka bir sözcüğe bağlı olmadan, tek başına görev yaptığı ve aldığı durumdur. Adın cümle içinde herhangi bir durum eki almamış, fakat çokluk ve ya iyelik eklerini almış biçimi de yalındır. Yalın durumdaki adlar cümlede işi yapan ve olan özneyi veya belirtisiz nesneyi karşılarlar. Yalın durumdaki adlar cümleden başka, sözcük grupları içinde (ad ve sıfat tamlamaları ile birleşik eylem öbeklerinde) ve bağlama, ünlem, ünvan öbeklerinde de görev alırlar.

Bölgemiz ağızlarında yalın durumdaki adlar incelendiğinde ölçünlü dilden ayrılan şu genel görünüm ortaya çıkmaktadır.

Dar-yuvarlak ünlü ile biten bütün adların sonundaki ünlü düz-dar-ince bir biçime dönüşür. Bu durumun ortaya çıkmasında bölgedeki i'leşme eğiliminin etkisi vardır.

Bitlis: kapi, baci, kəri, yari, alti;⁷⁹⁷ **Van:** Kapi (1-167), baci (8-64), avçi (50-33), Kuyi (7-82);⁷⁹⁸ **Tunceli:** ayri (XVII-16), qarşı (XVI_1. mani), dışarı (XXIV-161), uğari (IV-49).⁷⁹⁹

Van Küresinli ağzı ile bazı yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklerdeki son açık hece ünlüleri inceliirler.

Bitlis: ağe, ode, hıce;⁸⁰⁰ **Van:** torbe (34-43), yumurte (34-71), yarme (34-83), bace (34-112), ayren (34-41);⁸⁰¹ **Tunceli:** isle (ıslah) (XXIV-207), amasiye (XLI-8. mani), one (XXV-19), sude (XLIII-40).⁸⁰²

⁷⁹⁴ BURAN, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.

⁷⁹⁵ KORKMAZ, a. g. e., 266.

⁷⁹⁶ KORKMAZ, a. g. e., 266-267.

⁷⁹⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁷⁹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

⁷⁹⁹ TOSUN, a. g. e., 74-75.

⁸⁰⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁸⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

Bölgemiz ağızlarında adların yalın durumu bazen belirtme, yönelme, bulunma, ilgi, iyelik ve ek-eylemin şart üçüncü teklik şahıs çekimini karşılamaktadır.

Erzurum: sıra elde bırakma (sırayı) (12 017 01-18), cepe geçebülürse (cepheyi) (08 041 01-40), nere / nire (nereye), bura (buraya) (13 009 01-50);⁸⁰³

Bitlis: nère gide (II-1);⁸⁰⁴ **Erzincan:** herkeş odası ayrı (herkesin) (2.1-9), sen anlatman (senin) (1.3-17), orā (oraya) (1.1-35), heral (herhalde);⁸⁰⁵ **Muş:** amcan “amcanın” (IX-23), sinen “sinenin” (II-83).⁸⁰⁶

3.2.1.3.2. İlgi Durumu (+°n / +nIn / +nUn / +nın):

İlgi durumu adları eylemle değil adlarla ilişkilendiren, bağlandığı adla birlikte bir kavramı karşılayan, bu nedenle de durum eki olup olmama konusunda farklı düşüncelere⁸⁰⁷ konu olan bir özellik taşımaktadır. Ölçünlü dilde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da sözcükler arasındaki ilgi bağı ekli ve eksiz kurulabilmektedir.

Doğu Anadolu ağızlarında belirtili ad tamlaması yapan ilgi eki ünsüzle biten sözcüklerde +In / +Un, ünlüyle biten sözcüklerde ise +nIn / +nUn şeklindedir. Bögenin geneli için kullanım alanına çıkan bu ekler bazen yöreden yöreye, bazen de alt ağız gruplarında farklı biçimlere girerler.

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile Türkmen ağızlarında ünlü uyumlarına uyma eğiliminde olan ilgi eki yerli iki dilli ağız yörelerinde genellikle düz-dar-kalın ya da yarı kalın ünlülü olarak uyuma girmez. Erzincan-Kemaliye ve İliç ağızlarında ise ekin ünlüsünün incelenerek uyuma girmediği görülür.

Erzurum: kızın, cinin, kılun, köwlünün, ergişinin;⁸⁰⁸ **Elazığ:** buğdanın (206-LVIII-16), çeşmanın (204-LVII-1), gülünün (93-XIX-6), senin (I-16);⁸⁰⁹ **Bitlis:** efendini (I-1), buni (I-6), onı (I-6), ziyeretin (2-231);⁸¹⁰ **Van:** Kışın, (39-28), elimin (3-170), zarfin (1-13), bahrinin (1-45), bölüğün (11-40);⁸¹¹ **Erzincan:** gızın (2.14-141), topların (1.29-13), padişahın (1.25-11), allahın (6.13-26);⁸¹² **Tunceli:** evızın (IX-9), körPinın (XV-19), gidenin (XVI-6. mani);⁸¹³ **Bingöl:** Kapının (I-91), dedamin (II-A-4); salonun (salihin) (II-A-40, kışın (kışın) (IV-B-32);⁸¹⁴ **Muş:** başımın (LVII-3), anasının (III-7), Pacanın (X-20);⁸¹⁵ **Diyarbakır:** adamın (II-28),

⁸⁰² TOSUN, a. g. e., 72-73.

⁸⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., 274.

⁸⁰⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

⁸⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 140.

⁸⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁸⁰⁷ *Türk Gramerinin sorunları*, 2. C. 269, 306, 307.

⁸⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 275.

⁸⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 117; BURAN, a. g. e., 61.

⁸¹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 85.

⁸¹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

⁸¹² SAĞIR, a. g. e., 140-141.

⁸¹³ TOSUN, a. g. e., 126.

⁸¹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 77; ÖZER, a. g. e., 76.

⁸¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 59.

avlunun (III-46), misafirin (III-154), arabanın (XLVII-16);⁸¹⁶ **Urfa:** kezesinin (36-5), camısının (10-30), kıyırığının (15-5), hükümatın (6-120);⁸¹⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** adamın (29-1), çüngüşün (33-31), anasının (9-82), kolunun (13-239);⁸¹⁸ **Kars:** babağın (10-56), ğahvenin (14-22), şeronun (14-26), insanın (18-84);⁸¹⁹ **Iğdır:** birinin (56-3), derenin (56-5), atın (56-125), ğızdarın (56-146);⁸²⁰ **Ardahan:** bunun (25-3), ğayanın (25-14), benim (48-5), babasının (48-28);⁸²¹ **Gümüşhane, Bayburt:** bedelcinin (68-20), yüzüğün (63-157), yükün (14-19), herifun (37-3);⁸²² **Artvin-Ardanuç:** kuşu , ayağının, perinu , senin;⁸²³ **Ağrı:** çeşmenin, beğinin, onun, benim.⁸²⁴

Bölgenin bazı ağızlarında teklik birinci ve ikinci kişı iyelik eklerinden sonra gelen ilgi eki bazen düşmektedir.

Erzincan: ğapın önde (senin kapının önünde), baban parası (babanın parası), evim altı (evimin altı);⁸²⁵ **Muş:** amcan “amcanın” (IX-23), sinen “sinenin” (II-83);⁸²⁶ **Diyanbakır:** başşım üstine (IV-31);⁸²⁷ **Urfa:** kapın (kapının) (33-150), ba‘zıların (4-30), evlerī’n (33-90), banasın (21-70);⁸²⁸ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kedim (kedimin) (13-103), anasın (anasının) (29-48);⁸²⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** adamları (4-25), onun (38-44), arhasının (13-69).⁸³⁰

Urfa ağızında ilgi ekinin ilk ünsüzü n > y değışmesine uğrayarak y’ye dönüşmekte ve ek –yIn biçiminde kullanılmaktadır.

Urfa: tavayın (23-80), deveyin (12-45), valiyin (33-160), da‘vayın (27-55), uşahlarıyın (24-35).⁸³¹

3.2.1.3.3. Belirtme (Yükleme) Durumu (+i / +nI):

Nispeten Azeri ve Terekeme ağızları ile Türkmen ağızlarında uyuma girmeye zorlanan belirtme durumu eki, bölge genelinde bütün adlara düz-dar-ince ünlüyle, tek şekilli biçimde getirilerek ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır.

Erzurum: kıluni, oni, buni, evini (14 013 03-85), kendiyi (02 001 01-46);⁸³² **Elazığ:** orayı (59-VII-23), suyu (213-LXI-5), beşigini (XXV-3), onı (IX-8);⁸³³

⁸¹⁶ ERTEN, a. g. e., 35.

⁸¹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 76.

⁸¹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

⁸¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸²² ACAR, a. g. e., 100.

⁸²³ ÖZKAN, a. g. e., 79.

⁸²⁴ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 6, 11.

⁸²⁵ SAĞIR, a. g. e., 141.

⁸²⁶ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁸²⁷ ERTEN, a. g. e., 36.

⁸²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 76.

⁸²⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

⁸³⁰ ACAR, a. g. e., 100.

⁸³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 77.

⁸³² GEMALMAZ, a. g. e., 278-279.

⁸³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 117-118; BURAN, a. g. e., 59.

Bitlis: Tuzi, kızızı (4-108), davarını (2-3)doğrusuni (8-6), eşyeyi (2-69);⁸³⁴ **Van:** mazoti (10-10), yoğördi (1-98), soğani (1-98), insani (41-178), tēşiyi (37-109);⁸³⁵ **Erzincan:** hacıyı (1.1-1), çuli (1.8-1), uni (2.15-11), yanni (3.5-35), aḥuruni (1.22-29);⁸³⁶ **Tunceli:** çalduzi (IX-5), kılını (IX-12), oni (XVII-36), el legenni (XIV-42);⁸³⁷ **Bingöl:** sufatını (III-B-24), mertannarını (silahlarını) (VIII-B-88), saç maçlarını (VIII-B-79), buni (III-B-39), bunı (I-A-30);⁸³⁸ **Muş:** göz n□“gözünü” (IX-45), taşı “taşı” (IX-49), yük n□“yükünü” (VII-11);⁸³⁹ **Diyanbakır:** ağacı (III-116), alabalığı (IV-15), altuni (II-126), cırdoni (I-74);⁸⁴⁰ **Urfa:** tanğı (4-35), balcanları (23-80), baş (başını) (37-10), huzur (6-60);⁸⁴¹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** adamı (32-2), kadınları (12-14), bekmezi (23-7), banyoni (9-44);⁸⁴² **Kars:** tapannı (1-65), buni (12-36), cepeyi (4-12), maytabi (4-72);⁸⁴³ **Iğdır:** ahdafanı (49-21), şeyini (49-6), ğapını (49-129), dünyanı 49-29);⁸⁴⁴ **Ardahan:** adamlarını (25-1), ğapileri (25-4), onnari (25-5), bunnari (25-4), horozu (47-4);⁸⁴⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** oğlını (3-3), aylesini (28-10), şekerini (39-67), paḥırını (31-15);⁸⁴⁶ **Artvin-Ardanuç:** ağacı, cavuzi, suyi, bacayı, öküzü;⁸⁴⁷ **Ağrı:** topuzi, evizi, buni, oğullarımı, barğımı.⁸⁴⁸

İyelik eklerinden sonra bu ekin bölge ağızlarında düştüğü görülür.

Elazığ: mektubun aldım (162-XXXVIa-30), başın keserim (53-V-9), gözün yum (41-II-36), belan vermiye (149-XXXIII-10), hêç bilmiyor işin (I-36);⁸⁴⁹ **Erzincan:** ğafan saḥla (kafanı), sesin diyne (sesini), ğızın isdemiye (kızını), yağın ğorız (yağını);⁸⁵⁰ **Tunceli:** eln_ uzaT (XL-101), birün bilir birün bilmez (XVI-4), al hesabın (XXVII-50);⁸⁵¹ **Bitlis:** ḥesden (hastanı) (6-15), gözün (4-243), korḥuluğın (14-105), suyun (26-30);⁸⁵² **Muş:** yolun (yolunu) (IX-22), belan (I-6) “belanı”;⁸⁵³ **Bingöl-Karhova:** yemeğimiz kesti (yemeğimizi) (VIII-26);⁸⁵⁴ **Diyanbakır:** ēhım al- (LI-12), aḥlın şaşır- (LII-1), áyağın öp- (I-87), ayarın bil- (VI-58), mezen doldur- (XLVIII-10);⁸⁵⁵ **Urfa:** çarasın gör (35-110);⁸⁵⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kızın

⁸³⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 85.

⁸³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

⁸³⁶ SAĞIR, a. g. e., 141.

⁸³⁷ TOSUN, a. g. e., 123-124.

⁸³⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 76; ÖZER, a. g. e., 74.

⁸³⁹ ÖZMEN, a. g. e., 58.

⁸⁴⁰ ERTEN, a. g. e., 36.

⁸⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 77.

⁸⁴² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 90.

⁸⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁴⁶ ACAR, a. g. e., 99.

⁸⁴⁷ ÖZKAN, a. g. e., 35.

⁸⁴⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

⁸⁴⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 118; BURAN, a. g. e., 60.

⁸⁵⁰ SAĞIR, a. g. e., 141.

⁸⁵¹ TOSUN, a. g. e., 124.

⁸⁵² GÖNEN, a. g. e., 85.

⁸⁵³ ÖZMEN, a. g. e., 58.

⁸⁵⁴ ÖZER, a. g. e., 74.

⁸⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 36.

bēn verecahsın (kızını) (9-21), oğlun öldüresin (oğlunu) (9-102);⁸⁵⁷ **Kars:** kızığın vēr (16-a-75), elbiselerin (11-84), sefasın (7-b-13);⁸⁵⁸ **Iğdır:** boynun (49-153), elin (51-22);⁸⁵⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** hepinin (47-2), tacın (4-97), başın (64-97), sağdığın (10-78);⁸⁶⁰ **Artvin-Ardanuç:** baban çağır, elin ver, yüzün, anan, aray, anay, babay, kimsay.⁸⁶¹

3.2.1.3.4. Yönelme Durumu (+a / +e):

Ölçünlü dille büyük oranda örtüşen bölgemiz ağızlarındaki yönelme durumu eki bazı kullanımlarda ölçünlü dilden farkı bazı yönelimler göstermektedir. Bölgenin kuzeyinde ve dağlık olarak yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklere ince olarak gelmekte ve ben, sen zamirleri ile ikinci teklik iyelik ekinden sonra bölgeye özgü, karakteristik şekillere bürünmektedir.

Bölgemiz ağızlarında ölçünlü dilde olduğu gibi kalın ve ince ünlü ile biten sözcüklere +a, +e şeklinde bağlanan bu ek, ünlü ile biten sözcüklere ise y ve n bağlama ünsüzlerini alarak getirilir.

Erzurum: karşıye (04 016 01), oltiye (07 000 01-24), yolçıye (02 008 01), köliye, buriye (07 015 03-16), köwlüze;⁸⁶² **Elazığ:** dağa (164-XXXIII-27), göze (220-LXIII-5), geline (208-LIX-3), boğçana göy (XLVIII-26);⁸⁶³ **Van:** önöne (7-19), üstüne (5-60), yüze (3-78), haKkariya (8-37);⁸⁶⁴ **Erzincan:** ayağıma (1.8-5), arhasına (1.1-3), saha / sehe (sana) (2.28-39), bene (bana) (3.6-11);⁸⁶⁵ **Bitlis:** hemama (1-321), pamuğa (18-27), içinze (13-102), enkereye (5-18);⁸⁶⁶ **Bingöl:** bane (1-98), Kayıde (VIII-B-279), ewisina (IX-B-59);⁸⁶⁷ **Muş:** döşegine “döşegine” (IX-5), gurtarmaya “kurtarmaya” (X-49), evinâ “evine” (V-26), sahabına “sahibine” (XXIII-26);⁸⁶⁸ **Diyanbakır:** adama (III-68), ağaya (III-178), áyağıya (XXXII-56), millete (XXX-11);⁸⁶⁹ **Urfa:** almağa (21-50), toprağa (24-25), postağanıya (6-40), söziye (27-1);⁸⁷⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** açuğa (10-27), evine (2-14), sabaha (25-12), eskiye (22-7);⁸⁷¹ **Kars:** bene (16-a-68), seğе (16-a-80), beğе (16-a-101), peşime (14-31);⁸⁷² **Iğdır:** sene (49-22), terefe (49-58), seğе (49-85), babama (56-18);⁸⁷³ **Ardahan:** goşmaya (25-1), dalıma (47-23), yalana (47-31), bene (28-100);⁸⁷⁴

⁸⁵⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 78.

⁸⁵⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁸⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁶⁰ ACAR, a. g. e., 99.

⁸⁶¹ ÖZKAN, a. g. e., 52.

⁸⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 279-281.

⁸⁶³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 118-119; BURAN, a. g. e., 60.

⁸⁶⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

⁸⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 142-143.

⁸⁶⁶ GÖNEN, a. g. e., 86.

⁸⁶⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 77.

⁸⁶⁸ ÖZMEN, a. g. e., 58-59.

⁸⁶⁹ ERTEN, a. g. e., 36.

⁸⁷⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 78.

⁸⁷¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁸⁷² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Gümüşhane, Bayburt: ğapısına (26-7), ğapıya (25-63);⁸⁷⁵ **Ağrı:** bene, velveliye, bize, sağe, mana, sene.⁸⁷⁶

Azerbaycan Türkçesinde de karşılaşılan, Van Küresinli ağzı, diğer Azeri ağızları ile dağınık olarak yerli ağızlarda kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklerde ekin ince ünlülü şeklinin kullanılması ünlü uyumunun bozulmasına neden olmaktadır.

Erzurum: hüdude (03 038 01-86), koye (11 013 02-16), usdune (02 000 02-57), üsdune (03 000 01-74);⁸⁷⁷ **Bitlis:** one, mezarloĝe, yapmaĝe, yanine;⁸⁷⁸ **Van:** barnıye (34-51), tarleye (34-59), daĝine (34-45), buriye (52-203).⁸⁷⁹ **Erzincan:** bayılmaye (1.1-26), çılmaye (2.23-52), başen (2.33-74);⁸⁸⁰ **Tunceli:** oreye (XII-58), ğapusine (XLIII-43), ğocıĝe (XLIII-66), başımıza (XXVII-44);⁸⁸¹ **Gümüşhane:** bizá (57-62), annemá (8-21), hücümá (7-14), gendiná (49-77);⁸⁸²

Bu ek ikinci teklik iyelik ekinden sonra geldiğinde sözcüğün son ünlüsü ya da iyelik ekinin bağlayıcı ünlüsü ile yönelme durumu eki birleşir. Bu durumda yönelme eki diğer ünlüyü kendisine dönüştürür ya da araya (özellikle bölgenin Kars ve Urfa yörelerinde) y ünsüzü girer.

Erzurum: ğardaşan, even, cinen, ğulan, ğuzan;⁸⁸³ **Elazığ:** élen (146-XXXIII-19), boĝazan (79-XI-32), halan (212-LX-21), yanan (191-LIa-2);⁸⁸⁴ **Bitlis:** ağza (senin ağzına) (III-11), öza (özüne) (IV-17), beĝTan (IV-25), toya (III-3), even (4-273);⁸⁸⁵ **Van:** Ğarnan (2-93), yüri ğit işan (2-96), elan (17-133), ğinen (34-39);⁸⁸⁶ **Erzincan:** başan (1.25-15), ayaĝleren (3.6-17), cigerēn (3.36-48), dizen (7.6-95);⁸⁸⁷ **Tunceli:** canan kurban olsun (canına) (XIX-10, 11), sen de muradan (XXXIII-50);⁸⁸⁸ **Bingöl:** baĝan (I-155), ğatıran geliyor? (hatırına geliyor mu);⁸⁸⁹ **Muş:** dudaĝan “dudaĝına” (XX-220), dişan “dişine” (XX-220), kirpigen “kirpiĝine” (XX-228), baĝran “baĝrına” (XIII-46);⁸⁹⁰ **Diyarbakır:** sa‘aten (saatine) (LI-8), boynan (V-15), canan (LXV-38), elleren (V-14);⁸⁹¹ **Urfa:** başay (34-35);⁸⁹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ğarān;⁸⁹³ **Kars:** beĝen (bana) (1-80), seĝen (10-12), ağzıĝan (10-18);⁸⁹⁴

⁸⁷⁵ ACAR, a. g. e., 101.

⁸⁷⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 84; CAFEROĞLU, a. g. e., 108; BAYRAM, a. g. e., 64; KÖKTEKİN, a. g. m., 6; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸⁷⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 282-283.

⁸⁷⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁸⁷⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

⁸⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 142-143.

⁸⁸¹ TOSUN, a. g. e., 60.

⁸⁸² ACAR, a. g. e., 101.

⁸⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., 281.

⁸⁸⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁸⁸⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313, 314; GÖNEN, a. g. e., 86.

⁸⁸⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁸⁸⁷ SAĞIR, a. g. e., 143.

⁸⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 125.

⁸⁸⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 77; ÖZER, a. g. e., 75.

⁸⁹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 58.

⁸⁹¹ ERTEN, a. g. e., 36.

⁸⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 78.

⁸⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁸⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Ardahan: başen (28-29);⁸⁹⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** anaan (57-101), canaan (57-76), öküzen (49-29), malaan (49-29);⁸⁹⁶ **Artvin-Ardanuç:** başan, haşan, anayan, babayan.⁸⁹⁷

Ben, sen ve o kişi zamirlerinin yönelme durumu eki almış biçimleri ölçünlü dilden ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından oldukça farklı bir durum arz etmektedir. Bölgenin genelinde, bu zamirlerin yönelme eki almış biçimlerinde ünlü değişmesi olmamakla birlikte, b- > m- ve e ile n seslerinin yer değiştirmesi konusunda bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Azeri ve Terekeme ağızlarında, sözcük başında m- tercihi ile mene, meen biçimleri genelleşmişken, yerli iki dilli yerli ağızlarda bene, been, bee; Türkmen ağızlarında b- tercihi ile bene, been, baan, bana, baa biçimleri yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca Urfa yöresi ağızlarındaki biye, siye kullanımları da bu yöre ağızını diğer bölge ağızlarından ayırmaktadır.

Erzincan ağızlarında ünlüyle biten sözcüklerden sonra yönelme durum eki geldiğinde sözcüğün sonundaki ünlüyle birleşerek uzun bir ünlüye dönüşmektedir: teknē, bahçā, mıntikā, burā,⁸⁹⁸

Erzurum: been (08 000 01-54), seen (04 013 01-23), baa (08 040 01-52), bana (03 000 01-88), sana (14 013 03-76);⁸⁹⁹ **Elazığ:** sahan (42-II-6), bahan (53-V-37), san (sana) (169-XXXIX-12);⁹⁰⁰ **Bitlis:** ma (IV-10), sa (IV-16), man (2-93), san (3-21);⁹⁰¹ **Erzincan:** saha (2.28-39), bene (3.6-11), bahan (4.12-50), sehe (5.10-19);⁹⁰² **Tunceli:** baan (bana) (XX-51), saan (sana) (XXIV-195);⁹⁰³ **Muş:** sene “sana” (I-104), bene “bana” (VII-4);⁹⁰⁴ **Diyarbakır:** bahan (VII-48), bān (I-55), sahan (VI-6), sān (I-12);⁹⁰⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bēn (9-22);⁹⁰⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** seen (27-28), sehen (52-16), seye (16-4), bağa (63-14), bağan (14-5);⁹⁰⁷ **Ağrı:** bene, bana, mana, been, sene, seen.⁹⁰⁸

3.2.1.3.5. Bulunma Durumu (+de / +da / +Te / +Ta):

Doğu Anadolu ağızlarında genellikle ünlü uyumlarına uyan bu ek seyrek olarak Azeri ağızları ve yerli iki dilli ağızlarda incelmeye uğrayarak kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkar. Ölçünlü dilde ünsüz üyümlarına uyan bulunma durumu eki Bölge ağızlarının tamamında ötümsüz ünsüzlerden sonra geldiğinde uyuma girmeyerek ötümlü biçimini korur. Bu yönüyle Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarıyla benzeşir. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ile Kuzey kesimi yerli ağızlarında sürekli d- ile kullanılan bu ekin orta ve güney yöreleri ağızlarında ötümsüz ünsüzden

⁸⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁸⁹⁶ ACAR, a. g. e., 102.

⁸⁹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 51.

⁸⁹⁸ SAĞIR, a. g. e., 142.

⁸⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 282.

⁹⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 119.

⁹⁰¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313; GÖNEN, a. g. e., 86.

⁹⁰² SAĞIR, a. g. e., 143.

⁹⁰³ TOSUN, a. g. e., 125.

⁹⁰⁴ ÖZMEN, a. g. e., 58-59.

⁹⁰⁵ ERTEN, a. g. e., 38.

⁹⁰⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁹⁰⁷ ACAR, a. g. e., 102.

⁹⁰⁸ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

sonra yarı ötümlüleştiği görülür. Ekin bu durumları göz önüne alındığında bölge ağızlarında şu eğilimlerle kullanıldığı görülür:

Ölçünlü dildeki gibi, ötümlü ünsüzden sonra gelen bulunma durumu eki bölge ağızlarında da büyük ölçüde ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar.

Erzurum: altunda (02 000 01-32), başunda (14 062 01-69), içinde (02 000 02-57), onda;⁹⁰⁹ **Elazığ:** şehirde (129-XXXVI-5), orda (68-IX-3), baskêlda (170-XL-3), yerda (210-LX-22);⁹¹⁰ **Van:** hergende (34-18), cêbîmde (2-42), salêhinde (15-78), yüzünde (5-23);⁹¹¹ **Bitlis:** mehlede (15-40), uharda (1-105), kölgesinde (12-6), otobosda (1-90);⁹¹² **Bingöl:** daldelerde (IX-A-13), öğinda (II-C-38), nêrda (X-B-13);⁹¹³ **Muş:** yeryüzünde “yeryüzünde” (IX-19), tarafte “tarafte” (XIV-37), vesiyetinde “vasiyetinde” (V-4);⁹¹⁴ **Diyarbakır:** almada (LVIII-3), altuncida (II-9), mutfakta (VI-13), namazında (XXXII-86);⁹¹⁵ **Urfa:** koynida (22-5), kapıda (34-40), oğrında (33-195), elide (22-20);⁹¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adanadâ (8-66), çüngüşte (31-44), erğanide (10-21), padişahda (12-43);⁹¹⁷ **Kars:** orda (12-16), içerde (12-29), önünde (14-22);⁹¹⁸ **Iğdır:** yerde (49-64), sende (50-c-36), ellerde (50-c-66), gefede (56-37);⁹¹⁹ **Ardahan:** zamanda (25-1), burda (47-13) odada (48-68), sarayında (28-60);⁹²⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** yerdâ (26-19), bizdâ (60-12), sirtında (13-36);⁹²¹ **Artvin-Ardanuç:** evda, ağaştâ, cevüzda, suda;⁹²² **Ağrı:** meydanında, buradayuh, gujağında.⁹²³

Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da bulunma hal eki ötümsüz ünsüz ile biten sözcüklere ötümlü biçimiyle bağlanarak ünsüz uyumunun bozulmasına neden olmaktadır.

Erzurum: çobannîhde (06 008 02-15), atmişda (05 056 01-11);⁹²⁴ **Elazığ:** beşigdaşda (71-X-25);⁹²⁵ **Van:** böyöglîhde (36-52), tasda (40-3), tarafda (34-6), gabalîhda (5-59);⁹²⁶ **Erzincan:** çanağda, ekmekde, erükde, yükde;⁹²⁷ **Urfa:** taşda (21-185).⁹²⁸

⁹⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 284-285.

⁹¹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁹¹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹¹² GÖNEN, a. g. e., 86.

⁹¹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 77.

⁹¹⁴ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁹¹⁵ ERTEN, a. g. e., 36.

⁹¹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

⁹¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁹¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹²¹ ACAR, a. g. e., 103.

⁹²² ÖZKAN, a. g. e., 35.

⁹²³ CAFEROĞLU, a. g. e., 108; EFENDİOĞLU, a. g. m., 831, 834.

⁹²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 284-286.

⁹²⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁹²⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹²⁷ SAĞIR, a. g. e., 143.

⁹²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

Bölgenin orta ve güney yörelerinde sözcüğün sonundaki ötümsüz ünsüzle ekin başındaki ötümlü ünsüz yarı ötümlüleşerek uyuma girerler. Bu durumda T ara ünlüsünün ortaya çıkması ve bir ölçüde uyumun sağlanması bölgeye özgü karakteristik bir özelliktir.

Elazığ: yatahTa (226-lxıVa-24);⁹²⁹ **Bitlis:** dolapTe (IV-26);⁹³⁰ **Van:** gurbeTTe (24-2), birliKTe (47-70), aħreTTe (20-30);⁹³¹ **Tunceli:** ğışTe (XXIV-140).⁹³²

Bulunma durumu eki bölgede Azeri ağızları ve onun etkisindeki yerli ağızlarda incelenerek, Türkmen ağızlarında ise kalınlaşarak bazen kalınlık-incelik uyumuna aykırılık gösterir. İncelme yönündeki eğilim daha yaygın ve ilerlemiştir.

Erzurum: buralarde (03 000 01-13), burde (04 013 01-6), radyolarde (08 047 01-25), yüzda (14 062 05-24);⁹³³ **Elazığ:** kapıde, yerimde, bāsKelda, yerda;⁹³⁴ **Bitlis:** mankalde (I-3), dibinde (III-18), elinde (III-22);⁹³⁵ **Van:** çayırde (51-32), başde (46-14), boyde (37-72);⁹³⁶ **Tunceli:** sude (XLIII-40), orde (XXV-17), ğışTe (XXIV-140), çarşude (XXVI-2);⁹³⁷ **Muş:** tarafte “tarafte” (XIV-37);⁹³⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adanadā (8-66).⁹³⁹

Bölgedeki yerli ağızlarda, bulunma durumu eki ile ilgili eski şekillerin korunmuş bir biçimi olabilecek başka bir özellik de bu ekin ayrılma durumunu da karşılamasıdır. Özellikle Elazığ yerli ağızında her iki durum için de yaygın olarak +de ekinin kullanılması, bu yöreye yerleşmiş çok eski Oğuz dışı bir Türk unsurunun izleri gibi görünmekte, buralarda Oğuzcanın kendini üzerine inşa ettiği bir dil tabakası olduğunun ipuçlarını vermektedir.

Elazığ: arħada gel (arkadan) (181-XLVII-24), ede ne gelir (elden) (187-LI-23), asyada gelmişler (asyadan) (70-XL-15), çek ğolunda al getir (kolundan) (101-XVa-10), davlatımız hapisinde ğuvatlı (hepsinden) (206-LVIII-8);⁹⁴⁰ **Bibgöl-Karlıova:** burada çekti (buradan çekti) (VIII-35), tiranda başka (trenden başka) (VIII-21).⁹⁴¹

3.2.1.3.6. Ayrılma Durumu (+den / +dan / +Ten / +Tan):

Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak +DAn biçiminde kullanılan ayrılma durumu eki sözcük gruplarında ve cümlede eylemin bildirdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermektedir. Bölgemiz ağızlarında da ayrılma bu ek eklenme ve fonksiyon bakımından ölçünlü Türkçeden farksızdır. Bölgenin

⁹²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁹³⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁹³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹³² TOSUN, a. g. e., 73.

⁹³³ GEMALMAZ, a. g. e., 284.

⁹³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁹³⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 311, 312.

⁹³⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹³⁷ TOSUN, a. g. e., 73.

⁹³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁹³⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁹⁴⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 121.

⁹⁴¹ ÖZER, a. g. e., 76.

genelinde ünsüz uyumlarına uymayarak sürekli +dAn ve +Tan biçiminde kullanılmaktadır. Yine Azeri vağızları ile bazı yerli ağızlarda ince ünlülü biçimleri, bazen de yerli ağızlarda kalın ince ünlülerden sonra kalın ünlülü biçimleri tercih edilmekte, bu şekliyle kalınlık-incelik uyumuna da uymamaktadır.

Erzurum: cewuzden (02 019 01-25), şehisdan (07 024 01-23), köwlıden, bacızdan, neden;⁹⁴² **Elazığ:** pençireden (212-LX-1), ağadan (60-VII-2), avdan (39-I-2), onnardan (56-VI-27);⁹⁴³ **Bitlis:** tarêhden (25-189), ağzızdan (7-90), esgiden (1-276), üşahdan (2-123);⁹⁴⁴ **Van:** sancıdan (48-180), turhaldan (6-23), önönden (20-109), Çırpıdan (16-11);⁹⁴⁵ **Tunceli:** boğTen (XXVII-45), tuTından (XXXI-6), babamızdan (XXXI-132), yağından (XXXI-6);⁹⁴⁶ **Bingöl:** pêsımdan (II-A-34), düşdihden (VIII-B-160), ögından (XI-D-23), yemendan (XI-A-55);⁹⁴⁷ **Muş:** gızden “kızdan” (V-15), zındandân (XIII-115), ğaplandan “kaplandan” (IX-29), araden “aradan” (V-2);⁹⁴⁸ **Diyanbakır:** attan (X-8), bizden (XXVIII-15), çocuktan (VIII-21), hepisinden (XXII-4);⁹⁴⁹ **Urfa:** fırınçıdan (6-105), sonradan (8-5), camıdan (1-45), dövletlerden (18-75);⁹⁵⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** devletten (23-1), günden (25-17), yassıdan (24-20);⁹⁵¹ **Kars:** melmeketden (12-6), ondan (12-8), erzirimden (12-16), soğuhdan (13-3);⁹⁵² **Iğdır:** yohududan (49-22), yoldan (49-48), sizden (51-23);⁹⁵³ **Ardahan:** terefdan (25-6), insannardan (25-21), başdan (48-25);⁹⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** şeydan (7-33), üzerindan (13-72), süyündan (12-1), cızğıdan (50-68);⁹⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** evdan, ağaştan, cevüzdan;⁹⁵⁶ **Ağrı:** ingilizden, evdan, yenden;⁹⁵⁷

Azeri ve Terekeme ağızlarında daha kurallı olmakla birlikte, bazı yerli bölge ağızlarında seyrek bir şekilde, sonu “n” ile biten sözcüklere getirildiğinde ekin ilk ünsüzü benzeştirmeye uğrayarak n’ye dönüşür.⁹⁵⁸

Bitlis: onnan (II-6), ağzınnan (12-35), terefinnen (1-93);⁹⁵⁹ **Van:** yanağinnan (2-55), terefinnen, (6-62), elinnan (3-140, 11-43), onnan (34-110); **Tunceli:** onnan sora (ondan) (XVII-25), dut poççıginnan (tut poçğınden) (XXXIII-46, 47);⁹⁶⁰ **Urfa:**

⁹⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 284-285.

⁹⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

⁹⁴⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308; GÖNEN, a. g. e., 86.

⁹⁴⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

⁹⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 73.

⁹⁴⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 77.

⁹⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁹⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 36.

⁹⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

⁹⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

⁹⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁵⁵ ACAR, a. g. e., 103.

⁹⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 35.

⁹⁵⁷ KARAHAN, a. g. e., 76; CAFEROĞLU, a. g. e., 108; KÖKTEKİN, a. g. m., 7.

⁹⁵⁸ BURAN-ALKAYA, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, “Azerbycan Türkçesi” mad. 51’de galemnen, atamnan, Hesennen, yalannan.

⁹⁵⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 86.

⁹⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 125.

kız evinnen (21-30), oğlan tarafınnan (1-85);⁹⁶¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kafasınnan (29-4), gecesinnen (33-33), köyünnen (10-16);⁹⁶² **Kars:** tarafınnan (12-17), içinnen (12-27), cepesinnen (13-17);⁹⁶³ **Iğdır:** kimnen (49-22), barınnan (56-11), içinnen (56-58);⁹⁶⁴ **Ağrı:** ğanınnan, yanınnan, düşmannan, önümmen;⁹⁶⁵

Ölçünlü Türkçede ötümsüz ünsüzden sonra geldiğinde ekin ilk ünsüzü benzeştirme yoluyla ötümsüzleşirken, bölgemiz ağızlarında, Azerbaycan Türkçesinde de olduğu gibi, ekin ilk ünsüzü ya ötümlü olarak kalır ya da yarı ötümlüleşir.⁹⁶⁶

Erzurum: alarahden, şehisden;⁹⁶⁷ **Elazığ:** süTden (78-XI-3), ğaripden (40-II-38), geçdükTen (39-I-10), mekatTan (210-LX-21);⁹⁶⁸ **Bitlis:** yapmağTan (IV-9);⁹⁶⁹ **Van:** alTdan (1-49), antepden (6-62), başTan (52-165);⁹⁷⁰ **Erzincan:** yolağdan, bardağdan, ğarışdan;⁹⁷¹ **Tunceli:** bokTen (XXVII-45), sabahTan oli (sabah oluyor) (XXX-32);⁹⁷²

3.2.1.3.7. Araç (Vasita) Durumu (+lA / +lAn / +nAn / +InAn):

Üzerine geldiği ada cümle içinde araç olma veya başka adlarla birlikte olma görevi yükleyen ad durumudur. Bu durum, ölçünlü dilde ile ya da bunun ekleşmiş biçiminden olumuş +lA eki ile yapılmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarındaki araç durum eki de yazı dili ve diğer Anadolu ağızları ile ortaklık göstermekte, farklılık, sadece bölgenin fonetik eğilimlerine bağlı olarak ortaya çıkmış seslik düzeyde görülmektedir. Bölgemiz ağızlarında bazı fonetik olaylar sonucunda değişimlere uğramış olarak kullanılan +nAn / +lAn / +InAn ekleri ölçünlü Türkçede bulunmamaktadır. Aynı ekler Eski Anadolu Türkçesinde +lan / +len < ilen biçinimde kullanılmış; Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında da +(ı)nan / +(i)nen < +ılan / +ilen şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Araç durumu eki, bölge ağızlarında ünsüzle biten sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak +nAn / +InAn / +lAn / +IlAn şeklinde, ünlüyle biten sözcüklere ise y ünsüzü ile birlikte +ynAn, +yInAn / +ylAn / +yIlAn biçiminde bağlanır.

Erzurum: semernan (11 013 02-81), balinan (03 000 01-32), urusnen (01 111 01-14), öküzinen (02 025 01-17);⁹⁷³ **Elazığ:** sayısınan (82-XII-17), emriynen (215-LXII-4), sadatnan (205-LVIII_12), parasiynan (195-LIII-26);⁹⁷⁴ **Bitlis:** sabunnan (IV-46), sesnan (III-11), küreñnen (24-33), gözünnen (12-12);⁹⁷⁵ **Van:**

⁹⁶¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

⁹⁶² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

⁹⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁶⁵ CAFEROĞLU, a. g. e., 108.

⁹⁶⁶ BURAN-ALKAYA, a. g. e., 49'da işden, ürekden.

⁹⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 284.

⁹⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 121.

⁹⁶⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

⁹⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 97.

⁹⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 143.

⁹⁷² TOSUN, a. g. e., 73, 126.

⁹⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., 287-288.

⁹⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

⁹⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 315; GÖNEN, a. g. e., 87.

Qasaturaynan (15-5), Qariynen (1-68), vapurnen (41-6), Qarınarnan (51-52).⁹⁷⁶ **Erzincan:** yolnan, babasıynan, eliynen, getmeknen;⁹⁷⁷ **Tunceli:** ğarınan (karıyla) (XIX-38), oğlınnan (XXXIV-16);⁹⁷⁸ **Bingöl:** anasınan (IX-A-5), öküznen (VII-22), paraynan (X-A-99);⁹⁷⁹ **Muş:** halaylarnen “halaylarla” (XIV-23), mektubinen “mektupla” (XX-64), çalgılarının “çalgılarıyla” (I-40);⁹⁸⁰ **Diyarbakır:** adamnan (IX-26), ağzınan (XXI-34), altunnan (IV-81), oğlannan (V-36);⁹⁸¹ **Urfa:** parasınan (6-70), tokmağnan (18-80), evinnen (6-90);⁹⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adamnan (10-46), birbirinnen (31-41), hatınan (22-3), sumağınnan (13-213);⁹⁸³ **Kars:** sennen (16-a-222);⁹⁸⁴ **Iğdır:** sennen (49-14), sözüynen (49-83), üzümnen (51-38), aynen (56-1);⁹⁸⁵ **Ardahan:** neynán (25-5), denginnen (47-5), neyinen (47-27), emrinnen (48-29);⁹⁸⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** ğaşığunan (15-30), emriynán (41-10), emrinen (31-9);⁹⁸⁷ **Artvin-Ardanuç:** elinan, beninan, gözinan, suyınan, suynan;⁹⁸⁸

Bu ek ünlü ile biten sözcüklere çoğu zaman y ünsüzü olmadan getirilir. Bu durum bölge ağızlarında ile'nin ekleşmesinin ölçünlü dile göre daha ileri bir aşamada olduğunu göstermektedir. Ölçünlü dilde araç eki ünlüyle biten sözcüklere başındaki i'yi y'ye dönüştürerek ulanırken, özellikle bölgenin orta ve güney yöreleri ağızları bu dönüşümden ortaya çıkmış olan y sesini düşürerek daha da ilerlemiş görünmektedir.

Erzurum: halile (03 063 01-30);⁹⁸⁹ **Elazığ:** sayısınan (82-XII-17), arhadaşlarınan (39-II-2);⁹⁹⁰ **Van:** emrinen (15-25), atınan (37-36), lambanan (2-3).⁹⁹¹ **Tunceli:** ğarınan (XIX-38), çemçelen (XVII-74);⁹⁹² **Diyarbakır:** arkadaşınan (XXXV-44), cüciginen (LXV-26), emrinen (IV-94);⁹⁹³

Bölgenin güney ağızlarında diş ünsüzü (z, ş) ile biten sözcüklere araç durum eki l > n > d değişmesi ile +dAn şeklinde bağlanır.

Elazığ: padişahdan (89-XIV-7), değnekden (68-IX-33), hayvanlardan (215-LXII-24);⁹⁹⁴ **Diyarbakır-Çermik / Çüngüş:** etdan, işimizden, bağımızdan; **Van:** tuzdan (16-58);⁹⁹⁵ **Tunceli:** onlardan (onlarla) (XL-34), çatallardan (çatallarla) (XVII-67);⁹⁹⁶ **Bitlis:** buğdadadan (buğdayla) (23-1), ehmedden (4-300), kıymadan (23-

⁹⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 97-98.

⁹⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 144.

⁹⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 126.

⁹⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 78; ÖZER, a. g. e., 76.

⁹⁸⁰ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁹⁸¹ ERTEN, a. g. e., 37.

⁹⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 80.

⁹⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

⁹⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁹⁸⁷ ACAR, a. g. e., 105.

⁹⁸⁸ ÖZKAN, a. g. e., 55.

⁹⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 289.

⁹⁹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

⁹⁹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 98.

⁹⁹² TOSUN, a. g. e., 126.

⁹⁹³ ERTEN, a. g. e., 37.

⁹⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

⁹⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

⁹⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 126.

27);⁹⁹⁷ **Urfa:** sıradan (sırayla) (14-10), davıldan (21-120), damattan (24-90), ekmekten (23-100);⁹⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** işimizden (26-2), kıymadan (14-66), etden (14-18);⁹⁹⁹ **Kars:** atlardan (16-a-158);¹⁰⁰⁰ **Iğdır:** ermeniden (60-1).¹⁰⁰¹

Ekin +1A / +nA biçimi de diğerlerine göre daha seyrek olarak kullanılmaktadır. Yerli Türkmen ağızlarında nispeten yaygındır.

Erzurum: ajlıhla (01 000 02-33), cezveyile (032 063 01-67), halile (09 011 01-75);¹⁰⁰² **Elazığ:** dılsımla (90-XIV-15), merkeple (132-XXVI-26), benimle (218-LXIII-30), motorla (172-XLII-2);¹⁰⁰³ **Van:** tokatna (34-48), külne (5-58), emriyle (15-55), unla (24-9).¹⁰⁰⁴ **Muş:** ğaplumbağayla “kaplumbağayla” (XXXIV-5);¹⁰⁰⁵ **Bingöl-Karlıova:** zorna (zorla) (IV-B-2);¹⁰⁰⁶ **Diyarbakır:** babayla (VIII-158), çocuğuyla (VIII-7), desteyle (LIII-3), emriyle (VII-5);¹⁰⁰⁷ **Urfa:** harçlamağla (6-25), teriyle (19-20);¹⁰⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kavurmasınna (13-209), vezirinne (13-3), mıhtarna (3-7);¹⁰⁰⁹ **Kars:** atıyla (80-15), ajlıkla (10-64), deresiyle (13-18);¹⁰¹⁰ **Ardahan:** sizle (48-69);¹⁰¹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** fiyetiyle (4-85);¹⁰¹² **Ağrı:** bununle.¹⁰¹³

+lan / +len araç ekleri daha çok bölgemiz ağızlarının orta ve güney yörelerinde kullanılmaktadır.

Elazığ: böyleliklen (155-XXXV-22), kavliylan (215-LXII-5), sopaylan (159-XXXVI-13);¹⁰¹⁴ **Diyarbakır-Çermik / Çüngüş:** amıcamlan, çocuylan, kızlan;¹⁰¹⁵ **Van:** benlen (21-10), hırslan (23-62).¹⁰¹⁶ **Tunceli:** çemçelen (XVII-74), ellen (XVII-93);¹⁰¹⁷ **Diyarbakır:** benlen (VI-49), kamyonlan (XXI-31);¹⁰¹⁸ **Urfa:** dezgahlan (6-1), canlan başlan (3-250), daşlan (15-10);¹⁰¹⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

⁹⁹⁷ GÖNEN, a. g. e., 87.

⁹⁹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 81.

⁹⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 289.

¹⁰⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

¹⁰⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 98.

¹⁰⁰⁵ ÖZMEN, a. g. e., 59.

¹⁰⁰⁶ ÖZER, a. g. e., 77.

¹⁰⁰⁷ ERTEN, a. g. e., 37.

¹⁰⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 80.

¹⁰⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinleri.

¹⁰¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰¹² ACAR, a. g. e., 105.

¹⁰¹³ BAYRAM, a. g. e., 64.

¹⁰¹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

¹⁰¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰¹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 98.

¹⁰¹⁷ TOSUN, a. g. e., 126.

¹⁰¹⁸ ERTEN, a. g. e., 37.

¹⁰¹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 80.

amcamlan (11-8), burğulan (25-9), kızlan (6-30);¹⁰²⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** benilen (63-159);¹⁰²¹

Doğu Anadolu ağızlarında eski araç eki -n ölçünlü dildeki gibi bazı sözcüklerde kalıplaşmış ve arkaik bir şekil olarak korunmaktadır.

Erzurum: bugünneren (04 053 013 01-35), yarennigen (13 011 01-79);¹⁰²²

Elazığ: övleyin (181-XLVII-7), ahşamın yatarken (201-LV-1);¹⁰²³ **Van:** ilkin (3-137), baharın (10-25), yayan (1-154).¹⁰²⁴ **Erzincan:** gışın (1.4-9), yayan (1.29.20), haydin (2.2-20), gîbin (2.32-64);¹⁰²⁵ **Diyanbakır:** güzın (XLV-2), kışın (XLV-5), yayan (XXXIV-28);¹⁰²⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** ilkin (19-14), kışın (15-68), yayan (13-272).¹⁰²⁷

3.2.1.3.8. Eşitlik Durumu (+CA):

Eklendiği adla cümlelerin herhangi bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayalı bir eşitlik ilişkisi kuran eşitlik durumu eki, Türkçenin ilk yazılı belgelerinde daha işlek olarak +ÇA biçiminde kullanılmaktadır.¹⁰²⁸ Eski Anadolu Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine kadar uzanan süreçte ünsüz uyumuna da uygun hale gelerek +CA şekline dönüşmüş ve bu süreçte çekim eki özelliğini zamanla yitirerek kalıplaşma yoluyla yapım eki özelliği kazanmıştır.

Eşitlik durumu eki Doğu Anadolu ağızlarının genelinde gerek görevi gerekse eklenme biçimi bakımından ölçünlü dilden pek de farklılaşmamıştır. Ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerden sonra bazen +ÇA şeklinde gelmesi, çekim eki olarak başka eklerle genişletilmiş biçimlerinin daha işlek olarak kullanılması bu ekin bölgemiz ağızlarına has özelliklerindendir. Bazen de eşitlik ekiyle kalıplaşarak yeni anlamlar kazanmış, Azerbaycan Türkçesi ile ortak olan sözcüklere rastlanmaktadır.

Erzurum: cêhetce (08 047 01-27), eyce, serbesce (04 000 01-60), bence;¹⁰²⁹

Elazığ: epeyce (196-LIV-22), bunca (226-LXIVa-28), hoşça (186-XLVI-21), yavaşçe (221-LXII-13);¹⁰³⁰ **Bitlis:** êyice (7-49), mence (23-96), mertce (26-90);¹⁰³¹

Erzincan: êyce (7.6-66), zamannarca (1.29-20), helelce (1.13-64), ğuranca (4.21-61);¹⁰³² **Tunceli:** yanaca (öylece) (I-194), nencáydi (ne kadardı) (II-93), buncaydi (bu kadardı) (II-93);¹⁰³³ **Bingöl:** êpica (epeyce), bence, sence;¹⁰³⁴ **Muş:** bunca

¹⁰²⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰²¹ ACAR, a. g. e., 105.

¹⁰²² GEMALMAZ, a. g. e., 289.

¹⁰²³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 122.

¹⁰²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 98.

¹⁰²⁵ SAĞIR, a. g. e., 144.

¹⁰²⁶ ERTEN, a. g. e., 37.

¹⁰²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹⁰²⁸ KORKMAZ, a. g. e., 324.

¹⁰²⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 290.

¹⁰³⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 123.

¹⁰³¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 87.

¹⁰³² SAĞIR, a. g. e., 144.

¹⁰³³ TOSUN, a. g. e., 126.

¹⁰³⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 78; ÖZER, a. g. e., 77.

(XVIII-51), uzunca (IX-39), ortalıca “ortanca”(XIII-4);¹⁰³⁵ **Diyarbakır:** açılca (XLIX-24), eyice (XXVIII-39), günlerce (VIII-155);¹⁰³⁶ **Urfa:** bunca (37-70), hükmince (18-55), elece (13-5), eyice (3-10);¹⁰³⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bizce (10-37), halınca (12-17), uzunca (14-70);¹⁰³⁸ **Kars:** köyce (17-15), dalımızca (75-39), eyice (4-27);¹⁰³⁹ **Iğdır:** elece (49-144), belece (49-149), güzelcene (61-132);¹⁰⁴⁰ **Ardahan:** gatarca (28-105), güzelce (28-85), nece (26-11);¹⁰⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** öylecâ (21-21), eyca (13-45), sahatlarca (66-55);¹⁰⁴² **Artvin-Ardanuç:** elaca;¹⁰⁴³

+CAmA(n) / +cAnA kalıbıyla bölge ağızlarında katakteristik ve yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu kullanım daha çok yerli ağızlarda görülür.

Erzurum: epëyceme (06 008 03-15), eycemen (iyice) (01 066 01), güzelcemen;¹⁰⁴⁴ **Elazığ:** epeycene (218-LXIII-29), eyicene (189-LI-6);¹⁰⁴⁵ **Erzincan:** böylemecene, epeyceme, güzelceme, hıscama;¹⁰⁴⁶ **Bingöl-Karlıova:** güzelcene (II-A-25), eyicene;¹⁰⁴⁷ **Diyarbakır:** eyicene (IV-147);¹⁰⁴⁸ **Urfa:** güzelcene (3-10), iyicene (21-185);¹⁰⁴⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** güzelcenek (24-26);¹⁰⁵⁰ **Artvin-Ardanuç:** elacana.¹⁰⁵¹

3.2.1.4. Bildirme (Ek-Eylem) Ekleri:

Eski Türkçedeki er- eyleminin ekleşmesi ile adlar üzerine gelerek onlara ad cümlelerinin yüklemi görevi kazandıran eklerdir. er- eylemi Eski Türkçeden günümüze kadar gelen süreçte çeşitli değişimler geçirerek ekleşmiş ve iki önemli görev üstlenmiştir. Bugünkü ekleşmiş biçimiyle hem adlar hem de eylemler üzerine gelebilmekte, adlar üzerine gelerek onlara cümlelerin yüklemi olma görevi kazandırırken, eylemlerin çekimli biçimlerine ulanarak da o eylemin gerçekleşme zamanına ve tarzına hikâye, rivayet ve şart anlamı yüklemektedir.

Ek-eylemin adlar üzerine gelmesi ve durum cümlelerinin yüklemine oluşturmaları bakımından, adın ortaya koyduğu durumun gerçekleşme zamanını ve tarzını bildiren dört farklı şekilde çekimlendiği görülür. Bu dört farklı çekim, bölgemiz ağızlarında, bazı eğilimlerden kaynaklanan çeşitli özellikler kazanırlar.

¹⁰³⁵ ÖZMEN, a. g. e., 59.

¹⁰³⁶ ERTEN, a. g. e., 37.

¹⁰³⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

¹⁰³⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

¹⁰³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁴² ACAR, a. g. e., 103.

¹⁰⁴³ ÖZKAN, a. g. e., 55.

¹⁰⁴⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 290.

¹⁰⁴⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 123.

¹⁰⁴⁶ SAGIR, a. g. e., 144.

¹⁰⁴⁷ ÖZER, a. g. e., 89.

¹⁰⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 37.

¹⁰⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

¹⁰⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 93.

¹⁰⁵¹ ÖZKAN, a. g. e., 55.

Bölge ağızlarının bütününde ek-eylemin geniş zamanı ölçünlü dilde olduğu gibi ekleşmesini tamamladığı halde, ek-eylemin hikâye, rivayet ve şart çekimlerinde er- > ir- > i- ünlüsünün düşürülüp düşürülmemesi noktasında bir kararsızlık söz konusudur. Doğu Anadolu ağızlarındaki bu kararsızlık, ek-eylemin ekleşmesi konusunda ölçünlü dile göre daha tutucu davrandığını, eski biçimleri korumada katı bir tavır sergilediğini göstermektedir. Bölge ağızlarında tamamen ekleşmiş biçimlerin bile yaygın olarak tek şekilli kullanılması ve ünlü uyumlarına sokulmaması da eskiye bağlı kalma tavrından dolaydır.

Bölge genelinde ölçünlü dile göre ek-eylemin ekleşmesi daha geride olmakla birlikte, bölgenin bazı alt ağızlarında, ünlüden sonra gelediklerinde bu eklerin başında ortaya çıkan y'nin düşürüldüğü görülür. y sesinin düşmesi, ek-eylemin ekleşmesi konusunda, bu ağızların ölçünlü dile göre ilerde olduklarını göstermektedir. Bu ekler bölgenin bütünü göz önüne alındığında çeşitli ortak eğilimlere de sahiptirler.

3.2.1.4.1. Ek-Eylemin Geniş (veya Şimdiki) Zaman Çekimi:

Bölgemiz ağızlarında ek-eylemin geniş zaman çekimibölgedeki ağız gruplarına göre birtakım farklılıklar gösterse de genel eğilimlere bakıldığında benzerliklerin daha yaygın olduğu görülür. Bölgenin bütün ağızlarında ek-fiilin geniş zaman kipi ölçünlü Türkçede olduğu gibi ekleşmesini tamamlamıştır.

3.2.1.4.1.1. Teklik Birinci Kişi (+(y)Am, +(y)Im):

Bu çekimin birinci kişi eki bölgenin Bingöl, Tunceli, Elazığ ağızları ile Siirt Batman, Şırnak, Mardin, Hakkari yörelerinde düz-dar ünlülüdür ve genellikle kalın ya da yarı kalın ünlü ile kullanılmaktadır. Diğer yörelerde, özellikle Azeri ve Terekeme ağızlarında daha kesin ve sürekli olarak +(y)am / +(y)em şeklindedir ve bazen ünlü yumunun dışına çıkmaktadır.

Erzurum: benem, köleyem, ağayam, kuzıyam, köwliyam;¹⁰⁵² **Bitlis:** menem (III-27), orucam (IV-20), küçügem (IV-24), türkem (V-32);¹⁰⁵³ **Van:** KusTayam (1-10), emin değilem (23-44), köyliyam (36-11), yaşındayam (31-10);¹⁰⁵⁴ **Erzincan:** éyiyem, ahrabayam, irazıyam, irazıyam;¹⁰⁵⁵ **Muş:** bacısıyam “bacısıyım” (II-11), misafirém “misafirim” (IV-72), abdestliyiim (XVI-82);¹⁰⁵⁶ **Diyarbakır:** acam (III-36), doğumluyam (XXIV-27), benem (VI-58), dertliyam (L-9);¹⁰⁵⁷ **Urfa:** mısafıram (22-5), ıhtıyaram (18-5), çociğam (2-10), kövliyam (34-70);¹⁰⁵⁸ **Kars:** hásdeyam (76-2), ğar bam (79-10);¹⁰⁵⁹ **Iğdır:** ğızınam (49-14), evlādınam (49-14), adamam (49-53), dosduyam (49-93);¹⁰⁶⁰ **Ağrı:** ğaderiyem, yerdenem.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 314.

¹⁰⁵³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312-317; GÖNEN, a. g. e., 110.

¹⁰⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 117.

¹⁰⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 154.

¹⁰⁵⁶ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹⁰⁵⁷ ERTEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁵⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹⁰⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁶¹ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Bölgenin orta-batı ve güney-doğu yörelerinde sürekli olarak diğer yerli ağızlarda ise zaman zaman ek +Im biçiminde kullanılmaktadır.

Erzurum-Oltu / İspir: benim, ağayım, kuziyim, köyliyim;¹⁰⁶² **Elazığ:** anayım, yolciyim;¹⁰⁶³ **Van:** mintan gatiyim (52-137), KuvveTliyim (48-10).¹⁰⁶⁴ **Erzincan-Kemaliye / İliç / Refahiye:** éyiyim, ahrabayım, iraziyim, erzincanniyim;¹⁰⁶⁵ **Tunceli:** yalanızım (II-113), terziyim (IV-32), türKüm (IV-63), bahçadayım (I-155);¹⁰⁶⁶ **Dişarbakır:** ağırım (X-20);¹⁰⁶⁷ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** başınayım (15-4), doğruyum (10-25), hazırım (4-45).¹⁰⁶⁸ **Kars:** şehzadeyim (16-a-132), arhadaşığızım (16-a-73), oğluyum (16-a-143), cellatım (17-47);¹⁰⁶⁹ **Ardahan:** başıyım (28-64), dılarımdır (28-103), değilim (32-42);¹⁰⁷⁰ **Artvin-Ardanuç:** hastayım, kızıyım, oğlíyım;¹⁰⁷¹ **Ağrı:** doğumliyim, evliyim, köylüyüm, gaderiyem, yerdenem.¹⁰⁷²

3.2.1.4.1.2. Teklik İkinci Kişi (+sAn / +sIn):

Bölgemiz ağızlarında ek-fiilin geniş zamanının ikinci teklik kişi eki iki farklı biçimde yaygınlaşmıştır. Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkilerinin görüldüğü yerli ağızlarda +sAn biçiminde, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi ünlü uyumlarına bağlı olarak sürekli geniş-düz ünlüdür.¹⁰⁷³ Diğer yerli ağızları ile Türkmen ağızlarında ise düz –dar ünlülü olarak Orta ve Batı Anadolu ağızlarına benzemekte, fakat ince ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile gelerek uyum dışı kalması ile bu ağızlardan ayrılmaktadır.

Erzurum: sensen, ağasan, kuzusan, köwlüsen;¹⁰⁷⁴ **Bitlis:** milletTensen (V-31), boşsan (2-135), serbessen (7-171), menimsen (1-6);¹⁰⁷⁵ **Van:** köyöndesen (36-12), oğlısan (6-77), hesTesen (37-6), ağasısan (52-107);¹⁰⁷⁶ **Erzincan:** éyisen, éysen, erzincannısan, irazısan;¹⁰⁷⁷ **Dişarbakır:** boşsan (I-140), eyisen (XLI-15), hızmetçisen (XXIII-56), gözümşen (VII-27);¹⁰⁷⁸ **Urfa:** hangı taraftansan (8-1), borçlısan (15-5), huzurındasan (18-45);¹⁰⁷⁹ **İğdır:** kimsen (49-40), padişahsan (49-79), oğlısan (51-40), sensen (61-79);¹⁰⁸⁰ **Ağrı:** kimsen.¹⁰⁸¹

¹⁰⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 314.

¹⁰⁶³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹⁰⁶⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 118.

¹⁰⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 154.

¹⁰⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 155.

¹⁰⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁶⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹⁰⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁷¹ ÖZKAN, a. g. e., 62.

¹⁰⁷² BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹⁰⁷³ BURAN-ALKAYA, a. g. e., 58.

¹⁰⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 316.

¹⁰⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 317; GÖNEN, a. g. e., 110.

¹⁰⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 118.

¹⁰⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 154.

¹⁰⁷⁸ ERTEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁷⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹⁰⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Bu ekin düz-dar ünlülü biçimi Kuzeydeki bazı ağızlarla bölgenin güney ve batı yörelerinde yaygındır. Seyrek olarak bu ağızlarda ekin yuvarlak ünlülü şekillerine de rastlanmaktadır.

Erzurum-Oltu / İspir: sensin ağasın, kölesin, köwlisün.¹⁰⁸² **Elazığ:** datsuzsun (224-LXIV-3), asgersin;¹⁰⁸³ **Erzincan:** éyisin, ahrabasin, ahrabāsin, irazısın;¹⁰⁸⁴ **Tunceli:** uyhusuzsun (IV-124), tuncélilisin (II-182), nêrelisín (IV-63), êrKeKsın (IV-111);¹⁰⁸⁵ **Diyarbakır:** beyazsın (IX-24), bëlesín (V-14);¹⁰⁸⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** canımsın (13-118), gelinsın (13-28), melülsün (13-57);¹⁰⁸⁷ **Urfa:** kimsin? (3-145);¹⁰⁸⁸ **Kars:** adamsın (16-a-20), padişahsın (16-a-68), genşsin (16-a-135);¹⁰⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** kanlisun (VII-208).¹⁰⁹⁰

3.2.1.4.1.3. Teklik Üçüncü Kişi (+dIr / +dUr):

Bu ek de diğer eklerde olduğu gibi birkaç farklı şekilde ortaya çıkar. Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına girerken, kuzey kesimi ağızlarında düz ünlülerden sonra yuvarlak, yerli ağızlarda ise genellikle kalın ve yarı kalın ünlüyle kullanılması bu ekin uyumlara girmesini engellemektedir. Ünsüz uyumu bakımından bu ek Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında olduğu gibi her zaman ötümlü veya yarı ötümlüdür. Bölgenin bütün ağızlarında ötümsüz ünsüzlerden sonra geldiğinde ünsüz uyumsuzluğuna neden olur.

Erzurum: kuldur, dëvdır, ağadır, köledir, bacıdır, köwlüdür;¹⁰⁹¹ **Elazığ:** vardur, uzundur;¹⁰⁹² **Bitlis:** éledir (I-4), êrkehdır (1-138), güvevüdur (1-69), böyühdür (1-3);¹⁰⁹³ **Van:** benımdır (36-66), bendedir (2-78), daşlıdır, (18-25), yaşlıdır (8-26).¹⁰⁹⁴ **Erzincan:** ahrabadır;¹⁰⁹⁵ **Tunceli:** senedür (I-48), evdür (I-63), kapudur (I-64), vardur (I-121), nedür (II-42);¹⁰⁹⁶ **Muş:** türktür (I-3), neçedir (II-68), süphandadır (X-55), arınçtadır (XII-6), şıhtır (I-138);¹⁰⁹⁷ **Diyarbakır:** acdır (XXIV-32), ‘ayıbdır (XLVIII-14), altundur (II-15), gûnahtır (IX-26);¹⁰⁹⁸ **Urfa:** bahalıdır (4-5), radyoçdır (6-100), güzeldır (23-100), budır (6-70), odır (21-50);¹⁰⁹⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kayıptır (18-5), nêdir (13-180), vardır (2-1), yohtur (31-24),

¹⁰⁸¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁰⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 316-317.

¹⁰⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹⁰⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 154-155.

¹⁰⁸⁵ TOSUN, a. g. e., 155.

¹⁰⁸⁶ ERTEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁸⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹⁰⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹⁰⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 318.

¹⁰⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹⁰⁹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 110.

¹⁰⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 118.

¹⁰⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 155.

¹⁰⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 155.

¹⁰⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹⁰⁹⁸ ERTEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

yağıdır (32-49);¹¹⁰⁰ **Kars:** kimdir (1-43), yazıhdır (16-a-159), incedir (17-22), malıdı (77-35), ordudu (83-10);¹¹⁰¹ **Iğdır:** doğrudu (49-60), anasidi (49-76), cebindedi (49-75), oğludu (51-15);¹¹⁰² **Ardahan:** şeydür (25-13), günidür (26-17), güzeldir (28-67), terekemedir (89-69), kimdir (28-63);¹¹⁰³ **Artvin-Ardanuç:** yoktur, çokdur, vardır;¹¹⁰⁴ **Ağrı:** gecedir, hediyesidir.¹¹⁰⁵

Bölgenin kuzey ağızlarında, Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarının etkisi ile sürekli yuvarlaklaştığı görülür. Erzurum-Oltu ağızlarında ek ünlüsü bazen kalınlaşarak hem düzlük-yuvarlaklık hem de kalınlık-incelik uyumuna uymaz

Erzurum-Oltu: atdur (04 000 01-79), aydur (04 056 01-16), delmişdur (03 000 01 -68), éledur (04 000 01-85), fenadur (04 000 01-114);¹¹⁰⁶ **Elazığ:** vardır;¹¹⁰⁷ **Erzincan:** éyidür, éyydür, ahrabadur, erzincannudur, irazıdur;¹¹⁰⁸ **Bitlis:** evdür (4-60), günevüdür (1-69).¹¹⁰⁹

3.2.1.4.1.4. Çokluk Birinci Kişi (+ıh / +iy / +ih / +ik):

Bu ekin ölçünlü dilde z olan son ünsüzü bölge ağızlarının tamamında h, í ve K biçimindedir. En yaygın şekli ince ünlülü sözcüklerden sonra +ih, kalın ünlülü sözcüklerden sonra ise +ıh olmasıdır. Bu genel kullanımlar dışında ekin ağız gruplarına göre farklı eğilimler gösterdiği de söz konusudur. Yerli ağızlarda ek ünlüsünün kalınlaşma eğilimi, Türkmen ağızlarında da ince ünlülü sözcüklerden sonra k ünsüzünün korunma eğilimi vardır. Bölgenin kuzeydoğu yörelerinde ekin kalın-yuvarlak ünlülü biçimlerinin yaygınlık kazandığı da görülmektedir.

Erzurum: ağayih, gülüh, bizüh, bizüh, köleyüh;¹¹¹⁰ **Elazığ:** türküh (83-XII-10), aşıkıyüh (47-IIb-1), gardeşik;¹¹¹¹ **Bitlis:** éyiyik (V-18), kötüyik (V-19), köydenih (25-150), yoldayih (19-60);¹¹¹² **Van:** arhadaşih (51-51, 15-16), vatandaşiyih (44-17), girasunliyi (44-17), Kardeşih (17-78), ilanih (50-88) ¹¹¹³ **Erzincan:** éyiyik, ahrabayih, erzincanniyük, erzincanniyüh, irazıyuk;¹¹¹⁴ **Tunceli:** vatandaşuh (I-36), altındayuh (I-63), gardaşih (II-77); ¹¹¹⁵ **Diyarbakır:** buraliyih (XXV-73), diyarbakırliyih (XXV-57), zenginih (VIII-117);¹¹¹⁶ **Urfa:** çılpahih (33-35), evdeyih

¹¹⁰⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁰² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁰⁴ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹¹⁰⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 5.

¹¹⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 318-319;

¹¹⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹¹⁰⁸ SAĞIR, a. g. e., 155.

¹¹⁰⁹ GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 315-316.

¹¹¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹¹¹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 118.

¹¹¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 155.

¹¹¹⁵ TOSUN, a. g. e., 155.

¹¹¹⁶ ERTEN, a. g. e., 50.

(6-75), evlatlarıyıl (6-10);¹¹¹⁷ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** sevkiyatıl (8-28), misafirıl (13-90);¹¹¹⁸ **Kars:** hökümetil (78-20), değülük mü? (83-91);¹¹¹⁹ **Iğdır:** bekarıl (55-32), şerikik (ortağız) (61-121), biziz (70-19), neferig (74-81);¹¹²⁰ **Ağrı:** karapapağııl, buradayıl, azeriyıl.¹¹²¹

3.2.1.4.1.5. Çokluk İkinci Kişi (+sIz / +sUz / +sız):

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile Van ve Ağrı'nın kuzeyindeki yerli ağızlarda ünlü uyumlarına uyan ek-eylemin çokluk ikinci kişi eki, geri kalan yerli ağızlarda sürekli düz-dar kalın veya yarı kalın ünlü ile kullanılarak ünlü uyumlarına uymamakta direnir. Bazen yuvarlaklaşarak düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına da çıkar.

Erzurum: kardassız, sissiz, ağasız, kövlišüz;¹¹²² **Elazığ:** babamızıız (188-LI-27);¹¹²³ **Bitlis:** eyi misiz (V-18), kötisz (V-19), cezalısız (7-171), hardasız (13-9);¹¹²⁴ **Van:** Kulisız (37-48), mihTarsız (11-159), nêrdesız (20-79);¹¹²⁵ **Erzincan:** ahrabasız, êysiz, erzincannısıız, irazusuz;¹¹²⁶ **Tunceli:** vatandaşsız (I-36);¹¹²⁷ **Urfa:** kaç kişisiz? (23-35);¹¹²⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** evladımıız (32-26), gelmesiz (4-38);¹¹²⁹ **Iğdır:** bacısı ız (56-64);¹¹³⁰ **Ardahan:** nerelisiz? (32-9);¹¹³¹ **Ağrı:** iyisiz.¹¹³²

3.2.1.4.1.6. Çokluk Üçüncü Kişi (+dIrlAr / +dUrlAr / +ø+lAr):

Eski Türkçedeki 'tur' eyleminin geniş zaman eki almış biçiminden ekleşmiş olarak ortaya çıkan bu ek bölgemiz ağızlarında üzerine ya da önüne çokluk eki alarak bu çekimim üçüncü çokluk kişisini oluşturur. Çekim sırasında +dır ekinin çoğunlukla düştüğü ve görevini +lAr ekine bıraktığı da görölmektedir. Bölge genelinde ünlü uyumlarına uyma konusunda kararsızlık gösteren bu ek, Yerli ağızlarda düz-kalın ünlü, Azeri, Terekeme ve bölgenin kuzey ağızlarına yuvarlak ünlü ile kullanılma eğilimindedir.

Bölgenin genelinde tamamen ekleşmiş olarak, "+TUrlAr / +dIrlAr / +dırler, +lArdIr / +lArdUr / +lAr" şekillerinde kullanılmaktadır. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları başta olmak üzere, kuzeyine doğru gidildikçe ekin +dIrlAr

¹¹¹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹¹¹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹²¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

¹¹²² GEMALMAZ, a. g. e., 317-318.

¹¹²³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹¹²⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹²⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 119.

¹¹²⁶ SAĞIR, a. g. e., 155.

¹¹²⁷ TOSUN, a. g. e., 155.

¹¹²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹¹²⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹³² ÇİFTÇİ, a. g. e., 9.

biçimindeki kullanımlarında -rl- > ll- gerileyici ünsüz benzeşmesi yaygın olarak görülmektedir.

Erzurum: çoğ _ èyler (çok iyiler), èydiller, èylerdir;¹¹³³ **Elazığ:** evdeler, köydeler;¹¹³⁴ **Van:** KıurTTurlar (1-212), düşkündürler (40-60), vannidîrler (38-5);¹¹³⁵ **Erzincan:** èyiler, ahrabalar, erzincannılar, irazılar;¹¹³⁶ **Bitlis:** cahildiller (1-237), keyipdiller (16-108);¹¹³⁷ **Diyarbakır:** bêledîrler (XLIX-10), zengindirler (IV-40);¹¹³⁸ **Urfa:** neçidîrler (33-55), nedîrler (33-60);¹¹³⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** şîründürler (12-40), içindedîrler (8-53), yohturlar (6-8);¹¹⁴⁰ **Ardahan:** bunnardur (36-81).¹¹⁴¹

3.2.1.4.2. Ek-Eylemin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi:

Üzerine geldiği adın bildirdiği durumun, geçmişte söz konusu olduğunu göstermektedir. Aslında Eski Türkçede, er- yardımcı eylemi üzerine -di dörülen geçmiş zaman ve iyelik kökenli kişi eklerinin getirilmesi ile oluşturulan bu çekim, er-eyleminin zaman içinde er- > ir- > i- > ø biçiminde bir değişime uğraması sonucunda ölçünlü dilde tamamen ekleşmiştir. Bölgemiz ağızlarında da genellikle ekleşmiş olmakla birlikte i-'nin tam olarak düşmediği görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde, ünlüyle biten sözcüklere bu ek geldiğinde, ekin başındaki ünlü ile sözcüğün sonundaki ünlü birleşerek uzun bir ünlüye dönüşürler. Ünsüzle biten sözcüklere ulandığında da ek-eylemin i'si kısa, dar bir ünlü olarak bazen korunmaktadır. Bu durum daha çok Azeri, Terekeme ve yerli Türkmen ağızlarında yaygındır. Diğer iki dilli yerli ağızlarda bu çekimin tamamen ekleşmiş olduğu görülmektedir.

Bu çekimin bölge genelinde en karakteristik özelliği ünlü uyumlarına uymama konusundaki direncidir. Doğu Anadolu ağızlarında, ek-eylemin görülen geçmiş zaman çekiminde, birinci ve ikinci kişi eklerinin ünlüleri genellikle düz-dar-kalın, üçüncü kişi ekinin ünlüsü ise sürekli düz-dar-incedir. Bu nedenle bütün şahısların çekiminde ünlü uyumlarına aykırılık ortaya çıkmaktadır.

3.2.1.4.2.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgenin orta ve güne yöreleri yerli ağızlarında ek-eylemin görülen geçmiş zaman birinci kişi çekiminde ek-eylem kesinlikle düşmüşken, Azeri ve Terekeme ağızlarında korunmuş, kuzey kesimi yerli ağızlarında ise ek-eylemin hem düşmüş hem de korunmuş biçimlerine karışık olarak rastlanmaktadır.

¹¹³³ GEMALMAZ, a. g. e., 318.

¹¹³⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 168.

¹¹³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 119.

¹¹³⁶ SAĞIR, a. g. e., 155.

¹¹³⁷ GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹³⁸ ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 106.

¹¹⁴⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Erzurum: kardaşdım, gülidim, baciydım, ağayidim, köwliydim; ¹¹⁴²
Elazığ: altındadım (173-XLIIa-18), yaşındaydım (205-LVIII-7), bendim (150-XXXIV-21); ¹¹⁴³ **Van:** yaşındadım (6-30), nêrdedim (3-91), iyidim (37-6), menidim (51-73), uşahidim (37-43); ¹¹⁴⁴ **Erzincan:** éyiydim, éydim, şeydim, böyükdüm; ¹¹⁴⁵
Tunceli: yêlinceKTım (I-112), zayıftım (I-113); ¹¹⁴⁶ **Bitlis:** üşahdım (2-135), yaşındadım (2-18), genşdim (2-18); ¹¹⁴⁷ **Muş:** küsülüydüm (II-31), bezidim (LVI-8); ¹¹⁴⁸ **Dişarbakır:** çocuktım (XXIV-87), hâmileydım (XXVIII-2), tektim (XXXVI-74); ¹¹⁴⁹ **Urfa:** kındıraçdım (16-1), daşçdım (17-15), evlídım (28-45), altın idim (33-35); ¹¹⁵⁰ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** aylığıdım (33-7), çocuktım (6-5), kâhveciydim (9-6); ¹¹⁵¹ **Kars:** deligannıydım (22-7), ben düm (8-1). ¹¹⁵²

3.2.1.4.2.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölge genelinde tekli ikinci kişi çekimlerinde de teklik birinci kişi çekimleri ile aynı yayılım ve eğilimler söz konusudur.

Erzurum: kardaşdın, kuludun, köwliydin, köyliydin; ¹¹⁵³ **Van:** Karnındaydın (7-66); ¹¹⁵⁴ **Erzincan:** éyiydin, böyükdün, ahrabaydı , şeydi ; ¹¹⁵⁵ **Bitlis:** altındadın (1-270); ¹¹⁵⁶ **Muş:** nerdeydin (II-51); ¹¹⁵⁷ **Dişarbakır:** sendin (I-117); ¹¹⁵⁸ **Urfa:** kındıraçdı (kunduracıydın); ¹¹⁵⁹ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** gözümdün (13-118); ¹¹⁶⁰ **Ardahan:** yaşındaydın (29-12). ¹¹⁶¹

3.2.1.4.2.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgenin kuzey ağızlarında ek-eylemin genellikle düşmediği ve +idi biçiminde tek şekilli dullanıldığı görülür. Bölgenin orta kesimlerindeki (Van, Muş) Azeri ve Terekeme ağızlarında ise sadece ünsüzle titen sözcüklere tek şekilli olarak +idi biçiminde gelmektedir. Bu durumda hem düzlük-yuvarlaklık hem de kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

¹¹⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 319-120.

¹¹⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹¹⁴⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 119.

¹¹⁴⁵ SAĞIR, a. g. e., 156.

¹¹⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 155.

¹¹⁴⁷ GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹¹⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹¹⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., 322.

¹¹⁵⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 119.

¹¹⁵⁵ SAĞIR, a. g. e., 156.

¹¹⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 110.

¹¹⁵⁷ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹¹⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹⁵⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹¹⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Erzurum: kardaşidi, kılidi, kaciyadi, köwliydi,¹¹⁶² **Elazığ:** yoğ_idi (207-LIX-11), soğuh_idi (183-LI-6);¹¹⁶³ **Van:** zehmetidi (38-57), yoğidi (48-81), nazdaridi, (46-97), ağaçdanidi (43-32).¹¹⁶⁴ **Tunceli:** èledi (I-77), vardı (I-1), yoğTi (I-2), elifdi (I-130);¹¹⁶⁵ **Bitlis:** vârdi (V-2), güzdi (1-339), çohdi (1-282), üşahdi (19-9);¹¹⁶⁶ **Bingöl:** bingöldadi, Köydadi;¹¹⁶⁷ **Muş:** muş idi (IV-45), gümüş idi (IV-46);¹¹⁶⁸ **Diyarbakır:** arabaydi (XXXII-35), bahardi (XXV-15), gümüş idi (L-30), yaz idi (L-31);¹¹⁶⁹ **Urfa:** halfemdi (2-10), kifletli di (20-60), kesedi (1-100), yoğti (1-45);¹¹⁷⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alçahtı (20-8), ‘adetti (12-4), adamdi (12-42), hamamdi (12-44);¹¹⁷¹ **Kars:** varidi (17-1), vadeleridi (20-14), çocuğudu (22-16), danadi (75-57);¹¹⁷² **Iğdır:** zengin idi (49-2-3), hücrededi (49-116), varidi (49-118), gızdı (56-40);¹¹⁷³ **Ardahan:** var_idi (27-4), yaşındaydı (28-103), sivaslıdi (29-49), baharidi (32-1);¹¹⁷⁴ **Artvin-Ardanuç:** varidi, yoğidi (VII-1), karimidi (IX-77).¹¹⁷⁵

Orta ve güney yöreleri yerli ağızlarında ek-eylemin her durumda çoğunlukla düştüğü görülür. Bu ağızlarda ek tek şekilli olarak ünlü uyumlarına, ünsüzünün sürekli ötümlü olması nedeniyle de ünsüz uyumuna uymamaktadır.

Elazığ: adamdi (178-XLIIa-31), çocuğuydu (210-LX-8), avcudu (76-XI-12), adamdi (216-LXII-7), gız mıdı (41-II-16), ördek mıdı (41-II-16), nahyedı (170-XL-2);¹¹⁷⁶ **Van:** yoğTi (9-1), eTTi (6-5), bëleydi (6-82), sıralardi (1-21), bu saaTlerdi (1-142), erzincandaydi (1-25), vardı (1-23), yoğdi (1-207), çahmağlardandi (1-232), vardı (1-43);¹¹⁷⁷ **Erzincan:** èyi ydi, ahrabaydı, böyükdü, şeydi.¹¹⁷⁸

Bölgenin orta ve güney kesimi ağızlarında, ünlü ile biten sözcüklerin çekiminde de ek-eylem çoğu zaman düşmektedir. Bu durumda ölçünlü dilde araya giren y ünsüzü, bu ağızlarda tamamen düşürülmektedir.

Elazığ: avcudu (76-XI-12), gız mıdı (41-II-16), nahyedı (170-XL-2);¹¹⁷⁹ **Bitlis:** niğolay midı (V-13), kılubedi (2-33), aradadi (2-186);¹¹⁸⁰ **Van:** terzidi (3-

¹¹⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 324.

¹¹⁶³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹¹⁶⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 120.

¹¹⁶⁵ TOSUN, a. g. e., 155.

¹¹⁶⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 110-111.

¹¹⁶⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 95.

¹¹⁶⁸ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹¹⁶⁹ ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹⁷⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹¹⁷¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁷² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁷⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹¹⁷⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹¹⁷⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 119.

¹¹⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 156.

¹¹⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹¹⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 110-111.

93), (5-25), babadi (39-29), vanlidi (45-12), süzgeçlidi (1-178);¹¹⁸¹ **Diyarbakır:** babas di (XLIII-49), ey di (VIII-11).¹¹⁸²

3.2.1.4.2.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bölgenin Kars, Iğdır, Ardahan Azeri ve Terekemeleri ağızlarında ekleşmiş biçimleri yaygın bir şekilde, Erzurum ağızlarında nispeten ünlü uyumlarına uygun olarak +dıh / +diĥ / +duĥ / +düh biçiminde kullanılan çokluk birinci kişi çekimi, diğer bölge ağızlarında ĥ sesinin de etkisiyle sürekli kalın ya da yarı kalın ünlülü olarak bazen de ünlüsü düzleşerek uyumlara aykırılık göstermektedir.

Bölgenin yerli ağızlarındaki kullanımlarında bu ekin ek-eylem ünlüsü büyük oranda düşmüştür.

Erzurum: kardaşdıĥ, güldüĥ, baciydıĥ, köwliydıĥ;¹¹⁸³ **Van:** vardıĥ (3-23), evindeydıĥ (37-53), bir aradaydıĥ (15-17).¹¹⁸⁴ **Erzincan:** eyiydik, böyükdük, şeydik, eyiydiĥ;¹¹⁸⁵ **Tunceli:** kimündüK (II-58), bağdaduĥ (I-90).¹¹⁸⁶ **Bitlis:** küçühdüĥ (8-27), arĥadaşdıĥ (4-201), barabardıĥ (7-9), uşahdıĥ (15-45);¹¹⁸⁷ **Muş:** öğrenciydiĥ “öğrenciydik” (XVI-76);¹¹⁸⁸ **Diyarbakır:** birdıĥ (XXXIII-26), çocuĥduĥ (XLIV-2), komşıdeydıĥ (XXXIV-21);¹¹⁸⁹ **Urfa:** çociĥtıĥ (4-10), bandoçıdıĥ (2-55);¹¹⁹⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çocuĥtuĥ (8-8), askeriyduĥ (5-2);¹¹⁹¹ **Kars:** urusyadaydıĥ (878-2), annamaĥdaydıĥ (13-9-10);¹¹⁹² **Iğdır:** yayladaydıĥ (62-7);¹¹⁹³ **Ağrı:** yohsuluduĥ.¹¹⁹⁴

3.2.1.4.2.5. Çokluk İkinci Kişi:

Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak +DI / +DU eklerinin üzerine +nIz / +nUz kişi ekleri getirilerek oluşturulan bu çekimin bölgemiz ağızlarında aynı ekin üzerine sadece +z kişi eki getirilerek yapıldığı görülür. Aslı geniz n’li olan ikinci çokluk kişiyeğin ’si bölgemiz ağızlarında tamamen düşürülmüştür.

Bu ekin ünlü ve ünsüz uyumları bakımından da ölçünlü dile göre, bölge ağızlarında farklı durumları ortaya çıkmaktadır. Ek, Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisindeki yörelerde ünlü uyumlarına daha yakın dururken, yerli ağızlarda genellikle kalın-düz-dar ünlüyü tercih ederek uyum dışına çıkmakta ve

¹¹⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 120.

¹¹⁸² ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., 320-321.

¹¹⁸⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 120.

¹¹⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 156.

¹¹⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 155.

¹¹⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹¹⁸⁸ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹¹⁸⁹ ERTEN, a. g. e., 51.

¹¹⁹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹¹⁹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹¹⁹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁹⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

sürekli ötümlü ünsüz taşımasıyla da bölge genelinde ünsüz uyumuna aykırı davranmaktadır.

Erzurum: kardeşidiz, kardeşdiz, gülidiz, ağayidiz, köyliydiz;¹¹⁹⁵ **Van:** Kardeşdiz, evdeydiz, nêrdediz, köydediz;¹¹⁹⁶ **Erzincan:** éyiydiz, ahrabaydiz, böyükdiz, şeydiz;¹¹⁹⁷ **Bitlis:** küçühdiz, arhadaşdiz, yohduz;¹¹⁹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çocuhduz.¹¹⁹⁹ **Urfa:** çociht z, bandoçid z.

3.2.1.4.2.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Bölgemiz ağızlarında ek-eylemin görülen geçmiş zaman çokluk üçüncü kişi çekiminde ek-eylemin ünlüsü farklı biçimlerde davranır. Yerli ağızlarda çoğunlukla düşmüşken, Azeri ve Terekeme ağızlarında ve onların etkisindeki yerli ağızlarda ağırlıklı olarak korunma eğilimindedir. Yine yerli ağızlarda ünlüsü sürekli düz-dar-ince iken, diğerlerinde genellikle uyuma girdiği görülmektedir.

Erzurum: kuludular, kuldular, güldüler, kuziydılar;¹²⁰⁰ **Van:** vardılar (3-129), Karııldılar (8-19), asKerdiler (38-24), Konaşperweridiler;¹²⁰¹ **Erzincan:** éyiydiler, ahrabaydiler, böyükdiler, böyükdüler;¹²⁰² **Tunceli:** ikidediler (I-57), başidiler (I-202);¹²⁰³ **Bitlis:** köyündediler (25-12), emindiler (25-270);¹²⁰⁴ **Urfa:** çocihtılar, bandoçıldılar;¹²⁰⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** barabardılar (11-8);¹²⁰⁶ **Kars:** gençlerdi (16-a-26);¹²⁰⁷ **Iğdır:** arhadaşdıla (65-1);¹²⁰⁸ **Ardahan:** zamannarıdı (29-37).¹²⁰⁹

3.2.1.4.3. Ek-Eylemin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi:

Eklendiği adın içinde bulunduğu durumun geçmişte ortaya çıkmış olduğunu bildirir. Bölgemizin orta ve güney bölümü ağızlarında ek-eylemin öğrenilen geçmiş zaman çekimi ekleşirken i- eylemini düşürür, bölgenin diğer yörelerinde bu çekim sırasında i- eylemi genellikle düşmez.

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları hariç, bu zaman ekinin ünlüsü sürekli tek şekilliolarak +miş biçimindedir. Bütün sözcüklere düz-dar-ince ünlüyle eklenerek ünlü uyumlarına uymaz. Üzerine gelen kişi ekleri de çoğunlukla kalın ünlülü olur. Bölge ağızlarında bütün şahıslarda çekimleri yaygındır.

¹¹⁹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 323.

¹¹⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 120.

¹¹⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 157.

¹¹⁹⁸ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹¹⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹²⁰⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 324-125.

¹²⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 121.

¹²⁰² SAĞIR, a. g. e., 157.

¹²⁰³ TOSUN, a. g. e., 155.

¹²⁰⁴ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²⁰⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²⁰⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 115.

¹²⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

3.2.1.4.3.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölge genelinde +miş eki üzerine +Am / +Im kişi eki getirilerek yapılır. Azeri ve Terekeme ağızlarında (genel olarak da Bitlis ve Muş da dahil olmak üzere bu illerin kuzeyindeki bütün ağızlarda) +ImIşAm / +mişem biçimleri yaygındır.

Erzurum: kulumuşam, kardaşmışam, köwliyimişem, ağayimişem;¹²¹⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** menmişem (benmişim) (26-63).¹²¹¹ **Erzincan:** èyiymişem, ahrabaymışam, böyükmüşem, şeymişem;¹²¹² **Urfa:** şakacımışam;¹²¹³

Erzurumun Oltu ve İspir ağızlarında, Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Siirt, Batman, Mardin Şırnak, Hakkari yöreleri ağızlarında kişi eki dar ünlüdür. Erzurumda +imiş+im, diğer ağızlarda +miş+ım biçimindedir.

Erzurum-Oltu / İspir: kardaşımışim, kulumışim, baciyimişim, köwliyimişim.¹²¹⁴ **Elazığ:** varmışim;¹²¹⁵ **Erzincan:** èyiymişim, ahrabaymışim, böyükmişim, paralıymişim;¹²¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adammışim.¹²¹⁷

3.2.1.4.3.2. Teklik İkinci Kişi:

Teklik ikinci kişi eki bölge ağızlarında yaygın olarak +mişsAn / +imişsAn / +mişsin biçimlerinde kullanılmaktadır. Bu ekin farklı şekillerinin bölgedeki yayılım alanı birinci teklik kişi ile aynıdır. Erzurum ağızlarında çok yaygın olarak çekim eki ile kişi eki arasında -şs- > -ss- gerileyici ünsüz benzeştirmesi meydana gelir.

Erzurum: kulumussan, gülmüssen, köwliyimissen, ağayımissan;¹²¹⁸ **Elazığ:** yohmuşsun;¹²¹⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** senmişsen;¹²²⁰ **Erzincan:** èyiymissen, ahrabaymissan, yorğunmussan;¹²²¹ **Tunceli:** erkekmişsin (I-166), insanmışsin (IV-177);¹²²² **Urfa:** şakacımışsan;¹²²³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adammışsin;¹²²⁴ **Artvin-Ardanuç:** oğliymişsin (VII-77).¹²²⁵

3.2.1.4.3.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların yoğun etkisinde olan kuzey yörelerinde ünlü uyumlarına girme eğiliminde olan bu çekimin eki Bölgenin diğer ağızlarında +miş biçiminde sürekli tek şekilli olarak uyuma girmemektedir.

¹²¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 325-326.

¹²¹¹ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²¹² SAĞIR, a. g. e., 157.

¹²¹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²¹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 326.

¹²¹⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹²¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 157.

¹²¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 328.

¹²¹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹²²⁰ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²²¹ SAĞIR, a. g. e., 157-158.

¹²²² TOSUN, a. g. e., 155.

¹²²³ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 61.

Erzurum: kardeşimış, kulumuş, kulimış, köleyimış;¹²²⁶ **Elazığ:** çütü imiş (195-LII-1), fakır imiş (195-LIII-1), hurilerdenmiş (224-LXIV-21);¹²²⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** köyünnemmiş (2-1), senemiş (4-270), hesdemiş (2-72), eminmiş (25-258);¹²²⁸ **Van:** beleymiş (31-32), varmış (19-100), Kızdeymiş (25-4), eşkiyamişlar (11-64);¹²²⁹ **Erzincan:** ahrabaymış, yoldaymış, hasdeymiş;¹²³⁰ **Tunceli:** mîtëyiTmiş (I-41), varmış (II-246), gızımış (IV-51), yohmış (IV-1);¹²³¹ **Bingöl:** alimış, Kılarmış;¹²³² **Muş:** melmeketimiş “memleketiymiş” (XXVI-57), oğluymış “oğluymuş” (V-18), çoħmuş “çokmuş” (IX-1), neymiş (XVI-55);¹²³³ **Diyarbakır:** fakırmış (VIII-76), gümüşmiş (IV-91), varmış (IV-89), varmış (II);¹²³⁴ **Urfa:** şakacımış (14-50), yohardaymış (3-60), ormanlıħmış (3-75) kimmiş? (6-25);¹²³⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** boştamış (4-25), çoğımış (13-115), oğlanmış (13-242);¹²³⁶ **Kars:** fakırmış (16-a-1), şaşımış (16-a-48), çocuğumuş (22-7), varmış (2-1);¹²³⁷ **Iğdır:** varımış (51-2), topalımış (51-6), yoğumuş (56-1), denizmiş (65-11);¹²³⁸ **Ardahan:** varımış (28-1), yoğumuş (28-1), ormanımış (43-3);¹²³⁹ **Artvin-Ardanuç:** varımış, yoğımış, derinimış, kızıymış.¹²⁴⁰

3.2.1.4.3.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ve bunlardan etkilenmiş yeri ağızlarda nispeten ünlü uyumlarına uygun olarak +ımışıħ / +imişıħ / +umuşuħ / +ümüşüħ biçimindedir. Diğer yerli ağızlarda ise ünlü uyumu dışına çıkarak +mişİħ şeklinde kullanılır. Yerli ağızlar ek-eylem i-‘sini düşürmüşken, diğer ağızlar koruma taraftarıdır.

Erzurum: kulumuşuħ, bacıyımışıħ, kuzıyımışıħ, köleyımışıħ;¹²⁴¹ **Elazığ:** hocamışıħ, varmışız;¹²⁴² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bizmişsek.¹²⁴³ **Erzincan:** eyiymişıħ, aħrebeymişİħ, böyükmişİħ, şeymişİħ;¹²⁴⁴ **Urfa:** yorğınmışİħ;¹²⁴⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adammışız.¹²⁴⁶

¹²²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 330.

¹²²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 169.

¹²²⁸ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 121.

¹²³⁰ SAĞIR, a. g. e., 158.

¹²³¹ TOSUN, a. g. e., 155.

¹²³² KÜÇÜKER, a. g. e., 95.

¹²³³ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹²³⁴ ERTEN, a. g. e., 51.

¹²³⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²³⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁴⁰ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹²⁴¹ GEMALMAZ, a. g. e., 327.

¹²⁴² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁴³ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²⁴⁴ SAĞIR, a. g. e., 158.

¹²⁴⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²⁴⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

Erzurum-İspir ağızları ile yerli Türkmen ağızlarında ekin +imiş ve +miş biçimleri üzerine kişi eki +ük / +ükK olarak gelir ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz.

Erzurum: kardaşımışük, kulumışük, baciyimişük, köwliyimişük;¹²⁴⁷
Erzincan: éyiymüşük, böyükmüşük, şeymişük.¹²⁴⁸

3.2.1.4.3.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bu çekimin bölgede karakteristik olan ortak şekli kişi ekini +sız / +sUz biçiminde almasıdır. Bunun dışında kuzeyde ekin +imiş, güney ve orta kesimlerde ise +miş biçiminde iki genel eğilim gösterdiği görülür. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında ve kuzey yörelerde uyuma girmeye meyilli iken, diğer yörelerde ve yerli ağızlarda uyumdan kaçmaktadır. Erzurum yöresi ağızlarında zaman eki ile kişi eki arasında yaygın bir gerileyici ünsüz benzeştirmesi olmakta ve ek +imissiz / +missiz şeklinde kullanılmaktadır.

Erzurum: kardaşımışsı, kardaşımışsı, baciymışsı, köyliymışsı;¹²⁴⁹
Elazığ: asgermişsı;¹²⁵⁰ **Bitlis-Adicevaz / Ahlat:** sizmişse;¹²⁵¹ **Erzincan:** éyiymişsı, ahrabaymışsı, böyükmüşsı, şeymişsı;¹²⁵² **Urfa:** sağmışsı (33-60);¹²⁵³
Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: adammışsı.¹²⁵⁴

3.2.1.4.3.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında bu çekimin en yaygın olan iki kullanımı vardır. +miş eki tek şekli olmak kaydıyla, ek ya +mışlar yada +lmiş biçiminde ortaya çıkar her iki durumda da genellikle ünlü uyumlarından kaçır.

Erzurum: baciyemişler, baciymışlar, kızularmış, bacılarmış; **Elazığ:** yohmuşlar;¹²⁵⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** tenemişler (5-1);¹²⁵⁶ **Erzincan:** böyükmüşler, orduymuşlar, éyiylermiş, böyüklermiş;¹²⁵⁷ **Muş:** cömártmışlar “cömertmişler” (XVI-63);¹²⁵⁸ **Urfa:** sağmışlar;¹²⁵⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adamlarmış (17-16), adammışlar.¹²⁶⁰

3.2.1.4.4. Ek-Eylemin Şart Çekimi:

Eklendiği adın bildirdiği durumun ortaya çıkmasını şarta bağlayan çekimdir. Birleşik cümlelerde, temel cümleye bağlı ,şartlı, yan, ad cümlecikleri oluşturur. Bölgede yaygın olarak +ise / +sA ekleriyle kurulur.

¹²⁴⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 327.

¹²⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 158.

¹²⁴⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 329.

¹²⁵⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁵¹ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²⁵² SAĞIR, a. g. e., 158.

¹²⁵³ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²⁵⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 159.

¹²⁵⁸ ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹²⁵⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 107.

¹²⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

Bölgemiz ağızlarında ek-filin şart çekiminde de ünsüzle biten sözcüklerde ek-eylemin eki yerli ağızlarda düşmüşken Azeri ve Terekeme ağızlarında korunma eğilimindedir. Bölge genelinde ek-eylemin şart çekiminde, üçüncü kişiler dışındaki çekimlerde şart ekinin kişi ekinden sonra ikinci kez tekrarlandığı görülür. Bölemizde yaygın olan bu durum, bölgenin kakarakteristik özelliklerinden biridir. Bu özellik, diğer ağız bölgeleri ile sınır oluşturan geçiş yöreleri ağızlarında seyrekleşerek ortadan kalkmaktadır.

3.2.1.4.4.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölge ağızlarına bu çekimin teklik birinci kişisi +isemse veya +semse biçiminde çekimlenerek, çoğunlukla uyuma girme eğilimi göstermez.

Erzurum: kardeşisamsa, gülisemse, ağayisem, köwliyisem;¹²⁶¹ **Elazığ:** yohsam;¹²⁶² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** adamsam;¹²⁶³ **Erzincan:** eyisemse, ahrabaysamsa, yolcuysamsa, yorğunsamsa;¹²⁶⁴ **Diyarbakır:** nêsem (ne isem) (XXV-64);¹²⁶⁵ **Urfa:** sözlîsem;¹²⁶⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** êyîsem, üstâsam.¹²⁶⁷

3.2.1.4.4.2. Teklik İkinci Kişi:

Birinci kişi çekimi için bölgede geçerli olan durumlar bu kişi çekiminde de benzer biçimdedir. Ünlü uyumları bakımından da tam bir uyumluluk ya da bütünüyle uyuma girmeme söz konusu değildir.

Erzurum: kardassansa, kulusansa, gülisen, ağayisen;¹²⁶⁸ **Elazığ:** yohsan;¹²⁶⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** érkehsense (1-138);¹²⁷⁰ **Erzincan:** êyiysense, êyîsense, böyüksense, şeysense;¹²⁷¹ **Tunceli:** kimsen (XXV-78);¹²⁷² **Urfa:** sözlîsense (20-1), zengînsense (20-15), degîlsense (21-85);¹²⁷³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** êyîsen, üstâsan.¹²⁷⁴

3.2.1.4.4.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Teklik üçüncü kişi çekiminde ek- eylem düşmemişse genellikle ünlü uyumlarına aykırılık ortaya çıkmaktadır, ek-eylem düşmüşse uyuma girme eğilimi daha yaygındır. Aynı zamanda bu çekim sırasında diğer kişi çekimlerinde görülen şart ekinin tekrarına rastlanmamaktadır.

¹²⁶¹ GEMALMAZ, a. g. e., 332.

¹²⁶² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁶³ GÖNEN, a. g. e., 111.

¹²⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 159.

¹²⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 52.

¹²⁶⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹²⁶⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 334-335.

¹²⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁷⁰ GÖNEN, a. g. e., 112.

¹²⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 159.

¹²⁷² TOSUN, a. g. e., 155.

¹²⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹²⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

Erzurum: kardaşısa, kulusa, köwliyse;¹²⁷⁵ **Elazığ:** beyazsa (71-X-27), varsa (109-XXXIX-3), ëlese (65-IX-32), megersá (197-LIV-2);¹²⁷⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yohsa (1-204), varsa (3-15), nese (5-3);¹²⁷⁷ **Van:** varsa (1-67, 4-21), yohsa (34-29), ëleyse (40-59), neyse (34-110).¹²⁷⁸ **Erzincan:** ëyiye, ahrabaysa, böyükse, şeyse;¹²⁷⁹ **Tunceli:** nêrdese (I-142), yohsa (II-246), varsa (XXV-20);¹²⁸⁰ **Bingöl:** egsa, ordasa, herKomsa;¹²⁸¹ **Muş:** ëlese “öyleyse”(XXIII-34), olgunse “olgunsa” (I-33), varse “varsa” (IX-33), yahınsa “yakınsa” (I-67);¹²⁸² **Diyarbakır:** ëlese (V-29), nêse (II-34), yohsa (V-30), var ise (LII-3);¹²⁸³ **Urfa:** ‘akrıbasa (21-80), nêrdese (19-25), bëlese (20-20), degılse (21-85);¹²⁸⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bahalılığsa (4-5), nêyse (16-51), varısa (26-7);¹²⁸⁵ **Kars:** ney ise (1-64), varsa (5-40);¹²⁸⁶ **Iğdır:** varısa (61-149), varsa (63-22), nedise (63-21);¹²⁸⁷ **Ardahan:** yohsa (28-107), öyleyse (28-108), evleyise (44-39);¹²⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** neysá, varısá.¹²⁸⁹

3.2.1.4.4.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında şart çekiminin birinci çokluk kişi çekiminde, Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkilediği yerli ağızlarda +ısaḥ(sa) / +iseḥ(se) / +usaḥ(sa) / +üseḥ(se), diğer yörelerdeki yerli ağızlarda ise +saḥ(sa) / +seḥ(se) / +seK biçimleri yaygın olarak kullanılmaktadır.

Erzurum: kulusaḥsa, kulsaḥsa, gülsaḥsa, köleysaḥsa; **Elazığ:** yohsaḥ;¹²⁹⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** adamsaḥ;¹²⁹¹ **Erzincan:** ëyiyeḥ, ahrabaysaḥ, böyükseḥ, şeyseḥ;¹²⁹² **Urfa:** sözlisaḥ;¹²⁹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ëyüsaḥ, ëyisaḥ, üstasaḥ;¹²⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** saḡusaḥ (VII-99);¹²⁹⁵

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, ekin ikinci ünlüsü bölge ağızlarının genelinde ħ sesinden dolayı kalınlaşma eğilimindedir. Fakat Erzurum-İspir ve Bölgenin Türkmen ağızlarında ekin ünlüsünü düşürmemiş biçimi genellikle tek şekilli olarak +iseK biçiminde kullanılır.

¹²⁷⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 336.

¹²⁷⁶ BURAN, a. g. e., 70.; BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁷⁷ GÖNEN, a. g. e., 112.

¹²⁷⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 121.

¹²⁷⁹ SAĞIR, a. g. e., 159.

¹²⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 155.

¹²⁸¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 95.

¹²⁸² ÖZMEN, a. g. e., 75.

¹²⁸³ ERTEN, a. g. e., 52.

¹²⁸⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹²⁸⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

¹²⁹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁹¹ GÖNEN, a. g. e., 112.

¹²⁹² SAĞIR, a. g. e., 159-160.

¹²⁹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹²⁹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹²⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

Erzurum-İspir: kardaşiseK, köleyiseK, baciyiseK, kuziyiseK, köwliyiseK.¹²⁹⁶

3.2.1.4.4.5. Çokluk İkinci Kişi:

Azeri ve Terekeme ağızlarında ek-eylem ünlüsünü düşürüp düşürmemekte tereddüt ederken, her iki kullanımda da eki ünlü uyumlarına sokmaktadır. Bölgenin kuzey-batı yöreleri ağızlarında ek-eylem ekini düşürmediği zamanlarda ünlü uyumlarına girmez. Bölgenin genelinde +z biçimine giren çokluk ikinci kişi ekinden sonra +sA şart kipi ekinin ikinci defa tekrarlandığı görülür. Bu ekin ikinci tekrarından sonra, özellikle Erzurum ve Erzincan yöresi ağızlarında yaygın olarak -zs- > -ss- gerileyici ünsüz benzeştirmesi ortaya çıkar.

Erzurum: kardaşisassa, kardaşsassa, ağayisez, köyliyisez;¹²⁹⁷ **Elazığ:** yohsaz;¹²⁹⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** adamsaz;¹²⁹⁹ **Erzincan:** éyisessa, ahrabaysassa, babaysez, yorğunsez;¹³⁰⁰ **Urfa:** sözliseyız, sözlísızse;¹³⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** éyísez, üstásaz.¹³⁰²

3.2.1.4.4.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında bu çekimin iki şekilde yapıldığı görülmektedir. +lArsA / +sAlAr ekleriyle oluşturulan çokluk üçüncü kişi şart çekiminde bazen bu eklerden sonra +sA ya da +lar ekinin tekrarlandığı görülür. Doğu Anadolu'nun kuzey kesimi ağızlarında ek-eylemin düşmediği de olmaktadır. Bu durumda ek çoğunlukla uyuma girmez.

Erzurum: kulusalarsa, gülüselerse, kuliseler, ağayiseler;¹³⁰³ **Elazığ:** yohsalar;¹³⁰⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** adamlarsa.¹³⁰⁵ **Erzincan:** éyiyseler, éyiylerseler, şeylerseler, ahrabaylarsalar;¹³⁰⁶ **Urfa:** sözlilerse, sözlíseler;¹³⁰⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** éyílerse, üstálarsa;¹³⁰⁸ **Kars:** değillerse (12-18).¹³⁰⁹

3.2.2. Eylem Çekim Ekleri

Eylem çekim ekleri eylem kök ve gövdeleri üzerine gelerek oluş, kılış ve durumları kişi ve nesnelere bağlamak, ya da eylemin hareketinin hangi zamanda ve

¹²⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 333.

¹²⁹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 335.

¹²⁹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹²⁹⁹ GÖNEN, a. g. e., 112.

¹³⁰⁰ SAĞIR, a. g. e., 160.

¹³⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹³⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹³⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., 336-337.

¹³⁰⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170.

¹³⁰⁵ GÖNEN, a. g. e., 112.

¹³⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 160.

¹³⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 108.

¹³⁰⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 116.

¹³⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

tarzda yapıldığını belirtmek için kullanılan eklerdir. Türkçede eylem çekimi, eylemler üzerine ulanan zaman ve tasarlama (kip), kişi ve soru ekleriyle yapılır.¹³¹⁰

Bölgemiz ağızlarında da aynı eklerle yapılan eylem çekimleri, bu eklerin şekil ve görevleri bakımından ölçünlü dile göre bazı farklılıklar taşırlar. Daha çok fonetik düzeyde, bazen görev bakımından ortaya çıkan farklılıkları Azerbaycan Türkçesi ile ortaklaşma olarak değerlendirmek gerekir. Doğu Anadolu ağızlarında ölçünlü dile ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarına göre biraz değişmiş, fakat bu değişimlerle de Azerbaycan Türkçesi ile birleşen eylem çekim eklerinin bölgedeki durumları ve kullanım yaygınlıkları aşağıdaki gibi tespit edilebilir.

3.2.2.1. Kişi Ekleri:

Kişi ekleri, çekimli eylemlerde kip eklerinden sonra gelerek, eylemin bildirdiği oluş ve kılışın hangi kişi veya kişiler tarafından yapıldığını gösterirler. Türkçede teklik ve çokluk biçimleriyle altı tür, gelişim süreçleri, yani kökenleri bakımından da üç tür kişi eki vardır. Bölgemiz ağızlarında bu kişi eklerinin sadece iki türü yaygın olarak kullanılmakta, emir kökenli kişi ekleri diye adlandırılan ve Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadar gelmiş bazı (-lim: gel-e-lim) biçimlere rastlanmamaktadır. Bu biçimler bölge ağızlarında iyelik kökenli kişi ekleri ile karşılaşırken, bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında ölçünlü dilde tamamen kaybolmuş üçüncü kişi emir eki –gil’in devamı olan kullanımlar sıkça görülmektedir. Bu nedenle emir ikinci kişisi +ginen eki dışarıda bırakılırsa bölgemizde köken olarak iki tür kişi eki olduğu göze çarpmaktadır.

3.2.2.1.1. Zamir Kökenli Kişi Ekleri:

Kişi zamirlerinden türemiş, ekleşme süreçleri Türkçenin yazılı metinlerinden takip edilebilen kişi ekleridir. Bölgemiz ağızlarında genel olarak geniş, şimdiki, gelecek, öğrenilen geçmiş zaman; gereklilik, istek ve emir (ikinci teklik kişi hariç) kiplerinin çekimlerinde kullanılırlar. Eski Türkçedeki altı kişi zamirinden ekleşme yolu ile ortaya çıkmış bu altı ek bölgemiz ağızlarında kişilere göre şu şekillerde görülürler:

Teklik birinci kişi ekinin bölge ağızlarında iki farklı biçimi bulunmaktadır. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları, bu ağızların etkisindeki kuzey ve orta yöreler ağızları ile güneyde Irak Türkmen Türkçesi ağızlarının etkilediği Urfa ve Diyarbakır yöresi ağızlarında ekin ünlüsü sürekli düz-geniş olarak –Am biçiminde kullanılır. Ek bu şekli ile bölgenin yukarıda belirtilen ağızlarını Azerbaycan Türkçesi ve ağızları, ayrıca Irak Türkmen ağızları ile birleştirirken, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ve ölçünlü dilden ayırmaktadır. Aslında bu ek bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarının karakteristik eklerinden biridir.

Erzurum: almışam, başlırem, gelecegem, başlaram, gelmeliyem;¹³¹¹ **Elazığ;** sevèrem (215-LXII-33);¹³¹² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bahıram (1-27), vuraram (2-102), bülmirem (1-78), gidemenem (26-126);¹³¹³ **Erzincan:** alıyam, bulacem,

¹³¹⁰ KORKMAZ, a. g. e., 25.

¹³¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 349, 353, 358, 363, 371.

¹³¹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145.

¹³¹³ GÖNEN, a. g. e., 97.

goyaram, giderem;¹³¹⁴ **Diyaşbakır:** alacağam (IV-41), alıram (I-57), koymuşam (II-81), birağıyam (VIII-35);¹³¹⁵ **Urfa:** bağıyam (6-20), bilmiyem (20-75), neyliyecaağam (18-95), beğenmişem (11-25);¹³¹⁶ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** birağmışım (13-251), şalmışım (16-15), bağacam (13-24), olacam (31-8);¹³¹⁷ **Kars:** bilirem (83-8), yatabılmenem (7-b-25), şatabılmenem (7-b-26), atabülmenem (7-b-27);¹³¹⁸ **Iğdır:** gelmişem (49-53,54), görmemişem (61-29), yazıram (59-11), görem (61-156);¹³¹⁹ **Ardahan:** vurmıyacam (25-25), gelmişem (91-a-66), bilmişem (94-a-23), şalmışam (94-a-24), anniyem (32-17);¹³²⁰ **Van:** almişem (36-83), sökmişem (41-186), giderem (46-28), içerem (19-77);¹³²¹ **Gümüşhane, Bayburt:** behliyecem (52-62), almiyecem (14-36), alacēm (3-9) ;¹³²² **Artvin-Ardanuç:** ekmişım, ohumişım, ekacam, başliyecam;¹³²³ **Ağrı:** yapıram, soraram, olamanam, eyliyirem;¹³²⁴

Bölgenin yukarıda belirtilen yöreler dışındaki yerli ağızlarında bu ek sürekli olarak –Im biçiminde düz-dar ünlölüdür. Bu ağızlarda ek bu şekliyle düzlük-yuvarlaklık uyumundan kaçarken, yaygın kalınlaşma eğiliminden dolayı kalınlık-incelik umumuna da girmemektedir. Erzincan ili ağızlarında ise ekin ince ünlölü biçimi yaygınlık kazanarak kalınlık-incelik uyumuna aykırı davranmaktadır.

Erzurum-Oltu / İspir: almaliyim, başlamaliyim, başlamışım, görmışım.¹³²⁵ **Elazığ:** gelirim (215-LXII-33), ölacağım (184-XLIX-21), kesacağım (184-XLI-1);¹³²⁶ **Erzincan:** aliyim, başlıyım, atarım, yaparım;¹³²⁷ **Tunceli:** alurum (X-9), şışarım (IV-33);¹³²⁸ **Bitlis:** ağrıtmayım (7-171);¹³²⁹ **Diyaşbakır:** şışarım (I-74), koyarım (XXVIII-30), biliyim (X-49), gezmişım (IX-6), giderim (V-6);¹³³⁰ **Kars:** ederim (11-59) bilmirim (1-29), alım (3-10), gidim (10-49);¹³³¹ **Iğdır:** eliyec m (56-47);¹³³² **Ardahan:** geçiyorum (29-29), gediyerim (25-13), vururum (25-27), şıracağım (27-11);¹³³³ **Van:** sayerim (44-71), aldıracağım (12-70), yapmişım (44-23), yaTmişım (40-34);¹³³⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** ğonişınım (63-68), şalışırım (20-4), neydecēyim (25-77), gidecēyim (25-57);¹³³⁵ **Artvin-Ardanuç:** başliyacam,

¹³¹⁴ SAĞIR, a. g. e. 164, 173, 176-177, 181.

¹³¹⁵ ERTEN, a. g. e., 43.

¹³¹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 94.

¹³¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 107, 108, 109, 110.

¹³¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³²¹ GÖKÇUR, a. g. e., 128, 131, 134, 135, 137.

¹³²² ACAR, a. g. e., 111.

¹³²³ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹³²⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹³²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 350, 353, 358, 363, 371.

¹³²⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145, 148, 153, 156.

¹³²⁷ SAĞIR, a. g. e. 164, 174, 177, 181.

¹³²⁸ TOSUN, a. g. e., 143-146.

¹³²⁹ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹³³⁰ ERTEN, a. g. e., 43.

¹³³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³³² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³³³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 128, 135, 137.

¹³³⁵ ACAR, a. g. e., 107, 110, 111.

başliyerim, ohumişım, görmam;¹³³⁶ **Ağrı:** gelecağım, gülmişim, bahmalıyım, olurum.¹³³⁷

Teklik ikinci kişi eki de Doğu Anadolu ağızlarını, birinci teklik kişi ekinde olduğu gibi, iki farklı kullanımıyla iki büyük alt gruba ayırmaktadır. Kullanım alanları ve benzeşip ayrıldığı yöreler birinci teklik kişi ekiyle aynıdır. Bölgenin kuzey ve orta kesimi Azeri, Terkeme ağızları ile bunlarla iç içe olan yerli ağızlar, güneyde Urfa ve Diyarbakır ağızları bu ekin –sAn şeklini yaygınlaştırmışken, diğer yerli ağızlarda ek sürekli düz-dar çoğunlukla kalın ünlülü olarak –sın /sín biçimindedir.

Erzurum: almıssan, almişsen, ohumalisan, görmelisen;¹³³⁸ **Elazığ:** garişersen (215-LXII-32), seversen (94-XIX-28), soğersen (215-LXII-32);¹³³⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** edersen (1-21), kormiyasan (7-21), yaparsan (1-48), gelisen (16-33).¹³⁴⁰ **Erzincan:** alıysan, alırsen, baharsen, götürürsen;¹³⁴¹ **Diyarbakır:** almiyasan (LXV-32), atasan (V-45), atısan (XLVII-3), gidisen (II-121);¹³⁴² **Urfa:** bılisen (2-20), urğasısan (13-10), ottırırsan (23-20), görmıyesen (24-1);¹³⁴³ **Kars:** olasan (14-24), tolıyacağsan (13-19), göresen (75-31);¹³⁴⁴ **İğdır:** sürersen (61-146), diyeceğsen (51-40), vurcağsan (56-53), gidirsen (64-6);¹³⁴⁵ **Ardahan:** bilersen (97-5), çıhacağsan (97-6), bil rsen (94-a-35), dutacağsan (91-a-201);¹³⁴⁶ **Van:** yemişsen (37-75), demışsen (37-10), gelipsen (1-250), diyersen (41-202);¹³⁴⁷ **Ağrı:** görmışsen, vurersen, atmırsan, gèdirsen.¹³⁴⁸

Yerli ağızların hem yerli Türkmen hem de yerli iki dilli yörelerinde ek dar düz ünlülüdür. Bu ağızlarda ekin kalın ünlü eğilimi de söz konusudur.

Erzurum-Oltu / İspir / Şenkaya-Olur Türkmen: almişsin, gelmişsin, almişin, gelesin, gelmelisin.¹³⁴⁹ **Elazığ:** bahisin (176-XLIIIa-11), diyisin (204-LVII-8), batıpsın (46-IIb-2), çatıpsın (46-IIb-19);¹³⁵⁰ **Erzincan:** arıyırısın, yürüyırısın, olmışsin, açarsın;¹³⁵¹ **Tunceli:** kurtulmışsin, ohumuşsun, çıharsın, gelisin;¹³⁵² **Diyarbakır:** alacağsın (XXVII-5), dikecağsın (IX-5), gidisin (X-17), göresin (XXIX-19);¹³⁵³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almişsin (13-270), alacağsın (9-88),

¹³³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹³³⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹³³⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 351, 355, 360, 365, 369, 372.

¹³³⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145.

¹³⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹³⁴¹ SAĞIR, a. g. e. 165, 173, 177, 182.

¹³⁴² ERTEN, a. g. e., 43.

¹³⁴³ ÖZÇELİK, a. g. e., 94.

¹³⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 128, 130, 136, 138.

¹³⁴⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹³⁴⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 351, 355, 360-361, 365, 369, 372.

¹³⁵⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145, 148, 154.

¹³⁵¹ SAĞIR, a. g. e. 165, 173, 177, 182.

¹³⁵² TOSUN, a. g. e., 143-148.

¹³⁵³ ERTEN, a. g. e., 43-44.

kazanacağsın (13-271);¹³⁵⁴ **Kars:** gidersin (17-44), yalarsın (11-33), vèrmişsin (6-17), olmuşum (10-45);¹³⁵⁵ **İğdır:** hoşubsun (59-9), göresin (72-35), alacağsın (57-3), öldüreceğsın (56-87);¹³⁵⁶ **Ardahan:** isdersin (28-99), gidiyorsın (32-26), diyersin (32-45);¹³⁵⁷ **Van:** salanırsın (18-28), yatarsın (1-21), soruyorsın (21-74), gidiyorsın (21-74);¹³⁵⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** vèrisún (49-57), vèrüsün (49-57), gideceyksin (34-17), yiyeceksin (4-93);¹³⁵⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmişin, ekacahsın, durecahsın;¹³⁶⁰ **Ağrı:** vereceğsın, almışsin, ğapanursún;¹³⁶¹

Teklik üçüncü kişi bütün çekimlerde ölçünlü dilde olduğu gibi eksizdir. Kip eklerinden sonra bu çekimde herhangi bir ek gelmemektedir.

Erzurum: almali, oğumali, başlamış, görmüş;¹³⁶² **Elazığ:** başlır (159-XXXVI-14), ğaçır (167-XXXVII-70), yapar (204-LIVII-4), almış (178-XLIV-39), yatmış (104-XVII-36);¹³⁶³ **Bitlis-Adilcevaz /Ahlat:** tohunir (1-138), yariyacağ (1-60), kağı (1-189), sayıhlamış 7-72);¹³⁶⁴ **Erzincan:** ğızıyi, sorer, yaner, çalışmalı;¹³⁶⁵ **Tunceli:** oğumuş (II-272), çıhar, geli, yapacağ (II-109);¹³⁶⁶ **Diyarbakır:** bekli (II-99), bili (I-131), birağmış (II-91), öldirecağ (III-177);¹³⁶⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alışmış (17-16), gelmiş (2-5), alacağ (17-45), gedecek (29-40);¹³⁶⁸ **Kars:** basıb (75-5), olub (75-44), öldür- (5-58), getire (75-35);¹³⁶⁹ **İğdır:** istiyir (53-4), atır (49-55), sala (56-42), getire (61-39);¹³⁷⁰ **Ardahan:** çalmış (25-8), diyer (25-12), avliyèr (23-25), olacağ (28-44), olmıyacağ (29-40);¹³⁷¹ **Van:** almış (1-90), büyümiş (7-68), alar (49-24), gelir (35-52);¹³⁷² **Gümüşhane, Bayburt:** ğacacak (65-16), vuracağ (32-12), çıkmış (32-9), böyümiş (40-23), tutmış (12-26);¹³⁷³ **Artvin-Ardanuç:** ekmiş, ohumış, ekar, başliyacağ;¹³⁷⁴ **Ağrı:** kaçmış, kırmış, düşmiş, oldi, ğaldi.¹³⁷⁵

Çokluk birinci kişi eki olarak Doğu Anadolu ağızlarının tamamında bütün kip eklerinden sonra iyelik kökenli olanı kullanılır. Ölçünlü dilde –İz / -Uz olarak görev

¹³⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105, 107, 108, 109, 110.

¹³⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁵⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 133, 138.

¹³⁵⁹ ACAR, a. g. e., 108, 110, 111.

¹³⁶⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹³⁶¹ BAYRAM, a. g. e., 65; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

¹³⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 352, 356-357, 367, 370, 373.

¹³⁶³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146, 148, 153.

¹³⁶⁴ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹³⁶⁵ SAĞIR, a. g. e. 166, 174, 178, 183, 192.

¹³⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹³⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 46-48.

¹³⁶⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105, 107, 108, 109, 110.

¹³⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 129, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 139.

¹³⁷³ ACAR, a. g. e., 105, 108, 110, 111.

¹³⁷⁴ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹³⁷⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4; TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

yapan zamir kökenli, biz zamirinin ekleşmesi ile oluşan bu ek bölgemiz ağızlarında kullanılmamaktadır. Bölgemiz ağızlarının genelinde bu kişi eki için yaygın olan, iyelik kökenli -ıh / -uh / -ih / -iK / -üK ekleridir.

Erzurum: almışih, almışuh, alacawuh, alarih, gelürük, diyeruh, alah, geleh, dêmeliyih, görmeliyih;¹³⁷⁶ **Elazığ:** dërik (209-LIX-12), suseruh (150-XXXIV-6), êderuh (216-LXII-26), çıhmışih (172-XLII-3), götürecağiz (152-XXXV-15);¹³⁷⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** tanımirih (25-18), sinmişih 15-66), vëreceyih 13-159), çağıräh 1-252), diyerik 1-213), gidirik 2-24), çehmişik 2-90), gëtmieyeyik (2-177);¹³⁷⁸ **Erzincan:** atiyik, atirih, veriyük, galmişük, olacayih, alirik, içeri, demeliyük, demeliyih;¹³⁷⁹ **Tunceli:** kurtulmişih, oğumuşuh, çıharuh, asacaüh;¹³⁸⁰ **Diyarbakır:** konuşacağaz (XLIX-42), gezecağiz (XLVIII-8), evleniriz (VIII-14), bağliyacağih (XIX-15), çağırıräh (XXVI-19), derih (VII-11), geliyih (XXIV-5), gelmişih (XXXV-21);¹³⁸¹ **Urfa:** içiyih (3-145), biliyih (36-1), harçlıyah (33-105), sorah (20-10);¹³⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** komışuh (20-6), tökerük (29-52), aliyuh (8-12), alecäğuh (1-26);¹³⁸³ **Kars:** verceyik (4-25), duririh (4-41), êtmışik (20-10), gidağ (1-5);¹³⁸⁴ **Iğdır:** olmuşah (72-140), gelmişeh (72-140), durağ (51-4);¹³⁸⁵ **Ardahan:** gëdiyoruğ (31-6), oturuyoruğ (31-24), kesdurağ (28-107), behliruh (41-21);¹³⁸⁶ **Van:** oluruğ (52-123), yerih (33-63), aparacağığ (39-27), yatirih (38-8), çekmişih (13-14), görmişih (11-114), dolmişih (1-135);¹³⁸⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** giderük (49-47), yaparuğ (54-10), tağaruğ, gağaceyik (7-14), verecoğ (51-59);¹³⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekmişuh, başlamışuh, ekaruh, ekacavuh;¹³⁸⁹ **Ağrı:** bilirmişih, yapirik, gelmişuh.¹³⁹⁰

İkinci çokluk kişi eki Bölgemiz ağızlarında geniz 'sini istisnasız olarak düşürmekte ve -sIz / -sUz biçimine dönüşmektedir. Bazı alt ağızlarda düz, bazılarında yuvarlak ünlülü biçimlerinin tercih edilmesi ve çoğunlukla da ünlüsünün kalınlaşma eğiliminde olmasıyla ünlü uyumlarının dışına çıkmaktadır.

¹³⁷⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 350, 354, 359, 363, 369, 371.

¹³⁷⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 149, 154, 157.

¹³⁷⁸ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹³⁷⁹ SAĞIR, a. g. e. 167, 175, 180, 184, 193.

¹³⁸⁰ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹³⁸¹ ERTEN, a. g. e., 44.

¹³⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 95.

¹³⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 106, 108, 109, 110.

¹³⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 129, 134, 136, 140.

¹³⁸⁸ ACAR, a. g. e., 108, 110, 111.

¹³⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹³⁹⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 830, 831.

Erzurum: almalısız, almalısız, almalısız, almişsiz;¹³⁹¹ **Elazığ:** gidersiz (55-V-9), tanırsız (172-XLII-9), getiracağısız (177-XLIV-3), bineceğısız (82-XII-21);¹³⁹² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** aşmiyıbsız (20-1), boğacağısız (7-99), öleceğısız (2-207), vèresiz (7-42);¹³⁹³ **Erzincan:** isdisiz, diyirsiz, bulmalısız, gelmelisiz;¹³⁹⁴ **Tunceli:** kurtulmişsiz, oğumuşsuz, çıharsız, bağısız;¹³⁹⁵ **Diyanbakır:** çıhacağısız (XXXII-30), çıharısız (XII-20), dinleyecağısız (VIII-130), dolandırasız (II-65), bilisiz (II-35), gidesiz (XII-21);¹³⁹⁶ **Urfa:** deysiz (3-70), yapısız (6-80), kesersiz (20-15), taparsız (3-70), yandıracağısız (17-20);¹³⁹⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** gèdirsiz (8-42), vèriysiz (16-39), gèdecáğısız (8-44);¹³⁹⁸ **Kars:** çalışacağısız (14-20), gelecağısız (14-20), gurtaracağısız (20-31);¹³⁹⁹ **Iğdır:** èyliyesiz (49-141), göresiğız (51-9), diyeceğısız (51-27), gideceğısız (51-3);¹⁴⁰⁰ **Ardahan:** vereceksiz (31-15), gèdecagısız (36-30), geziyersiz (32-4);¹⁴⁰¹ **Van:** gelmişsiz (12-31), gelipsiz (11-159), vèriyorsuz (27-116), atacağısız (7-7);¹⁴⁰² **Gümüşhane, Bayburt:** yiyecesis (3-26), görhiyisis (41-24), tanur mis z (32-45), afèdarsız (4-55);¹⁴⁰³ **Artvin-Ardanuç:** ekacağısız, ohıyacağısız, ekarsız, alursuz;¹⁴⁰⁴ **Ağrı:** gonusacağısız, başlırsız, oturasız, içesiz.¹⁴⁰⁵

Çokluk üçüncü kişi eki ölçünlü dildeki gibi -lAr'dır. Aslında zamir kökenli üçüncü çokluk kişi ekinin kökeninde de zamanla eriyip yok olmuş bir (ol+lar > o+lar > ø +lar) ol zamiri vardır.¹⁴⁰⁶ Üçüncü çokluk kişi -lAr eki bölge genelinde ortak olmakla birlikte, ek ünlüsünün bazı ağızlarda incelmeye, bazılarında kalınlaşma eğiliminde olması bakımından çukük farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uymakta, yerli ağızlarda bu kalınlık ve incelik temayülünden dolayı bazen uyuma girmediğı görölmektedir.

Erzurum: almışlar, başlamalılar, gelmeliler;¹⁴⁰⁷ **Elazığ:** gidilar (195-LIII-10), vèriyeler (207-LIX-14), vuracağılar (211-LX-9);¹⁴⁰⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** birağırlar (7-87), düzüpler (7-78), götüreceğler (7-120);¹⁴⁰⁹ **Erzincan:** bağıylar, yazıyèller, goymışlar, duymalılar;¹⁴¹⁰ **Tunceli:** kurtulmuşlar, çıharlar, geliler,

¹³⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 351-352, 356, 361, 366, 370, 372.

¹³⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 149, 154, 157.

¹³⁹³ GÖNEN, a. g. e., 98.

¹³⁹⁴ SAĞIR, a. g. e. 168, 175, 180, 184, 193.

¹³⁹⁵ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹³⁹⁶ ERTEN, a. g. e., 44.

¹³⁹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 95.

¹³⁹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 106, 108, 109, 110.

¹³⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 129, 130, 133, 137.

¹⁴⁰³ ACAR, a. g. e., 108, 110, 111.

¹⁴⁰⁴ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 43.

¹⁴⁰⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁴⁰⁶ KORKMAZ, a. g. e., 27.

¹⁴⁰⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 352, 357, 362, 367, 370, 373.

¹⁴⁰⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 149-150, 155, 158.

¹⁴⁰⁹ GÖNEN, a. g. e., 98.

¹⁴¹⁰ SAĞIR, a. g. e. 168, 175, 180, 185, 194.

bağalar;¹⁴¹¹ **Diyarbakır:** atacağlar (I-125), otirilar (III-52), demişler (VIII-12), ekerler (LV-3);¹⁴¹² **Urfa:** duzlallar (20-25), sarırlar (19-20), götürirler (21-30), çalıştırılar (18-85), diyecağlar (21-15);¹⁴¹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** geliyerlár (6-8), koyarlar (1-6), bağıylar (13-176), çıhacağlar (16-11);¹⁴¹⁴ **Kars:** vuracağlar (20-23), sesliyiller (83-60), aliller (8-15);¹⁴¹⁵ **Iğdır:** işdiler (49-11), aldıla (49-135), getireler (61-41) ;¹⁴¹⁶ **Ardahan:** götürürler (32-45), öldürürler (37-9), yapıyollar (28-53), ediyorlar (29-45);¹⁴¹⁷ **Van:** gidelle (49-21), düzerle (35-62), yazmışlar (36-17), çıhmışlar (1-41);¹⁴¹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** geçeler (39-85), vèrüler (51-52), gideller (51-47), yaralanıyor (24-21);¹⁴¹⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmişlar, başlamışlar, ekecağlar, başliyacağlar;¹⁴²⁰ **Ağrı:** içirler, tahırlar, gülüller, çağırmıllar.¹⁴²¹

3.2.2.1.2. İyelik Kökenli Kişi Ekleri:

İyelik kökenli kişi ekleri Eski Türkçeden beri ekleşmiş olarak kullanılan ve iyelik eklerinden ortaya çıktığı varsayılan eklerdir. Bu ekler bölgemiz ağızlarında görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekimlerinde düzenli olarak, diğer kiplerde de bazı kişi çekimlerinde kullanılmaktadırlar. Kişilere göre; birinci teklik kişi –m, ikinci teklik kişi –n, üçüncü teklik kişi –ø, birinci çokluk kişi –h / -K / -h, ikinci çokluk kişi –z, üçüncü çokluk kişi ise –lAr şeklindedir.

Birinci teklik kişi eki bölgemiz ağızlarında görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışında istek kipi çekiminde de kesinleşmiş olarak yer almaktadır. Ölçünlü dilde –A(y)-ım şeklinde olan ek bölgemizde –A-m biçimiyle süreklilik göstermektedir.

Erzurum: alam, gelem, gelsem, dësem;¹⁴²² **Elazığ:** işidim (67-IX-27), girdim (205-LVIII-1), gëtdım (57-VI-7), vursam (217-LXII-3);¹⁴²³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** geldim (1-147), kağdım (7-117), gëtsem (16-33), söleşem (25-189);¹⁴²⁴ **Erzincan:** aldım, geldim, gördim, , bulsam;¹⁴²⁵ **Tunceli:** gëTTım (VII-2), segürTTüm, olsam, aTsam;¹⁴²⁶ **Diyarbakır:** attım (L-25), çalıştım (II-65), bilem (XXXII-10), girem (L-13);¹⁴²⁷ **Urfa:** doldırdım (27-5), gettım (27-50), satsam (16-15), yisem (27-10);¹⁴²⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** apardım (6-25), dëdim (22-

¹⁴¹¹ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹⁴¹² ERTEN, a. g. e., 44.

¹⁴¹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 95.

¹⁴¹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 106, 108, 109, 110.

¹⁴¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 129, 132, 137, 140.

¹⁴¹⁹ ACAR, a. g. e., 109, 110.

¹⁴²⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 43.

¹⁴²¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830-831.

¹⁴²² GEMALMAZ, a. g. e., 347, 348, 368.

¹⁴²³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145, 150, 158, 161.

¹⁴²⁴ GÖNEN, a. g. e., 98.

¹⁴²⁵ SAĞIR, a. g. e. 170, 186, 190.

¹⁴²⁶ TOSUN, a. g. e., 144-145, 150.

¹⁴²⁷ ERTEN, a. g. e., 44, 49.

¹⁴²⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 96.

9), annadım (5-7), g tirdim (6-22);¹⁴²⁹ **Kars:** geldim (83-57),  ı ıdım (9-35), ba ıdım (9-38), olmasam (1-7);¹⁴³⁰ **I dır:** g rd m (50-c-41), emizdirdim (51-36), d sem (56-112), g tsem (74-16);¹⁴³¹ **Ardahan:** isdesem (28-5), toplanam (91-a-72), geldim (28-13), ba ıladım (29-15);¹⁴³² **Van:** g nderd m (1-13), d sem (36-9), nazarlesem (47-165);¹⁴³³ **G m   hane, Bayburt:** tutdum (59-81), d   d m (63-81), alsam (29-98), bulsam (59-52);¹⁴³⁴ **Artvin-Ardan  :** ektim, yedim, ohudum, yesam;¹⁴³⁵ **A rı:** ataydım, edeydim, alaydım, ekeydim.¹⁴³⁶

Teklik ikinci ki i eki  l  n   dille ortak olarak –n  eklinindedir. Batı ve Orta Anadolu a ızlarında geniz  si olan bu ek b l  m z a ızlarında tamamen normal n’ye d n      r.

Erzurum: aldın, ba ıladın, gelsen, g rsen;¹⁴³⁷ **Elaz  :**  a ırdın (226-LXIVa-3), get rd n (215-LXII-19),  lsen (162-XXXVIa-8);¹⁴³⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kapadın (2-6), yapdın (1-12), v rsen (1-378),  ehsen (4-45);¹⁴³⁹ **Erzincan:** bild n, geld n, duysan, o usan;¹⁴⁴⁰ **Tunceli:** seg rTT n, g TT n, olsun;¹⁴⁴¹ **Diyarbakır:** aldın (V-43), da ıladın (LI-7), d sen (XI-3), evlend n (V-43);¹⁴⁴² **Urfa:**  ari k z oldın (21-1), hisab etsen (1-20), okırdın (2-85), d rd n (18-25);¹⁴⁴³ **Diyarbakır-  ng   /  ermik:** g t rd n (9-101), yaptın (13-39), tutmassan (9-69), dursan (9-94);¹⁴⁴⁴ **Kars:** etdin (17-29), g rd n (4-27), tanıdın (11-71),   itd   (83-2);¹⁴⁴⁵ **I dır:** kesdin (49-78), g tdin (50-c-35), isdesen (56-91), tapsan (74-39);¹⁴⁴⁶ **Ardahan:** g td n (25-14), geldin (28-77), gelsen(e) (46-b-69);¹⁴⁴⁷ **Van:** yaPT n (20-171), u  rled n (34-29), yullemesen (37-6), yand rsan (24-73);¹⁴⁴⁸ **G m   hane, Bayburt:**  tmesen (39-14), s rmessen (30-16),  a  rt n (47-4), g ld n (13-57);¹⁴⁴⁹ **Artvin-Ardan  :** ekt n, yed n, ba ıladın, eksan, yesan;¹⁴⁵⁰ **A rı:** geldin.¹⁴⁵¹

¹⁴²⁹        -BOZ, a. g. e., 104.

¹⁴³⁰ ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴³¹ ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴³² ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴³³ G      R, a. g. e., 125,126,142.

¹⁴³⁴ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁴³⁵       N, a. g. e., 38, 44.

¹⁴³⁶ CAFERO     , a. g. e., 108.

¹⁴³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 347, 349.

¹⁴³⁸ BURAN-O       , a. g. e., 151, 161.

¹⁴³⁹ G      N, a. g. e., 99.

¹⁴⁴⁰ SA    R, a. g. e. 171, 190.

¹⁴⁴¹ TOSUN, a. g. e., 144-145, 150.

¹⁴⁴² ERTEN, a. g. e., 44.

¹⁴⁴³        , a. g. e., 96.

¹⁴⁴⁴        -BOZ, a. g. e., 104, 113.

¹⁴⁴⁵ ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴⁴⁶ ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴⁴⁷ ERC      N, a. g. e., metinler.

¹⁴⁴⁸ G      R, a. g. e., 126-143.

¹⁴⁴⁹ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁴⁵⁰       N, a. g. e., 39, 44.

¹⁴⁵¹          , a. g. e., 10.

Urfa ağızlarında karakteristik olarak iyelik kökenli ikinci teklik kişi eki –i ve –y şeklinde de yaygın olarak kullanılır.

Urfa: aç kodi (aç bıraktın) (33-35), yapt (4-30), görd (6-25), begendi mî? (beğendin mi) (18-80), tiksey (600-5), yapsay (27-15) dèmesey (1-75).¹⁴⁵²

Üçüncü teklik kişi çekimi eksizdir. Görülen geçmiş zaman çekimi bu kişide sürekli düz-dar-ince ünlülü olur.

Erzurum: aldi başladı, gelse, dесе; ¹⁴⁵³ **Elazığ:** geşdi (224-LXIV-23), bahtı (173-XLIIa-21), geberse (154-XXXV-4), varsa (66-IX-35); ¹⁴⁵⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** örtüdi (4-240), oldı 7-21), isdese 11-1), görse (16-93); ¹⁴⁵⁵ **Erzincan:** yaşlandı (1.3-8), başladı (1.1-26), vuruldi (1.29-10), doldı (2.8-30); ¹⁴⁵⁶ **Tunceli:** güldi (II-41), düşTi (XLI-1. mani), gèTTi, olsa; ¹⁴⁵⁷ **Diyarbakır:** bahtı (XXXIV-6), düştı (L-34), dursa (X-41), duysa (II-60); ¹⁴⁵⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alsa (13-254), olursa (1-10), aldi (4-33), dèdi (11-3), gótürdi (2-17); ¹⁴⁵⁹ **Kars:** yese (78-13), gitdi (17-11), bindi (9-38); ¹⁴⁶⁰ **Iğdır:** geldi (49-6), oldu (51-44), çalışsa (63-18), olsa (70-6); ¹⁴⁶¹ **Ardahan:** öldü (25-14), bürüdi (26-1), etse (28-68), olsa (38-b-37); ¹⁴⁶² **Van:** oldı (1-110), güldi (1-76), dесе (6-76), almasa (35-48); ¹⁴⁶³ **Gümüşhane, Bayburt:** fırlaşdı (32-104), bildurdü (51-32), olsa (50-14), dursa (46-51); ¹⁴⁶⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekti, başladı, sorsa, yesa; ¹⁴⁶⁵ **Ağrı:** buldıyse, otırdı, oldı, galdı. ¹⁴⁶⁶

Çokluk birinci kişi eki ölçünlü dildeki ekten sızıcılaşarak veya ötümlüleşerek ayrılmaktadır. Buekte yaygın olarak görülen q, k < ħ değişmesi ek ünlüsünün kalınlaşmasına da neden olarak ekin özellikle yerli ağızlarda uyuma girmemesine yol açar.

Erzurum: aldıħ, alduħ, görsah, dесаħ; ¹⁴⁶⁷ **Elazığ:** yatıħ (213-LXI-1), çalışıħ (214-LXI-10), bineK (210-LX-33), götürsah (216-LXII-4), gètсах (216-LXII-38); ¹⁴⁶⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** vèrdik (1-87), gètdik (2-90), yètişsek (15-72), ètsek (24-9), geldih (2-15); ¹⁴⁶⁹ **Erzincan:** bişdük, alduħ, bulsah, dесаħ; ¹⁴⁷⁰ **Tunceli:** oħumaduħ (I-

¹⁴⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 96.

¹⁴⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., 347- 349.

¹⁴⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 151, 161.

¹⁴⁵⁵ GÖNEN, a. g. e., 99.

¹⁴⁵⁶ SAĞIR, a. g. e. 171, 190.

¹⁴⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 144, 145, 150.

¹⁴⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 47, 49.

¹⁴⁵⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 104.

¹⁴⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 126-143.

¹⁴⁶⁴ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁴⁶⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39, 44.

¹⁴⁶⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; BAYRAM, a. g. e., 65; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁴⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 347- 348.

¹⁴⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 152, 160, 161.

¹⁴⁶⁹ GÖNEN, a. g. e., 99.

5), geldük (I-22), segürTTük, olsa; ¹⁴⁷¹ **Diyarbakır**: doğradığ (II-109), yapsağ (XLIV-2), evlensağ (I-142), ayrılmadı; ¹⁴⁷² **Urfa**: yaşadı; (1-80), everdi; (24-70), gêtirsağ (3-145), büyüdük (6-10); ¹⁴⁷³ **Diyarbakır-Çüngüş** / **Çermik**: aldu; (33-8), ayrılansağ (11-4), gèderdük (23-16); ¹⁴⁷⁴ **Kars**: kesdi; (17-17), gördü; (83-11), düşdü; (14-4), indü; (14-4); ¹⁴⁷⁵ **Iğdır**: gördü; (51-9), bildi; (51-30), saldı; (53-10), başladı; (60-1); ¹⁴⁷⁶ **Ardahan**: oldu; (26-30), bağıdı; (29-40), etdi; (29-66), altetdi; (29-7); ¹⁴⁷⁷ **Van**: giTTi; (40-52), yaPTi; (40-52), gelsa; (51-110), çihsa; (51-32); ¹⁴⁷⁸ **Gümüşhane, Bayburt**: olursa; (48-1), duydu; (35-2), isdedük (27-19), oldı; (5-11); ¹⁴⁷⁹ **Artvin-Ardanuç**: ektü; başladı; sorsa; yesa; ¹⁴⁸⁰ **Ağrı**: bindi; verdi; yaşadı; topladı. ¹⁴⁸¹

Çokluk ikinci kişi eki bölgemiz ağızlarında r ünsüzünü düşürmüş, kip eklerinin ünlüsü ile kendi bünyesindeki ünlüyü de birleştirerek -z biçimine dönüşmüştür. Bu durum bölgemiz ağızlarını ölçünlü dilden ve diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran karakteristik bir özelliktir. Bu özellik Doğu Anadolu ağızlarını Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarıyla birleştirmektedir.

Erzurum: aldız, başladız, gelsez, görsez; ¹⁴⁸² **Elazığ**: bağıdız, yaptınız (206-LVIII-23), gelsez, bağısaz; ¹⁴⁸³ **Bitlis-Adilcevaz** / **Ahlat**: gördüz (2-186), aşdız (2-66), kaşsaz (15-78), çağırsaz (16-27); ¹⁴⁸⁴ **Erzincan**: etdiz, yapıdız, bulsaz, dèsez; ¹⁴⁸⁵ **Tunceli**: èTTiz (I-37), geÇsez (XL-23); ¹⁴⁸⁶ **Diyarbakır**: düştüz (XLIV-23), gömdüz (VI-24); ¹⁴⁸⁷ **Urfa**: ast z (18-45), öğrend z (2-5), oğırsayız (9-5), zengin oldiyiz (20-20); ¹⁴⁸⁸ **Diyarbakır-Çüngüş** / **Çermik**: vermediz (16-39), oldüz (17-29); ¹⁴⁸⁹ **Kars**: yapıdız (17-15), gördüğüz (17-58), geşdiz (17-64); ¹⁴⁹⁰ **Iğdır**: bildiz (51-21), demediz (51-23,24), èlese iz (74-82,83); ¹⁴⁹¹ **Ardahan**: düşünmediz (32-47), dediz (36-22); ¹⁴⁹² **Van**: doldördöh (37-96), KonöşTöh (36-14), getirsez (52-179), dönsez

¹⁴⁷⁰ SAĞIR, a. g. e. 171-172, 191.

¹⁴⁷¹ TOSUN, a. g. e., 144, 150.

¹⁴⁷² ERTEN, a. g. e., 44-45.

¹⁴⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 96.

¹⁴⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 104.

¹⁴⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁷⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 127-143.

¹⁴⁷⁹ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁴⁸⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39, 44.

¹⁴⁸¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

¹⁴⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 347- 349.

¹⁴⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152, 161.

¹⁴⁸⁴ GÖNEN, a. g. e., 99.

¹⁴⁸⁵ SAĞIR, a. g. e. 172, 191.

¹⁴⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 144, 145, 150.

¹⁴⁸⁷ ERTEN, a. g. e., 45.

¹⁴⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 96.

¹⁴⁸⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105.

¹⁴⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(52-92);¹⁴⁹³ **Gümüşhane, Bayburt:** geldiz (10-14), yediz (11-21), êtdiz (35-17);¹⁴⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** ektiz, başladiz, sorsaz, yesaz;¹⁴⁹⁵ **Ağrı:** aldiz, bulduz, otursaz, görsez.¹⁴⁹⁶

Bölgemiz ağızlarında üçüncü çokluk kişi eki ölçünlü dil ve diğer ağızlarda olduğu gibi –lAr biçimindedir. Görülen geçmiş zamanın üçüncü çokluk kişi çekimi Azeri ve Terekeme ağızlarında çoğunlukla, bölgenin orta ve kuzey kesimi yerli ağızlarında nispeten uyumlara girerken, öteki yerli ağızlarda sürekli olarak –diler / -dılar biçimindedir ve uyumlara uymamaktadır.

Erzurum: aldiler, başladiler, ohusalar, görseler;¹⁴⁹⁷ **Elazığ:** sölediler (149-XXXIII-22), göturdüler (129-XXVI-18), vërseler (162-XXXVa-31);¹⁴⁹⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kahtdilar (16-6), satdilar (16-183), sêşdiler (7-147), vërseler (4-285);¹⁴⁹⁹ **Erzincan:** aldilar, sardilar, deseler, arasalar;¹⁵⁰⁰ **Tunceli:** gêtTiler, olsalar;¹⁵⁰¹ **Diyarbakır:** aldilar (XLI-36), çaldilar (XXXI-4), eglendiler (XXIX-23);¹⁵⁰² **Urfa:** keyboldilar (6-15), sevkiyat ettiler (2-50), kahtilar (18-30);¹⁵⁰³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gêtirdiler (13-14), içseler (17-29), begenmesseler (24-33), çağırdilar (10-16);¹⁵⁰⁴ **Kars:** görseler (20-25), dediler (83-79), döndüler (9-43);¹⁵⁰⁵ **Iğdır:** verseler (50-b-33), çeşseler (72-121), yediler (49-11), geldilê (49-77), mindiler (61-98);¹⁵⁰⁶ **Ardahan:** atdilar (27-3), getiediler (29-26), tahtışdırdiler (29-48);¹⁵⁰⁷ **Van:** tutdilar (1-46), aldilar (1-46), vërmeseler (4-16), anneşseler (49-5);¹⁵⁰⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** öldiler (55-14), bozdilâr (64-26), sökdile (64-41), olsalar (27-17);¹⁵⁰⁹ **Artvin-Ardanuç:** yedilar, ohumadilar, yesalar, sorsalar.¹⁵¹⁰

3.2.2.1.3. Emir Kökenli Kişi Ekleri:

Bölgemiz ağızlarında kişilere göre kullanılan ekler köken olarak farklılıklar göstermeltiler. Bu durum göz önüne alınarak kişilere tek tek bakıldığında Azeri Türkçesi ve ağızlarında daha kesin çizgilerle belirlenmiş olan şöyle bir dağılımla karşılaşılır:

¹⁴⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 127-143.

¹⁴⁹⁴ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁴⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39, 44.

¹⁴⁹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁴⁹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

¹⁴⁹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152, 161.

¹⁴⁹⁹ GÖNEN, a. g. e., 99.

¹⁵⁰⁰ SAĞIR, a. g. e. 173, 191.

¹⁵⁰¹ TOSUN, a. g. e., 145, 150.

¹⁵⁰² ERTEN, a. g. e., 45.

¹⁵⁰³ ÖZÇELİK, a. g. e., 97.

¹⁵⁰⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105.

¹⁵⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁰⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁰⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 127,128,143.

¹⁵⁰⁹ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹⁵¹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39, 44.

Birinci teklik kişi eki iyelik kökenli –m ekidir. Azerbaycan Türkçesinde istek kipinden farklı olarak sürekli dar bağlayıcı ünlülerle kullanılan bu ek bu yönüyle istek çekiminden ayrılmaktadır. Bölgemizin özellikle Azeri ve Terekeme ağızlarında da bu çekimler aynı özelliklerle birbirinden ayrılmaktadır. GEMALMAZ bu iki ayrı kipe ait örnekleri istek kipi içinde ele alırken emir kipinin birinci kişi çekimlerinin bölge ağızlarında olmadığını belirtmektedir.¹⁵¹¹ Hâlbuki Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırıldığında Doğu Anadolu ağızlarının da bu konuda aynı paralellikte olduğu ve bu yönüyle diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından kesin olarak ayrıldığı görülmektedir.

Eski Türkçede de kendine özgü çekimleri olan emir kipinde kip ekiyle kişi eki kalıplaşmış olarak kullanılmış, bu durum birkaç fonetik değişim dışında günümüze kadar korunarak gelmiştir (–AyIn > AyIm, –gil > –ø gibi). Bugün ölçünlü dilde emir birinci teklik ve çokluk kişi ekleri –AyIm, –AlIm biçiminde kullanılırken bölgemiz ağızlarında bu kişi çekimleri –m, –Ah / –eK / –eĥ ekleriyle yapılmakta, –gil eki de –ginen şeklinde genişletilmiş olarak korunmaktadır.¹⁵¹²

Erzurum: alim, başlim, oĥem, alam, gelem;¹⁵¹³ **Elazığ:** çekem (45-IIIb-21), gidem (53-V-1), sevam (184-XLIX-1), diyâm (172-XLII-3);¹⁵¹⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olum (7-60), ekem (25-336), baĥım 1-225);¹⁵¹⁵ **Erzincan:** dëyim, yapım, gelim, vurım;¹⁵¹⁶ **Tunceli:** anladam (III-6);¹⁵¹⁷ **Dişarbakır:** anlatım (XXXIV-23), baĥım (II-18), bileyim (XIX-1), çalışayım (II-6);¹⁵¹⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** yapayım (10-61), göstereyim (12-39), yollıyayın (13-26), gëdim (5-8);¹⁵¹⁹ **Kars:** gidim (10-49), baĥım (10-49), yazım (3-42);¹⁵²⁰ **Iğdır:** götürüm (49-17), çıĥım (49-17), alayım (54-7), içim (56-45);¹⁵²¹ **Ardahan:** yıĥ m (28-61), gidim (28-57), açım (36-18), gür m (28-61);¹⁵²² **Van:** diyım (31-1), bilım (7-116), bileyim (39-27), göreyım (2-77);¹⁵²³ **Gümüşhane, Bayburt:** neblem (40-9), içem (33-17), binim (2-18), vër m (13-40);¹⁵²⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekem, başliyem, yiyem;¹⁵²⁵ **Ağrı:** baĥım, gidim.¹⁵²⁶

¹⁵¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 345.

¹⁵¹² KUZNETSOV, a. g. m., 197-198'de –gil ekinin kıl- (yap-) eyleminin ekleşmesi ile oluştuğunu ileri sürmektedir.

¹⁵¹³ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

¹⁵¹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158.

¹⁵¹⁵ GÖNEN, a. g. e., 106.

¹⁵¹⁶ SAĞIR, a. g. e. 185-186.

¹⁵¹⁷ TOSUN, a. g. e., 150.

¹⁵¹⁸ ERTEN, a. g. e., 48, 49.

¹⁵¹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

¹⁵²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵²² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵²³ GÖKÇUR, a. g. e., 144.

¹⁵²⁴ ACAR, a. g. e., 113.

¹⁵²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 43.

¹⁵²⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12.

İkinci Teklik kişi çekimi bölgemiz ağızlarında ayrı iki alt ağız grubuna göre farklı şekillenmiştir. Azeri ve Terekeme ağızlarında –ginen eki ile yapılan bu çekim yerli ağızlarda ölçünlü dilde olduğu gibi eksizdir.

Erzurum: al, başla, gör, dè;¹⁵²⁷ **Elazığ:** kaḥ (222-LXIII-1), anlat (131-XXXI-28), getür (159-XXXVI-1), sarıl (177-XLIV-5);¹⁵²⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** biraḥ (18-39), oḥi (1-108), aḣginan (18-72), yapginan (24-45);¹⁵²⁹ **Erzincan:** gel, gèt, çıḥ, dut;¹⁵³⁰ **Tunceli:** gèyin (XXVIII-106);¹⁵³¹ **Diyanbakır:** biraḥ (I-27), çıḥ (XXVI-6), saḣlan (III-18);¹⁵³² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** al (4-25), as (13-63), gèç (13-164), gètir (30-10);¹⁵³³ **Kars:** gel (5-56), gitme (3-11), biraḣginan (78-6);¹⁵³⁴ **Iğdır:** sal (49-12), salmaginen (49-13), gel- (49-22), minmeginen (61-53);¹⁵³⁵ **Ardahan:** ver (28-6), gèt (28-64), gel (28-79), git (32-8);¹⁵³⁶ **Van:** Koy (33-47), göger (4-101), baḣma (40-60), gèç (1-90);¹⁵³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** baḣ (57-103), get (25-19), ğurtar (25-39), diyne (37-1);¹⁵³⁸ **Artvin-Ardanuç:** ek, başla, yema, tøkma.¹⁵³⁹

Bölgede üçüncü teklik kişi emir çekimi –sIn, -sUn ekleri ile yapılır. Bölgenin kuzey kesimi ağızlarında düz ünlülü eylemlere bazen yuvarlak, güney ve orta kesimlerdeki yerli ağızlarda ise ince ünlülü eylemlerden sonra kalın ya da yarı kalın ünlüyle gelerek uyuma girmediği görülür.

Erzurum: alsın, alsun, gelsin, gelsün;¹⁵⁴⁰ **Elazığ:** ğalsun (72-XI-1), gelsin (52-V-29), alsın (152-XXXVIa-1), ğulsün (159-XXXVI-37);¹⁵⁴¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kalsın (1-144), alsın (1-111), ölsün (2-6), görsün (4-111).¹⁵⁴² **Erzincan:** sorsun, alsun, oḣusun, yolsun;¹⁵⁴³ **Tunceli:** ğalsın (II-171), gelsin, eylesin (XXXII-18);¹⁵⁴⁴ **Diyanbakır:** çıḣsın (XLVIII-25), bitsin (IX-30), görsün (V-2);¹⁵⁴⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** assın (13-37), dèsin (2-6), kaldursun (9-12), ossun (13-228);¹⁵⁴⁶ **Kars:** olsun (17-29), kessin (17-34), ossun (10-41);¹⁵⁴⁷ **Iğdır:** götürsün (49-9), ossun (49-22), tapsın (49-73), gessin (51-33);¹⁵⁴⁸ **Ardahan:** olmasın (27-8),

¹⁵²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

¹⁵²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 162.

¹⁵²⁹ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵³⁰ SAĞIR, a. g. e. 189.

¹⁵³¹ TOSUN, a. g. e., 150.

¹⁵³² ERTEN, a. g. e., 48.

¹⁵³³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

¹⁵³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵³⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 141.

¹⁵³⁸ ACAR, a. g. e., 112.

¹⁵³⁹ ÖZKAN, a. g. e., 46.

¹⁵⁴⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 346.

¹⁵⁴¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163.

¹⁵⁴² GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵⁴³ SAĞIR, a. g. e. 189.

¹⁵⁴⁴ TOSUN, a. g. e., 150-151.

¹⁵⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 48.

¹⁵⁴⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

¹⁵⁴⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

yıhasın (28-14), yapsın (28-15), gelsin (28-100);¹⁵⁴⁹ **Van:** düşsın (33-87), yansın (33-87), pişsın (13-25), küssün (34-35);¹⁵⁵⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** eşsin (25-34);¹⁵⁵¹ **Artvin-Ardanuç:** eksin, ohusun, yesin, töksün;¹⁵⁵² **Ağrı:** binsın;¹⁵⁵³

Ölçünlü dilde –Alım şeklinde olan çokluk birinci kişi emir eki bölgemiz ağızlarında, görülen geçmiş zaman ve şart kipinde kullanılan -Aḥ / -eK / -eḥ ekiyle yapılır. Bölgede istek kipinin birinci çokluk kişi çekiminde de aynı ek kullanılmaktadır. Yeri ağızlarda ekin ince ünlülü eylemle üserine kalın ünlü ile eklendiği görülür.

Erzurum: alaḥ, başliyaḥ, gelaḡın, göraḡın;¹⁵⁵⁴ **Elazığ:** çağıraḥ (150-XXXIV-9), aparaḥ (215-LXII-22), annadaḥ (70-X2), ḡaldıraḥ (82-XII-20);¹⁵⁵⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çağıraḥ (1-252), yapaḥ (1-183), içek (4-99), gidek (4-102);¹⁵⁵⁶ **Erzincan:** yiyah, içah, gezek, işmiyah;¹⁵⁵⁷ **Tunceli:** evleneḥ (XI-12. manı);¹⁵⁵⁸ **Diyarbakır:** soralım (XXIV-32), gidelim (XXIX-4), alaḥ (IV-65), gidaḥ (II-59), öğrenahın (XLIII-15);¹⁵⁵⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alaḥ (13-38), eḡah (6-21), vèrmiyah (4-40), yatalum (13-267);¹⁵⁶⁰ **Kars:** ḡurtaraḥ (20-20), gidaḥ (11-5), baḡalım (10-40);¹⁵⁶¹ **Iğdır:** çağardalım (56-25), ḡoyalım (56-25), yandıraḡın (61-127), ḡalaḡın (61-120), baḡalım (72-46);¹⁵⁶² **Ardahan:** akıdalım (26-6), kesmeyalım (26-19);¹⁵⁶³ **Van:** oyniyah (17-42), eḡah (1-106), gelaḥ (2-81), yiyah (2-25);¹⁵⁶⁴ **Gümüşhane:** çıkalım (59-21), alaḥ (59-21), gidelim (26-32), gidek (26-6);¹⁵⁶⁵ **Artvin-Ardanuç:** ekaḥ, başliyaḥ, soraḥ, yiyah;¹⁵⁶⁶ **Ağrı:** baḡaḥ.¹⁵⁶⁷

Emir ikinci çokluk kişi çekimi eki ölçünlü dille Doğu Anadolu ağızlarında ortaklık gösteren –In ekidir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılan bu ek, yerli ağızlarda ünlüsü kalınlaşarak ya da incelererek uyum dışına çıkar.

Erzurum: alın, başlayın, durman, isdeyn;¹⁵⁶⁸ **Elazığ:** alın (152-XXXV-3), durun (131-XXXV-32), ḡedın (178-XLIV-13), vèrin (42-II-9);¹⁵⁶⁹ **Bitlis-Adilcevaz /**

¹⁵⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁵⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 141.

¹⁵⁵¹ ACAR, a. g. e., 112.

¹⁵⁵² ÖZKAN, a. g. e., 46.

¹⁵⁵³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4.

¹⁵⁵⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

¹⁵⁵⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159.

¹⁵⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵⁵⁷ SAĞIR, a. g. e. 187-188.

¹⁵⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 150.

¹⁵⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 48, 49.

¹⁵⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

¹⁵⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁶⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

¹⁵⁶⁵ ACAR, a. g. e., 114.

¹⁵⁶⁶ ÖZKAN, a. g. e., 43.

¹⁵⁶⁷ TURHAN, a. g. e., 24.

¹⁵⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 346.

¹⁵⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163.

Ahlat: gidin (4-108), gelin (2-129), kapadın (2-6), yapın (1-183);¹⁵⁷⁰ **Erzincan:** baħın, sarın, ğalman, gelmen (gelmeyin);¹⁵⁷¹ **Tunceli:** saĝın (I-70), söKün (I-183), gelin / gelün;¹⁵⁷² **Diyarbakır:** baħın (II-22), çalın (XII-10), vèrın (XLVI-19), oturun (VIII-129);¹⁵⁷³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gèdin (22-11), baħın (22-11), gètürün (9-98), gelin (9-37);¹⁵⁷⁴ **Kars:** oynayın (16-a-164), ğaçın (20-9), çekilin (4-60), bağlayın (10-20);¹⁵⁷⁵ **Iğdır:** aparın (49-54), ğoyun (49-54), verin (51-12), gálin (49-69);¹⁵⁷⁶ **Ardahan:** olun (26-5), edin (31-17), çağırın (36-9), çıħın (36-19);¹⁵⁷⁷ **Van:** Kapatın (34-71), yürüyın (33-17), ğaħın (4-13), daĝıtın (4-14);¹⁵⁷⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** satın (10-69);¹⁵⁷⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekın, tøkün;¹⁵⁸⁰ **Aĝrı:** olın, bindırın.¹⁵⁸¹

Doĝu Anadolu ağızlarında üçüncü çokluk kişi emir eki –sInlAr / -sUnlAr biçimindedir. Ölçünlü dille aynı olan bu ek bölgemisin yerli ağızlarında çoğunlukla kalın veya yarı kalın ünlülü olarak kalınlık-incelik uyumuna, Kuzeydoĝu Karadeniz ağızlarıyla komşu olan bölge ağızlarında ise yuvarlak ünlülü biçimleri ile de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Diĝer ağızlarda ünlü uyumlarına uyduĝu görölr. Ünsüzler bakımından bölge ağızlarının genelinde, kip eki ile –ler kişi eki arasında –nl- > -nn- biçiminde yaygın bir ilerleyici ünsüz benzeştirmesi söz konusudur. Bazı yerli ağızlarda (Tunceli, Bingöl, Elazığ, Siirt, Batman, Mardin, şırnak ve Hakkari) bu benzeştirme biçimi yaygın deĝildir.

Erzurum: alsınnar, alsunnar, gelsinner, gelsünner;¹⁵⁸² **Elazığ:** yèsinler (219-LXII-15), gelsinler (152-XXXV-2);¹⁵⁸³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** alsınnar (1-228), yapsınnar (1-237), görsünner (1-237), gelsinner (1-237);¹⁵⁸⁴ **Erzincan:** alsınnar, sorsunnar, gelsénner, desinner;¹⁵⁸⁵ **Tunceli:** gelsünler;¹⁵⁸⁶ **Diyarbakır:** kalmasınlar (VII-52), gelsinler (XV-21), görsünler (IV-16);¹⁵⁸⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çıĝırsınlar (9-36), çıħarsınlar (9-36), sürsünner (9-36), ossunnar (33-11);¹⁵⁸⁸ **Kars:** eyiletsinner (3-40), desinler (5-59);¹⁵⁸⁹ **Iğdır:** desinner (49-89);¹⁵⁹⁰ **Ardahan:**

¹⁵⁷⁰ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵⁷¹ SAĞIR, a. g. e. 189-190.

¹⁵⁷² TOSUN, a. g. e., 150-151.

¹⁵⁷³ ERTEN, a. g. e., 48.

¹⁵⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

¹⁵⁷⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁷⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 142.

¹⁵⁷⁹ ACAR, a. g. e., 112.

¹⁵⁸⁰ ÖZKAN, a. g. e., 46.

¹⁵⁸¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 9.

¹⁵⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 346.

¹⁵⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163.

¹⁵⁸⁴ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵⁸⁵ SAĞIR, a. g. e. 190.

¹⁵⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 151.

¹⁵⁸⁷ ERTEN, a. g. e., 48.

¹⁵⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

¹⁵⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

gêtsinner (25-25);¹⁵⁹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** görsetsinner (48-46);¹⁵⁹² **Artvin-Ardanuç:** eksinner, eksinnar, yessinnar, töksunnar.¹⁵⁹³

Bölge ağızlarının genelinde emir kipinin olumsuz şekli için de aynı kişi eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kipin olumsuz biçimi ölçünlü dildeki gibi –mA ekiyle yabıkmaktadır. Bölgenin bazı yörelerinde seyrek olarak emir kipinin ikinci çokluk kişi çekiminin olumsuz biçiminde –mA eki üzerine kişi ekinin –n olarak geldiği görülür. Yerli ağızlarda olumsuzluk ekinin kalın ünlülü sözcüklere ince, ince ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile ulanması bazen uyumlara aykırılık yaratmaktadır.

Erzurum: durman;¹⁵⁹⁴ **Elazığ:** doldurmayin (214-LXI-4);¹⁵⁹⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** ağrıtmayım (7-171), görsetmesin (2-51), vurmayın (26-173);¹⁵⁹⁶ **Erzincan:** ğalman (kalmayın), gelmen (gelmeyin);¹⁵⁹⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sıhmayın (13-89), darılmayın (13-97);¹⁵⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekma, tökma, yema.¹⁵⁹⁹

3.2.2.2. Zaman ve Kip Ekleri

Türkçede eylem kök ve gövdeleri, yargıya dönüşmüş, bitmiş birer eylem durumuna gelmek için kip, zaman, kişi ve sayı bildiren eklerle genişletilmeleri gerekmektedir.¹⁶⁰⁰ Eylem çekimlerinde eylemler ilk olarak, Türkçede dokuz çekim kalıbı bulunan kip eklerini alırlar. Eylemler üzerindeki işlevlerine göre bunlar bildirme (haber) ve tasarlama (dilek) kipleri olarak iki ana gruba ayrılırlar. Eylemin oluş ve kılışını zamana bağlayan kiplere bildirme, bu oluş ve kılışın tarzını belirleyenlere ise tasarlama kipleri denmektedir.

3.2.2.2.1. Bildirme (Haber) Kipleri:

Yapılmış, yapılmakta ya da yapılacak olan işleri haber verme, yargı halinde bildirme niteliği taşıyan bildirme kipleri, geçişli, geçişsiz; olumlu, olumsuz bütün eylem kök ve gövdelerini kapsarlar. Bu kipleri oluşturan ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de işin gerçekleşme zamanını içlerinde barındırırlar.¹⁶⁰¹ Belirttikleri zamanın durumuna göre beş ayrı bildirme kipi kalıbı ortaya çıkmaktadır.

3.2.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman:

Ölçünlü dilde –DI / -DU ekleri ile yapılan görülen geçmiş zaman, eylemin geçmişte yapıldığını, konuşan kişi tarafından görüldüğünü ve bilindiğini anlatmaktadır. Bölgemiz ağızlarında da aynı kalıpla oluşturulan bu zaman ekleri bazı farklarla ölçünlü dilden ayrılırlar. Ölçünlü dilde ünlü ve ünsüz uyumlarına göre sekiz

¹⁵⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵⁹² ACAR, a. g. e., 112.

¹⁵⁹³ ÖZKAN, a. g. e., 47.

¹⁵⁹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 346.

¹⁵⁹⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163.

¹⁵⁹⁶ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹⁵⁹⁷ SAĞIR, a. g. e. 189-190.

¹⁵⁹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

¹⁵⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 46.

¹⁶⁰⁰ KORKMAZ, a. g. e., 583.

¹⁶⁰¹ KORKMAZ, a. g. e., 583.

şekilde kullanılan bu ek bölgemiz ağızlarında sadece ötümlü biçimleri kullanıldığından dört şekilde görülmekte, üçüncü kişilerde ise ünlüsü sürekli düz-dar-ince olduğundan tek şekilli olarak görev yapmaktadır. Bu farklı durumu nedeniyle ötümsüz ünsüzlerden sonra ünsüz uyumuna, üçüncü kişi çekimlerinde kalın ve yuvarlak ünlülerden sonra da ünlü uyumlarına uymamaktadır. Ünsüzlerle ilgili durumu bölgenin tamamında ortaklık gösterirken, üçüncü kişilerde ünlülerle ilgili durumu yerli ağızların kakarakteristik bir özelliğidir. Diğer ağızlarda ünlü uyumlarına girme eğilimi yaygınlık kazanmıştır. Yerli ağızlarda, üçüncü kişiler dışındaki çekimlerde de bir kalınlaşma eğilimi söz konusudur. Ünlüsünün kalınlaşmaya eğilimli olması ekin sonundaki k, k > h değişmesi ve h'nın kalınlaştırma özelliğine sahip olmasından kaynaklanır. Kalınlaşan ünlüsünden dolayı kalınlık-incelik uyumuna da aykırı davranan bu ekin kişilere göre çekimi şu şekildedir:

3.2.2.2.1.1.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında görülen geçmiş zaman teklik birinci kişi Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etisindeki yöre ağızlarında ünlü uyumlarına uymakta, diğer yerli ağızlarda ek ünlüsünün sürekli olarak birinci kişi çekimlerinde düz-dar-kalın ya da yarı kalın, üçüncü kişi çekimlerinde ise sürekli düz-dar-ince olması nedeniyle uyuma girmemektedir. Ünsüzü sürekli ötümlü veya yarı ötümlüdür. Ötümsüz ünsüzlerden sonra ünsüz uyumuna girmez ve üzerine iyelik kökenli birinci teklik kişi ekini alarak çekime girer. Bölge genelinde yaygın olarak kullanılan ekleri -dım / -Tım, -dım / -dUm'dur.

Erzurum: aldım, aldum, dedüm, dedim;¹⁶⁰² **Elazığ:** girdim (205-LVII-19, uruldum (159-XXXVI-9), ettiim (161-XXXVIa-5), ösgedim (L-101);¹⁶⁰³ **Van:** gönderdim (1-13), gağdım (1-20), geTTım (31-46), uzaTTım (34-6);¹⁶⁰⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** söhdüm (7-51), arğıdım (19-33), partdadım (18-15), aşdım (7-108);¹⁶⁰⁵ **Erzincan:** aldım, geldim, gördüm, doldurdum;¹⁶⁰⁶ **Tunceli:** sıhTım (I-46), çeKTım (I-47), giTTım (I-49), durdum (I-49);¹⁶⁰⁷ **Bingöl:** yuhladım, vurdım (I-A-3), düştim (II-B-70);¹⁶⁰⁸ **Muş:** yaşadım, verdim;¹⁶⁰⁹ **Diyarbakır:** aldım (II-37), çektim (XXXIV-17), düzdım (XXXVII-5), gëttım (VI-59);¹⁶¹⁰ **Urfa:** töktirdım (17-10), ohıdım (8-1), düştim (27-50), bahtım (1-35);¹⁶¹¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açtım (6-23), apardım (6-25), çalıştım (27-7), düşüm (16-4);¹⁶¹² **Kars:** geldim (83-57), dedim (83-58), bağdım (9-38), geşdim (10-67);¹⁶¹³ **Ardahan:** geldim (28-13), yapdım (28-17), tikdım (28-97), başladım (29-15);¹⁶¹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:**

¹⁶⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 346.

¹⁶⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁶⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 125-126.

¹⁶⁰⁵ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶⁰⁶ SAĞIR, a. g. e. 170.

¹⁶⁰⁷ TOSUN, a. g. e. 144-145.

¹⁶⁰⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹⁶⁰⁹ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶¹⁰ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶¹¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁶¹² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁶¹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

tutdum (59-81), tutdum (59-81), düşdüm (63-80);¹⁶¹⁵ **Artvin-Ardanuç:** ektım, yedim, yedım, başladım;¹⁶¹⁶ **Ağrı:** gidemedim;¹⁶¹⁷

3.2.2.2.1.1.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölgenin kuzey ve orta yöreleri ağızları ile Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak –dIn / -dUn şeklinde, diğer yöreler yerli ağızlarında ise düz-dar-kalın veya yarı kalın ünlüyle, ünlü uyumlarına çoğunlukla uymayarak, –dın / -dın biçiminde kullanılır. Erzincan, Elazığ ve Tunceli Türkmen ağızlarında ek ünlüsünün bazen yuvarlaklaştığı görülür. Bütün bölge ağızlarında sadece d ve T’li biçimi kullanıldığından ünsüz uyumuna uymaz. Bu çekimin sonundaki geniz ’si ölçünlü dildeki gibi normal n’ye dönüşmüştür.

Erzurum: aldın, başladın, gördün, dedin;¹⁶¹⁸ **Elazığ:** getürdün (215-LXII-19), çağırdın (226LXIVa-3), nêdın (46-IIb-10), öldün (47-IIb-3);¹⁶¹⁹ **Van:** yaPTın (20-171), uğırledin (34-29), geldin (1-45), saTTın (5-18); **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** büldün (1-117), gördün mi (20-3), yapdın (1-12), aldın (1-139);¹⁶²⁰ **Erzincan:** bildün, geldün, yazdun, aldun;¹⁶²¹ **Tunceli:** gördün (I-126), yaPTın (I-154), asTın (I-152);¹⁶²² **Bingöl:** yuhladın, kaçırđın (II-B-85);¹⁶²³ **Muş:** yaşadun, verdin;¹⁶²⁴ **Dişarbakır:** aldın (III-136), bitirdin (XL-11), dağladın (LI-7), döndün (XXVIII-16);¹⁶²⁵ **Urfa:** yapt (4-30), aç kod (33-35), kız oldın (21-1), yaptın (3-65);¹⁶²⁶ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** tutdın (4-30), astın (4-30), yaptın (13-39), getürdün (9-101);¹⁶²⁷ **Kars:** etdın (17-29), gördün (4-27), tanıdın (11-71);¹⁶²⁸ **Iğdır:** kesdın (49-78), gêtđın (50-c-35), bildın (56-43), ğurtuldun (56-52), ;¹⁶²⁹ **Ardahan:** gêtđın (25-14), ğaldın (25-14), geldin (28-77), gördün (37-33);¹⁶³⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** êtmedin (31-21), şaşurtdun (47-4), ğaldın (13-57), annadın (28-7);¹⁶³¹ **Artvin-Ardanuç:** ektın, ektin, yedın, yedin, oğudun, başladın;¹⁶³² **Ağrı:** geldin, getirdi .¹⁶³³

3.2.2.2.1.1.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında görülen geçmiş zamanın teklik üçüncü kişi eki karakteristik olarak düz-dar-ince şekilde, ünsüzü ise sürekli ötümlü olarak

¹⁶¹⁵ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁶¹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 38.

¹⁶¹⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

¹⁶¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁶¹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 151; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁶²⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 126; GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶²¹ SAĞIR, a. g. e., 171.

¹⁶²² TOSUN, a. g. e., 144-145.

¹⁶²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹⁶²⁴ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶²⁵ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶²⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁶²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁶²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶³¹ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁶³² ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁶³³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10; EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

kullanılmaktadır. Azeri ve Terekeme ağızlarında nispeten uyuma giren bu ek bölgenin yerli ağızlarında kesin olarak -di / -Ti biçiminde tek şekillidir. Bölge genelinde ötümsüz ünsüzden sonra ünsüz uyumuna girmemesi Azeri Türkçesi ve ağızlarıyla benzeşmektedir.

Erzurum: aldı, başladı, oħudi, gördi, dēdi;¹⁶³⁴ **Elazığ:** geşdi (224-LXIV-23), baħTı (173-XLIIa-21), anladı (52-V-30), vürdi (XXVII-24);¹⁶³⁵ **Van:** oldi (1-110), güldi (1-76), olmedi (34-109), almedi (36-78);¹⁶³⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çehdi (7-54), çöhdi (2-93), bozdi (2-186), yaldatdı (2-51);¹⁶³⁷ **Erzincan:** vuruldi (1.29-10), ğırıldı (1.29-10), annadē (3.42-36), ğayboldē (3.42-49);¹⁶³⁸ **Tunceli:** gēTTi (I-7), isTedi (I-9), düştı (I-15), segürTTü;¹⁶³⁹ **Bingöl:** doğdu (IV-A-8), dēdi (XI-C-15), vurıldı (VIII-B-338), tutTi (III-C-57), çağırđı (II-A-123), vurıldı (I-A-237);¹⁶⁴⁰ **Muş:** oldi “oldu” (XLV-11), kırıldı (I-12), yaşadu, verdi;¹⁶⁴¹ **Diyarbakır:** aldı (XXIX-6), baħti (XXXIV-6), kaħti (XXIV-62), kırđı (XLVIII-51);¹⁶⁴² **Urfa:** aynamadı (2-75), neklettı (1-30), yavraldı yaħaldı (36-10);¹⁶⁴³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** geldi (9-82), gētti (9-82), açtı (9-82), arttı (23-26), kurudı (19-26);¹⁶⁴⁴ **Kars:** gitdi (17-11), kesdi (17-12), çıħdı (4-37), bindi (9-38);¹⁶⁴⁵ **Iğdır:** geldi (49-6), geşdi (55-18), ğaħdı (55-19), gördü (55-20);¹⁶⁴⁶ **Ardahan:** öldü (24-14), bürüdi (26-1), doğdı (26-8), indi (27-6);¹⁶⁴⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** fırlaşdı (32-104), bildürdü (51-32), vurdu (2-29);¹⁶⁴⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekti, başladı, tōkti, oħudi;¹⁶⁴⁹ **Ağrı:** oldi, otırdı, ğordı, ğaldi.¹⁶⁵⁰

3.2.2.2.1.1.4. Çokluk Birinci Kişi:

Görülen geçmiş zaman birinci çokluk kişi eki Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisindeki yerli ağızlarda ünlü uyumlarına uyma yönünde bir eğilim gösterirken, bölgenin kuzeybatısındaki yerli ağızlarda yuvarlaklaşma, diğer yerli ağızlarda ise kalınlaşıp düzleşme eğilimi ile ünlü uyumlarına aykırı davranmaktadır.

Erzurum: aldıħ, başladıħ, gördüħ, görduħ;¹⁶⁵¹ **Elazığ:** oħuduħ (170-XL-4), geldiħ (202-LV-33), gētdüħ (82-XII-6), öşgedik;¹⁶⁵² **Van:** gezdiħ (36-59), dolaşTıħ

¹⁶³⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁶³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 151; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁶³⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 126.

¹⁶³⁷ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶³⁸ SAĞIR, a. g. e. 171.

¹⁶³⁹ TOSUN, a. g. e. 144-145.

¹⁶⁴⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹⁶⁴¹ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶⁴² ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶⁴³ ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁶⁴⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁶⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁴⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁴⁸ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁶⁴⁹ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁶⁵⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 833, 835.

¹⁶⁵¹ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁶⁵² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152; BURAN, a. g. e., 66.

(36-5), evlendirdiḥ (1-9), giTdiḥ (1-46);¹⁶⁵³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** büldüḥ, bulduḥ, satdıḥ, aşdıḥ;¹⁶⁵⁴ **Erzincan:** bişdüḥ, getdüḥ, geldüq;¹⁶⁵⁵ **Tunceli:** duyduḥ (I-18), çeKTüK (I-18), gèTTüK (I-18), geldüK (I-22);¹⁶⁵⁶ **Bingöl:** yuhladıḥ; **Bingöl-Karlıova:** indıḥ (I-A-11), ƙaldıḡ (VIII-7), geldıḥ (XIII-127);¹⁶⁵⁷ **Muş:** verdiḥ “verdik” (XIV-18), anladıḥ “anladık” (XXV-2), verdiḥ;¹⁶⁵⁸ **Diyarbakır:** bişirdıḥ (XI-7), çektiḥ (XXIX-24), uğradıḥ (XXXII-100);¹⁶⁵⁹ **Urfa:** Һapsoldıḥ (14-10), daşladıḥ (3-160), everdiḥ (24-70), aynattıḥ (1-60);¹⁶⁶⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açtuḥ (20-2), gèttük (33-10), çekdüḥ (29-9), èttük (29-27);¹⁶⁶¹ **Kars:** kesdiḥ (17-17), dedik (9-13), indıḥ (14-4);¹⁶⁶² **Iğdır:** gördüḥ (51-9), bildiḥ (51-30), verdik (43-1), verdiḥ (53-2), aldıḥ (53-6);¹⁶⁶³ **Gümüşhane, Bayburt:** duyduḥ (32-5), gètdiyḥ (5-18), oldıḡ (5-11), kesdüḥ (7-44);¹⁶⁶⁴ **Artvin-Ardanuç:** ektiz, ektiz, başladıḥ, gördüz;¹⁶⁶⁵ **Ağrı:** yaşadıḥ, çekduḥ, oḡduḥ, tanışdıḥ.¹⁶⁶⁶

Ek yuvarlak ünlülü sözcüklere bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları, Van Küresinli ağız ve yerli Türkmen ağızlarında yuvarlak ya da yuvarlak-yarı geniş ünlü ile; Erzurum-İspir / Oltu / Tortum ve Tunceli yerli Türkmen ağızlarında ise düz ünlülü sözcüklere yuvarlak ünlüyle gelmektedir.

Erzurum-İspir / Oltu / Tortum: alduḥ, başladıḥ, gördüḥ, dedüḥ;¹⁶⁶⁷ **Elazığ:** gètdüK (215-LXII-1), geldüḥ (75-XI-5), kesdüḥ (39-I-11);¹⁶⁶⁸ **Van:** doldördöḥ (37-96), ƘonöşTöḥ (36-14), biyüTTüḥ (37-59), gördöḥ (1-10);¹⁶⁶⁹ **Erzincan:** getdüḥ, çıḡduḥ, çıḡduḥ;¹⁶⁷⁰ **Diyarbakır:** düştüḥ (XXXII-81), gördüḥ (XIII-15), oḡuttuḥ (XXIX-12);¹⁶⁷¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** evlendük (33-36), gèttük (33-10), alduḥ (33-8);¹⁶⁷² **Ardahan:** olduḡ (26-30), alttetdik (29-7), ơaçırdıḥ (29-40), etdiḡ (29-66).¹⁶⁷³

¹⁶⁵³ GÖKÇUR, a. g. e., 127.

¹⁶⁵⁴ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶⁵⁵ SAĞIR, a. g. e. 171-172.

¹⁶⁵⁶ TOSUN, a. g. e. 144-145.

¹⁶⁵⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹⁶⁵⁸ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁶⁶¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

¹⁶⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁶⁴ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁶⁶⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁶⁶⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 831.

¹⁶⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁶⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152.

¹⁶⁶⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 127.

¹⁶⁷⁰ SAĞIR, a. g. e., 172.

¹⁶⁷¹ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶⁷² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁶⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

3.2.2.2.1.1.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bölgemiz yerli ağızlarında, görülen geçmiş zaman çokluk ikinci kişi eki kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere –dız / -dız, -Tız / -Tız olarak gelir. Aynı ağızlarda geniş-yuvarlak ünlülü sözcüklere de ünlüsü yuvarlak-yarı geniş bir şekilde getirilir. Azeri ve Terekeme ağızları dahil bölgenin orta ve kuzey yöreleri bütün ağızlarında ekin uyuma girdiği görülür.

Erzurum: aldız, başladız, gördüz, dediz;¹⁶⁷⁴ **Elazığ:** yaptınız (206-LVIII-23), oğuduz (md), bağıdız, ösgediz;¹⁶⁷⁵ **Van:** gışdız (52-15), geldiz (52-15), gışmediz (31-95), heşTe eTTız (37-8);¹⁶⁷⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** eTdiz (1-183), aşdız (2-66), kaldız (4-30), gētdiz (13-36), geldiz (13-36);¹⁶⁷⁷ **Erzincan:** etdiz, gördüz, söylediz, çıhdız;¹⁶⁷⁸ **Tunceli:** eTTız (I-37), segürTTüz;¹⁶⁷⁹ **Bingöl:** yuğladız, yaptınız;¹⁶⁸⁰ **Muş:** yaşaduz, verdiz;¹⁶⁸¹ **Diyarbakır:** düştüz (XLIV-23), gömdüz (VI-24);¹⁶⁸² **Urfa:** öğrend z (2-5), ast z (18-45), ald z (33-30), ded z (33-210), konıştırd z (4-25);¹⁶⁸³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** öldüz (9-47), vermediz (16-39), dirildiz (9-47);¹⁶⁸⁴ **Kars:** yapıdız (17-15), gördüğüz (17-58), geşdiz (17-64);¹⁶⁸⁵ **Iğdır:** bildiz (51-21), demediz (51-24), geldi iz (72-22);¹⁶⁸⁶ **Ardahan:** düşünmediz (32-47), dediz (36-22);¹⁶⁸⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** geldiz (10-14), yēdiz (11-21), gētdiz (35-8), eTdiz (35-17);¹⁶⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** ektiz, ektiz, oğuduz, gördüz;¹⁶⁸⁹ **Ağrı:** geldiz, gördüz, gördünüz.¹⁶⁹⁰

3.2.2.2.1.1.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Bölgemiz yerli ağızlarında, görülen geçmiş zaman çokluk üçüncü kişi eki düz-dar-ince ünlülü şekliyle kullanılmaktadır. Zaman ekinden sonra gelen şahıs eki –lAr bu ağızlarda ya sözcüğün kökündeki ya da zaman ekindeki ünlüye göre kalın veya ince ünlülü olur. Ekin kalın ve yuvarlak ünlülü bütün sözcüklerde “-dılar / -diler” şeklinde kullanılması ünlü uyumlarının bozulmasına yol açar. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında yaygın, kuzey kesimi yerli ağızlarda ise seyrek olarak uyuma girmektedir.

¹⁶⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁶⁷⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁶⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 127.

¹⁶⁷⁷ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 172.

¹⁶⁷⁹ TOSUN, a. g. e. 144-145.

¹⁶⁸⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹⁶⁸¹ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶⁸² ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁶⁸³ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁶⁸⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

¹⁶⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁶⁸⁸ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁶⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁶⁹⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

Erzurum: aldılar, başladılar, aldılar, başladılar, gördiler;¹⁶⁹¹ **Elazığ:** sölediler (149-XXXIII-22), yaḥladılar (211-LX-171), vërdılar (206-LVIII-25), osgediler;¹⁶⁹² **Van:** giTTiler (31-54), aldılar (1-43) tutdılar (1-46), geTdiler (1-46);¹⁶⁹³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** göttiler (4-168), gettiler (13-36), sêşdiler (7-138);¹⁶⁹⁴ **Erzincan:** aldılar, baḥdılar, buldılar, sormadılar, bişmediler, aradılar;¹⁶⁹⁵ **Tunceli:** vërdiler (I-2), gezdiler (I-8), dëdiler (I-11), aldiler (I-21);¹⁶⁹⁶ **Bingöl:** yuḥladılar, oḥdiler, oḥıdılar;¹⁶⁹⁷ **Muş:** yaşadiler, verdiler;¹⁶⁹⁸ **Diyarbakır:** biraḥmadılar (XXXII-64), kırdılar (VII-3), soḥtılar (XLIX-33);¹⁶⁹⁹ **Urfa:** konıştırdılar (27-45), ḳeyboldılar (6-115), ḳurdılar (37-45), biraḥtılar (37-55);¹⁷⁰⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aldılar (2-18), çevirdiler (16-28), vurdılar (4-12), gëtdiler (13-14);¹⁷⁰¹ **Kars:** gëtdiler (83-6), dediler (83-79), döndüler (9-43);¹⁷⁰² **Iğdır:** yediler (49-11), işdiler (49-11), baḥdıla (49-77), mindiler (61-98);¹⁷⁰³ **Ardahan:** taḥışdırdılar (29-48), atdılar (27-3), vurdiler (30-13);¹⁷⁰⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** öldiler (55-14), çıkdılar (59-4), yıkıldıla (61-1), sökdile (64-41), kesdiler (7-31);¹⁷⁰⁵ **Artvin-Ardanuç:** yediler, oḥumadılar;¹⁷⁰⁶ **Ağrı:** goyammadılar.¹⁷⁰⁷

3.2.2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman

Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde sadece düz-dar ünlülü biçimleri bulunan bu ek bugün Türkiye Türkçesi öçünlü dilinde dil ve dudak uyumlarına uygun olarak dört şekilde kullanılırken, bölgemiz ağızlarında genellikle –miş biçiminde tek şekilli bir görünüm kazanmıştır.

Bu kip eki eylemin bildirdiği oluş ve kılışın konuşulan zamandan daha önce gerçekleştiğini, konuşan kişinin bunu görmediğini, başkasından duyarak öğrendiğini, eğer özne kendisi ise bunu yaptığını sonradan fark ettiğini belirtir. Görülen geçmiş zamanla arasındaki fark, bahsedilen ortaya çıkmış olayın, konuşan tarafından görülüp görülmediği, bilinip bilinmediği noktasındadır.¹⁷⁰⁸

Bölgemiz ağızlarında bu kipi çekiminde, birinci çokluk kişi eki hariç, zamir kökenli kişi ekleri kullanılmaktadır. Bu ekin tek şekilli olması ve üzerine aldığı kişi

¹⁶⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 348.

¹⁶⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152-153; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁶⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 127-128.

¹⁶⁹⁴ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹⁶⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 173.

¹⁶⁹⁶ TOSUN, a. g. e. 144-145.

¹⁶⁹⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁶⁹⁸ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹⁶⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁷⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

¹⁷⁰² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁰⁵ ACAR, a. g. e., 106.

¹⁷⁰⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁷⁰⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

¹⁷⁰⁸ KÖRKMAZ, a. g. e., 600.

eklerinde bazı fonetik farklılaşmaların ortaya çıkması bakımından ölçünlü dilden ayrılan bölge ağızları, Azeri Türkçesi ve ağızları ile benzeşmektedir.

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında duyulan geçmiş zaman eki olarak kullanılan –İp da Azerbaycan Türkçesi ile ortaktır. Sadece ikinci ve üçüncü kişi çekimlerinde yaygın olarak ortaya çıkar. Bu ekin kullanılması bakımında bölgemiz ağızları diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayrılırlar.

Duyulan geçmiş zaman çekimi için Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da kullanılan –İp / -Up” zarf-fiil eki, bir yandan eylem soylu sözcüklere getirilerek onlardan tarz ve zaman anlamlı zarflar oluştururken bir yandan şekil ve zaman eki fonksiyonu üstlenir. Bu ek, bölgemiz ağızlarında, birinci kişiler dışında, yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bölgenin yerli ve Azeri ağızlarının iç içe geçtiği yörelerinde duyulan geçmiş zaman için –miş ve –İp eklerinin bir arada, birbirine karışmış biçimde kullanıldığı görülür.

3.2.2.2.1.2.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgemizin Elazığ, Tunceli, Bingöl ve Siirt, Batman, Mardin, Şırnak Hakkâri yöreleri ağızları ile kuzeydoğu yörelerindeki bazı yerli ağızları hariç bu çekimin üzerine aldığı kişi eki sürekli olarak düz-geniş ünlüdür. Bölge genelinde duyulan geçmiş zaman teklik birinci kişi eki bütün sözcüklere –mişam / -mişem / -mişim / -mişim / -mişim şekillerinde getirilerek düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumlarının bozulmasına neden olur. Azeri ve Terekeme ağızları ile bunların etkisindeki yerli ağızlarda ekin çoğunlukla uyumlara girdiği görülür.

Erzurum: almışam, gelmişem;¹⁷⁰⁹ **Van:** almışem (36-83), sökmüşem (41-186), ohomışam (3-75), gelmişem (1-253);¹⁷¹⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** duymuşam (4-222), almışam (4-84), ühlemişem (2-78), hıslamışam (2-153);¹⁷¹¹ **Erzincan:** çılmışam, görmüşem, çalışmışam (5.5-23), ğapatmışem;¹⁷¹² **Muş:** sevmişem “sevmişim” (XX-236), sevmemişem;¹⁷¹³ **Bingöl-Karlıova:** duymuşem (I-A-101), ohumışem;¹⁷¹⁴ **Diyarbakır:** böyümüşem (XXXV-47), evlenmişem (XXXVI-2), unutmuşam (X-51);¹⁷¹⁵ **Urfa:** beğenmişem (11-25), eşitmişem (1-65), öksemişem (6-85), açmışam (6-1);¹⁷¹⁶ **Iğdır:** gelmişem (49-53), getmişem (56-87), görmemişem (61-29), yorulmuşam (61-98);¹⁷¹⁷ **Ardahan:** gelmişem (91-a-66), otumüşam (91-a-69), ğalmışam (94-a-24);¹⁷¹⁸ **Ağrı:** kaħmamışam, ğalmışam.¹⁷¹⁹

Ölçünlü dilin de etkisiyle yerli ağızlarda öğrenilen geçmiş zaman birinci teklik kişi çekiminde kullanılan kişi eki sürekli düz-dar ünlü taşımaktadır.

¹⁷⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 349-350.

¹⁷¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 128.

¹⁷¹¹ GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁷¹² SAĞIR, a. g. e., 173-174.

¹⁷¹³ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁷¹⁴ ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷¹⁵ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷¹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁷¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷¹⁹ TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Erzurum: almışım, başlamışım, görmüşüm, demişim; ¹⁷²⁰ **Elazığ:** yorulmuşum (213-LXI-8), ösgemişim (210-LX-6), ğalmışım (XXIV-5); ¹⁷²¹ **Van:** ğıtmışım (1-10), yapmışım (44-23), yapmışım (12-44), ğıtmışım (20-150). ¹⁷²² **Erzincan:** bıkmışım, gezmişim, almışım; ¹⁷²³ **Tunceli:** ğıTmişim (I-102), ğomuşum (I-120), ğızdırmışım (I-120), yëndürmüşim (I-123); ¹⁷²⁴ **Bingöl:** sormışım, oħumuşum; ¹⁷²⁵ **Muş:** doğmışım; ¹⁷²⁶ **Diyarbakır:** demişim (IX-22), gelmişim (I-55); ¹⁷²⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bıraħmışım (13-251), ölmüşim (9-48), olmışım (16-14), gezmışım (16-7); ¹⁷²⁸ **Kars:** ğalmışım (10-4), dememişim (18-77) yatırmışım (3-10); ¹⁷²⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmişim, ekmişim, yemişim, yemişim; ¹⁷³⁰ **Ağrı:** görmüşim, bilmişim, ğülmüşim. ¹⁷³¹

3.2.2.2.1.2.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölgenin Bitlis ve Muş da dâhil olmak üzere bu iki ilin kuzeyindeki ağızlarla Urfa ve Diyarbakır ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman teklik ikinci kişi eki bütün sözcüklere düz-ġeniş ünlü ile, “-mişsan / mişsen” biçiminde getirilerek düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık incelik uyumlarının bozulmasına neden olur. Ayrıca bu ağızlarda –İpsAn biçimi de karakteristik olarak bu kişi çekiminde kullanılmaktadır. Bu ağızlar dışındaki yerli ağızlarda kişi ekinin ünlüsü düz ve dardır. Çoğunlukla da kalın ünlüdür.

Erzurum: almissan, gelmissen, görmişsen, başlamışsen; ¹⁷³² **Elazığ:** ğetmişsen (226-LXIVa-26); ¹⁷³³ **Van:** yemişsen (37-75), demişsen (37-10), almissan (17-54), büyümişsen (36-25); ¹⁷³⁴ **Erzincan:** vermissen, dutmışsan, demissen, duymissan; ¹⁷³⁵ **Bingöl-Karlıova:** oħımissen; ¹⁷³⁶ **Diyarbakır:** binmişsen (LI-1), bitlenmişsen (XXIV-51), çalmışsan (III-133), doldurmuşsen (XLVIII-10); ¹⁷³⁷ **Urfa:** şaşırmışsan (18-50), durmuşsan (18-45), ğetmişsen (18-45), sürmüşsen (36-30); ¹⁷³⁸ **Ağrı:** görmüşsen. ¹⁷³⁹

¹⁷²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 350.

¹⁷²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 153; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁷²² GÖKÇUR, a. g. e., 128.

¹⁷²³ SAĞIR, a. g. e., 173.

¹⁷²⁴ TOSUN, a. g. e. 143-144.

¹⁷²⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷²⁶ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁷²⁷ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷²⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105.

¹⁷²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷³⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁷³¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 23; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹⁷³² GEMALMAZ, a. g. e., 351.

¹⁷³³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 154.

¹⁷³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 128-29.

¹⁷³⁵ SAĞIR, a. g. e. 174.

¹⁷³⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷³⁷ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷³⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁷³⁹ TURHAN, a. g. e., 24.

Van: yazıpsan (30-114), gıdıpsan (30-115), gelipsen (1-250), Koyöpsan;¹⁷⁴⁰
Elazığ: batıpsın (45-IIb-2), gıatıpsın (46-IIb-4), çatıpsın (46-IIb-19);¹⁷⁴¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** alıpsan (4-141), yazılıpsan (4-189), öldürüpsen (1-318), götürüpsen (16-114).¹⁷⁴² **Iğdır:** ağardıpsan (49-15), geçirdipsen (49-15), durupsan (49-40), alıpsan (50-c-38);¹⁷⁴³ **Ağrı:** gelipsen, gelifsen.¹⁷⁴⁴

Erzurum-Oltu ağızlarında kişi ekinin ünlüsü daralmakta, Şenkaya-Olur Türkmen ağızlarında ise ek ünlüsü daralırken ekin başındaki s- ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Aynı s- düşmesi Tunceli-Pertek yerli ağızlarında da ortaya çıkmaktadır. Kişi eki yerli ağızlarda da genel olarak dar ünlüdür.

Erzurum-Oltu / Şenkaya-Olur: almışsin, gelmişsin, görmüşsin, demişsin.¹⁷⁴⁵

Elazığ: geymişsin (196-XIV-15), asmışsin (151-XXXV-12), gahmışsin (104-XVI-34), yuhlanmışsin;¹⁷⁴⁶ **Erzincan:** düşünmissin, olmışsin, çağırmissin, çalışmışsin;¹⁷⁴⁷ **Tunceli:** yorulmuşsun (XL-169), gelmemişsin (XL-286), kırtulmuşsin;¹⁷⁴⁸ **Bingöl:** sormuşsin, oğumuşsin;¹⁷⁴⁹ **Muş:** doğmuşsin “doğmuşsun” (I-50), sevmişsin, sevmemişsin, doğmamışsin;¹⁷⁵⁰ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** almışsin (13-270), yaslanmışsin (13-117), olmışsin (16-14), getirmişsin (13-270);¹⁷⁵¹ **Kars:** tölmüşün (4-57), vermişsin (6-17), yazmışsin (10-23), olmuşsin (10-45);¹⁷⁵² **Ardahan:** vermemişsin (36-8);¹⁷⁵³ **Artvin-Ardanuç:** ekmişsin, ekmişsin, yemişsin, yemişsin;¹⁷⁵⁴ **Ağrı:** demişsin, almışsin.¹⁷⁵⁵

3.2.2.2.1.2.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgemizde öğrenilen geçmiş zamanın teklik üçüncü kişi çekimi için yerli ağızlarda –miş, Azeri veTerekeme ağızlarında –İp / -uP eki yaygınlık kazanmıştır. –miş eki, düz-dar-ince ünlülü tek şekliyle bütün sözcüklere getirilir. Bu haliyle kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaz.

Erzurum: almış, oğumuş, görmüş, başlamış;¹⁷⁵⁶ **Elazığ:** kaçmış (203-LVI-4), gahmış (167-XXXVII-17), bahmış (145-XXXII-11), isdemiş (XLVII-29);¹⁷⁵⁷ **Van:** almış (1-90), büyümüş (7-68), tutmuş (1-98);¹⁷⁵⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:**

¹⁷⁴⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 130.

¹⁷⁴¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 154; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁷⁴² GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁷⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁴⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁷⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 351.

¹⁷⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 154; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁷⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 174.

¹⁷⁴⁸ TOSUN, a. g. e. 143-144.

¹⁷⁴⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷⁵⁰ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁷⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁷⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁵⁴ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹⁷⁵⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁷⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 352.

¹⁷⁵⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 154; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁷⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

keybolmuş;¹⁷⁵⁹ **Erzincan:** açılmış, duymış, ayırmış, oynemiş;¹⁷⁶⁰ **Tunceli:** işmiş (I-39), yapılmış (I-41), çılmış (I-60),  tmış (I-63);¹⁷⁶¹ **Bing l:** sormış (X-1), boyemiş (XI-A-52), Tutmuş (X-A-264), oturmuş (II-B-7);¹⁷⁶² **Mu :**  avu mı  ‘‘kavuşmuş’’ (III-16), sevmemiş, do mamı ;¹⁷⁶³ **Diyarbakır:** bira mı  (II-91), oturmuş (II-70), s rm   (VIII-105);¹⁷⁶⁴ **Urfa:** sarmı  (19-25), ottırmı  (3-140), vurmuş (6-80), gelmiş (9-5);¹⁷⁶⁵ **Diyarbakır-  ng   /  ermik:** alı mı  (17-16), almı  (16-41), gelmiş (2-5), olmı  (4-13);¹⁷⁶⁶ **Kars:** gelmiş (83-2), çılmı  (10-1), yapılmı  (10-17);¹⁷⁶⁷ **İ dir:** olmu  (49-16), yatmı  (49-35), d k lm   (57-29);¹⁷⁶⁸ **Ardahan:**  almı  (25-8), ba mı  (25-9), dolmı  (25-14), g rm   (28-1);¹⁷⁶⁹ **G m   hane, Bayburt:**  ıkmı  (32-9),  ablarmı  (34-33),  lm   (59-14), s ylemi  (45-22);¹⁷⁷⁰ **Artvin-Ardan  :** ekmi , o umu , sormı , yemi ;¹⁷⁷¹ **A rı:** ka mı , kırmı , durmı , d    ;¹⁷⁷²

-Ip / -Up eki Azeri ve Terekeme a ızlarının karakteristik duyulan ge mi  zaman eki olarak  nl  uyumlarına uyma e ilimindedir.

Van:  esTeled p (29-61), ya  p (1-205), a  p (1-205), e  l p (7-24);¹⁷⁷³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bira  p (1-111),  alıp (1-282), sal p (19-51), al p (3-18).¹⁷⁷⁴ **Kars:** bas b (75-5), dolub (75-5),  a  b (75-34), olub (75-34);¹⁷⁷⁵ **İ dir:** g d b (49-29), yat b (49-30), solup (50-c-52);¹⁷⁷⁶ **A rı:** al p, devril p, al f, d    ;¹⁷⁷⁷

3.2.2.2.1.2.4.  okluk Birinci Ki i:

Duyulan ge mi  zaman  okluk birinci ki i eki b lgenin b t n a ızlarında – m    / -m      eklinindedir. Azeri ve Terekeme a ızlarında uyuma giren bu ek, yerli a ızlarda b t n s zc klere ‘‘-m     / -m    ’’ bi iminde getirilerek d  zl  -yuvarlaklık ve kalınlık incelik uyumlarının bozulmasına neden olur. Ayrıca bu  ekimde kullanılan ki i eki,  l   nl  dilden farklı olarak, iyelik k kenli ki i ekidir.

Erzurum: almı    , o umu    , gelmi    , d mi    ;¹⁷⁷⁸ **Elaz  :**   lmı     (172-XLII-3), s  zle m      (40-II-45), yu lamı    ;¹⁷⁷⁹ **Van:** yapmı     (41-187),

¹⁷⁵⁹ G NEN, a. g. e., 104;

¹⁷⁶⁰ SA IR, a. g. e., 174.

¹⁷⁶¹ TOSUN, a. g. e. 143-144.

¹⁷⁶² K    KER, a. g. e., 91;  ZER, a. g. e., 83.

¹⁷⁶³  ZMEN, a. g. e., 69.

¹⁷⁶⁴ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷⁶⁵  Z EL  K, a. g. e., 101.

¹⁷⁶⁶  Z EL  K-BOZ, a. g. e., 105.

¹⁷⁶⁷ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁶⁸ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁶⁹ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁷⁰ ACAR, a. g. e., 105.

¹⁷⁷¹  ZKAN, a. g. e., 39.

¹⁷⁷² TANRIVERD , a. g. e., 81;   FT  , a. g. e., 3, 4; TURHAN, a. g. e., 24.

¹⁷⁷³ G K UR, a. g. e., 129.

¹⁷⁷⁴ G NEN, a. g. e., 104;

¹⁷⁷⁵ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁷⁶ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁷⁷ EFEND O LU, a. g. m., 833.

¹⁷⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 350.

¹⁷⁷⁹ BURAN-O RA , a. g. e., 154; BURAN, a. g. e., 66.

ayrılmemişîh (44-20), dolmışîh (1-135), yorulmuşuh (52-78);¹⁷⁸⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** ühlemişik (2-165), çehmişik (2-90), êtmîşîh (18-9), yemişik (18-54).¹⁷⁸¹ **Erzincan:** dutılmışük (1.29-3), ğalmışük (1.29-3), olmışük (1.19-6), almişik (1.19-6), gapatmışîh (5.5-5), böyümîşîh (6.14-5), aramışuh, dutarmışuh;¹⁷⁸² **Tunceli:** unuTmuşuh (I-153), kırtulmışîh;¹⁷⁸³ **Bingöl:** sormışuh, oğumîşîh, oğımîşîh;¹⁷⁸⁴ **Muş:** sevmîşîh doğmîşîh, sevmemişîh, doğmamîşîh;¹⁷⁸⁵ **Diyanbakır:** bulmışîh (VI-30), yapmışîh (XIX-19);¹⁷⁸⁶ **Urfa:** düşmüşîh (26-10), getmişîh (2-5), yatmışîh (7-10), öğrenmişîh (26-10);¹⁷⁸⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** gelmişuh (30-1), işitmîşuh (10-51), kağmışuh (4-6), êtmîşuh (9-30);¹⁷⁸⁸ **Kars:** etmişik (20-10), olmuşuh (9-14);¹⁷⁸⁹ **Iğdır:** olmuşah (72-140), gelmişekî (72-140), doldurmuşuh (74-85);¹⁷⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** ekmişuh, sormışuh, yemişuh;¹⁷⁹¹ **Ağrı:** uyanmışuh, çılmamîşîh, görmemişuh, gelmişik;¹⁷⁹²

3.2.2.2.1.2.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bu kipin çokluk ikinci kişi eki yerli ağızlarda bütün sözcüklere “-mişîz / -mişîz” şeklinde getirilerek ünlü uyumlarına uymaz. Bölge ağızlarında kesin olarak bu çekimin kişi eki -sIz biçimindedir. -sIz eki ölçünlü dildeki -sInIz / -sUnUz eklerinden n düşmesi ve karşılaşan iki ünlünün birleşmesi sonucunda oluşmuştur. Erzincan ve Erzurum ağızlarının büyük bir bölümünde kip eki ile kişi eki arasında, -şs- > -ss- ünsüz benzeştirmesi oluşmaktadır.

Erzurum: almışîz, gelmişîz, başlamışîz, gelmişîz;¹⁷⁹³ **Elazığ:** oturmuşşuz, gülmüşşüz, bulmuşşuz, yuhlamışşüz;¹⁷⁹⁴ **Van:** borçlanmışîz (31-28), gelmişîz (12-31).¹⁷⁹⁵ **Erzincan:** gelmişîz, görmüşşüz, vermişîz, demişîz;¹⁷⁹⁶ **Tunceli:** kırtulmuşşüz, oğumüşşüz;¹⁷⁹⁷ **Bingöl:** sormışîz, oğumüşşüz, oğımüşşüz;¹⁷⁹⁸ **Muş:** sevmişîz, doğmışîz, sevmemişîz, doğmamışîz;¹⁷⁹⁹ **Urfa:** görmüşîz (23-15);¹⁸⁰⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** vermişîz (16-33);¹⁸⁰¹ **Kars:** almışîz

¹⁷⁸⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁷⁸¹ GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁷⁸² SAĞIR, a. g. e., 175.

¹⁷⁸³ TOSUN, a. g. e. 143-144.

¹⁷⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁷⁸⁶ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁷⁸⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹⁷⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁷⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁷⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 40.

¹⁷⁹² EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 831.

¹⁷⁹³ GEMALMAZ, a. g. e., 351-352.

¹⁷⁹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 154; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁷⁹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁷⁹⁶ SAĞIR, a. g. e., 175.

¹⁷⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 143-144.

¹⁷⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁷⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁸⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

¹⁸⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

(alışmışsınız) (4-8);¹⁸⁰² **Artvin-Ardanuç:** ekmişiz, yemişiz, oğumişiz, yemişiz;¹⁸⁰³ **Ağrı:** demişsiz, yapmışsiz;¹⁸⁰⁴

Bölgede duyulan geçmiş zaman için kullanılan eklerden biri de, Azeri ve Terekeme ağızlarında yaygın olan –İp / - Up ekidir. Bu ek genellikle ünlü uyumlarına uymaktadır.

Van: gelipsiz (11-159), alipsiz, ğahipsiz;¹⁸⁰⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** alışipsiz (7-204), gelipsiz (7-126).¹⁸⁰⁶ **Ağrı:** gèdipsiniz;¹⁸⁰⁷

3.2.2.2.1.2.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Böglenin yerli ağızlarında bütün sözcüklere “-mişlar / mişler” kalıbıyla getirilen duyulan geçmiş zaman üçüncü öokluk kişi eki ünlü uyumlarının bozulmasına yol açar. Aynı ekler bölgedeki Azeri, Terekeme ve yerli Türkmen ağızlarında seyrek görülmekle birlikte, uyuma girmeye meyillidirler.

Erzurum: almışlar, gelmişler, oğumişler, başlamışlar;¹⁸⁰⁸ **Elazığ:** düşmüşler (158-XXXVI-2), gömmüşlar (175-XLIII-13), düşmüşler (XLVII-2);¹⁸⁰⁹ **Van:** yazmışlar (36-17), çılmışlar (1-41);¹⁸¹⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bahmışlar (8-33), kesmişler (7-57), yığılmışlar (2-72), götürmüşler (2-69);¹⁸¹¹ **Erzincan:** sarmışlar, goymışlar, oğumuşlar, bağlamışlar;¹⁸¹² **Tunceli:** almışlar (I-18), isTemişler (I-32), yemişler (I-33), içmişler (I-33), oğumuşlar;¹⁸¹³ **Bingöl:** yerleşmişler (IX-A-18), sormişler, oğumişlar, oğimişler;¹⁸¹⁴ **Muş:** sevmişler, doğmuşlar, sevmemişler, doğmamışlar;¹⁸¹⁵ **Diyarbakır:** birağmışlar (IV-9), çalmışlar (VIII-94), dönmüşler (VIII-123), dönmüşler (X-52);¹⁸¹⁶ **Urfa:** daşınmışlar (33-55), kalmışlar (3-130), dayamışlar (10-25), vermişler (17-1);¹⁸¹⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almışlar (17-36), çözmişler (22-8), şedmişler (10-13);¹⁸¹⁸ **Kars:** almışlar (8-13), vurmuşlar (9-33), ğırmışlar (9-39), bezetmişler (11-62);¹⁸¹⁹ **Iğdır:** delmişler (62-12);¹⁸²⁰ **Ardahan:** yılmışlar (28-63), yapmışlar (29-53), düşmüşler (32-11);¹⁸²¹ **Artvin-Ardanuç:** ekmişlar, başlamışlar, sormişlar, yemişlar;¹⁸²²

¹⁸⁰² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁰³ ÖZKAN, a. g. e., 40.

¹⁸⁰⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁸⁰⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁸⁰⁶ GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁸⁰⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁸⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 352.

¹⁸⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 155; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁸¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁸¹¹ GÖNEN, a. g. e., 105.

¹⁸¹² SAĞIR, a. g. e., 175.

¹⁸¹³ TOSUN, a. g. e., 143-144.

¹⁸¹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁸¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 69.

¹⁸¹⁶ ERTEN, a. g. e., 47.

¹⁸¹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

¹⁸¹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

¹⁸¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸²² ÖZKAN, a. g. e., 40.

Duyulan geçmiş zaman çokluk üçüncü kişi eklerinden biri de bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında yaygın olarak kullanılan ve düz ünlülü sözcüklere “-ıplAr, -ıpler”; yuvarlak ünlülü sözcüklere de -öplar, -UplAr, -öpler biçiminde getirilen ve uyumlara giren ektir.

Van: gösterípler (30-159), sahlıyıpler (30-159), alıplar (1-214), duruplar (7-41);¹⁸²³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** eşidipler (1-279), düzüpler (7-78), duruplar (7-201), verípler (7-78);¹⁸²⁴ **Iğdır:** kesibler (49-69), yapıplar (49-104), tüşübler (56-22), gidibler (56-23);¹⁸²⁵ **Ağrı:** demiyifler.¹⁸²⁶

3.2.2.2.1.3. Şimdiki Zaman

Doğu Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki sürekli dar-düz-ince ünlülü olarak benzerlik gösterir ve bu yönüyle diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayrılır. Fakat bölgenin alt ağız gruplarında çeşitli ses düşmelerinden kaynaklanan farkı biçimler ortaya çıkmış, sadece kullanıldığı alt ağız grubunun karakteristik bir özelliği olarak genelleşmiştir. Bölgede kullanılan şimdiki zaman ekinde görülen değişikliklerin bir kısmı ölçünlü dildeki -yor ekinin tarihsel gelişim süreci ile ilgili iken, bir kısmı da Eski Türkçe döneminde kullanılmış, hem geniş hem de şimdiki zamanı karşılayan eski şekillerle ilgili gibi görünmektedir.

Bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bu kip için kullanılan -yor ekinin yorı- (yürü-) eyleminin geniş zaman (-r) eki almış biçiminden ortaya çıktığı metinlerle kanıtlanmıştır. Orta ve Batı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman çekimlerinde kullanılmakta olan -yorı / -yor / -yo / -yu gibi varyantlar yorı-r sözcüğünün ekleşmiş ve bu ağızların fonetik karkaterine göre biçimlenmiş şekilleridir. Fakat Doğu Anadolu ağızlarındaki sürekli düz ünlülü biçimler bize yorı-r eyleminden ziyade Eski Türkçedeki -r / -Ir / -Ur / -Ar / -yUr eklerini hatırlatmaktadır. Bu bölge ağızları yorı-r > -yor gelişmesini hiç yaşamadan eski biçimleri koruyarak devam ettirmiş görünmektedirler.¹⁸²⁷

Eski Türkçe döneminde, Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Göktürk yazıtlarında şimdiki zaman için -Ar / -Ur (-yUr) / -İr / -r ekleri kullanılmış, bu ekler hem geniş ve gelecek zamanı hem de şimdiki zamanı karşılamıştır. Bu ekin en genel ve eski biçimi -ur / -ür’ken, diğer şekiller farklı şive özelliği olarak ortaya çıkmış, genelleşen ünlü uyumlarına paralel olarak yaygınlaşmıştır. Eski Türkçenin bir devamı olan Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde de şimdiki zaman için aynı ekler kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zamanı -a / -e eki karşılamaktadır.

¹⁸²³ GÖKÇUR, a. g. e., 131.

¹⁸²⁴ GÖNEN, a. g. e., 105.

¹⁸²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸²⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁸²⁷ ÖZEK, Fatih, “Doğu Grubu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”; *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*’nda sunulan bildiri, 20-25 Ekim 2008, Ankara 2008.

Eldeki örneklere bakıldığında bu ekin Eski Türkçe döneminde gelecek zaman için kullanılan –ga / -ge)-gay / -gey) ekinden geldiği tespit edilmektedir¹⁸²⁸.

Bugün standart dilde kullanılan şimdiki zaman eki –yor Batı Türkçesinde “yorır” fiilinin eklenmesiyle ortaya çıkmış yeni bir ektir¹⁸²⁹. Bu ekin, yorı- fiilinin –r geniş zaman eki almış şeklinden ortaya çıktığı en kabul gören görüşlerden biridir. Aynı görüşü savunan T. GÜLENSOY, ‘yorır’ kelimesinin benzer iki heceden dolayı son hecesini zamanla düşürerek –yor biçiminde eklediğini belirtmektedir¹⁸³⁰.

Özellikle ünlü yapısı bakımından gösterdiği sistemli dağılımdan dolayı, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında önemli rol oynayan şimdiki zaman eki, Doğu Anadolu ağızlarında ortak olan ve bu ağız bölgesini diğer ağız gruplarından ayıran bir özellik olarak değerlendirilir¹⁸³¹.

Şimdiki zaman ekinin ince-düz-dar (nadiren yarı dar-ince veya dar-kalın) ünlü ile kullanımı, Doğu Anadolu ağızlarının ayırıcı bir özelliğidir. Batı Grubu ağızlarında eki ünlüsü genellikle düz-geniş ya da yuvarlak- geniş; Kuzeybatı Grubu ağızlarında ise dar-yuvarlak olarak kullanılmaktadır. Ekin genellikle –i ünlüsü taşıması ve sürekli dar-düz ünlülü olması bölge ağızlarında tam bir ortaklık oluştururken, ektaki ünsüz bakımından ortaya çıkan farklılıklar, bölgenin alt ağız gruplarını belirlemede birer kıstas olabilecek tarzdadır. Ünlü ve ünsüz değişimlerine göre Doğu Anadolu ağızlarında kullanılan başlıca şimdiki zaman ekleri şunlardır:¹⁸³²

–yèr / -yir / -yr, –ir / -mr / –ır / -èr / -er; -yè / -yi, –y, –i / - / -è¹⁸³³

Bu ekle ilgili bölgede görülen fonetik farklılıklar düzenli bir seyir göstermemekte, bazen aynı yörede yukarıdaki eklerin bir kaçı bir arada görülmekte, bazen de aynı eki birbirinden çok uzak yörelerde görmek mümkün olabilmektedir. sölèr (Ağ.); ediyèr (Ar.); oğèr (Bn.); tutmir, edè (Bt.); içi (Dy.), istiy, istir, çevüriler (El.); aliyè (Erzn.); oğèr (Erzr.); èdir (Gm.); durir (Krs.); yatirèr (Mş.); geli, olèr, olır (Tn.); Kırhiy (Ur.), sızliyi (Van.).¹⁸³⁴

Ekin Kars / Hanak Türkmenlerinde kullanılan –yór / -or biçimi bu ağız Batı Grubu ağızları ile birleştirir. istiyór, duruyór, oturor (Krs.).¹⁸³⁵

Kars ve Bulanık (Muş) Terekemeleri ağzında düz ünlülü fiillerden sonra –èr / -Dr biçiminde olan ek, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra Halfeti, Birecik, Kilis ve Adıyaman ağızları ile birleşerek –or / -ör / -tr / -ur şekline girer ve bölgenin genel yapısına aykırılık gösterir. görör, durörüm (Krs.); götürör (Mş.).¹⁸³⁶

¹⁸²⁸ GÜLENSOY, Tuncer, “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, 281-295.

¹⁸²⁹ KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara, 1996, 43.

¹⁸³⁰ GÜLENSOY, a. g. m., 281-295.

¹⁸³¹ KARAHAN, a. g. e., 43.

¹⁸³² KARAHAN, a. g. e., 43.

¹⁸³³ KARAHAN, a. g. e., 43-44.

¹⁸³⁴ KARAHAN, a. g. e., 44.

¹⁸³⁵ KARAHAN, a. g. e., 44.

¹⁸³⁶ KARAHAN, a. g. e., 44.

Gümüşhane ve Elazığ ağızlarında ekin ünlüsünün bazen yuvarlak ve kalın biçimleri kullanılır. etmiyur (Gm.), -yu / -yü (El.).¹⁸³⁷

Harput, Pertek, Çemişgezek ve Hozat merkez ağızlarında ek genellikle –i, daha seyrek olarak –u / –ü biçiminde, Pertek / Pınarlar nahiyesinde –ër, Pertek Dere nahiyesi ve köylerinde ise –ır / –er şeklindedir.

Doğu Anadolu ağızlarında –yar / -yer (Kars, Erzurum, Çoruh, Ağrı, Ardahan yöreleri) biçiminde düzleşmiş şimdiki zaman eki de yaygındır. Şimdiki zaman ekinin Anadolu'da kullanılan düz-geniş ünlülü biçimi bugün Türkmen Türkçesi yası dilinin ve Orta Asya Türkmenleri arasındaki Salur'ların karakteristik şimdiki zaman ekidir. Ayrıca bu ekin –r'yi düşürmüş biçimi Bitlis, Van, Urfa, Diyarbakır, Muş, Erzincan, ve Malatya'da kullanılmaktadır.¹⁸³⁸

Bölgenin bazı yörelerinde (Hakkâri, Batman, Siirt, Mardin, Şırnak), özellikle Türkçeyi okul çağlarında öğrenmiş olanların kalabalık olduğu yörelerde, –yor ekinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıdaki farklı şekiller içinde Doğu Anadolu ağızlarında en karakteristik ve yaygın biçim dar-düz-ince ünlülü (-i, -iy, -yi) olanıdır. KORKMAZ'ın Kınık boyu özelliği olarak gösterdiği bu şimdiki zaman eki Kars, Erzurum, Erzincan, Ağrı, Van, Bitlis, Tunceli, Elazığ, Bingöl, Diyarbakır ve Urfa ağızlarında ağırlıklı; Kahramanmaraş, Gaziantep, Sivas, Tokat ve Amasya ağızlarında seyrek olarak görülür.¹⁸³⁹

Şimdiki zaman ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki en yaygın biçimi, son ses –r düşmesi ile oluşmuş –yo ekidir. Batıdan doğuya doğru geniş bir kullanım alanı bulan bu ek doğuya doğru Tokat, Kayseri, Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş, Sivas, Giresun ve Trabzon'a kadar sokulur. Aynı yörelerde ekin –yu / -yü biçimindeki dar ünlülü şekilleri de görülmektedir.¹⁸⁴⁰

Şimdiki zaman kipi eylemin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunan, sözün söylendiği zamanda başladığını ve devam ettiğini belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde bu kip için –yor / mAktA ve –mAdA ekleri kullanılmaktadır.¹⁸⁴¹ Bölgemiz ağızlarında da bu üç ek yaygın olarak kullanılmakla birlikte, burada sadece –yor ekinin değişik varyantları sayılan ve şimdiki zaman çekimi için karakteristikleşmiş olan ekler ele alınacaktır.

Doğu Anadolu ağızlarının Azeri ve Terekeme ağızları ile Yerli ağızlarında farklı biçimde şekillenmiş olduğundan, şimdiki zaman ekinin durumunu belirtirken ve bu durumlara açıklık getirecek örnekler verilirken bu iki alt grubu göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Bu durumda Doğu Anadolu Yerli ağızları –i ekini genelleştirmiş (ekin daha seyrek olarak – ve –iy biçimlerine de rastlanır), Azeri ve Terekeme ağızları ise –ır

¹⁸³⁷ KARAHAN, a. g. e., 43.

¹⁸³⁸ GÜLENSOY, a. g. m., 281-295.

¹⁸³⁹ GÜLENSOY, "a. g. m., 281-295.

¹⁸⁴⁰ GÜLENSOY, a. g. m., 281-295 ; KARAHAN, a. g. e., 47.

¹⁸⁴¹ KORKMAZ, a. g. e, 611.

ekini yaygınlaştırmıştır (bu ekin de –ër ve –yir biçimleri bu ağızlarda kullanılmaktadır). İki dilli yerli ağızlarda, Türkçenin sonradan genellikle okullarda öğrenildiği yörelerde –yor ekinin de kullanıldığı görülür.

3.2.2.2.1.3.1. Teklik Birinci Kişi:

Bögemiz ağızlarında şimdiki zaman kipinin birinci teklik kişi çekimi zamir kökenli eklerle kurulur. Kip eki Azeri ve Terekeme ağızlarında kişi ekini düz geniş ünlü ile alarak –irem / -ërem biçiminde; yerli ağızlarda ise bazen –i eki üzerine kişi ekini düz-geniş ünlülü şekliyle alarak -i(y)am / -i(y)em, daha yaygın olarak da aynı kip ekine –m kişi eki getirilerek –im şeklinde kullanılır. Ekin ünlüsünün sürekli düzdar-ince olması her iki biçimin de ünlü uyumlarına aykırılık göstermesine neden olur.

Elazığ: işidim (67-IX-27), vërim (198-LIV-2), biliym (209-LIX-14);¹⁸⁴²

Van: gör yem (1-163), Konòş yam (15-41), iç yem (1-69), ğarışm yem (1-37).¹⁸⁴³

Erzincan: aliyim, başl m, geliyem, göriyem;¹⁸⁴⁴ **Tunceli:** bağırım (I-53), dëyim (I-65), koşim (I-68), gelim;¹⁸⁴⁵ **Bingöl:** başım;¹⁸⁴⁶ **Muş:** atmm;¹⁸⁴⁷ **Diyaşakır:** biraşiyam (VIII-35), biliyem (XXV-58), dëdiyem (XXXV-27), inanıyam (XLVIII-32);¹⁸⁴⁸ **Urfa:** başiyam (6-20), yapıyam (25-5), gidiyem (17-10), düşüniyem (1-45);¹⁸⁴⁹ **Diyaşakır-Çüngüş / Çermik:** aliyim (28-11), biliym (33-4), ëdiyim (18-20), söyliyim (9-21);¹⁸⁵⁰ **Ardahan:** anniyem (32-17);¹⁸⁵¹ **Gümüşhane, Bayburt:** ëdiyem (67-14).¹⁸⁵²

Erzurum: gelirem, görirem, geliyirim, göriyirim;¹⁸⁵³ **Elazığ:** gelërim,

sevërem (215-LXII-33), açmërim (155-XXXV-17), görmüyim (87-XIII-27);¹⁸⁵⁴

Van: hatırlëmirem (38-75), anlamirem (41-111), tanıımirem (36-12), gelmirem (47-11);¹⁸⁵⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** başıram (1-27), sevürem (18-9), tanıyıram (15-78), behliyirem (25-306);¹⁸⁵⁶ **Erzincan:** alirem, gelirem, başlırem, görirem;¹⁸⁵⁷ **Bingöl:** başërim, gëtmërem (V-A-8), dëmërem (I-A-234), bilmërim (X-A91);¹⁸⁵⁸ **Muş:** ağılirim, diyirim;¹⁸⁵⁹ **Kars:** bilirem (83-8), bilmirim (1-29), atabülmenem (7-b-

¹⁸⁴² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁸⁴³ GÖKÇUR, a. g. e., 131.

¹⁸⁴⁴ SAĞIR, a. g. e., 164.

¹⁸⁴⁵ TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁸⁴⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 90.

¹⁸⁴⁷ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁸⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 45.

¹⁸⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

¹⁸⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁸⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁵² ACAR, a. g. e., 110.

¹⁸⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., 353.

¹⁸⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145, 148.

¹⁸⁵⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 134.

¹⁸⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 101.

¹⁸⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 164.

¹⁸⁵⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁸⁵⁹ ÖZMEN, a. g. e., 67.

27);¹⁸⁶⁰ **Iğdır:** gèdirem (49-42), yatıram (56-104), bilmirem (61-21);¹⁸⁶¹ **Ardahan:** gèdiyerim (25-13), biliyerim (32-29);¹⁸⁶² **Gümüşhane, Bayburt:** içeyirim (61-38), arayım (59-57), gâçiyirim (52-37);¹⁸⁶³ **Artvin-Ardanuç:** ekiyerim, ekiyerim, ohiyerim, ohiyerim;¹⁸⁶⁴ **Ağrı:** beklirim, didinirem, yapıram, eyliyirem.¹⁸⁶⁵

Özellikle yerli ağızlarda –yor eki de seyrek olarak kullanılmaktadır. –yor eki daha çok otuz-kırk yaşın altındaki kişilerin konuşmalarında görülür. Ekin yardımcı ünlüsü sürekli düz-dar-incedir.

Elazığ: ohiyorum (180-XLVI-21), bilmiyorum (131-XXXI-31);¹⁸⁶⁶ **Van:** gidemiyorum (12-58), , ohiyorum (29-93), söylüyorum (20-102), Konuşamıyorum (12-49);¹⁸⁶⁷ **Ardahan:** gèdiyorum (29-31), geçiyorum (29-29);¹⁸⁶⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** biliyorum (59-23).¹⁸⁶⁹

3.2.2.2.1.3.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında şahıs zamiri kökenli eklerle kullanılan ikinci teklik kişi çekimi, kişi ekini Azeri ve Terekeme ağızlarında düz-geniş; yerli ağızlarda düz-dar, çoğunlukla da kalın ünlü ile almaktadır. Bütün ağızlarda kip ekinin ünlüsü sürekli düz-dar-ince olarak uyuma gimmemekte, kişi ekinin ünlüsü ise ya kök ünlüsüne, ya da kip ekindeki ünlüye göre davranarak şekil değiştirmektedir.

Elazığ: bahisin (176-XLIIIa-11), diyisin (204-LVII-8), gidisin (134-XXVII-3), isdisin (I-14);¹⁸⁷⁰ **Van:** Konış sen (37-7), baḥ sen (2-22), darıl sen (2-38), aḡliy sen (3-38);¹⁸⁷¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** söliyisen (7-144), alisan (16-117), begenirsen (1-237), bilirsen (1-117);¹⁸⁷² **Erzincan:** alıysin, göriysin, yapisen, geliysen;¹⁸⁷³ **Tunceli:** bılisin (I-1), èdèsın (VII-43), sorèrsın (IX-6), gelısın;¹⁸⁷⁴ **Bingöl:** gidisin (XI-D-13), dèrsin (II-C-95), baḥisin;¹⁸⁷⁵ **Muş:** at sin;¹⁸⁷⁶ **Diyarbakır:** atisan (XLVII-3), çekisen (IV-29), dèyisen (I-127), öldirisen (XLIX-27);¹⁸⁷⁷ **Urfa:**

¹⁸⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁶¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁶³ ACAR, a. g. e., 110.

¹⁸⁶⁴ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁸⁶⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830-831.

¹⁸⁶⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145, 148.

¹⁸⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 133.

¹⁸⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁶⁹ ACAR, a. g. e., 110.

¹⁸⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁸⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 131-132.

¹⁸⁷² GÖNEN, a. g. e., 101.

¹⁸⁷³ SAĞIR, a. g. e., 165.

¹⁸⁷⁴ TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁸⁷⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 90.

¹⁸⁷⁶ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁸⁷⁷ ERTEN, a. g. e., 45-46.

yapısan (25-1), içisen (3-165), bılısen (28-50), seyredisen (12-10);¹⁸⁷⁸ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** yapıysan (9-70);¹⁸⁷⁹ **Kars:** bilisin (17-37).¹⁸⁸⁰

Erzurum: alırsan, oħırsan, oħeyrsin, görersin;¹⁸⁸¹ **Elazığ:** ğarışersin (215-LXII-32), seversen (94-XIX-28), ağlırsın (147-XXXIII-28);¹⁸⁸² **Van:** yapırsen (34-6), yiyırsen (34-52), ekırsen (52-243), vėrmırsen (51-136);¹⁸⁸³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** baħırsan, bilırsen, haħlıyabölürsen, beĝenırsen;¹⁸⁸⁴ **Erzincan:** baħlırsen, görırsen, arıyırsın, yürüyırsın, soruyırsın, deyırsen, oħırsen;¹⁸⁸⁵ **Bingöl:** baħırsın, baħırsın, oħırsın, oħırsen;¹⁸⁸⁶ **Muş:** aĝlırsen “aĝlıyorsun” (X-37);¹⁸⁸⁷ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** yapıysan (9-70);¹⁸⁸⁸ **Diyaşbakır-Çüngüş / Çermik:** biliysın (3-5), soyıysın (14-5), taniysın (16-6), baħıysın (14-74);¹⁸⁸⁹ **Iğdır:** deyırsen (55-35), ačırsan (64-6), baħırsan (64-6);¹⁸⁹⁰ **Ardahan:** gidiyersin (32-26), diyersin (32-45);¹⁸⁹¹ **Artvin-Ardanuç:** ekiyersin, baħlıyersin, ohiyersin, baħlamıyersin;¹⁸⁹² **Kars:** baħırsın (10-22), diyırsın (10-42);¹⁸⁹³ **Ağrı:** gidırsın, taħırsın, atmırsan, geçıyırsın.¹⁸⁹⁴

-yor eki bu kipin ikinci teklik kişi çekiminde de seyrekçe kullanılmaktadır. Yardımcı ünlüsü sürekli düz-dar-ince, kişi eki de dar ünlölüdür.

Van: ilgileniyorsun (12-42), anlıyorsun (21-37), gidiyorsın (21-74), soriyorsın (21-74).¹⁸⁹⁵ **Bingöl-Karlıova:** alıyorsın (V-B-4);¹⁸⁹⁶ **Ardahan:** isdiyorsun (28-3), vuruyorsun (39-32);¹⁸⁹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** oliyosun (66-54), getürüyösün (66-52);¹⁸⁹⁸

3.2.2.2.1.3.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölge ağızlarında düz-dar-ince ünlülü olarak hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan bu ek yerli ağızlarda –i, Azeri ve Terekeme ağızlarında –ir biçimindedir. Bazı yörelerde bu ekin –er şekli de yaygındır.

¹⁸⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

¹⁸⁷⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁸⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., 355.

¹⁸⁸² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145.

¹⁸⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 134.

¹⁸⁸⁴ GÖNEN, a. g. e., 101.

¹⁸⁸⁵ SAĞIR, a. g. e. 165.

¹⁸⁸⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁸⁸⁷ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁸⁸⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁸⁸⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁸⁹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁹² ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁸⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁹⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830-831.

¹⁸⁹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 133.

¹⁸⁹⁶ ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁸⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁸⁹⁸ ACAR, a. g. e., 110.

Erzurum-Şenkaya-Olur Türkmen: aliyi, başliyi, geliyi, göriyi;¹⁸⁹⁹ **Elazığ:** deyi (176-XLIIIa-9), parli (201-LV-23), oli (I-7);¹⁹⁰⁰ **Van:** dëmiy (2-90), duram (2-34), yëndirm (1-80), basm (1-80);¹⁹⁰¹ **Bitlis-Adilcevaz /Ahlat:** kaḫi (1-45), baḫi (1-45), ati (7-24), èdi (2-6);¹⁹⁰² **Erzincan:** biçiyi (3.13-14), geliyi (3.25-8), içëyë (3.17-7), sorıy (4.19-4);¹⁹⁰³ **Tunceli:** kâli (I-14), götüri (I-16), giyni (I-29), ali (I-29), geli;¹⁹⁰⁴ **Bingöl:** düşi (VIII-B-370), baḫi, ali (II-A-25), oḫi;¹⁹⁰⁵ **Muş:** at “atıyor” (XXIII-17);¹⁹⁰⁶ **Diyarbakır:** bekli (II-99), bili (II-129), d (I-3), satı (III-26);¹⁹⁰⁷ **Urfa:** kopard (6-120), kaç (2-40), dur (18-65), çıḫad (12-40);¹⁹⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açıy (13-6), bilmiy (9-59), gëdiy (9-59), vëriy (3-7).¹⁹⁰⁹

Erzurum: alır, başlır, gelër, diyër;¹⁹¹⁰ **Elazığ:** çağırër (151-XXXV-23), başlır (159-XXXVI-14), açër (105-XXI-12), gelër gëdir (XLVII-17);¹⁹¹¹ **Van:** bılır (37-79), baḫır (47-204), yollır (37-19), vërmır (47-11);¹⁹¹² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** toḫunır (1-138), söliyr (1-84), daḫılır (1-48), kıldırır (1-45);¹⁹¹³ **Erzincan:** oluyër (3.14-19), gëdiyr (3.36-58), üşir;¹⁹¹⁴ **Bingöl:** baḫır (V-68), baḫër, gelir (VI-23), oḫër, oḫiyr;¹⁹¹⁵ **Muş:** aḫlır, diyr;¹⁹¹⁶ **Kars:** benziyr (4-9), atır (4-10), satır (6-2), diyr (6-4);¹⁹¹⁷ **Iğdır:** atır (49-55), gëdir (49-57), yanır (56-45), deyir (56-51);¹⁹¹⁸ **Ardahan:** gëdiyer (25-11), baḫiyër (25-11), oliyër (25-13), avliyër (25-23);¹⁹¹⁹ **Artvin-Ardanuç:** ;ekiyr, başlıyr, yiyr, sormiyr;¹⁹²⁰ **Ağrı:** söl r, gelir, kızır, diyr.¹⁹²¹

¹⁸⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 357.

¹⁹⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁹⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 132.

¹⁹⁰² GÖNEN, a. g. e., 101.

¹⁹⁰³ SAĞIR, a. g. e., 166.

¹⁹⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁹⁰⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 83-84.

¹⁹⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁰⁷ ERTEN, a. g. e., 46.

¹⁹⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

¹⁹⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁹¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 356-357.

¹⁹¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁹¹² GÖKÇUR, a. g. e., 134.

¹⁹¹³ GÖNEN, a. g. e., 101.

¹⁹¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 166.

¹⁹¹⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁹¹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹²⁰ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁹²¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10; TURHAN, a. g. e., 25; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

3.2.2.2.1.3.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bu çekimin kişi eki görülen geçmiş zaman ve şart kipinde kullanılan ektir. Genellikle -h / İh biçiminde görülmekle birlikte, -ih ve iK biçimleri de yaygındır. Bazen yardımcı ünlüsünün yuvarlaklaştığı da olur.

Elazığ: yatih (213-LXI-1), çalışih (214-LXI-10), diyemik (76-XI-15), isdih;¹⁹²² **Van:** gel yih (1-238), yiy yih (2-6), otör yih (1-69), isTiy yih (6-45);¹⁹²³ **Erzincan:** aliyik, çihariyik, ger k, al k;¹⁹²⁴ **Tunceli:** dijh (I-67), gelüK, gidüK (XVII-32);¹⁹²⁵ **Bingöl:** bahik;¹⁹²⁶ **Muş:** at k;¹⁹²⁷ **Diyarbakır:** bağıyih (II-77), biliyih (XLIV-26), deyih (X-1), uçiyih (XXXV-37);¹⁹²⁸ **Urfa:** biliyih (36-1), tanışiyih (11-15), istiyih (20-10), dorğıyih (23-5), veriyih (21-25);¹⁹²⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aliyuh (8-12), besliyuh (26-11), yeyiyuh (3-2), yaşıyuh (9-49);¹⁹³⁰ **Iğdır:** hazırlıyoruh (52-2), başdıyoruh (52-6), vurarih (52-6), suvararih (52-9);¹⁹³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** ediyh (41-14), aliyiruh (55-28).¹⁹³²

Erzurum: gelirihi, göririhi, göreruh, diyeruh;¹⁹³³ **Van:** getitirih (34-36), biraşirih (34-62), gelmirih (52-82), Konışmirih (47-103);¹⁹³⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yapirih (14-36), edirik (1-1), ağıyirih (4-174), otururuh (18-9);¹⁹³⁵ **Erzincan:** alirih, yapirih, ufadirih, veriyrik, görhiyirih;¹⁹³⁶ **Tunceli:** yapiriz (VI-6), eşerih (IV-6);¹⁹³⁷ **Bingöl:** baherik, bahirik; **Bingöl-Karhova:** oherih;¹⁹³⁸ **Muş:** ağılirik, diyiruh “diyoruz” (XIV-21);¹⁹³⁹ **Kars:** bilmirdih (83-5), duririh (4-41), gonusirih (4-44);¹⁹⁴⁰ **Artvin-Ardanuç:** ekiyeruh, ohiyeruh, soriyeruh, yiyeruh, yemiyeruh;¹⁹⁴¹ **Ağrı:** yapirik, alirih, yapirih, gidiyirik;¹⁹⁴² **Ardahan:** gediyoruğ (31-6), oturuyoruh (31-24), veremiyoruh (37-32).¹⁹⁴³

¹⁹²² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 148; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁹²³ GÖKÇUR, a. g. e., 132.

¹⁹²⁴ SAĞIR, a. g. e., 167.

¹⁹²⁵ TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁹²⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁹²⁷ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹²⁸ ERTEN, a. g. e., 46.

¹⁹²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

¹⁹³⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁹³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹³² ACAR, a. g. e., 110.

¹⁹³³ GEMALMAZ, a. g. e., 354.

¹⁹³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 134.

¹⁹³⁵ GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹³⁶ SAĞIR, a. g. e. 167.

¹⁹³⁷ TOSUN, a. g. e. 147-148.

¹⁹³⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁹³⁹ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁴¹ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁹⁴² EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁹⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

3.2.2.2.1.3.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bölgemizin yerli ağızlarında –i, Azeri ve Terekeme ağızlarında ise –ir kip eki üzerine –sız / -siz kişi ekinin getirilmesi ile oluşturulan bu çekimde de ünlü uyumlarına aykırılık söz konusudur. Bazı yöre ağızlarında bu ekin kalın ünlülü biçimleri, bazılarında ince ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmıştır.

Elazığ: bahısız, gülısız, oturısız, isdisız;¹⁹⁴⁴ **Van:** bilm sız (31-160), gel sız, yap sız, gör sız, bil sız;¹⁹⁴⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** hırdalaşısız (2-207), doldurısız (2-210), yatisız (7-189), pişirisız (13-12);¹⁹⁴⁶ **Erzincan:** arısız, sölısız, yeyıysız, arıysız;¹⁹⁴⁷ **Tunceli:** karışısız (I-37), sorêrsız (VI-1), gidêrsız (VIII-6);¹⁹⁴⁸ **Bingöl:** bahısız, oğêrsız;¹⁹⁴⁹ **Muş:** at siniz;¹⁹⁵⁰ **Diyanbakır:** bilısız (II-35), çıharısız (XII-20), diyısız (XXXIII-3);¹⁹⁵¹ **Urfa:** deysız (3-70), yapısız (6-80), gidısız (18-5), alısız (4-25);¹⁹⁵² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** görıysız (10-43), vèriysız (16-39);¹⁹⁵³ **Gümüşhane, Bayburt:** görhiyısız (41-24).¹⁹⁵⁴

Erzurum: alırsız, başlırsız, başlıyırsız, görıyırsız;¹⁹⁵⁵ **Van:** boyıyırsız (37-114), gelmırsız (52-82), söyırsız (51-98);¹⁹⁵⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gidırsız (1-114), afêdersız (1-28);¹⁹⁵⁷ **Erzincan:** yiyırsız, diyırsız;¹⁹⁵⁸ **Bingöl:** bahêrsız, bahırsız;¹⁹⁵⁹ **Muş:** ağılırsınız, diyırsınız;¹⁹⁶⁰ **Iğdır:** söylüsüz (49-84);¹⁹⁶¹ **Ardahan:** geziyêrsız (32-4);¹⁹⁶² **Artvin-Ardanuç:** ekiyêrsız, ekiyêrsız, ohıyêrsız, yiyêrsız;¹⁹⁶³ **Ağrı:** beğenırsız, geliyêrsız, başlırsız.¹⁹⁶⁴

3.2.2.2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Doğu Anadolu yerli ağızlarında şimdiki zaman kipinin üçüncü çokluk kişi çekimi yerli ağızlarda –i eki, Azeri ve Terekeme ağızlarında ise –ir eki üzerine –ler çokluk eki getirilerek yapılır. Her iki ağız grubunda da bu kipin üçüncü çokluk kişi ekleri sürekli düz ve dar ünlülü olarak ünlü uyumlarına uymazlar. Bölgenin Azeri ve

¹⁹⁴⁴BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁹⁴⁵GÖKÇUR, a. g. e., 132.

¹⁹⁴⁶GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹⁴⁷SAĞIR, a. g. e., 168.

¹⁹⁴⁸TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁹⁴⁹KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁹⁵⁰ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁵¹ERTEN, a. g. e., 46.

¹⁹⁵²ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁹⁵³ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁹⁵⁴ACAR, a. g. e., 110.

¹⁹⁵⁵GEMALMAZ, a. g. e., 356.

¹⁹⁵⁶GÖKÇUR, a. g. e., 135.

¹⁹⁵⁷GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹⁵⁸SAĞIR, a. g. e. 168.

¹⁹⁵⁹KÜÇÜKER, a. g. e., 90.

¹⁹⁶⁰ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁶¹ERCİLASUN, a. g. e, metinler.

¹⁹⁶²ERCİLASUN, a. g. e, metinler.

¹⁹⁶³ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁹⁶⁴EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

Terekeme ağızlarında kip eki ile kişi ekinin karşılaşması sonucunda karşılaşan r ve l ünsüzleri gerileyici benzeştirmeye uğrayarak -rl- > -ll- biçiminde değişirler.

Elazığ: dëyilar (197-LIV-15), ğaĥılar (204-LVII-9), vëriyeler (207-LIX-14), pişiriyler (XXIII-21);¹⁹⁶⁵ **Van:** diy ler (31-126), aç lar (1-278), Kõnuşdır ler (1-53), yaĥalayam ler (24-30), yan ler (31-193);¹⁹⁶⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** baĥılar (13-165), göriler (1-42), oturılar (1-78), yapılar (1-123), yatılar (7-192);¹⁹⁶⁷ **Erzincan:** baĥiyilar, ğaĥiyilar, yayĥeylar;¹⁹⁶⁸ **Tunceli:** aliler (I-20), yıĥiler (I-21), getiriler (I-21), içiler (I-26), geliler;¹⁹⁶⁹ **Bingöl:** baĥiler, götüriler (II-C-50), oĥërler, oĥiyirler, oĥiler;¹⁹⁷⁰ **Muş:** at ler;¹⁹⁷¹ **Dişarbakır:** biçiler (I-20), deyiler (VI-4), geçiler (X-34), otirilar (III-52);¹⁹⁷² **Urfa:** çalıştırilar (1-30), yaĥılar (21-90), vurilar (27-5), oĥilar (2-1), anlatilar (27-5);¹⁹⁷³ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** aliylar 824-7), baĥiyilar (13-176), dëyiyler (13-176);¹⁹⁷⁴ **Gümüşhane:** ;at lar (24-20).¹⁹⁷⁵

Erzurum: geliller, diyiller, aliyirler, geliyirler;¹⁹⁷⁶ **Elazığ:** saĥlirler (159-XXXVI-7), gönderërler (152-XXXV-2), ğavuşërler (103-XVI-30), toplanërler (102-XVI-22);¹⁹⁷⁷ **Van:** ëTmırler (35-55), doĝriyırle (37-153), baĥıller (51-59);¹⁹⁷⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** böyiller (1-123), ariyılar (1-81), döniller (1-123), kıtnaşıllar (1-39);¹⁹⁷⁹ **Erzincan:** satirlar, oĥirlar, aliyiller, baĥiyiller;¹⁹⁸⁰ **Bingöl:** baĥërler, baĥirler;¹⁹⁸¹ **Muş:** aĝlirler, diyirler, sorirler “soruyorlar” (XIII-117);¹⁹⁸² **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** geliyerlâr (6-8), koşeyelâr (6-6);¹⁹⁸³ **Kars:** sesliyiller (83-60), ğal ller (8-10), alliler (8-15);¹⁹⁸⁴ **Iğdır:** diyerler (49-19), geliller (49-29), baĥıllar (49-29), çekiller (61-65);¹⁹⁸⁵ **Ardahan:** diyeller (25-18), oluyollar (28-41), yapıyollar (28-53), ğoyeriyollar (28-5);¹⁹⁸⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekiyerlar, başliyellar, ohiyerlar, ohiyallar;¹⁹⁸⁷ **Ağrı:** içirler, taĥirlar, gülüller, baĥıllar.¹⁹⁸⁸

¹⁹⁶⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147; BURAN, a. g. e., 65.

¹⁹⁶⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 132.

¹⁹⁶⁷ GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹⁶⁸ SAĞIR, a. g. e., 168.

¹⁹⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹⁹⁷⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 83.

¹⁹⁷¹ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁷² ERTEN, a. g. e., 46.

¹⁹⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁹⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁹⁷⁵ ACAR, a. g. e., 110.

¹⁹⁷⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 357-358.

¹⁹⁷⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147.

¹⁹⁷⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 135.

¹⁹⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 168-169.

¹⁹⁸¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 90.

¹⁹⁸² ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹⁹⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹⁹⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁸⁷ ÖZKAN, a. g. e., 41.

Çokluk üçüncü kişinin –yor eki ile yapılan çekiminde kişi eki sürekli –lar biçiminde kalın ünlüyle kullanılır.

Elazığ: oturuyollar (129-XXVI-5);¹⁹⁸⁹ **Van:** oluyorlar (22-69), diyorlar (40-3), yapamıyorlar (2-10);¹⁹⁹⁰ **Ardahan:** ediyorlar (29-45).¹⁹⁹¹

Bu zaman çekiminin olumsuz biçimi, bölge ağızlarında başlıca üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bölgeyi karakterize eden bu üç farklı olumsuzluk biçiminin örneklerine Bitlis ağızlarında rastlanmaktadır.

Bitlis-Adilcevaz / Ahlat: bülminem (26-42), olmıyı (2-18), durmisız (2-117), bildirmiller (1-6);¹⁹⁹² **Muş:** gonusam r” konuşamıyor” (IX-32), atm m, ağlamirsiz, atm ler, ağlamirler;¹⁹⁹³ **Bingöl-Karlıova:** getmërem (V-A-8), demërem (I-A-234), bilmërim (X-A-91);¹⁹⁹⁴ **Urfa:** bilmiler (33-195), bulmilar (33-5);¹⁹⁹⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bilmiyrim (7-6), vërmierlâr (8-29), yëtmierim (8-40);¹⁹⁹⁶ **Artvin-Ardanuç:** başlamiersin, yemieruh;¹⁹⁹⁷ **Ağrı:** atmirsan, görmürsen, atmiram.¹⁹⁹⁸

3.2.2.2.1.4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman kipi henüz gerçekleşmemiş olan, fakat eylemin bildirdiği oluş ve kılışın gelecekte mutlaka gerçekleşeceğini anlatan bir kiptir. Ekin asıl görevi işin gelecekte kesin olarak gerçekleşeceğini bildirmesidir.¹⁹⁹⁹

Türkiye Türkçesinde bu kipi karşılayan –AcAk eki sıfat-fiil kökenli, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıkmış, önce sıfat-fiil olarak kullanılmıştır. Bu dönemde ilk ünlüsü düz-dar olan bu ek daha sonraki dönemlerde kişi ekleriyle genişletilmiş ve gelecek zaman kipini karşılar duruma gelmiştir.

Gelecek zaman, Türkçenin metinlerle takip edilen ilk danmelerinden bu güne geldiği süreçte birbirinden farklı eklerle karşılanan, ekleri en çok değişmiş kiplerdendir. Eski Türkçe dönemi Köktürk yazıtlarında bu kip için -sık ve -Daçl ekleri kullanılmıştır. –sık eki sadece ikinci teklik kişi çekiminde kullanılırken, -DAçl eki yaygın olarak bütün kişi çekimlerinde yer almıştır: öl-sık-ig (öleceksin), öl-sık-iñ (öleceksin); bal-taçı biz (kalacağız), öl-teçi sen (öleceksin), olor-taçı sen (oturacaksın), bol-taçı sen (olacaksın), yañıl-taçı siz (ihanet edeceksiniz), ölü-teçi (öldürecek).²⁰⁰⁰

¹⁹⁸⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830-831.

¹⁹⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 148.

¹⁹⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 133.

¹⁹⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁹⁹² GÖNEN, a. g. e., 102.

¹⁹⁹³ ÖZMEN, a. g. e., 67-68.

¹⁹⁹⁴ ÖZER, a. g. e., 84.

¹⁹⁹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 100.

¹⁹⁹⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

¹⁹⁹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹⁹⁹⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829-830-831.

¹⁹⁹⁹ KORKMAZ, a. g. e., 623.

²⁰⁰⁰ TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, 186, 188-189.

Uygur Türkçesi dönemi yazmalarında yaygın olarak kullanılan gelecek zaman eki ise –gAy ekidir: tegin-gey men (erişeceğim), yara-gay (yarayacak), toṅ-gay (donacak).²⁰⁰¹ Bu ek daha sonraki Orta Türkçe döneminde de yaygın olarak gelecek zamanı karşılamıştır. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına kadar da bu ekin –gAy > -gA > -A gibi değişik varyantları kullanılarak, zamanla yerini –AcAk ekine bırakmıştır.

Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olarak bu ekin -Acaḥ / -eceḥ biçimleri kullanılır. Kişi ekleri ile genişletildiğinde, Batı Anadolu ağızlarında görülen büzülmelere bölgemiz ağızlarında seyrek olarak rastlanır. Son ünlüsü genellikle kalın olduğunda kalınlık incelik uyumuna uymamakta direnmektedir. Batı Anadolu ağızlarında ise son ünlüsü incelme eğiliminde olduğundan uyuma girmemektedir. Ayrıca bölgenin bazı yerli ağızlarında Tunceli-Pertek yerli ağızları vb.) bu ekin yaygınlaşmadığı, gelecek zamanı karşılamak için, geniş ve şimdiki zaman için de kullanılan –Ir / -Ar ekinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu kip eki kişi ekleriyle genişletildiğinde bölge ağızlarında genel olan şu eğilimler ortaya çıkmaktadır:

3.2.2.2.1.4.1. Teklik Birinci Kişi:

Gelecek zamanın birinci teklik kişi çekimi, bölge ağızlarında karışık bir görünüm sergilese de biri daha çok yerli ağızlara, diğeri ise Azeri ve Terekeme ağızlarına özgü iki yaygın farklılık ön plana çıkmaktadır. yerli ağızlar kişi ekini düzdar ünlü ile kullanırken, Azeri ve Terekeme ağızları düz-geniş ünlülü kişi ekini yaygınlaştırmıştır. Kip ekinin son ünsüzü bölge ağızlarının genelinde korunmakla birlikte, bazı yerli Türkmen ağızlarında bu ünsüzün düştüğü ve karşılaştıran iki ünlünün tek bir uzun ünlüye dönüştüğü de olmaktadır. Bu ekin son ünlüsü aynı zamanda kalınlaşma eğilimindedir, ek bu bakımdan uyumlara girmez.²⁰⁰² İnce ünlülü sözcüklere bu ek geldiğinde, kip ekinin son ünsüzünün sızıcılaşmaması bölgemiz ağızlarını Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarından ayıran önemli bir özelliktir.

Erzurum: alacaḡam, gelecegem, geleceyim, giyeceyim;²⁰⁰³ **Elazığ:** annadacam (176-XLIIIa-14), ḡaldıracam (174-XLIIa-10), kesacaḡım (184-XLI-1), ölaçaḡım (XXXVI-23);²⁰⁰⁴ **Van:** giyecām (2-50), soracām (34-110), göröşecaḡım (24-28), aldıracaḡım (12-70);²⁰⁰⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gösterecegem (1-42), êtdirecegem (1-33), alacaḡam (26-181), biraḡacaḡam (1-24);²⁰⁰⁶ **Erzincan:** edecegem (7.4-10), verecegem (7.2-42), alacem (2.19-13), bulacim (2.29-2);²⁰⁰⁷ **Tunceli:** atacam (I-124), çalacam (I-124), vërecem (I-134), vëricem (XL-103);²⁰⁰⁸ **Bingöl:** vermiyacaḡım (III-A-15), edecam (II-A-23), vuracam (I-A-212), götürecem (III-146);²⁰⁰⁹ **Muş:** diyecēm “diyeceğim” (XVI-85), vuracaḡam, vurmayecaḡım,

²⁰⁰¹ GABAİN, a.g.e., 82.

²⁰⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 358.

²⁰⁰³ GEMALMAZ, a. g. e., 358-359.

²⁰⁰⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 155-156; BURAN, a. g. e., 66.

²⁰⁰⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 135.

²⁰⁰⁶ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰⁰⁷ SAĞIR, a. g. e., 176-177.

²⁰⁰⁸ TOSUN, a. g. e., 148-149.

²⁰⁰⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

demiyecağım;²⁰¹⁰ **Diyarbakır:** boşanacağam (VI-62), çektirecağam (XXXII-7), dinneyecağam (V-10), soracağam (XII-19);²⁰¹¹ **Urfa:** neyliyeçağam (18-95), bilecağam (30-5), ulaştıracağam (3-240), kalacağam (3-55);²⁰¹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** baḥacām (13-24), olacam (31-8), biraḥacam (32-47), yapacām (9-43);²⁰¹³ **Kars:** yapacam (17-19), soracam (10-40), vërecem (11-73), gidecem (11-76);²⁰¹⁴ **Iğdır:** gëdecem (49-20), diyecem (49-74), götürecem (49-106), alacam (55-33);²⁰¹⁵ **Ardahan:** edecēm (25-9), vurmıyacam (25-25), düşürtmiyecēm (27-10), baḥacağım (32-12);²⁰¹⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** enacağam (63-33), gövacyim (40-8), gideceyim (25-57), diyecüm (40-8);²⁰¹⁷ **Artvin-Ardanuç:** ekacam, ekecam, başliyecam, ohiyecam;²⁰¹⁸ **Ağrı:** gelecağım.²⁰¹⁹

3.2.2.2.1.4.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında teklik ikinci kişi çekimi de kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. Ek kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere “-acaḥsan / -ecaḥsan / -Acaḥsın / -eceḥsın / -eceKsın” şeklinde getirilir. Azeri ve Terekeme ağızlarında bir ölçüde uyuma girmeye zorlandığı görülür.

Erzurum: alacaḥsan, göreceḥsen, gelecesen;²⁰²⁰ **Elazığ:** başliyaçaḥsın (212-LX-1), alacaḥsın (210-LX-31), bilecesin (43-IIa-6), diyeceksin (211-LX-27);²⁰²¹ **Van:** gidecaḥsan (36-15), isTeyecaḥsan (2-95), isidecaḥsan (8-68), yîḥanacaḥsan (8-68);²⁰²² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** keseceḥsen (1-120), içeceḥsen (1-18), yeceḥsen (1-120), gösdereceḥsen (1-21);²⁰²³ **Erzincan:** alacaḥsan, vereceksin, geleceḥsın, alaceḥsın;²⁰²⁴ **Tunceli:** vuracaḥsın (I-147), vurabüleceKsın (I-147), yapacaḥ mısın (I-149), gidecaḥsın (IV-79);²⁰²⁵ **Bingöl:** gidecaḥsın, edecağsın (II-A-80), oḥiyaçaḥsın;²⁰²⁶ **Muş:** vuracaḥsın, “vuracaksın” (XIII-114), diyecāḥsın, vurmayaçaḥsın, demiyecaḥsın;²⁰²⁷ **Diyarbakır:** çıḥacaḥsan (VII-30), dikecaḥsın (IX-5), girecaḥsan (VII-16);²⁰²⁸ **Urfa:** dögecaḥsan (23-15), yiyecaḥsan (18-50), öfeliyeçaḥsan (23-35), ödiyeçaḥsan (6-40);²⁰²⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

²⁰¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²⁰¹¹ ERTEN, a. g. e., 48.

²⁰¹² ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

²⁰¹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

²⁰¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰¹⁷ ACAR, a. g. e., 111.

²⁰¹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 42.

²⁰¹⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²⁰²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 360-361.

²⁰²¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 156.

²⁰²² GÖKÇUR, a. g. e., 136.

²⁰²³ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰²⁴ SAĞIR, a. g. e., 177-178.

²⁰²⁵ TOSUN, a. g. e., 148-149.

²⁰²⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

²⁰²⁷ ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²⁰²⁸ ERTEN, a. g. e., 48.

²⁰²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

alacağsın (9-88), kazanacağsın (13-271), verecoğsın (9-21), soracağsın (17-9);²⁰³⁰ **Kars:** basacan (17-40), gideceksin (6-20), zehirlenacağsın (10-19), duracağsın (11-34), toplıyacağsın (13-19);²⁰³¹ **Iğdır:** gideceğsen (49-119), diyeceğsen (51-40), alacağsın (57-3), yatacan (72-174);²⁰³² **Ardahan:** gèdecağ mısın? (28-107), olacağsın (46-b-103);²⁰³³ **Gümüşhane, Bayburt:** yatacağsın (36-18), giyecəğsın (13-62), yiyèceksin (4-93);²⁰³⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekacağsın, ekecağsın, durecağsın, ohiyacağsın;²⁰³⁵ **Ağrı:** dökecağsın, vereceğsin, olacağsan, nedecağsın.²⁰³⁶

3.2.2.2.1.4.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında genellikle uyuma giren bu ek yerli ağızlarda kalınlık-incelik uyumuna aykırı olarak “-(y)acağ, -(y)ecağ” şekillerinde kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde de bu ek uyuma girerken, Batı Anadolu ağızlarında genellikle –cek biçimindedir ve uyuma girmemektedir. Bu ekin kalın ünlüyü tercih etmesi Orta Anadolu ağızlarında da görülür.

Erzurum: alacağ, geleceğ, başliyeceğ, diyeceğ;²⁰³⁷ **Elazığ:** yapacağ²⁰³⁸ 210-LX-33), istiyacağ (199-LIV-3), gezıláceK (XXI-2), gelecağ (XXV-17);²⁰³⁸ **Van:** çıhecağ (17-37), getírecağ (38-48), alacağ (4-36), gidecağ (1-22);²⁰³⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yariyacağ (1-60), yapuşacağ (2-147), alacağ (1-69), kaçmıyacağ (7-189);²⁰⁴⁰

Erzincan: geleceğ, alacağ, güleceğ, diyeceğ;²⁰⁴¹ **Tunceli:** vuracağ (I-106), diyecağ (V-3), töKülëcağ (XVII-18), kalıcağ;²⁰⁴² **Bingöl:** gelmiyacağ (V-46), dönecağ (I-A-192), bulunmayacak, ohiyacağ;²⁰⁴³ **Muş:** gavuşacağ “kavuşacak” (X-54), vuracağ, diyecəğ, demiyeceğ;²⁰⁴⁴ **Diyanbakır:** biçecağ (XXXVI-65), çekecağ (XXXII-8), dolacağ (XLVIII-23), öldirecağ (III-177);²⁰⁴⁵ **Urfa:** savıyacağ (23-40), kalacağ (2-95), döğilecağ (23-15), bilecağ (23-25), ötecağ (19-25);²⁰⁴⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alacağ (17-45), olacağ (9-31), kalacağ (13-177), dëyecağ (8-62);²⁰⁴⁷ **Kars:** ğahacağ (4-55), yiyecəğ (11-22), yapacağ (11-22), ğırılacağ (12-10);²⁰⁴⁸ **Iğdır:** çihacağ (49-10), fırladacağ (56-51), ëliyeceğ (56-52), dëyecəğ (56-53);²⁰⁴⁹ **Ardahan:**

²⁰³⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

²⁰³¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰³² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰³³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰³⁴ ACAR, a. g. e., 111.

²⁰³⁵ ÖZKAN, a. g. e., 42.

²⁰³⁶ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9; BAYRAM, a. g. e., 65; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829-830.

²⁰³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 362.

²⁰³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 156-157; BURAN, a. g. e., 67.

²⁰³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 136.

²⁰⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 178.

²⁰⁴² TOSUN, a. g. e., 148-149.

²⁰⁴³ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

²⁰⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²⁰⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 48.

²⁰⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

²⁰⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

²⁰⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

yetişecah (28-2), olacah (28-44), olacah (29-35), olmayacah (29-40); ²⁰⁵⁰**Gümüşhane, Bayburt:** yiyecēg (11-26), verēcōh (51-59), gidēceg (3-30); ²⁰⁵¹**Artvin-Ardanuç:** ekacah, ekecah, başliyacah, ohiyecah; ²⁰⁵²**Ağrı:** verilecāh. ²⁰⁵³

3.2.2.2.1.4.4. Çokluk Birinci Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında karakteristik olan, gelecek zaman ekinin ikinci çokluk kişi eki olarak -ıh / -ih / -iK eklerini yaygın olarak almasıdır. Fakat bu durumun dışına çıkan kullanımlar da az değildir. Türkçeyi okul yıllarında öğrenmiş olanların ağızlarında kişi eki olarak -ız /-z eki de kullanılmakta, yerli Türkmen ağızlarında ve bölgenin kuzeybatı yörelerinde kişi ekinin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmaktadır. Nispeten Azeri ve Terekeme ağızlarında bu ek uyuma girerken, diğer ağızlarda ya kalınlık-incelik ya da düzlük yuvarlaklık uyumlarına uymamaktadır.

Elazığ: gideceyuh (215-LXII-1), aláceyuh (216-LXII-34), yolluyacavuh (73-XI-34), çıhacuh (74-XI-26); ²⁰⁵⁴**Erzurum:** alacayih, geleceyiñ, geleceyuh, göreceyuh; ²⁰⁵⁵**Van:** gelecāz (6-39), titreyecağiz (20-117), aparacağig (39-27), birleşecağig (46-45), behliyecagig (52-98); ²⁰⁵⁶**Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yeneceyik (2-177), gideceyik (7-17), ihiyacayih (7-81); ²⁰⁵⁷**Erzincan:** gidecök, bulacih, edeciz, alecez; ²⁰⁵⁸**Tunceli:** yëndürecëyüK (I-141), yeneceyüK (XLII-30), çekicöyüK (XL-186); ²⁰⁵⁹**Bingöl:** gidacayuh, ohiyacaz; ²⁰⁶⁰**Muş:** vuracağiz, diyecağiz, vurmayecağiz, demiyecağiz; ²⁰⁶¹**Diyanbakır:**gezecağiz (XLIII-8), gidecağiz (X-25), gidecağih (IV-64), götürecağaz (XXXV-22); ²⁰⁶²**Urfa:** inanacağih (13-1), çıhacağih (27-25), (27-1), geçecağih (7-30), gidecağih (18-95); ²⁰⁶³**Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alecāguh (1-26), edecāguh (15-15), gēdecāguh (1-1), dēyecāguh (13-266); ²⁰⁶⁴**Kars:** vereceyik (4-25), bişireceyiñ (2-17); ²⁰⁶⁵**Iğdır:** yatacāyih (49-13), öldüreciñ (55-36), bileciñ (56-30), gidec ĩ (65-7), erideciyiñ (69-37); ²⁰⁶⁶**Ardahan:** olmayacağuh (36-45), aldatmayacağisağ (48-a-8); ²⁰⁶⁷**Gümüşhane, Bayburt:** yapācağiz (67-13), çıhacayih

²⁰⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁵¹ ACAR, a. g. e., 111.

²⁰⁵² ÖZKAN, a. g. e., 42.

²⁰⁵³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁰⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 157.

²⁰⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 359.

²⁰⁵⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 136.

²⁰⁵⁷ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰⁵⁸ SAĞIR, a. g. e., 179.

²⁰⁵⁹ TOSUN, a. g. e., 148-149.

²⁰⁶⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

²⁰⁶¹ ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²⁰⁶² ERTEN, a. g. e., 48.

²⁰⁶³ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

²⁰⁶⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

²⁰⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(57-13), verecoḥ (51-59), neydeceyik (57-13);²⁰⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekacoḥ, ekacuḥ;²⁰⁶⁹ **Ağrı:** yaḥaliyacyiḥ, geleceyuh.²⁰⁷⁰

Erzurum-İspir ve Oltu ağızlarında kip ekinin son ünsüzü w'ye Bitlis, Erzincan-Tercan ve Çayırli ağızlarında ise y'ye dönüşmektedir. Bu kural İspir ağızlarında daha kesindir.

Erzurum: alacawuh, başliyacawuh, görecewüK, diyecewüK.²⁰⁷¹ **Erzincan:** olacayih, vuracayih, gideceyik, yiyeceyik, sesliyeceyik;²⁰⁷² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yeneceyik (2-177), gideceyik (7-17), iḥiyacayih (7-81);²⁰⁷³ **Artvin-Ardanuç:** ekecaḡuh, ekacavuh, ekecavuh.²⁰⁷⁴

3.2.2.2.1.4.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında gelecek zamanınikiçokluk kişi eki, yerli ağızlarda kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere “-ecaḥsız, -acaḥsız” biçiminde getirilerek kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olurken, Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisindeki yerli ağızlarda daha çok -acaḥsız / -eceḥsız / -eceKsız şekline girerek ünlü uyumlarına uyar.

Erzurum: alacaḥsız, geleceḥsız, alacasız, gelecesiz, başliyeceḥsız;²⁰⁷⁵ **Elazığ:** getiracaḥsız (177-XLIV-3), bineceḥsız (82-XII-21), yemiyeceksiz (55-V-14);²⁰⁷⁶ **Van:** yigilecaḥsız (46-39), baḥacaḥsız (30-50), atacaḥsız (7-7), dönecaḥsız (7-7);²⁰⁷⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** boḡacaḥsız (7-99), evlendireceḥsız (1-120), vereceḥsız (1-6);²⁰⁷⁸ **Erzincan:** alacaḥsız, vereceḥsız, bulacaḥsız, diyecaḥsız;²⁰⁷⁹ **Tunceli:** gedicceKsız (XL-27), kaḥıcaḥsız (XL-27), yapacaḥsız (XLII-68);²⁰⁸⁰ **Bingöl:** gidacaḥsız, oḥiyacaḥsız;²⁰⁸¹ **Muş:** vuracaḥsınız, diyecaḥsız, demiyecaḥsız;²⁰⁸² **Diyarbakır:** çıḥacaḥsız (XXXII-30), dileyecaḥsız (VIII-130), öldirecaḥsız (IV-19);²⁰⁸³ **Urfa:** yandıracaḥsız (17-20), alacaḥsız (6-110);²⁰⁸⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gēdecāḥsız (8-44);²⁰⁸⁵ **Kars:** ğurtaracaḥsız (20-31), çıḥacaḥsız (6-24),

²⁰⁶⁸ ACAR, a. g. e., 111.

²⁰⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 42.

²⁰⁷⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

²⁰⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 359.

²⁰⁷² SAĞIR, a. g. e., 179.

²⁰⁷³ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰⁷⁴ ÖZKAN, a. g. e., 42.

²⁰⁷⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 359.

²⁰⁷⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 157, 158.

²⁰⁷⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 137.

²⁰⁷⁸ GÖNEN, a. g. e., 105.

²⁰⁷⁹ SAĞIR, a. g. e. 180.

²⁰⁸⁰ TOSUN, a. g. e. 148-149.

²⁰⁸¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

²⁰⁸² ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²⁰⁸³ ERTEN, a. g. e., 48.

²⁰⁸⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 102.

²⁰⁸⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

çalışacaḥsız (14-20), gelecaḥsız (14-20);²⁰⁸⁶ **Iğdır:** gideceḥsiğiz (51-3), gideceḥsüz (51-5), diyeceḥsız (51-27), ğahacı ız (72-131);²⁰⁸⁷ **Ardahan:** vereceksiz (31-15), ğedecağısaz (36-30);²⁰⁸⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** yiyècesis (3-26);²⁰⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekacaḥsız, başliyecaḥsız, oḥiyacaḥsız, oḥiyecaḥsız; ²⁰⁹⁰ **Ağrı:** ğonuşacaḥsız, gelecaḥsız.²⁰⁹¹

3.2.2.2.1.4.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Bölgemiz ağızlarında gelecek zaman çokluk üçüncü kişi eki için “-Acaḥlar / -eceḥler / -ecekler şekilleri kullanılmaktadır. Gelecek zaman çokluk üçüncü kişi eki ölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uymaktadır. Yerli ağızlarda ekin son ünlüsünün genellikle kalın olması, kişi ekinin ise bazen sözcüğün son ünlüsüne, bazen de ekin son ünlüsüne uyum göstermesi bu ekin kalınlık-incelik uyumuna girmemesine neden olur.

Erzurum: alacaḥlar, diyeceḥler, diyecaḥlar;²⁰⁹² **Elazığ:** vuracaḥlar (211-LX-9), baḥacaḥlar, vëreceḥler;²⁰⁹³ **Van:** alacaḥlar (1-39), ğorecaḥlar, baḥacaḥlar;²⁰⁹⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaḥacaḥlar (1-27), dögeceḥler (1-90), parçaliyacaḥlar (2-168);²⁰⁹⁵ **Erzincan:** yolliyecaḥlar, vereceḥler, gideceḥler;²⁰⁹⁶ **Tunceli:** vuracaḥlar (I-108);²⁰⁹⁷ **Bingöl:** gidacaḥlar, oḥiyacaḥlar;²⁰⁹⁸ **Muş:** vuracaḥlar, diyecaḥlar, demiyecaḥlar;²⁰⁹⁹ **Diyarbakır:** gelecaḥlar (XLVII-12), ğötüreceḥlar (XVII-13);²¹⁰⁰ **Urfa:** diyecaḥlar (21-25), ğöttirecaḥlar (21-115), alacaḥlar (27-50);²¹⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bıraḥacaḥlar (29-12), çıḥacaḥlar (16-11), gelecaḥlar;²¹⁰² **Kars:** ğötüreceḥler (17-37), ğiracaḥlar (20-9), vuracaḥlar (20-23);²¹⁰³ **Iğdır:** gideceḥler (61-163), geleceḥler (65-39), öldüreceḥler (65-39), tanıyacaḥlar (65-39);²¹⁰⁴ **Ardahan:** ğötüreceḥlar (31-3), ğiracaḥlar (36-17);²¹⁰⁵ **Artvin-Ardanuç:** ekecaḥlar, başliyacaḥlar, oḥiyecaḥlar.²¹⁰⁶

²⁰⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁰⁸⁹ ACAR, a. g. e., 110.

²⁰⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁰⁹¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

²⁰⁹² GEMALMAZ, a. g. e., 362.

²⁰⁹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158.

²⁰⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 137.

²⁰⁹⁵ GÖNEN, a. g. e., 106.

²⁰⁹⁶ SAĞIR, a. g. e., 180.

²⁰⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 148-149.

²⁰⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 84.

²⁰⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 69-70.

²¹⁰⁰ ERTEN, a. g. e., 48.

²¹⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

²¹⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 110.

²¹⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁰⁶ ÖZKAN, a. g. e., 43.

Gelecek zamanın olumsuzunda, Doğu Anadolu ağızlarında, olumsuzluk ekinin ünlüsü y ünsüzü nedeniyle daralmaya uğramaktadır.

Bitlis-Adilcevaz / Ahlat: almiyacam (1-18), etmiyecehsen (25-255), kaçmiyacahlar (7-189);²¹⁰⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çıhmiycah (4-35), olmiyacağ (13-48);²¹⁰⁸ **Ardahan:** vurmiyacam (25-25), düşürtmiecem (27-10), olmiyacağuh (36-45).²¹⁰⁹

3.2.2.2.1.5. Geniş Zaman

Geniş zaman kipi geleceği, şimdiyi ve geçmiş kapsayan, geniş bir zaman dilimindeki oluş ve kılışları içine alan, bu üç zaman arasında gidip gelen bir esnekliğe sahiptir. Süreklilik işlevinden dolayı da sıkça tekrar edilen, alışkanlık haline gelmiş oluş ve kılışlar bu kiple anlatılmaktadır.²¹¹⁰

Sıfat-fiil kökenli olan bu ekin zaman konusundaki esnekliği ve her zamana kayabilme özelliği, ona farklı kiplerin işlevini yüklenme vasfı da vermiş, onu, geçmiş, geleceği ve şimdiyi gösteren yaygın bir zaman kaymasına uğratmıştır. Bu durum bölgenin bazı yerli ağızlarında kurallaşarak kesinlik kazanmıştır. Örneğin, Tunceli-Pertek yerli ağzında –ır / -er ekleri kesin olarak hem geniş, hem şimdiki hem de gelecek zamanı karşılamaktadır. Bu ağızda aynı ekin hangi zamanı karşıladığı ise yanına aldığı zaman bildiren bazı zarflarla belirlenmektedir (şimdi gelirim-geliyorum, hep gelirim- gelirim, o bir gün gelirim-geleceğim gibi).

Doğu Anadolu ağızlarında geniş zaman eki ölçünlü dilde olduğu gibi, Eski Türkçe ilk yazılı metinlerden beri kullanılagelen –r / -Ir / -Ar / -Ur ekleri ile yapılmaktadır. Türkçenin gelişim sürecinde Osmanlı Türkçesi dönemine kadar hem geniş zaman hem de şimdiki zaman için kullanılan bu kip eki bugün Doğu Anadolu ağızlarında aynı özelliğini koruyarak bu iki zamanı da karşılamaktadır. Bölgenin bazı yörelerinde aynı ek hiç değişmeden geniş ve şimdiki zamanı karşılar, bazı yörelerde bu zamanlar için aynı ekin fonetik değişimler geçirmiş biçimleri kullanılmaktadır.

Ölçünlü Türkçede geniş zaman kipi için kullanılan ekler –r / -(I)r / -(U)r ve –Ar olarak farklı iki türe ayrılmaktadır.²¹¹¹ Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren bazı eylemler sürekli olarak –Ar ekini alırken bazıları diğer ekleri almıştır. Bugün bile eylemlerin hangi kurala göre hangi eki alacağı tam da net değildir. Durum böyle olunca bölgemiz ağızlarında da bazı eylemlere getirilen geniş zaman kipi eki ölçünlü dile göre farklılık taşımaktadır. Bu farklılık ölçünlü dilde kullanılan ekin değil de diğer türdekinin tercih edilmesi ile ilgilidir (durur > durar, bulur > bular gibi).

Geniş zaman için, bölgemiz ağızlarında genel olarak ölçünlü dildeki ekler kullanılır. Değişiklik sadece tercih edilen ekin türü ve bu eklerin hangi kişi eklerini alarak ne şekilde kalıplaşmış oldukları ile ilgilidir. Bölgemizdeki Azeri ve Terekeme ağızlarında, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, geniş zaman ve şimdiki zaman

²¹⁰⁷ GÖNEN, a. g. e., 106.

²¹⁰⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

²¹⁰⁹ ERCİLİSUN, a. g. e., metinler.

²¹¹⁰ KORKMAZ, a. g. e., 637.

²¹¹¹ KORKMAZ, a. g. e., 637.

için aynı ekler kullanılmaktadır. Kesin olmamakla birlikte bu eklerin dar ünlülü biçimleri şimdiki zaman, düz-geniş ünlülü şekilleri ise geniş zaman kipini karşılamaktadır. Fakat bu ayırım bölge ağızlarında tam net değildir, bu eklerin her iki zaman için kullanıldığı, birbirine karışmış biçimler de yaygındır. Yerli ağızlarda ise bu iki zaman eki bakımından daha net bir görüntü söz konusudur. Şimdiki zaman eki -i biçiminde ortaya çıkmakta ve -r / (I)r / -(U)r / -Ar eklerinden tamamen ayrılmaktadır.

3.2.2.2.1.5.1. Teklik Birinci Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında geniş zamanın birinci teklik kişi eki zamir kökenli olanıdır. Yerli ağızlarda düz-dar, Azeri ve Terekeme ağızlarında düz geniş ünlülüdür. Böle genelinde -rAm / -rım / -rIm / -rUm / -ArAm / -IrAm / -UrAm / -ArIm / -IrIm / -UrUm / -erim ekleri ile kurulur. Azeri ve Terekeme ağızları kip ekini de genellikle düz geniş ünlü ile uyumlara uygun kullanırken, yerli ağızlar bu eki düz-geniş ve dar ünlü ile kullanabilmekte ve kişi ekinin düz-dar kalın ünlülü biçimini tercih ederek ünlü uyumlarına aykırı davranmaktadır.

Erzurum: alıram, alurum, dèrem, dèrüm, dèrim;²¹¹² **Elazığ:** vèrırım (213-LXI-24), getirırım (211-LX-24), goparırım (204-LVII-14), ösgerım;²¹¹³ **Van:** ağlaram (20-78), güllelerem (52-102), alılam (48-113), sancileninem (51-19);²¹¹⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** görerem (2-141), alılam (16-126), doğraram (16-123), bülülem (7-150);²¹¹⁵ **Erzincan:** yaparam, sölerem, gelürüm, aluram;²¹¹⁶ **Tunceli:** töKerım (I-128), alurum (VII-45), atarım (XXXVI-3. mani), çıkarım (IV-33);²¹¹⁷ **Bingöl:** gıdarım (VI-18), vèrirem (VIII-B-3), vèrnam, sölireme (X-A-74);²¹¹⁸ **Muş:** giderem, yuħlirem;²¹¹⁹ **Diyarbakır:** beklerem (XXXIII-5), çağırırım (LI-9), dèrem (V-22), götürürüm (VIII-37);²¹²⁰ **Urfa:** dèrem (6-5), aynaram (4-1), düşerem (18-25), gellem (6-5);²¹²¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alırım (6-32), gelırım (6-32), basarım (32-48), gèderüm (32-49);²¹²² **Kars:** èderim (11-59);²¹²³ **Iğdır:** oturram (49-1), çağırırım (49-19), görrem (61-156);²¹²⁴ **Ardahan:** gòrarım (25-13), vururum (25-27), götürürüm (25-27), bıraħmam (28-68);²¹²⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** gonişinum (63-68), çalışırım (20-4), èderim (31-8), enárım (10-46);²¹²⁶ **Artvin-**

²¹¹² GEMALMAZ, a. g. e., 363.

²¹¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 148; BURAN, a. g. e., 64.

²¹¹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 137.

²¹¹⁵ GÖNEN, a. g. e., 100.

²¹¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 181-182.

²¹¹⁷ TOSUN, a. g. e. 145-146.

²¹¹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²¹¹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²¹²⁰ ERTEN, a. g. e., 46.

²¹²¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²¹²² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

²¹²³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹²⁶ ACAR, a. g. e., 109.

Ardanuç: ekarım, alurum, görürüm, ohurum;²¹²⁷ **Ağrı:** giderım, giyerim, gelürüm, ohurum, gelerem.²¹²⁸

Bölge ağızlarında geniş zamanın olumsuz biçimi farklı şekillerde ortaya çıkmakta ve karışık bir durum sergilemektedir. Yaygın olarak –mAm biçiminde daha dar yörelerde bazen karakteristik olarak da –merem / -mërım / -mAnAm / -mAzAm biçimlerine rastlanmaktadır.

Erzurum: almam, başlamam, gelmem, görmem, dëmem;²¹²⁹ **Elazığ:** vurmam (113-XIX-35), gelmem (49-III-14), edemam (216-LXII-37);²¹³⁰ **Van:** bilmem (5-18,1-75), almam (3-163) biraħmanam (31-235), dinmenem (30-159), çıhaTmanam (7-112);²¹³¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** döymenem (2-141), gidemenem (26-176);²¹³² **Van:** almam (36-76), tanımerem (36-9), bılmerem (38-75), yiyemmerem (41-19).²¹³³ **Erzincan:** yollamam, ğırmam, çıħmezem, yaymezem;²¹³⁴ **Bingöl:** vërmam, oħımam, oħımërım;²¹³⁵ **Diyarbakır:** dinnemenem (XLII-10), karışmanam (L-26), vëremenem (IV-30);²¹³⁶ **Urfa:** zanetmem (2-30), erımenem (9-10);²¹³⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** binmezim (13-157), gëymezim (13-163), taħmazım (13-159);²¹³⁸ **Ardahan:** biraħmam (28-68), gëtmem (28-69), etmem (28-70);²¹³⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmam, yemam, görmam;²¹⁴⁰ **Ağrı:** görmenem, demenem, yiyebilmerem, olamanam.²¹⁴¹

3.2.2.2.1.5.2. Teklik İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında bu kipin ikinci teklik kişi çekimi kip eki üzerine Azeri ve Terekeme ağızlarında –sAn, yerli ağızlarda genellikle –sın / sIn ekleri getirilerek yapılır. Birinci gruptakilerde ünlü uyumları korunurken ikinci gruptakiler kişi ekini çoğunlukla kalın ya da yarı kalın ünlüyle alarak uyum dışına çıkarlar.

Erzurum: alırsan, gelirsən, dërsən, başlarsan;²¹⁴² **Van:** gidersen (1-21), bılırsən (36-82), yaparsən (36-39), tanırsən (36-9);²¹⁴³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kıtarırsan (13-156), tanırsan (4-246), yaparsan (1-48);²¹⁴⁴ **Erzincan:** baħarsan, satar mısın?, baħarsən;²¹⁴⁵ **Muş:** gidirsən, yuħlırsən;²¹⁴⁶ **Bingöl-Karlıova:** bilürsən (X-A-

²¹²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²¹²⁸ ÇİFTÇİ, a. g. e., 21; EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

²¹²⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 363.

²¹³⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150.

²¹³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 138.

²¹³² GÖNEN, a. g. e., 101.

²¹³³ GÖKÇUR, a. g. e., 138.

²¹³⁴ SAĞIR, a. g. e. 185.

²¹³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²¹³⁶ ERTEN, a. g. e., 46.

²¹³⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

²¹³⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²¹³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁴⁰ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²¹⁴¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

²¹⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 365.

²¹⁴³ GÖKÇUR, a. g. e., 138.

²¹⁴⁴ GÖNEN, a. g. e., 100.

²¹⁴⁵ SAĞIR, a. g. e., 182.

170);²¹⁴⁷ **Diyarbakır:** dersin (V-23), varırsan? (VIII-74), yersen (L-45);²¹⁴⁸ **Urfa:** korsan (23-25), otırırsan (23-20), alırsan (23-15), (endırırsen (23-80), bilırsen (3-55);²¹⁴⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açarsın (13-181), alursun (26-8), bilürsün (10-37), çekersin (13-197);²¹⁵⁰ **Kars:** gidersin (/17-44), yalarsın (11-33), çıharsın (11-36), edersin (11-58);²¹⁵¹ **Iğdır:** sürersen (61-146), gidersen (61-146), vèrersen (61-147), çağırarsan (61-148);²¹⁵² **Ardahan:** isdersin (28-99), gurtulursun (45-58), alırsın (46-b-72);²¹⁵³ **Ağrı:** görersen, gidersin, vèürsen, gapanursun;²¹⁵⁴

Erzurum: alursun, alursın, gelürsın, görürsın, dersin;²¹⁵⁵ **Elazığ:** kesersin (158-XXXVI-30), üşürsün (96-XIV-34), turursun (41-II-3), ösgersin;²¹⁵⁶ **Van:** yatarsın (1-21), gağarsın(1-21), yetişirsın (1-22), ballanırsın (18-28), sallanırsın (18-28).²¹⁵⁷ **Erzincan:** görürsın, açarsın, oğursun;²¹⁵⁸ **Tunceli:** görürsün (I-163), korsun (XXXV-42), dersin (XXXV-43);²¹⁵⁹ **Bingöl:** gidarsın, oğersın, oğımazsın, oğımèrsın;²¹⁶⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** vèrisün (49-57), vèrüsün (49-57), çağırursun (54-33), edársın (53-24);²¹⁶¹ **Artvin-Ardanuç:** ekarsın, alursun, yersın, görürsün;²¹⁶²

Bölgenin yerli ağızlarında geniş zamanın ikinci teklik kişi olumsuz biçiminde ünlü uyumlarına bağlı olarak “-mAzsAn / -mAssAn / -mAzsın” şekilleri, Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisindeki yerli ağızlarda marsan / -mersen” biçimleri kullanılır.

Erzurum: almazsın, gemessün, gelmessın, görmesın, demessın;²¹⁶³ **Elazığ:** doldurmazsın (214-LXI-5), olmazsın (195-LIII-7);²¹⁶⁴ **Van:** almazsan, gelmezsen, demezsen, ağlamazsan;²¹⁶⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yemezsen (7-81), çıharamassan (7-168), dönemessen (2-189), almassan (1-72);²¹⁶⁶ **Erzincan:** almassan, vermessen,

²¹⁴⁶ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²¹⁴⁷ ÖZER, a. g. e., 85.

²¹⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 46.

²¹⁴⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²¹⁵⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

²¹⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁵⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 832-833-834.

²¹⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 365.

²¹⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 148, BURAN, a. g. e., 64.

²¹⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 138-139.

²¹⁵⁸ SAĞIR, a. g. e., 182.

²¹⁵⁹ TOSUN, a. g. e., 145-146.

²¹⁶⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²¹⁶¹ ACAR, a. g. e., 108.

²¹⁶² ÖZKAN, a. g. e., 40.

²¹⁶³ GEMALMAZ, a. g. e., 365.

²¹⁶⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150.

²¹⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 139.

²¹⁶⁶ GÖNEN, a. g. e., 101.

görmessen, duymassan,²¹⁶⁷ **Urfa:** görmessen (5-5);²¹⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** görmasın, ohumassın;²¹⁶⁹

Erzurum: almazsan, almassan, dèmesen;²¹⁷⁰ **Van Küresinli:** bıraħmarsan (47-9), gelmersen (17-156).²¹⁷¹

3.2.2.1.5.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında bu kipin üçüncü teklik kişi çekimi –Ar / -r / -Ir / -Ur ekleri ile yapılır. Yerli ağızlarda ek ünlüsünün bazen kalınlaşıp incelenerek, bazen de yuvarlaklaşıp uyuma girmediği görülmektedir.

Erzurum: alır, başlar, görür, dër;²¹⁷² **Elazığ:** yapar (204-LVII-4), edilir (207-LIX-7), ğazanur (166-XXXVIb-4), vërür (164-XXXVIb-14);²¹⁷³ **Van:** olör (41-47), gönderer (14-18), yarar (17-87), doyer (37-61);²¹⁷⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** hayhırır (26-81), oħunur (26-147), aħsar (26-123), koħar (26-241).²¹⁷⁵ **Erzincan:** sorer, yaner, vurur, getürür;²¹⁷⁶ **Tunceli:** götürür (I-51), oħur (V-7), gelür (V-8), açar (VIII-13), çıħar;²¹⁷⁷ **Bingöl:** gelir (VIII-B-161), çalıştırır (VI-10), bilür (I-A-64), oħımër;²¹⁷⁸ **Muş:** ağırır “ağlar” (XVIII-45), sarır “sasar” (XIX-10), yamir “yamar” (XXV-16), yuħlır;²¹⁷⁹ **Diyarbakır:** bekler (IX-28), bilir (L-19), dëyer (V-3), yiyer (III-159);²¹⁸⁰ **Urfa:** oħır (21-145), koyılır (21-50), tiker (21-30), yaħar (6-1);²¹⁸¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açar (32-54), alır (1-2), uyanur (13-145);²¹⁸² **Kars:** olir (11-5), düşir (11-8), yarar (10-5), gelir (10-25);²¹⁸³ **Iğdır:** olar (49-4), ğonar (50-c-47), ğalar (52-3), gider (56-26), ;²¹⁸⁴ **Ardahan:** olur (25-2), ayrılır (26-10), yağar (26-12), erir (26-14), ğavuşur (26-16);²¹⁸⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** vërür (49-53), gönderur (49-70), görer (31-8);²¹⁸⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekar, başlar, alur, oħur, görür, yer;²¹⁸⁷ **Ağrı:** bulınır, vurur, ayrılır.²¹⁸⁸

Bu kip ekinin üçüncü teklik kişinin olumsuz biçimi bölge genelinde ölçünlü dildeki gibidir. Fakat bazı yerli ağızlarda (Tunceli-Pertek yerli ağzı vb.) bu kipin

²¹⁶⁷ SAĞIR, a. g. e., 185.

²¹⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

²¹⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²¹⁷⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 365.

²¹⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 139.

²¹⁷² GEMALMAZ, a. g. e., 367.

²¹⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 148-149.

²¹⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 139.

²¹⁷⁵ GÖNEN, a. g. e., 100.

²¹⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 183.

²¹⁷⁷ TOSUN, a. g. e., 145-146.

²¹⁷⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²¹⁷⁹ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²¹⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 46.

²¹⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²¹⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

²¹⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²¹⁸⁶ ACAR, a. g. e., 109.

²¹⁸⁷ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²¹⁸⁸ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; EFENDİOĞLU, a. g. m., 832-833.

üçüncü teklik kişi çekimindeki olumsuzluk biçimi –mêr tek şekilli eki ile yapılmaktadır: gelmêr, bahmêr, yapmêr, olmêr.

Erzurum: almaz, başlamaz, ohumaz, gelmez, görmez, dèmez;²¹⁸⁹ **Elazığ:** gètmez (216-LXII-37), yapmaz (208-LIV-19);²¹⁹⁰ **Van:** almaz, çıhmez (43-55), doymez (47-90), Kırmaz (30-61);²¹⁹¹ **Erzincan:** çalêşmez, utanmaz, yollamas, ğırmaz;²¹⁹² **Bingöl:** gelmaz, ohumaz, ohimêr;²¹⁹³ **Urfa:** açtırtmaz (21-160);²¹⁹⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** olmaz (9-45), kônmaz (13-88), kesmez (9-7);²¹⁹⁵ **Ağrı:** yapammaz.²¹⁹⁶

3.2.2.2.1.5.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında, bu çekim için iyelik kökenli kişi ekleri arasında yer alan -ıh / -iK / -ih şekilleri kullanılır. Azeri ve Terekeme ağızlarında uyumlara uygun olarak çekimlenen bu kişi ekinin yerli ağızlarda ince ünlülü sözcüklere “-ih / ih” biçiminde bağlanması bazen de ünlüsünün yuvarlaklaşması kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulmasına neden olmaktadır.

Erzurum: alarıh, alırıh, dèrih, dèruh;²¹⁹⁷ **Elazığ:** dèrik (209-LIX-12), suseruh (150-XXXIV-6), ösgerih (-ik);²¹⁹⁸ **Van:** yiyerih (16-56), içerih (16-56), yerih (47-161), ğaharih (33-58);²¹⁹⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** toplanırıh (4-120), yatırırıh (17-1), görerik (4-108), dögüşürük (25-129).²²⁰⁰ **Erzincan:** sağarük, gelürük, görirük;²²⁰¹ **Tunceli:** yaparıh (VI-6), yaparız (VI-9), vèrırız (VII-48), oynarıh (X-12);²²⁰² **Bingöl:** gidarıh, oħırıh, oħèrih, oħımazığ, oħımèrih;²²⁰³ **Muş:** alırıh “alırız” (XXXV-10), tutaruh “tutarız” (I-15), öperuh “öperiz” (I-15), severuh “severiz” (I-15);²²⁰⁴ **Diyanbakır:** biçerih (XXVI-10), bularıh (VI-27), yiyerih (XV-21);²²⁰⁵ **Urfa:** gettırırıh (36-35), yerih (18-100), dorğarıh (20-35), beklerih (6-75), ezerih (33-140);²²⁰⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** açaruh (13-217), biliruh (8-8), keseruh (1-10), ğèderük (29-33);²²⁰⁷ **Kars:** bıraħmanıh (78-7), bozarıh (4-11), dèmeził (12-

²¹⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

²¹⁹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150.

²¹⁹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 139.

²¹⁹² SAĞIR, a. g. e., 185.

²¹⁹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²¹⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

²¹⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

²¹⁹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

²¹⁹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 363.

²¹⁹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 149; BURAN, a. g. e., 64.

²¹⁹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²⁰⁰ GÖNEN, a. g. e., 101.

²²⁰¹ SAĞIR, a. g. e., 183.

²²⁰² TOSUN, a. g. e., 145-146.

²²⁰³ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²²⁰⁴ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²²⁰⁵ ERTEN, a. g. e., 46.

²²⁰⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²²⁰⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

25);²²⁰⁸ **Iğdır:** sürerih (52-1), geleriñ (56-32), ölürüh (61-126);²²⁰⁹ **Ardahan:** gidemezuh (32-49), alurduh (37-6), ederduh (37-8), beħliruh (41-21);²²¹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** giderük (49-47), deruğ (48-68), otururuğ (50-23), sürerük (50-6);²²¹¹ **Artvin-Ardanuç:** ekaruh, aluruh, yeruh, göruruh;²²¹² **Ağrı:** ğaħaruh.²²¹³

Ölçünlü Türkçenin de etkisiyle yerli ağızlarda seyrek olarak kişi ekinin –İz / İz şeklinde kullanıldığı da görölmektedir.

Erzurum-Şenkaya-Olur Türkmen: alırız, başlarız, geliriz, görüriz, diyeriz;²²¹⁴ **Van:** diyeriz (48-184), çekeriz (36-30), verüriz (6-42).²²¹⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gederiz (24-7), açaruz (14-50), keseriz (24-39), dërüz (14-5).²²¹⁶

Geniş zamanın birinci çokluk kişi olumsuzluğu bölge ağızları genelinde genellikle –mAz eki üzerine –ih / -uh / -üh / -ük kişi eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Bazen -manih / -menik şekli ve ölçünlü dildeki olumsuzluk biçimi de kullanılmaktadır.

Erzurum: almazih, oħumazih, gelmeziz, almaziz;²²¹⁷ **Elazığ:** oturmazuh (68-IX-4), evermezik (103-XVI-33);²²¹⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** edemenik (24-30), yapamanih (25-81), barışmanih (25-129);²²¹⁹ **Erzincan:** demazih, yollamazih, ğırmazuh;²²²⁰ **Muş:** gitmezuh (gitmeyiz), bıraħmazuh “bırakmayız” (XVIII-32);²²²¹ **Bingöl-Karhova:** oħımazığ;²²²² **Diyarbakır:** almanih (VI-14), gelemenih (XXXV-15);²²²³ **Urfa:** bıraħmayih, bıraħmanih (33-190), adam olmanih (6-120), görinemenih (33-80);²²²⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yapamaruh (11-4), çıħartmazuh (25-17);²²²⁵ **Kars:** bıraħmanih (78-7);²²²⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekmazuh, almazuh, yemazuh, görmazuh;²²²⁷ **Ağrı:** görmezih.²²²⁸

²²⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²¹¹ ACAR, a. g. e., 109.

²²¹² ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²¹³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

²²¹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 364.

²²¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²¹⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

²²¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 364.

²²¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150.

²²¹⁹ GÖNEN, a. g. e., 101.

²²²⁰ SAĞIR, a. g. e., 183-185.

²²²¹ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²²²² ÖZER, a. g. e., 85.

²²²³ ERTEN, a. g. e., 46.

²²²⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

²²²⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

²²²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²²⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

3.2.2.2.1.5.5. Çokluk İkinci Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında, bölgede yaygın olan geniş zaman ekleri üzerine –sız / siz kişi eklerinin getirilmesiyle yapılan bu çekim, yerli ağızlarda kişi ekinin genellikle kalın ünlülü olmasından dolayı uyuma girmemektedir.²²²⁹

Erzurum: alırsız, alursuz, dërsüz, görürsüz;²²³⁰ **Elazığ:** gidersiz (55-V-9), virirsiz (109-XVIII-6), ösgersiz;²²³¹ **Van:** gidersiz (22-63), diyersiz (3-97);²²³² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kınarsız (26-273), minersiz (25-153), afëdersiz (1-87);²²³³ **Erzincan:** alursuz, verürsüz, alursiz, yayërsiz, alërsiz;²²³⁴ **Tunceli:** götürürsünüz (XXXV-41), geçërsüz (XL-26), çıharsız;²²³⁵ **Bingöl:** gidarsız, oğërsiz, oğımazsız, oğımërsiz;²²³⁶ **Muş:** gidirsiz, yuğlirsiz;²²³⁷ **Diyarbakır:** dëyersiz (XXXII-5), verirsiz? (XXXIV-34);²²³⁸ **Urfa:** yirsiz (33-90), kesërsiz (20-15), gidersiz (33-90), ac olırsız (33-90);²²³⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** nëdersiz (16-37), gëdërsiz (8-42), ëdersiz (8-6);²²⁴⁰ **Iğdır:** bilirsiz (63-25), isdersi iz (69-22);²²⁴¹ **Ardahan:** yaparsaz (36-59);²²⁴² **Gümüşhane, Bayburt:** söyërsüz (13-17), tanur mis z (32-45), afëdarsız (4-55);²²⁴³ **Artvin-Ardanuç:** ekarsız, alursuz, yersiz, görürsüz;²²⁴⁴ **Ağrı:** alursiz, görürsüz, oğursuz, gülersiz.²²⁴⁵

Bölgede bu çekimin olumsuz biçimi genellikle –mAzsız ekiyle yapılmakla birlikte bazen –mArsız / -mërsiz biçimleri de kullanılmaktadır.

Erzurum: almazsız, başlamazsız, dëmessüz, gelmessiz, görmëssiz;²²⁴⁶ **Elazığ:** almaz mısız (42-II-7);²²⁴⁷ **Van:** gidëmmersiz (52-137), götörmezsiz (52-44).²²⁴⁸ **Erzincan:** yollamassız, gırmassız;²²⁴⁹ **Muş:** gitmezsiz, yuğlamazsız;²²⁵⁰ **Bingöl-Karhova:** oğımazsız, oğımërsiz;²²⁵¹ **Urfa:** birağmazsız;²²⁵² **Diyarbakır-**

²²²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²²³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 366.

²²³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 149; BURAN, a. g. e., 64.

²²³² GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²³³ GÖNEN, a. g. e., 100.

²²³⁴ SAĞIR, a. g. e. 184.

²²³⁵ TOSUN, a. g. e. 145-146.

²²³⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²²³⁷ ÖZMEN, a. g. e., 66.

²²³⁸ ERTEN, a. g. e., 46.

²²³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 98.

²²⁴⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

²²⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁴² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁴³ ACAR, a. g. e., 109.

²²⁴⁴ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²⁴⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830, 834.

²²⁴⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 366-367.

²²⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 150.

²²⁴⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²⁴⁹ SAĞIR, a. g. e., 185.

²²⁵⁰ ÖZMEN, a. g. e., 67.

²²⁵¹ ÖZER, a. g. e., 85.

²²⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

Çüngüş / Çermik: olmaz misiz (4-42)yapmaz mısız (16-11);²²⁵³ **Artvin-Ardanuç:** ekmasız, almassız.²²⁵⁴

3.2.2.2.1.5.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Bölgemiz ağızlarında geniş zamanın çokluk üçüncü kişi çekimi kip eki üzerine –lAr çokluk eki getirilerek yapılır. Ek genellikle ünlü uyumlarına uygun kullanılmakta, sadece yerli ağızlarda üçüncü teklik kişi ekinde de görülen fonetik nedenlerle uyum dışına çıktığı görülmektedir. Azeri ve Terekeme ağızlarında daha yaygın olmak üzere kip ekinin son ünsüzü ile kişi ekinin ilk ünsüzü arasında –rl- > -ll- gerileyici ünsüz benzeştirmesi olmakta ve kişi ekinin sonundaki –r bazen düşmektedir. Bu düşmeye rağmen herhangi bir ünlü uzamasına rastlanmamaktadır.

Erzurum: alıllar, başlallar, gelürler, görürler, dërler;²²⁵⁵ **Elazığ:** yatarlar (159-XXXVI-20), yaħarlar (207-LIX-21), êdeller (207-LIX-2), yapallar (195-X-LIII-15);²²⁵⁶ **Van:** toplanarlar (35-52), ğarşilerler (15-69), diyeller (37-11), alalla (35-51);²²⁵⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** êdeller (4-81), soħallar (26-66), dögeller (7-90).²²⁵⁸

Erzincan: êdeller, ğırallar, alullar, görüller;²²⁵⁹ **Tunceli:** giderler (IV-1), toPlanılar (IV-1), taħarlar (V-7), çıħarlar;²²⁶⁰ **Bingöl:** yaperler (VIII-B-4), oħırlar, oħêrler;²²⁶¹ **Muş:** gidirler, yuħlırler, gitmezler, yuħlamazlar;²²⁶² **Diyarbakır:** biçerler (LV-3), getiriller (XVI-30);²²⁶³ **Urfa:** kaħarlar (1-95), ħallederler (20-10), duzlallar (20-25), ağıllar (21-100);²²⁶⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alurlar (29-38), gêderler (29-23), tutallar (29-38) ;²²⁶⁵ **Iğdır:** girerler (52-4), çağırarlar (52-4), görerler (57-2), suvarırlar (61-65);²²⁶⁶ **Ardahan:** götürürler (32-45), öldürürler (37-9);²²⁶⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** geçeler (39-85), vêrüler (51-52), gideller (51-47);²²⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekarlar, alurlar, görürler, almazlar;²²⁶⁹ **Ağrı:** içerler.²²⁷⁰

Olumsuz biçimi ölçünlü dildeki gibi –mAz eki üzerine –lAr çokluk eki getirilerek yapılmaktadır.

Erzurum: almazlar, başlamazlar, gelmezler, görmezler;²²⁷¹ **Van:** ħırsızlemezle (39-53);²²⁷² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bülmezler (1-45);²²⁷³ **Erzincan:**

²²⁵³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

²²⁵⁴ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 367.

²²⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 149-150; BURAN, a. g. e., 64.

²²⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²⁵⁸ GÖNEN, a. g. e., 101.

²²⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 184-185.

²²⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 145-146.

²²⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 89; ÖZER, a. g. e., 85.

²²⁶² ÖZMEN, a. g. e., 66-67.

²²⁶³ ERTEN, a. g. e., 46.

²²⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 98-99.

²²⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 108.

²²⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁶⁸ ACAR, a. g. e., 109.

²²⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²⁷⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

²²⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

yollamazlar, ğırmazlar;²²⁷⁴ Bingöl-Karlıova: oğımazlar, oğımérler;²²⁷⁵ **Urfa:** dèmezler (33-215);²²⁷⁶ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** kaĥmazlar (21-19), vèrmezler (21-2);²²⁷⁷ **Artvin-Ardanuç:** görmazlar.²²⁷⁸

3.2.2.2.2. Tasarlama (Dilek) Kipleri

Eylemin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren tasarlama kipleri, bildirme kiplerindeki gibi bir oluş ve kılışı haber verme yerine, henüz gerçekleşmemiş olan, fakat gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik biçiminde tasarlanan kiplerdir.²²⁷⁹

Net bir zaman ifade etmeyen tasarlama kiplerinin belirli eklerle oluşturulan dört biçimi vardır. Eylemin bildirdiği oluş ve kılışın, konuşanın eğilimine göre bir istek, emir, şart ya da gereklilik çerçevesi içinde, gerçekleşme koşulları bakımından belirsiz bir gelecek veya şimdiki zamanda ortaya çıkma ihtimalini de içerirler. Açık bir zaman göstermediklerinden dolayı, zamanlara göre değil, işlevlerine göre adlandırılan bu kipleri birleştiren ortak nokta, aralarındaki bazı işlev farklılıklarına rağmen, hepsinin tasarlanmış bir dileğe yönelmiş olmalarıdır.

3.2.2.2.2.1. Emir Kipi

Türkçede emir kipi çekimlerinde kip eki ile kişi eki kalıplaşmış olarak kullanılmakta, bu ekler üzerine ayrıca kişi eki getirilmemekte ve her kişi için ayrı bir emir eki görev yapmaktadır. Bu kipin kişilere göre çekimi konusunda bugüne kadar birbirinden farklı iki görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan en yaygınlaşmış, fakat bugün artık çürütülmüş olan emir kipinin çekiminde birinci teklik ve çokluk kişi çekimlerinin olmamasıdır. Kişinin kendine emir veremeyeceği tezinden yola çıkarak bu görüşü ileri sürenlere karşılık, ikinci görüşü savunanlar, Türkçenin tarihi dönemlerine ait metinleri ve günümüz dil malzemesini inceleyerek, ekin, Türkçenin gelişim süreci içindeki görünüm ve değişmelerini, bugünkü kullanılış biçimlerini göz önüne alarak, emir kipinin Türkçede bütün kişiler için çekime girebildiğini kanıtlamışlardır.²²⁸⁰

Türkiye Türkçesinde birinci kişiler için emir ve istek kiplerinde aynı ekler kullanılmakta ve çoğunlukla da istek ifade etmektedirler. Bu, emir eklerinin Türkçenin tarihi gelişimi içinde farklı dönemlerde, yüklenmiş oldukları değişik fonksiyonlarla ilgilidir. Ayrıca çoklu ilişkilerde bir oluş ve kılışın yapılmasını emretmek yerine isteğe bağlayarak yumuşatmak daha insani ve medeni bir söyleyiş tarzı olmasından ve emrin uzaklaştırıcı, isteğin yakınlaştırıcı bir anlam içermesinden dolayı, emir ekleri zamanla istek kipinin görevini üstlenmiş olmalıdırlar.

Doğu Anadolu ağızlarında emir ve istek kiplerinin birinci teklik kişi çekimleri nispeten birbirinden farklı iki ayrı ekle yapılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi ve

²²⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 140.

²²⁷³ GÖNEN, a. g. e., 101.

²²⁷⁴ SAĞIR, a. g. e., 185.

²²⁷⁵ ÖZER, a. g. e., 85.

²²⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

²²⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 106.

²²⁷⁸ ÖZKAN, a. g. e., 40.

²²⁷⁹ KORKMAZ, a. g. e., 647.

²²⁸⁰ KORKMAZ, a. g. e., 667-669.

ağızlarında daha kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış olan bu kiplerin birinci teklik kişi çekimlerinde, emir için –İm / -Um, istek için –A-m ekleri kullanılır. Aynı kullanım bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarında daha yaygın, yerli ağızlarda ise dağınık olarak görülmektedir.

Eski Türkçede de kendine özgü çekimleri olan emir kipinde kip ekiyle kişi eki kalıplaşmış olarak kullanılmış, bu durum birkaç fonetik değişim dışında günümüze kadar korunarak gelmiştir (–AyIn > AyIm, –gil > –ø gibi). Bugün ölçünlü dilde emir birinci teklik ve çokluk kişi ekleri –AyIm, –AlIm biçiminde kullanılırken, bölgemiz ağızlarında bu kişi çekimleri –İm / -Um / -Am, –Aḡ / -eK / -eḡ ekleriyle yapılmakta, –gil eki de –ginen şeklinde genişletilmiş olarak korunmaktadır.²²⁸¹

3.2.2.2.1.1. Teklik Birinci Kişi:

Birinci teklik kişi eki Doğu Anadolu ağızları ile Azerbaycan Türkçesinde genellikle dar ünlülerle kullanılmakta, bu yönüyle istek çekiminden ayrılmaktadır. Bölgemizin özellikle Azeri ve Terekeme ağızlarında bu çekimler aynı özelliklerle birbirinden ayrılmaktadır. GEMALMAZ bu iki ayrı kipe ait örnekleri istek kipi içinde ele alırken emir kipinin birinci kişi çekimlerinin bölge ağızlarında olmadığını belirtmektedir.²²⁸² Hâlbuki Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırıldığında, Doğu Anadolu ağızlarının da birinci teklik kişi çekimlerinde emir ve isteği birbirinden arıma konusunda aynı paralellikte olduğu ve bu yönüyle diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından kesin olarak ayrıldığı görülmektedir.

Erzurum: alim, başlim, alam, gelem;²²⁸³ **Elazığ:** içem (47-XXXIII-10), suliyem (157-XXXV-3), getirem (LXIII-35), çalam (42-II-10);²²⁸⁴ **Van:** doyöm (28-19), dököm (31-36), gidım (2-54), gelım (1-9);²²⁸⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olum (7-60), ekem (25-336), baḡım (1-225);²²⁸⁶ **Erzincan:** söylim, dèyim, alım, gelim, vurım;²²⁸⁷ **Tunceli:** çalam (I-132), bülem (I-52), geberdem (I-128);²²⁸⁸ **Bingöl:** otıram, gelim;²²⁸⁹ **Muş:** saḡlayam “saklayayım” (XL-14), dey m “diyeyim” (XXXVI-13);²²⁹⁰ **Diyanbakır:** anlatım (XXXIV-23), baḡım (II-18), gidım (XL-24), çalıḡayım (II-6);²²⁹¹ **Urfa:** kaḡım (33-20), anlatım (23-75), çekilım (3-150), diyım (32-35);²²⁹² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** yapayım (10-61), göstereyim (12-39), baḡım (9-57), gèdim (5-8);²²⁹³ **Kars:** gidim (10-49), baḡım (10-49), yazım (3-42);²²⁹⁴

²²⁸¹ KUZNETSOV, a. g. m., 197-198’de –gil ekinin kıl- (yap-) eyleminin ekleşmesi ile oluştuğunu ileri sürmektedir.

²²⁸² GEMALMAZ, a. g. e., 345.

²²⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

²²⁸⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158, BURAN, a. g. e., 68.

²²⁸⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 144.

²²⁸⁶ GÖNEN, a. g. e., 106.

²²⁸⁷ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

²²⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 150-151.

²²⁸⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

²²⁹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 70.

²²⁹¹ ERTEN, a. g. e., 48, 49.

²²⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

²²⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

²²⁹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Iğdır: vërim (49-9), götürüm (49-17), alım (50-c-33), içim (56-45);²²⁹⁵ **Ardahan:** yihim (28-61), gürim (28-61), gidim (28-57), bahım (28-57), açım (36-18);²²⁹⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** çıhım (4-59), bahım (29-48), yap m (24-16);²²⁹⁷ **Artvin-Ardanuç:** ekem, başliyem, ohiyem, sorem, yiyem;²²⁹⁸ **Ağrı:** bahım, gidim.²²⁹⁹

3.2.2.2.1.2. Teklik İkinci Kişi:

İkinci Teklik kişi çekimi bölgemiz ağızlarında ayrı iki alt ağız grubuna göre farklı şekillenmiştir. Azeri ve Terekeme ağızlarında –ginen eki ile yapılan bu çekim yerli ağızlarda ölçünlü dilde olduğu gibi eksizdir. Ek, bölgemiz ağızlarında, Azerbaycan Türkçesindeki kullanımından farklı olarak (Azeri Türkçesinde uyumlara girmektedir.) kalın ünlülü kelimelere ince şekliyle, ince ünlülü sözcüklere de kalın şekliyle bağlanarak kalınlık-incelik uyumuna uymaz.²³⁰⁰

Erzurum: al, başla, ohi, dë;²³⁰¹ **Elazığ:** kaḥ (222-LXIII-1), anlat (131-XXXI-28), sarıl (177-LXIV-5);²³⁰² **Van:** Koy (33-47), göger (4-101), baḥma (40-60), geç (1-90);²³⁰³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** biraḥ (18-39), ohi (1-108), yaḥ (1-186), baḥ (1-204);²³⁰⁴ **Erzincan:** gët, çıḥ, oḥu, dut;²³⁰⁵ **Tunceli:** gët (I-11), götür (I-79), ḡorḡma (I-108), gel (I-159);²³⁰⁶ **Bingöl:** otır;²³⁰⁷ **Muş:** bozme “bozma” (IX-35), ḡurtul, öl;²³⁰⁸ **Diyarbakır:** biraḥ (I-27), çıḥ (XXVI-6), saḥlan (III-18);²³⁰⁹ **Urfa:** göttir (3-105), sële (8-20), konış (275), gel (33-95);²³¹⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** al (4-25), as (13-63), gëtir (30-10);²³¹¹ **Kars:** gel (5-56), otur (5-56), öldür (5-58);²³¹² **Iğdır:** gel (49-22), gët (49-31), sal (49-12);²³¹³ **Ardahan:** ver (28-6), gel (28-79), git- (32-8);²³¹⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** baḥ (57-103), get (25-19), ḡurtar (25-39), anna (38-42);²³¹⁵ **Artvin-Ardanuç:** ek, başla, oḥu, ye, tøk, tok;²³¹⁶ **Ağrı:** götir, çevür, ḡal, Kās.²³¹⁷

²²⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²²⁹⁷ ACAR, a. g. e., 113.

²²⁹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²²⁹⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12.

²³⁰⁰ GEMALMAZ, *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Atatürk Üniv. Yay. (Erzurum 1986), 42’de demeginen, oturgunan, incinmeyinen.

²³⁰¹ GEMALMAZ, *EİA*, 345.

²³⁰² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 162; BURAN, a. g. e., 68.

²³⁰³ GÖKÇUR, a. g. e., 141.

²³⁰⁴ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 189.

²³⁰⁶ TOSUN, a. g. e., 150-151.

²³⁰⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 93.

²³⁰⁸ ÖZMEN, a. g. e., 71-72.

²³⁰⁹ ERTEN, a. g. e., 48.

²³¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

²³¹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

²³¹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³¹³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³¹⁵ ACAR, a. g. e., 112.

²³¹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 46.

²³¹⁷ TANRIVERDİ, a. g. e., 79; EFENDİOĞLU, a. g. m., 832-833.

Van: vèrginan (46-23), çalginen (37-103), hesbîhal olginen (44-83), durginan (45-3);²³¹⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** görginen (13-192), gelginen (4-273), aşginan (18-72), yapginan (24-45);²³¹⁹ **Muş:** söyleginan “söylesene”;²³²⁰ **Bingöl-Karlhova:** gel;²³²¹ **Kars:** birağginen (78-6);²³²² **Iğdır:** salmaginen (49-126), tapginen (49-75), minmeginen (61-53).²³²³

3.2.2.2.1.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgede üçüncü teklik kişi emir çekimi –sIn, -sUn ekleri ile yapılır. Bu emir kipi ekinin, bölgenin kuzey kesimi ağızlarında düz ünlülü eylemlere bazen yuvarlak, güney ve orta kesimlerdeki yerli ağızlarda ise ince ünlülü eylemlerden sonra kalın ya da yarı kalın ünlüyle gelerek uyuma girmedigi görülür.

Erzurum: alsın, alsun, başlasın, gelsin, gelsün;²³²⁴ **Elazığ:** ğalsun (72-XI-1), ölsün (46-IIb-13), olsun (161-XXXVIa-1);²³²⁵ **Van:** Kalsın (34-71), düşsün (33-87), Koğmasın (1-184), küssün (34-35);²³²⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kalsın (1-144), alsın (1-111), uğrasın (4-189), bülsün (26-33);²³²⁷ **Erzincan:** sorsun, görsün, alsun, yolsun;²³²⁸ **Tunceli:** olsun (V-20), dolsun (VII-15), yèsin (XIII-7);²³²⁹ **Bingöl:** otırsın, gelsin;²³³⁰ **Muş:** ğurtulsun “kurtulsun” (XVIII-17), yıhsın “yıksın” (XXVI-2), söylesün (XXIII-27), ölsün;²³³¹ **Diyanbakır:** çıhsın (XLVIII-25), bilsin (III-9), görsün (V-2);²³³² **Urfa:** göttirsın (12-25), bilsın (21-145), çalıştırsın (1-20), kalmasın (6-55);²³³³ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** assın (13-37), desın (2-6), gètürsün (9-65), ossun (13-228);²³³⁴ **Kars:** olsun (17-29), kessin (17-34), ossun (10-41);²³³⁵ **Iğdır:** gètürsün (49-9), aparsın (49-9), tapsın (49-23), gessin (51-33);²³³⁶ **Ardahan:** olmasın (27-8), yıhasın (28-14), gelsin (28-100);²³³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** satın (10-69);²³³⁸ **Artvin-Ardanuç:** eksin, eksın, yesin, töksün;²³³⁹ **Ağrı:** binsın, çıhsın.²³⁴⁰

²³¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 141.

²³¹⁹ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 72.

²³²¹ ÖZER, a. g. e., 86.

²³²² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³²³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 346.

²³²⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163; BURAN, a. g. e., 68.

²³²⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 141.

²³²⁷ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³²⁸ SAĞIR, a. g. e., 189.

²³²⁹ TOSUN, a. g. e., 150-151.

²³³⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

²³³¹ ÖZMEN, a. g. e., 71-72.

²³³² ERTEN, a. g. e., 48.

²³³³ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

²³³⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²³³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³³⁸ ACAR, a. g. e., 112.

²³³⁹ ÖZKAN, a. g. e., 46.

²³⁴⁰ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

3.2.2.2.1.4. Çokluk Birinci Kişi:

Ölçünlü dilde –Allm şeklinde olan çokluk birinci kişi emir eki bölgemiz ağızlarında, görülen geçmiş zaman ve şart kipinde kullanılan -Aḥ / -eK / -eñ ekiyle yapılır. Bölgede istek kipinin birinci çokluk kişi çekiminde de aynı ek kullanılmaktadır. Her iki kipin bu kişi ile çekiminde aynı eklerin kullanılması, bu kiplerin anlamlarını da birbirine karıştırmıştır. Yerli ağızlarda ekin ince ünlülü eylemler üzerine kalın ünlü ile kalınünlülüler üzerine ise ince ünlü ile eklenmesi kalınlık-incelik uyumuna aykırılık yaratmaktadır.

Erzurum: alaḥ, başliyaḥ, göräḥ, alaḡın, gelaḡın, göräḡın;²³⁴¹ **Elazığ:** çağıraḥ (150-XXXIV-9), aparaḥ (215-LXII-22), anladaḥ (70-X-2), gelaḥ;²³⁴² **Van:** aparaḥ (39-29), gönöşaḥ (20-80), gelaḥ (2-81), yiyah (2-25);²³⁴³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çağıraḥ (1-252), yapaḥ (1-183), içek (4-99), gidek (4-102);²³⁴⁴ **Erzincan:** gidek, ölek, ölaḥ, diyaḥ;²³⁴⁵ **Tunceli:** gideK (I-25), èdeK (I-38), uyuyah (I-70), öldüreK (I-134);²³⁴⁶ **Bingöl:** otiraḥ, gelaḥ;²³⁴⁷ **Muş:** başliyeḥ “başlıyalım” (XIV-36), gavuşaḥ “kavuşalım” (XX-64), edek “edelim” (I-3), baḡalım “bakalım” (XIII-24), edāḥ;²³⁴⁸ **Diyarbakır:** soralım (XXIV-32), alaḥ (IV-65), gidaḥ (II-59), inaḡın (XLIV-13), ögrenahın (XLIII-15);²³⁴⁹ **Urfa:** baḡalım (1-150), dögelim (3-10), diyelim (18-60);²³⁵⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alaḥ (13-38), èdaḥ (6-21), biçeyuḥ (15-24), tutayuḥ (13-174);²³⁵¹ **Kars:** baḡalım (10-44);²³⁵² **Iğdır:** çağardalım (56-25), göyalım (56-25), toplanalım (72-21), baḡalım (72-46);²³⁵³ **Ardahan:** akıdalım (26-6), kesmeyalım (26-19);²³⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** çıkalım (59-21), gidelim (46-5), alaḥ (59-21), gidek (26-6);²³⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** ekah, sorah, yiyah;²³⁵⁶ **Ağrı:** baḡaḥ, diyaḥ.²³⁵⁷

3.2.2.2.1.5. Çokluk İkinci Kişi:

Emir ikinci çokluk kişi çekimi eki ölçünlü dille Doğu Anadolu ağızlarında ortaklık gösteren –In ekidir. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılan bu ek, yerli ağızlarda ünlüsü kalınlaşarak uyum dışına çıkar. Erzincan yöresi ağızlarında ekin ince ünlülü biçimiyle uyum dışına çıktığı görülür.

²³⁴¹ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

²³⁴² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159; BURAN, a. g. e., 68.

²³⁴³ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

²³⁴⁴ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³⁴⁵ SAĞIR, a. g. e. 187-188.

²³⁴⁶ TOSUN, a. g. e. 150-151.

²³⁴⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

²³⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 70-71.

²³⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 48, 49.

²³⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

²³⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²³⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁵⁵ ACAR, a. g. e., 114.

²³⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²³⁵⁷ TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

Erzurum: alın, başlayın, durman, isdeyn;²³⁵⁸ **Elazığ:** gidin (146-XXXIII-8), dinneyin (43-IIa-30), gedin (178-XLIV-13), gelin;²³⁵⁹ **Van:** Kapatın (34-71), yürüyün (33-17), ğahın (4-13), dağıtın (4-14);²³⁶⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gidin (4-108), gelin (2-129), kapadın (2-6), yapın (1-183);²³⁶¹ **Erzincan:** baĥın, sarın, duyın;²³⁶² **Tunceli:** verin (I-31),  tmeyin (I-35), saĥın (I-70), otarun (I-70);²³⁶³ **Bing l:** otırın, gelin;²³⁶⁴ **Muş:** olun (I-10), ğurtulun,  l n ;²³⁶⁵ **Diyarbakır:** baĥın (II-22),  alın (XII-10), verin (XLVI-19), oturun (VIII-129);²³⁶⁶ **Urfa:** ottırın (33-20), buyrın (1-20), gelin (3-150), kaĥın (33-180);²³⁶⁷ **Diyarbakır-  ng ş /  ermik:** gedin (22-11), baĥın (22-11), besleyin (16-37), g t r n (9-98);²³⁶⁸ **Kars:** oynayın (16-a-164), ğa ın (20-9),  ekilin (4-60), baĝlayın (4-20);²³⁶⁹ **Iĝdır:** aparın (49-54), ğoyun (49-54), g lin (49-64), vurun (49-83);²³⁷⁰ **Ardahan:** olun (26-5), gelin (26-7), edin (31-17),  ıĥın (36-19);²³⁷¹ **G m şhane, Bayburt:**  ıĥın (25-28), g r n (25-28);²³⁷² **Artvin-Ardanu :** ekin, ekın, yeyin, tokun;²³⁷³ **Aĝrı:** bindırın, olun.²³⁷⁴

3.2.2.2.1.6.  okluk     nc  Kişi:

Doĝu Anadolu aĝızlarında     nc   okluk kişi emir eki –sInAr / -sUnAr bi imindedir.  l  n  dille aynı olan bu ek b lgemizin yerli aĝızlarında  oĝunlukla kalın veya yarı kalın  nl l  olarak kalınlık-incelik uyumuna, Kuzeydoĝu Karadeniz aĝızlarıyla komşu olan b lge aĝızlarında ise yuvarlak  nl l  bi imleri ile de d zl k-yuvarlaklık uyumuna uymaz.²³⁷⁵ Diĝer aĝızlarda  nl  uyumlarına uyduĝu g r l r.  ns zler bakımından b lge aĝızlarının genelinde, kip eki ile –ler kişi eki arasında –nl- > -nn- bi iminde yaygın bir ilerleyici  ns z benzeştirmesi s z konusudur. Bazı yerli aĝızlarda (Tunceli, Bing l, Elazığ, Siirt, Batman, Mardin, şırnak ve Hakkari) bu benzeştirme bi imi yaygın deĝildir.

Erzurum: alsınnar, alsunnar, gelsinner, gels nner;²³⁷⁶ **Elazığ:** y sinler (219-LXIII-15), gelsinler (152-XXXV-2), gelsınlar;²³⁷⁷ **Van:** v rsinler (33-119), g ndersinler (39-14),  alışsınlar (1-124),  on şsınlar (1-58);²³⁷⁸ **Bitlis-Adilcevaz /**

²³⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 346.

²³⁵⁹ BURAN-OĝRAř, a. g. e., 163; BURAN, a. g. e., 68.

²³⁶⁰ G K UR, a. g. e., 142.

²³⁶¹ G NEN, a. g. e., 107.

²³⁶² SAĝIR, a. g. e., 189.

²³⁶³ TOSUN, a. g. e., 150-151.

²³⁶⁴ K    KER, a. g. e., 93;  ZER, a. g. e., 86.

²³⁶⁵  ZMEN, a. g. e., 71-72.

²³⁶⁶ ERTEN, a. g. e., 48.

²³⁶⁷  Z EL K, a. g. e., 104.

²³⁶⁸  Z EL K-BOZ, a. g. e., 112.

²³⁶⁹ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

²³⁷⁰ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

²³⁷¹ ERC LASUN, a. g. e., metinler.

²³⁷² ACAR, a. g. e., 112.

²³⁷³  ZKAN, a. g. e., 46.

²³⁷⁴  IFT  , a. g. e., 4, 9.

²³⁷⁵  Z EL K, a. g. e., 104.

²³⁷⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 346.

²³⁷⁷ BURAN-OĝRAř, a. g. e., 163; BURAN, a. g. e., 68.

²³⁷⁸ G K UR, a. g. e., 142.

Ahlat: alsınнар (1-228), yapsınнар (1-237), görsünner (1-237), gelsinler (1-237).²³⁷⁹
Erzincan: alsınнар, sorsınнар, desinler, gelsünner;²³⁸⁰ **Tunceli:** gelsinler;²³⁸¹
Bingöl: otırsınнар, gelsinler;²³⁸² **Muş:** gurtulsunlar, ölsünler;²³⁸³ **Diyarbakır:**
 kalmasınlar (VII-52), gelsinler (XV-21), görsünler (IV-16);²³⁸⁴ **Urfa:** kaçsınlar (33-85), kaşsınlar (33-155), gelsinler (11-15), dağılsınlar (14-30);²³⁸⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** çığırsınlar (9-36), çıharsınlar (9-36), sürsünner (9-36), ossınнар (33-11);²³⁸⁶ **Kars:** eyiletsinler (3-40), desinler (5-59);²³⁸⁷ **Iğdır:** desinler (49-89);²³⁸⁸
Ardahan: gêtsinler (25-25);²³⁸⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** görsetsinler (48-46);²³⁹⁰
Artvin-Ardanuç: eksinler, eksınнар, yesınнар, töksınнар.²³⁹¹

Bölge ağızlarının genelinde emir kipinin olumsuz şekli için de aynı kişi eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kipi olumsuz biçimi ölçünlü dildeki gibi –mA ekiyle yapılmaktadır. Bölgenin bazı yörelerinde seyrek olarak emir kipinin ikinci çokluk kişi çekiminin olumsuz biçiminde –mA eki üzerine kişi ekinin –n olarak geldiği görülür (Erzurum: durman).²³⁹² Yerli ağızlarda olumsuzluk ekinin kalın ünlülü sözcüklere ince, ince ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile ulanması bazen uyumlara aykırılık yaratmaktadır.

Elazığ: olmasın (216-LXII-7), büşürmeyin (55-V-17), doldurmayın (214-LXI-4);²³⁹³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** ağırtmayım (7-171), görsetmesin (2-51), vurmaysın (26-173), batmasın (1-375);²³⁹⁴ **Erzincan:** galman (kalmayın), gelmen (gelmeyin);²³⁹⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** darılmayın (13-97), sıhmayın (13-89);²³⁹⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekma, tökma, yema.²³⁹⁷

3.2.2.2.2. Şart Kipi

Eylemin bildirdiği oluş ve kılışı bir şarta, bazen dileğe bağlayan, tek başına bir yargı taşımayan, bu nedenle de ancak temel cümlelerin yargısının gerçekleşmesini şarta bağlayan yan cümleler kurabilen, temel cümlelerin zarfı olan tasarlama kipidir. Bu ekin Türkçede iki farklı kökenden gelen, şart ve dilek bildiren iki işlevi vardır.

²³⁷⁹ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 190.

²³⁸¹ TOSUN, a. g. e., 151.

²³⁸² KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

²³⁸³ ÖZMEN, a. g. e., 72.

²³⁸⁴ ERTEN, a. g. e., 48.

²³⁸⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²³⁸⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²³⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁸⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²³⁹⁰ ACAR, a. g. e., 112.

²³⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 47.

²³⁹² GEMALMAZ, a. g. e., 346.

²³⁹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 163.

²³⁹⁴ GÖNEN, a. g. e., 107.

²³⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 190.

²³⁹⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²³⁹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 46.

Şart işlevi her zaman yan yargı oluştururken, dilek işlevi temel cümlelerin yüklemi olabilmektedir.²³⁹⁸

Bölgemiz ağızlarında şart kip eki yazı dilimizde olduğu gibi -sa, se'dir. Bütün kişilerde çekimi yaygın olan kip eki iyelik kökenli kişi eklerini alır. Doğu Anadolu yerli ağızlarında ekin ince ünlülü eylem kök ve gövdelerine kalın, kalın ünlülü olanlara ise ince ünlü ile eklenmesi ünlü uyumlarına aykırı bir durum yaratır.

3.2.2.2.2.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında şart kipinin teklik birinci kişi çekimi ölçünlü dildeki gibi -sA eki üzerine iyelik kökenli -m kişi eki getirilerek yapılır. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uyan bu ek, yerli ağızlarda bazen kalın ünlülü sözcüklere ince, ince ünlülü sözcüklere kalın ünlüyle gelerek uyuma girmez.

Erzurum: alsam, gelsem, görsem, dësem;²³⁹⁹ **Elazığ:** dursam (106-XVII-12), yapsam (218-LXIII-24), yësem (224-LXIV-8);²⁴⁰⁰ **Van:** götörsem (52-97), yandırsam (24-73), dësem (36-9), gahsam (34-65);²⁴⁰¹ **Bitlis-Adilcevaz /Ahlat:** ağlasam (24-105), sağlasam (25-276), gëtsem (16-33), sölesem (23-189);²⁴⁰² **Erzincan:** alsam, görsem, ohusam, bulsam;²⁴⁰³ **Tunceli:** aTsam (III-3), olsam;²⁴⁰⁴ **Bingöl:** gelsam, olsem, olsam;²⁴⁰⁵ **Muş:** beklesem (IV-84), bahsam, gelsem;²⁴⁰⁶ **Diyarbakır:** dësem (X-12), evlensem (V-2), ëyileştirsem (VIII-121), söksem (I-28);²⁴⁰⁷ **Urfa:** yıhsam (2-260), satsam (16-15), oħımasam (6-60);²⁴⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** assam (13-65), kessem (13-65), görsem (13-142);²⁴⁰⁹ **Kars:** desem (83-34), olmasam (1-7), gëtsem (13-16), gëtmesem (13-16);²⁴¹⁰ **Iğdır:** galdısam (49-36), atsam (49-60), desem (56-112);²⁴¹¹ **Ardahan:** isdesem (28-5), toplasam (96-a-5);²⁴¹² **Gümüşhane, Bayburt:** yësem (49-42), alsam (29-98), bulsam (59-52);²⁴¹³ **Artvin-Ardanuç:** eksam, sorsam, yesam.²⁴¹⁴

²³⁹⁸ KORKMAZ, a. g. e., 677-680'de -sA ekinin iki farklı kökenden gelerek zamanla benzeştiğini, bugün bu ekin şart ve dilek belirten iki anlamının olmasında ekin geldiği farklı yapıların etkili olduğunu tarihsel örnekler vererek kanıtlamaktadır.

²³⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 348.

²⁴⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 142.

²⁴⁰² GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁴⁰³ SAĞIR, a. g. e., 190.

²⁴⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴⁰⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴⁰⁶ ÖZMEN, a. g. e., 71.

²⁴⁰⁷ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴¹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴¹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴¹³ ACAR, a. g. e., 112.

²⁴¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 44.

3.2.2.2.2.2. Teklik İkinci Kişi:

Ünlü uyumlarına bağlı olarak bölgenin genelinde şart kipinin teklik ikinci kişi çekimi için -sAn eki kullanılmaktadır. Bu ek te yerli ağızlarda ünlü uyumları konusunda birinci kişi eki gibi davranmaktadır.

Erzurum: alsan, başlasan, görsen, dersen;²⁴¹⁵ **Elazığ:** assan (152-XXXV-21), étürsen (224-LXIV-8);²⁴¹⁶ **Van:** bassan (13-94), eKsen (1-139), yullemesen (37-6), yandırılan (24-73), dersen (17-51);²⁴¹⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çıhsan (24-78), olsan (13-69), çehsen (4-45), versen (1-378);²⁴¹⁸ **Erzincan:** alsan, görsen, duysan, ohusan, bulsan;²⁴¹⁹ **Tunceli:** olsan;²⁴²⁰ **Bingöl:** gelsan, Olsen, olsan;²⁴²¹ **Muş:** bahsan, gelsen;²⁴²² **Diyarbakır:** dersen (XI-3), görsen (XVIII-12), sürsen (VIII-83);²⁴²³ **Urfa:** vursay (6-80), yapsay (27-15), demesey (1-75);²⁴²⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dursan (9-94);²⁴²⁵ **Iğdır:** çıhsan (49-153), dönsen (56-30), tápsan (74-39);²⁴²⁶ **Ardahan:** gelsene (46-b-69);²⁴²⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** étmesen (39-14), sürmesen (30-16);²⁴²⁸ **Artvin-Ardanuç:** eksan, sorsan, yesan.²⁴²⁹

3.2.2.2.2.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların yoğun etkisindeki yerli ağızlarda uyumlara giren emir kipinin bu kişi çekimi, diğer yerli ağızlarda bazı incelleme ve kalınlaşma eğilimlerinden dolayı bazen uyuma girmez. Ek bölge ağızlarında, ölçünlü dilde olduğu gibi -sA biçimindedir.

Erzurum: alsa, başlasa, görse, dесе;²⁴³⁰ **Elazığ:** geberse (154-XXXV-4), varsa (66-IX-35), olsa;²⁴³¹ **Van:** zırt atsa (6-76), dесе (6-76), bahse (34-123);²⁴³² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çıhsa (11-63), olsa (7-84), isdese (11-1), görse (16-93);²⁴³³ **Erzincan:** alsa, görse, bulsa, dесе;²⁴³⁴ **Tunceli:** sevse (II-168), olsa (VIII-35);²⁴³⁵ **Bingöl:** gelsa, olse, olsa;²⁴³⁶ **Muş:** bahmasa “bakmasa” (XIX-15), bahsa, gelse;²⁴³⁷

²⁴¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

²⁴¹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴¹⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 143.

²⁴¹⁸ GÖNEN, a. g. e., 109.

²⁴¹⁹ SAĞIR, a. g. e., 190.

²⁴²⁰ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴²² ÖZMEN, a. g. e., 71.

²⁴²³ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴²⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴²⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴²⁸ ACAR, a. g. e., 112.

²⁴²⁹ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁴³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

²⁴³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴³² GÖKÇUR, a. g. e., 143.

²⁴³³ GÖNEN, a. g. e., 109.

²⁴³⁴ SAĞIR, a. g. e., 190.

²⁴³⁵ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴³⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴³⁷ ÖZMEN, a. g. e., 71.

Diyarbakır: dēse (V-6), dursa (X-41), duysa (II-60), buyur ētmese (III-34);²⁴³⁸
Urfa: ottursa (1-15), bulsa (6-1), yapmasa (27-15);²⁴³⁹ **Diyarbakır-Çüngüş /**
Çermik: alsa (13-254), assa (24-31), ossa (13-265), çıhsa (32-31);²⁴⁴⁰ **Kars:** yese
 (78-13);²⁴⁴¹ **Iğdır:** çalışsa (63-18), olsa (70-6);²⁴⁴² **Ardahan:** etse (28-68), olsa (38-
 b-37);²⁴⁴³ **Gümüşhane, Bayburt:** olsa (50-14), dursa (46-51);²⁴⁴⁴ **Artvin-Ardanuç:**
 eksa, sorsa, yesa.²⁴⁴⁵

3.2.2.2.2.4. Çokluk Birinci Kişi:

Bölgenin kuzey yöreleri ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak -saḡ / -seḡ / -sek biçiminde kullanılan emir kipinin ikinci çokluk kişi çekimi, diğer yörelerin ağızlarında genellikle tek şekilli olarak -saḡ şeklinde kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olmaktadır. Bazı daha dar yöre ağızlarında da bu ekin incelererek uyuma girmediği görülür.

Erzurum: alsah, gelseḡ, görseḡ, dēseḡ, gelsah, görsah, dēsaḡ;²⁴⁴⁶ **Elazığ:**
 götürsaḡ (216-LXII-4), gētsah (216-LXII-38), olsaḡ;²⁴⁴⁷ **Van:** gıtsah (11-48), gelsah
 (51-110), çıhsah (51-32), gitmesah (46-41), kitlesah (13-50);²⁴⁴⁸ **Bitlis-Adilcevaz**
/Ahlat: döysek (1-141), gētsek (1-132), yetişsek (15-73), ētsek (24-9);²⁴⁴⁹ **Erzincan:**
 alsak, bilsak, biçsak, gētsah, alsah, bulsaḡ, arasah, desak;²⁴⁵⁰ **Tunceli:** olsaḡ;²⁴⁵¹
Bingöl: gelsah; **Bingöl-Karlıova:** olsaḡ;²⁴⁵² **Muş:** balsah, gelsek;²⁴⁵³ **Diyarbakır:**
 dēsaḡ (XLIV-28), evlensaḡ (I-142), gētsah (XLII-18), koşah (XLVIII-23);²⁴⁵⁴ **Urfa:**
 suvarsaḡ (3-145), getırsaḡ (3-145), vermesah (5-10);²⁴⁵⁵ **Diyarbakır-Çüngüş /**
Çermik: ayrılansaḡ (11-3), yapmasah (15-69);²⁴⁵⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** olursaḡ
 (48-10);²⁴⁵⁷ **Artvin-Ardanuç:** eksah, sorsaḡ, yesaḡ;²⁴⁵⁸ **Ağrı:** oynasaḡ, otursaḡ,
 vermesēḡ;²⁴⁵⁹

²⁴³⁸ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴⁴⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁴² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁴⁴ ACAR, a. g. e., 112.

²⁴⁴⁵ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁴⁴⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 348.

²⁴⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴⁴⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 143.

²⁴⁴⁹ GÖNEN, a. g. e., 109.

²⁴⁵⁰ SAĞIR, a. g. e., 191.

²⁴⁵¹ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴⁵² KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴⁵³ ÖZMEN, a. g. e., 71.

²⁴⁵⁴ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴⁵⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴⁵⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴⁵⁷ ACAR, a. g. e., 112.

²⁴⁵⁸ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁴⁵⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

3.2.2.2.2.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında ünlü uyumlarına bağlı olarak şart kipinin ikinci çokluk kişi eki için “-saz / -sez” biçimleri kullanılmaktadır²⁴⁶⁰ Bölgenin bazı yörelerinde s ve z ünsüzlerinin etkisiyle bu ekin ünlüsünün incelendiği ve kalın ünlülü sözcüklere bu şekilde gelerek kalınlık-incelik uyumuna girmediği görülmektedir.

Erzurum: alsaz, başlasaz, görsez, dèsez;²⁴⁶¹ **Elazığ:** gelsez, baḥsaz, otursanız, olsaz;²⁴⁶² **Van:** ölsez (11-52), vèrsez (52-45), göstermesez (4-29); **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaşsaz (15-78), çağırsaz (16-27);²⁴⁶³ **Erzincan:** gètsez, alsaz, bulsaz, arasaz;²⁴⁶⁴ **Tunceli:** olsaz, geÇsez (XL-23);²⁴⁶⁵ **Bingöl:** gelsaz, olsaz, olsanız;²⁴⁶⁶ **Muş:** atseydiniz (VII-42), baḥsanız, gelsez;²⁴⁶⁷ **Urfa:** suvarsayız, yapmasayız, vermeseyiz;²⁴⁶⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** besleyebilirsez (16-37);²⁴⁶⁹ **Iğdır:** èlese iz (74-82);²⁴⁷⁰ **Artvin-Ardanuç:** eksaz, sorsaz, yesaz;²⁴⁷¹ **Ağrı:** yapsaz, oynasaz, görsez, gètсенiz.²⁴⁷²

3.2.2.2.2.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Bölge ağızlarının genelinde ünlü uyumlarına uygun olarak, bu kip ekinin üçüncü çokluk kişisi ölçünlü dilde olduğu gibi –sA kip eki üzerine –lAr çokluk eki getirilerek yapılmaktadır. Van Küresinli ağızı ile bazı yerli ağızlarda (Tunceli-Pertek yerli ağızı vb.) ek ünlülerinin incelmeye eğimli olması kalınlık-incelik uyumuna aykırılık yaratmaktadır.

Erzurum: alsalar, başlasalar, görseler, dèseler;²⁴⁷³ **Elazığ:** vèrseler (162-XXXVa-31), baḥsalar, olsalar;²⁴⁷⁴ **Van:** vèrmeseler (4-16), Konişseler (49-5), anneşseler (49-5);²⁴⁷⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** vèrseler (4-285), yapsalar;²⁴⁷⁶ **Erzincan:** getseler, alsalar, bulsalar, arasalar;²⁴⁷⁷ **Tunceli:** olsalar;²⁴⁷⁸ **Bingöl:** gelsalar, olsalar, olseler;²⁴⁷⁹ **Muş:** baḥsalar, gelseler;²⁴⁸⁰ **Diyarbakır:** dèseler (LIII-

²⁴⁶⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

²⁴⁶¹ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

²⁴⁶² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 143; GÖNEN, a. g. e., 109.

²⁴⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 191.

²⁴⁶⁵ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴⁶⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴⁶⁷ ÖZMEN, a. g. e., 71.

²⁴⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁷¹ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁴⁷² EFENDİOĞLU, a. g. m., 830, 834.

²⁴⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., 349.

²⁴⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 161; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 143.

²⁴⁷⁶ GÖNEN, a. g. e., 109.

²⁴⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 191.

²⁴⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 150.

²⁴⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 86.

²⁴⁸⁰ ÖZMEN, a. g. e., 71.

3), gêtseler (XLIII-44);²⁴⁸¹ **Urfa:** suvarsalar, yapmasalar, vermeseler;²⁴⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** içseler (17-29);²⁴⁸³ **Iğdır:** çehseler (72-121), vèrseler (50-b-31);²⁴⁸⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** olsalar (27-17);²⁴⁸⁵ **Artvin-Ardanuç:** eksalar, sorsalar, yesalar.²⁴⁸⁶

3.2.2.2.3. İstek Kipi

Eylemin bildirdiği oluş ve kılışın otraya çıkmasını isteğe, niyete, arzuya bağlayan kiptir. Türkiye Türkçesinde bu kipin birinci teklik ve çokluk kişi ekleri, Eski Türkçedeki emir-istek kipinin aynı kişileri için kullanılan -AyIn / -Allm eklerinin bir devamı niteliğindedir. Birinci teklik kişi eki, bölgemiz ağızlarında –AyIn > -AyIm > -Im /-Um / -Am biçiminde gelişerek son şeklini alırken; birinci çokluk kişi eki Eski Türkçedeki –Allm’dan tamamen farklı bir gelişim yolu izlemektedir. Bu ek Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde, gelecek ve geniş zaman ile gereklilik ve dilek kipi için kullanılan –gA ekinin, Eski Anadolu Türkçesi döneminde g sesini düşürmesi sonucunda ortaya çıkmış –A biçiminin bir devamıdır. Doğu Anadolu ağızlarının genelinde istek kipinin kişilere göre çekimi, birinci teklik kişi hariç, -A kip eki üzerine kişi ekleri getirilerek yapılmaktadır. Birinci çoklukta kişi eki olarak -h / -h / -K kullanılırken, diğer çekimlerde zamir kökenli kişi ekleri görev yapmaktadır.

Birinci teklik istek çekimi için bölge ağızlarında –Am eki bugün yaygınlık kazanırken, bu ekin dar ünlülü biçimleri ise daha çok emir kipi görevinde kullanılmaktadır. Aslında –Am eki, -A kip ekinin iyelik kökenli birinci teklik kişi eki –m’yi almış biçimi gibi de görünmektedir. Doğu Anadolu ağızlarında, ünlüler üzerinde y ünsüzünün yaygın bir daraltıcı etkisi vardır. Bu nedenle –AyIn > -AyIm eki zaman içinde bu etkiden dolayı ünlü daralmasına uğramış (ikinci hecedeki ı’nın benzeştirme özelliğide söz konusudur.), daha sonra y’nin düşmesi ile bugün bölge ağızlarındaki emir birinci teklik kişi eki –Im / -Um ortaya çıkmıştır. Fakat bölgedeki birinci teklik kişi istek ekinin aynı gelişme süreci ile –AyIn’dan gelmiş olduğu çok tutarlı ve açıklanabilir görünmemektedir.

Bölgemiz ağızlarındaki istek kipi ekleri ikinci açıklamaya göre ele alındığında birincikişi eklerinin ölçünlü dilden ayrı bir kökene dayandığı ve farklı bir gelişim seyri izlediği açıkça görülmektedir. Tek tek ele alındıklarında farklılıklar ve benzerlikler şu noktalarda toplanmaktadır:

3.2.2.2.3.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında teklik birinci kişi istek çekimi için ölçünlü dilde kullanılan emir kipinin –AyIm biçiminin hece kaynaşmasına uğramış şekli olan –Im / -Um ve istek kipi eki –A üzerine iyelik kökenli birinci kişi eki –m’nin gelmesiyle oluşan –Am ekleri kullanılmaktadır. Azeri ve Terekeme ağızlarında dar ünlülü şekiller daha çok emir, düz-geniş ünlülü şekiller de istek çekiminde yaygınlaşmışken,

²⁴⁸¹ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 104.

²⁴⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 113.

²⁴⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁸⁵ ACAR, a. g. e., 112.

²⁴⁸⁶ ÖZKAN, a. g. e., 45.

yerli ağızlarda her iki çekim için –Am eki genelleşmiştir. Bu eklerin çoğunlukla kalın ünlülü şekillerinin tercih edilmesi kalınlık-incelik uyumuna aykırılık yaratır. Seyrek olarak ölçünlü dildeki biçimler de kullanılmaktadır.

Erzurum: alim, başliyim, alam, gelem;²⁴⁸⁷ **Elazığ:** içem (47-XXXIII-10), alam (39-I-9), soram (162-XXXVIa-20), gelam;²⁴⁸⁸ **Van:** doyòm (28-19), vèrmiyeyim (2-44);²⁴⁸⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olam (13-18), èdem (26-6), baħım (2-102), vurum (2-102);²⁴⁹⁰ **Erzincan:** söyliyim, arıyım, getürem, gelem;²⁴⁹¹ **Tunceli:** çalam (I-132), bülem (I-52), diyem (I-69), geberdem (I-128);²⁴⁹² **Bingöl:** çıhartam (I-B-100), çıhim (I-A-106), gidem, gidim;²⁴⁹³ **Muş:** saħlayam “saklayayım” (XL-14), dey m “diyeyim” (XXXVI-13);²⁴⁹⁴ **Diyarbakır:** bilem (XXXII-10), görüm (XL-24), gelim (I-57);²⁴⁹⁵ **Urfa:** kaħam (6-65), kaħmıyam;²⁴⁹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alam (13-48), bilem (7-15), dèyem (12-27), baħam (5-8);²⁴⁹⁷ **Kars:** gidim (10-49), baħım (10-49), alim (3-10), yazım (3-42);²⁴⁹⁸ **Iğdır:** alam (49-10), gelem (49-10), vèrem (56-21), aparam (61-62);²⁴⁹⁹ **Ardahan:** diyem (26-17), edem (25-13), gèdem (25-16);²⁵⁰⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** neblem (40-9), içem (33-17), bahèm (6-17), yiyèm (4-95);²⁵⁰¹ **Artvin-Ardanuç:** ekem, sorem, yiyem;²⁵⁰² **Ağrı:** baħım, gidim.²⁵⁰³

3.2.2.2.2.3.2. Teklik İkinci Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarında ikinci teklik kişi istek çekimi kişi ekinin ünlüsü bakımından alt ağız gruplarında farklılıklar gösterir. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ile Diyarbakır, urfa ağızlarında ekin ünlüsü düz geniş ünlü taşımakta, yerli ağızlarda ise ekin ünlüsü sürekli düz-dar olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle ekin –AsAn / -AsIn biçiminde iki yaygın kullanımı ortaya çıkmaktadır. Yerli ağızlarda ekin ikinci ünlüsü genellikle kalındır ve ünlü uyumlarına uymamaktadır.

Erzurum: alasan, başliyan, oħıyan, diyesen;²⁵⁰⁴ **Elazığ:** öğrenesin (153-XXXV-24), gezesin (146-XXXIII-20), èdasın (I-14);²⁵⁰⁵ **Van:** vèrmiyese (46-13), yetim ğalasan (30-66), gidesen (18-66), diyesen (1-187);²⁵⁰⁶ **Bitlis-Adilcevaz /**

²⁴⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

²⁴⁸⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158; BURAN, a. g. e., 67.

²⁴⁸⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 144.

²⁴⁹⁰ GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁴⁹¹ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

²⁴⁹² TOSUN, a. g. e. 149.

²⁴⁹³ KÜÇÜKER, a. g. e., 92 ; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁴⁹⁴ ÖZMEN, a. g. e., 70.

²⁴⁹⁵ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁴⁹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁴⁹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

²⁴⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁴⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁰¹ ACAR, a. g. e., 113.

²⁵⁰² ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁵⁰³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12.

²⁵⁰⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

²⁵⁰⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159; BURAN, a. g. e., 67.

²⁵⁰⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 144.

Ahlat: etmiyesen (7-165), geberesen (1-9), kalasan (13-117), koyasan (4-18);²⁵⁰⁷
Erzincan: gelesen, göresen, kaçasın, bahasın;²⁵⁰⁸ **Erzurum:** alasin, başliyasın, gelesin, diyesin;²⁵⁰⁹ **Tunceli:** gelesin (I-146), olasin (V-26), vermeyesin (XXXV-5), bahasın;²⁵¹⁰ **Bingöl:** etmayasın, gidasın; **Bingöl-Karlıova:** gidesin;²⁵¹¹ **Muş:** olasan “olasın” (LVIII-2), edesin;²⁵¹² **Diyarbakır:** diyesen (XLV-35), doğasan (LXV-18), egilesen (XXV-30);²⁵¹³ **Urfa:** çürıyesen (24-15), gelesen (24-5), görmıyesen (24-1);²⁵¹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alasin (9-102), öldüresin (9-102), olasin (13-79);²⁵¹⁵ **Kars:** yapmıyasın (17-9), alasan (14-24), göresen (75-31);²⁵¹⁶ **Iğdır:** yatasan (53-b-22), batasan (53-b-23), sorasin (72-36), durasin (72-37);²⁵¹⁷ **Ardahan:** uğrıyasın (25-29);²⁵¹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** alasin (65-35), daşındırmıyasın (29-108);²⁵¹⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekasin, başliyasın, sorasin, yıyasın;²⁵²⁰ **Ağrı:** diyese ;²⁵²¹

3.2.2.2.3.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Bölgemiz ağızlarında ünlü uyumlarına bağlı olarak istek kipi teklik üçüncü kişi eki için –A kullanılmaktadır. Ölçünlü dilde pek yaygın olmayan istek kipinin bu kişi çekimi bölgemizin bütün ağızlarında oldukça işlektir. Bölge ağızları bu eki çok işlek bir biçimde kullanarak ölçünlü dilden ve Batı Anadolu ağızlarından ayrılmaktadır.

Bölgenin bazı yerli ağızlarında bu ekin kalın ünlülü sözcüklere de ince ünlü ile geldiği görülmektedir. Bu durum, bu ağızlardaki sön açık hece ünlüsünün incilmesi eğiliminden kaynaklanmakta ve kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır.

Erzurum: ala, başliya, başliye, ohiye;²⁵²² **Elazığ:** ola (147-XXXI-9), gétire (220-LXIII-4), èyleşe (iyileşe) (42-II-4);²⁵²³ **Van:** birağa (41-48), gaça (18-16), soğöye (7-8), hêç baş ède (3-137);²⁵²⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gele (26-102), yağa (8-129), şüpelene (1-294).²⁵²⁵ **Erzincan:** çiha, ale, yaşate, yaşata;²⁵²⁶ **Tunceli:** kurtulmiye (IX-9), ède (II-71), getüre (I-158), bağa;²⁵²⁷ **Bingöl:** gida, gide;²⁵²⁸ **Muş:**

²⁵⁰⁷ GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁵⁰⁸ SAĞIR, a. g. e. 186.

²⁵⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

²⁵¹⁰ TOSUN, a. g. e., 149.

²⁵¹¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁵¹² ÖZMEN, a. g. e., 70.

²⁵¹³ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁵¹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵¹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

²⁵¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵¹⁹ ACAR, a. g. e., 113.

²⁵²⁰ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁵²¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 835.

²⁵²² GEMALMAZ, a. g. e., 370.

²⁵²³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159; BURAN, a. g. e., 67.

²⁵²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 144-145.

²⁵²⁵ GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁵²⁶ SAĞIR, a. g. e., 187.

²⁵²⁷ TOSUN, a. g. e., 149.

yağē “yağa” (XLVI-14), sahlaya, ede;²⁵²⁹ **Diyaḡbakır:** çıḡa (XLV-43), düşē (LXV-33), gele (VI-50);²⁵³⁰ **Urfa:** bağışlıya (24-30), hoş ola (24-1), vere (24-1), yapa (24-5);²⁵³¹ **Diyaḡbakır-Çüngüş / Çermik:** assın (13-37), dēsin (2-6), ossun (13-228);²⁵³² **Kars:** ḡaçıra (20-10), gele (20-11), getire (75-35);²⁵³³ **Iğdır:** ayıla (49-37), sala (56-42), getire (61-39);²⁵³⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** ēde (11-5), ḡoya (24-15), ēda (32-14);²⁵³⁵ **Artvin-Ardanuç:** eka, başliya, sora, yiya;²⁵³⁶

3.2.2.2.3.4. Çokluk Birinci Kişi:

Doğu Anadolu ağızlarının bütününde çokluk birinci kişi istek ve emir eki aynı eklerle yapılmaktadır. Ölçünlü dilde ve diğer Anadolu ağızlarında da bu çekimde iki kipin aynı eklerle çekimlenmesi -Allm ekinin Eski Türkçe döneminden beri süregelen bir özelliğidir. Fakat bölgemiz ağızlarında, onu ölçünlü dilden ve öbür Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran, karakteristik başka bir durum söz konusudur.

Bölgemiz ağızlarında bugün kullanılmakta olan -aḡ / -eḡ / -eK eki Eski Türkçedeki –Allm’la ilgisi olmayan, farklı bir kökenden gelişerek, ayrı bir değişim seyri izleyerek ortaya çıkmıştır. Bu ek Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde, gelecek ve geniş zaman ile gereklilik ve dilek kipi için kullanılan –gA ekinin, Eski Anadolu Türkçesi döneminde g sesini düşürmesi sonucunda oluşmuş, zamanla sadece istek kipini karşılayacak şekilde anlamı ve görevi daralmış –A eki üzerine -ḡ / -ḡ / -K kişi ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde istek kipinin birinci kişi çekimlerinin eski emir çekimlerinden geldiği ve bugün bu eklerdeki emir görevinin iyice zayıflayarak çoğunlukla istek ifade ettiği kesinken, bölgemiz ağızlarında tam tersine bir durum yaşanmıştır. Yani, -gA ekinin gelişen –A, diğer kişi çekimlerinde her zaman istek ifade ederken, birinci çokluk kişide emiri de karşılayarak karakteristik bir yapı kazanmıştır. Bu özellik bölgemiz ağızları ile Azeri Türkçesi ve ağızlarını birleştirmektedir.

Doğu Anadolu ağızlarında ḡ sesinin kalınlaştırıcı etkisi, bu ek üzerinde de ortaya çıkmakta ve ekin genellikle kalın ünlü ile kullanılması sonucunda uyumsuzluk meydana gelmektedir. Bölge ağızlarında seyrek olarak ölçünlü dildeki kullanımlarla da karşılaşılmaktadır.

Erzurum: alah, başliyah, geleḡ, göreḡ;²⁵³⁷ **Elazığ:** çağırāḡ (150-XXXIV-9), annadaḡ (70-X-2), gelaḡ;²⁵³⁸ **Van:** aparaḡ (39-29), ḡonōşaḡ (20-80), diyelīm (41-67), yapalīm (12-69);²⁵³⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** nēdek (4-72), göreḡ (1-87), yohliyah

²⁵²⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁵²⁹ ÖZMEN, a. g. e., 70-71.

²⁵³⁰ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁵³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵³² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²⁵³³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵³⁵ ACAR, a. g. e., 113.

²⁵³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁵³⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

²⁵³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159; BURAN, a. g. e., 67.

²⁵³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

(4-111), kaḫaḫ (4-111);²⁵⁴⁰ **Erzincan:** gidelim, gidelim, alaḫ, gezek;,²⁵⁴¹ **Tunceli:** gideK (I-25), êdeK (I-38), uyuyaḫ (I-70), öldüreK (I-134);²⁵⁴² **Bingöl:** Kaḫaḫ, gidaḫ, gidaḫ;²⁵⁴³ **Muş:** göçelim (XII-5), içelim (XIV-18), edek “edelim” (I-3), baḫalım “bakalım” (XIII-24);²⁵⁴⁴ **Diyarbakır:** alaḫ (IV-65), evlendirah (VIII-12), öğrenahın (XLIII-15);²⁵⁴⁵ **Urfa:** veraḫ (6-30), görāḫ (11-15), gönderah (33-100), gidaḫ (20-80);²⁵⁴⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alaḫ (13-38), êdaḫ (6-21), vèrmiyaḫ (4-40);²⁵⁴⁷ **Kars:** ğurtarah (20-20), yiyeh (75-3), gidaḫ (11-5);²⁵⁴⁸ **Iğdır:** ğonuṣaḫ (49-37), vèreh (49-37), öldüreh (59-3);²⁵⁴⁹ **Ardahan:** kesmeyalım (26-18), alaḫ (29-17), veraḫ (31-15);²⁵⁵⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** çıkalım (59-21), baḫalım (36-110), alaḫ (59-21);²⁵⁵¹ **Artvin-Ardanuç:** ekah, başliyaḫ, sorah, yiyah;²⁵⁵² **Ağrı:** baḫaḫ, düşelim, diyaḫ;²⁵⁵³

3.2.2.2.3.5. Çokluk İkinci Kişi:

Bölgemiz ağızlarında istek kipi çokluk ikinci kişi çekimi için –AsIz eki kullanılmaktadır. Bu ek bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında uyuma girerken, yerli ağızlarda genellikle kalın ve yarı kalın ünlülü şekillerinin kullanılmasıyla, ince ünlülü sözcüklerden sonra uyuma aykırılık göstermektedir.²⁵⁵⁴

Erzurum: alasız, gelesiz, başliyasız, oḫiyasız;²⁵⁵⁵ **Elazığ:** biraḫasınız (114-XIX-12), gidesiz (225-LXIV-8), ğoparmiyasız (VIII-3), gelasız;²⁵⁵⁶ **Van:** gidesiz (40-61), göresiz (40-61), gelesiz (46-45) yiyesiz (11-134);²⁵⁵⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** vèresiz (7-42), bülesiz (13-213), çağırasız (26-257), vèrmiyesiz (7-129).²⁵⁵⁸ **Erzincan:** aḡliyasız, başliyasız, dinniyesiz, gülesiz;²⁵⁵⁹ **Tunceli:** dèmiyesüz (I-63), almèyásız (VIII-7), aÇmèyásız (VIII-7), baḫasız;²⁵⁶⁰ **Bingöl:** gidasız; gidesiz;²⁵⁶¹ **Muş:** saḫlayasız, edesiz;²⁵⁶² **Diyarbakır:** dolandırasız (II-65), göresiz (XXXV-

²⁵⁴⁰ GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁵⁴¹ SAĞIR, a. g. e., 187-188.

²⁵⁴² TOSUN, a. g. e. 149.

²⁵⁴³ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁵⁴⁴ ÖZMEN, a. g. e., 70-71.

²⁵⁴⁵ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁵⁴⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁴⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²⁵⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁵¹ ACAR, a. g. e., 114.

²⁵⁵² ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁵⁵³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

²⁵⁵⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 369-370.

²⁵⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 160; BURAN, a. g. e., 67.

²⁵⁵⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

²⁵⁵⁸ GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁵⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 188.

²⁵⁶⁰ TOSUN, a. g. e. 149.

²⁵⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 92; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁵⁶² ÖZMEN, a. g. e., 71.

28);²⁵⁶³ **Urfa:** geçesiz (33-235), geçmişesiz;²⁵⁶⁴ **Iğdır:** ëyliyesiz (49-141), göresiğiz (51-9);²⁵⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yapasız (40-9);²⁵⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekasız, başliyasız, ohiyasız, yiyasız;²⁵⁶⁷ **Ağrı:** oturasız, içesiz.²⁵⁶⁸

3.2.2.2.3.6. Çokluk Üçüncü Kişi:

Ölçünlü dilde pek yaygın olmayan istek kipinin üçüncü koluk kişi çekimi bölgemiz ağızlarının genelinde çok işlektir. İstek kipinin çokluk üçüncü kişi çekimi bölgede –AlAr ekleriyle yapılmaktadır. Ekin Doğu Anadolu ağızları içindeki bazı alt ağız yörelerinde sürekli ince ya da kalın ünlü ile kullanılması ünlü uyumunu bozmaktadır.

Erzurum: alalar, geleler, göreler, ohiyeler;²⁵⁶⁹ **Elazığ:** tutalar (175-XLIII-13), vèreler (67-IX-36), gelalar;²⁵⁷⁰ **Van:** yavralalar (44-41), Kalalar (8-48), getireler (1-39), parçalıyeler (17-36);²⁵⁷¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yapalar (7-141), zobbaliyalar (18-6), edeler (1-258), vèreler (13-111);²⁵⁷² **Erzincan:** alalar, başliyalar, geleler, diyeler;²⁵⁷³ **Tunceli:** alalar (V-20), bahalar;²⁵⁷⁴ **Bingöl:** gidalar, gideler;²⁵⁷⁵ **Muş:** sahlıyalar, edeler;²⁵⁷⁶ **Diyanbakır:** demiyeler (XXIV-71);²⁵⁷⁷ **Urfa:** kıralar (33-45), kırmıyalar;²⁵⁷⁸ **Diyanbaki-Çüngüş / Çermik:** gótürelár (1-9), yapalar (13-60), yèyeler (17-17);²⁵⁷⁹ **Kars:** olalar (20-11), öldüreler (12-24), yühliyeler (14-22);²⁵⁸⁰ **Iğdır:** getireler (61-41);²⁵⁸¹ **Gümüşhane, Bayburt:** gideler (25-24), vuralar (32-10);²⁵⁸² **Artvin-Ardanuç:** ekalar, başliyalar, soralar, yiyalar.²⁵⁸³

3.2.2.2.2.4. Gereklilik Kipi

Eylemin bildirdiği oluş ve kılışın yapılması gerektiğini bildiren istek kipi, Eski Türkiye Türkçesinin sonlarına doğru, Oğuzcaya özgü bir kip olarak seyrek bir şekilde görülmektedir. Gereklilik kipinin eki de aynı dönemlerde –mA eylemden ad türetme eki ve –lıg > -IU sıfat ekinin birleşmesiyle sıfat-fiil eki olarak ortaya çıkmış, gereklilik kipi oluşturma görevini daha geç bir dönemde üstlenmiş olmalıdır.²⁵⁸⁴

²⁵⁶³ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁵⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁶⁶ ACAR, a. g. e., 114.

²⁵⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁵⁶⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

²⁵⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 369-370.

²⁵⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 160; BURAN, a. g. e., 67.

²⁵⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

²⁵⁷² GÖNEN, a. g. e., 108.

²⁵⁷³ SAĞIR, a. g. e. 188.

²⁵⁷⁴ TOSUN, a. g. e. 149.

²⁵⁷⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 92 ; ÖZER, a. g. e., 85.

²⁵⁷⁶ ÖZMEN, a. g. e., 71.

²⁵⁷⁷ ERTEN, a. g. e., 49.

²⁵⁷⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁷⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

²⁵⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁵⁸² ACAR, a. g. e., 114.

²⁵⁸³ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁵⁸⁴ KORKMAZ, a. g. e., 693-694.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde özel bir ekle yapılmayan bu kipin çekimleri, bazı mastar ve kip eklerinden sonra ‘gerek’ sözcüğünün getirilmesi ile kurulmaktadır (bilme gerek, söylemek gerek, gerekdür kim korkmayasın, gitse gerek, vâcibdür ki ‘aybın saklayalar’).²⁵⁸⁵

Doğu Anadolu ağızlarında da genel olarak gereklilik kipi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan biçimlerin bir devamı niteliğindeki, Azerbaycan Türkçesiyle de ortaklık gösteren, ‘gerek’ sözcüğünün bazı ekler ve çekimler üzerine getirilmesi ile yapılmaktadır. Fakat ölçünlü dilin etkisiyle bu ağızlarda –mAlI ekinin de kullanım alanı bulduğu görülmektedir.

Bölgemiz ağızlarının bazı yörelerinde ölçünlü dilin etkisiyle seyrek de olsa kullanılan –mAlI eki, üzerine kişi eklerini alarak çekime girmektedir.

3.2.2.2.2.4.1. Teklik Birinci Kişi:

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ile bunların etkisindeki bazı yerli ağızlarda kişi ekini sürekli düz-geniş, diğer yerli ağızlarda ise düz-dar ünlüyle alarak çekime girer.

Erzurum: almaliyam, almaliyem, oğumaliyem, başlamaliyem;²⁵⁸⁶
Erzurum-Oltu / İspir: almaliyim, başlamaliyim, demeliyim.²⁵⁸⁷ **Erzincan:** almaliyim, gelmeliyim, bulmaliyam, dutmaliyam;²⁵⁸⁸ **Urfa:** görmeliyim;²⁵⁸⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmam lazım, ohumam lazım;²⁵⁹⁰

3.2.2.2.2.4.2. Teklik İkinci Kişi:

Kişi ekini geniş ve dar ünlü ile alması yukarıdaki alt ağız gruplarına göre birinci teklik kişide olduğu gibidir.

Erzurum: almanısan, başlamalısan, almalisen, başlamalisen;²⁵⁹¹ **Erzurum-Oltu / İspir:** almalisin, başlamalisin, demelisin;²⁵⁹² **Erzincan:** almalısan, almalisin, bulmalısan, dutmalisin;²⁵⁹³ **Urfa:** görmelisen;²⁵⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekman lazım, oğuman lazım.²⁵⁹⁵

3.2.2.2.2.4.3. Teklik Üçüncü Kişi:

Sözcük sonlarındaki açık hece ünlülerinin bölge ağızlarında yaygın olarak i’leşmesi bu ekte de kendini göstermekte ve üçüncü teklik kişi çekiminde ek sürekli –mAlI biçiminde kullanılarak, ünlü uyumlarına uymamaktadır.

²⁵⁸⁵ KORKMAZ, a. g. e., 693-694.

²⁵⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 371.

²⁵⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 371.

²⁵⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 192.

²⁵⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 45.

²⁵⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 372.

²⁵⁹² GEMALMAZ, a. g. e., 372.

²⁵⁹³ SAĞIR, a. g. e., 192.

²⁵⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁵⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 45.

Erzurum: almali, başlamali, görmeli, dêmeli.²⁵⁹⁶ **Erzincan:** almali, duymali, baħmali, çalışmalı;²⁵⁹⁷ **Muş:** sert olmalı (XIV-39);²⁵⁹⁸ **Urfa:** görmeli;²⁵⁹⁹ **Ardahan:** vermeliyih (48-46);²⁶⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** ekmasi lazım, oħuması lazım;²⁶⁰¹

3.2.2.2.4.4. okluk Birinci Kişi:

Gereklilik kipinin birinci okluk kişi çekiminde de iyelik kökenli kişi ekleri arasında yer alan -ħ / -ħ / -k eki kullanılır. Bu ekin ünlüsünün bazı yerli Türkmen ağızları ile kuzeybatı yöreleri ağızlarında yuvarlaklaşma eğilimi göstermekte ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. Diğer yerli ağızlarda ise ekin ünlüsünün kalınlaşarak uyum dişi kaldığı görülür.

Erzurum: almaliyih, gelmeliyih, grmeliyih, dmeliyuh.²⁶⁰² **Erzincan:** gelmeliyik, bilmeliyik, demeliyk, demeliyih;²⁶⁰³ **Urfa:** oħımalıyih;²⁶⁰⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekmamuz lazım, oħumamız lazım.²⁶⁰⁵

3.2.2.2.4.5. okluk İkinci Kişi:

Gereklilik kipinin bölge ağızlarındaki bu kişi çekimlerinde de, Azeri ve Terekeme ağızları hariç, ekin son ünlüsü sürekli incedir. Kişi ekinin ünlüsü ya kök ünlüsüne ya da ekin son ünlüsüne uyum gösterir.

Erzurum: almalısız, başlamalısız, başlamalısız, oħumalısız;²⁶⁰⁶ **Erzincan:** gelmelisiz, bulmalısız, grmelisiz, dutmalısız;²⁶⁰⁷ **Urfa:** oħımalısız;²⁶⁰⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekmez lazım, ekmaıuz lazım.²⁶⁰⁹

3.2.2.2.4.6. okluk nc Kişi:

Bu ek de bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisindeki yeli ağızlarda uyuma girmektedir. Diğer yerli ağızlarda ekni son ünlüsü sürekli dzdar-inedir. Kişi eki ise ya ekin son ünlüsüne ya da kök ünlüsüne göre ekleşerek ünlü uyumlarının dışına çıkar.

Erzurum: almalılar, başlamalılar, oħumalılar, oħumaliler.²⁶¹⁰ **Erzincan:** almalılar, sormalılar, daşımallar, baħmallar;²⁶¹¹ **Urfa:** oħımalılar;²⁶¹² **Artvin-Ardanuç:** ekmalari lazım, başlamalari lazım;²⁶¹³

²⁵⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 373.

²⁵⁹⁷ SAĞIR, a. g. e., 192.

²⁵⁹⁸ ZMEN, a. g. e., 72.

²⁵⁹⁹ ZELİK, a. g. e., 105.

²⁶⁰⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁰¹ ZKAN, a. g. e., 45.

²⁶⁰² GEMALMAZ, a. g. e., 371-372.

²⁶⁰³ SAĞIR, a. g. e., 193.

²⁶⁰⁴ ZELİK, a. g. e., 105.

²⁶⁰⁵ ÖZKAN, a. g. e., 44.

²⁶⁰⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 372-373.

²⁶⁰⁷ SAĞIR, a. g. e., 193.

²⁶⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁶⁰⁹ ÖZKAN, a. g. e., 45.

²⁶¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 373.

²⁶¹¹ SAĞIR, a. g. e., 195.

Gereklilik kipinin bölgemiz ağızlarında daha genel ve karakteristik olan bakışa bir çekimi ise ‘gerek ve lazım’ sözcüklerinin görev aldığı, birkaç farklı şekilde ortaya çıkan çekimdir. Genellikle Türkiye Türkçesi ve ağızlarında da genelleşmiş olan bu biçimler Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan ve günümüze kadar korunarak gelmiş olan eski şekillerdir. Bu çekimlerle ilgili olarak, şu ana kadar yapılmış olan çalışmalarda verilen örnekler bütün kişileri kapsayacak yeterlilikte olmadığından, elde edilen örnekler kişilere göre değil, genel olarak verilecektir.

Bu çekimlerden biri, Azerbaycan Türkçesinde altı kişiye göre oluşturulabilen ve yaygın olan, bir eylemin istek kipiyle çekimlenmiş şekilden önce ‘gerek’ sözcüğünün getirilmesi ile elde edilmektedir. Altı kişiye göre çekimi Azerbaycan Türkçesinde kurallı olarak; “gerek gelem / gerek gelesen / gerek gele / gerek gelek / gerek gelesiniz / gerek geleler”²⁶¹⁴ şeklindedir. Bölgemiz ağızlarında da bu biçim yaygın olarak kullanılmaktadır.

Van: gerek ağzını açıl Koyımiye (49-37,38), gerek oğöl da Kazana (24-10), edep hey a gerek değışmiye.(22-80).²⁶¹⁵

Gereklilik kipinin bölgemiz ağızlarında şu biçimdeki çekim de hem karakteristiktir hem de yaygın olarak kullanılmaktadır: Eylem kök veya gövdesi üzerine mastar eki –mA, onun üzerine hangi kişi ile çekimlendiğini gösteren iyelik eki ve son olarak gerek ya da lazım sözcüğünün getirilmesi ile yapılabilmektedir.

Elazığ: bahmam lazım, bahman gerek, gétmam lazım;²⁶¹⁶ **Erzurum:** almam lazım tebi, oğumasi gereK hebet, tebi ële dëmez lazım;²⁶¹⁷ **Van:** yëdi tene gız olması lazım (19-64), sahib olmağ lazım (31-142);²⁶¹⁸ **Erzincan:** almam lazım, sormamız gerekür, gelmemen gerekürdü;²⁶¹⁹ **Tunceli:** gereKi bilem (bilmem gerek);²⁶²⁰ **Muş:** gitmem lazım (XIII-70);²⁶²¹ **Bingöl-Karlıova:** gelmek gerek;²⁶²² **Diyarbakır:** her sene gerek gideyim (XXXII-110);²⁶²³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** sen gerek bilesin (31-14);²⁶²⁴ **Iğdır:** gereğ gidem (49-117).²⁶²⁵

3.2.2.2.2. Birleşik Eylem Kipleri

Çekimli eylemler aldıkları kip veya zaman eklerinin sayısına göre basit kipli (zamanlı) ve birleşik kipli (zamanlı) eylemler olarak ikiye ayrılırlar. Yapılarında tek

²⁶¹² ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

²⁶¹³ ÖZKAN, a. g. e., 46.

²⁶¹⁴ BURAN-ALKAYA, a. g. e., 55.

²⁶¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 146.

²⁶¹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 162; BURAN, a. g. e., 68.

²⁶¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 370.

²⁶¹⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 146.

²⁶¹⁹ SAĞIR, a. g. e., 195.

²⁶²⁰ TOSUN, a. g. e., 151.

²⁶²¹ ÖZMEN, a. g. e., 72.

²⁶²² ÖZER, a. g. e., 86.

²⁶²³ ERTEN, a. g. e., 50.

²⁶²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 114.

²⁶²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

bir kip eki bulunduranlar basit, birden fazla (genellikle iki) kip eki taşıyanlar ise birleşik kipli eylemlerdir.

Birleşik eylem çekimlerinde asıl zamanı belirleyen ikinci kip ekidir. İkinci kip eki aslında i-mek eyleminin çekimli biçiminin ekleşmiş halidir. Birleşik kiplin yapısı; asıl eylem + kip eki + i- ek eylemi + ikinci kip eki + kişi eki biçimindedir. Bu durumda i- ek eyleminden sonra sadece –DI / -DU, -mİş / -mUş ve –sA ekleri gelebilmektedir. Bundan dolayı da birleşik eylem kipleri ancak; hikaye, rivayet ve şart birleşik kipleri biçiminde ortaya çıkmakta ve üç gruba ayrılmaktadır.

Yukarıda belirtilen sıralama Türkçenin yapısına uygun olan sıralama biçimidir. Fakat bugün ölçünlü dilde ve bölgemiz ağızlarında, dilin en az çaba ile en kolay söyleme kurallarına bağlı olarak, bazen ikinci kip eki ile kişi eklerinin yer değiştirdiği görülmektedir. Bu tür kullanımlar kesinleşmemiş, genel kullanımın dışına taşan istisnalar ya da bazı yöre ağızlarında ait karakteristik özellikler olarak değerlendirilmelidir. Bölgemiz ağızlarında da birleşik eylem kipleri üzerine gelen eklerin yeri bakımından, ölçünlü dilden farklı olan yaygın bazı dizilişlere rastlanmaktadır.

Ayrıca bu çekimlerde kullanılan i- eylemi bugün ölçünlü dilde tamamen düşmüşken, bölgemiz ağızlarında düşüp düşmemekte bazen tereddütte kalmaktadır. Bazı yörelerde tamamen düşmüşken, bazı yörelerde korunmakta ya da kendisinden önceki ünlüyü uzatarak iz bırakmaktadır. Bölgemiz ağızlarındaki birleşik kipler eklerin dizilişi ve i- eyleminin durumu bakımından tek tek ele alındığında, her biri için bölgeye özgü bazı ortak noktalar ön plana çıkmaktadır.

3.2.2.2.3.1. Hikâye Birleşik Kipi:

Hikâye kipi, üzerine geldiği bütün kiplerin bildirdikleri veya tasarladıkları oluş ve kılışların geçmişte kaldığını hikâye eden birleşik bir kiptir. Herhangi bir kip eki almış olan eylem üzerine (i-)-DI / -DU eki getirilerek oluşturulur. Ölçünlü dilde tamamen ekleşmiş ve ünlü, ünsüz uyumlarına uygun olarak kullanılan hikâye birleşik kipi bölgemiz ağızlarında hem tam ekleşmemiş biçimlerle hem de uyumlara girmeyen şekilleriyle kullanılmaktadır.

Bölgemiz ağızlarında bu kip eki teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişi çekimlerinde ince ünlülü sözcüklere kalın, teklik ve çokluk üçüncü kişilerde ise kalın ünlülü sözcüklere sürekli ince ünlüyle gelmektedir. Bu tür kullanımlarıyla ünlü uyumlarına uymayan bu ek, ünsüzünün sürekli ötümlü ya da yarı ötümlü olması nedeniyle de ünsüz uyumuna uymamaktadır.

3.2.2.2.3.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi:

Geniş zamanın hikâye çekiminde, bölgemiz ağızlarının genelinde i- eyleminin düştüğü görülmektedir. Genellikle Azeri ve Terekeme ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olan bu çekimde yerli ağızlar birinci, ikinci teklik ve çoklukta düz-dar-kalın, üçüncü kişilerde ise düz-dar-ince ünlüleri tercih ederek bu eki uyuma sokmazlar.

Erzurum: başlardım, oğurdum, oğurdular, başlardiler;²⁶²⁶ **Elazığ:** sölerdim (63-IX-15), toplannıldı (171-XLI-1), tohardım(XXXIII-1);²⁶²⁷ **Van:** bölerdım (34-72), bitirirdım (34-5), yapmazdılar (1-82), süpürürdiler (20-4);²⁶²⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** bülürdi (1-66), bülmezdi (1-99), sahlallardı (7-177);²⁶²⁹ **Erzincan:** götürirdi (6.15-13), yemezdi (6.2-57), verirdük (5.6-10);²⁶³⁰ **Tunceli:** gelürdük (I-71), çekerdüm (I-100), geçürmezlerdi (I-5), gelirdi (IX-3);²⁶³¹ **Bingöl:** yapêrdıh, açardı (I-A-41), çalardı (II-A-57), yapmêrdi (III-B-23);²⁶³² **Muş:** vurirdi “vururdu” (X-39), sōlerdik “söylerdik”, düzerdiler (I-109), açardıh “açardık” (I-135), gelemezdi (XXVI-31);²⁶³³ **Diyanbakır:** çalardı (XXIII-42), çıhardılar (XVII-38), kōrkarlardı (II-52);²⁶³⁴ **Urfa:** okırdın (2-85), olırdı (1-80), otırırlardı (2090) derdiler (1-95);²⁶³⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** ahardı (10-32), açardıh (15-56), almazladı (32-21);²⁶³⁶ **Kars:** çimerdi (17-3), yáyhanırdı (17-3), , giderdi (17-16), gurtaramazdıh (20-27);²⁶³⁷ **Iğdır:** yapardı (61-19), gelmezdim (61-43), seslenerdiler (61-78);²⁶³⁸ **Ardahan:** söylerdi (27-2), olmazdı (36-41);²⁶³⁹ **Artvin-Ardanuç:** koyardı, atardı, sığırırdım, bilürdüm;²⁶⁴⁰ **Ağrı:** biçilirdi.²⁶⁴¹

3.2.2.2.3.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi:

Doğu Anadolu ağızlarında, hikâye birleşik çekimlerinde kip ekleri aslında basit çekimlerdeki gibi davranırlar. Bu çekimde de her ek kendi basit çekimdeki şeklini devam ettirir. i- ek eylemi şimdiki zamanın hikâyesinden de tamamen düşmüştür. –dİ eki uyum konusunda geniş zamanda olduğu gibidir.

Erzurum: ohırdum, ohırdıh, görirdiler, ohırlerdi;²⁶⁴² **Elazığ:** diyidi (221-LXIII-22), bağlidim (172-XLII-1), gelilardı (171-XLI-1), ekiyordıh (XXXII-5);²⁶⁴³ **Van:** yanmiydi (34-63), getiridıh (34-4), olırdıh (41-102), olırdı (34-79);²⁶⁴⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** édidim (2-198), tanıyidi (1-78), tüşilerdi (1-66);²⁶⁴⁵ **Erzincan:** yapıyidim (2.17-10), oturidim (4.2-37), sanırdiz;²⁶⁴⁶ **Tunceli:** oturiydüK (II-1), toPlilerdi (I-3), baħidim (XXIV-5);²⁶⁴⁷ **Muş:** bekiyordum (VIII-2), tanım rdım

²⁶²⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 320-325.

²⁶²⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 164-165; BURAN, a. g. e., 68.

²⁶²⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 122.

²⁶²⁹ GÖNEN, a. g. e., 112-113.

²⁶³⁰ SAĞIR, a. g. e., 197-198.

²⁶³¹ TOSUN, a. g. e., 151-152.

²⁶³² KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 87.

²⁶³³ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁶³⁴ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁶³⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁶³⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 117.

²⁶³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁴⁰ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁶⁴¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

²⁶⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 320-325.

²⁶⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 164; BURAN, a. g. e., 68.

²⁶⁴⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 122.

²⁶⁴⁵ GÖNEN, a. g. e., 112-113.

²⁶⁴⁶ SAĞIR, a. g. e., 196.

²⁶⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 151-152.

“tanımıyordum”(XIII-128);²⁶⁴⁸ **Bingöl-Karlıova:** diyèrdi (X-A-151), demirdi (VI-5), vurerdi (VIII-43);²⁶⁴⁹ **Diyanbakır:** başlıdi (XXI-24), başlıdih (XIV-12), otiridiler (XXI-40);²⁶⁵⁰ **Urfa:** çekidim (1-5), konışidi (20-75), konışilmidi (27-70), yatidih (26-15);²⁶⁵¹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** aliyduh (33-20), atiydi (9-4);²⁶⁵² **Kars:** uriyduh (17-29), oturirdi (17-61), sahlıyirdim (77-23);²⁶⁵³ **Iğdır:** darıyordu (61-18), yuyardı (61-19), vèrmirdi (56-154), diyerduh (70-17);²⁶⁵⁴ **Ardahan:** oturiyerdi (31-2), oturiyerdim (32-1), düşiyurduh (36-17);²⁶⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** bekliyerduz;²⁶⁵⁶ **Ağrı:** bulamirdih, giyirdih, oğirdilar, behliyirdim.²⁶⁵⁷

3.2.2.2.3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi:

Gelecek zamanın hikâyesinde ek-eylemin ünlüsü yerli ağızlarda genellikle düşerken, Azeri ve Terekeme ağızlarında korunduğu görülmektedir. Bu ünlünün korunması Azeri ve Terekeme ağızlarında gelecek zaman ekinin son ünsüzünün k > ğ > y değişmesine uğramasına neden olur. Bu değişimin gerçekleşmesi için k'nin iki ince ünlü arasında olması gerekir. “k” ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde de iki ince ünlü arasında kaldığında ğ'ye değil, “y” ünsüzüne dönüşmektedir. Bu çekimde de bölgenin genelinde hikâye birleşik çekimi eki üçüncü kişilerde sürekli düz-dar-ince ünlülüdür.

Erzurum: alacağidim;²⁶⁵⁸ **Elazığ:** vuracağlardı (174-XLIIa-4), gelecekdz;²⁶⁵⁹ **Van:** Keyterecağdih (33-106), Kovacağdilar (31-31), sağacağidim (47-129), olacağidi (47-23);²⁶⁶⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** parçalıyacağdi, çihacağdih;²⁶⁶¹ **Erzincan:** değışecedin (2.44-53), edeçekdük (3.22-24), vereceydiz, verecediler; (5.14-9);²⁶⁶² **Tunceli:** konuşacağdi (XXIX-2);²⁶⁶³ **Muş:** yazacağdım “yazacaktım”(XX-288);²⁶⁶⁴ **Bingöl-Karlıova:** alacağTi, edecağti (XI-60), gelmeyacağtım (I-A-253);²⁶⁶⁵ **Diyanbakır:** söylemiyecağtın (XVIII-15);²⁶⁶⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alacağti (13-41), gönderecağtın (4-44);²⁶⁶⁷ **Kars:** keseceğdi (78-7);²⁶⁶⁸ **Iğdır:** gelicekdı (49-48), gètireceğdi (56-15), olcādı (61-43),

²⁶⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁶⁴⁹ ÖZER, a. g. e., 87.

²⁶⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁶⁵¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁶⁵² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 117.

²⁶⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁵⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁶⁵⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830-831.

²⁶⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁶⁵⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 165.

²⁶⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 123.

²⁶⁶¹ GÖNEN, a. g. e., 148.

²⁶⁶² SAĞIR, a. g. e., 197.

²⁶⁶³ TOSUN, a. g. e., 151-152.

²⁶⁶⁴ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁶⁶⁵ ÖZER, a. g. e., 87.

²⁶⁶⁶ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁶⁶⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 117.

²⁶⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

olmayacağdı (61-116);²⁶⁶⁹ **Ardahan:** ğurtaracağ_idiler, olmayacağdı (44-24), olacağdı (44-66).²⁶⁷⁰

3.2.2.2.3.1.4. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

Duyulan geçmiş zamanın bölgemiz ağızlarında biri –miş diğeri –İp olmak üzere iki farklı ekle yapıldığından daha önce bahsedilmişti. İki biçim de bölge ağızlarında hikaye birleşik çekimlerine girmektedir. Bu çekimlerde ek-eylemin ünlüsü düşüp düşmeme konusunda kararsızlık göstermekte, bazı ağızlarda düşerken bazılarında korunma veya kısalma eğilimindedir.

Erzurum: görmüşdüm, görmüşdüK, görmişlerdi, almışıldım;²⁶⁷¹ **Elazığ:** ğalmıştı (131-XXVI-5), açılmamışdı (73-XI-16), gelmişti (XLV-12);²⁶⁷² **Van:** görmiyiPdİ (39-46), nolöPTİ (37-81), şışiPTİ (37-82), darılıPTİ (37-90);²⁶⁷³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** eşidmemişdim (1-30), olmuşdi (8-36), komuşdum (14-45), ehmişdik (1-1);²⁶⁷⁴ **Erzincan:** götmüşdük (götürmüştüK) (5.4-27), almışdük (2.43-8);²⁶⁷⁵ **Tunceli:** görmemişTüK (I-54), açılmamışTüK (II-100), boyamışlârdİ (XV-5);²⁶⁷⁶ **Bingöl:** Kalmışdi, yapmışti (I-A-140), kırmıştiler (I-A-152);²⁶⁷⁷ **Muş:** olmuştuk (XXXIV-8), gelmemişti (XXXVII-25);²⁶⁷⁸ **Diyarbakır:** gelmiştiler (XXXV-16);²⁶⁷⁹ **Urfa:** kalmamışti (12-15), getmiştiĥ (14-30), katılmıştilar (1-75);²⁶⁸⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almışti (8-54), demışti (15-9);²⁶⁸¹ **Kars:** tükürmüşdü (80-12), ğetmişdiĥ (80-11), ğaşmışdi (4-35);²⁶⁸² **Iğdır:** etmişdi (49-20), çelmişdi (49-4), ğırmışdi (49-151);²⁶⁸³ **Ardahan:** yaratılmışdın (44-57), yanaşmışdiler (32-3).²⁶⁸⁴

3.2.2.2.3.1.5. İstek Kipinin Hikâyesi:

Ölçünlü dilde istek kipi ekinden sonra hikâye eki –ydİ biçiminde kullanılır. Bölge ağızlarında da bu biçime rastlanmakla birlikte, yerli ağızlarda, yaygın olarak y ünsüzünün düştüğü şekiller kullanılmaktadır. Yine ölçünlü dilde pek kullanılmayan bu zamanın üçüncü kişi çekimleri bölgemiz ağızlarında oldukça işlektir. Bölge genelinde bu çekim sırasında ek-eylemin ünlüsü tamamen düşmektedir.

Erzurum: alaydım;²⁶⁸⁵ **Elazığ:** alaydı (206-LVIII-21), vereydin;²⁶⁸⁶ **Van:** gelmiyeydin (36-38), biraĥadız 811-51), kitleyedın (5-17);²⁶⁸⁷ **Bitlis-Adilcevaz /**

²⁶⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 320-325, 374.

²⁶⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 165; BURAN, a. g. e., 68.

²⁶⁷³ GÖKÇUR, a. g. e., 123.

²⁶⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 112-113.

²⁶⁷⁵ SAĞIR, a. g. e., 197.

²⁶⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 151-152.

²⁶⁷⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 87.

²⁶⁷⁸ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁶⁷⁹ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁶⁸⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁶⁸¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 117.

²⁶⁸² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

Ahlat: cızdıradi (10-1), olmiyadi (2-51).²⁶⁸⁸ **Erzincan:** alayduḡ (3.35-19), vereyduḡ, sorayduḡ;²⁶⁸⁹ **Tunceli:** oladı (XX-30), oḡuyadım (II-149), dolanadım (XX-64), olaydı (XXVI-4);²⁶⁹⁰ **Muş:** bileydım (II-99), olaydım (IV-40), konaydım (IV-38);²⁶⁹¹ **Bingöl-Karhova:** gêtseydi (X-B-30);²⁶⁹² **Diyarbakır:** bileydım (V-13), çıḡaydıḡ (XLIV-1);²⁶⁹³ **Urfa:** kurban oladım (33-30), baḡmıyayd (34-25);²⁶⁹⁴ **Kars:** vèremiyeydin (4-32), vereydin (10-63), geçindireydım (10-65);²⁶⁹⁵ **Iğdır:** olaydı (56-119), dolduraydım (56-119), olaydım (72-96);²⁶⁹⁶ **Artvin-Ardanuç:** söndürmiyaydı;²⁶⁹⁷ **Ağrı:** çıḡaydım, ekeydım, alaydım.²⁶⁹⁸

3.2.2.2.3.1.6. Şart Kipinin Hikâyesi:

Bölgemiz ağızlarında yazı dilinde olduğu gibi şart kipinin hikâyesinde düşen ek-eylemin ünlüsü yerine yardımcı “y” ünsüzünün getirilip getirilmemesi konusunda kararsızlık söz konusudur. Bazı ağızlarda y ünsüzü kullanılırken, özellikle yerli ağızlarda bu ünsüzün düştüğü görülmektedir. Bıce bölgede karakteristik olan y’siz biçimlerdir. y sesi bu çekimlerde ölçünlü dilin etkisiyle ortaya çıkmış, zorlama biçimler olmalıdır.

Erzurum: alsaydım;²⁶⁹⁹ **Elazığ:** sölesedim (55-V-33), dèsaydım (204-LVII-16), sölesaydın (175-XLIII-5), töksaydın (XXX-6);²⁷⁰⁰ **Van:** olsaydı (37-89), vursaydı (41-56), gıtseydıḡ (43-5), olmasadı (1-240);²⁷⁰¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kıosadın (6-12), kıeybolsadı (2-234), olsadım (4-282), minmesedi (6-12);²⁷⁰² **Erzincan:** görsendi, desaydın;²⁷⁰³ **Tunceli:** dèselerdi (II-211), görselerdi (II-210), olsaydı (XII-55), olmasadı (XIII-55);²⁷⁰⁴ **Muş:** isteseydi (XIII-17), olmasaydı (XX-60);²⁷⁰⁵ **Diyarbakır:** girseydi (XXIV-24), vèrseydım (XXVIII-46);²⁷⁰⁶ **Urfa:** gelseydım (18-25), begensedi (20-95), gètsediḡ (17-75);²⁷⁰⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** baḡlansadı (17-55), evlenmesedi (13-41);²⁷⁰⁸ **Kars:** gètmeseydi (78-17);²⁷⁰⁹

²⁶⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 165.

²⁶⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 123.

²⁶⁸⁸ GÖNEN, a. g. e., 112-113.

²⁶⁸⁹ SAĞIR, a. g. e., 198.

²⁶⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 151-152.

²⁶⁹¹ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁶⁹² ÖZER, a. g. e., 87.

²⁶⁹³ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁶⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁶⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁶⁹⁷ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁶⁹⁸ CAFEROĞLU, a. g. e., 108.

²⁶⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 374.

²⁷⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 165; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 123-124.

²⁷⁰² GÖNEN, a. g. e., 112-113.

²⁷⁰³ SAĞIR, a. g. e., 198.

²⁷⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 151-152.

²⁷⁰⁵ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁷⁰⁶ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁷⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁷⁰⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 117.

²⁷⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Iğdır: bilsedim (61-43), bilsé_idim (65-56);²⁷¹⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** yazdiysā (63-6), atdiysā (67-17);²⁷¹¹ **Artvin-Ardanuç:** içsaydım.²⁷¹²

3.2.2.2.3.2. Rivayet Birleşik Kipi

Türkiye Türkçesinde eylemlerin birleşik rivayet kipi, herhangi bir kip eki almış eylemin üzerine i- eyleminin duyulan geçmiş zamanı olan –miş veya bu çekimin kısaltmış biçimi –mİş eki getirilerek yapılır. Ölçünlü dilde emir ve görülen geçmiş zaman kipleri dışında bütün kiplerin rivayet birleşik çekimleri yapılabilmektedir. Bölgemiz ağızlarında da bazıları çok işlek olmamakla birlikte bu çekimler konusunda ölçünlü dille bir paralellik vardır. Farklılıklar çekimler sırasında, bölge ağızlarının fonetik eğilimlerinden kaynaklanan, ses düzeyinde ortaya çıkmaktadır.

Bölgemiz ağızlarında birleşik rivayet çekiminde, duyulan geçmiş zamanda olduğu gibi ek sürekli olarak düz-dar-ince ünlüyle kullanılmakta ve bu durum ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Bu çekimde ek-eylem ünlüsünün çoğunlukla düştüğü görülmektedir.

Bölge ağızları üzerine bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda bu çekimin örnekleri kişilere göre verilmediğinden, bu çalışmada da elde edilen örnekler sadece bazı kişilere göre verilecektir.

3.2.2.2.3.2.1. Geniş Zamanın Rivayeti:

Geniş zaman kipinin ekiyle çekimlenmiş herhangi bir eylem üzerine –miş eki getirilerek yapılan bu biçim kalın ünlülü eylemlerde kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

Erzurum: başlarmışam, oğurmuşam, başlarmışlar, oğurmuşlar;²⁷¹³ **Elazığ:** ururlarmış (77-XI-29), ğalurmuş (109-XXXIX-1), ğonuşurlarmış (210-LX-2);²⁷¹⁴ **Van:** baħarmışlar (11-118), gidermişler (11-57), yaPTirirmiş (1-57);²⁷¹⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yellermiş (7-129), ölçellermiş (2-42), oynallarmış (2-114).²⁷¹⁶ **Erzincan:** giderimiş, alurmuş, duyarmışlar;²⁷¹⁷ **Tunceli:** gelirmiş (XXXI-4), dolarmış (XXXI-45), sallanırmiş (XXXI-96), götürürmiş (XLII-2);²⁷¹⁸ **Bingöl:** gidarmış; **Bingöl-Karlıova:** gelermiş;²⁷¹⁹ **Muş:** yıħarmış “yıkarmış” (XIII-4), ğüdermiş (XIII-6), toplarmış (III-20), uyirlermiş “uyurlarmış”(VII-23);²⁷²⁰ **Diýarbakır:** çıħarmış (IV-79), eylermişsen (VII-38), gösterirlermiş (VIII-91);²⁷²¹ **Urfa:** gidermiş (14-10), baħarmış (3-30), iman ederlermiş (3-35);²⁷²² **Diýarbakır-**

²⁷¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷¹¹ ACAR, a. g. e., 107.

²⁷¹² ÖZKAN, a. g. e., 45.

²⁷¹³ GEMALMAZ, a. g. e., 326-331.

²⁷¹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 167; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 124.

²⁷¹⁶ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁷¹⁷ SAĞIR, a. g. e., 200.

²⁷¹⁸ TOSUN, a. g. e., 152.

²⁷¹⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 87.

²⁷²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁷²¹ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁷²² ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

Çüngüş / Çermik: çalışırlarmış (17-4);²⁷²³ **Kars:** görülmüş (22-25), olurmuş (1-21);²⁷²⁴ **Iğdır:** severmiş (56-4), girmezmiş (56-4), edermişler (61-56), gelermişler (56-4);²⁷²⁵ **Ardahan:** vururmuş (25-16), gezermişler (25-1), gèdermişler (25-2), gelürmüşler (25-2);²⁷²⁶ **Artvin-Ardanuç:** olmazmış, düşürirmüş (VII-12), yaşarmış;²⁷²⁷ **Ağrı:** bilürmüşim, oynarmışim.²⁷²⁸

3.2.2.3.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti:

Bu çekim bölgemiz ağızlarında, şimdiki zaman ekleri –i ve –ir üzerine –miş ek-eylemin duyulan geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Her iki ek de basit zaman çekimlerindeki bölgeye has özelliklerini korurlar. Yerli ağızlarda tek şekilli olduklarından ünlü uyumlarına uymayan bu çekimin ekleri, Azeri ve Terekeme ağızlarında nispeten uyuma girmektedirler.

Erzurum: oğırlarmış, oğırmissiz, oğırmişu, görürmişem;²⁷²⁹ **Elazığ:** istimiş (19-XLI-2), oluyormuş (114-XXIX-24), yaşılarmış (XXV-4);²⁷³⁰ **Van:** olmiy miş (10-2), bağ mişler (11-108), ser mişler (18-14), egır miş (2-33);²⁷³¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olmiymış (1-114);²⁷³² **Erzincan:** sawuriymişim (3.38.92), bülëyirmiş (3.38-92), isdiymişsiz (4.6-78), çekiymiş (7.6-92);²⁷³³ **Tunceli:** gidimiş (XIII-2), ısilimiş (XXIV-149), otirilermiş (XXV-2), yarimişsin (yarıyormuşsun) (I-167);²⁷³⁴ **Bingöl:** gidilermiş;²⁷³⁵ **Muş:** vurmèrmiş “vurmuyormuş” (V-9), görünmèrmiş “görünmüyormuş” (III-23), gidiyormuş (XVI-35);²⁷³⁶ **Diyarbakır:** bıraħmimiş (VIII-139), dëyimiş (VIII-139), yëyilermiş (VIII-77);²⁷³⁷ **Urfa:** gelimiş (3-175), haram olımış (1-65), boşadılarmış (6-130);²⁷³⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yapıylarmış (12-27), seviylermiş (9-26);²⁷³⁹ **Kars:** seslenirmiş (6-8), sevirmiş (8-4);²⁷⁴⁰ **Iğdır:** gèdillermiş (51-6), sevmirmiş (56-4), èdirmiş 872-9);²⁷⁴¹ **Artvin-Ardanuç:** diyermişlar, taşıyemiş (VIII-40);²⁷⁴² **Ağrı:** bilirmişil, gezirmiş.²⁷⁴³

²⁷²³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁷²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁷²⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

²⁷²⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 326-331.

²⁷³⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 167; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 124.

²⁷³² GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁷³³ SAĞIR, a. g. e., 200.

²⁷³⁴ TOSUN, a. g. e., 152.

²⁷³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 94.

²⁷³⁶ ÖZMEN, a. g. e., 73.

²⁷³⁷ ERTEN, a. g. e., 52.

²⁷³⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁷³⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁷⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁴² ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁷⁴³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

3.2.2.2.3.2.3. Gelecek Zamanın Rivayeti:

Bu birleşik kip çekiminde de –miş eki tek şekillidir. Bölgede kalınlaşma eğilimi gösteren gelecek zaman eki üzerine sürekli ince-düz-dar ünlüyle gelerek ünlü uyumuna girmez. Çekim sırasında, üçüncü çokluk kişi eki hem kip ekleri arasına hem de bu eklerin sonuna gelebilir.

Erzurum: alacağımışam;²⁷⁴⁴ **Elazığ:** götüreceKmiş (179-XLIX-17), geláceKmiş;²⁷⁴⁵ **Van:** kesecağmışler (11-64);²⁷⁴⁶ **Erzincan:** gidecemiş, n_olıcamiş (2.44-1), tökecegmiş (7.6-1);²⁷⁴⁷ **Tunceli:** öldüreceklermiş (I-43), getürecekmiş (II-245);²⁷⁴⁸ **Bingöl:** Kağacağmış, varacağmış (II-B-12).²⁷⁴⁹

3.2.2.2.3.2.4. Şart Kipinin Rivayeti:

Bu çekimde ek-eylem ünlüsü genellikle düşmektedir. Öçünlü dilde şartın birleşik rivayet çekiminde kullanılan –ymIş / -ymUş eklerinin başındaki y sesi bölgemiz ağızlarında çoğunlukla düşmektedir.

Erzurum: alsaymışam;²⁷⁵⁰ **Van:** olsaymış (11-67).²⁷⁵¹

3.2.2.2.3.2.5. Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti:

Bölgemiz yerli ağızlarında çok yaygın olmayan bu çekim ölçünlü dildeki gibi, fakat ünlüleri sürekli düz-dar-ince olarak yapılmaktadır. Azeri ve Terekeme ağızlarında ise duyulan geçmiş zaman eki –İp üzerine i- ek eyleminin –miş ekiyle çekimlenmiş biçimi kullanılmaktadır.

Erzurum: görmüşlermiş, görmüşmişler, görmüşmişem, görmüşmişim;²⁷⁵² **Van:** otöröpmiş (4-64).²⁷⁵³ **Tunceli:** gelişmişmiş (XXII-25);²⁷⁵⁴ **Iğdır:** gelipmiş (63-8).²⁷⁵⁵

3.2.2.2.3.2.6. İstek Kipinin Rivayeti:

Bu çekimde de ölçünlü dilde kullanılan –AymIş biçimindeki ekin y'sinin genellikle düştüğü ve bölge ağızlarında –Amış biçimine dönüştüğü görülmektedir. Kalın ünlülü sözcüklerden sonra –miş eki tek şekillidir ve uyuma girmez.

Erzurum: alaymışam;²⁷⁵⁶ **Tunceli:** gelmeyemiş (gelmeyeymiş) (IX-12).²⁷⁵⁷

²⁷⁴⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁷⁴⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 167; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 124.

²⁷⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 200.

²⁷⁴⁸ TOSUN, a. g. e., 152.

²⁷⁴⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 87.

²⁷⁵⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁷⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 124.

²⁷⁵² GEMALMAZ, a. g. e., 326-331.

²⁷⁵³ GÖKÇUR, a. g. e., 124.

²⁷⁵⁴ TOSUN, a. g. e., 152.

²⁷⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁷⁵⁷ TOSUN, a. g. e., 152.

3.2.2.2.3.3. Şart Birleşik Kipi

Bölgemiz ağızlarındaki şart birleşik kipi çekimleri ölçünlü dildekinden farklı şekillenmektedir. Ölçünlü dilde kişi ekleri son zaman ekinin, yani –sA ekinin üzerine getirilirken, Doğu Anadolu ağızlarında kişi ekleri birinci zaman ekinden sonra, yani –sA ekinden önce getirilmektedir. Bu yönüyle bölge ağızları kendine özgü bir çekim biçimi oluşturmakta, hatta kişi ekinin sona geldiği durumlarda da şart kipi eki bir daha tekrar edilmektedir. Bu bölgenin karakteristik özelliklerinden biri olarak bölge ağızlarını ölçünlü dilden, Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarından, diğer bütün Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran bir kullanım şeklidir.

3.2.2.2.3.3.1. Geniş Zamanın Şartı:

Bazı kişi çekimlerinde kişi ekinin şart ekinden önce gelmesi ve bazen bu ekin ünlüsünü kalınlaştırması dışında ölçünlü dille aynı biçimde çekimlenir.

Erzurum: başlarsam, , başlarsalar, görürlerse;²⁷⁵⁸ **Elazığ:** edarsan (186-XLVI-15), gidarsan (201-LV-19), edarsaz (196-XLIV-4), dersa (IX-4);²⁷⁵⁹ **Van:** olursa (4-22), gelirse (4-3), düşersah (20-84), batarsa (1-215);²⁷⁶⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** sorallarsa (1-360), yerse (6-18), almazsam (4-285), çıharsah (2-135);²⁷⁶¹ **Erzincan:** alırsam, sölersen, gelürüse, alursalar;²⁷⁶² **Tunceli:** olursa (II-84), vurursam (I-163), titiredürse (II-96), ölürsem (XVI-5. mani);²⁷⁶³ **Bingöl:** sölersa, almassam (II-C-123), gèderse (X-B-243);²⁷⁶⁴ **Muş:** ğaharse “kalkarsa” (I-70), ölürsem (IX-10), gelirse (XIII-44), olurse (XIV-30);²⁷⁶⁵ **Diyarbakır:** istersinse (IV-88), bulursazsa (IV-5), seversemse, dinlemezsene (VIII-131);²⁷⁶⁶ **Urfa:** verürsem (36-10), beslersey (4-20), verürsey (6-30), dorğanmassa (23-30);²⁷⁶⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alursá (9-6), bitersē (27-15);²⁷⁶⁸ **Kars:** ğalırsam (17-22), gelirse (17-3), edersen (17-47), verürsen (83-15), alırsez (4-6);²⁷⁶⁹ **Iğdır:** salarsan (49-109), oturarsan (49-147), dilerihse (63-21), sorarsan (72-53);²⁷⁷⁰ **Ardahan:** girersem (27-9), olursa (28-6), gelmezse (37-27), isdersen (37-46);²⁷⁷¹ **Artvin-Ardanuç:** yédürsan, kesersán, sorarsan (VII-42);²⁷⁷² **Ağrı:** alırseniz, dönerseg, oğursaz.²⁷⁷³

3.2.2.2.3.3.2. Şimdiki zamanın Şartı:

Böge ağızlarının genelinde, bu çekimde de kişi eki şart ekinden önce gelmekte ya da kişi ekinden sonra tekrar edilmektedir.

²⁷⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 332-337.

²⁷⁵⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 166-167; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 125.

²⁷⁶¹ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁷⁶² SAĞIR, a. g. e., 199.

²⁷⁶³ TOSUN, a. g. e., 152-153.

²⁷⁶⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 88.

²⁷⁶⁵ ÖZMEN, a. g. e., 74.

²⁷⁶⁶ ERTEN, a. g. e., 53.

²⁷⁶⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁷⁶⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁷⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁷⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁷² ÖZKAN, a. g. e., 61, 63.

²⁷⁷³ ÇİFTÇİ, a. g. e., 3; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

Erzurum: ohırsassa, ohéyrsaz, ohırsaşsa;²⁷⁷⁴ **Elazığ:** yapısen (79-XI-12), dilisen (189-LI-8), atısa (210-L-24), nêd se (1-95);²⁷⁷⁵ **Bitlis-Adilcevaz /Ahlat:** gelilerse (1-93), diyirsense (1-246), bülisense (25-189), sevüsense (1-18);²⁷⁷⁶ **Erzincan:** bilisem, isdiysen, geliysez, geliylerse;²⁷⁷⁷ **Tunceli:** olise (I-43, 44), sıhşımsa (XVII-30), vèrilerse (XL-191), diilese (diyorlarsa) (XL-243);²⁷⁷⁸ **Bingöl:** gelisa, görısa, oTlıse (X-A-58);²⁷⁷⁹ **Diyarbakır:** kabul êdisense (IV-99), dêyisem (VII-17), gelise (VIII-18);²⁷⁸⁰ **Urfa:** gelise (21-70), tanısa (21-70), taħısa (21-85);²⁷⁸¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** êdiyse (12-40), yapıysan (25-9);²⁷⁸² **Iğdır:** êliyersen mi? (49-132), êdirse (57-7);²⁷⁸³ **Ardahan:** veriyorsa (48-8);²⁷⁸⁴ **Artvin-Ardanuç:** gırıyersá.²⁷⁸⁵

3.2.2.2.3.3. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı:

Bölgemiz ağızlarında görülen geçmiş zamanın şartı ölçünlü dildeki çekimden farklıdır. Bölgenin genelinde bu çekimd de kişi eki görülen geçmiş zaman eki ile şart eki arasına girmektedir. Bu durumda sona gelen şart ekinin ünlüsünün bazen kalınlaştığı ve kalınlık incelik uyumuna uymadığı görülmektedir. Daha doğrusu şart eki uyum bakımından ekin değil de kökün ünlüsüne uymaktadır.

Erzurum: aldiyısamsa;²⁷⁸⁶ **Elazığ:** çağırđınse (222-LXIII-6), geldisá (177-XLIV-1);²⁷⁸⁷ **Van:** savurdunsa (8-71), küsTümse (32-33), olmadısa (14-5), yaħardısa (48-103);²⁷⁸⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** konuşdurdunsa (1-150);²⁷⁸⁹ **Erzincan:** aldiysam, aldiysan, aldiysaz, verdilerse;²⁷⁹⁰ **Tunceli:** degdise (III-18), urdumse (III-25), öldürdüse (XV-16), kaldısa (XXIII-14);²⁷⁹¹ **Muş:** bıraħtımse “bıraktıysam” (VII-8), gurtarttısa “kurtardıysa” (XXVI-35), açtıyse “açtıysa” (I-113), ğaldısa “kaldıysa” (XXVI-19), yakaladıysak (XXXVII-1);²⁷⁹² **Diyarbakır:** vèrmisse (XXXVI-41), kabul êttiħsa (XXVI-13), yaptıħsa (XXVII-9);²⁷⁹³ **Urfa:** nere urğadısa (36-10);²⁷⁹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** verdilerise (21-2);²⁷⁹⁵ **Kars:** etdise (17-13),

²⁷⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 332-336.

²⁷⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 125.

²⁷⁷⁶ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁷⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 198.

²⁷⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 152-153.

²⁷⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 94; ÖZER, a. g. e., 88.

²⁷⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 52-53.

²⁷⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁷⁸² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁷⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁸⁵ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁷⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁷⁸⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 166.

²⁷⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 125.

²⁷⁸⁹ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁷⁹⁰ SAĞIR, a. g. e., 199.

²⁷⁹¹ TOSUN, a. g. e., 152-153.

²⁷⁹² ÖZMEN, a. g. e., 74.

²⁷⁹³ ERTEN, a. g. e., 53.

²⁷⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 109.

²⁷⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

yavraldıysa (20-33-34), öldümse (76-2), geldisen (17-65);²⁷⁹⁶ **İğdır:** oldusa (65-22), söledise (74-29), geçdise (72-49);²⁷⁹⁷ **Ardahan:** bildinse (91-18);²⁷⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** gördiseler, demedisa, nettise;²⁷⁹⁹ **Ağrı:** buldıyse.²⁸⁰⁰

3.2.2.2.3.3.4. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı:

Bölge ağızlarında –miş + kişi eki +sA ya da –Ip + -sA biçiminde iki şekilde yapılabilmektedir. Birinci şekilde kişi eki şart ekinin önce gelmekte, ikincisinde ise kişi eki şart ekinin sonuna ulanmaktadır.

Erzurum: görmüşsemse, görmüşse, görmüşse, görmüşse, görmüşse;²⁸⁰¹ **Elazığ:** zorlamışsa (196-LIV-5), yolmuşsa (71-X-1), bahmışsa (49-III-9);²⁸⁰² **Van:** çağırılmışsa (1-6), anlatmışamsa (12-43), isTiyipse (4-39), olöpsa (19-181);²⁸⁰³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yipse (3-Ar15);²⁸⁰⁴ **Erzincan:** yazmışsam, yazmışışsa, yazmışsaz, yazmışsalar;²⁸⁰⁵ **Tunceli:** taPmişseK (XXIV-249), götürmüşse (XXXV-42), gösterüpse (göstermişse) (XL-107);²⁸⁰⁶ **Diyarbakır:** vërmisse (XXXVI-41), yapmışlarsa (XLI-15);²⁸⁰⁷ **Urfa:** konuşmuşamsa (6-45), konuşmuşsansa (20-1);²⁸⁰⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almışsan (9-50), kazanmışsan (23-3);²⁸⁰⁹ **Ardahan:** etmişse (48-20), yazmışsa (48-20).²⁸¹⁰

3.2.2.2.3.3.5. Gelecek Zamanın Şartı:

Bu çekimde de kişi eki ya şart ekinin önce gelir ya da şart ekinin sonra gelen kişi ekinin sonunda şart eki tekrarlanır.

Erzurum: alacağsamsa.²⁸¹¹ **Elazığ:** yapacağsa (203-LVI-3), götüracağsa (174-XLIIa-9);²⁸¹² **Erzincan:** bahacağ mısan?, gelacağsan mı?;²⁸¹³ **Tunceli:** gideceksen (IV-9);²⁸¹⁴ **Muş:** vurecağsan “vuracaksan” (V-12), seveceksen (II-7);²⁸¹⁵ **Urfa:** alacağsansa (20-75), yapacağsa (21-75);²⁸¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

²⁷⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁷⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁸⁰⁰ BAYRAM, a. g. e., 65.

²⁸⁰¹ GEMALMAZ, a. g. e., 332-337.

²⁸⁰² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 166.

²⁸⁰³ GÖKÇUR, a. g. e., 125.

²⁸⁰⁴ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁸⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 199.

²⁸⁰⁶ TOSUN, a. g. e., 152.

²⁸⁰⁷ ERTEN, a. g. e., 53.

²⁸⁰⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 110.

²⁸⁰⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁸¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸¹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 374.

²⁸¹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 166.

²⁸¹³ SAĞIR, a. g. e. 199.

²⁸¹⁴ TOSUN, a. g. e. 152-153.

²⁸¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 74.

²⁸¹⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 109-110.

ëdecáhşan (16-18);²⁸¹⁷ **Kars:** toplıyacaksan (13-19);²⁸¹⁸ **Iğdır:** gelecehse (74-90);²⁸¹⁹ **Artvin-Ardanuç:** koycağsaz;²⁸²⁰ **Ağrı:** haledeceksez.²⁸²¹

3.2.2.3. Eylemsiler

Türkçede eylem kök ve gövdelerine gelerek, onların temel anlamını değiştirmeden, bildirdikleri oluş, kılış ve durumun adını oluşturan, onlardan ad, sıfat ve zarflar meydana getiren eklerle eylemsi ekleri, bu ekleri almış eylemlere de eylemsi denmektedir. Korkmaz'ın çekimsiz fiiller²⁸²² diye adlandırdığı eylemsilerin olumsuz biçimleri yapıldığı ve bir kısmı zaman gösteren ekler de alabildiği için eylem özelliği taşımaktadırlar. Fakat çekime girememeleri nedeniyle ve bir kısmının sadece ek-eylemle çekime girebilmesinden dolayı, aynı zamanda cümle içinde ad, sıfat ve zarf görevinde bulunmaları onları adlara daha çok yaklaştırmaktadır. Adların aldıkları ad çekim eklerini alabilmeleri onlara, cümlede diğer ad soylu sözcükler gibi özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olma görevi yüklemektedir.

Diğer yapım ekleri gibi eylemin esas anlamını değiştirecek yeni kavramlar yaratmayan ve ad yönleri ağır basan eylemsiler, dilde almış oldukları görevler bakımından, kendi içlerinde farklı üç grup oluşturmaktadırlar.

3.2.2.3.1. Ad-Eylemler:

Ad-eylemler eylem kök ve gövdelerinden, belirtilen oluş, kılış ve durumu kişiye ve zmana bağlamadan o eylemin adını oluşturlar. Bir hareketin, oluşun, kılışın ya da durumun adı, bunlardan birini bildiren eylem üzerine ad-eylem ekleri getirilerek yapılır. Bu ekler, bütün eylem kök ve gövdelerinin karşıladıkları hareketleri hiçbir şeye (kişi ve zamana) bağlamadan ifade eden eklerdir. Ölçünlü dilde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da bir eyleme gelerek onun adını bildiren üç tür ek vardır.

3.2.2.3.1.1. -mağ / -mağ / -meK / meý Ekleri:

Oğuz grubu lehçelerinde en işlek mastar eklerinden biri olan –mak / -mek eki bölgemiz ağızlarında da yaygın olarak eylemden ad yapma göreviyle kullanılmaktadır. Oğuz lehçelerinin malı olan –mAk eki²⁸²³ ölçünlü dilde kalın ve ince ünlülü sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak “-mAk” şeklinde ülanmaktadır. Bölgemiz ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna bağlanmayarak, kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklere -mağ, -mağ şeklinde getirilmektedir. Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızları ile yerli Türkmen ağızlarında nispeten ünlü uyumlarına uyarak ince ünlülü biçimleriyle de kullanılan bu ek, diğer yerli ağızlarda genellikle kalın-düz-geniş ünlülü olarak kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Genellikle soyut, geçici eylem adları yapmakla birlikte bazen kalıcı, somut nesne adları yaptığı da görülmektedir.

²⁸¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁸¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸²⁰ ÖZKAN, a. g. e., 61.

²⁸²¹ TURHAN, a. g. e., 27.

²⁸²² KORKMAZ, a. g. e., 863.

²⁸²³ KUZNETSOV, a. g. m., 204.

Üzerine ek almamışsa veya ünsüzle başlayan bir ek almışsa, sürekli olarak son ünsüzü sızıcı *h*, *h* ya da yarı ötümlü *K* biçimindedir. Ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda ise ekin son ünsüzü yerli ağızlarda ötümlü-sızıcı *ğ*, Azeri ve Terekeme ağızlarında ise bazen *y*'ye dönüşür.

Erzurum: almağ, dèmeğ, gètmeg, görmeg;²⁸²⁴ **Van:** yumağdan (40-4), bağmağ üzerinedir. (2-15), mèyva KuruTmağ yerleri (18-16);²⁸²⁵ **Tunceli:** toğmağ (XXXV-41), utanmağ (II-51), kuymağ (VI-7);²⁸²⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** almağ (11-24), sağmağ (26-51), saymağ (2-54), konuşmağ (13-92);²⁸²⁷ **Elazığ:** söylemağ (X1), kesmağ (IX-7), tàmizlamağ (IX-10);²⁸²⁸ **Muş:** ayrılmağ “ayrılmak” (I-48), yemağ “yemek” (III-19), öğrenmek (XLVI-3), görmek (XXXV-2);²⁸²⁹ **Bingöl-Karlıova:** demağ (XII-32);²⁸³⁰ **Diyarbakır:** çağmağ (X-29), çekmağ (XXXI-6), evlenmağ (XLV-37), görmağ (V-11);²⁸³¹ **Kars:** çığmağ(11-53), yemeğ (11-42), dèmeğ (16-b-272);²⁸³² **Iğdır:** yemeğ (49-5), yatmağ (49-6), dèmeğ (49-38);²⁸³³ **Ardahan:** varılmağ (26-21), sarılmağ (26-20), ayrılmağ (26-22), dèmeğ (45-89);²⁸³⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** barınmağ (59-75), olmak (29-2), ètmeg (25-50), vurmağ (1-14);²⁸³⁵ **Artvin-Ardanuç:** getmağ, vermağ, enmağ, bulmağ;²⁸³⁶ **Ağrı:** salmağ, almağ, üvmek, yörümek.²⁸³⁷

Ölçünlü Türkçede olduğu gibi kendisinden sonra bir ek aldığı takdirde son ünsüzü ötümlüleşir. Fakat bu ötümlü-sızıcı *ğ* ünsüzü ölçünlü dildekinden farklı bir ünsüzdür. Gırtlaktan çıkarılan, daha baskın ve belirgin bir telaffuzu vardır.

Van: vurmağınnan sora ehmey yapırdiler. (34-93), getırmağa (35-43), içmağa (1-45), bişmağa (31-53), gıtmağa (15-71);²⁸³⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** iğanmağa (7-39), çalışmağa (15-21), gezmege (3-1), oğumağa (2-105);²⁸³⁹ **Tunceli:** isTemege (XVIII-1), pişmağa (VIII-2), kaçırmağına (V-24), çimdırmağa (V-15);²⁸⁴⁰ **Bingöl-Karlıova:** durmağ (X-A-13);²⁸⁴¹ **Diyarbakır:** bilmağ (VI-59), dèmağ (X-30), evlenmağ (XLV-37), gezmağa (XLI-39);²⁸⁴² **Kars:** etmegini (13-36), işmege (16-a-

²⁸²⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

²⁸²⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 147.

²⁸²⁶ TOSUN, a. g. e., 122-123.

²⁸²⁷ GÖNEN, a. g. e., 81.

²⁸²⁸ BURAN, a. g. e., 63.

²⁸²⁹ ÖZMEN, a. g. e., 61.

²⁸³⁰ ÖZER, a. g. e., 88.

²⁸³¹ ERTEN, a. g. e., 30.

²⁸³² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸³³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸³⁵ ACAR, a. g. e., 119.

²⁸³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 34.

²⁸³⁷ CAFEROĞLU, *AlAD*, 108 ; KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

²⁸³⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 47.

²⁸³⁹ GÖNEN, a. g. e., 81.

²⁸⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 122-123.

²⁸⁴¹ ÖZER, a. g. e., 88.

²⁸⁴² ERTEN, a. g. e., 30.

156), yemege (16-a-156);²⁸⁴³ **Iğdır:** aramağa (49-26), tutmağ (50-a-2), sürmeğe (59-7), bahmağ (53-a-1).²⁸⁴⁴

3.2.2.3.1.2. –ma / -me Eki:

Bu ek şekil ve fonksiyon yönünden ölçünlü Türkçede kullanılan “-ma, -me” ad-eylem ekiyle aynı özellikler taşır. Her tür eylemin kök ve gövdelerine getirilerek iş isimleri oluşturan bu ekin ünlüsü, bölgemiz yerli ağızlarında y’den önce daralmaya uğramazken, Azeri ve Terekeme ağızlarında kendisinden sonra y ünsüzü geldiğinde yaygın bir ünlü daralmasına uğrar.

Erzurum: almiya, görmiye, daşemaya, kayırmaya;²⁸⁴⁵ **Van:** içmeler (4-49), uyuldamaya. (1-225), ahtarma (32-43), gelme saati (3-194);²⁸⁴⁶ **Tunceli:** gırma(av tüfeği) (III-5), basTurma (II-85), gömme (VI-5), örTme (avlu) (I-122);²⁸⁴⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** satma (2-39), kesme (2-219), döğüşme (2-240), dolma (22-1), kazma (2-219);²⁸⁴⁸ **Muş:** gurtarmaya “kurtarmaya” (X-49), uzaklaşmasını “uzaklaşmasını” (III-38), bulmaya (I-55), ayırmaya (I-60);²⁸⁴⁹ **Diyarbakır:** burma (V-15), kesme (XIII-9), saçma (L-38), yazma (baş örtüsü) (LVII-1);²⁸⁵⁰ **Kars:** uşmiya (üşümeye) (11-79), oturmıya (16-a-156), getirmeye (17-6), yemiye (23-b-39);²⁸⁵¹ **Iğdır:** söhme (52-10);²⁸⁵² **Ardahan:** goşmaya (25-1), oldürmiye (37-18), ohumaya (39-23), çevirmeler (42-16);²⁸⁵³ **Gümüşhane, Bayburt:** galma (49-99), demesi (50-47);²⁸⁵⁴ **Artvin-Ardanuç:** gezma, verma, görüşma, alma;²⁸⁵⁵ **Ağrı:** konışmamı.²⁸⁵⁶

3.2.2.3.1.3. –İş / -Uş Eki:

Eylemlere gelerek onlardan geçici adlar oluşturan –İş / -Uş ad-eylem eki işlev olarak Türkiye Türkçesindeki “-İş / -Uş” ekiyle aynıdır. Yerli ağızlarda ekin ünlüsü çoğunlukla kalındır. Bu bakımdan ince ünlülü sözcüklerde uyum dışı kalan bu ek, Azeri ve Terekeme ağızlarında genellikle uyuma girmektedir.

Erzurum: tanış, yazılış, yөнüş, yinüş;²⁸⁵⁷ **Van:** gidiş, göröş (29-43), yөнiş (3-111), gidişimde (36-1), Kurtuluşum (1-213);²⁸⁵⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gidiş gelişimiz (4-186), dönüşün (11-105);²⁸⁵⁹ **Muş:** galışma “kalışma” (I-84), dönışte

²⁸⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 244.

²⁸⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

²⁸⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 122.

²⁸⁴⁸ GÖNEN, a. g. e., 81.

²⁸⁴⁹ ÖZMEN, a. g. e., 61.

²⁸⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 30.

²⁸⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁵⁴ ACAR, a. g. e., 119.

²⁸⁵⁵ ÖZKAN, a. g. e., 34.

²⁸⁵⁶ ÇİFTÇİ, a. g. e., 11.

²⁸⁵⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

²⁸⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 87.

²⁸⁵⁹ GÖNEN, a. g. e., 81.

“dönüşte” (V-14), dikişlerini (XIII-5);²⁸⁶⁰ **Diyarbakır:** dönüşin (XLVI-5), gidiş (II-1), görüş (XXV-53), kurtuluş (II-55), yanlış (IV-93);²⁸⁶¹ **Ardahan:** yetişiye (30-14), gelişinde (31-14), yaratılış (44-5);²⁸⁶² **Kars:** gılış (18-36), yeriş (19-4);²⁸⁶³ **Gümüşhane, Bayburt:** döğüş (1-12), gid ş (7-59), satış (67-2), çekiş (27-25);²⁸⁶⁴ **Artvin-Ardanuç:** toguş, oturuş, bahış, gediş, geliş.²⁸⁶⁵

3.2.2.3.2. Sıfat-Eylemler (Ortaçlar):²⁸⁶⁶

Ortaçlar nesneleri geçici olarak hareket ve zaman halinde belirten sözcüklerdir. Sıfat-eylem ekleri bir yandan bir hareketin geçici bir vasfını belirterek; iyelik, çokluk ve ad çekim ekleri olarak ad gibi kullanılırken, öte taraftan kişi ve zaman ekleri olarak eylem fonksiyonu taşırlar. Bunlar genellikle eylemlerdeki zaman ve hareket kavramını geçici olarak bir nesneye bağlayan sıfat ve adlardır. Ad-eylem eklerinden zaman kavramı taşımalarıyla ayrılan sıfat eylemler, birer hareket adı kurarak sıfat ve ad gibi de kullanılmakta, bu nedenle hem adlaşma hem eylemleşme yeteneğine sahip olmaktadır.

Bölgemiz ağızlarında taşıdıkları zaman kavramına bağlı olarak kullanılan belli başlı sıfat-eylem ekleri ve bu eklerin ölçünlü dilden ayrılan yönleri şu şekilde ele alınabilir:

3.2.2.3.2.1. -dih / -diK / -Tih -dig Ekleri:

Geçmiş zaman ifade eden bu sıfat-eylem eki, bölgemiz ağızlarında yalın ve olumlu biçimiyle ölçünlü dilde de olduğu gibi çok seyrek kullanılmaktadır. Yaygın olarak kullanılması daha çok iyelik eklerini olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgenin yerli ağızlarında geniş-yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra çoğu zaman ünlüsü yarı geniş-yuvarlak bir ara ünlüye dönüşür. İnce ünlülü sözcüklere getirildiğinde ise ünlüsü çoğu zaman kalınlaşarak kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olur.

Geçici hareket adları yapan bu ek, kendinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman ünsüzü Azeri ve Terekeme ağızlarında ötümlüleşip süreklileşirken yerli ağızlarda sadece ötümlüleşmektedir. Bölgenin kuzey ağızlarında ekin ünlüsü yuvarlaklaşma eğilimindedir.

Erzurum: deddiği, oldugê, görduğum, dedeyim;²⁸⁶⁷ **Elazığ:** yetdüğü (57-VI-34), tanıduğı (58-VI-4), dedigin (179-XLV-15);²⁸⁶⁸ **Van:** ramazan oldögi zaman (1-168), getirdiğini (8-43), açTığı (1-211), anlaTTıhlari (6-1);²⁸⁶⁹ **Tunceli:** tanuduğum (II-198), gezdüğü (II-231), geldüğü (XX-3), büldüğüm (II-198);²⁸⁷⁰ **Bitlis-Adilcevaz**

²⁸⁶⁰ ÖZMEN, a. g. e., 61.

²⁸⁶¹ ERTEN, a. g. e., 30.

²⁸⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁶⁴ ACAR, a. g. e., 119.

²⁸⁶⁵ ÖZKAN, a. g. e., 33.

²⁸⁶⁶ ÜSTÜNER, Ahat, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara 2000.

²⁸⁶⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 251-253.

²⁸⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 170-171; BURAN, a. g. e., 63.

²⁸⁶⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 149-150.

²⁸⁷⁰ TOSUN, a. g. e., 140.

/ **Ahlat:** büyüdüğü zaman (1-126), yazdığı mehdib (1-171), dedihlerin hepsini (1-24), satdık malım (1-60);²⁸⁷¹ **Erzincan:** dedükleri, çağırdukları, bildüğümüz, etmedüğüm;²⁸⁷² **Muş:** sevdiği oğlanın (III-16), diktiğim “diktiğim” (VI-25), oynattığımız (XXXIX-4), bahmadığı “bakmadığı” (XIII-29);²⁸⁷³ **Bingöl-Karlıova:** geldiği (I-A-280), tanıdık;²⁸⁷⁴ **Diyarbakır:** bildiğimiz (XXIV-19), dediğim (XXIV-38), evlendiği (V-10), bastık (XIII-6);²⁸⁷⁵ **Urfa:** geldiğinden (3-105), daşladığinden (3-160), gördüğüm (14-5), yoğırdukları (21-195);²⁸⁷⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** vèrdükten (17-15), açtuğundan (14-50), gördukların (17-15);²⁸⁷⁷ **Iğdır:** inandığı (49-18), otduğı (59-22), yeridiğı (61-26), dediğdi (74-49);²⁸⁷⁸ **Ardahan:** sevduğum (27-11), düşduğı (25-13), galdığı (29-2), duttuğı (29-47);²⁸⁷⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** olduğı (59-76), olduğım (61-23), aldığan (13-130);²⁸⁸⁰ **Artvin-Ardanuç:** bildugi, aldugi, ezdugi, gördugi;²⁸⁸¹ **Ağrı:** alduğı, olduğından, olduğı, bildigimi.²⁸⁸²

3.2.2.3.2.2. –miş Eki:

Ölçünlü dildeki geçmiş zaman ortacı ile aynı görevdedir. Bir yandan şekil ve zaman eki görevinde kullanılırken öte taraftan da aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi ortaç olarak kullanılmaktadır. Bölge ağızlarında bu ekin tek şekilli olması bu ağızları ölçünlü dilden ayırmaktadır. Yazı dilimizde ünlü uyumlarına bağlı olarak “-miş, -miş, -muş, -müş” şekillerinde uyumlara uyan ek, bölgemiz ağızlarında düz-darince ünlülü tek şekilli biçimiyle ünlü uyumlarının bozulmasına neden olmaktadır. Bölgedeki yerli ağızlarda daha yaygın ve bölgeye özgü farklı türetmeler yapmaktadır.

Erzurum: gèşmiş, almiş, bualmış, doğmış;²⁸⁸³ **Elazığ:** gıçı gırılmış eşegin (59-VII-30);²⁸⁸⁴ **Van:** evlenmemiş oğlan (19-69), benim de bèle horoz erkek evlatlarım, yetişmiş esKerim var. (1-283), bir tene bilmiş Kari mănım Keynanam bilirdi. (47-146);²⁸⁸⁵ **Tunceli:** geTmiş (I-14), ölmşidi (ölmüşüydü) (I-24);²⁸⁸⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** haşlanmış fasulya (16-102);²⁸⁸⁷ **Diyarbakır:** gelmiş dim (gelmiş idim) (XXXIV-26), gelmişidiğ (XXXIV-31), yemiş (XXXIII-13);²⁸⁸⁸ **Urfa:**

²⁸⁷¹ GÖNEN, a. g. e., 117.

²⁸⁷² SAĞIR, a. g. e., 160.

²⁸⁷³ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁸⁷⁴ ÖZER, a. g. e., 88.

²⁸⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 53-54.

²⁸⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁸⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 119.

²⁸⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁸⁰ ACAR, a. g. e., 120.

²⁸⁸¹ ÖZKAN, a. g. e., 31.

²⁸⁸² TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 1; TURHAN, a. g. e., 23.

²⁸⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., 251.

²⁸⁸⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 172.

²⁸⁸⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 148.

²⁸⁸⁶ TOSUN, a. g. e., 140.

²⁸⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 117.

²⁸⁸⁸ ERTEN, a. g. e., 54.

yanmamış (35-135), yarı pişmiş (3-10), kaynamış (23-65), görmemiş (6-80);²⁸⁸⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** ayıhlanmış (8-29);²⁸⁹⁰ **Iğdır:** vurulmuş (72-83), ölmüş gızımı (72-139);²⁸⁹¹ **Ardahan:** oğumamış adam (42-30), el değmemiş (47-21), galaylanmış (47-26);²⁸⁹² **Gümüşhane, Bayburt:** gurtulmuş (66-50), tutmuş (59-74).²⁸⁹³

3.2.2.3.2.3. –An Eki:

Geniş zaman ortacı olarak, hareketin geçici vasfını oluşturan sıfatlar türeten, bazen kalıcı adlar da yapan bir ektir: Doğu Anadolu yerli ağızlarında genellikle kalın ünlülüdür ve kalınlık-incelik uyumunun dışında kalır.

Erzurum: alınan, diyilen, dinniyan, çeken çeken ét- (sürükle-);²⁸⁹⁴ **Elazığ:** dökülen bal şerbeti (61-VIII-30), ğalan höküzle (64-IX-13), atılan iftirayı (223-LXIII-4), gelan (XVI-82);²⁸⁹⁵ **Van:** Karayollarından üstün çalışan bir ölgeyi görmedim (1-73), ahan Kandan (18-37), doğan Kadın ğırh gün Kapidan eşKe çılmaz. (19-15), sona benim hatırıma gelenden vardır. (40-9);²⁸⁹⁶ **Tunceli:** tapanlanacağ (XVII-40), gelen (I-3), çıhan (XV-80);²⁸⁹⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** sögen kim (16-114), atan kim (16-114), gelen yırğatdar (7-63), geçen sene (13-192);²⁸⁹⁸ **Muş:** olmayán “olmayan”(V-31), bilinen (XIII-1), yapanlara (XIII-11), uçan (XII-7);²⁸⁹⁹ **Bingöl-Karhova:** götüren (IV-B-38), dögen (I-B-161), gelán (I-A-47);²⁹⁰⁰ **Diyanbakır:** çalışan (XLIX-39), çıhan (XXXII-87), geçen (XXXII-35), gidenler (XXVI-1);²⁹⁰¹ **Urfa:** uyanan (35-10), olmiyan (8-5), söliyen (3-270), döğilen (23-15);²⁹⁰² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alan (2-19), arayan (22-2), düşenin (13-111);²⁹⁰³ **Kars:** doldırmıyan (19-5), soldırmıyan (19-6), bildirmiyen (19-7), salan (20-7);²⁹⁰⁴ **Iğdır:** ğeden (49-89), ğalan (50-c-36);²⁹⁰⁵ **Ardahan:** veren (25-16), getüren (26-2), düşen (28-33), vuran (36-81);²⁹⁰⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** gelen (55-61), gidán (49-85);²⁹⁰⁷ **Artvin-Ardanuç:** veran, ölan, bilan, gedan, yitan, gelan, dinniyan.²⁹⁰⁸

²⁸⁸⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁸⁹⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 118.

²⁸⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁸⁹³ ACAR, a. g. e., 119.

²⁸⁹⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 250-251.

²⁸⁹⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 171; BURAN, a. g. e., 63.

²⁸⁹⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁸⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 123, 140.

²⁸⁹⁸ GÖNEN, a. g. e., 116.

²⁸⁹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 61.

²⁹⁰⁰ ÖZER, a. g. e., 88.

²⁹⁰¹ ERTEN, a. g. e., 53.

²⁹⁰² ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁹⁰³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 119.

²⁹⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁰⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁰⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁰⁷ ACAR, a. g. e., 119.

²⁹⁰⁸ ÖZKAN, a. g. e., 34.

Bu ek Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisinin yaygın olduğu kuzey yörelerdeki yerli ağızlarda –acak, -diği, diğinde ekleri yerine, geçmiş ve gelecek zaman işlevleri ile de kullanılmaktadır.

Erzurum: güci çatana (gücüne göre, gücünün yettiği), gelen ay (gelecek ay), gezen vahdi (gezdiği zaman, gezme zamanı);²⁹⁰⁹ **Van:** ehmey yiyen, su için yerde bunun Kafasını vurum. (50-51), görgisiz yerden alan Kız işde bèle olór. (2-111);²⁹¹⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yazan mehdibi (yazdığı);²⁹¹¹ **Iğdır:** gören kimi (56-72), olan kimi (56-83), titireyen kimi (56-89).²⁹¹²

3.2.2.3.2.4. -acaḥ / -eceK / -eceý / -ecaḥ Eki:

Gelecek zaman ifade eden ortaḥ ekidir. Bu ek yazı dilindeki görevleriyle aynıdır. Sadece ekin son ünlüsünün sürekli düz-geniş-kalın olması bakımından ölçünlü Türkçeden ayrılmaktadır. Bu durumun yarattığı ünlü uyumsuzluğu bölgenin güney ve orta bölümü ağızlarında daha yaygın olarak görülür. Ekin son ünsüzü üzerine ünlü ile başlayan bir ek aldığında, kalın ünlüler arasında baskılı gırtlak ğ'sine; ince ünlüler arasında kaldığında ise yerli ağızlarda g, Azeri ve Terekeme ağızlarında ğ ya da y olur. Örneklerin bir kısmı cümle içinde verilmediği için gelecek zaman ifade eder gibi görünse de bu örnekler alındıkları eserlerde sıfat-fiil başlığı altında verilmiştir.

Erzurum: geleceḥ, geçecaḥ, diyecaḥ, edecaḥ;²⁹¹³ **Elazığ:** olacaḥ iş (40-II-17), alacaḥ para (201-LX-12), yenecek bişe (167-XXXVII-25);²⁹¹⁴ **Van:** yiyecaḥ (7-87), yiyecek (11-133); anniyecaḡın (20-151), alacaḡımız varidi. (51-100), girecek kımın (1-169);²⁹¹⁵ **Tunceli:** gelecegi (XXIV-186), bitecegi (II-259);²⁹¹⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çıḡacaḥ teḡeti (25-234), yariyacaḥ (1-60), yaḡacaḥ fiyatına (25-120);²⁹¹⁷ **Erzincan:** çatleyecaḥ, yarācaḥ, vereceḥ, ölecegi;²⁹¹⁸ **Muş:** hazırleyeceḡını “hazırlayacaḡını” (III-19), yapeceḡını “yapacaḡını” (V-32), giyeceḡı (XIV-31);²⁹¹⁹ **Bingöl-Karhova:** sıḡmacaḥ (XI-A-16), yaḡacaḥ (XI-A-11);²⁹²⁰ **Diyanbakır:** gelecaḡım (I-35), gelecaḡımıza (XXV-60);²⁹²¹ **Urfa:** kaḡacaḥ (6-60), yapacaḥ (3-285), aynıyacaḡı (4-10), koyacaḡı (27-50);²⁹²² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** yeyilecaḥ (14-68), bişecaḥ (14-8), olacaḡını (9-59);²⁹²³ **Iğdır:** olacaḥ adamları (72-

²⁹⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 250-251.

²⁹¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 84.

²⁹¹¹ GÖNEN, a. g. e., 116.

²⁹¹² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹¹³ GEMALMAZ, a. g. e., 253.

²⁹¹⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 172.

²⁹¹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 150.

²⁹¹⁶ TOSUN, a. g. e., 141.

²⁹¹⁷ GÖNEN, a. g. e., 116.

²⁹¹⁸ SAĞIR, a. g. e., 161.

²⁹¹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁹²⁰ ÖZER, a. g. e., 88.

²⁹²¹ ERTEN, a. g. e., 54.

²⁹²² ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁹²³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 119.

148), yiyeceğini (74-55), vermiyeceği e (74-87);²⁹²⁴ **Ardahan:** yaḥacaḥ (42-1), olunacaḥ (44-35), basacaḥ_yer (46-3);²⁹²⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yiyicâgım (46-12), yêtêcaḥ (61-23), vereceğine (56-16), vërecek (6-14);²⁹²⁶ **Artvin-Ardanuç:** binilacaḥ.²⁹²⁷

3.2.2.3.2.5. -°r / -Ar / -Ir / Ur Eki:

Ölçünlü dildeki ile aynı özellikleri gösteren bu geniş zaman ortaḥ eki, genellikle ünlü uyumlarına uyar. Bazen bölgenin bazı dar yörelerinde incelleme kalınlaşma ve yuvarlaklaşma eğilimleri göstererek uyum dışına çıktığı da olur. Yaygın olarak eylemlere gelerek sıfatlar türeten bu ek bazen kalıcı, somut nesne adları da yapmaktadır.

Erzurum: oḥur yazar, döger biçer;²⁹²⁸ **Elazığ:** görür bir adamdı (132-XXVI-34);²⁹²⁹ **Tunceli:** boğër (köpek adı), aḥer, keser;²⁹³⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** gelür (28-24).²⁹³¹

3.2.2.3.2.6. -mAz Eki:

Eylemlere gelerek önad görevinde adlar türeten geniş zamanın olumsuzluk biçimini ifade eden bir sıfat-eylem ekidir. Yerli ağızlarda kalın ünlülü sözcüklere ince ünlüyle gelerek uyuma girmemektedir. Diğer ekler kadar kullanım yaygınlığı yoktur, daha çok olumlu biçimiyle zarf-eylem görevinde olan ikilemeler kurmada kullanılmaktadır.

Erzurum: düşmez kaḥmaz bir allah;²⁹³² **Tunceli:** olmez (yaramaz), bilmez (cahil), utanmez;²⁹³³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** söylemez ḥanım (1-15);²⁹³⁴ **Urfa:** görünmez bi allah (görünmeyen bir Allah) (3-45);²⁹³⁵ **Kars:** bilmeze (83-43);²⁹³⁶ **Iğdır:** gelmeze (56-28);²⁹³⁷ **Ardahan:** yemez içmez hal (89-44), olunmaz (26-26);²⁹³⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** vurmaz (67-25).²⁹³⁹

3.2.2.3.2.7. -Asi Eki:

Bölgemiz ağızlarında gelecek zaman ortaḥları yapan, çok seyrek kullanılan bir ektir. Son ünlüsü bölgenin genel eğilimi olan i'leşmeden dolayı sürekli düz-dar-

²⁹²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹²⁶ ACAR, a. g. e., 119.

²⁹²⁷ ÖZKAN, a. g. e., 62.

²⁹²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 251.

²⁹²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 172.

²⁹³⁰ TOSUN, a. g. m., 149.

²⁹³¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 120.

²⁹³² GEMALMAZ, a. g. e., 253.

²⁹³³ TOSUN, a. g. m., 149.

²⁹³⁴ GÖNEN, a. g. e., 117.

²⁹³⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁹³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹³⁹ ACAR, a. g. e., 119.

inedir. Bu yönüyle ünlü uyumundan kaçmaktadır. Bazen üzerine –CA ekini alarak, özellikle kargışlarda, -asica / -esice biçiminde kullanılmaktadır.

Erzurum: andêr ƙalasi, yihılası yêre giresice;²⁹⁴⁰ **Elazığ:** yıkılası dağlar (162-XXXVIa-19);²⁹⁴¹ **Tunceli:** çevrûlesi (II-188);²⁹⁴² **Muş:** yihılası “yıkılası” (XX-43);²⁹⁴³ **Ardahan:** doyası (44-120).²⁹⁴⁴

3.2.2.3.3. Zarf-Eylemler (Ulaçlar):

Kip ve şahıs eki almaksızın eylemsilerin ve çekimli fiillerin bildirdikleri oluş ve kılışın durumunu, tarzını belirten sözcüklerdir. Ulaçlar kip ve kişi ekleri almadıkları için çekimli bir fiil kimliği kazanamazlar. Ad-eylem ve ortaç ekleri gibi geçici ya da kalıcı bir vasıf ismi oluşturamaz; üzerlerine iyelik, çokluk ve ad çekim ekleri alarak genişletilemezler. Dolayısıyla ulaçlar bir fiilin hareket halindeki bir durumunu belirttikleri için cümlede zarf görevinde kullanılırlar.

Çekimli bir fiilin ya da bir fiilimsinin hareket halindeki durumunu belirttikleri için cümlede ad olarak kullanılamayan zarf-eylemlerin bir kısmı sıfat-eylemlerin ad durum eklerini almasıyla ortaya çıkmıştır. Bazıları ise Eski Türkçe döneminden beri bu görevle kullanılan şekillerdir. Bölgemiz ağızlarında bazıları eski şekillerin devamı olan, bazıları ise farklı eklerin birleşmesiyle oluşmuş başlıca zarf-eylem eklerini ve ölçünlü dilden ayrılan yönlerini ve kendi içindeki benzerliklerini şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

3.2.2.3.3.1. –(y)a ... –(y)a / –(y)e ... –(y)e Eki:

Bölgemiz ağızlarında, ölçünlü dilde olduğu gibi tekrarlı kullanımıyla süreklilik bildiren zarflar yapan ulaç ekidir. Eylemin yapılış tarzını belirterek, onun bildirdiği oluş ve kılışın bir süre tekrar edildiğini gösterir. Bölgenin yerli ağızlarında ünlüsü incelenerek uyum dışına çıktığı görülen ek, Azeri ve Terekeme ağızları ile bunları etkisindeki ağızlarda uyuma girmektedir.

Erzurum: ala ala bitirdim, göre göre örgendi;²⁹⁴⁵ **Elazığ:** düşüne düşüne (68-IX-28);²⁹⁴⁶ **Van:** goşa goşa gıTdım getirdim. (3-177), imeKliye imeKliye (7-98), bahtım doroh aldı milleti yara yara. (20-52), öyniye öyniye gelirdih. (46-52);²⁹⁴⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaçça kaçça (7-189), oyniya oyniya (16-90);²⁹⁴⁸ **Erzincan:** oya oya, basa basa, aha aha;²⁹⁴⁹ **Tunceli:** dillene dillene (dinlene dinlene) (XXIV-124), gonusa gonusa (IV-113), baħa baħa (XVI-2. mani);²⁹⁵⁰ **Muş:** vure vure”vura vura” (VII-18), ağlaye sızılaya “ağlaya sızlaya” (XVIII-15), koşe koşe “koşa koşa”

²⁹⁴⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 253.

²⁹⁴¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 172.

²⁹⁴² TOSUN, a. g. e., 141.

²⁹⁴³ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁹⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

²⁹⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 175.

²⁹⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 151.

²⁹⁴⁸ GÖNEN, a. g. e., 113.

²⁹⁴⁹ SAĞIR, a. g. e., 161.

²⁹⁵⁰ TOSUN, a. g. e., 142.

(XIII-96), hıçkire hıçkire “hıçkıra hıçkıra” (XIII-96);²⁹⁵¹ **Diyarbakır:** koşa koşa (XLVIII-26), süriye süriye (VII-59), sallana sallana (XLIX-19);²⁹⁵² **Urfa:** oynıya oynıya (21-125), ağılya ağılya (36-20), söliye söliye (21-125);²⁹⁵³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** arıya arıya (13-136), dèye (9-83), diye (22-6), yozlaşa yozlaşa (22-16);²⁹⁵⁴ **Kars:** gaça gaça (75-15), göre göre (78-4), çığnada çığnada (9-30), düşüne düşüne (14-34);²⁹⁵⁵ **Iğdır:** arıya arıya (49-57), yihıla yihıla (61-32), dolana dolana (73-12), sürüne sürüne (74-62);²⁹⁵⁶ **Ardahan:** yana yana (45-62);²⁹⁵⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** göre (54-38), görá (49-47);²⁹⁵⁸ **Artvin-Ardanuç:** titriyá titriyá, atila atila;²⁹⁵⁹

3.2.2.3.3.2. -AcA Eki

Yöre Ağızlarında seyrek kullanılan bu ek genellikle çal- eylemine gelerek zarf-eylem oluşturmaktadır.

Erzincan: çalaca (gördüm) (2.45-38);²⁹⁶⁰

3.2.2.3.3.3. -°r ... -mAz Ekleri:

Aslında ayrı ayrı kullanılışında sıfat-eylem yapan -°r ve -mAz ekleri ikileme oluşturacak şekilde kurulduğunda çabukluk bildiren zarf-eylemler yapmaktadır. Cümlelerin asıl yargısını zaman yönünden sınırlandıran bu ulaş ekleri, yüklem bildirdiği yargının ve üzerine geldikleri eylemin belirttiği hareketin aynı zamanda gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bölgenin Bitlis-Adilcevaz / Ahlat ve Van-Erciş ağızlarında aynı kalıbın -Ip ... -mAz biçiminde de olduğu görülmektedir.²⁹⁶¹

Erzurum: alır almaz atdım, görür görmez annadi;²⁹⁶² **Van:** aradan bi heFT geçer geçmez ben erkeğimi, hısım ‘ekrebami alıp gidip isTiyecam.(4-8), atacan anadan olör olmaz müjdeler dağılı.(33-88);²⁹⁶³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çeker çehmez (2-249), gider gètmez (1-177), girer girmez (25-240), gelip gelmez (16-117), çıhıp çıhımaz (15-57);²⁹⁶⁴ **Tunceli:** döner dönmez (III-20);²⁹⁶⁵ **Iğdır:** basar basmaz (74-67), diyer demez (74-108);²⁹⁶⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** geçer geçmez (41-50).²⁹⁶⁷

3.2.2.3.3.4. -IncA / -UncA / -unce / -ince / -AncA Eki:

²⁹⁵¹ ÖZMEN, a. g. e., 63.

²⁹⁵² ERTEN, a. g. e., 54.

²⁹⁵³ ÖZÇELİK, a. g. e., 111.

²⁹⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 120.

²⁹⁵⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁵⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁵⁸ ACAR, a. g. e., 119.

²⁹⁵⁹ ÖZKAN, a. g. e., 71, 73.

²⁹⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 161.

²⁹⁶¹ GÖNEN, a. g. e., 114.

²⁹⁶² GEMALMAZ, a. g. e., 343.

²⁹⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 151.

²⁹⁶⁴ GÖNEN, a. g. e., 114.

²⁹⁶⁵ TOSUN, a. g. e., 141.

²⁹⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁶⁷ ACAR, a. g. e., 119.

Üzerine geldiği eylemin yargısıyla zarf görevini yaptığı asıl eylemin yargısının eş zamanlı gerçekleştiğini belirtir. Bu fonksiyonuyla “-dığı zaman”, “-diğında” gibi eş zamanlı anlamlar ifade eden ek, bölgemiz yerli ağızlarına son ünlüsünü incelterek uyum dışına çıkmaktadır. Erzurum yöresi ağızlarında da ekin ilk ünlüsünün düz-geniş ünlüye dönüştüğü görülür.

Erzurum: alanca bene de vër, görence annadi;²⁹⁶⁸ **Elazığ:** gelince (129-XXVI-14), demayınca (196-LIV-3), gelincek (L-135), gönuncak (L-137);²⁹⁶⁹ **Van:** yıhanınca (24-32), olönca men özöm çoğ sevinirem. (49-29), buni vurunce bi on başi da yeTTi bana. (52-218);²⁹⁷⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** sığışınca (15-24), dağıtınca (25-42), olunca (1-261), vurunca (15-36);²⁹⁷¹ **Erzincan:** görmeyince (2.45-33);²⁹⁷² **Tunceli:** vermeyince (XII-50), gelince (XII-53);²⁹⁷³ **Muş:** görince (VII-12), olince “olunca” (VII-21), duyunce “duyunca” (XIII-96);²⁹⁷⁴ **Bingöl-Karhova:** duyınca (I-B-78), görince;²⁹⁷⁵ **Diyanbakır:** çihınca (X-2), duyınca (III-85), gidincaya kadar (XXXVIII-15), görince (IV-13), vurunca (X-48);²⁹⁷⁶ **Urfa:** ağlayınca (19-20), doğınca (3-40), girince (3-30), gelince (6-140);²⁹⁷⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** bindirince (7-13), çıkarınca (21-23), kalınca (14-27);²⁹⁷⁸ **Kars:** gelmiyince (75-4), ölmüyünce (78-7), ger edence (geri gidince) (4-30);²⁹⁷⁹ **Iğdır:** gelince (49-114), gelmiyince (56-8), çihınca (61-32), geçince (69-23), edince (69-23);²⁹⁸⁰ **Ardahan:** gèdence (42-21), goyanca (44-44), yeyence (44-81), yapanca (44-127);²⁹⁸¹ **Gümüşhane, Bayburt:** duyunca (57-104);²⁹⁸² **Artvin-Ardanuç:** ölduramayınca, dönınca, görince;²⁹⁸³ **Ağrı:** sılılmeyince, duyince, görince.²⁹⁸⁴

3.2.2.3.3.5. –íp / -up / -IP / -UP Eki:

Asıl eylemin bildirdiği yargının oluş tarzını ifade eden bu ulaç eki, bölgemiz ağızlarında, Azeri Türkçesinde olduğu gibi bir taraftan şekil ve zaman eki görevinde kullanılırken bir taraftan zarf-eylem oluşturmada kullanılmaktadır. Bu ekle bağlanmış eylemin yargısı, cümledeki asıl yargıdan daha önce gerçekleşmiş ve bitmiştir.

²⁹⁶⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

²⁹⁶⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 173.

²⁹⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 152.

²⁹⁷¹ GÖNEN, a. g. e., 115.

²⁹⁷² SAĞIR, a. g. e., 162.

²⁹⁷³ TOSUN, a. g. e., 142.

²⁹⁷⁴ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁹⁷⁵ ÖZER, a. g. e., 89.

²⁹⁷⁶ ERTEN, a. g. e., 55.

²⁹⁷⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 113.

²⁹⁷⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 122.

²⁹⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁸² ACAR, a. g. e., 119.

²⁹⁸³ ÖZKAN, a. g. e., 62, 76, 77.

²⁹⁸⁴ TANRIVERDİ, a. g. e., 79; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12; BAYRAM, a. g. e., 67.

Bölgenin yerli ağızlarında bu ekin yardımcı ünlüsü ince ünlülü sözcüklere kalın biçimiyle gelerek kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olurken, diğer ağızlarda uyumlara uygun olarak kullanılır.

Erzurum: alıp gètdi, görüp annadi;²⁹⁸⁵ **Elazığ:** dönüp (197-LIV-18), dèyip (74-XI-4), sarılıp (162-XXXVI-15), oħüp (XL-48);²⁹⁸⁶ **Van:** piskilette gidip geliyor. (27-52), gidip ocağı yahacaħsan. (8-67), aparıp getir diħ. (34-4), gece iyib yatardılar. (33-80);²⁹⁸⁷ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaħıp yapuřacaħ (2-147), , boşaldıp saymaħ lazım (2-54), seni tutup geberdeceħdim (16-12), bu ölüp gideceħdi (1-261);²⁹⁸⁸ **Tunceli:** alıP (I-204), gèdiP (II-108), getürüP (IV-70);²⁹⁸⁹ **Muş:** olip “olup” (III-8), oyneyip “oynayıp” (V-34), eriyip (V-10), sağıp (VIII-2);²⁹⁹⁰ **Bingöl-Karlıova:** gidip (I-B-78);²⁹⁹¹ **Dişarbakır:** baħıp (XXIV-82), çıħıp (X-33), gelip (II-2), yatıp (VIII-54);²⁹⁹² **Urfa:** koyıp (23-40), sorıp (21-20), kaħıp (4-30), terkedip (18-95);²⁹⁹³ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** alıp çalıp (29-16), çıħıp (12-9), döğüp (13-86), gèdip (11-7);²⁹⁹⁴ **Kars:** ğaħıp (16-a-44), geçip gidip (16-a-65), çıħıp (16-a-98), tepip (19-5);²⁹⁹⁵ **Iğdır:** salıp (49-47), götürüb (56-129), dönüp (56-131), aparıp (74-21), pişirib (61-31);²⁹⁹⁶ **Ardahan:** atıp (25-29), (ĝaħıp (28-10), ĝapip (28-36), çalıp (44-45);²⁹⁹⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** götürüp (49-45);²⁹⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** uçıp (VII-100), havalanıP (VIII-43).²⁹⁹⁹

3.2.2.3.3.6. -diħCA / -diħCe / -diħcaz / -diħcez Eki:

Bölge ağızlarında seyrek kullanılan, bağlandığı eyleme ısrar, devamlılık, tekrar gibi değışik fonksiyonlar yükleyen ulaç ekidir. –dik ortaç eki üzerine eşitlik eki –CA’nın getirilmesi ile oluşmuştur. Erzurum ağızlarında kullanılan -diħcaz / -diħcez biçimi –dik ve –cAğız eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

Erzurum: aldıħca(z) atdım, gördüycez kaçır;³⁰⁰⁰ **Elazığ:** getTikçe (51-IV-3), ĝonduħça (107-XVII-14);³⁰⁰¹ **Van:** ben buni gördêyçe derim. (20-8);³⁰⁰² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** ařdıħça (14-60), açıldıħça (24-93);³⁰⁰³ **Tunceli:** geşTüKÇe (XX-

²⁹⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

²⁹⁸⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 173; BURAN, a. g. e., 63.

²⁹⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 152.

²⁹⁸⁸ GÖNEN, a. g. e., 114.

²⁹⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 141.

²⁹⁹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 62.

²⁹⁹¹ ÖZER, a. g. e., 89.

²⁹⁹² ERTEN, a. g. e., 54.

²⁹⁹³ ÖZÇELİK, a. g. e., 114.

²⁹⁹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 121.

²⁹⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

²⁹⁹⁸ ACAR, a. g. e., 119.

²⁹⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 73.

³⁰⁰⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 340.

³⁰⁰¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 174.

³⁰⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 153.

³⁰⁰³ GÖNEN, a. g. e., 116.

51);³⁰⁰⁴ **Muş:** geçtiḥça “geçtikçe” (V-8), gördükçe (XX-84), sevdüḥça “sevdikçe” (VI-14);³⁰⁰⁵ **Diyanbakır:** dinlediḥça (VIII-134), geldiḥça (IV-79), gëttiḥça (XLVIII-44);³⁰⁰⁶ **Urfa:** vurdıḥça (19-15), aḥdıḥça (19-15);³⁰⁰⁷ **Kars:** gojaldıḥça (83-111);³⁰⁰⁸ **Iğdır:** verdiḥça (49-8), doḡduḥça (51-41);³⁰⁰⁹ **Ardahan:** olmadıḥça (42-13), oḡduḥça (42-30);³⁰¹⁰ **Ağrı:** gittiḥça.³⁰¹¹

3.2.2.3.3.7. –ken Eki:

–ken ulaç eki, “i-“ ek-eyleminin zarf biçimidir. “i”- ek-eylemi Eski Türkçe’de er- ses yapısında olduğundan ve bu yapısıyla geniş zaman ekine benzediğinden, zamanla bu ek –er / -Ur geniş zaman ekine bağlanarak kullanılmıştır. Bu durumun oluşmasında ek- eylemin zamanla er- > i-< -ø şeklinde değişerek yok olmasının da etkisi vardır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da bu ek ad soylu sözcüklere iken / -ken şeklinde gelerek onlara zarf görevi yüklemektedir. Bu kullanımda ekin eski biçimindeki er- yardımcı eyleminin korunmuş olan fonksiyonu etkilidir. Çekimli eylemlerin üzerine gelmesi ise yine Eski Türkçede er-ken biçiminde çekimli eylemlerin zarf biçimini oluşturması ile ilgisi vardır. –er ek-eyleminin zamanla eriyip kaybolması sonucunda bu ek –ken biçimine girerek, hem ölçünlü dilde hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında adlara ve eylemlere gelerek onların zarf görevinde kullanılmalarını sağlamaktadır. Bölgemiz ağızlarında bu ekin genellikle tek şekilli olduğu ve uyumlara girmediği görülse de bazı yerli Türkmen ağızlarında uyuma girerek bu ağızları Orta ve Batı Anadolu ağızları ile birleştirir. Ekin seyrek olarak –kene şekline girdiği de görülür.

Erzurum: alırken, alırken, alırken, görecekene;³⁰¹² **Elazığ:** gelürken (72-XI-3), alırken (76-XI-2), ediken (59-XII-2), gelirkân (XLV-13);³⁰¹³ **Van:** dizbediz otörörken hasret Kaldım yar yüzüne. (18-8), deboda otörarken bızım bi köyli vardi. (52-152), giderken üş biçüḥ saata ciddeye yendiḥ. (40-51);³⁰¹⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çıḥarkan (4-96), satarkan (24-15), gelirken (1-354), yaparken (24-63);³⁰¹⁵ **Erzincan:** gelürken (1.29-7), geçiykene (5.13-15);³⁰¹⁶ **Tunceli:** çimerken (yılanırken) (V-19), dërkene (XXIV-119);³⁰¹⁷ **Bingöl:** edamken, isTerkena (II-C-137), gelirken (VIII-28), kızarken (I-A-128);³⁰¹⁸ **Muş:** derkân “derken”(III-26), dolaşırken “dolaşırken”(XIII-14), çıḥacaḥken “çıkacakken” (XXIII-20), hazırlarken (III-18);³⁰¹⁹ **Urfa:** ordaken (21-140), şitilken (24-15), savırken (23-40), vurırken (3-

³⁰⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 142.

³⁰⁰⁵ ÖZMEN, a. g. e., 63.

³⁰⁰⁶ ERTEN, a. g. e., 55.

³⁰⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 112.

³⁰⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰¹¹ TURHAN, a. g. e., 23.

³⁰¹² GEMALMAZ, a. g. e., 343.

³⁰¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 172-173, 174; BURAN, a. g. e., 63.

³⁰¹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 153.

³⁰¹⁵ GÖNEN, a. g. e., 115.

³⁰¹⁶ SAĞIR, a. g. e., 162.

³⁰¹⁷ TOSUN, a. g. e., 141.

³⁰¹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 96; ÖZER, a. g. e., 89.

³⁰¹⁹ ÖZMEN, a. g. e., 62.

135);³⁰²⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** götürürken (24-10), gèderken (31-17), gèçiyken (9-32), asgerdiyken (9-20);³⁰²¹ **Kars:** pişerken (77-5), burdaken (77-24), gèderken (80-2), oynarken (10-18);³⁰²² **Iğdır:** başlarken (55-1), yanarken (69-1);³⁰²³ **Ardahan:** ğazanırken (28-19), götürürken (28-28), gezerken (44-57), dururken (45-33);³⁰²⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** derkán (7-42);³⁰²⁵ **Ağrı:** bacadayken, yatırken.³⁰²⁶

3.2.2.3.3.8. -Arah / -ereh / -ereK / -anaħdan / -Arahdan Eki:

Yüklemi zaman, durum ve tarz yönünden niteleyerek eş zamanlılık bildiren ulaç ekidir. Cümlede yüklem belirtiği harekete eş zamanlı başka bir hareketin eşlik ettiğini, o hareketi çeşitli yönlerden tamamlayan bir yan yargının olduğunu vurgulamak amacıyla kullanılır. Bölgenin yerli ağızlarında genellikle son ünlüsü kalın olduğundan kalınlık-incelik uyumuna girmez. Azeri ve Terekeme ağızlarında uyumludur. Bölge genelinde bu ekin, üzerine –dAn ayrılma durum ekini alarak kullanıldığı görülmektedir.

Erzurum: oni alarahdan dişeri çıhdi, hoş görerehden söylemir;³⁰²⁷ **Elazığ:** olarah (131-XXVI-13), alarah (154-XXXV-25), olarağ (179-XLV-19), ağılyarah (XXII-14);³⁰²⁸ **Van:** senín oğlín Kaçarah ğiTTi mendili getirdi. (3-188), éle gürearah ğidi. (2-55), Koşarah eve geldim. (1-23), rençberlih edereýden taa' halepe Keder ğiTTim. (22-23);³⁰²⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olarah (7-138), çalarah (23-12), çekerek (26-318);³⁰³⁰ **Erzincan:** acıyanaħdan (7.3-42), dayanarahdan (2.14-197), diyerekden;³⁰³¹ **Tunceli:** olarah (XII-9);³⁰³² **Muş:** çalışarah “çalışarak” (XIII-3), değiştirerek (XIII-12), olaráh “olarak” (I-90), utanarak (XVI-36);³⁰³³ **Bingöl-Karlıova:** koşarah (II-A-248), gelarah (I-A-150);³⁰³⁴ **Diyarbakır:** biçeraħtan (IV-68), çalaraħtan (XXIV-37), konaraħtan (IV-67), bilarah (XXIV-3);³⁰³⁵ **Urfa:** kullanarah (18-1), olarah (3-285), ağılyarah (21-115), sürnyarah (29-5), böyük olarağ (14-15);³⁰³⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kızarah (27-2), olarah (23-6);³⁰³⁷ **Kars:** olarah (4-41-42), ağılyarah (11-62-63), sevinarah (14-21);³⁰³⁸ **Iğdır:** meħliyereħ (emekleyerek) (61-24), baħarah (61-56), olarah (61-135);³⁰³⁹ **Ardahan:** göyerek (28-

³⁰²⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 114.

³⁰²¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 120.

³⁰²² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰²³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰²⁵ ACAR, a. g. e., 119.

³⁰²⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

³⁰²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

³⁰²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 173; BURAN, a. g. e., 64.

³⁰²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 153-154.

³⁰³⁰ GÖNEN, a. g. e., 114.

³⁰³¹ SAĞIR, a. g. e., 161-162.

³⁰³² TOSUN, a. g. e., 142.

³⁰³³ ÖZMEN, a. g. e., 62.

³⁰³⁴ ÖZER, a. g. e., 89.

³⁰³⁵ ERTEN, a. g. e., 55.

³⁰³⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 112.

³⁰³⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 121.

³⁰³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰³⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

52), ederekden (28-85);³⁰⁴⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** vurarak (49-100), olarak (57-62);³⁰⁴¹ **Artvin-Ardanuç:** vurerek (VIII-2).³⁰⁴²

3.2.2.3.3.9. –mAdAn / -mAzdAn Ekleri:

Üzerine geldiği eylemin gerçekleşmediğini, asıl yargının başka bir yagının işe karışmadan ortaya çıktığını bildirir. Asıl eylemin yargısının, var olan bir eksikliğin tamamlanmadan yapıldığını anlatır. Olumsuzluk ekleri –mA ve –mAz üzerine –dAn ayrılma durumu eki getirilerek oluşturulmuştur. –mAzdAn biçimi bölgemiz ağızlarına özgü bir kullanımdır.

Erzurum: almazdan öyde tohındum, o görmezden öyde igeri girdim;³⁰⁴³

Elazığ: dèmeden (185-L-6), ğahmadan (183-XLIX-1), baħmadan (220-LXIII-20), deĝmeden (95-XIV-21);³⁰⁴⁴ **Van:** Karayollarına girmeden evel oT biçerdım. (1-164), yapışdırmadan Kullanıdıh. (9-2), bızım baba hêç beni KonoşTormadan geldi. (1-254), eskiden birini görmeden êTmeden ğıd di onön kızını al di. (37-30);³⁰⁴⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** tihlemeden (7-45), çağırmadan (1-279), görmezden (4-117), ğetmezden (7-12);³⁰⁴⁶ **Tunceli:** kavuşmadan (V-21), êTmeden (VII-50);³⁰⁴⁷ **Muş:** almeden “almadan” (X-24), ölmeden (V-3), gelmeden (III-17), ağarmadan (XIV-63);³⁰⁴⁸ **Diyarbakır:** çaktırmadan (III-95), doğmadan (VIII-149), geçmeden (XXXVIII-1), görmeden (V-10);³⁰⁴⁹ **Urfa:** durmadan (28-60), baħmadan (3-125), olmazda (20-70), ğetmezden evvel (26-1);³⁰⁵⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** doğramadan, bölünmeden (14-10);³⁰⁵¹ **Iğdır:** köçürmeden (57-19);³⁰⁵² **Ardahan:** gelmeden (26-22), vurulmadan (36-62), asılmadan (36-62), vurmada (47-28);³⁰⁵³ **Gümüşhane, Bayburt:** almadan (57-23);³⁰⁵⁴ **Artvin-Ardanuç:** yemadan, yemazdan, almadan, almazdan.³⁰⁵⁵

3.2.2.3.3.10. –AndA Eki:

Azerbaycan Türkçesi sahasına has bir ulaç ekidir. –An ortaç eki ile –dA bulunma durumu ekinin kalıplaşmasıyla oluşan bu ek yaygın olarak bölgemiz ağızlarında da kullanılmakta, batıya doğru seyrekleşmekte, Azerice bir yapı olarak Orta Anadolu ve güneyde Mersin ağızlarına kadar sokulmaktadır. Anlam bakımından, eklendiği yan yargı konumundaki yargı ile cümlemin asıl yargısının aynı zamanda gerçekleştiğini belirterek, eş zamanlılık bildiren zarflar yapar. Ölçünlü dilde

³⁰⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁴¹ ACAR, a. g. e., 119.

³⁰⁴² ÖZKAN, a. g. e., 34.

³⁰⁴³ GEMALMAZ, a. g. e., 341.

³⁰⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 174.

³⁰⁴⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 154.

³⁰⁴⁶ GÖNEN, a. g. e., 115.

³⁰⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 142.

³⁰⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 63.

³⁰⁴⁹ ERTEN, a. g. e., 55.

³⁰⁵⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 114.

³⁰⁵¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 122.

³⁰⁵² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁵³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁵⁴ ACAR, a. g. e., 119.

³⁰⁵⁵ ÖZKAN, a. g. e., 56.

eş zamanlılık bildiren (-ken, -dİğİndA, -dİğİ zaman, -r ... -mez vb.) zarf-eylem ekleri yerine bölgemiz ağızlarında çoğunlukla bu ektercih edilmektedir. Bölge genelinde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılmaktadır.

Erzurum: alanda sene de vërirem, görende söylersen;³⁰⁵⁶ **Elazığ:** gelende (131-XXVI-6), yatanda (226-LXIVa-14), gıdende (224-LXIV-7), dönende (185-L-8);³⁰⁵⁷ **Van:** bële yere vuranda toprağda ovönördi. (9-3), bizi götörende burdan gıTTİh. (3-22), uşahlar ağliyyende sancilenende getirirdiğ altlarında yandırirdiğ. (34-126);³⁰⁵⁸ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yaşlananda (13-30), vuranda (13-147), görende (26-109), tökülende (26-257);³⁰⁵⁹ **Erzincan:** atanda (3.3-32), gurtaranda (3.10-12), bağanda (3.27-3);³⁰⁶⁰ **Tunceli:** olanda (I-63), yiyende (VIII-4), kaçanda (IX-8), çıharanda (XXX-15);³⁰⁶¹ **Muş:** gelende (LIV-19), edende (I-119), gavuşanda “kavuşanda” (XX-202), diyende (XX-15), alende “aland” (LVI-123);³⁰⁶² **Diyarbakır:** geçende (L-11), gelende (IV-10), gidende (VI-10), patliyanda (XXXII-97), vërende (IV-31);³⁰⁶³ **Urfa:** kuzlıyanda (34-45), yarvalanda (34-80), varanda (34-95), ötende (35-55);³⁰⁶⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** götürende (13-235), tökende (30-12);³⁰⁶⁵ **Kars:** dolduranda (20-16), ölen (22-28), yetende (79-14), atılanda (11-64);³⁰⁶⁶ **Iğdır:** edende (49-8), düzeldende (49-100), gelende (56-32), sürende (61-98);³⁰⁶⁷ **Ardahan:** deyende (48-a-33), gelende (48-a-35), işmede (48-a-61), bağıranda (48-a-60);³⁰⁶⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** diyânda (53-28);³⁰⁶⁹ **Artvin-Ardanuç:** tapılanda, yiyanda, içanda, gelanda, kalanda, diyanda.³⁰⁷⁰

3.2.2.3.3.11. -dİğİndA / dUğUnnAn Eki:

Yaygın kullanılan, -dİk ortaç eki + -I iyelik eki (bütün kişi iyelik ekleri bu yapı içinde kullanılabilirler.) + -dA bulunma ekinin üst üste eklenmesi ile oluşmuş ulaç ekidir. Getirildiği yan yargı devam ettiği sürece cümlelerin asıl yargısının da devam edeceğini ya da asıl yargının üzerine geldiği eylemin yargısına bağlı olarak aynı anda gerçekleşeceğini belirten, eş zamanlı zarf-eylemler yapmaktadır. Yerli ağızlarda bu ekin kalın ünlülü biçimlerinin kullanılması kalınlık-incelik uyumuna aykırılık yaratırken, aradaki ‘k’ ünsüzünün de ince ünlülü kullanımlarda sızıcılaşıp sadece ‘g’ye dönüşmesi bölgeye özgü bir kullanımdır.

Erzurum: tağ aldığında atdım, gördüğünde elini öpdü;³⁰⁷¹ **Van:** hamile oldöğhlarında alti ay kımseye dëmezler. (19-2), o doğdığında herkes yemege gelir.

³⁰⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

³⁰⁵⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 174.

³⁰⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 154.

³⁰⁵⁹ GÖNEN, a. g. e., 115.

³⁰⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 161-162.

³⁰⁶¹ TOSUN, a. g. e., 141.

³⁰⁶² ÖZMEN, a. g. e., 63.

³⁰⁶³ ERTEN, a. g. e., 55.

³⁰⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 112.

³⁰⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 121.

³⁰⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁶⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁶⁹ ACAR, a. g. e., 119.

³⁰⁷⁰ ÖZKAN, a. g. e., 58.

³⁰⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 340.

(19-25), ben köyliym dedîğimde bene dedi (36-11), heFTe günü doldöğönda arTıh gece gidecahđıh (4-53);³⁰⁷² **Tunceli:** sıhTığunnan (sıkar sıkamaz) (I-165), yëndüğünen (iner inmez) (XXV-42);³⁰⁷³ **Urfa:** kırdığında (24-90), vardığında (25-5), gëttiğında (2-1), öldiğında (6-10);³⁰⁷⁴ **Artvin-Ardanuç:** geldugiyınan, aldugiyınan.³⁰⁷⁵

3.2.2.3.3.12. -dıhdan / diýden Eki:

Erzincan: annatmadıhdan (5.17-19), , getdihdan, etdikten;³⁰⁷⁶ **Diyarbakır:** çıhdıhdan (XVII-37);³⁰⁷⁷ **Kars:** çekildikden (16-a-220), ğırdıhdan (9-52), dolaşdıhdan (10-7), yuduzduhdan (2-5);³⁰⁷⁸ **Iğdır:** bitdihdan (57-16), yandıhdan (61-132), ğaldıhdan (61-144), ğoduhdan (74-24);³⁰⁷⁹ **Ardahan:** ğaldıhdan (28-23), geldikden (28-41), göturduhdan (28-22), olduhdan (36-40);³⁰⁸⁰ **Artvin-Ardanuç:** geldúhtan;³⁰⁸¹ **Ağrı:** yedihdan.³⁰⁸²

3.2.2.3.3.13. –mAsIyInAn Eki:

Bölgemiz ağızlarında kullanılan, çabukluk ve eş zamanlılık bildiren ulaç eklerindendir. –mA ad-eylem eki üzerine iyelik ve araç ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu yapı içinde iyelik ekleri kişilere göre değişebilmektedir.

Erzurum: almamınan atdım (aldığım gibi), görmesiynen kaçdı (gördüğü gibi).³⁰⁸³

3.2.2.3.3.14. -dıhliyin / -dıhleyin Eki:

–dık ortaç eki ile –liyin addan ad yapma ekinin kalıplaşması sonucunda oluşmuş, çabukluk ve aynı anda gerçekleşme bildiren zarf-eylemler yapan bir ektir.

Erzurum: aldıhliyin atdım (alır almaz), gördühliyin kaçdı (gördüğü gibi);³⁰⁸⁴ **Erzincan:** çıhdühliyin (2.14-25), dolaşdühliyin (3.11-39);³⁰⁸⁵ **Gümüşhane,** **Bayburt:** öldühliyin (52-46), dedikleyin (13-109);³⁰⁸⁶

3.2.2.3.3.15. –dığInA Eki:

Bölge ağızlarında –dığı için / -dığı halde anlamında kullanılan, sebep ve karşıtlık bildiren zarflar yapan bir ulaç ektir.

³⁰⁷² GÖKÇUR, a. g. e., 154-155.

³⁰⁷³ TOSUN, a. g. e., 141.

³⁰⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 112.

³⁰⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., 57.

³⁰⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 161.

³⁰⁷⁷ ERTEN, a. g. e., 55.

³⁰⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁸⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

³⁰⁸¹ ÖZKAN, a. g. e., 62.

³⁰⁸² TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

³⁰⁸³ GEMALMAZ, a. g. e., 340.

³⁰⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 340.

³⁰⁸⁵ SAĞIR, a. g. e., 162.

³⁰⁸⁶ ACAR, a. g. e., 119.

Erzurum: çoğ aldığımı birezini atdım, ey gördüğüne kapamadi.³⁰⁸⁷

3.2.2.3.3.16. -mAdİh (h), -mAmlş Ekleri:

Olumsuz durum bildiren zarf-eylemler yapan bu ekteki olumsuzluk, yapısındaki -mA ekinden kaynaklanmaktadır.

Erzurum: alınmadıh kaldı (alınmadan), görülmedih oldı (görülmeden), almamış gelmem (almadan), görmemiş oğuyamaz (görmeden);³⁰⁸⁸ **Gümüşhane,** **Bayburt:** ètmámış (13-145).³⁰⁸⁹

3.2.2.3.3.17. -AnA, -AnAcAh (h) /-ıncah Ekleri:

-An sıfat-eylem + -A yönelme durumu eki, -An sıfat-eylem + -A yönelme durumu eki + -cA eşitlik eki + ok bekiştirme sözcüğünün kalıplaşması biçiminde oluşmuş bu ekler süre bildiren zarf-eylemler oluştururlar.

Erzurum: sen alana ben tükedírem, siz görene o kaçar gider, sen alanacah hepsi biter, o bizi göreneceh biz çoğdan işimizi bitiririh.³⁰⁹⁰ **Elazığ:** gelincek (L-135), gonuncak (L-137).³⁰⁹¹

³⁰⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 340.

³⁰⁸⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 341.

³⁰⁸⁹ ACAR, a. g. e., 119.

³⁰⁹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 341-342.

³⁰⁹¹ BURAN, a. g. e., 63.

4. DOĞU ANADOLU AĞIZLARININ ORTAK SES VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

4.1. ALINMA KELİMELERDEKİ UZUN ÜNLÜLERİN NORMAL SÜRELİ ÜNLÜYE DÖNÜŞMESİ (Har-1):

Türkiye Türkçesinde ‘ı’ dışındaki ünlüler normal uzunluğa sahip ünlülerdir. Uzun ünlüler sadece alınma kelimelerde bulunmakta ve genellikle (inceltme özelliği dışında) yazıda gösterilmemektedir. Doğu Anadolu ağızlarında alınma kelimelerdeki bu uzunlukların ısrarla normalleştirildiği görülür. Bu sistemli dönüşüm sırasında kalın ünlülerin incilmesi biçiminde bir değişme de olmaktadır. Bu durum Doğu Anadolu ağızlarını Batı Anadolu ve Irak Türkmen Ağızlarından ayırırken, bazı Azeri ağızları ve Kuzeydoğu grubu (Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize, Trabzon) ağızları ile birleştirmektedir.¹

Kars, Ardahan, Iğdır: cahal (42-28), satan (45-53), eses (42-32), talım (15-6), zalım (74-64), ziyede (5-41), ezen (49-118), isgen (75-139);² **Erzurum:** ahırat (03 032 04-9), kasavat (03 032 04-137), ceze (03 015 03-30), nezeret, selemet;³ **Elazığ:** zatan (187-LI-2), çara (188-LI-13), ezen (74-XI-33), mezer (SYA.-XXX-68), tana (XXIV-8);⁴ **Tunceli:** sahaPlî“sahipli” (XL-22), tüKende “dükkânda” (IV-2), mezele “mezara” (XLIII-52), sermiye “sermaye” (IV-35);⁵ **Van:** yazıhıana (1-22), zalım (3-175), zatan (20-40), sahap (7-134), âdeT < âdet, (36-81) heyā < hayā (20-39), iza<ezā (21-1);⁶ **Erzincan:** satan (2.31-11), cepšana (6.15-23), seyzer (3.38-86), sahap (2.3-33), cahal (4.22-18), idere (2.43-61);⁷ **Bitlis:** camıda (23-96), sahap (3-3), kafır (4-75), şahad (23-99), zalım (26-285), eşyeleri (2-66);⁸ **Bingöl:** aşık (XI-D-1), şah (XI-D-7), padişe (III-A-92), kehlan (küheylān) (I-A-48), aşık (II-A-8), piyadeler (X-A-47);⁹ **Diyarbakır:** camšana (XLIII-5), zalım (III-25), eşref (XLIII-61), tene ~ dane (XXXIV-20);¹⁰ **Urfa:** dermene (derman) (35-70), eses (5-10), mavı (8-45), zatan (6-1), yanı (1-90);¹¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ahıret (15-27), cebrayıl (13-165), düná (15-27), eşyalari (21-4), nişan (24-6);¹² **Muş:** zamanında (XVIII-1),

¹ KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara, 1996, 2.

² ERCİLİSUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara 2002, 67.

³ GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, I, Ankara, 1995, 105, 133-134.

⁴ BURAN, Ahmet-OĞRAŞ, Şerife, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ, 2003, 42; BURAN, Ahmet, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara, 1997, 32.

⁵ TOSUN, İbrahim, *Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, 51.

⁶ GÖKÇUR, Engin, *Van ve Merkez Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006, 9, 12.

⁷ SAĞIR, Mukim, *Erzincan İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1995, 34-35.

⁸ GÖNEN, Mehmet Emin, *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Diyarbakır, 2003, 16.

⁹ KÜÇÜKER, , Paki, *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1988, 31; ÖZER, Osman, *Karlıova ve Yöresi Ağızları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990, 28.

¹⁰ ERTEN, Münir, *Diyarbakır Ağzı*, TDK Yay., Ankara, 1994, 20, 21.

¹¹ ÖZÇELİK, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara, 1997, 21.

¹² ÖZÇELİK, Sadettin – BOZ, Erdoğan, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, Ankara, 2001, 34.

safa (XIX-4), duayı (XX-87), sevda (II-3); padişah (VI-24);¹³ **Gümüşhane, Bayburt:** selemete (7-19), sayasında (6-16), süfde (39-106);¹⁴ **Artvin-Ardanuç:** avara, mezerde (VIII-1), ezen, mezer (8-1);¹⁵ **Ağrı:** zâman, çare, tarêh, zalım.¹⁶

4.2. KALINLIK-İNCELİK BAKIMINDAN ÜNLÜ BENZEŞTİRMESİ (Har-2):

Etkilenmenin yönü bakımından ünlü benzeştirmesi ilerleyici, gerileyici veya ilerleyici-gerileyici biçimlerde ortaya çıkar. Doğu Anadolu ağızlarında alınma kelimelerdeki kalın ünlülerin incelenmesi genellikle gerileyici ünlü benzeştirmesi ile ortaya çıkmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarının bu özelliği Doğu Karadeniz ve Azerbaycan'ın batı ağızlarıyla aynılık göstermektedir. Batıya doğru gidildikçe bu özelliğin körleştiği ve ilerleyici benzeşme yoluyla ünlü kalınlaşmalarının olduğu görülmektedir.¹⁷

Doğu Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliği olan bu benzeştirme, son hecedeki ince ünlünün diğer hecelerdeki kalın ünlüleri de etkileyerek inceltmesi ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin bölge ağızlarının belirleyici ortak özelliklerinin çoğunu içinde barındıran Erzurum ağzında ünlü değişimleri, Türkiye Türkçesi yazı dili ile Erzurum ağzında ortak kullanılan kelimelerin % 87.5'inde kalın ünlülerin incelenmesi yönünde gelişmiştir.¹⁸

Değişim, daha çok uzun ünlü taşımayan alınma kelimelerde yaygın olarak görülür. Fakat aslen uzun ünlülü olup, önce uzunluğu kaybolmuş, sonra incelmeye uğramış alınma kelimelere de rastlanmaktadır.¹⁹

Kars, Ardahan, Iğdır: ecele (1-63), gehveci (5-6), hemit (9-24), şekir (9-40), tene (11-9), ezimet (26-4), teze (41-2), eli (49-1), esger (87-7), behri (18-39), casur (61-87), tamaşa (65-35), salam (61-10), bambayaz (45-185);²⁰ **Erzurum:** gesevet (03 032 04-137), gehve (03 024 04-100), heber, bayaz, davam;²¹ **Elazığ:** dafa (197-LIV-10), devet (SYA.-136-XIX-10), edet (SYA.-XLIII-18), tene (139-II-10), zetene (218-LXIII-24), esger (206-LVIII-24), masala (I-10), tákrar (XXIII-13);²² **Tunceli:** hençer “hancer” (XL-51), teKip “takip” (XL-242), heKerete “hakarete” (XL-186), ecele “acele” (XXX-27), tene “tane” (XI-1);²³ **Van:** âdet (36-81), ceriye (17-28), heber (17-59), veziyeT (15-53), tene (40-61), edres (23-44), vezife (12-82),

¹³ ÖZMEN, Şeyda, *Muş Merkez Ağzı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007, 29.

¹⁴ ACAR, Turgut, *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları* (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, 1982, 42-43.

¹⁵ ÖZKAN, İbrahim Ethem, *Ardanuç ve Yöresi Ağızları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994, 6.

¹⁶ EFENDİOĞLU, Süleyman, “Ağrı İli Ağızları” *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/5 Spring 2009, 827; KÖKTEKİN, Kazım, “Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri”, *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, 6.

¹⁷ KARAHAN, a. g. e., 3.

¹⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 80.

¹⁹ KARAHAN, a. g. e., 4.

²⁰ ERCİLİSUN, a. g. e., 66-67.

²¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C. 105, 132.

²² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

²³ TOSUN, a. g. e., 51.

möhöbbet (44-94);²⁴ **Erzincan:** tene (1.1-45), zehmet (1.16-16), mehle (1.18-87), esger (2.33-10), rehmetlik (2..39-9), heber (3.3-55), teze (6.2-11), hesret (7.7-203), maraḥ, bayaz;²⁵ **Bitlis:** helil (7-57), ecizem (4-93), tene (25-18), esgeri (7-78), ehmed (7-21), ecele (1-249), hesret (26-42), kefese (6-12), mehlenin (15-48), eziz (11-68), camal (7-66);²⁶ **Bingöl:** helil (I-11), tenê (tane) (IV-B-19), hezine (III-78), nesip (X-A-130), tene (X-A-164), herem (harem) (II-C-33);²⁷ **Diyanbakır:** babal (vebal) (XLI-5), ‘ebdes (XXXII-78), tene (XXXIV-20), heber (V-34);²⁸ **Urfa:** tebi (4-15), helep (26-15), helil (3-290), rehmete (5-10), zehre (19-1), tebib (34-25), hebere (21-10);²⁹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** asbabını (19-13), badava, bayaz (32-35), bahçalar (13-6);³⁰ **Gümüşhane:** ecele (2-38), heberim (31-17), dene (9-13), nufus (57-141), şöbe (34-3);³¹ **Artvin-Ardanuç, Bayburt:** vesiyet, heber (I-53);³² **Ağrı:** heber, gehveciye, meḥelle, söhbet, gezete.³³

Ağız özellikleri bakımından Batı grubu ağızlarıyla benzeşen Kars’ın Hanak Türkmenleri ağzında ünlü incelmesi, bölgenin genel eğilimine aykırı olarak ilerleyici ünlü benzeştirmesi yoluyla meydana gelmektedir.³⁴ Aynı durum yerli ağızlarda da ortaya çıkmaktadır. Fakat diğeri kadar yaygın ve karakteristik değildir.

Kars, Ardahan, Iğdır: eses (42-32), dünya (45-73), elvede (26-7), ejdet (36-103), ezen (49-118), isgen (75-139);³⁵ **Erzurum:** ceze (03 015 03-30);³⁶ **Elazığ:** fiyet (190-XXXVIII-25), mezer (SYA.-XXX-68), erzürüm (SYA.-XIX-5);³⁷ **Tunceli:** helleK “helak” (XIV-26), tükende “dükkânda” (IV-2), mezele “mezara” (XLIII-52);³⁸ **Van:** mere (29-158), defe (36-77), fiyet (52-247);³⁹ **Erzincan:** fenê (2.1-7), seyyer (3.38-86), merhebe (4.12-1), mezer (5.3-54), hücum (4.21-61);⁴⁰ **Bitlis:** cemehet (1-45), mehdibi (1-71), eşyeleri (2-66);⁴¹ **Bingöl:** insen (VIII-B-46), firer (VIII-B-32), irene (İran’a) (VIII-B-67), mezre (XII-B-41);⁴² **Diyanbakır:** eşref (eşraf) (XLIII-61);⁴³ **Urfa:** dermene (derman) (35-70), eses (5-10), lireye (16-15);⁴⁴

²⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 11-12.

²⁵ SAĞIR, a. g. e., 35-37

²⁶ GÖNEN, a. g. e., 15.

²⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 36; ÖZER, a. g. e., 35-36.

²⁸ ERTEN, a. g. e., 20.

²⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 20.

³⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 37.

³¹ ACAR, a. g. e., 42-43.

³² ÖZKAN, a. g. e., 6.

³³ ÇİFTÇİ, Muhacir, *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağzı (Aşağı Satıcılar Köyü)*, Fırat Üniversitesi Lisans Tezi, Elazığ 1986, 3; BAYRAM, İbrahim, *Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağzı*, Atatürk Üniv. Lisans Tezi, Erzurum 1976, 71; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

³⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 67.

³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 67.

³⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 105.

³⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

³⁸ TOSUN, a. g. e., 51.

³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 12.

⁴⁰ SAĞIR, a. g. e., 34-35.

⁴¹ GÖNEN, a. g. e., 16.

⁴² KÜÇÜKER, a. g. e., 35; ÖZER, a. g. e., 35.

⁴³ ERTEN, a. g. e., 20.

⁴⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 21.

Gümüşhane, Bayburt: erzürüm (64-1), süfde (39-106);⁴⁵ **Artvin-Ardanuç:** ezen, mezer (8-1);⁴⁶ **Ağrı:** birez, kirez.⁴⁷

Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ünlü benzeştirmesi iki yönlü olmakla birlikte gerileyici benzeştirme bakımından daha çok örnek vermesine rağmen, Doğu Anadolu ağızlarındaki kadar sistemli ve yaygın değildir. heber, mērifet, vēzifē, rehmetli, yā rebbi (Ar.); heber, hesret, edelet, hedise, nesib, veziyet, Helime (Rz.); yā rebbi, Hemdi, Helime (Tr.).⁴⁸

4.3. ÇEŞİTLİ NEDENLERLE ARA ÜNLÜLERİN ORTAYA ÇIKMASI (Har-3):

Bilindiği gibi gerileyici benzeşme yoluyla oluşan ünlü incelmeleri, bölgemiz ağızları için karakteristiktir. Pek çok örnekte ve bölgenin genelinde incelmeye kesinleştiği halde, bazı örneklerde ve bazı yörelerde bu değişimin ara merhalesini oluşturan, ünlüsü yarı incemiş biçimlere rastlanmaktadır. Yarı ince veya yarı kalın ünlüler daha çok eklerde görülmekte, bölgenin genelinde sürekli kalın ya da sürekli ince olarak tek şekilli kullanılan ekler ölçünlü dil, Azerbaycan Türkçesi ve diğer ağızların etkisiyle genel eğilimin dışına çıkarak, birbirlerinin kalın-ince karşılıkları olan iki temel ünlü arasında kalan bir ünlüye dönüşmektedirler. Bölgedeki Terekeme ağızlarında $a > á$, Yerli Türkmen ağızlarında ise $o > ó$, $e > á$, $i > í$, $ö > ó$, $ü > ú$ değişimleri yagındır. Bu ara ünlüler, Azeri ve Terekeme ağızları ile bunlarla iç içe olan yerli ağızlarda, kalın ünlülerin yarı incilmesi ile ortaya çıkarken, Yerli Türkmen ağızları ve iki dilli yöre ağızlarında çoğunlukla ince ünlülerin yarı kalınlaşması ile oluşurlar. Ara ünlülerin meydana gelmesinde ünsüzlerin inceltici ve kalınlaştırıcı etkileri olmakla birlikte, bölgedeki genel eğilimler ve konuşulan ikinci dillerin de rolleri vardır.

Kars: biráz (42-75), gáhve (81-74), áziz (82-193), delík (42-81), kóyün (61-1), gónderdi (44-22), şükúr (42-77), kúpe (44-61), gúnüz (45-161), dúğüne (48-56);⁴⁹

Erzurum: töhmáh (14.013.03-163), düzmáh (14.013.03-165), aldilár (05.052.01-131), íssi, sícah;⁵⁰ **Erzincan:** annámam (1.9-1), vurdím (1.1-54), ayíp (2.5-45), borí (5.4-18), gápí (5.4-18), dohdór (2.14-208), salón, yavó;⁵¹ **Van:** emír (3-31), otír (48-144), izinsíz (52-164), úzüm (35-59), úsTün (1-73);⁵² **Tunceli:** nencá (II-93), áyah (III-15), bizím (I-1), ètmişím (IV-134), senín (I-12), nedúr (II-108), dóni (XXIV-137), óküz (XXI-12);⁵³ **Bitlis:** şartdar (1-18), herálda (1-1), táhsil (1-237), işdá (işte) (25-228), áli (alıyor) (4-81), kór (2-183), óyun (öğün) (1-6);⁵⁴ **Elazığ:** kölgáya (XXXIX-4), gáli (XXIV-10), nahyeydí (XXVI-2), dónalar (II-5), góynı (XXIX-

⁴⁵ ACAR, a. g. e., 42-43.

⁴⁶ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

⁴⁸ KARAHAN, a. g. e., 5.

⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 84-88.

⁵⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 73-78.

⁵¹ SAĞIR, a. g. e., 19, 21-24.

⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 7-9.

⁵³ TOSUN, a. g. e., 31, 34, 36.

⁵⁴ GÖNEN, a. g. e., 12, 13.

58);⁵⁵ **Muş:** içân “içine” (I-5), ölecâh “ölecek” (I-25), álma “elma” (IIIX), derkân “derken” (III-2), karşıye “karşıya” (XX-72);⁵⁶ **Bingöl:** ábáyí (abayı) (IV-B-38), háleb (I-150), götürirken (II-B-88), deldí (I-15), bingólda (II-A-78), gólleri (VII-A-5);⁵⁷ **Diýarbakır:** átrāfına (XIV-10), bārabār VIII-48), annendír (XXVII-22), ‘ayibdir (XLVIII-14), bēlesín (V-14), gór (mezar) (LXIV-12);⁵⁸ **Urfa:** kádar (4-10), máhle (33-25), háyatımda (10-5), göttiríp (3-185), bíz (11-15), evlerí (14-40), kór (3-200);⁵⁹ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** çoráp (7-13), arpáyí (3-3), bahtí (13-13), óteki (20-2), gülén (6-10), ondórt (6-2);⁶⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** gándünü (15-1), gáldi (16-8), yèngá (69-105), sená (69-231), çöldá (17-16), tókár (46-48);⁶¹ **Ağrı:** buryá, sonrâ, álim, áşiret, ácayip.⁶²

Yarı dar ünlüler genellikle geniş ünlülerin, y ünsüzünün daraltıcı etkisiyle yarı daralması sonucunda ortaya çıkarlar. Daralma diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında büyük ölçüde tamamlandığı halde, bölgemiz ağızlarında yarım kalmış biçimler yaygındır. Bu ünlülerin bölgeye özgü bir biçimi de dar- yuvarlak ünlülerin yarı genişlemesi ile oluşmaktadır. Özellikle bölgenin iki dilli yerli ağızlarında u ve ü ünlüleri biraz genişleyerek o-u arası bir ünlüye dönüşürler. Dönüşümün en önemli nedeni bu ağızları konuşanların kullandıkları diğer dildir. Bölgedeki yerli dillerde (Kürtçe ve Zazaca) ü sesi hiç yok, u ise seyrek. Ana dilleri bu dillerden biri olan yöre ağızlarında, ü ve u sesleri konuşma örgenlerine yabancı olduğundan, böyle bir değişime uğramaktadır. Özellikle è ve ó ara ünlüleri eski şekillerin bir devamı olarak da bölgede görülmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: bahçeye (82-44), dēmiye (9-23), èl (79-1), nēnden (82-4), èlçi (91-69), hēç (1-30), hē kıye (61-110), salēh (61-171), rēca (74-85), sēhir (82-49), vērān (viran) (82-223), bēçara (74-4);⁶³ **Erzurum:** év, èlli, èsir, gētūr-, dē-, bahēlmazdē, camēş, bōyēdē, atmēş;⁶⁴ **Erzincan:** barēşdēyse (1.26-10), çalēşmaz, yildēz (6.11-229), hēcab (4.22-59), pekē (2.43-34), hangē (2 -3), ēhdimal (5.4-1), hēş (7.6-1), gēy- (1.1-59);⁶⁵ **Van:** şofēr (23-69), èlese (17-104), salēh (15-72), valēz (1-23), çēşme (8-8), şēytan (17-103);⁶⁶ **Tunceli:** èle (I-47), bēle (II-2), ète (IV-47), hadē (I-25), gēT-, yē-, bēş (I-7), èyidi (VII-19), vērdirler (I-2);⁶⁷ **Bitlis:** hēş (1-15), ēhdiyaci (25-273), şēde (1-1), bēle (1-1), hēsabi (1-15), ètme (1-6), tēz (2-3), kēfine

⁵⁵ BURAN, a. g. e., 21, 22, 23.

⁵⁶ ÖZMEN, a. g. e., 26-27.

⁵⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 24, 26, 27.

⁵⁸ ERTEN, a. g. e., 3-4.

⁵⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 13, 14, 15.

⁶⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30, 31, 32.

⁶¹ ACAR, a. g. e., 13, 15.

⁶² KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., 93-94.

⁶⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 76.

⁶⁵ SAĞIR, a. g. e., 62-63.

⁶⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 6-37.

⁶⁷ TOSUN, a. g. e., 32.

(2-87);⁶⁸ **Elazığ:** elça (XXVI-6), gətmiş (I-1), èyi (XLIX-7), gelër (XLVII-57), vèran, bèçara, k f (XLVI-97);⁶⁹ **Muş:** həc “hiç” (X-23), gètmiş “gıtmiş” (XVI-7); fèlan “filan”(XIX-2);⁷⁰ **Bingöl:** anəsi (II-A-25), yèra (V-27), pèrişan (III-A-53), bèla (VII-A-2), dèdı (XI-C-8), ètTı (XI-B-26);⁷¹ **Diyarbakır:** bèle (I-9), bèş (IV-119), èrken (XXXIII-15), èvle (XXXIV-42), èyi (I-131);⁷² **Urfa:** gèderdım (3-155), bèslı (25-15), şèlere (3-50), bèle (18-85), èndırır (19-15), èrmeniler (1-1), nèrdese (19-25);⁷³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bèş (1-3), èle (1-22), yèr (13-11), èhtiyatlığ (16-1), vèriş (17-25), yèniler (9-99);⁷⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** aşşağa (28-9), ènacağam (63-33), èyce (57-146), yètècağ (61-23), yèdi (9-17), yèri (11-24), èniyè (65-22), şèhèt (7-20);⁷⁵ **Ağrı:** elçi, èhtiyar, vèr-, èylik, èle, bèle, pèndir, gèt-, hèşbişe.⁷⁶

Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında dudak ünsüzlerinin yanlarındaki düz geniş ünlüyü yuvarlaklaştırma etkisi ile özellikle kelimelerin ilk hecelerinde a > o, e > ö değişimlerine rastlanır. Bölgedeki diğer ağızlarda bu değişimin henüz tamamlanmadığı ve yarı yuvarlak ara ünlülerin ortaya çıktığı görülür. Bölge ağızlarında, ölçünlü dile rağmen, EAT’de sürekli yuvarlak ünlülü olan eklerde, düzlük- yuvarlaklık uyumuna uymama konusunda bir direnç söz konusudur. Ölçünlü dilin yoğun etkisi sonucunda, dar ünlülü bu eklerde bir yarım düzleşme olduğu ve ı-u, i-ü arası yarı yuvarlak ünlülerin yaygınlık kazandığı saptanmıştır. Bölgedeki bazı yörelerde bu ekler sürekli yuvarlak ünlü ile kullanılmakta, Eski Anadolu Türkçesinden beri süregelen yuvarlaklık, karakteristik bir özellik olarak korunmaktadır.

Kars: bılene (5-26), oldu k□(82-156), bun□(81-71), isdol□(81-83), vle (18-28);⁷⁷ **Erzurum:** çâh (05.028.01-16), åndan (09.000.01-95), baş (09.052.01-52), b n (03.000.01-80), b le, biralı (01.111.01-7), cımhur (03.000.01-87), olmış (06.008.01-19), issi, sícağ;⁷⁸ **Erzincan:** sökd□(2.4-36), yüzñe (1.1-20), küççk, gend□(4.11-33), d vlete, ev t, d vür, yıldız, yohdır, vurmuşlar;⁷⁹ **Van:** towòh (37-15);⁸⁰ **Tunceli:** d vrüsi (IV-162), gapiyi (I-54), buçiğ (II-195), blisin (I-1), ölmşidi (ölmüşüydü) (I-24), çün (I-209);⁸¹ **Elazığ:** vår (XXIV-8), baskèl (XXVI-1), sèler (söyler) (XLVIII-

⁶⁸ GÖNEN, a. g. e., 12.

⁶⁹ BURAN, a. g. e., 22.

⁷⁰ ÖZMEN, a. g. e., 27.

⁷¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 25.

⁷² ERTEN, a. g. e., 3.

⁷³ ÖZÇELİK, a. g. e., 13.

⁷⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 30.

⁷⁵ ACAR, a. g. e., 21-22.

⁷⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 89, 91, 92.

⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 73-78.

⁷⁹ SAĞIR, a. g. e., 21-23.

⁸⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 34.

⁸¹ TOSUN, a. g. e., 33, 35.

12);⁸² **Muş:** salatalîh “salatalık” (XIII-2), düşmanlîh “düşmanlık” (XV-7), yavrıladıġında “yavruladıġında” (XXV-19), yendîr “indirir” (XIX-9), öldîr “öldürür” (XXII-7), yük “yükü” (XXVII-12);⁸³ **Bingöl:** tâm (I-132), vâde (IX-A-5), vlaye (III-A-44), v rdek (XII-14);⁸⁴ **Gümüşhane:** b yle (39-119), b lük (18-4), b yüyur (44-11), bî (26-10), bînar (34-20), zîrnayı (46-37);⁸⁵ **Aġrı:** d vir, Ğün, evîm.⁸⁶

4.4. KÖK VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN KALINLAşMALAR (Har-4):

Kalınlaşmanın köklerde ve eklerde meydana gelmesine göre Doġu Anadolu ağızlarında iki farklı ünlü kalınlaşmasıyla karşılaşılır:

4.4.1. Kök Ünlülerinde Meydana Gelen Kalınlaşmalar:

Karahan, kök ve ek ünlülerinde meydana gelen ve sebebi belli olmayan kalınlaşmaları Kuzeydoġu Grubu ağızlarının karakteristik bir özelliġi olarak vermiştir. Bu özellik için bóyle, óyle, sút, boyuġı, bolúġ, úç, góz (Art.); góz, sóyle-, duře duře, duġun, ġuç, ġuzel, tutun, yuz, uzum, ġordunuz, ġólde, ġókten, dóner, yúrúr, (Rz.);yuzukler, ustine, soz, boyle, soylemem, surisi, tuşti, kuçuk (Tr.)⁸⁷ örneklerini sıralamıştır.

Örneklerde de görüldüġü gibi bu ünlü kalınlaşması tamamen ö > o ve ü > u deġiřmesi biçiminde (yuvarlak ünlüler arasında) olmaktadır. Oysa Doġu Anadolu ağızlarında ünlü kalınlaşması yaygın olarak düz ünlüler arasında gerçekteşmektedir. Yuvarlak ünlüler arasındaki kalınlaşma bölgenin genel karakteristiġini etkilemeyecek birkaç örnekle sınırlıdır. Ařaġıdaki örnekler bunu açıkça göstermektedir.

Kars, Ardahan, Iġdır: cahal (42-28), satan (45-53), ataş (45-62), mayana (46-79), faġır (1-4), sahap (9-7), talım (15-6), zalım (74-64), bahça (82-46), haramzada (82-202), hacat (97-28);⁸⁸ **Erzurum:** aġrat (03 032 04-9), şasavat (03 032 04-137), şayfa (03 024 04-100), şabar, mayana (03 032 04-36);⁸⁹ **Elazıġ:** zatan (187-LI-2), çara (188-LI-13), şabar (205-LVI-12), ataş (148-XXXIII-29), galanın (159-XXVII-54), tana (XXIV-8);⁹⁰ **Tunceli:** sahaPlî “sahipli” (XL-22), santım “santim” (XLI-10), ġazal “gazel” (XLI-4);⁹¹ **Van:** yazışana (1-22), cadda (41-39), zalım (3-175), bahça (2-16), zatan (20-40), şaraba (41-49), sahap (7-134);⁹² **Erzincan:** ādat (1.15-33), manavra (2.6-3), ataş (2.8-8), satan (2.31-11), cephana

⁸² BURAN, a. g. e., 21, 22, 23.

⁸³ ÖZMEN, a. g. e., 27.

⁸⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 24, 26.

⁸⁵ ACAR, a. g. e., 19.

⁸⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁸⁷ KARAHAN, a. g. e., 8-9.

⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 67.

⁸⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 105.

⁹⁰ BURAN-OĞRAş, a. g. e., 42; BURAN, a. g. e., 32.

⁹¹ TOSUN, a. g. e., 51.

⁹² GÖKÇUR, a. g. e., 12.

(6.15-23), mayana (7,1-28), sahap (2.3-33), cahal (4.22-18), otobos (3.3-95);⁹³ **Bitlis:** ataş (1-48), camıda (23-96), bahça (6-27), sahap (3-3), kafır (4-75), şahad (23-99), zalım (26-285);⁹⁴ **Bingöl:** namharam (II-A-57), zatan (II-C-106);⁹⁵ **Diyarbakır:** bahçaya (VI-26), camhane (XLIII-5), fakır (XXII-63), zalım (III-25);⁹⁶ **Urfa:** mavı (8-45), ataş (3-80), zatan (6-1), yanı (1-90);⁹⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** akrab (13-134), arāzı (33-8), cānıda (28-6), zatan (33-22);⁹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** vahıt (1-17), habar (55-2), sayasında (6-16);⁹⁹ **Artvin-Ardanuç:** vahıt, kala, habar (I-53);¹⁰⁰ **Ağrı:** zalım.¹⁰¹

Ercilasun Kars yöresi ağızlarındaki kalınlaşma için şu örnekleri vermektedir: Kars yerli ağzında bayaz, hana (hane), ataş; Ardahan-Posof yerli ağzında amanet, barabar; Hanak Türkmenleri ağzında zaval, guluba, halal, mayana(muayene); Kars Azerileri ağzında havla, casur, idara, fana (fena); Kars Terekemeleri ağzında kârvan, bahça, dalavara, hacat; Posof ağzında karakteristik bir özellik olarak ilk hecede ham (hem), hama (hemen), na (ne), hap (hep), ğaldım (geldim), kâsduh (kestik), çakilir (çekilir).¹⁰²

padışah, hâlıd, arazı, talım (talim), anı (hani), partı, nağıl (nakil-masal),haramı, zalım, ğavır (kabir), camı (cami) örneklerindeki kalınlaşma bütün Kars ağızlarında ortak olan kalınlaşmalardır.¹⁰³

4.4.2. Ek Ünlülerinde Meydana Gelen Kalınlaşmalar:

Karahan'a göre Kuzeydoğu Grubu ağızlarının bir özelliği olan ve dar ünlülü eklerde daha yaygın görülen bu kalınlaşma ilgi hâli eki, 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, teklik 3. ve çokluk bütün şahısların emir ekleri, 1. ve 2. şahıs görülen geçmiş zaman ekleri, geniş zaman eki, teklik 3. şahıs bildirme eki, zamir kökenli 1. ve 2. şahıs ekleri, bazı sıfat-fiil, zarf-fiil ve yapım eklerinde ortaya çıkar.¹⁰⁴

Doğu Anadolu ağızlarında da yaygın olarak görülen eklerde ünlü kalınlaşması Ağrı, Van (Küresinli ağzı hariç), Muş (Terekeme ağzı hariç), Bingöl, Tunceli (Harput ağzıyla birleşen yöreler hariç), Elazığ (Harput ağzı hariç) illeri ve bu illerin güneyindeki bölgede ayırıcı bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Eklerin yuvarlaklaşmaması ve düz-dar-kalın ünlülü olarak tek şekilli kullanılması bölgenin karakteristik bir özelliğidir. Ayrıca bu bölgede bazı geniş ünlülü eklerin de sürekli kalın ünlü ile kullanılması (-mah, -acah, -ecah vb.) bölgeyi Kuzeydoğu Grubu ağızlarından ayırmaktadır.

⁹³ SAĞIR, a. g. e., 34-35.

⁹⁴ GÖNEN, a. g. e., 16.

⁹⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 35; ÖZER, a. g. e., 35.

⁹⁶ ERTEN, a. g. e., 20.

⁹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 21.

⁹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 37.

⁹⁹ ACAR, a. g. e., 42-43.

¹⁰⁰ ÖZKAN, a. g. e., 6.

¹⁰¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

¹⁰² ERCİLASUN, a. g. e., 86.

¹⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 87.

¹⁰⁴ KARAHAN, a. g. e., 9-10.

Bölgenin kuzeyinde Artvin, Şavşat, Ardanoç, Yusufeli ve Ardahan-Posof yerli ağızları bu özellik bakımından yukarıdaki ağızlarla birleşmektedir.

Bölgede ince sıradan ünlülü sözcüklere kalın ünlü ile gelen ve kalınlık-incelik uyumunu bozan başlıca ekler şunlardır:

4.4.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Birinci Çokluk Şahıs Çekimi Ve –Duk Sıfat-Fiil Eki:

Bölgenin genelinde örneklerine rastlanmakla birlikte aslında Yerli ağızlarda daha yaygın ve karkateristiktir.

Erzurum: görduḡ, dèduḡ;¹⁰⁵ **Elazığ:** geldîḡ (202-LV-33), gètduḡ (82-XII-6);¹⁰⁶ **Van:** gezdîḡ (36-59), giTTîḡ (40-52), vèrdîḡ (37-96), yèdîḡ (3-32), yèndîḡ (32-47), evlendîrdîḡ (1-9), giTdîḡ (1-46);¹⁰⁷ **Erzincan:** ekdîḡ, etdîḡ;¹⁰⁸ **Bingöl-Karlıova:** indîḡ (I-A-11), geldîḡ (XIII-127);¹⁰⁹ **Muş:** verdîḡ “verdik” (XIV-18), verdîḡ;¹¹⁰ **Diyarbakır:** bişirdîḡ (XI-7), çektiḡ (XXIX-24), düştuḡ (XXXII-81), görduḡ (XIII-15);¹¹¹ **Urfa:** everdîḡ (24-70);¹¹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** düştuḡ (18-18), geçindüḡ (3-6), gèyerduḡ (4-1);¹¹³ **Kars:** indîḡ (14-4);¹¹⁴ **Ardahan:** gaçirdîḡ (29-40);¹¹⁵ **Artvin-Ardanoç:** ektîz;¹¹⁶ **Ağrı:** dedüḡ, içdüḡ, çekdüḡ.¹¹⁷

Kars, Ardahan, Iğdır: sevduḡum (27-11), düşduḡu (27-13), gitduḡunu (31-10), söyledüḡum (36-21);¹¹⁸ **Erzurum:** dèdıḡı (03 038 01-81), bülduḡe (06 008 03-18), alduḡı (05 079 04-140), gèşduḡum (07 024 01-22), eşitduḡum (04 13 01-47), görduḡum (06 008 02-1);¹¹⁹ **Elazığ:** gètTiKdan (II-8);¹²⁰ **Bingöl:** düşdîḡden (VIII-B-160), geldîḡ (II-A-173), bitirdîḡten (II-B-54);¹²¹ **Diyarbakır:** bilmediḡı (III-81), çektiḡı (II-128), dinlediḡı (II-26), yèdiḡtan (III-91), gètđıḡı (II-2), yèndiḡtan (I-60);¹²² **Urfa:** bişmediḡı üçün (1-65);¹²³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** begendüḡtan

¹⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 347.

¹⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152; BURAN, a. g. e., 66.

¹⁰⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 127.

¹⁰⁸ SAĞIR, a. g. e. 171-172.

¹⁰⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 91; ÖZER, a. g. e., 82.

¹¹⁰ ÖZMEN, a. g. e., 68.

¹¹¹ ERTEN, a. g. e., 47.

¹¹² ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

¹¹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 107.

¹¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁶ ÖZKAN, a. g. e., 39.

¹¹⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 831.

¹¹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

¹¹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 251-25.

¹²⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

¹²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 42; ÖZER, a. g. e., 41.

¹²² ERTEN, a. g. e., 21.

¹²³ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

(1-2), bildüğün (13-278), biştuhtan (14-12), èttuh (15-3); ¹²⁴ **Artvin-Ardanuç:** bildugi, verdugi, ezdugi, gördugi; ¹²⁵ **Ağrı:** gördüğün; ¹²⁶ **Tunceli:** ètdögi, bildögi. ¹²⁷

4.4.2.2. Gelecek Zaman Eki:

Bu ekin de bölge ağızlarında daha çok kalın şekilleri kullanılır. ince ünlü taşıyan kelimelere geldiğinde kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Ekin kalın ünlülü biçimi kesinlikle -h / -ğ ünsüzünü düşürmemiş Yerli ağızların karakteristik özelliğidir.

Kars, Ardahan: gelecahsız (14-20), sâçılacaḥ (28-47), edecaḥ (30-3), götürecaḥlar (31-3), ölecam (35-53), èdecağısaz (32-14), edecaḥsın (35-67); ¹²⁸ **Erzurum:** bilecaḥsın, dèyecaḥsèn, diyecaḥ, èdecaḥ, gèçecaḥ; ¹²⁹ **Elazığ:** verilacaḥ (215-LXII-6), getirecahsız (218-LXIII-11), gelâcaḥ (XXV-17), evlanacam (62-VIII-14), gelâcam (205-LVIII-14), gezılacak (XXI-2); ¹³⁰ **Tunceli:** bilecaḥsın “bileceksin” (XI-4), gidecağız “gideceğiz” (XIII-33). ¹³¹ **Erzincan:** alaceğsin (1.1-10), sorecaḥsın (5.24-3), yapecağıḥ (6.5-41), otürecaḥsan (6.15-31); ¹³² **Muş:** ğalmeyecaḥ “kalmayacak” (VII-44), sızmayecaḥ “sızmayacak” (XIII-10), ğızaceḥ “kızacak” (XIV-36), verecaḥ (XXIII-30); ¹³³ **Bingöl:** getüracaḥsın (VII-A-19), gelacaḥ (IX-B-49), veracaḥ (VIII-B-4), dōnecāḥ (I-A-192), edacām (II-A-23), edecāğsın (II-C-80); ¹³⁴ **Diyanbakır:** èleyecağam (VII-37), bişecaḥ XV-6), binecağıḥ (XLIV-28), yiyecağam (IV-62), vèrecaḥ (XLIX-25); ¹³⁵ **Urfa:** dōgecaḥsan (23-15), yiyecaḥ (18-55), gelecaḥ (33-65), geçecağıḥ (7-30), diyecağıḥ (27-1), sōliyecagaḥ (3-1); ¹³⁶ **Harput:** topliyacam; ¹³⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alecāğuh (1-26), bişecaḥ (14-8), vèrecaḥsın (9-21), yeyecağıḥ (1-26); ¹³⁸ **Van:** diyecam (38-31), giyecam (2-50), yaPTİrecaḥsan (36-39), diyecaḥ (37-8), çıhecaḥ (17-37), gidecağız (50-78), behliyecagağıḥ (52-98), yiyecaz (13-49), yığilecahsız (46-39), öldürecaydiler (52-206), gelecaydız (52-95); ¹³⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekacam, ekacaḥsın, ekecağıḥ, ekecaḥlar; ¹⁴⁰ **Ağrı:** dōkecaḥsın, nedecaḥsın, gelecahsız. ¹⁴¹

¹²⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

¹²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹²⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

¹²⁷ TOSUN, a. g. m., 150.

¹²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

¹²⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 95.

¹³⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 45; BURAN, a. g. e., 34.

¹³¹ TOSUN, a. g. e., 54.

¹³² SAĞIR, a. g. e., 40.

¹³³ ÖZMEN, a. g. e., 35.

¹³⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 39; ÖZER, a. g. e., 38.

¹³⁵ ERTEN, a. g. e., 23.

¹³⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

¹³⁷ KARAHAN, a. g. e., 78.

¹³⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

¹³⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 14.

¹⁴⁰ ÖZKAN, a. g. e., 42-43.

¹⁴¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

4.4.2.3. Fiil Çekimlerinin Birinci Çokluk Şahıs Eki:

Erzurum: almışuḥ, gelmişuḥ, geliriḥ, geleceyuḥ, diyeruḥ, görmeliyuḥ;¹⁴²
Elazığ: suseruḥ (150-XXXIV-6), èderuḥ (216-LXII-26), gideceyuḥ (215-LXII-1);¹⁴³
Bitlis-Adilcevaz / Ahlat: tanımiriḥ (25-18);¹⁴⁴ **Erzincan:** atırıḥ, böyümişuḥ, içeriḥ, demeliyuḥ;¹⁴⁵ **Tunceli:** kurtulmuşuḥ;¹⁴⁶ **Diyarbakır:** deriḥ (VII-11), geliyuḥ (XXIV-5), gelmişuḥ (XXXV-21);¹⁴⁷ **Urfa:** içiyuḥ (3-145), biliyuḥ (36-1), bekleriḥ (6-75), düşmüşuḥ (26-10);¹⁴⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** komışuḥ (20-6), gelmişuḥ (30-1), işitmışuḥ (10-51), aliyuḥ (8-12);¹⁴⁹ **Kars:** duririḥ (4-41), gonişiriḥ (4-44), gidaḥ (1-5);¹⁵⁰ **Ardahan:** gidemezūḥ (32-49), beḥliruḥ (41-21);¹⁵¹ **Van:** yeruḥ (33-63), diyiriḥ (34-26), yatırıḥ (38-8), çekmişuḥ (13-14), görmüşuḥ (11-114), dolmuşuḥ (1-135);¹⁵² **Gümüşhane, Bayburt:** verecoḥ (51-59);¹⁵³ **Artvin-Ardanuç:** ekmişuḥ, ekaruḥ, başlaruḥ, ekiyeruḥ;¹⁵⁴ **Ağrı:** bilirmişuḥ, yapiriḥ, uyanmışuḥ, gelmişuḥ.¹⁵⁵

4.4.2.4. İlgi Hâli Eki:

Bu ekteki kalınlaşma daha çok Yerli ağızların karakteristik bir özelliği olarak ön plana çıkmaktadır.

Erzurum: çermiḡun (02 022 02-44);¹⁵⁶ **Ardahan-Posof:** ellerın (33-322), evın, bizım;¹⁵⁷ **Elazığ:** şehirın (196-LIV-33), senın (I-16), devenın (III-8), perçinın (XXXVIII-30);¹⁵⁸ **Bitlis:** pacenı , bunleri , senı , aytenı , efendinı (I-1), bunı (I-6), onı (I-6), heyvanı (II-7);¹⁵⁹ **Tunceli:** senın “senin” (VIII-5), serçenin “serçenin” (XL-3), körPının “köprünün” (XV-19), gidenın “gidenin” (XVI-6);¹⁶⁰ **Van:** işın (2-114), yerın (2-65), kişinın (1-163);¹⁶¹ **Diyarbakır:** aḡzızın (I-104), anasın (I-98), benım (I-52), birinın (II-36), kaḥvenın (II-69), kaḥpinın (II-81), senın (I-132);¹⁶² **Urfa:**

¹⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 350, 354, 359, 363, 369, 371.

¹⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 149, 154, 157.

¹⁴⁴ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹⁴⁵ SAĞIR, a. g. e., 167, 175, 180, 184, 193.

¹⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹⁴⁷ ERTEN, a. g. e., 44.

¹⁴⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 95.

¹⁴⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 106, 108, 109, 110.

¹⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 129, 134, 136, 140.

¹⁵³ ACAR, a. g. e., 108, 110, 111.

¹⁵⁴ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹⁵⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 830, 831.

¹⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 275.

¹⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

¹⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 37.

¹⁵⁹ ZÜLFİKAR, Hamza, “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 1978, 309.

¹⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 61.

¹⁶¹ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

¹⁶² ERTEN, a. g. e., 22.

uşahlariyın (24-35); ¹⁶³ **Artvin-Ardanuç:** perinu ; ¹⁶⁴ **Ağrı:** benim, çeşmenin, beginin. ¹⁶⁵

4.4.2.5. -mak / -mağ Master Eki:

Oğuz grubu lehçelerinde en işlek master eklerinden biri olan –mak / -mek eki bölgemiz ağızlarında da yaygın olarak eylemden ad yapma göreviyle kullanılmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarında -mağ biçiminde kullanılmakta, özellikle yerli ağızlarda sürekli olarak kalın ünlü bulundurmakta ve kalınlık-incelik uyumuna girmemektedir. Ekin son ünsüzü sızıcılaşarak ħ ve ğ’ye dönüştüğünden, bu art damak ünsüzlerinin etkisi ile ekteki ünlü sürekli kalındır.

Erzurum: demağ, sewmağ (03 000 01-65), töhmağ (14 013 03-163), geçilmağ (10 055 01-12); ¹⁶⁶ **Ardahan:** gezmada (25-23), demaya (33-9), yemaya (33-10), vermağ (35-152), gitmağ (13-14); ¹⁶⁷ **Elazığ:** kesmağ (IX-7), temizlamağ (204-LVII-9); ¹⁶⁸ **Bitlis:** gêtmağ (IV-40); ¹⁶⁹ **Van:** evlenmağ (1-34), yemağ (1-127), getirmağa (35-43), bişirmaği (20-9), içmağa (1-45), bişmağa (31-53), gıtmağa (15-71); ¹⁷⁰ **Tunceli:** isdemağa (V-4), pişmağa (VIII-2); ¹⁷¹ **Muş:** yemáh “yemek” (XXIV-9), getirmáğá “getirmeye” (V-14), evlenmáh “evlenmek” (XIII-85), düşünmahtan “düşünmekten”(V-32); ¹⁷² **Bingöl:** ayrılmağ (II-A-35), evlenmağ (VIII-C-15); ¹⁷³ **Bingöl-Karhova:** gelmağ, gitmağ, güлмаğ; ¹⁷⁴ **Diyarbakır:** çekmağ (XXXI-6), demağ (III-105), denemahtan (VIII-103), evlenmağ (XLV-37), götürmağa (III-117), yemağ (L-27); ¹⁷⁵ **Urfa:** demağ (20-80), gidermağ (10-10), yoğ etmağ (3-70), içmağa (3-135), istemağa (1-85), yimağlar (33-195); ¹⁷⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biçmağa (13-230), görmáğa (13-58); ¹⁷⁷ **Artvin-Ardanuç:** getmağ, vermağ, bilmağ, enmağ, gezma, verma, görüşma. ¹⁷⁸

4.4.2.6. –Dır / -Dur Ettirgen Çatı Eki:

Erzurum: yerişdur- (02 025 01-18); ¹⁷⁹ **Elazığ:** yëndurmuşler (39-II-3); ¹⁸⁰ **Van:** öldir- (45-30), 11-35, 45-16), bindir- (41-7) giydır-(51-57), döydır-T- (41-197), yédır- (30-126), evlendır- (41-9), yédır- (13-40), mindır- (1-39, 35-2), indır- (4-

¹⁶³ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

¹⁶⁴ ÖZKAN, a. g. e., 75.

¹⁶⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 6, 11.

¹⁶⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

¹⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

¹⁶⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 51; BURAN, a. g. e., 38.

¹⁶⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 316.

¹⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

¹⁷¹ TOSUN, a. g. e., 140.

¹⁷² ÖZMEN, a. g. e., 39.

¹⁷³ KÜÇÜKER, a. g. e., 45.

¹⁷⁴ ÖZER, a. g. e., 42.

¹⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 21.

¹⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

¹⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

¹⁷⁸ ÖZKAN, a. g. e., 34.

¹⁷⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 261-262.

¹⁸⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141.

87);¹⁸¹ **Tunceli:** götür- (XLIII-42);¹⁸² **Urfa:** yetiştir- (1-25), töktir- (17-10);¹⁸³ **Ardahan:** kesdurme, geturdi, bildurdiler;¹⁸⁴ **Artvin-Ardanuç:** bildur, gezdur, yedur, verdur;¹⁸⁵ **Ağrı:** bindırın.¹⁸⁶

4.4.2.7. -lıh / -luğ İsimden İsim Yapma Eki:

Ekin genellikle kalın-dar ya da yarı kalın-dar ünlülü olmasında sızıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü h'nın kalınlaştırıcı etkisi vardır. Yerli ağızlarda uyuma karşı koymasına rağmen, Azeri ve Terekeme ağızlarında uyuma girmediği durumlar seyrekir.

Kars, Ardahan, Iğdır: gençluğumda (28-100), esgerluğ (31-17), vekilluğ (36-52), galleşlğa (14-25), beñçılığa (14-34);¹⁸⁷ **Erzurum:** leşberlıh (06 008 01-56), köwluğ (09 048 01-5), kümürluğ (07 000 01-64), avcılığ (02 019 01-32), esgerluğ (04 056 01-29);¹⁸⁸ **Elazığ:** gençlığ (65-IX-3), gözellihTe (184-LI-6), hayunlige (216-LXII-21), gerenuğ (145-XXXII-8), çavürluğ (XLVI-77), gävütlü; ¹⁸⁹ **Bitlis:** eyloğ (IV-36);¹⁹⁰ **Van:** rehmeTlıh (46-60), şimdiliğ (36-61), terbiyesizliğ (20-171), işçiliğ (1-112), pisliliğ (5-44), yeşilliliğ (9-13), kelleşliğ (52-197), hesTeliliğ (20-127), askerliğ (1-31), evlililiğ (1-1), zorliğ (48-32), böyögliğ (36-52), şeliliğ (1-90), ğabaliliğ (5-59), ajlıliğ (29-92), buğdeliliğ (34-9);¹⁹¹ **Tunceli:** şışlığ (XII-48), misafırlığ (XII-8), pilavluğ (XVII-6), iKrarluğ (XXIV-202), zırtlığ (XXIV-237), esKerliğ;¹⁹² **Ardahan:** gençluğumda (28-100), esgerluğ (31-17), vekilluğ (36-52), galleşlğa (14-25), beñçılığa (14-34);¹⁹³ **Bitlis:** eyloğ (IV-36) (iyilik);¹⁹⁴ **Erzincan:** ajlıliğ (5.18-15), iresberliğ;¹⁹⁵ **Muş:** paşalığ "paşalığ" (IX-12), birluhta "birlikte" (III-27), avcılığa "avcılığ" (III-18);¹⁹⁶ **Bingöl:** Kovişçiliğ (II-B-59), hemamcılığ (II-B-60); **Bingöl-Karlıova:** kötiluğ, faķirliliğ (XI-49);¹⁹⁷ **Diyarbakır:** günliliğ (I-105), valılığ (XXIX-42), yeşillihTi (XXV-12), zenginliğ (XLVIII-41);¹⁹⁸ **Urfa:** kēçeciliğ (4-20), işçiliğ (1-5), tembelliğ (2-15), rahmetliğ (3-290), serbestliğ (26-15);¹⁹⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** askerliğ (10-4), esgerluğ (6-2), mezerliğ (9-36), sürmedenliğ

¹⁸¹ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

¹⁸² TOSUN, a. g. e., 68.

¹⁸³ ÖZÇELİK, a. g. e., 74-75.

¹⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

¹⁸⁵ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹⁸⁶ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

¹⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

¹⁸⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 230-231.

¹⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

¹⁹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 313.

¹⁹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 79-80.

¹⁹² TOSUN, a. g. e., 121.

¹⁹³ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

¹⁹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

¹⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 38.

¹⁹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 38.

¹⁹⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

¹⁹⁸ ERTEN, a. g. e., 21.

¹⁹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

(15-30);²⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** eyluḥ, mezerluḥ, ögciluh;²⁰¹ **Ağrı:** gözluḥ, kömürluḥ, aşgerluḥ.²⁰²

4.4.2.8. İstek Kipinin Birinci Çokluk Kişi Eki:

Kars: gidaḥ.; **Ardahan:** vëraḥ, gëdaḥ, kesah, gitmeyah, kesmeyalım;²⁰³ **Erzurum:** gelaḥ, göraḥ, diyaḥ, gelaḡın, göraḡın;²⁰⁴ **Bitlis:** vëraḥ, nëdaḥ, bekleyah;²⁰⁵ **Erzincan:** düşak, gidaḥ, yiyah, binaḥ, içah, girah, inak;²⁰⁶ **Elazığ:** gidaḥ (IX-4);²⁰⁷ **Muş:** gidáh “gidek” (XIII-66), götüráh “götürelim” (IV-7);²⁰⁸ **Bingöl-Karlıova:** gidaḥ (II-B-13), gelaḥ;²⁰⁹ **Van:** behliyah (52-100), gidaḥ (17-41), yiyah (1-136), gëçaḥ (3-7), düşünaḥ (6-42), vëraḥ (1-144), istirahat ëdaḥ (1-106), gelaḥ (2-81);²¹⁰ **Bingöl:** gidaḥ (II-A-53); **Urfa:** veraḥ (6-30), , göraḥ (11-15), gönderah (33-100);²¹¹ **Artvin-Ardanuç:** ekah, yiyah, yiyasız, ekasın;²¹² **Ağrı:** diyaḥ.²¹³

4.4.2.9. Birinci Çokluk Şahıs Eki:

Bu ek de genellikle kalın şekliyle çekime girmektedir ve uyumu bozmaktadır. Ardahan-Posof yerli ağızlarında genellikle kalın-yuvarlak ünlülü olarak kullanılır. Ekin yuvarlak biçimlerine diğer yerli ağızlarda da daha seyrek rastlanır.

Kars: vereceḡıḥ (7-2), vermemişḡ (7-3), gelliḥ (14-34); **Ardahan:** söyleruḥ (32-19), söylemezuh (32-20), daraldamiyeruḥ (32-49);²¹⁴ **Erzurum:** geldih, deduh, gelsah, dësaḥ, gelmişih, görmüşih, geliruḥ, diyiruḥ, göreceyih, gelirih, gelmezih;²¹⁵ **Elazığ:** çekmezduḥ (218-LXIII-25), gelmişuḥ (216-LXII-35), sökaḥ (197-LIV-21), getirah (III-4);²¹⁶ **Tunceli:** elërız “eleriz” (XVII-14), isTërıḥ “isteriz” (XII-48), eşerih “eşeriz” (VI-6), yëmezduḥ “yemezduk” (II-53);²¹⁷ **Erzincan:** alirih, atirih, içiyirik, geliyirik, geldih, ekdiḥ, girdih, böyümişih, giderih, içerih;²¹⁸ **Bitlis:** tanımirih (25-18);²¹⁹ **Muş:** yeduh “yeduk” (LV-1); görduḥ “gördük” (I-102), veriruḥ “veririz” (I-18), öperuḥ “öperiz” (I-15); severuḥ “severiz” (I-15);²²⁰ **Bingöl:** vërmëruḥ (VIII-C-

²⁰⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

²⁰¹ ÖZKAN, a. g. e., 32.

²⁰² EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., 71.

²⁰⁴ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 369-370.

²⁰⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

²⁰⁶ SAĞIR, a. g. e., 187.

²⁰⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34.

²⁰⁸ ÖZMEN, a. g. e., 36.

²⁰⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 39; ÖZER, a. g. e., 38.

²¹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 15.

²¹¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

²¹² ÖZKAN, a. g. e., 43-44.

²¹³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

²¹⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 71.

²¹⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347, 348, 350, 354, 359, 364.

²¹⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46 ; BURAN, a. g. e., 34.

²¹⁷ TOSUN, a. g. e., 56.

²¹⁸ SAĞIR, a. g. e., 167, 171, 183.

²¹⁹ GÖNEN, a. g. e., 97.

²²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 37.

45), étmişuḥ (II-A-166), getirdiḥ, (II-A-36), gidaḥ (VI-57), vermiyeriḥ (XIII-27);²²¹ **Van:** diyeriz (48-184), çekeriz (36-30), diyeriḥ (19-31), diyiriḥ (34-26), görmemişḥ (1-34), yeriḥ (47-161), çekmişḥ (40-37), getiririḥ (34-37), diyiriḥ (34-42);²²² **Artvin-Ardanuç:** ekiyeruḥ, yiyeuḥ, yemişuḥ, ekmişuḥ, yeruḥ, göruruḥ;²²³ **Ağrı:** düşelım, bindiḥ, verdiḥ, gelmişuḥ, deduḥ, içduḥ.²²⁴

4.5.KÖK VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN İNCELMELER (Har-5):

Doğu Anadolu ağızlarında özellikle bazı ekler ünlü uyumlarına karşı koyarak ince sıradan ünlülerle kullanılırlar “-di, -miş, +i vb.”. Bütün Anadolu ağızlarında diş ve diş eti ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan ünlü incelmelerine rastlanmakla birlikte Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında inceltici ünsüzlerin etkisine bağlanamayan genel eğilimlerden kaynaklanan incelmeler yaygındır²²⁵. Bu iki ağız bölgesindeki ünlü incelmeleri (çok azı benzer, büyük bir çoğunluğu ise farklı kelimelerde görülen) farklı nedenlerle oluşmuş incelmelerdir. Doğu Anadolu ağızlarındaki ünlü incelmeleri bölgeye has genel eğilimlerden kaynaklanan, bölge ağızlarını diğer ağızlardan ayıran karakteristik bir özellik taşırlar. Kuzeydoğu Grubu ağızlarında görülen, daha çok dar ünlülerin incelmeleri şeklinde ortaya çıkan ünlü incelmelerinin aksine Doğu Anadolu ağızlarında ünlü incelmeleri bütün ünlüleri kapsayan, özellikle kök ünlülerinde, çok yaygın ve karakteristik bir nitelik kazanır.

4.5.1. Kök Ünlülerinde Meydana Gelen İncelmeler:

Kuzeydoğu Grubu ve Doğu Anadolu ağızlarında görülen ünlü incelmeleri, incelmelerin niteliği bakımından diğer Anadolu ağızlarından, incelmeye uğrayan ünlüler ve ünlü incelmeye örnek olacak kelimeler bakımından birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Kars, Ardahan, Iğdır: sarıgamişe (18-5), dişarki (30-8), biçâğı (38-17), heyran (49-134), heyvan (61-114), meymun (69-2), ğader (4-26), hafız (9-39), ersa (61-135), ğanet (75-8), ğasde (76-1), ğame (11-61);²²⁶ **Erzurum:** hafız, kıamış, mayış, atmış, ğeta, eceba, eğlaḥ, piçah, ğiyar, irah, ğerar, tamam, ilan, zaman, meğbul, dişari, zevalli;²²⁷ **Elazığ:** yergat (185-L-10), ğarşıya (201-LV-23), yariye (220-LXIII-8), sicaḥ (65-IX-21), ğerenuḥ (145-XXXII-8), hefta (70-X-5), ğerarı (188-LI-22), ğabül (102-XVI-5), fegaf (123-XXIV-33), ğasdeyim (224-LXIV—8);²²⁸ **Tunceli:** kevaḥTa “kavakta” (XIX-21,22), ğerpuz “karpuz” (XXVI-13), ğertal “kartal” (XLII-13), ğare “kara” (II-69);²²⁹ **Erzincan:** teraf (1.1-22), emma (1.8-14), heyvan (2.33-10), zerar (2.33-2), zaman, yeyla, terla, şefah, heram (1.3-7), hetta, ehreba (5.12-18), heyat (6.7-1);²³⁰ **Van:** işiḥ (1-84), eyran (34-43), eyah (1-80),

²²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

²²² GÖKÇUR, a. g. e., 15.

²²³ ÖZKAN, a. g. e., 39-42.

²²⁴ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²²⁵ KARAHAN, a. g. e., 11.

²²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 74-75.

²²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 136-138.

²²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52.

²²⁹ TOSUN, a. g. e., 52.

²³⁰ SAĞIR, a. g. e., 49, 50.

tendir (35-22);²³¹ **Bitlis:** ehmaḥ (13-144), mesganın (13-105), kerar (25-264), keza (15-39), vetandaş (1-60), remezan (7-51), çarşı (14-18);²³² **Bingöl:** Karşı (I-181), tanış (II-A-62), Kari (II-C-23), atmış (altmış) (VI-3), hali (halı) (VIII-A-13), baci (I-158);²³³ **Diyanbakır:** söhürlü (XXIII-12), eyah (II-115), yarım (XXXV-3), uyhi (IV-135);²³⁴ **Urfa:** egypte (3-255), ekran (3-255), ifah (26-10), çiplah (32-35), serraf (27-1), mesraf (27-50);²³⁵ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alti (9-45), biçah (14-1), çalgi (12-22), danişiruh (6-27), dayi (8-53);²³⁶ **Gümüşhane:** çilpağ (29-62), boğde (60-1), nasi (7-18), taviye (47-5), serayına (29-52), feğat (29-62), tamam (62-10), oyun (39-134), ifacih (40-20);²³⁷ **Artvin-Ardanuç:** biçah, sicah (IV-57), kuri (VIII-2);²³⁸ **Ağrı:** çayir, muhesere, tamam, tehil, çakil, irmağ, zaman, yetah, çepa.²³⁹

Bu örneklerin bir kısmında inceltici ünsüzler, ı'nın zayıf bir ünlü olması ve ünlü benzeştirmeleri etkili olmakla birlikte, bazı incelmeleri belirli bir nedene bağlamak mümkün değildir.

4.5.2. Ek Ünlülerinde Meydana Gelen İncelmeler:

Doğu Anadolu ağızlarında bazı eklerin sürekli ince sıradan ünlülerle kullanılması daha yaygındır. Ayrıca yukarıdaki örneklerde ince biçimlerine rastladığımız şahıs ekleri inceleme bölgemizde genellikle kalın sıradan ünlülerle kullanılmaktadır. Bu nedenle Doğu Anadolu ağızlarında görülen eklerde ünlü incilmesi Kuzeydoğu Grubu ağızlarından farklı, bölgeye özgü bir seyir izlemektedir.

Görülen geçmiş zaman ekinin üçüncü şahıs çekimleri bölgenin Yerli ağızları başta olmak üzere sürekli düz-dar ince ünlüdür.

Kars: yapdi (3-20), vuruldi (4-43), gırıldı (12-32), bozdi (15-11);²⁴⁰ **Ardahan-Posof:** gaḥdi (26-3), oldi (27-4), toplatdiler (31-1), vurdurdi (36-13), aldiler (39-81);²⁴¹ **Erzurum:** aldi, başladı, oḥudi, aldiler, başladiler, oḥudiler;²⁴² **Elazığ:** dutildi (216-LXII-19), açıldı (168-XXXVIII-4), anladi (52-V-30);²⁴³ **Bitlis:** aldilar, koydi, oldi, baḥTi, saldi (13-42), oldi (1-27), kodilar (2-237);²⁴⁴ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaşdi (1-75), saldi (13-42), annadi (1-201), aldi (7-84), oldi (1-27), avuşdurdi (14-42), durdi (19-3), bozdi (2-186), yaldatdi (2-51);²⁴⁵ **Tunceli:** vardı “vardı” (I-2), sordiler “sordular” (XV-3), yaḥardi “yakardı” (XII-58);²⁴⁶ **Erzincan:** noldi (1.1-25), başladı (1.1-26), gırıldı (1.29-10), doldi (2.8-30), gırdi (2.8-30);²⁴⁷

²³¹ GÖKÇUR, a. g. e., 17.

²³² GÖNEN, a. g. e., 18.

²³³ KÜÇÜKER, a. g. e., 36, 53.

²³⁴ ERTEN, a. g. e., 7-8.

²³⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 22.

²³⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

²³⁷ ACAR, a. g. e., 44-46.

²³⁸ ÖZKAN, a. g. e., 6.

²³⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5, 6, 7.

²⁴⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

²⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

²⁴² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347-348.

²⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44; BURAN, a. g. e., 33.

²⁴⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310; GÖNEN, a. g. e., 22.

²⁴⁵ GÖNEN, a. g. e., 103.

²⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 54.

²⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 40.

Muş: oldi “oldu” (I-11), anlatdı “anlattı” (XXV-2);²⁴⁸ **Bingöl:** yapdı (XI-C-3), yatTi (XIII-27), ğodi (koydu) (I-123); **Bingöl-Karhova:** vardı (III-25), kırıldı (X-A-255), koyuldi (XII-14);²⁴⁹ **Diyarbakır:** yandı (LI-6), yahtı (XII-1), yaptı (XLI-27), aldı (XXIX-6), bahtı (XXXIV-6), kahtı (XXIV-62), kırdı (XLVIII-51);²⁵⁰ **Urfa:** yaptı (4-30);²⁵¹ **Van:** oldılar (44-5), oTladardı (35-26), oldisa (26-8), alardı (47-98), vurdılar (31-146), olardı (13-19);²⁵² **Gümüşhane, Bayburt:** fırlaşdı (32-104);²⁵³ **Artvin-Ardanuç:** oħudi, başladı, oħumadılar;²⁵⁴ **Ağrı:** oldi, oturdi, ğaldi, oldi.²⁵⁵

Duyulan geçmiş zaman eki, Yerli ağılarda daha karakteristik olarak, bölge genelinde özellikle de teklik üçüncü kişi çekiminde düz-dar-ince ünlü ile dir.

Kars: ğırılmış (3-34), almışlar (8-13), almış (22-55); **Ardahan:** açarmışlar (25-4), bahmış (25-9), almış (28-82), yanaşmışdiler (32-3), ğurumış (34-19), toplamışlar (35-58), dolmış (35-141), varmış (38-21);²⁵⁶ **Erzurum:** doğmış (01 000 01-68), bozmişler (14 062 05-17)), bulmış (05 052 01-25), çılmamış (04 000 01-110), çalışmışem (04 056 01-43), koymışlar, yaħalamışlar;²⁵⁷ **Elazığ:** almış (178-XLIV-39), varmış (158-XXXVIb-1), yatmış (104-XVI-36), varmış (XLVII-1);²⁵⁸ **Bitlis:** kaħmış, bahmış, soħmış, ölmüş, almış;²⁵⁹ **Tunceli:** anlamışlar “anlamışlar” (I-33), olmış “olmuş” (XIV-53), Komiş “koymuş” (Xv-72), taħmış “takmış” (XXXIV-27), almış “almış” (XXXIV-67).²⁶⁰ **Erzincan:** ğıvrılmış (1.1-23), olmışsin (1.11-4), ğalmışık (1.29-3), olmışık (1.19-6);²⁶¹ **Muş:** olmışlar “olmuşlar” (XXXIV-2), sormuşlar “sormuşlar” (III-6), ğoyılmış “koyulmuş” (III-16), almış “almış” (IV-15), bulunmuş “bulunmuş” (V-21);²⁶² **Bingöl:** olmış (X-63), varmış (XII-23), kalmış (XII-32), doğmış (I-A-45), kırmış (II-A-93), varmış (I-A-89), koymış (III-105);²⁶³ **Diyarbakır:** vurmamış (XLIV-9), yapmışam (III-84), doğmış (XIV-14), yılmış (I-46), kalmış (I-14);²⁶⁴ **Urfa:** sarmış (19-25);²⁶⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** almış (16-41), toplamış (10-50), alışmış (17-16), olmış (4-13);²⁶⁶ **Van:** vurmuşım (37-87), olmışsan (17-168), yazmışlar (36-17), borçlanmışsız (31-28), dolmışdılar (44-4), yapmışım (44-23), yaTmışım (40-34), oturmuşem (31-81), annamışam (30-123), çalışmışım (12-24);²⁶⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** çıkmış (32-9), ğablamış (34-33),

²⁴⁸ ÖZMEN, a. g. e., 35.

²⁴⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 37.

²⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 23, 47.

²⁵¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

²⁵² GÖKÇUR, a. g. e., 13.

²⁵³ ACAR, a. g. e., 106.

²⁵⁴ ÖZKAN, a. g. e., 38-39.

²⁵⁵ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

²⁵⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

²⁵⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 92-93.

²⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44-45; BURAN, a. g. e., 34.

²⁵⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

²⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 54.

²⁶¹ SAĞIR, a. g. e., 40.

²⁶² ÖZMEN, a. g. e., 35.

²⁶³ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 38.

²⁶⁴ ERTEN, a. g. e., 23.

²⁶⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 101.

²⁶⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40, 105.

²⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 14.

tutmuş (12-26);²⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** oğumişım, sormış, sormışuñ;²⁶⁹ **Ağrı:** kaçmış, kırmış, durmuş, oğumiş, almişsin.²⁷⁰

Birinci teklik şahıs emir eki Kars ve Ardahan-Posof yerli ağızları ile Terekeme ağzında sürekli ince ünlüdür. Bu durum genellikle bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde görülür.

Erzurum: alim, başlim, oğem, başliyim, oğim, oğiyim;²⁷¹ **Kars:** alim (3-10), yazım (3-42), bağım (10-50), çılmıyım (11-30), çıhardım (11-55), olim (14-23), aləm (81-87), ğaldırēm (81-164), ağlamıyım (82-91), topliyim (16-81), yapıyım (45-107); **Ardahan:** atım (25-6), vurēm (25-10), yıhım (28-61), yapım (34-6), sıhmiyım (38-10);²⁷² **Elazığ:** suliyem (157-XXXV-3);²⁷³ **Bitlis:** yapem (IV-11), alem (IV-12), koyem (IV-12), sayem (IV-19);²⁷⁴ **Tunceli:** sorem “sorayım”.²⁷⁵ **Erzincan:** başlayēm, alim, vurim;²⁷⁶ **Muş:** çıhelim “çıkalm” (VII-53);²⁷⁷ **Bingöl-Karlıova:** soğım (I-A-151), alim (X-B-26);²⁷⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** göyim (14-5), yap m (24-16);²⁷⁹ **Artvin-Ardanuç:** başliyem, ohiyem, sorem.²⁸⁰ **Ağrı:** bağım.²⁸¹

Belirtme hali eki bölgenin bütün ağızlarında ağızlarında tek şekilli olarak sürekli –i biçimindedir. Belirtme ekinin bu şekilde olması bölgenin karakteristiği olan sözcük sonu açık dar ünlülü hecelerdeki i’leşmeden dolaydır.

Kars: arğadaşını (5-19), babami (8-3), oni (11-21), buni (11-45), oğlani (11-99), adamları (12-24), topi (15-8); **Ardahan:** onnari (25-5), sani (25-8), çocuğuni (828-29), ajuğumi (32-14), çuvali (37-15), oni (40-25);²⁸² **Tunceli:** çalduzi “çuvaldızı” (IX-5), Kırhını “kırkını” (IX-12), oni “onu” (XVII-36), ayrani “ayranı” (XV-56);²⁸³ **Erzurum:** kardaşı, kızı, kuli, cemoyi, kardaşızı, bacızı, kuluni, oni, buni;²⁸⁴ **Elazığ:** uni (54-V-13), aşı (164-XXXVIb-4), parayı (159-XXXVI-23), mısTafayı (205-LVIII-22), kızızı (215-LXII-5), saci (148-XXXIII-29);²⁸⁵ **Bitlis:** Tuzi, sabahi, oni, çaroguni, küpi, buni, mali (1-57), kızı (1-129), almayı (1-129), oni (1-12), otdari (7-6), babayı (7-9);²⁸⁶ **Van:** mazoti (10-10), yoğördi (1-98), soğani (1-98), oröcöni (5-6), boynöni (20-154), ocağı (1-199), yaşımı (34-111), ağacı (37-74),

²⁶⁸ ACAR, a. g. e., 105.

²⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 39-40.

²⁷⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3-4; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

²⁷¹ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

²⁷² ERCİLASUN, a. g. e., 70-71.

²⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158; BURAN, a. g. e., 68.

²⁷⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313.

²⁷⁵ TOSUN, a. g. e., 55.

²⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

²⁷⁷ ÖZMEN, a. g. e., 36.

²⁷⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 40; ÖZER, a. g. e., 39.

²⁷⁹ ACAR, a. g. e., 113.

²⁸⁰ ÖZKAN, a. g. e., 43.

²⁸¹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12.

²⁸² ERCİLASUN, a. g. e., 71.

²⁸³ TOSUN, a. g. e., 60.

²⁸⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 277-279.

²⁸⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49, 117-118; BURAN, a. g. e., 37.

²⁸⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 20.

saci (24-1), yağı (1-178), pıçağı (2-93), çatalı (40-47);²⁸⁷ **Erzincan:** uni (2.15-1), yanni (yanını) (3.5-34), çuli (1.8-1), arabayı, ovayı, aħuruni;²⁸⁸ **Muş:** bunı “bunu” (XXVI-2), suyu “suyu” (I-40), oni “onu” (III-40);²⁸⁹ **Bingöl:** sufatını (III-B-24), saç maçlarını (VIII-B-79), mertannarını (silahlarını) (VIII-B-88), buni (III-B-39);²⁹⁰ **Diyarbakır:** ağızını (II-84), babamı (II-94), boynumi (LIX-3), bulaşığı (I-97), cüzdanı (II-51), çayını (II-89), çuvalı (II-82);²⁹¹ **Urfa:** kap (kapıyı) (33-55), baş (başını) (37-10), huzur (6-60);²⁹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bırlarını (buralarını) (7-17), analarını (6-14), kadınları (114);²⁹³ **Gümüşhane, Bayburt:** oğlını (3-3), şekerini (39-67);²⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** ağacı, cevuzı, suyu, bacayı, okuzı;²⁹⁵ **Ağrı:** topuzı, elini, buni, fıratı, bağı, bostanı, muratı.²⁹⁶

Üçüncü teklik ve çokluk iyelik ekleri, Yerli ağızlarda daha yaygın olmak üzere ince-dar-düz ünlülü olarak tek şekillidir.

Erzurum: karadaşı, kızı, kuli, bacısı, kuzusu, koħusê (02 000 02-32);²⁹⁷ **Kars:** binbaşı (4-30), ğardaşları (8-8), elmas daşı (10-9), ğurbetin yolu (14-11), boħçasını (9-38), fırğası (15-1); **Ardahan-Posof:** meşe adamları (25-11), ğurd oğlu (28-74), davası (33-30), namazı (40-17);²⁹⁸ **Elazığ:** davançasıdır (183-XLIX-24), koyunını (215-LXII-28), aklı (154-XXXV-1);²⁹⁹ **Tunceli:** oğlu “oğlu” (I-12), Kızı “kızı” (I-13), anası “anası” (I-14);³⁰⁰ **Bitlis:** babası, oğlu, Turumi, domuzı, kafası (13-51), arabası (2-138), parası (7-81), anası (1-129), adı (1-108), yaşı (26-33);³⁰¹ **Van:** çapı (3-18), balmumi (7-5), tere yağı (7-5), iran saķızı (7-6), durumu (1-87), uci (2-114), çalgısı, tut Kavudı (5-17), adı (34-110), dumanı (34-121), böğdasi (35-13), ağası (3-97), eTrafi (3-151);³⁰² **Erzincan:** anasıymış (1.19-5), cannarı (2.4-7), arħası, canı, oğlu (1.25-11), ğaması (1.29-13), ğuli (6.13-26);³⁰³ **Bingöl:** omanatı (III-A-66), erĶadaşı (III-B-1);³⁰⁴ **Muş:** oğlu (VI-22);³⁰⁵ **Diyarbakır:** ağzı (XLI-7), akşami (XLVIII-5), anası (I-25), attığı (II-93), burası (III-44), ğılıfı (XLI-17), kafası (I-122);³⁰⁶ **Urfa:** yapışığı (2-60), taħtı (tahtı) (24-20);³⁰⁷ **Diyarbakır-Çüngüş /**

²⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

²⁸⁸ SAĞIR, a. g. e., 38, 141.

²⁸⁹ ÖZMEN, a. g. e., 40.

²⁹⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 44, 76.

²⁹¹ ERTEN, a. g. e., 22.

²⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 23, 77.

²⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

²⁹⁴ ACAR, a. g. e., 99.

²⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 35.

²⁹⁶ CAFEROĞLU, *AİAD*, 108; TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TURHAN, Erdoğan, *Patnos Ağzı*, DTCF, Lisans Tezi, Ankara 1958-1959, 27.

²⁹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 1995, 271

²⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

²⁹⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49, 124.

³⁰⁰ TOSUN, a. g. e., 60.

³⁰¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 21.

³⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 92.

³⁰³ SAĞIR, a. g. e., 38-39.

³⁰⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 78.

³⁰⁵ ÖZMEN, a. g. e., 60.

³⁰⁶ ERTEN, a. g. e., 22.

³⁰⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 23.

Çermik: adi (1-19), yarısı (8-58);³⁰⁸ **Gümüşhane:** ğaşığı (38-47), suyi (57-85), tarafi (39-1);³⁰⁹ **Artvin-Ardanuç:** başı, oduni, bahçası, suyu, ablası;³¹⁰ **Ağrı:** saçı, kızı, alduğı, burası.³¹¹

-lı / -li isimden isim yapma eki Yerli ağızlarda kalın sıradan sözcüklere ince-düz-dar ünlüyle eklenir.

Erzurum: çamırlı (08 041 01-72), kórğuli (01 121 01-98), sulı (03 063 01 30), vıjdanni (10 000 01-96), doğumni (10 000 01-5);³¹² **Elazığ:** boynuzlı (145-XXXII-14), haklısın (177-XLIV-21), koroğlı (145-XXXII-28);³¹³ **Van:** muşlı (38-4), deliKanlı (12-33), ademoğlı (51-59), devamlı (52-165), vanlı (15-16), vanni (38-4), nişanni (4-28), iranni (51-29), başarılı (1-74), randımanlı (1-75), sulı (10-25), ğıllı (18-56), ğoğuli (37-143);³¹⁴ **Erzincan:** yağlı (1.14-50), başpınarlı (1.8-1), kúrpli (kulplu) (1.20-14), saçlı (5.17-17);³¹⁵ **Kars:** (seyrek olarak) ğarslı (4-31);³¹⁶ **Ardahan-Posof:** bağlı (31-5), ayaĥlı (32-30), yağışlı (34-22), puslı (34-32), bağdatdı (32-53);³¹⁷ **Tunceli:** datlı (md), sahaplı (md), diyarbakırli “Diyarbakırlı”.³¹⁸ **Bitlis:** urfali (7-81), zavallı (26-33), suşlı (2-153), başlı (12-41), sıralı (7-78), allı (11-36), ahlatlđılar (1-78), atdı (25-135), kannı (10-1), soğanni (23-111);³¹⁹ **Muş:** dumanlı “dumanlı” (XXI-31), atlı “atlı” (IV-1), mutli “mutlu”(III-59);³²⁰ **Bingöl:** turli (II-A-184); **Bingöl-Karova:** hopalı (I-A-54), dalgalı (X-B-126), yaralı (I-A-174);³²¹ **Diyarbakır:** çalğılı: XXXIII-28), datlı (XXVI-16), yaralı (L-8), zavallı (IV-111);³²² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kápalı (4-27), kırĥlı (1-12), bahalı (10-58);³²³ **Artvin-Ardanuç:** canni, yunni, boyalı, tozlı, sulı, boyli, tuzlı, kurtli;³²⁴ **Ağrı:** doğumliyim, yamalıĥlı.³²⁵

-gil / -ki ve -ken ekleri ölçünlü dildeki gibi bütün bölge ağızlarında sürekli ince ünlü ile kullanılırlar. -ken ve -ki ekleri Batı Grubu ağızlarında, yaygın ünlü kalınlaşması nedeniyle çok şekilli bir biçim almışlar ve kalın sıradan ünlü taşıyan sözcüklere kalın ünlü ile gelerek kalınlık-incelik uyumuna uydukları halde bölgemiz ağızlarında uyuma girmezler:

alırkán (Adn.), baĥarkán (Ady.), ğızıkán (Af.), gonusuĥan (Ams.), çıkarkán (Ank.), uyurkana (Blk.), yokkán (Blc.), yapaĥan (Bur.), yataĥan (Çnkl.), ararĥana

³⁰⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

³⁰⁹ ACAR, a. g. e., 96.

³¹⁰ ÖZKAN, a. g. e., 37.

³¹¹ TURHAN, a. g. e., 23; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

³¹² GEMALMAZ, a. g. e., 233-234.

³¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

³¹⁴ GÖKÇUR a. g. e., 78-79.

³¹⁵ SAĞIR, a. g. e., 37.

³¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

³¹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

³¹⁸ TOSUN, a. g. e., 57.

³¹⁹ GÖNEN, a. g. e., 19.

³²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 38.

³²¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

³²² ERTEN, a. g. e., 21.

³²³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

³²⁴ ÖZKAN, a. g. e., 30, 31.

³²⁵ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

(Çnkr.), varıkan (Es.), çıkarıkan (Gr.), tozarkan (Ht.), ğazanırkan (Is.), toplarkana (İç.), dururkana (İzmr.), oturuğan (İzmt.), yatarğana (Kt.), olurğana (Ky.), vururğana (Krş.), dutarkan (Kn.), uyurğan (Mlt.), durağana (Mn.), toplarkana (Mğ.), varıhan (Nv.), varırğana (Nğ.), oturuğan (Or.), çıkarıkan (Sk.), yaşıkan (Uş.), varğan (Zn.); oradağı (Adn.), ordağı (Ank.), āşamķı (Blk.), onuğķu (Blc.), hanımığķı (Dn.), soğağtağı (Gz.), onuğķu (Gr.), onuğķunu (Ht.), aşıāķı (İzmr.), arğadağı (İzmt.), yanındağı (Ky.), g(K)arşıındağı (Krş.), zindandāķı (Kn.), hafızığķı (Kt.), ğızınķı (Mğ.), altındağı (Nv.), g(K)apıdağı (Nğ.), dışıādağı (Or.), unuğķı (Uş.), çāşıdağı (Zn.).³²⁶

Erzurum: alırken, yoğuken, yoğken, ablangil (09 005 02-12), anamgil (09 000 01-59), pehlüwangiller (04 056 01-84), aşşahķı (08 040 01-14), yuharki (11 013 02-33);³²⁷ **Elazığ:** dolaşıken (60-LIV-16), paşagil, emmimgil;³²⁸ **Erzincan:** imdadoğlugil (2.4-27);³²⁹ **Van:** otörörken (18-8), deboda otörarken (52-152), köyden çığarken (19-123), babagil (1-36), Kızımgil (1-70);³³⁰ **Bitlis:** kızımgil (16-48), resulgil (2-78), ablagil (14-108);³³¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çalışırken, yaparken;³³² **Kars:** çalışırken (3-1), ğazanırken (28-17), dururken (45-169), burdaken (77-24), babamgil (9-11), ağagil (18-39), baba gil (32-22);³³³ **Tunceli:** oynarken “oynarken” (XIV-5).³³⁴ **Bitlis:** çalışırken (24-51), kırğdaken (25-339), yaparken (24-63), çığarken (25-213), bununkini (7-54);³³⁵ **Diyarbakır:** felahgil (XXXIII-14), kenangil (XXXIII-14), kazandaki (XIX-13), ordaki (II-23), yoldaki (XXXII-103);³³⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** anamgil (20-10), babasıgile (15-35), babamgil (13-58), dayımgilde (22-1), yarınķı (10-14), yaşındaki (17-8);³³⁷ **Muş:** yaparken (XIII-3), oynarken (XXVI-22), yanarken (XIII-9), hazırlarken (III-18), kenarındağı “kenarındağı” (V-35), ğarşıdağı “karşıdağı” (IX-9), boynundağı (XX-203);³³⁸ **Urfa:** vurırken (3-135), çığarken (29-5), urğaşıırken (33-1), açarken (33-30), arğadaşıgile (14-30), damadgil (20-15), kaynanasıgil (24-90), ordaki (21-110), benimķi (35-100), yarınķı (27-65);³³⁹ **Bingöl:** Kaynımgillerin (II-C-83), yoldaki;³⁴⁰ **Bingöl-Karlıova:** babamgil (VIII-37), babasıgil (II-A-169);³⁴¹ **Ardahan:** baba gil (32-22);³⁴²

³²⁶ KARAHAN, a. g. e., 6.

³²⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 235, 241, 343.

³²⁸ BURAN-OĒRAŞ, a. g. e., 48, 50; BURAN, a. g. e., 35-36.

³²⁹ SAĒIR, a. g. e., 129.

³³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 78, 153.

³³¹ GÖNEN, a. g. e., 20.

³³² GÖNEN, a. g. e., 115.

³³³ ERCİLASUN, a. g. e., 73.

³³⁴ TOSUN, a. g. e., 58.

³³⁵ GÖNEN, a. g. e., 20, 77.

³³⁶ ERTEN, a. g. e., 29.

³³⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 88, 94.

³³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 39, 56.

³³⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 25, 69, 83.

³⁴⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 42, 79.

³⁴¹ ÖZER, a. g. e., 40.

³⁴² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

Gümüşhane, Bayburt: babamgil (19-7);³⁴³ **Artvin-Ardanuç:** anamgil, halamgil, tayimgil, velogil.³⁴⁴ **Ağrı:** bacadayken, yatıyken.³⁴⁵

İ- fiili aslını korumak suretiyle Yerli ağızlarda, nispeten de diğer ağızlarda ince ünlü olarak kullanılmaktadır. Bu eylemin ünlüsünü düşürmüş biçimi yerli ağızlarda, düşürmemiş biçimi ise diğer ağızlarda yaygındır.

Erzurum: kardaşidi, kulidi, kardaşidiz, kardaşımişim, kulemişim, ağayemişim;³⁴⁶ **Kars:** yoğ _ idi (17-11), hanayidi (7-12), gömsulariyemiş (8-6), suyemiş (63-12); **Ardahan-Posof:** var _ idi (27-4), buyemiş (28-55), zamanidi (32-1), burdaydi (39-60);³⁴⁷ **Elazığ:** var _ mış (185-L-1), havayidi (172-XLII-6), karanlıh _ mış (185-L-13), yoh _ di (XXIII-12);³⁴⁸ **Van:** yohTi (9-1), vardı (1-23), yohdi (1-207), çahmağlardandi (1-232), vardı (1-43), odi (17-214), kilodi (1-159), budi (5-72), hasTadi (23-79), harabadi (1-208), tarladi (1-208), yoğidi (48-81), oğlanidi (34-109), hoşidi (47-79), bu zamanidi (1-142), varidi (34-55), ağaçdanidi (43-32);³⁴⁹ **Bitlis:** yabirlardi, vârdi (V-2);³⁵⁰ **Tunceli:** yapardi “yapardı” (XIII-78), zamanidi “zamanıydı” (XV-2), olsaydi “olsaydı” (XII-55);³⁵¹ **Erzincan:** başlıhdi, uzunumış (1.25-8), varemiş (1.26-27);³⁵² **Muş:** az _ idi “azdı” (XX-289), kiraz _ idi (XX-291), oğluymış “oğluymuş” (V-18);³⁵³ **Bingöl-Karlıova:** yohti (IV-A-34), adam idi (I-A-6), yohmiş;³⁵⁴ **Diyarbakır:** çohti (XXIII-54), yohti (I-47), çoħmiş (IV-1), varmış (III-104);³⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** varidi, yoğidi (VII-1), varımış, oğluymışsın (VII-77).³⁵⁶

-Ci isimden isim yapma eki Doğu Anadolu ağızlarında sürekli düz-dar-ince ünlülü, genellikle de ‘ç’ ileidir.

Erzurum: dutci (01 111 01-82), ziratci (11 013 02-30), avcılığ (02 022 01-9), nişancı mēdi (02 022 01-15);³⁵⁷ **Elazığ:** ayakkabıcıye (99-XV-21), damırçıda (195-LIII-16), yolci (185-L-20), balıhçi (196-LIV-1), topçi (XXII-14), damırçıda (I-20);³⁵⁸ **Bitlis:** altunçi, yolci (1-291), tabahçıya (7-99), odaci (7-72), ortanci (1-231), sahatçi (2-204);³⁵⁹ **Van:** hanci (31-97), fırinci (1-157), yabancı (48-217), yardımci (1-82), hırdaci (20-104), araci (48-173), değirmanci (51-115), bosTanci (51-83);³⁶⁰

³⁴³ ACAR, a. g. e., 116.

³⁴⁴ ÖZKAN, a. g. e., 33.

³⁴⁵ KÖKTEKİN, a. g. m., 5.

³⁴⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 315-316, 323, 326.

³⁴⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

³⁴⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49; BURAN, a. g. e., 36.

³⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 118-120.

³⁵⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310, 316.

³⁵¹ TOSUN, a. g. e., 58.

³⁵² SAĞIR, a. g. e., 39.

³⁵³ ÖZMEN, a. g. e., 40.

³⁵⁴ ÖZER, a. g. e., 41.

³⁵⁵ ERTEN, a. g. e., 24.

³⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

³⁵⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 231, 233.

³⁵⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

³⁵⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 19.

³⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 77.

Tunceli: parsacı (XLIII-49), aracı (X-10), torci (XLII-113), yolci (II-67), berbuçi (düğüncü) (XLIII-22), bağci (XL-267);³⁶¹ **Kars:** tavlaciler (16-217), davaçi (36-74);³⁶² **Erzincan:** oyunciyim (1.3-10);³⁶³ **Bingöl:** hemamçi (II-B-62), devaçi (VIII-A-44), paytonçıydı (X-B-160), malçi (X-A-9);³⁶⁴ **Diyarbakır:** altuncida (II-9), da‘vâci (LXI-1), davulçi (XL-18), yabancı (XXIX-2);³⁶⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** postacı (10-31), katırcı (10-32);³⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** suci, arabacı, yolçi, odacı, davulçi;³⁶⁷ **Ağrı:** yolçi, bağmançi, yalançi, tükançi.³⁶⁸

Soru eki bölgemiz ağızlarında genellikle düz-dar-ince ünlü ile kullanılmaktadır.

Ardahan-Posof: ihdiyarlığında mi? (28-4), ğuraḥ mi? (34-22), açuḥ miydi? (36-83), urus midür? (37-3), kün mi? (26-9), bülür misin? (37-48);³⁶⁹ **Erzurum:** susuz miyîḥ?, susuz miydız?, bülür misin?;³⁷⁰ **Tunceli:** yoḥ mè ?‘yok mu?’ (XXIV-7), var mè ?‘var mı?’ (III-12), almazlar mi? ‘almazlar mı?’ (IV-68), oldu mi? ‘oldu mu?’ (XXIII-5);³⁷¹ **Erzincan:** ğorhulmaz mi? (1.23-17), ğoyah mi? (1.12-3), yoḥ miydi? (5.9-19), yoḥ mi? (1.1-31);³⁷² **Bitlis:** ğavuram mi? (1-42), ayın mi? (1-9), yazar misan? (25-225), yaşadım mi? (25-111), var mi? (9-1), ğünün mi? (1-12), ğördüz mi? (8-18), ğörü misiz? (7-159);³⁷³ **Bingöl:** var mi? (IV-A-28), iteat mi? (III-12), yoḥ mi? (IV-B-29), su mi? (VII-A-6);³⁷⁴ **Diyarbakır:** çocuğumu mi? (VIII-20), incaz mi? (XI-4), oğluna mi? (XXVII-25), var mi? (VIII-71), yoḥ mi? (L-21);³⁷⁵ **Van:** yoḥ midur? (2-58);³⁷⁶ **Artvin-Ardanuç:** aldız mi?, ohudın mi?, sorduz mi?, sicah midur?³⁷⁷

Şimdiki zaman eki ünlü uyumlarına girmemektedir. Bu ekin Kars Azerileri dışındaki bütün ağızlarda sürekli ince ünlülü biçimleri kullanıldığından, ek, kalın ünlü barındıran kelimelere geldiğinde uyumu bozmaktadır.

Kars: yat ɣım (3-36), tanım ɣ (4-4), baḥam ɣım (4-22), vur rıḥ (9-50), sorm ɣım (10-26), ğopir (11-40), oyniyir (12-21), arırsız (12-40), otur rdi (17-61), salliyirler (27-11), aĝl ɣ (81-100);³⁷⁸ **Ardahan:** aĝliyèller (25-20), çaliyèr (38-16),

³⁶¹ TOSUN, a. g. e., 120-121.

³⁶² ERCİLASUN, a. g. e., 75.

³⁶³ SAĞIR, a. g. e., 38.

³⁶⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

³⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 21.

³⁶⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

³⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 31.

³⁶⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

³⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 72, 80.

³⁷⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 300-301.

³⁷¹ TOSUN, a. g. e., 62, 67.

³⁷² SAĞIR, a. g. e., 39.

³⁷³ GÖNEN, a. g. e., 21, 25.

³⁷⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 50; ÖZER, a. g. e., 42.

³⁷⁵ ERTEN, a. g. e., 22.

³⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

³⁷⁷ ÖZKAN, a. g. e., 38.

³⁷⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 68-69.

çihyêr (38-16), atêr (41-6), oynêrdiler (41-26);³⁷⁹ **Erzurum:** alıram, başlıram, alêrim, aliyirim, başlıruh, oğêrsin, alêr, başlır;³⁸⁰ **Elazığ:** dutir (XLVII-17), yumuşı (49-III-22), bağı (220-LXIII-22), ğahi (52-V-34), toplani (74-XI-23), oli (95-XIV-3), atir (158-XXXVI-14), rasli (99-XV-2), oturir (159-XXXVI-36), olir (XLVII-48), yati (XXIII-82);³⁸¹ **Bitlis:** olêr, alêr, oğyêroh, ati (1-42), oturilar (1-78), dolir (1-12), atisan (7-9), sataşıram (7-75);³⁸² **Tunceli:** ğali “kalıyor” (I-14), uriyelerdi “vuruyorlardı” (II-235), dutiyê “tutuyor” (IV-41,42), olêr “oluyor” (VII-1), aliyê “alıyor” (IV-42).³⁸³ **Erzincan:** bağıyım (1.1-21), çihyım (1.3-2), ağrêyê (1.8-16), doldıriyi (2.13-51), tanıyisin (2.9-26), çihmayê (2 32-5);³⁸⁴ **Muş:** diyeruh “diyoruz” (I-10), yatermiş “yatiyormuş” (VII-10), arırsız “arıyorsunuz” (VI-23);³⁸⁵ **Bingöl:** almirim (III-A-48), oyni (VII-A-5), yapir (VIII-B-12), bağırsin (I-B-52), bırağmiler (IV-B-11), toplaniler (II-A-457), yapirdi (V-8), koyêr (VIII-44);³⁸⁶ **Diyarbakır:** yağışmi (V-18), topli (II-34), ali (I-33), bağı (I-50), çalını (III-47), uyani (I-113);³⁸⁷ **Urfa:** yapıyam (25-5), urğasısan (13-10), ali (1-65), arğıtmi (18-5), tanını (2-5), alılar (3-35), yapılar (1-75);³⁸⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açi (13-6), aliyim (18-11), koyıylar (29-55);³⁸⁹ **Van:** sat (1-142), yap dılar (5-52), bulam diler (5-45), ol di (5-72), aç lar (1-278), dur san (24-75), durirdih (35-16), çağlırdih (35-36), oğir (36-23), yollir (37-19), alınir (41-23);³⁹⁰ **Artvin-Ardanuç:** başliyer, ohiyer, soriyer, sormiyer;³⁹¹ **Ağrı:** kızir, yapıram, tağırsin, çağışir, olir, dağılır, açirlar.³⁹²

Azerbaycan Türkçesinde de karşılaşılan, Van Küresinli ağzı, diğêr Azeri ağızları ile dağınik olarak yerli ağızlarda kalın ve ince ünlülü bütün sözcüklerde yönelme, bulunma ve ayrılma durum eklerinin ince ünlülü biçimlerinin kullanılması ünlü uyumunun bozulmasına neden olmaktadır.

Erzurum: hüdude (03 038 01-86), koye (11 013 02-16), karilare (04 056 01-71), usdune (02 000 02-57), buralarde (03 000 01-13), burde (04 013 01-6), radyolarde (08 047 01-25), sınırarde (06 008 02-19), yaşıde (14 043 01-22);³⁹³ **Bitlis:** one, mezarloğê, yapmağê, yanine, mankalde (I-3);³⁹⁴ **Van:** keledoşe (34-84), hıoye, şapure (36-1), başine (34-10), erzurume (38-25), yane (37-66), adame (36-59),

³⁷⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

³⁸⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 353-357.

³⁸¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 43; BURAN, a. g. e., 33.

³⁸² ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 21.

³⁸³ TOSUN, a. g. e., 53.

³⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 40.

³⁸⁵ ÖZMEN, a. g. e., 34.

³⁸⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 37; ÖZER, a. g. e., 37.

³⁸⁷ ERTEN, a. g. e., 23.

³⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

³⁸⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 41.

³⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 13.

³⁹¹ ÖZKAN, a. g. e., 41.

³⁹² ÇİFTÇİ, a. g. e., 10; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

³⁹³ GEMALMAZ, a. g. e., 282-284.

³⁹⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

dağıne (34-45), çayırde (51-32), başde (46-14), boyde (37-72).³⁹⁵ **Erzincan:** bayılmaye (1.1-26), çıhmaye (2.23-52), başen (2.33-74);³⁹⁶ **Tunceli:** oreye (XII-58), kapusine (XLIII-43), çocığı (XLIII-66), ortaya (XXV-20), one (XXV-19), başımıza (XXVII-44), savcide (I-50), sude (XLIII-40), orde (XXV-17), gışTe (XXIV-140), burde (XXIV-146), çarşude (XXVI-2);³⁹⁷ **Muş:** tarafte “tarafte” (XIV-37), gızden “kızdan” (V-15), zindandan (XIII-115), araden “aradan” (V-2);³⁹⁸ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** adanadâ (8-66).³⁹⁹

4.6. KELİME SONUNDAKİ “I, U, Ü” ÜNLÜLERİNİN “İ” ÜNLÜSÜ İLE

KARŞILANMASI (Har-6):

Doğu Anadolu ağızlarında görülen ve özellikle kalınlık-incelik uyumunu oldukça sarsan bu i’leşmenin nedeni tam olarak bilinmemektedir.⁴⁰⁰ Standart dilde çok şekilli olan pek çok ek bu bölgede sadece “i” ünlüsü ile karşılanmaktadır. Ayrıca ı / u / ü ünlülerinden biri ile biten alınma veya Türkçe kök ve gövdelerin de i’leştiği görülmektedir.

Kars, Ardahan, Iğdır: guyi (11-11), ğari (12-24), ğuri (15-7), ğomşı (34-18), üçi (11-15), ğuşı (11-47), yoli (14-11), çocuğı (25-19), suyi (28-9);⁴⁰¹ **Erzurum:** aynı, ayrı, kuzi, kutni, onbaşı, ordi;⁴⁰² **Elazığ:** baci (219-LXIII-2), kapi, oni, razi (216-LXII-17), haci (227-LXV-3), yolci (185-L-20);⁴⁰³ **Tunceli:** Karşı “karşı (XVI-1), arğı, yazi, oğı “oğı” (XLIII-68), torci “torcu” (XLII-113), yolci “yolcu” (II-67);⁴⁰⁴ **Erzincan:** dışari (1.1-21), uşari (4.12-24), ğirmizi (2.13-27), gözi (1.1-37), günü, çarşusi (2.13-54), oğı (1.25-11), ğuli (6.13-26);⁴⁰⁵ **Bitlis:** çarşı (14-18), ohi (1-108), karşı (1-24), sari (7-81), ayi (7-21), sali (7-81), alti (2-144), oğı, güci (7-96), gözi (1-222), boyi (13-87), uci (11-64);⁴⁰⁶ **Bingöl:** Karşı (I-181), Kari (II-C-23), hali (halı) (VIII-A-13), baci (I-158);⁴⁰⁷ **Bingöl-Karhova:** ölçi (III-29), kiçügi (I-A-46), komşı (IV-B-42), sorinlari (IV-A-1), doğri (II-C-11);⁴⁰⁸ **Diyanbakır:** bori (XXXIV-V), tani (XXVII-12), uyhi (IV-135), ‘ayri (VI-61), ohi (XXXVIII-2), kari (XXIV-92);⁴⁰⁹ **Urfa:** al (1-65), kopardi (6-120), satılı (23-15), basmi (4-10), sori (1-60), yaptı (4-30);⁴¹⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** alti (9-45), dayi (8-53), çalğı (12-22);⁴¹¹ **Gümüşhane, Bayburt:** doğri (2-24), bedonuni (40-4), kuruşı (13-

³⁹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 95-96.

³⁹⁶ SAĞIR, a. g. e., 142-143.

³⁹⁷ TOSUN, a. g. e., 60, 73.

³⁹⁸ ÖZMEN, a. g. e., 59.

³⁹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

⁴⁰⁰ KARAHAN, a. g. e., 11-12.

⁴⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 74, 80.

⁴⁰² GEMALMAZ, a. g. e., III. C., 33, 149, 248.

⁴⁰³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 42-51.

⁴⁰⁴ TOSUN, a. g. e., 52, 66, 69, 126-186.

⁴⁰⁵ SAĞIR, a. g. e., 39, 42, 139.

⁴⁰⁶ GÖNEN, a. g. e., 310, 18-19, 24.

⁴⁰⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 53.

⁴⁰⁸ ÖZER, a. g. e., 45.

⁴⁰⁹ ERTEN, a. g. e., 21.

⁴¹⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

⁴¹¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

79);⁴¹² **Van:** düğünü (1-160), balmumi (7-5), gönli (35-48), durumi (1-87), çohi (6-1).⁴¹³ **Artvin-Ardanuç:** bori (VII-5), sürü (II-27), doli (II-22), doğru (IV-9);⁴¹⁴ **Ağrı:** hamurli, alduğı, saçı, kızi, oldi, gapı, gari, kapı, dorğı.⁴¹⁵

4.7.ÖDÜNC KELİMELEERDE MEYDANA GELEN ÜNLÜ İNCELMELERİ

(Har-7):

Araştırma bölgemizde yaygın olan bu özellik Azerbaycan Türkçesini, kısmen de Kuzey-Doğu Karadeniz ağızlarını kapsamaktadır. Büyük oranda “h, , s, z, t, ayın, l” ünsüzleri bu incelemeye neden olmakta ve kalın sıradan ünlülü kelimeler ince sıradan ünlülere dönüşmekte, kalınlık- incelik uyumu korunmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: yüsuf (5-56), çente (15-7), teref (18-5), emme (18-9), hüdüt (35-18), heyir (48-18), hesen (49-100), bezi (51-20), tilisim (56-88), zerel (69-17), tendir (77-15);⁴¹⁶ **Erzurum:** ehşeb, değge, teğet, gezeb, lehze, şehis, ehrebe, fihere;⁴¹⁷ **Elazığ:** seet (78-XI-33), cenderme (152-XXXV-1), teref (49-III-4), hefta (70-X-5), kerarı (188-LI-22);⁴¹⁸ **Tunceli:** meremeT “merhamet”, barabar “beraber” (IV-156), sehTekerlik “sahtekârlık” (XXIV-82);⁴¹⁹ **Bitlis:** hekkı, hesteledi, terefe (III-17), mekesi (IV-33), rehet (IV-34), feket (V-5);⁴²⁰ **Erzincan:** emce (2.4-21), çente (3.36-37), cenderme, nümere, Yünen, emceme;⁴²¹ **Bingöl:** rehetsiz (VIII-B-8);⁴²² **Muş:** terefe “tarafa” (IX-49), cenderme “jandarma” (XX-225), hesteler “hastalar” (IV-56);⁴²³ **Bingöl-Karhova:** terefine (I-B-76), tehte (IV-A-36), hestelendi (X-A-138), heci (I-B-110), heyder (V-B-5);⁴²⁴ **Diyarbakır:** sebbeh (XLI-23), söhür (XXXIII-12), herslendi (XXXVI-70);⁴²⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** cevehir (3-4), ceze (16-16), sükut (22-20), tene (12-20);⁴²⁶ **Urfa:** gezeb (33-1), hette (7-40), rehet (14-5), teref (21-175), zerer (11-20), sebehten (2-30);⁴²⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** ecele (2-38), heberim (31-17), ehmedi (38-8), selemete (7-19), şöbe (34-2);⁴²⁸ **Artvin-Ardanuç:** ezen, enteri, heber (I-53), mezerde (VIII-1), dekke (VIII-47);⁴²⁹ **Ağrı:** herp, geder, çente, sehre, hesen.⁴³⁰

⁴¹² ACAR, a. g. e., 46.

⁴¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 23.

⁴¹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 7.

⁴¹⁵ TURHAN, a. g. e., 23; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; TANRIVERDİ, a. g. e., 80; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁴¹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 76.

⁴¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 99.

⁴¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52-53. BURAN, a. g. e., 38.

⁴¹⁹ TOSUN, a. g. e., 51.

⁴²⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297-317.

⁴²¹ SAĞIR, a. g. e., 49-52.

⁴²² KÜÇÜKER, a. g. e., 46.

⁴²³ ÖZMEN, a. g. e., 47.

⁴²⁴ ÖZER, a. g. e., 43.

⁴²⁵ ERTEN, a. g. e., 7, 20.

⁴²⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

⁴²⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 28-29.

⁴²⁸ ACAR, a. g. e., 42-43.

⁴²⁹ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁴³⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 88; KÖKTEKİN, a. g. m., 6.

Nahçıvan ağzında hene (kına, s.1), menzereli (s.3), dene (s.4), sereye (saraya, s.5), heğgin (s.6), eyibi (ayıbi, s.6), tehdine (tehtına, s.6), heber (s.6), gem (gam, s.10), veht (s.12), teref (s.12), bece (baca, s.14), hefte (s.17), bezi (bazı, s.19), misirden (Mısırdan, s.23), tendire (s.28), esli (Aslı, s.63), veten (s.67), pencer (pancar, s.71)⁴³¹ gibi kelimeler yaygın olarak ince ünlü ile kullanılır.

4.8. KELİME KÖKLERİNDE VE EK ÜNLÜLERİNDE MEYDANA GELEN YUVARLAKLAŞMALAR (Har-8):

Batı Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu düzleşme yönünde gelişmiştir. Bu uyuma göre ilk hecesinde düz ünlü bulunan sözcüklerin diğer ünlüleri de düz olur, ilk hecesi yuvarlak ünlülü olan sözcükler ise ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlü ile devam etmek zorundadır. Aynı zamanda o ve ö ünlüleri ilk hecenin dışında bulunmaz. Batı Türkçesindeki bu duruma karşılık, özellikle Kırgızca ve Kazakçada, aksi yönde, yuvarlaklaşma yönünde bir gelişme söz konusudur: külösün, ötün, kündön (günden), kündörgö, künübüzgö, görgön.⁴³²

Doğu Anadolu ağızlarındaki ünlü yuvarlaklaşmaları genellikle dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ve ünlü benzeştirmeleri yoluyla meydana gelmekle birlikte, bazı yuvarlaklaşmalarda Kıpçakçanın izleri görülmektedir. Bazı eklerin sürekli yuvarlak ünlü ile kullanılması ise Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımların bir devamıdır.

Dudak ünsüzleri yanında ünlü yuvarlaklaşması Azeri Türkçesinin karakteristik bir özelliği olarak Doğu Anadolu ağızlarının bazı yörelerinde de yaygındır. Bölgenin doğusundaki Azeri ağızlarında (Kars, Iğdır, Erzurum, Van) devamlılık kazanmış olan bu yuvarlaklaşmalar batıya ve güneye doğru gidildikçe zayıflamakta, aynı kelimelerin düz ünlülü biçimleri yaygınlık kazanmaktadır.

4.8.1. Kelime Köklerinde Meydana Gelen Ünlü Yuvarlaklaşmaları:

Gerek Türkçe gerekse ödünc kelimelerin köklerinde, özellikle son hecelerde görülen yuvarlaklaşma ve bazen de kelimelerin asli şekillerine bağlı kalması uyumu bozmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: yaluğuz (18-25), bitün (25-8), nêçün (25-21), içün (30-15), altun (40-8), degül (40-27), ağü (77-8), tilfun (87-1), sağüğ (38-9), tırtol (kavga) (88-11), ğaşuğ (25-6), çaruğ (32-49), artuğ (15-20);⁴³³ **Erzurum:** ağuli, içün, zeytun, kewgür, demür;⁴³⁴ **Elazığ:** sağdüç (XVII-46), zengünler (64-IX-28), kesgün (63-IX-25), emür (43-IIa-14), içün (50-III-6), ğazuğ (53-V-14), sanduğ (159-XXXVI-11), dervüş (162-XXX-53), demürçi (72-XI-28), ağura (SYA.-XXXII-54);⁴³⁵ **Bitlis:** delü, çaroğ, altun, metro, devrüş (2-192), devürdün (16-99), sağduç (26-93), kazuğ (25-261);⁴³⁶ **Tunceli:** içünde “içinde” (XX-77), artuğ “artık” (IV-177), sanduğ “sandık” (II-133), gendü “kendi” (IV-175), Kaşuğ “kaşık” (XDX-75),

⁴³¹ ÖGE, Arzu, *Nahçıvan Ağızı Metinleri*, YYÜ. Mezuniyet Tezi, Van-2003.

⁴³² ERCİLASUN, a. g. e., 77.

⁴³³ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

⁴³⁴ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 107-108-109-110.

⁴³⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 55; BURAN, a. g. e., 40.

⁴³⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 23.

aħurda “ahırda” (XV-27), arduş “ardıç” (III-15);⁴³⁷ **Erzincan:** sura (sıra) (1.1-6), nasu (1.1-37), ayu (1.5-14), bacu (1.24-4), yalanuz (2.3-38), çarşu (2.13-54), aru, işuħlu (2.33-24), buban (3.23-30);⁴³⁸ **Bingöl:** imkon (imkan) (III-A-28), bóyık (V-39), domin (damın) (VII-A-4), altun (IX-B-15), altun (III-140), kazuk (II-A-130), çarşu (X-A-241), çekuçi (II-A-129);⁴³⁹ **Urfa:** altun (21-170), cardon (6-125), pambuħ (33-5), alamyon (2-35);⁴⁴⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** altun (9-93), artuħ (33-37), çeküç (33-8), bilezük (21-3), karşu (30-16), yalavuz (16-49);⁴⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** altununu (39-99), şaşurtdum (47-4), daru (55-36), çarşuda (28-33), zengün (66-38), yazuh (40-5), gemügi (7-21);⁴⁴² **Artvin-Ardanuç:** çaruh (X-39), artuħ (V-69), demur (VI-17), altun (VI-43);⁴⁴³ **Ağrı:** yalağuz, degül, ĩün, sabur.⁴⁴⁴

4.8.2. Eklerde Ünlü Yuvarlaklaşması:

Eklerdeki yuvarlaklaşmalar daha çok Doğu Anadolu yerli ağızlarında eski şekillerin bir devamı olarak görülür ve düzlük –yuvarlaklık uyumuna aykırı bir durum yaratır.

Doğu Anadolu ağızlarındaki ünlü yuvarlaklaşmaları yaygın iki farklı şekilde görülmektedir. Bölgedeki Azeri, Terekeme ağızları ile bu ağızların etkisinin görüldüğü yörelerde kök ünlülerinin (ünlü benzeştirmeleri ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle) yuvarlaklaşması, yerli ağızlarda ise eklerdeki yuvarlaklaşmalar daha yaygın ve kurallıdır. Azerbaycan Türkçesinin etkisinin zayıfladığı ya da hiç olmadığı, bölgenin batı ve güney kesimlerine doğru kök ünlüsünde yuvarlaklaşma ya yarım kalmakta veya düz ünlülü biçimler kullanılmaktadır. Bu yörelerde kök ünlüsündeki yuvarlaklaşma zayıflayarak yok olurken, ek ünlülerindeki yuvarlaklaşmalar koyulaşarak karakteristik bir özellik kazanır.

4.8.2.1. Görülen Geçmiş Zamanın Çokluk Birinci Kişi Çekiminde:

Ardahan-Posof: dağılduħ (31-11), yaşaduħ (31-14), gırılduħ (32-4), deduħ (34-1), dişduħ (35-37), yatduħ (36-16), çıħduħ (38-36), ğaħdum (35-30), getdüm (35-34), gitdum (39-1);⁴⁴⁵ **Erzurum:** aldum, geldüm, alduħ, başladıħ, geldük, deduħ;⁴⁴⁶ **Elazığ:** kıstırdum (216-LXII-4), gelduħ (215-LXII-5), çekmezdúħ (218-LXIII-16), deduħ (219-LXIII-28);⁴⁴⁷ **Bitlis:** yidoħ, ğettoħ, almedoħ, қоħToħ;⁴⁴⁸ **Tunceli:** alduħ “aldık” (XXIII-4), çıħTuħ “çıktık” (XXIV-21), girdük “girdik”

⁴³⁷ TOSUN, a. g. e., 63.

⁴³⁸ SAĞIR, a. g. e., 43.

⁴³⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 48; ÖZER, a. g. e., 44-45.

⁴⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 26, 36.

⁴⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

⁴⁴² ACAR, a. g. e., 46-47.

⁴⁴³ ÖZKAN, a. g. e., 7.

⁴⁴⁴ TURHAN, a. g. e., 23, 25; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁴⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

⁴⁴⁶ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 347.

⁴⁴⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56.

⁴⁴⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

(XXIV-21); ⁴⁴⁹**Erzincan:** bildün, geldün, aldun, yazdun, bişdük, getdük, alduh; ⁴⁵⁰**Ağrı:** yaşaduḥ, topladuk, deduḥ, içduḥ. ⁴⁵¹

4.8.2.2. Geniş Zaman Ekinde:

Ardahan-Posof: gelürmişler (25-3), ayrılır (26-11), gelürse (28-100), dolanurum (33-36), yedirullar (34-25), êdürsen (35-87), alurduḥ (37-6); ⁴⁵²**Erzurum:** alurum, gelürüm, gelürsün, alursuz, gelürsüz, alur, gelürler; ⁴⁵³**Elazığ:** gelür (149-XXXIII-17), alurum (123-XXIV-15), çağururdum (135-XIX-8), bilür mi (XXVIII-20), yapılır (SYA.-189-XXXVIII-3), verürsen (159-XXXVI-3); ⁴⁵⁴**Bitlis:** alu, veru, gelu, sevürem (18-3); ⁴⁵⁵**Tunceli:** gelür “gelir” (XX-48), vèrür “verir” (XI-1), yaKışur “yakışır” (XXVI-103), alurum “alırım” (XXVII-55); ⁴⁵⁶**Erzincan:** ısnu mı? (4.4-9), gelürüm (3.36-70), aluram, gelürem, urğaşuram (1.6-2); ⁴⁵⁷**Bingöl:** olır (IX-B-18), düşir (III-A-97), bilür (I-A-64); ⁴⁵⁸**Muş:** dayanur mu? “dayanır mı?” (XX-76), olır “olur” (XXIII-4), göyir “koyar” (XXVI-68), konir “konar” (VI-27), uğurlır “uğurlar” (XIII-57); ⁴⁵⁹**Urfa:** öldürrem (10-20), otırırsan (23-20); ⁴⁶⁰**Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** dolaşuruḥ (31-40), yandıruruḥ (7-1), bilürsün (10-37), alur (9-25); ⁴⁶¹**Van:** bilür (29-97), çalışdırurdîḥ (1-191), biraḥurdîḥ (47-42); ⁴⁶²**Ağrı:** gelürüm, alursız, vèrürsen. ⁴⁶³

4.8.2.3. Gelecek Zamanın Çokluk Birinci Kişi Çekiminde:

Ardahan-Posof: yapacoh (35-1), geçeceḡuḥ (36-44); ⁴⁶⁴**Tunceli:** vèricöyüK “vereceḡız” (XXXIV-67), asacauḥ (XVII-24), gideceüK (II-114), çekicöyüK (XL-186); ⁴⁶⁵**Erzincan:** çıḡacauḥ (7.3-42), edecewök (4.15-53), görecök (7.4⁸-2), içecök (2.4-5), yedürecök, gelecevuK (2.33-85), duracauḥ (3.38-89); ⁴⁶⁶**Artvin-Ardanuç:** ekacoh, ekacuh, ekacavuh; ⁴⁶⁷**Ağrı:** nedecaḡsın, gelecaḡsız, gelecaḡım. ⁴⁶⁸

4.8.2.4. İlgi Ekinde:

⁴⁴⁹ TOSUN, a. g. e., 65.

⁴⁵⁰ SAĞIR, a. g. e., 171.

⁴⁵¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁴⁵² ERCİLASUN, a. g. e., 78-79.

⁴⁵³ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 363-367.

⁴⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56; BURAN, a. g. e., 40.

⁴⁵⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 23.

⁴⁵⁶ TOSUN, a. g. e., 65.

⁴⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 45, 182.

⁴⁵⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 49; ÖZER, a. g. e., 46.

⁴⁵⁹ ÖZMEN, a. g. e., 42.

⁴⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

⁴⁶¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

⁴⁶² GÖKÇUR, a. g. e., 23.

⁴⁶³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833, 834.

⁴⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

⁴⁶⁵ TOSUN, a. g. e., 66.

⁴⁶⁶ SAĞIR, a. g. e., 45.

⁴⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 42.

⁴⁶⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829, 830.

Erzurum: allahun (02 001 01-5), çermiğün (02 022 02-44), dağün (02 000 02-12), evlerün (02 000 01-56), benüm (04 000 01-74), bizüm (02 022 02-45), senün (02 001 01-51);⁴⁶⁹ **Elazığ:** günin (188-LI-34), evün (SYA.-IV-5), senün (53-V-3);⁴⁷⁰ **Tunceli:** abdinun “Abdi’nin” (XXIII-6), nişenün “nişastanın” (XVII-86);⁴⁷¹ **Erzincan:** derenün (1.2-2);⁴⁷² **Bitlis:** evün (26-182);⁴⁷³ **Urfa:** onın (1-25), isodin (16-1);⁴⁷⁴ **Artvin-Ardanuç:** kızu , perinu ;⁴⁷⁵ **Ağrı:** onın, bununle.⁴⁷⁶

4.8.2.5. Kişi Eklerinde:

Ardahan-Posof: söyleruğ (32-19), söylemezuh (32-20), yapacoh (35-1), geçeceğuh (36-44), dayatmışuh (38-12), çeteyuh (41-2), içindeyuh (41-33);⁴⁷⁷ **Erzurum:** almışuh, gelmişüK, alêruğ, göreceyüK, alacawuh, diyeruh⁴⁷⁸ **Elazığ:** görsedük (86-XIII-7), çekmezduğ (218-LXIII-25), etmişdük (60-VII-8), atarduh (SYA.-IV-26), getdüK (215-LXII-1), dêrük (74-XI-9), vereceyüK (42-II-28);⁴⁷⁹ **Bitlis:** yaperoh, kötüyoh, iyiyoh, yidoğ, gêttoğ, almedoh;⁴⁸⁰ **Tunceli:** giderüK “gideriz” (XIII-34), alacağsun “alacaksın” (IV-40), yaparuh “yaparız” (XVIII-16), yapacauğ “yapacağız” (XVII-23), vereceum “vereceğim” (IV-152);⁴⁸¹ **Erzincan:** isdiyüK (7.5-19), ğahıyuh (7.4-64), daşıyuh (2.4-9), görecök (7.4-2), ekerük (3.1-4), yaparuh (4.1-5), gelecevük (2.33-85);⁴⁸² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** açaruh (13-217), besliyuh (26-11), basarum (32-48), gèderüm (32-49), gèttük (33-10), evlendük (33-6);⁴⁸³ **Van:** olsın (34-35), yapsun (30-103), bilün (1-124);⁴⁸⁴ **Artvin-Ardanuç:** yiyeruh, ekacuh, töktuh, ekmişuh, yemişuh, yeruh, almazuh;⁴⁸⁵ **Ağrı:** yaşaduh, topladuh, uyanmışuh, gelmişuh, deduh, içtuh;⁴⁸⁶

4.8.2.6.İ- Eyleminde:

Ardahan-Posof: günidür (26-7), vacipdür (26-25), bizdedür (32-30), candarmadur (34-23), derindür (35-6), ajdur (37-12), ermeni midür (37-33), nedür (38-22), ğandur (41-12);⁴⁸⁷ **Erzurum:** yohdır, bizuh, ağayuh, dèwdür, ağadur, atdur (04 000 01-79), aydur (04 056 01-16), èledur (04 000 01-85), fenadur (04 000 01-

⁴⁶⁹ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 275-276.

⁴⁷⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59.

⁴⁷¹ TOSUN, a. g. e., 66.

⁴⁷² SAĞIR, a. g. e., 43.

⁴⁷³ GÖNEN, a. g. e., 25.

⁴⁷⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 26.

⁴⁷⁵ ÖZKAN, a. g. e., 75.

⁴⁷⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 82; BAYRAM, a. g. e., 64.

⁴⁷⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

⁴⁷⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 350, 354, 359, 363, 369, 371.

⁴⁷⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 56, 144.

⁴⁸⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310.

⁴⁸¹ TOSUN, a. g. e., 67.

⁴⁸² SAĞIR, a. g. e., 44-45.

⁴⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43, 44.

⁴⁸⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

⁴⁸⁵ ÖZKAN, a. g. e., 39-42.

⁴⁸⁶ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁴⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

114);⁴⁸⁸ **Elazığ:** çütçü _ imiş (I-1), yoḥ _ dī (XXIII-12);⁴⁸⁹ **Tunceli:** yemezduḥ “yemezdik (II-53), yemez idik” (II-53);⁴⁹⁰ **Bitlis:** èledú, işdú, bu nedú, kordi (kördü) (2-183), yoḥdi (16-24), çoḥdi (1-222), boldi (24-51);⁴⁹¹ **Erzincan:** alidür (1.1-42), taḥsimdür (3.26-18), cendermeyük (3.38-100), insanuḥ (2.28-44), èyiyük (1.12-4), ağayük (5.6-3), barabaruḥ (2.13-39), uzunumuḥ (1.25-8), uşağımıḥ (3.34-37);⁴⁹² **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** odır (2-1), şèdür (14-70), yağıdur (32-49);⁴⁹³ **Van:** yoğidi (48-157), çawuşidim (12-28), yoḥidi (37-21), böyögidi (37-45), mecburidiler (48-60).⁴⁹⁴ **Artvin-Ardanuç:** vardur, kanlisun (VII-208, yoğidi (VII-1), yoğımıḥ, oğluymışsın (VII-77);⁴⁹⁵ **Ağrı:** buradayuḥ.⁴⁹⁶

4.8.2.7. –Dık Sıfat-Eylem Ekinde:

Ardahan-Posof: söyleduḡum (36-21), alduḡdan (36-40);⁴⁹⁷ **Tunceli:** geṣTüKTen “geçtikten” (XX-31), geldüḡu “geldiḡi” (XX-3), kestüKleri “kestikleri” (V-24), gezdüḡu “gezdidiḡi” (II-231);⁴⁹⁸ **Erzurum:** dedüḡi (05 079 04-229), bildüḥ (05 079 04-125), sildüḡum (05 079 04-149), alduḡi (05 079 04-140), geṣduḡum (07 024 01-22), dedüḡum (02 022 02-58), eşitduḡum (04 013 01-47), görduḡum (06 008 02-1);⁴⁹⁹ **Elazığ:** geldüḡu (60-VII-8), başladıḡu (53-V-28), ödedükTen (SYA.-XII-31), sevdüḡum (163-XXXVIa-3);⁵⁰⁰ **Van:** ramazan oldöḡi zaman (1-168), vaḥıt doldöḡi zaman gelin elinin hediyesi alınacaḥ. (4-58), gördöḡi zaman (4-2), oldöḡi müdetçe (1-1249, Kafasını bi yere Koydöḡi zaman... (1-77), oldöḡi zaman (1-126);⁵⁰¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** böyüdüḡi zaman (1-126);⁵⁰² **Erzincan:** bildüḡumuz (1.8-12), etmedüḡum (4.22-2), dedükleri (1.1-17), yolladuḡu (1.8-9), dolandüḡdan sorna (3.5-27);⁵⁰³ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** açtuḡtan (14-50), alduḡtan (1-2), vèrdükten (21-3), bildüḡın (6-23);⁵⁰⁴ **Artvin-Ardanuç:** bildüḡi, verdüḡi, yaptıḡı, alduḡi, ezduḡi;⁵⁰⁵ **Ağrı:** alduḡi, oldıḡından, oldıḡını, gördüḡın;⁵⁰⁶

⁴⁸⁸ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 88, 315-316, 319.

⁴⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59; BURAN, a. g. e., 41.

⁴⁹⁰ TOSUN, a. g. e., 67.

⁴⁹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309; GÖNEN, a. g. e., 26.

⁴⁹² SAĞIR, a. g. e., 45.

⁴⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 44.

⁴⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 25.

⁴⁹⁵ ÖZKAN, a. g. e., metinler.

⁴⁹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

⁴⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 79.

⁴⁹⁸ TOSUN, a. g. e., 67.

⁴⁹⁹ GEMALMAZ, a. g. e., 251-253.

⁵⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 59.

⁵⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 149-150.

⁵⁰² GÖNEN, a. g. e., 26, 117.

⁵⁰³ SAĞIR, a. g. e., 45.

⁵⁰⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

⁵⁰⁵ ÖZKAN, a. g. e., 31.

⁵⁰⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 1; TURHAN, a. g. e., 23.

4.8.2.8.Çatı Eklerinde:

Erzurum: şaşur- (07 024 01-19), yatur- (02 000 02-57), geçür- (01 038 02-10), doldır- (09 005 02-21), aldur- (07 015 02-4), yedür- (05 079 04-38), doldır- (02 000 02-21);⁵⁰⁷ **Elazığ:** yaduri (yağdırıyor) (43-IIa-8), yendürmüşler (39-II-3), alduri (42-II-22), geçüriler (43-IIa-9), çimdürdim (L-5), sevindürdi (L-16), çavurma (XLVI-46);⁵⁰⁸ **Van:** doldör- (34-80), 46-18), öldör- (2-18) öldir- (45-30) döydür-T- (41-197);⁵⁰⁹ **Ardahan-Posof:** çevürdi (31-9), yedürmedi (32-16), ğaldursağuza (35-13), biçdürecem (35-24), şaşurdum (35-83), getürdiler (36-15), bindürdiler (36-62), ğandurursun (37-69);⁵¹⁰ **Tunceli:** getürüp (XXIII-4), dolanduri (XXVIII-7), kaçurmayaalar “kaçırmayaalar” (V-18), şaşurmuşım “şaşırmışım” (IV-142);⁵¹¹ **Erzincan:** yassılduruğ (5.16-29), yapdur- (2.2-24), çalışdur- (3.24-10), yedür-, bişür- (7.1-51), alduruş (7.6-80);⁵¹² **Bitlis:** devürdün (16-99);⁵¹³ **Muş:** bindürür “bindirir” (XXIII-12), doldirirler “doldururlar” (I-46), atladurum “atlatırım” (II-45), içürdü “içirdi”;⁵¹⁴ **Bingöl-Karhova:** getürdi (III-149);⁵¹⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ağarturlar (13-200), bindürdi (16-51), kestür- (17-22), ğaldursun (9-12);⁵¹⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** şaşurtdum (47-4);⁵¹⁷ **Artvin-Ardanuç:** geçür, bişür, bitür, bildür, gezdür, aldür, yedür;⁵¹⁸ **Ağrı:** otırdı.⁵¹⁹

4.8.2.9.–k Eylemden Ad Yapım Ekinde:

Ardahan: açuğ (36-83), ğarışuğ (37-75), esgügümüzü (38-32);⁵²⁰ **Erzurum:** katuğ (07 017 01-27), kesüĥ (03 000 01-48), bulanuğ (07 022 01-6), karuşuğluğ (02 022 02-60);⁵²¹ **Bitlis:** kazuğı (V-34), kazuğ (25-261);⁵²² **Van:** soğoğ (48-64);⁵²³ **Ardahan-Posof:** açuğ, ğarışuğ, esgügümüzü;⁵²⁴ **Tunceli:** saruğlu “sarıklı” (XXIV-259), delüKTen “delikten” (XLII-30), yayuğ “yayık” (I-150);⁵²⁵ **Erzincan:** açuğ (2.21-12), seçük (1.15-13), çaluğ (2.19-24), bolaşoğ (4.5.-45);⁵²⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açuğ (12-5), uyanuğ (9-83);⁵²⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** esgügünü

⁵⁰⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 259-262.

⁵⁰⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 141-142; BURAN, a. g. e., 41.

⁵⁰⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 90.

⁵¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 80.

⁵¹¹ TOSUN, a. g. e., 67-68.

⁵¹² SAĞIR, a. g. e., 44.

⁵¹³ GÖNEN, a. g. e., 23.

⁵¹⁴ ÖZMEN, a. g. e., 43.

⁵¹⁵ ÖZER, a. g. e., 47.

⁵¹⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 43.

⁵¹⁷ ACAR, a. g. e., 46.

⁵¹⁸ ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁵¹⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

⁵²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

⁵²¹ GEMALMAZ, a. g. e., 245.

⁵²² ZÜLFİKAR, a. g. m., 317; GÖNEN, a. g. e., 77.

⁵²³ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

⁵²⁴ ERCİLASUN, a. g. e. 81.

⁵²⁵ TOSUN, a. g. e., 68.

⁵²⁶ SAĞIR, a. g. e., 44, 133.

⁵²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

(35-45), delügünden (34-17), yayuğa (60-7), yırtuğa (42-11);⁵²⁸ **Ağrı:** sökuğ, yanuğ.⁵²⁹

4.8.2.10. –İlk Addan Ad Yapım Ekinde:

Ardahan-Posof: ihdiyarluğunda (28-100), ayluğ (32-50), başluğ (35-50), ortaluğ (36-10), çayırluğ (38-25);⁵³⁰ **Elazığ:** ayluğ (150-XXXIV-17);⁵³¹ **Bitlis:** mezarloğ, çobanloğ, eyloğ (IV-36);⁵³² **Tunceli:** pilavluğ “pilavlığı” (XVII-16), iKrarluğ “ikrarlık” (XXIV-202), zırtluğ “zırtlık, asabilik” (XXIV-237);⁵³³ **Erzurum:** avcılığ (02 019 01-32), esgerluğ (04 056 01-29), haşluğuz (05 052 01-190), dünyaluğun (05 079 06-179), ehiretlüğün (05 079 06-179), fiharelüh (05 079 06-3), irehmetlüh (05 079 05-240), yemlüh (02 000 02-23), köwliñ (03 024 04-17);⁵³⁴ **Van:** küllig (34-99), zorliğ (48-32), böyöglüh (36-52);⁵³⁵ **Erzincan:** çalluğ (çalılık) (1.14-2), ğarannuğ (1.3-7), ğözliğı (1.3-24);⁵³⁶ **Bingöl:** sığıyeluğ (III-B-6), emelyaluğ (III-B-5), bolliğ (X-45);⁵³⁷ **Muş:** ğaranluğ “karanlık” (XXI-4), düşmanluğ “düşmanlık” (XXV-7), temizluğ “temizlik” (I-136);⁵³⁸ **Diyanbakır:** söhürlüh (XXIII-12), şöförlüh (I-31);⁵³⁹ **Urfa:** yoğlığından (27-35);⁵⁴⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** başluğ (6-29), ayluğ (10-28), kalebaluğ (6-7);⁵⁴¹ **Artvin-Ardanuç:** başluğ, kitapluğ, ağaçluğ, insanluğ;⁵⁴² **Ağrı:** asgerluğ.⁵⁴³

4.9. ALINMA SÖZCÜKLERDE İNCELMELER SONUCUNDA KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI (Har-9):

Aslında kalınlık-incelik uyumuna uygun olan alınma sözcükler özellikle inceltici ünsüzlerin etkisiyle bazı ünlülerini incelterek bu uyumun dışına çıkarlar. Bölge ağızlarında böyle sözcükler oldukça fazladır ve bu durum bazı Türkçe kelimeleri de içine alarak kalınlık-incelik uyumunu oldukça sarsmaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: meşriğ (34-42), heyran (49-134), heyvan (61-114), meymun (69-2), ğader (4-26), hafız (9-39), ersa (61-135), ğanet (75-8), ğasde (76-1), ğame (11-61);⁵⁴⁴ **Erzurum:** hafız, kemiş, mayış, atmiş, degirman, irbiğ, deva, ğeta, eceba, eğlağ, piçağ, ğiyar, irah, ğerar, tamam, ilan, zaman, meğlup, meğbul, dişari, zevalli;⁵⁴⁵ **Elazığ:** yèrgat (185-L-10), ğarşıya (201-LV-23), çiplağ (170-XL-11),

⁵²⁸ ACAR, a. g. e., 46.

⁵²⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁵³⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 81.

⁵³¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 112.

⁵³² ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310, 313.

⁵³³ TOSUN, a. g. e., 69.

⁵³⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 230-231.

⁵³⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 79-80.

⁵³⁶ SAĞIR, a. g. e., 131.

⁵³⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 50; ÖZER, a. g. e., 47.

⁵³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 43.

⁵³⁹ ERTEN, a. g. e., 25.

⁵⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 27.

⁵⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 42.

⁵⁴² ÖZKAN, a. g. e., 32.

⁵⁴³ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

⁵⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 74-75.

⁵⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 136-138.

buriya (195-LIII-23), yırtılır (178-XLIV-4), yariye (220-LXIII-8), sicaḥ (65-IX-21), ğerenuḥ (145-XXXII-8), hefta (70-X-5), qerarı (188-LI-22), ğabül (102-XVI-5), feġaf (123-XXIV-33), hökümat (46-IIb-37), ḥasdeyim (224-LXIV—8);⁵⁴⁶ **Tunceli:** kevaḥTa “kavakta” (XIX-21,22), kerpuz “karpuz” (XXVI-13), kortal “kartal” (XLII-13), kare “kara” (II-69);⁵⁴⁷ **Erzincan:** teraf (1.1-22), emma (1.8-14), heyvan (2.33-10), zarar (2.33-2), zaman, yeyla, terla, enaḥdar, çovel, şefah, heram (1.3-7), hetta, ehreba (5.12-18), heyat (6.7-1);⁵⁴⁸ **Van:** derin (1-100), mendil (41-122), isih (1-84), ibriḥ (17-215), demir (4-92), bilya (9-8), tikan (34-22), dırhem (39-2), zeytun (5-81), eyran (34-43), eyah (1-80), tendir (35-22);⁵⁴⁹ **Bitlis:** eḥmaḥ (13-144), mesganın (13-105), karar (25-264), keza (15-39), ibriḥ (24-99), vetandaş (1-60), remezan (7-51), çarşı (14-18);⁵⁵⁰ **Bingöl:** dışarı (I-119), Karşı (I-181), tanış (II-A-62), Kari (II-C-23), atmış (altmış) (VI-3), ḥali (halı) (VIII-A-13), baci (I-158);⁵⁵¹ **Dişarbakır:** söhulih (XXIII-12), eyah (II-115), yarım (XXXV-3), uyhi (IV-135);⁵⁵² **Urfa:** eġyare (3-255), eḥran (3-255), ifah (26-10), çiplah (32-35), serraf (27-1), mesraf (27-50);⁵⁵³ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** alti (9-45), biçah (14-1), çalgi (12-22), danışırh (6-27), dayi (8-53);⁵⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** ġışin (53-9), çilpağ (29-62), boğde (60-1);⁵⁵⁵ **Artvin-Ardanuç:** biçah, sicaḥ (IV-57), ilari, kuri (VIII-2);⁵⁵⁶ **Ağrı:** çayır, muhesere, tamam, tehil, çakil, irmağ, zaman, yetah, çepa.⁵⁵⁷

4.10. ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMSUZLUĞU (Har-10):

Çift boğumlanmalı ünsüzlerden önde boğumlananların ince, arkada boğumlananların kalın ünlülerle yan yana bulunmasına ünlü-ünsüz uyumu denir. Bölgede, özellikle ince ünlülerle birlikte art boğumlanmalı ünsüzlerin kullanılması ünlü-ünsüz uyumunu büyük ölçüde sarsmaktadır. Çift boğumlanmalı ünsüzlerle ilgili olan (k, g, l, t, d, n) ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında yaygın görülen bu uyumsuzluk, Doğu Anadolu ağızlarında ḥ, ğ ve k ünsüzlerinin ince ünlülerle hece kurmasına dayanmaktadır.

‘ğ’ ünsüzünün ince ünlülerle kullanılması bir Azeri ve Terekeme ağızı özelliği olarak çoğunlukla Erzurum, Kars, Muş Terekemeleri ve Van Küresinli ağızlarında görülür. k ve ḥ ünsüzlerinin ince ünlülü hecelerde görülmesi ise yaygın olarak Doğu Anadolu Yerli ağızlarında rastlanan bir durumdur.

Karahan ve Ercilasun, aynı uyumsuzlukların Karayim Türkçesi ve Ermeni Kıpçakçasında da bulunduğunu söyleyerek, bu uyumsuzlukları Kıpçak Türkçesinin kalıntıları olarak görmektedirler⁵⁵⁸.

⁵⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 52.

⁵⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 52.

⁵⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 49, 50.

⁵⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 17.

⁵⁵⁰ GÖNEN, a. g. e., 18.

⁵⁵¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 36, 53.

⁵⁵² ERTEN, a. g. e., 7-8.

⁵⁵³ ÖZÇELİK, a. g. e., 22.

⁵⁵⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 38.

⁵⁵⁵ ACAR, a. g. e., 44-45.

⁵⁵⁶ ÖZKAN, a. g. e., 6.

⁵⁵⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 5, 6, 7.

⁵⁵⁸ KARAHAN, a. g. e., 18; ERCİLASUN, a. g. e., 105-106.

Erzurum: genepe, gendil, gerip, giredi, giymet, hizeh, hecer, hesna, hetil;⁵⁵⁹
Kars, Ardahan, Iğdır: gem (1-2), gehve (5-6), gerebet (40-21), helg (49-34), gelb (49-104), meşegget (72-40), feget (78-15), gadir (83-49), geder (11-39), genet (75-8);⁵⁶⁰ **Bitlis:** feket (V-5), ketil, kelb, kefes, kıyamet, keyenin (7-18), dekke (2-99), hekereti (1-12), keder (1-360);⁵⁶¹ **Tunceli:** kertal (XLII-13), kerpuz (XXVI-13), kevaş (XIX-21), haKeTen (hakikaten) (XXXII-15)), hekereT (hakaret) (XL-202).⁵⁶²
Erzincan: hağıgaten, , giymiy, gesap, meşakgetinen, zahire, dakke;⁵⁶³ **Elazığ:** öğunda (XLVII-66), düğān (döven) (IX-6), gōz _ dā (IX-13);⁵⁶⁴ **Diyarbakır:** heyır (XLV-7), heyrollah (XXXIII-1), heza (ğazā) (X-2), poñi (XXXIX-18), uyñi (IV-135);⁵⁶⁵ **Urfa:** helil (3-290), zehre (19-1), hebere (21-10);⁵⁶⁶ **Van:** her (15-38), enTiKe (51-39), karar (2-98), keTTam (29-8), keñremanlar (20-131), sıñi (12-15);⁵⁶⁷ **Bingöl:** helil (I-11), hezine (III-78);⁵⁶⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** gede (69-151), gerip (29-30), bölük (2-38), eñşi (61-27), hizekler (8-3);⁵⁶⁹ **Ağrı:** gerbistan, heste, gehve, degge, gezete, eñtiyar.⁵⁷⁰

4.11. k (kalın) > ğ / K / k DEĞİŞMESİ:

Doğu Anadolu ağızlarının en yaygın ve ayırt edici ünsüz olaylarından biri olan bu ses değişmesini ERCİLASUN, bölge ağızlarını Güney ve Kuzey olarak iki alt ağız grubuna ayırmada kıstas olarak gösterdiği ve Güneyde k sesinin gırtlığa kayarak korunduğunu, Kuzeyde ise ötümlüleşerek ğ'ya dönüştüğünü belirttiği halde⁵⁷¹ KARAHAN bundan hiç bahsetmemiştir.

Art, ötümsüz, patlayıcı bir yumuşak damak ünsüzü olan k(kalın) sesi (k̄or, k̄utik, k̄afir)⁵⁷² için Ahmet Caferoğlu, “Arapçadaki (ق) karşılığındaki katı-patlamalı-tonsuz bir art damak ünsüzü⁵⁷³” tanımını yaparken, Gemalmaz bu ünsüzün, yerli ağızlarda (g, h, ğ, ğ) ünsüzlerine dönüştüğünü belirtir.⁵⁷⁴ Bu, aslında ölçünlü dilde kalın ünlülerle hece kuran art k'dır. Türkiye Türkçesi ağızlarının hemen tamamında (Karadeniz sahil boyu ve Marmara bölgesi ağızları hariç) bu ses kelime başında ya tonlulara ğ, ya yarı tonlulara K, ya da küçük dilin gerisine kayarak k olmuştur. Azerbaycan ölçünlü dilinde ve ağızlarında da kelime başında k yerine sürekli olarak ğ kullanılmakta, bu özellik Azericeyi, Orta ve Güneybatı Anadolu ağızlarıyla birleştirirken, Doğu Anadolu Yerli ağızlarından ayırmaktadır.

⁵⁵⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164.

⁵⁶⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 105.

⁵⁶¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 316; GÖNEN, a. g. e., 46.

⁵⁶² TOSUN, a. g. e., 97.

⁵⁶³ SAĞIR, a. g. e., 69, 77.

⁵⁶⁴ BURAN, a. g. e., 50.

⁵⁶⁵ ERTEN, a. g. e., 27.

⁵⁶⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 20.

⁵⁶⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 12, 40, 45, 47.

⁵⁶⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 36; ÖZER, a. g. e., 35-36.

⁵⁶⁹ ACAR, a. g. e., 60, 74.

⁵⁷⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 827, 829.

⁵⁷¹ ERCİLASUN, a. g. m., 222.

⁵⁷² ZÜLFİKAR, a. g. m., 306.

⁵⁷³ CAFEROĞLU, *AlAD*, 27.

⁵⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 150.

Bu ünsüz kelime içinde ve sonunda Azerbaycan, Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında karakteristik bir özellik olarak *h* sesine dönüşür. Eski Anadolu Türkçesinden beri örneklerine rastlanan bu değişim Doğu Oğuzcasında ilerleyerek tamamlanırken, Batı Oğuzcasında zayıflayarak kaybolmuştur (Batı Anadolu ve Rumeli ağızları). Doğu Oğuzcasındaki bu değişim sadece çalışma sahamızla sınırlı kalmamıştır. Orta Anadolu'da Ankara, Konya; güneyde Antalya'ya kadar sokulmuştur.

Doğu Anadolu ağızları üzerine bugüne kadar yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, gerçekten de *k* sesi ölçünlü dildeki tellaffuzunu kesinlikle koruyamamış, ya ötümlüleşerek art damak *ğ*'sına ya yarı ötümlüleşerek *k* > *ğ* arası *K*'ya ya da gırtlığa doğru kayarak Arapçadaki telaffuzuna dönüşmüştür. Bu kullanımlardan biri bazen bazı ağız yörelerinde koyulaşarak karakteristikleşirken, diğerleri körelmiş; bazen de aynı yöre ağızlarında bunlardan biri yaygınken diğer ikisinin de daha seyrek bir biçimde dağınık olarak ortaya çıktığı görülmektedir. *k* sesinin bölgemiz ağızlarındaki değişimleri bu temelden ele alındığında, aslında bölge ağızlarının iki değil üç alt ağız bölgesine, ya da grubuna ayrılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Fakat bölgemiz ağızları içinde *k* > *K* değişiminin görüldüğü yörelerde hem *k* > *ğ* hem *k* > *k* değişiminin örneklerine rastlanmaktadır. Bu nedenle buralar bir alt ağız grubundan ziyade, bölgenin alt iki ağız grubu ve Doğu Anadolu ağızları ile diğer Türkiye Türkçesi ağızları arasında kalmış geçiş ağızları niteliğindedir.

Bu sesin korunmamış olması bölge ağızlarında ortak, birleştirici bir özellikken, farklı seslere dönüşmesi bakımından ise ayrıştırıcı, gruplandırıcı bir nitelik kazanmaktadır. Birleştirici yönü onun değişmesinden, ayrıştırıcı yönü ise değiştiği sestten kaynaklanmaktadır. *k* sesinin değişmesi Orta Anadolu ağızlarında da yaygın olarak görülen bir ses olayıdır ve dönüştüğü sesler bakımından bölgemiz alt ağız gruplarıyla bazı noktalarda birleşse de yaygın eğilim *k* > *ğ* yönündedir.

k > *ğ* / *K* / *k* değişimleri bölge ağızlarında en yaygın biçimde sözcük başında, daha seyrek olarak sözcük içinde ve sonunda görülebilmektedir. Sözcük içinde ve sonunda da bölge ağızlarında değişimin yönü farklı eğilimlere doğru kaymaktadır. Gerek sözcük başında gerekse içinde ve sonunda meydana gelen bu değişimler şöyle değerlendirilebilir:

4.11.1. *k* > *ğ* Değişmesi:

Bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde, kelime başında en yaygın görülen değişimdir. Doğu Anadolu Azeri ve Terekeme ağızları ile bu ağızlarla iç içe olan yerli ağızlarda, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında olduğu gibi, bu değişim tam bir kesinlik kazanmıştır. Değişimin seyri bölgenin güneyine doğru inildikçe *k*'ın Arapçadaki telaffuzuna dönüşmektedir.

Erzurum: giymet, genepe, gendil, giredi;⁵⁷⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** giymet (1-7), gumaş (1-34), gahdik (9-19), gartal (11-48), gaçdiler (30-5), garişdi (40-21), goydu (45-60), gına (48-63), göyünü (62-26), gapiya (97-21);⁵⁷⁶ **Elazığ:** gasabada

⁵⁷⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164.

⁵⁷⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 106.

(196-LIV-1), ğonah (224-LXIV-11), ğırh (40-II-33), ğış (61-VIII-3), ğara (90-XIV-13), ğări (I-3);⁵⁷⁷ **Tunceli:** ğarağol (XXIV-143), ğorhu (IV-121), ğonuşa (IV-113), ğardaş (II-121), ğaş (kaç)(IV-124);⁵⁷⁸ **Van:** ğoĥu (5-47), ğırh (1-65), ğulaĥ (5-64), ğorĥardıĥ (6-29), ğaşıĥ (20-2), ğaba (5-59), ğaçdi (3-17), ğardaş (17-87), ğırhıĥı (5-73), ğat ğat (5-44), ğabar (5-31), ğurd (5-24), ğış (1-191), ğurşun (1-219), ğrapun (19-194), ğurut (13-3), ğapi (1-111), ğavun, ğarpuz (2-17), ğarşı (5-15), ğaç- (1-118), ğaplı (24-83);⁵⁷⁹ **Erzincan:** ğawrul- (1.1-19), ğatma (1.1-1), ğader (kadar) (1.4-2), ğoşğoca (2.30-11), ğoy- (3.10-9), ğat (4.14-19), ğabuĥ (7.6-4);⁵⁸⁰ **Diyarbakır:** çoğ (I-22), çocuğ (I-71), ufağ ufağ (XV-16), yaratıĥ (III-79);⁵⁸¹ **Muş:** ğuş “kuş” (XVI-41), ğuluma “kuluma” (XXV-29), ğoç “koç” (XXVI-20), ğıymetini “kıymetini” (I-10), ğurban “kurban” (I-15), ğabre “kabre” (II-27);⁵⁸² **Bingöl:** ğuşaĥ (XI-A-48), ğırĥınlıĥ (IX-B-28), ğabaĥat (I-142);⁵⁸³ **Gümüşhane, Bayburt:** ğıssa (15-9), ğonişmiyêr (2-46), ğede (69-151), ğeyfe (15-17), ğırĥ (29-9);⁵⁸⁴ **Ağrı:** ğurban, ğaldıĥ, ğonuşma, ğıtlıĥ, ğız, ğara, ğarpuz.⁵⁸⁵

4.11.2. k > K Değişmesi:

Kalın k sesi bazen tam ötümlüleşmez ve k-ğ arası yarı ötümlü K sesine dönüşür. Kelime başında Muş Terekemeleri ile Van ve Bingöl ağızlarında, daha seyrek olarak da bölgenin orta kesimlerindeki yerli ağızlarda görülür. Bölgede k > ğ değişmesinin ara merhalesi olarak görülen bu durum bölgenin orta kesimlerinde bir geçiş sahası da oluşturmaktadır. Kelime içinde ve sonunda ise yine bu geçiş yörelerinde, bazen yerli ağızlarda ortaya çıkmaktadır.

Yarı tonlu bir ünsüz olup k - g ve k - ğ arasında boğumlanan, önlü ve artlı iki biçimi vardır. Bu sesin önlü biçimi sadece ince ünlülerle, kelime içinde ve sonunda, Azeri ve Terekeme ağızlarının fazlaca etkisinde kalmamış, Yerli ağızlarda yaygın olarak görülür. k > ğ değişimi Azerbaycan sahası ve Kars, Erzurum ağızlarında kesinleşmiş, bu yörelerde bütün kelime başı k'ları ğ'ya dönüşmüştür. Güneye doğru inildikçe, Van, Muş, Bingöl, Erciş ve çevresi ağızlarında bu değişimin henüz tamamlanmadığı, kelime başı k sesinin yarı tonlu art K'ya dönüştüğü görülür. Bitlis, Bingöl, Tunceli ağızlarında değişim, seyrek olarak k > ğ, daha yaygın olarak da k > K biçimindedir. Bu illerin güneyinde yer alan diğer ağızlarda ise k ünsüzü tamamen, daha geride boğumlanan kalın k sesine değişmektedir.

Kars: aşmaK (4-17);⁵⁸⁶ **Tunceli:** Kaşmaĥ (II-101), doKĥuz (I-12), muaKaK (XIII-35), yufKa (XIII-36);⁵⁸⁷ **Van:** Koĥu (41-176), Kaç (1-30), Kaĥa (1-77), Komiş (5-47), Kab (34-76), Kaşıĥ (41-63), Kıl- (31-165), Keden (17-138), Keder (kader) (1-

⁵⁷⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 78; BURAN, a. g. e., 52.

⁵⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 103.

⁵⁷⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 50-51.

⁵⁸⁰ SAĞIR, a. g. e., 84.

⁵⁸¹ ERTEN, a. g. e., 12.

⁵⁸² ÖZMEN, a. g. e., 51.

⁵⁸³ KÜÇÜKER, a. g. e., 65.

⁵⁸⁴ ACAR, a. g. e., 60, 72.

⁵⁸⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

⁵⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

⁵⁸⁷ TOSUN, a. g. e., 103.

26), Keymaḥ (3-166), fiKere (3-18), deKKe (1-24);⁵⁸⁸ **Elazığ:** Kaya (XXI-2);⁵⁸⁹ **Bingöl:** eKırba (II-A-53), Koluḡa (IX-B-8), Kancıḥ (XI-D-34), Kavah (XI-A-25), erKadaş (II-A-19), Kazuḥ (IV-A-16), Kari (II-C-23), Kóçerler (II-A-35).⁵⁹⁰

4.11.3. k > ƙ Değişmesi:

Güneydoğu Anadolu ağızlarında karakteristik olan bu değişme, yaygın bir şekilde Doğu ve Orta Anadolu ağızlarını da kapsar. Kesin ve sistemli kullanımı Erzurumu da içine alacak şekilde, bölgenin güney ağızlarında görülür. Bu yörelerde Arapçanın etkisiyle ƙ sesi tam da Arapçadaki telaffuzuyla kullanılmaktadır. Gırtlaktan çıkarılan ve ince ya da kalın ünlülü sözcüklere gelebilen ötümsüz bir ünsüzdür. Bölgenin genelindeki bütün iki dilli ağızlarda genellikle kelime başında, daha seyrek olarak da kelime içinde bu sese rastlanmaktadır.

Erzurum: kab, kız, kısmet, kıravat, koyun, kuruş, kadın, karpuz, kafdan, kumbara, panka, abokat;⁵⁹¹ **Bitlis:** kuylemişle (III-6), kaçer (III-28), koyem (IV-12), bekkaldı (IV-20), deke (IV-32);⁵⁹² **Tunceli:** karşı (XVI-1. mani), kerpuz (XXVI-13), karuş (XXX-52), karğa (XXXV-6), kala (kale) (XLI-7. mani), kırh (VI-10);⁵⁹³ **Van:** keTliam (31-155), karar- (33-12), halki (1-143), kehve (1-133), hekki (45-39), kehremanlar (20-131), tekib (11-72), kumser (3-30);⁵⁹⁴ **Erzincan:** kıyamet (5.9-36), meşakğatinen (5.18-8);⁵⁹⁵ **Elazığ:** takiben (XLII-22), muska (XLII-43), mantıkımnan (XLIII-4), takıP (XLIV-13), kavül (XLVI-84);⁵⁹⁶ **Diyanbakır:** kaḥdıḥ (XXIX-9), kaḥdi (XXXII-55);⁵⁹⁷ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** kapadursun (13-193), kızardursun (13-190);⁵⁹⁸ **Urfa:** kıymalı (25-5), kız (24-50), başka (16-15), dokkız (11-20), kadınlara (21-75), kaḥar (3-20), sakḥız (1-70), keder (6-95), kırmızı (5-15);⁵⁹⁹ **Gümüshane, Bayburt:** komisyon (69-190), uyku (4-26), bakırımı (46-36), ufakdan (56-17), şark (15-17), kız (41-10), kalmağ (60-61);⁶⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** kapi, kara, kavaḥ, kına, kırh, kış, kuyi, karış;⁶⁰¹ **Ağrı:** kızı, koyınler, kaçmış, kırmış.⁶⁰²

4.12. ARKA VE ORTA DAMAK GENİZ ÜNSÜZÜ “D” NİN BAŞKA BİR ÜNSÜZE DEĞİŞMESİ VEYA KAYBOLMASI (Har-12):

Batı Grubu ağızlarında ‘ḡ’ ünsüzü yaygın olarak korunmuş ve koyulaşarak bu ağız bölgesinin karakteristik ünsüzü haline gelmiştir: bunun, olanıḡ (Adn.); paraḡ, deḡiz (Ady.); baḡa (Af.); yoluḡ, boğazıḡa (Ams.); depeniḡ, oḡluḡa (Ank.); baḡa,

⁵⁸⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 51-52.

⁵⁸⁹ BURAN, a. g. e., 48.

⁵⁹⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 65; ÖZER, a. g. e., 66.

⁵⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 163-164, 167.

⁵⁹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313.

⁵⁹³ TOSUN, a. g. e., 94.

⁵⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 51.

⁵⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 77.

⁵⁹⁶ BURAN, a. g. e., 53.

⁵⁹⁷ ERTEN, a. g. e., 12.

⁵⁹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

⁵⁹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 44.

⁶⁰⁰ ACAR, a. g. e., 60-61.

⁶⁰¹ ÖZKAN, a. g. e., 16.

⁶⁰² TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3, 4.

onun (Ant.); yalnız (Ay.); alıyon (Blc.); anladın (Bl.); inilti (Brd.); yapıyonuz (Brs.); beşe (Çnkl.); beşzer (Çnkr.); versen (Çr.); doñ- (Dn.); beniz (Es.); doñmak, onun (Gz.); ses η (Gr.); yeni, oturun (Ht.); göñül (İç.); doñar, bıñar (İzmr.); baña, canın (İzmt.); elin, ölumuñ (Kh.); bin, onun (Ks.); puñar, yalnız (Ky.); yen, veriyon, (Krş.); kendin (Kn.); deñ-, yeni (Kt.); evinde, söyleñ (Ml.); dünür, vēsin (Mn.); bunun, doñuz (Mğ.); beñiz, aldınız (Nv.); birañın (Nğ.); yalañuz (Or.); babañ, anañuz (Sm.); bitürdürsen (Sn.); gıyunuñ, ellerün (Sv.); öñümü, galdın (Tk.); yersiniz (Uş.); pınarın, bin (Yz.); goycāñız (Zn.).⁶⁰³

“η” ünsüzü Batı Grubu ağızlarının bir kısmında n > η, g > η değişmelerine yol açacak derecede benimsenmiştir. Bu değişim bölgenin genel eğiliminden kaynaklanan bir analogi hadisesidir: yonusa (Af.); dünya, yinıt, eñer, inşan, unraşmayın (Ank.); deñiştim (Blc.); yünsek (İç.); dönüşme (Ky.); öñsüz, duñya (Nv.).⁶⁰⁴

Türkiye Türkçesi ağızlarında ilgi çekici ünsüz değişmelerinden birisi η > y değişmesidir. Bu değişme Bartın, Amasra ve Çaycuma ağızları ile İzmit’in Taşköprü ve kısmen Ova ağızında sistemli olarak görülür. Tirebolu (Giresun), Ünye, Perşembe (Ordu); Doğu Türkiye Türkçesi ağızlarından Urfa merkez, Ceylanpınar ve Tuzluca Azerileri ağızlarında daha seyrek görülen ve sistemli olmayan η > y değişmesi bir Kıpçak şivesi özelliği olup Eski Türkçe dönemine ait metinlerde de tespit edilmiştir.⁶⁰⁵

Batı Grubu ağızlarının karakteristik ünsüzü olan “η” bu ağız bölgesinin kuzeydoğusuna doğru gidildikçe seyrekleşir ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında hiç görülmez. Rumeli ağızlarında korunmayan bu ünsüz İstanbul ağızında da kullanılmazken, Rumeli ve onun uzantısı olan İstanbul ağızlarının etkisiyle İzmit ve Bursa ağızlarında η > n değişmesine uğrayarak kısmen zayıflamıştır.⁶⁰⁶

Doğu Anadolu ağızlarında çoğunlukla diş ünsüzü “n” ile karşılanan “η” ünsüzü, bazen ayrışarak ng / nğ çift ünsüzünün ses değerinde olmuş bazen de bunlardan biri yönünde gelişerek “n, g, ğ, h, v, y” ünsüzlerinden birine dönüşmüş veya daha ileri bir safhada eriyerek kaybolmuştur.⁶⁰⁷ Doğu Anadolu ağızlarındaki örneklerle bakıldığında “η”, kelime içinde veya sonunda bulunmasına göre farklı değişim süreçleri geçirmiş, bölgenin değişik yörelerinde değişik seslere dönüşmüş ya da düşmüştür. η > n değişmesi bölgenin genelinde yaygın olarak kelime sonlarında görülürken kelime içindeki dönüşüm önce bir ayrışmayla η > ng biçiminde olmuş, daha sonra “g” sesi ya sızıcılaşarak düşmüş ya da η > ng > nğ > n, g, ğ, y, v, h şeklinde değişimlere uğramıştır. Bu değişimlerin çeşitli aşamalarını temsil eden örnekleri bölgenin farklı yörelerinde görmek mümkündür.

4.12.1. Kelime Sonlarında η > n Değişimi:

⁶⁰³ KARAHAN, a. g. e., 19-20.

⁶⁰⁴ KARAHAN, a. g. e., 20.

⁶⁰⁵ KARAHAN, a. g. e., 21-22.

⁶⁰⁶ KARAHAN, a. g. e., 20.

⁶⁰⁷ KARAHAN, a. g. e., 23.

Doğu Anadolu ağızlarını Batı Grubu ağızlarından ayıran asıl değişme, Doğu Anadolu ağızlarındaki ikinci teklik ve çokluk şahıs, ikinci teklik iyelik ve ilgi eklerinin son ünsüzünde meydana gelen $\eta > n$ değişmesidir.

Erzurum: kızın, cinin, kılun, gülün, bacının, köwlünün, ergişinin;⁶⁰⁸ **Elazığ:** buğdanın (206-LVIII-16), çeşmanın (204-LVII-1), fırat kenarının (162-XXXVIa-21), kişinin (194-LIIa-1), gülünün (93-XIX-6), senin (I-16);⁶⁰⁹ **Bitlis:** mehlenin (15-48), keyenin (7-18), kirpigin (11-20), ziyaretin (2-231);⁶¹⁰ **Van:** Kışın, (39-28), elimin (3-170), zarfın (1-13), ışın (2-114), bahrinin (1-45), bölüğün (11-40);⁶¹¹ **Erzincan:** gızın (2.14-141), topların (1.29-13), padişahın (1.25-11), çayen (3.23-18), allahın (6.13-26);⁶¹² **Tunceli:** evızın (IX-9), körPinin (XV-19), gidenin (XVI-6. mani);⁶¹³ **Bingöl:** Kapının (I-91), dedamin (II-A-4); çukırtepenin (I-A-18), salonun (salihin) (II-A-40, kışın (kışın) (IV-B-32);⁶¹⁴ **Muş:** başımın (LVII-3), anasının (III-7), Pacanın (X-20);⁶¹⁵ **Diyarbakır:** adamın (II-28), ağacın (II-175), ağanın (II-161), avlunun (III-46), misafirin (III-154), arabanın (XLVII-16);⁶¹⁶ **Urfa:** kezesinin (36-5), camısının (10-30), kıyırığının (15-5), dört tenenin (24-5), buranın (6-120), havızın (33-80), kapın (33-150), hükümatın (6-120);⁶¹⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** adamın (29-1), çüngüşün (33-31), üzümün (17-39), çocuğun (31-17), anasının (9-82), kolunun (13-239);⁶¹⁸ **Kars:** babağın (10-56), gahvenin (14-22), şeronun (14-26), bunun (14-30), milletin (18-58), insanın (18-84);⁶¹⁹ **Iğdır:** birinin (56-3), derenin (56-5), garının (56-12), daşın (56-25), atın (56-125), gızdarın (56-146);⁶²⁰ **Ardahan:** bunun (25-3), gayanın (25-14), adamunun (25-9), avcunun (25-29), hamamcının (47-1), babasının (48-28);⁶²¹ **Gümüşhane, Bayburt:** bedelcinin (68-20), yüzüğün (63-157), yükün (14-19), herifün (37-3), senün (6-1);⁶²² **Artvin-Ardanuç:** ayağının, senin;⁶²³ **Ağrı:** çeşmenin, beginin, onun.⁶²⁴

4.12.2. $\eta > ng / nğ / g$ Değişmesi:

Kars ve Ardahan-Posof yerli ağızlarında, Erzurum'un Oltu, Olur, Şenkaya ağızlarının kuzey kesimlerinde Diyarbakır, Urfa, Tunceli ağızlarında bu değişmenin örneklerine rastlanmaktadır:

⁶⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 275.

⁶⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 117; BURAN, a. g. e., 61.

⁶¹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311; GÖNEN, a. g. e., 85.

⁶¹¹ GÖKÇUR, a. g. e., 94.

⁶¹² SAĞIR, a. g. e., 140-141.

⁶¹³ TOSUN, a. g. e., 126.

⁶¹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 77; ÖZER, a. g. e., 76.

⁶¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 59.

⁶¹⁶ ERTEN, a. g. e., 35.

⁶¹⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 76.

⁶¹⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 92.

⁶¹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶²² ACAR, a. g. e., 100.

⁶²³ ÖZKAN, a. g. e., 79.

⁶²⁴ TANRIVERDİ, a. g. e., 80, 82; ÇİFTÇİ, a. g. e., 6, 11.

Erzurum: anķır-, bunķal-, donķuz, ķenge, dũngũr, yalanķuz, yanķıl-, songa;⁶²⁵ **Kars, Ardahan:** õgũne (11-64), õgde (35-109), õgũnde (36-7), yengi (1-64);⁶²⁶ **Bitlis:** õgũne (II-7);⁶²⁷ **Elazığ:** õg (õn), õgũnda (34-44);⁶²⁸ **Tunceli:** õgũne (I-53);⁶²⁹ **Van:** donģız (37-18).⁶³⁰ **Erzincan:** õgine (2.9-31), õģũnde (2.16-5), õģde (6.11-62), õģũ (7.1-4);⁶³¹ **Muș:** õgde “õnde” (XXVI-17);⁶³² **Diyarbakır:** õgidır (XXIV-58), õgine (IV-103);⁶³³ **Urfa:** õgde (7-20), õģinde (1-35);⁶³⁴ **Bingöl:** frąģsız (I-150), õginda (II-C-38), õģine (II-B-93);⁶³⁵ **Artvin-Ardanuç:** soģra, yalaģuz, yanģıl, punģar, bunģal, õg, õgci.⁶³⁶

4.12.3. (η > ng > g / ğ) g / ğ > y Değişmesi:

Değişimin üçüncü safhasını oluşturan bu durum sızıcılaşmış g ünsüzünün akıcı y ünsüzüne dönüşmesiyle ortaya çıkar. Urfa / Ceylanpınar ve Tuzluca Azerilerinde 2. şahıs iyelik ve kişi ekinde biraz daha sistemli olan bu değişme bölgenin diğer yörelerinde ya hiç yoktur ya da çok seyrek görülür.

İğdir: durduyuz, gördüyüz, durubsuyuz, durarsıyız, dursayız, eliyiz, goluyuz;⁶³⁷ **Elazığ:** fireysanın (fransanın) (127-XXVa-33), göynunu (41-II-1);⁶³⁸ **Erzincan:** göynünden (2.38-20);⁶³⁹ **Muș:** göynü “gönlü” (XXIII-14);⁶⁴⁰ **Urfa:** göynım (34-50), soyra (30-1), kocay (33-75), babay (28-35), develeriyız (3-150), imaniyız (18-45), kıziyız (21-15), hepiyız (4-5), biye (6-10), siye (34-80);⁶⁴¹

Kıpçakçanın bir kalıntısı⁶⁴² olarak değerlendirilen bu değişme Kuzey Irak Türkmen ağızlarının (Kerkük ağızı) karakteristik bir özelliğidir.

4.12.4. (η > ng > g / ğ) g / ğ > v / w Değişmesi:

Batı Türkçesinin tarihi seyri içinde ortaya çıkmış olan g > v değişmesi bugün yazı dilimizde kesinlik kazanmış bir değişmedir. dõg- > döv-, sõg- > söv-, õg- > öv-, gögerçin > güvercin vb. Bu değişimin ilk örneklerine Kıpçak Türkçesinde rastlanmaktadır (-egũ > -ev, -av, -uv). “ı” değişmesinin üçüncü basamağında ortaya çıkan, Karahan’ın Kıpçak Türkçesi özelliği⁶⁴³ olarak değerlendirdiği, g / ğ > v / w dönüşümü Irak Türkmen ağızlarından Kerkük, Erbil, Dakuk, Mendeli ve Hanekin

⁶²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 196-197.

⁶²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 117, 121.

⁶²⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311.

⁶²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 87; BURAN, a. g. e., 54.

⁶²⁹ TOSUN, a. g. e., 107.

⁶³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 61.

⁶³¹ SAĞIR, a. g. e., 91.

⁶³² ÖZMEN, a. g. e., 52.

⁶³³ ERTEN, a. g. e., 15.

⁶³⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

⁶³⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 69; ÖZER, a. g. e., 66.

⁶³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 17.

⁶³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 120.

⁶³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 89.

⁶³⁹ SAĞIR, a. g. e., 94.

⁶⁴⁰ ÖZMEN, a. g. e. 53.

⁶⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 52.

⁶⁴² KARAHAN, a. g. e., 22.

⁶⁴³ KARAHAN, a. g. e., 25.

ağızlarında karakteristik bir özellik, bazı Azerbaycan ağızlarında (Tebriz) ise seyrek olarak görülür.⁶⁴⁴

Erzurum: düwür, yalawuz;⁶⁴⁵ **Elazığ:** yalavuz (94-XIV-28), gövüllü (40-II-19), düvürler (47-IIb-20), gövülürse (102-XVI-3);⁶⁴⁶ **Tunceli:** góvul (XL-78);⁶⁴⁷ **Erzincan:** düvirci (3.1-36), öwüne (4.22-84);⁶⁴⁸ **Artvin-Ardanuç:** uvar (onar).⁶⁴⁹

4.12.5. (η > ng > g / ğ) g / ğ > h / ħ Değişmesi:

Bölgede birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin yönelme durumu çekimlerinde seyrek olarak ortaya çıkan bir değişmedir.

Erzurum: behen, sehen;⁶⁵⁰ **Elazığ:** dühürler (dünürler), saha (sana), paħar (pınar), sahan (42-II-6), bahan (53-V-37);⁶⁵¹ **Tunceli:** puħar (pınar / pınar) (V-10);⁶⁵² **Erzincan:** behe (bana) (4.16-2), baha (bana) (1.1-30), saha (sana) (1.12-2);⁶⁵³ **Diyarbakır:** baħan (II-16), saħan (II-25);⁶⁵⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** sehen (52-16);⁶⁵⁵

4.12.6. (η > ng > g / ğ > y, v, h) y, v, h > ø Düşmesi:

Doğu Anadolu ağızlarının tamamında özellikle ikinci çokluk şahıs ve ikinci çokluk iyelik eklerinde yaygın olarak görülen bir özelliktir. Bu düşme “η”nin Doğu Anadolu ağızlarında geldiği son evredir. Fakat η’nin düşmesi sadece yukarıda adı geçen eklerde söz konusudur, n’ye dönüştüğü durumlarda genellikle düşmeye uğramamaktadır.

Erzurum: ağaz, kölez, cemoz, bacız, kıızız, ciniz, gülüz, közü, kuzuz, köwüz, başiyiz (03 026 04-44);⁶⁵⁶ **Elazığ:** oğluz (42-II-8), başıza (LXII-8), kıızı (215-LXI-5), edetizi (11-XX-13), kövlerize (75-XI-12);⁶⁵⁷ **Bitlis:** dinizdan (V-22), üşahlarız (1-120), paraz (7-126), ekrabaz (4-81), cenazaz (25-78), sözüz (7-87);⁶⁵⁸ **Van:** eKmeğiz (31-81), bağrız (11-71), beliz (52-71), cëbız (38-6), beşiz (46-37) yüzüz (31-190), namusuz (27-117), davediyezi (4-34);⁶⁵⁹ **Erzincan:** babaz, yoluz, hasdez, eliz (2.5-19), ğitëz (kıtanız) (2.33-73);⁶⁶⁰ **Tunceli:** analarizi (I-38), bacilerzi (I-38);⁶⁶¹ **Muş:** başızdan “başınızdan” (XVIII-41);⁶⁶² **Diyarbakır:** ağzızın (I-92),

⁶⁴⁴ KARAHAN, a. g. e., 26.

⁶⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 194.

⁶⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 88.

⁶⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 108.

⁶⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 91.

⁶⁴⁹ ÖZKAN, a. g. e., 21.

⁶⁵⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 282.

⁶⁵¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 84, 119.

⁶⁵² TOSUN, a. g. e., 105.

⁶⁵³ SAĞIR, a. g. e., 90.

⁶⁵⁴ ERTEN, a. g. e., 15.

⁶⁵⁵ ACAR, a. g. e., 102.

⁶⁵⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 270.

⁶⁵⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125.

⁶⁵⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 89.

⁶⁵⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

⁶⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 139.

⁶⁶¹ TOSUN, a. g. e., 127.

başızı (XXXVI-82), biriz (XXV-50), çocığız (I-27), dayıza (XXXV-37), işiz (XXXVI-57), mählez (XXV-42);⁶⁶³ **Urfa:** yimeg z (33-115), etraf z (3-175);⁶⁶⁴

Diyarbakır-Çüngüş / Çermik: üçüzi (16-34), hepiz (32-26), işize (16-6);⁶⁶⁵ **Kars:** yiyeceğiz (16-a-14);⁶⁶⁶ **Gümüşhane:** haberiiz (49-73), hağğlizi (50-47), gendiz (55-20);⁶⁶⁷ **Artvin-Ardanuç:** bahçaz, evuz;⁶⁶⁸ **Ağrı:** evizi, topuzi, babaz, anaz, böyügüz, yoluz.⁶⁶⁹

Doğu Anadolu ağızları içinde, “η” ünsüzünü koruyarak bu ağız bölgesinin genel yapısına aykırılık gösteren yöreler de vardır. Kars Azerileri ile Terekemeleri, Muş’un Bulanık ilçesi Azerileri ve Terekemeleri ağızlarında “η” genel olarak korunurken, Hanak Türkmenleri ve Erzincan ağzında, Erzurum’un kuzeydoğu kesimlerinde bölgenin genel eğilimini bozmayan seyrek kullanımlara rastlanır. senseη, diyeseη, ğorseη (Krs.); elleriηiz, görörsē, tutuη (Mş.); dediη (Bt.); eyiydiη, babaη, adıη (Erzn.)⁶⁷⁰.

Bu özellik bakımından Doğu Anadolu ağızları Kuzeydoğu Grubu ağızları ile birleşerek batıya doğru Gümüşhane, Erzincan, Tunceli ve Elazığ’ı içine alıp güneyde Urfa’yı da kapsar ve güneydeki ülke sınırına kadar iner. Kuzey Irak Türkmen ağızlarıyla şahıs ve iyelik eklerindeki tutum bakımından birleşse de genel tutum açısından bu ağızlardan ayrılır. Doğuda ise bazı Azerbaycan Ağızları ile birleşir.

4.13. ÖNDAMAK ÜNSÜZÜ “G”NİN İKİ ÜNLÜ ARASINDA VE KELİME İÇİNDE KORUNMASI (Har-13):

Doğu Anadolu ağızlarında “g” ünsüzü sızıcılaşmaz, Eski Anadolu Türkçesindeki gibi patlayıcı bir ünsüz olarak korunur.

Erzurum: degil, degirman, deġiş-, düġün, ciger, söġürt, yēgen, eger, legen, meger, diger, düġürçi, geldigim;⁶⁷¹ **Kars, Ardahan-Posof:** düġün (1-74), degil (5-15), yegen (5-24), segirttim (5-24), beginen (9-29), büyüġi (11-3), güveġi (11-97);⁶⁷² **Elazığ:** erkeġi (176-XLIIa-2), tüfeġi (215-LXII-13), düġünlerde (215-LXII-2), örtüġünü (224-LXIV-15), bege (187-LI-27), döġdu (196-LIV-7), degil (40-II-17), digeri (105-XVI-4);⁶⁷³ **Tunceli:** igirmi (yirmi) ((XXXI-119), ügey (I-19), göġerçin, döġiş, söġdi;⁶⁷⁴ **Bitlis:** küçügem (IV-24), demegin (IV-26), döġer (III-14), degirman, ēsege, egırmah, degenek, egiri;⁶⁷⁵ **Van:** heger (4-3), öġüt (10-50), igid (33-27),

⁶⁶² ÖZMEN, a. g. e., 60.

⁶⁶³ ERTEN, a. g. e., 35.

⁶⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

⁶⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

⁶⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

⁶⁶⁷ ACAR, a. g. e., 97.

⁶⁶⁸ ÖZKAN, a. g. e., 37.

⁶⁶⁹ TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

⁶⁷⁰ KARAHAN, a. g. e., 26-27.

⁶⁷¹ OLCAY, EA, 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 187.

⁶⁷² ERCİLASUN, a. g. e., 117.

⁶⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86-87.

⁶⁷⁴ TOSUN, a. g. e., 107.

⁶⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307, 311-317.

gügüm (3-157), egil- (31-231), cigeri (1-251), egir- (44-4);⁶⁷⁶ **Erzincan:** eşegiyle (1.2-2), gögü (2.6-8), sögit (2.28-24), igid (2.45-101), göge (6.11-145);⁶⁷⁷ **Muş:** mübareğin “mübareğin” (XIX-12), inegimi “ineğimi” (I-66), döşegine “döşegine” (IX-5);⁶⁷⁸ **Bingöl-Karlıova:** düğine (II-B-21), gögis (X-A-79), degenegi (II-A-25);⁶⁷⁹ **Diyarbakır:** begeni (VII-7), deği (III-117), digeri (IV-90), eger (II-72), gerdege (VII-15), köpügi (XVIII-17), küregini (III-167);⁶⁸⁰ **Urfa:** degerine (1-95), begenmişem (3-200), yegenimín (10-5), geldigine (2-5), öğrendiz (2-5), çig (3-5);⁶⁸¹ **Gümüşhane, bayburt:** diger (22-3), egildim (13-79);⁶⁸² **Artvin-Ardanuç:** kabagi (II-35), bugi, biçagi, yayugi, sandugi (III-31), degil, began;⁶⁸³ **Ağrı:** begine, degül, düğünü, bildigimi.⁶⁸⁴

Bu özellik kuzeyden Rize ve Artvin’e, batıdan Malatya merkez ve Arapkir ilçesine, güneybatıdan Adıyaman ve doğusundaki ilçelere, Urfa’nın Birecik ve Halfeti ilçelerine, Gaziantep ağızlarına kadar etkisini azaltarak uzanır.⁶⁸⁵

degdur, eger (Rz.), diger, çigit, degenâgum, terege (Ar.), getürmege, beglerinnen, gitmemege (Ml.), yemegini, dimege, eşegi, delige (Ady.), sögüt, düğün, döğüş (Ur.), yemegini, petegi, böyüğü (Gz.).⁶⁸⁶

Doğu Anadolu ağızlarıyla coğrafi bağlantısı bulunmayan Denizli ve Muğla’nın bazı yörelerinde bu ünsüzün, “inegim, silmege” gibi örneklerde, sistemsiz olarak korunduğu görülür.⁶⁸⁷

4.14. BELİRLİ BAZI KELİMELEDE ÖN VE İÇ SES “Y” ÜNSÜZÜNÜN DÜŞMESİ (Har-14):

Bu ünsüz akıcı ve yarı ünlü bir ses olduğundan Doğu Anadolu ağızlarında kolayca eriyip düşmektedir. Bu düşme düzenli olarak ilk hecesinde dar ünlü bulunan sözcüklerin başında görülür. Aslında ünsüz düşmesi mi yoksa ünsüz türemesi mi olduğu tartışmalı olan bu durum Doğu Anadolu ağızlarını Batı ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarından ayıran, fakat Azeri ve Irak Türkmen ağızlarıyla birleştiren fonetik bir ölçüdür.⁶⁸⁸

Bugün yazı dilinde “yıl, yılan, yıldırım, yıldız, yıldı, yigit, yirmi, yit-, yukarı, yüce, yük, yüksek, yürek, yüz-, yüz, yüzgeç, yüzük” biçiminde olan sözcükler, Eski ve Orta Türkçe döneminde de y ünsüzünü korurlar. Karahan, dipnotta DLT’den şu örnekleri vermektedir: DLT: yılan (s. 783), yulduz (s. 810), yıldı (s. 784), yigit (s.

⁶⁷⁶GÖKÇUR, a. g. e., 58-59.

⁶⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 98.

⁶⁷⁸ ÖZMEN, a. g. e., 53.

⁶⁷⁹ ÖZER, a. g. e., 66.

⁶⁸⁰ ERTEN, a. g. e., 15.

⁶⁸¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 50.

⁶⁸² ACAR, a. g. e., 72.

⁶⁸³ ÖZKAN, a. g. e., 15- 16.

⁶⁸⁴ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 11; TURHAN, a. g. e., 25.

⁶⁸⁵ KARAHAN, a. g. e., 30.

⁶⁸⁶ KARAHAN, a. g. e., 30.

⁶⁸⁷ KARAHAN, a. g. e., 30.

⁶⁸⁸ KARAHAN, a. g. e., 31. Aslında bunun bir ünsüz düşmesi mi türeme mi olduğu tartışmalı bir konudur. Bu konuda dilciler farklı fikirler ileri sürmektedirler.

789), yigirme (s. 789), yokarı (s. 798), yük (s. 822), yüksek (s. 823), yürek (s. 825), yüz- (s. 827), yüz (s. 826).⁶⁸⁹

Doğu Anadolu ağızlarında, yazı dilinin etkisiyle, seyrek olarak aynı sözcüklerin y sesini korumuş biçimlerine rastlansa da aynı sözcükler sistematik olarak y sesini düşürürler.⁶⁹⁰

Erzurum: ilan, ıldırım, igit, it- (yit-), üreh, üz, üz-, üzüh, üsgeh, üsgel-, ildiz;⁶⁹¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** üz (1-88), ilan (11-50), uca (53-28), il (56-1), üzüh (56-31), üreğim (56-45), itdi (74-94), uharı (96-4);⁶⁹² **Elazığ:** utardız (yutardınız) (159-XXVII-55), üzük (224-LXIV-29), igidim (XLVII-49, üregimden (159-XXXVI-9), ilân (204-LVII-2), irmi (188-LI-33), ildiz (70-X-1), ük (XXXIV-58), üsüF (XXXIV-1), üsKek (219-LXIII-24);⁶⁹³ **Tunceli:** ilan (I-125), igid (II-165), iħadiler (XXIV-47), illerdir (XXXI-152), üreK (I-173), uti (XXXVIII-40), ufKa (VI-8), üKliyem (III-14), üz (IV-109), üzük (XXVI-37), üce (XLI-3.mani);⁶⁹⁴ **Van:** üzüne (1-48), ussuP (51-62), ilân (41-114), ürek (51-133), iyib < yiyip (33-80);⁶⁹⁵ **Erzincan:** oħarı, igit, üregim, üzük, üzü, ükü, üsgek;⁶⁹⁶ **Bitlis:** itdi (24-102), üze (6-1), uvaya (yuvaya) (5-9), ühledik (2-165), üzüge (14-12), ilde (26-60), igitler (26-81), ilan (1-348);⁶⁹⁷ **Muş:** lan “yılan”(I-75), gidin “yiğidin” (II-6), üze üze “yüze yüze” (II-22), üzügünü “yüzüğünü” (I-35), üzüm “yüzüm” (IV-8);⁶⁹⁸ **Bingöl:** üzünden (VIII-C-46), èni (yeni) (I-87), ıldız (V-56), üzük (IX-B-7), um (IV-B-46), ilân (VII-A-6), igitti (X-B-16), üregim (X-B-20);⁶⁹⁹ **Diyarbakır:** ilan (XIII-13), itkın (yitkin) (XXXIV-15), üregim (LXII-2), üzün (yüzünü) (VI-41), üzüğünü (XXIX-4);⁷⁰⁰ **Urfa:** üzün (21-140), üzík (21-170), üregim (6-85), igit (18-85), ilan (8-30), üz karası (6-120), uda (yuta) (34-5);⁷⁰¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** üzüğünü (19-15);⁷⁰² **Gümüşhane:** üregi (52-30), uharı (10-36), üziyler (8-3);⁷⁰³ **Artvin-Ardanuç:** üzgeç;⁷⁰⁴ **Ağrı:** igit, ilan, ürek, ud- (yut-), ıldırım, it-, üz-, üsgel-.⁷⁰⁵

Irak Türkmen ağızları ile Azerbaycan ağızlarında da aynı örneklerde y sesinin düştüğü görülmektedir: igit, ilan, il, ürek, üskek, üz- (Ker.); uhu, ukarı, umşak, il, ilan, igit (Azr.).⁷⁰⁶

⁶⁸⁹ KARAHAN, a. g. e., 31.

⁶⁹⁰ KARAHAN, a. g. e., 31.

⁶⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198.

⁶⁹² ERCİLASUN, a. g. e., 135.

⁶⁹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104; BURAN, a. g. e., 56.

⁶⁹⁴ TOSUN, a. g. e., 110-111.

⁶⁹⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 70.

⁶⁹⁶ SAĞIR, a. g. e., 104.

⁶⁹⁷ GÖNEN, a. g. e., 64.

⁶⁹⁸ ÖZMEN, a. g. e., 50.

⁶⁹⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 73; ÖZER, a. g. e., 68.

⁷⁰⁰ ERTEN, a. g. e., 18.

⁷⁰¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 61-62.

⁷⁰² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

⁷⁰³ ACAR, a. g. e., 84.

⁷⁰⁴ ÖZKAN, a. g. e., 23.

⁷⁰⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁷⁰⁶ KARAHAN, a. g. e., 31'deki dipnotta verilen örnekler.

Bu özellik zayıflayarak Rize, Trabzon, Adıyaman, Birecik, Halfeti (Urfa), Gaziantep ağızlarına kadar uzanır. Bu ağızlarda düşme olayının meydana geldiği sözcük çeşidinde ve oranında azalma olur. izdurdum, ilan (Tr.); irmi, ilan (Rz.); üzünü (Ml.); ilan (Ady.); üziliymiş (Ur.); üçe (Gz.).⁷⁰⁷

Doğu Anadolu ağızlarında y ünsüzü sözcük içinde de yaygın olarak düşürülmektedir. Bu tür y düşmesinde ünlü uzamalarına rastlanmamaktadır.

Erzurum: tiraki, bèle, halile;⁷⁰⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bèle (1-69), èlese (11-23), kèf (51-30), èlen (eyleyin) (65-7), ğuruğunu (45-170), ğodu (45-51), èleşdi (45-8);⁷⁰⁹ **Elazığ:** sòle (159-XXXVI-8), hèr (187-LI-11), şèle (70-X-2);⁷¹⁰ **Bitlis:** bèle (I-2), èlese (III-17), èle (IV-11), kèf (III-2), şèden (V-18), hèr ède (IV-30), rèhan (23-33), hèr (7-156), şıh (25-21), kèfine (2-87);⁷¹¹ **Tunceli:** sülèman (XXIV-81), eKleneceK (ayıklanacak) (XVII-8), bèle (I-2), şèle (I-38), èlese (IV-82);⁷¹² **Van:** èle (öyle) (1-22), bèle < böyle (1-24), sèle- (17-160), pèhember (41-150), televizon (27-4), Krèder (20-150), şıh < şeyh (41-69), pènir (6-2), şèlîh (1-90), tèze (16-53, 37-7, 9-54);⁷¹³ **Erzincan:** neĕ (1.1-49), şèle (1.1-56), èle, öle (3.3-32), ğodu (1.29-21), sülèman (3.25-40);⁷¹⁴ **Muş:** bèle “böyle” (XLV-10), hadi “haydi” (XIX-5);⁷¹⁵ **Bingöl:** hèrdır (III-A-93), sohe (soyka) (III-C-50), milon (IX-B-23), nèra (VIII-B-89), şıh (I-140), şòle (II-B-92), şèh (I-A-242);⁷¹⁶ **Diyarbakır:** bèle (VIII-79), èleyecaĝam (VII-37), òle (öyle) (VIII-93), pènir (XXII-17);⁷¹⁷ **Urfa:** bèle (3-105), bèlese (20-20), şèle (20-20), sòlemez (21-55), rèhen (37-75), kèf (20-45), peĝambermiş (19-15);⁷¹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bèle (31-17), èle (33-32), hadi (13-76), sòle (13-74), peĝamberin (10-67), düná, televizonidir (1-5);⁷¹⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** bèle (2-15), bèle (34-24), èle (11-47), vasiyeti (66-37), fasile (55-34), ğodum (52-26);⁷²⁰ **Artvin-Ardanuç:** ela (II-20), bela (III-5);⁷²¹ **Ağrı:** sòle-, ĝèik, èle, bèle.⁷²²

4.15. PATLAYICI ÜNSÜZLERİN İKİZLEŞMESİ (Har-15):

⁷⁰⁷ KARAHAN, a. g. e., 32.

⁷⁰⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198, 200.

⁷⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 135.

⁷¹⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 104-105.

⁷¹¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317; GÖNEN, a. g. e., 66.

⁷¹² TOSUN, a. g. e., 111.

⁷¹³ GÖKÇUR, a. g. e., 70-71.

⁷¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 104.

⁷¹⁵ ÖZMEN, a. g. e., 50.

⁷¹⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

⁷¹⁷ ERTEN, a. g. e., 18.

⁷¹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

⁷¹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

⁷²⁰ ACAR, a. g. e., 85.

⁷²¹ ÖZKAN, a. g. e., 23.

⁷²² KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olan ikizleşme Doğu Anadolu ağızlarında da karakteristik bir özellik olarak görülmektedir. Patlayıcı ünsüzlerde ve zaman zaman ikinci ünsüzün tonlulaşmasıyla ortaya çıkan bu durum Malatya ve Gaziantep'e kadar olan bölgede doğudan batıya doğru seyrekleşerek yayılmaktadır. Genellikle “k, d, t, b, p” ünsüzlerinde ve “iki, yedi, sekiz, dokuz, otuz” gibi sayı isimlerinde sistemli olarak ortaya çıkmaktadır.⁷²³

Erzurum: sağgal, sağgız, sağgıla-, fıkkıltı, şakkılda-, takkılda-, hobbula-, siccıra-, dokkuz, yeddi, tobbu, sobba, hille;⁷²⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** sağgal (1-68), fıggara (11-92), doğguz (49-79), sağgat (81-137), oğgeder (49-4), hobbanıf (53-21), sağgıladı (56-7);⁷²⁵ **Elazığ:** seggizden (63-IX-2), sağgız (224-LXIV-19), sağgalan (104-XVI-1), güççük (88-XIII-30), ikki (185-L-26), akkıllı (195-LIII-30), afferim (65-IX-9), yeddi (185-L-15), dokguz (136-XIX-17), hepbimizi (52-V-25), topbuğlarından (94-XIV-14);⁷²⁶ **Bitlis:** ikki (I-2), unyeddi (V-9), sabbah (26-201), seggiz (7-135), bakkala (Ar. bākīlā) (23-36), dokkuz (7-159), şakka (1-366), hebbimiz (7-9), zobbaladi (19-3), eşşegin (4-81);⁷²⁷ **Tunceli:** dokkuz, (I-12) külle (II-136), lelle (lala) (XLII-90), yeddi (I-25,26), aşşağı (III-25), yënnikleşi (hafifleşiyor) (XVI-79), zoPPa (XIX-37), hePPısi (XXIII-2), cilleT (XXIV-192);⁷²⁸ **Van:** eşşek (41-2, 17-201), eşşeg (45-9,31-37), illaç (2-7, 11-17), baTTağ (44-36), ussuP (51-62), göÇÇeK (51-62), issi (18-66), hePPısi (48-54), illaş (37-3).⁷²⁹ **Erzincan:** yeddi, ikki (2.11-10), dokguz, sekgiz (1.1-36), depboy (depo), ottuz;⁷³⁰ **Bingöl:** seggiz (II-A-165), papPaz (VIII-B-304), bütTin (II-A-159); **Bingöl-Karlıova:** dekka (II-B-49), yeddi (IV-A-49), ottuz;⁷³¹ **Diyarbakır:** ikki (XIX-20), sabbah (XXI-49), sebbehten (XLI-23);⁷³² **Urfa:** sebbah (6-110), yeddi (6-65), ikki (1-90), dokkız (2-55), küllağ (14-70), aşşağı (1-15), eşşekçiler (17-20), ottız (6-95), büttin (36-25);⁷³³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yeddi (11-2), ikki (8-38), dokkuz (15-32), sekkiz (27-7), maqqas (13-250);⁷³⁴ **Gümüşhane:** küçük (50-29), yeddi (64-11), sekkiz (7-36), aşşağıya (17-7), eşşek (3-31), döşşek (39-138);⁷³⁵ **Artvin-Ardanuç:** aşşağı (VII-35), eşşek (VIII-23), yeddi, sekkiz, dokkuz;⁷³⁶ **Ağrı:** yeddi, sekkiz, doğguz, ottuz, eşşeg, aşşağı, sağgal, şıggıltı, sağgız.⁷³⁷

Diğer ağız gruplarında da özellikle Doğu Anadolu ağızlarıyla sınır olan geçiş yörelerinde, k, d ve t ünsüzlerinde ikizleşmeler olmaktadır, ancak sıklık oranı Doğu

⁷²³ KARAHAN, a. g. e., 32.

⁷²⁴ OLCAY, EA, 33; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 216-218.

⁷²⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 132.

⁷²⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 98-99.

⁷²⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314, 316; GÖNEN, a. g. e., 69.

⁷²⁸ TOSUN, a. g. e., 109.

⁷²⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 74.

⁷³⁰ SAĞIR, a. g. e., 120-121.

⁷³¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 70; ÖZER, a. g. e., 67.

⁷³² ERTEN, a. g. e., 19.

⁷³³ ÖZÇELİK, a. g. e., 64-65.

⁷³⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

⁷³⁵ ACAR, a. g. e., 82-83.

⁷³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 25.

⁷³⁷ EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

Anadolu, Azeri ve Irak Türkmen ağızlarındaki kadar değildir. tokkuz (Gr.); yeddi (Ml.); sağgalını, yeddi, dokkuz (Ady.); yeddi, sekkiz, dokkuz (Gz.).⁷³⁸

Bu ünsüz ikizleşmesinin nedenini Eski Türkçedeki asli uzun ünlülere bağlayan Talat TEKİN, Eski Türkçe döneminden sonraki lehçelerde ve bugünkü Türk lehçelerinde meydana gelmiş ikizleşmelere örnekler vererek, bu ikizleşmelerin aslında kısalmış olan asli uzun ünlüleri bir ölçüde telafi etmek (eski ses değerine ulaştırmak) amacıyla ortaya çıkmış ikizleşmeler olduğunu savunmaktadır.⁷³⁹

TEKİN, Türkçedeki ünsüz ikizleşmesini veya ünsüz uzamasını, birincil uzun ünlüleri tespit etmede kullanılabilecek bir ölçü olarak görür. İkizleşme olayının pek çok durumda sözcükte birincil ya da ikincil bir uzun ünlünün varlığı ile açıklanabileceğini, açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile onu izleyen hecenin başındaki ünsüzün ikizleştiğini ve böylelikle ilk hecenin kapalı hale geldiğini, uzun ünlünün de kısalıldığını yazar⁷⁴⁰. Duruma açıklık getirmek için Türkçenin çeşitli dönemlerinden şu örnekleri verir:

āç- : aççık (Özb.); ārı : ārri (Uyg.), arrıg (DLT); āsıg : assı (Bulg.); bāka : baka (Çağ.); kārı : garı (Türkm.), karı (Özb.); ki : ikki (Çağ.), ikki (Çuv.); y ti : yeddi (Bul.), yetti (Çağ.), sette (Yak.), yeddi (Az.); sakāl : sakkal (Çağ.), sakgal (Türkm.), saggal (Az.); toküz: tokkuz (Çağ., Bul.), dokkuz (Türkm.), dogguz (Az.), dokkız (Özb.-Oğuz).⁷⁴¹

Doğu Anadolu ağızlarına genel olarak bakıldığında asli uzun ünlülerin korunmadığı, hatta uzun ünlülü alınma kelimelerde de uzunlukların sistemli bir şekilde kısalıldığı görülür. Batı Grubu ağızlarında bu uzunluklar nispeten korunmuştur. T. TEKİN'in asli uzunluklarla ilgisi olduğunu düşündüğü ünsüz ikizleşmesi ve ötümlüleşme olayları Doğu Anadolu ağızlarında, diğer ağızlara göre daha yaygın ve sistemlidir. Bizim de, bu bölgede kısalmış olan asli uzun ünlüleri telafi etmek için genelleştirdiğini düşündüğümüz ünsüz ikizleşmesi ve ötümlüleşme olayları, uzun ünlülerin kısalması ile birlikte Doğu Anadolu ağızlarını Azeri ağızlarıyla birleştiren, bölgenin karakteristik ortak özellikleridir.

4.16. ALINMA SÖZCÜKLERDEKİ İKİZ ÜNSÜZLERİN TEKLEŞMESİ (Har-16):

Diğer Anadolu ağızlarında da örneklerine rastlanan tekleşme bölgemiz ağızlarındaki kadar süreklilik göstermez ve karakteristik değildir.

Erzurum: tükān, kuwet, evel, lezet, mazed, mezin, saraf, taruz, teyere, mütayit, möhimat, bataniya, mayen;⁷⁴² **Kars, Ardahan, Iğdır:** evel (18-2), ğuvat (18-40), şerinen (45-57), tükān (48-89), müdet (74-14), emi (9-28);⁷⁴³ **Elazığ:** anesine (218-LXIII-9), cadasına (180-XLVI-18), şerinden (123-XXIV-14), vala (77-

⁷³⁸ KARAHAN, a. g. e., 33.

⁷³⁹ TEKİN, Talat, "Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler", TDAD-13, Simurg Yay., Ankara 1995, 148.

⁷⁴⁰ TEKİN, a. g. e., 148.

⁷⁴¹ TEKİN, a. g. e., 150-153.

⁷⁴² GEMALMAZ, a, g, e., I. C., 219-220.

⁷⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., 133.

XI-35), mehemed (216-LXII-31), eveli (218-LXIII-22), ğuvetlendim (111-XVIIIa-11), munavar (XL-13);⁷⁴⁴ **Bitlis:** deġe (IV-32), tükene (IV-33), mizefer (16-3), mütehit (18-45), mehlenin (15-48), emi (emmi) (4-81), namusuz (25-237), evel (25-228), ġuveti (25-232);⁷⁴⁵ **Tunceli:** muaġaġ (XII-35), maġle (XXXII-5), saraf(sarraf) (IV-19), tükEn (IV-2);⁷⁴⁶ **Van:** (1-182), tücar (12-20, 11-42, 22-25) zuġum (11-133), tükAn (11-42), ġuvet (48-10), mizefer (3-108), ġıfzılah (3-125), zevali (48-134), mehyedin (39-15), nuredin (1-158), evel (1-114), münever (37-77);⁷⁴⁷ **Erzincan:** tükAn (1.1-63), mörekeġ (2.2-40), tearuz (2.33-25), abdula (7.1-27), veselam (1.9-17), evel (2.13-58);⁷⁴⁸ **Bingöl:** malā (I-63), ġoviyet (VIII-B-49), cüzem (VIII-C-2), eval (IV-B-36), nomısız (XV-17), sayar (seyyar) (II-B-15);⁷⁴⁹ **Diġarbakır:** anemġile (XXIII-73), dükânın (XLIX-38), ġaġın (XXVIII-12), izedin (XLI-42), vala (VI-63);⁷⁵⁰ **Urfa:** muġabet (3-270), ya rabi (32-1), tücarlarda (33-210), muvafak (16-5), sıġatlıdır (18-50), tükEn (6-5), maġlede (33-25), mıġemed (14-25), evel (2-65), teyere (7-1), valahi (28-5);⁷⁵¹ **Diġarbakır-Çüngüş / Çermik:** delal (tellal) (10-33), vala (9-28), ġiriyet (13-278), evel (12-21);⁷⁵² **Gümüşhane:** ġahı (ġakkı) (31-18), ġuvetli (30-13), evelā (29-55), tenezül (39-49), temusda (44-2);⁷⁵³ **Artvin-Ardanuġ:** evel (I-14), dıkat (I-53), ġuvet;⁷⁵⁴ **Aġrı:** tükAnġı.⁷⁵⁵

4.17. BELİRLİ BAZI ÜNSÜZLERİN KELİME İÇİNDE YER

DEĞİŞTİRMESİ (GÖÇÜŞME) (Har-17):

Doġu Anadolu ağızlarında kelime içinde genellikle yan yana bazen de birbirinden uzak iki ünsüzün yer deġiştirmesi güneyde Irak Türkmen Türkçesini, doġuda Azeri Türkçesini de kapsayan, batıya doġru ise azalarak yayılım gösteren bir özelliktir.

Bilindiġi gibi ilk hecede bulunan diş, dudak ve damak ünsüzleri telafuzu güçleştirmektedir. İlk hecesinde diş, dudak ve damak ünsüzlerinden birini bulunduran sözcüklerin ikinci hecesinde akıcı ünsüzlerden (l, r, n, y) biri bulunduġu takdirde telafuzu kolaylaştırmak amacıyla yer deġiştirmeye gidilir. Bu tür yakın yer deġiştirmeler bölgemiz ağızlarında en çok görülen yer deġiştirmelerdir. Genellikle – gr-, -ġr-, -pr-, -ks-, -kş-, -vr-, -br- ünsüz çiftleri arasında ortaya çıkar.

Doġu Anadolu ağızlarında en fazla karşılaşılan göçüşme örnekleri “r” sesi ile ilgili olanlarıdır:

4.17.1. -pr- / -br- > -rp- :

⁷⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 100; BURAN, a. g. e., 55.

⁷⁴⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313; GÖNEN, a. g. e., 70.

⁷⁴⁶ TOSUN, a. g. e., 110.

⁷⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 66.

⁷⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 121.

⁷⁴⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 71.

⁷⁵⁰ ERTEN, a. g. e., 19.

⁷⁵¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 65-66.

⁷⁵² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 74.

⁷⁵³ ACAR, a. g. e., 87.

⁷⁵⁴ ÖZKAN, a. g. e., 25.

⁷⁵⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

Doğu Anadolu ve Azeri sahası ağızları ile Azeri Türkçesinde aynı örnekler üzerinde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum: körpi, torpaḥ, çarpaşlıḥ, terpet-, yarpaḥ, kirpit;⁷⁵⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kirpit (25-10), torpaḡ (45-122), köprü (83-31);⁷⁵⁷ **Tunceli:** körpü (II-20), torPaḥ (I-128), yarPaḥ (VII-18), terPeni (tepreniyor) (II-95);⁷⁵⁸ **Van:** yarpaḥ (26-18), körpi (20-151), torpaḥ (7-51), terpen- (27-75);⁷⁵⁹ **Erzincan:** kirpit (3.34-57);⁷⁶⁰ **Elazığ:** torpaḥ (XXI-1);⁷⁶¹ **Bitlis:** körpinin (8-15), torpaḡa (5-18), terpetmediler (14-69), yarpaḡi (26-185);⁷⁶² **Bingöl:** Kırpıntı (kıpırtı) (XIII-5), torpaḥ (X-16), kórpi (II-B-11), körpi (I-B-165);⁷⁶³ **Urfa:** torpaḡa (36-25), yarpaḥ, terpenmaḥ;⁷⁶⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** torpaḥ (17-12);⁷⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** torpaḥ (8-8);⁷⁶⁶ **Ağrı:** yarpak, yarpaḥ, torpaḥ, körpi.⁷⁶⁷

4.17.2. -ğr- > -rğ- / -rg- :

Bu yer değıştirme üzerinde gerçekleştiğı örneklerin yaygınlığı bakımından bölgenin Yerli ağızlarına has bir eğilim göstermektedir.

Erzurum: örğen-, dorği, urğa-, doğra-, arği, ergi, urğaş-;⁷⁶⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** irgenme (56-18), arği (Ağrı) (60-8);⁷⁶⁹ **Tunceli:** orğası (uğraşıyor) (IV-71), dorğa- (doğra-) (VII-42), ergi (eğri) (XLI-4.bilmece), örğen- (öğren-) (II-125);⁷⁷⁰ **Van:** örgeT- (31-167);⁷⁷¹ **Erzincan:** dorğu (1.9-5), urğa- (1.29-2), arği (3.11-37), örğen-, ergi;⁷⁷² **Elazığ:** arğıdı mı (XXXVIII-39), örğenmiş (XXXIX-15);⁷⁷³ **Bitlis:** arğirdi (7-6), dorği (3-6), dorğamaḡa (7-105), örğenir (1-363);⁷⁷⁴ **Bingöl-Karlıova:** ergi (X-A-13);⁷⁷⁵ **Urfa:** arğısı (18-15), urğadısa (36-10), dorği (9-5), urğasırdı (11-1), barğına (33-35);⁷⁷⁶ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** örğediidi (8-10);⁷⁷⁷

⁷⁵⁶ OLCAY, a. g. e., 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 206.

⁷⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

⁷⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 114-115.

⁷⁵⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁷⁶⁰ SAĞIR, a. g. e., 115.

⁷⁶¹ BURAN, a. g. e., 57.

⁷⁶² GÖNEN, a. g. e., 68.

⁷⁶³ KÜÇÜKER, a. g. e., 71; ÖZER, a. g. e., 70.

⁷⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁷⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

⁷⁶⁶ ACAR, a. g. e., 88.

⁷⁶⁷ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁷⁶⁸ OLCAY, a. g. e., 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 206.

⁷⁶⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 141.

⁷⁷⁰ TOSUN, a. g. e., 115.

⁷⁷¹ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁷⁷² SAĞIR, a. g. e., 114-115.

⁷⁷³ BURAN, a. g. e., 57.

⁷⁷⁴ GÖNEN, a. g. e., 67.

⁷⁷⁵ ÖZER, a. g. e., 70.

⁷⁷⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

⁷⁷⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 71.

Gümüşhane, Bayburt: urğaşdım (28-7); ⁷⁷⁸ **Artvin-Ardanuç:** orğa, örgat; ⁷⁷⁹ **Ağrı:** örgenmek, örgen-, arğı, barğımı, dorğı, urğa-.⁷⁸⁰

4.17.3. -br- > -rb- :

Erzurum: börbeñ, ğerbisdan, ğürbe, irbet, irbıñ, irbişim;⁷⁸¹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** irbet (49-189), derbeşmeñ (49-153); ⁷⁸² **Elazığ:** irbam (138-XXVIII-16); ⁷⁸³ **Tunceli:** ğürbe (ğübre) (XIII-65), kirbiT (kibrit) (XXIV-40); ⁷⁸⁴ **Van:** kırıbiT (5-81); ⁷⁸⁵ **Erzincan:** ğürbe, karbistan, irbaham, irbih;⁷⁸⁶ **Bitlis:** kirbit (1-183); ⁷⁸⁷ **Urfa:** kırıbídı (18-20); ⁷⁸⁸ **Ağrı:** ğerbistan.⁷⁸⁹

4.17.4. fr > rf :

‘sofra’ kelimesinde bütün bölge ağızlarında kesinleşmiş olan bir yer değiştirmedir.

Erzurum: surfa;⁷⁹⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** surfa;⁷⁹¹ **Elazığ:** sorfa (56-63); ⁷⁹² **Tunceli:** sôrfa (sofra) (II-54); ⁷⁹³ **Van:** surfa (17-80); ⁷⁹⁴ **Erzincan:** surfa (7.2-53); ⁷⁹⁵ **Bitlis:** surfayı (Ar. sufre) (2-237); ⁷⁹⁶ **Muş:** surfa “sofra” (XXIV-11).⁷⁹⁷

4.17.5. rv > vr, vr > rv :

Bölge ağızlarının genelinde birkaç örneği ulunan bu yer değiştirme aksi yönde de ortaya çıkabilmektedir.

Erzurum: arvat, dewrüş;⁷⁹⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kavran (5-28), devriş (9-11), arvat (56-158), norvuz (65-63); ⁷⁹⁹ **Elazığ:** dövriş, devreş (XXVIII-8); ⁸⁰⁰

⁷⁷⁸ ACAR, a. g. e., 88.

⁷⁷⁹ ÖZKAN, a. g. e., 28.

⁷⁸⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 7; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁷⁸¹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 206.

⁷⁸² ERCİLASUN, a. g. e., 141.

⁷⁸³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95.

⁷⁸⁴ TOSUN, a. g. e., 115.

⁷⁸⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁷⁸⁶ SAĞIR, a. g. e., 114.

⁷⁸⁷ GÖNEN, a. g. e., 67.

⁷⁸⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁷⁸⁹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁷⁹⁰ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

⁷⁹¹ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁷⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96.

⁷⁹³ TOSUN, a. g. e., 116.

⁷⁹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁷⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 114.

⁷⁹⁶ GÖNEN, a. g. e., 67.

⁷⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 54.

⁷⁹⁸ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

⁷⁹⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁸⁰⁰ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 96; BURAN, a. g. e., 57.

Tunceli: küvre (kirve) (I-93);⁸⁰¹ **Van:** kavran (41-40), yavral- (34-56), yawral- (37-90);⁸⁰² **Erzincan:** kevran (kervan) (4.1-10), arvat (1.1-39);⁸⁰³ **Bitlis:** devrüş (2-192), arvada (Ar. ‘avret) (1-1);⁸⁰⁴ **Bingöl-Karhova:** devrüş (I-B-138);⁸⁰⁵ **Urfa:** kevran (3-140), kivre (21-40), devriş, arvadı (21-10);⁸⁰⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** devriş (4-21), kivre (15-23);⁸⁰⁷ **Ağrı:** arvat.⁸⁰⁸

4.17.6. ml > lm :

Erzurum: çölmeĥ, kölmeĥ, melmeket;⁸⁰⁹ **Kars, Ardahan, Iğdır:** melmeket (71-13);⁸¹⁰ **Elazığ:** melmeketimize (46-IIb-32), melmeket (I-1);⁸¹¹ **Bitlis:** melmeketî (I-4), melmeketdeyem (2-180), çölmehden (2-114);⁸¹² **Tunceli:** melmekte (I-20);⁸¹³ **Van:** çölmeK (5-36), melmeket (6-22);⁸¹⁴ **Erzincan:** melmeket (1.5-2);⁸¹⁵ **Bingöl:** melmakat (VIII-7), melmeket (IV-A-1);⁸¹⁶ **Diyarbakır:** melmeket: (VI-61);⁸¹⁷ **Urfa:** melmekete (33-200), çölmek;⁸¹⁸ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** melmekete (16-16), kölmekti (12-35);⁸¹⁹ **Muş:** çölmek “çömlek” (I-90), melmeket “memleket” (XXVI-57);⁸²⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** melmeketi (25-12);⁸²¹ **Ağrı:** melmeket.⁸²²

4.17.7. -ks- /-ğs- > -sg- / -sK- / -sĥ- :

s ünsüzünün neden olduğu en yaygın yer değiştirmedir. Bölge ağızlarına özgü bir nitelik taşımaktadır.

Erzurum: üsgel-, gösgüne, ösgür-, tisgin-, üsgēĥ, eskiĥ, esgil-, askır-;⁸²³ **Kars, Ardahan, Iğdır:** üsgēĥliĥde (1-75), gösgümü (24-19), pesgimet (35-55), esgügümüzü (38-32);⁸²⁴ **Elazığ:** üsKek (42-II-201), gösküne (101-XVa-3),

⁸⁰¹ TOSUN, a. g. e., 116.

⁸⁰² GÖKÇUR, a. g. e., 73-74.

⁸⁰³ SAĞIR, a. g. e., 115.

⁸⁰⁴ GÖNEN, a. g. e., 68.

⁸⁰⁵ ÖZER, a. g. e., 70.

⁸⁰⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 62.

⁸⁰⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

⁸⁰⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸⁰⁹ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

⁸¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁸¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95; BURAN, a. g. e., 57.

⁸¹² ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 68.

⁸¹³ TOSUN, a. g. e., 115.

⁸¹⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁸¹⁵ SAĞIR, a. g. e., 115.

⁸¹⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 71; ÖZER, a. g. e., 69.

⁸¹⁷ ERTEN, a. g. e., 17.

⁸¹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁸¹⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

⁸²⁰ ÖZMEN, a. g. e., 54.

⁸²¹ ACAR, a. g. e., 88.

⁸²² EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸²³ OLCAY, EA, 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

⁸²⁴ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

gösgümün (202-LV-31), ösgüs (127-XXVa-9);⁸²⁵ **Tunceli:** ösKüz (II-77), gösKüne(XII-31);⁸²⁶ **Van:** esKiK (30-37), ösgür- (45-8), gösgine (19-41), yüsgek (48-26), esgik (19-27);⁸²⁷ **Erzincan:** yüsgek (4.12-18), üsgek (yüksek) (6.11-61), gösgü;⁸²⁸ **Bitlis:** gösgünü (8-30), üsgeli (6-30), esgik (13-90), esgih (26-66);⁸²⁹ **Bingöl:** esgük (II-A-132), üsgek (I-188);⁸³⁰ **Urfa:** dıskıniken (33-95);⁸³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** esgügünü (35-45);⁸³² **Artvin-Ardanuç:** eskil-, yüskek, göski;⁸³³ **Ağrı:** üsgel- (yüksel-);⁸³⁴

4.17.8. -kş- / -şk- > -şK- / -şh- / -şg- / -hş- :

Seyrek olarak görülen bu yer değiştirme olayı ters yönde de gelişme göstermektedir.

Erzurum: bahşa, eşgi, aşham;⁸³⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ehşiya (eşkiya) (13-15);⁸³⁶ **Tunceli:** oşKi (okşuyor) (I-211), bahşa (başka) (IV-59);⁸³⁷ **Van:** eşKi (14-5);⁸³⁸ **Erzincan:** bahşa (1.15-7);⁸³⁹ **Diyarbakır:** eşgi (XLIII-43);⁸⁴⁰ **Urfa:** eşkisini (23-30);⁸⁴¹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** eşki (15-59);⁸⁴² **Artvin-Ardanuç:** eşki.⁸⁴³

Bölgede, bazı ağızlarda seyrekçe rastlanan şu sözcüklerde de yer değiştirme meydana gelmektedir.

Erzurum: tesbi (tepsi), terkal (tekrar), ezheta, keşet-, zehmeri, pıhçı (bıçkı), pehriz;⁸⁴⁴ **Kars, Ardahan, Iğdır:** kisme (46-10), tehne (48-3), yalazuh (35-48), kevşe (keşfe) (4-39);⁸⁴⁵ **Elazığ:** kevşını (205-LVIII-6), keşında (205- LVIII-18), tercübe (111-XVIIa-9), zirayet (XXIII-79);⁸⁴⁶ **Van:** cenhem (34-34), Kiynas (44-103).⁸⁴⁷ **Erzincan:** tehne (tenha), diyne- (dinle-), menşür (meşhur);⁸⁴⁸ **Bitlis:** tebdirin (tedbir) (1-165), küflet (Ar. kulfet) (16-81), menşur (16-120);⁸⁴⁹ **Bingöl:** tarcube (III-

⁸²⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95.

⁸²⁶ TOSUN, a. g. e., 115.

⁸²⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁸²⁸ SAĞIR, a. g. e., 115-116.

⁸²⁹ GÖNEN, a. g. e., 67.

⁸³⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 71.

⁸³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁸³² ACAR, a. g. e., 88.

⁸³³ ÖZKAN, a. g. e., 28.

⁸³⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸³⁵ OLCAY, a. g. e., 35; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 207.

⁸³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁸³⁷ TOSUN, a. g. e., 115.

⁸³⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁸³⁹ SAĞIR, a. g. e., 115.

⁸⁴⁰ ERTEN, a. g. e., 17.

⁸⁴¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁸⁴² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 73.

⁸⁴³ ÖZKAN, a. g. e., 28.

⁸⁴⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 207.

⁸⁴⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁸⁴⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 95-96; BURAN, a. g. e., 57.

⁸⁴⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 73.

⁸⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 115-116.

⁸⁴⁹ GÖNEN, a. g. e., 67, 68.

B-89), oğçurını (uçkurunu) (VIII-B-139), tewdir (II-A-64), kisme (VI-4);⁸⁵⁰ **Diyanbakır:** metfune (meftune (XV-13), dabruka (XXIII-43);⁸⁵¹ **Urfa:** debrike (21-30), kiprik (35-5), pehriz (18-50), nalyon (18-20), uğçur (8-5);⁸⁵² **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** tebdirlı (7-42), küflet (33-20);⁸⁵³ **Ağrı:** kirpit.⁸⁵⁴

Bölgemizde aynı sözcük içinde, fakat yan yana olmayan ünsüzler arasında gelişen bir yer değiştirmenin örneklerine de rastlanmaktadır.

Erzurum: gelenfir, ireli, nelet (nalet), inkem (imkan);⁸⁵⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** yural (1-52), gerenal (27-4), ireli (45-129), yalazuğ (35-48);⁸⁵⁶ **Bitlis:** ireller (II-1), inahla (Yun. lahanan) (26-21), nalet (Ar. la'net) (26-24);⁸⁵⁷ **Van:** köcelig < çökelek (42-20), Karolya < karyola (27-119), kirdeneg < kinderek (42-2);⁸⁵⁸ **Erzincan:** ireli, dinayet (diyanet);⁸⁵⁹ **Bingöl:** kılar (kiral), burğul;⁸⁶⁰ **Urfa:** ireli (20-65), yarvalılar (7-20), irdede (33-175), paltonını (21-85), dinayet (7-5);⁸⁶¹ **Gümüşhane, Bayburt:** irdede (45-32), sayırul (32-20) eksi (40-25);⁸⁶² **Artvin-Ardanuç:** imlek, devriş, tehne, yural, leçer, yavral (II-60), irali, burğul (II-31);⁸⁶³ **Ağrı:** ireli, görset-, yeherci.⁸⁶⁴

4.18. KELİME İÇİNDE VE SONUNDA k / k ÜNSÜZLERİNİN ħ / ħ /

g / K / ğ / y SESLERİNE DÖNÜŞMESİ (Har-18):

4.18.1. k > ħ Değişmesi (Sızıcılışma):

Doğu Anadolu ağızlarının, Orta Anadoluyu da kapsayan batıya doğru gidildikçe etkisi azalan, en yaygın ve karakteristik ses seçişmesidir.

Kars, Ardahan, Iğdır: aşığ (1-4), ağıl (1-6), arğa (1-18), ğarannığ (9-50), başğa (36-44), ğırğ (45-152), çığacağ (65-5), ğalğan (82-21);⁸⁶⁵ **Erzurum:** pağır, pağla, piçağ, eğlağ, piçağ, kağ-, oğ, duzağ, yarpağ, yoğ, pağla, ğerğ, boyag;⁸⁶⁶ **Elazığ:** vağdın (103-XVI-2), oğur (63-IX-3), birliğ (64-IX-14), türkuğ (83-XII-10), oğuyular (28-11), ğavağ (IX-1);⁸⁶⁷ **Bitlis:** bağır (III-14), ğidağ (IV-4), nedağ (IV-5), çoğ (V-4), uşağlar (III-8), sermeh (21-6), büldüğ (18-20), mindiğ (16-48), kırğ (1-

⁸⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 71, 72; ÖZER, a. g. e., 70.

⁸⁵¹ ERTEN, a. g. e., 17.

⁸⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁸⁵³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

⁸⁵⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸⁵⁵ OLCAY, a. g. e., 35.

⁸⁵⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 142.

⁸⁵⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 314; GÖNEN, a. g. e., 68.

⁸⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 74.

⁸⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 116.

⁸⁶⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 71, 72; ÖZER, a. g. e., 70.

⁸⁶¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 63.

⁸⁶² ACAR, a. g. e., 87-88.

⁸⁶³ ÖZKAN, a. g. e., 28.

⁸⁶⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁸⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 111.

⁸⁶⁶ OLCAY, EA, 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 180-181.

⁸⁶⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 85; BURAN, a. g. e., 53.

12), çocuḡ (1-54), oraḡ (7-48);⁸⁶⁸ **Tunceli:** daşımaḡ (I-78), ayaḡ (XX-5), çaḡmaḡ (XV-21), uyḡu (IV-125), barmāḡ (III-30);⁸⁶⁹ **Van:** oraḡ (43-28), cacıḡ (34-47), parḡ (24-4), Koḡ- (1-184), yemaḡ, içmaḡ (6-19), ğorḡ- (6-29), aḡ (40-16), eyaḡ (1-80), bıraḡ- (1-11), ğaḡ- (4-11), taḡsi (41-2), olōḡ (20-153);⁸⁷⁰ **Erzincan:** doḡsan (1.1-55), arḡa (1.1-3), baḡdım (1.1-11), çıḡ- (1.1-2), başḡa (2.13-71), saḡat (3.8-4), heḡsızlıḡ (4.6-5), yaḡma (1.1-29), baḡ- (1.1-10), çoḡ, yaḡ-;⁸⁷¹ **Bingöl:** Kazuḡ (IV-A-16), çipçiplaḡ (IV-A-6), yaḡımaḡ (I-165), çoḡ (I-125), yoḡdi (I-176), Koltuḡ (II-A-64), çıḡtı (I-A-2), yaḡında (IV-B-25), yaḡarız (X-A-103);⁸⁷² **Muş:** uyḡusuz “uykusuz” (XXVII-37) koḡlayam “koklayayım” (XL-15), yanıḡ “yanık” (XLIX-11), yoḡtur “yoktur” (I-21), arḡade “arkada” (I-21), apardıḡlarını “apardıkları” (I-42), ḡalbur “kalbur” (XXI-2);⁸⁷³ **Diyarbakır:** arḡada (XXX-2), artıḡ (II-5), baḡ- (I-12), çıḡı (I-32), çoḡ (VII-2), kaçāḡ (XXXV-28), uyḡu (III-73), yaḡtı (LXII-1), yoḡtur (IV-126);⁸⁷⁴ **Urfa:** toḡanıḡlı (1-75), yaḡma (3-95), aḡraba (2-75), kaḡtı (16-10), yoḡtı (1-45), artıḡ (1-60), yaḡlaşıḡ (19-5);⁸⁷⁵ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bişirürduḡ (15-22), biştuḡtan (13-212), deyecaḡ (8-62) ğederduḡ (7-17), keseruḡ (1-10), vērecāḡ (3-8), òliyuḡ (3-4), aḡşam (5-4), çıḡmıḡ (6-41), koḡmaz (8-14), barmāḡ (8-12), çocuḡ (2-11);⁸⁷⁶ **Gümüşhane, Bayburt:** eḡsi (61-27), çaḡdı (65-40), ḡizekler (8-3), yoḡarı (29-9), aḡşama (35-6), doḡuz (51-38), taḡım (7-9);⁸⁷⁷ **Artvin-Ardanuç:** arḡa (X-2), aḡıl (X-3), artuḡ (VII-251), ayaḡ (VIII-223), paḡır;⁸⁷⁸ **Ağrı:** baḡaḡ, dōkecaḡsın, verdiḡ, bindiḡ, kaḡmamıḡam.⁸⁷⁹

4.18.2. k > ħ Değişmesi (Sızıcılaşıma):

Sadece Azeri sahasının etkisindeki bölgelerde görülen bu değişme, kelime içinde ve sonunda Kars ağızlarında da kaideleşmiş olan bir değişmedir.

Erzurum: yeleḡ, bileḡ, böyüḡ, böreḡ, desdeḡ, tiḡ, töḡ-, göḡ, köḡ, beḡmez, tetiḡ;⁸⁸⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** diyniyeceḡ (1-5), beḡlemiye (11-4), ehmeḡ (24-1), pişilḡ (35-28), seḡsen (45-167), ilḡ (46-5), töḡdü (49-163), erkeḡ (61-3), keḡliḡı (75-52), verdiḡ (80-3), ğorejiḡ (91-196);⁸⁸¹ **Bitlis:** eḡmek, beḡler, üzüḡ, göḡ, çeḡmece;⁸⁸² **Van:** götōdōḡ (3-109) ğördōḡ (1-10);⁸⁸³ **Erzincan:** yüḡlen (3.25-26), eḡmeḡ (3.33-

⁸⁶⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317; GÖNEN, a. g. e., 51, 52.

⁸⁶⁹ TOSUN, a. g. e., 106.

⁸⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 56.

⁸⁷¹ SAĞIR, a. g. e., 94, 96.

⁸⁷² KÜÇÜKER, a. g. e., 67; ÖZER, a. g. e., 65.

⁸⁷³ ÖZMEN, a. g. e., 52.

⁸⁷⁴ ERTEN, a. g. e., 13.

⁸⁷⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 48.

⁸⁷⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 65, 66.

⁸⁷⁷ ACAR, a. g. e., 74.

⁸⁷⁸ ÖZKAN, a. g. e., 17.

⁸⁷⁹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 9; BAYRAM, a. g. e., 67; TURHAN, a. g. e., 24.

⁸⁸⁰ OLCAY, EA, 31; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 181.

⁸⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., 112.

⁸⁸² ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

⁸⁸³ GÖKÇUR, a. g. e., 57.

18), peteñler (3.34-8), beñle- (3.36-69), gñlmeñden (3.22-36), gideceñsin (3.22-37), delññden (3.23-14), çeñdim, vereceñsen, señsen, çeñmişler, küçññ, keserdññ;⁸⁸⁴ **Gñmñññhane, Bayburt:** eñmeñ (13-40), tññdññyñm (13-52), çimennññlerde (13-31), teñrrar (13-20), vereceñsin (3-10);⁸⁸⁵ **Ağrı:** vereceñsin, keseceñsin, yediñten, gittiñçe.⁸⁸⁶

4.18.3. k > g Değışmesi (Ötñmlñleşme):

Kelime başında, içinde ve sonunda Bñlgenin bñtñn ağızlarında gñrñlñr.

Erzurum: geçi, gemiñ, gendi, giři, esger, esgi, bitgin, dñgñřgen, mesgen, pñsgñwñt, bişiği;⁸⁸⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** giři (81-52), esgiden (1-21), asger (4-21), mñřgñl (26-8), isgen (75-39), isgeliye (82-129), etmeg (9-19), geldiğ (22-15), seyreg (25-18), ineg (25-27), pişiğ (35-28), bñlñğ (36-41);⁸⁸⁸ **Elazığ:** giraz (73-XI-2), gevana (kebana) (205-LVIII-14), gendısını (17-LIV-36), ùsgñre (59-VII-10), segsan (63-IX-13), yemeg (197- LIV-8), gñççğ (158-XXXVI-3), ineg (111-XVIIIa-4);⁸⁸⁹ **Bitlis:** gei (2-147), esger (IV-2), seggiz (7-135), esgi (1-111), esgigine (1-381), kesgin (2-81), birlig (1-90), bilezig (18-24), erig (4-12), getdiğ (2-12);⁸⁹⁰ **Tunceli:** giři (I-26), gendu (II-93), gemñK (III-21), gñççñK (XL-8), ineg (II-103);⁸⁹¹ **Van:** gei (33-68), gemik (15-40), dñdñgli (33-46), banger (33-128), egmey (17-196), egmeg (19-139), sevgiyed (32-41), òpñcñğ (2-54), bñyñğ (11-18);⁸⁹² **Erzincan:** gñçcñk, yoğ gi, giři, esger (1.1-1), mahgame (1.1-34), mñřgilat (1.28-2), hergeş 1.22-17), işiği (2.9-25), begçi (5.1-15), bñlñğ (2.7-7), gñğ (3.5-57), emeg (7.7-150), gñtñreg (2.2-33);⁸⁹³ **Diýarbakır:** gei (XLV-4), giři (XXVIII-12), erkeğler (VI-40), kırtıgdir (XV-22), bñyñğ (III-4), çimdiğ (VIII-137), demeg (III-118), eşşeg (III-174);⁸⁹⁴ **Urfa:** geileri (12-35), gendiñ (4-1), giři (1-7), sineğleri (28-60), egmiş (22-10), çiçeğ (10-10), legleg (8-35), dñřeg (18-5), bñyñğ (33-30), feleg (33-75);⁸⁹⁵ **Diýarbakır-Çñngñř / Çermik:** gei (8-51), gendi (4-19), giři (29-12), bñlñğlere (8-64), kñreg (6-19), senelig (13-90), bñyñğ (12-25), yñğ (29-12), erkeğ (9-26);⁸⁹⁶ **Muř:** feleg “felek” (XX-141);⁸⁹⁷ **Gñmñññhane:** gişilik (2-18), gendimi (9-10), gñyñnde (58-

⁸⁸⁴ SAĞIR, a. g. e., 94, 95.

⁸⁸⁵ ACAR, a. g. e., 74.

⁸⁸⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; BAYRAM, a. g. e., 65; TURHAN, a. g. e., 23.

⁸⁸⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 165, 168.

⁸⁸⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 107.

⁸⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79.

⁸⁹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 315; GÖNEN, a. g. e., 50.

⁸⁹¹ TOSUN, a. g. e., 102.

⁸⁹² GÖKÇUR, a. g. e., 51.

⁸⁹³ SAĞIR, a. g. e., 85, 87.

⁸⁹⁴ ERTEN, a. g. e., 12.

⁸⁹⁵ ÖZÇELİK, a. g. e., 44-45.

⁸⁹⁶ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 45, 61.

⁸⁹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 53.

19), tüfeglerinin (26-37), bēyüg (17-10), ēkmeğ (10-22); ⁸⁹⁸ **Artvin-Ardanuç:** geçi, gendi (III-6), gemük, gene (kene), esgi; ⁸⁹⁹ **Ağrı:** gemer, dönerseg. ⁹⁰⁰

4.18.4. k > K Değişmesi (Yarı Ötümlüleşme):

Doğu Anadolu yerli ağızlarında görülür ve k > g değişmesinin ara merhalesini temsil eder. Azerbaycan Türkçesinin etkisindeki ağızlarda tamamlanmış olan k > g değişmesi daha da ilerleyerek k > g > ħ, ğ, y biçiminde sızıcılaşıırken, yerli ağızlarda ötümlüleşmenin henüz tamamlanmadığı ve genel eğilimlerden kaynaklanan bir dirençle, bölgenin batısında hem kelime içinde hem kelime sonunda, kuzeyinde ise özellikle kelime sonunda yarım kaldığı görülür.

Kars, Ardahan, Iğdır: kütüklük (4-17), beħlediK (4-18), direK (81-71); ⁹⁰¹ **Elazığ:** üsKek (219-LXII-24), esKeriyen (159-XXXVI-26), beKlemiş (61-VIII-11), dēmeK (196-LIV-7), direK (I-25); ⁹⁰² **Tunceli:** gemük (III-21), böyük (XXV-23), eniK (XLII-8), keşKeK (VI-8); ⁹⁰³ **Van:** ehmeK (20-27), esKerlig (1-76), Kelip (34-90), asKer (1-1); ⁹⁰⁴ **Bingöl:** iKiz (ikiniz) (III-B-2), Kemih (VIII-C-11), Kēfil (II-A-146), cendeK (I-28), döşáK (II-A-9); **Bingöl-Karlıova:** eşeK (X-A-15), etliK, ôKüz (VI-1); ⁹⁰⁵ **Gümüşhane:** geldiK (1-4), etmeK (26-35), ufaħ tefeK (69-62), olaceK (12-9). ⁹⁰⁶

4.18.5. ħ, ğ > ğ Değişmesi (Sızıcılaşıma):

Aslında Doğu Anadolu ağızlarında kelime içinde ve sonunda ħ sistemli olarak ħ sesine dönüşür. Fakat özellikle, kelime sonunda, yerli ağızlarda bazen ħ > ğ değişmesine rastlanmaktadır. kelime başında ve içinde ise ğ > ğ değişmeleri görülür. Bu ötümlüleşme ve sızıcılaşıma örnekleri sadece Doğu Anadolu yerli ağızları ile bu ağızların etkisinde kalan geçiş bölgeleri ağızlarında söz konusudur.

Erzurum: duzaġi, yarpaġ, harġ, ġerġ, vaġon, balġam, bozġun, yorġan, ħarġa; ⁹⁰⁷ **Kars, Ardahan, Iğdır:** faġır (1-4), çıġartmış (11-17), hayınnıġ _olmasın (11-23), tabaġa (36-30), yasaġ _elemişdim (82-167), yorġan (18-51), soyġun (35-88), vurġun (35-88); ⁹⁰⁸ **Elazığ:** tabaġasını (169-XXXIX-8), aġcakent (143-XXXI-18), aġdenize (127-XXVA-29), yoġsa (86-XIII-19), attıġ (198-LIV-38), aġ (ak) (43-IIa-25), ciġarasını (169-XXXIX-8), yorġan (139-XXVIII-29), yanġünluġ (yangınlık) (200-LIV-1); ⁹⁰⁹ **Bitlis:** ġem, ġurbet; ⁹¹⁰ **Tunceli:** şavaġ (Şavak) (VII-23), ufaġ (XVII-15), utanmaġ (II-51), oraġ (XLI-4. bilmece), ortaġ (XL-256), ġezel (XIV-27), ġurbeT

⁸⁹⁸ ACAR, a. g. e., 71-72.

⁸⁹⁹ ÖZKAN, a. g. e., 15.

⁹⁰⁰ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

⁹⁰¹ ERCİLASUN, a. g. e., 107'de yarı ötümlü k ünsüzünü ħ simgesi ile göstermektedir.

⁹⁰² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 82; BURAN, a. g. e., 52.

⁹⁰³ TOSUN, a. g. e., 103.

⁹⁰⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

⁹⁰⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

⁹⁰⁶ ACAR, a. g. e., 58.

⁹⁰⁷ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 180-181, 184.

⁹⁰⁸ ERCİLASUN, a. g. e., 112-113.

⁹⁰⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79, 84, 85, 86; BURAN, a. g. e., 53.

⁹¹⁰ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307.

(XXVIII-2), cığara (XXIV-40);⁹¹¹ **Van:** leğip (lakap) (3-1), nağıl (nakil) (47-45), neğil (3-1), ğeni ğeni (20-37), sığara (1-229);⁹¹² **Erzincan:** ğadder (3.36-46), çoğ_ oldu (1.14-47), ğaburğa (1.4-14), uyğun (1.4-1), bulğur (1.14-40), bulğar (3.36-27), soyğun (3.1-10);⁹¹³ **Bingöl:** ğuş (XI-A-30), darlığ (III-A-19), hılallığ (VIII-C-18), uyğın (IX-B-36), ğerip (XI-A-30);⁹¹⁴ **Bingöl-Karlıova:** veracağmış (II-B-12), noksanlığ (XI-46), çığartti (X-A-227), áyağları (IX-18);⁹¹⁵ **Diýarbakır:** ancağ (II-64), attığ (II-108), bağarsuğ (XLI-36), çocığ (I-20), dayağ (XLVIII-52), yahtığ (II-108), yoğ (II-134);⁹¹⁶ **Diýarbakır-Çüngüş / Çermik:** mezelliğda (9-36), bahālılığ (4-5), kıtlığ (3-1), yapmağ (9-62);⁹¹⁷ **Urfa:** ğıram (23-50), ğazte (4-25), ğayret (2-30), ızğara (12-40), burğul (20-45), cığara (5-1), sayğı (3-140), afğanistanlı (7-40);⁹¹⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** ğadar (39-149), ağşam (41-2), artuğ (2-30), çığarırlar (39-110), Pağlavasını (47-8), ğayrı (41-21), ğavğa (3-21);⁹¹⁹ **Artvin-Ardanuç:** yorğan, bozğun, ğezel, yorğun, balğam, ğani;⁹²⁰ **Ağrı:** çocığlığ.⁹²¹

4.18.6. k / g > y Değişmesi (Sızıcılışma):

Kars Azerileri ağzında görülen ve bu ağzı Azerbaycan ağızlarına bağlayan seyrek bir değişmedir. k / g > ğ > y ya da k > h > y biçiminde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkçesinde iki ince ünlü arasında kalan bütün k sesleri y'ye dönüşürken bölgenin Azeri ağızlarında çok yaygın değildir.

Erzurum: eymeğ, eysi (eski), eysih (eksik), eyşi, yüysüh (yüksük), eysine (aksine), eybal (ikbal), biyün (bir gün), böyün, döyir (dög-), etmey_ için;⁹²² **Kars, Ardahan, Iğdır:** seysen (50-39), feley (50-61), göy (56-49), götüreceysiniz (74-45), onu yordum (88-11), onu yörürsen (95-26), öteberi yetirim (75-3), eyer (46-90), böyün (49-113);⁹²³ **Elazığ:** öylenen (185-L-14), diyer (188-LI-1);⁹²⁴ **Erzincan:** erkeyse, yemey, öyretmen (5.4-47);⁹²⁵ **Bitlis:** böyün (16-24), diyer (7-117), deyişimine (7-135);⁹²⁶ **Van:** yemey (52-210), çiçey (46-52), köphey (38-78), ehmay (40-41), ekmey (7-45), göy (gök) (10-27);⁹²⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** deyül (30-10), eylendik (26-38), eyildim (10-38), böyün (54-24), etmeyini (23-19), seysen (15-19), müşderydik (29-89);⁹²⁸ **Artvin-Ardanuç:** oyun (öğün), çeyna (çiğne).⁹²⁹

⁹¹¹ TOSUN, a. g. e., 104, 106.

⁹¹² GÖKÇUR, a. g. e., 57-58.

⁹¹³ SAĞIR, a. g. e., 92, 94, 96, 98.

⁹¹⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 67, 69.

⁹¹⁵ ÖZER, a. g. e., 65-66.

⁹¹⁶ ERTEN, a. g. e., 14.

⁹¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 61, 62.

⁹¹⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 49.

⁹¹⁹ ACAR, a. g. e., 71.

⁹²⁰ ÖZKAN, a. g. e., 16.

⁹²¹ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10.

⁹²² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 172, 185.

⁹²³ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

⁹²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86.

⁹²⁵ SAĞIR, a. g. e., 93, 95, 103.

⁹²⁶ GÖNEN, a. g. e., 49.

⁹²⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

⁹²⁸ ACAR, a. g. e., 70.

4.19. KELİME BAŞINDA T- > D- VE P- > B- ÖTÜMLÜLEŞMESİNİN ÖLÇÜNLÜ DİLE GÖRE DAHA İLERDE OLMASI (Har-19):

Bölgedeki Azeri ağızlarında, kelime ve ek başlarındaki t > d değişmesi tamamen Azerbaycan Türkçesi yazı dili ile aynıdır. Eski Anadolu Türkçesinin başlangıcından itibaren t > d değişikliğine uğramış pek çok kelime Batı Türkçesinin (Türkiye Türkçesi) yazı dilinde tekrar eski biçimine dönerken, Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahasında korunmuştur. Bu durum diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında da böyle olmakla birlikte, Doğu Anadolu ağızlarında özellikle de bölgedeki Azeri, Terekeme ağızlarında daha kalıcı ve kesindir.

Erzurum: daban, dabança, daş, dawuşan, dırmıh, dırnağ, durna, darçın, duzağ, desdere, desdi;⁹³⁰ **Kars, Ardahan, Iğdır:** dabança (11-99), duz (38-30), darah (45-67), daş (45-135), dırnağ (56-42), dene (49-33), desdi (56-6), dapacaşın (61-58), dan (tan) (82-113);⁹³¹ **Elazığ:** daş (219-LXII-20), datsuzsuz (224-LXIV-3), dutmuş (177-XLIV-23), dutir (158-XXXVI-17) daşa (XXXVI-10), daşıyağ (XXXVI-62), dararsın (XLVIII-28);⁹³² **Tunceli:** daşımağ (I-78), davşan (XXV-53), dèyze (II-192), daş (III-18), dellal (XIII-33);⁹³³ **Van:** daş (34-2, 31-127, 1-237), dıreKTor (10-8, 31-56), daşı- (1-130), dıreñtor (48-130), daaf (40-52), dene (47-168), dariyirdi (37-111), duz (15-43);⁹³⁴ **Erzincan:** dartduğ (1.1-63), depe (1.5-15), dat (1.15-4), daşdan (1.5-6), dene (4.11-5), dılısım (7.6-107), direkdör;⁹³⁵ **Bitlis:** daşırdıh (7-6), dabana (7-111), duz (1-87), davşan (7-51), dırmıh (7-15), daddi (tatlı), dadmıyi (13-21);⁹³⁶ **Bingöl:** desdi (IV-B-23), dölbentini (I-A-270), daştan (XI-A-270), dāmança (I-A-236);⁹³⁷ **Muş:** daşların “taşlarla” (XVIII-5), darter “tartar” (XX-82);⁹³⁸ **Diyaşbaktır:** dadını (I-91), daşların (X-29), datlı (XXVI-16), datlısı (XXII-17);⁹³⁹ **Urfa:** duznān (1-65), daşlan (5-10), datlılar (21-60), dabançalar (21-150), dıskıniken (33-95), daş (33-100), daşınmışlar (33-55);⁹⁴⁰ **Diyaşbaktır-Çüngüş / Çermik:** dadını (17-40), darah (21-28), daş (8-2), datlısını (13-185), duz (14-49);⁹⁴¹ **Gümüşhane, Bayburt:** dutup (67-2), dartsın (27-35), dabancası (13-72), davşan (13-172), dane (45-21);⁹⁴² **Artvin-Ardanuç:** diksin-, desti, dene;⁹⁴³ **Ağrı:** deneke.⁹⁴⁴

Kelime içindeki ek başlarında da t > d değişmesi çok yaygındır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bazı eklerin (görülen geçmiş zaman ve bildirme eki, hal eklerinden bulunma ve ayrılma hali ekleri) sadece d ile olan biçimleri kullanılmakta,

⁹²⁹ ÖZKAN, a. g. e., 20.

⁹³⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 166.

⁹³¹ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

⁹³² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 79; BURAN, a. g. e., 52.

⁹³³ TOSUN, a. g. e., 103.

⁹³⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 53.

⁹³⁵ SAĞIR, a. g. e., 84.

⁹³⁶ GÖNEN, a. g. e., 54.

⁹³⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

⁹³⁸ ÖZMEN, a. g. e., 52.

⁹³⁹ ERTEN, a. g. e., 12.

⁹⁴⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

⁹⁴¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

⁹⁴² ACAR, a. g. e., 67.

⁹⁴³ ÖZKAN, a. g. e., 18.

⁹⁴⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 8.

devamlı ek başlarında meydana gelen bu durum yaygın bir ünsüz uyumsuzluğuna neden olmaktadır.

Erzurum: aşdır-, gösderi, atdi, esdi, masdar, defder, desdan, desdur, fısdan, işdima, mefdun, üsdün, sehde;⁹⁴⁵ **Kars, Ardahan, Iğdır:** çifdi (1-11), hafda (18-56), taḥdalandı (21-20) işdi (işte) (41-31), baḥdım (3-16), çekdi (16-290), sarıgamişde (23-13), deḡişdiler (31-23), ḡardaşdan (33-15), feryatda (44-84), gétmeḡde (49-22);⁹⁴⁶ **Elazığ:** ḡasdeyim (224-LXIV-8), isdemiş (158-XXXVI-24), üsdüsü (42-II-14), peşdımallara (43-IIa-18), unudmuş (52-V-27), söletdi (74-XI-33), ağaşda (VIII-2), isdemiş (XLVII-29);⁹⁴⁷ **Bitlis:** yaldeden (aldatan) (III-27), iḡdiyar (7-54), hefdede (2-39), işda (işte) (1-135), küfde (23-111), yasdıḡ (7-57), mehdip (1-168);⁹⁴⁸ **Van:** davediye (4-36), tefdiş (25-21), yudardi (20-67), (1-47), bidlis (3-85), nuredin (1-158), ḡesde (37-15), birleşdir-(1-8), baḡdım (1-3), sivazde (1-15), çalışdıḡ (1-67);⁹⁴⁹ **Erzincan:** işdima (1.1-13), yoḡuşdan (1.1-57), eḡdiyaç (1.1-10), kesdâne (1.1-19), çırpduḡ (1.1-24), bosdan (2.3-30), işde (2.22-13);⁹⁵⁰ **Bingöl:** tefdiş (VII-A-59);⁹⁵¹ **Muş:** benzedem “benzeteyim” (XX-80);⁹⁵² **Diyanbakır:** kaḡdıḡ (XXIX-9), kaḡdi (XXXII-55);⁹⁵³ **Urfa:** baḡladalı (6-70), aḡladırlar (21-110), terledir (18-5), aḡdıḡça (19-15), kızardırsan (23-45), oynadacaḡ (37-75);⁹⁵⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** küdürüm (kötürüm) (16-9), çaḡırdiy (9-85), aḡladiylar (19-21), kaḡadursun (13-193), kızardursun (13-190);⁹⁵⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** bêdonini (40-4), mudabıḡ (46-31);⁹⁵⁶ **Ağrı:** yediḡden, gürcisdani, hindisdani.⁹⁵⁷

Bölge, kelime başındaki p > b deḡışmesi bakımından Azerbaycan Türkçesi sahasına girer ve Orta Anadolu aḡızlarıyla benzeşir. Yerli aḡızlarda, kelime içinde ve sonunda, yarı ötümlüleşme ile p sesi p-b arası P sesine dönüşmektedir.

Erzurum: barmaḡ, beḡmez, biş-, batlıcan, bazar, ḡehbe, tesbit, cübbe, tobbuḡ;⁹⁵⁸ **Kars, Ardahan, Iğdır:** bişirmediler (18-27), barmaḡına (46-60), baha (48-39), yatıḡ (49-30), yatıḡdı (49-33), getiribler (51-13), yapıḡıḡ (55-15), olub (75-14);⁹⁵⁹ **Elazığ:** bazarlıḡ (190-XXXVIII-24), büşürdi (55-V-2), barmaḡı (XLIV-36), bahalı (88-XIII-11), kebab (47-IIB-16), saḡab (102-XVI-22), mekTeb (112-XIX-14);⁹⁶⁰ **Bitlis:** kelb, dibleri (13-105), alıḡ (1-18);⁹⁶¹ **Tunceli:** büşürür (V-25), bazar

⁹⁴⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 169-170.

⁹⁴⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 108.

⁹⁴⁷ BURAN-OḒRAŞ, a. g. e., 80; BURAN, a. g. e., 52.

⁹⁴⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312; GÖNEN, a. g. e., 54.

⁹⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 53-54.

⁹⁵⁰ SAḒIR, a. g. e., 85.

⁹⁵¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 66.

⁹⁵² ÖZMEN, a. g. e., 52.

⁹⁵³ ERTEN, a. g. e., 12.

⁹⁵⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

⁹⁵⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

⁹⁵⁶ ACAR, a. g. e., 67.

⁹⁵⁷ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; CAFEROḒLU, *AIAD*, 108.

⁹⁵⁸ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 167,170, 173.

⁹⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 109.

⁹⁶⁰ BURAN-OḒRAŞ, a. g. e., 80-82; BURAN, a. g. e., 52.

⁹⁶¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 307; GÖNEN, a. g. e., 52.

(XI-2. bilmece), basturma (II-85), barmağ (III-30), sayıPsız (XIII-61), çelPeşük (XXXVI-8. mani);⁹⁶² **Van:** barmağ < parmak (33-90) buhalı < pahalı (48-37), bişir- (20-9), biş- (11-10, 33-51, 5-46, 48-105), debo < depo (52-147), hèsab < hesap (27-83), gerib < garip (31-121), KelbeTín < kelpeten (36-49), sahib < sahip (31-143), deslím édílíb < teslim edilip (52-159);⁹⁶³ **Erzincan:** barmağ (1.26-41), bişgin (2.33-3), boyraz (2.23-2), bazar (3.6-19), bahalı (3.1-37), bişür-, sahba, gayıPmış;⁹⁶⁴ **Bingöl:** beKmez (XI-B-20), barmağ (XV-12), bişiriyor (I-A-221), Parmah (I-A-203);⁹⁶⁵ **Diyarbakır:** barmağlarım (L-30), bellut (XXI-28), bişirirdiğ (XI-7), bişti (XV-17);⁹⁶⁶ **Urfa:** barmağına (21-160), bişirir (21-195), biştıhtan (23-60), barlatır (2-30), bekmez (23-95), kabta (1-65), bazartesi (27-15), balcanları (23-80);⁹⁶⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bahalı (17-21), barmağ (9-12), bazarlığ (23-12), bazártesi (10-54);⁹⁶⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** bastırmacı (13-37), bişme (30-21), bazar (23-10,11), barmağların (9-14), bahalılığı (55-26);⁹⁶⁹ **Artvin-Ardanuç:** bekmez, bahalı, bişür-, abdes, bazarteresi.⁹⁷⁰

4.20. KELİME BAŞINDA VE İÇİNDE B > M DEĞİŞİMİNİN OLMASI (Har-20):

Akıcılaşma ve nazallaşma diye adlandırılabilir olan bu değişme Azerbaycan yazı dilini Türkiye Türkçesi yazı dilinden ayıran bir özelliktir. Azerbaycan Türkçesinin bir devamı olarak Kars Azerileri ve Terekemeleri, Muş / Bulanık Terekemeleri ve Van-Küresinli ağızlarında kaideleşmiştir. Diğer Doğu Anadolu ağızlarında ise aynı örneklerin b'li şekilleri yaygın olmakla birlikte m'li biçimlerine de rastlanmaktadır. Özellikle kimi / gimi (gibi) kelimesi bölge ağızlarında bu değişimin ortak tek örneğidir.⁹⁷¹

Erzurum: bommoş, kimin, mahana;⁹⁷² **Kars, Ardahan, Iğdır:** mindirdi (49-108), minmeginen (61-53), min milyon (75-2), ma a (86-3), kimi (35-129);⁹⁷³ **Elazığ:** kimi (gibi) (165-XXXVIIb-26), mahnasınan (40-II-14), temir (tabir) (177-XLIV-31), gimi (gibi) (VII-17);⁹⁷⁴ **Bitlis:** men (I-2), mením (III-6), menem (III-27), ma (IV-10), meni (IV-17), man (bana) (1-9), benim (1-3), mahna (4-183), kimin (1-105), mini (2-198);⁹⁷⁵ **Tunceli:** mana (bahane) (XL-289), kezıman (kezban) (XVII-30), kimin (gibi) (I-3);⁹⁷⁶ **Van:** moncòh (19-62), muni (45-12), mindi (45-12), muna (3-21), min (bin) (38-15);⁹⁷⁷ **Erzincan:** mahana (7.6-93), gimin (3.5-50),

⁹⁶² TOSUN, a. g. e., 103.

⁹⁶³ GÖKÇUR, a. g. e., 52.

⁹⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 84, 85.

⁹⁶⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 66; ÖZER, a. g. e., 65.

⁹⁶⁶ ERTEN, a. g. e., 12.

⁹⁶⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 45.

⁹⁶⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 62.

⁹⁶⁹ ACAR, a. g. e., 65.

⁹⁷⁰ ÖZKAN, a. g. e., 14-15.

⁹⁷¹ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

⁹⁷² GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 179.

⁹⁷³ ERCİLASUN, a. g. e., 116.

⁹⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86; BURAN, a. g. e., 53.

⁹⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 46.

⁹⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 106.

⁹⁷⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 60.

kimin;⁹⁷⁸ **Muş:** men “ben” (XLIV-6), mana “bana” (XVII-61);⁹⁷⁹ **Bingöl-Karlıova:** Kimi (X-B-11), dâmança (I-A-236);⁹⁸⁰ **Diyarbakır:** kimi (IV-26), mumbar (bunbar) (XV-10);⁹⁸¹ **Urfa:** kimin (gibi) (21-60);⁹⁸² **Artvin-Ardanuç:** kimi, mahana;⁹⁸³ **Ağrı:** men.⁹⁸⁴

4.21. KELİME İÇİNDE B > V / B DEĞİŞMESİ (Har-21):

Kars Terekemeleri ağzının karakteristik özelliği olan kelime içinde b > v değişmesi daha seyrek olarak Azeri ağızlarında ve yerli ağızlarda da görülür. Bütün Doğu Anadolu ağızlarında bu değişimin ortak olduğu örneklerle rastlanmaktadır, fakat Terekeme ağzında bu değişimin istisnaları yoktur.

Kars Azerileri ağzında kesin olmayan, sistemsiz b > v değişimleri vardır. Bu ağızlardaki b > v değişmesi iki nedene bağlanabilir. Bu değişimde hem Terekeme ağzının hem de Azerbaycan Türkçesi ağızlarının etkisi vardır. Bu yöreye (Sürmeli Çukuru) Gence dolaylarından pek çok Azeri gelip yerleşmiştir ve Gence ağzında bu değişme kurallaşmıştır. baravar, havar, şorva.⁹⁸⁵

Bölgedeki bu değişimin kurallı olanlarında (Terekeme ağzı) Kıpçakçanın etkisi olduğu kesindir, kurallaşmış olmayanlarda ise hem Kıpçakçanın hem de bölgede konuşulan farklı dillerin etkisi görülmektedir.

Erzurum: pawruka;⁹⁸⁶ **Kars-Terekemeleri:** havar (81-2), arava (81-4), baravar (81-50), gürvan (81-90), savın (82-30), növat (82-98), çuvuh (82-207), bava (83-1), divi (90-12), savaḥ (91-106), gavda (97-20), eve (96-8), boḡuv_öldürecekler (97-10); **Kars, Ardahan, Iğdır Azerileri:** baravar (61-149), havar (75-26), şorva (77-4);⁹⁸⁷ **Elazığ:** bâvası (177-XLIV-2), acava (178-XLIV-3), davançasıdır (183-XLIX-24), gavuḡlarını (XLVI-8), çovân (126-XXV-3), gavül (kabul) (177-XLIV-23), bavası (XXIV-4), kavül (XLVI-84);⁹⁸⁸ **Tunceli:** hırave, mövet, hever, berav (berab) (XXIV-136);⁹⁸⁹ **Van:** vidon (20-99), (34-177);⁹⁹⁰ **Bitlis:** kütvedin (Kutbettin) (8-33);⁹⁹¹ **Bingöl:** KevaP (VIII-D-30), tavuti (III-B-47), yüzvaşı (II-B-16), merhava (II-B-36), növetdeyim (II-B-35), tavır (tabur) (I-115), Kavıl (I-131), cêvına (V-25);⁹⁹² **Diyarbakır:** ‘avt (‘abd) (IX-15);⁹⁹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:**

⁹⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 101.

⁹⁷⁹ ÖZMEN, a. g. e., 53.

⁹⁸⁰ ÖZER, a. g. e., 66.

⁹⁸¹ ERTEN, a. g. e., 14.

⁹⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 47.

⁹⁸³ ÖZKAN, a. g. e., 15.

⁹⁸⁴ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

⁹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 114-115.

⁹⁸⁶ GEMALMAZ, a. g. e. I. C., 183.

⁹⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 114.

⁹⁸⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 86; BURAN, a. g. e., 53.

⁹⁸⁹ TOSUN, a. g. e., 106.

⁹⁹⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 56.

⁹⁹¹ GÖNEN, a. g. e., 47.

⁹⁹² KÜÇÜKER, a. g. e., 68.

⁹⁹³ ERTEN, a. g. e., 14.

abdzamızı (1-26), bilebar (7-11), dolabidir (1-4), kabak (7-11);⁹⁹⁴ **Ağrı:** bava, garavalıh, hesavını, gavırğa, avdes.⁹⁹⁵

4.22. Ç > Ş DEĞİŞMESİ (Har-22):

Hece ve kelime sonunda, Doğu Anadolu ağızlarının tamamında yaygın olarak görülen ve batıya doğru Orta Anadolu ağızlarını da kapsayan, adeta kurallaşmış bir değişimdir. Bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında örneklerine rastlanan bu değişim Doğu Anadolu'nun kuzeyinde daha sık görülmektedir.

Erzurum: gaş, aş-, iş-, üş, usanş, piriş, ağaş, awuş, burş, hêş, illaş, süzgeş, üş, pışhi, işgi, haşlıh;⁹⁹⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** geşmesin (1-31), heş (1-31), geşdi (5-20), üş (9-15), goş (11-34), bişduh (35-37), sanşdı (45-85), gaşdı (45-120), genşler (46-31), köşler (46-42), haşlıgım (48-63), işmir (53-16), gılış (56-54);⁹⁹⁷ **Elazığ:** işme (133-XXVI-25), aşıla (127-XXVa-5), geştükTen (39-I-3), işdin (41-II-6), genşlennen (58-VI-25), uşğurunu (158-XXVII-10), ilaşlarımı (180-XLVI-11), ağeş (227-LXV-24), gaş (VIII-1), heş (226-LXIVa-12), bi_gaş, üş (XXII-8), goş (göç) (XXVIII-1);⁹⁹⁸ **Bitlis:** aşmez (III-14), geşmiş (III-20), ağaş (IV-13), oruş (7-108), ilaş (1-258), kaşdı (1-78), hêş (1-51), işgi (26-90);⁹⁹⁹ **Tunceli:** hêş (I-16), işmiş (I-39), işKi (XVIII-7), arduş III-15), üş (üç) (I-86), genş (V-17), Kılış (XXVI-34), ağaşlara (XLI-1. mani);¹⁰⁰⁰ **Van:** sağdoş (4-81), kerpiş (41-185), gêş- (52-73), üş (34-75), hêşbi (hiçbir) (20-100), biş- (52-20), geşdiler (1-220);¹⁰⁰¹ **Erzincan:** işdim (1.10-1), ağaşlar (1.9-9), işgi (2.9-25), geşdi (1.1-39), saşlar (2.45-122), saşli (5.17-17), bişmeg (biçmek) (2.28-2), genşler (1.2-7), illaş (1.8-16), gılış (1.3-12), genş (2.43-7), avuş (1.17-13), göş, hêş (1.11-13), kireş (3.25-42), güveş (7.2-11);¹⁰⁰² **Bingöl:** şorbe (III-C-15), Kılış (IV-B-48), kaştım (I-74), üş (VII-2), aştı (X-B-103);¹⁰⁰³ **Diyarbakır:** aştım (XXVII-22), geşti (XXXIII-36), hêş (VIII-75), uş (üç) (XXIII-26), üşden (139);¹⁰⁰⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** aştuh (6-19);¹⁰⁰⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** geşmesi (61-26), göşlere (33-23), işdi (25-11), seştiler (57-59), uşları (63-120), üştin (22-13), heş (28-15), arduş (51-9), piriş (35-49);¹⁰⁰⁶ **Artvin-Ardanuç:** güleş (güleç);¹⁰⁰⁷ **Ağrı:** uşah (uçak), hêşbişe.¹⁰⁰⁸

4.23. VURGUDAN KAYNAKLANAN UZUN ÜNLÜLERİN ORTAYA ÇIKMASI (Har-23):

⁹⁹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 64.

⁹⁹⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 834.

⁹⁹⁶ OLCAY, EA, 32; GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 182.

⁹⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 113.

⁹⁹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 85; BURAN, a. g. e., 53.

⁹⁹⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-313; GÖNEN, a. g. e., 48.

¹⁰⁰⁰ TOSUN, a. g. e., 106.

¹⁰⁰¹ GÖKÇUR, a. g. e., 56.

¹⁰⁰² SAĞIR, a. g. e., 93, 95.

¹⁰⁰³ KÜÇÜKER, a. g. e., 68; ÖZER, a. g. e., 66.

¹⁰⁰⁴ ERTEN, a. g. e., 14.

¹⁰⁰⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 65.

¹⁰⁰⁶ ACAR, a. g. e., 69.

¹⁰⁰⁷ ÖZKAN, a. g. e., 19.

¹⁰⁰⁸ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

Bölgede Azerbaycan Türkçesinin etkisi altında olan ağızlarda söze güç katmak ve kavramların anlamlarını pekiştirmek amacıyla bazı sözcüklerin heceleri üzerine yapılan vurgulamalar sözcüklerdeki ünlülerin uzun ve normalden daha açık söylenmesine neden olmuştur. Birinci derecede, bölgenin kuzeyindeki Azeri ve Terekeme ağızlarında, ikinci derecede aynı yörelerin yerli ağızlarında ve Van yöresindeki Küresinlilerin ağızında görülen bu tür ünlü uzamalarına bölgenin diğer ağızlarında pek rastlanmamaktadır.

Kars, Ardahan, Iğdır: senēdi (63-3), nēdi (49-32), tepēdi (72-26), sonadādı (75-56), namazdādı (88-5), gešmē'di (60-4), dayanamē'dih (60-6), gelmē'di (65-9), edecējk (48-57), ben ۚ dim (80-1);¹⁰⁰⁹ **Erzincan:** gel sen? (3.6-4), bāa (1.1-7), daā (2.14-86), deēl (4.6-80), gel sen? (3.6-4), aēlīsān? (7.6-24);¹⁰¹⁰ **Urfa:** šēmīz (4-15), tūmī (1-25), ƣalmış (33-5);¹⁰¹¹ **Van:** āmī (emmi) (50-36), onnāri (onları) (37-114), mānīm (benim) (37-6), hāmīr (hamur) (42-1), eh māyleri (ekmekleri) (46-35), hāmısı (hepsi) (51-138);¹⁰¹² **Elazığ:** ģār'daşlar (VII-33), ģā'ri (I-3), var ۚ miş (185-L-1), burāā (138-XXVIII-14), bāā (61-VIII-6), āli (189-LI-18), zōrna (187-LI-29), bābāmın (104-XV-22), y rde (117-XX-3);¹⁰¹³ **Bitlis:** birahīp (1-111), olūp (1-111).¹⁰¹⁴ **Tunceli:** šikāāt (I-181), sāābınun, sabāā (II-98).¹⁰¹⁵ **Bingöl:** bükēr (I-A-133), geld n? (geldin mi?), dökülmēdi? (I-A-239), ƣatıran geliyōr? (II-C-52);¹⁰¹⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** ēyidir (4-23), ōrada (14-15).¹⁰¹⁷ **Ağrı:** yalnız geldin?, iyisiz'?, sūtun hepsini dōkecahsın'?.¹⁰¹⁸

4.24. TEKLİK 1., 2. VE 3. ŞAHIS ZAMİRLERİNİN YÖNELME HALİ ÇEKİMİNDEKİ DEĞİŞMELER (Har-24):

Doğu Anadolu ağızlarında yönelme halindeki tekil şahıs zamirleri iki şekilde karşımıza çıkarlar. Bu şekiller diğer ağız gruplarında görülmez.¹⁰¹⁹ Bu biçimler Doğu Anadolu ağızlarını hem Kuzeydoğu hem de Batı Grubu ağızlarından ayırmaktadır. Bu zamirlerin iç seslerindeki değişimler, kesin olmamakla beraber bölge ağızlarında yaygın olan $\eta > \check{g}$, $\eta > h$, $\eta > \emptyset$ değişimleriyle ilgili görünmektedir. Kelimelerin sonundaki n ünsüzü Doğu Anadolu ağızlarında daha seyrek olmak üzere teklik ikinci şahıs iyelik ekli isimlerin yönelme durumunda da görülür.

Zamirlerin bu şekilleri Doğu Anadolu ağızlarında farklı yörelerde kullanım yoğunluğu değişen bir dağılım gösterir. Elazığ, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır,

¹⁰⁰⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 57'de, bizim “-” şeklinde gösterdiğimiz, vurgulu hecenin yarı uzun ünlüsünü, üzerinde “ ” işareti ile göstermiştir.

¹⁰¹⁰ SAĞIR, a. g. e., 28, 29.

¹⁰¹¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 17.

¹⁰¹² GÖKÇUR, a. g. e., 11.

¹⁰¹³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 34-35; BURAN, a. g. e., 26.

¹⁰¹⁴ GÖNEN, a. g. e., 13.

¹⁰¹⁵ TOSUN, a. g. e., 45.

¹⁰¹⁶ ÖZER, a. g. e., 30.

¹⁰¹⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 35.

¹⁰¹⁸ ÇİFTÇİ, a. g. e., 9, 10.

¹⁰¹⁹ KARAHAN, a. g. e., 34.

Tunceli, Muş, Bingöl, Bitlis, Gümüşhane ve Van yörelerinde daha yaygın ve kesinleşmiş bir kullanım sahasına sahiptir

“bene, sene” (bazen one) biçimleri Bölge ağızlarında yaygınlık bakımından ikinci sırada gelir. Genellikle bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızlarında rastlanmayan zamirlerin yönelme durumundaki bu şekiller bölgenin yerli ağızlarında görülmektedir. Bazen aynı yörede her iki biçimle de karşılaşmaktadır. Yazı dilinde ben ve sen zamirleri yönelme durumu ekini alırken ünlü kalınlaşması yoluyla bana sana biçimine dönüştürken, Doğu Anadolu yerli ağızlarında ünlü kalınlaşmasına uğramayarak, bene, sene biçiminde, bir ölçüde asıllarına bağlı kalırlar.

Erzurum: behen, sehen, been (08 000 01-54), seen (04 013 01-23), baa (08 040 01-52), bana (03 000 01-88), sana (14 013 03-76);¹⁰²⁰ **Erzincan:** saha (2.28-39), bene (3.6-11), bahān (4.12-50), sehe (5.10-19);¹⁰²¹ **Bitlis:** ma (IV-10), sa (IV-16), man (2-93), san (3-21);¹⁰²² **Bingöl:** bane (1-98), baḥān (I-155);¹⁰²³ **Elazığ:** sahan (42-II-6), bahān (53-V-37), san (sana) (169-XXXIX-12);¹⁰²⁴ **Tunceli:** baḥān (bana) (XX-51), saḥān (sana) (XXIV-195), one (XXV-19);¹⁰²⁵ **Muş:** sene “sana” (I-104), bene “bana” (VII-4);¹⁰²⁶ **Kars:** bene (16-a-68), seḡe (16-a-80), beḡe (16-a-101), bize (12-17), beḡen (bana) (1-80), seḡen (10-12);¹⁰²⁷ **Iğdır:** sene (49-22), seḡe (49-85);¹⁰²⁸ **Ardahan:** bene (28-100);¹⁰²⁹ **Diyanbakır:** baḥān (VII-48), bān (I-55), beḡān (XXXIV-12), saḥān (VI-6), sān (I-12);¹⁰³⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** bēn (9-22);¹⁰³¹ **Gümüşhane, Bayburt:** sená (57-62), seen (27-28), sehen (52-16), seye (16-4), baḡa (63-14), baḡān (14-5);¹⁰³² **Ağrı:** bene, bana, mana, been, sana, sene, seen.¹⁰³³

4.25. ÖYLE, BÖYLE, ŞÖYLE KELİMELEİNDEKİ SES DEĞİŞMELERİ

(Har-25):

KARAHAN’a göre ‘öyle’ kelimesi 11. yüzyılda, ‘böyle’ kelimesi ise daha sonraki dönem metinlerinde èyle ve bëyle şeklinde kullanılmıştır.¹⁰³⁴ Doğu Anadolu ağızlarında bu sözcükler daha ileri bir değişmeyle bünyelerindeki “y” ünsüzünü düşürerek ve ‘y’ düşmesi sonucunda ortaya çıkan telafi uzunluğunu gidererek bugün èle, bële şeklinde kullanılmaktadır. Bu kullanım, Azerbaycan ve Irak Türkmen sahası ağızlarını da kapsamakta, Doğu Anadolu ağızlarını Azerbaycan ve Kuzey Irak

¹⁰²⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 282.

¹⁰²¹ SAĞIR, a. g. e., 143.

¹⁰²² ZÜLFİKAR, a. g. m., 313; GÖNEN, a. g. e., 86.

¹⁰²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 77; ÖZER, a. g. e., 75.

¹⁰²⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 119.

¹⁰²⁵ TOSUN, a. g. e., 60, 125.

¹⁰²⁶ ÖZMEN, a. g. e., 58-59.

¹⁰²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰²⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰³⁰ ERTEN, a. g. e., 38.

¹⁰³¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

¹⁰³² ACAR, a. g. e., 101-102.

¹⁰³³ BAYRAM, a. g. e., 64; EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹⁰³⁴ KARAHAN, a. g. e., 36.

Türkmen ağızları ile birleştirirken, Bu ağızları Batı ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarından ayırmaktadır¹⁰³⁵.

Erzurum: bële;¹⁰³⁶ **Kars, Ardahan, Iğdır:** ële, bële (1-69), ëlese (11-23);¹⁰³⁷ **Elazığ:** bële, ëla, b le (40-II-45), şële (70-X-2);¹⁰³⁸ **Bitlis:** bële (I-1), ëlese (III-17), ële (IV-11);¹⁰³⁹ **Tunceli:** bële (I-2), şële (I-38), ëlese (IV-82), ële (I-47), bële (II-2);¹⁰⁴⁰ **Van:** ële (öyle) (1-22), bële < böyle (1-24), şële- (17-160), ëlese (17-104);¹⁰⁴¹ **Erzincan:** şële (1.1-56), ële;¹⁰⁴² **Muş:** bële “böyle” (XLV-10);¹⁰⁴³ **Bingöl:** bëla (VII-A-2);¹⁰⁴⁴ **Bingöl-Karlıova:** şöle (II-B-92);¹⁰⁴⁵ **Diyarbakır:** bële (VIII-79), òle (öyle) (VIII-93), bële (I-9);¹⁰⁴⁶ **Urfa:** böle (3-105), bëlese (20-20), şële (20-20), bële;¹⁰⁴⁷ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** bële (31-17), ële (33-32);¹⁰⁴⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** bōle (2-15), bële (34-24), ële (11-47);¹⁰⁴⁹ **Artvin-Ardanuç:** ela (II-20), bela (III-5);¹⁰⁵⁰ **Ağrı:** ële, bële.¹⁰⁵¹

4.26. ZAMİR KÖKENLİ 2. ÇOKLUK ŞAHIS EKİNİN YAPISI (Har-26):

Türkiye Türkçesi yazı dilinde ‘-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz’ biçiminde olan zamir kökenli ikinci çokluk şahıs eki, Türkiye Türkçesi ağızlarında yapı bakımından farklı biçimlerde kullanılmaktadır. Bu farklı kullanım biçimleri Türkiye Türkçesi ağızları için ayırıcı bir değer taşımaktadır¹⁰⁵².

Eski Türkçede fiil çekimlerinde şahıs belirtmek için ve isimlerin sonunda bildirici olarak şahıs zamirleri kullanılmıştır. İkinci çokluk şahıs için kullanılan ‘siz’ zamiri Batı Türkçesinde eklenerek kalınlık-incelik uyumuna tabi olmuş, Batı Türkçesinin gelişim süreci içinde, bir süre sonra da yerini ‘-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz’ eklerine bırakmıştır. İkinci teklik şahıs eki –sın ile ona çokluk anlamı katan –ız / -iz ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan bu yapının oluşumu Osmanlı Türkçesi dönemine rastlamaktadır¹⁰⁵³.

siz > -sin-iz > -sınız > -siniz biçiminde bir değişimle Batı Türkçesindeki gelişimini tamamlayan bu ek, Doğu Anadolu ağızlarında “ñ” sesini düşürerek –siz ekine dönüşmüştür.

¹⁰³⁵ KARAHAN, a. g. e., 36.

¹⁰³⁶ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 198, 200.

¹⁰³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 92, 135.

¹⁰³⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 26-27, 104-105.

¹⁰³⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 311-317; GÖNEN, a. g. e., 66.

¹⁰⁴⁰ TOSUN, a. g. e., 32, 111.

¹⁰⁴¹ GÖKÇUR, a. g. e., 70-71.

¹⁰⁴² SAĞIR, a. g. e., 104.

¹⁰⁴³ ÖZMEN, a. g. e., 50.

¹⁰⁴⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 25.

¹⁰⁴⁵ KÜÇÜKER, a. g. e., 74; ÖZER, a. g. e., 68.

¹⁰⁴⁶ ERTEN, a. g. e., 3, 18.

¹⁰⁴⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 13, 62.

¹⁰⁴⁸ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 72.

¹⁰⁴⁹ ACAR, a. g. e., 85.

¹⁰⁵⁰ ÖZKAN, a. g. e., 23.

¹⁰⁵¹ KÖKTEKİN, a. g. m., 8; EFENDİOĞLU, a. g. m., 827.

¹⁰⁵² KARAHAN, a. g. e., 36-37.

¹⁰⁵³ KARAHAN, a. g. e., 37.

Doğu Anadolu ağızlarındaki bu kullanımlardan bir kısmının arkaik olduğu, Eski Türkçe siz zamirinden veya Eski Anadolu Türkçesindeki –sız / -siz eklerinden geldiği ihtimali daha yüksektir. Çünkü yerli ağızların bazılarında yukarıdaki gelişim sürecinin kalıntılarını gösteren örnekler hiç rastlanmaz, bahsedilen ağızlarda bu ekin genellikle kalın ünlülü olması ve kalınlık-incelik uyumuna uymaması onun arkaik olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Erzurum: almalısız, almalısız, almalısız, başliyesiz, gelersiz, aliyirsiz, almıssız, görmüssüz, almişsiz;¹⁰⁵⁴ **Elazığ:** gidersiz (55-V-9), tanırsız (172-XLII-9), oturisiz, bulmuşsuz, getiracaḥsız (177-XLIV-3), bineceḥsız (82-XII-21);¹⁰⁵⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** aşmiyıbsız (20-1), boḡacaḥsız (7-99), yatisız (7-189), görersiz (2-186), öleceḥsız (2-207), vèresiz (7-42);¹⁰⁵⁶ **Erzincan:** isdisiz, diyirsiz, gelmişsiz, almıssız, alacaḥsız, vereceḥsız, alursız, olırsız, bulmalısız, gelmelisiz;¹⁰⁵⁷ **Tunceli:** kurtulmuşsiz, oḡumuşsuz, çıḥarsız, baḥasız;¹⁰⁵⁸ **Diyanbakır:** çıḥacaḥsız (XXXII-30), çıḥarisiz (XII-20), dinleyecaḥsız (VIII-130), dolandırasız (II-65), bilisiz (II-35), gidesiz (XII-21);¹⁰⁵⁹ **Urfa:** deyişiz (3-70), yapısız (6-80), kesersiz (20-15), taparsız (3-70), yandıracaḥsız (17-20);¹⁰⁶⁰ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** gèdirsiz (8-42), vèriysiz (16-39), vèrmışsiz (16-33), nèdersiz (16-37), èdersiz (8-6), göriysiz (10-43), gèdecaḥsız (8-44);¹⁰⁶¹ **Kars:** çaḷışacaḥsız (14-20), gelecaḥsız (14-20), almışsiz (4-8), ḡurtaracaḥsız (20-31);¹⁰⁶² **Iğdır:** èyliyesiz (49-141), göresiḡiz (51-9), bilirsiz (63-25), isdersi iz (69-22), diyeceḥsız (51-27), gideceḥsiḡiz (51-3);¹⁰⁶³ **Ardahan:** vereceksiz (31-15), gèdecaḥsız (36-30), geziyersiz (32-4);¹⁰⁶⁴ **Van:** gelmişsiz (12-31), gelipsiz (11-159), vèriyorsuz (27-116), baḥacaḥsız (30-50), gidecaḥsız (50-78), atacaḥsız (7-7);¹⁰⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** yiyecesis (3-26), ḡorḡiyisis (41-24), tanur mis z (32-45), afèdarsız (4-55);¹⁰⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** ekacaḥsız, oḡiyacaḥsız, ekiyersiz, oḡiyersiz, ekmişiz, ohumişiz, ekarsız, alursuz;¹⁰⁶⁷ **Ağrı:** ḡonuşacaḥsız, başlırsız, demişsiz, oḡursuz, ḡülersiz, gelecaḥsız, oturasız, içesiz.¹⁰⁶⁸

Batı Grubu ağızlarında ekin ‘-sınız, -siñiz, -suñuz, -sünüz’ biçimi yaygın olmakla birlikte (gelmissiñiz (Adn.); gidersiñiz (Ady.); almamısiñiz (Af.); gelmissiñiz (Ank.); yapāsiñiz (Blc.); afedersiñiz (Bl.); seversiñiz (Çnkr.); baḡmışsiñiz (Çr.), veriyosiñiz (Es.); gelmişsiñiz (Ht.); göreceksiñiz (İzmt.); geliksiñiz (Kh.); hastaymışsiñiz (Ks.); büyümüssünüz (Ky.); vermissiñiz (Krş.);

¹⁰⁵⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 351-352, 356, 361, 366, 370, 372.

¹⁰⁵⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 147, 149, 154, 157.

¹⁰⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 98.

¹⁰⁵⁷ SAĞIR, a. g. e. 168, 175, 180, 184, 193.

¹⁰⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 143-149.

¹⁰⁵⁹ ERTEN, a. g. e., 44.

¹⁰⁶⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 95.

¹⁰⁶¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 106, 108, 109, 110.

¹⁰⁶² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁶⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 129, 130, 133, 137.

¹⁰⁶⁶ ACAR, a. g. e., 108, 110, 111.

¹⁰⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 43.

¹⁰⁶⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

dağılmissınız (Ml.); giresiniz (Mğ.), ararsınız (Nv.); gitmişsiniz (Nğ.); asmışsınız (Sv.); yemelüsünüz (Tk.); yersiniz (Uş.); gelirmişsiniz (Yz.); bilüsünüz (Zn.)¹⁰⁶⁹ bölgedeki bazı alt ağız yörelerinde (Brs., Brt., Grs., İzmt., Sv.) $\eta > y$, $\eta > \xi$, $\eta > n$ değişimleri görülmekte bazen de η ünsüzünün düşmesi (Gr., Khm., Sm., Or.) ile uzun ünlü oluşmaktadır: gelürsünüz (Brt.); bulamasıyız, bülüsüz, kaçurüsüz (Gr.); sölēs z, (İzmt.); geleceksiğiz (Sv.); almassız (Khm.); gidersüz (Sm.); getüreceks z (Or.)¹⁰⁷⁰. Doğu Anadolu ağızlarının etki alanında olan Malatya ağızında ise seyrek olarak –sız / -siz biçimlerine rastlanmaktadır: gitmiyesiz, gelesiz, nedeceksiz (Ml.)¹⁰⁷¹.

4.27. ÇOKLUK 2. ŞAHIS İYELİK EKİ İLE İYELİK KÖKENLİ ŞAHIS EKİNİN YAPISI (Har-27):

Eski Türkçede –nız, –niz, –nuz, –nüz; Eski Anadolu Türkçesinde –nuz, –nüz olan ve bugün yazı dilinde dört şekilde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılan çokluk 2. şahıs ve iyelik eki, Doğu Anadolu ağızlarında “n” sesinin düşmesiyle –ız / –iz / –uz / –üz / –z biçimine dönüşmüştür. Ekin bu şekilde kullanılması Doğu Anadolu ağızlarını diğer ağız gruplarından ayırmaktadır.

Erzurum: ağaz, kölez, cemoz, bacız, kızız, ciniz, gülüz, közüz, kuzuz, köwlüz, başiyiz (03 026 04-44);¹⁰⁷² **Elazığ:** oğluz (42-II-8), başıza (LXII-8), kızızı (215-LXI-5), edetızı (11-XX-13), kövlerize (75-XI-12);¹⁰⁷³ **Bitlis:** dinızdan (V-22), üşahlarız (1-120), paraz (7-126), ekrabaz (4-81), cenazaz (25-78), sözüz (7-87);¹⁰⁷⁴ **Van:** eKmeğiz (31–81), bağıriz (11-71), beliz (52-71), arabaz (29-20), yüzüz (31-190), namusuz (27-117), davediyezi (4-34);¹⁰⁷⁵ **Erzincan:** babaz, yoluz, hasdez, eliz (2.5-19), gitez (kıtanız) (2.33-73);¹⁰⁷⁶ **Tunceli:** analarızı (I-38), bacilerzi (I-38);¹⁰⁷⁷ **Muş:** başızdan “başınızdan” (XVIII-41);¹⁰⁷⁸ **Diyarbakır:** ağızın (I-92), başızı (XXXVI-82), biriz (XXV-50), çocığız (I-27), dayıza (XXXV-37), işiz (XXXVI-57), mählez (XXV-42);¹⁰⁷⁹ **Urfa:** kafayız (18-45), durumiyyız (18-45), istediğiyiz (27-60), diliyız (3-70), yimeg z (33-115), etraf z (3-175);¹⁰⁸⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** üçüzi (16-34), hepiz (32-26), işize (16-6);¹⁰⁸¹ **Kars:** gendinize (11-52), yiyeceğiz (16-a-14), toplantıgız (16-a-135);¹⁰⁸² **İğdir:** başı ıza (65-6), özü üze (65-6), sağlığı ıza (72-46), ahırınız (72-182);¹⁰⁸³ **Ardahan:** tanıdı ız (91-a-132),

¹⁰⁶⁹ KARAHAN, a. g. e., 37-38.

¹⁰⁷⁰ KARAHAN, a. g. e., 37-38.

¹⁰⁷¹ KARAHAN, a. g. e., 38.

¹⁰⁷² GEMALMAZ, a. g. e., 270.

¹⁰⁷³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 125.

¹⁰⁷⁴ ZÜLFİKAR, a. g. m., 316; GÖNEN, a. g. e., 89.

¹⁰⁷⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 93.

¹⁰⁷⁶ SAĞIR, a. g. e., 139.

¹⁰⁷⁷ TOSUN, a. g. e., 127.

¹⁰⁷⁸ ÖZMEN, a. g. e., 60.

¹⁰⁷⁹ ERTEN, a. g. e., 35.

¹⁰⁸⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 82.

¹⁰⁸¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 89.

¹⁰⁸² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁸³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

milletdensi iz (91-a-232), işi ize (95-31);¹⁰⁸⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** haberiiz (49-73), hağglizi (50-47), malimiyiz (55-27), gendiz (55-20);¹⁰⁸⁵ **Artvin-Ardanuç:** bahçaz, suyuvuz, elivuz, anvuz, başıvuz, evuz;¹⁰⁸⁶ **Ağrı:** evizi, topuzi, babaz, anaz, böyügüz, yoluz.¹⁰⁸⁷

Erzurum: aldız, başladız, geldiz, gördüz, dediz, alsaz, başlasaz, gelsez, görsez;¹⁰⁸⁸ **Elazığ:** oğuduz, bağdız, yaptınız (206-LVIII-23), gelsez, bağsaz, otursanız;¹⁰⁸⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** gördüz (2-186), aşdız (2-66), kaldız (4-30), geldiz (13-36), kaçsaz (15-78), çağırsaz (16-27);¹⁰⁹⁰ **Erzincan:** etdiz, yapıdız, sölediz, çekdiz, gêtsez, alsaz, bulsaz, dèsez;¹⁰⁹¹ **Tunceli:** èTTız (I-37), segürTTüz, gèTTız, olsaz, geÇsez (XL-23);¹⁰⁹² **Diyarbakır:** düştüz (XLIV-23), gömdüz (VI-24);¹⁰⁹³ **Urfa:** ast z (18-45), öğrend z (2-5), bozmad z (18-35), konıştırd z (4-25), görirseyiz (1-85), oğırsayız (9-5), zengin oldiyız (20-20);¹⁰⁹⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** vermediz (16-39), oldüz (17-29), gètürdüz, yaptız;¹⁰⁹⁵ **Kars:** yapığız (17-15), gördüğüz (17-58), geşdiz (17-64);¹⁰⁹⁶ **Iğdır:** bildiz (51-21), demediz (51-23,24), aşdığız (56-168,169), gömdü üz (61-93), geldi iz (72-102), èlese iz (74-82,83);¹⁰⁹⁷ **Ardahan:** düşünmediz (32-47), dediz (36-22);¹⁰⁹⁸ **Van:** doldördöh (37-96), KonòşTòh (36-14), gördöh (1-10), versez (52-45), getırsez (52-179), dönsez (52-92);¹⁰⁹⁹ **Gümüşhane, Bayburt:** geldiz (10-14), yedijiz (11-21), gètdijiz (35-8), ètdijiz (35-17);¹¹⁰⁰ **Artvin-Ardanuç:** ektiz, başladız, oğuduz, gördüz, eksaz, sorsaz, yesaz;¹¹⁰¹ **Ağrı:** aldız, bulduz, geldiz, gördüz, yapsaz, oynasaz, otursaz, görsez.¹¹⁰²

4.28. ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNDE MEYDANA GELEN SES DEĞİŞMELERİ (Har-28):

Eski Türkçe döneminde, Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Göktürk yazıtlarında şimdiki zaman için -Ar / -Ur (-yUr) / -İr / -r ekleri kullanılmış, bu ekler hem geniş ve gelecek zamanı hem de şimdiki zamanı karşılamıştır. Bu ekin en genel ve eski biçimi -ur / -ür'ken, diğer şekiller farklı şive özelliği olarak ortaya çıkmış ve

¹⁰⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁸⁵ ACAR, a. g. e., 97.

¹⁰⁸⁶ ÖZKAN, a. g. e., 37.

¹⁰⁸⁷ TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹⁰⁸⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 347- 349.

¹⁰⁸⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 152, 161.

¹⁰⁹⁰ GÖNEN, a. g. e., 99.

¹⁰⁹¹ SAĞIR, a. g. e. 172, 191.

¹⁰⁹² TOSUN, a. g. e., 144, 145, 150.

¹⁰⁹³ ERTEN, a. g. e., 45.

¹⁰⁹⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 96.

¹⁰⁹⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 105.

¹⁰⁹⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁰⁹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 127-143.

¹¹⁰⁰ ACAR, a. g. e., 106, 112.

¹¹⁰¹ ÖZKAN, a. g. e., 39, 44.

¹¹⁰² EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

yaygınlaşmıştır. Eski Türkçenin bir devamı olan Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de şimdiki zaman için aynı ekler kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zamanı –a / -e eki karşılamaktadır. Eldeki örnekler bakıldığında bu ekin Eski Türkçe döneminde gelecek zaman için kullanılan –ga / -ge)-gay / -gey) ekinden geldiği tespit edilmektedir.¹¹⁰³

Bugün standart dilde kullanılan şimdiki zaman eki –yor Batı Türkçesinde “yorır” fiilinin eklenmesiyle ortaya çıkmış yeni bir ektir.¹¹⁰⁴ Bu ekin, yorı- fiilinin –r geniş zaman eki almış şekliyle ortaya çıktığı en kabul gören görüşlerden biridir. Aynı görüşü savunan T. GÜLENSOY, ‘yorır’ kelimesinin benzer iki heceden dolayı son hecesini zamanla düşürerek –yor biçiminde eklediğini belirtmektedir.¹¹⁰⁵

Özellikle ünlü yapısı bakımından gösterdiği sistemli dağılımdan dolayı, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında önemli rol oynayan şimdiki zaman eki, Doğu Anadolu ağızlarında ortak olan ve bu ağız bölgesini diğer ağız gruplarından ayıran bir özellik olarak değerlendirilir.¹¹⁰⁶

Şimdiki zaman ekinin ince-düz-dar (nadiren yarı dar-ince veya dar-kalın) ünlü ile kullanımı, Doğu Anadolu ağızlarının ayırıcı bir özelliğidir. Batı Grubu ağızlarında ekin ünlüsü genellikle düz-geniş ya da yuvarlak- geniş; Kuzeybatı Grubu ağızlarında ise dar-yuvarlak olarak kullanılmaktadır. Ekin genellikle –i ünlüsü taşıması ve sürekli dar-düz ünlülü olması bölge ağızlarında tam bir ortaklık oluştururken, ektaki ünsüz bakımından ortaya çıkan farklılıklar, bölgenin alt ağız gruplarını belirlemede birer kıstas olabilecek tarzdadır. Ünlü ve ünsüz değişimlerine göre Doğu Anadolu ağızlarında kullanılan başlıca şimdiki zaman ekleri şunlardır:¹¹⁰⁷

- yêr / -yir / -yr
- ir / - r / -îr / -êr / -er
- yê / -yi
- y
- i / - / -ê¹¹⁰⁸

Bu ekle ilgili bölgede görülen fonetik farklılıklar düzenli bir seyir göstermemekte, bazen aynı yörede yukarıdaki eklerin bir kaç bir arada görülmekte, bazen de aynı eki birbirinden çok uzak yörelerde görmek mümkün olabilmektedir. söl r (Ağ.); ediyêr (Ar.); oêr (Bn.); tutmir, edê (Bt.); içi (Dy.), istiy, istir, çevüriler (El.); aliye (Erzn.); oêr (Erzr.); êdir (Gm.); durir (Krs.); yatırêr (Mş.); geli, olêr, olır (Tn.); Kôrhiy (Ur.), sızliyi (Vn.).¹¹⁰⁹

¹¹⁰³ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295.

¹¹⁰⁴ KARAHAN, a. g. e., 43.

¹¹⁰⁵ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295.

¹¹⁰⁶ KARAHAN, a. g. e., 43.

¹¹⁰⁷ KARAHAN, a. g. e., 43.

¹¹⁰⁸ KARAHAN, a. g. e., 43-44.

¹¹⁰⁹ KARAHAN, a. g. e., 44.

Ekin Kars / Hanak Türkmenlerinde kullanılan –yör / -or biçimi bu ağız Batı Grubu ağızları ile birleştirir. istiyör, duruyör, oturor (Krs.)¹¹¹⁰.

Kars ve Bulanık (Muş) Terekemeleri ağızında düz ünlülü fiillerden sonra –ër / - r biçiminde olan ek, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra Halfeti, Birecik, Kilis ve Adıyaman ağızları ile birleşerek –or / -ör / -ör / -ur şekline girer ve bölgenin genel yapısına aykırılık gösterir. görör, durörüm (Krs.); götürör (Mş.)¹¹¹¹.

Gümüşhane ve Elazığ ağızlarında ekin ünlüsünün bazen yuvarlak ve kalın biçimleri kullanılır. etmiyur (Gm.), -yu / -yü (El.)¹¹¹².

Harput, Pertek, Çemişgezek ve Hozat merkez ağızlarında ek genellikle -i daha seyrek olarak –u / -ü biçiminde, Pertek / Pınarlar nahiyesinde –ër, Pertek Dere nahiyesi ve köylerinde ise –ır / -er şeklindedir.

Doğu Anadolu ağızlarında –yar / -yer (Kars, Erzurum, Çoruh, Ağrı, Ardahan yöreleri) biçiminde düzleşmiş şimdiki zaman eki de yaygındır. Şimdiki zaman ekinin Anadolu'da kullanılan düz-geniş ünlülü biçimi bugün Türkmen Türkçesi yazı dilinin ve Orta Asya Türkmenleri arasındaki Salur'ların karakteristik şimdiki zaman ekidir. Ayrıca bu ekin –r'yi düşürmüş biçimi Bitlis, Van, Urfa, Diyarbakır, Muş, Erzincan, ve Malatya'da kullanılmaktadır.¹¹¹³

Aynı ekin 'y' düşmesi ile ortaya çıkmış - r biçimine Kars, Tokat, Sivas, Tunceli ağızlarında rastlanır.¹¹¹⁴

Bölgenin bazı yörelerinde (Hakkâri, Batman, Siirt, Mardin, Şırnak), özellikle Türkçeyi okul çağlarında öğrenmiş olanların kalabalık olduğu yörelerde, -yor ekinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıdaki farklı şekiller içinde Doğu Anadolu ağızlarında en karakteristik ve yaygın biçim dar-düz-ince ünlülü (-i, -iy, -yi) olanıdır. KORKMAZ'ın Kınık boyu özelliği olarak gösterdiği bu şimdiki zaman eki Kars, Erzurum, Erzincan, Ağrı, Van, Bitlis, Tunceli, Elazığ, Bingöl, Diyarbakır ve Urfa ağızlarında ağırlıklı; Kahramanmaraş, Gaziantep, Sivas, Tokat ve Amasya ağızlarında seyrek olarak görülür.¹¹¹⁵

Şimdiki zaman ekinin Anadolu ağızlarındaki en yaygın biçimi, son ses –r düşmesi ile oluşmuş –yo ekidir. Batıdan doğuya doğru geniş bir kullanım alanı bulan bu ek doğuya doğru Tokat, Kayseri, Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş, Sivas, Giresun ve Trabzon'a kadar sokulur. Aynı yörelerde ekin –yu / -yü biçimine de rastlanmakta, ekin dar ünlülü biçimleri de görülmektedir.¹¹¹⁶

¹¹¹⁰ KARAHAN, a. g. e., 44.

¹¹¹¹ KARAHAN, a. g. e., 44.

¹¹¹² KARAHAN, a. g. e., 43.

¹¹¹³ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295.

¹¹¹⁴ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295.

¹¹¹⁵ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295.

¹¹¹⁶ GÜLENSOY, a. g. e., 281-295; KARAHAN, a. g. e., 47.

Bölgemiz ağızlarında aslında r'yi korumak veya düşürmek biçiminde kullanılan bu ekin en net durumları üçüncü teklik kişilerde ortaya çıktığından örnekler bu çekim biçiminden seçilmiştir.

Erzurum: aliyi, başliyi, geliyi, göriyi, dəyi, aliyir, başliyr, geliyr, göriyr, dəyir şekilleri ile karışık);¹¹¹⁷ **Elazığ:** deyi (176-XLIIIa-9), parli (201-LV-23), gidi (43-IIa-8), döni (60-VI-2), çalışi (68-IX-3), isTiyi (211-LX-19), oli (I-7);¹¹¹⁸ **Van Yerli:** dēmiy (2-90), duram (2-34), ol , (1-69), sat (1-147), suvar (1-147), baḥ (1-50), yēndirm (1-80), basm (1-80);¹¹¹⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaḥi (1-45), baḥi (1-45), ölmīyi (2-75), ölçi (2-42), gidi (7-48), ati (7-24), ēdi (2-6);¹¹²⁰ **Erzincan:** aliyē, olēy, gızıyi (4.6-107), biliy (4.19-14), biçiyi (3.13-14), geliyi (3.25-8), içeyē (3.17-7), sorıy (4.19-4);¹¹²¹ **Tunceli:** k̄ali (I-14), götüri (I-16), giyni (I-29), ali (I-29), geli;¹¹²² **Bingöl:** düşi (VIII-B-370), baḥi, ali (II-A-25), oḥi;¹¹²³ **Muş:** at “atıyor” (XXIII-17);¹¹²⁴ **Diyarbakır:** bekli (II-99), bili (II-129), d (I-3), sati (III-26);¹¹²⁵ **Urfa:** kopard (6-120), kaç (2-40), ar (1035), dur (18-65), çıḥad (12-40);¹¹²⁶ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** açıy (13-6), bilmiy (9-59), gēdiy (9-59), diy (29-10), vēriy (3-7).¹¹²⁷

Erzurum: alır, başlır, oḥir, görir, alēr, başlēr, gelēr, görēr, diyēr;¹¹²⁸ **Elazığ:** çağırēr (151-XXXV-23), başlır (159-XXXVI-14), oturir (159-XXXVI-36), açēr (105-XXI-12), gelēr gēdir (XLVII-17);¹¹²⁹ **Van:** bılır (37-79), baḥır (47-204), saḥlamır (37-34), çekmır (40-70), işidır (34-67), aḡlır (37-74), olır (34-35), yollır (37-19), vērmır (47-11);¹¹³⁰ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** toḥunir (1-138), söliyr (1-84), aḡliyr (1-3), yanaşir (1-15), öli (1-9), tüşir (25-42), örgenir (1-363), ētmiyr (1-96), olir (1-24), daḡlır (1-48), kıldırir (1-45);¹¹³¹ **Erzincan:** oluyēr (3.14-19), gediyr (3.36-58), içiyir (6.10-17), sesliyr (6.15-10), sıḥılıyr (5.21-23), gidir (6.2-40), tanır (6.6-21), soyındırir, ḡazanēr, üşir;¹¹³² **Bingöl:** baḥır (V-68), baḥēr, gelir (VI-23), oḥēr, oḥiyr;¹¹³³ **Muş:** aḡlır, diyir;¹¹³⁴ **Kars:** benziyr (4-9), atir (4-10), ḡapir (4-10),

¹¹¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 357.

¹¹¹⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146; BURAN, a. g. e., 65.

¹¹¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 132.

¹¹²⁰ GÖNEN, a. g. e., 101.

¹¹²¹ SAĞIR, a. g. e., 166.

¹¹²² TOSUN, a. g. e., 147-148.

¹¹²³ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 83-84.

¹¹²⁴ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹¹²⁵ ERTEN, a. g. e., 46.

¹¹²⁶ ÖZÇELİK, a. g. e., 99.

¹¹²⁷ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 109.

¹¹²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 356-357.

¹¹²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 146; BURAN, a. g. e., 65.

¹¹³⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 134.

¹¹³¹ GÖNEN, a. g. e., 101.

¹¹³² SAĞIR, a. g. e., 166.

¹¹³³ KÜÇÜKER, a. g. e., 90; ÖZER, a. g. e., 84.

dutir (6-2), satir (6-2), diyir (6-4);¹¹³⁵ **Iğdır:** atır (49-55), gèdir (49-57), işdiyir (53-4), èdir (50-c-61), dinniyir (55-34), yanır (56-45), deyir (56-51);¹¹³⁶ **Ardahan:** gediye (25-11), baħiyèr (25-11), çaħiyèr (25-10), veriyèr (25-11), diyèr (25-12), oliyèr (25-13), avliyèr (25-23);¹¹³⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** içeyirim (61-38), arayım (59-57), ğaçiyirim (52-37);¹¹³⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekiyer, başliyr, ohiyer, soriyer, yiye, sormiye;¹¹³⁹ **Ağrı:** söl r, gelir, kızır, çalışır, olir, dağılır, diyir.¹¹⁴⁰

4.29. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN ÜÇÜNCÜ TEKLİK KİŞİ EKİNİN

DURUMU (Har-29):

Bölgemiz ağızlarında bu kipin üçüncü teklık kiş çekiminde kullanılan ek tek şekilli olarak sürekli –di biçimindedir. Ek, Yerli ağızlar başta olmak üzere sürekli düz-dar ince ünlölüdür.

Kars: yapdi (3-20), vuruldi (4-43), ğırıldı (12-32), bozdi (15-11);¹¹⁴¹ **Ardahan-Posof:** ğaħdi (26-3), oldi (27-4), toplatdiler (31-1), vurdurdi (36-13), aldiler (39-81);¹¹⁴² **Erzurum:** aldı, başladı, oħudi, aldiler, başladiler, oħudiler;¹¹⁴³ **Elazığ:** dutildi (216-LXII-19), açıldı (168-XXXVIII-4), anladi (52-V-30);¹¹⁴⁴ **Bitlis:** aldilar, koydi, oldi, baħTi, saldi (13-42), oldi (1-27), kodilar (2-237);¹¹⁴⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** kaşdi (1-75), saldi (13-42), annadi (1-201), aldı (7-84), oldi (1-27), avuşdurdi (14-42), durdi (19-3), bozdi (2-186), yaldatdi (2-51);¹¹⁴⁶ **Tunceli:** vardı “vardı” (I-2), sordiler “sordular” (XV-3), yaħardi “yakardı” (XII-58);¹¹⁴⁷ **Erzincan:** noldi (1.1-25), başladı (1.1-26), ğırıldı (1.29-10), doldi (2.8-30), ğirdi (2.8-30);¹¹⁴⁸ **Muş:** oldi “oldu” (I-11), anlatdı “anlattı” (XXV-2);¹¹⁴⁹ **Bingöl:** yapdi (XI-C-3), yatTi (XIII-27), ğodi (koydu) (I-123), vardı (III-25), kırdi (X-A-255), koyuldi (XII-14);¹¹⁵⁰ **Diyarbakır:** yandi (LI-6), yaħti (XII-1), yaptı (XLI-27), aldı (XXIX-6), baħti (XXXIV-6), kaħti (XXIV-62), kırdi (XLVIII-51);¹¹⁵¹ **Urfa:** yaptı (4-30);¹¹⁵² **Van:** oldilar (44-5), oTladardi (35-26), oldisa (26-8), alardi (47-98), vurdilar (31-146), olardi (13-19);¹¹⁵³ **Gümüşhane, Bayburt:** fırlaşdi (32-104);¹¹⁵⁴ **Artvin-Ardanuç:** oħudi, başladı, oħumadilar;¹¹⁵⁵ **Ağrı:** oldi, oturdi, ğaldı, oldi.¹¹⁵⁶

¹¹³⁴ ÖZMEN, a. g. e., 67.

¹¹³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹³⁸ ACAR, a. g. e., 110.

¹¹³⁹ ÖZKAN, a. g. e., 41.

¹¹⁴⁰ ÇİFTÇİ, a. g. e., 10; TURHAN, a. g. e., 25; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹¹⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

¹¹⁴² ERCİLASUN, a. g. e., 69.

¹¹⁴³ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347-348.

¹¹⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44; BURAN, a. g. e., 33.

¹¹⁴⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 309, 310; GÖNEN, a. g. e., 22.

¹¹⁴⁶ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹¹⁴⁷ TOSUN, a. g. e., 54.

¹¹⁴⁸ SAĞIR, a. g. e., 40.

¹¹⁴⁹ ÖZMEN, a. g. e., 35.

¹¹⁵⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 37.

¹¹⁵¹ ERTEN, a. g. e., 23, 47.

¹¹⁵² ÖZÇELİK, a. g. e., 24.

¹¹⁵³ GÖKÇUR, a. g. e., 13.

4.30. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN EKİNİN TEK ŞEKLİ OLMASI (Har-30):

Türkçenin ilk yazılı örneklerinden Osmanlı Türkçesinin sonlarına kadar duyulan geçmiş zaman eki sürekli düz-dar ünlü ile kullanılmıştır. Doğu Anadolu ağızlarında da bu ek tek şekilli olarak düz-dar-ince ünlüyle kullanılır. Doğu Karadeniz ağızlarını da kapsayan bu özellik, ekin tarihi gelişimi ile bağlantılı olmakla birlikte, “ş”nin inceltici etkisi ve son seste i’leşmenin bu bölgedeki yaygınlığı ile de ilgilidir.¹¹⁵⁷

Bu ek –miş biçiminde tek şekilli olarak Kuzeydoğu Grubu ağızlarında daha sistemlidir ve ekin bu sistemli biçimi, Kuzeydoğu Grubu ağızlarını Kuzey Bulgaristan ağızları ve Makedonya ağızıyla birleştirmektedir.¹¹⁵⁸

Doğu Anadolu ağızlarında ekin tek şekilli (-miş) biçimi daha çok yerli ağızların yaygın bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu ek çok şekilli biçimde, ünlü uyumlarına tabi olduğundan, gerek Azerbaycan sahası ağızlarında gerekse Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta, Azerbaycan Türkçesinin uzantısı olan ağızlarda da genellikle çok şekillidir. Fakat bu yörelerdeki bazı ağızlarda da ekin, düz-dar-ince şeklinin yaygınlık kazandığı, bazılarında ise kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak düz-dar ünlülü biçiminin kullanıldığı görülmektedir. Ek bu özelliği ile bölge ağzını daha alt ağız gruplarına ayırmada önemli bir kıstas olmakla birlikte bölgenin genelinde, bazı yörelerde yoğun bazı yörelerde daha seyrek görülen tek şekilli biçim ortak bir özellik olarak değerlendirilebilir.

Kars: gırılmış (3-34), almışlar (8-13), almış (22-55); **Ardahan/Posof:** açarmışlar (25-4), bahmış (25-9), almış (28-82), yanaşmışdiler (32-3), gurumış (34-19), toplamışlar (35-58), dolmuş (35-141), varmış (38-21);¹¹⁵⁹ **Erzurum:** doğmuş (01 000 01-68), bozmuşlër (14 062 05-17)), bulmuş (05 052 01-25), coşmış (04 000 01-51), çıhmamêş (04 000 01-110), çalışmışem (04 056 01-43), koymışlar, yaħalamışlar;¹¹⁶⁰ **Elazığ:** burhulmuş (187-LI-22), düşmüş (SYA.-XLI-2), olmuş, gelmişTın (197-LIV-28), almış (178-XLIV-39), varmış (158-XXXVIIb-1), yatmış (104-XVI-36), varmış (XLVII-1), gêtmiş (I-1);¹¹⁶¹ **Bitlis:** kaħmış, bahmış, soħmış, ölmüş, almış;¹¹⁶² **Tunceli:** anlamışlar “anlamışlar” (I-33), olmuş “olmuş” (XIV-53), Komiş “koymuş” (Xv-72), tahmış “takmış” (XXXIV-27), almış “almış” (XXXIV-67).¹¹⁶³ **Erzincan:** gıvrılmış (1.1-23), olmuşsin (1.11-4), ğalmışık (1.29-3), olmuşık (1.19-6);¹¹⁶⁴ **Muş:** olmuşlar “olmuşlar” (XXXIV-2), sormuşlar “sormuşlar” (III-6),

¹¹⁵⁴ ACAR, a. g. e., 106.

¹¹⁵⁵ ÖZKAN, a. g. e., 38-39.

¹¹⁵⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹¹⁵⁷ L. KARAHAN, a. g. e., 47.

¹¹⁵⁸ L. KARAHAN, a. g. e., 47.

¹¹⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., 70.

¹¹⁶⁰ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 92-93.

¹¹⁶¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 44-45, 56; BURAN, a. g. e., 34, 41.

¹¹⁶² ZÜLFİKAR, a. g. m., 309.

¹¹⁶³ TOSUN, a. g. e., 54.

¹¹⁶⁴ SAĞIR, a. g. e., 40.

goyulmuş “koyulmuş” (III-16), almış “almış” (IV-15), bulunmuş “bulunmuş” (V-21);¹¹⁶⁵ **Bingöl:** olmuş (X-63), varmış (XII-23), kalmış (XII-32), doğırmış (I-A-45), kırmış (II-A-93), varmış (I-A-89), koymış (III-105);¹¹⁶⁶ **Dişarbakır:** vurmamış (XLIV-9), yapmışam (III-84), doğmış (XIV-14), yıhamış (I-46), kalmış (I-14);¹¹⁶⁷ **Urfa:** sarmış (19-25), ottırmış (3-140), vurmış (6-80), durmuşsan (18-45), sürmüşsen (36-30);¹¹⁶⁸ **Dişarbakır-Çüngüş / Çermik:** almış (16-41), bşımış)13-21), toplamış (10-50), ölmüşim (9-48);¹¹⁶⁹ **Van:** vurmüşim (37-87), olmuşsan (17-168), yazmışler (36-17), oturmuşem (31-81), annamışam (30-123), yazmamışam (30-114), yapmışıh (41-187), çalışmışım (12-24);¹¹⁷⁰ **Gümüşhane, Bayburt:** çıkmış (32-9), ğablamış (34-33), tutmuş (12-26), ölmüş (59-14);¹¹⁷¹ **Artvin-Ardanuç:** oğumüşim, oğımış, sormış, sormüşuh;¹¹⁷² **Ağrı:** kaçmış, kırmış, durmuş, oğumüş, almışsin.¹¹⁷³

4.31. EKLİK VE ÇOKLUK BİRİNCİ ŞAHİS EMİR EKLERİNDEKİ DEĞİŞMELER (Har-31):

Doğu Anadolu ağızlarında standart dildeki 1. teklik şahıs emir eki –ayım / -eyim hece kaynaşmasına uğrayarak genellikle –ım /-im / èm, seyrek olarak da –am / -em biçimine dönüşür.

Erzurum: alim, başlim, gelim, oğem, alam, gelem;¹¹⁷⁴ **Elazığ:** içem (47-XXXIII-10), suliyem (157-XXXV-3), getirem (LXIII-35), çekem (45-IIb-21), çalam (42-II-10), gelam;¹¹⁷⁵ **Van:** doyòm (28-19), dökòm (31-36), yiyım (34-53), otöròm (15-12), diyım (31-1), söyliyım (31-1), bilım (7-116), gidım (2-54), gelım (1-9);¹¹⁷⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olum (7-60), ekem (25-336), alam (26-6), yapım (7-108), bağım (1-225);¹¹⁷⁷ **Erzincan:** söylim, dèyim, yapım, verim, alım, gelim, vurım;¹¹⁷⁸ **Tunceli:** çalam (I-132), bülèm (I-52), diyem (I-69), geberdem (I-128);¹¹⁷⁹ **Bingöl:** otıram, gelim;¹¹⁸⁰ **Muş:** sağlayam “saklayayım” (XL-14), dey m “diyeyim” (XXXVI-13);¹¹⁸¹ **Dişarbakır:** anlatım (XXXIV-23), bağım (II-18), gidım (XL-24), bilim (XXIV-7), görüm (XL-24), bileyim (XIX-1), çalışayım (II-6);¹¹⁸² **Urfa:** kaçım (33-20), anlatım (23-75), sarılıım (37-40), gidım (3-130), çekilım (3-150), diyım (32-

¹¹⁶⁵ ÖZMEN, a. g. e., 35.

¹¹⁶⁶ KÜÇÜKER, a. g. e., 38; ÖZER, a. g. e., 38.

¹¹⁶⁷ ERTEN, a. g. e., 23.

¹¹⁶⁸ ÖZÇELİK, a. g. e., 27, 101.

¹¹⁶⁹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 40.

¹¹⁷⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 14.

¹¹⁷¹ ACAR, a. g. e., 105.

¹¹⁷² ÖZKAN, a. g. e., 39-40.

¹¹⁷³ TANRIVERDİ, a. g. e., 81; ÇİFTÇİ, a. g. e., 3-4; KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

¹¹⁷⁴ GEMALMAZ, a. g. e., 368.

¹¹⁷⁵ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158; BURAN, a. g. e., 68.

¹¹⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 144.

¹¹⁷⁷ GÖNEN, a. g. e., 106.

¹¹⁷⁸ SAĞIR, a. g. e., 185-186.

¹¹⁷⁹ TOSUN, a. g. e., 150-151.

¹¹⁸⁰ KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

¹¹⁸¹ ÖZMEN, a. g. e., 70.

¹¹⁸² ERTEN, a. g. e., 48, 49.

35);¹¹⁸³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** yapayım (10-61), göstereyim (12-39), gedayım (29-23), yollıyayım (13-26), egleyeyim (13-35), baħım (9-57), gedim (5-8);¹¹⁸⁴ **Kars:** gidim (10-49), baħım (10-49), alım (3-10), verim (3-11), yazım (3-42);¹¹⁸⁵ **Iğdır:** vèrim (49-9), götürüm (49-17), çılım (49-17), basım (49-88), alım (50-c-33), içim (56-45);¹¹⁸⁶ **Ardahan:** ylım (28-61), gürim (28-61), gidim (28-57), baħım (28-57), açım (36-18);¹¹⁸⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** çılım (4-59), baħım (29-48), binim (2-18), vèrim (14-28), tøkım (32-62), goyim (14-5), yap m (24-16);¹¹⁸⁸ **Artvin-Ardanuç:** ekem, başliyəm, ohiyem, sozem, yiyem;¹¹⁸⁹ **Ağrı:** baħım, gidim.¹¹⁹⁰

Doğu Anadolu ağızlarının bazı dar yörelerinde bu ekin –em / -am biçimi istek birinci teklik şahısla karışmaktadır. Her iki çekimin aynı eklerle kurulması Eski Türkçedeki emir-istek çekimiyle ilgili olmalıdır.

Bölge ağızlarında 1. çokluk şahıs eki alım / -elim yerine –ek / -e / -ah / eh ekleri kullanılır. Bu ek de emir ve istek birinci çokluk şahıs çekiminin ortak karakteristik ekidir. Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde ve hem Azeri hem de Irak Türkmen ağızlarında sistemli olarak kullanılmaktadır. Ekin, Doğu Anadolu ağızlarında, bazı yörelerde sürekli ince, bazılarında ise sürekli kalın ünlü ile kullanılması kalınlık-incelik uyumuna aykırılık yaratmaktadır.

Erzurum: alah, başliyah, geleh, göreK, diyeh, diyeK, gelah, göräh, alağın, gelağın, görähim;¹¹⁹¹ **Elazığ:** çağıräh (150-XXXIV-9), aparäh (215-LXII-22), alah (192-LIb-15), baħah (64-IX-35), anladah (70-X-2), gelah;¹¹⁹² **Van:** aparäh (39-29), gonöşah (20-80), raslamıyah (51-108), vèrah (1-144), istirahat edäh (1-106), gelah (2-81), yiyah (2-25);¹¹⁹³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çağıräh (1-252), yapah (1-183), diyeh (13-153), gideh (16-21), içeh (18-21), göreK (1-225), içek (4-99), gideK (4-102);¹¹⁹⁴ **Erzincan:** ölek, alah, çıħah, gezek, dinneyek, başlayah, işmiyah, ölah, diyah;¹¹⁹⁵ **Tunceli:** gideK (I-25), edeK (I-38), uyuyah (I-70), öldüreK (I-134);¹¹⁹⁶ **Bingöl:** otirah, gelah;¹¹⁹⁷ **Muş:** başliyeħ “başlıyalım” (XIV-36), gavuşah “kavuşalım” (XX-64), edek “edelim” (I-3), baħalım “bakalım” (XIII-24), saħlayah, edäh;¹¹⁹⁸ **Diyarbakır:** soralım (XXIV-32), gidelim (XXIX-4), görelim (XXXIII-11),

¹¹⁸³ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

¹¹⁸⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111.

¹¹⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁸⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹¹⁸⁸ ACAR, a. g. e., 113.

¹¹⁸⁹ ÖZKAN, a. g. e., 43.

¹¹⁹⁰ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 12.

¹¹⁹¹ GEMALMAZ, a. g. e., 369.

¹¹⁹² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 159; BURAN, a. g. e., 68.

¹¹⁹³ GÖKÇUR, a. g. e., 145.

¹¹⁹⁴ GÖNEN, a. g. e., 107.

¹¹⁹⁵ SAĞIR, a. g. e., 187-188.

¹¹⁹⁶ TOSUN, a. g. e., 150-151.

¹¹⁹⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 93; ÖZER, a. g. e., 86.

¹¹⁹⁸ ÖZMEN, a. g. e., 70-71.

alah (IV-65), gidaḥ (II-59), ögrenahın (XLIII-15);¹¹⁹⁹ **Urfa:** baḥalım (1-150), turalım (2-100), katalım (3-10), dögelım (3-10), diyelım (18-60);¹²⁰⁰ **Diyaḥbakır-Çüngüş / Çermik:** alah (13-38), edaḥ (6-21), yapaḥ (18-7), deyaḥ (3-5), vermiyaḥ (4-40), biçeyuḥ (15-24), tutayuḥ (13-174);¹²⁰¹ **Kars:** baḥalım (10-44);¹²⁰² **Iğdır:** çağardalım (56-25), goyalım (56-25), toplanalım (72-21), baḥalım (72-46);¹²⁰³ **Ardahan:** akıdalım (26-6), kesmeyalım (26-19);¹²⁰⁴ **Gümüşhane, Bayburt:** çıkalım (59-21), gidelim (46-5), baḥalım (36-110), alah (59-21), gidek (26-6);¹²⁰⁵ **Artvin-Ardanuç:** ekah, başıliyah, ohiyah, sorah, yiyah;¹²⁰⁶ **Ağrı:** baḥaḥ, diyaḥ.¹²⁰⁷

Bölgede kesinleşmiş olarak kullanılan 1. çokluk şahıs emir ve istek eklerinin hece kaynaşması sonucu oluşmuş yukarıdaki biçimi Azeri, Irak ve Doğu Anadolu sahası ağızlarının tamamında ortaklık göstermekte, hatta Batı Grubu ağızlarında da batıya doğru gidildikçe etkisini azaltarak yayılmaktadır. Batı Grubu ağızlarından Adana, Adıyaman, Gaziantep, Malatya, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat ve Samsun ağızlarında ekin aynı kullanımlarına rastlanmaktadır: verək (Adn.); baḥaḥ (Ady.); bulaḥ, gedeh (Ams.); endirek (Gz.); edek (Khm.); gezek (Ky.); yiyek (Ml.); furaḥ (vuralım) (Sm.); gedek (Sv.); edek (Tkt.); yiyek (Yz.).¹²⁰⁸

4.32. İSTEK EKİ –A / -E’NİN İŞLEK OLARAK KULLANILMASI (Har-32):

Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak kullanılan –a / -e kip eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde işlekliliğini kaybetmiş, sadece birleşik kipli bazı çekimlerde görülmektedir. İstek ifadesi emir ve şart ekleri ile karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise bu ek, bazı yörelerde seyrek, bazı yörelerde çok yaygın işleklilik derecesiyle yaşamaktadır.¹²⁰⁹

Kullanım sıklığı bakımından farklı ağız bölgelerinde ayırıcı bir nitelik kazanan istek kipi eki –a / -e, Doğu Anadolu ağızlarında bütün şahıslarda işlek olarak kullanılmakta ve bu özelliği ile bölge ağızlarını birleştiren bir ortaklık sağlamaktadır. Bölgenin tamamında teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinde –a / -e eki üzerine doğrudan iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile –am / -em, -aḥ / -eh / -ek / -eh şeklinde kullanılmakta, bu biçimi ile Azerbaycan Türkçesi ve Irak sahası ağızlarını da kapsarken, Doğu Anadolu ağızlarını, Batı ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarından ayırmaktadır. Teklik ve çokluk birinci şahıs çekiminin bu şekli, güneyden Adana, Gaziantep ve Kahramanmaraş’a; kuzeyden Ordu ve Samsun’a; batıya doğru ise Tokat, Kayseri, Amasya ve Yozgat’a kadar zayıflayarak sokulmuştur.

¹¹⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 48, 49.

¹²⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 103.

¹²⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 112.

¹²⁰² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁰³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁰⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁰⁵ ACAR, a. g. e., 114.

¹²⁰⁶ ÖZKAN, a. g. e., 43.

¹²⁰⁷ TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 831.

¹²⁰⁸ KARAHAN, a. g. e., 52.

¹²⁰⁹ KARAHAN, a. g. e., 51.

Erzurum: gelim, alam, gelaḥ, yana, yaṣate, içaḥ, , alalar, geleler alasız, gelesiz, alalar, geleler;¹²¹⁰ **Elazığ:** getirem (LXIII-35), çalam (42-II-10), gezesin (146-XXXIII-20), êdasın (I-14), la (147-XXXI-9), gidesiz (225-LXIV-8), ğoparmiyasız (VIII-3), tutalar (175-XLIII-13), vèreler (67-IX-36);¹²¹¹ **Van:** doyòm (28-19), diyım (31-1), gidesen (18-66), yatasan (18-66), ğaça (18-16), diye (34-28), soralar (15-24), getireler (1-39);¹²¹² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** olam (13-18), ekem (26-9), geberesen (1-9), atasan (2-189), yağa (8-129), töküle (1-48), dögek (2-138), yapalar (7-141), êdeler (1-258);¹²¹³ **Erzincan:** alam, görem, göreK, gelaḥ, yana, yaṣate, içaḥ, alaḥ, ğülasız, başlıyasız, alalar, geleler;¹²¹⁴ **Tunceli:** çalam (I-132), diyem (I-69, gelesin (I-146), olasin (V-26), kırtulmiye (IX-9), getüre (I-158), gideK (I-25), uyuyah (I-70), almeyásız (VIII-7), yemiyesiz (VIII-7), alalar (V-20);¹²¹⁵ **Bingöl:** gidam, etmayasın, gidasın gida, Kaḥaḥ, çıḥım (I-A-106), gidem, gideler;¹²¹⁶ **Muş:** saḥlayam “saklayayım” (XL-14), dey m “diyeyim” (XXXVI-13), ğavuṣaḥ “kavuşalım” (XX-64), edek “edelim” (I-3), saḥlayasız, edesiz, saḥlayalar, edeler;¹²¹⁷ **Diyarbakır:** bilem (XXXII-10), girem (L-13), diyesen (XLV-35), doğasan (LXV-18), çıḥa (XLV-43), düşe (LXV-33), alaḥ (IV-65), gidaḥ (II-59), dolandırasız (II-65), göresiz (XXXV-28);¹²¹⁸ **Urfa:** kaḥam (6-65), çürıyesen (24-15), gelesen (24-5), bağışlıya (24-30), hoş ola (24-1), görāḥ (11-15), sorāḥ (20-10), geçesiz (33-235), kıralar (33-45);¹²¹⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** alam (13-48), bilem (7-15), alasin (9-102), besliyesin (17-31), inanasın (17-25), alaḥ (13-38), êdaḥ (6-21), yapalar (13-60), yeyeler (17-17);¹²²⁰ **Kars:** gidim (10-49), baḥım (10-49), yapmıyasın (17-9), alasin (14-24), ğaçıra (20-10), gele (20-11), ğurtaraḥ (20-20), yiyeḥ (75-3), gidaḥ (11-5) olalar (20-11), öldüreler (12-24);¹²²¹ **Iğdır:** gelem (49-10), aparam (61-62), yatasan (53-b-22), sorasin (72-36), ayıla (49-37), beslene (49-75), ğonuṣaḥ (49-37), ğedek (49-48), êyliyesiz (49-141), göresiğiz (51-9), ğetireler (61-41);¹²²² **Ardahan:** diyem (26-17), edem (25-13), vurèm (25-17), ğelèm (25-17), uğrıyasın (25-29), kesduraḥ (28-107), alaḥ (29-17), veraḥ (31-15);¹²²³ **Gümüşhane, Bayburt:** içem (33-17), diyem (8-9), alasin (65-35), daşındırmıyasın (29-108), êde (11-5), ğoya (24-15), baḥalım (36-110), alaḥ (59-21), yapasız (40-9), gideler (25-24), vuralar (32-10);¹²²⁴ **Artvin-Ardanuç:** ekem, sorem, ohiyasın, sorasin, sorāḥ, yiyāḥ,

¹²¹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 368-370.

¹²¹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 158-160; BURAN, a. g. e., 67.

¹²¹² GÖKÇUR, a. g. e., 144-145.

¹²¹³ GÖNEN, a. g. e., 108.

¹²¹⁴ SAĞIR, a. g. e., 185-188.

¹²¹⁵ TOSUN, a. g. e., 149.

¹²¹⁶ ÖZER, a. g. e., 85.

¹²¹⁷ ÖZMEN, a. g. e., 70-71.

¹²¹⁸ ERTEN, a. g. e., 49.

¹²¹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 105.

¹²²⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 111-112.

¹²²¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²²² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²²³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²²⁴ ACAR, a. g. e., 113-114.

ekasız, başlıyasız, ekalar, soralar;¹²²⁵ **Ağrı:** bahım, gidim, diyese , baḥaḥ, diyaḥ, oturasız, içesiz.¹²²⁶

Batıya doğru işleklik derecesi azalarak yayılan istek kipinin Doğu Anadolu ağızlarındaki biçimleri Rumeli ağızlarında ve Batı Grubu içinde yer alan bazı ağızlarda da görülür. verək (Adn.); baḥaḥ (Ady.); bulaḥ, gedeh (Ams.); endirek (Gz.); edek (Khm.); gezek (Ky.); yiyek (Ml.); furaḥ (vuralım) (Sm.); gedek (Sv.); edek (Tkt.); yiyek (Yz.)¹²²⁷

4.33. ZAMİR KÖKENLİ BİRİNCİ VE İKİNCİ KİŞİ EKLERİ ÖZELLİKLE AZERİ VE TEREKEME AĞIZLARINDA GENİŞ ÜNLÜLÜDÜR (Har-33):

Teklik birinci kişi ekinin bölge ağızlarında iki farklı biçimi bulunmaktadır. Bölgedeki Azeri ve Terekeme ağızları, bu ağızların etkisindeki kuzey ve orta yöreler ağızları ile güneyde Irak Türkmen Türkçesi ağızlarının etkilediği Urfa ve Diyarbakır yöresi ağızlarında ekin ünlüsü sürekli düz-geniş olarak –Am biçiminde kullanılır. Ek bu şekli ile bölgenin yukarıda belirtilen ağızlarını Azerbaycan Türkçesi ve ağızları, ayrıca Irak Türkmen ağızları ile birleştirirken, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ve ölçünlü dilden ayırmaktadır. Aslında bu ek bölgemiz Azeri ve Terekeme ağızlarının karakteristik eklerinden biridir.

Erzurum: almışam, gelmişem, alirem, başlirem, oḥirem, alacaḡam, gelecegem, göreceḡam, alıram, gelirem, başlaram, gelmeliyem;¹²²⁸ **Elazığ:** sevèrem (215-LXII-33);¹²²⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** baḥıram (1-27), vuraram (2-102), kavurram 16-123), keserem 7-186), bülmirem (1-78), gidemenem (26-126);¹²³⁰ **Erzincan:** alıyam, alirem, başlıyam başlirem, oḥuyam, oḥurem, deyirem, deyiym, çılmışam, görmüşem, verecegem, bulacem, dutacem, goyaram, giderem;¹²³¹ **Diyarbakır:** alacaḡam (IV-41), alıram (I-57), koymışam (II-81), bilmiyem (III-137), giderem (I-57), biraḥıyam (VIII-35);¹²³² **Urfa:** baḥıyam (6-20), bilmiyem (20-75), aynaram (anlarım) (9-10), neylıyecaḡam (18-95), begenmişem (11-25);¹²³³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biraḥmışım (13-251), kalmışım (16-15), gelürüm (9-51), alırım (6-32), basarum (32-48), aliyim (18-11), biliyim (33-4), baḥacam (13-24), olacam (31-8);¹²³⁴ **Kars:** bilirem (83-8), yatabilmenem (7-b-25), çatabilmenem (7-b-26), atabülmenem (7-b-27);¹²³⁵ **Iğdır:** gelmişem (49-53,54), görmemişem (61-29), yazıram (59-11), bilmirem (61-29), diyecem (49-74), oturram (49-1), getirerem (56-16)i görem (61-156);¹²³⁶ **Ardahan:** vurmiyacam (25-25), gidecem (28-10), gelmişem

¹²²⁵ ÖZKAN, a. g. e., 43-44.

¹²²⁶ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 12; TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830, 831, 835.

¹²²⁷ KARAHAN, a. g. e., 51.

¹²²⁸ GEMALMAZ, a. g. e., 349, 353, 358, 363, 371.

¹²²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145.

¹²³⁰ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹²³¹ SAĞIR, a. g. e. 164, 173, 176-177, 181.

¹²³² ERTEN, a. g. e., 43.

¹²³³ ÖZÇELİK, a. g. e., 94.

¹²³⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 103, 105, 107, 108, 109, 110.

¹²³⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²³⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(91-a-66), bilmişem (94-a-23), ğalmışam (94-a-24), anniyem (32-17);¹²³⁷ **Van:** almişem (36-83), sökmüşem (41-186), olmışam (28-3), uzan yem (1-69), gör yem (1-163), gidecām (1-34), giderem (46-28), içerem (19-77).;¹²³⁸ **Gümüşhane, Bayburt:** behliyecem (52-62), almiyecom (14-36), alacaam (52-87), alacēm (3-9);¹²³⁹ **Artvin-Ardanuç:** ekmişim, görmam, ekiyerim, başliyerim, ekacam, başliyecam;¹²⁴⁰ **Ağrı:** yapiram, soraram, atmiram, ğalmışam, olamanam, eyliyirem;¹²⁴¹

Teklik ikinci kişi eki de Doğu Anadolu ağızlarını, birinci teklik kişi ekinde olduğu gibi, iki farklı kullanımıyla iki büyük alt gruba ayırmaktadır. Kullanım alanları ve benzeşip ayrıldığı yöreler birinci teklik kişi ekiyle aynıdır. Bölgenin kuzey ve orta kesimi Azeri, Terkeme ağızları ile bunlarla iç içe olan yerli ağızlar, güneyde Urfa ve Diyarbakır ağızları bu ekin –sAn şeklini yaygınlaştırmışken, diğer yerli ağızlarda ek sürekli düz-dar çoğunlukla kalın ünlülü olarak –sın /sín biçimindedir.

Erzurum: almissan, almişsen, görmüşsen, oħumişsan, alırsan, başlırsan, görürsen, alacaħsan, gelecaħsan, başlırsan, alasan, gelesen, almalısan, oħumalısan, görmelisen;¹²⁴² **Elazığ:** ğarışersen (215-LXII-32), seversen (94-XIX-28), soħersen (215-LXII-32);¹²⁴³ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** edersen (1-21), oyniyacaħsan (1-21), alacaħsan 1-21), kōrħmiyasān (7-21), yaparsan (1-48), bülisen 8-150), gelisen 16-33).¹²⁴⁴ **Erzincan:** alıysan, alırsen, aĝlısan, almissan, vermissen, süreceksen, dutacaħsan, baħarsen, götürürsen;¹²⁴⁵ **Diyarbakır:** almiyasān (LXV-32), atasān (V-45), atisan (XLVII-3), çıħacaħsan (VII-30), binmişsen (LI-1), gelesen (XXV-52), gidisen (II-121);¹²⁴⁶ **Urfa:** bılisen (2-20), urĝaşısan (13-10), ottırırsan (23-20), şaşırmişsen (18-50), yiyecaħsan (18-50), cürıyesen (24-15), görmıyesen (24-1);¹²⁴⁷ **Kars:** olasan (14-24), toliyaçaħsan (13-19), göresen (75-31);¹²⁴⁸ **Iğdır:** sürersen (61-146), diyeceħsen (51-40), ğazanasan (61-28), durupsan (49-40,41), boşalıpsan (50-c-39), deyirsēn (55-35), gidirsēn (64-6);¹²⁴⁹ **Kars:** bilersen (97-5), çıħacaħsan (97-6), gidıfsen (94-a-167), bilmezsen (94-19), bil rsen (94-a-35), dutacaħsan (91-a-201);¹²⁵⁰ **Van:** yemişsen (37-75), yapacaħsan (1-147), duracaħsan (4-26), durarsan (17-84), seversen (1-249), diyersen (41-202);¹²⁵¹ **Ağrı:** görmışsen, vurersen, atmırsan, olacaħsan, gēdirsēn.¹²⁵²

¹²³⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²³⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 128, 131, 134, 135, 137.

¹²³⁹ ACAR, a. g. e., 111

¹²⁴⁰ ÖZKAN, a. g. e., 39, 40, 41, 42.

¹²⁴¹ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹²⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 351, 355, 360, 365, 369, 372.

¹²⁴³ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 145.

¹²⁴⁴ GÖNEN, a. g. e., 97.

¹²⁴⁵ SAĞIR, a. g. e. 165, 173, 177, 182.

¹²⁴⁶ ERTEN, a. g. e., 43.

¹²⁴⁷ ÖZÇELİK, a. g. e., 94.

¹²⁴⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁴⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁵⁰ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁵¹ GÖKÇUR, a. g. e., 128, 130, 136, 138.

¹²⁵² TANRIVERDİ, a. g. e., 81; TURHAN, a. g. e., 24; EFENDİOĞLU, a. g. m., 830.

4.34. YÖNELME EKİNİN, 2. TEKLİK İYELİK EKİNDEN SONRA –an / -en BİÇİMİNDE OLMASI (Har-34):

Eski Türkçe döneminde yönelme durumu eki yaygın olarak +ka / +ke / +ğa / +ge, iyelik eklerinden sonra +na / +ne, k ünsüzü ile biten isimler ve bazı yer adlarında +a / +e biçiminde tespit edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ek başlarındaki ‘g’ sesinin düşmesi nedeniyle +a / +e (+ya / +ye / +na / +ne) şeklinde kullanılmaya başlanmış; günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde de ünsüzden sonra +A, ünlüden sonra +(y)A, iyelik ekleri ve işaret zamirlerinden sonra ise +(n)A olarak kullanılmaktadır.¹²⁵³

Azerbaycan, Türkmen, Gagauz ve Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubu (Batı Türkçesi) dillerinde yönelme durumu eki aynı şekildedir ve diğer Türk dillerindeki (Kuzey ve Doğu Türkçesi dillerinde) temel farklılık ek başındaki k / g ünsüzlerinin korunmuş olmasıdır. Kırgız Türkçesinde –go / -gö, Altaycada –go / -gö / -ko / -kö, Karaçay-Balkar Türkçesinde -ha / -he gibi kullanımlara rastlanmaktadır.¹²⁵⁴

Türkiye Türkçesi ağızlarında yönelme durumu eki genel olarak yazı dili ile ortaklaşmaktadır. Aynı durum Azerbaycan Türkçesi yazı dili ile ağızları ve Irak Türkmen Türkçesi ağızları için de geçerlidir. Yalnız, Doğu Anadolu ağızları ve bu ağız bölgesi ile Batı Anadolu ağızları arasında kalan geçiş yörelerinde yönelme durumu eki, ikinci teklik şahıs iyelik ekinden sonra, iyelik eki ile kaynaşarak –an / -en biçimine dönüşür. Ek, bu şekliyle bölge ağızlarında ortaklaşırken, aynı zamanda bu ağız bölgesini diğer bütün ağızlardan ayıran bir özellik de taşımaktadır.

Erzurum: kardeşan, even, cinen, gülen, közen, ağan, kölen, bacan, ergişen, köwlen, kılan, kızan;¹²⁵⁵ **Elazığ:** élen (146-XXXIII-19), boğazan (79-XI-32), bağran (108-XVII-15), muradan (108-XVII-10), halan (212-LX-21), yanan (191-LIa-2);¹²⁵⁶ **Bitlis:** ağza (senin ağzına) (III-11), öza (özüne) (IV-17), beğTan (IV-25), toya (III-3), etegen (eteğine) (13-120), yèren (4-9), işen (1-63), even (4-273);¹²⁵⁷ **Van:** Karnan < karnına (2-93), yüri gît işan < işine (2-96), elan < eline (17-133), çinen < çinine (34-39);¹²⁵⁸ **Erzincan:** başân (1.25-15), ayahleren (3.6-17), cigerên (3.36-48), babân, ceddên, çuvalân, yèren (5.5-1), dizen (7.6-95), elên (7.7-58);¹²⁵⁹ **Tunceli:** canan kurban olsun (canına) (XIX-10, 11), sen de muradan (XXXIII-50);¹²⁶⁰ **Bingöl:** bahân (I-155), Koynan; **Bingöl-Karlıova:** hatıran geliyor? (hatırına geliyor mu);¹²⁶¹ **Muş:** dudağan “dudağına” (XX-220), dişan “dişine” (XX-220),

¹²⁵³ BURAN, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, TDK. Yay., Ankara 1996, 134; Eski Türkçe için bkz. Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1988, 63; CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, 137; Eski Anadolu Türkçesi için bkz. TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, 69-70.

¹²⁵⁴ BURAN, AAİÇE, 134; ZEYNELOV, F. R., *Türk Dillerinin Mukayiseli Grammatikası*, Bakü 1973, 50.

¹²⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 281.

¹²⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120.

¹²⁵⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 312, 313, 314; GÖNEN, a. g. e., 86.

¹²⁵⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 96.

¹²⁵⁹ SAĞIR, a. g. e., 143.

¹²⁶⁰ TOSUN, a. g. e., 125.

¹²⁶¹ KÜÇÜKER, a. g. e., 77; ÖZER, a. g. e., 75.

kirpigen “kirpiğine” (XX-228), bağran “bağrına” (XIII-46);¹²⁶² **Diyanbakır:** sa‘aten (saatine) (LI-8), boynan (V-15), canan (LXV-38), cüzdan (II-45), elleren (V-14);¹²⁶³ **Urfa:** başay (34-35);¹²⁶⁴ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** karān (karına);¹²⁶⁵ **Kars:** beğen (bana) (1-80), seğen (10-12), ağzığan (10-18);¹²⁶⁶ **Ardahan:** başen (28-29);¹²⁶⁷ **Gümüşhane:** anaan (57-101), canaan (57-76), öküzien (49-29), malaan (49-29);¹²⁶⁸ **Artvin-Ardanuç:** başan, haşan, işan, kaşan, anayan, babayan.¹²⁶⁹

Doğu Anadolu ağızlarının karakteristik bir özelliği olan ikinci teklik şahıs iyelik ekinde sonra yönelme hali ekinin –an / -en olarak kullanılmasına geçiş özelliği taşıyan Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya, Sivas yörelerinde de, daha seyrek olmak kaydıyla, rastlanmaktadır.

Doğu Anadolu ağızlarında görülen bu durum aslında iki ekin kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ünlü ile biten kelimelerden sonra gelen –n ikinci teklik iyelik ve –A yönelme durum eki –(y)An biçimine, ünsüzle biten kelimelerden sonra gelen –In / -Un ve –A eki ise birleşerek –An şekline dönüşür. Nadir olarak üçüncü teklik iyelikten sonra da aynı durum görülmektedir (üç seneliyen- üç seneliğine)¹²⁷⁰.

Örneklerde de görüldüğü gibi kaynaşma sırasında düz-geniş yönelme durumu ünlüsü, iyelik ekinin dar ünlüsünü kendi bünyesine alarak ortadan kaldırmakta ve hem iyelik hem de yönelme anlamını karşılamaktadır.

4.35. BELİRTME HALİ EKİNİN –i / -yi BİÇİMİNDE TEK ŞEKLİ

OLMASI (Har-35):

Eski Türkçede belirtme durumu ekleri çoğunlukla –ğ / -g / -ığ / -ig / -uğ / -üg, iyelik eklerinden sonra –n, önceleri sadece işaret ve şahıs zamirleri üzerine gelen ve sonradan isim tabanlarında da kullanılan –nı / -ni’dir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bazı eski şekiller seyrek olarak devam ederken, dönemin genel özelliklerinden biri olan ek başında ve sonundaki ‘g’lerin düşmesi sonucunda –ı / -i (-yı / -yi / -nı / -ni) ekleri yaygınlaşmaya başlamış, bu ekler daha sonraki dönemde ünlü uyumlarına tabi olmuş ve bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde de hem kalınlık-incecik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak kullanılmaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde daha çok –n / -nı / -ni eki kullanılmış ve yaygınlaşarak bugün doğu Türkçesi Türk yazı dillerinin (Türkmen Türkçesi de dâhil: baalaanı, gapını, göçünü, pağtaanı¹²⁷¹ vb.) karakteristik belirtme durumu eki haline gelmiştir. yalıñ-nı, arıglık-nı, yüz-ni

¹²⁶² ÖZMEN, a. g. e., 58.

¹²⁶³ ERTEN, a. g. e., 36.

¹²⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 78.

¹²⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 91.

¹²⁶⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁶⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁶⁸ ACAR, a. g. e., 102.

¹²⁶⁹ ÖZKAN, a. g. e., 51.

¹²⁷⁰ A. BURAN, *AAİÇE*, 145.

¹²⁷¹ KARA, Mehmet, *Türkmence (Giriş – Gramer – Metinler – Sözlük)*, Kültür Bak. Yay., Ankara 2000, 40.

(Karahanlı); boynın, elgini, kılıçın, könlekini, kılını (Harezmi); baş-nı, it-ni, boğzum-nı, su-nı, okın, suyn (Çağatay).¹²⁷²

Bu biçim Batı Oğuz Grubu dillerinde sadece teklik işaret zamirleri ile üçüncü teklik ve çokluk iyelik eklerinde kullanılmakta, diğer bütün durumlarda karakteristik belirtme durumu eki olarak -I / -U / -yI / -yU bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızları için de aynı durum söz konusu olmakla birlikte, Doğu Anadolu ağızları bu eki tek şekilli (-i / -yi) kullanmakta ve diğer ağızlardan ayrılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu ek Türkçenin Tarihi lehçelerinde, Eski Türkçe dışında da sürekli düz-dar ünlü ile kullanılmış, Bölgemiz ağızlarına da bu şekliyle gelmiş, bölgede kelime sonlarında meydana gelen sistemli i'leşme sonucunda ünlü uyumlarına aykırı tek şekilli bir biçime dönüşmüştür. Belirtme durumu ekinin tek şekilli olması, Doğu Anadolu ağızlarını, Kuzeydoğu Grubu ağızlarına yaklaştırırken, diğer Anadolu ağızları ile Azeri ve Irak sahası ağızlarından ayırmaktadır.

Erzurum: kardeş, kızı, kuli, cemoyi, kardeşizi, bacızı, oni, buni, evini (14 013 03-85), kendiyi (02 001 01-46);¹²⁷³ **Elazığ:** mısTafayı (205-LVIII-22), kākūli (161-XXXVI-a-26), kızızı (215-LXII-5), 9), saci (148-XXXIII-29), onı (IX-8);¹²⁷⁴ **Bitlis:** Tuzi, sabahi, oni, çaroğuni, küpi, buni, ağzını (2-6), kızızı (4-108), davarını (2-3), doğrusunu (8-6);¹²⁷⁵ **Van:** mazoti (10-10), suyumuzi (46-35), ocağı (1-199), ağacı (37-74), saci (24-1), yağı (1-178), pıçağı (2-93), duzi (15-48) insani (41-178);¹²⁷⁶ **Erzincan:** hacıyı (1.1-1), çuli (1.8-1), arabayı, ovayı, uni (2.15-11), yanni (3.5-35), havayı, ahuruni (1.22-29);¹²⁷⁷ **Tunceli:** çalduzi (IX-5), kırhını (IX-12), oni (XVII-36), ayrani (XV-56), boyunni (XL-244), el legenni (XIV-42);¹²⁷⁸ **Bingöl:** sufatını (III-B-24), mertannarını (silahlarını) (VIII-B-88), saç maçlarını (VIII-B-79), bunı (I-A-30);¹²⁷⁹ **Muş:** göz□□ “gözünü” (IX-45), taşı “taşı” (IX-49), yük□□ “yükünü” (VII-11);¹²⁸⁰ **Diyarbakır:** ağacı (III-116), alabalığı (IV-15), altuni (II-126), anami (II-121), aslani (III-182), ati (III-170), cırdoni (I-74);¹²⁸¹ **Urfa:** tanğı (4-35), balcanları (23-80), cenezeleri (345), kimsiyi (33-155), orıyı (7-25), el (24-25), baş (başını) (37-10), huzur (6-60);¹²⁸² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kadınları (12-14), köyi (23-1), karısını (9-98), anasını (9-78), banyoni (9-44);¹²⁸³ **Kars:** buni (12-36), maytabi (4-72);¹²⁸⁴ **Iğdır:** terefi (49-23), sözümüzi (55-1), almanı (49-112),

¹²⁷² HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2003, 29; ATA, Aysu, *Harezmi – Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002, 61; ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul 1988, 63.

¹²⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., 278-279.

¹²⁷⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 117-118; BURAN, a. g. e., 59.

¹²⁷⁵ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310; GÖNEN, a. g. e., 85.

¹²⁷⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 95.

¹²⁷⁷ SAĞIR, a. g. e., 141.

¹²⁷⁸ TOSUN, a. g. e., 123-124.

¹²⁷⁹ KÜÇÜKER, a. g. e., 76; ÖZER, a. g. e., 74.

¹²⁸⁰ ÖZMEN, a. g. e., 58.

¹²⁸¹ ERTEN, a. g. e., 36.

¹²⁸² ÖZÇELİK, a. g. e., 77.

¹²⁸³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 90.

¹²⁸⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

ğapını (49-129), dünyanı 49-29);¹²⁸⁵ **Ardahan:** adamlarını (25-1), ğapileri (25-4), onnari (25-5), buni (25-5), ataşı (25-10), bunnari (25-4);¹²⁸⁶ **Gümüşhane:** oğlını (3-3), şekerini (39-67);¹²⁸⁷ **Artvin-Ardanuç:** ağacı, cavuzi, suyi, bacayı, öküzü;¹²⁸⁸ **Ağrı:** topuzı, buni, oğullarını.¹²⁸⁹

4.36. –li EKİNİN SÜREKLİ DÜZ-DAR-İNCE ÜNLÜLÜ OLMASI (Har-36):

Doğu Anadolu ağızlarında isimden isim yapan bu ek genellikle –li, n ünsüzünden bazen de m ünsüzünden sonra –ni biçimindedir. Bu şekiller bölgenin yerli ağızlarında daha sistemliken, Türkmen, Terekeme ve Azeri ağızlarında çok şekilli biçimlerin de yaygın olduğu ve ünlü uyumlarına uyduğu görülür.

Erzurum: çamırli (08 041 01-72), korhuli (01 121 01-98), sulı (03 063 01-30), vijdanni (10 000 01-96), doğumni (10 000 01-5);¹²⁹⁰ **Elazığ:** boynuzli (145-XXXII-14), haklısın (177-XLIV-21), koroğli (145-XXXII-28);¹²⁹¹ **Van:** türlü (41-66), muşli (38-4), vanli (15-16), analı babalı (35-62), köyli (31-130), ğoğhuli (37-143) vanni (38-4), nişanni (4-28), iranni (51-29);¹²⁹² **Erzincan:** siyahlı, ğuvvetle, başpınarlı, tercanni (6.11-8);¹²⁹³ **Tunceli:** datlı (md), sahaplı (md), diyarbakırlı “Diyarbakırlı”.¹²⁹⁴ **Bitlis:** kartolli (23-111), tekrarlı (2-138), urfali (7-81), sıralı (7-78), suşli (2-153), türlü (23-24), köyli (2-219), kıyruğhli (26-233), kıanni (10-1), soğanni (23-111);¹²⁹⁵ **Muş:** dumanlı “dumanlı” (IX-9), oyunlı “oyunlu” (XIV-20), farklı “farklı” (XIV-40), buralıdır “buralıdır” (XX-70), yazılıdır (I-20);¹²⁹⁶ **Bingöl:** yaşıli (VII-B-63), türlü (II-A-184), türlü (II-A-184);¹²⁹⁷ **Bingöl-Karlıova:** hopalı (I-A-54), dalgalı (X-B-126), yaralı (I-A-174);¹²⁹⁸ **Diyarbakır:** altunlı (XLI-26), analı babalı (VIII-5), bağlıdır (LX-2), burmalı (XXVI-12), çalgılı (XXXIII-28), datlı (XXVI-16), duvağlı (VIII-15), köyli (II-20);¹²⁹⁹ **Urfa:** pendirli (6-150), türlü (törlü) (27-10), kövli (1-50);¹³⁰⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** istambolli (16-5), ‘itinalı (12-42), kapalı (4-27), yüklü (32-26);¹³⁰¹ **Ardahan:** ğurdoğlı (28-10), bağli (31-5), yaralı (39-80);¹³⁰² **Gümüşhane, Bayburt:** köyli (61-24), ğoncalı (61-24), sanduğlı

¹²⁸⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹²⁸⁷ ACAR, a. g. e., 99.

¹²⁸⁸ ÖZKAN, a. g. e., 35.

¹²⁸⁹ TANRIVERDİ, a. g. e., 80; TURHAN, a. g. e., 23, 27; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 829.

¹²⁹⁰ GEMALMAZ, a. g. e., 233-234.

¹²⁹¹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

¹²⁹² GÖKÇUR, a. g. e., 78-79.

¹²⁹³ SAĞIR, a. g. e., 130.

¹²⁹⁴ TOSUN, a. g. e., 57.

¹²⁹⁵ GÖNEN, a. g. e., 76.

¹²⁹⁶ ÖZMEN, a. g. e., 55.

¹²⁹⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 41, 76.

¹²⁹⁸ ÖZER, a. g. e., 40.

¹²⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 28.

¹³⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 70.

¹³⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 81.

¹³⁰² ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

(7-34), boyli (5-12), sulı (38-55), sütli (38-40);¹³⁰³ **Artvin-Ardanuç:** boyalı, sulı, borlı, boyli, tuzlı, kurtli, yunni, kannı;¹³⁰⁴ **Ağrı:** hamurli, doumliyim, yamalılı. ¹³⁰⁵

4.37. –İİk EKİNİN ÇOĞUNLUKLA DÜZ-DAR-KALIN, BAZEN DE DAR-YUVARLAK ÜNLÜ İLE KULLANILMASI (Har-37):

Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi ve aatay Türkçesinde nl uyumlarına tabi olan (aılık, ajunluk, amulluk, arılık, bedklk, baylık, beglik (Karahanlı); ktlu, başı, yarlı, taranlı (Harezmi); lk, karılı, kuruluk, tiriglik, tzlk (Çağatay)¹³⁰⁶ –lık / -lik / -luk / -lk eki Eski Anadolu Türkçesinde genellikle yuvarlak ünlü ile kullanılmış ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmemiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde dört şekilli olarak ünlü uyumlarına uygun bir kullanımı vardır.

Bölge ağızlarının genelinde ünlüsü genellikle kalın, bazı yörelerde sürekli düz-dar, bazı yörelerde ise sürekli dar-yuvarlak olan bu ekin yuvarlak ünlülü biçimi Eski Anadolu Türkçesinin bir devamı niteliğindedir. Diğer Türkiye Türkçesi ağızları ile Azerbaycan ve Irak Türkmen ağızlarında ünlü uyumlarına uygun olarak şekillenen bu ek Doğu Anadolu ağızlarında hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna karşı koyarak bölgede ayırıcı, ortak bir özellik olarak öne çıkar.

Erzurum: leşberli (06 008 01-56), kwlu (09 048 01-5), kmrlu (07 000 01-64), avcılı (02 019 01-32), esgerlu (04 056 01-29);¹³⁰⁷ **Elazığ:** genlıa (65-IX-3), gzelliliTe (184-LI-6), gerenu (145-XXXII-8), avrlu(XLVI-77), aylu (150-XXXIV-17);¹³⁰⁸ **Bitlis:** eylo (IV-36);¹³⁰⁹ **Van:** şimdili (36-61), terbiyesizli (20-171), şesTelili (20-127), askerli (1-31);¹³¹⁰ **Tunceli:** şişli (XII-48), misafirlia (XII-8), pilavluu (XVII-6), iKrarlu (XXIV-202), zırtl (XXIV-237), esKerli;¹³¹¹ **Ardahan:** genluumda (28-100), esgerlu (31-17), vekillue (36-52), alleslia (14-25), aylu (32-50), başlu (35-50), ortalu (36-10);¹³¹² **Bitlis:** mezarloe, obanlo, eylo (IV-36);¹³¹³ **Erzincan:** ireşberli, allu (alılık) (1.14-2), arannu (1.3-7);¹³¹⁴ **Muş:** birluta “birlikte” (III-27), aranlu “karanlık” (XXI-4), dşmanlu “dşmanlık” (XXV-7), temizlu “temizlik” (I-136);¹³¹⁵ **Bingl:** sııyelu (III-B-6), emelyalu (III-B-5), Kvişılı (II-B-59), hemamcılı (II-B-60);¹³¹⁶ **Bingl-Karhova:** ktil, faırlılı (XI-49);¹³¹⁷ **Diyarbakır:** gnli (I-105), valilii (XXIX-42), yeşilliliti (XXV-12), zenginli (XLVIII-41);¹³¹⁸ **Urfa:** kecili (4-20),

¹³⁰³ ACAR, a. g. e., 116.

¹³⁰⁴ ZKAN, a. g. e., 31.

¹³⁰⁵ BAYRAM, a. g. e., 64; TURHAN, a. g. e., 23; EFENDİLU, a. g. m., 828.

¹³⁰⁶ HACİEMİNOLU, a. g. e., 14; ATA, a. g. e., 101; ECKMANN, a. g. e., 35.

¹³⁰⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 230-231.

¹³⁰⁸ BURAN-ORAş, a. g. e., 48, 112; BURAN, a. g. e., 35.

¹³⁰⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310, 313.

¹³¹⁰ GKUR, a. g. e., 79-80.

¹³¹¹ TOSUN, a. g. e., 121.

¹³¹² ERCİLASUN, a. g. e., 73, 81.

¹³¹³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 310, 313.

¹³¹⁴ SAIR, a. g. e., 38, 131.

¹³¹⁵ ZMEN, a. g. e., 38, 43.

¹³¹⁶ KKER, a. g. e., 41, 50.

¹³¹⁷ ZER, a. g. e., 40.

¹³¹⁸ ERTEN, a. g. e., 21.

işçılığ (1-5), tembelliğ (2-15), rahmetliğ (3-290), serbestliğı (26-15);¹³¹⁹ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** askerliğa (10-4), esgerluğ (6-2), mezerliğda (9-36), başluğ (6-29), kalebaluğ (6-7);¹³²⁰ **Artvin-Ardanuç:** eyluğ, mezerluğ, ögciluh, başluğ, kitapluğ;,¹³²¹ **Ağrı:** gözlüh, kömürlüh, ásgerluğ.¹³²²

4.38. ŞAHIS EKLERİNİN 3. TEKLİK VE ÇOKLUK DIŞINDA ÇOĞUNLUKLA KALIN, BAZEN İNCE ÜNLÜLÜ OLMASI (Har-38):

Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekimlerinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmış, Emir kipi dışındaki diğer çekimlerde ise bu görevi şahıs zamirleri üstlenmiştir.

Karahanlı Türkçesi döneminde emir kipinin üçüncü teklik ve çokluk şahıs eki sürekli yuvarlak-dar ünlüdür, düz sıradan ünlü taşıyan fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz: alsun, barsun, kılsun, kelsün, bilmesünler, körmesünler.¹³²³ Diğer çekimlerde şahıs ekleri ya zaman ekinin ünlüsüyle uyum içinde olur ya da şahıs zamiri biçiminde ayrı yazılırlar.

Harezm-Altın Ordu ve Çağatay Türkçesinde emir kipinin üçüncü teklik ve çokluk şahıs eki düz ünlülü sözcüklere yuvarlak ünlü ile gelerek uyuma girmez. kansu, kelsüler (Harezm); kılsunlar, barsun, kirsün (Çağatay).¹³²⁴

Şahıs zamirleri Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren ekleşmeye ve ünlü uyumlarına tabi olmaya başlamışlardır. Bugün Batı Türkçesinde ünlü uyumlarına uyan bu ekler Doğu Anadolu ağızlarında bazen zaman ekleri ile kalıplaşarak ince, genellikle de kalın ve yuvarlak ünlülü olarak uyum dışında kalırlar.

Erzurum: alim, başlim, ohim, aliram, gelecam, gelürsın, almişsan, görmişih, geliruğ, göreceyih, gelürsüz;¹³²⁵ **Kars:** alim (33-10), alēm (81-87), ğaldırēm (81-164), yatırsan, vereceğih (7-2), vermemişig (7-3), gellih (14-34);¹³²⁶ **Ardahan:** atim (25-6), vurēm (25-17), yihim (28-61), söyleruğ (32-19), söylemezuh (32-20), daraldamiyeruğ (32-49);¹³²⁷ **Elazığ:** satmim (XLVII-14), alim, bañiyom, dönemezsın (220-LXIII-20), istisın (I-16), gelmişuğ (216-LXII-35), sökağ (197-LIV-21), getırağ (III-4), nēdesız (107-LIV-14);¹³²⁸ **Bitlis:** istiram (V-36), dariyam (26-6), bañiram (1-27), kazırsan (I-2), yapırsan (IV-9), tanımirih (25-18), yimessız (V-12), diyirsız (V-16);¹³²⁹ **Tunceli:** yapim “yapıyorum” (II-127), töKerım “dökerim” (I-128), nēdeceKsın “ne edeceksin” (I-159), efēdersın “af edersin” (II-87), gidērsız

¹³¹⁹ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

¹³²⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39, 42.

¹³²¹ ÖZKAN, a. g. e., 32.

¹³²² EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹³²³ HACIEMİNOĞLU, a. g. e., 192-193.

¹³²⁴ ATA, a. g. e., 81; ECKMANN, a. g. e., 118.

¹³²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., I. C., 347-372.

¹³²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., 69-71.

¹³²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., 70-71.

¹³²⁸ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 46; BURAN, a. g. e., 34-35.

¹³²⁹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 297, 314-317; GÖNEN, a. g. e., 97.

“gidiyorsunuz” (VIII-6), gülesiz “gülesiniz” (XV-59);¹³³⁰ **Erzincan:** al m, alırem, alacım, bulacım, dutacem, atarım, çalışmışam, diyesan, alırh, böyümişh, giderih, içerih;¹³³¹ **Van:** elemesın (42-17), yapacahsen (12-82), tanırsen (36-9), diyerih (19-31), çekmişh (40-37), gidersiz (22-63), bilmisiz (31-160);¹³³² **Muş:** at m (atıyorum), atm m, sahlıyam “saklayayım” (XLII-15), diyecáhşın, veriruh “veririz” (I-18), öperuh “öperiz” (I-15); severuh “severiz” (I-15);¹³³³ **Bingöl:** hazırem (II-C-54), vermèruh (VIII-C-45), ètmışuh (II-A-166), gideruh (II-A-163);¹³³⁴ **Bingöl-Karlıova:** kalmışım (II-A-37), koymışım (VII-2), yıhmıyorem (X-A-301), getirdih, (II-A-36), gidaş (VI-57), vermiyerih (XIII-27);¹³³⁵ **Artvin-Ardanuç:** sorem, ohiyem, ekmişm, yerim, ekecam, ekmişm, yeruh ektiz, yemişiz, yersiz, ekiyersiz;¹³³⁶ **Ağrı:** görmışım, giderım, atmırsan, düşelım, gelmişuh.¹³³⁷

4.39. İYELİK EKLERİNİN 3. TEKLİK VE ÇOKLUK DIŞINDA GENELLİKLE KALIN, YARI KALIN, BAZEN DE YUVARLAK ÜNLÜYLE KULLANILMASI (Har-39):

İyelik ekleri Eski Türkçede ünlü uyumlarına tabi olmakla birlikte, üçüncü teklik iyelik eki sürekli düz-dar ünlülüdür. adası, uluşı (Gabain, bu ekin kalın biçimlerinden şüphe etmektedir).¹³³⁸

Bu ekler Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de Eski Türkçedeki gibi kullanılmışlar, üçüncü teklik iyelik eki aynı şekliyle düz-dar ünlülü olarak tarihi seyrine devam ederken, diğer iyelik ekleri bazen yuvarlaklaşıp bazen düzleşerek uyum dışına çıkmışlardır. sözi, özi, baru-sı-n, kayu-su-n (Karahanlı); ewümde, ewün, köksinde, özini, yüzide, küçümüz, suwumuz, evünüz, sözünüz (Harezmi); uykusu, közgüsü, okı, közi, oğlu, köñli, boyumuz, közümüz, soñımız, sözünüz, yüzünüz, suyu (Çağatay).¹³³⁹

Eski Anadolu Türkçesinde iyelik ekleri genellikle birinci, ikinci teklik ve çoklukta yuvarlak-dar, üçüncü teklik ve çoklukta düz-dar ünlülüdür. Bu dönemde düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz yerleşmediğinden, iyelik ekleri bu uyumun dışına çıkmaktadır. āhum, aramuzda, aklum, adun, adunı, azabunđan, gendünüz, arzusı, fazlımuzdan, ardumda, altunđa, zatunun.¹³⁴⁰

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde ünlü uyumlarına uygun olarak çok şekilli kullanılan bu ekler özellikle Doğu Anadolu yerli ağızlarında, EAT'nin bir devamı olarak ince sıradan ünlülerden sonra kalın ünlülü, düz sıradan ünlülerden

¹³³⁰ TOSUN, a. g. e., 55-56.

¹³³¹ SAĞIR, a. g. e., 164-186.

¹³³² GÖKÇUR, a. g. e., 15-16.

¹³³³ ÖZMEN, a. g. e., 36-37, 67, 70.

¹³³⁴ KÜÇÜKER, a. g. e., 40-41.

¹³³⁵ ÖZER, a. g. e., 39-40.

¹³³⁶ ÖZKAN, a. g. e., 38-46.

¹³³⁷ ÇİFTÇİ, a. g. e., 4, 21, 23; BAYRAM, a. g. e., 67; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 830.

¹³³⁸ GABAİN, a. g. e., 70-71.

¹³³⁹ HACIEMİNOĞLU, a. g. e., 51; ATA, a. g. e., 65-66; ECKMANN, a. g. e., 55.

¹³⁴⁰ ŞAHİN, Hatice, *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara 2003, 45-46.

sonra da yuvarlak ünlü ile gelerek ünlü uyumlarına uymazlar. Bölgede, Azeri ağızları hariç, üçüncü teklik şahıs iyelik eki –i / -si biçiminde tek şekillidir

Ardahan-Posof: evim, evin, evımız, evınız;¹³⁴¹ **Erzurum:** kendimiz (02 022 01-8);¹³⁴² **Bitlis:** erim (IV-34), öza (özüne) (IV-17), beḡTan (IV-25), işimizi, dinizdan (dininizden) (V-22);¹³⁴³ **Elazığ:** mendilım (179-XLV-15), benim (195-LIII-15);¹³⁴⁴ **Tunceli:** Kardaşım “kardeşim” (XV-11), ömürım “ömrüm” (XX-34), melmekeTın “memleketin” (II-72), eşımızde “eşimizde” (I-54), eTımız “etimiz” (VIII-12), türkiye’ımız “Türkiye’ımız” (XXIV-88), evınız;¹³⁴⁵ **Van:** cëbım (1-23), elim (3-170), ölin (48-58), işın (1-20) pilımız (37-49), ütümüz(9-44), evımız (9-45), eKmeğiz (31-81), beliz (52-71), yemeğiz (52-97);¹³⁴⁶ **Erzincan:** gızım, başım, ğarnım, boynım;¹³⁴⁷ **Diyarbakır:** derdın (II-79);¹³⁴⁸ **Bingöl-Karlıova:** evüm (I-A-268);¹³⁴⁹ **Artvin-Ardanuç:** elim, evum, kalemum, evun, kalemun, anamuz;¹³⁵⁰ **Ağrı:** gözın;¹³⁵¹

4.40. “d” İLE BAŞLAYAN EKLERİN SÜREKLİ ÖTÜMLÜ VEYA YARI ÖTÜMLÜ OLARAK KULLANILMASI (Har-40):

Eski Türkçede kelime başında d- sesi bulunmamasına rağmen ek başlarında d sesi kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ünsüz uyumuna uygun olarak t veya d ile başlayan ekler Eski Türkçede de bu iki biçimde kullanılmış, fakat ünsüz uyumu gözetilmemiştir. ağırıtta, et’özte, yolta, ödte, taşdın, adatın, ewtin, kalıkdın, ığaçdan, munta, tutdı, sinitin, bizinte.¹³⁵²

Karahanlı Türkçesinde bulunma ve ayrılma durumu eklerinin ünsüz uyumuna tamamen uyduğu görülmektedir. başta, kişide, ‘arşta, çoğda, begde, soldın, taşın, bordın, busıgdın, kamugdın, şekerde.¹³⁵³

Harezm Türkçesinde ünsüz uyumuna girmeyen bu ekler genellikle –dA ve -dIn biçiminde, seyrek olarak da –tA, -dAn ve –tIn şeklinde kullanılmaktadır. āhiretde, āhirette, keltürmişde, tüşde, vaqtda, açlıkdın, oğraqdın, taşın, noḡūdın, yapurgakdan, bulutdan, tegmesden.¹³⁵⁴

Türkçenin çeşitli dönemlerinde, yukarıdaki örneklerde de takip edildiği gibi, -d ile başlayan eklerin ünsüz uyumu dışında kalması Oğuz Türkçesinin bir özelliği olsa gerektir. Oğuz Türkçesinde gerek kelime başında gerekse ek başlarında yaygın

¹³⁴¹ ERCİLASUN, a. g. e., 72.

¹³⁴² GEMALMAZ, a. g. e., 269.

¹³⁴³ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308, 312, 313, 314, 316.

¹³⁴⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 49.

¹³⁴⁵ TOSUN, a. g. e., 60, 66.

¹³⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 91-92.

¹³⁴⁷ SAĞIR, a. g. e., 38, 137.

¹³⁴⁸ ERTEN, a. g. e., 22.

¹³⁴⁹ ÖZER, a. g. e., 46.

¹³⁵⁰ ÖZKAN, a. g. e., 36.

¹³⁵¹ TANRIVERDİ, a. g. e., 87.

¹³⁵² GABAİN, a. g. e., 64-67.

¹³⁵³ HACIEMİNOĞLU, a. g. e., 30.

¹³⁵⁴ ATA, a. g. e., 63.

olarak görülen t > d ötümlüleşmesine Eski Anadolu Türkçesi dışındaki Tarihi Türk Edebi dillerinde seyrek de olsa rastlanmakta, bu durum Oğuzca bir özellik olarak değerlendirilmektedir. Bugün Oğuz grubu dilleri içinde Azeri ve Türkmen Türkçesinin karakteristik bir özelliği olarak tamamen yerleşmiştir. Oğuz Türkçesi sahası ağızlarında da bu eklerin d ile başlayan şekilleri daha yaygındır ve bu ekler genellikle ünsüz uyumu dışında kalırlar.

Doğu Anadolu ağızlarının Azerbaycan Türkçesi etkisinde olan yörelerinde ve Irak Türkmen ağızlarında bu ekler sürekli ötümlü, yerli ağızlarda ise ötümlü veya yarı ötümlü olarak kullanılır. Bu özellik batıya doğru etkisini azaltarak Orta Anadolu ağızlarını da kapsamaktadır.

Erzurum: çobannıhde (06 008 02-15), atmışda (05 056 01-11), haşda (havdan) (11 013 02-71), alarahden (07 000 01-37), şehisden;¹³⁵⁵ **Elazığ:** beşigdaşda (71-X-25) süTden (78-XI-3), padişahTan (159-XXXVI-6), memleketTen (158-XXXVI-24), essahtan (50-III-1), geçdükTen (39-I-10), mekatTan (210-LX-21), geşdi (224-LXIV-23), bahtı (173-XLIIa-21);¹³⁵⁶ **Kars:** melmeketden (12-6), soğuhdan (13-3), gitdi (17-11), kesdi (17-12), çıhdi (4-37), kesdiñ (17-17);¹³⁵⁷ **Iğdır:** çehdi (51-44), geşdi (55-18), gahdı (55-19), aşdıgız (56-168), işdiler (49-11);¹³⁵⁸ **Ardahan:** altetdik (29-7), getdiñ (29-9), bahtıñ (29-40), etdig (29-66), tahtıdırdiler (29-48), atdılar (27-3);¹³⁵⁹ **Van:** böyöglıhde (36-52), tasda (40-3), tarafda (34-6), çırahdı (46-135), terefde (48-94), antepden (6-62), oTdan (13-53), taraftan (39-11), başTan (52-165), dolaşTıñ (36-5);¹³⁶⁰ **Erzincan:** çanahta, yarışda, sahatda, ekmekde, yolahtan, bardahtan, garişdan, getdük, çıhduh, bişdük;¹³⁶¹ **Bitlis:** behtan (IV-25), atTi (IV-51), çehdi (7-54), ehmişdik (1-1), erkehdır (1-138);¹³⁶² **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** çehdi (7-54), çöhdi (2-93), kaşdi (1-75), avuşdurdi (14-42), yaldatdi (2-51) , etdiz (1-183), aşdı (2-66);¹³⁶³ **Urfa:** taşda (21-185);¹³⁶⁴ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** kaşuhdan (15-33), eşekden (20-9), çekdük (29-9), pirinçden (25-9), tutdin (4-30);¹³⁶⁵ **Tunceli:** gışTe (XXIV-140), bohten (XXVII-45), sabahTan oli (sabah oluyor) (XXX-32), geTTi (I-7), isTedi (I-9);¹³⁶⁶ **Bingöl:** tutTi (III-C-57);¹³⁶⁷ **Gümüşhane, Bayburt:** bağlatdım (23-6), getdiyh (5-18), isdedük (27-19), kesdük (7-44);¹³⁶⁸ **Ağrı:** içduh, çekduh, yapıdız, gëtdiz, tanışdıñ.¹³⁶⁹

¹³⁵⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 284-286.

¹³⁵⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 120-121, 151.

¹³⁵⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁵⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁵⁹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁶⁰ GÖKÇUR, a. g. e., 96-97, 127.

¹³⁶¹ SAĞIR, a. g. e., 143.

¹³⁶² ZÜLFİKAR, a. g. m., 313-314; GÖNEN, a. g. e., 50.

¹³⁶³ GÖNEN, a. g. e., 103.

¹³⁶⁴ ÖZÇELİK, a. g. e., 79.

¹³⁶⁵ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 60.

¹³⁶⁶ TOSUN, a. g. e., 73, 126, 144-145.

¹³⁶⁷ KÜÇÜKER, a. g. e., 91.

¹³⁶⁸ ACAR, a. g. e., 60, 106.

¹³⁶⁹ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828, 830-831.

4.41. ÖLÇÜNLÜ DİLDE YAYGIN OLAN GEREKLİLİK KİPİ EKİNİN HİÇ

KULLANILMAMASI (Har-41):

Eylemin bildirdiği oluş ve kılışın yapılması gerektiğini bildiren istek kipi, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru, Oğuzcaya özgü bir kip olarak seyrek bir şekilde görülmektedir. Gereklilik kipinin eki de aynı dönemlerde –mA eylemden ad türetme eki ve –lıg > -IU sıfat ekinin birleşmesiyle sıfat-fiil eki olarak ortaya çıkmış, gereklilik kipi oluşturma görevini daha geç bir dönemde üstlenmiş olmalıdır.¹³⁷⁰

Eski Anadolu Türkçesi döneminde özel bir ekle yapılmayan bu kipin çekimleri, bazı mastar ve kip eklerinden sonra ‘gerek’ sözcüğünün getirilmesi ile kurulmaktadır (bilme gerek, söylemek gerek, gerekdür kim korkmayasın, gitse gerek, vâcibdür ki ‘aybın saklayalar’).¹³⁷¹

Doğu Anadolu ağızlarında da genel olarak gereklilik kipi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan biçimlerin bir devamı niteliğindeki, Azerbaycan Türkçesiyle de ortaklık gösteren, ‘gerek’ ve “lazım” sözcüklerinin bazı ekler ve çekimler üzerine getirilmesi ile yapılmaktadır.

Gereklilik kipinin altı kişiye göre çekimi Azerbaycan Türkçesinde kurallı olarak; gerek gelem / gerek gelesen / gerek gele / gerek gelek / gerek gelesiniz / gerek geleler, şeklindedir. Bölgemiz ağızlarında da bu biçim yaygın olarak kullanılmaktadır.

Gereklilik kipinin bölgemiz ağızlarında şu biçimdeki çekimi hem karakteristiktir hem de yaygın olarak kullanılmaktadır: Eylem kök veya gövdesi üzerine mastar eki –mA, onun üzerine hangi kişi ile çekimlendiğini gösteren iyelik eki ve son olarak gerek ya da lazım sözcüğünün getirilmesi ile oluşturulan biçim.

Elazığ: bahmam lazım, vurman lazım, bulması lazım, oğuması lazım, almamız lazım, vermez lazım, susmaları lazım, gelmeleri lazım, bahman gerek, gétmam lazım;¹³⁷² **Erzurum:** almam lazım tebi, oğumasi gereK hebet, tebi éle dèmez lazım;¹³⁷³ **Van:** yèdi tene gız olmasi lazím (19-64), sahib olmağ lazím (31-142), gerek ağzını açih Kıymıye (49-37,38), gerek oğöl da Kızana (24-10), edep heyay gerek değışmiye.(22-80);¹³⁷⁴ **Erzincan:** almam lazım, görmem gerek, daşması lazım, sormamız gerekür, gelmemen gerekürdü;¹³⁷⁵ **Tunceli:** gereKi bilem (bilmem gerek);¹³⁷⁶ **Muş:** gitmem lazım (XIII-70);¹³⁷⁷ **Bingöl-Karlıova:** gelmek gerek;¹³⁷⁸ **Diyarbakır:** her sene gerek gideyim (XXXII-110);¹³⁷⁹ **Diyarbakır-Çüngüş /**

¹³⁷⁰ KORKMAZ, a. g. e., 693-694.

¹³⁷¹ KORKMAZ, a. g. e., 693-694.

¹³⁷² BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 162; BURAN, a. g. e., 68.

¹³⁷³ GEMALMAZ, a. g. e., 370.

¹³⁷⁴ GÖKÇUR, a. g. e., 146.

¹³⁷⁵ SAĞIR, a. g. e., 195.

¹³⁷⁶ TOSUN, a. g. e., 151.

¹³⁷⁷ ÖZMEN, a. g. e., 72.

¹³⁷⁸ ÖZER, a. g. e., 86.

¹³⁷⁹ ERTEN, a. g. e., 50.

Çermik: sen gerek bilesin (31-14);¹³⁸⁰ **Iğdır:** gerehı gidem (49-117).¹³⁸¹ **Artvin-Ardanuç:** ekmam lazım, ohumam lazım, ekman lazım, başlamaları lazım;¹³⁸²

4.42. BAZI EKLERİN TEK ŞEKLİ KULLANILMASI (Har-42):

Doğu Anadolu ağızlarında bazı ekler tek şekilli olduklarından bazen kalınlık-incelik bazen de düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalırlar. Bu eklerin bir kısmı Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tek şekilli olarak ünlü uyumlarına uymazlar. Eski Anadolu Türkçesinde sürekli yuvarlak ünlü bulunduran (+AcUk, +cUk, -dUk, -dUm, -dUñ, -dUr, -gUn, -gUr, -gü, +IU, -sUn)¹³⁸³ ve sürekli düz ünlü ile kullanılan (+CI, -dI, -It, +(I)ncI, -mIş, +(y)I, -(y)IncA, (y)IcI)¹³⁸⁴ eklerin bazı kalıntılarına bugün Doğu Anadolu ağızlarında da rastlanmaktadır. EAT ile ortaklık gösteren bu ekler, bazen istisnaları olsa da, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozarlar. Bunların dışında Doğu Anadolu yerli ağızlarında, özellikle son sesi k > ħ değişimine uğramış eklerin genellikle kalın ünlü ile kullanıldıkları ve kalınlık-incelik uyumuna uymadıkları görülür. Kalın ünlülü ve genellikle tek şekilli olan ekler +maħ, -mağ, ve -dIħ ekleridir.

Erzurum: dëmaħ, sewmaħ (03 000 01-65), töhmaħ (14 013 03-163), geçilmağ (10 055 01-12);¹³⁸⁵ **Bitlis:** gëtmağë (IV-40);¹³⁸⁶ **Van:** evlenmaħ (1-34), yëmaħ (1-127), getirmağa (35-43), bişirmaği (20-9), içmağa (1-45), bişmağa (31-53), gıtmağa (15-71);¹³⁸⁷ **Tunceli:** isdemağa (V-4), pişmağa (VIII-2);¹³⁸⁸ **Muş:** yemáħ “yemek” (XXIV-9), getirmáğá “getirmeye” (V-14), evlenmáħ “evlenmek” (XIII-85), düşünmaħtan “düşünmekten”(V-32);¹³⁸⁹ **Bingöl-Karlıova:** gelmaħ, gitmaħ, gülmaħ;¹³⁹⁰ **Diyarbakır:** çekmaħ (XXXI-6), demaħ (III-105), denemaħtan (VIII-103), evlenmaħ (XLV-37), götürmağa (III-117), yemaħ (L-27);¹³⁹¹ **Urfa:** demaħ (20-80), gidermağ (10-10), yoğ etmağ (3-70), içmağa (3-135), istemağa (1-85), yimaħlar (33-195);¹³⁹² **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** biçmağa (13-230), görmáğá (13-58);¹³⁹³ **Artvin-Ardanuç:** getmaħ, vermaħ, bilmaħ, enmaħ.¹³⁹⁴

Kars, Ardahan, Iğdır: sevduğum (27-11), düşduğu (27-13), gitduğunu (31-10), söyleduğum (36-21);¹³⁹⁵ **Erzurum:** dëdıği (03 038 01-81), bulduğë (06 008 03-18), alduği (05 079 04-140), geşduğum (07 024 01-22), dëduğum (02 022 02-58),

¹³⁸⁰ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 114.

¹³⁸¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹³⁸² ÖZKAN, a. g. e., 46.

¹³⁸³ ŞAHİN, a. g. e., 39.

¹³⁸⁴ ŞAHİN, a. g. e., 40.

¹³⁸⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 243-244.

¹³⁸⁶ ZÜLFİKAR, a. g. m., 313, 316.

¹³⁸⁷ GÖKÇUR, a. g. e., 86.

¹³⁸⁸ TOSUN, a. g. e., 140.

¹³⁸⁹ ÖZMEN, a. g. e., 39.

¹³⁹⁰ ÖZER, a. g. e., 42.

¹³⁹¹ ERTEN, a. g. e., 21.

¹³⁹² ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

¹³⁹³ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

¹³⁹⁴ ÖZKAN, a. g. e., 34.

¹³⁹⁵ ERCİLASUN, a. g. e., 69.

eşitduğum (04 13 01-47), görduğum (06 008 02-1);¹³⁹⁶ **Elazığ:** gètTiKdan (II-8);¹³⁹⁷ **Bingöl:** düşdihden (VIII-B-160); **Bingöl-Karhova:** geldih (II-A-173), bitirdihden (II-B-54);¹³⁹⁸ **Diyarbakır:** bilmediği (III-81), çektiği (II-128), dinlediği (II-26), yedihtan (III-91), gètdiği (II-2), yendihtan (I-60);¹³⁹⁹ **Urfa:** bişmediği üçun (1-65);¹⁴⁰⁰ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** begenduhtan (1-2), bildüğm (13-278), biştuhtan (14-12), èttuğ (15-3);¹⁴⁰¹ **Artvin-Ardanuç:** bildugi, verdugi, ezdugi, gördugi;¹⁴⁰² **Ağrı:** gördüğm;¹⁴⁰³ **Tunceli:** ètdögi, bildögi.¹⁴⁰⁴

İnce ünlülü ve tek şekilli ekler +Ci, -i (yapım eki)dir.

Erzurum: dutci (01 111 01-82), ziratci (11 013 02-30), avcılığ (02 022 01-9), nişancı mēdi (02 022 01-15);¹⁴⁰⁵ **Elazığ:** ayakkabıcıye (99-XV-21), damırçıda (195-LIII-16), yolci (185-L-20), balıhçı (196-LIV-1), topçı (XXII-14), damırçıda (I-20);¹⁴⁰⁶ **Bitlis:** altunçı, yolci (1-291), ortancı (1-231), sahatçı (2-204);¹⁴⁰⁷ **Van:** hancı (31-97), fırıncı (1-157), yabancı (48-217), yardımcı (1-82), bosTancı (51-83);¹⁴⁰⁸ **Tunceli:** parsacı (XLIII-49), aracı (X-10), torci (XLII-113), yolci (II-67), berbuçı (dügüncü) (XLIII-22), bağcı (XL-267);¹⁴⁰⁹ **Kars:** tavlaciler (16-217), davaçı (36-74);¹⁴¹⁰ **Erzincan:** oyunciyim (1.3-10);¹⁴¹¹ **Bingöl:** hemamçı (II-B-62), devaçı (VIII-A-44), paytonçıydı (X-B-160), malçı (X-A-9);¹⁴¹² **Diyarbakır:** altuncida (II-9), da‘vāci (LXI-1), davulçı (XL-18), yabancı (XXIX-2);¹⁴¹³ **Diyarbakır-Çüngüş / Çermik:** postacı (10-31), katırcı (10-32);¹⁴¹⁴ **Artvin-Ardanuç:** suci, arabacı, yolçı, odacı, davulçı;¹⁴¹⁵ **Ağrı:** yolçı, bağmançı, yalançı, tukançı.¹⁴¹⁶

Erzurum: kōrhi (04 000 01-88), kōrhuli (01 121 01-98);¹⁴¹⁷ **Bitlis:** kapi, yari;¹⁴¹⁸ **Van:** Kōrhi (39-68), doli (3-20), doği, bati (1-143), sori (39-45);¹⁴¹⁹ **Kars,** **Ardahan:** gapi (25-3), doli (37-46);¹⁴²⁰ **Bitlis:** kapi, yari;¹⁴²¹ **Tunceli:** ayrı “ayrı”

¹³⁹⁶ GEMALMAZ, a. g. e., 251-25.

¹³⁹⁷ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 50; BURAN, a. g. e., 36.

¹³⁹⁸ KÜÇÜKER, a. g. e., 42; ÖZER, a. g. e., 41.

¹³⁹⁹ ERTEN, a. g. e., 21.

¹⁴⁰⁰ ÖZÇELİK, a. g. e., 25.

¹⁴⁰¹ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

¹⁴⁰² ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹⁴⁰³ TANRIVERDİ, a. g. e., 80.

¹⁴⁰⁴ TOSUN, a. g. m., 150.

¹⁴⁰⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 231, 233.

¹⁴⁰⁶ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 48; BURAN, a. g. e., 35.

¹⁴⁰⁷ ZÜLFİKAR, a. g. m., 310; GÖNEN, a. g. e., 19.

¹⁴⁰⁸ GÖKÇUR, a. g. e., 77.

¹⁴⁰⁹ TOSUN, a. g. e., 120-121.

¹⁴¹⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 75.

¹⁴¹¹ SAĞIR, a. g. e., 38.

¹⁴¹² KÜÇÜKER, a. g. e., 41; ÖZER, a. g. e., 40.

¹⁴¹³ ERTEN, a. g. e., 21.

¹⁴¹⁴ ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 39.

¹⁴¹⁵ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹⁴¹⁶ EFENDİOĞLU, a. g. m., 829.

¹⁴¹⁷ GEMALMAZ, a. g. e., 249.

¹⁴¹⁸ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

¹⁴¹⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 85.

¹⁴²⁰ ERCİLASUN, a. g. e., 74.

¹⁴²¹ ZÜLFİKAR, a. g. m., 308.

(XVII-16), doli “dolu” (XXV-13).¹⁴²² **Artvin-Ardanuç:** sayi, sori, korhi, orti, kohi;¹⁴²³ **Ağrı:** kapi, doli, gapi.¹⁴²⁴

4.43. ŞART BİRLEŞİK ÇEKİMİNDE ŞAHIS EKLERİNİN ŞART EKİNDEN ÖNCE GELMESİ (Har-43):

Erzurum: diyirsaḥsa, aldiyisamsa, görmişseḥse, alacaḥsamsa;¹⁴²⁵ **Kars:** öldümse (76-2);¹⁴²⁶ **Iğdır:** dilerihse (63-21);¹⁴²⁷ **Ardahan:** bildinse (91-18);¹⁴²⁸ **Elazığ:** çağırdınse (222-LXIII-6);¹⁴²⁹ **Diyarbakır:** istersinse (IV-88), bulursazsa (IV-5), seversemse, kabul edisense (IV-99), kabul ettiḥsa (XXVI-13), yaptıḥsa (XXVII-9);¹⁴³⁰ **Urfa:** konuşmışamsa (6-45), konuşmışsansa (20-1), alacaḥsansa (20-75);¹⁴³¹ **Tunceli:** sıḥışımse (XVII-30), urdumse (III-25),¹⁴³² **Van:** gidıyihse (11-48), gelem sense (1-12), sev sense (13-17), savurdunsa (8-71), küsTümse (32-33), anlatmışamsa (12-43), gelmişsense (47-83);¹⁴³³ **Bitlis-Adilcevaz /Ahlat:** diyirsense (1-246), bülisense (25-189), sevüsense (1-18), konuşdurdunsa (1-150);¹⁴³⁴ **Muş:** biraḥtımse “bıraktıysam” (VII-8),¹⁴³⁵

4.44. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN ÇEKİMİNDE –İP EKİNİN KULLANILMASI (Har-44):

Bölgenin Azeri ve Terekeme ağızlarında duyulan geçmiş zaman eki olarak kullanılan –İp da Azerbaycan Türkçesi ile ortaktır. Sadece ikinci ve üçüncü kişi çekimlerinde yaygın olarak ortaya çıkar. Bu ekin kullanılması bakımında bölgemiz ağızları diğer Anadolu ağızlarından ayrılırlar.

Duyulan geçmiş zaman çekimi için Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bölgemiz ağızlarında da kullanılan –İp / -Up” zarf-fiil eki, bir yandan eylem soylu sözcüklere getirilerek onlardan tarz ve zaman anlamlı zarflar oluştururken bir yandan şekil ve zaman eki fonksiyonu üstlenir. Bu ek, bölgemiz ağızlarında, birinci kişiler dışında, yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bölgenin yerli ve Azeri ağızlarının iç içe geçtiği yörelerinde duyulan geçmiş zaman için –miş ve –İp eklerinin bir arada, birbirine karışmış biçimde kullanıldığı görülür.

¹⁴²² TOSUN, a. g. e., 57.

¹⁴²³ ÖZKAN, a. g. e., 31.

¹⁴²⁴ KÖKTEKİN, a. g. m., 5; EFENDİOĞLU, a. g. m., 828.

¹⁴²⁵ GEMALMAZ, a. g. e., 332-337, 374.

¹⁴²⁶ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴²⁷ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴²⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴²⁹ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 166.

¹⁴³⁰ ERTEN, a. g. e., 52-53.

¹⁴³¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 110.

¹⁴³² TOSUN, a. g. e. 152-153.

¹⁴³³ GÖKÇUR, a. g. e., 125.

¹⁴³⁴ GÖNEN, a. g. e., 113.

¹⁴³⁵ ÖZMEN, a. g. e., 74.

Van: yazıpsan (30-114), gıdıpsen (30-115), gelipsen (1-250), salıpsan (18-9), sulıyipsen (29-152), öpöpsen (2-92), göröpsen (2-86), Koyöpsan;¹⁴³⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** alıpsan (4-141), yazılıpsan (4-189), öldüröpsen (1-318), kesipsen (1-318), gelipsen (13-171), vèripsen (5-6), iteleyipsen (8-27), götüröpsen (16-114).¹⁴³⁷ **İğdır:** ağardıpsan (49-15), geçirdipsen (49-15), durupsan (49-40), alıpsan (50-c-38);¹⁴³⁸ **Tunceli:** gösterüpse (göstermişse) (XL-107);¹⁴³⁹ **Ağrı:** gelipsen, gelifsen.¹⁴⁴⁰

Van: hesTeledıp (29-61), almiyıp (17-71), raslanıp (30-151), ölöp (34-107, 37-83), ğalıp (37-83), saralıp (2-91), yağıp (1-205), açıp (1-205), eğılıp (7-24);¹⁴⁴¹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** birağıp (1-111), kılıp (1-282), yıp (3-18), düzüp (14-63), salıp (19-51), alıp (3-18).¹⁴⁴² **Kars:** basıp (75-5), dolub (75-5), ğaçıb (75-34), olub (75-34);¹⁴⁴³ **İğdır:** gèdib (49-29), yatıb (49-30), solup (50-c-52);¹⁴⁴⁴ **Ağrı:** alıp, devrilip, düşüp, alıp, düşüf;¹⁴⁴⁵

Van: gelipsiz (11-159), alipsiz, ğahıpsiz;¹⁴⁴⁶ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** alışıpsiz (7-204), gelipsiz (7-126).¹⁴⁴⁷ **Ağrı:** gèdipsiniz;¹⁴⁴⁸

Van: gösteripler (30-159), saħliyipler (30-159), öğretipler (41-186), doldöröplar (38-7), nezerliyipler (34-119), temizliyipler (30-100), çökerdipler (38-16), vuruplar (37-82), topliyipler (17-36), ğirmiyyipler (19-141), görmiyipler (35-5), gidipler (2-36), ğaçıplar (7-37), yapıplar (7-37), açıplar (1-206), alıplar (1-214), duruplar (7-41);¹⁴⁴⁹ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** eşidipler (1-279), düzüpler (7-78), duruplar (7-201), vèripler (7-78);¹⁴⁵⁰ **İğdır:** kesibler (49-69), yapıplar (49-104), gèdipler (51-8), tüşübler (56-22), gidibler (56-23);¹⁴⁵¹ **Ağrı:** demiyifler.¹⁴⁵²

4.45. ÖLÇÜNLÜ DİLDEKİ BAZI ZARF-EYLEMLER YERİNE –AndA

EKİNİN KULLANILMASI (Har-45):

Azerbaycan Türkçesi sahasına has bir ulaç ekidir. –An ortaç eki ile –dA bulunma durumu ekinin kalıplaşmasıyla oluşan bu ek yaygın olarak bölgemiz ağızlarında da kullanılmakta, batıya doğru seyrekleşmekte, Azerice bir yapı olarak

¹⁴³⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 130.

¹⁴³⁷ GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁴³⁸ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴³⁹ TOSUN, a. g. e. 152.

¹⁴⁴⁰ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁴⁴¹ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁴⁴² GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁴⁴³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁴⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁴⁵ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁴⁴⁶ GÖKÇUR, a. g. e., 129.

¹⁴⁴⁷ GÖNEN, a. g. e., 104.

¹⁴⁴⁸ EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

¹⁴⁴⁹ GÖKÇUR, a. g. e., 131.

¹⁴⁵⁰ GÖNEN, a. g. e., 105.

¹⁴⁵¹ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁵² EFENDİOĞLU, a. g. m., 833.

orta Anadolu ve güneyde Mersin ağızlarına kadar sokulmaktadır. Anlam bakımından, eklendiği yan yargı konumundaki yargı ile cümleinin asıl yargısının aynı zamanda gerçekleştiğini belirterek, eş zamanlılık bildiren zarflar yapar. Ölçünlü dilde eş zamanlılık bildiren (-ken, -dİğİndA, -dİğİ zaman, -r ... -mez vb.) zarf-eylem ekleri yerine bölgemiz ağızlarında çoğunlukla bu ektercih edilmektedir. Bölge genelinde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılmaktadır.

Erzurum: alanda sene de vërirem, görende söylersen;¹⁴⁵³ **Elazığ:** gelende (131-XXVI-6), yatanda (226-LXIVa-14), gıdende (224-LXIV-7), dönende (185-L-8);¹⁴⁵⁴ **Van:** bële yëre vuranda toprağda ovönördi. (9-3), bizi götörende burdan gıTTİh. (3-22), boğdayi biçmağa gidende o köyli toplanırdi. (48-52), tımar ëdende bi diş aTTi menım burama. (3-60), yëmeğe gelende çocuğa hediye tatlı getirirler. (19-24), Koyön otaranda görmışdi. (49-43), ële diyende sevınerağ ilan ğaği. (30-131), uşahlar ağliyende sancilenende getirirdiğ altlarında yandırirdiğ. (34-126);¹⁴⁵⁵ **Bitlis-Adilcevaz / Ahlat:** yaşlananda (13-30), vuranda (13-147), yapanda (25-336), oyniyanda (1-30), içende (1-30), gelende (13-192), diyende (15-60), gidende (23-51), ekende (25-336), görende (26-109), tökülende (26-257);¹⁴⁵⁶ **Erzincan:** atanda (3.3-32), ğurtaranda (3.10-12), bağanda (3.27-3), verilende;¹⁴⁵⁷ **Tunceli:** olanda (I-63), yiyende (VIII-4), kaçanda (IX-8), gelende (XI-10. mani), çıharanda (XXX-15);¹⁴⁵⁸ **Muş:** gelende (LIV-19), edende (I-119), ğavuşanda “kavuşanda” (XX-202), diyende (XX-15), alende “alanda” (LVI-123);¹⁴⁵⁹ **Diyanbakır:** geçende (L-11), gelende (IV-10), gidende (VI-10), okınanda (XXIV-86), patliyanda (XXXII-97), vërende (IV-31);¹⁴⁶⁰ **Urfa:** kuzlıyanda (34-45), yarvalanda (34-80), alanda (22-20), çıhanda (33-85), varanda (34-95), ötende (35-55);¹⁴⁶¹ **Diyanbakır-Çüngüş / Çermik:** götürende (13-235), tökende (30-12);¹⁴⁶² **Kars:** dolduranda (20-16), ölene (22-28), yetende (79-14), atılarda (11-64);¹⁴⁶³ **Iğdır:** ëdende (49-8), çıhanda (59-3), düzeldende (49-100), gelende (56-32), sürende (61-98);¹⁴⁶⁴ **Ardahan:** deyende (48-a-33), gelende (48-a-35), işmede (48-a-61), bağıranda (48-a-60);¹⁴⁶⁵ **Gümüşhane, Bayburt:** diyánda (53-28);¹⁴⁶⁶ **Artvin-Ardanuç:** tapılarda, yiyanda, içanda, gelanda, kalanda, diyanda.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁵³ GEMALMAZ, a. g. e., 342.

¹⁴⁵⁴ BURAN-OĞRAŞ, a. g. e., 174.

¹⁴⁵⁵ GÖKÇUR, a. g. e., 154.

¹⁴⁵⁶ GÖNEN, a. g. e., 115.

¹⁴⁵⁷ SAĞIR, a. g. e., 161-162.

¹⁴⁵⁸ TOSUN, a. g. e., 141.

¹⁴⁵⁹ ÖZMEN, a. g. e., 63.

¹⁴⁶⁰ ERTEN, a. g. e., 55.

¹⁴⁶¹ ÖZÇELİK, a. g. e., 112.

¹⁴⁶² ÖZÇELİK-BOZ, a. g. e., 121.

¹⁴⁶³ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶⁴ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶⁵ ERCİLASUN, a. g. e., metinler.

¹⁴⁶⁶ ACAR, a. g. e., 119.

¹⁴⁶⁷ ÖZKAN, a. g. e., 58.

5. SONUÇ

“Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Ortak Ses ve Şekil Özellikleri, Sonuç ve Haritalar” bölümlerini kapsayan, halk ağızlarında ve kültüründe yer alan, kaybolmakla yüz yüze kalmış dil değerlerinin tespiti amacıyla yapılmış bu çalışma Doğu Anadolu ağızlarının ortak dil özelliklerini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın giriş bölümünde bölgenin tarihi geçmişi, diyalektolojik durumu ve etnik yapısı üzerinde durulmuş etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki ilişkiler açıklanmış, etnik yapıya bağlı farklı ağız özelliklerinin oluşturduğu alt gruplar belirlenmiştir. Giriş bölümünde ayrıca bölgemiz ağızları üzerine yapılan çalışmalara kısaca değinilmiştir.

Bu çalışma şu ana kadar yapılmış incelemelere ve derlenmiş metinlere bağlı olarak ses ve şekil bilgisi temelinde bölgenin genelini kapsayan ortak özelliklerle ilgili incelemeleri içermektedir. Söz dizimi ise Türkiye Türkçesinden pek fazla ayrılık göstermediği için ele alınmamıştır. Araştırmamızın özellikle ses bilgisi kısmında ünlü ve ünsüz çizelgeleri yer almış, seslerin ortaya çıkış sebepleri mümkün olduğunca açıklanmaya çalışılmıştır. Şekil bilgisi kısmında yapım ve çekim ekleri, şahıslara dayalı fiil çekimleri mümkün olduğunca derlemelerden hareketle incelenmiştir.

Bu araştırmanın birçok aşamasında karşılaştırma yöntemine başvurulmuştur. Böylelikle bölgemiz ağızları ile diğer Anadolu ağızları arasındaki ses ve şekil bakımından benzer ve farklı yönlerin oraya çıkarılmasına özen gösterilmiştir.

Doğu Anadolu ağızları, ortak özellikler bakımından Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan ve Kuzey Iraktaki ağızlarla birleşerek bir ana ağız grubu oluşturmaktadır. Bu ortak özellikler Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri kullanılagelmiş, Oğuz Türkçesinin Doğu kolunu, Doğu grubu (Karahan) ağızını veya Azerbaycan Türkçesini oluşturmuştur.

İnceleme konumuz olan Doğu Anadolu ağızları genel olarak Azerbaycan Türkçesi sahası içinde değerlendirilmekle birlikte, bu ağızların Azerbaycan Türkçesiyle örtüşmeyen ancak kendi içinde ortaklık gösteren ses ve biçim özellikleri vardır. Ana ağız grubunun farklı yörelerinde karşımıza çıkan bu benzer öğeler kendi içinde farklı ağız grupları, daha küçük alt gruplar ve ağız adacıkları oluşturmaktadır.

Çalışmanın coğrafi sınırları Karahan’ın Doğu Grubu ağızları için belirlemiş olduğu sınırlardır. Bu nedenle, bölge ağızlarının genel özellikleri belirlenip açıklanırken, gerekmedikçe Azerbaycan ve Irak sahası ağızlarıyla ilişkisine değinilmemiştir.

Doğu Anadolu ağızlarının Karahan’ın çizdiği sınırlar içinde, bir ölçüde diğer Anadolu ve Azerbaycan sahası ağızlarından soyutlanarak ele alındığı bu çalışmada başlıca şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Doğu Anadolu ağızlarında Türkiye Türkçesi standart dilinde bulunan (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) sekiz temel ünlünün yanında (COŞKUN’a göre yirmi bir ünlü), bunların az çok değişmiş ve özellikle iki temel ünlü arasında oynaklanan, anlam ayırt edici değere sahip biçimlerine de rastlanmaktadır. Bölge ile ilgili taranan derleme ve

incelemelerde, farklı sıklıkta ve yaygınlıkta kullanılan, farklı ayırt işaretleri ile işaretlenmiş 45 ünlü tespit edilmiştir. Doğu Anadolu ağızlarında kimine yaygın kimine seyrek olarak rastlanabilen ünlüler şunlardır: a, ă, ā, â, á, â, ȃ, ‘a, e, ē, é, , ě, ‘e, , ı, ĭ, ĩ, ĩ, í, î, į, □i, o, ō, ŏ, ó, ô, ‘o, ö, õ, ȓ, ȓ, ‘ö, u, ū, ú, ů, ‘u, ü, ũ, ů, ‘ü.

Bölge ağızlarında ölçünlü dilde kullanılan bütün ünlüler mevcuttur. Bunlar, ortalama söz temposuyla konuşurken, bu tempo içinde ortalama bir sürede boğumlanan normal süreli ünlülerdir. Ölçünlü dildeki ünlülerin büyük bir çoğunluğu bölgemiz ağızlarında yine ölçünlü dille ortak olan farklı bir ünlüye dönüşürler. Bu değişimler yaygın olarak alınma kelimelerin tabanlarında a > e; kelime sonu açık hecelerinde ı, u, ü > i; kelime sonu kapalı hecelerinde i, u, ü > ı; gerek Türkçe gerek alınma kelimelerin daha çok ilk hecelerinde ve yaygın olarak ğ, k, K, K yanında ö > o, ü > u şeklindedir.

Bölgemiz ağızlarında alınma kelimelerdeki uzun ünlüler çoğunlukla normal bir sürede telaffuz edilen ünlülere dönüşmüşlerdir. Türkiye Türkçesi ağızlarında, kelimedeki ünsüzlerden birinin eriyip düşmesi ve yanındaki ünlüyü uzatması, sıkça görülen bir ses olayıdır. Bölgemiz ağızlarında da kelimelerde yan yana bulunan iki ünsüzden birinin veya iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesi hadisesine sıkça rastlanmaktadır. Fakat her ünsüz düşmesi olayında ünlü uzaması görülmez. Bölgemiz ağızlarında düşmeye eğilimli, düşerken hece kaynaşmasına ve geçici ünlü uzamasına yol açan ünsüzler genellikle n, y, h, ğ ünsüzleridir.

Doğu Anadolu ağızlarında genellikle dar ünlülerde görülen kısıklık, ünlünün boğumlanma süresinin normalden daha az olması durumudur. Ünlü düşmesinin bir ön merhalesini oluşturan kısa ünlüler daha çok vurgusuz orta hecelerde görülür. Çok seyrek olarak geniş ünlüler de kısalabilmektedir. Bölgenin bazı ağızlarında i-eyleminin kısa bir ünlü olarak korunması, dar ünlülerin orta hece dışında da kısalması ve türeme ünlülerin genellikle kısa telaffuz edilmesi bölgeye özgüdür.

Doğu Anadolu ağızlarında çok yaygın kullanılan ara ünlüler çeşitli nedenlere bağlı olarak meydana gelirler. Kalınlık-incelik uyumundan, kelime sonundaki i’leşmeden, bazı ünsüzlerin inceltici, kalınlaştırıcı, yuvarlaklaştırıcı ya da daraltıcı etkisinden, ölçünlü dile rağmen eski şekillerin korunmasına direnmeden, bölgede konuşulan diğer dillerle veya Arapça ve Farsça ile olan alış veriştikten kaynaklanan ara ünlüler bazı durumlarda bölgemiz ağızları için karakteristik bir özelliktedirler. Yaygın olarak yarı kalın ara ünlülere rastlanmakla birlikte, daha seyrek olarak yarı yuvarlak ve yarı dar ünlülerle de karşılaşılmaktadır.

Alınma sözcüklerde ilerleyici, gerileyici ya da çift yönlü bir benzeştirme ile kalınlık-incelik uyumu sağlanmaktadır. Kalınlık-incelik uyumu Doğu Anadolu ağızlarında yabancı kelimelerde ölçünlü dile göre daha sağlam görünürken, özellikle ünlü ile biten Türkçe kelimelerde (i’leşme nedeniyle) ve eklerde oldukça kararsız davranmaktadır. Yerli ağızlarda çoğu ek tek şekilli olarak, her zaman kalın ya da ince ünlü ile kullanıldığından, benzeştirme nedeniyle ünlü incilmesi bölgede karakteristik, genel bir ses hadisesi haline geldiğinden, kelime sonundaki ünlünün genel bir eğilimle i’leşmesinden ve art ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisinden dolayı kelime kökleri ile ekler arasındaki uyum oldukça sarsılmaktadır. Yöremiz ağızlarında özellikle eklerde bozulduğu görülen bu uyumu bölgenin fonetik özelliklerine

bağlayarak açıklamak çoğu kez mümkündür. Fakat kelimenin kökünde ve yapım eklerindeki bazı uyumsuzluklar belli fonetik kurallara dayandırılarak açıklanamamaktadır. Bu tür uyumsuzlukların, bölgede konuşulan ikinci bir dilin etkisiyle ortaya çıkmış olma ihtimali büyüktür.

Bölgenin genelinde eylem çekim ekleri bazı kişi çekimlerinde sürekli kalın yada ince ünlülü olarak kullanılmakta ve kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. İnceleme bölgemizde şahıs ekleri özellikle yerli ağızlarda uyuma girmezken, bazı fiil yapım ekleri de uyum dışı kalmaktadır. Fiilden fiil (çatı) yapım eklerinde genellikle kalınlaşma, isimden fiil yapım eklerinde ise incelleme olmakta, eklerin bu biçimleri ile tek şekilliliğe doğru bir gelişme göstermesi özellikle yerli ağızlarda uyumsuzluğa neden olmaktadır.

Ölçünlü Türkçede kullanılan ad türetme eklerinin büyük bir bölümü bölgemiz ağızlarıyla ortaktır. Ancak bunların bir kısmı bölgenin genelinde hâkim olan fonetik eğilimler sonucunda az çok değişime uğramış, bir kısmı ise eski dönemlerdeki biçimiyle korunarak kalmıştır. Bu addan-ad ve eylemden-ad türeten eklerin büyük bir kısmı tek şekilliliğe doğru bir eğilim göstermekte ve bölgemiz ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

Ad durum ekleri bölgemiz ağızlarında çoğunlukla incelererek, bazen de kalınlaşarak kalınlık-incelik uyumunun dışına çıkarlar.

Gerek Türkçe gerekse ödünç kelimelerin köklerinde, özellikle son hecelerde görülen yuvarlaklaşma ve düzleşme, bazen de kelimelerin asli şekillerine bağlı kalması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

Bölgede bazı eklerin tek şekilliliğe doğru gitmesi ve sürekli düz veya yuvarlak ünlülü olması düzlük-yuvarlaklık uyumunu oldukça sarsmaktadır. Bu durum hem çekim hem de yapım eklerinde görülmektedir. Kip eklerinin bir kısmı düzleşme, bir kısmı yuvarlaklaşma eğiliminde olduğundan, her iki durumda da düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık söz konusudur. Bölgenin genelindeki yerli ağızlarda ad durum eklerinden belirtme eki sürekli düz-dar ince, ilgi eki ise yuvarlak ünlülüdür. Ayrıca iyelik eklerinden teklik üçüncü kişi sürekli diğerleri ise bazen düz ünlülü olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermektedir.

Bazı çatı ekleri uyuma gitemekte direnirler. -dır, -l, -ş ve -n eklerinin ünlüleri yuvarlaklaşma eğilimindedir. Ad yapım ekleri de yüzük-yuvarlaklık uyumuna uyma konusunda tutarlı değildirler, bir kısmı yuvarlak, bir kısmı düz ünlü barındırma konusunda ısrarlıdır.

Bölge ağızlarındaki ünlü düşmeleri iki önemli nedene bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Birincisi akıcı ünsüzlerin neden olduğu ünlü düşmeleridir ki özellikle y ünsüzünün bu olayda büyük rolü vardır. İkincisi ise vurgusuz ara hecelerde dar ünlüler ölçünlü dilde de geniş ünlülere göre daha dayanıksız olmakta ve düşmektedirler. Bölgemiz ağızlarında bölgeye özgü olan, karakteristik ünlü düşmelerine rastlanmaktadır.

Bölgemiz ağızlarına özgü, iç ve son seslerde görülen, bazı yaygın ünlü türemeleri vardır.

Bölge ağızlarında ünsüz uyumu pek sağlam değildir. Bunun nedeni bölgede ötümlüleşmeye doğru giden eğilimdir.

Ötümlüleşme bölgenin karakteristik bir özelliğidir. Bu değişimde ötümsüz ç, t, k, p ünsüzleri, ötümlü karşılıkları olan c, d, g, ğ, b ünsüzlerine dönüşürler. Ötümlüleşme her zaman tam olmamakta, bazen yarı ötümlüleşme (T, K, Ķ, P, Ç) de görülmektedir. Ötümsüzleşme ile ilgili örneklerin çoğu aslında eski şekillerin korunması ile ilgilidir. Türkiye Türkçesinde ötümlüleşen bu sözcükler bölgede eski biçimlerini koruyarak ötümsüz ünsüzle kullanılmaktadır.

Doğu Anadolu ağızlarında k > ħ değişmesi genel bir kuraldır. Aslında Eski Türkçede bulunmayan ħ ünsüzü daha sonra Batı Türkçesinde k > ħ değişmesi ile yaygınlaşarak, bugün Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu ağızlarının karakteristik ünsüzü haline gelmiştir. Bölge ağızlarında k > ħ süreklileşmesi kadar yaygın olmayan, fakat bölgeye özgü b > m, k > ħ / h, k / ğ > ğ, b > v / w / ħ değişmelerine de rastlanmaktadır. Yaygın süreklileşmeye rağmen, daha seyrek görülen süreksizleşme olayında bölge ağızları için karakteristik ve en yaygın olanı iki ünlü arasında g'nin korunması ve / v / y > g değişmesidir.

Bölgede en yaygın ve çeşitli benzeştirmeler Terekeme ağızlarında ikinci olarak da Azeri ağızlarında görülmektedir. Bu iki ağızda, benzeştirmede rol oynayan en etkili ünsüzler n, l ve m, yerli ağızlarda ise n ile l yanında ş, ħ ve s ünsüzleridir. Bu ünsüzler benzetmede benzeştiren olarak rol oynarken, r, l, d, ç, s, ğ ve m ünsüzleri genellikle benzeşen tarafta yer alırlar.

Türkiye Türkçesi ağızlarının genelinde görülebilen, sözcük içinde aynı ünsüzlerin tekrarlanmasını önlemek için başvurulan bir yöntem olan aykırılma, bölgemiz ağızlarında bazı eklerin ötümsüz biçimlerinin kullanılmaması sonucunda da ortaya çıkmakta ve karakteristik örnekler vermektedir.

Bölge ağızlarında çok heceli kelimeler bünyesinde iki ünlü arasında kalan k, ş, l, b, d, f, n, p, m, s, c ünsüzleri bazen kuvvetli vurgulamalar bazen de sebebi anlaşılmayan eğilimlerle ikizleşirler.

Bölgemiz ağızlarının sıklıkla düşürdüğü tek ünsüz Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında da kurallı olarak düşen y ünsüzüdür. Bölgede kelime başında, içinde ve sonunda r, b, h, y, g, m, k, n ünsüzlerinin türediği de görülmektedir. Bölge ağızlarına özgü bir karakter taşıyan ünsüz türemeleri b, h ve y türemeleridir.

Bölgemiz ağızlarında özellikle komşu ünsüzler arasında ortaya çıkan yer değiştirmenin Azerbaycan Türkçesiyle ortaklaşan, süreklilik kazanmış, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında pek rastlanmayan daha yaygın örnekleri vardır.

Bölgemiz ağızlarının genel özelliklerine bakıldığında, Türk boylarından Avşar ve Salur boylarının dil özelliklerinin hakim olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu ağızlarında karakteristik olan kelime başlarındaki k, k ünsüzlerinin tonlulara ğ, g'ye dönüşmesi, r > l değişmesi, di-, vir-, yi, eylemlerinde görülen Eski Türkçedeki ilk hece i-lerinin kapalı e (è) ünlüsü ile telaffuz edilmesi, iç ve son seslerdeki patlayıcı, tonsuz, damak, k-larının boğumlanma bakımından geriye kayarak sızıcı gırtlak ħ'sına dönüşmesi, şimdiki zaman ekinin -i biçiminde

kullanılması Avşar boyunun dil özellikleri ile örtüşmektedir. Sözcük başında b- > p-değişiminden kaynaklanan p-'lerin ortaya çıkması, iç ve son seslerdeki k ünsüzlerinin sızıcı h ünsüzüne dönüşmesi, kelime başındaki tonsuz ortadamak k'larının patlayıcı tonlu gırtlak ğ'sına dönüşmesi, çekimli fiillerde 1. teklik şahıs ekinin -m, 1. çokluk şahıs ekinin ise -k, -h olması ve gelecek zaman ekinin sürekli kalın ünlü ile -cah şeklinde kullanılması Salur boyunun dil özellikleri ile benzeşmektedir.

6. KAYNAKÇA

- ACAR, Turgut, *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları* (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, 1982.
- AKSOY, Ömer Asım, *Gaziantep Ağız I, Gramer (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*, TDK Yay., İstanbul 1945.
- _____, *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep, 1933.
- _____, *Gaziantep Ağzında Sintaks Araştırmaları*, Gaziantep, 1936.
- ATA, Aysu, *Harezm – Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lugati't – Türk I*, TDK Yay., Ankara 1940.
- AY, Özgür, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimlerinde Görülen Eskiçil (Arkaik) Unsurlar Üzerine”, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Bildirileri*, Ankara 2009, 71-99.
- BANGUOĞLU, Tahsin, “Anadolu ve Rumeli Ağızları”, *TDEA I*, 132-134.
- _____, “Oğuz Lehçeleri Üzerine”, *TDAY, B*, 1960.
- _____, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, TDK, Yay.İstanbul, 1940.
- _____, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay. Ankara, 1986.
- BAŞKAN, Özcan, “Türkiye’de Köy Adları Üzerine Bir Deneme”, *TDAY-B* 1970, 237-251.
- BAYATLI, Hidayet Kemal, *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara, 1996.
- BAYRAM, İbrahim, Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağızı, Atatürk Üniv. Lisans Tezi, Erzurum 1976.
- BURAN, Ahmet; *Doğu ve Güneydoğu Ağızları Üzerine Araştırmalar*, 1-2, Ankara, 1992.
- _____, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara, 1997.
- _____, “Anadolu (Türkiye Türkçesi) Ağızlarının Karşılaştırmalı İncelemesi ve Bu Konu İle ilgili Sorunlar”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997), TDK Yay., Ankara 1999, 89-91.
- _____, “Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri”, *Türkbilig*, Ankara 2002/4, 97-104.
- _____, “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı* Bildiriler, TDK Yay., Ankara 1999, 207-214.
- _____, “Fırat Havzasında Türk Boyları ve Bölge Ağızlarının Tabakalaşması”, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1990, 239-245.
- _____, “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*’nda sunulan bildiri, Kafkas Üniversitesi (21-23 Mayıs 2009, Kars).
- _____, “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında S/Ş Meselesi”, 4. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, TDK Yay., Ankara 2007, 2107-2112.

- _____, “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Türk Dili*, S. 542, Şubat 1997, 233-237.
- _____, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- _____, “Doğu Anadolu Ağızları Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Kültürü*, S. 265, Mayıs 1985, 359-365.
- _____, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Dil Atlası*, Biyografi Net Yay., İstanbul 2009.
- _____, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan 2006 Bildiriler*, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007.
- _____; -ALKAYA, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.
- _____, -GÜLENSOY Tuncer, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler-1*, TDK Yay., Ankara 1994, 239 s.
- _____, -GÜLENSOY Tuncer, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler* Boğaziçi Yay., İstanbul 1992, 188 s.
- _____, -OĞRAŞ, Şerife, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ, 2003.
- CAFEROĞLU, Ahmet ; *Anadolu Dialektoloji Üzerine Malzeme, 1-2*, TDK Yay., İstanbul, 1940-1941.
- _____, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, TDK Yay., 1942.
- _____, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, TDK Yay., 1943.
- _____, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, TDK Yay., 1944.
- _____, *Güney-Doğu İllerimiz İllerinden Toplamalar*, İstanbul, TDK Yay., 1945.
- _____, *Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, TDK Yay., 1946.
- _____, *Orta Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, TDK Yay., 1948.
- _____, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, TDK Yay., 1951.
- _____, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, 137.
- _____, “Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Bugünkü Durumu”, *VIII. TDKOB*, Ankara 1960, 65-70.
- _____, “Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte”, *PhTF*, Wiesbaden 1959, C. I., 239-260.
- _____, “Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi”, *TDAY-B*, 1958, 1-11.
- _____, “Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri”, *TDAY-B*, 1963, 1-32.

- _____, “Anadolu Ağızlarında Metathese Gelişmesi”, *TDAY-B*, 1955, 1-7.
- _____, “Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri”, *TDAY-B*, 1964, 1-33.
- _____; “Türkçede “v” Morfemi”, *TM* 16, 1971, S. 27-28.
- _____, “Konya İlinin Ermenek Ağızı”, *TDAY*, 1972, 1-16.
- _____, “Türkçemizdeki –ğıl ve gil Emir Eki”, *TDAY*, Belleten, Ankara, 1971.
- COŞKUN, Volkan, “Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1999, 41-50.
- ÇİFTÇİ, Muhacir, *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağızı (Aşağı Satıcılar Köyü)*, Fırat Üniversitesi Lisans Tezi, Elazığ 1986.
- DALLI, Hüseyin, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1976.
- DEMİR, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 2001.
- DEMİRCAN, Ömer, *Türkçenin Ses Dizimi*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001.
- DOĞAN, Şaban, *Sivas Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2001.
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul 1988.
- _____, “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar”, *DTCFD*, 1-2 (1950) 165-200.
- _____; “Türkçe’de “d, t ve n” Seslerinin Türemesi”, *TDAY-B*, 1955, 11-12.
- EFENDİOĞLU, Süleyman, “Ağrı İli Ağızları” *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/5 Spring 2009, 808-840.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, *TKA*, XXIII / 1-2, 1985, 219-223.
- _____, “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1996, 41-47.
- _____, *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara 2002.
- Eren, Hasan; “Türk Dilinde Metathese”, *TDAY-B*, 1953, 161-180.
- _____; “Türkçe’de ,mm->-mb- Dissimilationu”, *TDAY-B*, 1959, 95-103.
- EREN, Mehmet Emin, *Zonguldak İli Ağızları* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1991.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993.
- _____, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul, 1981.
- ERTEN, Münir; *Diyarbakır Ağızı*, TDK yayınları, Ankara, 1994.
- GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet AKALIN), TDK Yay., Ankara 2000.

- GECE, Mehmet, *Azeri Şivesi, Güney Azerbaycan Ağızlarından, Serap Ağzı* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum, 1986.
- _____, *Erzurum İli Ağızları*, I-II-III, TDK Yay., Ankara, 1995.
- GÖKÇUR, Engin, *Van ve Merkez Köyleri Ağızları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006.
- GÖNEN, Mehmet Emin, *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2003.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan*, TKA, XXIII / 1-2, 1985, 282-295.
- _____, “Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış”, *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, 41-48.
- _____, *Kütahya Yöresi Ağızları*, Ankara, 1988.
- _____, -BURAN, Ahmet, “*Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*”, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1992.
- _____, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Ankara, 1981.
- _____, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- _____, “Türk Fonetik Transkripsiyonu Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. 8, 169- 190.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997.
- GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, KB Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., Ankara 1978.
- GÜNŞEN, Ahmet, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 2000.
- GÜLSEREN, Cemil; *Malatya İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2003.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 1981.
- HAYASHİ, T., “Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması”, *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 232-242.
- HAZAI, G., “Anadolu ve Rumeli Türk Ağızlarının Tasnifi Üstüne” *Voprosi Tyurkologi; K. Şestidesyatiletio Akademika AN Azerbaycan SSR. M. Ş. Şiraliyeva*, Bakü 1971, 84-86.
- KALAY, Emin, *Edirne İli Ağızları*, Ankara, 1998.
- KARA, Mehmet, *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.
- KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996.
- KORKMAZ, Zeynep “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2. Cilt, TDK Yay., Ankara 1985, 179-187.

- _____, “Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 1985, 188-194.
- _____, *Güney-Batı Anadolu Ağzları, Sesbilgisi (Fonetik)*, DTCF Yay., Ankara, 1956.
- _____, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları, I. C., Ses Bilgisi (Phonetique)*, Ankara, 1963.
- _____, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara, 2003.
- _____, “Batı Anadolu Ağzlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında”, *TDAY-B*, Ankara 1953, 197-203.
- _____; “Bartın ve Yöresi Ağzlarında Lehçe Tabakalaşması”, *Türkoloji Dergisi*, C.2, 159-168.
- _____; “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, *TDAY-B*, Ankara, 1972, 173-180.
- KOWALSKI, T., “Osmanisch – Türkische Dialekte”, *El*, IV, 1931, 991-1011.
- KÖKTEKİN, Kazım, “Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri”, *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007,1-9.
- KUZNETSOV, Petro İ., “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1995, 193-262.
- KÜÇÜKER, Paki, *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağzları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1988.
- NURİ, Muhsin Kevser, *Erbil ve Amirli Ağzları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1987.
- OLCAY, Selahattin, *Erzurum Ağzı*, Ankara, 1995.
- _____; *Doğu Trakya Yerli Ağzı*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- _____, -ERCİLASUN, Ahmet Bican-ASLAN, Ensar; *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 198.
- ÖGE, Arzu, *Nahçıvan Ağzı Metinleri*, YYÜ. Mezuniyet Tezi, Van-2003.
- ÖZÇELİK, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- _____, -BOZ, Erdoğan, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, TDKYay., Ankara, 2001.
- ÖZEK, Fatih, “Doğu Grubu Ağzlarında Şimdiki Zaman Eki”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*’nda sunulan bildiri, 20-25 Ekim 2008, Ankara 2008.
- ÖZER, Osman, *Karlıova ve Yöresi Ağzları* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990.
- ÖZKAN, Fatma, *Osmaniye Tatar Ağzı*, TDKYay., Ankara, 1997.
- ÖZKAN, İbrahim Ethem, *Ardanuç ve Yöresi Ağzları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994.

- ÖZMEN, Şeyda, *Muş Merkez Ağzı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007.
- ÖZTÜRK, İrfan, *Adilcevaz Ağzı*, (YYÜ. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2000.
- PİLANCI, Hülya, *Eskişehir ve Yöresi Ağızları* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1991.
- SAGIR, Mukim, “Anadolu Ağızlarında Ünsüzler”, *TDAY-B*, Ankara 1997 391-409.
- _____, “Anadolu Ağızlarında Ünlüler”, *TDAY-B*, Ankara 1997, 391-409.
- _____; *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, İnceleme-Metinler-Sözlük, TDK Yay., Ankara, 1995.
- _____, “İç Sebepleriyle Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ünlülerle İlgili Ses olayları”, *Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, TDK Yay. Ankara 2009, 591-597.
- SARICA, Bedri, “Van Ağzının Oluşumu ve Bazı Özellikleri”, *İlmi Araştırmalar*, S. 15, 71-90.
- _____; *Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü*, Atlas Yay. Ankara, 2006.
- Türk Dil Kurumu, *İmla Kılavuzu*, , Ankara, 1998.
- SARIÇİÇEK, Mümtaz, *Anadolu Ağızlarında İsim Yapım Ekleri*, (Fırat Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1990.
- SELEN, Nevin, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi*, Ankara 1979.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İlavelerle 3. Bas., Ana Yay., İstanbul 1980.*
- ŞAHİN, Hatice, *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- ŞÇERBAK, A. M., “Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair” *TDAY-B*, TDK Yay., Ankara 1994, 123-130.
- ŞEREFOĞLU, Şükrü Kaya-BAŞBUĞ, Hayri, *Millet ve Milli Birlik Bilinci*, Ankara 1985.
- TEKİN, Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000.
- _____, *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara, 1995.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Osmanlıca Grameri*, İstanbul, 1979.
- _____, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981.
- TOK, Turgut, *Denizli İli Güney ve Güneybatı Ağızları* (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli, 2002.
- TOSUN, İbrahim, *Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996.
- _____, “Pertek Yöresi Dil Özellikleri ve Türkçe” *Dil Karşısında Dil-Örneklerle Karşılaştırmalı Dil Bilim*, YYÜ yay., Van-2008. 126-186.
- TURHAN, Erdoğan, *Patnos Ağzı*, DTCF, Lisans Tezi, Ankara 1958-1959.
- URFALI, Kemal Edip; *Urfa Ağzı*, Ankara, 1991.

- ÜÇÖK, Necip, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, İstanbul, 1951.
- ÜSTÜNER, Ahat, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara 2000.
- VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul 2002.
- _____, *XX. Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual Yay., İstanbul 1999.
- YARDIM, Ali; *Van İli Karagündüz Köyü Küresinli Ağzı*, İnönü Üniv. Lisans Bitirme Tezi, Malatya, 1999.
- YILDIRIM, Faruk, “Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği”, *Türkbilig*, 2002/4, 136-153.
- YILMAZ, Salih, *Karapapak (Terekeme) Türkleri*, Prizma Pres Mat., Ankara, 2007.
- ZEYNELOV, F. R., *Türk Dillerinin Mukayiseli Grammatikası*, Bakü 1973.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 1978, 297-317.

7. ÖZET

Doktora tezi olarak hazırlanmış, Doğu Anadolu ağızlarının ses ve şekil özelliklerini konu alan bu çalışma sekiz bölümden oluşmaktadır.

“Giriş” başlığını taşıyan birinci bölümde çalışmanın kapsamı ve yöntemi, ağızlar ve etnik yapı ilişkisi, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde kullanılan seslerin sınıflandırılması ve bölge ağızlarının oluşumunda etkili olan dil tabakalaşmalarına değinilmiştir. İkinci bölümde bölge ağızlarının ses özellikleri, üçüncü bölümde ise bu ağızların şekil özellikleri örneklerle açıklanmış, yeri geldikçe bu özellikler tarihi dönemlerle karşılaştırılmıştır.

Dördüncü bölüm Doğu Anadolu ağızlarının ortak ses ve şekil özelliklerini kapsamaktadır. Bu bölümde bölge ağızlarında karakteristik olan yaklaşık kırk beş ses ve şekil özelliği tespit edilmiş, verilen özelliklerin diğer ağız gruplarında ve Azerbaycan Türkçesindeki görünümüne de zaman zaman değinilmiştir.

Beşinci bölüm kısa bir değerlendirme niteliği taşıyan “sonuç”tan, altıncı bölüm bu tezde yararlanılan kaynakların verildiği “kaynakça”dan, yedinci bölüm Türkçe ve İngilizce özetlerden oluşmaktadır. Sekizinci bölüm ise dördüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınmış ortak ses ve şekil özelliklerinin bölgedeki genel dağılımlarını gösteren haritalardan meydana gelmektedir. Yaklaşık kırkaltı haritanın yer aldığı bu bölümde ağız özellikleri renkli noktalarla gösterilmiş, birden fazla özelliğin birlikte gösterildiği haritalarda her özellik için farklı bir renk kullanılmıştır.

ABSTRACT

This study has been prepared as a doctorate thesis and covers the sound and form properties of dialects of East Anatolia. The study consists of eight parts.

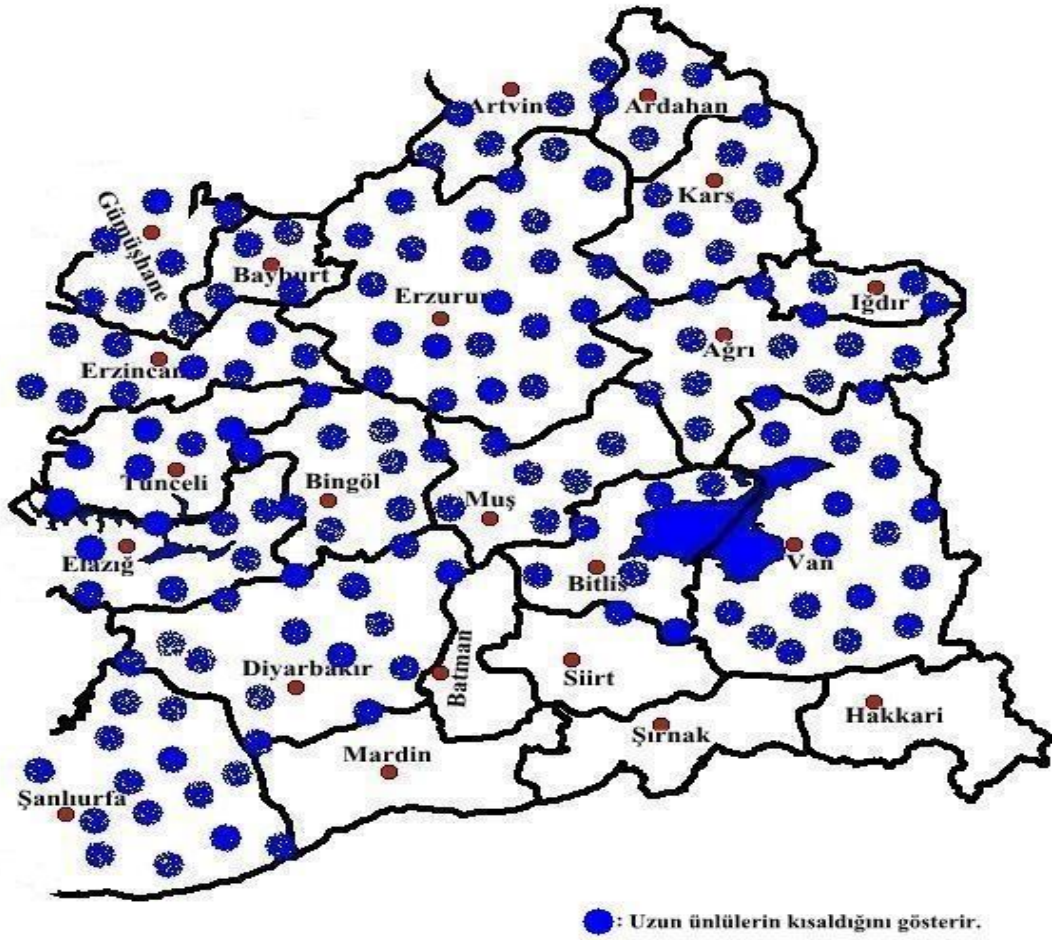
In the ‘Abstract’, the thesis touches on the scope and method of the study, the relationship between dialects and ethnicity, classification of sounds used in the standard Turkey Turkish and language stratifications which all influence the growth of regional dialects. In the second part, it discusses the sound properties of regional dialects; in the third part, the the formal properites of these dialects. As the occasion arises, these properties have been compared with historical periods.

The forth part includes shared sound and form properties of Eastern Anatolian dialects. In this part, around forty-five sound and form properties of regional dialects are identified. The thesis occassionally deals with the properties of other dialect groups and Azerbaijan Turkish.

The fifth part consists of a brief evaluation, or ‘conclusion’; the sixth and seventh part of a bibliography and Turkish and English abstracts, respectively. The eighth part includes maps indicating the regional general variance of shared sound and form properties discussed in detail in the forth part. In the eighth part, around forty-six maps are available, and dialect properties are indicated by colored dots. The maps use different colors for areas with more than one property.

8. HARİTALAR

Har-1

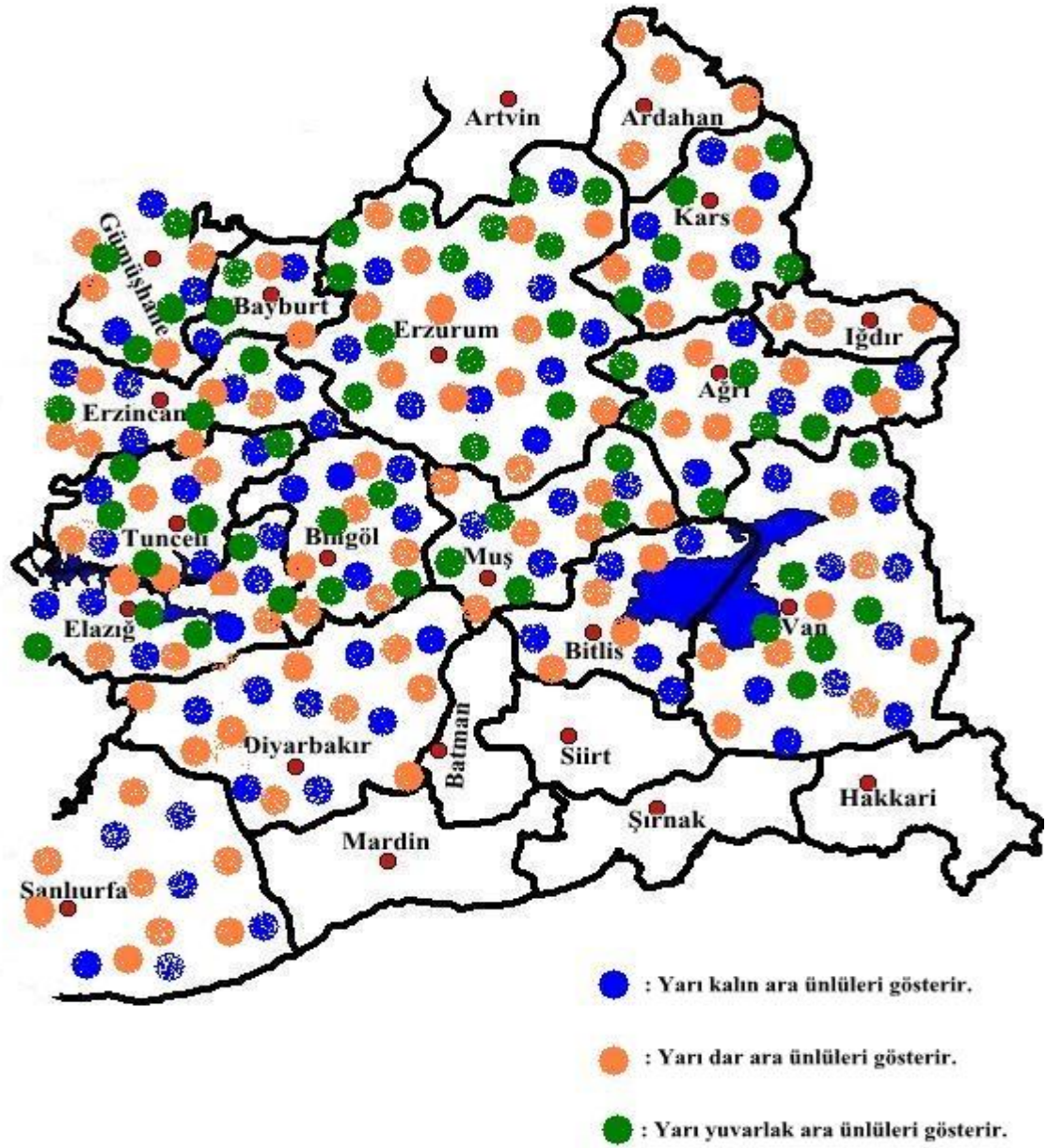

Har-2

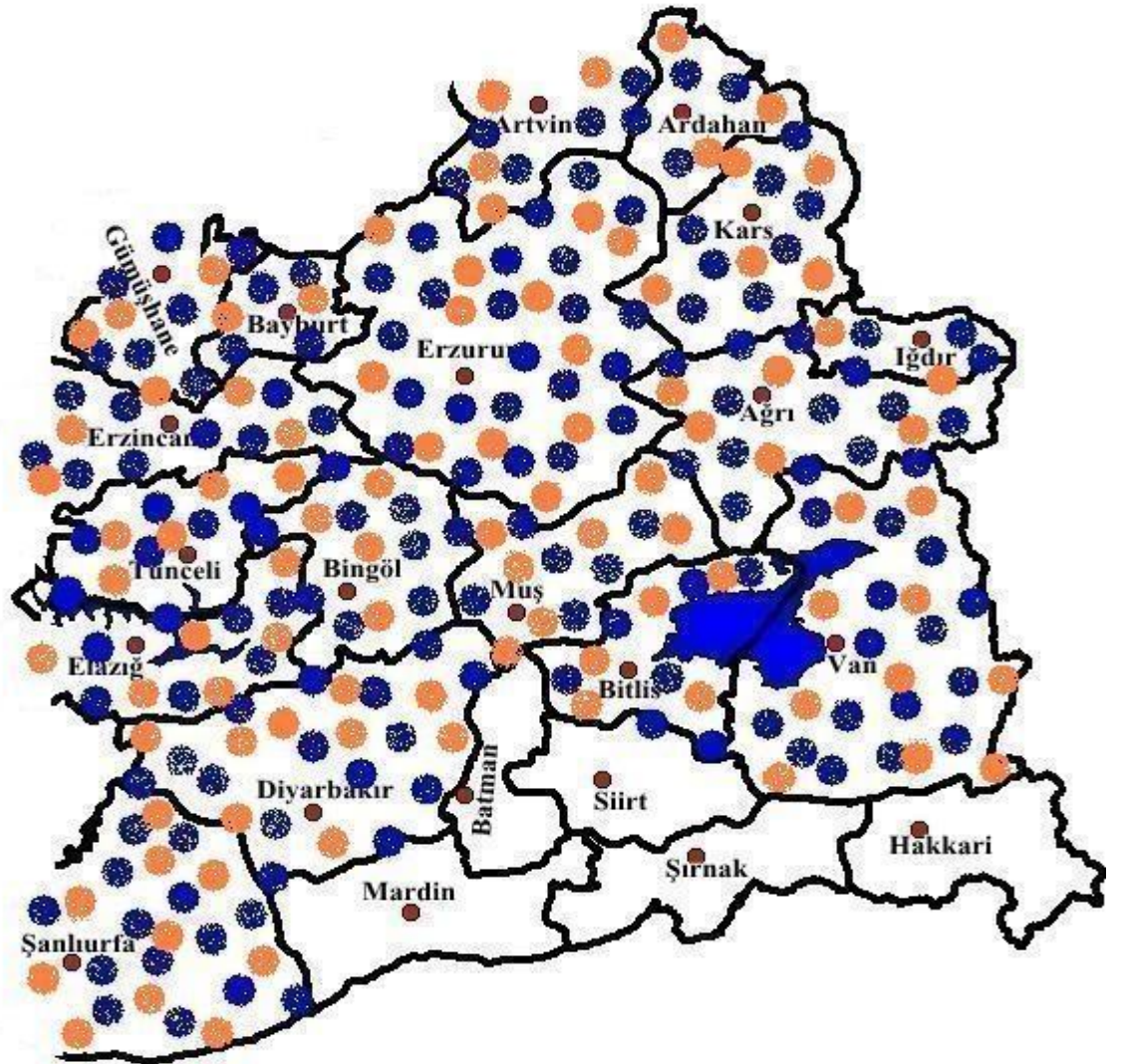

● : Ünlü incelmelerini gösterir.

Har-3

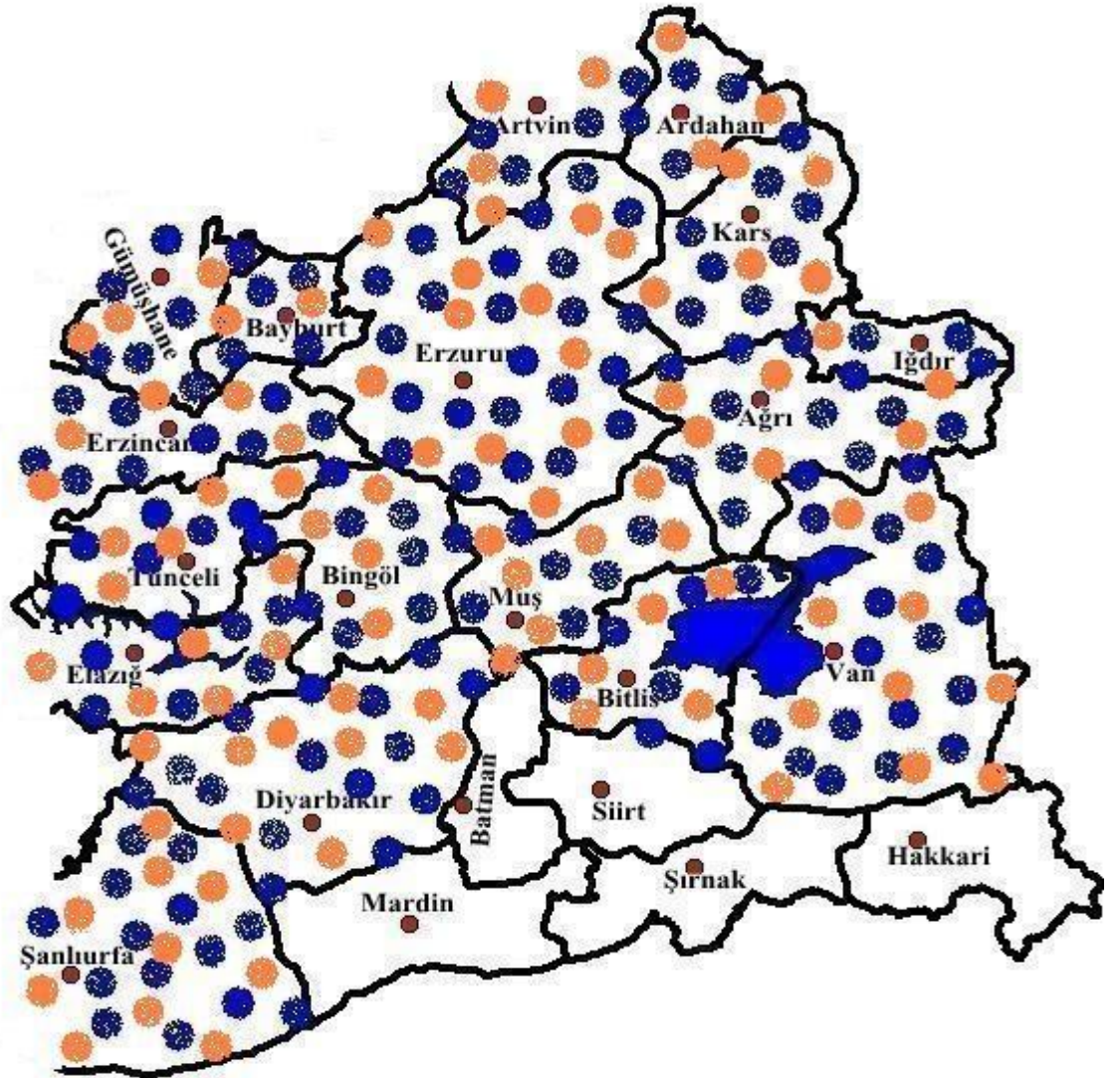
Har-4

● : Kök ünlülerinde meydana gelen kalınlaşmaları gösterir.

● : Ek ünlülerinde meydana gelen kalınlaşmaları gösterir.

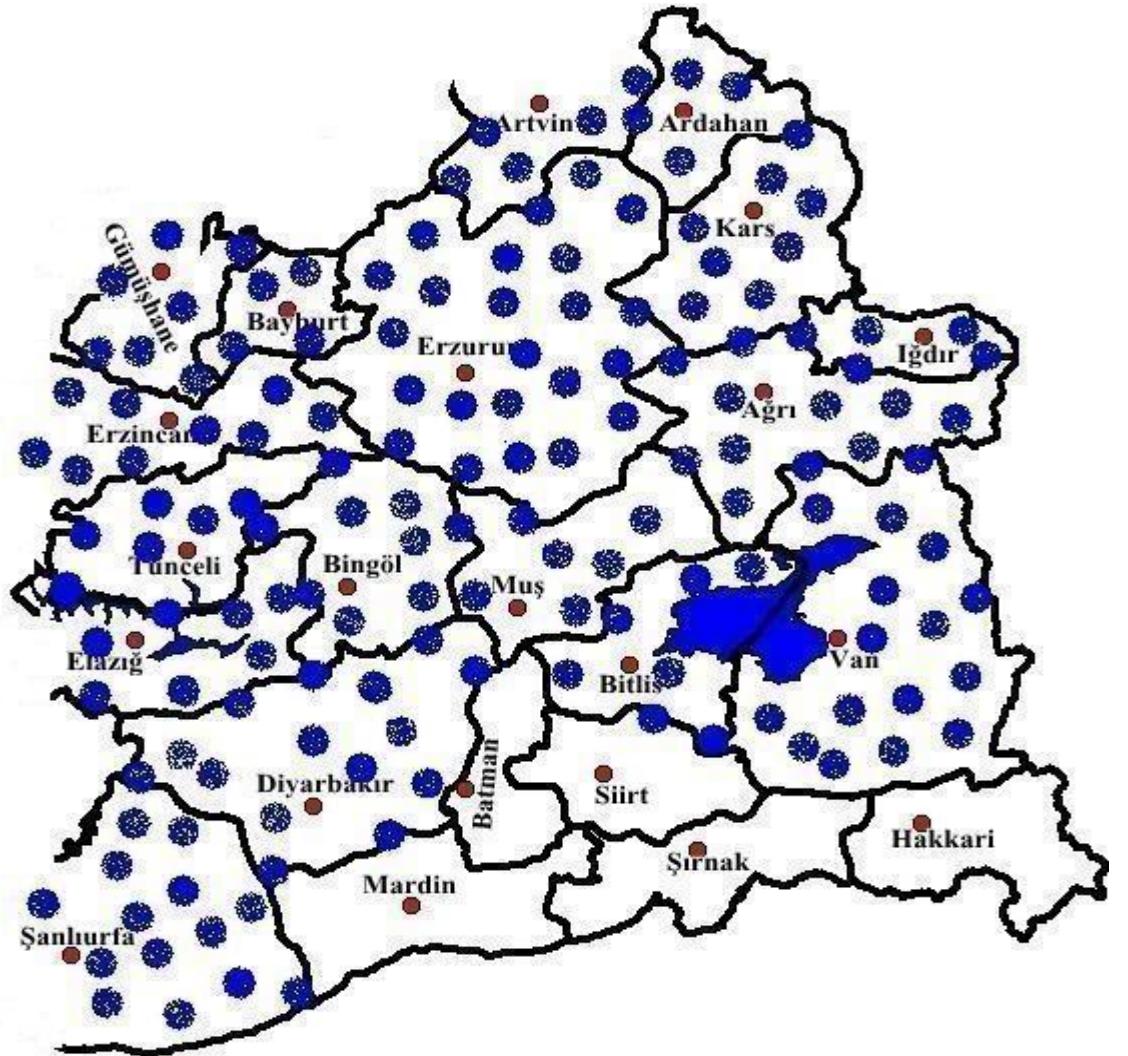
Har-5

● : Kök ünlülerinde meydana gelen incelemeleri gösterir.

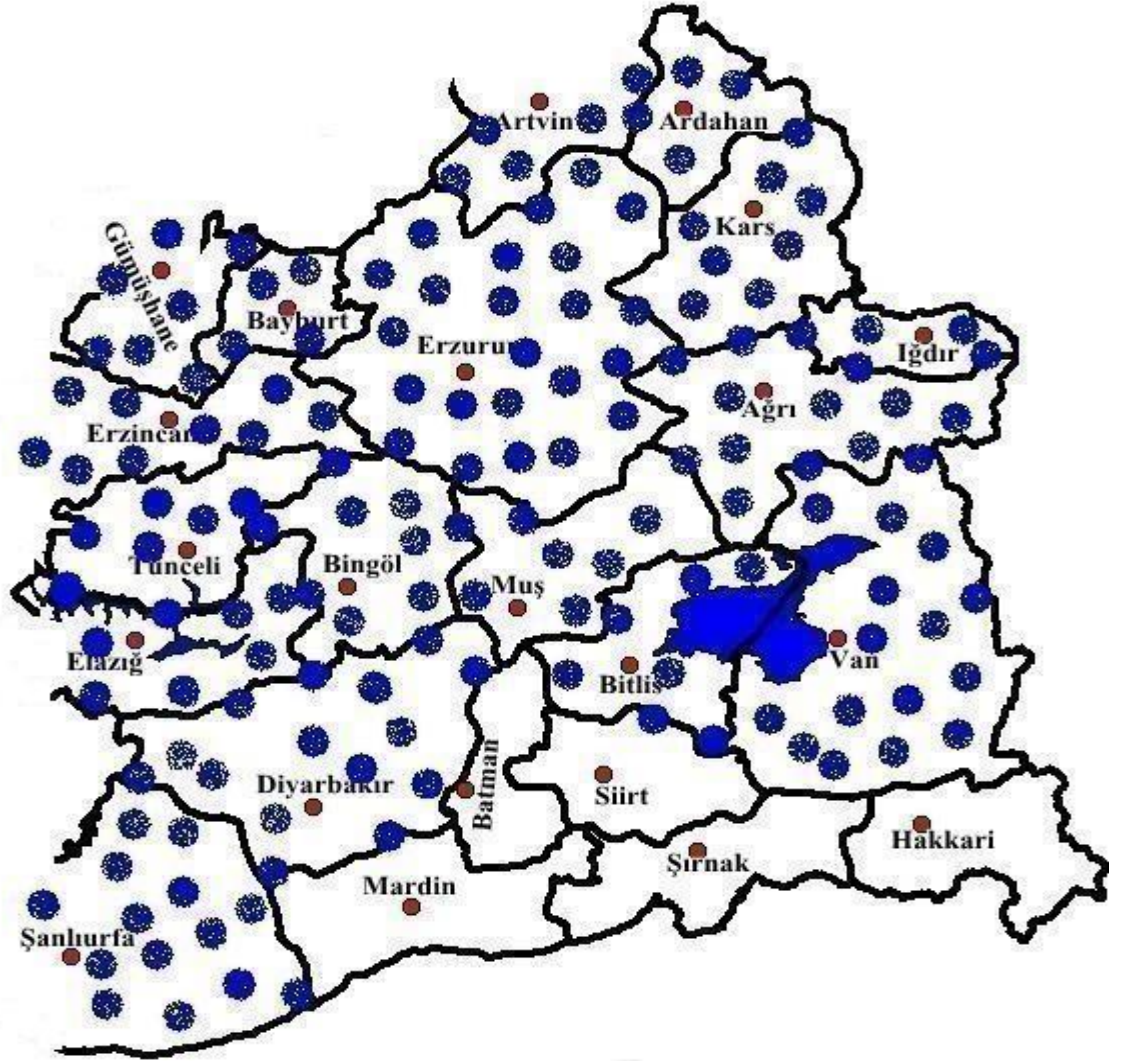
● : Ek ünlülerinde meydana gelen incelemeleri gösterir.

Har-6

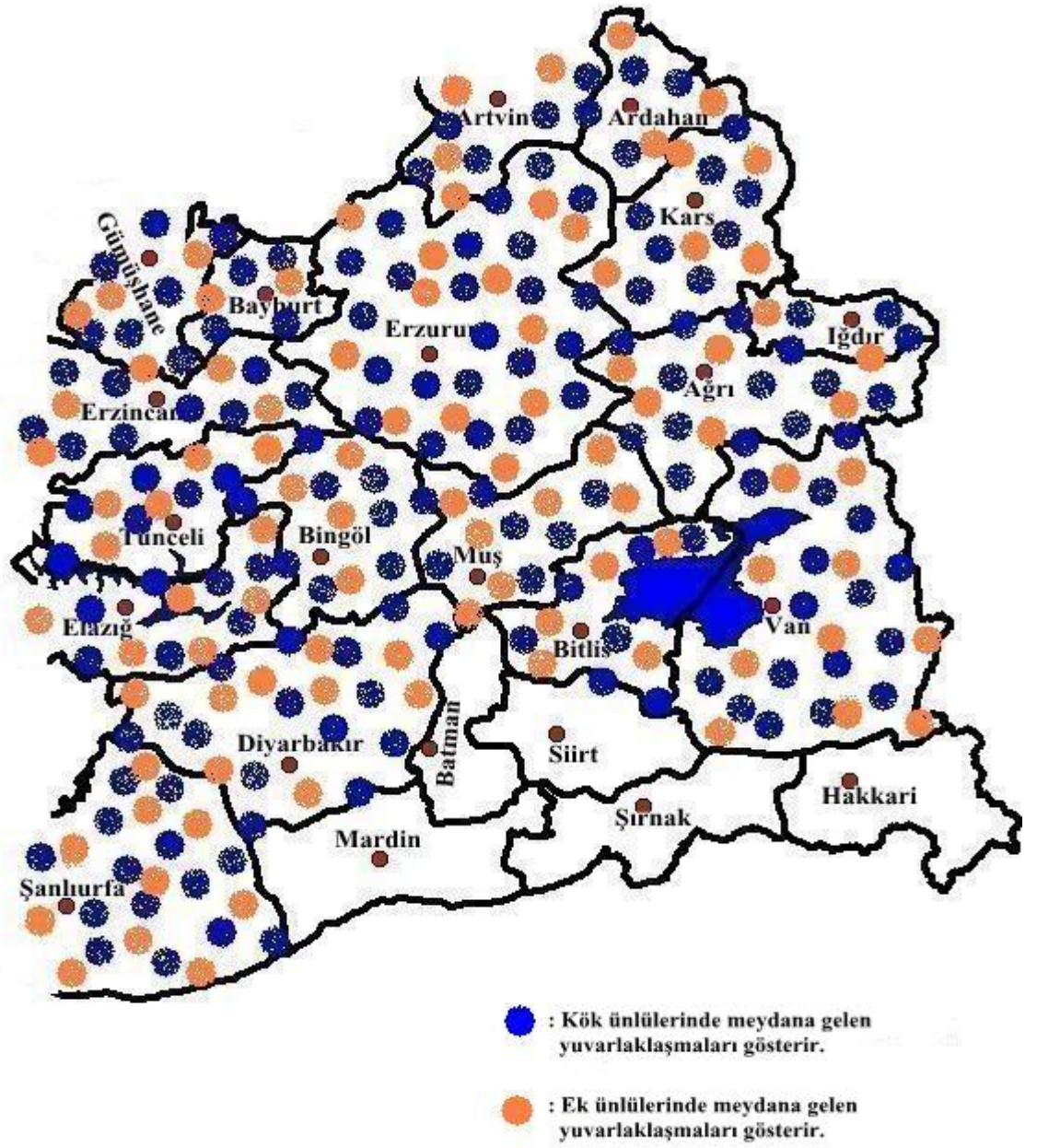
● : Kelime sonundaki i'leşmeyi gösterir.

Har-7

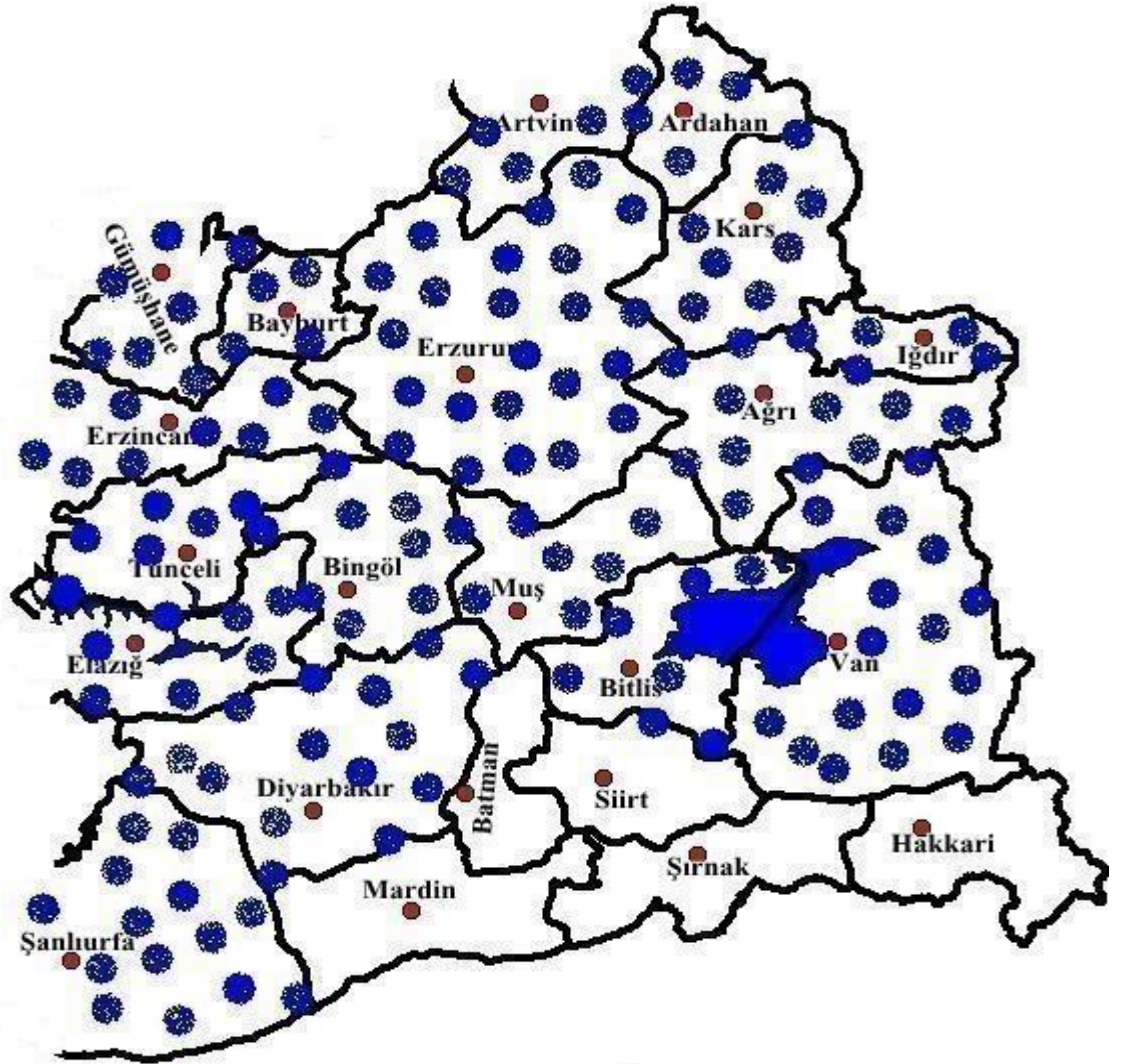

● : Ödünç sözcüklerdeki ünlü incelemelerini gösterir.

Har-8

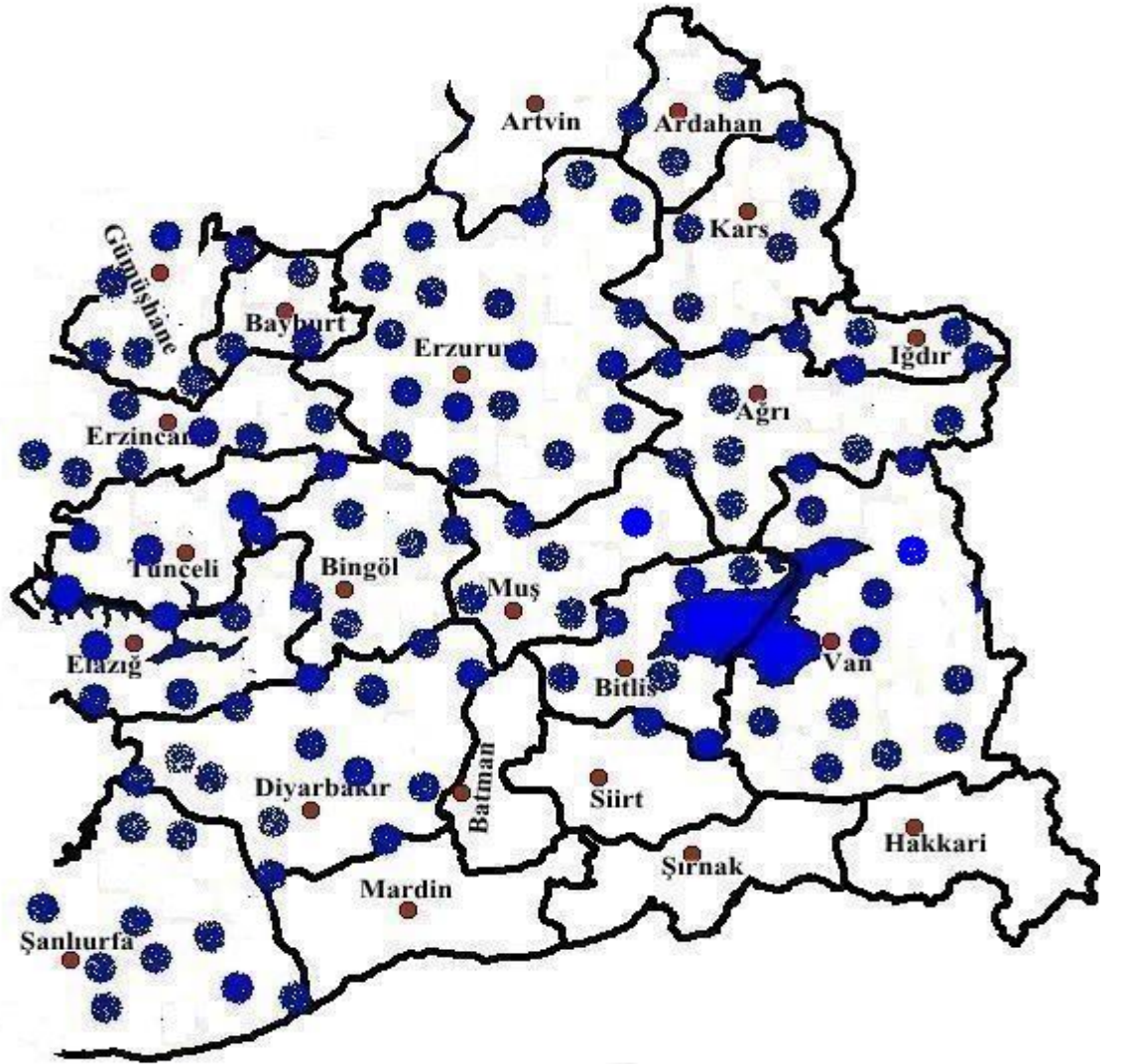

Har-9

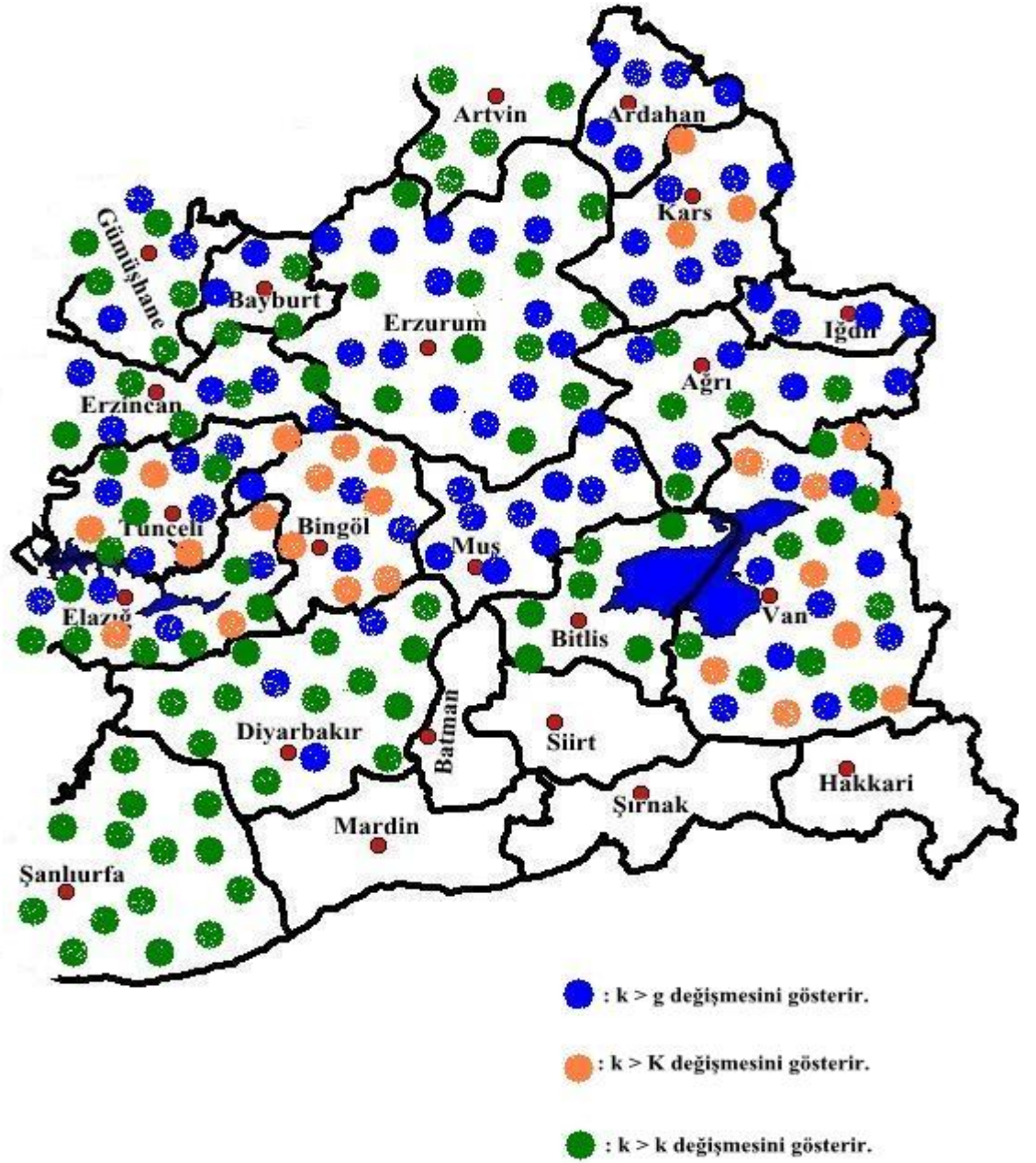
● : Alınma sözcüklerde incelmeler sonucunda kalınlık incelik uyumunun bozulması.

Har-10

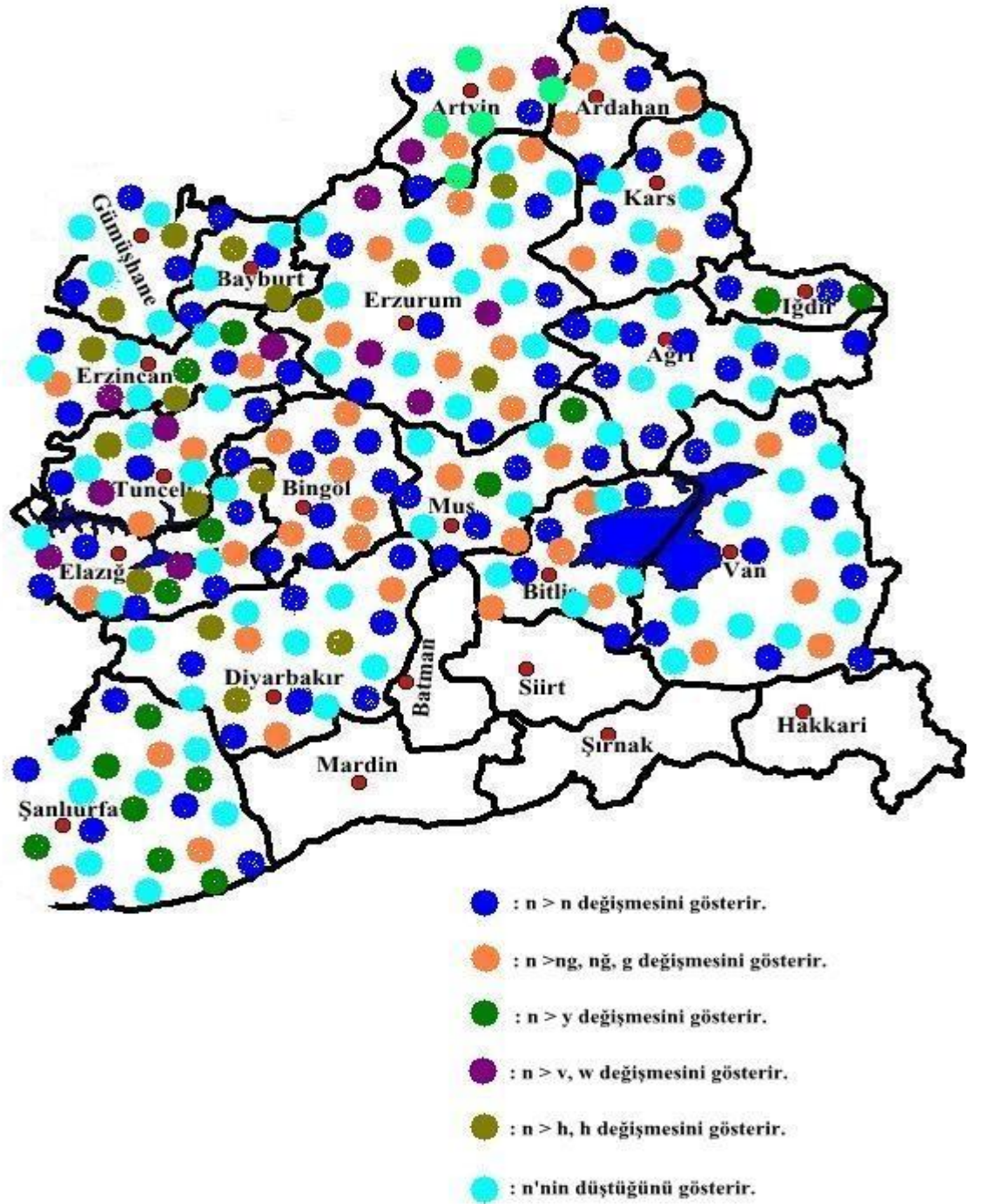

● : Ünlü-ünsüz uyumsuzluğu gösterir.

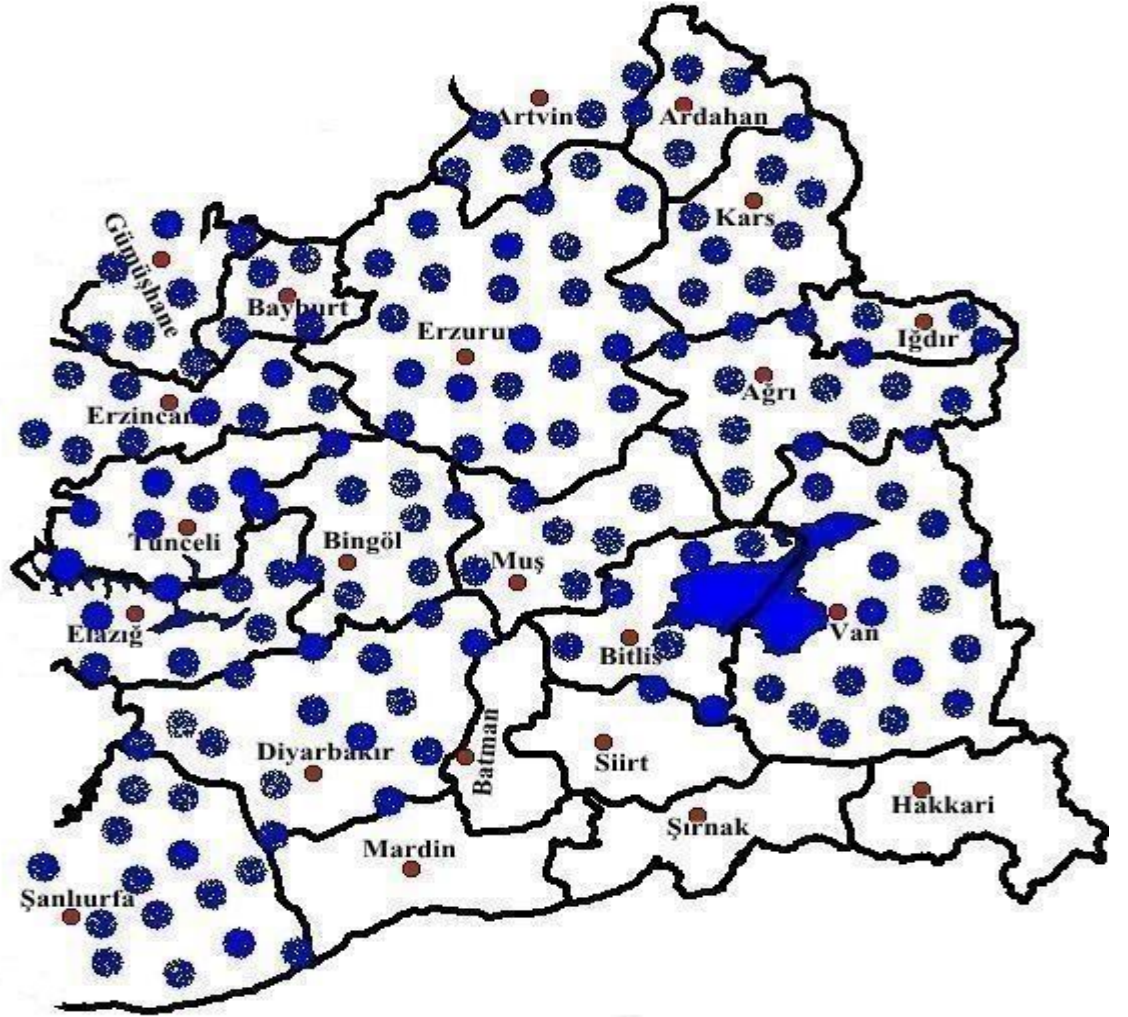
Har-11

Har-12

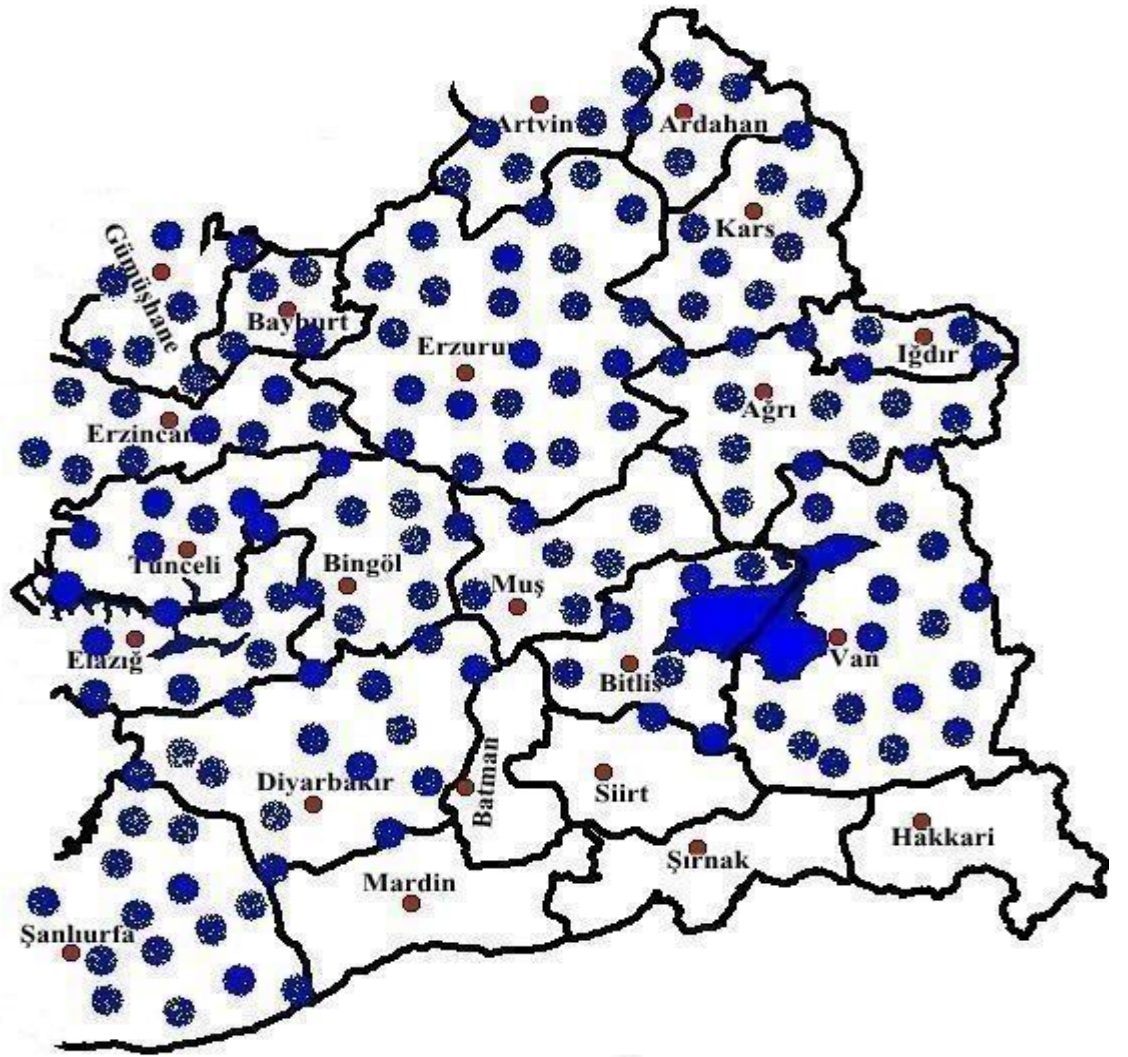

Har-13

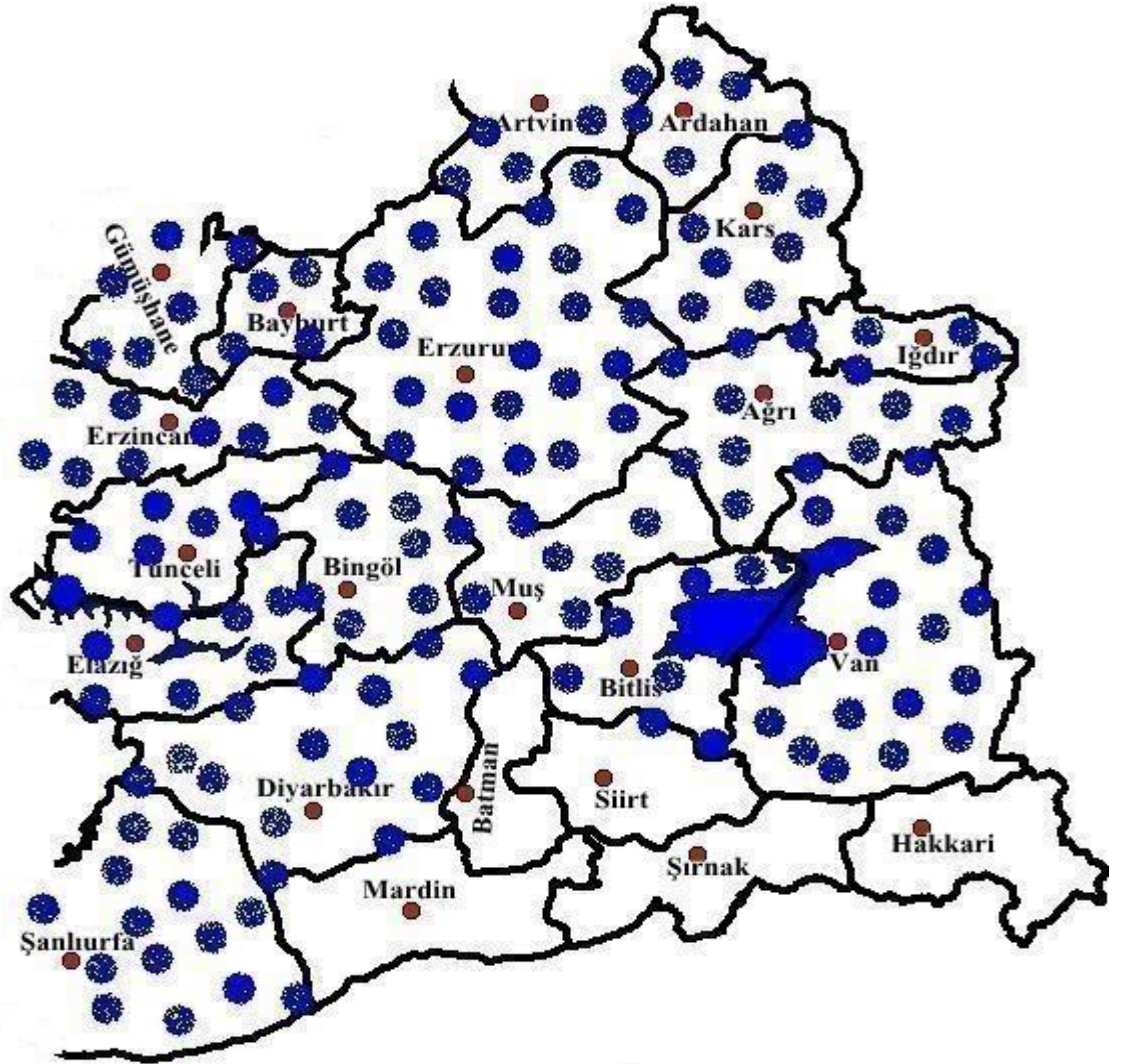
● :Ön damak g'sinin iki ünlü arasında, sözcük içinde korunduğunu gösterir.

Har-14

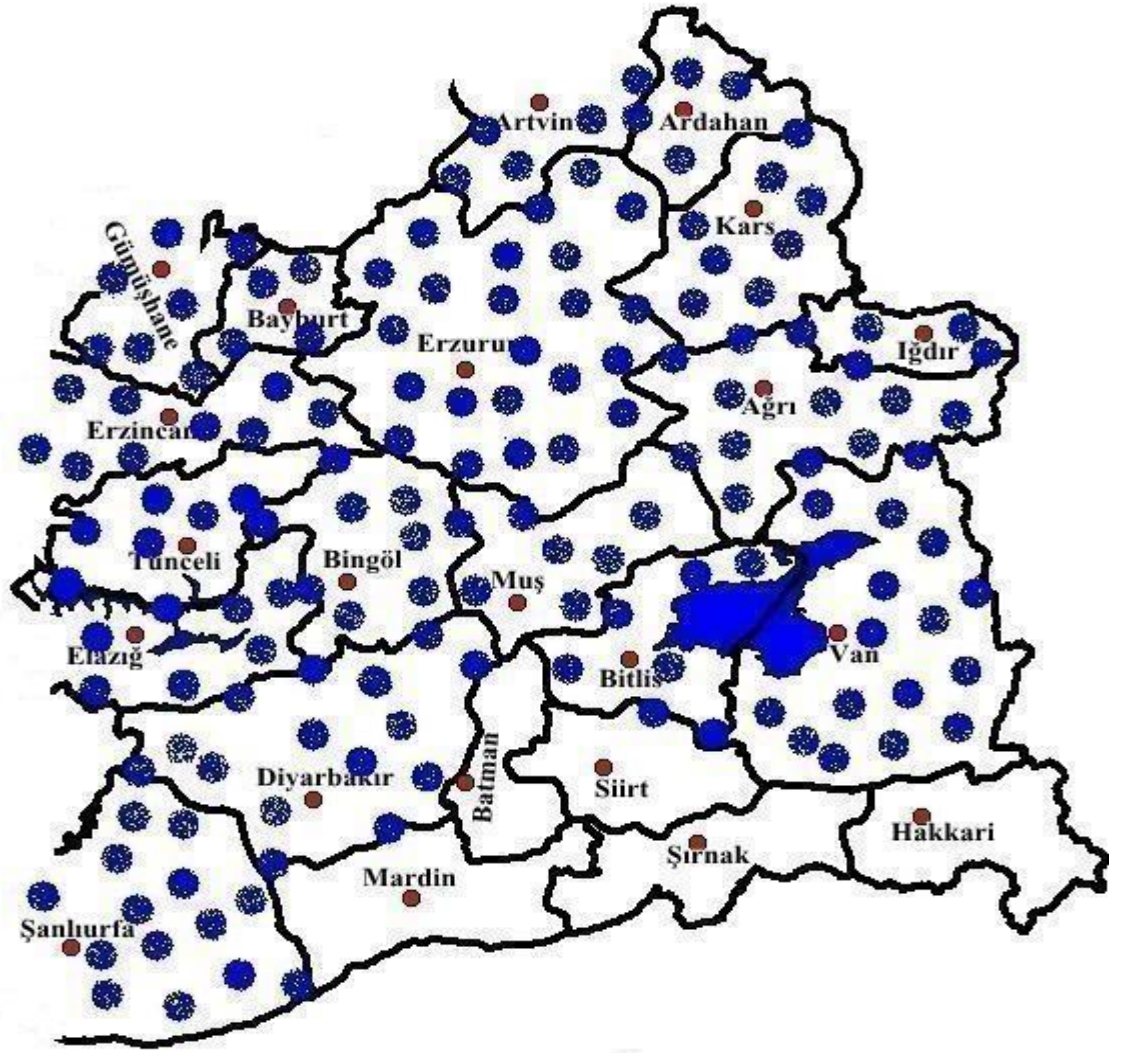
● : y ünsüzünün sözcük başında ve içinde düştüğünü gösterir.

Har-15

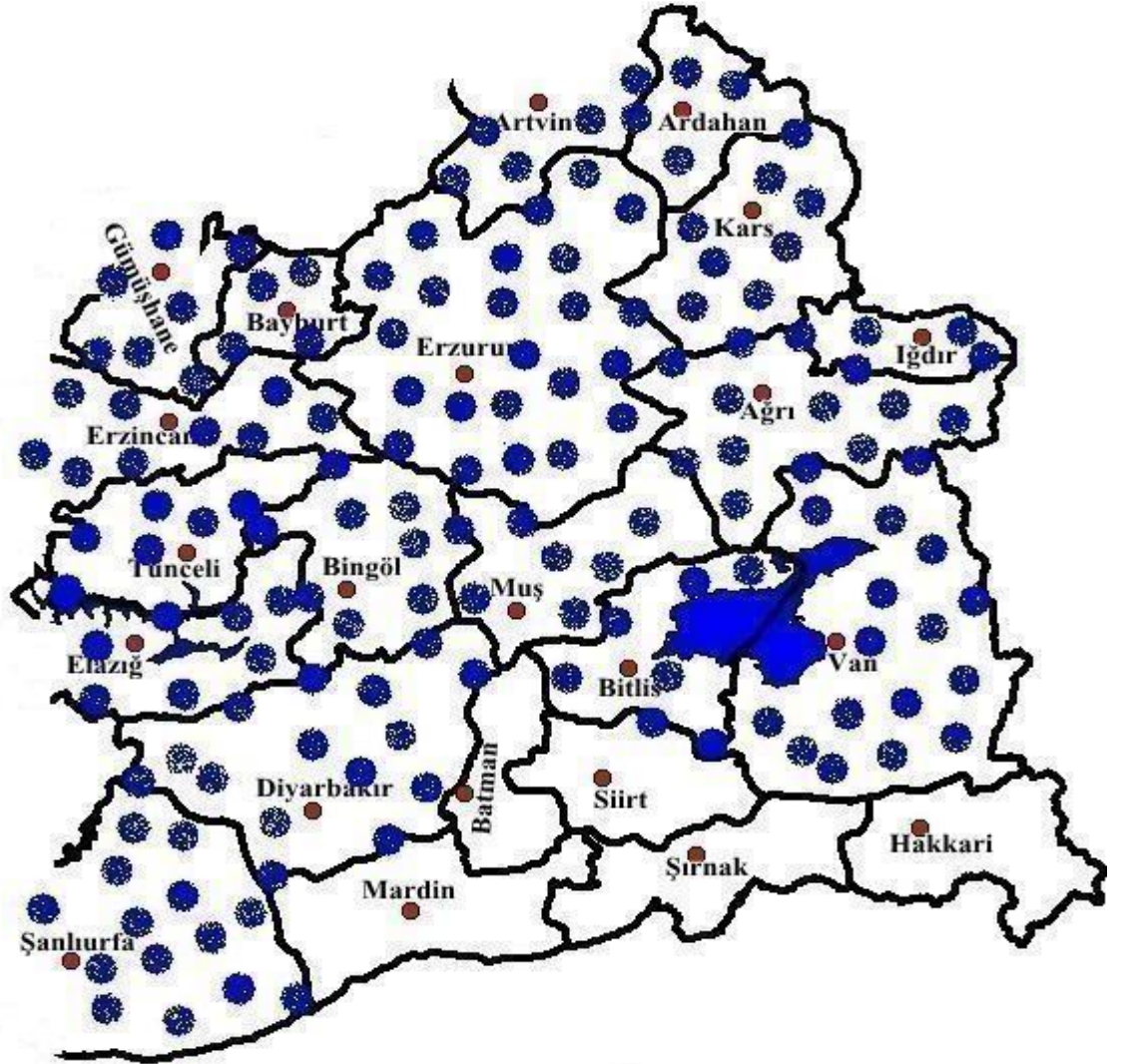
● : Sözcük içinde patlayıcı ünsüzlerin
ikizleştiğini gösterir.

Har-16

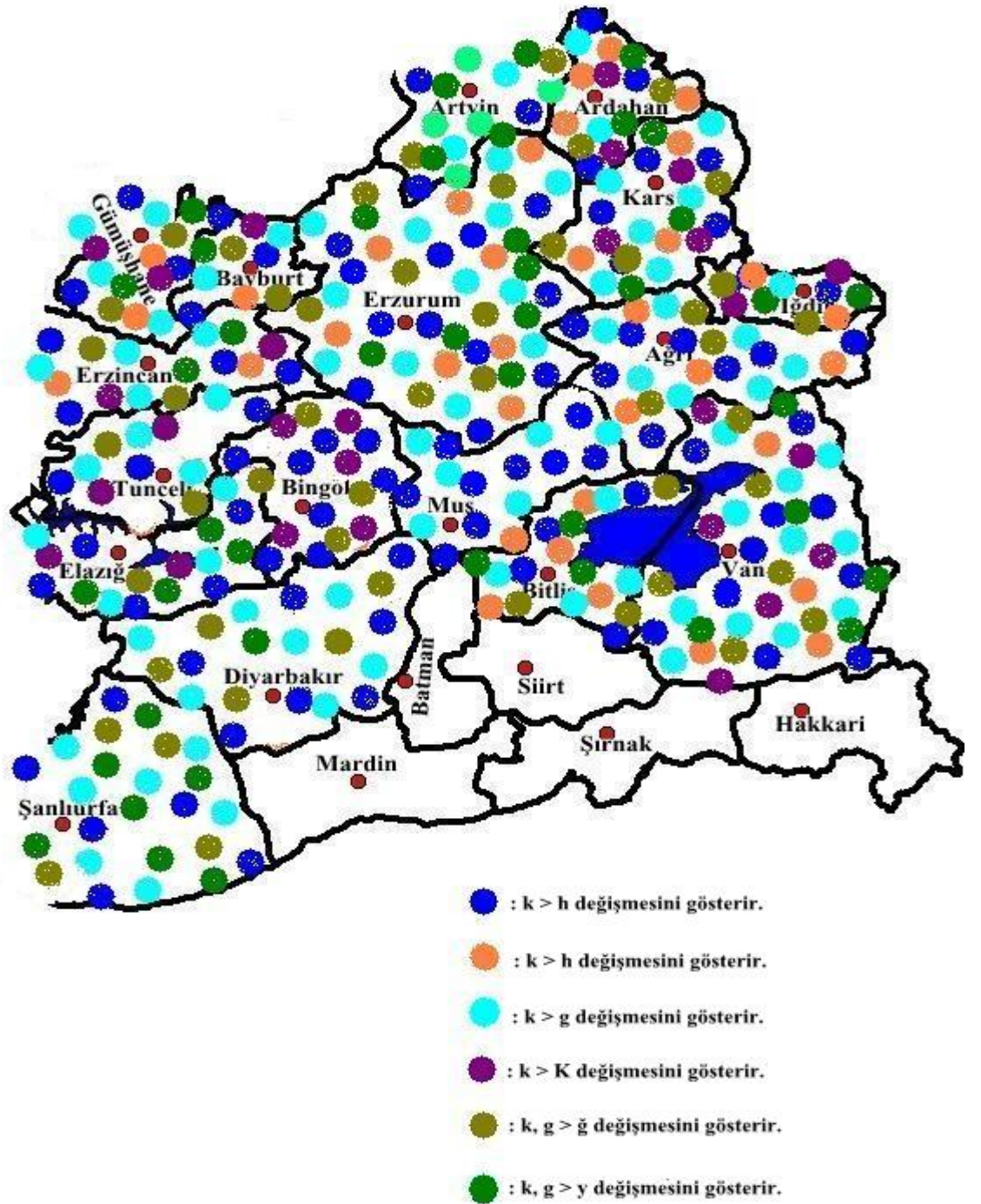
● : Alınma sözcüklerdeki ikiz ünsüzlerin
tekleşmesini gösterir.

Har-17

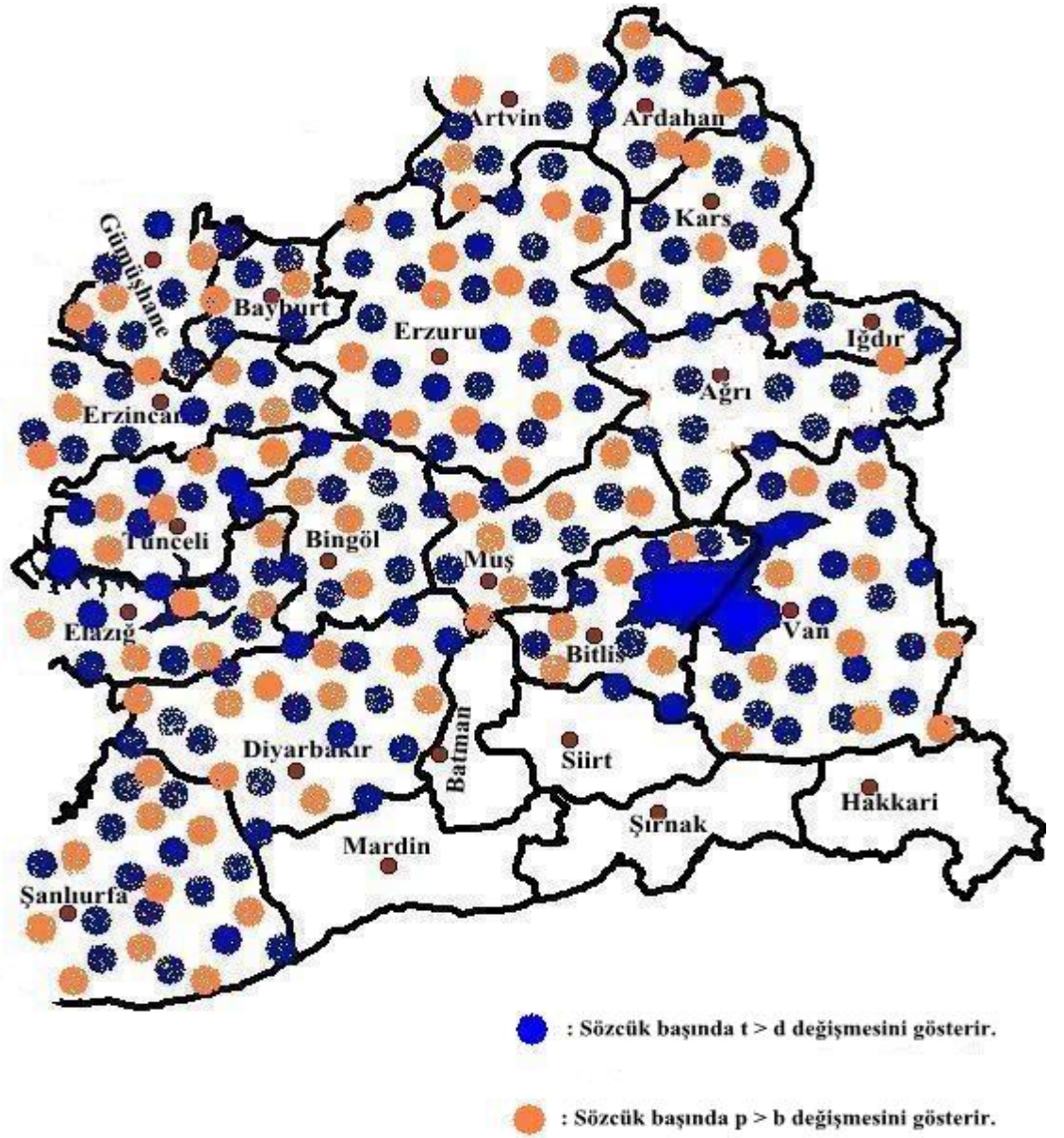

● : Sözcük içinde bazı ünsüzlerin yer değiştirdiğini gösterir.

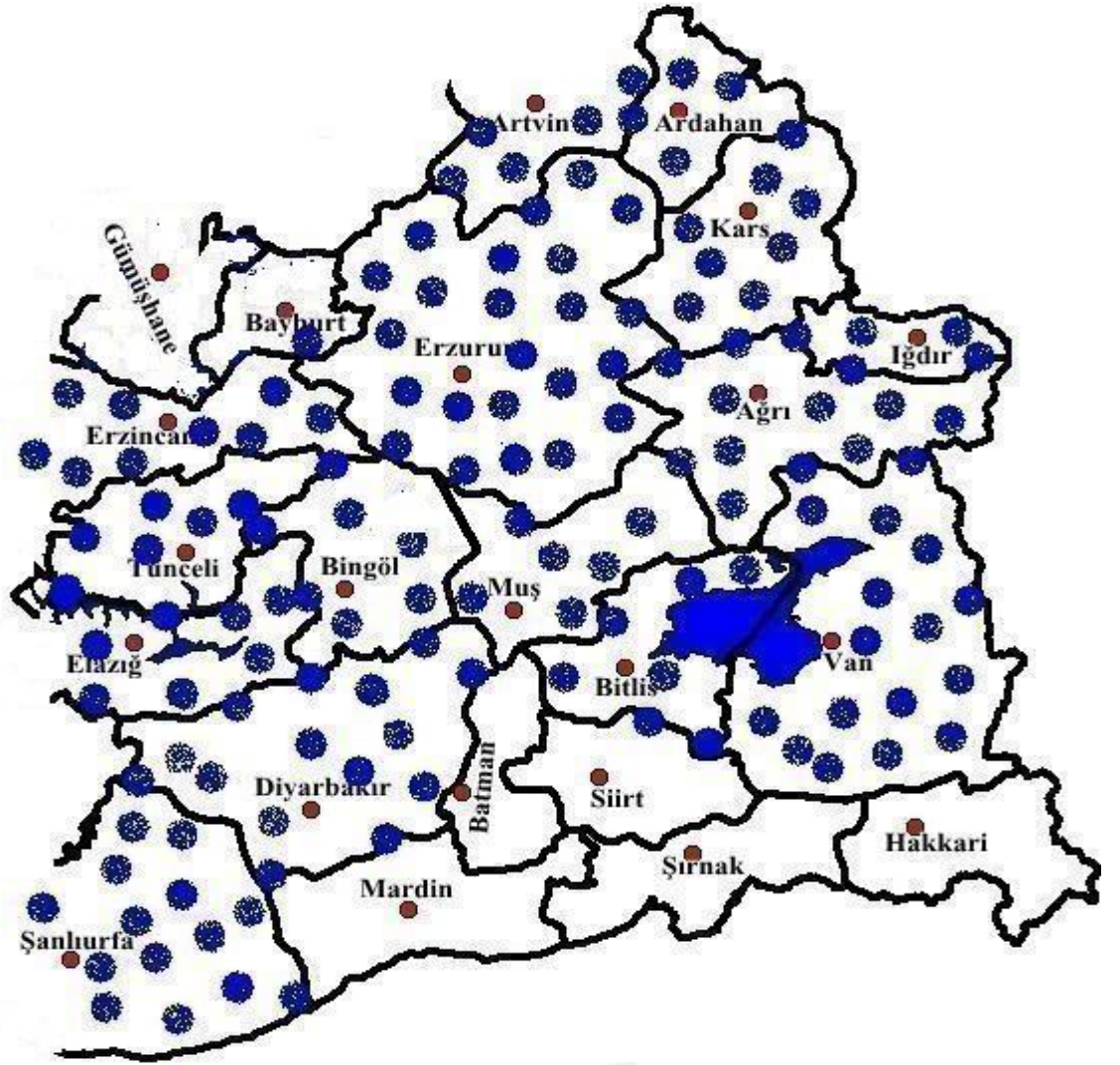
Har-18

Har-19

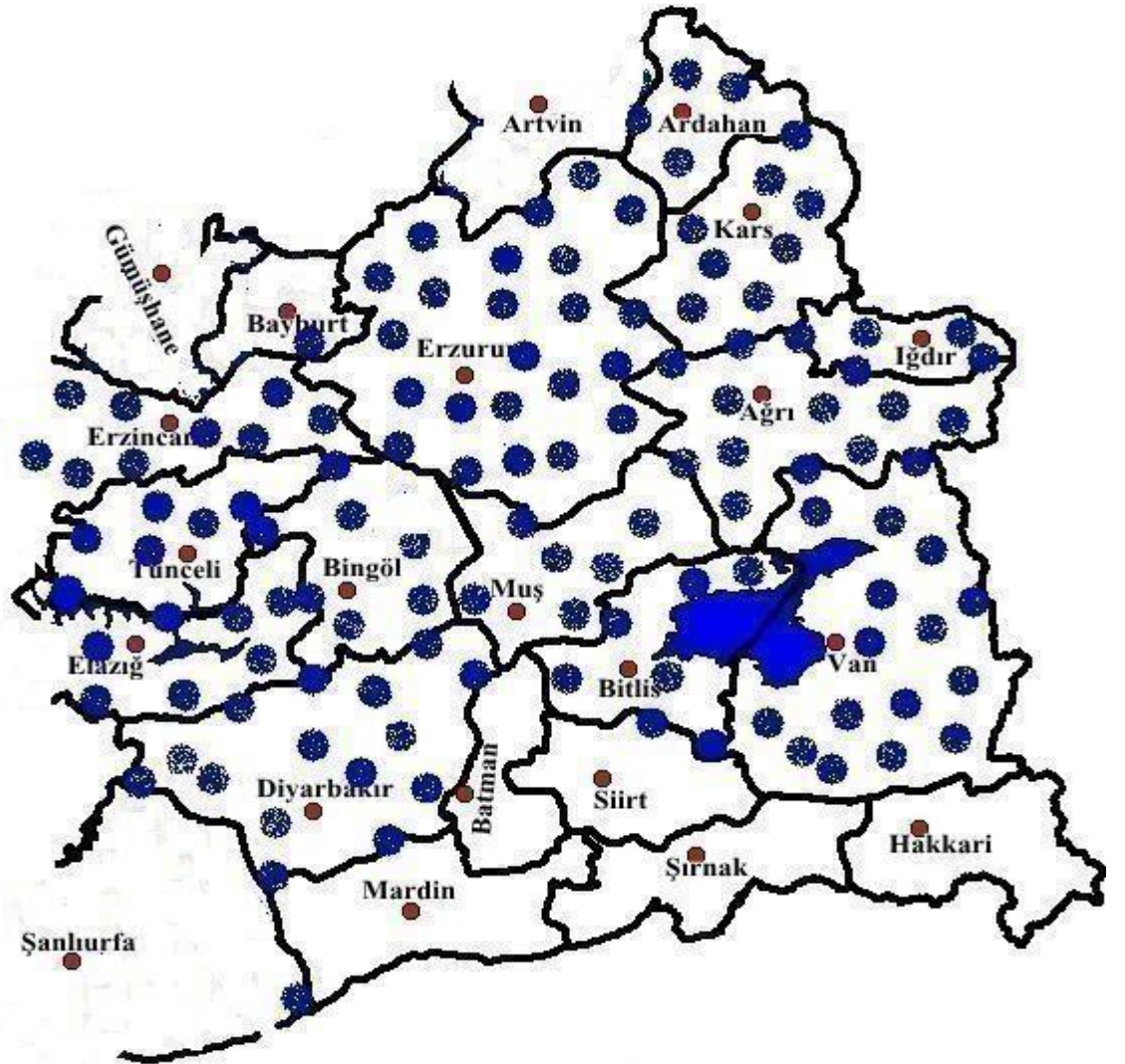

Har-20

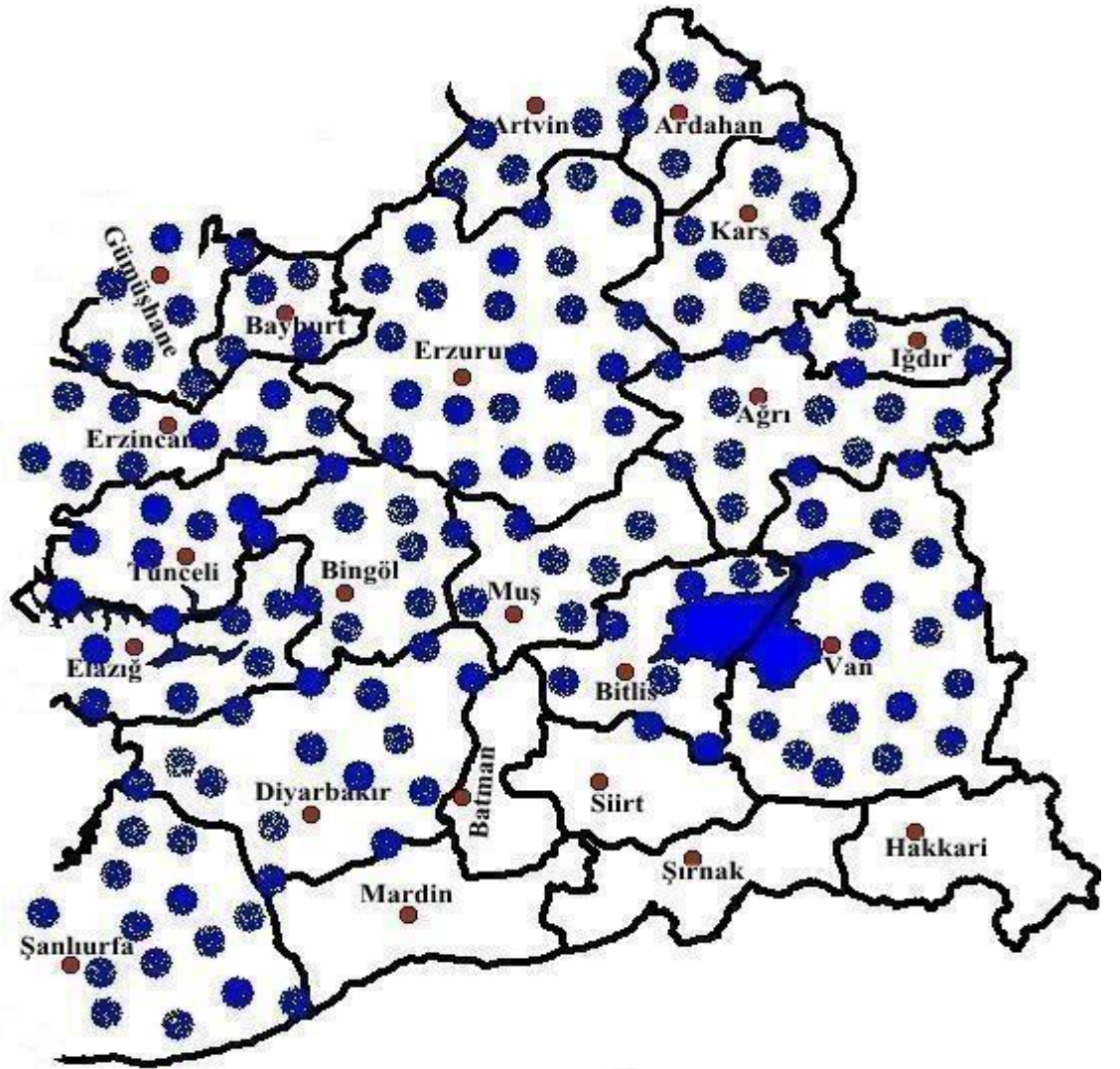
● : Sözcük başında ve içinde
b > m değişmesini gösterir.

Har-21

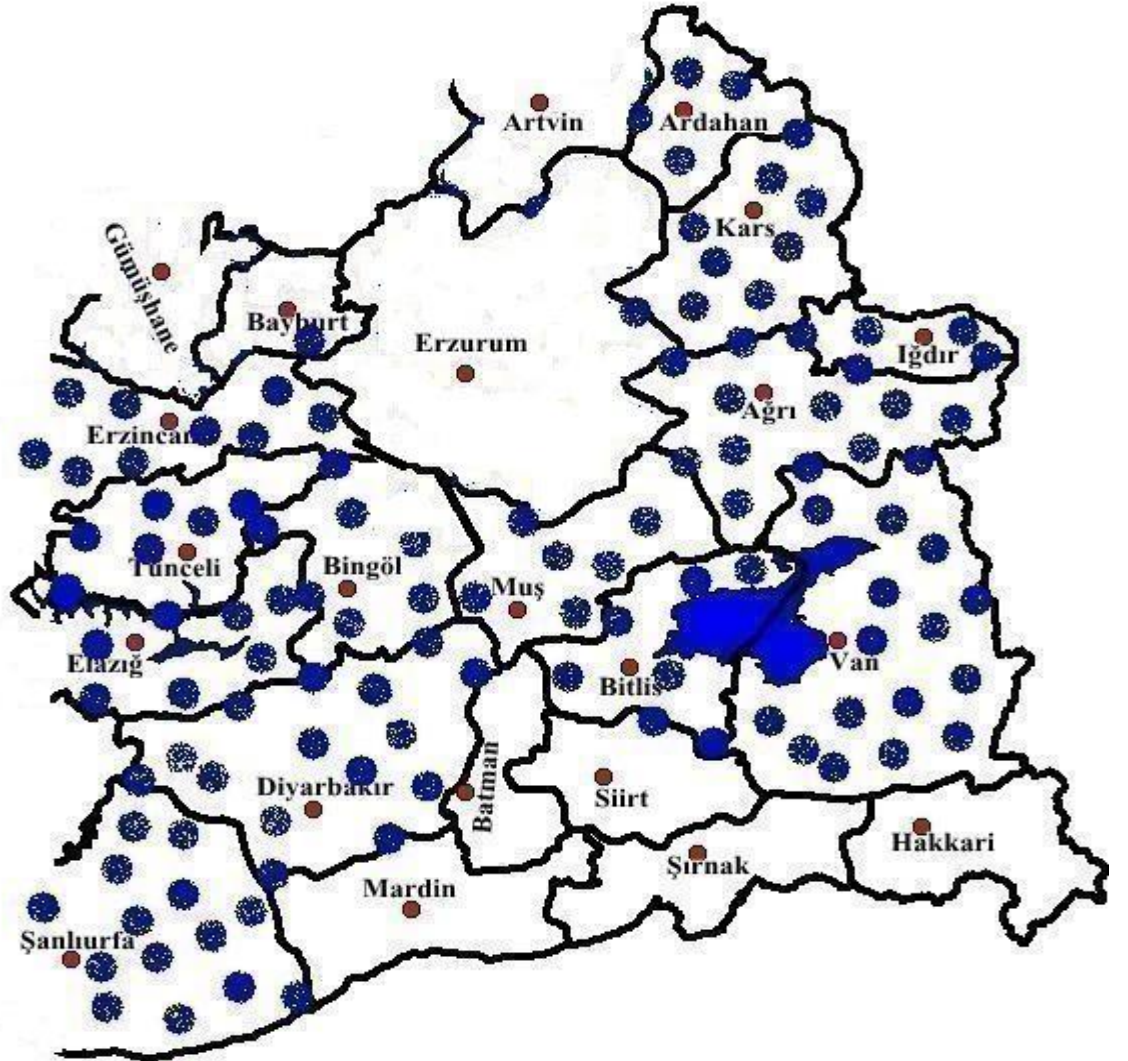
● : b > v, w değişmesini gösterir.

Har-22

● : $\text{ç} > \text{ş}$ değişmesini gösterir.

Har-23

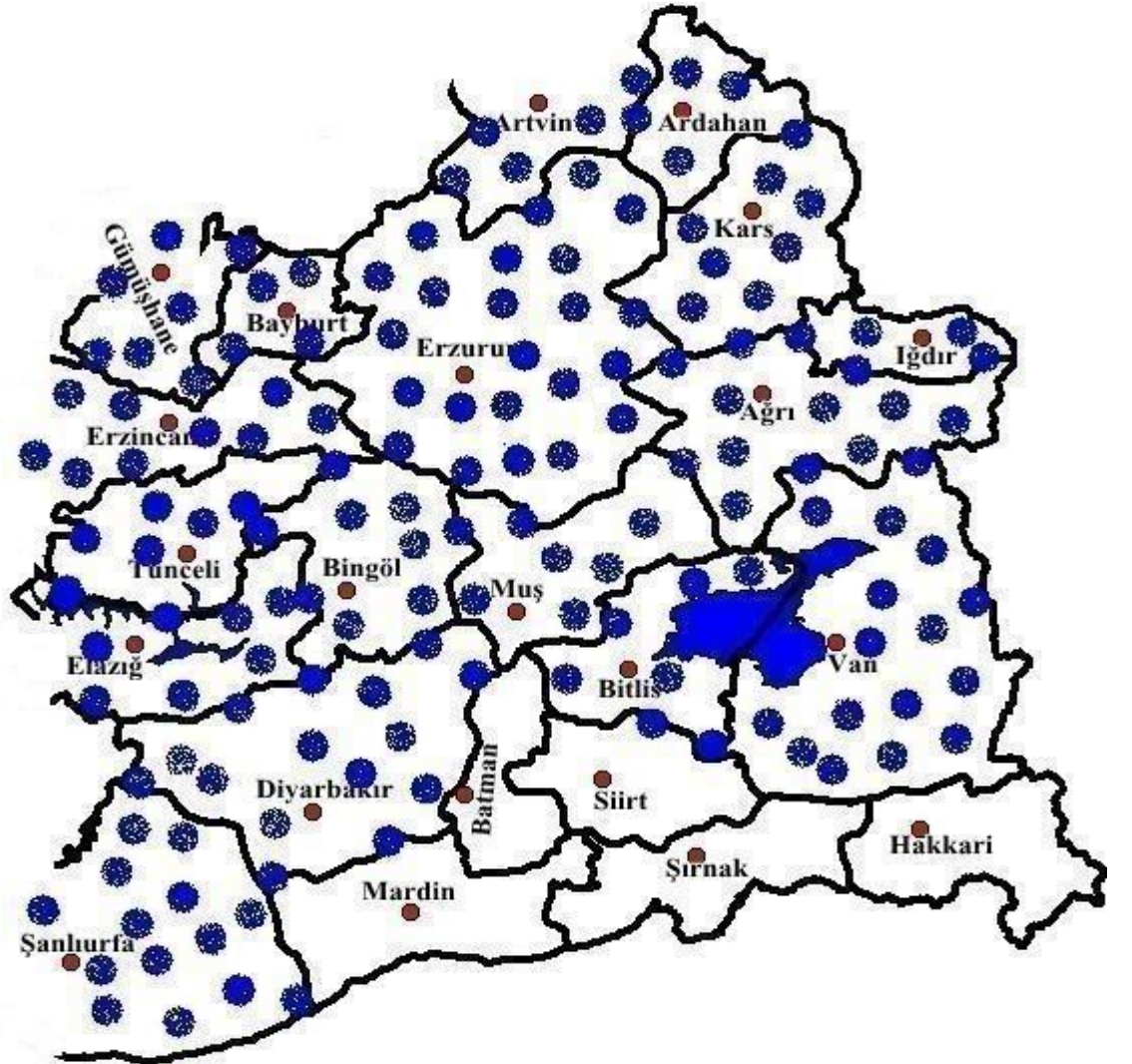
● : Vurgudan kaynaklanan uzunlukları gösterir.

Har-24

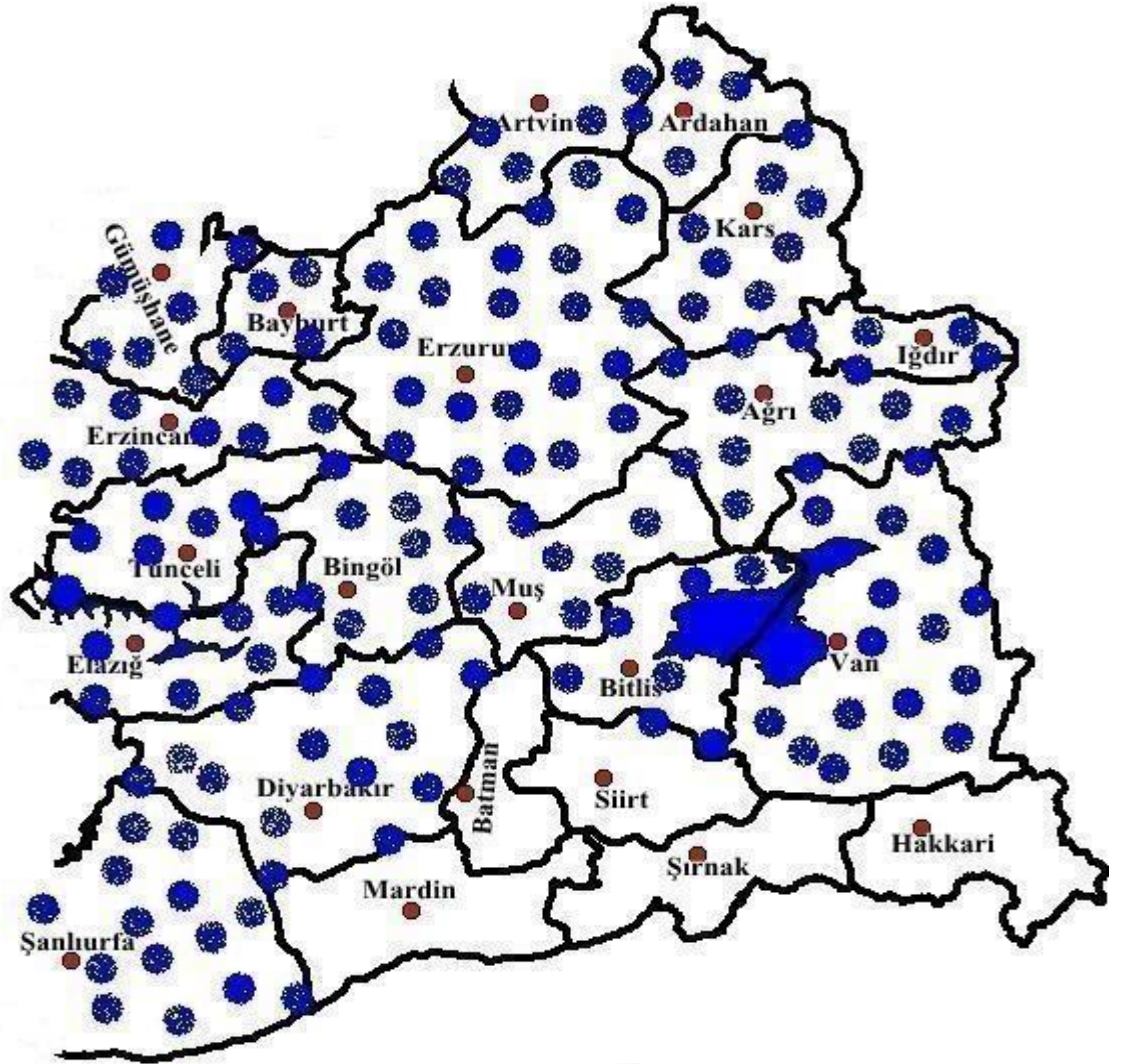
● : Teklik 1., 2. ve 3. kişi zamirlerinin yönelme durumu çekimindeki değişimleri gösterir.

Har-25

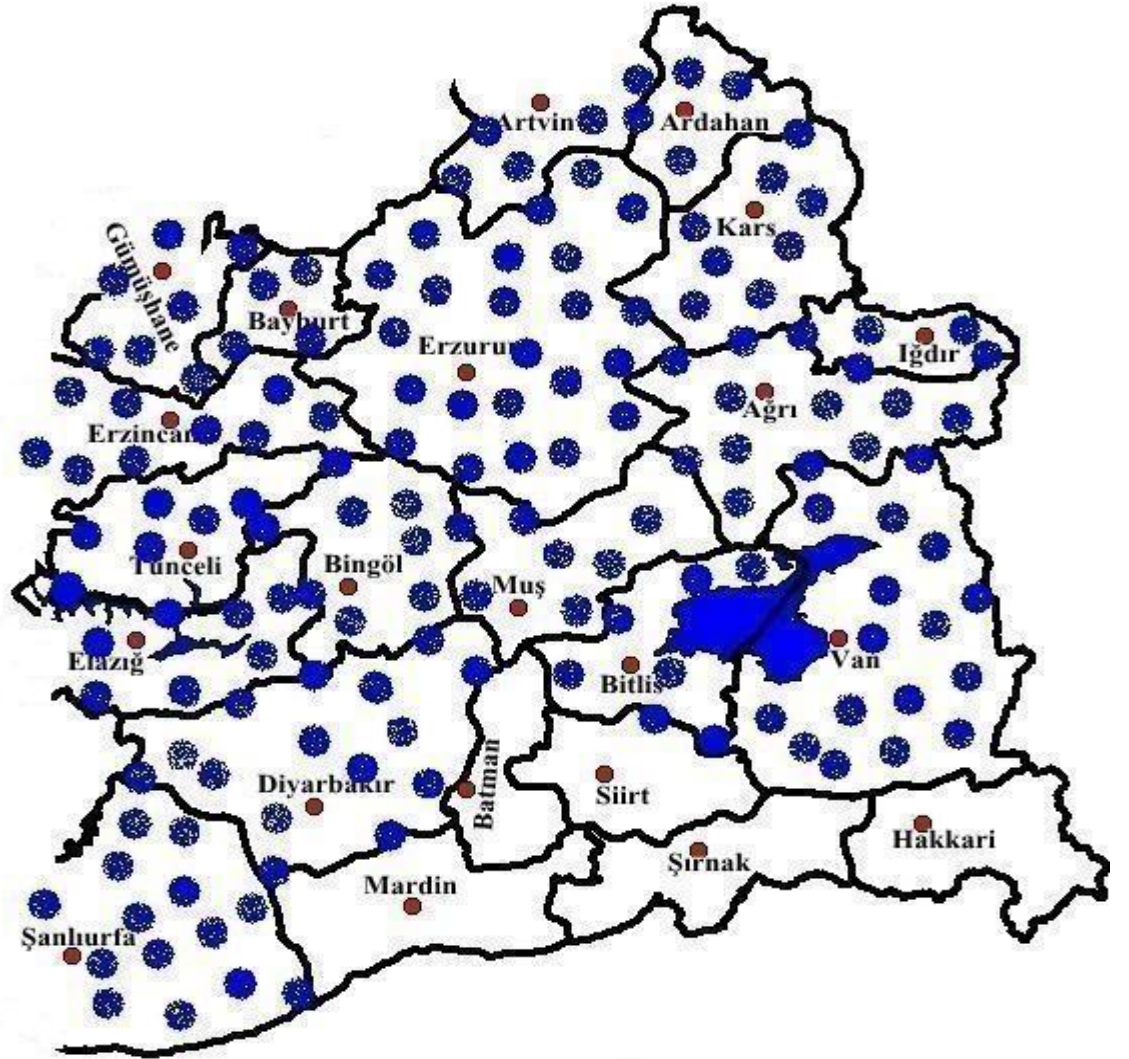
● : Öyle, böyle, şöyle sözcüklerindeki ses değişmelerini gösterir.

Har-26

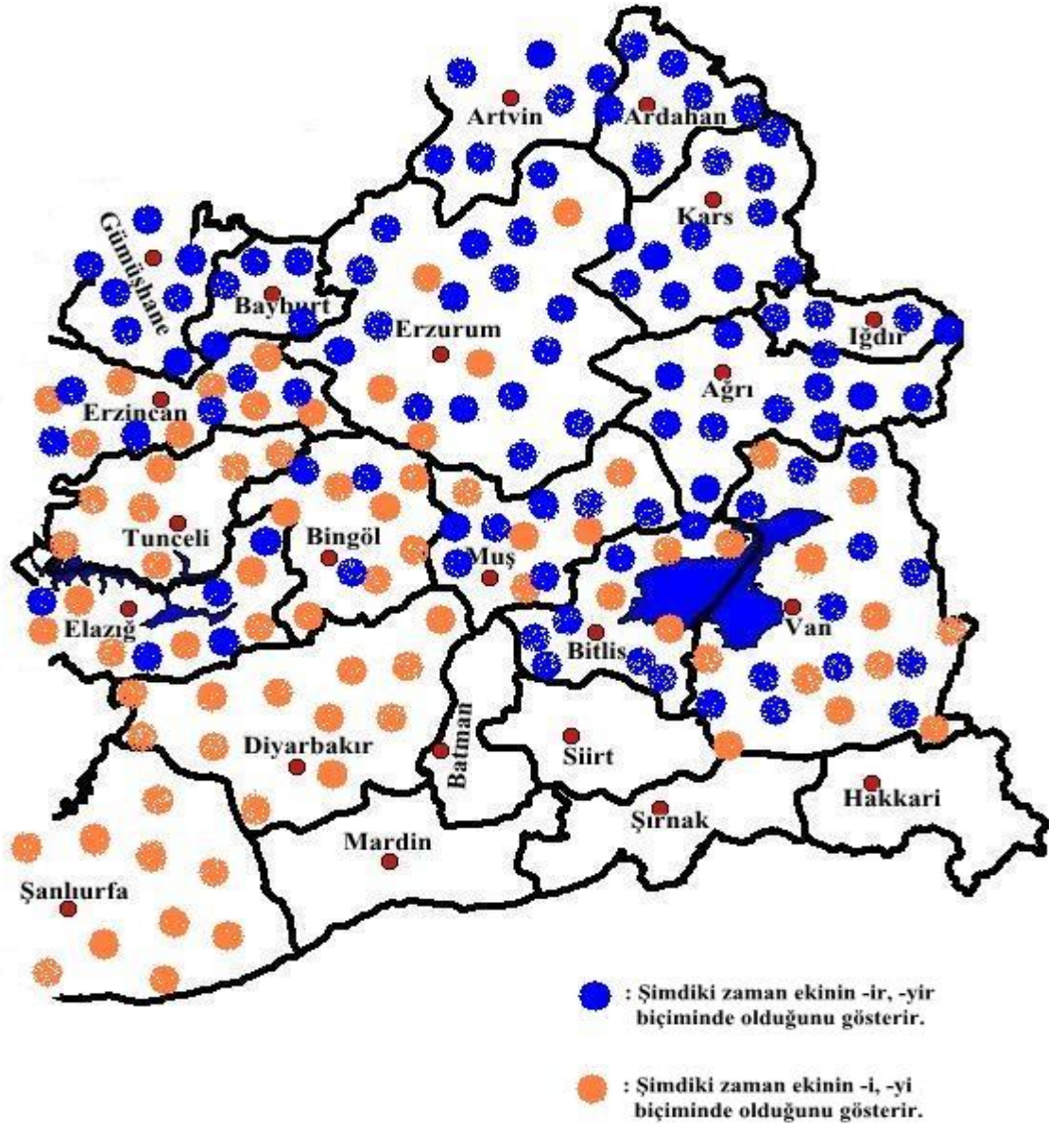
● : Zamir kökenli 2. çokluk kişi ekindeki değişmeyi gösterir.

Har-27

● : Çokluk 2. kişi iyelik ekiyle
iyelik kökenli kişi ekindeki
değişimleri gösterir.

Har-28

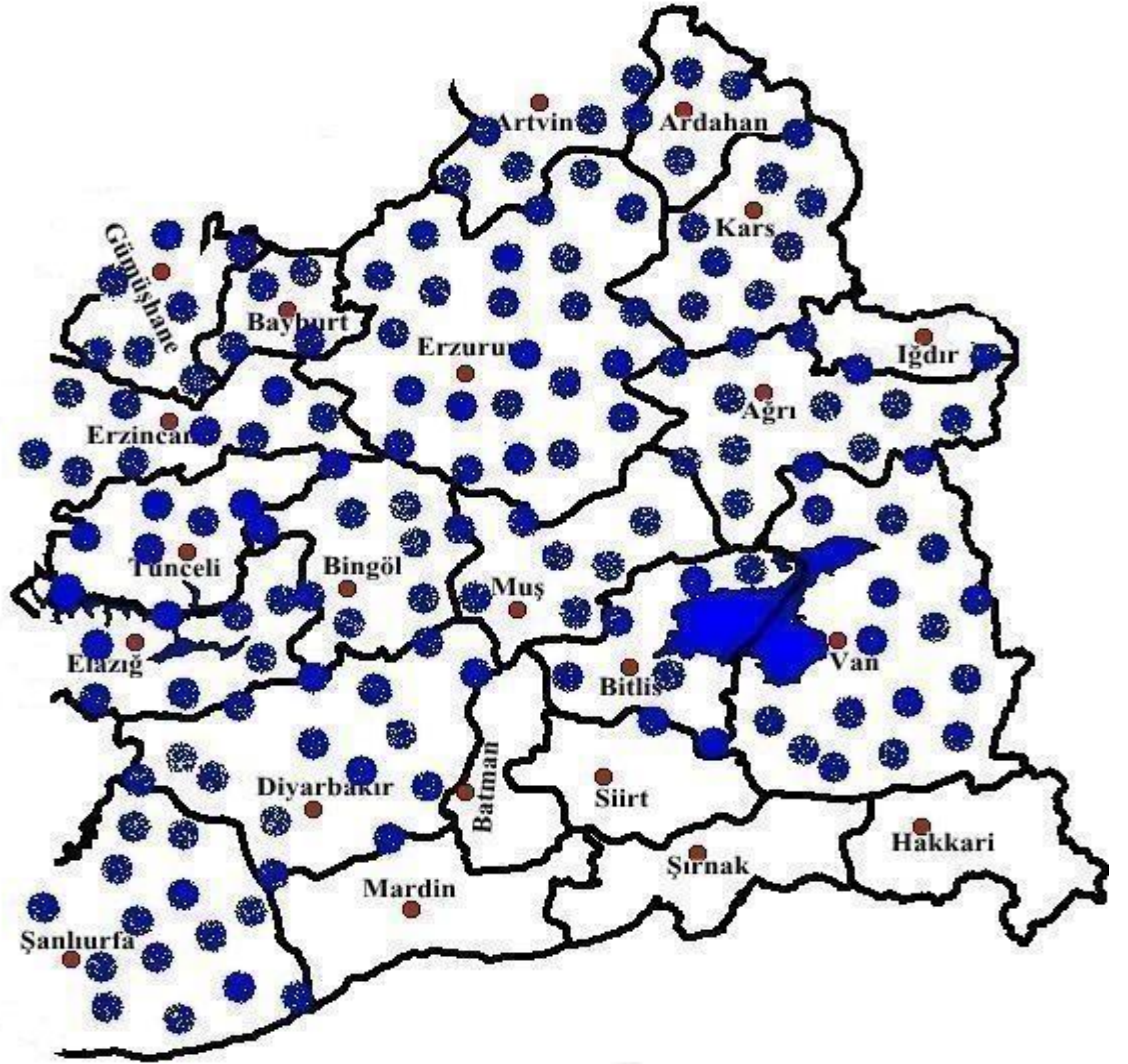

Har-29

● : Görülen geçmiş zaman 3. teklik
kişi ekindeki tek şekilliliği gösterir.

Har-30

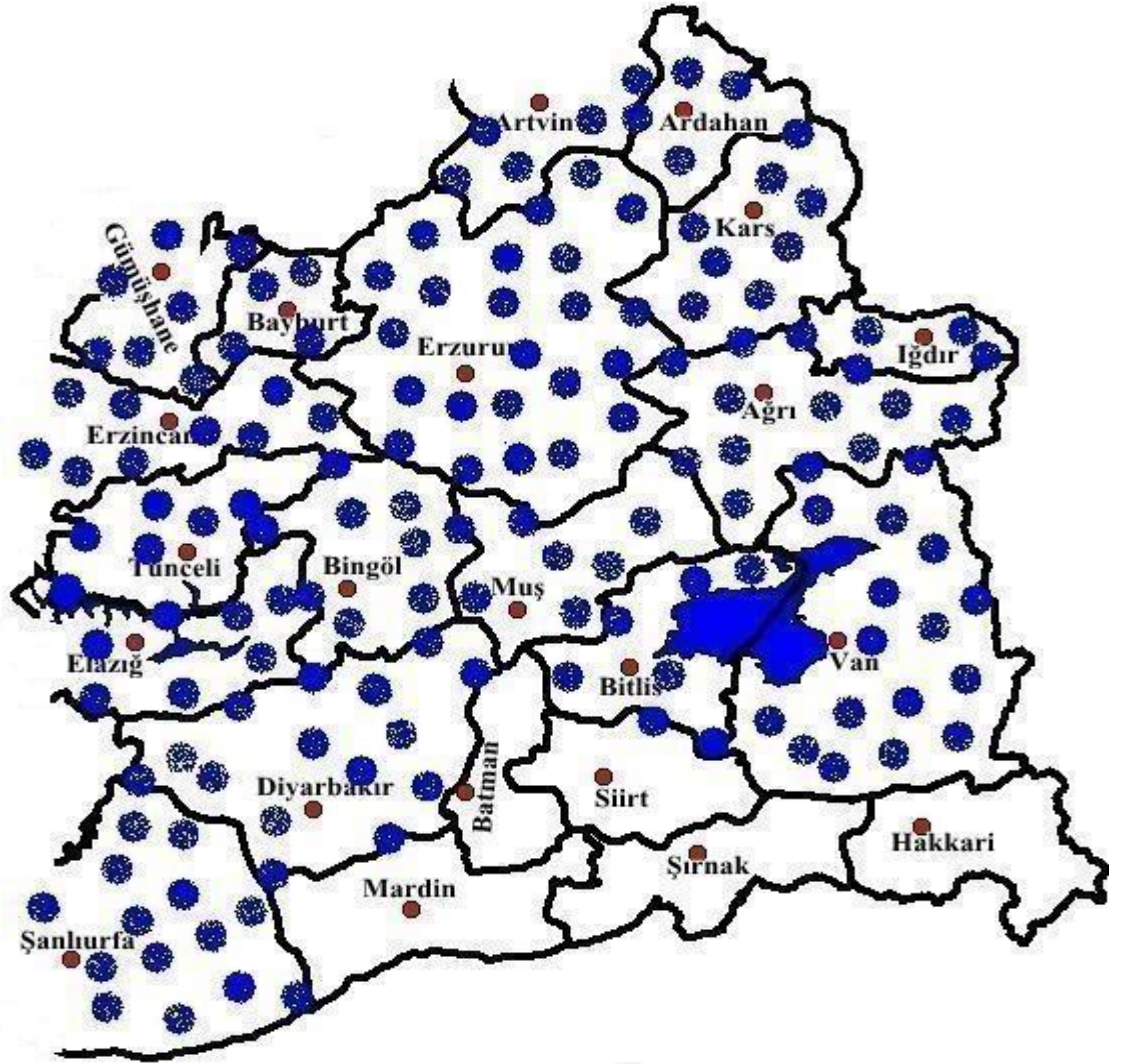
● :Duyulan geçmiş zaman ekindeki tek şekilliliği gösterir.

Har-31

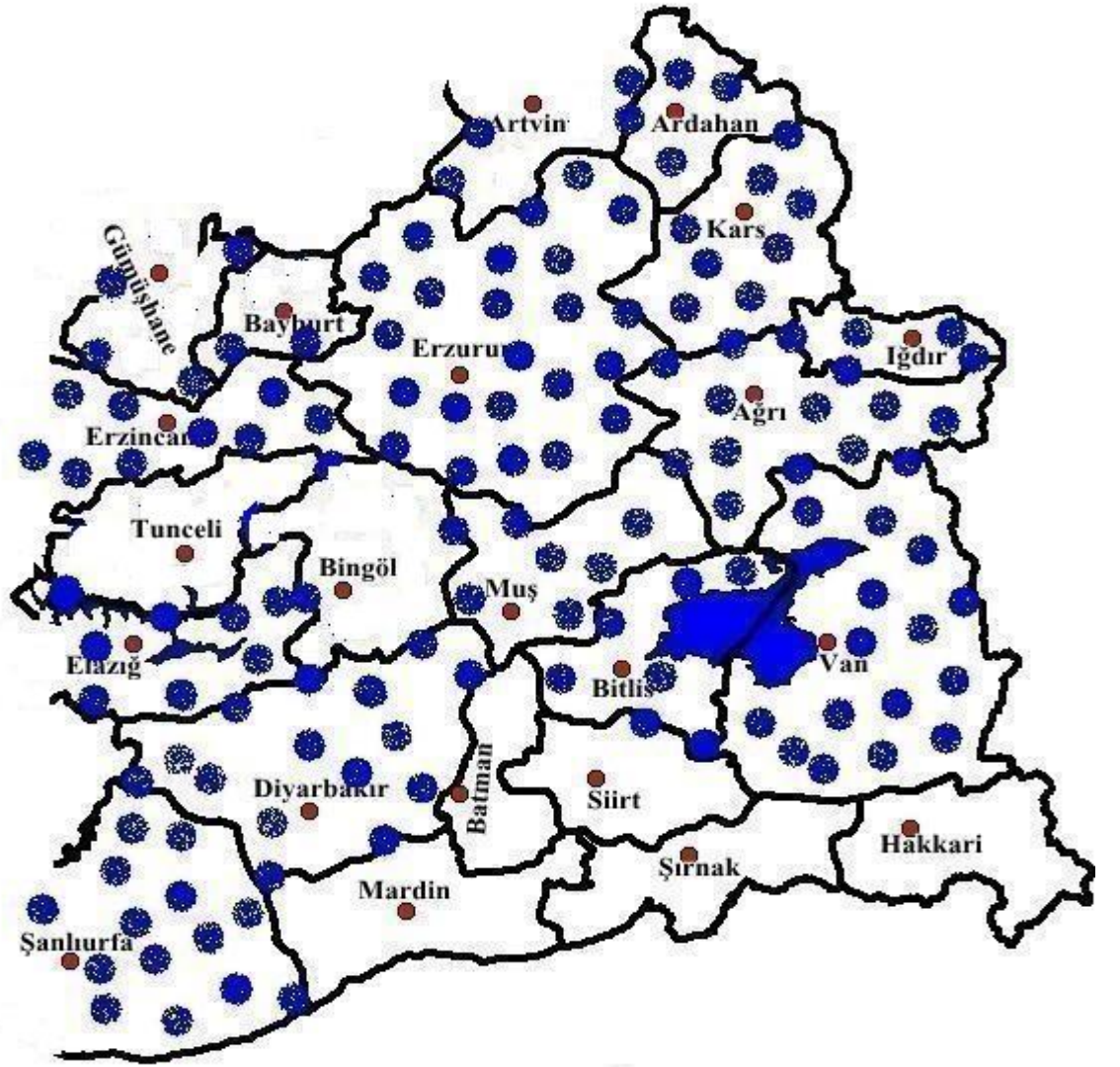
● : Emir 1. teklik ve çokluk kişi eklerindeki değişimleri gösterir.

Har-32

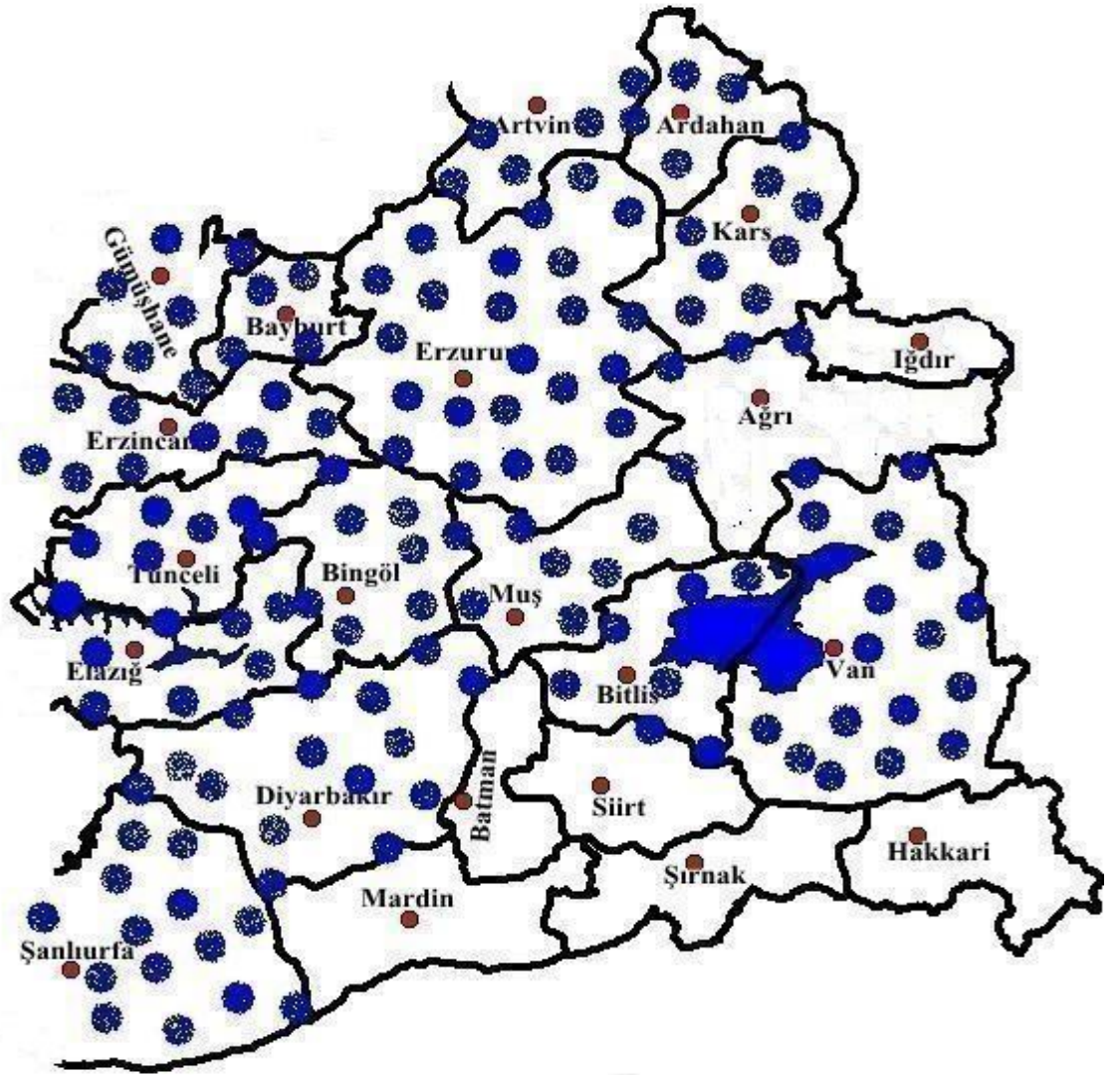
● : İstek kipi çekiminin işlekliliğini gösterir.

Har-33

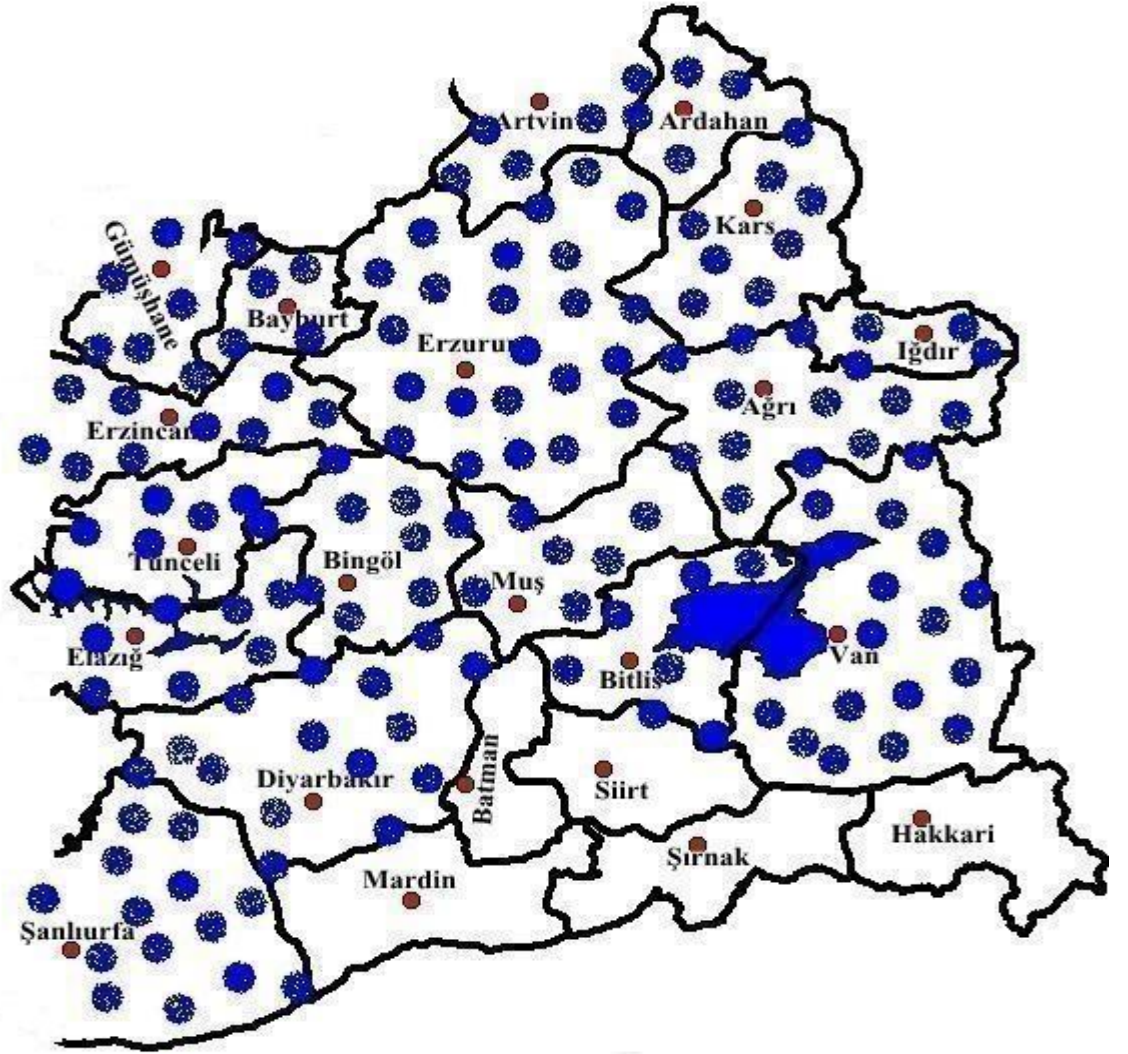
● : Geniş ünlülü zahir kökenli 1. ve 2. kişi ekinin dağılımını gösterir.

Har-34

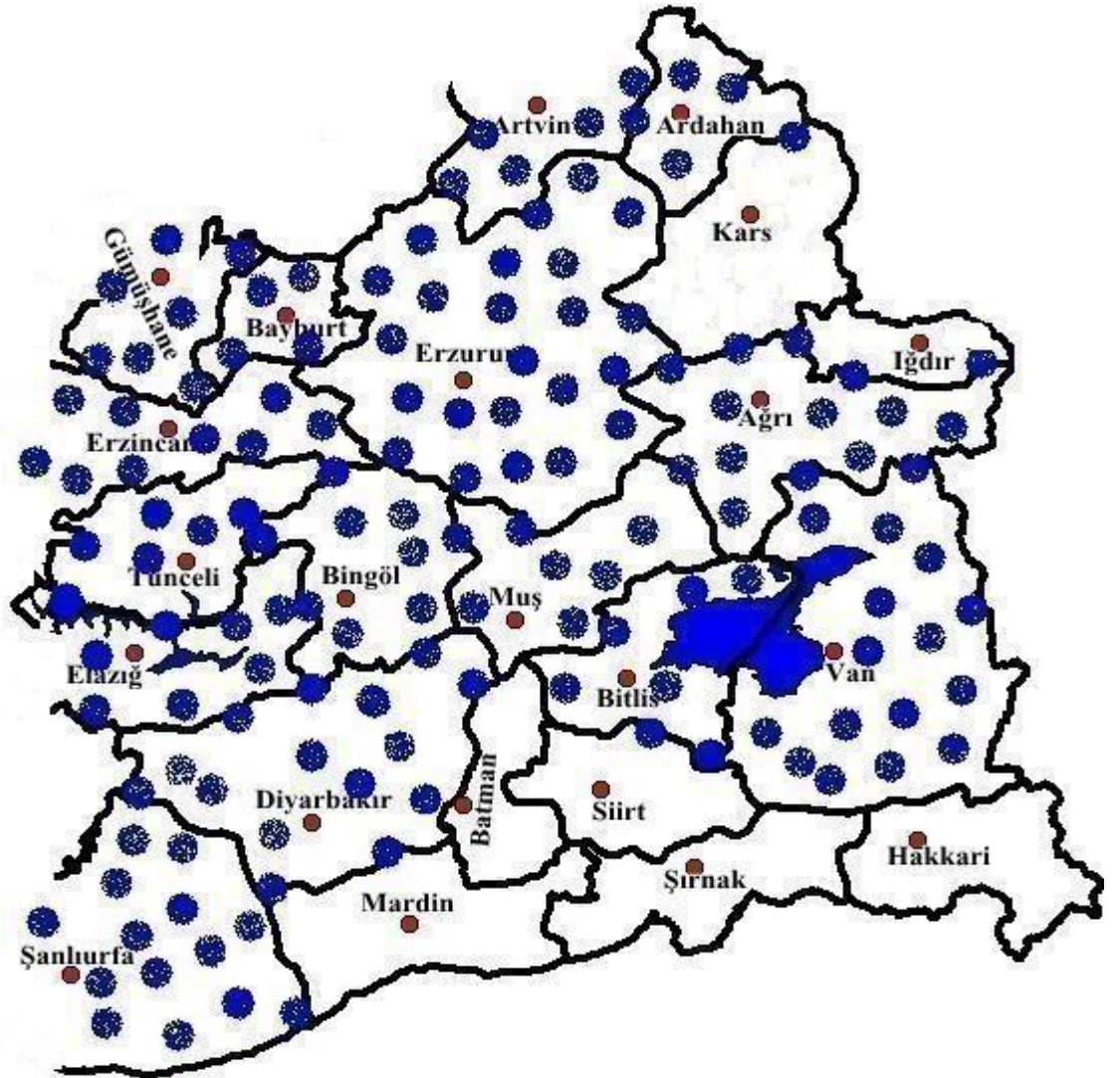
● : Yönelme durumu ekinin 2. teklik
iyelik ekinden sonra -an, -en
biçimindeki kullanımını gösterir.

Har-35

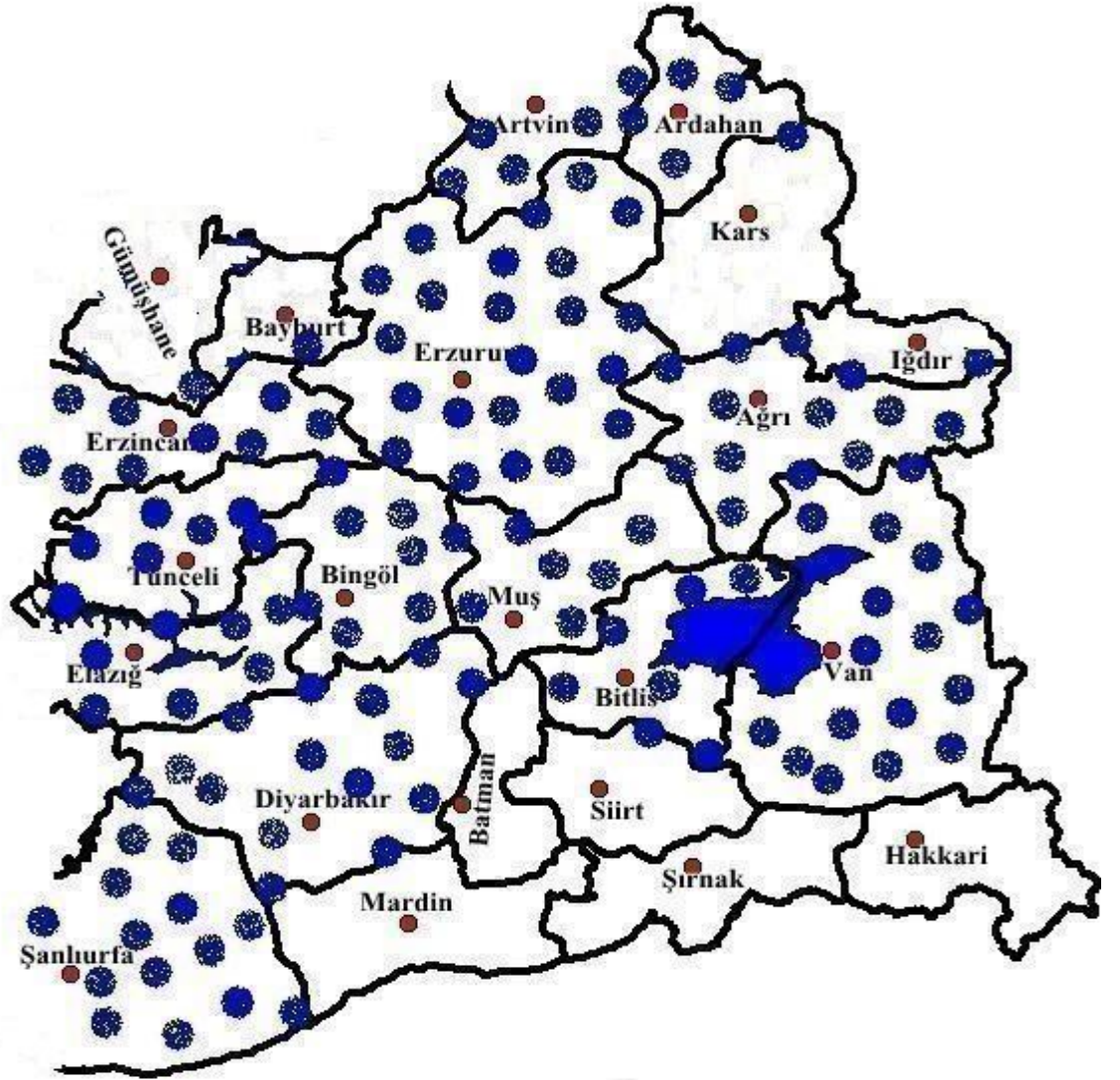
● : Belirtme durumu ekinin -i, -yi biçiminde olduğunu gösterir.

Har-36

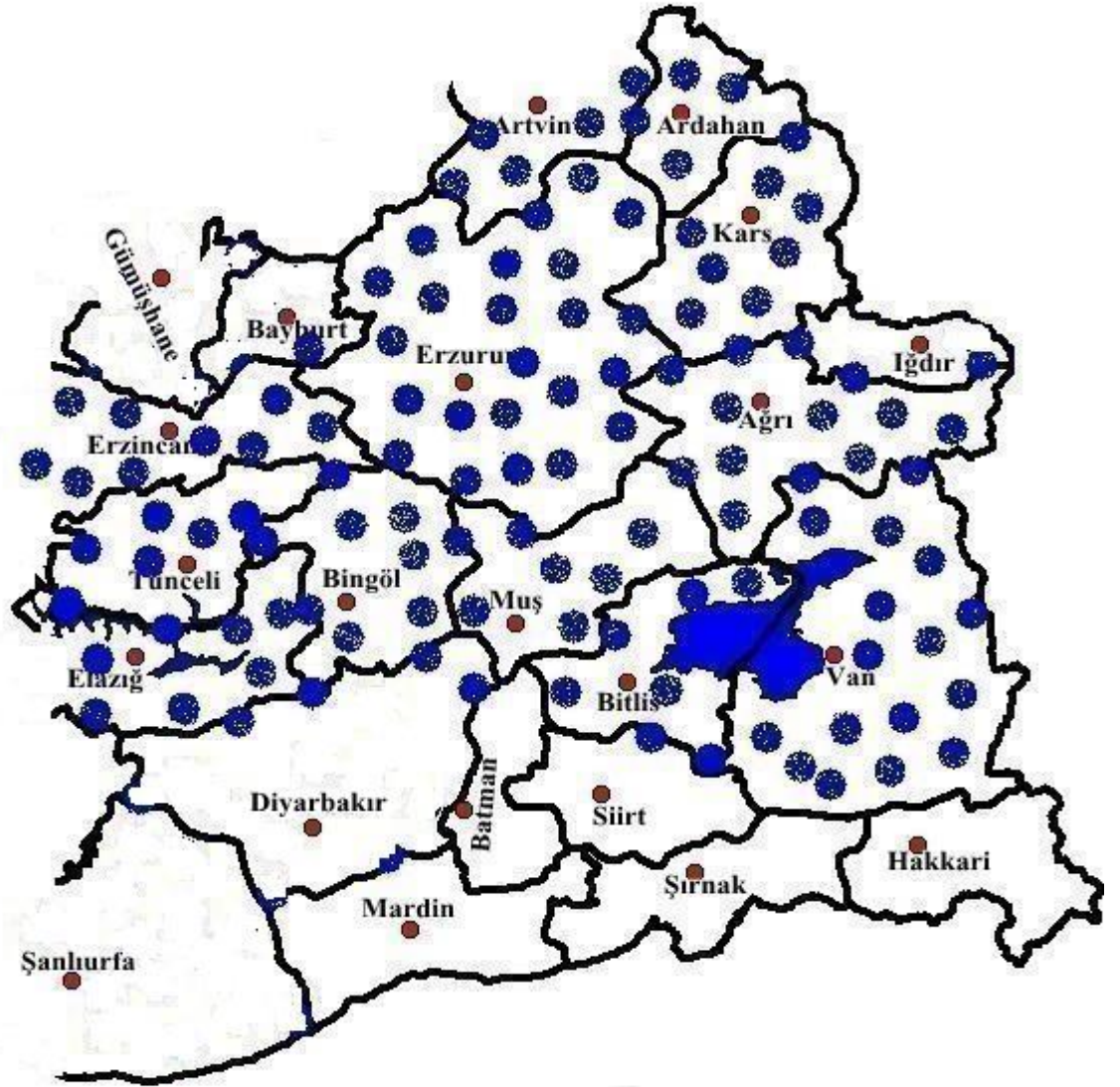
● : -li ekinin sürekli düz-dar-ince
ünlülü olduğu gösterir.

Har-37

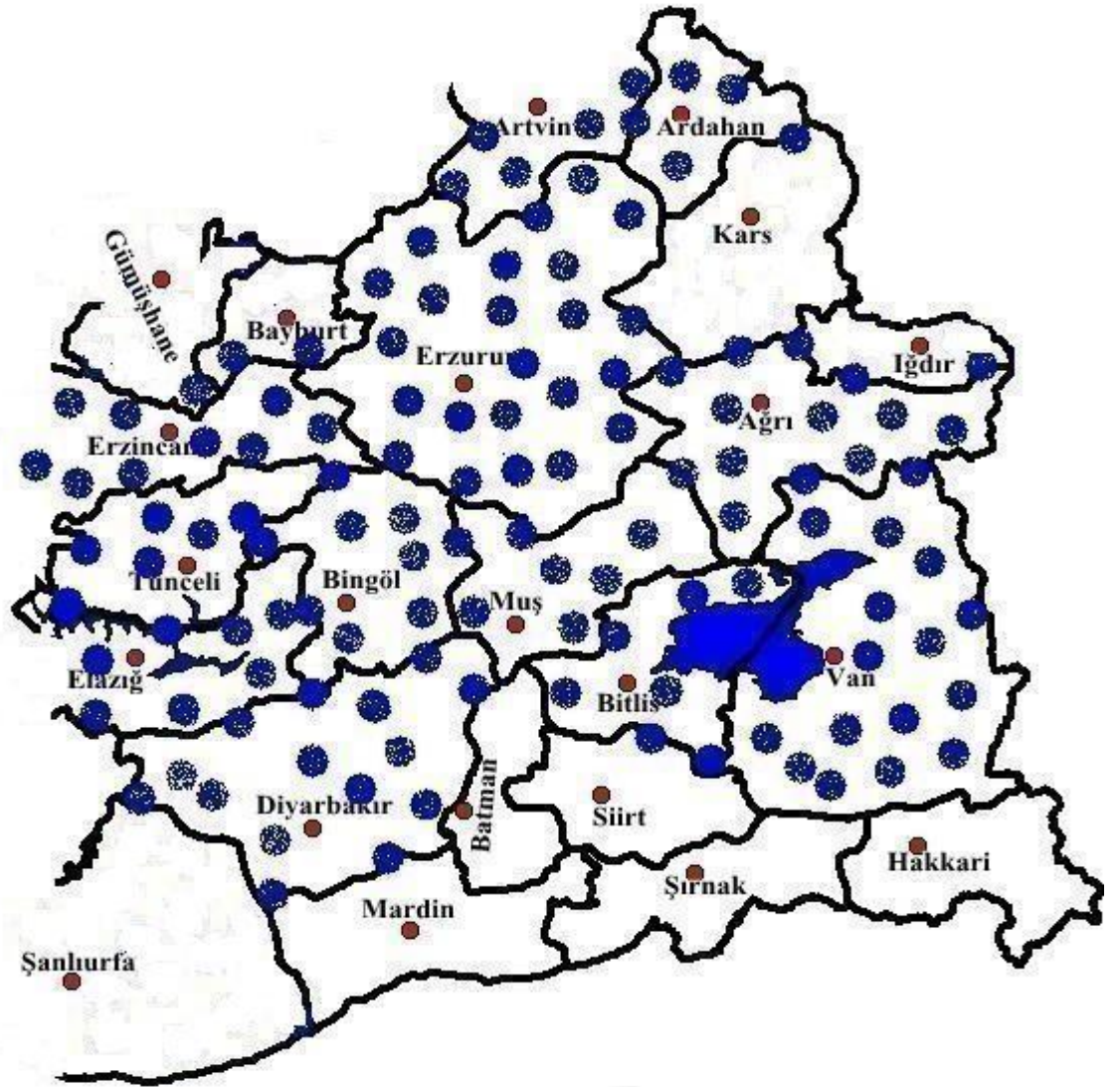
● : -lık ekinin düz-dar-kalın veya yuvarlak ünlülü olduğunu gösterir.

Har-38

● :Kişi eklerinin 3. teklik ve çokluk dışında çoğunlukla kalın, bazen ince ünlülü olduğunu gösterir.

Har-39

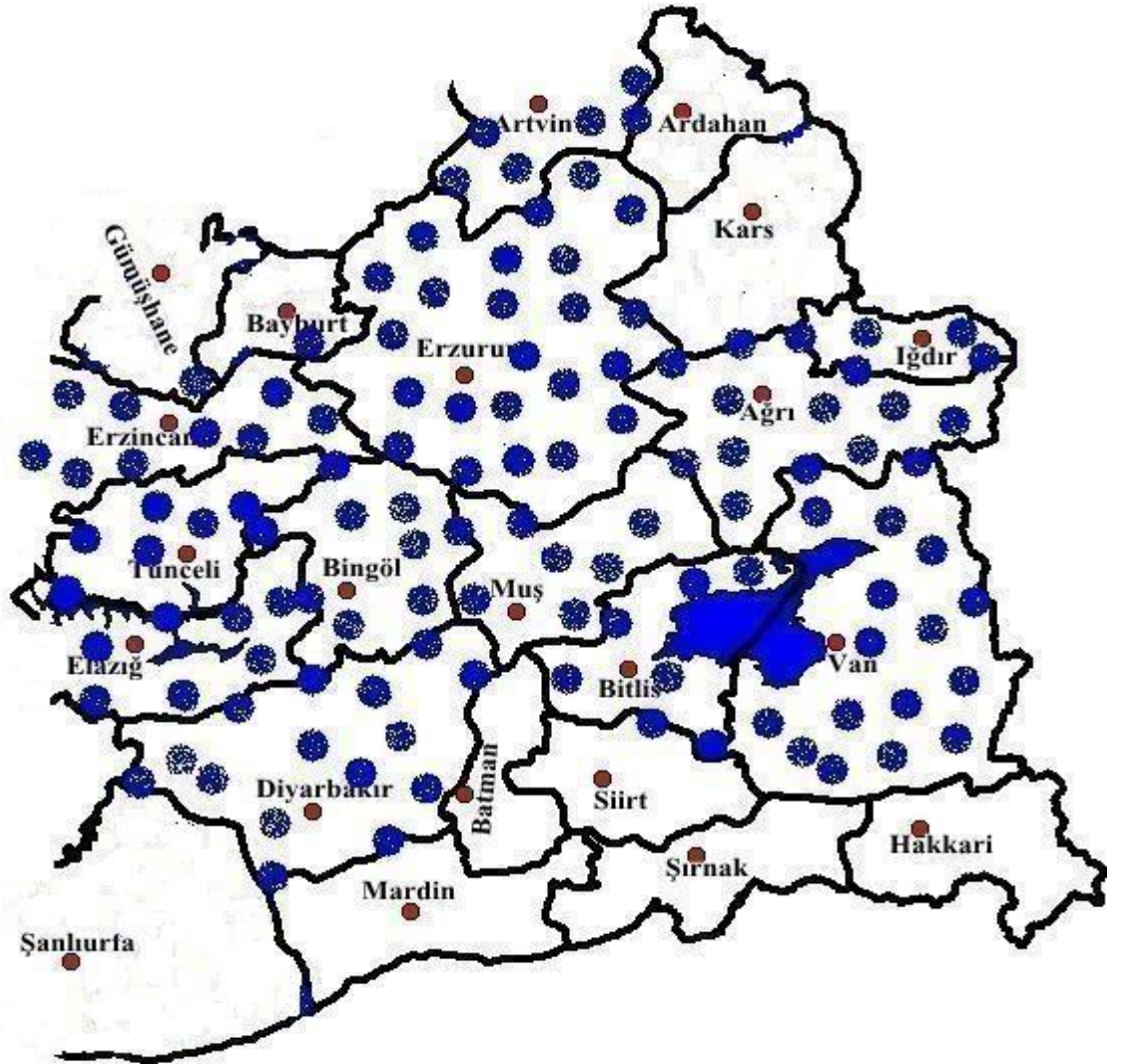
● İyelik eklerinin 3.teklik ve çokluk dışında kalın, yarı kalın bazende yuvarlak ünlülü olduğunu gösterir.

Har-40

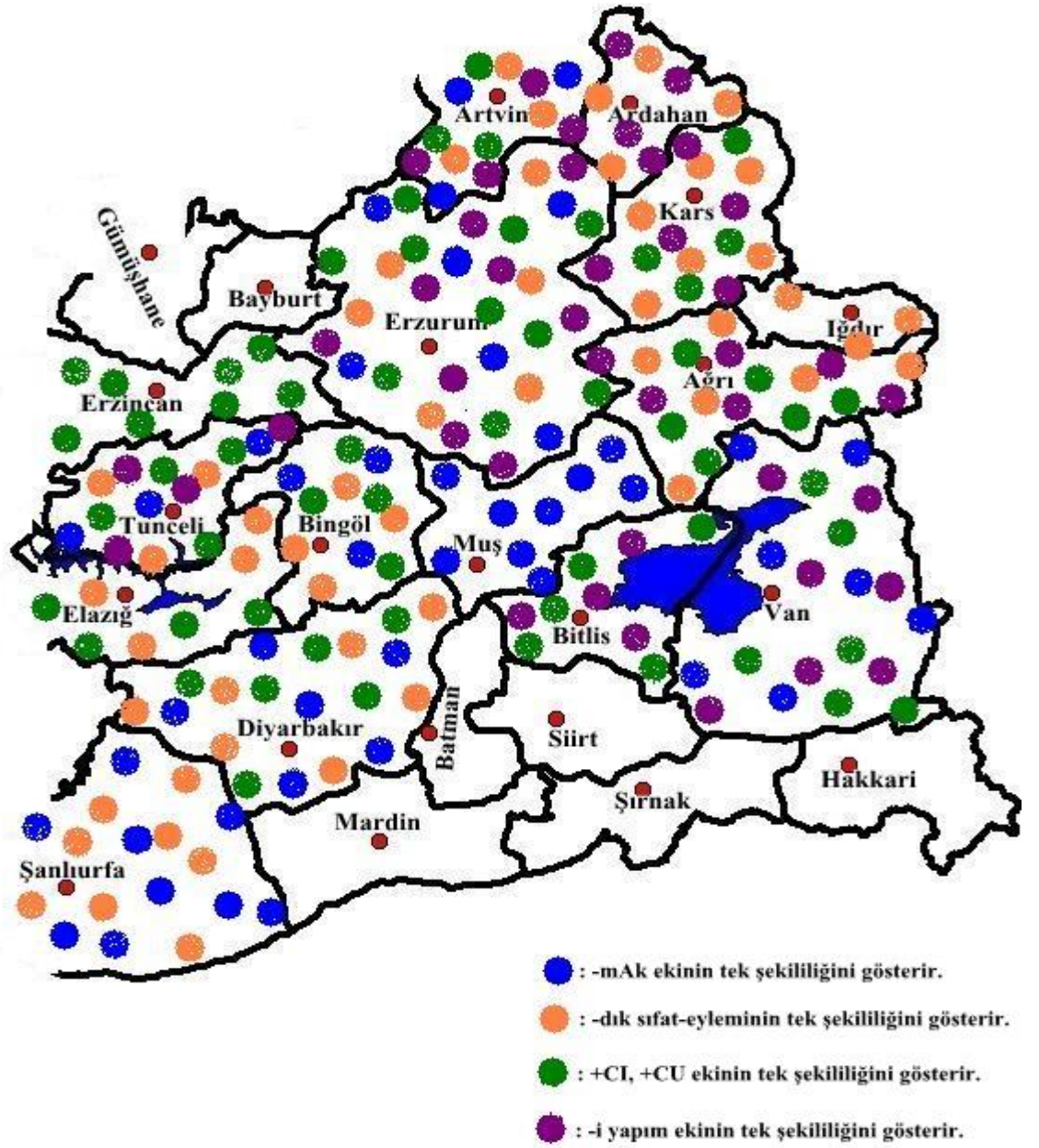
● : -d ile başlayan eklerin sürekli örtümlü veya yarı örtümlü olduğunu gösterir.

Har-41

● : Gereklilik kipinin gerek ve lazım sözcükleriyle yapıldığını gösterir.

Har-42

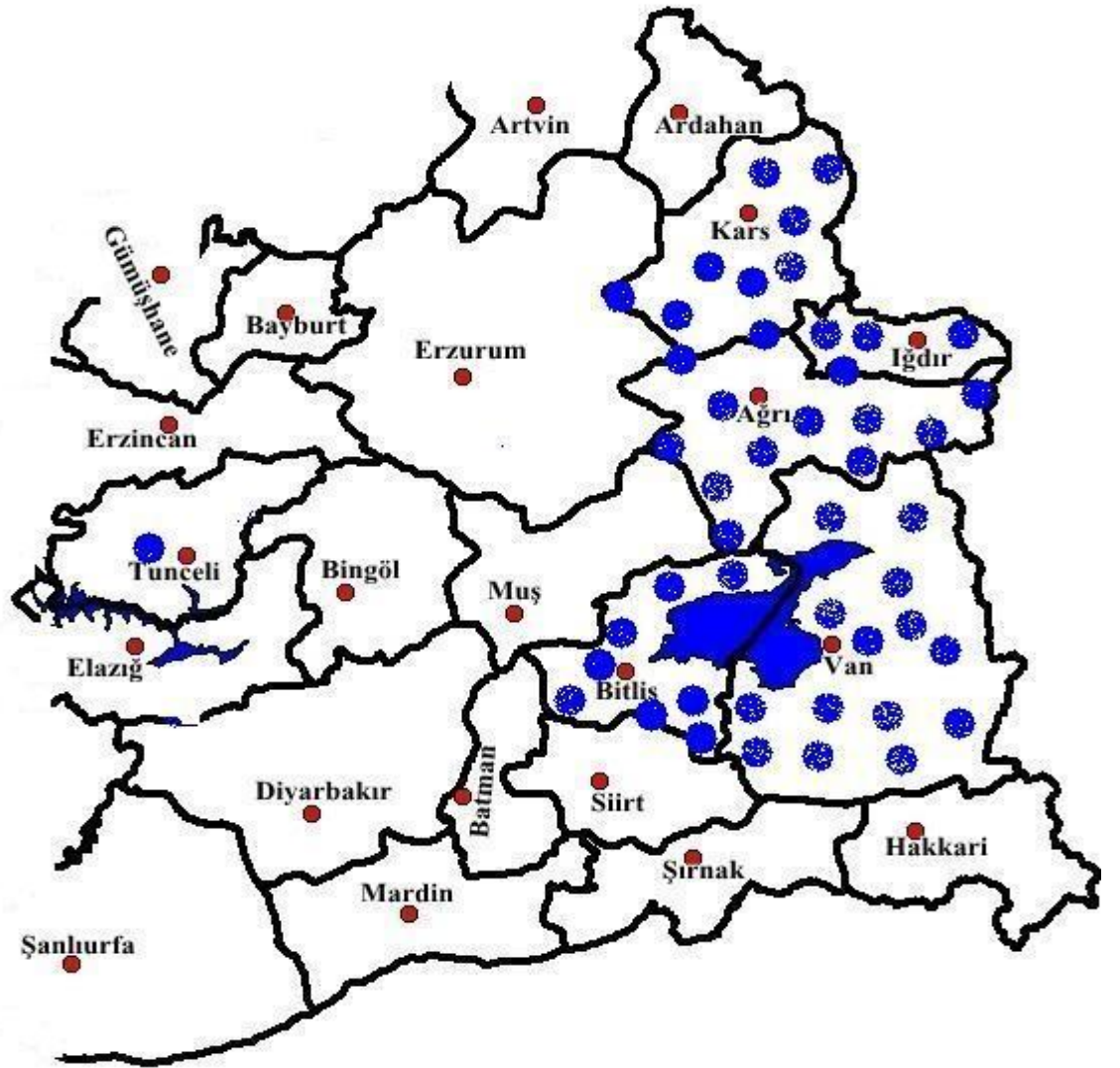

Har-43

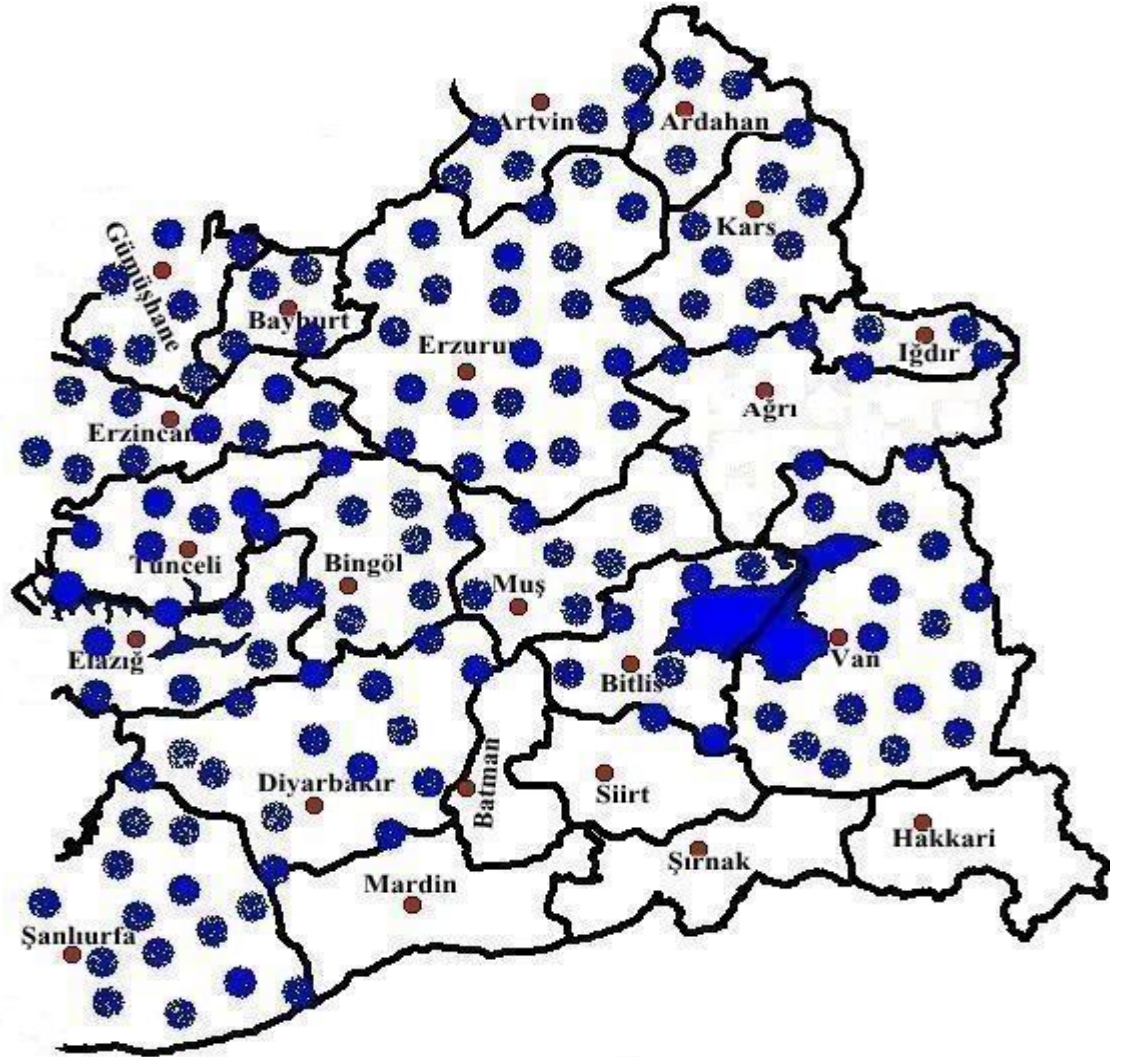
● : Şart birleşik çekiminde kişi eklerinin şart ekinde önce geldiğini gösterir.

Har-44

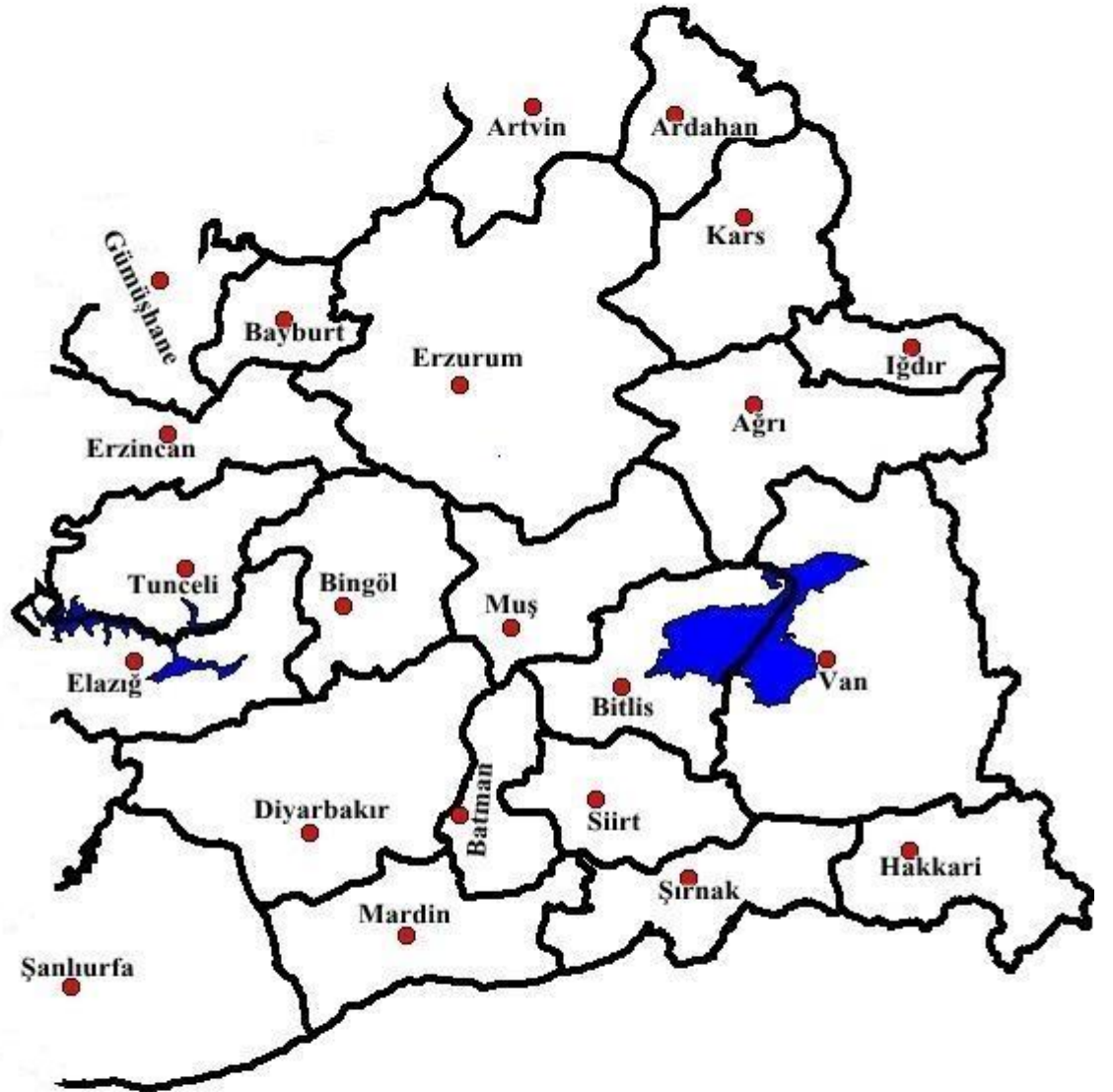
● : Duyulan geçmiş zaman çekiminde -ıp ekinin kullanıldığını gösterir.

Har-45

● : -AndA ekinin zarf-eylem olarak kullanıldığını gösterir.

Har-46

Ağır Bölgesi Haritası